

Tilak-Maharashtra-Vidyapeeth
VAIDIKA SAMŚODHANA MANDALA
POONA

TAITTIRĪYA SAMHITĀ

WITH THE PADAPĀTHA
AND THE COMMENTARIES OF
BHATTA BHĀSKARA MIŚRA AND [SĀYAṆĀCĀRYA

Vol. I
(Kāṇḍa I Prapāṭhakas 1-4)

Edited by
N. S. Sontakke
T. N. Dharmadhikari

INTRODUCTION

We have great pleasure in presenting to the world of scholars the first part of the first volume of the *Kṛṣṇa-Yajurveda-Taittirīya-Saṃhitā* (Kāṇḍa I Prapāṭhakas 1-4) with critically edited texts of the commentaries of Bhaṭṭa-Bhāskara Miśra and Sāyaṇācārya thereon.

The project of the present publication was contemplated long long ago in 1944, when the fourth volume of the critically edited text of Sāyaṇa's commentary on the *Rgveda* was in press. The plan of the *Rgveda* was brought to a successful completion in 1951 with the publication of its Index Volume and thereafter, after a pretty long period, the scheme of the present publication began to take shape. The publication of this part is an outcome of the same.

We are aware of the fact that the publication of this volume is much delayed. This delay which is caused by various factors over which we had no control, is sincerely regretted. The delay was mainly caused by shortness of funds. Secondly, the Poona floods in 1961 also gave a severe blow to our efforts in enlisting public support and the progress of the printing. The working of the printing press—Veda Vidyā Mūdraṇālaya—where we used to get the work done, was utterly deranged and it could not be restored to its usual capacity. No other press in the city and in the nearby localities was prepared to undertake the complicated work of Sanskrit printing. Fortunately our parent-body, the Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Poona, came to our help by erecting a small printing press, especially to execute the Sanskrit work and in course of time, after many a difficulty, the printing work was commenced. On account of the fact as noted above and many other unforeseen difficulties, the *Maṇḍalā* could not present to the world of scholars, even a part of the present work so long.

Before the undertaking of this project, the commentary of Bhaṭṭa Bhāskara and that of Sāyaṇa on the *Taittirīya Saṃhitā* (TS) had already appeared in printed form. Bhaṭṭa Bhāskara Miśra's Commentary on the TS was printed in *Bibliotheca Sanskrita* of the Government Oriental Library Series, Mysore, during 1894-98, and was based on the then available few manuscripts. But it had gone out of print.

Sāyaṇa's commentary on the TS was first published in *Bibliotheca Indica* of Calcutta. The work was originally commenced by Dr. Roer in 1855, and was continued later on by Dr. Cowell, Shri. Ram Narayan Sāstri, and Shri. Maheśa-candra Nyāyaratna and was brought to completion in 1899. Thereafter the Ānandāśrama Edition of Sāyaṇa's commentary on the TS appeared between 1900-1908. Though Dr. A.B. Keith remarked that 'neither edition can be said to present an ideal text of Sāyaṇa', the two editions have well served the purpose

in their own way. The criticism of Keith directed against the two previous editions of Sāyaṇa's commentary on the TS seems to have been due to the fact that the editors of those editions could not or did not consult the sources of the citations. In our edition, we have made utmost efforts to find out the sources of the citations appearing in both the commentaries and have tried to meet Keith's criticism.

Further, the editors of the previous editions of Sāyaṇa's commentary could procure and use a small number of Devanāgarī MSS only. For our edition, we have, besides a number of Devanāgarī MSS, used the valuable group of manuscripts written in southern scripts, which forms a school distinct from that of Devanāgarī MSS. This group of MSS in southern scripts has helped us in correcting and reconstituting the passages of the commentary of Sāyaṇa.

Likewise the editors of the previous edition of Bhaṭṭa Bhāskara's commentary on the TS also could procure only a very small number of manuscripts. We are fortunate in procuring few more valuable manuscripts, which have been very useful in giving better and correct readings in the commentary of Bhaṭṭa Bhāskara. A section discussing some variants adopted by us in our edition is separately appended.

For the collation purpose we have used even the printed editions of the commentaries of Bhaṭṭa Bhāskara and Sāyaṇa with a view to utilising the manuscript-traditions which are represented by them, but which may not have come down to us. The detailed description of the critical apparatus is given on pages VII-X.

The commentary of Bhaṭṭa Bhāskara on the TS known as Jñānayaṇa, is brief in comparison with that of Sāyaṇa, to which it is anterior in date. But it is a creditable production owing to some of its peculiarities. Despite its noteworthy precision and brevity, it fully explains the passages with its usual ease and lucidity and hence serves as a short gloss on the TS. Besides giving in brief the *viṃśyoga* of the Mantras (in the Mantra Section), the commentary fully furnishes minute and scientifically accurate grammatical and etymological exegesis of the Vedic words in the traditional way. The commentary also, to a great extent, elucidates the *chandās* and accents. Bhaṭṭa Bhāskara has claimed that his commentary on the TS is *sarvapaṭhina*. This claim however cannot be easily accepted, because the commentary pays very little attention to the ritualistic explanations.

It appears that the extant text of Bhaṭṭa Bhāskara's commentary is, at places, abridged to a great extent. Parts of grammatical explanations as well as the Brāhmaṇa quotations seem to have been omitted in some passages. It is interesting to note in this connection, the variant 'पञ्चमासुवाकमाप्यसंकोचः' in the colophon of this commentary on the TS 1. 1. 5.

Sāyaṇa's commentary on the TS, known as *Vedārthaprakāśa*, is an extraordinary and outstanding production, especially because it deals in detail with the sacrificial procedure which is the cardinal theme of the *Adhvaryu-Saṁhitā*s. The text of the commentary is replete with citations from the

Brāhmaṇas and the Śrautasūtras, especially the Baudhāyana and the Āpastamba, in support of the ritual, and with the Pūrva-Mīmāṃsā explanations. Since the scientific presentation of the traditional lore of the sacrifice was the main object of the great commentator, grammatical explanations and such other allied matters did not constitute the main theme of the commentary, though grammatical exegesis is not altogether neglected. For the precise understanding of the sacrificial system in the Adhvaryu-Saṁhitās, the commentary of Sāyana is indispensable.

The two commentaries are thus supplementary to each other and when put together give a complete and comprehensive exegesis of the TS.

Since the authoritative and critical edition of the Taittiriya Saṁhitā together with the above-mentioned two commentaries thereon had been a desideratum for a number of years, the Maṇḍala undertook the gigantic task of critically editing the text of the two commentaries based upon ample MSS-material which was available from many sources. The following gives the detailed account of the printed editions and the manuscripts collated for the purpose.

Sāyana's Commentary Printed Texts

- अ- Ānandāśrama edition. Ānandāśrama Sanskrit series No. 42. Part I, II. Printed in 1900-1901, Poona. Edited by Shri Kashinatha shastri, Agashe.
क- Calcutta edition. Bibliotheca Indica. Asiatic Society of Bengal. No 203, Vol. I. Printed in 1864. Edited by Dr E. Roer, E. B. Cowell etc.

Manuscripts

Bhāṇḍārkar Oriental Research Institute, Poona :—

- अ- MS. No. 249. (Kāṇḍa I Prapāthaka I); MS No. 250 (Kāṇḍa I Prapāthaka II), (subsequent part to 249); MS No. 247 (Kāṇḍa I Prapāthaka III); MS. No. 251. (Kāṇḍa I Prapāthaka IV). Paper MSS written in Devanāgarī script. The first fifteen pages of MS. No. 249 are missing and the MS. No. 251 is incomplete.

Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, Poona :—

- क- Ms. No. 217. (Kāṇḍa I). Paper MS. written in Devanāgarī script. Pages 305.

Theosophical Society's Library, Adyar, Madras :—

- अ- MS. No. 9 H 5. (Kāṇḍa I Prapāthaka I Anuvākas 1-12). Paper MS. written in Telugu script. Pages 166. Incorrect copy of अ.
अ- MS. No. 21 G 35. (Kāṇḍa I Prapāthakas I-III). Palm leaf MS. written in Telugu Script. Old. Small letters. Identical with अ, अ१, अ२. Folios 21-35 and 59-104 missing. Incomplete.

Scandia Oriental Institute, Ujjain.—

उ- MS. No. 1410. (Kāṇḍa I Prapāthaka I) and MS. No. 1406 (Kāṇḍa I Prapāthakas II-VIII). Paper MSS. written in Devanāgarī Script.

Tanjore Mahārājā sarfoji's Sarasvatī Mahāl Library, Tanjore.—

से- MS. No. 657. (Burnell's catalogue No. 9041) (Kāṇḍa I Prapāthaka I-IV) Palm leaf MS. written in Grantha Script. Folios : 406. Incomplete. About 150 years old. Worm-eaten. Incorrect to a great extent.

Trivandrum Oriental Manuscript Library Trivandrum.—

प्रि१-MS No. 10560. (Kāṇḍa I Prapāthakas I-IV). Palm leaf MS. written in Malayalam Script. Folios 315-Folios 4 and 56 lost. Indentical with ६.

प्रि२-MS. No. 12420. (Kāṇḍa I Prapāthakas I-IV). Palm leaf MS. written in Malayalam Script. 30 pages in the middle portion damaged.

प्रि३-MS No. 12451. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Malayalam Script

Oriental Library, Baroda.—

ब- MS No. 6328 (Kāṇḍa I Prapāthaka I Anuvākas 1-13) Palm leaf MS. written in Grantha Script.

Government Oriental Manuscript Library, Madras.—

प्र१-MS. No D 107. (Kāṇḍa I Prapāthakas I, II, IV, V, VI). Palm leaf MS. written in Devanāgarī Script Prapāthakas I, IV and V are complete, but Prapāthaka III contains only 13th and 14th Anuvākas. Indentical with ७ and ८ and also agrees with म३. Incorrect.

म२-MS. No. D 15900. (Kāṇḍa I Prapāthakas II-III). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Agrees with ६. Correct. Incomplete.

म३-MS. No R 1256 (Kāṇḍa I Prapāthakas I-VI). Palm leaf MS. written in Telugu Script. Much injured and worm-eaten. Incorrect to a certain extent Agrees with ७ in general. Agrees much with म३.

म४-MS No. D 16885 (Kāṇḍa I Prapāthakas IV-VIII). Palm leaf MS. written in Grantha Script Agrees fully with ६. Incorrect.

Mysore University Oriental Research Library, Mysore.—

मै१-MS. No. 3465 (Kāṇḍa I Prapāthakas I-IV). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Agrees fully with ६. Incomplete.

मै२-MS. No. 1559. (Kāṇḍa I Prapāthakas I-II). Palm leaf MS written in Telugu Script. Gives indentical text and fully agrees with ६. Incomplete.

The following manuscripts have been procured from private sources—

गो- belonging to Dattatreya Mahabaleshvar Dixit of Gokarna. (Kāṇḍa I Prapāthakas I and II). Palm leaf MS. written in Tulu Script.

ना- belonging to Vēdamurti Neelakantha Vishnu alias Annambhat Sathe of Nasik. (Kāṇḍa I complete). Paper MS. written in Devanāgarī Script. Somebody has carried out corrections in the original MS. The readings prior to the corrections are indentical with those in ६.

१- belonging to Srautācārya Dhundiraja Śāstri Bapat of Panchwād. Complete manuscript of Sāyaṇabhāṣya on the TS. Paper MS. written in Devanāgarī Script.

२- belonging to Vedamūrti Girish Dixit. Hangal. Procured through Vedamurti Bishtesh Dixit, Hangal. Complete MS. of Sāyaṇabhāṣya. on the TS. Paper MS. written in Devanāgarī Script.

Bhāṭṭa Bhāskara's Commentary

Printed Text—

३- The Taittiriya Saṁhitā of the Black-Yajurveda with the commentary of Bhāṭṭa Bhāskara Miśra. Government Oriental Library Series, Bibliotheca Sanskrit No. 4 (Vol. I. Kāṇḍa I Prapāthakas I-IV). Edited by A. Mahādeva Śāstri, Curator, Government Oriental Library, Mysore. Printed in 1894

Manuscripts—

Tanjore Mahārāja Sarfoji's Sarasvatī Mahāl Library, Tanjore.—

४- MS. No. ६६१. (Burnell's catalogue No. 2484). (Kāṇḍa I Prapāthakas I-IV). Paper MS. written in Devanāgarī Script. Exactly identical with ३.

५- MS. No. ६५९. (Burnell's catalogue No. 9034). (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Identical with ३.

६- MS No 662 (Burnell's catalogue 9053); (Kāṇḍa I, Prapāthakas I-IV). Palm leaf. MS written in Granth Script. Copy of ४.

Vēṅkateshvara Oriental Institute, Tirupati:—

७- MS. No. 4439. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Identical with ३.

Travancore University Manuscript Library, Trivandrum:—

८- MS. No. 3094. (Kāṇḍa I Prapāthakas III-VIII). Palm leaf MS written in Grantha Script. Agrees with ३.

Punjab University Library, Lahore:—

९- MS. No A 4747. (Kāṇḍa I complete) Palm leaf MS written in Grantha Script. Identical with ३.

१०- MS. No. A 6210 (Kāṇḍa I Prapāthaka III). Palm leaf MS. written in Grantha Script Incorrect.

Oriental Institute, Baroda:—

११- MS. No. 6398 (Kāṇḍa I Prapāthakas I-IV). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Condition fair.

Government Oriental Manuscript Library, Madras:—

१२- MS. No. D 99. (Kāṇḍa I complete). Paper MS. written in Grantha Script. Incorrect.

१३- MS No. D 100. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Telugu Script. Small letters. Identical with ३.

Scindia Oriental Institute, Ujjain:—

उ- MS. No. 1410. (Kāṇḍa I Prapāthaka I); and MS. No. 1406 (Kāṇḍa I Prapāthakas II-VIII). Paper MSS. written in Devanāgarī Script.

Tanjore Mahārājā sarfoji's Sarāsvatī Mahāl Library, Tanjore:—

ह- MS No. 657. (Burnell's catalogue No. 9041) (Kāṇḍa I Prapāthaka I-IV) Palm leaf MS. written in Grantha Script. Folios : 406. Incomplete. About 150 years old. Worm-eaten. Incorrect to a great extent.

Trivandrum Oriental Manuscript Library Trivandrum:—

प्रि१-MS No. 10560. (Kāṇḍa I Prapāthakas I-IV). Palm leaf MS. written in Malayalam Script) Folios 315-Folios 4 and 56 lost. Identical with ह.

प्रि२-MS. No. 12420. (Kāṇḍa I Prapāthakas I-IV). Palm leaf MS written in Malayalam Script. 30 pages in the middle portion damaged.

प्रि३-MS No. 12451. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Malayalam Script.

Oriental Library, Baroda:—

घ- MS. No 6328. (Kāṇḍa I Prapāthaka I Anuvākas 1-13). Palm leaf MS. written in Grantha Script.

Government Oriental Manuscript Library, Madras:—

म१-MS. No. D 107. (Kāṇḍa I Prapāthakas I, II, IV, V, VI). Palm leaf MS written in Devanāgarī Script. Prapāthakas I, IV and V are complete, but Prapāthaka III contains only 13th and 14th Anuvākas. Identical with ह and घ and also agrees with म३. Incorrect.

म२-MS. No. D 15900 (Kāṇḍa I Prapāthakas II-III) Palm leaf MS. written in Grantha Script. Agrees with ह. Correct Incomplete.

म३-MS No R 1256. (Kāṇḍa I Prapāthakas I-VI). Palm leaf MS. written in Telugu Script. Much injured and worm-eaten. Incorrect to a certain extent Agrees with ह in general. Agrees much with म१.

म४-MS No. D 16885. (Kāṇḍa I Prapāthakas IV-VIII). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Agrees fully with ह. Incorrect.

Mysore University Oriental Research Library, Mysore:—

मै१-MS. No. 3465 (Kāṇḍa I Prapāthakas I-IV). Palm leaf MS. written in Grantha Script Agrees fully with ह. Incomplete.

मै२-MS. No. 1559. (Kāṇḍa I Prapāthakas I-II), Palm leaf MS. written in Telugu Script. Gives identical text and fully agrees with ह. Incomplete.

The following manuscripts have been procured from private sources.—

गो- belonging to Dattatreya Mahabaleshvar Dixit of Gokarna. (Kāṇḍa I Prapāthakas I and II). Palm leaf MS written in Tulu Script.

ग१- belonging to Vedamurti Neelakantha Vishnu alias Annambhat Sathe of Nauk. (Kāṇḍa I complete). Paper MS. written in Devanāgarī Script. Somebody has carried out corrections in the original MS. The readings prior to the corrections are identical with those in ह.

Introduction

- पा- belonging to Srāutaśārya Dhundirāja Śāstri Bapat of Panchwad Complete manuscript of Sayanabhāṣya on the TS Paper MS written in Devanagari Script
- हा- belonging to Vedamūrti Girish Dixit Hangal Procured through Vedamūrti Bishtesh Dixit Hangal Complete MS of Sayanabhāṣya on the TS Paper MS written in Devanagari Script

Bhaṭṭa Bhāskara's Commentary

Printed Text—

- मै- The Taittirīya Saṃhitā of the Black Yajurveda with the commentary of Bhaṭṭa Bhāskara Miśra Government Oriental Library Series Bibliotheca Sanskrit No 4 (Vol I Kāṇḍa I Prapathakas I IV) Edited by A Mahadeva Śāstri Curator Government Oriental Library Mysore Printed in 1894

Manuscripts—

Tecore Maharaja Sarfoj's Sarasvatī Mahāl Library Trerore —

- क१- MS No 661 (Burnell's catalogue No 2484) (Kāṇḍa I Prapathakas I IV) Paper MS written in Devanagari Script Exactly identical with क
- क-२ MS No 659 (Burnell's catalogue No 9034) (Kāṇḍa I complete) Palm leaf MS written in Grantha Script Identical with क
- क३- MS No 662 (Burnell's catalogue 9053) (Kāṇḍa I Prapathakas I IV) Palm leaf MS written in Grantha Script Copy of क१

Verakateshvara Oriental Institute Tirupati —

- दि- MS No 4439 (Kāṇḍa I complete) Palm leaf MS written in Grantha Script Identical with क

Travancore University Manuscript Library Trivandrum —

- त्रि- MS No 3094 (Kāṇḍa I Prapathakas III VIII) Palm leaf MS written in Grantha Script Agrees with क

Punjab University Library Lahore —

- प१ MS No A 4747 (Kāṇḍa I complete) Palm leaf MS written in Grantha Script Identical with क

- प२- MS No A 6210 (Kāṇḍa I Prapathaka III) Palm leaf MS written in Grantha Script Incorrect

Oriental Institute Baroda —

- व१ MS No 6398 (Kāṇḍa I Prapathakas I IV) Palm leaf MS written in Grantha Script Condition fair

Government Oriental Manuscript Library Madras —

- म१ MS No D 99 (Kāṇḍa I complete) Paper MS written in Grantha Script Incorrect

- म२- MS No D 100 (Kāṇḍa I complete) Palm leaf MS written in Telugu Script Small letters Identical with म

Mysore University Oriental Research Institute Mysore.—

म१-MS. No. 473. (Kāṇḍa I Prapāṭhakas I-IV). Palm leaf MS. written in Telugu Script. Small letters. Correct text.

म२-MS. No. A 2 (Kāṇḍa I complete). Paper MS. written in Telugu Script.

म३-MS. No. 1013. (Kāṇḍa I and II complete). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Good and correct hand-writing. Identical with म१ and म२.

The MSS. of Sāyana's commentary as detailed above in their description can be broadly divided into two schools, viz. (1) the manuscripts written in Devanāgarī Script and (2) the manuscripts written in Southern Scripts.

The MSS. of Bhaṭṭa Bhāskara's commentary may be divided into the following two schools—

(१) म, म१, म२, म३, म४.

(२) त१, २, ३, ति, त्रि, पं, प१, व.

Keith has already remarked that, 'preserved by the influence of a Pada text and a Prātiśākhya, the text of the TS possesses no real variants'. However we have consulted, besides the printed texts, a number of manuscripts of the Saṁhitā and the Padapāṭha, though we have mainly relied on the traditional oral recitation, for presenting the text of the Saṁhitā and the Padapāṭha.

Before commencing the editing work, the broad principles, governing the constitution and presentation of the texts of the two commentaries, were discussed in detail with Dr. R. N. Dandekar of Poona University, and also in a meeting of the Advisory Committee of the Taittirīya Saṁhitā Project, held under the chairmanship of late Prof. H. D. Velankar, who was also then the Vice-President of the Vaidika Saṁsodhana Maṇḍala. The Editorial work was carried out in the light of those principles. After the close scrutiny of the readings in the manuscripts, we arrived at the conclusion, that, despite the genealogical relationship amongst the manuscripts of the same school, each manuscript, if it was not a direct copy of the another in that school, had its own peculiarities and individuality. Accordingly, while recording the variants in the texts of the two commentaries, each manuscript is individually represented. In the presentation of the text of the Saṁhitā and the Padapāṭha, the number indicative of the end of set of 50 words is inserted after that set. Despite this indicative number, the *Sanḍhi* in that portion of Saṁhitā is maintained and the signs of the accents are given accordingly.

In conclusion, it is our sincere duty to acknowledge with thanks the guidance and suggestions we received from time to time from the members of the advisory committee for the TS-project. Especially we record our gratitude to Dr. R. N. Dandekar and late Prof. H. D. Velankar, for their

erudite suggestions in editing the texts of the two commentaries. Our thanks are also due to Ācārya V. P. Limaye, who, while going through the proofs of the texts of the commentaries made valuable suggestions regarding the grammatical portions. M. M. Prof., K. V. Abhyankar, Pt. V. B. Bhagvat of T. M. V. and Dr. S. D. Joshi of the Centre of Advanced Study in Sanskrit of the Poona University frequently gave us the benefit of their deep and profound knowledge of Paṇiniya Grammar for which our thanks are due to them. Vedamūrti Vasudeva Gokhale Guruji of the Veda Pāṭhaśālā, Poona, rendered assistance in going through the proofs of the Saṁhitā and the Padapāṭha of the Taittiriya-Saṁhitā and enabled us to present the same accurately and faultlessly and we thank him for the same. Our colleague Shri H. N. Joshi, M. A., who joined us in 1965, was also helpful to us in the task of editing and proof-reading. We have tried to make this Volume as faultless as possible. But in spite of close scrutiny and vigilance, a few misprints have crept in, some owing to our oversight and some due to the accidents of printing. A complete list of these misprints will be found at the end.

It is our pleasant duty to thank the Institutions and individuals who have either lent, procured or presented to us the manuscripts of the TS or the Padapāṭha or of the commentaries of Bhaṭṭa Bhāskara and Sāyana for the preparation of this Volume. Mention must be specially made of His Holiness the Jagadguru Shri Śaṅkarācārya of Śringeri Mutt, who very kindly made available the manuscript-material owned by the Mutt. We have also to thank the authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona; Bharata Itihāsa Samśhodhaka Mandala, Poona; Mysore University, Oriental Research Library, Mysore; Government Oriental Manuscript Library, Madras, Adyar Theosophical Society, Adyar; Tanjore Maharaja Sarfoj's Sarasvatī Mahil Library, Tanjore; Central Library and Oriental Institute, Baroda, Shri Venkateshvara Oriental Institute, Tirupati, Scindia Oriental Institute, Ujjain; the then Punjab University Library, Lahore; Travancore University MSS. Library, Trivandrum; Shri Dattatreya Mahabaleshvar Dixit, Gokarna; Shri Girśa Dixit, Hangal, Vedamūrti Nīlakantha Viśnu alias Annambhat Sathe, Nasik; Late Śrautācārya Dhundirāja Śāstri Bapat, Panewad for kindly giving the manuscripts in their possession for the collation purpose.

We cannot conclude without acknowledging with gratitude the financial help received by us from the Government of Maharashtra. But to the Government of India we feel especially indebted for according approval to our projects of the Taittiriya Saṁhitā with the commentaries of Bhaṭṭa Bhāskara and Sāyana, the Śrautakośa and the Avesta in Devanāgarī, and for making suitable grants available for these projects.

In addition to the grants received from the Government of Maharashtra and the Government of India, mention must be made of the patronage received from time to time to our cause from the enlightened Trustees of the Parsee Punchayet, Bombay, Sir Dorabji and Ratan Tata Trusts, the N. M. Wadia

Tattiriya Samhitā

Charities, Lady Hirabai Cowasji Jehangir Trust, the Ichalkaranji Trusts, Shri Sadguru Sewa Samiti and other individual donors We feel very grateful to all these for their financial assistance We express our deep sense of gratitude to Shri S L Limaye, Chairman of Brihan Maharashtra Sugar Syndicate and Shri J C Agashe, Shri D C Agashe and other enlightened and liberal-minded Directors of the Brihan Maharashtra Sugar Syndicate who extended their generous and philanthropic support during the year 1969, when the Mandala suffered from a grave financial crisis Their generous support proved a great relief

Shri M S Parakhe of the Papco Mills, Ltd Khopoli relieved us from the anxiety by specially manufacturing the required quantity of paper for this volume, and he must be thanked for this very kind help

The printing of this volume was carried out in two printing concerns. The printing of Pages 1-240 was done in the Veda Vidya Mudranalaya, and the printing of the Introductory portion and the remaining pages was done in the Tilak Vidyapeeth Mudranalaya, Poona We acknowledge the helpful co operation of these two presses

Poona, July 18, 1970
Guru-pūrnimā
Saka 1892

N, S. Sontakke
T. N. Dharmadhikari

प्रास्ताविकम्

अथेम कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया प्रथमकाण्डस्यप्रथमादिकृत्युधेप्रपाठोक्त पदपाठयुत श्रीमद्भट्टभास्कर सायणाचार्यविरचितभाष्यद्वयाल्लुक्त प्रथम भाग विमलमतीना निरवधवेदविद्याचणाना विचक्षणाना करकमलेषु सादरमुपहारीकुर्वता नो मानसमग्नदमानन्दमनुभवति ।

उपक्रान्तपूर्वस्य सायणभाष्यसंहितस्य ऋग्वेदप्रकाशनकार्यस्यावसितप्रायता विचिन्त्य भाष्य द्वयाल्लुक्ततैत्तिरीयसंहिताप्रकाशनस्य अनल्पायाससाध्या योजना मण्डलेन बुद्धयधिरूढा कृताऽऽसीत् । कयाचन कालकलया योजनेय सुबद्धमाकार प्रग्राह, यस्या परिणतिनाम भागस्यास्य प्रकाशनम् ।

भाष्यभूयिता तैत्तिरीयसंहिता इत पूर्व नैकवार मुद्राप्य प्रकाश गतेति प्रज्ञातचरमेव । तथाहि— फलकत्तानगरे सायणभाष्यसमेता तैत्तिरीयसंहिता १८५४ त १८९९ क्रिस्ताब्दाभ्यन्तरे प्रकाशिता । पुण्यनगरे १९०० त १९०८ क्रिस्ताब्देषु आनन्दाश्रमेणापि सहितेषु सायणभाष्य मुद्राप्य प्रकाशिता । भट्टभास्करभाष्येण सहितेषु मैसूरनगरे १८९४ त १८९८ क्रिस्ताब्देषु प्रकाशिता । एव यथाप्रासलिखित पुस्तकमाभाष्येन पूर्व प्रकाशिता अपि भाष्यद्वययुता सहितेषा मुद्रितपुस्तकरूपेण त्रिवुधा दुष्प्राप्य आसीत् । अत एव पूर्वतनै सपादकै अलङ्घ्यमानरूपा लिखितपुस्तकसामग्रीमुपयुज्य सशोधित भाष्यद्वयस्य प्रकाशन नितरामावश्यकमासीदिति उपक्रमोऽयमुपक्रान्तोऽस्माभि । मानन्द च द्रूमहे—यत् पूर्वप्रकाशितेषु तैत्तिरीयसंहिताभाष्यग्रन्थेषु अनुपयुक्ता, अस्माभि नूतनतयाऽ सादिता इदमप्रमत्तया चोप युक्ता लिखितपुस्तकसामग्री शुद्धतरपाठान्तरनिर्धारणे बद्धादरेवालक्ष्यत । सायणभाष्यस्य मुद्रितावृत्ती विविधषु अन्यग्रन्थोद्धरणविस्थलेषु तन्मूलनवैक्षण्यज्ञ मनसस्तोषमुपचनयत इति कीयमहादानेन यद्यपि प्रतिपादित तथापि पूर्वतनावृत्तिद्वयेन यथासामर्थ्यं बहूपकृत विद्वत्सल्लज्जानामित्यत्र क सदिहीत ! अस्मन्मुद्रितावृत्ती हि भाष्यद्वयस्थानि सहस्रश उद्धरणानि बहुतरायासावेक्षितान्मूलानि अधिकतर शुद्धतां विभ्रति ।

पदमातिशायकयाभ्या नितरामुपकृतावात् न कचिदपि संहितापाठ पात्रान्तरमुपकल्पयति । संहिता पदपाठशुद्धयर्थं चास्मानिर्वधेपि संहिता पद पाठयो मैकानि लिखितपुस्तकानि मुद्रितपुस्तकानि चानु स्त्वानि तथापि अनादिकालपरम्परापूर्वा वैदिकाना मौखिकी परिपाठयव मुख्यत प्रमाणमिति शरण्यवधेनाधिता ।

हस्तामलकीकृतशब्दशास्त्रेण भट्टभास्करेण विरचित ज्ञानयन्त्राख्य तैत्तिरीयसंहिताभाष्य सायणीयमपेक्ष्य लघुतरकायमपि लीलैव संहितापदाना निरक्तस्वर-याङ्करणादियुत विवरण सपादपद क्कामपि महत्तामासादयति । अथपि यजुरादिवेदेषु प्राधान्येन प्रतिपादिता यज्ञपद्धतिं विस्तरेण अविदुषवश्च 'सर्वेषधीनम्' इति व्यपदेशमर्हति ।

सायणीय वेदाद्यप्रकाशाख्य भाष्य हि अकृतवहुनिरवतयाकरणप्रपञ्चमपि बोधयनाद्यनेकधौत स्रोद्वरगैरल्लुक्तम् अनुल्लमाज्ञणव्याख्यायुत पूर्वमेमासाविवरणसमन्वित सत् धौतयज्ञधर्ममवगत निता तमुपपर्यादित्यत्र न कश्चित् यज्ञधर्मविचण विमर्ति विदुष्यात् ।

एव भाष्ये इमे अन्योऽर्थश्च यथाकरणदत्ते इय वेदार्थवित्तासूय बहुपरु रुय इति स्थितम् ।

५ तैत्तिरीयसंहिता—आटलभाषानुवाद —

Harvard Oriental series 18 Introduction-p clixv

भागव्यास्य संशोधने आहतानां आप्यद्वयलिखितपुस्तकानां संज्ञाचक्षो निर्दिश्यते—

सायणीयं भाष्यम्

मुद्रितपुस्तकसामग्री

भा— आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थमाला अनुक्रमः ४२ ।

प्रथमद्वितीयभागौ ।

क — बिब्लिओथेका इंडिस, दंगोय पब्लिशट्रिक सोसायटी, कलकता—अनुक्रम. २०३,
प्रथमो भागः ।

लिखितपुस्तकसामग्री -

भांडारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम्, पुणे —

भां— क २४९. प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः । अपूर्णम् ।

क २५०. प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ।

क २४७. प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ।

क २५१. प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः । अपूर्णम् । देवनागरी लिपिः ।

भारत-इतिहास-संशोधक-मण्डलम्, पुणे —

इ — क २१७. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । देवनागरी लिपिः ।

थिऑलॉफिकल-सोसायटी-लायबरी, अड्यार —

अ — क ९ इ ५. प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके आदित आरम्य द्वादशानुवाकः । तेलुगुलिपिः ।

अ' — क २१ ग ३५. प्रथमकाण्डे प्रथमद्वितीयतृतीयप्रपाठकाः । तालपत्राणि । तेलुगुलिपिः ।

शिन्दे-ओरिएण्टल-इन्स्टिट्यूट, उज्जैन —

उ — क १४१०. प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः

क १४०९. प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकमारम्य अष्टमप्रपाठकान्तम् । देवनागरी लिपिः ।

सरस्वतीमहालग्रन्थसंग्रहालयः, तन्जौर —

सं — क १५७. (पार्नेल-मूर्ची क ९०४१), प्रथमकाण्डे आदित आरम्यः चत्वारः प्रपाठकाः ।
तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः । उपदीकभक्षितम् ।

त्रियन्द्रम्-ओरिएण्टल-भैयुस्क्रिप्ट-लायबरी, त्रियन्द्रम् —

त्रि१— क १०५१०. प्रथमकाण्डे आदित आरम्य चत्वारः प्रपाठकाः । तालपत्राणि । मल्याळम्-लिपिः ।

त्रि२— क १२४२०. प्रथमकाण्डे आदित आरम्य चत्वारः प्रपाठकाः । तालपत्राणि । मल्याळम्-
लिपिः ।

त्रि३— क १२४५१. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । तालपत्राणि । मल्याळम्-लिपिः ।

ओरिएण्टल-लायबरी, घडोदा —

घ — क १३२८. प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके आदितः त्रयोदशानुवाकाः । तालपत्राणि ग्रन्थलिपिः ।

गन्तर्नभैट-ओरिएण्टल-भैयुस्क्रिप्ट-लायबरी, मद्रास —

म१— क १०७. प्रथमकाण्डे प्रथमतृतीयचतुर्थपञ्चमप्रपाठकाः । तालपत्राणि । देवनागरी लिपिः ।

म२— क १५९००. प्रथमकाण्डे द्वितीयतृतीयप्रपाठकौ । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

म३— क १२५१. प्रथमकाण्डे आदित आरम्य चत्वारः प्रपाठकाः । तालपत्राणि । तेलुगुलिपिः ।
उपदीकभक्षितम् ।

म५— क्र १६८८५. प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकम् आरभ्य काण्डसमाप्तिपर्यन्तम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

मैसूरु-युनिवर्सिटी-ओरिएण्टल-रीसर्च-लायबरी, मैसूरु—

मै१— क्र ३४६५. प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य चत्वारः प्रपाठकाः । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

मै२— क्र १५५९. प्रथमकाण्डे प्रथमद्वितीयप्रपाठकौ । तालपत्राणि । तेलुगुलिपिः ।

अधोनिर्दिष्टानि लिखितपुस्तकानि कुलक्रममागतवेदादिविद्येभ्यः सज्जनेभ्यः उपलब्धानि—

गो — गोकर्णक्षेत्रस्थैः श्रीमद्भिः दत्तात्रेय महाबलेश्वर दीक्षितमहाशयैः प्रदत्तम् । प्रथमकाण्डे प्रथमद्वितीयप्रपाठकौ । तालपत्राणि । तुलुलिपिः ।

ना — नासिकक्षेत्रस्थैः वेदमूर्तिभिः नीलकण्ठ विष्णु (अण्णंभट) साठेमहाशयैः प्रदत्तम् । प्रथमकाण्डे संपूर्णम् । देवनागरी लिपिः ।

पा — पांचवटग्रामस्थैः श्रौताचार्यैः धुंडिराजशास्त्री बापटमहाशयैः प्रदत्तम् । संपूर्णं सायणीयं भाष्यम् । देवनागरी लिपिः ।

हा — हानगलग्रामस्थैः वेदमूर्तिभिः गिरीशदीक्षितमहाशयैः प्रदत्तम् । संपूर्णं सायणीयं भाष्यम् । देवनागरी लिपिः ।

सायणभाष्यलिखितपुस्तकसामग्री देवनागरीलिपिर्निबद्धानि दाक्षिणात्यलिप्युद्भूतानीति द्वे सूती दर्शयति ।

भट्टभास्कर-भाष्यम्

मुद्रितपुस्तकसामग्री

मै — मैसूरुवृत्तिः, गवर्नेमंट ओ. लायबरी, सेरीज् बिल्डिअंयेका-संस्कृत-अनुक्रमः ४ । प्रथमो भागः । संपादकः—ए महादेवशास्त्री । १८९४ क्रिस्ताब्दे मुद्रितम् ।

लिखितपुस्तकसामग्री

सरस्वती-महाल-ग्रन्थसंग्रहालयः, तन्जौर—

सं१— क्र. ६६१. (बर्नेल-सूची २४८४), प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य चत्वारः प्रपाठकाः । देवनागरी लिपिः ।

सं२— क्र ६५९. (बर्नेल-सूची ९०३४), प्रथमे काण्डे संपूर्णम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

सं३— क्र ६६२. (बर्नेल सूची ९०५३), प्रथमे काण्डे आदित आरभ्य चत्वारः प्रपाठकाः ।

श्रीवैष्णवेश्वर-ओरिएण्टल-इन्स्टिट्यूट, तिरुपति—

ति — क्र ४४३९. प्रथमे काण्डे संपूर्णम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

प्राचणकोर-युनिवर्सिटी-अँग्लोस्क्रिप्ट लायबरी, त्रिवन्द्रम्—

त्रि — क्र ३०९४. प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकमारभ्य काण्डसमाप्तिं यावत् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

पंजाब-युनिवर्सिटी-लायबरी, लाहोर—

पं — क्र ४७४७. प्रथमे काण्डे संपूर्णम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

पं१— क्र ६२१०. प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

ओरिएण्टल-इन्स्टिट्यूट, यडोदा—

य — क्र ६३९८. प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य चत्वारः प्रपाठकाः । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

गव्हर्नमेंट-ओरिएण्टल-मैन्युस्क्रिप्ट-लायब्ररी, मद्रास—

म — क्र द ९९. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । ग्रन्थलिपिः ।

म१— क्र द १००. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । तालपत्राणि । तेलुगुलिपिः ।

मैसूर-युनियर्सिटी-ओरिएण्टल-रीसर्च-इन्स्टिट्यूट, मैसूर—

मै१— क्र ४७३. प्रथमकाण्डे आदित्य भारम्य चत्वारः प्रयासकाः । तालपत्राणि । तेलुगुलिपिः ।

मै३— क्र ४१२. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । तेलुगुलिपिः ।

मै४— क्र १०१३. प्रथमं द्वितीयं च काण्डम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

मद्रासकीयभाष्यलिखितपुस्तकानां सामग्री पाठनिर्देशनादिसादयाद्द्वेधा विभागमवाप्नोति ।
तथा—

१) मं, मं१, मै१, मै३, मै४.

२) तं१, तं२, तं३, त्रि, पं, पं१, य.

भाष्यद्वयसंशोधनकार्यं प्रारम्भमापैरस्माभिः प्रथममेव भाष्यसंपादनविषयिणी सुहृदा मरणिः
भक्षीकृता । तदनुसारं लिखितपुस्तकेषु प्रथमं पुस्तकं स्वीयं विशेषं धिक्तीति मनसि कृत्वा पाठांतर-
विवरणे तत् पार्थक्येन निर्दिष्टम् ।

संहितायां पदेषु च षष्ठाशच्छब्दानन्तरं तत्समाप्तिदर्शकः अङ्कः निर्दिष्टोऽस्ति । तथापि तत्र
संहितायां संहिताविच्छेदम् अङ्कैव स्वराङ्कनं विहितम् ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनविषये बहुविधं साहाय्यं वितन्वतां सज्जनानां कृतज्ञताभरान् सानन्दं
निर्दिशामः । भाग्ययोः संपादनघोरणीं निघोरयितुं नियुक्तायाः मन्त्रसमित्याः सदस्यैः यद् यथासमर्थं
सारवन्मन्त्रितं तदर्थं ते धन्यवादाहाः । आचार्य-लिमये-महाशयैः ग्रन्थस्यास्य मुद्रितं (Proof)
दृष्ट्वा काश्चन व्याकरणादिविषयिण्यः सूचनाः कृता इति ते सविशेषं धन्यवादानर्हन्ति । म.म. काशिनाथ-
शास्त्रिणः अग्न्यंकरमहाशयाः, पं. शिवरामशास्त्रिणः जोशीमहाशयाः, पं. वामनशास्त्रिणः भागवत-
महाशयाः अपि मद्र-भास्करभाष्यस्थानां व्याकरणविषयज्ञानं दुरुद्धानामर्थानामाकलने बहुपकृतवन्त
इति तेषामुपकृतिमपि सविशेषं निर्दिशामः । वेदमूर्तिभिः गोखले-महाशयैः संहितापदपाठयोः मुद्रापणस्य
शुद्धिरासादितेति सेधमपि ऋणभारमद्भीकुर्मः ।

ग्रन्थस्यास्य संशोधनार्थं नैकैः परंपराशास्त्रानेकहृद्यानवद्यवेदादिविधैः सज्जैः, लिखितपुस्तका-
लयैश्च लिखितपुस्तकाद्व्यायमकारीति तेषां साधुवादपुरःसरमधर्मण्यत्वं स्वीकुर्मः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनार्थं भारतशास्त्रेण तथा महाराष्ट्रशास्त्रेण च विशिष्टं तथा सांवरसरीणं
वित्तसाहाय्यं नः वित्तीर्णमिति तरसंघर्षिणीं कृतज्ञतां निर्दिशामः । तथा च मण्डलकार्यार्थं धनसाहाय्यं
वितन्वद्भिः मण्डलस्य वित्तविपत्तिमंशतोऽप्यपात्रुर्देभिः यैः व्ययमनुगृहीताः तेषामनुत्तमानां सुहृदुत्तमानाम्
उदाराशयानां कृतज्ञतां सानन्दं निर्दिशामः ।

मुद्रणविधिषु विहितान्तरैः वेदविद्यामुद्रणालयाधिकृतैः तिलकविद्यापीठमुद्रणालयाधिकृतैश्च
ग्रन्थस्यास्य मुद्रणं सत्साधनं पारितमिति ते नितान्तं नो हार्दान् धन्यवादान् अर्हन्ति ।

सोऽयं भाष्यद्वययुतायाः तैत्तिरीयसंहितायाः प्रथमखण्डस्य प्रथमो भागः वेदविदुषां श्रुत-
धोतानां च तोषाय भवतादिराशास्महे ।

पुणे, जुलै १८, १९००

गुरुर्गिमा-शके १८९२

ना. श्री. सोनटके

त्रि. ना. धर्माधिकारी

पाठभेदविषयकः विचारः

अस्मिन्नावृत्तौ स्वीकृताः भाष्यद्वयस्थाः नैके पाठाः पूर्वप्रकाशितभाष्यावृत्तिस्वीकृतपाठापेक्षया विभिन्नाः सन्ति । सर्वेषु भाष्यस्थाः पाठाः लिखितपुस्तकसामान्याधारवशादेव संगृहीताः । पूर्ववदनावृत्ति-पाठानपेक्ष्य भिन्नानां केषांचन भाष्यस्थानां पाठानां स्वीकृतिविषयकः संक्षेपेणात्र विचारः प्रस्तुतः—

॥ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु पाठः उपलभ्यते ।

× = कस्मिन्नपि लिखितपुस्तके पाठः नोपलभ्यते ।

सायणभाष्यम्

२.११-१७ भाविजन्मगतमप्यनुमानगम्यमिति-अ. अ१. सं. त्रि२. म१. म३. मै. य; आ. क × । ६.२१ प्रतिनियत-॥; आ. क × । ७.११ छाया गन्ध इत्यनुपघोषे-अ. अ१. क. सं. त्रि२. म१. मै१; आ. क-स्वीकृतपाठोऽस्माभिः स्वीकृतः; आ. क × । ३०.२० ऐशान-दिशि प्रवृत्ताः शाखा-तै; आ. क-स्वीकृतपाठो न स्वरसो । ३१.२८ इत्यादेरपवादात्प्रत्ययसंज्ञा-तै. य; आ. क × । ४६.२० प्रजति-ह. उ. सं. ना. पा. भा. हा; आ. क × । ६६.२४ अस्मानुपवपम्-तै. य; आ. क-स्वीकृतपाठो न आपस्तम्बसूत्रपाठमनुसरति; क × । ७३.१९ प्रत्यवरोह-ह. उ. ना. पा. भा. हा; सूत्रपाठानुसारिणां स्वीकृतः । ७७.२२ भिद्यन्ति-ह. उ. सं. ना. पा. भा. हा; आ. क × । ७८.४ योयम्-ह. उ. सं. ना. पा. भा. हा; आ. क × । ८९.२४ उत्तपान्-तै. य; आ. क-स्वीकृतपाठो न धौतसूत्रमनुसरति । ९७.१६ प्रोक्तेषु-ह. उ. सं. ना. पा. भा. हा; पाठोऽयं धौतसूत्रमनुसरति; आ. क × । १०३.२३ अपजहि-ह. उ. य. हा; आ. क-स्वीकृतपाठः न संहितामतीकप्रदर्शकः; × । १२७.११ निगुहानाम्-उ. सं. ना. पा. भा. हा; आ. क × । १३१.३-४ इति प्रोक्षणीनां... संतप्ये इति-हा; अन्तस्वीकृतपाठः आ. क-पाठेर्यां वृद्धिं परिहरति; आ. क × । १३७.२५ अपमृत्तुरुपा-तै. य; आ. क-स्वीकृतपाठमपेक्ष्य स्वरसः पाठः । १३९.१२ लृक्संसांज्ञेयदर्शि-उ. पा. भा. हा; आ. क × । १५५.२६ बृष्टया सस्यं न विनाशयति; आ. क × । १६७.२६ आधाराधारायति-पाठोऽयं आ. क-पाठस्थितौ वृद्धिं परिहृत्य धौतसूत्रमनुसरति । १६९.२५ तद्वम्-तै. य; आ. क-स्वीकृतपाठपेक्षया स्वरसः । १७९-१० समवपति-ह. उ. सं. ना. पा. भा. हा; स्वरसोऽयं पाठः धौतसूत्रमनुसरति; आ. क × । १९३.१४ पत्नीकर्तव्यस्यावसाने यदिदम्-ह. उ. सं. त्रि२. पा. हा; आ. क × । १९३.१६ क्षमिमायः-ह. उ. सं. त्रि२. पा. हा; आ. क × । २३०.१८ इत्यपरेणाऽऽहवन्तीवम्-ह. उ. सं. त्रि२. ना. पा. भा. मै. मै१. हा; पाठोऽयं धौतसूत्रपाठमनुसरति; आ. क-स्वीकृतपाठः केवलेन अ२-पुस्तकेनोपयुहितः ॥ धौतसूत्रमनुकरोति । २३६.२० सुवम्-तै. म२; आ. क-स्वीकृतपाठापेक्षया स्वरसः पाठः । २५१.२० वतपान्द्रव्यसंपादने अभिधीयते-ह. उ. सं. ना. पा. भा. हा; आ. क × । २५५.२१ चन्द्रमसीत्येतः ॥; आ. क ×; अस्मत्स्वीकृतपाठः धौतसूत्रमाद्रियते । २६७.१६ देवेष्वनुकृतया-॥; आ. क × । २६८.९ प्रप्रथ-॥; पाठोऽयं धौतसूत्रमनुसरति; आ. क × । २८६.१६ मिमीते ॥; 'मिमीते' इत्यस्यावन्तरम् आ. क-मुद्रितपुस्तकाभ्यां 'तस्माद्यानावीर्या अङ्गुलयः' इति पाठः संगृहीतः यः अस्मदुपयुक्तेषु पुस्तकेषु न यत्रचन उपलभ्यते, नापि धौतसूत्रमनुसरति नापि च वयम् अर्थोद्गात्रम-कस्य ग्राहणवाक्यस्यास्य धौतसूत्रान्तर्भागे विज्ञेयं प्रयोक्तव्यमुपदिशामः । ३२९.११ सहोप्यन्ते ॥; आ. क × । ३४९.३१ मालाम् ॥; आ. क × । ३७५.२० तद्विम्-ह. उ. सं. त्रि२. ना. पा. म२. मै१. हा; पाठोऽयं धौतसूत्रमनुसरति; आ. क × । ४४९.२५ वस्यापसता-तै. म२; पाठोऽयं धौतसूत्रमनुसरति । ४६१.२९ अविनुम-तै. म२; 'अवरो' इति संहितास्थपदस्य व्याख्यानं आ. क-पाठमपेक्ष्य स्वरसोऽयं पाठः । ५१५.२६ सुजन्तुवि-ह. उ. सं. ना. म१. म५; धौतसूत्रानुसारी पाठोऽयम्; आ. क × । ५१९.२०-२१ यज्ञं घट-तै. म५; संहितास्थपदप्रतीकवात् स्वरसः पाठः । ५४१.१८ सोमं राजानम्-तै. म५; क-पाठापेक्षया मूलानुसारित्वात् स्वरसः । ५५५.२८ चामिहितः-उ. पा. भा. ना. हा; आ. क-स्वीकृतपाठो लिखितपुस्तकोपयुक्त्यङ्गवर्तिनौ अर्थद्वयाच्च असमञ्जसौ । ५७८.२१ मेक्षविरा-ह. उ. ना. भा. पा. भा. हा; पाठोऽयं आपस्तम्बसूत्रमनुसरति । ५९३.११-२३ तस्य गन्धविनिर्गत्म् ..

नरमादग्निर्नोपलक्ष्यः—त्रि १. त्रि २; आ. क.—पुस्तकयोः भीमांसाधिकरणमंत्रस्य नास्त्येव; अन्येष्वपि लिखितपुस्तकेषु अत्रत्यानां भीमांसाधिकरणानां संग्रहो यथायथं नाकरीति स्पष्टं स्यात् अत्रत्यपाठभेदावलोकनात् । ६४९.२ एकादशातिरिक्तः—त्रि १; आ.—पाठापेक्षया समञ्जसः ॥

भट्टभास्करभाष्यम्

१.२ शब्दग्रहणतनुः—तं १. तं ३. ति. पं. व. म. म १. मै ४; मै—पाठमपेक्ष्य स्वरसः पाठः । ३.२ दण्डनेतृत्वम्... अर्हति—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. व. म. म १; मै, X; अस्मत्स्वीकृतपाठः मनुस्मृतिपाठं संवदति । ३.५ आगमविधिम्—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. म. म १; मै—पाठमपेक्ष्य स्वरसः पाठः । ६.१ एषेति मि; मै X । १२.५ युष्मच्छ्रुत्वाकृत्या—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. व. म. म १; मै—पाठस्तु लिखितपुस्तकद्वयाभ्यामेवोपबृंहितः नास्तीत्यस्वरसश्च । १२.१० इत्येवं योग्यक्रियाध्याहारेण—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. व. म. म १. मै ४; पाठोऽयं मै—पाठापेक्षया समञ्जसः । १६.७ यः—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. व. म. म १. मै ४; मै—स्वीकृतपाठस्त्वशुद्धः । १७.१३ वधलक्षणे—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. व. म. म १. मै ४; मै—स्वीकृतपाठमपेक्ष्य समञ्जसः । १७.१३ सः—तं १. तं २. तं ३. ति. पं. व. म. म १. मै ४; मै—स्वीकृतपाठस्त्वशुद्धिबहुल इव लक्ष्यते । ६६.३ व्याप्नोतीति वेपः—मै १; व्युत्पत्तिदर्शकोऽयं पाठः भट्टभास्करीयां व्याख्यानरीतिमनुसरति । ७२.१० अतः—तं. ति. पं. व; मै—पुस्तके अनन्तभाषितः । ९८.११ द्वाभ्रादेः—ति. पं; मै—पुस्तकेऽनन्तभाषितः । १२०.६ अनेकपरिपाकः—तं. ति. व; पाठोऽयं 'सहस्रभृष्टिः' इति संहितास्यपदं यथा निरुक्तं विचिन्त्य व्याख्याति न तथा मै—स्वीकृतः 'अनेकपरिवारः' इति पाठः । १५४.९ यद्विः—व; मै—पुस्तकेनास्वीकृतः । १६१.२८ अभिमृशति—ति. व; यौधायनश्रौतसूत्रानुसारी पाठः । १६२.१ लुदिवाद्—तं. ति. पं. व; मै—पाठमपेक्ष्य साधुतरः पाठः । १६९.७ सुप्तु निर्वर्तिते यज्ञफले—तं. ति. व; मै X । १८५.९ हे मूमे त्वं ध्रुवा अचञ्चलासि—तं. ति. व; मै—पाठमपेक्ष्य सविस्तरः स्पष्टतरश्च पाठः । १८५.१४ यं परिधिम्—तं. ति. व; मै—पुस्तके नान्तभाषिता, वाचस्पत्यनाष्टपा सर्वधेयापरिहायोऽपि मै—पुस्तकेनानुपलब्धवाचान्तभाषितः । १८७.१३ यद्विपि यज्ञे—तं. ति. पं. व; मै—पुस्तके 'यज्ञे' इति नान्तभाषितम् । १८८.१२ सुखयिष्यी—तं. ति. व; मै—पाठमपेक्ष्य स्वच्छार्थः पाठः । १९१.७-८ अन्वरात्मतया मनसोऽपि यते—तं. ति; मै—पाठमपेक्ष्य सविस्तरः अत एव स्पष्टार्थप्रतिपादकः पाठः । २०७.१२ सत्यनिष्परवाधारस्य—तं. ति. पं. व; मै—पाठः अस्पष्टार्थः । २२४.१२ अनादेशः—तं. ति; मै—पाठमपेक्ष्य पाठोऽयं शुद्धतरः । २२९.१३ प्रस्तावम्—तं. ति; मै—पाठापेक्षया अस्मत्स्वीकृतः पाठः पूर्वोपरसंदर्भाविरोधी । २४२.१२ धिमावः—तं. ति; मै—पाठस्त्वशुद्धः । २७१.५ नारथेन—तं. ति; मै—पाठमपेक्ष्य साधुः । २८८.१७ सोमं मिमीते तेनोपसममुहति—तं. ति. म. म १; मै X । २९३.९-१० सोमविप्रयिणि इति. त्वयि—ति; पाठोऽयं यथा भट्टभास्करीयां व्याख्यानरीतिमनुसरति न तथा मै—पाठः । ४३२.९ उपधादीर्घत्वाभावः—तं; मै—पाठमपेक्ष्य स्पष्टार्थः पाठः । ४५६.७ महता घटेन विभजति—पाठोऽयं पूर्वोपरसंदर्भाविरोधी; मै—पाठमपेक्ष्य स्पष्टतरश्च । ४९९.१४-१५ यक्षं शोमम्—तं. ति; मै—पाठस्तु न संहितास्य 'यक्षम्' इति पदं व्याख्याति । ५०३.१० प्रयाजादिभिः—ति; मै—पाठस्तु अस्पष्टार्थः । ५१६.७ सुपुतं सुप्तु अभिपुतम्—तं. ति. त्रि. व; मै—पाठापेक्षया स्पष्टार्थोभिधायकः । ५१९.११ पूर्वैरधिभायः—तं. ति. त्रि; मै—पाठस्त्वत्रत्य असेगत इव । ५२४.७ पाळकत्वात्—तं. ति. पं. व; निर्वचनानुसारी पाठोऽयम् । ५२९.५ आग्रयणस्थाल्याम्... ज्वनयति—तं. ति. व. यौधायनश्रौतसूत्रानुसारः पाठ इत्यस्माभिरानुतः । ५३५.१४ पायोरथा नियुतः—तं. ति. व. व; मै—पाठापेक्षया स्वच्छतरः निषण्डमनुसारी च पाठः । ५७८.१० विरिद्यते—तं. ति. पं. व; पाठोऽयं भट्टभास्करव्याख्यानपदस्यनुकूलः इति स्वीकृतः ॥

विषयानुक्रमणी

विषयः

पृष्ठानि

दर्शपूर्णमासौ (मन्त्रभागः)

[भाष्यभूमिका १-११]

श्राव्याहरणदिः १२-३५

वर्धिराहरणम् ३५-४९

सायंदोहः ५०-६४

हविर्निर्वापः ६५-८०

हविःप्रोक्षणादिः ८१-९६

हविःपेदणम् ९७-१०२

कपालोपधानम् १०३-१०९

पुरोडाशध्वणम् ११०-११९

वेदिकरणम् १२०-१३४

जाज्यग्रहणम् १३५-१५२

हव्यमार्हिःपूर्वकं वेद्यां

हविरासादनम् १५३-१६३

आचारः १६४-१७६

श्राव्यह्वनम्, सूक्तवाकः,

श्राव्यवाकः, संज्ञावाहुतिः,

फलीकरणहोमः, समिष्टयजुषिः १७७-१९८

*काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः १९९-२१९

अग्निष्टोमः (मन्त्रभागः)

प्राचीनवंशप्रवेशः, यजमानस्य

क्षौरादिस्काराः

(अष्टु दीक्षा) २२०-२३४

यजमानस्य दीक्षा २३५-२५०

सतीहारः, देवयजनस्वीकारः २५१-२६३

[प्रायणीया], सोमक्रयणीहोमः २६४-२७६

सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः २७७-२८३

सोमोन्मानम् २८४-२८९

सोमक्रयः २९०-२९५

सोमस्य शकटारोपणम् २९६-३००

सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति

गमनम् ३०१-३०५

विषयः

पृष्ठानि

प्रातिप्येष्टिः, सोमस्य प्राचीनवंश-

प्रवेशः, सोमोपस्थानम्,

तानून्त्रम् ३०६-३१६

सोमाप्यायनम्, निहवः, अवान्तर-

दीक्षा, उपसदः सामिकी वेदिः,

दीक्षितस्य व्रतनिर्णयः, काम्यानि

देवयजनानि ३१७-३३१

उत्तरवेदिः ३३२-३४०

हविर्धानप्रवर्तनम्,

हविर्धाननिर्माणम् ३४१-३५२

*काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः ३५३-३७४

अग्निष्टोमः (मन्त्रभागः)

सदोमण्डपनिर्माणम् ३७५-३८४

उपरवाः ३८५-३९३

धिष्ण्याः ३९४-४०३

वैस्तर्जनहोमः, अवान्तरदीक्षा-

विसर्गः, अग्निष्टोमप्रणयनम् ४०४-४१२

धूपच्छेदनम् ४१३-४१९

अवते धूपस्थापनम् ४२०-४२९

पशूपाकरणम् (अग्निमन्थनादि) ४३०-४३७

पशोः संश्रपनम् ४३८-४५०

पशोः प्राणानामाप्यायनम्,

वपावागः ४५१-४५७

वसाहोमः ४५८-४६९

उपपद्यहोमः ४७०-४७४

वसतीवरीग्रहणम्, सोमावरोहणम्,

प्रचरणीहोमः ४७५-४७९

क्रतुकरणहोमः, अर्पां ग्रहणम् ४८०-४८७

*काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः ४८८-५१४

अग्निष्टोमः (मन्त्रभागः)

सोमाभिषेकः ५१५-५२३

उपांशग्रहः ५२४-५२९

*प्रपाठकानामन्त्यानुवाकेषु प्रायशः काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्यानां संग्रहः ।

विषयः

पृष्ठानि

विषयः

पृष्ठानि

अन्तर्यामिग्रहः	५३०-५३४
ऐन्द्रबायवग्रहः	५३५-५३९
मैत्रावरुणग्रहः	५४०-५४१
आश्विनग्रहः	५४२-५४५
शुक्रग्रहः	५४६-५४७
मन्त्रिग्रहः	५४८-५५१
आमयणग्रहः	५५२-५५६
उषधग्रहः	५५७-५५९
सुषग्रहः	५६०-५६२
अनुग्रहः	५६३-५६६
ऐन्द्रास्रग्रहः	५६७
वैश्वदेवग्रहः	५६८-५६९
मरुत्वर्णीयग्रहः	५७०-५७३
साहेन्द्रग्रहः	५७४-५७७
आदित्यग्रहः	५७८-५८३
सावित्रग्रहः	५८४-५८६
वैश्वदेवग्रहः	५८७-५८८

पारुणीवतग्रहः	५८९-५९३
हारियोजनग्रहः	५९४-५९९
अतिग्राह्यग्रहाः	६००-६०२
[केचन आरण्यसंयदाः अनुवाकाः ।]	६०३-६०६
षोडशग्रहः	६०७-६११
दक्षिणा	६१२-६२०
समिष्टयज्ञहोमः	६२१-६२८
अवभृथः	६२९-६३७
[यूपैकादशिनी (ग्राहणम्)	६३८-६३९
पञ्चैकादशिनी (")	६४०-६४०
पारुणीवतपशुः (")	६४०-६४१
सौम्यचरुः (")	६४१-६४२
अतिग्राह्यग्रहाः (")	६४२-६४३
अदाम्यग्रहः (")	६४३-६४४
अंशुग्रहः (")	६४४-६४५
षोडशग्रहः (")	६४५-६४६]
काम्येष्टियाज्यापुरोवाफ्याः	६४७-६६४

संक्षेपाविवरणम्

आपधस्	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
आपश्रौ	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आमा	आर्षेयमाह्वणम्
आश्वश्रौ	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
उ	उणादिसूत्राणि
अमा	अग्वेदप्रतिशाख्यम्
असं	अग्वेदसंहिता
ऐमा	ऐतरेयारण्यकम्
ऐव	ऐतरेयोपनिषद्
ऐमा	ऐतरेयब्राह्मणम्
कपिसं	कपिलसंहिता
काण्वसं	काण्वसंहिता
कालं	काठकसंहिता
कौठ	कौपीतक्युपनिषद्
छाड	छान्दोग्योपनिषद्
जैम्या	जैमिनीयव्यायमालाविरतरः
जैस्	जैमिनीयसूत्राणि
तामा	ताण्ड्यमहामाह्वणम्
तेजा	तैत्तिरीयारण्यकम्
तेड	तैत्तिरीयोपनिषद्
तेमा	तैत्तिरीयप्रतिशाख्यम्
तेमा	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तेसं	तैत्तिरीयसंहिता
म.	द्रष्टव्यम्
नि	निरुक्तम्
पञ्चविंशमा	पञ्चविंशमाह्वणम्
पा	पाणिनीयाष्टाध्यायी
पाम }	
पाभा }	पातञ्जलमहामाध्यम्
पाशिक्षा	पाणिनीया शिक्षा

पिस्	पिहलसूत्राणि
प्रठ	प्रश्नोपनिषद्
फि	फिदसूत्राणि
बृड	बृहदारण्यकोपनिषद्
बृदे	बृहदेवता
बौध	बौधायनधर्मसूत्रम्
बौश्रौ	बौधायनश्रौतसूत्रम्
ब्रस्	ब्रह्मसूत्राणि
भाश्रौ	भारद्वाजश्रौतसूत्रम्
भारद्वाजपैरु	भारद्वाजपैरुमेधिकसूत्रम्
भनुं	भनुस्मृतिः
भभा	महाभारतम् (BORI)
मुड	मुण्डकोपनिषद्
मैड	मैत्रायण्युपनिषद्
मैसं	मैत्रायणीसंहिता
याज्ञस्मृ	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
योस्	पातञ्जलयोगसूत्राणि
वा	वार्तिकम् (पाणिनीयसूत्रेषु)
वासं	वाजसनेयिसंहिता
वैखाश्रौस्	वैखानसश्रौतसूत्रम्
वैम्या	वैयासिकव्यायमाला
शमा	शतपथब्राह्मणम्
शांमा	शाङ्खायनब्राह्मणम्
शेठ	शेताश्वतरोपनिषद्
श्री, श्रीस्	श्रौतसूत्रम्
पत्रा	षड्विंशमाह्वणम्
ससं	सामवेदसंहिता
हिभौ	हिरण्यकेशीयश्रौतसूत्रम्
*	अनुषङ्गदर्शकं पिहम्

कृष्णयजुर्वेदीया

तैत्तिरीय-संहिता

पदपाठ्युक्ता

भट्टभास्कर-सायणभाष्य-समेता

कृष्णयजुर्वेदीया

तैत्तिरीय-संहिता

भट्टभास्करभाष्य-सायणभाष्य-समेता

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

* ईशानः सर्वविद्यानां भूतानामीश्वरः परः ।
पुनातु सर्वदा चास्मान्^१ शब्दब्रह्मतनुः^२ शिवः ॥

† चागीशाद्याः सुमनसः सर्वायानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृपाः रयुस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

यत्कटाक्षेण^३ तद्रूपं दधद्बुद्धमहीपतिः^४ ।

* भादिशम्भाधवाचार्य वेदार्थस्य प्रकाशने^५ ॥ ३ ॥

* मै४ पुस्तकारम् उपलभ्यमानोऽधिकः श्लोकः— 'सम्यङ्न्यायकलापेन सहता भारतेन च । उपबृंहित-
वेदाय नमो व्यासाय विष्णवे ।' १. सं१. तं२. तं३. ति. पं. ब. म. स१. मै४ - युष्मान् ।
२. तं२. मै - 'प्रज्ञमयः ।

† आ. इ. पा - पुस्तकेषु प्रारम्भ उपलभ्यमानोऽधिकः श्लोकः—

" गजवदनमचिन्त्यं तीक्ष्णदन्तं त्रिनेत्रं बृहदुदरविशेषं भूतराजं पुराणम् । अमरवरसुपुण्यं रक्तवर्णं सुरेशं
पञ्चपतिसुतमीषां विष्णुराजं नमामि ॥ १ ॥ मूलाधारे चतुष्पत्रे पञ्चकिञ्जल्बशोभिते । दाडिमीकुसुमप्रख्ये तद्वह्ना-
दित्यसंनिभे । भगवत्ये कृष्णलीचके पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥ २ ॥ अक्षुण्णं चाक्षुषं च पाशपुस्तकधारिणीम् ॥ सुक्ता-
हारसमयुक्तां देवीं ध्यायेच्चतुर्भुजाम् ॥ ३ ॥ कपिलंसटमुदवत्कर्णममोन्मिदनाक्षं विवृतवदनविष्णुजिह्वमुत्कुलना-
सम् । अरिदरकरयुग्मं योगपट्टाद्राजानुस्थितकरमरुणाह्निं श्रीनृसिंहं नतोऽस्मि ॥ ४ ॥ नमामि विष्णुं विधियत्स्वरूपं
सरस्वतीं चापि तदीयजिह्वाम् । त्रैविद्यवृद्धान् विदुषो गुरुन्ध बौधायनाचार्यपदद्वयं च " ॥ ५ ॥

तं. मै. - पुस्तकयोः प्रारम्भ उपलभ्यमानोऽधिकः श्लोकः—

' कमलाकुचकर्पूरकस्तूरीवासितोरसम् । संपूर्णसुभगं देवं भजे नरहरिं हरिम् ' ॥

१. आ. गो. पा - तत्कटाक्षेण । २. गो - 'बुद्धमहीपतिः । ३. आ. पा - अन्वशान्मा^६ ।

४. आ. पा - अयं श्लोकस्यानन्तरम्— " स प्राह नृपति राजन् सायणार्यो भमानुजः । सर्वं वैरयेष वेदानां

व्याख्यातृत्वे नियुग्यताम् ॥ इत्युक्तो माधवार्येण वीशुक्रमहीपतिः । अन्वशात् सायणाचार्य वेदार्थस्य प्रकाशने " ॥

अत्राहुः—“यदर्धतमविज्ञातं निगदेनेव शक्यते । अनशाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति
 कर्हिचित्” ॥ (नि १.१८) इति । किंच—“स्याणुरयं भारहारः ॥ किलाभूदधीत्य ॥ वेदं
 न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थश्च इत्सकलं भद्रमस्तुते स नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा” ॥
 (नि १.२८) इति । “स्वाध्यायोऽप्येतज्यः” (तैत्ति २.१५) इति विधिना चार्थज्ञान-
 पर्यन्तमध्ययनं विधीयत इति न्यायसिद्धम् । श्रूयते च—“यदेव विषया करोति ... तदेव
 धीर्यवत्तरं भवति” (छाउ १.१.१०), “य उ चैनमेवं वेद” (तैत्ति ५.३.१२) इति च ।
 मन्त्राः पुनरविदितार्थाः नानुष्ठेयार्थप्रकाशनसमर्थाः । तस्मात् प्रतिपन्नवेदार्थोऽनुष्ठाताऽ-

ये पूर्वोत्तरमीमांसे वे व्याख्यायातिसंप्रदाह ।

कृपालुमांषयाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

१०

प्राह्मणं कल्पसूत्रे द्वे मीमांसा व्याकृतिं तथा ।

उदाहरणाय तैः सर्वैर्मन्त्रार्थैः स्पष्टमीर्यते ॥ ५ ॥

- ननु कोऽर्थं वेदो नाम ? “के वा तस्य” विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणाः । कथं वा तस्य
 प्रामाण्यम् ? न खल्वेतस्मिन् सर्वस्मिन्नस्तति वेदो व्याख्यानयोग्यो भवति । अत्रोच्यते—इष्टप्राप्त्य-
 निष्टपरिहारयोरीकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदमिति स वेदः । अलीकिकपदेन प्रत्यक्षानुमाने व्याख्यायते ।
 १५ अनुभूयमानस्य सक्चन्दनमतितादं इष्टप्राप्तिहेतुत्वम्, औपचसेवादेरनिष्टपरिहारहेतुत्वं च प्रत्यक्षतः
 सिद्धम् । स्थेनानुमविष्यमाणस्य पुरुषान्तरगतस्य च सत्तायमनुमानगम्यम् । एवं तर्हि भावि-
 जन्मगतमप्यनुमानगम्यमिति^{१०} चेत् । न । तद्विद्योपस्थानवगमात् । न खलु ज्योतिष्टोमादिरिष्ट-
 प्राप्तिहेतुः, कलत्रमक्षणवर्गनादिरनिष्टपरिहारहेतुश्चिदमुमथं वेदव्यतिरेकेणानुमानसदृशेणापि तार्किक-
 शिरोमणिरप्यवगन्तुं^{११} शक्नोति । तस्मादर्लीकिकोपायबोधको वेद इति^{१२} लक्षणस्य मातिग्यातिः^{१३} ।
 २० अथ पूर्वोक्तम्—“प्रत्यक्षेणानुमित्या वा वस्तुपावो न पुन्यते । एवं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य
 वेदता” ॥ इति ॥ स पूर्वोपायो वेदस्य विषयः । तद्वोष एव प्रयोजनम् । तद्वोषार्थं चाधिकारी ।
 तेन सहोपकारोपकारकभावः संबन्धः । नन्वेवं सति कीदृशसंहिताः^{१४} सर्वेऽपि वेदाधिकारिणाः^{१५}
 स्युः । इदं मे^{१६} स्यादनिष्टं मा भूदिर्यातिपः सर्वजनीनत्वात् । भवम् । कीदृशयोः सारपुष्पाव-
 बोपाधिर्वेदस्यस्तरेण वेदाधिकारस्य प्रतिबद्धत्वात् । उपरीतस्वेवाध्ययनाधिकारं मुच्यच्छास्त्रम्

३. तं१. तं२. तं३. ति. य. य. म१ — ‘अत्राहुः’ नास्ति । ४. ति — किलाभूदधीत्य ।
 ५. ति. ५. य — वेदान् ।

५. आ. गो. त्रि. पा — वेदार्थः । ६. आ. पा — किं च तद्व्युत्पत्ति के । ७. अ. तं. त्रि१. त्रि२.
 त्रि३ द. म१ — अस्त । ८. आ. पा — विषयसंबन्धप्रयोजनाधिकारिणः । ९. आ. द. उ — अनुभूय-
 मान । १०. आ — भाविजन्मगतमुखादीनामप्यनुमानगम्यतेति; ११. अ. तं. पा — भाविजन्मानन्तदुःसामर्थ-
 गुणादीनामप्यनुमानगम्यतेति; १२. भाविजन्मगतमुखादिकमपि अनुमानगम्यमिति; गो — भाविजन्मगतमप्यनुमान-
 गम्यमिति; त्रि१ — भाविजन्मगतमनुमानसाध्यमिति; त्रि२ — भाविजन्मगतमनुमानगम्यमिति । १३. आ.
 द. उ. पा — ‘अनुमानम् । १२-१२. आ. पा — न लक्षणस्यातिग्यातिः । १३-१३. आ. द. उ. पा —
 सर्वेऽधिकारिणः । १४. आ. द. उ. पा — भवन्मिति मे ।

भिलपितानि कर्मफलानि प्राप्नोति, न च प्रत्यवेति, इति वेदार्थः प्रतिपत्तव्यः । अत्र गनुः—
“सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदहति-” ॥ (मनु
१२.१००) इति । अत्र च— “इतिहासपुराणज्ञः पदवाक्यप्रमाणवित् । अपोष-
कारवेदी च वेदार्थं ज्ञातुमर्हति” ॥ इति । अनेवंविधा अल्पश्रुता नाधिक्रियन्ते ॥

मन्त्राणां विनियोगमगमविधिं छन्दांस्सूचीन् देवताः १०

११काण्डपीन् १२निगमं निरुक्तमितिहासाख्यायिका ब्राह्मणम् ।

१३वाक्यार्थस्वरूपवृत्तिमननन्यायांश्च वक्ष्ये पृथक्

शब्दानामनस्ययः सुमगसः शृण्वन्तु जिज्ञासवः ॥

अनुपनीतयोः स्त्रीशूद्रयोर्धेदाप्ययनमनिष्टप्राप्तिहेतुरिति बोधयति । कथं तर्हि तयोस्तदुपायावगमः ?
पुराणादिभिरिति-ब्रूमः । अत एवोक्तम्— “कीदृशद्विजयवर्धनां त्रयी = श्रुतिगोचरा । इति १०
भारतमाख्यानं ११कृष्या मुनिना १२कृतम्” ॥ (धीमज्जागवत् १.४.२५) । तस्मादुपनीतैरेव १३
१३त्रैवर्णिकैर्धेदस्य संबन्धः । तत्रात्राप्यं तु १४बोधकायात् स्वत एव सिद्धम् । पीरूपेयवाक्यं तु
बोधकमपि सत् पुरुषगतभ्रान्तिमूलकत्वसंभावनाया १५तत्परिशाराय १६अन्यप्रमाणमपेक्ष्यैव प्रमाणं,
न तु वेदः मूलप्रमाणमपेक्षते १७, तस्य निर्यात्वेन १८कर्तृदोषशङ्काया अनुदयात् १९ । एतदेव
जैमिनिना सूत्रितम्— “२०तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् २१” (मीक्ष १.१.५) इति ॥ १५

मनु वेदोऽपि कालिदासादिवाक्यवत् पीरूपेय एव, ब्रह्मकार्यत्वध्वन्यात् । “क्वचः सामानि
जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत” (ऋसं १०.९०.९) इति १६हि श्रुतम् १७ ।
अत एव भगवान् वादरायणः “शाक्यो निर्यात्” (मत् १.१.३) इति सूत्रेण १८ ब्राह्मणो
वेदकारणत्वमधीयत् । जैवम् । श्रुतिस्मृतिभ्यां निर्यात्वावगमात् । “याथा विरूप निर्यादा”
(ऋसं ८.७५.६) इति श्रुतिः । “अनादिनिधना निर्यादा वागुत्सृष्टा स्वयंप्रमुखा १९” २०
(मभा १२.२२४.५५) इति स्मृतिः । वादरायणोऽपि देवताधिपतये सूत्रयामास—“अत एव च
निर्यावम्” (मत् १.३.२९) इति । तर्हि परस्परविरोध इति चेत् । न २१ । निर्यावस्य व्याप-

६-६. पं - वेदार्थः प्रतिपत्तव्यः । ७-७. जै - वेदविद्वद्वाङ्मनोऽर्हति । ८. तं १. तं २. तं ३.
ति. पं. व. म. म१. जै - अज्ञोक्तम् । ९. जै - मधुरविधिम् । १०. तं १. तं २. तं ३. ति. पं.
म. म१-देवताम् । ११. तं १. ति. पं - काण्डपिम् । १२. जै - निगमान् । १३. तं १. तं २. तं ३.
ति. पं. व. म- वाक्यार्थस्वरूपमननम् ।

१५-१५. अ. अ१. छं. त्रि१. त्रि२. म१. म२. जै१ - मुनिना कृष्या । १६. गो. त्रि१. त्रि२.
त्रि३. व- एव नारित । १७. त्रि१. त्रि२. व - त्रैवर्णिकैरेव वेदस्य । १८. इ. उ. पां - ‘तु’ नारित ।
१९. आ. इ. उ. पा- मूलप्रमाणमपेक्षते ; त्रि१. त्रि२. त्रि३ - मूलप्रमाणमननम् । २०-२०. आ. इ. उ. पा-
मूलप्रमाणमपेक्षते न तु वेदः । २१-२१. आ. क. पा - वस्तुदोषशङ्कानुदयात् ; ज. म१ - कर्तृदोषशङ्का-
नुदयात् । २२. व- तत्रात्राप्यम् । २३. आ. क. म१ - ‘स्यानपेक्षितत्वात्’ । २४-२४. आ. इ. उ.
क. पा - भुतेः ; गो - धनम् ; म१ - ह धनम् । २५. आ. इ. उ. पा - सूते । २६. व - ‘स्वयंप्रमुखा’
इत्यस्यानन्तरम् । भादी वेदमयी दिव्या ततः सर्वाः प्रारतयः । २७. इ. उ. पा - ‘न’ नारित ।

एतैः १४-पोडशभिश्च तत्त्वविदितः-१४ पुंसां भवेच्छ्रेयसे
वेदार्थः सपटङ्ग एव खलु सोऽप्येयः श्रुतौ चोधते ।

वाक्यार्थैकपराण्यधीत्य च भवस्वाम्यादिभाष्याण्यतो
भाष्यं सर्वपथीनमेतदधुना १५-सर्वोयमारम्यते ॥

प्रणम्य शिरसाऽऽचार्यान् बौधायनपुरःसरान् ।

१६-व्याख्या चाप्यर्चुवेदस्य-१६ ययामति विरच्यते-१७ ॥

- हारिकवात् । सृष्टेरुर्ध्वं संहारात् पूर्वं व्यवहारकालः । तस्मिन् २०-उत्पत्तिविनाशादर्शनात् ।
कालाकाशादयो यथा नित्या एवं वेदोऽपि व्यवहारकाले २१ कालिदासाद्विषयवत् पुरुषविरचितावा-
भावात् २० मित्यः । भाविच्छेदौ तु कालाकाशादिवदेव ब्रह्मणः सकाशात् वेदोऽपत्तिराभ्यासते । अतो
१० विषयभेदाच्च परस्परविरोधः । ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन वेदस्य २१-कर्तृदोषासंभवात् स्वतःसिद्धं प्रामाण्यं
तदवस्थम् २१ । तस्मात् २२-लक्षणसंज्ञावात्, विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिसत्त्वावात् २३ प्रामाण्यस्य
सुस्थितत्वाच्च वेदो ब्रह्मत्वात् एव । यथोक्तविषयादिसत्त्वावसन्निवेश- २४-“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः”
(तैत्तिरीय २.१.५) इत्यध्ययनं विधीयते । पाठमात्रस्याध्ययनसंबन्धाव्याख्यानं मयोवबोधस्याविहित-
त्वात् वेदव्याख्यानम् २५-अनुकमिति चेत् । न । विधेर्वैधर्म्यवसायित्वात् । एतच्च २६-गुरुतानुसारिभिः
१५ बहुधा प्रपञ्चितम् । आम्नायते च—“यद्यधीतमविज्ञातं विगदेनैव शन्यते । अनप्राप्य श्रुत्यैव न
तज्जगलति कर्हिचित् ॥ स्थाणुरप्यं भारद्वाजः क्लामूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत्यकलं भद्रमधनुते नाकमेति ज्ञानविधूतवाप्सा ॥” (नि १.१८) । “ब्राह्मणेन
निष्कारणो धर्मः पटङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” (पाम पस्पशा) इति । एवं तर्हि ज्ञानस्य पृथग्विधाना-
दध्ययनं २६ पाठमात्रमिति चेत् । अस्तु नाम । वर्णयन्ति २७-वेदमेव २८-शांकरदर्शनानुसारिणः । अनु-
२० विधिभिरेवानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या वेदार्थज्ञानस्य प्रापितत्वात्तद्विधेयमिति चेत्, तर्हि तद्विधिमन्त्रात्
वेदनमात्रेण स्वतन्त्रं किंचिदप्यंमस्तु । श्रूयते ह्यनुष्ठानज्ञानयोः स्वतन्त्रं पृथक् फलम्—“सर्वं
पाप्मानं हरति, तरति ब्रह्महत्यां योऽभ्यसेन पजते य उ चैनमेवं वेद” (तैत्तिरीय ५.३.१२) इति ।

१४-१४, मै. मै१. मै४ - पोडशभिः सहैव; ५ - पोडशभिश्च तत्त्वविदितम्; ति-पोडशभिश्च सहैव
तत्त्वविदितः । १५. ति - सर्वं समारम्यते । १६-१६, मै. मै१ - व्याख्येयाप्यर्चुवेदस्य;
५ - व्याख्यामर्चुवेदस्य । १७-१७, मै. मै१ - यथाबुद्धिं विधीयते; ५ - ययामति विचारयते;
मै४ - ययामति विविच्यते ।

२८. आ. उ. पा. उत्पत्तिः; इ - ‘उत्पत्तिः’ नास्ति । २९. इ. गो.त्रि. १ त्रि. १. पा. म१ -
व्यवहारे । ३०. आ. इ. उ. पा. - ‘भवेन । ३१. आ. पा. - वस्तुदोषा । ३२. त्रि. २. य - तदवस्थमेव
३३-३३. आ - लक्षणप्रमाणसद्भावात् विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिसत्त्वाच्च; तं. मै१ - लक्षणसद्भावात्
विषयप्रयोजनधिकारिसंबन्धसद्भावात्; व - लक्षणविषयप्रयोजनसद्भावात्; इ. उ - लक्षणप्रयोजनसद्भावात्;
क - लक्षणप्रमाणसद्भावात् विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिसद्भावात् । ३४. आ. इ. उ. पा. - अप्रसक्तमिति ।
३५. आ. इ. उ. पा. म१ - भद्रता । ३६. आ. इ. उ. पा. - ‘अध्ययनम्’ इत्यर्थानन्तरं ‘तस्य’ ।
३७. गो. म१ - ह्येवमेव; त्रि. १. त्रि. २. त्रि. १ - एवमेव; तं. व - एवमेव न; इ. उ. पा. म३ - त्वेवमेव ।
३८. त्रि. २ - क्षारिकदर्शनी ।

१८-अपि च-१८, “यो ह वा अविदितापेयश्चन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण” याजयति

१९-वाऽध्यापयति वा स्याणुं वर्धति गतं वा पचते प्र वा मीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य
छन्दासि भवन्ति अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद स सर्वमायुरेति” (आन्ना १.१) इत्यादिदर्शनात्

२१-प्रतिमन्त्रमापेयादीनि ज्ञातव्यानि । तत्र २२ मन्त्राणामृपिर्दद्या । अक्षरसंख्याविशेषश्छन्दः ।
मन्त्रवाच्योऽर्थो देवता । विनियोजकं ब्राह्मणम् । तत्रैकैव महती देवता अग्निवायुसूर्यरूपेण २३
विभक्ता सर्वत्र ध्यातव्याः तासां विभूतयः पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्याना २४ अन्या २५ अपि २६ देवता इति

२१-अथप्रयाससाध्यमे वेदमेन तस्मिन्ने वद्वायाससाध्यमनुष्ठानं इयं स्यादिति चेत् । न । तरणीयाया
महाहायाया २१-मानसकायिकादिभेदेन तारतम्योपपत्तेः । २१-मनसा संकल्पिता, याचाऽध्यनुज्ञाता,
परदस्तेन कारिता इयं कृता, पुनः पुनः कृता चेत्वेयं तारतम्येन अवस्थिता २२ महाहायाऽनेकविधा ।
अतः २३-तरणमप्यनेकविधम्, यथा स्वर्गो बहुविधस्तद्वत् । “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः”, १०
“दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”, “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” २४-हायादायुचायच-
कर्मेणामेकविधफलासंभवात् स्वर्गो बहुविधः । यत्तु कर्मानुष्ठानकालीनं वेदनं सत् कर्मफलं प्रयातिशयं
जनयति । “उन्मी कुंसतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद” (छाठ १.१.१०) इति विद्वद्विद्वद्वयोर्गौ
२५-प्रस्तुत्य—“यदेव विद्यया करोति” तदेव वीर्यवत्तरं भवति” (छाठ १.१.१०) हायाग्नायात् ।
अग्नीवास्तिविषयमेतद्व्याख्यमिति चेत् । न । व्यायस्य समानस्यात् । अस्ति हास्यार्थस्योपोद्बलकं २५
छिन्नम् । प्रजापतिः किल सोमयागेष्वोऽर्वाचीमानग्निहोत्रपौर्णमास्यमावास्यानामकान् २६ परस्पर-
मुच्चाययान् दक्षान् सप्तजं । सोमयागाग्निहोत्रादिभ्यः प्रौढान् २७ अग्निष्टोमोऽध्याप्तिराग्रनामकान्
परस्परमुच्चाययान् सृष्ट्वा प्रथमसृष्ट्वग्निहोत्रादिभ्यः अमानविशेषेण वर्गाद्वयं तुल्योद्-
मिमीत । एते २८ वृत्तान्तं २९-विज्ञानतः ३०-अग्निहोत्रादिभिः अग्निष्टोमादिकलं भवति ।
तथा च ब्राह्मणमाग्न्यायेत—“प्रजापतिर्विज्ञानवृत्ताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासी २०
चोक्थं यामावास्या चातिरात्रं च तानुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोमो यावत्पौ-
र्णमासी तावानुक्थ्यो यावदयमावास्या तावानतिरात्रो च एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ।

१८-१८. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. मै-‘अपि च’ नास्ति; १९. तं१. तं२. तं३. ति.
पं. व. म. म१. मै-‘मन्त्रेण’ इत्यस्यानन्तरं ‘यजति’ । २०. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१.
मै-‘वाऽध्यापयति’ नास्ति । २१. मै. मै१-प्रतिमन्त्रम् ऋष्यादीनि । २२. मै-अत्र ।
२३. तं१. तं२. तं३. ति. व. म. म१. मै-‘सर्वादिरूपेण’ । २४. मै. मै१-‘युत्तरातराः’; पं. व.
मै-‘युत्तरा’; ति-‘युत्तराना’ । २५. ति-‘अन्या’ नास्ति । २६. पं. व. ति-‘अपि’ नास्ति ।

२७. इ. उ. पा-अयत्नः । २८. क-मानसिकायिकादिभ्यः; आ. इ. उ. पा-मानसवाचिका-
रादि; म१-मानसवाचिकायिकादिभ्यः । २९. म१-‘मनसा’ इत्यस्य पूर्व ‘पुरेण’ । ३०. अ.
अ१. आ. पा-व्यवस्थिता; म१-अवस्थितायात् । ३१. आ. पा-तत्तत्त्वं । ३२. आ. पा-इत्याद्यु-
क्तावचः; तं. मै१-इतिहासादनुवाचकः । ३३. आ. त्रि१-प्रत्ययः । ३४. आ-‘पौर्णमास्यामावा-
स्यानामकान्; म१-‘पौर्णमास्यामावास्यानामकान्; तं-‘पौर्णमास्यानामकान् । ३५. आ. इ. उ. पा-
प्रेष्ठान् । ३६. अ. आ. इ. उ. गो. पा. म१. म१-एवम् । ३७. आ. पा-ग्रन्तः । ५०. तं. मै-
‘अग्निहोत्रादिभिः’ इत्यस्यानन्तरं ‘प्रौढाभिः’ ।

नैरुक्ताः (नि ७.५) । ताश्च प्रतिमन्त्रं लिङ्गैर्विनियोगेन च गम्यन्त एवेति^{१०} 'न तासां
पृथगभिधानाय प्रयस्यामः । ऋषयः प्रजापत्यादयः प्रतिकण्डं भिद्यन्ते । ते च होमतर्पणाद्यर्थ^{११}
ज्ञानव्याः ।^{१२} यथाहुः—“अथ काण्डरूपीनेतानुदकाञ्जलिभिः शुचिः ।^{१३} अव्यमस्तर्पणैर्नित्य-
मनैः पर्वण्यमीषु च ॥ काण्डोपाकरणेष्वेतान् पुरस्तात् सदसस्पतेः । जुहुयात् काण्डसमाप्तौ च
श्रुतिरेषा सनातनी ” ॥ (काण्डानुक्रमणी २.१०-११) ॥

- यावद्विष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते यावदुपध्वेनोपाप्नोति
तावदुपाप्नोति य एवं विद्वान्मन्वासां यजते यावदतिरात्रेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति ”
(तैत्ति १.६.९) इति । तदेतदेदनस्य सर्वत्र^{१४} स्वतन्त्रकलवे लिङ्गम् ॥ किं च तत्तद्विधिसमीपः
‘य एवं विद्वान्’ इति वचनानि वेदनादि^{१५} फलं भवते । तान्यर्थवाद इति चेत् ।^{१६} अस्तु
१०) नाम^{१७} । “सहामह एवैतमपारा^{१८} तेषां वचनानां विधेयार्थमर्थात्परात्वात् । तर्हि ‘य एवं’
शब्दः स शब्दार्थः इति न्यायेन स्वायं प्रामाण्यं नास्तीति चेत् । न । महात्ताप्यस्य विधेय-
विपपारवेऽप्यवान्तरसाप्यस्य स्वायंविपपारवानिधारणात् । “प्रावाणः प्लवग्ने ” इत्याद्यर्थवादस्यापि^{१९}
स्वायं प्रामाण्यं प्रसज्येतैति चेत् । न । प्रमाणात्तरवाधितत्वात् । “द्विः संवत्सरस्य सस्यं पश्यते ”
इत्याद्यर्थवादस्य^{२०} तु बाधामावेऽप्यनुवादत्वात् स्वायं प्रामाण्यम् । वेदनकलवचनानि तु नानुवादकानि ।
१५) नापि बाध्यानि^{२१} । “तस्मादर्थवादत्वेऽप्यस्येषां स्वायं प्रामाण्यम् । अन्यथा मन्त्रार्थवादविन्वी
देवादीनां^{२२} विमहादिमर्त्तं न सिध्येत् । अत एवोक्तम्—“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारितः ।
भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादक्षिपा मतः ” ॥ इति । किं बहुना विद्यत एवावश्यं वेदनमात्रादपूर्वम्, अतो
वेदनाय वेदो व्याख्यायते । योऽयं विषयरूप इष्टप्राप्यविष्टपरिहारोपायः सामान्यतो निर्दिष्टः स
विशेषेण स्वधीक्रियते । वेदस्तावत् काण्डद्रव्यात्मकः । तत्र पूर्वस्मिन्^{२३} काण्डे नित्यनैमित्तिककाम्यनिषिद्ध-
२०) कं ऋषिर्धियं कर्म प्रतिपाद्यम् । “यावज्जीवमग्निहोत्रे जुहोति ” इत्यादिकं नित्यम्, तस्य
प्रतिनियतनिमित्तत्वात् । “यस्य गृहान् दहस्यमये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ”
(तैत्ति २.२.२) इत्यादिकं नैमित्तिकम्, तस्यानियतनिमित्तत्वात् । “चित्रया यजेत पशुकामः ”
(तैत्ति २.४.६) इत्यादिकं काम्यम् । “तस्मान्मलवद्वातसा न तं वदेत्, न सहाऽऽसीत् ”
(तैत्ति २.५.१) इत्यादिकं निषिद्धम् । तेषु^{२४} नित्यनैमित्तिकाणुष्ठानादकरणे प्रत्येकारूपमनित् परिह्रियते ।
२५) स च प्रपवायो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—“विहितस्यामनुष्ठानानिन्दिदस्य च सेवनात् । अनिमहा-

* ‘प्रयतिष्यामः’ इति साधु । २७. मै - च ज्ञायन्ते च । २८. तं१. तै१. तं३. ति. पं. म.
म१ - तर्पणाद्यर्थम् । २९. मै. मै१ - तदाहुः । ३०. तं. म१ - अव्यमर्त्तं ।

‘१२. त्रि२. य-’ सर्वत्र ’ नास्ति । ५२. आ. त्रि१. त्रि२. पा. म१. म३-वेद । ५३. अ. आ.
त्रि१. त्रि२. पा. म१-वेदनादेव । ५४-५५. तं त्रि२. य. म३. मै१-‘अस्तु नमः’ नास्ति । ५५. क-सहेम
दि । ५६. गो. तं. त्रि१. त्रि२. त्रि३. म१-मै१ यजरो हि । ५७. व-‘वादवक्तव्यस्यापि;
आ. म१. उ. उ. तं. पा. म१. म३. मै१-इत्यर्थवादस्यापि । ५८. इ. उ. गो. तं. पा. हा-इत्यर्थवादस्य ।
५९. य-याष्टानि । ६०. गो-तस्मादर्थवादत्वे तत्त्वम् । ६१. आ. इ. उ. त्रि१. पा. हा-देवानाम् ।
६२. आ. इ. उ. पा. हा-पूर्वम् । ६३. आ. क-नियतम् । ६४. आ-नित्यनैमित्तिकाणुष्ठानेन
तदकरणे, इ. उ. पा. हा-नित्यनैमित्तिकाणुष्ठानेन तदकरणे ।

तत्र प्रजापतेर्नव काण्डानि-पौरोडाशिकम्, याजमानम्, होतारः, इष्टिहोत्रम्, चतुर्णां ब्राह्मणानि, पितृमेधश्चेति । सोमस्य नव काण्डानि - ^{११}अध्वरग्रहदाक्षिणानि, तेषां त्रयाणां ब्राह्मणमेकम्, वाजपेयः, तस्य च ब्राह्मणम्, सत्वाः, शुक्लीयं “नमो वाचे” (तैआ ४.१) इत्यादिकम्, तस्य च ब्राह्मणमिति ॥ ^{१२}अग्नेः सप्त काण्डानि-अग्न्याधेयम्, पुनराधेयम्, अग्न्युपस्थानम्, अग्निः, तस्य च ब्राह्मणं “सावित्राणि जुहोति” (तैसं ५.१.१) इत्यादि, ५. तस्यैव द्वितीयं ब्राह्मणं “यदेकेन” (तैसं ५.५.१) इत्यादि, अग्निहोत्रब्राह्मणमिति । अथ विधेयां देशानां षोडश काण्डानि-राजसूयः, तस्य च ब्राह्मणम्, काम्याः पशवः, काम्या इष्टयः, उपानुवाक्यं “प्रजापतिरकामयत” (तैसं ३.१.१) इति प्रश्नपञ्चकं, याग्याः,

चैन्द्रियाणां नरः पतनमुच्छति ॥ (पाञ्च ३.२.१९) इति । यावज्जीवादिवाक्येष्वनुक्तोऽप्य-
वर्जनीयस्तथा स्वासीष्टः स्वर्गः प्राप्यते । तथा चाऽऽपस्तम्बः—“तद्यथाऽऽग्ने कलार्ये^{११} निमित्ते^{१२} १०
छाया गन्ध इत्यनूयते^{१३} एवं धर्मं चर्यमाणमर्थो^{१४} अनुपपद्यते ॥ [आपधसु १-२०.३] इति ।
काम्यस्य इष्टप्राप्तिहेतुत्वं^{१५} तद्विधिवाक्ये^{१६} एव स्पष्टम्^{१७} । इष्टविधातलक्षणम् अभिष्टं
चार्थात् परिहिष्यते । ^{१८}निषिद्धवर्जनेन रागप्राप्तनिषिद्धानुष्ठानजन्यो नरकपातः^{१९} परिहिष्यते । न केवलं
मित्यनैमित्तिकाग्न्यामानुषङ्गिकस्वर्गप्राप्तिः किं तु धीशुद्ध्या विविदिषोःपादनद्वारा ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमपि
तद्योरास्ति । तथा च वाजसनेयिनः सप्रामनमिति—“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन १५
दानेन तपसाऽनाशकेन” (हृड ४.४.२२) इति । एवं तर्हि पूर्वकाण्ड एवासेपुरुषार्थसिद्धेः कृत-
मुत्तरकाण्डेनेति चेत् । न । अपुराष्टुतलक्षणस्याऽऽस्त्यन्तिकपुरुषार्थस्य तत्रासिद्धेः । अत एवाऽऽध्व-
गिकाः कर्मिणो दक्षिणमार्गेण चन्द्रप्राप्तिं पुनरावृत्तिं चाऽऽमनन्ति—“ ॥ सोमलोके विभूतिमनुभूय
पुनरावर्तते” (प्रठ ५.४) इति । अत उत्तरकाण्डस्तदर्थको^{२०} द्रष्टव्यः^{२१} । आस्त्यन्तिकपुरुषार्थ-
सिद्धिश्च द्विविधा^{२२} सधोमुक्तिः क्रममुक्तिश्चेति । वर्तमानदेहप्राप्तानन्तरमेव सिध्यति सधोमुक्तिः । २०
उत्तरमार्गेण गत्वा^{२३} ब्रह्मलोके चिरं भोगाननुभूय तत्रोत्पन्नज्ञानस्य ब्रह्मलोकावस्थाने सिध्यति क्रममुक्तिः ।
तन्मातुत्तरकाण्डे मलोपदेशो मलोपास्तित्वेऽनुभवं प्रतिपाद्यते । मलोपास्तित्वप्रसङ्गात्^{२४} ब्रह्मरहस्या प्रतीक-
मुपास्पादेन सांसारिकफलकामिनमुद्दिश्य प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपासकप्रतीकोपासकयोः समानेऽप्युत्तरमार्गे

३१. तं १. तं २. तं ३. ति. पं. म. म१. मै४ - अध्वरो ब्रह्मा दक्षिणानि । ३२. मै. मै४ - अग्नेः ।

६५. त्रि१. त्रि२. त्रि३. ब-“कलार्ये” नास्ति । ६६. आ-निमित्ते । ६७-६७. आ- छाया-
गन्धाननूयते; गो. त्रि१. त्रि३. हा - छाया गन्ध इत्यनूयते; इ. उ. पा. ब - छायागन्ध इत्यनूयते ।
६८-६८. आ. पा-धर्ममपि चर्यमाणमर्थो; त्रि२. ब-धर्मं चर्यमाणमर्थकाम्याः; क. हा-धर्मोऽपि चर्यमाणे अर्थो ।
६९. आ. इ. उ. पा. हा - इष्टफलहेतुत्वम् । ७०-७०. आ. इ. उ. पा. हा - स्पष्टमेव । ७१. आ. इ.
उ. हा - इष्टविधातरूपम्; अ. म३ - इष्टविधातरूपम्; पा - इष्टविधातरूपम्; क - इष्टविधातम् ।
७२-७२. आ. इ. उ. पा - निषिद्धवर्जनं रागप्राप्तानुष्ठानजन्यो नरकः । ७३. अ. क. त्रि१. त्रि२. त्रि३.
ब. म३ - “तदर्थको” नास्ति । ७४. त्रि१. त्रि२. त्रि. ३ ब - ज्ञातव्यः; अ. क. म३ - आरगन्धः ।
७५. इ. उ. पा. हा - अस्त्यन्तिकपुरुषार्थः; आ - “पुरुषार्थः । ७६. आ. इ. पा. हा - द्विविधः । ७७. क,
तं. त्रि१. त्रि२. त्रि. ३ ब. म. ३. मै१ - “गत्वा” नास्ति । ७८. आ. पा - “प्रसङ्गेन” ।

धन्मधेः, तस्य च ब्राह्मणम्, सत्राणि, उपहोमाः, सूक्तानि, नक्षत्रेष्टयः, सौत्रामणिः, अष्टि-
द्राणि, पशुहोत्रम्, ^{११}पुरुषमेव इति । सांहितानामुपनिषदां सांहित्य उपनिषद ऋषयः “शं
नो मित्रः” (तैआ ७.१.१) इत्यादीनाम् । याज्ञिकीनामुपनिषदां याज्ञिक्यः “अभ्यस्यपारे”
(तैआ १०.१.१) इत्यादीनाम् । वारुणीनां वारुण्यः “सह नाववतु” (तैआ ८.२.१) इत्यादीनाम् ।
इत्येवं तित्तिरिशाखायाः चतुश्चत्वारिंशत् काण्डानि । अथ षष्ठके काण्डान्यष्टौ ^{१२}हव्यवाडादी-
नाम् । अत्र ^{१३}हव्यवाहः ^{१४}चायारि काण्डानि— सावित्रचित्यम्, नाचिकेतचित्यम्, चातुर्होत्र-

प्रतीकोपासकस्य विमुक्तोकादूर्ध्वं प्रक्षालोकगमनाभावेन क्रममुक्तेरप्यभावात्^{१५} अस्ति पुनराकृतिः ।
एतच्च “अमतीकालम्बनाप्रयति” = (मत् ४.३.१५) हव्यधिकरणे द्रष्टव्यम् ॥

- ननु अश्वेवं पूर्वोत्तरकाण्डयोः विषयविशेषः प्रयोजनविशेषश्च^{१६}, तथापि पूर्वकाण्डस्याऽऽदौ
१० कर्मान्तरं परित्यज्य दशपूर्णमासेष्टिरेव कुतः प्रतिपाद्यत इति चेत् । प्रकृतित्वाभिरपेक्षावाच्येति द्रुमः ।
प्रकर्षेणाश्लोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । कृत्स्नाङ्गविषयस्वमुपदेशस्य प्रकर्षः । विहृतिषु तु ^{१७}विशेषाङ्ग-
मात्रस्योपदेशः क्रियते । अङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते । अत उपदेशस्य^{१८} प्रकर्षाभावः । प्रकृति-
विधिषा अभिहोत्रमितिः सोमश्रेति । श्रित्यन्तेषु अन्यनैरेष्ट्येण स्वङ्गगतं सर्वमुपदिष्टम्^{१९} । तत्र
सोमयागस्य स्वरूपेणान्यनैरेष्ट्येष्ट्यङ्गेषु दीक्षणीयाप्रायणीयादिषु दशपूर्णमासेष्टिसापेक्षावात्^{२०} न
१५ पूर्वमाधिवं युक्तम् । इष्टेषु सोमयागनैरेष्ट्यात्^{२१} “सोमात्” प्राचीनत्वं युक्तम् । यद्यप्यभिहोत्रस्य
स्वरूपेष्ट्येषु ^{२२}“व नास्त्यन्यापेक्षा”, ^{२३}तथाप्यभिसिद्धापेक्षावात्, आहवनीयाधमीनां च ^{२४}“पवमानेष्टि-
साप्तरवात्”, ^{२५}“पवमानेष्टीनां च दशपूर्णमासविहृतिवात् परंपरयाऽभिहोत्रस्य दशपूर्णमासापेक्षाऽस्तीति
प्रथममाधिवं न^{२६} युक्तम् । ^{२७}“दशपूर्णमासयोरभिसाप्तरवाद्भिसाप्तकमाधानं प्रथमतो वक्तव्यमिति
चेत् । नैवम्^{२८} । नाधामात्रेणाप्रयः सिध्यन्ति किंतु पवमानेष्टिभिरपि । ताश्चष्टयो दशपूर्णमास-
२० विहृतिवात् साक्षादेव^{२९} दशपूर्णमासावपेक्षन्ते । दशपूर्णमासी स्वमिद्वारा^{३०} पवमानेष्टिसापेक्षावपि न
साक्षात् पवमानेष्टीरपेक्षेते । अतो निरपेक्षावात् दशपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं वक्तव्यम् । ऋग्वेदसामवेद-

३३. मै. मै१ - नरमेपा । ३४. मै१ - हव्यवाहनादीनाम् । ३५. मै. मै१. मै४ - तत्र ।
३६. पं. प. मै१. मै४ - हव्यवाहनस्य ।

७९. आ. इ. उ. पा. हा - “रथसिद्धत्वात्; त्रि१. त्रि२. त्रि३. घ. म१. म३ - “रमावात् ।
८०. गो - तत्रारोपितः प्रयोजनविशेषश्च; त्रि१. त्रि२. त्रि३. घ - तत्र
तत्रोचितः प्रयोजनविशेषश्च; अ. अ१. क. म३ - तत्र तत्र उचितप्रयोजनं फलविशेषश्च ।
८१. आ. इ. उ. पा - विशेषाश्लोपदेश एव; त्रि१. त्रि२. घ - विशेषाश्लोपदेशः । ८२. आ. इ. उ.
अतिदेशस्य । ८३. तं. म१ - सर्वमुपदिष्टम्; त्रि१. त्रि२. त्रि३. घ - सर्वमुपदिष्टम् । ८४. आ - दशपूर्णमासा-
पेक्षावात्; इ. उ. पा. हा - दशपूर्णमासापेक्षावात् । ८५. आ. इ. उ. पा - “निरपेक्षात्वात् ।
८६-८६. आ. इ. उ. पा - वा नाम्नापेक्षा; त्रि१ - नाम्नापेक्षा; म१ - वा नास्त्यन्यापेक्षा; गो - वा नास्त्यन्यापेक्षा;
अ. म३ - व नास्त्यन्यापेक्षा । ८७. आ. पा - पवमानेष्टि । ८८. आ. पा - पवमानेष्टीनाम् । ८९. इ.
गो. त्रि१. त्रि२. पा. हा - “व” नास्ति । ९०. म३ - “दशपूर्ण” इत्यस्य पूर्वं ‘ननु’, आ. पा - दशपूर्ण-
माप्रत्ययेति । ९१. आ - नैवम् । ९२. त्रि२. घ - “ए३” नास्ति । ९३. आ. इ. उ. पा - तमि-
मोनिद्वारा; मै१ - चाभिद्वारा ।

चित्यम् वैश्वसृजचित्यमिति । अपारुणकेतुकचित्यस्यारुणाः काण्डर्षयः । अथ विभेदा देवानां द्वे काण्डे-दिवः इमेनेष्टयः “ तुम्यम् ” (तैत्रा ३.१२.१), “ देवेभ्यः ” (तैत्रा ३.१२.२) इत्यनुवाकौ; अपाघेष्टयः “ तपसा ” (तैत्रा ३.१२.३), “ देवेभ्यः ” (तैत्रा ३.१२.४) इत्यनुवाकौ । अथ स्वाध्यायब्राह्मणस्य स्वयम्भूः^१ ऋषिः । अथैकामिकाण्डस्य “ प्रसुमन्ता ” (आपस्तम्बमन्त्रपाठ १.१.१) इति प्रथद्वयम्, वैश्वदेवाग्निमन्त्राश्च; तस्य विभेदेवा ऋषयः ॥ ५

योरौ^{१५} दशपूर्णमासेष्टिर्मातेति^{१६} चेत् । बाढम् । यजुर्वेदमपेक्ष्य दशपूर्णमासयोरौदिवमुक्तं, कर्मकाण्डविषये यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यात्^{१७} । आनुपूर्व्या^{१८} कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे सामानातम् । तत्र तत्र विशेषापेक्षायामपेक्षिता याज्यापुरोनुवाक्यादयः ऋग्वेदे सामान्यायते, स्तोत्रादीनि तु सामवेदे । तथा सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदश्चित्रस्थानीयावितरौ । तस्मात् कर्मसु^{१९} यजुर्वेदस्यैव^{२०} प्राधान्यम् । तस्मिंश्च दशपूर्णमासेष्टिरादौ सामानाता । यद्यपि मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदस्तथापि ब्राह्मणस्य मन्त्र- १० इत्यारूपानुरूपत्वात्^{२१} मन्त्रा एवाऽऽदौ सामानाताः । ते^{२२} च त्रिविधाः । ऋचा सामानि पर्जन्ये चेति । तत्र यजुषामप्यजुर्वेदे बहुलात्, कचिदेषां^{२३} सद्भावेऽपि यजुर्वेद इत्येषां^{२४} आख्यायते^{२५} । अथर्षुवेदायं चास्य अनादिसिद्धयाश्रितसमाख्याबलात्^{२६} अवराभ्युपगमः ।^{२७} अस्मिन् वेदे सामानाता दशपूर्णमासेष्टिमन्त्राश्चित्रिधाः आप्यव्यवाः, याजमानाः, हीत्राश्चेति^{२८} । “ ह्ये रवा ” (तैसं १-१) इत्यादौ पठिता आप्यव्यवाः । “ सं रवा सिद्धयसि ” (तैसं १५.१-१.१-१) इत्यादौ पठिता याजमानाः । “ सत्यं प्रपये ” (तैमा ३.५) इत्यादौ पठिता हीत्राः ।^{२९} पुतेषां मध्ये याजमानानां हीत्राणां च चित्रस्थानीयत्वात्^{३०} भित्तिस्थानीयानामाप्यव्यवाणा-मेवादौ पाठो युक्तः । ते चाप्यव्यव्यवाः “ ह्ये रवा ” इत्यादिषु त्रयोदशस्वनुवाकेष्वामानाताः । तत्र प्रथमेऽनुवाके वत्सापाकरणार्थां मन्त्राः । द्वितीये बर्हिराहरणार्थाः^{३१} । तृतीये दोहनायाः । यजुर्वेद इति निर्वाधार्थाः^{३२} । पञ्चमे^{३३} निराधवातार्थाः । षष्ठे^{३४} तदुक्तपेणार्थाः । सप्तमे कपालोपधानार्थाः ।^{३५} अष्टमे^{३६} पुरोडाशनिष्पादनार्थाः । नवमे वेदिकरणार्थाः । दशमे प्राचाभ्येनाऽऽज्यग्रहणार्थाः, ^{३७} प्रसहात् पानीसंनहनार्थाश्च^{३८} । एकादशे प्राचाभ्येनेऽमसंनहनार्था बर्हिरास्तरणाद्यर्थोश्च^{३९} । द्वादशे आपारायाः ।

३७. मै - प्रज्ञा स्वयम्भूः ।

९४. इ. उ - “सामयोरौ । ९५. य - “ज्यायत इति; आ. इ. उ. पा - “ष्टिर्मातेति । ९६. आ - पा. हा - “प्रधानत्वात् । ९७. आ. इ. उ. त्रि१. पा. म१ - आनुपूर्व्यात् । ९८. त्रि१. त्रि३ - सर्वकर्मसु । ९९. अ. गो. तं. त्रि१. त्रि३. व. म१. म३. मै१ - “एव” नास्ति । १००. तं. म१. म३. मै१ - “नस्वरूपत्वात् । १०१. अ. अ१. गो. तं. त्रि१. त्रि२. त्रि३. व. म१. म३. मै१ - मन्त्राः । १०२. क. त्रि१. त्रि३. त्रि३. व. म१. कचित् कचिद्व्याम् । १०३. इ. उ. गो. म१ - “एव” नास्ति । १०४. गो - व्यावर्थायते; तं. मै१ - अयमभिधीयते; त्रि१. त्रि२. व. म१ - आम्नायते । १०५. आ. इ. उ. तं. मै१. पा - “समाख्याया; व - “याश्रित्यव्यवहारबलात् । १०६-१०६. व - ते चाप्यव्यवा याजमाना हीत्राश्चेति त्रिविधाः । १०७-१०७. व - तेषु । १०८. आ. क. पा. म१. म३ - बर्हिःसंपादनार्थाः । १०९. मै१ - “निर्वाधितायाः; त्रि२. व - “निर्वाधणार्थाः । ११०. तं - प्रोक्षणाद्यर्थः; मै१ - अववातार्थाः । १११. मै१ - पेणार्थाः; तं - अधिवापार्थाः । ११२. तं - संवापार्थाः; मै१ - पुरोडाशप्रणयार्थाः । ११३-११३. इ. उ. पा. हा - “प्रसहात् परनीसंनहनार्थाश्च” नास्ति; आ. क. त्रि१. त्रि२. त्रि३ - “व” नास्ति । ११४. इ. उ. पा. हा - बर्हिरास्तरणार्थाश्च; तं. मै१ - बर्हिरास्तरणार्थाश्च; म१ - बर्हिःपस्तीर्णार्थाश्च ।

१. अत्र च काण्डानां संकीर्णत्वेऽपि यथाम्नायमेवाध्येयं^{१८}, सारस्वतत्वादस्य पाठस्य । सारस्वती हि स्वसुताय सारस्वतायेमं पाठमुपदिदेश । स च सर्वविधानिधिरमुमेव पाठमध्यैष्ट । तस्माद-
नतिक्रमणीय इति । ^{१९}किंच — पूर्वं भगवता व्यासेन जगदुपकारार्थमेकीभूय स्थिता वेदाः
व्यस्ताः, शाखाश्च परिच्छिन्नाः । तत्र वैशंपायनं नाम शिष्यं यजुःशाखानामाभिपत्ये
५ नियुजोक्तं । स चैतं पाठं ^{२०}यास्कपाय, यास्कश्च^{२१} तित्तिरीये, सोऽपि चोखाय, उखश्चात्रेयाय
ददौ येन पदविभागश्चेत् । अतथेयं शाखा आत्रेयीत्युच्यते । उक्तं च — “एतानृपीन् यजुर्वेदे पः
पठेद् स वेदधित् । ऋषीणामेति साखोक्तं^{२२} स्वयंमोक्षेति सामताम्^{२३}” ॥ (काण्डानुक्रमणी
३३३४) इति ॥

७ अत्र सामिधेनीप्रयाजाग्न्यभ्याग्न्यभ्यान्वादिमन्त्राणां प्राप्ताप्रसरणेऽपि तेषां^{२४} हीनत्वात् ^{२५}तान्
१० ^{२६}उपेक्ष्योपरितनप्रयोदाहसूता आच्यवेवाः^{२७} सुग्व्यूहनादिमन्त्राख्योदशे समान्नाताः । ^{२८}तदेतत्
सर्वं विनियोगसंग्रहकारेणैवं संगृहीतम् —

“ये दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्रा एते समस्ततः ।

द्वये स्वाध्यायवाक्येषु त्रयोदशसु वर्णिताः ॥

२१ यः सांपाकरणं बर्हिर्दोहो निर्वोपकण्डने^{२९} ।

येषां कपालानि पुरोडाशश्च वेदिका ॥

आग्न्यग्रेष्मसंनहावाचारोपरितन्त्रके^{३०} ।

इत्युक्ता अनुवाक्याः प्रतिमन्त्रं कियोच्यते ॥ इति ।

७ किमिदं वासापाकरणं नाम^{३१} ? कथं वा तस्य प्राथम्यमिति चेत् । ^{३२}उच्यते—समि-
११ ^{३३}दर्शयोगे त्रीणि प्रधानानि हवीषि, पूर्णमासयोगे च त्रीणि^{३४} । आग्नेयोऽष्टाकपाला, ऐन्द्र-
२० हवि, ऐन्द्रं पय इति^{३५} । आग्नेयोऽष्टाकपालः, आग्नेयं प्राजापाय, उपांशुप्राजः, अग्नीषोमीयः,
पुष्पादनाकपाल इति वर्णमासे । तत्र प्रतिपदिने ^{३६}दधि होतुं दधि, संपादनीयं, तदर्थम्^{३७} । अमावा-
स्यायां रात्री गायो दोधय्याः । ^{३८}तदोहायं प्रातःकाले लौकिकदोहादूर्ध्वं^{३९} स्वमागुभिः सह
^{४०}वर्तन्तो वसा मातृव्योऽपाकणीयाः तदिदं ^{४१}वासापाकरणं, यथोक्तरीत्या तस्य प्राथम्यं च । तस्य^{४२}

३८. ति. — ‘वाप्येत्यम् । ३९. तं१. तं२. तं३. म. — ‘किंच’ नास्ति । ४०-४०. तं१. तं२.
तं३. ति. पं. म. म१. मै४ — याज्ञवल्क्याय प्रोवाच स च । ४१-४१. तं१. तं२. तं३. म. — स्वयंमोक्ष-
सामताम्, नि. म१. मै१. मै४ — स्वयंमोक्षेति सामताम् ।

११५. य-‘तेगाम्’ नास्ति । ११६. य-‘तन्’ नास्ति । ११७-११७. य- उपेक्ष्योपरितन-
प्रयोगाश्चाच्येवाः । ११८. आ. पा-पूर्वतः । ११९. त्रि२. त्रि३. य-‘निर्वोपकण्डने’ । १२०. अ. म३-‘तन्त्रकौ’ ।
१२१. आ. इ. उ. तं. म१. म३. हा-‘नाम’ नास्ति । १२२. इ. उ. प. य. म. — ‘उच्यते’ नास्ति ।
१२३-१२३. य- दर्शयोगे पूर्णमासे च त्रीणि त्रीणि प्रधानहवीषि, इ. उ- दर्शे त्रीणि प्रधानानि हवीषि
पूर्णमासे च त्रीणि, पा. हा- दर्शे त्रीणि प्रधानानि हवीषि पूर्णमासे च त्रीणि, क- दर्शयोगे त्रीणि प्रधानहवीषि
पूर्णमासयोगे च त्रीणि । १२४. आ. क- दर्शयोगे । १२५-१२५. आ. पा- दधिहोमे दधिसंपादनार्थम्,
क-दधि होतुं दधिसंपादनाय । १२६-१२६. य-तदर्थं प्रातः लौकिकदोहादूर्ध्वम् । १२७. आ. क. गो. त्रि२.
म१. म३-संग्रहः । १२८. य-वासापाकरणं नाम । १२९. आ. क-तत्र, इ. उ. म. हा-‘तच्च’ नास्ति ।

अथैषां काण्डानामाद्यवसानाद्यगमः परस्तात् व्याख्यानावसरे भविष्यति । अयं च वेदो विध्यर्थवादमन्त्रात्मना त्रेधा भवति । विध्यर्थोदनाः । अर्थवादाः स्तुतयः । मन्त्रा अनुष्ठेयार्थप्रकाशकाः । एते च क्रमयजुषविभागेन द्वेधा वर्तन्ते । ऋचः, प्राद्वद्धाः । अतोऽन्यानि यजुषि । १२ अत्राहुः— “ पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः । स्वरमात्राविभागज्ञो गच्छेदाचार्य-संसदम् ” ॥ (तैसा २४.६) तस्मात्—

विनियोगस्य मन्त्राणां भेदस्यर्थाजुषस्य च ।

पदार्थस्वरूपाणामभिव्यक्तये च यत्यते ॥

वत्सापाकरणं सद्यश्छिन्नम् १२० पलाशहासंयथा कर्तव्यमिति १२१ तच्छेदनाथोऽयम् “ ह्ये एवा ” इति मन्त्र आदी समाप्तायते । तस्य १२२ च मन्त्रस्य सच्छेदनाग्रहं ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् । अत एव सत्राक्षणे १२३ मन्त्रो जातस्य इति छन्दोगा भवीयते— “ यो ह वा भविषितायेयच्छन्दोदेवतब्राह्मणेन मन्त्रेण १२४ याजयति, १० वार्यापयति वा स्थापुं वच्छेति गते १२५ वा वच्छति १२६ १२७ प्र वा मीयते १२८ वापीयान् भवति १२९ तस्मादेतानि १३० मन्त्रे मन्त्रे १३१ विद्यात् ” (आभा १-१) इति । “ आप्येयं क्षपितं बन्धः १३२ भृतीन्द्रियार्थद्वारो क्षपयः १३३ । तेषां वेदद्रष्टव्यं स्मर्यते— “ युगान्तेऽस्तर्हि तात्र वेदात् सेतिहासान् ०४ महर्षयः । छेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वर्ग्यशुवा ” ॥ (ममा १२.२०३-१७) इति ।

ह्ये एवादीनां च मन्त्राणां प्रजापतिक्रियः । तथा च काण्डानुक्रमणिकायां मुक्तम्—

“ शाखादि याजमानं च होतृन् हीत्रं च दार्शिकम् ।

तद्विधीन् १३४ पितृमेधं च नयाऽऽहुः कस्य तद्विदम् ॥ ” (काण्डानुक्रमणी २.१) इति ।

शाखादिः “ ह्ये एवा ” (तैस १-१) इत्यादिप्रपाठकः । याजमानं “ ह्ये एवा ” सिद्धमिति (तैस १-६-१-६) इत्याद्यनुवाकपट्टकमन्त्राः । होतारः “ विधिः सुक् ” (तैसा ३-१-१३) इत्याद्यो मन्त्राः । “ सत्यं प्रपद्ये ” (तैसा ३-५) इत्यादिकं दार्शिकं हीत्रम् । तद्विधयः श्रोतानां चतुर्विध- १३५ मन्त्राणां चत्वारि ब्राह्मणानि । पितृमेधः “ परे युवारासं प्रवतो महीः ” (तैसा ६-१-१२) इत्यादि । तान्येतानि नव काण्डानि प्रजापतिना दत्तानि । छन्दोविशेषाश्च वेदाङ्गभूते छन्दोनामके १३६ प्रमेधे द्रष्टव्याः । मन्त्रपदस्यावयवाभावे च तत्प्रतिपाद्यार्थरूपा देवता विज्ञायते । ब्राह्मणविशेषस्तु तत्तन्मन्त्र- १३७ व्याख्यानान्वसरे एवादाहियते । यद्यपि मन्त्रविनियोगा ब्राह्मणे सर्वेऽपि नाऽऽस्तास्तथापि कस्य- १३८ सूत्रकद्वैतब्राह्मणान्तर्पराकोचनया ते सर्वेऽभिहिताः । अतो बौधायनादिस्मृत्योदाहरणपूर्वकं ब्राह्मणानुसारेण १३९ मन्त्रार्थं १४० वोजयामः ॥

४२. तं१. तं२. तं३. ति. म१-तत्राहुः ।

१३०. आ. इ. उ. पा- सद्यश्छिन्नम् । १३१. आ. इ. उ. पा- तच्छेदनाथः, व- तच्छेदनाथमयम् । १३२. गो- अस्य । १३३. आ. इ. उ. गो. तं. त्रि१. त्रि२. पा. व. म१. म३. मै१- “ मन्त्रः ” नास्ति । १३४. आ. पा. मै१- “ मन्त्रेण ” इत्यवयवान्तरं “ यजति ” । १३५. क. त्रि२. व- गते । १३६. आ. त्रि२. पा. हा- पात्यते; गो. त्रि१- पद्यते; तं. म१. मै१- प्रपद्यते; अ. अ१. म३- पावते; (आप्येयब्राह्मणमनुष्ठेय- १३७ स्मामिन्न पाठः स्वीकृतः) । १३७-१३८. आ. इ. उ. त्रि१. त्रि२- प्रमीयते वा । १३८. — “ भवति ” इत्यवयवान्तरम् “ इति विज्ञायते ” । १३९-१४०. आ. इ. पा. म३- मन्त्रे । १४०. आ. इ. उ. पा- क्षपिभिः संबन्धः । १४१. आ. इ. उ. पा- हि ऋषयः । १४२. त्रि. व- तद्विधिम् । १४३. त्रि२. त्रि३. व- छन्दोविवर्तिता- १४४. म- मन्त्रार्थान् ।

हरिः ॐ ॥ इये त्वोर्जे त्वा वायवः स्थोपायवः स्थ

इये । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवः । स्थ । उपायवः । इत्युप-आयवः । स्थ ।

तत्रामावास्यायां संनयतः शाखामाच्छिनत्यध्वर्युः—‘इये त्वोर्जे त्वा’ इति ॥
“उमा वामिन्द्राग्नी” (तैसं १.१.१४) इत्यतः प्राक् इतः प्रभृति ये मन्त्रास्तेषां प्रजापतिः
५ काण्डर्षिः । अत्र केचित् ^{१५}युष्मच्छन्दाद्वत्त्या द्वे यजुषी आहुः । तदानीं छेदने द्वयोः समुच्चयः ।
अपरे तु द्वितीयेन संनमनादि कुर्वन्ति । मन्त्रार्थस्तु—इदं सर्वरेपणीयत्वात् । इह तु सांनाय्य-
लक्षणं गृह्यते । ऊर्क् रसः ^{१६}बलप्राणयोः उरीपकः । इषु इच्छायाम् । ऊर्जं बलप्राणनयोः । आम्नां
कर्मणि करणे च संपदादिलक्षणः ^{१७}क्षियां किप्प्रत्ययः (पा ३.३.१०८ वा ९) । उभयत्र
तादर्थ्यं चतुर्षां । “सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । हे शाखे,
१० इदं त्वामाच्छिनन्ति, ऊर्गं त्वामाच्छिनन्ति, ^{१८}इत्येवं योग्यक्रियाध्याहारेण ^{१९}व्याख्येयम् ।
मयोगकाले तु तदर्थस्मृतिमात्रमेव । ऊहप्रचरानामधेयेषु ^{२०}श्रुतपदस्थाने योग्यपदान्तरप्रयोगो
युज्यत एव ॥

इये श्वेति ॥ दशोपायां चिकीर्षुरमावास्यायां ^{२१}प्रातर्नित्याग्निहोत्रं ^{२२}हृत्वा ^{२३}ततो दश-
वागारं “ममाग्ने बर्चः” (तैसं ४.७.१४) इत्यादिभिर्मन्त्रैर्वक्षिणु समिदाधानरूपमग्नाधानं कृत्वा
१५ वासापाकरणार्थं मन्त्रेण बलाक्षशाखां छिन्द्यात् । तदाह बोधायनः—“तामाच्छिनन्तीपि त्वोर्जे त्वा”
(वीथी १.१) इति । आपस्तम्बस्तु तदेतदभिधातु मन्त्रभेदपक्षमपि केषिदाभिरपि विनियोग-
भेदमाह—“इये त्वोर्जे श्वेति तामाच्छिनन्ति । अपि वा इये श्वेत्याच्छिनन्त्यूर्जे श्वेति संनमयत्पनुमादिं
वा” (आपध्री १.१.१०-११) इति । संनमनसूत्रकरणम् । अनुमातेनमातुलोभ्येन संलक्षपूर्वाद्यप-
मयनम् । सोऽयं मन्त्रभेदपक्षो जैमिनिना द्वितीयाध्यायप्रथमपादे (मीम् २.१.४७) स्वीकृतः ॥
२० ^{२४}तत्र ^{२५}बलाक्षशाखायाः प्राशस्यं-^{२६}प्राशणे समाम्नातम् । “तृतीयस्यामिदो दिवि सोम
आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत । तत्पर्णोऽभक्तम् । तत्पर्णस्य पर्णोऽवम्” (तैमा
३. २. १.) इति । सुसदस्याऽऽकाशे प्रसिद्धत्वात् तत्परिचामेन स्वर्गलोकविचक्षां दशोपितुमितः

४३. मे. मी१. मे३ - युष्मच्छन्दात्वात् । ४४. त१. तं२. तं३. व. म. म१. मे४ - बलप्राणनयोः ।
४५. त१. तं२. तं३. व. मे४ - लक्षणे । ४६-४६. मे. मी१. मे३ - एवं योग्यक्रियां संपाद्य अध्याहारेण ।
४७. त१. तं२. तं३. व. म - धीतः ।

१४५. आ. वं. पा. मे१ - प्रातर्नित्यहोत्रम् । १४६. अ. तं. गो१. त्रि१. त्रि२. म१. म३ - हृत्वा ।
१४७. आ. पा - ‘ततो’ नास्ति । १४८. अ. इ. उ. गो. तं. त्रि२. पा. म. म१. दा - अत्र ।
१४९-१४९. तं. मे१ - पत्राक्षशाखायां वासापाकरणप्राशस्यम् ।

शाखाहरणादिः]

वत्सानपाकरोति—'वायवः स्य' इति ॥ १०॥ अत्र केचित् आख्यातावृत्त्या द्वे^{१०} यजुषी
आचक्षते । 'वायवः गन्तारः । वातेर्गतिकर्मणः "कृवापाजि" (उ १) इत्युण्प्रत्ययः ।
उपायवः उपगन्तारः । उपपूर्वात् इणः "छन्दसीणः" (उ २) इत्युण्प्रत्ययः । उभयत्र
प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तत्वम् । उत्तरत्र गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'स्य' इति अस्तेः
१२० पञ्चमलकाररूपम्* । १३० हे वत्साः, मातृसकाशाद्गन्तारो भवत । पुनर्दोहकाले उपगन्तारो
भवतेति । वायुशब्देनैवामभिधानं वाय्वधिष्ठातृत्वमेवां प्रदर्शयितुम् । 'वायुर्वा अन्तरिक्ष-
स्याध्यक्षाः' (तैसा ३.२.१) इति ब्राह्मणम्^{१३०} ॥

१५० पृथिवीत आरभ्य १५१ गणनया तृतीयस्यां द्विवि सोमलता पूर्वमासीदित्युच्यते । मायस्याः सोमा-
हरणं 'कद्रुश्च वै सुपर्णो यः' (सैसं १.१.६) इत्यस्मिन्ननुवाके—'सोमो वै राजा गन्धर्वैश्चा-
सीत्' (तैसा १.२०) ॥ १५२ इत्यस्मिन् बहुवचमाक्षणे च प्रपञ्चितम् । तदोहरणाभिघातेन सोमस्य १०
पर्णं भूमौ पतितम् । १५३ पक्षिरूपाया मायस्याः पक्षः १५४ पतित इति केचित् । पतितस्य १५५ पर्णस्य
१५६ पलाशवृक्षरूपेण आविर्भावात् तस्य वृक्षस्य पर्णनाम १५७ संपन्नम् । न चात्र पर्णस्य कथं वृक्षात्
संपन्नमिति विस्मैतव्यम्, विधातुरीश्वरस्याचिन्त्यकवितरत्वात् । अन्यथा १५८ बीजात् वृक्ष इत्यत्रापि
'क बीजं १५९ क वा १६० वृक्षः' १६१ इत्यपि विस्मयः केन चायैत । सर्वत्र पर्णस्यो वृक्षः १६२ प्रसज्येत
इत्ययमिति प्रसज्योऽपीश्वरसंस्कारमात्रेण १६३ परिहर्तव्यः । १६४ स ॥ १६५ संकल्पः कार्यकलमधिगम्यः । १६६
तदमाद्वैदार्थे १६७ कुतर्कं बोद्धव्यम् १६८ ॥ शाखया वत्सानपाकरणं विधेयम्—'पक्ष वै पर्णः । यत्पर्ण-
शाखया वत्सानपाकरोति । अक्षणेवैनामपाकरोति' (तैसा ३.२.१) इति । यथा जगत्ति-
ष्पादकं पक्ष प्रशस्तं तथा पाशनिष्पादकस्य पलाशस्य प्रशस्तत्वात् प्रशस्येन स्तुतिः । १६९ वैश्वदेन अर्ध-
वादाभितरोपपादिता १७० पलाशस्य प्रशस्तबन्धप्रसिद्धिः १७१ सृज्यते । देवेषु परस्परं प्रशस्तार्थं निरूपयामु
पलाशवृक्षस्तत्त्वमगुणोद्विषेतादृशो प्रशस्तबन्धः । औषानुवाक्यकाण्डे शुद्धाः पर्णमयीष्वविशिरोपे- २०
अर्धवादे ध्रुवते—'देवा वै प्रशस्तवदन्त तत्पर्णं उपाशुणोत् सुप्रवा वै नाम यस्य पर्णमयी
शुद्धमवति न पापः श्लोकः शुणोति' (सैसं ३.५.७) इति । एवं यत्र यत्रार्थवादे प्रसिद्धिस्तथा

४८. मै. मै१. मै३. मै४—'अत्र' नास्ति । ४९. य—देवा । ५०. तं१. तं२. तं३. पं. म.
पूर्वत्र; य—यत्र । ५१. तं१. तं२. तं३. ति. पं. य. मं. य१. मै४—गतिसमासे कृते । ५२. तं१. तं२.
तं३. ति. पं. य. म. म१—पथमे लकारे रूपम्; मै३—पथमलकारे रूपम्; मै४—पथमलकारोऽयम् ।
पथमलकारोऽत्र इत्येवमत्र द्रष्टव्यः । ५३-५३. तं१. तं२. तं३. ति. पं. य. म. मै४—'हे वत्सा...'
ब्राह्मणम्' नास्ति ।

१५०. तं. मै१—पृथिवीत्वात् । १५१. य. त्रि२—गणनायाम्; आ. इ. उ. पा—'गणनया' नास्ति ।
१५२. आ. इ. उ. पा—इति; म३—इत्येतस्मिन् । १५३. य—पक्षिरूपा । १५४. इ. उ. पा—
'पतितः' नास्ति । १५५. इ. उ. पा. आ—तस्य; आ—'पर्णस्य' नास्ति । १५६. आ. पा—
पलाशरूपेण । १५७. अ. तं. त्रि१. त्रि२. य—'संपन्नम्' नास्ति । १५८. इ. उ. पा—वेत्तवीजान्;
आ—दग्धकदलीवेत्तवीजान् । १५९-१५९. आ. इ. उ. गो. पा—क्व; त्रि१. त्रि२. त्रि३. य—कुत; य.
अ१. क. म१. म३—युत्र वा । १६०. गो१. त्रि२. त्रि३—इत्ययम् । १६१. आ. पा—'प्रसज्येत' नास्ति ।
१६२. त्रि२. य—परिहरण्यः । १६३-१६३. इ. त्रि१. त्रि२. त्रि३. य—'स य' नास्ति । १६४-१६४.
इ. उ. पा—सर्वत्रानुबोद्धव्यम् । १६५. तं—वैश्वदेनेन । १६६-१६६. तं—पलाशप्रशस्तबन्धस्य प्रसिद्धिः ।

- ३५ वैश्वदेवशिक्षादयः पठन्ते तत्र सर्वत्र सति समये लोकिकप्रसिद्धिः । अन्यथाऽर्थवादान्तर-
प्रसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ वरसापाकरण इव गोप्रस्थानेऽपि ज्ञानां विनियुक्ते—“ गायत्री वै पर्णा ।
गायत्रा, पद्याः । तस्मात् त्रीणि त्रीणि पर्णस्य पलाशानि । त्रिपदा गायत्री । यत् पर्णशाखया गा-
प्रापयति । स्वयैवैना देवतया प्रापयति ” (तैमा ३. २. १) इति । पर्णस्य गायत्रीसंयमो
५ वेदगम्यः सोमाहरणद्वारकः १६०-स च १६० पूर्वमुदाहृतः । अनुमानगम्योऽप्यपरः संयमोऽस्ति,
गायत्रीपादेऽप्यपलाशपणेषु त्रिषांशगमात् । पशूनां च गायत्री देवतेऽयमर्थोऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।
१० छेदायां पलाशशाखायां बहुपर्णेष्वप्रागप्रत्वादिगुणान् १७० विधत्ते—“ य कामयेत पशुमान्स्यादिति ।
अपर्णां तस्मै शुष्काप्रामाहरेत् । अपशुरेव भवति । यं कामयेत पशुमान्स्यादिति । बहुपर्णां तस्मै
बहुशाखामाहरेत् । पशुमन्तमेवैनं करोति । यत् प्राचीमाहरेत् । देवलोकमभिजयेत् । यदुदीचीं मनुष्य-
१० लोकम् । प्राचीमुदीचीमाहरेत् । उभयोर्लोकयोरभिजयेत् ” (तैमा ३. २. १) इति । यं यजमानमुद्दिष्य-
१० व्ययुः कामयेत । स्पष्टमनसः । यद्योत्तशाखाच्छेदने. कं मन्त्रं पठेदित्याहङ्करोदाहरति—“ ह्ये
१० त्रोज्जैवैवाह ” (तैमा ३. २. १) इति । अरिमन्त्रं मन्त्रे विनियोगानुसारं “ आष्टिनमि ” इति
महंमन्त्राहम् प्राप्य पूरणीयम् । इतिरयमन्त्रः, सर्वः प्राणिभिरप्यभाष्यताम् । ऊर्यं बलहेतु रसः ।
१० ऊर्यं बलप्राणनयोः ” इति चातुः । ऊर्यते यत् संपाद्यतेऽनया रसस्पर्शेऽयम् । हे पलाशशाखे,
१५ हेवाह्वरूपद्वयं स्वाभाष्टिनमि । तस्य देवस्य बलप्रदसार्थं कामाष्टिनमितीति वीजकार्यः ।
तस्मै मन्त्रद्वयपक्षे विनियोगानुसारेण “ ऊर्यं यामनुमार्जिम् ” १७० इत्यप्याहर्तव्यम् । एतन्मन्त्रस्तावकमर्थ-
१० वाचमाह—“ ह्यमर्थोऽयं यजमाने दद्याति ” (तैमा ३. २. १) इति । १७० एतन्मन्त्रं पठन् १७० मन्त्र-
१० मन्त्रमात्रं बलपदं रसं च यजमाने संपादयति । न चात्र प्रत्यक्षविरोध आहङ्करीयः । “ प्राधानः
स्रवन्ते ” इत्यादिबलपदार्थपादस्य प्रतीकाररूपगुणवादापह्नवीकरणात् ॥
- २० वायव इति ॥ मन्त्रान्तरविनियोगमाह वीपायनः—“ तथा वरसानपाकरोति वायवः स्तोपायवः
रथेति ” (वीथी १. १) इति ॥ चागित गच्छति इति वायवः गन्तारः । उप समीपे. यजमान-
२० गृहे पुनरायनवाच्यमस्तीति उपायवः । हे वरसा, वृणमक्षणाव प्रथमं मातृसकाशादपेयं स्वेष्टयैवा-
२० मन्त्रे गन्तारो भवतः । सायं पुनर्यजमानगृहे सम्यगन्तारो भवतः । अथवा वासानां परंपरया
वायुदेयताकायात् तदभेदवियक्षया वायुदण्डं सुवक्ष्यव्युः तद्वक्षार्थं वरसान् वायुदेयतायै समर्पयति ॥
- २५ अनेनैव प्रकारेण मन्त्रस्य पूर्वभागे ब्राह्मणेन व्याख्यायते—“ वायवः स्वेष्टाह । वायुर्वा अन्तरिक्ष-
व्याप्यता । अन्तरिक्षदेवतायाः सत्यं वै वक्ष्यते । वायव एवैतान् पठिददाति ” (तैमा ३. २. १)
इति । भव्यता इति वचनव्याख्यं । वायुः स्वप्रकारेणान्तरिक्षमधिष्ठति । अन्तरिक्षे च विश्वमन्-
संपाराप १७० बहुसमयकाक्षं प्रयच्छन् वरसान् १७० पालयति । तेषां प्रत्यक्षमसिद्धिर्यवादाङ्तरगतः
२५ इत्यस्मिन्मात्रे १७० वा निवर्तयित्वे १७० । तस्मैव मन्त्रभागस्य प्रकारान्तरेणाभिप्राय आम्नायते—
१० “ म या पुनानेतदाकरोति । यदाह । वायवः स्वेष्टेति ” (तैमा ३. २. १) इति । अप्यनुस्मि-
भागमुपायसीति १७० यदेतेनोच्चारणेन वरसान् वायुतादात्म्यलक्षणमृष्टाकारवतः करोति । उत्तरभागं
व्यापयते—“ उर्यायवः स्वेष्टाह । यजमानाथैव पशूनुपद्वयेत ” (तैमा ३. २. १) इति ॥

१६०. श्रि. ३. व. हा - वैश्वदेव । १६८ आ. इ. उ. पा - 'दारत', अ. क. म१ -
'द्वारत' । १६९-१६९. इ. उ. पा - 'सच' नास्ति । १७०-१७०. गो. श्रि. - 'सिधाय' । पलाशशाखाया
बहुपर्णताप्रगम्यार्थं गुणान्, श्रि. य - पलाशशाखाया बहुपर्णतादिगुणान् । १७१. आ. इ. उ. पा.
हा - 'देवानां भागरूपः' । १७२. आ. इ. उ. - मन्त्रद्वयपक्षे । १७३ आ. इ. उ. पा - इत्यप्याहर्तव्यम् ।
१७४-१७४. आ. इ. उ. पा - एतन्मन्त्रपादेन, श्रि. म१ - एत मन्त्र पठन् । १७५ श्रि. १. श्रि. ३. म.
म. म१ - गच्छत्येव । १७६. आ. पा - 'स्रवन्ति, गो - चलयति । १७७-१७७. आ. पा - वासपुनःपदे,
व - वेष्टयत्येव । १७८. आ. इ. उ. पा - 'इति' नास्ति ।

देवो वः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमग्निना

देवः। वः। सविता। प्रेति। अर्पयतु। श्रेष्ठतमायेति श्रेष्ठ-तमाय। कर्मणे। एते। आप्यायध्वम्। अग्निना।

गोचराय गाः प्रस्थापयति—‘देवो वः’ इत्यादिभिस्त्रिभिः ऋग्भिः। तत्र प्रथमया सवितारमभ्यर्पयते। इयं च द्विपदा विराड्गायत्री जागतगायत्रपादत्वादिति ॥ पू प्रेरणे।

‘देवः’ सविता सर्वस्य प्रेरकः, येन विना तृणाग्रमपि न चळति, स ‘वः’ सुप्मान् प्रार्थयतु प्रस्थापयतु। अतर्पणी पुगागमः (पा ७.३.३६)। किमर्थम्? श्रेष्ठतमाय कर्मणे यज्ञाय।

‘यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म’ (तैत्ति ३.२.१)। प्रकर्षवतामपि पुनः प्रकर्षविद्यक्षायां द्वितीयः आतिशायनिको भवत्येव। तृणादिभक्षणणेन सांन्यायनिष्यत्यर्थत्वात् यज्ञार्थं प्रेरणम् ॥

देव इति ॥ विनियोगमाह औघायनः—‘अथैषां मातुः प्रेरयति देवो वः सविता प्रार्थयतु

श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमग्निना देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरवमीषा अवधमा सा विः स्तेन ईशत माघशस्त्रो रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तिवति’ (बीध्री १.१) इति। आपस्तम्बस्तु १०३ त्रीनेताम् मन्त्रानभिभ्रष्ट्य विनियोगग्रन्थमाह—‘देवो वः सविता प्रार्थयति शास्त्रया गोचराय

गाः प्रस्थापयति। प्रस्थितानामेकां गां शास्त्रयोपरवृत्तति दुर्भेदभुंजीकैवा। आप्यायध्वमग्निना देवभागमिति १००। रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तिवति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते’

(आपत्री १. २. ४-८) इति ॥ हे ऋगावः, प्रेरकः देवः अन्तर्धानी परमेश्वरोऽत्यन्तश्रेष्ठोऽत्यन्तवृद्धि-रूपाय कर्मणे सुप्मान्तरण्ये घासमनुं प्रार्थयतु प्रेरयति प्रथममन्त्रस्वाधः ॥ तस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे स्थितस्य सवितृपदस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—‘देवो वः सविता प्रार्थयति स्वाधं

प्रसाधे’ (तैत्ति ३. २. १) इति। प्रेरणार्थेऽर्थः। उत्तरभागं व्याचष्टे—‘श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म। तस्मादेवमाह’ (तैत्ति ३. २. ३) इति ॥ द्वितीयमन्त्रस्याप्यस्यार्थः—

‘हे अग्निनाः गाया, देवस्येन्द्रस्य हृदिरूपं भागम् आप्यायध्वं प्रभूतघासमक्षणेन प्रभूतं २० कुतः। सुप्मान् १०० अपहर्तु स्तेनः चोरः मा ईशत शक्नो मा भूत्। कीदृशीषुमान्? अत्यन्तरसा अधिकक्षीरा बहुपत्याः किमिदोपरहिता रोगान्तरहीनाश्च। अघशस्त्रः अक्षणादिना तीव्रपापेन घातको व्याघ्रादिरपि शक्नः मा भूदिति ॥ अस्य मन्त्रस्य प्रथमभागे ‘देवभागम्’ इति पदस्य

तात्पर्यं व्याचष्टे—‘आप्यायध्वमग्निना देवभागमिधाह। वासेन्द्र्यश्च वा एतः पुरा मनुष्येन्द्र्याऽऽ-’

५४. सं१. तं३. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४—‘पादत्वान्’ इत्यस्यानन्तरं द्वयक्षुरोन्तत्वाच्च। ५५. सं१. मै. मै१. मै३. मै४—‘वः’ नास्ति। ५६. सं१. तं३. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४—‘यज्ञाय’ नास्ति। ५७. ति. व. म. म१. मै४—‘द्वितीयः’ नास्ति।

१५९. इ. उ. म१—आपस्तम्बसूत्रे। १८०-१८०. आ. पा—आप्यायध्वमिति। १८१. व—‘गावः’ इत्यस्यानन्तरं ‘वः सविता’। १८२. इ. उ. पा. हा—‘घासमनुम्’ नास्ति। १८३. त्रि१. त्रि२. त्रि३. व. म१. म३—‘प्रार्थयतु’ नास्ति। १८४. आ. पा—मन्त्रार्थः। १८५-१८५. इ. उ. गो. पा. हा—मन्त्रपूर्वभागे। १८६. इ. उ. पा. हा—‘इन्द्रस्य’ नास्ति। १८७. आ. इ. व. पा—अपाहर्तुम्। १८८. त्रि२. व—पूर्वभागे।

देवभागमूर्जस्वतीः पर्यस्वतीः प्रजावंतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वः

देवभागमिति देव-भागम् । ऊर्जस्वतीः । पर्यस्वतीः ।

प्रजावंतीरिति प्रजा-वंतीः । अनमीवाः । अयक्ष्माः । मा । वः ।

अप प्रत्याप्यमाना गां एव प्रार्ययते द्वितीयया । “इयं च भववस्तुर्देशपादत्वात् मध्येऽप्योतिबिष्टम् ॥ हे अग्निः गावः अहननार्हाः । अहननम् अघ्नः । “घ्नये कश्चिन्नं स्यात्तन्नापाव्यधिहिन्युष्येयम्” (पा ३.३.५८ वा ४) इति हन्तेः कः । अघ्न-मैहन्तीति “छन्दसि च” (पा ५.१.६७) इति “यः । यद्वा-“अघ्न्यादयश्च” (उ ५६१) इति यक्प्रत्ययान्तो निपात्यते । “इकारश्छान्दसः । तदा गवामिं संज्ञा । सर्वदा प्रत्ययो-दात्तम् । इह तु आष्टमिकम् “आमन्त्रितस्य च” (पा ८.१.१९) इति सर्वादात्त-त्वम् । “देवभाग” देवस्येन्द्रस्य भागं सानाप्यलक्षणं “यूयम् आप्यायध्वम् आप्याययत् । अन्तर्भावितव्ययात्, प्यायतेर्प्यन्ताद्वा छेत् । “बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः” (उ १९०) इति जेष्ठृक् । अण्यन्तस्याचित्तवाकर्तृत्वात् “अणावकर्मकात्” (पा १.३.८८) इति परस्मैपदभावः । “ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्” (तैसं २.५.४) इति सानाप्यस्येन्द्रत्वम् । “यस्मेयश्च वै” (तैसा ३.२.१) इत्यादि ब्राह्मणम् । ऊर्जस्वत्त्वादिगुणयुक्ता यूयमाप्यायध्वम् । यद्वा-ऊर्जस्वत्त्वादिगुणयुक्तान् वः युष्मान् स्तेनः मा ईशत इति । होतृत्वाविवक्षायां “अधीगर्थ” (पा २.३.५२) इति षष्ठ्यभावः । प्रथमपक्षे “वा

प्यायन्त । देवेभ्य एषेमा इन्द्रावाऽऽप्याययति” (तैसा ३. २. १) इति । यागार्थप्रवृत्तेः पूर्व गोमासेन वासमागो मनुष्यमागश्च प्रवृद्धो भवति । कर्ष्यं तु क्षीराज्यरूपी “देवान्तरमागो दधिकृप इन्द्रमागश्च प्रवर्धते । “एवकारेण मनुष्यम्” इत्यावृत्तिः । द्वितीयं मागमुपपादयति-“ऊर्जस्वतीः पर्यस्वतीरित्याह । ऊर्जस्वति हि पयः संभरन्ति” (तैसा ३. २. १) इति । प्रभूतघासमक्षणेन शरीरश्लेष्मसंश्लेषं शरीरश्लेष्मसंश्लेषं च शरीरक्रोदोहो मसिद्धमिति हिशब्दस्यार्थः । तृतीयमागस्य प्रयोजनमाह-“प्रजावंतीरनमीवा अयक्ष्मा इत्याह प्रजाव्यं” (तैसा ३. २. १) इति । “वन्ध्यात्वे किमिदोपेण रोगान्तरे” च नास्ति प्रजोत्पत्तिः । तदभावे तु विद्यते । अतुर्थमागस्य

५८-५८. तै२ - “इयं ... बिष्टम्” नास्ति । ५९. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. ५१. मै४-अहननार्हाः नास्ति । ६०. मै. मै१. मै३ - घ्नययः । ६१. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. ५१. मै४ - “इकारश्छान्दसः” नास्ति । ६२. मै. मै१. मै३ - “देवभागम्” नास्ति । ६३-६३. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. ५१. मै४ - “यूयं...ब्राह्मणम्” नास्ति । ६४. मै. मै१. मै३. मै४ - वः नास्ति ।

१८९. गो - देवभागः, तं. मै१ - देवतान्तरभागः । १९०-१९०. पा. हा-देवतीकरणे मनुष्यो निवर्तते; इ. उ-देवतीकरणे मनुष्यो निवर्तते; तं. त्रि१. म१. म३-एवकारेण मनुष्यप्यावृत्तिः । १९१-१९१. भा. हा - वन्ध्यात्वे किमिदोपेण रोगान्तरेण ।

स्तेन ईशत् माऽघशंसो रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु.

स्तेनः । ईशत् । मा । अघशंस इत्यघ-शंसः । रुद्रस्य । हेतिः । परीति । वः । वृणक्तु ।

छन्दसि ॥ (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ऊर्जस्वत्यो बलवत्यः ॥ बहुरसा वा । पयस्वत्यः बहुपयस्काः । असुन्नतस्य ॥ आद्युदात्तत्वम् । मंतुपृथ्वीपोरनुदात्तत्वम् । प्रजावत्यः बहुपत्याः । ॥ उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ (पा ३.२.९९) इति ङप्रत्ययस्योदात्तत्वात् कृदुत्तर- ५. पदप्रकृतिस्वरत्वे प्रजाशब्दः अन्तोदात्तः । ॥ अनमीयाः अरोगाः । ॥ शेषयहुजिह्वामी- वाधामीवाः ॥ (उ १६०) इति वन्प्रत्ययान्तो मिनोतेरङ्पूर्वस्यामीवशब्दो निपातितः । अमीवा उदरव्याधिः । तद्रहिता अनमीवाः ॥ ॥ अयस्माः, यस्मा व्याधिः तद्रहिताः । पृथगुपादानं प्राधान्यात् । ॥ डाद्युंमाम्यामन्यतरस्याम् ॥ (पा ४.१.१३) इति ॥ बहुव्रीहेः डाप् ॥ उभयत्र “नमस्तुभ्याम्” (पा ६.२.१७२) इति ॥ बहुव्रीहौ (पा ६.२.१६२) उप्यमानम् १० उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तेनः, ॥ स्तेन चौयं इति चुरादेरच् ॥ अपहर्ता मा युष्माकम् ईशत् ॥ ईशिष्ट स्ववशान् ॥ युष्मान् मा कार्पात् । व्यत्ययेन श्लेरडादेशः । ॥ किंच - ॥ अघशंसः अपि युष्मान् मा ईशिष्ट, मा वो जिघांसीत् । अघे पापे ॥ बधलक्षणे शंसा अभिलापो यस्य सः ॥ पापतत्परः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अघशब्दोऽयमन्तोदात्तोऽप्यस्ति, यथा-“ अर्प नः शोशुचदधम् ॥ ” (तैशा ६.१.१) इति । ॥ अहते गच्छति दानादिना । आगमशास्त्रस्य अनित्य- १५ त्वात् (व्याधिपरिभाषा ७६) न नुम् । पचादित्वादच् (पा ३.१.१३४) । प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तत्वम् ॥

प्रयोजनमाह-“ मा वः स्तेन ईशत् माऽघशंस इत्याह गुप्ये ” (तैमा ३.२.१) इति । चोरव्याघ्रादेरशकौ गावो रक्षिता भवन्ति ॥ तृतीयमन्त्रस्यावमर्थः-रुद्रनामकस्य क्रूरदेवस्याऽऽपुत्रं युष्मान् परिहरिष्यति ॥ पृथमन्त्रपाठकमाह-“ रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्ति इत्याह । रुद्रादेवैना- २० व्याधये ” (तैमा ३.२.१) इति ॥

६५. म - दीर्घत्वम् । ६६. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ‘बहुरसा वा’ नास्ति । ६७. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - आद्युदात्तत्वे । ६८. मै. मै१. मै३ - स्वरणे । ६९-६९. तं१. तं२. तं३. पं - उदरस्याः कृमयः तद्रहिताः ; ति. व. म. म१. मै४ - अनमीवाः, अमीवाः उदरव्याधिः कृमयः तद्रहिताः । ७०. मै. मै३ - ‘बहुव्रीहेः’ नास्ति । ७१. मै - वापि । ७२. मै. मै१ - ‘बहुव्रीहौ’ नास्ति । ७३-७३. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ‘स्तेन चौयं इति चुरादेरच्’ नास्ति । ७४. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ‘ईशिष्ट’ नास्ति । ७५. म. मै. मै१. मै३ - स्ववशाः । ७६. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ‘किंच’ नास्ति । ७७. मै. मै१. मै३ - मक्षलक्षणे । ७८. मै. मै१. मै३ - नियोगेन सोऽघशंसः । ७९-७९. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ‘अघशंसो...अघ’ नास्ति ।

ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीर्यजमानस्य पशून् पाहि ॥ १ ॥

[इषे त्रिचत्वारिंशत्]

ध्रुवाः । अस्मिन् । गोपताविति गो-पतौ । स्यात् । बह्वीः । यजमानस्य । पशून् । पाहि ॥ १ ॥

[मैसं १.१.१; कासं १.१; कपिसं १.१; वासं १.१]

५ अयं न केवलं मनुष्य एव, अपि तु देवोऽपि युष्मान् मा हिंसीत् इति तृतीयया आशास्ते-‘ रुद्रस्य ’ इति ॥ इयं चैकपदा त्रिष्टुप्, “ एकद्वित्रिचतुष्पदीयुक्त-पादम् ” (पितृ ३-७) इति वचनात् । हेतिः आयुधम् । “ ऊतियूति ” (पा ३.३.९७) इत्यादिना क्तिन्नतोऽन्तोदात्तो निपातितः । सा रुद्रस्य हेतिः युष्मान् परि वृणक्तु सर्वतो वर्जयत् ॥

१० यजनानं प्यायति ईक्षते वा-‘ ध्रुवा ’ इत्युवा त्रिष्टुभैकपदया ॥ “ गवां पतिगो-पतिः यजमानः ” । “ पत्यावैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मिन् यजमाने ध्रुवाः अविनाशाः स्यात् भवत, बह्वपथ संतानवृद्धया भवत । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घता ॥

ध्रुवेति ॥ बीधायना-“ ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीरिति यजमानमीक्षते ” (बोधौ १.१) इति । आपस्तम्बः-“ ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीरिति यजमानस्य पृष्ठानभिपयार्क्षते ” (आपधौ १.२.९) इति ॥ हे गायः, अजरयो अजरत्वामिषि यजमाने रिधरा भवत, न तु अत्रीतिदानापहारात्पायुभिः यजमाने परित्यजत, अपरत्यपरं परया बहुपथ भवत ॥ यत्तन्मन्त्रपाठं मर्यसति-“ ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीरित्याह ध्रुवा यदास्मिन् बह्वीः करोति ” (तैत्रा ३.२.१) इति ॥

२० यजमानस्येति ॥ बीधायनः-“ अथैतां शास्त्रामभेणाऽऽह्वनीयं पर्याहृत्य पूर्वया द्वारा प्रपाद्य जघनेन गार्हपत्यमग्निष्टेऽनस्त्युत्तरार्धे वाऽन्यागारस्योदगृह्णति यजमानस्य पशून् पाहीति ” (बोधौ

८०-८०, तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ‘ एव, अपि तु ’ नास्ति । ८१. तं१. तं२. तं३. ति. पं. म. म१. मै४ - अनुशास्ति । ८२. ति. व. म. म१. मै४ - ‘ चतुष्पादुक्तम् । [‘ चतुष्पादुक्तपादम् ’ इति पित्र्यीयच्छन्दःसूत्रे ।] ८३-८३. तं१. तं२. तं३. ति. पं. म. म१ - रुद्रस्य आयुधं युष्मान् परिवृणक्तु सर्वतो परिवर्जयत् । परिवर्जनार्थः । ऊतियूतिऊतिसाविदेति कीर्तयधेति क्तिन्नतोऽन्तोदात्तो निपातितः । ८४-८४. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. - ‘ ईक्षते वा ’ नास्ति । ८५-८५. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१ - गोपतौ गवां पतौ यजमाने; मै४ - गवां पतौ यजमाने ।

१९२-१९२. भा. पा - प्रीतिदानानपहारात्पायुर्भिर्यजमानं मा त्यजत; तं. त्रि१. त्रि२. व. म१. म२ - न तु प्रीतिदानानपहारात्पायुर्वादिना यजमाने परित्यजत; गो. मै१ - न तु प्रीतिदानानपहारात्पायुर्भिर्यजमानं परित्यजत ।

शाखाहरणादिः]

“शाखामुद्गूहति—‘यजमानस्य’ इति ॥ हे शाखे ‘यजमानस्य’ पशून् ‘पाहि रक्ष ।’ “तास्वनुदात्तेन्दिददुपदेशाच्छसार्वाधातुकमनुदात्तमाहन्विडोः” (पा ६.१.१८६) इति “छसार्वाधातुकानुदात्तत्वे यजमाने धातुस्वरः । “तस्मात् सायं पशवः” (तैत्रा ३.२.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

५

१. १.) इति । आपस्तम्बः— “यजमानस्य पशून् पाहीत्यग्निष्टेऽनंश्यग्न्यगारे वा पुरस्तात् प्रतीची च शाखामुपगूहति पश्चात् प्राचीं वा” (आपश्रौ १. २. १०) इति ॥ अग्निष्टम् अनो श्रीहि-
रूपस्य द्विषो ११३ धारकं शकटम् ॥ मन्त्रपाठप्रयोजनमाह— “यजमानस्य पशून् पाहीत्याह । पशूनां गोपीधाय । तस्मात् सार्धं पशव उपसमावर्तन्ते” (तैत्रा ३. २. १) इति । गोपीधो रक्षणम् । तस्माच्छाखाया रक्षितत्वात् शाखाया भूमौ स्थापनं ११३-निवार्यते । निवारणं तत्फलं ११३ चाऽऽह— १०
“अनघः सादयति । गभीर्णां ध्रुवा अमपादाय । तस्माद्गभीः प्रजानामप्रपादुकाः” (तैत्रा. ३. २. १)
इति । उरुचदेशस्थापनं तत्फलं चाऽऽह— “उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै” (तैत्रा ३. २. १) इति । इवशब्द एवकारार्थः । समष्टिः सम्प्रख्यातिः ॥

अस्मिन्ननुवाके स्थितानां मन्त्राणां विनियोगः संगृह्यते—

“इये शाखां छिनत्सूजं ११५-मार्तिं वायेति ११५ वरसक्तान् ।

१५

अपाकृवाय देवो याः प्रस्थाप्याऽऽप्येति ११६-मार्तिं स्पृशेत् ॥ १ ॥

रुद्रस्येत्यभिमान्यैता भुवेति गृहमावृजेत् ।

यजेति शास्त्रोपगूह इत्यष्टानुवाकगः ॥ २ ॥ इति ॥

सूत्रद्वयं ब्राह्मणं च ११७-विबोधाभ्यमुदाहृतम् ।

संदेहस्याऽपनुपपत्त्यर्थं मीमांसाऽप्यत्र वर्ण्यते ॥

२०

लोके तावद्विचारेण संदेहनिवृत्तिः प्रसिद्धा । वेदेऽपि तत्र तत्र ११८-तत्रविचारपूर्वकं संवेहापनवन-
मुपलभामहे । तथा हि—अग्न्युपस्थानविषयो ११९ विचारः प्रथमकाण्डे पञ्चमपाठके नवमेऽनुवाके श्रूयते—
“उपस्थेयोऽग्नीक्षीर्नोपस्थेयाश्च इत्याहुर्मनुष्यायेन्वै योऽहरहराहृत्याऽयैर्न याचति स इन्वै तमुपा-
पृच्छेयध की देवानहरइयांविष्यतीति तस्मान्नोपस्थेयोऽधो सत्त्वाद्ग्राशिपे वै कं यजमानो यजत इत्येषा
श्रुतिर्वा आहितान्नेराशीर्नदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः” (तैत्ति १. ५. ९) इति । अस्यापमर्षः— २५
मतिदिनं सायं प्रातरग्निहोत्रमनुष्ठाय “उप प्रयन्तो अश्वरम्” (तैत्ति १. ५. ५) इत्यादिभिः

८६. मै. मै१. मै३ - शाखामुपगूहति । ८७-८७. त. ति. ब. म. म१. मै४ - “अनुपदेशाय ।

१९३. आ. इ. उ. पा. डा - वाहकम् । १९४-१९४. अ. अ१. गो. तं. त्रि१. त्रि२. त्रि३. म१. म३. मै१ - निवार्य तन्निवारणफलम् । १९५-१९५. इ. उ. पा. हा - “त्यनुमार्तिं च; म३ - मार्तिं वायव; त्रि१ - मार्तिं वायवेति । १९६. आ. इ. उ. त्रि१ - याः । १९७. म३ - विभागाभ्यम् । १९८. अ. अ१. गो. तं. त्रि१. त्रि२. ब. म१. म३. मै१ - ‘तत्त्वं’ नास्ति । १९९. आ. पा. हा - “विषये विवादे; क - “विषयविवादे ।

- मन्त्रैरभिप्रायेणलक्षणमुपस्थानं कर्तव्यं न वेति संशयः । न कर्तव्यमिति सायक प्रासम् । कुतः ? २०० उप-
स्थानेन भगोऽप्यवप्रसङ्गात् । तथा हि—“आयुदां भगोऽस्यायुर्मे देहि चर्षोदा भगोऽसि चर्षो मे देहि
तनुषा भगोऽसि तनुषं मे पाहि” (तैसं १. ५. ५) इत्यादिपुपस्थानमन्त्रेष्वनुरादीनि बहूनि
पाच्यन्ते । तत्र यजमानः स्वल्पं हविर्देत्वा बहूनि याचमानः कथमग्निं न बाधेत ? लोकेऽपि २०१
५ यः कश्चिद्विद्वो मनुष्यो यत्किंचिज्जम्बीरफलादिकं मनुष्यायैव राजे २०२ प्रतिदिनमुपायनमानीय २०३
दत्त्वा ॥ राजानं प्रति सहस्रसंख्याकं धनं २०४ पाचति । स पाचकस्ते राजानं पीडयारुह । स च
राजा २०५ तस्मै कुप्यति । यदा मनुष्येयव्यये तदा को नाम २०६ भग्न्यादिदेवान् २०७ भग्न्यप्रभावात्
प्रतिदिनं पाचिन् पृष्टो भवेत् ? तस्मादग्निर्नोपस्थेय इति पूर्वपक्षे प्राप्ते राजान्तोऽभिधीयते—इदं मे
भूयादिदं मे भूयादियेष्वं स्वाभीष्टमक्षिलमाप्तासितुमेव यजमानः प्रजावतिरूपमिममग्निं यजते ।
१० आहिताग्नेयजमानस्य मन्त्रैरुपस्थानमेवाऽऽसीः । न चाऽत्र हविषः २०८ अन्त्यायं ताडनीयं २०९
सन्प्रसामर्थ्येन यजमानेन वा १. तथा च सूयते—“पान्दमसि धिमुहि देवानित्पाह । एतस्य पशुयो
वीर्येण । पाचदेका देवता कामधते योचदेका । सायदाहुतिः प्रथते । न हि तदस्ति । पतापदेय
स्यात् । पावज्जुहोति” (तैसा ३. २. ६) इति । तस्मात् मनुष्याणां कथयिक्रपायिष यजमान-
देवतयोः योगात्तत्फले २१० विश्वभेजे २११ इत्यवहन्तुं चावधेते २१२ । अत एव भगवद्गीतायां तृतीयाध्याये
१५ कर्मोपशान्तप्रसङ्गेन २१३ स्मर्यते—“देवान् भावयतामेन ते देवा भावयन्तु यः । परस्परं भावयन्तः
भेदाः परमधाप्ययम् ॥” (भगवद्गीता ३. ११) इति । तस्मात् हविषो जम्बीरफलादिवैलक्षण्येन २१४
उक्तदोषाभावादस्मिन्पक्षेय एवेति राजान्तः २१५ । एतमेव २१६ ब्रह्मिन्तुं चावधेते राज्ञ इव देवतायाः
कोपयस्ते नो नास्तीत्यभिप्रेत्य श्रूयते—“न तत्र जायस्तीर्याहुर्व्योऽहरहरप तिष्ठते” (तैसं १. ५. ५)
इति । तथा पञ्चमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके प्रथमानुवाकेऽस्मिन्पचनतस्य कस्यचित् पशोर्देवताविशेषो
२० विचारितः—“वायव्यः कांशोऽः प्राजापत्याश् इत्याहुर्व्योऽप्ययं कुर्यात् प्रजापतेरियात्” (तैसं
५. ५. १) इति । तत्रैव तृतीयाऽनुवाके श्रीयमानस्याऽमेरुधोमुत्तस्वर्गमुत्तस्वर्गं वेति विचारितम्—
“महावादिनो वदन्ति न्यद्विद्विश्चेतस्याश् उक्षानाश् इति” (तैसं ५. ५. ३) । पष्ठकाण्डस्य २१५
प्रथमप्रपाठके चतुर्थाऽनुवाके होमो विचारितः—“महावादिनो वदन्ति होतव्यं हीसितस्य गृहाश्च
॥ होतव्याश्मिति” (तैसं ६. १. ४) इति । तत्रैव नवमानुवाके २१६ केतव्ये सोमो पतितं २१७
२५ गृणादिकमपनेन न वेति विचारितम्—“महावादिनो वदन्ति विचित्रः सोमाश्च न विचित्राश्च
इति” (तैसं ६. १. ५) इति । तस्मिन्नेव काण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमानुवाकेऽस्वयुपजनानयोः पशुपशोर्वा

२००. इ. उ - अमनुपस्थानेन । २०१. आ. पा - लोके हि । २०२-२०२. इ. उ. पा. हा -
प्रतिदिनमुपनीय । २०३. गो-याचते । २०४ आ. इ. उ. तं. त्रि१. त्रि२. पा. मे१. हा - तम् ।
२०५. गो. क. त्रि१. त्रि२. ब - अग्न्यादीन् देवान् । २०६. गो. क. तं. त्रि१. त्रि२. य. मे१ -
महाप्रभावात् । २०७-२०७. त्रि२. ब - अल्पत्वमेवाशङ्कनीयम् ; त्रि१ - अल्पतमुपाशङ्कनीयम् ।
२०८. गो - यागतत्फलं ; इ. उ - यागतपक्षे ; त्रि१ - यागतत्फल्योः । २०९. गो - विशेषध्वनेन ।
२१०. आ. क. गो. त्रि१. पा - श्रूयते । २११. अ. गो१. त्रि१. त्रि२. य. मे१ - “पानकर्तव्यताप्रसङ्गे ;
इ. उ. पा. हा - “पानप्रसङ्गे ; क - “पानकर्तव्यताप्रसङ्गेन ; तं - “पानकर्तव्यताप्रसङ्गे । २१२. आ. ॥ उ.
पा - “वैद्यभ्येण । २१३. आ. इ. उ. पा - सिद्धान्तः । २१४. आ. क - एतदेव । २१५. इ. उ.
॥ - पशुपश्वस्य ; पा - “पशुपश्वस्य” नास्ति । २१६. इ. उ. हा - नवमेऽनुवाके ; पा - “नवमानुवाके”
नास्ति । २१७. आ. क - पतितम् ; पा - “पतितम्” नास्ति ।

शाखाहरणादिः]

विचारितः—“महावादिनो यदन्यन्धारम्यः पद्यज्ञानंधारम्याश्च इति” (तैसं ६.३.८) इति । तत्रैव^{२१८} पद्यमे प्रपाठके मयमानुषाके सोमपागस्य मृतीयस्यने हारियोन्ननामकं ग्रहं प्रति हीमो विचारितः—“तं व्यधिक्रिसज्जुहवानीश्मा हीपाश्मिति” (तैसं ६.५.९) इति । तत्रैव षष्ठप्रपाठके द्वितीयानुषाके देवमागनामकं मुनिं प्रति सायहस्यनामको मुनिः पप्रच्छ । पप्रच्छे “देवाः गागुविदः” (तैसं १.७.४४) इत्येतन्मन्त्रद्वये सोमयागं समापितवानसि यजमाने वेति^{२१९} प्रभायः । त प्रभ एव श्रूयते—“वासिष्ठो ह सायहस्यो देवभामं पप्रच्छ यत् सृष्ट्यान् षडुपाजिनोऽवीयजो यज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपाश्च यज्ञपताश्चिति ॥ हीवाच यज्ञपताविति” (तैसं ६.६.२) इति । सप्तमाण्डलस्य प्रथमप्रपाठके सप्तमानुषाके गगन्निराग्रनामकस्य पागस्य दक्षिणारूपे गीसहस्रै चरमधेनोरनुगमनं न^{२२०} वेति विचारितम्—“सहस्र सहस्रतम्यन्वेतीश्च सहस्रतमीश्च सहस्राश्मिति” (तैसं ७.१.७) इति । तत्रैव^{२२१} षष्ठमप्रपाठके सप्तमानुषाके गवामयनविकृतिरूपस्योत्सर्गिणामयनस्य^{१०} संबन्धि किंचिद्ग्रहः परिपाठ्यं न वेति विचारितम्—“उत्सर्ग्याश्च चोत्सर्ग्याश्मिति मीमांसन्ते महावादिनस्तद्वाहुस्त्वस्यमेवेयमावास्यायां च पौर्णमास्यां चोत्सर्ग्यमिषाहुः” (तैसं ७.५.७) इति । एवं ब्राह्मणान्तरेऽपि विचारा उदाहरणीयाः । तदेवं वेदवादिनां विचारपूर्वकेऽर्थनिर्णये तात्पर्यातिशयदर्शनात् सर्वाऽपि वेदार्था विचार्य निर्णेतव्य^{२२२} इत्यवगम्यते । तथा सति पुनः संशयो नोद्वेपति^{२२३} । अन्वया कदाचित् स्वबुद्धौ पूर्वपक्षयुक्तिप्रतिमाने सति विपरीतनिर्णयः संशयो वा^{१५} प्रसज्येत । अत एवोक्तम्—“धर्मं प्रतीयमाणे हि वेदेन करणामना । इतिकर्तव्यतामागं मीमांसा पूरयिष्यति” ॥ इति । स्मृतिरपि—“आर्यं धर्मोपदेयं च वेदशास्त्राविरोधिना । परतर्कैरानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः” ॥ (मनु १२.१०६) इति । आर्यं ब्रह्मज्ञानम् । तस्मात्^{२२४} तैमिनिवाद्द्वाराणांमयां मीमांसा प्रवर्तिता । येषु वाक्येषु संशयो नास्ति तेष्वपि मीमांसया किंचिदपूर्वं श्रूयते । अत एव स्मर्यते—“यक्ष ष्याकुलते सार्धं यक्ष मीमांसतेऽध्वरम् । तावुभौ पुण्यकर्माभौ पद्विमावनावावभौ” ॥^{२०} इति । तस्माद्भस्माभिस्तत्तदनुषाकेषु संभावितमीमांसीदाहियते ॥

प्रथमं तावत् सर्ववेदसाधारणान् विचारान् उदाहरिष्यामः^{२२५} यदुक्तम्—“अछौकिकार्थबोधको वेदः” इति, तत्र वेदार्थो द्विविधो धर्मो ब्रह्म च । तयोर्धर्मं प्रति विचारितम्—

“प्रायश्चादिभिरन्येष गम्यते विधिर्नैव^{२२६} वा ।

अक्षादीनां प्रमाणवाग्मेधो धर्मोऽवभासते ॥

यतमात्रिकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसी^{२२७} ।

अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्यैकमेवता” ॥ (तैम्या १.१.४५-४६) इति ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

ब्रह्मसर्वं^{२२८} प्रायश्चयेवं विचारितम्—

“असायन्यमेवताऽप्यस्य किं वा वेदैकमेवता ।

घटवत् सिद्धवस्तुत्वाद्ब्रह्मान्येनापि मीयते ॥

२१८. आ. इ. उ - तस्यैव; पा - 'तत्रैव' नास्ति । २१९. पा - 'वेति' नास्ति; इ. उ - न वेति । २२०. तं. त्रि१. ब. मे१ - पुरोगमनम्; पा - 'न' नास्ति । २२१. इ. उ. हा - अत्रैव । २२२. इ. उ - वर्णितव्यः । २२३. उ - भावतरतीति; पा - नावतरतीति । * [महवार्तिककृताः श्लोकोऽयमिति मनुस्मृतौ (१२.१०६) कुल्लूकः] २२४. आ. पा - तस्य । [मनोरथं श्लोक इति मीमांसासूत्रे (१.३.२५-२९) कुमारिलः] २२५. गो. तं. त्रि१. ब - उदाहरणम् । २२६. आ - विधिनाऽव । २२७. आ - भाव्यते; इ. उ. पा. हा - नेदशः । २२८. ब - प्रत्येकम्; आ. पा - प्रायपि ।

रूपलिङ्गादिरादित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता ।

॥ 'वौषनिषदेत्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेवता' ॥ (जैन्या १.१.१७.१८) इति ॥

" तं वौषनिषदं पुरुषं पृच्छामि " (बृ० ३.९.२६) इति याज्ञवल्क्यः शाकल्यं पप्रच्छ । तत्रोपनिषत्त्वेयं अधिगतः २१९ पुरुष औपनिषदः । आदिशब्देन " नावेदविन्मनुते ॥ पृहन्तम् " ५ (तै० ३.१.२.९) इति श्रुतिर्निर्दिष्टा । तस्मादलौकिकार्थबोधको वेदः ॥

तस्य प्रामाण्यं विचारितम्—

" वेदवाक्यममानं स्याग्मानं वा वास्य मानता ।

पृथक् संकेतयोश्चायामनपेक्षारवर्जनात् ॥

वेदेऽपि लोकवर्चैव वाक्यार्थे संगतिः पृथक् ।

१० प्रहीतस्या ततो वाक्यं प्रमाणे नैरपेक्ष्यतः ॥ (जैन्या १.१.५१-५२) इति ॥

"अग्निमीळे पुरोहितम्" (अ० १.१.१), "इषे स्या" (तै० १.१.१) इत्यादि पदानां पृथक्संकेतापेक्षेः स्वार्थः सद्यः संगतिर्व्युद्भव्यहारेर्गृहीतेति पदार्थां बुध्यन्ते । ज्योतिष्टोमादिव्याख्यस्य सारपञ्चानादिव्याख्यस्य च ह्यवार्थान्यां धर्मप्रत्ययानां संगतेरगृहीतत्वादस्ति पृथक्संकेतापेक्षा ११० इत्यनपेक्षारवर्जणं प्रामाण्यं नास्तीति चेत् । सैवम् । लोके तावत् गवादिपशूनामेव स्वार्थे संगतिर्गृह्यते, न तु 'गामानय' इत्यादि १५ वाक्यानाम् । तथाऽपि वाक्यार्थो बुध्यत एव । तद्देहेऽपि १११ वीचसंनवादस्यैव नैरपेक्ष्यम् ॥

पृथक्पदहारे लौकिकोक्तेव पदपदार्थयोः संगतिर्गृह्यते, न तु वैदिकयोरिति शाङ्का निवारयितुं विचार्यते । इदं विचारितम्—

" लोके पदपदार्थां यौ न तौ वेदेऽथ वाऽथ सौ ।

रूपभेदान् पदं भिन्नमुत्तमानादिभिन्ना स्फुटम् ॥

२० १११ यौक्येवात् ११२ पदैकत्वं ११३ काचित्की रूपभिन्नता ११४ ।

११५ प्राधिकेन पदैक्येन ११६ पदार्थैक्यं तथाविधम् ॥ (जैन्या १.१.३१-३२) इति ॥

वैदिकी १११ पदपदार्थां लौकिकान्यां भिन्नी । कुतः ? रूपभेदात् । ' ब्राह्मणः ॥ इति लौकिकपदस्य रूपं वेदे " ब्राह्मणासः पितरः " (अ० ६.७.५.१०) इत्याम्नायते । अर्थभेदोऽप्यस्ति । अवाञ्छो लौकिका गावो बहुव्रीहिः, वेदे तु " उत्तानां हि २२० देवगावा बहुव्रीहिः " (अ० भा० श्री १.१.७.९) इति श्रुतम् । अत्रोपपत्तेः—

२५ य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः । कुतः ? प्रत्यभिज्ञानात् १२० यथा प्रयोक्तृणां १२१ पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकपुरुषस्य बहुकृष्य १२२ उच्चारणभेदेऽपि त एवैते वर्णा इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञानाद्गौकार्थं १२३ तस्मिन्वाववादिभिरभ्युपगतम् । तथा १२४ गवाभ्यादिपदानां लोकवेदयोरेवाधितप्रत्यभिज्ञानात् पदैक्यम् । १२५ काचित्की रूपभेदो बहुतरप्रत्यभिज्ञया बाध्यते । उत्तानवहनाद्यर्थभेदस्य काचित्कः ।

२२९. गो-अभिहितः । २३०. त्रि१ - तस्मादनपेक्षत्वं । २३१. ॥ उ. पा. हा - 'बोध' नास्ति । २३२. इ. उ. गो. पा. हा - वर्णैक्यवत् । २३३. गो - पदैक्यम् । २३४-२३५. गो - कचिद्व्यभिचिन्नता । २३५-२३६. इ. उ. पा. हा - प्रायिकैकं पदैकेन । २३६. इ. उ. पा. हा - वैदिकं । २३७. इ. उ. तं. त्रि१ - वै । २३८. इ. उ. पा - प्रत्यभिज्ञानेन । २३९. इ. उ. पा. हा - प्रयोगाणाम् । २४०. इ. उ. पा. हा - उच्चारणवचोच्चारणं । २४१. इ. उ. तं. त्रि१. पा. हा - नित्यत्वं । २४२. क - गवाधादि । २४३. इ. उ. पा. हा - कचित् ।

वासाहरणादिः]

कश्चिदुत्तमानशब्दवहनशब्दयोस्तदर्थयोश्च भेदो नास्ति । १४४ तस्मात् वेदे पृथग्युत्पत्तिर्वापेक्षिता । तथा चोक्तम्— “ लोकावगातसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः ” इति ॥

१४५ कर्तृदोषेण अप्रामाण्यं निवारयितुमिदं विचारितम्—

“ पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानानां वाक्यत्वात् चान्ववाक्यवत् ॥

समाख्यानं प्रवचनात् वाक्यत्वं तु पराहृतम् ।

साकर्तृनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ” ॥ (जैम्या १.१.५३-५४) इति ॥

‘ वासमीकीयं, वैद्यासिकम् १४६ ’ इत्यादिसमाख्यानानां रामायणभारतादिकं यथा पौरुषेयं, तथा ‘ काठकं, कौथुमं, तैत्तिरीयम् ’ इत्यादि समाख्यानान्नेदः पौरुषेयः । किंच वेदवाक्यं पौरुषेयम् । वाक्यत्वात् ।

१४७ काठकादासादिवाक्यवत्, इति चेत् । मैवम् । संप्रदायप्रवृत्त्या समाख्यानोपपत्तेः । वाक्यत्वहेतु- १०
स्वबुपलब्धिबिरुद्धकालावस्थापदिष्टः । यथा व्यासवासमीकिप्रभृतयोऽत्र तत्तदग्रन्थनिर्माणवसरे कैश्चिदुपलब्धा अन्यैरप्यविच्छिन्नसंप्रदायेनोपलभ्यन्ते, न तथा वेदकर्ता पुरुषः कश्चिदुपलब्धः । प्रयुत वेदस्य निरपारं धृतिस्मृतिभ्यां पूर्वमुदाहृतम् । परमात्मा तु वेदकर्तोऽपि न कौकिकः पुरुषः । तस्मात् कर्तृदोषाभावात् १४८ नास्याप्रामाण्यशङ्का । तेष्वेतेषु विचारेषु ब्रह्मणो मानान्तरागोचरत्वं वैपासिके शास्त्रे प्रथमाध्यायप्रथमपादे “ शास्त्रयोनिरवात् ” (मत् १.१.३) इत्यस्य सूत्रस्य द्वितीय- १५
वर्णकेऽभिहितम् । अवशिष्टं तु जैमिनीये । तत्रापि लोकावेदाधिकरणं १४९ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे, इतरत् प्रथमपादे । तस्यैतस्य प्रमाणभूतस्य वेदस्य भागद्वयं १५० कलसूत्रकार आह १५०- “ मन्त्र-
प्राख्यणयोर्वेदनामधेयम् ” (आपमौ २४.१.३१) इति । तयोर्मध्ये मन्त्रसामान्यस्य मन्त्रविशेषाणाम्
प्रागादीनां च लक्षणं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितम्—

“ अहे बुध्निय मन्त्रं न इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येतद्व्याप्यादेरवादानात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्यते ” ॥ (जैम्या २.१.२२-२३) इति ॥

आधानप्रकरण इदमाम्नायते— “ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय ” (तैमा १.२.१) इति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । कुतः? अस्याप्यतिव्याप्यबोधावयितुमशक्यत्वात् । ‘ विहितार्थस्याभिधायको २५
मन्त्रा ’ इत्युक्ते “ वसन्ताय कपिललालाजलेत (द्र. मैसं ३.१४.१; चासं २४.२०) इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादेव्याप्तिः । ममनहेतुमन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिरिति चेत् । मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रात्वं गमयति । “ उह प्रथस्य ” (तैसं १.१.८) इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । “ अग्निमीळे पुरोहितम् ” (ऋसं १.१.१) इत्यादयः स्तुति-
रूपाः । “ इषे स्वा ” (तैसं १.१.१) इत्यादयस्त्वान्ताः । “ अग्न आ यादि-धीतये ” (तैमा ३.५.२) ३०
इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । एवमन्येऽप्युदाहार्याः । ईदृशेष्वन्यन्विजगत्सीधेषु समाख्यानमन्तरेण
नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणवमुच्येत । तस्मात् समाख्यानं मन्त्रलक्षणम् ॥

२४४. तं. त्रि१ - ‘ तस्मात् ’ इत्ययानन्तरं ‘ भेदात् ’ । २४५. तं. त्रि१. ब - कर्तृदोषात् ।
२४६. इ. उ. तं. त्रि१. पा. हा - वैद्यासिकम्; क - वैद्यासिकीयम् । २४७. इ. उ. पा. हा - काठकादा-
सादिवाक्यवत् । २४८. त्रि१ - नास्त्यप्रामाण्यं । २४९. इ. उ. तं - करणे । २५०-२५१. आ. इ,
उ. पा. हा - कलसूत्रकारकृतम् ।

कदादिलक्षणे पूर्वोत्तरपक्षावाह—

“ २५१ नक्षत्राण्यनुपां लक्ष्म सांकर्यादिति-२५१ वाङ्किते ।

पादश्च गोविः प्रक्षिष्टपाठ इत्यस्यसंकाः ” ॥ (जैन्या २.१.२७) इति ॥

इदमाग्न्यायते— “ अहं बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमुष्यस्यविदिदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि ” (तैसा १.२.१) इति । त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां संयन्धिनां ऽध्ये-
 तारक्षेविदाः । ते च ये मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधं विदन्ति तं गोपायेति योजनम् । त्रिविधा-
 नामृवसामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः ? सांकर्यस्य दुष्परिहार्यत्वात् । अग्न्यायकप्रसिद्धेषु
 ऋग्वेदादिषु पठितो मन्त्र २५२-मृगादिरूप इति-२५२ यक्तव्यम् । तच्च सर्वोक्तम् । तथा हि— “ अग्नये
 मध्यमानायाजुर्बुध्नि ” (वेसा १.१.६), “ २५२-हविर्धानाम्यां प्रोक्षमाणाम्यामनुबुध्नि ” (वेसा १.२.९)
 “ १० हविर्धानाम्-२५१ यजूंषि ऋग्वेदे समाम्नातानि । “ देवो यः सवितोऽपुनार्यचिद्विज्ञेण पयिज्ञेण वसोः
 सूर्यस्य रश्मिभिः ” (तैस १.१.५) इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपक्षयजुषां मध्ये पठितः । न च
 तस्य यजुष्टवमस्ति कर्मपरत्वेन तद्व्याख्याने व्यवहृतत्वात् । “ *सावित्रिपर्वा ” (तैसा १.२.५) इति हि
 व्याख्यानम् । “ एतस्मात् गावज्जास्ते ” इति प्रतिज्ञाय— “ हा३तु हा३तु ” (तैसा २.१.०) इत्यादिकं
 साम यजुर्वेदे गीतम् । “ अक्षितमसि । अच्युतमसि । प्राणसंक्षितमसि ” (छाउ ३.१७.६) इति
 “ १५ ग्रीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नायन्ते । तस्मात्प्राणलक्षणमिति चेत् । न । पादादीनामसंकीर्णलक्षण-
 त्वात् । पादेनार्धेन चोपेता वृत्तवद्वा मन्त्रा ऋचः, गीतिरूपाः २५३ मन्त्राः सामानि, वृत्तगीतिवर्जित-
 येन प्रक्षिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषि इति व्यवस्थितं लक्षणम् ॥

प्रथमापायस्य द्वितीयपादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम्—

“ मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमष्टैकहेतवः ।

यामेपुत पुरोडाशप्रथनादेश आसकाः ॥

प्राज्ञेनापि तज्ज्ञानात् मन्त्राः २५५पुण्यहेतवः ।

न तज्ज्ञानस्य दृष्टावाद्दृष्टं वरमदृष्टतः ” ॥ (जैन्या १.२.११-१२) इति ॥

“ उरु प्रथस्व ” (तैस १.१.८) इत्ययं कश्चिन्मन्त्रः । तस्यायमर्थः — गोः पुरोडाश, यजुश्च

विपुलं यथा भवति तथा कपलेषु प्रथस्य प्रसरेति । ईदृता मन्त्रा यामप्रयोगेपूर्वाभ्यामाणा अदृष्टेनैव

२५ जनयन्ति न-२५१वर्षप्रकाशनाय तदुच्चारणम्-२५५ । पुरोडाशप्रथनरूपार्थस्य प्राज्ञेनापि

२५५मासमानत्वात् । “ उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति ” इति हि प्राज्ञेनापि यमिति चेत् ।

नैतद्युक्तम् । अर्थप्रकाशनस्य-२५५ इष्टप्रयोजनस्य संभवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् ।

तस्मात् २५५ इष्टमर्थानुस्मरणमेव यामप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । प्राज्ञेनापि यमिति चेत् ।

२५१-२५१. इ. उ. पा. हा — ऋक्सामयजुषां लक्ष्म किं कुर्यादिति । २५२-२५२. खा- ऋगादिरिति

हि लक्षणम् । २५३-२५३. इ. उ. पा. हा- इति हविर्धानस्य प्रोक्षमाणस्यानुबुध्नीति प्रसूतीति । + [लिखित-

पुस्तकेषु — “ सावित्र्यर्चा ” २५४. खा. इ. उ. पा. हा- गीतुपेता । २५५. इ. उ. पा. हा- दृष्टैक । २५६. इ. उ.

पा- त्वर्षप्रकाशनानि; त- ॥ इष्टप्रकाशनाय । २५७. इ. उ. पा- त्वन्वारणं विनापि; हा- तदुच्चारणं विनापि ।

२५८. खा. इ. उ. पा- शिडे; त्रि१. व- प्रावनात् । तथा हि अग्नये मध्यमानायाजुर्बुध्नि हविर्धानाम्यां

प्रोक्षमाणाम्यामनुबुध्नि हविर्धानाम्यां यजूंषि ऋग्वेदे समाम्नातानि । २५९. इ. उ. पा. हा- अर्थप्रकाशस्य;

त- अर्थप्रकाशनस्य । २६०. इ. उ. तं. पा. हा- दृष्टार्थानुस्मरणमेव ।

आखाहरणादिः]

संभवे 'मन्त्रेणैवानुस्मरणीयम्' इति यो नियमः २६१ तस्यादृष्टं प्रयोजनमस्तु । ननु २६२ मन्त्रस्य अनुष्ठेयार्थ-
स्मारकायं क्वचित् २६३ व्यभिचरितम् । तथा हि—“ दिवो वा विष्णुवत वा पृथिव्या महो वा विष्णुवत
वाऽन्तरिक्षाद्वास्तौ पृथस्व बहुभिर्वस्वैरा प्र यच्छ दक्षिणादौत, सव्यात् ” । (तैसं १.२.१३)
इत्यस्मिन् मन्त्रे धनमासास्त २६४ इत्ययमर्थः प्रतीयते । अनुष्ठेयार्थरेतु शकटस्थापनाय २६५ आधारभूत-
कादृष्ट्यापनम् । तत्तु ब्राह्मणेन विधीयते—“ दिवो वा विष्णुवत वा पृथिव्या इत्याशीर्षदपचो
दक्षिणस्य हविर्धानस्य मघो नि हन्ति ” (तैसं ३.२.९) इति । नायं होच । अस्याधिकरणस्य
लिङ्गविनियोगविपर्ययात् । उदाहृतस्तु मन्त्रः कुर्या विधियुज्यते ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम्—

“ देवाश्च यामिर्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम् ।

विधायकं न वाऽन्येन २६६ स्मरणात् तद्विधायकम् २६७ ॥

२६७ यच्छब्दादेः क्षीणस्तत्त्वं विधिविधिविं सतः ।

२६८ आख्यातमभिधानं च प्रधानगुणकर्मणो ॥ ” (ज्यौ २.१.२०-२१) इति ॥

अयं मन्त्र आम्नायते—“ देवाश्च यामिर्यजते इति च । ग्योनिताभिः सवते गोपतिः
सह ” (तैसा २.४.६) इति । अयमर्थः—गोपतिर्यजमानो यामिर्गोभिर्देवान् यजते, याश्च या
ब्राह्मणेभ्यो ददाति २६९ अस्मैव तामिः २७० सह परकोऽवतिष्ठत इति । तत्र यथा ब्राह्मणगत- १५
माख्यातपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य २७० विधायकं तथा मन्त्रगतमपीति चेत् । नैवम् । यच्छब्दादिना
विधिशतैः क्षीणात्वात् । सति हि यच्छब्दे तस्य दातव्यत्वात्प्रादुर्भावः प्रतीयते न तु विधायकत्वम् ।
यच्छब्दादेरित्यादिशब्देनाऽऽमन्त्रणोत्तमपुरुषादयः । “ दायवः स्थोपायवः स्य ” इत्यामन्त्रणम् ।
“ अग्ने जुष्टं निर्वयामि ” (तैसं १.१.४) इत्युत्तमपुरुषः । तस्माद्व्याख्यातस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं
गुणकर्मविधायकत्वं चोदयं द्वौवैव प्रकारं न भवतः । किं २७१ स्वमिवायकत्वमिति २७२ तृतीयोऽपि ३०
प्रकारः । ततो मन्त्रगतमाख्यातं न विधायकम् । प्रधानगुणकर्मणोस्तु लक्षणं वक्ष्यते । एवमेतैर्विचारैर्यं
निर्णयः प्रकृते संपन्नः—“ इपे स्वादिंस्त्र एवा ”, “ ब्रह्मविद्याप्नोति परम् ” (तैसा ८.२) इति
काण्वद्वयप्रतिपाद्यार्थो न मानान्तरगम्यः । काण्वद्वयगतत्वात्स्यस्य नास्ति वृथक् संकेतापेक्षा । तत्रायौ
पदपदार्थौ लौकिकादेव । तद्व्याप्यं न पौरुषेयम् । अभियुक्तसमाख्यायं मन्त्रस्य लक्षणम् । प्रकृष्टपाठो
मन्त्रविशेषस्य यजुषो लक्षणम् । २७३ मन्त्रस्य च अनुष्ठानकाले स्वार्थस्मरणं २७४ प्रयोजनम् । मन्त्रगतं २५
च “ दायवः स्य ”, “ सविता प्रापेयतु ” इत्यादिकं न विधायकमिति ॥

इत्थं मन्त्रे सामान्यं विचार्य विशेषो विचार्यते—

“ इपे स्वादिंस्त्र एको भिक्षो वैकः क्रियापदे ।

असत्यार्थस्मारकादेकादृष्टस्य कल्पनात् ॥

२६१. हा- तस्मात् दृष्टासंगवाददृष्टम् ; इ. उ. पा- तस्माददृष्टम् । २६२. तं. त्रि१- मन्त्राणाम् ।
२६३. आ. पा- अनुपपन्नम् । २६४. आ. पा- इत्यर्थः । २६५. व- शकटे विशेषस्थापनाय ; इ.
उ. त्रि१. पा. हा- शकटविशेषस्थापनाय ; तं- शकटविशेषस्थापनाय । २६६-२६६. इ. उ. पा. ॥-
समवायात् विधायकम् । २६७. इ. उ. पा- यच्छब्दादौ । २६८. इ. उ. पा. हा- आख्यानमभि० ।
२६९-२६९. इ. उ. पा. हा- चिरेताभिः । २७०. पा. हा- अभिदायकम् । २७१-२७१. तं.
त्रि१- स्वमिवायकत्वमपीत्यस्ति । २७२-२७२. आ. पा- निर्दोषत्वात् मन्त्रस्य स्वार्थानुष्ठानकाले
स्वार्थस्मारकत्वम् ; क- निर्दोषत्वादिति मन्त्रस्य स्वार्थानुष्ठानकाले स्वार्थस्मारणम् ।

छेदने मार्जने चैती विनियुक्ती क्रियापदे ।

अध्याहृते स्मारकत्वात् मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ॥ (जैम्या २.१.३२-३३) इति ॥

५ " ह्ये एवोर्ज एवा " इत्यत्र क्रियापदाभावेन " उरु प्रथस्य " इति मन्त्रवदर्थस्मारकाभावाद्-
पठार्यत्रे सत्येकाष्टकल्पने लाघवादेक एव मन्त्र इति चेत् । मैवम् । शास्त्रान्तरे— " ह्ये एवोया-
विटनति । ऊर्जे स्वेत्यनुमार्ष्टि " इति विनियोगभेदप्रवणात् तदनुसारेण " ह्ये एवेत्याष्टिनति, ऊर्जे
स्वेत्यनुमार्ष्टि " इति क्रियापदे अध्याहृते सति २०३ अर्थद्वयस्मारकत्वात् भिन्नोऽर्थ मन्त्रः ॥

अथ ब्राह्मणविषया विचाराः । तल्लक्षणं द्वितीयाऽध्यायप्रथमपादे विचारितम्—

१० " नास्त्येतद्ब्राह्मणोऽयत्र लक्षणं विद्यतेऽथ वा ।

नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्मवेद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ (जैम्या २.१.२४-२५) इति ॥

चातुर्मास्येऽपि द्वाभ्यामयते— " एतद्ब्राह्मणान्येव षष्ठ हवींरपि " (तैत्रा १.७.१.१) इति ।

तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं वारितं । कुनः । वेदभागानामियत्ताऽनवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च
लक्षणस्य अभ्यासयतिऽप्यर्थोः १०४ निराकर्तुम् अशक्यत्वादिति चेत् । न । भागद्वयाङ्गीकरणे मन्त्र-
१५ व्यतिरिक्तौ भागो ब्राह्मणमिति लक्षणस्य निर्दोषत्वात् । ननु प्रक्षयक्षप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता
इतिहासादयोऽपि भागा आभ्यामयन्ते— " यद्ब्राह्मणानीतिहासात् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशाऽसीः " (तैत्रा २.९) इति । मैवम् । विप्रपरिधाजकन्यायेन ब्राह्मणस्यवान्तरभेदानामेवेतिहासादीनां
पृथगभिधानात् । " देवासुराः संयत्ता आसन् " (तैसं १.५.१) इत्यादय इतिहासाः । " इदं वा अग्ने
मैव किञ्चाऽऽसीत् । न चीरासीत् " (तैत्रा २.२.९) इत्यादिकं जगतः २०५ प्रागवस्थानुपक्रम्य संगतिपादकं

२० षावजातं पुराणम् । कल्पस्तु आरण्यकेतुकचयनप्रकरणे समान्नायते— " इति मन्त्राः कल्पोऽत
ऊर्ध्वं यदि बलिः हरेत् " (तैत्रा १.३.१.२) इति । अग्निचयने " यमगाथाभिः परिगायति " (तैसं ५.१.८) इति विहिता मन्त्रविधौपा गाथाः । मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादिका ऋचो नाराशाऽस्यः ।
तस्मान्मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावात् लक्षणं २०६ सुस्थितम् । तच्च ब्राह्मणं द्विविधम्— विधि-
रूपमर्थहादकं चेति । " वरपणंशालया वासानपाकरोति " (तैत्रा ३.२.१) इति विधिः ।

२५ " वृत्तीयस्वामितो दिवि मोम आसीत् " (तैत्रा ३.२.१.१) इत्यादिकोऽर्थवादः ॥

तत्र विधेः प्रामाण्यं प्रथमाध्याये प्रथमपादे २०७ प्रतिपादितम्—

" अबोधको बोधको वा न तावद्वोधको विधिः ।

अक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्धटं यतः ॥

समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसंभवात् ।

३० २०८ बोधकस्य विधेर्मौल्यमनपेक्षतया २०९ स्थितम् ॥ (जैम्या १.१.४७-४८) इति ॥

धर्मो नाम २०७ अनुष्ठानजन्यमपूर्वं तदेतुर्थागो वा । तस्यालौकिकत्वेन गवाद्यर्थवत् वृहद्व्यवहारा-
विषयत्वात् संगतिग्रहणं नास्ति । ततो विधेरबोधकरत्वाद्प्रामाण्यमिति चेत् । मैवम् । प्रतिद्वार्थैः

२७३. आ. इ. उ. पा. हा - क्रियाभेदात् । २७४. तं. व - बोधयितुम् । २७५. व -
प्रागवस्थानमुपक्रम्य । २७६. व - लक्षणमिदम् । २७७. तं. व - विचारितम् । २७८-२८८. इ.
उ. पा. हा - बोधकत्वं विधेर्मौल्यमनपेक्षतया । २७९. आ. इ. उ. पा. हा - अनुष्ठानक्रियापूर्वम् ।

शाखाहरणादिः]

पर्णशाखादिपदैः समभिधयाद्वतस्य 'अपाकरोति' इति पदस्यापूर्वपर्यवसायिन्यर्थे १८० शक्तिप्रदणसंभवात् ।
 यथा 'प्रभितकमलोदरे मधुको मधूनि विधति' इत्यत्र मधुकरशब्दस्यायंभजनान् हतरपदानाम् १८१
 अयंमवगाय तत्समभिधयाहारात् कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति अमरे मधुकरशब्दस्य १८२ शक्ति
 गृह्णाति तद्वत् । अतो बोधकरत्वात् मूलप्रमाणानपेक्षत्वाच्च विधिः स्वत एव प्रमाणम् । न च "वत्सा-
 नपाकरोति" (तैत्ति ३.२.१) इत्यत्र विधायकानां लिङ्लोट्प्रत्यययानामभावादविधिरवमिति ५
 शङ्कनीयम्, ऋवङ्गोपवीतवत् १८३ अपूर्वायंवे सति १८४ पञ्चमलकाराश्रयणेन १८५ विधिरवसंभवात् ।
 एतच्च तृतीयाध्यायस्य अतुर्थपादे १८६ विचारितम्—

"उपस्थानेऽनुवादो वा विधिर्वाऽथो यतः स्मृतौ

प्राप्तं नैवमपूर्वत्वात् कतौ १८७ छेदा विधीयते" ॥ (जैम्या ३.४.५) इति ॥

दशोर्णमासप्रकरणे ऋवङ्गत्वेन वक्ष्योपवीतवत् एव १८० आश्रयते— "देवानामुपस्थयते १८
 देवकश्चममेव संकुक्ते" (तैत्ति ३.५.११) इति । तदिदं वाक्यम् १८१ उपवीतवत्स्यानुवादकं वा
 विधायकं वेति संशयः । "निरुपवीती निरुपयशोपवीती" (बौध ३.१.१) इति स्मृत्या प्राप्तत्वात्
 विधायकानां लिङ्गादीनामभावाच्चानुवादकमिति प्राप्ते ह्यमं—पुरुषार्थस्य स्मृत्या प्राप्तयपि ऋवङ्गस्य
 प्राप्त्यभावात् । पञ्चमलकारेण दशोर्णमाससङ्गतया विधीयत इति राक्षान्तेः । तैत्ति न्यायेन
 "वत्सानपाकरोति" इत्ययं न प्रथमलकारः, किं तु पञ्चमलकारः । तस्य च विधायकत्वं "लिङ्गे १५
 छेद" (पा ३.४.७) इति सूत्रेण सिद्धम् । नन्वेवमपि "यत् पर्णशाखाया" (तैत्ति ३.२.१)
 इत्यनुवादकरवगमेन यच्छब्देन १८२ विधिश्चास्तिः प्रतिषध्यते १८३, "देवाश्च याभिर्वजते" (तैत्ति ३.४.६)
 इत्यादिष्विति चेत् । नैवम् । उपरिधारणन्यायेन यच्छब्दस्य १८४ बाधितत्वात् ।
 स च न्यायस्तस्मिन्नेव पादेऽभिहितः—

"धारयद्युपरिष्टाद्दि देवेभ्य इति संज्ञाः ।

विधिर्वाऽथो धृतेः पिथ्ये शोकाया पूर्ववत् स्तुतिः ॥

१८५ ऊर्ध्वं १८६ विधारणं प्राप्तं समिधो १८७ नान्यमानतः ।

अतो हिशब्दसंज्ञायादपूर्वार्थो विधीयते" ॥ (जैम्या ३.४.८-९) इति ॥

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते—'अधस्तात् समिधं धारयच्चतुर्दशेदुपरिष्टाद्दि देवेभ्यो धारयति' (द्र.भाष्यो १.१.१.१०
 १०) इति । अत्र पिथ्यं द्विहोतौ हस्ते धारयन् यदा अग्रं पठति तदानीम् १८१ उद्धृतत्वापरस्तात् समिधं २५
 धारयेत्, इति यद्विधीयते सदेतदैविकेनोपरिधारणेन श्रूयते । कुतः ? १८२ हिशब्देन अनुवादश्चप्रतीतेः ।
 तत्रत्ये पूर्वाधिकरणे (मीसू ३.४.५-६)—"प्राचीनवीती दोहयेयशोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति", "ये
 पुरोदञ्चो दर्भास्तान् दक्षिणामान् स्तुणीयात्" (द्र.भाष्यो १.१.१.१०) इत्यस्मिन्नुदाहरणद्वये यशोपवीति-
 र्दोहोदगप्रववाजययोः १८३ हिशब्दश्चतुर्दशयुक्तयोः विधायकत्वमपोषार्थत्वात् एवं निर्णयितं तद्वद्व्यापीति प्राप्ते

२८०. व- शक्तेः प्रदणं । २८१. आ. तं. पा. हा- 'पदार्थानाम् । २८२. तं. व-संगतिम् ।
 २८३-२८३. तं. व- अपूर्वायनं । २८४. क. तं. व- 'अयथे । २८५. तं- चिन्तितम् ।
 २८६. इ. व. हा- वेदात् । २८७. आ- 'एव' नास्ति । २८८. इ. उ. तं- उपवीतस्यानु ।
 २८९-२८९. आ. इ. उ- विधियवितप्रतिपातः; क- विधियवितः प्रतिपाद्यते; पा. भा. हा- विधि-
 यवितप्रतिपाते । २९०. तं. व- अवापञ्चत्वात् । २९१. तं- उर्ध्वं । २९२. तं- तु धारणम्; इ.
 उ- हि धारणम् । २९३. इ. उ. पा. भा. हा- नान्यथा ततः । २९४. तं. व- सुदण्डस्य ।
 २९५. आ. पा. - द्विशब्दात् । २९६. तं- द्विशब्दसुबतयोः; इ. उ. पा. भा. हा- द्विशब्दसुबतयोः ।

भूमः—विपनो दृष्टान्तः। वैधिके यज्ञोपवीतियोग्यप्रवयोर्मानान्तरमात्रत्वात् हिशब्दपृच्छदौ अबाधित्वा
तन्नायकादावे वस्तुमुचितम्। उपरिधाणे स्वप्राप्तत्वात् हिशब्दं परित्यज्य विधिरिवाऽभ्युपगम्यः।
एवं सति वरसापाकरणस्याप्यपूर्वार्थत्वाच्चदपरित्यागेन विधिरेव युक्तः। ननु लोके सायंदोहार्थिभिः
प्रातर्वेला गोम्योऽपाक्रियन्तेऽतो लोकत एव प्राप्तत्वाच्च वरसापाकरणं विधेयमिति चेत्। नैवम्।
५ अवघातयज्ञियमापूर्वेहेतुत्वेन विधेयत्वात्। अवघातन्यायश्च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे २०^१वर्जितः—

“अवघातादिनाऽपूर्वमुत्पाद्यं विधत्ते न वा।

यजत्यादिषदस्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा॥

एते तु यविमोकेऽस्ति नापूर्वं द्रव्यतन्त्रता।

स्याद्यजत्यादिवैयर्थ्यं नियमापूर्वकद्वयः”॥ (जैम्या २.१.१३-१४) इति॥

१० यथा “समिधो यजति” (तैत् २.६.१) इत्यत्र यागजन्यमपूर्वमस्ति, तथा “१०^१मोहिनव-
हन्ति” इत्यत्रापि तदभ्युपेयम्, अन्यथा विधिवाक्यवैयर्थ्यमसम्भवादिति चेत्। न। एते संभवरयदृष्ट-
कथनस्यान्यायत्वात्। न चात्र यजत्यादिविधिसाम्यमस्ति, गुणकर्मत्वेनावघातस्य द्रव्यतन्त्रत्वात्।
यागस्तु प्रधानकर्म। अयं च कर्मणां भेदो जैमिनिना सूत्रश्रयेण दृष्टीकृतः— “तानि द्वैवं गुणप्रधान-
भूतानि” (मीसू २.१.६), “यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्”

१५ (मीसू २.१.८), “यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्” (मीसू
२.१.१०) इति। यैस्तु कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वेत्त्यते तेषु कर्मसु गुणत्वम्। कृतः। तस्य
कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात्। द्रव्यं प्रधानम् अस्त्विति चेत्। न। “यूवं तभक्ति”, “आहवनीय-
मादधाति” (तैत् १.१.४) इत्यादौ पूर्वाहवनीयादि द्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते। “मोहीनवहन्ति”, “तण्डुलान्
पिनष्टि” इत्यत्र मीठादि द्रव्यं संस्कर्तुमिष्टम्। “आज्येन प्रयाजा इव्यन्ते” (तैत् २.३.११) इत्यादिपूक-

२० वैपरीत्यात् प्रधानकर्मत्वम्। अतो यजतिवैयर्थ्याच्चावघातोऽपूर्वजनकः। न च १०^१विधिवैयर्थ्यं, न-
विद्वन्नादिनाऽपि तण्डुलनिष्पत्तिसंभवे सत्यवघातेनैव तण्डुला निष्पादनीया इति तत्तिष्यजन्यमपूर्व-
बोधयितुं विधेरपेक्षितत्वात्। तद्व्याख्यायापाकरणेनैव सार्वं दोहः संपादनीय इति नियमविधिरस्त्विति।
उक्तेषु विधिसामान्यविधिरप्येते निर्णयाः संघाताः—विधिरलौकिककर्मबोधकः। पञ्चमलकाराश्रयणेन
विधायकत्वम्। अत्रार्थे वच्छब्दादपि न विधिवाचकाः। २०^१संस्कारकर्म दृष्टार्थसंभवेऽपि १०^१
नियमापूर्वार्थमपीति॥

२०^१शाखाहरण एव १०^१ वतुर्थाध्याये विचारितं किंचिद्वितीयपादे—

“प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक्शाखा वाऽस्तु दिक्श्रुतेः।

आहार्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलभ्यते”॥ (जैम्या ४.२.३) इति॥

“याप्राचीमाहरेत्” (तैत् ३.२.१) इति वाक्ये प्राचीशब्देन मुख्यार्थत्वात् १०^१ दिग्बिध-

३० क्षितेति चेत्। न। दिश आहर्तुमशक्यत्वेन दिक्संश्लिष्यन्त्याः शाखाया उपलक्षणीयत्वात्॥

२९७. ६. उ. पा. भा. — निर्णीतः। २९८. आ. पा. हा—मोहीनवहन्त्यात्। २९९. ६. उ. पा.
भा. हा—यस्य। ३००. ६. उ. पा. भा. हा—विधिवैयर्थ्यम्। ३०१. ६. उ. पा. भा. हा—‘अस्तु’ नास्ति।
३०२-३०२. क—संस्कारकर्म दृष्टार्थं संभवेऽपि; तं—संस्कारकर्मणः दृष्टार्थसंभवेऽपि; य—संस्कारकर्मस्विदार्थ-
संभवेऽपि। ३०३-३०३. ब—शाखाहरणे तु; हा—शाखाहरणमेव। ३०४. आ. पा. हा—मुख्या।

शाखाहरणादिः]

तस्मिन्नेव पादेऽन्यद्विचारितम्—

“शाखां छित्त्वोपवेपं च मूले कुर्वीत शाखया ।

नुद्वेक्षान् कपालानि स्थापयेदुपवेपतः ॥ २० ॥

द्वयं प्रयोजनं छित्तेर्वत्सापाकृतिरेव वा ।

आयोऽग्रमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः ॥

उपवेपं करोतीति साकाङ्क्षोऽन्यार्थमूलतः ।

पूर्यतेऽतोऽनुनिष्पाद्यै स तस्माद्युज्यतेऽन्तिमः ॥ (जैम्या ४.२.४-६) इति ॥

इदमाम्नायते—“मूलतः शाखां परिवर्त्योपवेपं करोति” (भाष्यी १-१.६) इति ।

अस्यायमर्थः—येषु “इषे त्वा” इति मन्त्रेण २० छिन्ना शाखा तां पुनर्मूले छित्त्वा तं मूल-
भागमुपवेपं कुर्यादिति । अत्र तथोर्मूलाग्रयोः पृथग्विचित्रोऽयं भाग्यायते—“उपवेपेण कपालान्यु- १७
पदधाति”, “शाखया वत्सानपाकरोति” इति । अत्र कपालोपधानं, वत्सापाकरणं येषुभयं

शाखाच्छेदनस्य प्रयोजकम् । कुतः ? अग्रमूलयोः साम्येन विभज्य विनियोगात् इति चेत् । नैवम् ।

‘उपवेपं करोति’ इत्यर्थं विधिरूपवेपस्य प्रकृतिप्रत्ययभेदे । सा चापेक्षा मूलेन पूर्यते । तत्र मूलं

शाखायम् । “इषे त्वोर्जे त्वेति सामाच्छिन्नत्ति” (भाष्यी १-१.१०) २० इत्यत्र छिन्नायाः समूलायाः

शाखायाः सौकर्यार्थं परिवर्तनवाक्येन २० पुनर्मूलापादानकं छेदनं श्रूयते । न चाऽसति मूले मूला- १५
पादानकं छेदनं संभवति । तस्माच्छाखार्थमेव मूलं, न तु उपवेपार्थम् । अतोऽन्यार्थमूलानुनिष्पादोप-

वेपेण २० कियमात्रं कपालोपधानं न शाखाच्छेदनस्य प्रयोजकं, किंतु वत्सापाकरणमेव तत्प्रयोजकम् ।

तथा सति यत्र शाखायाः प्रथमच्छेदनैव सौकर्यं संपद्यते तत्रोपवेपसिद्धये पुनः प्रयत्नेन मूलं न

संपादनीयम् । किं तु लौकिकेनैव २० केनचित् काष्ठेन कपालान्युपवेपानीति विचारस्य फलं सिद्धम् ॥

२१ इत्थं प्राक्षणे विधिभागस्य सामान्यविशेषविचाराः प्रदर्शिताः २१ ॥

अथ २१ अर्थवादविचाराः प्रदर्श्यन्ते २२—

“वायुर्वा इत्येवमादेर्यवादस्य नानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मो किं किं वाऽसौ तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोपेक्षापरिसयात् ।

वास्तविकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत् कुतः ॥

विध्यर्थवादी साकाङ्क्षी प्राक्षरस्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्मात् वादानां धर्ममानता ॥ (जैम्या १.२.१-३) इति ॥

काम्यपशुकण्ठे विध्यर्थवादी श्रूयते—“वागव्यरश्चेतमालमेत भूतिकामः” (तैत् २.१.१)

इति विधिः । ‘वायुर्वै श्रेयसा देवता’ इत्यर्थवादः । तत्र वागव्यादिशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्ष्येणैव

विशिष्टमर्थं विदधते २१ । अर्थवादशब्दाश्चेतनैरपेक्ष्येणैव २१ शीघ्रनामिष्यादि देवतालक्षणं सिद्ध्यर्थ- ३०

माशक्षते । अत एव एकवाक्यताभावात्सत्यर्थवादानां धर्मे प्रामाण्यमिति चेत् । ॥ । पदैकवाक्यतावा-

३०५. तं - वाच्छिन्ना । ३०६. इ. उ. पा. भा. हा - इति तथा । ३०७. तं. व - वाक्ये ।

३०८. इ. उ. पा. भा. हा - ‘निष्पन्नेनोपवेपेण । ३०९. इ. उ. पा. भा. हा - ‘एव’ नास्ति । ३१०. आ.

इ. उ. क. पा. हा - ‘इत्थं’ नास्ति । ३११. आ. इ. उ. पा. भा. ॥ - प्रकाशिताः ३१२-३१३. इ. उ. त.

पा. व. भा. - अर्थवादविचारः प्रदर्श्यते । ३१३. व. तं - विदधाति । ३१४. आ - शीघ्रनामि; क.

तं. व - क्षिप्रनामिष्यादि ।

भावेऽपि वाक्यैकवाक्यत्वात्^{३१५} । विधिवाक्येन पुरुषमवृत्तिसिद्धये स्तावकमर्थवादवाक्यमपेक्ष्यते । अर्थ-
 वादवाक्यस्याऽपि पुरुषार्थपर्यवसानाय विधिवाक्यापेक्षा । अतो वाक्ययोः परस्परमन्वयादेकवाक्यत्वे
 सति विधिभागवत्^{३१६} अर्थवादमात्रोऽपि धर्मे प्रमाणम्^{३१७} । अनेनैव न्यायेन "मृतीपचयामितो
 दिवि सोम आसीत्" (तत्रा ३.२.१) इत्याद्यर्थवादस्य "यत्पणशाखया वस्त्रानपाकरोति" (तत्रा
 ३.२.१) इत्येतद्विधितावकत्वाद्विधिगम्ये नियमापूर्वे प्रामाण्यमस्ति । नन्वर्थवादस्य विधि-
 स्तावकत्वं^{३१८} कश्चित् व्यभिचारितः^{३१९}, "प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयोर्लोकयोरभिजित्यै" (तत्रा
 ३.२.१) इत्यत्र फलविधिप्रतिभानादिति चेत् । मैवम् । औदुम्बराधिकरणन्यायेन स्तावकत्वात् । ॥
 न न्यायस्तस्मिन्नेव वादेऽभिहितः—

"ऊर्जोऽथरुद्धया हत्येष विधिप्रतिगदो^{३२०} न किम् ।
 यूषौदुम्बरतो स्तीति स्तीति वा तद्विधिरस्य ॥
 चतुर्था फलतामाना यूषौदुम्बरताफलम् ।
 ऊर्जोऽवरोधं कथयन् कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥
 ३१९ अस्तुतौदुम्बरायस्याविधानात् कथं सत् फलम् ।

अर्थद्वये वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः" । (जैम्या १.२.५-७) इति ॥

१५

हृदमाग्नायते— "औदुम्बरो यूषो भवत्यूर्जो उदुम्बर ऊर्जश्च ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽ-
 वरुद्धये" (ब्र. तैत् २.१.१) इति । अत्राऽवरोधवाक्येन किं फलमेव विधीयते किं वा यूषौदुम्बर-
 त्वमपि स्तूपते । नाऽऽद्यः । औदुम्बरश्चविष्यभावेन तत्फलकथनाऽद्योगात् । न चाऽप्रादुम्बरायस्य
 प्रायको विधिरस्ति कृडावलम्बयणात् । ३२० भेदः स्तुत्येवाऽत्र विधिरुक्तेत्यर्थः । न चाऽत्र स्तुतिमन्त्री-
 करोपि । न द्वितीयः । अर्थभेदेनाऽऽवृत्तिलक्षणवाक्यमेवापत्तेः । तस्मादूर्जैवरोधः स्तावकः । ३२१ तद्वत्
 उभयलोकाऽभिजयेनापि^{३२२} ऐशानादिशि प्रवृत्ता शाखा-^{३२३} विधानाय स्तूपते । तदेव वैदुस्मान्य-
 तद्विधेययोर्मन्त्रमाह्वययोर्मन्त्रविशेषाणामुगादीनां माह्वयविशेषयोर्दिष्यर्थवादयोपपत्तिः । सामान्य-
 विधौपविष्टारा अस्मिन्नुवाक उदाहृताः । वक्ष्यमाणानुवाकेष्वपि ते सर्वे यथायोगमुदाहरणीयाः ।

उदाहरत्याऽत्र^{३२४} भीमांसां प्रकृतिप्रत्ययस्थितिम् ।
 अर्थ व्याकरणे सिद्धे बौद्धि^{३२५} तत्प्रक्रियोपपत्ते ॥

२५

न च ३२५ व्याकरणप्रामाण्ये तत्प्रयोजने^{३२६} वा विधितत्त्वं तत्प्रामाण्यस्य स्मृतिपादे (मीसू
 १.३.२४-२९) निर्णीतत्वात् । तत्प्रयोजनस्य च कार्यायत्वेनाभिहितत्वात् ।

तथा हि—

"गोमाध्यादिपु^{३२७} साधुध्वे प्रयोमे वा न कश्चन ।
 ३२८ निधमोऽग्रास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्युल्लवर्जनात् ॥

३२५ ग — वाक्यार्थत्वात् । ३२६-३२८. आ — अर्थवादमात्रोऽपि धर्मे प्रामाण्यम् । ३२७-३२९.
 तं. ग-न नियतम् । ३२८. इ. उ. पा. भां- विधिवन्निगदे । ३२९. हा — अश्रुती^३ । ३२०. हा-ततः
 इ. उ. पा. मां — 'ततः' नास्ति । ३२१. तं-तस्मात् । ३२२-३२३. आ- ऐशानादिकप्रवृत्तापेयणादिभिः
 प्रवृत्ताः ; ग — ऐशानादिप्रवृत्तः ; क. हा — ऐशानादिकप्रवृत्ताद्यतोपपत्तिः प्रवृत्ता । ३२३.
 इ. उ. पा. हा — उदाहृत्याय । ३२४. तं — वेनुम् । ३२५-३२६. इ. उ- व्याकरणप्रामाण्यं तत्प्रयो-
 जनम् ; तं — प्रकरणप्रामाण्ये तत्प्रयोजने । ३२६. इ. उ. पा- गोमाध्यादिपु ; क- गवाद्यादिपु । ३२७. इ.
 उ. पा — नियमोऽस्ति ; ३२८ — नियमो वास्ति ।

शाखाहरणादिः]

साधूनेव प्रयुज्जीत गवाधा एव साधवः ।

इयस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः ॥ (जैन्या १.३.२८-२९) इति ॥

निर्मूलत्वेन विगीतयादयः पूर्वपक्षहेतवोऽप्युपलक्ष्यन्ते- “निर्मूलत्वाद्दिगीतत्वात् पक्षत्वात्^{३२८}
वेदवाधनात् । पूर्वापरविरोधाच्च नास्य प्रामाण्यसंभवः ॥ इति^{३२९} हेतव उक्ताः ।
व्याकरणेन पौरुषेयत्वात्^{३३०} मूलप्रमाणमपेक्षितम् । अत एव बुद्धादिवाक्यानां प्रामाण्यं दूषितम्^{३३१} ५
- “प्रायेणाऽनृतवादिवात् पुंसां भ्रान्त्यादिसंभवात् । चोदनानुपलब्धेश्च श्रद्धामात्राप्रमाणता ॥
न तावत् प्रत्यक्षं मूलम् । गवादिशब्दा एव साधवो न गव्यादिशब्दाः । साधूनेव
प्रयुज्जीत नासाधून्^{३३२}, इत्यस्यार्थद्वयस्य केनापीन्द्रियेण ग्रहीतुमशक्यत्वात् । योगिप्रत्यक्षस्य
^{३३३}अतीन्द्रियात्वात् तद्व्याहृत्यमिति चेत् । न । “^{३३४}व्यावृत्तिशयो दृष्टः स स्वार्थान्तिष्ठक्यत्वात् ।
^{३३५}अथोर्थं नेन्द्रियप्राप्तं न^{३३६} रूपे श्रोग्रवृत्तिता ॥ ” ^{३३७}इत्याचार्योक्तेः । विगीतत्वमपि^{३३८}
व्याकरणे बहुधा उपलभ्यते । अनादितिर्येऽभियुक्तस्यहरे गृहीतसंगतिका गवादिशब्दा एव साधव
इति^{३३९} भवत्येव मतम् । पाणिनिस्तु ^{३४०}शास्त्रस्याऽऽमूलचूर्णं तद्विपरीतानेवापशब्दान् जगी, “अङ्गण”
(माहेश्वर सूत्र १), “ वेङ्गिति ” (पा ७.१.११), “ स्तोत्रुना षुः ” (पा ८.४.४०),
“ हुना षुः ” (पा ८.४.४१) इत्यादिप्रयोगात् । न च धर्मार्थकाममोक्षेषु^{३४१} किञ्चित् फलं व्याकरणस्य
पश्यामः । वेदस्तु प्रत्यक्षेण व्याकरणं बाधते- “ तस्माद्वाङ्मणेन न श्लेष्चितवै नाऽपभाषितवै ।^{३४२}
श्लेष्कटो ह वा द्य पदपशब्दः ” (पाम पश्यशा) इति । परस्परविरोधश्च भूयानस्ति । त्रिसुनिव्याकरणमि-
त्यप्युपगच्छन्ति । ^{३४३}तत्र पाणिनिना यदुक्तम्-^{३४४} “इन्द्रियभवतिभ्यां व” (पा १.२.९), “ कर्मवत्
कर्मणा लुप्तकियाः ” (पा ३.१.८७) इति तत् ^{३४५}कारणायनो दूषयति^{३४६} - “ इन्द्रियेष्टमोविपय-
त्वाद्भुवो युको निपादात्ताभ्यां लिटः किङ्कयनानर्थक्यम्, सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वात् ” (पा १.२.९वा१)
इति । कश्चित् ^{३४७}पाणिनिः स्वोक्तं स्वयमेव ^{३४८}दूषयामास - “ तदक्षिप्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ” (पा
१.२.५३) इति । तस्मात्त व्याकरणं प्रमाणमिति प्राप्ते भूमः- न तावदिदं निर्मूलं पूर्वव्याकरणाणा-
मेव मूलत्वात् । सन्ति हि पूर्वव्याकरणानि^{३४९}, पाणिनिनैव तत्तन्मतानामुदाहृतत्वात् । “तृपिष्टपिकृतेः
कादयपश्य ” (पा १.२.२५), “ अतो भारद्वाजस्य ” (पा ७.२.९३), “ त्रिप्रभृतिषु शाकटाय-
नस्य ” (पा ८.४.५०), “ लोपः शाकटयस्य ” (पा ८.३.१९), “ ओतो गार्ग्यस्य ” (पा ८.३.२०)
इति हि^{३५०} उदाहृतम् । तत्तद्व्याकरणानां पूर्वपूर्वव्याकरणमूलत्वेऽपि ^{३५१}भोजान्द्वारवदनादित्वेन मूल-
क्षयमावासानवस्था दीपः । न च “ वेङ्गिति ” (पा ७.३-१११) इत्यादेशपशब्दार्थं, साकेतिकानामपि
स्वस्वविषये गवादिपदवत् सुशब्दत्वात् । अन्यथा- “ वयरः प्रावाहगिरिकामयत ” (तैत्ति ७.१.१०)
इत्यादेशपशब्दार्थप्रसङ्गात्^{३५२} । नापि निष्फलम् । “ एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः^{३५३} स्वर्गे लोके

३२८. क. त-नैपल्यात् । ३२९. क. त-इति ते । ३३०. इ. उ. हा-मूलप्रामाण्यम् । ३३१. इ. उ. हा. पा-नेपितम् । ३३२. आ. त. पा-नापशब्दान् । ३३३. इ. उ. पा. हा-अतिप्राप्तत्वात् ।
त-अतिशयत्वात् । ३३४. आ. क-यत्रास्यातिशयः । ३३५-३३६. तं. व-इरसूत्रादिदृष्टौ स्यात् ।
३३६. त-इत्याचार्यैरुक्तत्वात् । ३३७. आ. क-भगवतः । ३३८. इ. उ. पा-शास्त्रस्यामूलभूतम् ;
हा-शास्त्रस्य मूलभूतान् । ३३९. आ. इ. उ. पा-‘मोक्षादिषु । ३४०-३४०. क-तत्र पाणिनीये उक्तम् ;
आ-यत् पाणिनिना प्रयुक्तम् ; इ. उ. पा. हा-तत्र पाणिनिना प्रयुक्तम् । ३४१-३४१. तं. व-कार्या-
यनेन दूषितम् । ३४२. आ. इ. उ. पा. हा-पाणिनिना । ३४३. आ. इ. उ. हा-दूष्यते ; पा-
दूषयम् । ३४४. आ. इ. उ. पा-तानि । ३४५. इ. उ. पा. हा-‘हि’ नास्ति । ३४६. इ. उ. पा. हा-
यं जारुवरम्यादिनादिहेन । ३४७. आ-इत्यादेशपशब्दः स्यात् ; क-इत्यादेशपशब्दप्रसङ्गात् ।
इ. उ. पा. हा-इत्यादीनामशब्दार्थं स्यात् । ३४८. क. तं. व-सुष्ठु प्रयुक्तः ।

- कामयुक् भवति" (द्र. पाम ६.१.८४) इति ३४ साधुशब्दावगमस्तत्प्रयोगाभ्यां घर्मोत्पत्तिप्रवणात् । नाऽपि वेदवाधः, "न स्वेच्छितवै" इत्यादेर्गोव्याधयशब्दविषयत्वादिनाऽन्युपपत्तेः । "नानुध्यायाद्बहुच्छन्दान् यावो विग्लापनं हि तत्" (बृ ४.४.२१) इति ३५ निषेधः समाधिनिष्ठप्रहायोगिविषयः । नापि परस्परविरोधः । ३५ उक्ताऽनुक्तदुरुक्तचिन्तारूपं धार्तिकं कुर्वतः कारवायनस्य कचित् कचित् द्रूपयितुम् इच्छितवत् । नापि स्वीकृत्याहतिः । पूर्वोत्तरपक्षान्निप्रत्ययेण तदुपन्यासात् । तस्मात् प्रमाणभूत-व्याकरणानुसारेण गवादिशब्दा एव साधवस्तानेव प्रयुज्येतेति नियमद्वयं सिद्धम् । प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽपि ज्ञातव्य इत्यनेनैवाभिप्रायेण वेदे तत्र तत्र शब्दनिर्बन्धनमुदादिषत् । तथा हि माह्वे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके श्रूयते - "प्रजापती रोहिष्यामग्निमज्जत् । तं देवा रोहिष्यामाधत्त । ततो वै ते सयान् रोहानरोहन् । तद्रोहिष्यै रोहिषित्वम् । (तैसा १.१.२) इति । तत्रैव एवोपेक्षया प्रजापतिं १७ प्रस्तुत्य श्रूयते - "स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत् । ऋ पृथिवीमथ आधत्त । तस्या उपहस्योऽनज्जत् । तत् पुष्करपर्णोऽग्रधवत् । यदग्रधवत् । तत् पृथिव्यै पृथिवित्वम् । अमृता इदमिति । तदमृत्यै भूमित्वम् ।" (तैसा १.१.३) इति । एवं सर्वत्रोदाहार्यम् । व्याकरणपूर्वकस्य पदार्थज्ञानस्यावश्यकमादिवादे देवैः प्रार्थित इन्द्रो व्याकरणं निर्ममे । एतच्च पक्षकाण्डे चतुर्थप्रपाठके ऐन्द्रवायवमह-माह्वे श्रूयते - "वायवै पराच्यव्याकृताऽयद्वत्ते देवा इन्द्रममुवक्षिमां नो वाचं व्याकुर्वेति सोऽमर्वाद्भरं १५ वृणै महां चैवैप वायवे च सह गृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽपक्रम्य व्याकरोतस्मादिष्यं व्याकृता वागुचते" (तैसं ६.४.७) इति । पराच्यो प्रकृतिप्रत्ययविभागरहिता । मध्यतोऽपक्रम्य विभागं कृतवैत्यर्थः । आथर्वणिकास्तु कृत्येवादिवात् व्याकरणमपि वेदितव्यमित्या-मनमिति - "दे विद्यो वेदितव्ये इति ह-स्म यदमहाविदो यदमिति परा जैवापरा य । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कथो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो उचोतिपमिति । अध परा यया २० तदक्षरमधिगम्यते" (सुत्र १.१.४-५) इति । कारवायनोऽपि व्याकरणप्रयोजनान्युदाजहार - "रक्षोहासमकृत्वसंवेदः प्रयोजनम्" (द्र. पाम ५.५.५) इति । स्वरवर्णविषयास्वरूपो विष्कवो वेदस्य मा भूदिति व्याकरणेन वेदो रक्षणीयः । विष्कवे तु वाच ३५ पठन्ति - "मन्त्रो हीनाः स्वरतो यन्ती वा मिथ्या प्रयुक्तो न समर्थमाह । स वाचमत्रो वज्रमानं हिनरित यथेन्द्रमग्नः स्वरतोऽपराधात्" ॥ (पाशिक्षा ५२) इति । ३५ इन्द्रसकृदुः पुत्रं विश्वरूपाक्यं जघानेति त्वदा सोमपातो मेन्द्रमुपाह्वयत् ३५ इन्द्रश्च यजुर्विन् कृत्वा वक्ता लोमं पश्या जगाम । अवशिष्टेन ३५ सोमरसेन इन्द्रस्याभिचारं कर्तुं "त्वादैन्द्राशुर्वर्धस्व" (तैसं २.४.१२) इत्यनेन मन्त्रेणाशुहोत् । तत्र शत्रुशब्दो घातकमाचष्टे । ओ ऽवसत्यमानपुरुष, इन्द्रस्य घातकस्यं वर्धस्व इति विवक्षित्वा मन्त्रमुच्चारितवात् । तदानीं तपुरुषसमासत्वाद्गोदातेन भवितव्यम् । प्रसादात्तु जनेनाऽऽद्युदाधो मन्त्रः प्रयुक्तः । स च स्वरो बहुमीद्री समसे रुम्यः । ततश्चेन्द्रो घातको यस्यैवस्मिन्नर्थे पर्यवसानादिन्नेन वध्यो वृत्र उदपद्यत । ३० तस्माच्च वेदस्य रक्षा कर्तव्या । तथा प्रकृतौ दर्शपूर्णमासेष्टौ - "अग्नयेऽष्टं निर्वपामि" (तैसं १.१.४) इति मन्त्र आम्नातः । स च विष्कृतो ऐन्द्राष्टौ अतिदिष्टः । तत्र कर्मसमवेतार्थप्रकाशनापाऽमिपदं परिपश्य 'इन्द्राष्टिष्योऽष्टं निर्वपामि' इत्युहनीयः । स चोहो व्याकरणानभिज्ञेन कर्तुमशक्यः । तथा "वेदोऽप्येवो जेषश्च" (द्र. पाम ५.५.५) ३५ इत्यागमन जेषत्वं विहितम् ३५ तच्च प्रकृतिप्रत्ययादिनिर्णयं

३४९. तै. य- साधुशब्दावगमस्तत्प्रयोगाभ्याम्; क- साधुशब्दावगमस्तत्प्रयोगाभ्याम् । ३५०. क. गां - इत्यर्थे तु । ३५१. इ. उ. पा - उक्तानुक्तचिन्ता । ३५२. इ. उ. पा. हा - वाचकम् । ३५३-३५३. क. तै. य- विश्वरूपनामानं तदुः पुत्रमिन्द्रो जगाम य न तस्या सोमपातो तमिन्द्रं नोपाह्वयत् । ३५४. इ. उ. पा. हा - सोमेन । ३५५-३५५. तै. य- इत्यागमो ज्ञानं विषयते ।

शाखाहरणादिः]

३५६) विना न संभवति । तथा घृहस्पतिनाऽध्याप्यमान इन्द्रो दिव्यं वर्षसहस्रमधीयानोऽपि यदा शब्दानामन्तं न जगाम तदानीमिन्द्रादिभिर्घातुप्रातिपदिक^{३५७} प्रत्ययादेशादिरूपा लघुपायाः कल्पिताः । उपायमन्तरेण^{३५८} सर्वे शब्दाः कथं ३५९) बोद्धुं शक्यन्ते । तथा “स्थूलपृथ्वीमालभेत्” (द्र. पाम पञ्चशा) इत्यत्र स्थूला चासौ पृथ्वी ३५९) चेति विग्रहे-^{३५९} पञ्चशरीरगतं स्थूल्यमुक्तं भवति । स्थूलानि घृणन्ति पश्येत्पुके^{३६०} शरीरगतवर्णविशेषरूपाणां बिन्दूनां स्थूल्यमुक्तं ३६१) भवतीत्ययं संदेहः स्वरनिगममन्तरेण^{३६२} नापैति । तस्मात् रक्षोहादीनि पञ्च प्रयोजनानि । ३६३) तदेवं प्रमाणत्वात् सम्प्रयोजनत्वाच्च स्वाकारण-मारब्धस्यम् ॥

इवे त्येत्यादिशब्दानां प्रक्रियां शब्दसंग्रहे ।

अथोचं स्वरमात्रं तु वैशद्याय पुनर्बुधे ॥

३६१) इयि प्रातिपदिके गत-^{३६१} इकारः “फियोऽन्त उदात्तः” (फि १) इत्युदात्तः । फिडिति ३६२) प्रातिपदिकस्य संज्ञा । ३६३) इयिपञ्च प्रकारस्यान्तिमत्वेऽपि “स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानमवद् भवति^{३६४}” (व्याहिरिभाषा ३३) इत्युक्तत्वादिकार ३६५) एवान्तिमः । एकारस्य सुपवाद् “अनुदात्तो लुप्तिर्तो” (पा ३.१.४) इत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवाद् “सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः” (पा ३.१.१६८) इति सप्तमीबहुवचने परतः स्थिते पाप्मातिपदिकमेकाचं तस्मादुत्तरा तृतीयादिर्विभक्तिः उदात्ता भवति । ३६६) अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” (पा ३.१.१५८) उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तं वर्जयित्वा^{३६७} -विष्टं पदमनुदात्तं भवति । तत्रास्मिन् पद एकारस्योदात्तत्वविधानादिकारोऽनुदात्तः । नभिविकारस्यापि पूर्वमुदात्तत्वं विहितं ततस्तं वर्जयित्वा विभक्तौऽनुदात्तत्वमस्त्विति चेत् । मैयम् । प्रथमतः प्रातिपदिक-स्वरोऽवस्थिते सति पञ्चाङ्घ्रिषामानन्वेन विभक्तिस्वरस्य अवलम्बत्वात् । “सतिशिष्टस्वरो ३६८) बलीयात्” (पा ३.१.१५८वा८) इति हि मर्यादा । तस्मादनुदात्तादिकमुदात्तान्तम् इव इति पदं सिद्धम् । एवा इति पदमनुदात्तम् । युष्मच्छब्दस्य आह्निकापादादौ भावेनत्वात् । “अनुदात्तं सर्वमपादादौ” (पा ८.१.१८) ३६९) इति हि तन्नानुवर्तते । संहितायामुदात्तादेकारादुत्तरादेवेन तस्य “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा ८.१.१६) इति स्वरितत्वम् । ३७०) ततः स्वरितान्तमिदं वाक्यम् । पूर्वं ‘ऊर्णे स्वा’ इति वाक्यं योजयम् । तयोर्वचिषयोः संहितायाम् “आदुगुणः” (पा ३.१.८७) इत्योकारे, गुणे, ३७१) स्वरिते प्राप्ते, “पूर्वत्रा-सिद्धम्” (पा ८.१.१) इति स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तयोः पूर्वोत्तरवर्णयोः स्थाने विहित ओकारोऽनुदात्तः । तस्य ३७२) उदात्तादुत्तरादेन स्वरितत्वे प्राप्ते तदपवाद् “उदात्तः स्वरितपरस्य सञ्चरः” (पा १.२.४०) इति । यस्मादनुदात्तात् परत उदात्तः स्वरितो वा वर्तते तस्याऽनुदात्तस्यातिनीचोऽनुदात्तो भवति । एतावता ययान्मानम् इये त्वोर्णे त्वा इति सिद्धम् । ३७३) उणादीन्यन्युपपन्नानि

३५६. तं - अन्तरेण । ३५७-३५७. तं - प्रत्ययादेशादिरूपलघुपायमन्तरेण; आ. पा- प्रत्यया-
दिरूपा उपायाः कल्पिताः । उपायमन्तरेण । ३५८. आ. पा - ज्ञातुम् । ३५९-३५९. तं -
इत्युक्ते । ३६०. आ. पा - यस्यामित्यत्र । ३६१. क. व. तं - भवति, सोऽयम् । ३६२. आ.
पा - तस्मात् । ३६३-३६३. क. तं - इयिपि प्रातिपदिकगत । ३६४. इ. उ. पा. भा. हा- इयि
इत्यत्र । ३६५. क. तं - “भवति” नास्ति । ३६६. तं - एषेहान्तिमः । ३६७. आ. इ. उ. पा.
भा. हा- बलवान् । ३६८. इ. उ. पा. भा. हा- तत्र । ३६९. क. पा. भा. हा- स्वरिते नास्ति ।
३७०. इ. उ. पा. भा. हा- उदात्तादनुदात्तत्वेन । ३७१. इ. उ. पा. भा. हा- औणादीन्य ।

- प्रातिपदिकानि' (हैमपरिभाषा १०३) इति मते वायुशब्दस्य किट्स्वरान्तोदात्तत्वादवशिष्ट आकारोऽनुदात्तः । विभक्तेः सुप्पादानुदात्तत्वे सत्युदात्तादुत्तरत्वेन स्वरितत्वम् । स्थ-शब्दस्य " तिङ्कृतिकः " (पा ८.१.२८) इति [निघातः] । अतिष्ठन्तात् परं तिष्ठन्तं निहन्मते । निघातो नामानुदात्तः । " स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् " (पा १.२.३९) इति स्थ-शब्दगतस्यानुदात्तस्य स्वरितादुत्तरत्वेनैकश्रुतिर्भवति । तां प्रचय ३७३ ह्रस्वाचक्षते अप्यापकाः । प्रथम् ' उपायवः स्थ ' इति धात्वर्थं योज्यम् । सप्तोपायवयोः संहितायामोकारः प्रचयः । ३७४ यच्चप्ययमोकारः प्रचयानुदात्तयोर्हभयोः स्थाने ३७४-विहितः तथापि-३७४ ह्रस्वस्य युगपदसंभवात् पर्यायेण ३७५ तथात्वे स्थानिवज्जायादेवैकस्मिन् पक्षे प्रचयः । पक्षान्तरे ॥ स्थानिवज्जायात् अनुदात्तत्वे " स्वरितात् संहितायाम् " (पा १.२.३९) इति सूत्रेण ३७६ प्रचयः । पा-शब्दस्य सन्नसंभवम् । देवशब्दस्य किट्स्वरान्तोदात्तत्वात् संहितायामोकारोऽनुदात्तः । युष्मच्छब्दा-
१० देवशब्दानुदात्तः । संहितायां स्वरितः । " धितः " (पा ३.१.३३३) चिप्रवयवयुक्तस्य समुदायस्यान्त उदात्तः स्यात् । ततः सवितृशब्दे कृच्छ्रपयस्य चकारेणात् सवितृपदस्य कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाद्वाऽन्तोदात्तत्वम् । संहितायां सेत्यस्य प्रचयः । विशब्दस्योदात्तपरत्वादिकारः संभूतः । " ३७७ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् " (फि ८१) अभिव्यतिरिक्ता उपसर्गाश्चाऽऽनुदात्ताः ३७८ स्युरिति प्रशब्दस्य-३७८ उदात्तः । अर्धयस्यस्य निघाते " एकादेश उदात्तेनोदात्तः " (पा ८.२.५) उदात्तेन सह य एकादेशः सः उदात्तः स्यादिति सघर्णदीर्घ उदात्तः । तस्मादुत्तरेषां स्वरितप्रचयः । तु-शब्दस्य संहितायां सन्नसंभवम् । श्रेष्ठतमायेत्यत्र " मित्यादिर्भित्यम् ३७९ " (पा ३.१.१९७) मिति मिति च प्रत्यये परतः पूर्वस्याऽऽ-
१५ दिरुदात्ताः स्यादिति श्रेष्ठशब्दगतस्य ह्रस्वप्रचयस्य निरवाच्छ्रेष्ठशब्दस्याऽदिरुदात्ताः । हेत्यस्यानुदात्त-स्वरितौ । तमपः पितृषाद्विभक्तेः सुपवाच्यानुदात्तत्वे सति पश्चात् प्रचयसन्नतरत्वं पूर्ववत् । " नञि-पयस्यानिसन्तस्य " (फि २६) ३८० हसन्तप्यतिरिक्तस्य भर्षसकलित्वविषयस्य प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तः
२० स्यादित्यनेन कर्मच्छब्दस्यादिरुदात्तः । ३८१ उत्तरयोर्धयायोगमनुदात्तत्वे ३८२ सति स्वरितप्रचयौ सन्नतरत्वं च पूर्ववत् । आप्यायप्यमित्यग्रीपसर्ग उदात्तः । ३८३ सिद्धस्य " तिङ्कृतिकः " (पा ८.१.२८) इति निघाते-३८३ सति स्वरितप्रचयौ । " आमन्त्रितस्य च " (पा ८.१.१९) पदादुत्तरस्य च सेवोपमान्तस्य सर्वस्याऽनुदात्ता स्यादिति अभिवासाब्दस्य निघाते सति संहितायां पूर्वोभ्यां प्रचयान्यां सह प्रचयः । ३८४ देवभागशब्दे " समासस्य " (पा ३.१.२२३) इत्यन्तोदात्ते सति विभक्त्या सहैकादेशस्वरः । संहितायामाग्री द्वौ
२५ प्रचयौ । एतीयः सन्नतरः । ३८५ ऊर्जस्यशब्दयोः भर्षसकत्वादात्तादात्तत्वम् । समुदो ङीवश्च विस्वाद-नुदात्तत्वम् । ततो यथायोगे स्वरितप्रचयसन्नतराः । प्रनाशब्दे प्रातिपदिकस्योदात्तत्वं, दाबजु-

३७२. तं - इत्याहुः ।

३७३. आ. इ. पा. मां. हा - ' यच्चप्ययमोकारः ' नास्ति ।

३७४-३७४. आ. इ. उ. पा. मां. हा - विहितस्यापि । ३७५. आ. इ. पा. मां. - तथात्वात् ।

३७६. आ. पा. - ' ह्रस्व ' नास्ति । ३७७. इ. उ. पा. मां. हा - ' अभिवर्जम् ' इत्यस्यानन्तरम् ' इति ।

३७८-३७८. आ. पा. - इति प्रशब्दः । ३७९. इ. उ. पा. मां. हा - ' नित्यम् ' इत्यस्यानन्तरम् ' इति ।

३८०. इ. उ. पा. मां. हा - इति शक्यम् । ३८१-३८१. आ. पा. - उत्तरयोर्धयायोगमनुदात्तः ।

३८२-३८२. आ. पा. मां. हा - किट्स्वरान्तत्वे कृतिः क तं - किट्स्वर निघाते सति । ३८३. इ. उ. - देवभागशब्दस्य ।

३८४. इ. उ. - ऊर्जस्य-पयस्य-शब्दस्य नञिवयवात् । (ऊर्जस्य-पयस्ययोः ।

शाखाहरणादिः]

दात्तस्तथोरिकादेश उदात्तः । शेषं पूर्ववत् । “नन्सुम्याम्” (पा ६-१-१७२) बहुमीहिसमासे
 नम् । इत्येताभ्याम् उत्तरस्य^{२८५} पदस्यान्त उदात्तः स्वादित्यन्मीवायदमश्वाद्योरन्तोदात्तत्वे सति
 शेषमुल्लेखम् । न चात्र “समासस्य” (पा ६-१-२२३) इत्यन्तोदात्तत्वं सिध्यति, “बहुमीही प्रहृषा
 पूर्वपदम्” (पा ६-२-१) ^{२८६} इत्युक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन “नन्सुम्याम्” (पा ६-२-१७२)
 इति सूत्रस्यापेक्षितत्वात् । “निपाता आद्युदात्ताः” (कि ८०) इति आशब्द उदात्तः । य इत्येतद्
 पूर्ववत् । स्तेनशब्दस्य फिट्स्वरः । ईशतेत्यस्य ^{२८७} निघासः । मा इति पूर्ववत्^{२८८} । अघेन कौर्वेण
 शांते विशासं यघो यस्य सोऽयमघरांसः । ततो ^{२८९} बहुमीहिस्वरेणाघ इत्यन्तोदात्तः^{२९०} । कद्रहेति-
 शब्दयोः फिट्स्वरः । परिशब्दो निपातस्यादाद्युदात्तः । यो वृणक्तिवति शब्दावनुदात्तः । भुवशब्दस्य
 फिट्स्वरे सति टाप्रत्ययेन विभक्त्या सहैकादेशस्वरः । अस्मिन्नित्यत्र विभक्तेः “सोबेकाचः”
 (पा ६-१-१६८) इत्युदात्तत्वम् । गोपतादित्यत्र “पत्यावैश्वर्ये” (पा ६-२-१८) पेश्यायं पतिशब्दे १०
 परसः पूर्वपदस्य, प्रकृतिस्वरत्वं भवति । ततो गोशब्दस्योदात्तत्वे सतिषिट्स्यानुदात्तस्वरितप्रथमाः ।
^{२९१} स्यातेति निपात^{२९२} चयौ । ऋक्रीरिति ङीप्रत्ययस्योदात्तत्वे सवर्जदीर्घोऽप्युदात्तः । वज्रमानस्येत्यत्र
 “धातोः” (पा ६-१-१६२) धातोश्च उदात्तः स्वादिति जकारात् ^{२९३} पूर्वाकार उदात्तः । शपः
 पिवावनुदात्तत्वम् । शानचः “चित्तः” (पा ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः
 “तास्यनुदात्तोऽङिदुपदेशाङ्गसार्वधातुकमनुदात्तमहन्विक्तोः” (पा ६-१-१८६) तासि प्रत्ययावनुदा- १५
 सेतो धातोर्वितो धातोर्कारोपदेशाङ्गोत्तरस्य लकारस्य स्थाने विहितं यत् सार्वधानुक्तं तदनुदात्तं भवति,
 ‘हुद्’ अपहृषे, हृद् अभ्ययने, इत्येतौ धात्वा वर्जयित्वा । अत्र शबन्तस्य ^{२९४} यञेयस्यादुपदेशादात्
 तदुत्तरः शानजनुदात्तः । पशुमित्यत्र फिट्स्वर एकादेशस्वरश्च । पाहीत्यस्य निघासे सति स्वरितप्रथमौ ।

संबन्धश्च श्रुतिव्याख्यामीमांसाभ्यामुक्तिस्वरैः ।

चतुष्प्रकारैराधोऽयमनुवाकः ^{२९५} निरूपितः ॥ १ ॥

३०

इति भीमसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाङ्गप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

३८५. तं - परस्य ।

३८६. आ - इत्युक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमपवदितुम् ; क - इत्युक्तम् ।

पूर्वपदप्रष्टृतिस्वरत्वमपवदितुम् । ३८७-३८७. इ. उ. पा. मा. हा - निघासे सति पूर्ववत् । मा गतः ।

३८८-३८८. तं. य - बहुमीहिवात् पूर्वपदप्रष्टृतिस्वरेण घेल्यनुदात्तः । ३८९. आ. क - स्यातेत्यस्य ;

क्ष - स्यातेत्यत्र । ३९०. इ. उ. पा. मा. हा - पूर्वाकारस्य । ३९१. तं - यजशब्दस्यादुप-

३९२. आ. इ. उ. तं. पा. मा. - समापितः ।

यज्ञस्य घोषदसि प्रत्युष्ट २ रक्षः प्रत्युष्टा अरौतयः

यज्ञस्य । घोषत् । अस्ति । प्रत्युष्टमिति प्रति-उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्ट इति प्रति-उष्टाः । अरौतयः ।

- अथपशुमसिदं वाभिमन्त्रयते—‘यज्ञस्य’ इति ॥ “चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि”
(पा २.३.६२) इति तादर्थ्ये (पा २.३.१३ वा १) पृष्ठी । छुपेर्णन्ताच्छतरि “छन्दस्यमया”
५ (पा ३.४.११७) इति शप आर्धधातुकत्वाणिलोपः (पा ६.४.५१) । “अदुपदेशात्”

- प्रथमानुवाके वत्सापाकरणमुक्तम् । द्वितीये बर्हिःसाह्वणमुच्यते । तयोः अनुक्रमे पाठः प्रमाणमिति
मीमांसिव्यते । पौर्णमास्यां सांनार्यामावे वत्सापाकरणप्रयोजनाभावात् अन्वाधानस्यानन्तरम्
अमावास्यायामसंनयतोऽपि बर्हिरेव प्रथमं संपादनीयम् । अत एव बौधायनः—“यत्तु वै न सैनयति
बर्हिः प्रतिपदेव भवति” (बौध १.१) इति । अस्मिन्ननुवाके “यज्ञस्य घोषदसि” इत्ययमाद्यो
१० मन्त्रः । ब्राह्मणेन तु तस्मात् पूर्वमन्यो मन्त्रः—“वासान्तरात् (कासं १.२) इहानीय” इत्याद्याताः ।
तस्य विनिर्वाणमाह बौधायनः—“अथ जपनेन गार्हपत्यं तिष्ठन्नसिद्धं वाऽथपशुं वाऽऽदत्ते देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवेऽभिनीर्वाहुभ्यां पूज्यो हस्ताभ्यामादत् इति” (बौध १.२) इति । आपस्तम्बः—
“उत्तरेण गार्हपत्यमसिद्धोऽथपशुर्नहुपशुं वा मिहितो भवति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति
असिद्धमर्थपशुं वाऽऽदत्ते । तृणीमनहुपशुञ्च” (आपध १.२.१-२) इति ॥ असिद्धो दर्भच्छेदन-
साधनं शक्यम् । पशुं देवाभ्यर्च्य । तस्य त्रीदणधारात्वात् ‘छवने समर्थम् । ‘मन्त्रार्थस्तु—भी-
१५ छदनसाधनं, प्रेरकस्य देवस्य प्रेरणे सति देवतासंयन्त्रिभ्यां बाहुभ्यां हस्ताभ्यां च त्वा स्वीकरोमीति ।
अभिबन्धादधस्तनी बाहु, उपरितनी हस्ती । अत्र ब्राह्मणम्—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवं ह्यथ-
पशुमादत्ते प्रसूये । अधिनीर्वाहुभ्यामिद्याह । अधिनी हि देवानामन्वयं आस्ताम् । पूज्यो हस्ताभ्या-
मिद्याह दायै” (तैमा ३.२.२) इति । यतिर्नियतिः । यद्यप्यज्ञसाधनमुपादेयं तत्सर्वं पोषकस्य देवस्य
२० हस्ताभ्यामेवेति भिद्यमः । अथपशुना सह बर्हिः प्राप्तुं पच्छेदिति साधंवादेन वाक्येन “विधिरुक्षीयते-
“यो वा ओपधीः पर्वशी वेद । जैनाः स हिनस्ति । प्रजापतिवो ओपधीः पर्वशी वेद । स एना न
हिनस्ति । अथपश्वो बर्हिरुच्छेति । प्राजापत्यो वा अथः सयोजित्वाय । ओपधीनामहिंसायै”
(तैमा ३.२.२) इति । “प्राजापत्यक्षिपरिणामोऽथ ह्यथमधविधौ भूयते—“प्राजापतेरथपश्व-
सापरापत्तत् तदथोऽभवत् यदथयत् तदथस्याधवम्” (तैसं ५.३.१२) इति । ततोऽथस्य
२५ प्राजापत्यावात् प्राजापतेर्ब्रौपधीषु “तत्तत्पर्वोभिज्ञत्वेन पर्वणोः संघौ छेत्तुं प्रवृत्तस्य पर्वभजकत्वाभावे-
नाथपश्वो प्राजापतिरूपया दर्भच्छेदे हिंसा न भवतीति । द्रव्यान्तरपरिणामेनाथपशुंस्वीकारस्त-
थोभिभूतप्राजापतिसाहित्यार्थम् । अस्ति च तस्माद्विध्यं कारणस्य कार्येऽनुगतत्वात् । तस्मात् प्राजापति-
द्वारेण कर्तुं हिंसादोषाभाव उपपद्यते ॥

१. तं. ब- वत्सापाकरणे प्रयोजनाभावात् ; आ. इ. उ. ना. पा. भा- वत्सापाकरणभावात् । २-२. आ.
इ. उ. ना. पा. भा- वासान्तरादियन्त्रेण ; इ- वासान्तराधिकरणव्याप्तेन । ३. आ. इ. उ. ना. पा. भा.
ह- पार्वगताश्चिखण्डम् । ४. तं- पशुतीक्ष्णं ; क- खड्गवत् तीक्ष्णम् । ५. आ. ना. पा. लवनम् । ६.
क- मन्त्रस्यायमर्थः । ७. ब- नियतिः । ८. क. तं. ब- विधेः । ९. इ. उ. ना. पा. भा. हा- प्रजापति-
परिणामोऽथः । १०. इ. उ. ना. पा. भा. हा- तत्त्वभिज्ञत्वेन ।

प्रेयमंगाद्विपणां वर्हिरच्छ मनुना कृता स्वधया वितेष्टा

प्रेति । इयम् । अगात् । विपणा । वर्हिः । अच्छ । मनुना ।

कृता । स्वधयेति स्व-धया । वितेष्टेति वि-तेष्टा ।

(पा ६.१.१८६) इति शतुरनुदात्तत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१६१) शप उदात्तत्वम् । असिदाश्चपश्वोः वस्तुत्वेन विवक्षितत्वात् नपुंसकत्वम् । लिङ्गव्यत्ययो वा । वर्हिर्लवन द्वारेण मयैव शीघ्रं यज्ञं संपादयस्वेति यज्ञार्थम् आघोषयत् असि इति स्तुतिः । घोषत् इति धननामेति केचित् ॥

गार्हपत्ये प्रतितपति- 'प्रत्युष्टम्' इति ॥ केचित्तु 'प्रत्युष्टा अरातयः' इति गायत्र्येकपदा पञ्जुरादिकेत्याहुः । रक्षेरसुनि अर्थविपर्यासः । क्षर मूर्च्छने इत्यस्य वर्णविपर्यासो वा । यदत्र छिदान्वेपि रक्षः तदनेन प्रतितपनेन प्रत्युष्टं प्रतिमुखीकृत्य दन्धमस्तु । उप दाहे । "आदितश्च" (पा ७.२.१६) इति चकारात् आशस्तादिवत् इट्प्रतिषेधः । "गतिरनन्तरः" (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किंच, अरातयः अपि प्रत्युष्टाः सन्तु । रातयो धनस्य दातारः सुहृदः । "कृत्यत्युष्टो बहुलम्" (पा ३.३.११३) इति बहुलप्रचनाव् कर्तरि क्तिन् । अतोऽन्येऽरातयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ॥

यज्ञस्येति ॥ ११ अथपश्चमिमन्त्रणे प्रथममन्त्रं विनियुक्ते बौधायनः— "आद्यायाभिमन्त्रयते यज्ञस्य घोषदसीति" (बौधौ १.२) इति । आपस्तम्बस्तु ब्रूते— "यज्ञस्य घोषदसीति गार्हपत्य-मभिमन्त्रय" (आपधौ १.३.३) इति ॥ घोषत् इति धनस्य नाम । भो अथपशोः, एवं यज्ञस्य साधनं ब्रध्वम् असि । भो गार्हपत्य, इति वा योजनीयम् ॥ अत्र ब्राह्मणम्— "यज्ञस्य घोषद-सीत्याहुः । यज्ञमान पव रपि दधाति" (तैसा ३.२.२) इति । रपि धनम् ॥

प्रत्युष्टमिति ॥ बौधायनः— "गार्हपत्ये प्रतितपति प्रत्युष्ट रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति" (बौधौ १.२) । आपस्तम्बस्तु— "प्रत्युष्ट रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वाऽसिदं प्रतितपति । न पशुम्" (आपधौ १.३.३-४) इति ॥ अस्मिन् छयनसाधने निगूढं रक्षसामप वैरिणां च स्वस्वप्रसरणं दग्धं भवतु ॥ सन्त्रप्रयोजनमाह— "प्रत्युष्ट रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहुः । रक्षसामपइत्यै" (तैसा ३.२.२) इति ॥

१. पं. ब-समापयतीति; ति. तं. म. म१. मै४-संपादयतीति; मै१-संपादयेति । २. मै४-आघोषयति वा; पं-आघोषयति वा; ति. तं. ब. म. म१-आघोषयति वा; मै१-आघोषयति । ३. तं. म-संचलने । ४. ति. तं. ब. म-प्रतपनेन । ५. ति. तं. पं. ब. म. म१-मै४-आशस्तादिवत् नास्ति । *['आदितश्च' इति पाणिनिब्रूते आशिकाः प्रष्टव्याः] ६. ति. तं. पं. म. म१. मै४-किंच नास्ति ।

११. तं-अथपरशोरमिमन्त्रणे । १२. क. तं-योज्यम् । १३-१३. ब-राक्षसस्य रिपूनाम्; क. तं-राक्षस वैरिणाम् ।

त आ वहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिंसासदे

ते । एति । वहन्ति । कवयः । पुरस्तात् । देवेभ्यः । जुष्टम् । इह । बर्हिः । आसद् इत्या-सदे ।

- गार्हपत्यप्रदेशादाहवनीयं गच्छति— 'प्रेयम्' इति त्रिष्टुभा ॥ 'इयम् अश्वपथः' प्र
 'अगात् प्राची गच्छति । "छन्दसि लुङ्छन्दः" (पा ३.४.६) इति - लङ् ।
 ५. 'किंविशिष्टा ?' धिपणा धृष्टा 'लवनसमर्था । "धूपेर्षिषु च संज्ञायाम्" (उ २.४.९) इति
 क्युप्रत्ययः । 'बर्हिः' 'अच्छ आप्तुं' मनुना प्रजापतिना 'सर्वस्य कर्त्रा' 'कृता । 'स्वधया
 'अग्नेन' 'मांसलक्षणेन' 'करणेन मनुना' 'कर्त्रा कृता । 'दधातेः' "आतोऽनुसर्गे कः" (पा ३.२.३) । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । 'विनष्टा विशेषेण तन्कृता
 अतिनिशिता । "यस्य विभाया" (पा ७.२.१५) इतीट्-प्रतिषेधः । "गतिरन्तरः" ।
 १० (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

कस्मात् पुनरियं प्राची गच्छतीत्याह— 'ते' इति ॥ 'ते खलु' 'कवयः' मेधाविनः
 'यज्ञकर्मविदः' 'पुरस्तात् पूर्वस्या दिशः बर्हिः' 'आ' 'वहन्ति । पञ्चम्यन्तात् अस्तातिः
 (पा ५.३.२७) । 'देवेभ्यः', पष्ठयेर् चतुर्थी वक्तव्या (पा २.३.६२ वा १) ।
 'जुष्टं देवानां प्रियम्', एवं हि 'क्रियमाणं देवानां प्रियं भवतीति । "नित्यं

- १५ प्रेयमिति ॥ बौधायना— "अथ आहवनीयमग्निं प्रैति प्रेयमगाधिपणा बर्हिरेष्ट मनुना
 कृता-स्वधया वितष्टा त आ वहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिति" (बौधायी १.२) इति । स एव
 मन्त्रयोर्ध्वं प्रपविनिपुङ्क्ते— "इह बर्हिंसासद् इति वैदि प्रत्यवेक्षते" (बौधायी १.२) इति ।
 आपस्तम्बस्तु ह्यस्नमन्त्रस्यैकमेव विनियोगमाह— "प्रेयमगाधिर्युक्त्वा उर्वन्तरिक्षमन्विहीति
 प्राचीमुदीचीं वा दिक्षमभिप्रमय्य यतः कुतश्चिद्भूमयं बर्हिंसाहरति" (आपधरी १.३.५) इति ॥ 'इयम्'
 २० अश्वपथं विहाय देवेभ्यः अग्निमानवतो बर्हिः 'आप्तुं प्राचीं' गच्छति । कीदृशी सा ? प्रजापतिरूपेण
 'मनुना स्वच्छुषो निमिता । अश्वमक्षितालक्षणाया 'स्वधया' विधेयेण शीघ्रीकृता । यस्मात् 'ते

७. मै. मै१. मै२. मै४— 'किंविशिष्टा' नास्ति । ८. मै. मै१. मै२— लवने समर्था । ९. व—
 सर्वं । १०. मै४— अग्नेन । ११. मै४— वा सलक्षणेन; ति. तं. पं. व. म. म१— 'मा' स्वसांमाद्यलक्षणेन ।
 १२. ति. तं. म. म१— करणेन स्वमक्षितलक्षणेन । १३. ति. व. म— 'कर्त्रा' नास्ति । १४. ति. म.
 २५ म१— पाप्यतोः; न-पापातोः । १५. ति. तं. पं. व. म. म१. मै४— यज्ञमालकर्मविदः । १६. ति. तं.
 म. म१. मै४— 'देवेभ्यः' नास्ति; न— 'देवेभ्यः' इत्यस्यान्तरं 'देवानाम्' । १७-१७. मै. मै१.
 मै२— देवेभ्यो जुष्टम् । १८. मै. मै१. मै२— क्रियमाणे ।

१४. क-अग्निं यती; न-विज्ञाता यती; व-अग्निज्ञाता यती । १५-१५. आ. इ. उ. ना. पा.; मां.
 हा-आप्तुम् ।

देवानां परिपूतमसि वर्षवृद्धमसि

देवानाम् । परिपूतमसि परि-सूतम् । असि । वर्षवृद्धमसि वर्ष-वृद्धम् । असि ।

मन्त्रे ” (पा ६.१.२१०) इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः^{१९} । वेदि प्रत्यवेक्षमाणो मन्त्रशेषं प्रवीति—^{२०}इह अस्यां खलु वेधां तत् छविष्यमाणं^{२१} बर्हिः^{२२} आसदे आसादयितव्यम् । एवमिदमर्हति । सदेर्ष्यन्तात् “कृपार्थे तवैकेन” (पा ३.४.१४) इति केनप्रत्ययः । ५. “बहुलं संज्ञाच्छन्दसोः” (द्र. उ १९०) इति^{२३} णेर्लुक् । “न छमना” (पा १.१.६३) इति वृद्धयभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण “^{२४}जिन्यादिः” (पा ६.१.१९७) इति^{२५} आद्युदात्तत्वम्^{२६} ॥

प्रस्तरार्यान् दर्मान् प्रतिगृह्णाति—‘देवानाम्’ इति ॥ चतुर्थ्यर्थे पष्ठी (पा २.३.६२) ।

पूर्वं^{२७} कवयः विद्वांसोऽनुष्ठातारः पूर्वस्या दिक्षो^{२८} बर्हिः^{२९} आहरन्ति स्म^{३०} तस्मादियं^{३१} आहुमुखी गच्छति । १०
^{३२}देवेभ्यः^{३३} हविर्भुज्यः प्रियं^{३४} बर्हिः^{३५} इह वेद्यामासादयितव्यम् । अथ मन्त्रस्य प्रथमभागे पदार्थं^{३६}
^{३७}तात्पर्यार्थं चाऽऽह—“मेयमगादिपणा बर्हिरेच्छेद्याह । विद्या वै धियणा । विद्ययैवैनदच्छेति” (तैमा ३.२.२) इति । द्वितीयभागस्यार्थं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिमुपमानप्रसिद्धिं चाऽऽह—“मनुना कृता स्वधया^{३८}
 वितष्टेऽप्याह । मानवी हि पशुः स्वधाकृता” (तैमा ३.२.२) इति । ^{३९}अन्तेनास्थापुपचयोऽन्वय-
 ष्यतिरेकसिद्धः । तृतीयभागे पदार्थं पुरस्ताच्छब्दतात्पर्यं चाऽऽह—“त आ बहन्ति कवयः^{४०}
 पुरस्तादियाह । श्रुतुवात्सो वै कवयः । यज्ञः पुरस्तात् । मुखत एव यज्ञमारभते”
 (तैमा ३.२.२) इति । होनाधारस्याऽऽहवनीयस्य पूर्वदिकस्थावाचशः पुरस्तात् वर्तत इत्युच्यते ।
 सप्तशब्दरटेन पुरस्तादेव यज्ञः^{४१} आरब्धो भवति । अपि च सप्तपदे दिग्गतरप्रयुक्तं वैकर्म्यं
 नास्तीत्याह—“अथो यदेतदुक्त्वा यतः कुतश्चाऽऽहरति । ताम्राव्या एव दिक्षो भवति” (तैमा ३.२.२)
 इति । चतुर्थभागे आसद्^{४२} इति पदस्य^{४३} तात्पर्यमाह—“देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिः^{४४} सत् इत्याह । २०
 बर्हिषः समृद्धयै । कर्मणोऽनपराधाय” (तैमा ३.२.२) इति । ‘आसादयितव्यम्’^{४५} ^{२१}इत्युक्ते
 धावद्वेद्यामास्तरेणाय^{४६} पयसि तावतः स्मृतिवादेतत् पदीधारणं समृद्धयै संपद्यते । ततो न्यूनारव-
 क्ष्मणः कर्मणोऽपराधो न भविष्यति ॥

देवानामिति ॥ बोधायनः—“दुर्मस्तम्बं^{४७} परिगृह्णाति यावन्तमकं^{४८} प्रस्तराय मम्यते ।
 देवानां परिपूतमसीति । अथैनमूच्येऽमुमाष्टिं वर्षवृद्धमसीति” (बोधो १-२) इति । आपरतम्बस्तु २५

१९-१९. ति. तं. पं. ब. म. मै४- ‘नियं मन्त्रे इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः’ नास्ति । २०. तं. पं. ब. म. मै४-णिष्ठक् । २१-२१. मै. मै१. मै३. मै४-निरावा । २२. मै. मै१. मै३-आद्युदात्तः ।

१६. १६. आ. इ. उ. क. ना. पा. मां. हा-बर्हिः आनयन्ति; तं-बर्हिः आहरन्ति आनयन्ति । १७. आ. पा. प्राक् । १८. आ. ना. पा. मां. देवेभ्यः नास्ति । १९. आ. क. ना. पा.-तात्पर्यम् । २०. तं-अन्तेनास्थापचयोऽन्वयः । २१. ना. पा. हा-आरब्धः । २२-२२. आ. इ. उ. ना. पा. मां. हा-स्यस्य । २३. आ. इ. उ. ना. पा. मां-इत्युक्ते यावदेवाहरत्ययुक्तम् । २४. आ. इ. उ. ना. पा. मां-यज्ञोते । २५ आ. तं. पा. मां-प्रस्तरणाय ।

देवर्षिर्हिमां त्वाऽन्वङ्मा तिर्यक्

देवर्षिरिति देवर्हिः । मा । त्वा । अन्वक् । मा । तिर्यक् ।

देवार्थं परिपूतं परिगृहीतम् असि; नात्मार्यम् । अतो सामर्थ्यं वृथैव लविष्यतीति त्वमा-
नोदेजितव्यम् । प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वात् उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४७) ।

५ “ परेरभितोभावि मण्डलम् ” (पा ६.२.१८२) इति वा । “ अथो यथा वस्यसे ”
(तैत्रा ३.२.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

दर्भस्तम्बमुन्मार्ष्टि ‘ वर्षवृद्धमसि ’ इति ॥ वर्षेण वृद्धमसि । पूर्वविणिलुक्
(उ १९०) । “ तृतीया ‘ कर्मणि ’ ” (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
वर्षशब्द उज्झादित्वाद्दन्तोदात्तः (पा ६.१.१६०) ॥

१७ असिदादिना बर्हिः संक्षेपयति— ‘ देवर्हिः ’ इति ॥ देवानां बर्हिः तत्त्वभूतम् ।

हृषीकमन्त्रावमभिमेवैकमेव विनियोगमाह— “ देवानां परिपूतमसीति दर्भां परिपूति ”
(आप्रश्नी १.३.६) इति ॥ ओ दर्भजात, एवं देवानाम् अर्थे परिगृहीतम् असि, न तु मया
स्यगृहाच्छादनाधर्मम् । अतो न मे लवणवदोऽस्ति । वर्षेण पुनर्वृद्धित्वं भवात् सवापि न हानिः ॥

१५ परिपूतमसीत्याह । यद्वा इदं किं च । तदेवानां परिपूतम् ” (तैत्रा ३.२.२) इति । अपि च यथा
लोके कश्चिद्वृथो राजविनियोगात् प्रामेयो गत्वा यत्नाद्गृह्यमाणं दधिर्क्षीरादिद्वयं वसुमन्तमाय राज्ञे, न
मयुधमिति प्रजानामग्रे प्रतिप्रोष्य निभंयः “ सर्वधेदं हरिष्यामीति श्रूते, तद्वदिदमिषाभिप्रायाभिर-
माह— “ अथो यथा वस्यसे प्रतिप्रोष्याऽऽहेयं करिष्यामीति । एवमेव तद्वत्त्वयुधैर्विभ्यः प्रतिप्रोष्य
बर्हिर्हति । आत्मनोऽहिंसायै ” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥ स्वीकार्यस्य स्तम्बस्यैकाग्रं कूरनलवर्णं

२० च विधत्ते— “ वावतः स्तम्बान् परिदिशेत् । पथेषामुपिच्छेत्वात् । अति तद्यज्ञस्य रेषयेत् ।
एकं स्तम्बं परिदिशेत् । तत् सर्वं दद्यात् । यज्ञस्यानतिरेकाय = (तैत्रा ३.२.२) इति ।
यज्ञस्य संवधिषि यद्वर्ष्यं तस्य यज्ञात् बर्हिर्मावोऽतिरेकः, स त्वयुक्तः । अकृष्टपद्यानां दर्भादीनां
तैत्ताकागुदकमनपेयं वर्षेण वृद्धिः प्रतिप्रोष्याह— “ वर्षवृद्धमसीत्याह । वर्षवृद्धा वा ओपधयः ”
(तैत्रा ३.२.२) इति ॥

२५ देवर्षिर्हिरिति ॥ बोधायनः— “ असिदेनोपपच्छति देवर्हिर्हिमां त्वाऽन्वङ्मा तिर्यक् पर्वं ते
राध्यासमिति ” (बीष्नी १.२) । विनियोगद्वयमाहाऽऽपस्तम्बः— “ देवर्हिर्हिमां त्वाऽन्वङ्मा

२३-२३. मै. मै१. मै३- हनिष्यतीति । २४. ति- परिपूतिः । २५. मै. मै१. मै३- वर्धितमसि ।

२६. आ- परिपूतमसि इत्यस्यानन्तरं ‘ वर्षवृद्धमसि ’ । २७. इ. उ. ना. पा. भा. ह्य- गृहीतम् ।
२८. आ. ना. पा- सर्वदेवम् । २९. क- सर्वदेवम् । ३०. आ. इ. उ. पा. भा. ह्य- बर्हिर्मावोऽतिरेकः ।
३१. इ. उ- तद्वागुक् ।

पर्वं ते राध्यासमाच्छेत्ता ते मा रिपुं

पर्वं । ते । राध्यासम् । आच्छेत्तेत्या-च्छेत्ता । ते । मा । रिपुम् ।

पाठिकम् “१९-आमन्त्रितस्य” (पा ६.१.१९८) इत्याद्युदात्तत्वम्-१९ । २०-प्रत्ययलक्षणं तत्र नास्तीति २०-चेत् । सोः-२० व्यत्ययेन “हल्ङ्ग्याभ्यः” (पा ६.१.६८) इति लोपः-२० करिष्यते । १-अन्वक् पर्वणोऽधस्तात् । २-तिर्यक् तिरस्वीनम् । यत्र कापि एवं १त्वा १मा ६ आच्छिद्यम् । “अहिंसायै” (तैसा ३.२.२) इति ब्राह्मणदर्शनात् ; ‘आच्छेत्ता’ इति वक्ष्यमाणत्वाच्च भाशयेन छेदनं निविध्यते इति वेदितव्यम् । कस्मात् पुनरन्वक्छेदादि १-वर्ज्यत इत्याह- ११-पर्वं इत्यादि-११ । २-ते तव खलु पर्वं प्ररोहस्यानं १-राध्यासं पुनरपि प्ररोहार्थम् अभिनष्टं स्थापयामीतीयमाशीः ॥

आच्छिन्नसि- ‘आच्छेत्ता’ इति ॥ कटुचरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मर्यादायामाकारः । १७ मर्यादा च विधानम् । यस्तदहं विधानेन तव छेत्ता, न तु वृषा, तस्यादहं १मा १रिपं विनाशं

तिर्यगिति संपच्छति । पर्वं ते राध्यासमिरयसिद्धमभिनिद्याति ” (भाष्यी १.३.११) इति ॥ हे- १देववर्हिः, १त्वा १अन्वक् अपि १मा हि२सिपं, १तिर्यक् अपि १मा हि२सिपम् । किं तु १ते तव १पर्वं पुनः प्ररोहस्यानमभिनष्टं यथा २-स्यात्वा १संपादयामि । हिंसाया अन्ववर्जं १देव्येन द्वेयीमाह । तिर्यवर्हं हृद्गानो खण्डानो १-सादन्म् ॥ बर्हिचो देवसंबन्धस्तादर्थ्यरूप इत्यभिप्राय- १५ माह- “देववर्हिरिवाह । देव्यं पृथेनम् करोति” (तैसा ३.२.२) इति । निषेधो दोष- परिहारायेत्याह- “मा १त्वाऽन्वक्मा तिर्यगिरयाहादिरयस्यै” (तैसा ३.२.२) इति । पुनः १प्ररोहसंपत्तमुदपर्वं पर्वसादनमिरवाह- “पर्वं ते राध्यासमित्याहक्यै” (तैसा ३.२.२) इति ॥

आच्छेत्तेति ॥ बोधायनः- “आच्छिन्नमाच्छेत्ता ते मा रिपमिति” (बोधी १.२) इति । तदुदापस्तम्बोऽपि (भाष्यी १.३.१२) ॥ इत ऊर्ध्वं यत्र द्वयोर्विशेषामावस्यन्नाग्यतरपेय विनियोग- २० १-छदाहरिष्यते । हे देववर्हिः, तवाहम् १आच्छेत्ता अपि मन्त्रसामप्योत् १मा हिंसिपम् ॥ अत्र ‘मा रिपम्’ इत्येतं मन्त्रं पठन्तदर्थमभिप्रायं च इत्यर्थं किमपि न विनिश्चयतीत्याह- “आच्छेत्ता ते मा रिपमित्याह । मारयाऽभिनष्टो मीयते । य एवं वेद” (तैसा ३.२.२) इति ॥

२६-२६. ति. सं. पं. व. म. म१. मै४- आमन्त्रितामुदात्तत्वम् । २७. ति. व. म. मै४- प्रत्यय- लक्षणम् । २८-२८. मै१- वचनं ; ति. सं. पं. व. म. म१. मै४-चेत् । सोः नास्ति । २९. ति. सं. म. म१- मुक्तोः । ३०. ति. सं. म-व्यत्यये । ३१. ति. व. म. म१. मै४- ‘पर्वं इत्यादि’ नास्ति ।

३२. क-भाति तथा । ३३. सं-साययामि; क-स्थापयामि । ३४. क. व-संसादनम् । ३५. आ-प्ररोहचरपदपर्वम् ; इ. उ-प्ररोहार्थं संपदपर्वं च; मा. ह-प्ररोहार्थं संपदपर्वम् । ना-प्ररोहार्थं संपदपर्वम् । ३६. सं-उदाहरिष्यते ।

देवबर्हिः शतवत्सं वि रोह सहस्रवत्सा (१) वि वयम् रुहेम

देवबर्हिरिति देव-बर्हिः । शतवत्समिति शत-वत्सम् । वीति । रोह ।

सहस्रवत्सा इति सहस्र-वत्साः (१) । वीति । वयम् । रुहेम ।

मा गाम् । रिपेर्लुङि व्यत्ययेन स्त्रोढदेशः । १३केचिदस्य पुषादित्वा मिष्ठान्ति, यथा—“१३तेन गच्छन् रिप्यति” (मनु ४-१७८) इति । तदा पुषादित्वादेवाङ्सिद्धिः १४ (पा ३-१-५५) ॥

आच्छिन्नानभिमृशति—‘देवबर्हिः’ इति ॥ हे देवानां बर्हिः, १५शतवत्सम् अनेक-प्ररोहणं १६ यथा तथा १७ वि १८रोह । एकत्र १९पूर्वपदामन्त्रिनाद्युदात्तत्वम् । अन्यत्र बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१) ॥

आत्मानं प्रत्यभिमृशति—‘सहस्रवत्साः’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ १७वयम् अपि १८सहस्रवत्साः पुत्रपौत्राद्यनेकप्ररोहवन्तो १९ वि २०रुहेम विरुद्धा भूयास्म । “छिन्नाशिष्यश्च” (पा ३-१-८६) इत्यङ्प्रत्ययः । यासुडादि (पा ३-४-१०३) । “छन्दस्सुभयया” (पा ३-४-११७) इति सार्वधातुकत्वात् २१-इप् । यस्य लोपः-२२ (पा ६-१-६६) ॥

वैषयबर्हिरिति ॥ कल्पसूत्रम्—“देवबर्हिः शतवत्सं विरोहेत्याल्लवानभिमृशति” (आपत्री १-४-६) इति ॥ २३ल्लवानां तट्पूर्वात् शालयाः । २४शतवत्सम् २५अन्यतश्चात्त्वम् ॥ बर्हिषः पुत्रादिव- २६द्रुपकारकायात् २७सप्तप्ररोहार्थं यानः-२८पुत्री-वत्यै भवतीति स्याच्छे—“देवबर्हिः शतवत्सं विरोहे-त्याह । प्रजा वै बर्हिः । प्रजानां प्रजननाय” (तैत्तिरीय ३-२-२) इति ॥

सहस्रवत्सा इति ॥ कल्पः—“सहस्रवत्सा वि वयम् रुहेमेत्यात्मानं प्रत्यभिमृशति” (बीष्मी १-२) इति ॥ मन्त्रस्याशीः परत्वं स्पष्टमिषाह—“सहस्रवत्सा वि वयम् रुहेमेत्याह । आशिपमेवैतामाशास्ते” (तैत्तिरीय ३-२-२) इति ॥

पृथिव्या इति ॥ कल्पः—“पृथिव्याः संवृषः पाहीत्ययमर्थो निदधति ॥ (आपत्री १-४-१) इति ॥ भोस्तृणकाष्ठानाधार, २७पृथिव्याः संपर्कादिर्न दर्शनं रक्ष ॥ इत्यन्यतरस्योपरिस्थापने प्रयोजन-माह—“पृथिव्याः संवृषः पाहीत्याह प्रतिष्ठित्यै” (तैत्तिरीय ३-२-२) इति । यदि लूनमिर्न दर्शनं पृथिव्या निदध्यात् तदानीमुच्छिष्टादिसर्वत्र २८प्राप्तत्वे तति दर्शयतिप्रतिष्ठितः स्यात् । पूर्वं प्रस्त-रात्पस्य दर्शनमुदेः समन्त्रकलवर्नं प्रपञ्चितम् । इदानीं शुद्धयन्तराणां मन्त्रमन्तरेणैव लवने विधत्ते— २५ “अयुहाऽयुक्ताम् सुदीर्घलुणोति । मिथुनत्वाय प्रज्यात्यै” (तैत्तिरीय ३-२-२) इति । अयुक्तात् २६पुनरुत्प-

३२. ति. तं. पं. व. म. म१. मै४- केचिदत्र । ३३. तं. व. म. म१-ते । ३४. मै. मै१. मै३. मै४- “सिद्धः । ३५. ति. तं. पं. व. म. म१. मै४- “प्ररोहम् । ३६. ति. तं. व. म. म१. मै४- पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । ३७-३७. ति. तं. पं. व. म. म१. मै४- लोपः ।

३७. ना. पा. हा-लूनशिट । ३८. क. व-शतवत्सम् । ३९-३९. क. व-प्ररोहार्थेयमाशीः । ४०. ह. उ. ना. पा. भा. हा-युक्ताम् ।

पृथिव्याः संपृचः पाहि सुसंभृता त्वा सं भराभ्यादित्यै

पृथिव्याः । संपृच इति सं-पृचः । पाहि । सुसंभृतेति सु-संभृता । त्वा । समिति । भराभि । अदित्यै ।

प्रस्तरं निदधाति—‘पृथिव्याः’ इति ॥ ङीप् उदात्तत्वात् “उदात्तपणो हल्पूर्वात्”
(पा ६.१.१७४) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । “संपृचन्तीति” संपृचः । “किं च”
(पा ३.२.०६६) इति किम् । कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । नित्यसमासत्वात्
विभक्तिस्वराभावः । पृथिवीसंभृजानस्मान् पाहि । दिविष्ठः त्वम्, उपरि “निधानात्” ॥

“निधनानि संभरति—‘सुसंभृता’ इति ॥ “सुपु संभ्रियते” ॥ “अनया इति
सुसंभृत् । पूर्वश्च किम् । तादृश्या रण्यत्वात् “सं” भराभि इतरमुष्टिभिः सह भराभि भूम् ।
“भरणे भौवादिकः ॥

रास्नां करोति—‘अदित्यै’ इति ॥ पृथयर्थे चतुर्थी (पा २.३.६३ वा १) । कर्मणि १०
किन् । अखण्डनीया पृथिवी अदितिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । रास्ना
शुन्वन् । अदित्याः “रास्ना त्वम्” असि, यामदितिः करोदिनि स्तुतिः । सामर्थ्याच्चायं मन्त्रः
संभरणमन्त्रात् पूर्वं द्रष्टव्यः ॥

समसंख्याराहिरयम् । अत्र विषयसंख्यापक्षाणां बहुविधत्वात् “अनेपसंम्राह्यां वीप्सा । तां
पक्षां दृष्ट्वापति बीधायनः—“तूष्णीमत ऊर्ध्वमपुनो मुष्टौर्मुनोति, श्रीन् वा पञ्च वा सप्त वा १५
नवैकादश वा” (बौद्धी १.२) इति । अमन्त्रकृत्यने माह्यगान्तरमुद्गजहाराऽऽपस्तम्बा—“प्रस्तर-
मेव मन्त्रेण दत्ति तूष्णीमिह दिति वाजवनेषकम्” (आपञ्ची १.४.१) इति । समन्त्रकामन्त्रकयोश्च
लवनयोर्द्विभेदं मिथुनार्थं तेन च लौकिकलोपुरुषस्वरूपमिथुनस्मरणात् तद्द्वाराऽऽत्मप्रमोदपक्षे लवनद्वयं
संपद्यते ॥

सुसंभृतेति ॥ अथ दर्भमये शुषवं भूमी प्रसायं तस्मिन्नुना मुष्टयो विधातव्याः । तत्र २०
“पाठकमादर्भकमो बलीयान्” इति व्यायेन मन्त्रद्वयस्य व्याघातेन विनियोगः कथं दर्शितः—
“अदित्यै रास्नासीयुद्गमे वितत्य सुसंभृता त्वा संभरामीति तस्मिन्निधनानि “संभृता”
(आपञ्ची १.४.९) इति ॥ हे रज्जो, त्वं भूमेः काञ्चीगुणस्थानीया रक्षना असि । हे
दर्भमुष्टिसमुदाय, त्वां सुपु संभ्रियतुं योग्यया रक्षनया संयुक्तमि ॥ माह्वं तु पाठकमेवैव व्याघटे—
“सुसंभृता त्वा संभरामीत्याह । मह्यमैवेन संभरति । अदित्यै रास्नासीः याह । इयं वा अदितिः । २५
अस्या एवेनद्रास्नां करोति” (तैमा ३.२.१) इति । दर्भमयत्वेन प्रशस्तत्वात् रज्जोर्नक्षत्रम् ।
एनदर्भनातम् । एनदेनां रक्षनाम् ॥

३८. मै- संभृता इति । ३९. मै- संभृत् । ४०. पं-ऊर्ध्वात् । ४१. म१. मे. मे१. मे१. मे१-
‘निधनानि’ नास्ति । ४२-४२. व-सुसंभ्रियते । ४३. पं- अनेन । ४४. तं. व. म. म१. मै-
‘भरणे’ नास्ति ।

४१. आ-अनेपसंम्राह्यां । ४२-४२. ह. उ. मा. पा. मां. हा-संभरति ।

रास्नाऽसीन्द्राण्यै संनहनं पूषा ते ग्रन्थि ग्रन्थातु

रास्ना । अ॒सि । इन्द्रा॑ण्यै । संन॒हन॒मि॒ति संन॒हन॒म् । पू॒षा । ते । ग्र॒न्थिम् । ग्र॒न्था॒तु ।

संनहाति—‘इन्द्राण्यै’ इति ॥ सैव चतुर्थी । इन्द्रस्य पत्न्याः ‘संनहनं’ ‘संयमन-
मसीति’ स्तुतिः । “इन्द्राणी वा अग्रे देवतानां समनहात” (तैसा ३.२.२) इति
५ ब्राह्मणम् । प्रथमे “उदात्तपदो हल्पूर्वात्” (पा ६.१.१७४) इति विभक्त्युदात्तत्वम् ।
द्वितीये तु ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण “लिति” (पा ६.१.१९३) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तत्वम् ।
संनहनं च शुल्बान्तयोः संलक्षणम् । ग्रन्थिकरणस्य विनाश्यमानत्वात् ॥

ग्रन्थिं करोति—‘पूषा’ इति ॥ ‘पूषा आदित्यः । स ते तव ग्रन्थिं ग्रन्थातु’ ॥

शुल्बान्तमुपगूहति—‘स ते’ इति ॥ ‘सः ते तव ग्रन्थिः’ मा आ ह्यात् मा

१० इन्द्राण्या इति ॥ कल्पः—“इन्द्राण्यै संनहनमिति संनहाति” (भाष्यी १.४.९)
इति ॥ शुल्बमूलाप्रयोगैस्तत्कारणं यन्धनं संनहनम् ॥ तस्येन्द्राणीप्रियात्वं विज्ञापयति—“इन्द्राण्यै
संनहनमिषाह । इन्द्राणी वा अग्रे देवतानां समनहात । साध्वनो ! ऋद्वयै संनहाति”
(तैसा ३.२.२) इति । येषामिदानीमिन्द्राणी इन्द्रस्य देवतानां मध्ये श्रेष्ठा वर्तन्ते सा पूर्वस्मिन्
जन्मनि शतसंख्याकान् ऋतून्नुत्तिष्ठता यजमानेन तत्काली योऽग्रेण बद्धाऽभूत् तद्वन्धनसामर्थ्यात्
११ इन्द्राणीवरुणा सन्नुद्धिं प्राप्नुवती । तस्मात् सन्नुद्धयमेवाध्वयुर्दमैः संनहोत् । किं च बर्हिषः प्रजा-
रूपादिर्वै-संहर्षनं प्रजानाम् अपरावापाय अशैथिल्याय भवति । तस्मात् मरुत्तुष्टावपि प्रजा
धमनीभिर्प्राप्ता जायन्ते इषाह—“प्रजा वै बर्हिः । प्रजानामपरावापाय । तस्मात् श्नावसंतताः
प्रजा जायन्ते” (तैसा ३.२.२) इति ॥

पूषेति ॥ कल्पः—“पूषा ते ग्रन्थिं ग्रन्थातिविति ग्रन्थिं करोति” (भाष्यी १.४.१०) इति ॥

१० हे संनहरणो, तव ग्रन्थिं योषकी देवः करोतु । हे दमै, इति वा योष्यम् । देवताविषयम्
पूषच्छब्दस्यैव प्रयोगोऽभिप्रायसाह—“पूषा ते ग्रन्थिं ग्रन्थातिवापाह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति”
(तैसा ३.२.२) इति ॥

— स इति ॥ कल्पः—“स ते माऽस्थादिति पुरस्तात्प्रत्यये ग्रन्थिमुपगूहति पञ्चाश्रान्धं वा”

१० (भाष्यी १.४.१०) इति ॥ हे दमै, तव निर्बन्धकारी सः पञ्चग्रन्थिधिरं मा तिष्ठतु ॥

२५ दमोपद्रवपरिहाररूपनिषेधफलमाह—“स ते माऽस्थादित्याहोहि सत्ये” (तैसा ३.२.२) इति ।
अगूहनं विधत्ते—“यमात्प्राश्नमुपगूहति । पञ्चादौ माचीनं रेतो धीवते । पञ्चादेवास्मै माचीनं

४५. ति. च. म. म१. मै४—संयमनमिति । ४६. मै. मै१. मै३—‘ग्रन्थातु’ इत्यस्यानन्तरं
‘करोतु, सामान्यग्रन्थेः विशेषग्रन्थिः कर्म’ ।

४३. तै.—‘संनहाति’ नास्ति । ४४-४५. आ. ना. पा. भां हा—अपरावापाय; क. तं. ब—अशैथिल्याय ।
४५. आ. ना. पा. हा—विज्ञापाम् । ४६. इ. उ—रजुधिरम् । ४७. तै—निगूहनम् ।

स ते माऽऽस्थादिन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुपचच्छे बृहस्पतेर्मूर्ध्ना

सः । ते । मा । एति । स्थात् । इन्द्रस्य । त्वा । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् ।

उदिति । यच्छे । बृहस्पतेः । मूर्ध्ना ।

प्रदेशान्तरमातिष्ठतु ^{१३}यावद्विमोक्षं शिषिलो मा भूत् । “गातिस्था” (पा २.४.७७)
इति सिचो लुक् ॥

बर्हिरुपचच्छे—‘इन्द्रस्य त्वा’ इति ॥ ^{१४}इन्द्रस्य ^{१५}बाहुभ्यां ^{१६}त्वा त्वाम् ^{१७}उत् ^{१८}यच्छे
उत्क्षिपामि, नामीयान्यामिति स्तुतिः । “समुदाङ्म्यो यमोऽग्रन्थे” (पा १.३.७५)
इत्यात्मनेपदम् ॥

शीर्षनधि निधत्ते—‘बृहस्पतेः’ इति ॥ ^{१९}बृहस्पतेः एव ^{२०}मूर्ध्ना त्वां ^{२१}हरामि,
नामीयेनेति—^{२२}स्तुतिः । “उमे वनस्पत्यादिषु युगपत्” (पा ६.२.१४०) इति युग-^{२३}
पटुभयोः ^{२४}प्रकृतिस्वरत्वम् । बृहच्छब्दो वृत्तिविषये आद्युदात्त इष्यते, पतिसब्दश्च । प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वेन मूर्धञ्छब्दोऽन्तोदात्तः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

रेतो दधाति ^{२५}(तैमा ३.२.२) इति । तं ग्रन्थिभेदे ^{२६}रज्जोरग्रतो द्विगुणीकृत्य रज्जुवेष्टनस्थानात्
पद्मादाकृत्य यथा प्राग्वत् भवति तद्योपगृहेत् । उरुपोऽपि पद्मादवस्थाप्य प्राचीनः रेतः सिद्ध्यति ।
तस्मादीदृशं गृह्णन्मपरयार्थिपञ्चमायार्थं ^{२७}‘रेतःसेचनरूपेण पर्यवस्यति’—^{२८} ॥

इन्द्रस्येति ॥ कल्पः—“इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुपचच्छे इत्युपचच्छे” (आपधौ १.४.११)
इति ॥ इन्द्रशब्दप्रयोगेनेन्द्रवृत्तस्य सामर्थ्यस्य सिद्धिं दर्शयति—“इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुपचच्छे इत्याह ।
इन्द्रियमेव यजमाने दधाति” (तैमा ३.२.२) इति ॥

बृहस्पतेरिति ॥ कल्पः—“बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति शीर्षनधि निधत्ते” (आपधौ १.४.११)
इति ॥ प्राशस्त्यात् मन्त्रावेन बृहस्पति स्तोति—“बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीत्याह । मन्त्रं वै देवानां २०
बृहस्पतिः मन्त्रगोचैनद्वरति” (तैमा ३.२.२) इति ॥

उर्वन्तरिक्षमिति ॥ कल्पः—“एतुर्वन्तरिक्षमग्निहोति” (बौधौ १.२) इति ।
एतापागच्छेदित्यर्थः । हे दर्भे, विरहीर्णत्वात् ^{२९}‘उर्वन्तरिक्षं गमनायादुद्भूतम्, अतस्त्वं गच्छ ॥ इहोत्पद्य
शब्दस्य विवक्षा दर्शयति—“उर्वन्तरिक्षमग्निहोत्याह गत्ये” (तैमा ३.२.२) इति ॥

४७. मै. मै१. मै३—यावद्विमोक्षम् । ४८-४८. ति. तं. य. म. मै१. मै४—इयं च । ४९. ति.
तं. य. म. मै१. मै४—उभयपदम् ।

४८. तं—रज्जोरग्रभाणम् । ४९-४९. आ—रेतःक्षेत्ररूपेण पर्यवस्यति; क—रेतःक्षेत्ररूपेण
प्यवस्यति ।

हराम्युर्वन्तरिक्षमन्विहि देवंगममसि ॥ २ ॥

[सहस्रकक्षा अष्टात्रिंशच्च]

हरामि। उरु। अन्तरिक्षम्। अन्विति। इहि। देवंगममिति देवंगमम्। असि ॥ २ ॥

[मैत्रं १-१-२; काठं १-२; कपिष्ठं १-२]

५०. प्रत्यागच्छति—‘उरु’ इति गायत्र्यैकपदया ॥ ‘उरु विस्तीर्णम्’ ‘अन्तरिक्षम्’ ‘अन्विहि अनुगच्छ’ महान् पन्थाः, सुखेन गच्छेति भावः ॥

उपरि सादपति—‘देवंगममसि’ इति ॥ देवान् गच्छतीति ‘देवंगमम्’ ॥ गमश्च । (पा ३-२-४७) इति खच् । ओ देवगामि असि भवितासि । वर्तमानसामीप्ये (पा ३-३-१३१) छद् । तत्र हविषो धारणाद्वर्हिषो देवंगमत्वं भविता, ‘प्रस्तरस्य त्वमौ’ १० प्रहरिष्यमाणत्वात् । ‘दिवं गच्छ’ (तैसं १-४-४३) इति च मन्त्रछिन्नम् । ‘अनधः सादपति’ (तैत्रा ३-२-२) इति जालणम् ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

देवंगममसि ॥ कल्पः—‘एषोऽरेण गार्हपत्यमनधः सादपति देवंगममसीति’ (बीश्री १-२) इति ॥ ‘असीत्यस्य अभिप्रायमाह—‘देवंगममसीत्याह देवान् देवममसति’ (तैमा ३-२-२) इति । पलाशाशालाया इव वर्हिषी भूमौ स्थापने निषिष्य उच्चप्रदेशस्थापनं विधत्ते—‘अनधः सादपति । गर्भाणां प्राणा अमपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीष निदधाति । उपरीष हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समर्प्य’ (तैमा ३-२-२) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘‘५१ प्रत्यु दाश्रत्य ५२ तापनम् ।

मेवं ५३ जति देवानां दुर्भसीमाश्च मुदितः ॥ १ ॥

देवैति दुर्भान् संशम्य पर्वं संस्थाप्य दाश्रकम् ।

आष्टेच्छिन्नादेव मूर्धं स्पृशेत्सर्वं च सहेत्यतः ॥ २ ॥

शुभिरुपपर्वसंस्थाप्यादित्यै रज्जुं प्रसारयेत् ।

सुसंभृद्गर्भाः संमार्था इन्द्राभ्या इति यन्धनम् ॥ ३ ॥

पूपा ग्रन्थिः स ते गृह्ण इन्द्रोद्यम्य बृहस्पतेः ।

मूर्धन्याद्यावोर्वेद्य चोर्व्यं स्थापयेदेवमित्यतः ॥

अनुवाके ५४ द्वितीयोऽस्मिन्नुवाके एकोनविंशतिः ॥ ४ ॥”

५०. मैत्रं—प्रस्तरं त्वमे ।

५०. क. सं-राय कण्डस्य । ५१. सं-देवसेत्समि । ५२-५३. इ. उ. ना. पा. मां हा-प्रत्युं

तस्य । ५३. आ. क-जपति । ५४. ४-द्वितीयोऽस्मिन् मन्त्रः ।

बर्हिस्तद्वर्णम्]

अथ मीमांसा—^{५६}तत्र ^{५६}पाठस्याऽनुक्रमे प्रामाण्यम्—^{५६}इत्यथमर्थः पञ्चमाऽध्यायस्य प्रथम-
पादे विचारितः—

“प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते ।

श्रुयथाभावतो मैवं क्रमः पाठादित्यम्यते” ॥ (जैन्या ५-१-९) इति ॥

यथा “अस्वयुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति । तत उद्गातारम् । ततो होतारम्” (आपश्री २१-२-१६) इत्यत्र कथाश्रया पञ्चमीधृत्या च क्रमः प्रतीयते न तथा प्रयाजेषु श्रुतिरस्ति । “समिधो यजति” (तैत्ति २-६-१) “तनूनपातं यजति” (तैत्ति २-६-१) इत्यत्र समिधागतनूनपाद्यागयोः क्रमवाचिनः शब्दस्यादर्शनात् । यथा वा “अग्निहोत्रं जुहोति” (तैत्ति १-५-९) “यवागूं पचति” इत्यत्र यवावा होमसाधनत्वेन पूर्वभाषित्यमार्थिकं न तथा समिधागस्यैतरयागसाधनत्वमस्ति । अतोऽ-
र्थापत्तेरप्यभावाद्वास्ति क्रम इति चेत् । मैवम् । यवायपाठेन ^{५७}प्रतीतस्य क्रमस्य ^{५८}यवाभावेन १०
अभ्युपेयत्वात् । अनेनैव न्यायेन प्रथमद्वितीयान्यामनुयाकाम्यामुक्तयोर्वैतत्पाकरणबर्हिःसंपादनयोः
क्रमो द्रष्टव्यः ॥

‘पाठादर्थक्रमो बलीयान्’ इत्येतदपि तत्रैव विचारितम्—

“अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च ।

क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात् सर्वत्र दर्शनात् ॥

होमद्रव्यसमुत्पत्तौ पूर्व पाकोऽवगम्यते ।

यवाध्वेति श्रुता होमद्रव्यताऽतोऽर्थतः क्रमः” ॥ (जैन्या ५-१-६-७) इति ॥

“यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति” इति होमद्रव्यार्थं श्रुतम् । अनेनैव न्यायेन “अदिवै
राक्षसि” (तैत्ति १-१-२) इति सम्प्रेण रज्जुप्रसारणं पूर्वभाषि “सुसंभृता एवा संमरामि”
इति सम्प्रेण ^{५९}दर्मसंभरणं ^{६०}पश्वाज्जावीति द्रष्टव्यम् ॥

‘धिपजा बर्हिरेष्ट’ इत्यादौ बर्हिःशब्दाद्यो प्रथमाध्यायस्य अनुपपत्तादे विचारितः—

“बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ।

जाययथा वा शास्त्ररूपेस्ते स्युः संस्कारवाचिनः ॥

नार्ति त्वयस्या न संस्कारे प्रयुक्ता लोकेत्येदयोः ।

विनाऽपि संस्कृतिं लोके दृष्टव्याज्जातिवाचिनः” ॥ (जैन्या १-४-२२-२३) इति ॥ २५

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“बर्हिल्लेनात्पान्यं विष्ठापयति पुरोडाशं पर्यगि करोति” इति ।

तत्र “बर्हिर्वादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वेव नृणादिषु प्रयोगात् वीक्ष्यादिशब्देषु शास्त्रीयवृद्धि-

५५. द-मन । ५६-५६. द. त. हा-पाठोऽनुक्रमे प्रमाणम्; त-पाठानुष्ठानक्रमे प्रमाणम्; क-पाठोऽनुष्ठान-
क्रमे प्रमाणम् । ५७. द-ऽनित्यस्य । ५८. आ. ना. पा. हा-यवायपत्तयेन । ५९. क. त-दर्मसंभरणम् ।
६०. द. उ. मा. पा. भा. हा-पश्वाद्भृतीति । ६१. आ. ना. पा. हा-बर्हिराज्यादि ।

प्राबल्यस्योक्त्यायूपाहवनीयादिशब्दवत् संस्कारवाचिनो बहिरादिशब्दा इति चेत् । नैवम् । अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वात् । यत्र यत्र बहिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्यतिरेके
वेदे च नास्ति व्यभिचारः । संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते । क्वचित् ६२-देशविशेषे
लौकिकप्रवहारे-६३ जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते । ६४-बहिरादाय गावो
गताः, ६५-गव्यमाज्यम्, पुरोडाशेन-६६ मे माता ६७-प्रहेलकं ददातीति । तस्माज्जातिवाचिनः ।
विचारप्रयोजनं तु 'बहिषा यूपायत्तमवस्तृणाति' इत्यत्र विना संस्कारेणाऽऽस्तरनसिद्धिः ॥

अथ व्याकरणम्— यज्ञस्यैव यत्र फिद्वस्वरस्योपात्तात्तमुपात्तस्वरिताः । घोषद्वयप्र फिद्व-
स्वरानुदात्तसप्ततराः । अस्तिष्यत्र निघातस्वरितप्रचयसप्ततराः । अथ विशेषमेव वदामः— प्रत्युष्टमित्यत्र
“समासस्य” (पा १.१.२.३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदुपवादेनाभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तम् ।
१० तस्याभ्ययवाधः “गतिकारकोपपदात् कृत्” (पा १.२.१.३९) तत्पुरुषसमासे गतेः कारकादुपपदा-
वचोत्तरं कृतप्रत्ययान्तं यदं प्रकृतिस्वरं अथतीत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तस्याभ्ययवाधः “महिर-
नन्तरः” (पा १.२.४९) कर्मवाचिणि क्तान्त उत्तरपदे परतः प्रत्यासन्नः पूर्वभाषितसिद्धकः शब्दः
प्रकृतिस्वरो भवतीति । प्रतिशब्दस्य “उपसर्गाश्चाभियजं” (फि ८१) इत्याद्युदात्तः
प्रकृतिस्वरः । ‘रक्षः’ इत्यत्र “मन्विषयस्य” (फि २६) इत्याद्युदात्तः । रातघो घनस्य
१५ दातारस्तद्विपरीता अशतघो घनापहारिणः क्षत्रवः “तत्पुरुषे तुस्याभर्तृतीयास्तस्युपमानाभ्ययद्वितीया-
कृत्याः” (पा १.२.२) तत्पुरुषसमासे ६६-तुस्याभर्तृतीयास्तं-६७-तस्यमन्तमुपमानवाचकमभ्यये
द्वितीयान्तं कृत्यप्रत्ययान्तं च वापूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवतीति ६८-पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वम् । तच्च
समासस्वरस्यापवादः । नञश्च “निपाता आद्युदात्ताः” (फि ८०) इति आद्युदात्तः । धिघोऽप्यत्र
“द्वयोदरादीनि यथोपदिष्टम्” (पा १.३.१.०९) इति मन्व्योदात्तत्वम् । बहिःशब्दस्यैतन्तत्वेन
२० नर्पुसकस्वरमादेन फिद्वस्वर एव । अष्टेति निपातस्वरः । ६९-मनुनाशब्दो “युपादीनां च”
(पा १.१.२.०३) इत्याद्युदात्तः । वितथेति प्रत्युष्टवत् । पुरस्तादित्यत्र “आद्युदात्तस्य”
(पा १.१.३) यः प्रत्ययः स आद्युदात्तो-७० अथतीत्यस्तातिप्रत्ययस्याऽऽदिशब्दात् । जुष्टशब्दस्य
“नित्यं मन्त्रे” (पा १.१.२.१०) इति मन्त्रविषये “जुष्टार्थिते च छन्दसि” (पा १.१.२.०९)
इति जुष्टार्थितशब्दां नित्यमाहुदात्तौ भवत इत्याद्युदात्तत्वम् । इहशब्दे हमाभय उदात्तः ।
२५ भासद इत्यत्र भासादयितव्यमित्यस्मिन् कृत्यप्रत्ययस्यार्थे विहितस्य कैप्रत्ययस्य नित्यात्
सद इत्येतत् पदमाहुदात्तम् । ७१-ततः समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वा तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे

६२-६२. क-देशविशेषायां लौकिकप्रवहारे; इ. उ. भा. हा- देशविशेषप्रवहारे; ना- देशविशेषे
प्रवहारे । ६३. द- बहिरादात्तत्वम् । ६४. त- कार्यमाज्यं पुरोडाशेन मे; व-कर्ममाज्यं पुरोडाशेन मे;
क-कर्ममाज्यपुरोडाशार्थमेताः । ६५. व-क्रमेलकः । ६६. आ-तुस्याभर्तृतीयास्तम्; त-तुस्याभर्तृतीयास्तम् ।
६७. त- ‘तस्यमन्तम्’ इत्यस्मानन्तरं ‘च’ । ६८. त-नञ्प्रत्ययः; पा- पूर्वपदम् । ६९. इ. उ.
तं. ना. पा. भा. हा- मनुशब्दः । ७०-७०. इ. उ. भा- प्रत्यया आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तस्वरः; ना. हा-
प्रत्ययः आद्युदात्तः । ७१. इ. उ. ना. पा. भा- तत् ।

वर्धितहरणम्]

प्राप्ते तदपोष गतेरुत्तरस्य कृदन्तस्य प्रकृतिस्वरस्यम् । परिपूतमित्यत्र परिशब्दो निपातश्चादाद्यु-
दात्तः । पूत-शब्दः “पू प्रेरणे” ^{७३}इत्यतो धातोरुपधः कप्रत्ययान्तः । “धातोः” (पा
१.१.१६२) धातोरन्त उदात्तः । कप्रत्ययोऽपि “^{७३}आद्युदात्तश्च” (पा १.१.३) इत्याद्युदात्तः ।
सतिशिष्टत्वात् अयमेव शिष्यते । ततः “समामस्य” (पा १.१.२२३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते
तदपवादत्वेन “तत्पुरुषे तुकार्यम्” (पा १.२.२) इति सूत्रेणाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तं, ५
तदपोष “गतिकारकम्” (पा १.२.१३९) इति सूत्रेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, तन्निवार्यं
“गतिरनन्तरः” (पा १.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, ^{७४}तदपवादः “परेरभितोभावि
मण्डलम्” (पा १.२.१८२) ^{७५}परिशब्दादभितो भाग्यर्थवाचकं पदं मण्डलपदं चान्तोदात्तं स्यात् ।
परितोऽभितः सर्वतः सुतं स्वीकृतमिति हि तस्य पदस्यार्थ इति । ^{७६}वर्षेण वृद्धं वर्षवृद्धम् ।
तत्र ^{७७}कारकादुत्तरकृदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः “वृत्तीया कर्मणि” (पा १.२.४८) १०
कर्मवाचिणि क्तान्त उत्तरपदे वृत्तीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । देववर्धितमित्यत्र पष्ठाध्यायोक्तेन
“आमन्त्रितस्य च” (पा १.१.१९८) इति सूत्रेणाऽऽद्युदात्तः । पूर्वानुवाकगतस्यामित्रा इत्यस्य
पदात् परादेनाष्टमाध्यायोक्तेन “आमन्त्रितस्य च” (पा ८.१.१९) इति सूत्रेण निघातः । इह तु
वाक्यादिवाच्य पदपरस्यम् । आच्छेत्तेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । शतवल्गमित्यत्र “अनुव्रीही
प्रकृत्या पूर्वपदम्” (पा १.२.१) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यम् । शतशब्दस्य ^{७८}किट्स्वरः । १५
सहस्रशब्दः वृषोदरादित्वात् मध्योदात्तः । वृषिषीशब्दे ङीषः प्रथमस्वरः । “उदात्तयो हल्पूर्वात्”
(पा १.१.१७४) उदात्तस्य स्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मादुत्तरस्य वदीर्तशक्यस्य प्रथमस्याज्ञादि-
विभक्त्योदात्तस्वरत्वं स्यात् । संवृच इत्यत्र क्प्रत्ययान्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यम् । तद्वत्
सुसंभृतेति शब्देऽपि । वितिः खण्डिता, न हितिरदितिः । “तत्पुरुषे तुकार्यम्” (पा १.२.२)
इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रात्नाशब्दो वृषादिः । इन्द्राण्य इत्यत्रोदात्तयण इति विभक्तिरुदात्ता । २०
संनह्नमित्यत्र “किति” (पा १.१.१९३) ^{७९}इत्संज्ञकलकारोपेते प्रथमे परता ^{८०}पूर्वमुदात्तं
स्यात् । नद्यातिधातोरुपरि वृद्धप्रत्ययस्यानादेशोऽपि किदभवति । ततः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यम् ।
इन्द्रशब्दो वृषादिः । बृहस्पतेरित्यत्र “उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” (पा १.२.१४०) वनस्पत्यादिषु
समासेषु पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरं भवतः । बृहस्पदः पतिशब्दश्च वृषादिः । मूर्ध्नीयत्र
“अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” (पा १.१.१६१) ^{८१}वस्मिन्ननुदात्ते परतः उदात्तो लुप्यते तस्य २५
अनुदात्तस्य उदात्तः स्यात् इति विभक्त्युदात्तस्यम् ^{८२}। अन्तरिक्षशब्दः वृषोदरादिः । सर्वभ्रागति
आद्युदात्तो वृषादिः । “अगतिकमध्योदात्तः वृषोदरादिरिति दृष्टव्यम् । देवंगममित्यत्र भ्रतिपदिकत्वात्
समासात्वात् कृदुत्तरपदश्चाद्वाऽन्तोदात्तस्यम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चम्येदीयतैत्तिरीय-
संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

३०

७२. क. तं-इत्यस्मात् । ७३-७३. इ. उ. पा. ना. भा- उदात्तः; आ-आद्युदात्तत्वेयुदात्तः ।
७४. तं-तस्याव्ययवादः । ७५. तं-परिशब्दादुत्तराणांभितः । ७६-७६. आ. ना. वर्षवृद्धमित्यत्र; पा-वर्षवृद्ध-
मिति, तत्र । ७७. इ. उ. ना. पा. भा. हा-“शब्दस्यापि । ७८-७८. तं-“लकारोत्तप्रत्ययपरतः; ना. पा. हा-
“लकारोपेतप्रथमे परतः । ७९-७९. आ. ना. पा. हा-इति विभक्तिरुदात्ता । ८०. तं-अगतिको मध्योदात्तः ।

तेष्व

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै

शुन्धध्वम् । दैव्याय । कर्मणे । देवयज्याया इति देवयज्यायै ।

सांनान्यपात्राणि प्रोक्षति—‘ शुन्धध्वम् ’ इति ॥ शुन्ध शुद्धौ । उदात्तेत् । व्यत्यये-
नात्मनेपदम् । यद्वा—शुन्ध शौचकर्मणि; अस्माप्प्यन्तात् कर्मकर्तर्यात्मनेपदम् । “ यविचणोः
५ प्रतिपेधे णिग्रन्थिग्रन्थि ” (पा ३.१.८९ वा १) इत्यादिना यक्प्रतिपेधः । “ बहुलं
संज्ञाच्छन्दसोः ” (द्र. उ. १.९०) इति णिलुक् । छसर्वधातुकाऽनुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) धातुस्वरः ।
देवानामिदं दैव्यम् । “ देवाद्यजौ ” (पा ४.१.८५ वा ३) इति प्राग्दीव्यतीयः यञ्प्रत्ययः ।
भित्वादाद्युदात्तत्वम् । “ छन्दसि निष्ठव्यम् ” (पा ३.१.१२३) इत्यादौ देवयज्याशब्दो

ब्राह्मामनुवाकान्याममावास्यामहनि याकर्तव्यं तदुक्तम् । तृतीयेन रात्रौ कर्तव्यो दोहः
१० उच्यते । आदौ तावत् ब्राह्मणेन इध्मावर्हिषः कालो विधीयते — “ पूर्वेद्युरिध्मावर्हिः करोति ।
यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृह्णन्वोपवसति ” (तै. ब्रा. ३.२.३) इति । यद्यपि पूर्वापूर्णमासेष्टिः प्रतिपदि
कर्तव्या तथाऽपि पूर्वपक्षेवेष्टं वर्हिष्य संपादयेत् । तावता यज्ञ प्रारभ्य यव भवति । न केवलं
प्राग्भः किन्तु देवताश्च गृहीत्वा तासां तमोषि निवासः कृतो भवति । अनेन देवतापरिग्रहस्यापि
पूर्वेद्युरेव काल इति सूच्यते । तत्प्रकारस्तु याजमानकाण्डे (तै. १.६.७) वक्ष्यते । इध्मसम्प्राप्तौ
१५ “ यत्कृणो रुषं कृत्वा ” (तै. ब्रा. ३.७.४) इत्येवमादयः । ते चान्यत्र आम्नातयातत्रैव
व्याख्यास्यन्ते । अथ दोहनार्थं कुम्भीद्वयं विधत्ते—“ प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्योले अक्षरसेताम् ।
यज्ञो वै प्रजापतिः । यस्तानाद्योले भवतः । यज्ञस्यैव तदुले उपवधारय ब्रह्मरसाय ” (तै. ब्रा. ३.२.३)
इति । यज्ञो वर्धोष्टिः । सांनान्यमिति दधिपयसीनाम् । “ यज्ञसंबन्धिन्योः कुम्भयोः ” नाशे यज्ञस्य
महाघात् क्षुद्रः प्रजापतेरपि नाशः । “ कुम्भयोः संपादने यज्ञस्य संपादितत्वात् प्रजापतेरेवाधिनो-
२० नायैतत् संपद्यते । “ यदुले भवतः ” इति यदन्ति तत् “ तेनोक्षासंपादनेन ” इति योज्यम् ॥

शुन्धध्वमिति ॥ बीधायनः—“ उत्तरेण गार्हपत्यं लृणानि सस्त्रीषं लेपु चतुष्टयं सप्तसादयति
दोहश्च परिश्रं सांनान्यतपन्वी इषाद्वयविति । अपैनान्यजिः प्रोक्षति शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे
देवयज्याया इति श्रिः ” (बीधौ १.३) इति ॥ आपस्तम्बः—“ सांनान्यपात्राणि प्रोक्षणीकरणे
गार्हपत्यं दधाम् सस्त्रीषं इन्द्रं यजि पात्राणि प्रयुनक्ति । कुम्भीं शास्त्रापविग्रमभिधानीं निदाने
२५ दास्यत्र दोहनमयस्पात्रं दास्यत्र वा पिपानार्थमसिहोप्रह्वणीमुपवेपं पण्यवल्कं च तृणं च । शुन्धध्वं
दैव्याय कर्मणे इति श्रिः प्रोक्षति ” (आप. श्रौ. १.१.५-६, ९) इति ॥ हे पात्राणि, देवयज्यात्मने दैव्याय
‘ कर्मणे ’ शुन्धध्वं शुद्धानि भवत ॥ विशेषेण प्रयोजनमाह—“ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया
इत्याह । देवयज्याया एवैतानि शुन्धति ” (तै. ब्रा. ३.२.३) इति । बीधयतीत्यर्थः । तेन दानवता-
दिरूपं स्मार्तमपि कर्म दैविकमस्ति तन्मा गृह्णति विशेषणम् ॥

१. सा. फ. पा-वर्हिषः । २. इ. उ. ना. पा. भा. हा-भवतीति । ३. इ. उ-वासः । ४. इ. उ. ना. हा-
आम्नातयातत्रैव, पा. भा.-आम्नात्वा तत्रैव । ५. तं-कुम्भद्वयम् । ६-६. इ. उ. तै. ना. पा. भा. हा-यज्ञसंबन्धिनोः
कुम्भयोः । ७. इ. उ. तै. ना. पा. भा.-कुम्भयोः ।

संनार्यं, पात्रप्रोक्षणादि]

मातरिश्वनो घर्मोऽसि घौरसि पृथिव्यासि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृहस्व

मातरिश्वनः । घर्मः । असि । घौरः । असि । पृथिवी । असि । विश्वधाया इति विश्व-धायाः ।

असि । परमेण । धाम्ना । दृहस्व ।

यप्रत्ययान्तो निपातितः । हे पात्राणि, देवयज्यात्मने 'दैव्याय' 'कर्मणे' 'शुन्धध्वं' शुद्धानि भवत । स्वयमेवात्मानं शोधयतेति वा । प्राधान्यस्यापनार्या देवशब्दावृत्तिः, साकल्याया वा, यथा—“निधीनां वा निधिपतिरु हवामहे” (तैसं ७.४.१२) इति ॥

अङ्गारान् 'निरुहते.—'मातरिश्वनः' इति ॥ मातरि सर्वस्य परिच्छेदके अन्तरिक्षे शेते इति मातरिश्वा । “अनुक्षन्” (उ १.५७) इत्यादिना शीबः कनिष्ठप्रत्यये वकारोऽन्तादेशो निपात्यते । “तत्पुरुषे कृति बह्वलम्” (पा ६.३.१४) इत्यलक् । निपातनसामर्थ्यादेव सप्तम्या उदात्तत्वम् । वायुरुच्यते । तस्य यो 'घर्मः' अग्निर्विधुतास्यः न एव १० त्वम् 'असि' इति पार्यवोऽग्निः स्तूयते । यद्वा घरणाधिकरणं घर्मः । घृ क्षरणदीप्योः । क्षरणं संचलनम् । घर्म इति मप्रत्ययान्तो निपातितः (द्र. उ १.४६) । वायोरपि संचलनाधारभूतम् अन्तरिक्षमेव स्वमसीति कुम्भ्याधारोऽङ्गारः स्तूयते धारणसामर्थ्यापनार्थम् । “अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो घर्मः । एषां लोकानां विधृत्यै” (तैत्रा ३.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

सान्नाय्यतपनीमधिप्रयति—'घौरसि' इति ॥ शुप्रभृतीनां कार्यभूता स्थाली १५ कारणात्मना स्तूयते । “दिग्बन्धोपा पृथिव्याश्च संभृता” (तैत्रा ३.२.३) इति ब्राह्मणम् । लोकाधिकारात् 'विश्वधायाः' इत्यन्तरिक्षमुच्यते । “वृष्टिर्वै विश्वधायाः” (तैत्रा ३.२.३) इति दर्शनात् । विश्वस्य धावो धारणं यस्या इति बहुव्रीहिः । विश्वं धीयतेऽनपा इति । “यद्विहाधाव-म्यदलन्दसि” (उ ६.६०) इत्यनुप्रत्ययः । णिदित्यनुवृत्तेर्यक् (पा ७.३.३३) । तत्र हि

मातरिश्वन इति ॥ बीषायवः—“अथ जघनेन गार्हपत्यमुपविश्योपवेपेणोशीवोऽङ्गारान् २० निरुहति मातरिश्वनो घर्मोऽसीति । तेषु सान्नाय्यतपनीमधिप्रयति घौरसि पृथिव्यासि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृहस्व मा ह्यारिति” (बौध् १.३) इति । आपस्तम्बस्वेकमन्त्रावमा-धिरवाऽह—“मातरिश्वनो घर्मोऽसीति । तेषु कुम्भोमधिप्रयति” (आपध् १.१२.१) इति ॥ हे कुम्भ, वायोः संचारस्थानप्रदानेन दीपको योऽन्तरिक्षलोकस्तदुपसवम् 'असि' । तचोऽहोऽप्यन्तरिक्ष-सद्भावात् । किंच शुलोकजगत्पृष्ठपुद्गात् मूलोकस्थमृत्तिकायाश्च संघादितत्वेन लोकद्वयरूपः 'असि' । २५ किंच विशदेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्येन विश्वधारकवृष्टिरूपः 'असि' । ततो ददो भव । भद्रः 'मा

१. मै- निरुहति । २. ति. व. मै- इत्यादौ । ३. ति. सं. व. मै- वकारान्तः । ४. ति. सं. व. मै- कुम्भ्याधारोऽग्निः । ५. मै. मै- इत्यादि

मा ह्यवर्धनां पवित्रमसि शतघोरं वर्धनां पवित्रमसि सहस्रधारम्

मा । ह्राः । वसूनाम् । पवित्रम् । असि । शतघोरमिति शत-धारम् ।

वसूनाम् । पवित्रम् । असि । सहस्रधारमिति सहस्र-धारम् ।

- ५ " गतिकारयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरखं च " (द्र.उ ६६६) इत्युक्तम् । तेन कारकपूर्वादपि भवत्येव । पूर्वपदप्रकृतिस्वरग्रहणस्य च बहुव्रीहिस्वरस्थोपलक्षणत्वात्, " बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् " (पा ६-२-१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सा त्वमीदृशेन 'परमेण' प्रकृष्टेन धाम्ना धारणशक्त्या 'दृहस्व' 'वर्धस्व' दृढा भव । दृह दृहि- वृद्धौ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । केचिदाहुर्वर्धनायां वर्तत इति । 'यद्वा—' दृहगा ' (इ) इतिवत् 'प्यन्तात् कर्मकर्तार्यात्मनेपदम् । पूर्ववचनप्रतिषेधादि वा (पा ३-१-८९ वा १) । 'मा' 'ह्राः' मा कुटिलो भूः । हुं कौटिल्ये । १० दृह्मप्यमपुरुषैकवचने, सिचि वृद्धौ " बहुलं रुदसि " (पा ७-३-९७) इतीडभावे, हल्फोपादिष्वे, " शस्त्व " (पा ८-२-२४) इति सकारलोपः । अत्र " चादिष्वे विभाषा " (पा ८-१-६३) इति प्रथमा तिङ्प्रतिभक्तिर्न निहन्यते—“ दृहस्व मा ह्राः ” इति ॥

उखायां शाखापवित्रं निदधाति—' वसूनाम् ' इति ॥ 'प्राणिनां वासहेतुत्वात्' पयःप्रभृतीनि धनानि वसुशब्देनोप्यन्ते प्राणाश्च, " प्राणा वै वसवः " (तैमा ३-२-३)

- १५ भूः ॥ 'यथोक्तार्थो ब्राह्मणेन विद्वद्भिरुच्यते—' मातरिष्वधो यमोऽस्तीत्याह । अस्तरिक्षं वै मात-रिष्वधो यमः । यथा लोकानां विषये । यौरसि वृथिष्यसीत्याह । विषयस्य योपा वृथिष्याश्च संभृता । यदुखा । तस्माद्विषमाह । विश्वधाया अति परमेण धाम्नेत्याह । वृष्टिर्न विश्वधायाः । वृष्टि-मेधायाश्च । दृहस्व मा ह्रासित्याह 'यथे' " (तैमा ३-२-३) इति । ' यौरसि वृथिष्यसि ' इति द्वयोर्लोकयोर्विश्वधादेनोपात्तत्वात् 'तस्माद्विषयेण यमोऽस्तीत्यस्तरिष्वधे सति १० कृते त्रयाणां लोकानां विरोधेन धारणं सिध्यति । ' विश्वधायाः ' इत्युच्चारणात् वृष्टेरयोः ११ स्वरधीनता भवति ॥

- २० ' वसूनामिति ॥ १६९ः—' तस्यां प्राचीनाय शाखापवित्रं निदधाति वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारमिति " (श्रीमै १-३) इति ॥ भोः शाखापवित्रं, कुर्मभिमुखे ११ अथरपावितं १६-११ प्राणनिवासहेतुनां ११ वसूनां पवित्रं शोधकम् 'असि' । एवमुच्यमानेन पुन-र्पणार्थिनां क्षीणेन सह कुर्म्या पततां प्रतिबध्यमानत्वात् । यच्च क्षीरमप्येवं प्रतिबध्येतेति राज्ञीयम् । २५ गृहमेः पवित्रप्रच्छेदः कुर्म्या पतन्तीनां शतसहस्रसंख्यानां क्षीरधारानां सद्भावात् । शोधकत्वमाहर्तुं

६. ति. मेघ—' वर्षस्व ' भाति । ७. ति. य. वै४—' दृढा । ८. ति. सं. य—इति तदा । ९-९. ति. सं. मै४— प्राणानां रथानभूतात्वात् ।

८. व-उपायः । ९. भा. द. उ. क. सं. ह्रा-उपायः । १०. द. द. ना. पा. मा. ह्रा-गुम्माय । ११. व-रक्षीरदृढा । १२-१२. सं-क्षयवापितत्वात् । १३. क. सं-क्षीरलानाम् ; द-वसूनां क्षीरलानाम् ।

सांनारथ, पात्रप्रोक्षणादि]

इति दर्शनात् । तेऽपि हि वासहेतवः । “शूस्त्वस्तिहित्रप्यसि वसिहनिहिदिबन्धिनिम्यश्च”
(उ १०) इति वसेः करणे उपत्ययः । “धान्ये नित्” (उ ९) इत्यतो निदिति हि
तत्रानुवर्तते । निस्वादाद्युदात्तः (पा ६-१-१९७) । पयःप्रभृतीनां वसूनां शतधारम्
अनेकप्रकारं पवित्रं पावनम् असि । प्राणात्मनां वसूनां सहस्रधारं पूर्वस्मादपि बहुप्रकारं
पावनम् असि यामसाधनद्वारेण । “पुवः संज्ञायाम्” (पा ३-२-१८५) इति इत्रप्रत्ययः ॥ ५

‘वसूनां पवित्रमसि’ इति हिरुक्तिः ॥ वसुशब्दार्थं पश्यमिषत् संबन्धविशेषं चाऽऽह—“वसूनां
पवित्रमसीत्याह । प्राणा वै वसवः । तेषां वा एतन्नागधेयम् । यत्पवित्रम् । तस्य एवैनम्
करोति” (तैत्रा ३-२-३) इति । वनवाचिना वसुशब्देनेह विवक्षितानां क्षीराद्यवधानां प्राणनिवास-
लक्षणजीवनहेतुत्वात् प्राणरूपत्वम् । शोधकं पवित्रमिति यदस्ति तत्प्राणानामेव संबन्धिः । कुतः ?
प्राणार्थमेव हि सर्वो जनः विपीलिकामक्षिकाधरनयनेन क्षीरशोधनं करोति । वातसहस्रशब्दसूचितम् १०
१० अर्थमाह—“शतधारं सहस्रधारमित्याह । प्राणेष्वेवाऽऽयुर्दधाति सर्वं वायु” (तैत्रा ३-२-३)
इति । ‘शतायुर्भव, सहस्रायुर्भव’, इत्येवमाशीर्वादो कौके प्रसिद्धः । स चाऽपस्तुपुपरिहारेणाऽऽयुषा
कास्त्वर्थाय संपद्यते । पुनत्रपवित्रं पवित्रं विधत्ते—“त्रिवृत् पलाशाखायां दर्भमयं भवति”
(तैत्रा ३-२-३) इति । ऋमेण ग्रीनर्यवादानाह—“त्रिवृद्वै प्राणः । त्रिवृत्मेव प्राणं मध्यतो पजमाने
दधाति । सौम्यः पर्णः सयोमित्वाय । साक्षात् पवित्रं दर्भः” (तैत्रा ३-२-३) इति । प्राणापान- १५
भ्यामनामकैः उर्ध्वाधोमध्यवृत्तिलक्षणैः अवाप्तरभेदैः प्राणवायोश्चिवृत्त्वम् । कार्यं पलाशे कारणस्य
सोमस्यानुगतियोंनिसहितावन् । तदर्थमेवात्र पलाशाखायापामादरः । दर्भास्तु साक्षादेव बुद्धिहेतवो
न तु मृग्यामृतरसंपादनेन । एतच्च संख्याचन्दनादिशास्त्रेषु प्रसिद्धम् । शाखापवित्रस्य निर्माणप्रकारः
सूत्रे दर्शितः—“त्रिवृदर्भमयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवित्रमसीति शाखायाश्च त्रिभिर्लम्बवृत्तजति
मूलैर्भूजान्प्रदेशाणि न प्रमिथ करोति” (आपधौ १-६-८) इति । तस्य शाखापवित्रस्य काक- २०
भेदेन कुम्भीमुखे स्थापनप्रकारभेदं विधत्ते—“प्राक् स्थायमधिनिश्चाति । तत् प्राणरानयो रूपम् ।
तिर्यक् प्रातः । तद्वर्षस्य रूपम् । दाद्वर्षं खेतदहः । अर्धं वै चन्द्रमाः । अर्धं प्राणाः । उभयमेवोर्ध्व-
जामिदाय । तस्माद्वयं सर्वतः पवते” (तैत्रा ३-२-३) इति । अमावास्यादिने सार्यदोहे
१५ कुम्भ्या उपरि- १५ शाखापवित्रे प्रागग्रं पश्चामूलं निदध्यात् । तथा सति प्राणापानसत्त्वो भवति ।
प्राणवायुः पूर्वरूपे मुखद्वारे निःसरति । अपानवायुः पश्चिमरूपेऽधोद्वारे मूत्रं निःसारयति । २५
तस्मादस्ति सादृश्यम् । प्रतिपदि प्रातर्दोहे तिर्यक् निदध्यात् । प्रागग्रवत्त्वं दीर्घवाहुद्वगप्रत्वं
तिर्यक्वाचम् । तच्च १० दर्शनविषयेण चन्द्रेण १० सत्त्वम् । दध्यते हि शुक्ररूपे द्वितीयादिषु दक्षिणो-
त्तरवर्तिशृङ्गद्वयोपेतश्रृङ्गमाः । यद्यपि प्रतिपदि न दध्यते तथाप्येकया कलया चन्द्रेणैवैवैः शास्त्र-
सिद्ध्यनेन दर्शनयोग्यत्वादेतद्वद्वर्शनसंबन्धि भवति । न च चन्द्रप्राणरूपत्वे प्रयोजनाभावः ।
तयोर्लक्षणरूपेण सप्रयोजनत्वात् । ओषधीरनुपृच्छानश्रृङ्गमास्तद्वाहरेणाग्रं भवति । प्राणस्याप्यग्नेन १०
१० आप्यायमानत्वात् भक्ष्यत्वम् । तर्ह्युभयोरपि कालयोः प्रागग्रत्वमेवास्तु, तावतैवात्रावसिद्धेरिति
चेत् । मैवम् । अनालस्याय विलक्षणयोः प्रागग्रत्वोद्गम्ययोः कर्तव्यत्वात् । यस्मादात्म्यमवश्यं
द्योज्यं तस्मादेवायं धातुरनलसः सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु पवते ॥

१४. इ. उ. क. तं-अर्थं दर्शयति । १५-१६. इ. उ. ना. पा. मां. हा-कुम्भ्यामुपरि । १६. क-निश्चयति ।
१७-१७. इ. उ. तं-दर्शयविषयेण चन्द्रेण, ना. पा. मां. हा-दर्शयविषये । १८. आ. क. तं-उच्यतेयमानत्वात् ।

हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये वृहते

हुतः । स्तोकः । हुतः । द्रप्सः । अग्नये । वृहते ।

स्तोकाननुमन्त्रयते—“ हुतः ” इति ॥ अग्नौ विन्दुः “ स्तोकः महान् विन्दुः ” द्रप्सः ।

५ “ दोहनकालेऽमहान् विन्दुः पात्राद्वह्निर्निपतितः स्तोकः, त्रिं हुतः अस्तु देवतोद्देशेन परित्यक्तोऽस्तु । द्रप्सोऽपि हि हुतः अस्तु । कर्म ! ” अग्नये वृहते नाकाय नाकनाम्ने, कं सुवम्, तदस्य नास्तीत्यकः । तस्मादग्नौ नाकः । “ नञ्ज्ञानपात् ” (पा ६.३.७५)

हुत इति ॥ बीषायनः—“ दोहमानमनुमन्त्रयते हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये वृहते नाकाय स्वाहा धावागृथिवीम्याम् ” (श्रीमं १.३) इति । आपश्चतस्रस्तु दुग्धस्य क्षीरस्य कुम्भयोः घालापविश्रे सेचनकाले यद्दि पततां विन्दुनामभिर्मन्त्रेण विनियुदके—“ हुतः स्तोको हुतो द्रप्स इति विमुपोऽनुमन्त्रयते ” (आपमं १.१३.४) इति ॥ अग्नौ विन्दुः “ स्तोकः, श्रीतो ” द्रप्सः १० । तदुभयं नाकनाम्ने स्वर्गधामिने श्रीताय “ अग्नये हुतमस्तु । तथा “ धावागृथिवीम्याम् अपि “ स्वाहा हुतमस्तु ॥ अत्र हुतशब्दप्रयोगात् द्विविधेन प्रतिष्ठिति, ततः एकत्रदोषो न भवतीत्याह—“ हुतः स्तोको हुतो द्रप्स इत्याह प्रतिष्ठित्यै । द्विपोऽस्त्वद्वाय । न हि हुतस्त्वाहाहुतस्त्वद्वाय इति ” (तैम ३.२.३) इति । द्विपोऽग्नीं प्रक्षिप्तार्थं हुतमस्त्वम् । देवतोद्देशपूर्वकधामयाचकस्वाहासम्प्रयोगेण विपरीतकृत्यं स्वाहाकृतमस्त्वम् । न च स्वाहाकारमन्तरेण द्विविध्यक्षेपो आसीति शङ्कनीयम् । यद्वदकारेणापि तत्प्रक्षेपात् । अत एव वाजपयेयिनो धाम्येनोदपास्वी समागमन्ति—“ तस्यै द्वौ शतनी देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च यद्वदकारं च ” (सूत्र ५.८.१) इति । यिकल्पश्च तयोः शब्दे विहितः । एवं च सति द्विधाऽपि देवतानामुपयुक्तयोर्द्वित्वाहाकृतयोर्नास्ति नाशदोषः । न खलु लोके कश्चिदपि भुक्तमन्नं नष्टमिति वृत्ते । भाकीयविमुपो होममुपवादयति—“ द्विपि नाको नामाऽग्निः । तस्य विमुपो भागधेयम् । अग्नये वृहते नाकाय स्वाहा । नाकमेवाऽग्निं भागधेयेन समर्चयति ” (तैम ३.२.३) इति । नाकस्य भागः कथं धावागृथिवीम्यां दत्त इत्याशङ्क्य न तपोनीकवद्वीकृत्यं किं रित्याधारात्वेन पालकवर्गमिषाह—“ स्वाहा धावागृथिवीम्यामिषाह । धावागृथिवीम्योर्देवेन च प्रतिष्ठापयति ” (तैम ३.२.३) इति । सपविश्रे कुम्भे क्षीरसेचनं विधत्ते—“ पवित्रघातानयति । अपां चैवीपधीनां च रसस्त्वं सस्त्वजति । अग्नौ ओषधीन्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति ” २५ (तैम ३.२.३) इति । वर्षधाराभिरागतानामपरां रसो रम्यः । गोभिर्भक्षितानामोषधीनां रसः क्षीरम् । तदुभयमत्र संस्पृष्टं भवत्येव । किंच दूर्ध्वोपलक्षितास्वोषधीषु

१०. मै१- योऽत्र दोहन् ।

१२. आ- मन्त्रं विनियुदके । २०. आ. क. तं-विन्दुर्द्वयः । २१. तं-विहितः ।

सांनायय, पात्रप्रोक्षणादि.]

नाकाय स्वाहा धावापृथिवीम्याम्

नाकाय । स्वाहा । धावापृथिवीम्यामिति धावापृथिवीम्याम् ।

इति ^{११}निपातितः । अन्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । “बृहन्महतोरुपसंख्यानम्” (पा ६.१.१७३ वा १) इति बृहतः परस्याजादेर्विभवतेरुदात्तत्वम् । “दिवि नाको नामाऽग्निः” (तैत्रा ३.२.३) इत्यादि ब्राह्मणम् । एवं “हुतोऽस्तु” इति संकल्पेन ^५ हविषोऽस्कन्ता क्रियते । कः पुनरित्यं ^{१२}यदतीत्याह—“स्वाहा स्वयमेव सरस्यती आह ब्रूते । “स्वैव ते वागित्यत्रवीत्” (तैत्रा २.१.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । “स्वयमेवाह” इत्यस्यार्थस्य द्योतकोऽयं निपातः । आह स्वेत्यस्य प्रतिशेधोपादे स्वाहेति भवति । “निपाता आद्युदात्ताः” (फि ८०) । न केवलं नाकायैवापि तु, ^{१३}धावापृथिवीम्याम् अपि हुतोऽस्त्विति । “दियो धावा” (पा ६.३.२९) इति धावादेशः आद्युदात्तः । “देवताद्वन्द्वे च” ^{१०} (पा ६.२.१४१) ^{१४}इत्युभयपदयोः प्रकृतिस्वरम् ॥

क्षीतोपलक्षितान् पदम् प्रतिष्ठापयत्येव ॥ दोहनकाले कुम्भीस्पर्शनपूर्वकं और्ध्वं विधत्ते—“अन्वारभ्य धावं पृच्छति । यज्ञस्य धावे” (तैत्रा ३.२.३) इति । पवित्रधारणं विधत्ते—“धारयन्मास्ते । धारयन्त इव हि दुहन्ति” (तैत्रा ३.२.३) इति । लोके दोग्धारो वामहस्तेन वा जामुभ्यां वा पात्रं धारयन्त एव दुहन्ति । तथा ^{१५}अत्रापि पवित्रं धारयन्नेवाऽस्तीति । कुम्भीस्पर्शपवित्रधारणयोर्विकल्पः सूत्रे दर्शितः—“कुम्भीमन्वारभ्य धावं पृच्छति पवित्रं वा धारयन्मास्ते” (भाष्ये १.१.३) इति । गां दुग्ध्वा कुम्भीं प्रति क्षीरमानयन्तं दोग्धारं पृच्छेदिति विधत्ते—“कामधुक्ष हव्याहाऽगृहीयस्यै । त्रय इमे लोकाः । इमानेव लोकान् यजमानो दुहे” (तैत्रा ३.२.३) इति ॥ विद्यमानानां गवां मध्ये कां गां दुग्धवानसि । सोऽयं प्रभस्तृतीयगोवर्त्यन्तः ^{१६} । गोभ्रादिलोक-रूपवात् ^{१७} गवां श्रित्वेन लोकत्रयदोहो लभ्यते । दोग्धुत्तरं विधत्ते—“अमूमिति नाम गृह्णाति । ^{२०} भद्रमेवाऽऽस्तां कर्माऽऽविष्करोति” (तैत्रा ३.२.३) इति । अमूमित्यङ्गुल्या ^{१८} निर्दिशन् व्यावहारिकं तथैव नाम गृह्णीयात् । सन्ति हि गवां व्यवहाराय तत्तत्स्वाभिभिः संकेतितानि गन्धायुजाना-सरस्वतीयादीनि नामानि । तत्तन्नामग्रहणद्वन्द्वस्तिरप्रदानलक्षणमासां भद्रं कर्माऽऽविष्कृतं भवति । अथवा मन्त्रद्वयमच्छिद्रकाष्ठे समाम्नातम्—“कामधुक्षः प्र णो दूहि । इन्द्राय हविरिन्द्रियम्” (तैत्रा ३.७.४) इति, ^{१९} अमूं पस्यां देवानाम् । मनुष्याणां पयो हितम्” (तैत्रा ३.७.४) ^{२५} इति च । तथोत्तरप्रश्नोत्तरवाक्याभ्यां प्रतीकग्रहणमस्तु, आपस्तम्बेन (भाष्ये १.१३.२) तयोः पठितवान् ॥

११. ति. व. मै४- निपात्यते । १२. ति. तं. व. मै४- कर्तव्यमित्याह । १३. मै. मै१- इति पूर्वोत्तरपदयोः ।

२२. आ. ना. पा. हा- ‘अत्रापि’ नास्ति । २३. आ. इ, व. ना. पा. भा- ‘तृतीयलोकपर्यन्तः । २४. इ. उ. °लोक्षवात् । २५. आ. क- निर्दिश ।

सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मा

सा । विश्वायुरिति विश्व-आयुः । सा । विश्वव्यचा इति विश्व-व्यचाः । सा । विश्वकर्मेति विश्व-कर्मा ।

१५ प्रथमदुग्धां गाम् १५ अनुमन्त्रयते—‘ सा विश्वायुः ’ इति ॥ या प्रथमं दुग्धा गौः
१५ सा १५ विश्वायुः नाम । १६ विश्वस्य आयुर्जीवनं यस्यामिति पृथिव्यभिधीयते । तदात्मना च गौः
१५ स्तूपते । “ इयं वै विश्वायुः ” (तैत्रा ३.२.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयाम् १६ अनुमन्त्रयते—‘ सा विश्वव्यचाः ’ इति ॥ “ अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः ”
(तैत्रा ३.२.३) । विश्वं व्यचति प्राप्नोतीति विश्वव्यचाः । अञ्चु गती, “ अञ्चु इत्येके ” ।
अञ्चु इत्येतस्मात् १७ धातोः असुन् । शिष्टं १७ विश्वधायाशब्दवत् ॥

तृतीयामनुमन्त्रयते—‘ सा विश्वकर्मा ’ इति ॥ विश्वानि १८ कर्माणि कर्मफलानि यस्यां
१० सा १८ विश्वकर्मा ध्रुवोक्तः । पूर्ववत् स्वरः । “ इमानेवैतामिः ” (तैत्रा ३.२.३) इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

सा विश्वायुरिति ॥ कथं—“ अथ पुरस्तात् प्रत्यगानयन्तं पृच्छति कामधुक्ष इति ।
अमृमितीतरः प्रत्याह । १५ तामनुमन्त्रयते सा विश्वायुरिति । द्वितीयमानयन्तं पृच्छति कामधुक्ष इति ।
अमृमिथेवेतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वव्यचा इति । तृतीयमानयन्तं पृच्छति कामधुक्ष
१५ इति । अमृमिथेवेतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वकर्मेति ” (बौध्मी १.३) इति ॥
विश्वं कृत्स्नमायुर्यस्याः १५ सा १५ विश्वायुः । १६ विश्वस्य व्यचो व्याप्तिर्यस्याः १५ सा १५ विश्वव्यचाः ।
विश्वानि कर्माणि यस्याः १५ सा १५ विश्वकर्मा ॥ पृथिव्यन्तरिक्षध्रुवोकाभिमानिदेवतानां क्रमेणोक्तगुणो-
पेतत्वात् तदभेदेन यावः स्तूपन्त इत्यर्मु मन्त्राभिप्राये दूषयति—“ सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः
सा विश्वकर्मेत्याह । इयं वै विश्वायुः । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः । असी विश्वकर्मा । इमानेवैतामिर्लोकाश्च
१० यथापूर्वं ब्रूहे ” (तैत्रा ३.२.३) इति । दुग्धं हारयैः । किंच बहुक्षीरप्रदानेन संतुष्टो विश्वायुर्हवादि-
कमाशीर्वाद् प्रमुह्यत इत्यभिप्रायान्तरमाह—“ अथो यथा प्रदाये पुष्यमाशास्ते । एवमेवैता
पशुदुपस्तीति । तस्मात् प्रादादितुष्टीय बन्धमाना उपस्तुवन्तः पशून् दुहन्ति ” (तैत्रा ३.२.३)
इति । यथा लोके प्रभूतं जलं दूषयते राक्षे शिरं जीवेत्याशीर्वाद् पुरोधाः करोति, एवमेवेतेन मन्त्रेण
याः स्तीति । परमाण्वाशीयदोहने स्तुविराग्न्यापये तस्यालौकिकदोहनेऽपि प्रभूतं क्षीरं पूर्वंपुरादादिति

१४. मै. मै१—प्रथमां दुग्धाम् । १५. व. मै. मै४—अभिमन्त्रयते । १६. मै. मै१—विश्वम् ।

१७. व. मै. नभिमन्त्रयते । १८-१९. मै. मै१—“ अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः ” नास्ति । १९-१९. मै.

मै१—“ अञ्चु इत्येके ” नास्ति । २०. मै. मै१—“ धातोः ” नास्ति । २१. मै. मै१—“ विश्वधाया-

शब्दवत् ” इत्यंशान्तरम् “ अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः ” । २२. ति. व. मै४—“ कर्माणि ” नास्ति ।

२६. वा. पा—‘ ताम् ’ नास्ति । २७. व—विश्वम् ।

संनारयं, पात्रप्रोक्षणमिति ।

निश्चाय हस्तेन चन्दमानः चाचा 'मम माता मम भगिनी' इत्येवं २० गाः स्तुवन्तो दुहन्ति । पुनरकाण्ड-
गतेषु मन्त्रेष्वनारम्भात् कथिन्मन्त्रमुपपाद्य विनियुक्ते— " बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति पात्रं
विसृजते । यथादेवतामेव प्रसूति । " दैवस्य च मानुषस्य च व्यावृत्तेः १ (तैमा ३.२.३) इति । हे
दोघः, इवमिन्द्राय तदनुचरेभ्यश्च देवेभ्यः पर्याप्तं बहुशीरं संपादयितुं २१ तिसृष्य उत्तरा गा २२ दुग्धि ।
तत्र समन्त्रं गोधूपदोहनमिन्द्रायैभ्यः, अमन्त्रकमितरगोदोहनं तदोषानुचरेभ्य इति यथादेवतामेव । ५
प्रभूतायेन मानुषदोहनाद्व्यावृत्तिः । कल्पे स्वच्छिद्रकाण्डोक्त एव तस्मान्मात्रायां मन्त्रो विनियुक्तः—
" बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाग्यायतां पुनः । वासेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पतामिति
त्रिंशच्च २३ विसृज्य " (आपथी १.१३.५) इति । आहापोऽप्येतस्यैव मन्त्रस्य प्रतीकमस्तु । अर्धतो
निर्देशात् हविरिति पदं पाठभेदः । मन्त्रावृत्तिं विधत्ते— " त्रिराह । त्रिपत्या हि देवाः " (तैमा
३.२.३) इति । त्रिराक्ते सत्यवपुर्द्विषं पते त्रिपरयाः । मीनं कुम्भीस्पर्शेन च विनैव तिसृष्योऽधिका १०
२१ गाः दोहयेदिति विधत्ते— " अवाचंयमोऽमन्त्रारभ्योत्तराः । अपरिमितमेवाऽवहन्ते " (तैमा
३.२.३) इति । उत्तरासामपि गवां दोहने बहुदेवसहितायेन्द्रापापरिमितं क्षीरं संपादितं भवति ।
" तूष्णीमुत्तरा दोहयित्वा " (वीथी १.३) इत्यमन्त्रकदोहने कल्पे दर्शितम् । पूर्वपक्षत्वेन दारुपात्रं
नियेषति— " न दारुपात्रेण दुह्यात् । अग्निवद् दारुपात्रम् । यद्दारुपात्रेण दुह्यात् यातपात्राणां हविषां
पतेत " (तैमा ३.२.३) इति । २३ मन्त्रेण अभिष्यस्यमाचोऽग्निः पूर्वं पूर्वी दारुणि वसंत हव्यमित्सहितं १५
दारुपात्रं तत्रापेनाग्निना क्षीरस्य स्वीकृताच्चात् हविषो २४ गतसारवत् । २५ सिद्धान्तरूपेण तापात्रं
विधत्ते— " अथो खन्वाहुः । पुरोडाशमुखानि वै हवीर्यपि । नेत हतः पुरोडाशः हविषो यामोऽ-
स्वीति । काममेव दारुपात्रेण दुह्यात् " (तैमा ३.२.३) इति । पूर्वं नियेषकादिनो हव्यिस्तत्त्वं न
जानमिति । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमयोशब्दः । अभिज्ञास्तदेवमाहुः—कोके तावदप्यपीदनादीनां २६ शुद्धि-
संकाशेन प्राधान्यं हरम् । दधिशीरादीनां तु महकारित्वमेव । ततो यामेवपि पुरोडाशचरमासान्येव २०
सारवन्ति हवीर्यपि । न तु पुरोडाशादवर्षाचीनस्य क्षीरादिहविषः कश्चित् सारोऽस्ति योऽग्निना स्वीक्रियेत ।
तस्माद्दारुपात्रदोहनं न विरुध्यत इति । " यदुपयुं परि शिरो हरत् । प्राणात् विच्छिन्नात् । अधोऽधः
शिरो हरति " (तैमा १.१.५) इत्यादाविव, " नेत हतः पुरोडाशम् " (तैमा ३.२.३) इति
वीक्षा द्वितीया च चक्षुरोडाशादत्यन्तमवर्षाचीनस्येत्यर्थः । पुनरप्यस्य पूर्वपक्षमाह— " दृष्ट एव
न दुह्यात् । अततो वा एव संभूतः । यच्छब्दः । अहविरेव तद्विषाहुः । यच्छब्दो दोधीति " २५
(तैमा ३.२.३) इति । अततोऽधमावयवात् पादाभ्यातः । सान्धान्तमाह— " अभिहोत्रमेव न दुह्याच्छब्दः ।
तद्धि नोपुनरिति । यदा खलु वै पवित्रमायेति । अथ सद्धविरिति " (तैमा ३.२.३) इति ।
अभिहोत्रहविष उत्पवनाभावाच्चास्ति शङ्कस्पर्शशुद्धिः । इदं तु हविरुत्पवनेन त्रिरावृत्त्या पवित्रप्रति-
शयेन प्रमोतीति शुद्धमेव ॥

२८. ना. पा. मां. हा—गाम् । २९. इ. उ. ना. पा. मां. हा—तिष्ठः । ३०. उ. क. ना. मां. हा—
दोधि । ३१. आ. ना. हा—विसृजेत् । ३२. इ. उ. ना. पा. मां. हा—गाः ' नास्ति । ३३. इ. उ.
ना. पा. मां. हा—मदनेन; तं—मदनेन ' नास्ति । ३४. आ. इ. उ. ना. पा. मां. हा—गतरत्नम् । ३५.
आ. ना. पा. हा—सिद्धान्तरूपत्वेन । ३६. क. तं—शुद्धिर्वर्तकत्वात् ।

सं पृच्यध्वमृतावरीरुमिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये

समिति । पृच्यध्वम् । ऋतावरीरित्यूत-वरीः । ऊर्मिणीः ।

मधुमत्तमा इति मधुमत्-तमाः । मन्द्राः । धनस्य । सातये ।

गोदोहनसंशालनीया अपः पयस्यानयति—‘संपृच्यध्वम्’ इति गायत्र्या ॥ हे

५ ऋतावरीः ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा तद्वत्यः ऋतसंपादिका आपः, यूयं पयसा सं पृच्यध्वं संपृक्ता भवत । कर्मणि लकारः । “छन्दसीवनिपो” (पा ५.२.१०९ वा २) इति वनिप्-^{१४} ।

“यनो र च” (पा ४.१.७) इति ङीप्प्रेक्षौ । “अन्येषामपि दृश्यते” (पा ६.३.१३७)

इति दीर्घः । “वा छन्दसि” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आप्टमिकम्

आमन्त्रितानुदासत्वम् (पा ८.१.१९) । ऊर्मिनश्चादिगुणयुक्ताः सत्यः संपृच्यध्वम् ।

१० एतेषामामन्त्रितत्वाभावाद्ययायथं स्वरा भवन्ति । पयःसंपर्केण वा क्षेते गुणा अपामुपजायन्ते ।

महद्भिर्कर्मिभिरुत्तद्वत्यः ऊर्मिण्यः । तुन्दादिषु “स्वाङ्गाद्विद्वद्भौ” (गणसूत्रम्—पा ५.२.११७) इति

पाठादिनिप्रत्ययः । स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । पूर्ववदीर्घत्वम् (पा ६.१.१०६) । मधुमत्तमाः मधुरतमाः ।

मन्द्राः मादयिष्यः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । “स्फायितश्चि” (उ १७०)

इत्यादिना रक्षप्रत्ययः । किमर्थं संपृच्यन् इत्याह ‘धनस्य’ इति । धनस्य सांनार्यलक्षणस्य ।

१५ सातये लामाय । धनं पणं संमत्तौ । “जनसनखनां सज्जलोः” (पा ६.४.४२)

संपृच्यध्वमिति ॥ कल्पः—“गोदोहनेऽप आनीय संशालनमानयति संपृच्यध्वमृतावरीरुमिणी-

र्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातय इति” (बौध्दी १.३) इति ॥ ऋतसन्धेन सारयवाचिना

जलेऽवश्यंभावि क्षालनसामर्थ्यमुपलक्ष्यते । हे सामर्थ्यवत्य आपः, यूयं कुम्भीगतेन क्षीरेण

२० संपृक्ता भवत । कीदृश्यो यूयम् ? ऊर्मिण्येनाद्यन्तमाधुर्येण हर्षहेतुत्वेन च क्षीरसदृशः । किमर्थमयं^{१५}

संपर्कः ? सांनार्यलक्षणधनलामार्गः ॥ सामर्थ्याभिमाधुर्यगुणोपभवासादृश रससंपर्को विवक्षितः, न तु

१६ द्रव्यमात्रसंपर्कम् इत्याह—“संपृच्यध्वमृतावरीरित्याह । अत्रां चैदीपधीनां च रसस्य

सदृश्वन्ति । तस्मादपां चोपधीनां च रसमुपजीवामः” (तैत्ति ३.२.३) इति । गोदोहपाप्रक्षालनेन

स्वाद्भुतमोऽप रसः । कुम्भीगतक्षीरस्वरूपमेव^{१६} गोभिर्भक्षितानामोपधीनां रसः । तद्रसद्वयं कुम्भ्यां

संपृष्टम् । यस्मादुभयमेलनं प्रसरति तस्माद्वयं सर्वं तद्रुग्मयमुपजीवामः । एतच्च “लोकप्रसिद्धम् ।

२३, तं. व. मै४—गोदोहनसंशालनं निनीय । २४-२४. ति. व. मै४—छन्दसि वनिपि ।

२५. मै. मै१—यन वन ।

३७. आ. ना. पा. हा—किमर्थः क—किमर्थोऽयम् । ३८. आ. ना. पा—इत्यसंपर्कमात्रम् ।

३९. ६. उ. ना. पा. गां. हा—क्षीररसस्वस्वमेव । ४०. तं-लोके प्रसिद्धम् ।

सांनाय्यं, पात्रमोक्षणादि]

सोमेन (१) त्वाऽऽतनन्मीन्द्राय दधि

सोमेन । त्वा । एति । तनन्मि । इन्द्राय । दधि ।

इत्यात्वम् । “ऊतियूति” (पा ३.३.९७) इत्यादिना किन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । युष्मत्संपर्के हि तत्सिद्धिरिति भावः ॥

दध्नाऽऽतनक्ति—‘सोमेन’ इति ॥ सोमसदृशेन दध्ना त्वा त्वाम् आतनन्मि घनी- ५
करोमि । यद्वा-सोमेन सदृशत्वात् सांनाय्यमेव सोमः । “सोमः खलु वै सांनाय्यम्”
(तैत्ति ३.२.३) इति च श्रूयते । सोमशब्दात् “तत्करोति” (चुराबन्तर्गणसूत्रम्) इति णिचि,
“एरजप्यन्तानाम्” इति वचनात् करणे घञ् । जित्वात् आद्युदात्तत्वम् । किमर्थमित्याह—

छन्दोगास्तुभयोपजीवनं विद्यादीकृत्याऽऽमनन्ति—“अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो १०
धातुश्चत् पुरीषं भवति । यो मध्यमस्तस्मात्तस्य । योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते ।
तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तस्मै भवति । यो मध्यमस्तस्कोहितम् । योऽणिष्ठः स प्राणः” (छाउ
६.५.१-२) इति । धनकाभोक्तिप्रयोजनं दर्शयति—“मग्ना धनस्य सातय इत्याह । पुष्टिमेव
यजमाने दधाति” (तैत्ति ३.२.३) इति ॥

सोमेनेति ॥ कवरः—“अथैतत् तपवोदगुद्रास्य शीतं कृत्वा तिरागवित्रं दध्नाऽऽतनक्ति सोमेन १५
त्वाऽऽतनन्मीन्द्राय दधीति” (बौमी १.३) इति ॥ हे क्षीर, दधिरूपेण सोमेन त्वाम् आतनन्मि ।
तैत्ति ३.२.३नेन निष्पन्नं दधि इन्द्राय होष्यते । नन्वत्र सोमशब्देन मुख्यं सोमं परिगृह्य कृतो
दध्युपलक्ष्यते ? ब्राह्मणान्तरबलादिति शून्यः । तत्र द्वातन्मन्त्रव्यविरोधैर्वैवताविदोषाणां
प्रीतिं युज्यते । पुतिर्दध्ना इन्द्रमियस्य दर्शयति—“यत् पूतीकैर्वा पर्णवस्त्रैर्वाऽऽतनन्मि सौम्यं २०
तद्यत् कळे राक्षसं तद्यत् तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातन्मनेन मातुषं तद्यद्दध्ना तत्
सेन्द्रं दध्नाऽऽतनक्ति सेन्द्रावाय” (तैत्ति २.५.३) इति ॥ अत्राऽऽतनने मुख्यं दधिशब्दं
परिगृह्य गौणस्य सोमशब्दस्वोपादाने प्रयोजनमाह—“सोमेन त्वाऽऽतनन्मीन्द्राय दधीत्याह ।
सोममेवैतत् करोति” (तैत्ति ३.२.३) इति । सांनाय्यस्य सोमीकरणं प्रयोजनम् ; तस्याऽपि
प्रयोजनमाह—“यो वै सोमं भक्षयित्वा । संवत्सरं सोमं न पिबति । पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीधो २५
भवति । सोमः खलु वै सांनाय्यम् । य एवं विद्वान्सांनाय्यं पिबति । अपुनर्भक्ष्योऽस्य सोम-
पीधो भवति” (तैत्ति ३.२.३) इति । सोमपीधः पातन्यत्वेन विहितः सोम इत्यर्थः । अग्निष्टोमम्

* [मैत्रसमुद्रितपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च “एरजप्यन्तानाम्” इति पाठः । अस्माभिस्तु शुद्धीकरणे पाठः
संयुज्यते । “उन्नादीनां च” (पा ६.१.१६०) इति सूत्रे काशिकाय नृप्या । वचनस्यास्याप्येतमाह कैयटः
“एरच्” (पा ३.३.५६) इति सूत्रे ।]

विष्णो हव्यं रक्षस्व ॥ ३ ॥

[सोमिनाष्टौ च]

विष्णो इति । हव्यम् । रक्षस्व ॥ ३ ॥

[मेषं १-१-३, कांसं १-३, कपिशं १-३, वासं १-३]

५२ इन्द्राय यथा त्वं वदधि भवसि तथा तदर्घमातनभिम् । “देन्द्रं दधुमानास्यामाम्” (तैत्तिरीय २.५.४) इत्यैन्द्रत्वं दध्नुः । तञ्च संकोचने । “श्रान्नलोपः” (पा ६.४.२३) ॥

उपरि निदधाति—‘विष्णो’ इति ॥ हे विष्णो सर्वस्य रक्षक, इदं दुग्धलक्षणं हव्यं रक्षस्व । ज्यत्येनहमनेपदम् । हयमर्हतीति हव्यं होमार्हम् । “छन्दसि च” (पा ५.१.६७) इति यत्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमे तृतीयोऽनुवाकः ॥

अनुवाय संवत्सरमतिषाद्य षः सोमयागं न करोति तेनाऽवश्यमसौ कर्तव्यः, “यत्तन्ते यत्तन्ते” ॥ १ ॥ “ज्योतिष्टोमेन चयेत” इति तद्विधानात् । यदि दृश्यामावादिनिमित्तेन ३२-न प्रतिपद्यते ३३ तदा तदभावनया सोमोक्तं सोनाम्न्यं विधत्ततत्रैकव्यं वरिद्वियते । अस्ति क्षान्तास्तुमचाकस्य सर्वत्र भावनया तत्पूर्तिः । अत एव बृहदारण्यके सृष्टिकर्तुः प्रवृत्तिरिति गार्हस्थ्यधर्मं यावत्तत्तदसंभवे सति ५५ उपासनया तत्पूर्तिराम्नायते—“एकाकी कामयते । आया मे स्यादथ प्रजायेयां धितं मे स्यादथ कर्म कुर्वीति । स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तांयमन्यते । तस्यो कृत्स्नता । मन एवास्याऽऽरमा । यागजाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुषं धितम् । चक्षुषा हि तद्विन्दते । श्रोत्रं दैवम् । श्रोत्रेण हि तद्विन्दतीति । आरमेवास्य कर्म । आरमना हि कर्म करोति” (बृह १.४.१०) इति । आत्मा देहः । वेदसाम्यं मन्त्रादिकं दैवं धितम् । अतः सोमनावनया २० वैधव्यपरिहारो मुच्यते ॥ कुम्भवाः “विधानाय पात्रविशेषं विधत्ते—“न मृगमवेनाविदध्यात् । यन्मृगमवेनाविदध्यात् । विनूदेवयद् स्यात् । अथस्याग्नेः वा दारुपात्रेण वाऽविदधाति । तद्वि सदेवम्” (तैमा ३.२.३) इति । वितृणां मृत्पात्रमुत्कुम्भमादादी ५१ सिद्धम् । दारुपात्रस्य सदेवार्थं होद्वनपात्रावगतं मन्त्रान्तरादा । तत्रैवमाग्नायते—“अमृगमयं देवपात्रं यज्ज्वाऽऽयुषि प्रयुज्यताम्” (तैमा ३.४.४) इति । प्रयज्ज्वाप्रस्थाप्येतत् प्रष्टव्यम् ॥ विधानपात्रस्य सोदकार्यं विधत्ते—“उद्वन्व- ५५ जयति । भापो वै रक्षोऽग्नीः । रक्षसामपहृये” (तैमा ३.२.३) इति । रक्षामिमानिदेवतामुपेनार्थं रक्षोऽग्निवत् । विधानाय मन्त्रमुत्पाद्य उपायते—“अद्वस्तमसि विष्णवे त्येषाह यशो वै विष्णुः ।

ध२. आ. ह. उ. तं. ना. पा. ना. हा-ज्योतिषा । ध३-ध३. ना-न प्रतिपद्यते; क. ब. तं - प्रतिपद्यते । ध४. व-अविधानाय । ध५. ना. व-प्रतिपद्यते ।

संनार्य्यं, पात्रमोक्षणादि]

पश्यायैवेनंददस्ते करोति" (तैमा ३-२-३) इति । अदस्तेमनुपक्षीणम् । कल्पे तु प्रतीकमिदमित्यभि-
प्रेयाच्छिद्रकाण्डमन्त्रो^{४६} विनियुक्तः—“अथैवदुदन्वता कस्सेन वमसेन वाऽपिधात्यदस्तेमसि
विष्णोवे त्वा यज्ञायापिदधाम्यहम् । अद्विररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परिशेरते" (बौध्मी १-३) इति ।
प्रथमपक्षे^{४७} हे संनार्य्य, विष्णवे^{४८} ऽपिदधामि^{४९} इत्यध्वाहारः ॥

विष्णो इति ॥ कल्पः—अथ^{५०} “तदुपरीव निदधाति यत्र गुप्तं मन्यते विष्णो इत्यर्थे^{५१} ॥
रक्षस्वेति" (बौध्मी १-३) इति ॥ अत्र रक्षणार्थमेव विष्णुसंबोधनं, न ॥ इन्द्रवत् इषिःस्वीकाराय
इत्यमुमभिप्राये विज्ञापयति—“विष्णो इत्यर्थे रक्षस्वेत्याह गुप्तये” (तैमा ३-२-३) इति ॥
शाखावर्द्धिपोरिव संनार्य्येऽपि विधत्ते—“अवधः सादयति । गर्भाणां छाया अप्रपादाय । तस्मा-
त्प्रभाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै”
(तैमा ३-२-३) इति ॥

१७

अत्र विधियोगसंग्रहः—

“गुन्ध संनार्य्यपात्राणि मोक्ष्य मातेति कुम्भिकाय ।
संस्थाप्याग्नौ यस्त्वा शाखापवित्रं तत्र निक्षिपेत् ॥ १ ॥
हुतो विन्दन् सेति गात्रं हुवास्तिस्रोऽभिमन्त्रयेत् ।
संपृ संक्षालनं क्षिपवा सोमे दध्नाऽऽसनवित हि ।
विष्णोऽनयो दध्नापस्मिन्तृतीये वक्तव्यमितिः” ॥ २ ॥

१५

अथ मीमांसा—तत्र तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितव्यम्—

“गुन्धपदमिति^{५२} मन्त्रोऽयं पौरोडाशिकमोक्षणे ।

संनार्य्यपात्रगुह्ये वा, प्रथमोऽस्तु समाख्यया ॥

पौरोडाशिकमिति यत्र प्रकृत्या तद्वितेन वा ।

२७

“संनिधनुषिततः कल्पः कलुषत्वात् चरमः क्रमात्” ॥ (सैन्धा ३-१-२७-२८) इति ॥

“गुन्धपदं दैव्याय कर्मणे” (तैलं १-१-३) इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति वाशिकैः समा-
ख्याते काण्डे ण्डितावात् समाख्यया पुरोडाशकाण्डोक्तानाम् सल्लुखलुद्धादीनां शोधनेऽहमिति चेत् ।
मैवम् । पौरोडाशिकमिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमात्रमभिधत्ते, तद्वितप्रत्ययस्य तात्पर्य्य-
काण्डम् । न चैतावता पुरोडाशपात्राणां मन्त्ररूपाणि प्रत्यक्षो भवति, किंवाच्यपरया कल्प्यते । २५
यद्युक्तः संनिधिर्न स्यात्तदा मन्त्रग्रन्थस्य “पौरोडाशिकम्” इति समाख्या^{५३} न स्यात् । नक्षत्री

४६. सं-काण्डगो मन्त्रः । ४७. इ. उ. ना. पा. भा. हा-त्वामि^{५१} । ४८. आ-एत-
उपरीव । ४९. सं. व-मन्त्रोऽहम् । ५०. इ. उ-निधनुषिततः । ५१-५२. आ. क. सं. ना. भा.
हा-पौरोडाशिकसमाख्या ।

असंनिहितानां ह्ये स्वादिमन्त्राणाम् आग्नेयकाण्डसमाख्या भवति । संनिहितानां ॥ "युजानः प्रथमम्" (तैस ४.१.१) इत्यादिमन्त्राणां भवत्येषा समाख्या । तस्मात् काण्डसमाख्यया संनिधिपरिकल्प्य तत्संनिध्यम्ययानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं पौरोडाशिकपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीः कल्पयित्वा तथा श्रुत्या विनियोग इति समाख्याया विप्रकर्षः । सांनार्यपात्राणां शोधनमन्त्रसंनिधिस्तु प्रत्यक्षः । इध्माबर्हिःसंपादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य ^{५३}चान्तरालं सांनार्यपात्राणां वेदाः । उक्तमन्त्रस्य इध्माबर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवाक्योर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्ष-संनिधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पनात् संनिधिः संनिकृष्यते । तस्मात् क्रमेण समाख्यां बाधित्वा सांनार्यपात्रशोधनशोपो मन्त्र इत्ययं चरमः पक्षोऽभ्युपेतव्यः ॥

तस्मिन्नेवाऽध्याये षष्ठपादे विचारितम्—

१०

"शाखाच्छेदादयो दोहधर्माः सायं व्यवस्थिताः ।

प्रातश्च सन्ति वा सायं स्थानात् पूर्ववत् स्थिताः ॥

आनर्थक्यप्रतिहतिः ^{५३}पूर्ववत्तद् विधाने ।

^{५४}बलिनोऽथः प्रकरणात् प्रातर्दोहोऽपि सन्ति ते ॥ (जैम्या ३.१.१६-१७) इति ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे पलाशशाखाच्छेदनं, तथा शाखया वसतापाकरणमिषादयो दोहधर्माः समाप्ताः । दोही च द्वौ विद्येते । अमावास्यायां रात्रौको दोहः । प्रतिपदि प्रातरपरी दोहः । तत्र ^{५५}पूर्ववायेन स्थानवलात् प्राथमिके सायंदोहे प्रथमभुतास्ते धर्मा व्यवतिष्ठन्त इति चेत् । नैवम् । वैषम्यात् । पूर्वत्र हि सोमे विशसनादिधर्माणामवगम्यात् प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहतम् । अतोऽग्नी-धोमीवपरी स्थाववलात् ते धर्मा व्यवस्थिताः । इह तु नाशयानर्थक्यप्रतिहतिः । ततः प्रकरणेन स्थानं बाधित्वा द्वयोर्दोहयोस्ते धर्मा अभ्युपेयाः ॥

१०

दशमाऽध्यायस्याऽष्टमे पादे विचारितम्—

"स्वाहेत्युक्तिर्द्विहोमे संहारः स्वाद्य वाऽग्निमः ।

पूर्वम्याषाञ्च तन्मन्त्रे स्वाहाकाराविधिरवतः ॥

^{५६}विधित्वेऽपि नियत्यै स्वाद्य म्याषासवपट्कनी ^{५६}

होमान्तरे वपट्कारस्वाहाकारविकल्पनम् ॥ (जैम्या १०.८.१९-२०) इति ॥

१५

अनारम्य श्रूयते— "वपट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवैर्म्योऽंशं प्रदीपते" इति । द्विहोमविशेषे श्रूयते— "पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा" (तैस १.८.१३) इति । तत्र पूर्वधिकरणे यथाऽनारम्य

५२. इ. उ. ना. पा. भा. हा—चान्तराले । ५३. आ. क. ना. पा. हा—पूर्ववत्तद् । ५४. तं—विहितोऽतः । ५५. इ. उ. पा. भा. हा—पूर्वम्यायेन । ५६-५६. क-विधित्वेऽपि नियत्यै न म्याषा स वपट्कृतिः । इ. पा. ॥ —विधित्वोपनियत्यै स्वाद्य म्याषासवपट्कृती ।

सान्नाय्यं, पात्रप्रोक्षणादि]

विहितस्य साप्तदश्यस्य प्राकरणिकेन साप्तदश्यविधिनोपसंहारे सति विकृत्यन्तरे साप्तदश्यं नास्ति
तथेहाप्यनारव्यवादेन विहितस्य स्वाहाकारस्य दर्विहोमप्रकरणपठितमन्त्रगतेन स्वाहावादेनोपसंहारे
सति होमान्तरेषु नास्ति स्वाहाकार इति प्राप्ते ब्रूमः—“पृथिव्यै स्वाहा” (तैसं १.८.१३) इति
मन्त्रपाठोऽयम् । न त्वग्र स्वाहाकारीऽनारभ्यापीतब्राह्मणवाक्येनैव विधीयते । न खलु—“यमादिया
अश्नुमाप्याययन्ति” (तैसं २.४.१४) इत्यादि वाज्यामन्त्रगतादित्यादिशब्दाः कस्यचिदर्धस्य
विधायका ह्यः । यथा “विद्वार्थवाचकादित्यशब्दो न विधत्ते, यथा वा क्रियावाचित्वेऽपि वर्तमानार्थ
आप्याययन्तीति न विधायकः, तथा वैदिकहविर्दिपयो “देवस्य दक्षम्” इत्यस्मिन्नर्थे वर्तमानः
स्वाहावादो मोक्षार्थं विदधाति । यथा सत्युपसंहार्योपसंहारकयोरेकविधयस्वशब्दाया अप्यभावा-
त्तात्पर्येवात्र पूर्वन्यायः । ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वात् स्वाहाकारविधिरर्थास्तभ्यत
इति चेत् । एवमपि ब्राह्मणवाक्येन पक्षे प्राप्तः स्वाहाकारो नियम्यते—“अग्निमन्त्रपुपहोमे स्वाहाकारेणै- १०,
वाजं प्रदीपत इति । ततः पाक्षिको वपट्कारोऽयोजितवर्तते । किंच “पुरस्तात् स्वाहाकारा वा भग्वे
देवा उपरिष्टात् स्वाहाकारा अन्ये” (तैसा ३.९.१०) इति ब्राह्मणोक्तन्यायेन “स्वाहा पृथिव्यै”
इत्यपि पाठः पक्षे प्राप्नोति । तत्र “पृथिव्यै स्वाहा” इत्येव पदेदिति नियम्यते । अर्थात् ध्येयास्तौ
नियतं । तस्माद्विधिविधिविधिवयोपसंहाराभावेन होमान्तरेऽप्यनारभ्य विहितो वपट्कारस्वाहा-
कारविकल्पः सुस्थितो भवति । एवं च सति “हुतः स्तोत्रः” (तैसं १.१.३), “स्वाहा १५
वावापृथिवीभ्याम्” (तैसं १.१.३) इति मन्त्रोक्त्यां सूचितस्य स्वाहाकारविकल्पस्य न,
१० कदाचिदप्यनुपपत्तिः ॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे किञ्चिद्विचारितम्—

“तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः ।

हिना श्रुता हेतुताऽतः शूर्पादस्यैव साधनम् ॥

शूर्पसाधनत्वा धीतो ११नाश्रुतेः सा विकल्प्यते ।

अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तु स्यात् प्रवर्तिका” ॥ (जैन्या १.२.९-१०) इति ॥

इदमाम्नायते—“शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं कियते” (ऋ. श्रवा २.५.२-२३) इति ।
अयमर्थवादो १२विधेयशूर्पे हेतुत्वेनान्वेति १३ । हिशब्दस्य हेतुवाचित्वात् । यस्मादन्नसाधनं
तस्माच्छूर्पेण होतव्यमित्युक्ते यद्यदन्नसाधनं दर्शयित्वादिक् तेन सर्वेण होतव्यमिति लभ्यते । ततः २५
पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्प्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः—शूर्पस्य होमसाधनत्वं १४श्रुते, स्तुतीयया तदव-
गमात् । पिठरादीनां त्वानुमानिकमतोऽसमानबलत्वाच्च विकल्पो युक्तः । ततो हेतुसम्भः । स्तुतिस्तु

५७. क-सिद्धार्थवाचक आदित्यशब्दः । ५८. तं. ना. हा-‘देवस्य’ नास्ति । ५९. तं-
अग्निम् दात्रिहोमे । ६०. इ. उ. पा. भा. हा-काचिदप्यनुपपत्तिः ६१. इ. उ. ना. पा. भा. हा-नाश्रुतेः ।
६२-६३. इ. उ. तं. ना. पा. भा. हा-विधेयकहेतुत्वेनान्वेति । ६३. तं. शुष्म ।

प्ररोचनायोऽयुक्ता । तस्मात् स्तुतिवेनान्वयः । अनेनैव न्यायेन प्रकृतेऽपि “अभिहोत्रमेव न दुह्याच्छ्रद्धः । तद्धि नोऽपुनन्ति” (तैत्तिरीय ३-२-३) इत्यत्र द्विशब्दस्य हेतुत्वाच्च यत्र नारयुत्पन्नं सत्र तत्र शूद्रस्पर्शो निषिद्ध इति श्रुत्या सत्त्वाभ्युत्पन्नसंहितानां ग्रीह्यवादीनां कदाचिच्छ्रद्धेन स्पृष्टानां पात्रयोऽप्यस्य न स्वादिति पूर्वं पक्षः । “तद्धि नोऽपुनन्ति” इत्यस्यार्थवादस्य स्तावकावेन हेतुप्रतिपादकत्वाभावात् ११ नोक्तो दोष इति राक्षान्तः ॥

- अथ व्याकरणम्— शुभ्रपदमित्यत्र धातुर्दात्तः । आप्यस्यः विश्वादानुदात्तः । भटुपदेशादुत्तरं लसार्थधातुकमप्यनुदात्तम् । वैश्वदेवो यमन्तत्वेन “मित्रादि” (पा ६-१-१९७) इत्याद्युदात्तः । आतरिश्वन्तद्वे धिपणेतिवत् मध्योदात्तः । घर्मोऽसीत्योकारस्योदात्तानुदात्तयोरोकाराकारयोः स्थाने पतितस्वादेकादेशस्वरेण मित्रमुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः “स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादी” (पा ८-२-६) उत्तरपदस्याऽऽदावनुदात्ते पात उदात्तानुदात्तयोर् एकदेशः स विकल्पेन स्वरितः स्यादित्योकारः स्वरितः । पृथिव्यसीत्यत्र “उदात्तस्वरितयोरेणः स्वरितोऽनुदात्तस्य” (पा ८-२-४) उदात्तस्य वा स्वरितस्य वा स्थाने यो यण् तस्मादुत्तरस्वानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्योकारः स्वरितः । विश्वस्य घायो धारणं यस्या वृद्धेः सा विश्वघायाः । सत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः । विश्वशब्दश्च स्वत आद्युदात्तः । “विश्वं देवा ऋतावृधेः” (तैत्तिरीय २-४-१४) इत्यादी १२ तथा दर्शनात् १५ । इह तु १५ “यहुमीहो विश्वं संज्ञायाम्” (पा ६-२-१०६) इति विश्वमित्येतत् पूर्वपदमन्तोदात्तम् । परमशब्दो भवुंसकालोऽपि नित्यमवुंसकत्वाभावात् फिट्स्वरेणाऽन्तोदात्तः । ६२ इत्येत्यत्र १६ पृथग्वाक्यत्वेन पदात् परत्वाभावात् न विधातः, किंतु धातुस्वरशाप्स्वरलसार्थधातुकस्वरः । ‘परमेण धाम्ना इह हस्व’ इत्येकवाक्यत्वेऽपि ‘६२ हस्व मा क्वा’ इति समुच्चयविवक्षया चकारस्य लुप्तत्वेन “चादिलोपे विभाषा” (पा ८-३-६३) इति निषातस्य विकल्पो द्रष्टव्यः । वसुशब्दो वृषादिः । पथिप्रमित्यत्र २० “जुषा संज्ञायाम्” (पा ३-२-१८५) इति पूकृधातोरेरिप्रत्यये सतीकार उदात्तः । शतधाराशब्दः शतवक्त्राशब्दवत् । ऋत्तोऽज्ज्व इत्यत्र घर्मोऽसीतिवद्वोकारः स्वरितः । “बृहस्पतौ ह्यसंज्ञायाम्” (पा ६-१-१७३ वा १) इति बृहच्छब्दादुत्तरस्या अजादिविभक्त्येवदात्तत्वम् । कं सुखम्, अकं दुःखं तच्च विषये यस्यासी नाकः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वाहाशब्दो निषातः । चावापृथिवीशब्दस्य “देवताह्वये च” (पा ६-२-१४१) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वादात्तत्वात्तुदात्तौ । विश्वघाया इतिवद्विधाद्युत्तिपादयः । २५ “ऋतावरीशब्दस्य आमन्त्रितत्वाविधातः । कर्मिण्यस्य फिट्स्वरः । होमनुदात्तः । मधुशब्दो वृषादिः । मनुपतमपाचनुदात्तौ । धनशब्दो भवुंसकस्वरः । सोमोऽद्रविण्यशब्दा वृषादिगताः । हवस्य होमस्य योग्यं हव्यम्, अथयस्वरः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते आध्वीये वेदाध्यायप्रकाशे कुण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यं
कर्मणे। वाम्। देवेभ्यः। शक्यम्।

यागदिवसे कर्मरश्मे हस्तौ संयुशति—‘कर्मणे वाम्’ इति ॥ ‘देवेभ्यः’ इति पष्ठपथं चतुर्थी (पा २.३.६२ वा १)। हे हस्तौ, देवानां संबन्धिने ‘कर्मणे’ ‘कर्मसिद्धयर्थं’ ‘वां’ युवयोः ‘शक्यं’ युवां विनियोकतुं समर्थो भूयासम्। “छिडयाशिष्यह्” (पा ३.१.८६) इत्यह्प्रत्ययः। “छन्दस्युमयथा” (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकात्वात् सङ्गोपः ॥

अनुवाकप्रयेण ‘पर्वदिनकर्तव्यं समापितमुत्तरैर्दशभिरनुवाकैः प्रतिपदिनकर्तव्यमभिधातव्यम्। तत्र प्रथमं तावदस्मिन्श्रुत्येऽनुवाके हविर्निर्वापोऽभिधीयते।

कर्मण इति ॥ औघावनः—“अथ प्रातर्हुतेऽमिहोत्रे हस्तौ संयुशते कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यमिति” (औघ्री १.४) इति। आपस्तम्बः—“कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यमिति हस्ताव-
धनिज्य” (आपध्री १.१५.४) इति ॥ हे हस्तौ, देवानां संबन्धिने ‘कर्मणे’ प्रक्षालितौ युवां प्रयोक्तुं शक्तौ भूयासम् ॥ विनाऽपि प्रक्षालनं लौकिककृताः सज्जावाच्छास्त्रीयशक्त्यर्थोऽयं सन्तः प्रक्षालन-
हेतुरिति प्रतिपाद्यह—“कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यमिति वाह ज्ञातये” (तैत्रा ३.२.४) इति।
‘कर्मिन्मन्त्रमुत्पाद्य’ ‘वृणास्तरणे विनियुद्धते’—“यज्ञस्य वै संततिमनु प्रजाः पञ्चो यजमानस्य संतापन्ते। यज्ञस्य विच्छिन्निमनु प्रजाः पञ्चो यजमानस्य विच्छिद्यन्ते। यज्ञस्य संततिरिति यज्ञस्य
त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै त्वा यज्ञस्यैवाऽऽहवनीयात् संतनोति। यजमानस्य प्रजायै पशूनां
संतत्यै” (तैत्रा ३.२.४) इति। ‘यज्ञस्य त्वा संतत्यै’ इत्येषां पदानामादराद्धेन द्विरभ्यासेन
भूमिर्दधा न दध्यते तथा स्तरणीयमिति सूच्यते। अत एवाऽन्यत्राऽऽम्नातम्—“अमसिदक्ष
स्तृणाति” (तैत्ति २.६.५) इति। स्तरणप्रदेशस्याऽऽद्यन्ती कल्पे दक्षिती—“गाईपत्यात् प्रक्रम्य
संततामुलपराभीरु स्तृणायाऽऽहवनीयात्” (आपध्री १.१५.४) इति। उलपराजिस्तृणविशेषः
प्रणयनं विधत्ते—“अथ प्रणयति” (तैत्रा ३.२.४) इति। तत्प्रकारः कथो दक्षितः—“‘अघो-
स्तरणे गाईपत्यमुपविश्य कर्त्तुं वा चमत्तं वा प्रणीताप्रणयनमानीय तस्मिन्स्तिरःपवित्रमप मानयन्नाह
ब्रह्मन्तः प्रणेत्यामि यजमानं वाचं यच्छेति। प्रसूतः सन् प्राणैर्धारयन्नाणोऽविषिन्नन् हरोत्तरेणाऽऽ-
हवनीयं दुर्मेयं सादयिष्या” (औघ्री १.४) इति। प्रणयनविधेरर्थवादमाह—“अद्वा वा आरः।
अद्वामेवाऽऽरम्य प्रणीय प्रचरति” (तैत्रा ३.२.४) इति। अपां अद्वाजनकत्वेन अद्वारूपत्वं
मुपचर्यते। तज्जनकत्वं च धृत्यन्तरे समाप्नातम्—“आपो हारमै अद्वा संनमन्ते पुण्याय कर्मणे”
(तैत्रा ३.१.७) इति। दध्यते च स्नावाचमनोपेतस्य अद्वातिशयः। पूर्वोक्तमेव प्रणयनविधिं पुनः

१. मी. व-तस्तिद्वयर्थम्।

१. इ. उ. तं. मा. पा. मां. हा-पूर्वदिनं। २. इ. उ. पा. मां. हा-विजिन्मन्त्रं। ३. इ. उ. पा.
मां. हा-स्तृणस्तरणे। ४. इ. उ. मां. हा-‘राजिस्तरण’विशेषः। ५. व-अपरेण। ६. पा. व-संप्रसूतः
क-संयोज्यत्।

वेपाय त्वा

वेपाय । त्वा ।

शूर्पमादत्ते—‘वेपाय त्वा’ इति ॥ व्याप्नोतीति वेपः विष्णुर्द्विः इति पर्यायाः ।
पचायजन्तः । वृषादित्रादाबुदासत्वम् (पा ६.१.२०३) । सर्वव्यापिने विष्णवात्मने यज्ञाय
५ त्वाम् ‘आददे’ इति शेषः ॥

पुनरनृष बहूषा स्तीति—“अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः । यज्ञमेवारम्य प्रणीय प्रचरति । अपः
प्रणयति । यज्ञो वा आपः । यज्ञमेव आहूयेभ्यः ग्रहण्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । आपो वै
रक्षोभीः । रक्षसामपहृष्यै । अपः प्रणयति । आपो वै देवानां प्रियं धाम । देवानामेव प्रियं धाम प्रणीय
प्रचरति । अपः प्रणयति । आपो वै सर्वान् देवताः । देवता एवाऽऽरभ्य प्रणीय प्रचरति ” (तैत्रा ३.२.४)
१० इति । यज्ञो यथाऽभीष्टस्वर्गसाधनं तद्दद्यान्भीष्टप्रियादिसाधनत्वाद्यज्ञवत् । प्रणीताभिरग्निः
“पिष्टसंयवनं प्रचरणम् । यथा यज्ञो वैरिणं चारयति तद्वदापः वायुं चारयन्ति । रक्षोभीत्वं दुर्योधकम् ।
वृष्ट्युदकस्य वैषम्यधाम्नी धुलोकादुपकृतादपां तद्वामवम् । देवास्तावदग्निं प्रविश्य तन्नाथं प्राप्ताः ।
तथा ॥ अयमे—“देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा दिभ्यस्तोऽग्निं प्राविशन् तस्माद्वाहुरग्निः सर्वान्
देवता इति ” (तैस ६.२.२) इति । स चाभिरप्सु प्रविष्टः । “स निलायत । सोऽपः प्राविशत् ”
१५ (तैस २.६.६) इति श्रुतेः । तस्मादपां संधेदेवतात्वम् । आह्वानान्तराद्वा (तैत्रा ३.२.४; ७.३)
तथार्थं ब्रूयन्म् ॥

वेपायेति ॥ कल्पः—“आदत्ते दक्षिणेनाग्निहोत्रहवणीं सस्येन शूर्पं वेपाय त्वेति ”
(बौधो १.४) इति ॥ तदेतदुभयं यज्ञायुधमध्यपाति । तानि यज्ञायुधान्यस्यैवमाभ्यानानि—
“एषश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कुष्णाजिनं च शय्या चोदुखलं च मुसलं च
१० एषश्चोपला चैतानि वै दक्ष यज्ञायुधानि ” (तैस १.६.८) इति । तेषां प्रयोगप्रकारः “सूत्रे दक्षितः—
“उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयां दर्मान् सस्येतीर्य द्वन्द्वं श्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति दत्तापराणि दत्ता
पूर्वाणि । एषश्च कपालानि चेति यथासमाभ्यातमपराणि प्रयुज्य लुवं शुद्दुसुपशृतं ध्रुवां वेपं पात्रीमाज्य-
स्थालीं प्राशिग्रहरणमिदपात्रं प्रणीताप्रणयनमिति पूर्वाणि । तावि उत्तरेणावशिष्टानि अभ्वाहार्य-
स्थालीमइमानुपवेपं प्रातर्वेहपात्राणीति । प्रणीताप्रणयनं पात्रसंसादनात् पूर्वमेके समाभिनन्ति ”
२५ (आपश्चौ १.१५.६-९) इति । तत्राग्निहोत्रहवण्यादामे शाखान्तरमन्य उदाहृतः—“धान्यपस्याऽसि
दक्षाय त्वेपमिहोत्रहवणीमादत्ते ” (आपश्चौ १.१७.१) इति । तस्मात् ‘वेपाय त्वा’ इति मन्त्रेण
शूर्पम् आदत्ते । वेपो व्याप्तिमान् यज्ञस्तदर्थं भोः शूर्पं, त्वामाददे ॥ अत्राऽर्धानबोधकात् एव

२. भै. ब-‘व्याप्नोतीति’ नास्ति ।

७. आ. तं-पिष्टस्य संयवनम्; क-पिष्टस्य संयमनम् । ८. आ. इ. उ. ना. पा. भा. हा-तत्रैव ।

९. आ. इ. उ. ना. पा. भा. हा-स्थालीं मदन्तीमुपवेपम्; क-स्थालीं मदन्तीमभ्यानमुपवेपम् ।

१०. तं-आदधीव; क. ब-आददीत ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो धूर्ति धूर्व
धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व

प्रत्युष्टमिति प्रति-उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रति-उष्टा । अरातयः । धूः ।
असि । धूर्व । धूर्वन्तम् । धूर्व । तम् । यः । अस्मान् । धूर्वति । तम् । धूर्व ।

‘प्रत्युष्टम्’ इति प्रतितपनमन्त्रो व्याख्यातः (तैसं १.१.२) ॥

धुरमभिमृशति—‘धूः’ इति ॥ धूःस्योऽग्निरुच्यते । ‘धूः हिंसकः स्वम् असि ।
युगप्रदेशस्य धूर्त्वा स्थितस्त्वम् । हे अग्ने-धुर्य । “एष वै धुर्वोऽग्निः” (तैमा ३.२.४)
इति ज्ञानम् । धूर्वा हिंसायाम् । कर्तरि क्प् (पा ३.२.७६) । “राष्ट्रोपः”
(पा ६.४.२१) । उपधादीर्घः (पा ८.२.७६) । यत् ईदृशस्य तस्मात्
‘धूर्वन्तं यज्ञस्य हिंसकं राक्षसादिकं तान्त् ‘धूर्व नाशय । किं च ‘तं च ‘धूर्व ‘यः १०

वाक्यपूर्तये पदाध्याहारः । अनुष्ठानकाले तु न लौकिकं यदभ्युपगम्यते । अनाम्नात्स्योहादिष्वद-
मन्त्रत्वात् । अथबुद्धस्यायस्य वाक्यैकदेशेनापि संस्कारोद्घोषे सति स्मृत्युत्पत्तेः । “अमन्त्रत्वादेव
तद्वाक्यस्मृत्या नास्त्यस्यैकदेशेन” इति । “सूयाय जुष्टं मित्रं वासि” इत्युहादीनमन्त्रानपि “प्रयुज्यते ।
अथवा ‘अग्ने जुष्टम्’ इत्येवमात्रातस्त्वैव प्रयोगे सर्वैकर्मसमवेतस्यायस्य स्मृत्यभावप्रसङ्गात् ॥
अस्य यज्ञार्थं मित्रं वासि तादौ प्रसिद्धमित्याह—“वेपाय त्वेस्याह । वेपाय होनदादते” १५
(तैमा ३.२.४) इति ॥

प्रत्युष्टमिति ॥ कथम्—“प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा
प्रतितप्य” (आपथी १.१.४.१) इति । व्याख्ये—“प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह ।
रक्षसामपहत्ये” (तैमा ३.२.४) इति ॥

धूर्ति ॥ कथम्—“जघनेन गार्हपत्यमग्निष्ठमनो भवति । तस्यैत्योत्तरं युगपुरमभिमृशति २०
धूर्ति धूर्व पूर्वन्ते धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं यं धूर्वा इति” (बीर्मा १.४) इति ॥
ग्रीहिरूपविधिरक्षकदत्तसन्धिनी युगस्य कलीचद्वन्द्वप्रदेशे अग्निद्विसकोऽग्निः क्षात्ररटोऽस्ति । तं
प्राप्यते—१० मो यज्ञे, एवं हिंसकः असि । ततः पापरूपं हिंसकं विनाशय । किं च ‘यः राक्षसादिः
यागविघ्नेन अस्मात् जिघांसति तम् अपि विनाशय । ‘यं याऽऽरुस्यादिरूपं धिगिं ‘यं

३-२ ति. सं. पं. व-राष्ट्रोपधादीर्घत्वे ।

११. इ. उ. अमन्त्रत्वादेव । १२. इ. उ. पा-कथित । १३. आ. इ. उ. क. पा. ना. मा. हा-
प्रयुज्यते । १४. क. सं. व-हे ।

यं वयं धूर्वा^१मस्त्वं देवाना^२मसि सस्नित^३मं
पप्रित^४मं जुष्ट^५तमं वह्नित^६मं देवहृत^७ममहुत^८मसि

यम् । वयम् । धूर्वा^१मः । त्वम् । देवाना^२म् । असि । सस्नित^३ममिति सस्नि-तमम् ।

पप्रित^४ममिति पप्रि-तमम् । जुष्ट^५तममिति जुष्ट-तमम् । वह्नित^६ममिति वह्नि-तमम् ।

देवहृत^७ममिति देव-हृतमम् । अहुत^८म् । असि ।

१ अस्मान् २ धूर्वति जिघासति अपि च ३ तम् अपि ४ धूर्वं ५ यं ६ वयं ७ धूर्वा^१मः जिघासामः । सर्वत्र “उपधायाः [यां] च” (पा ८.२.७८) इति दीर्घत्वम् ॥

अनोऽभिमन्त्रयते—‘त्वम्’ इति ॥ हे शकट, ‘त्वं’ देवानाम् असि । देवसंवन्ध्यसि देवतायै हविर्धारणेन । अत एव सस्नितमं शुद्धतमं इदानीमसि । ण्या शौचे । “आद्यगमः” १० (पा ३.२.१७१) इत्यादिना किन् ऋद्वच्च । पप्रितमं पूर्णतमं ब्रीह्यादिभिः । प्रा पूरणे । स एव प्रत्ययः । जुष्टतमं प्रियतमं देवानाम् । “नित्यं मन्त्रे” (पा ६.१.२१०) इत्याद्युदात्तत्वम् । वह्नितमं वोढृतमं हविषाम् । “वह्निश्चिथ्रुवदुग्ढा” (उ ५.००) इत्यादिना निप्रत्ययः । स च नित्-१ । देवहृतमं देवानामाह्वतुतममिवासि हविर्धारणेन । किपि

१ धूर्वा^१मः जिघासामः २ तम् अपि विनाशाय ॥ वरूपाधारभूताया युगधुरः संस्पर्शं विघते— १५ “धूरतीत्याह । एष वै धुरोऽसिः । तं वदजुवस्वृजयातीपात् । अप्वधुं च यजमानं च मद्देह । उपस्वृजयायेति । अप्वयोश्च यजमानस्य वामदाहाय” (तेमा ३.२.४) इति । ‘तं धूर्वं’ इति वाक्ययोः पौनदक्यभ्रमं निवारयति—“धूर्वं तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्वं च वयं धूर्वा^१म इत्याह । द्वौ वाक् जुष्टयोः । यं तैव धूर्वति । यश्चैनं धूर्वति । ताजुभौ शुचाऽर्पयति” (तैशा ३.२.४) इति । शौचेन योजयतीत्यर्थः ॥

२० त्वमिति ॥ कवरः—“अनोऽभिमन्त्रयते त्वं देवानामसि सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं वह्नितमं देवहृतममहुतमसि हविर्धामं दस्हस्व मा ह्नाः” (योश्री १.४) इति ॥ १ योः शकट, ‘त्वं’ देवानां संबन्धि भयसि । ततः शुद्धितमं ब्रीहिभिः पूर्णतमं प्रियतमं हविषो वाहकतमं देवानामाह्वतुतमं च असि । किं च ब्रीह्यभारापादितवस्त्वत्वरहितं हविषो धारकम् असि । अतो दृढं भव, ममं सा मूः ॥ मन्त्रस्य प्रथमभागे स्पष्टार्थत्वं दर्शयति—“त्वं देवानामसि सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं वह्नितमं २५ देवहृतमनित्याह । यथावजुरेवैतत्” (तेमा ३.२.४) इति । मन्त्रपदैर्व्योऽर्थो यथा प्रतीयते स तथैव,

४. ति. सं. मे१. पं. व- देवानाम् । ५. ति. सं. पं. व- प्रत्ययः । ६-६. ति. पं. व- निप्रत्ययः ।

१५. क. सं-दे ।

हविर्धानं दृष्ट्व मा हविर्मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं विक्था

हविर्धानमिति हविः धानम् । दृष्ट्व मा । ह्याः । मित्रस्य ।

त्वा । चक्षुषा । प्रेति । ईक्षे । मा । मेः । मा । समिति । विक्थाः ।

संप्रसारणे, “हलः” (पा ६.४.२) इति दीर्घः । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

अहुतम् अकुटिलम् असि घृतिमत्तया । ‘हु हरेच्छन्दसि’ (पा ७.२.३१) इति हुभावः । ५

हविर्धानं, हविर्भूता ब्रीह्यादयो निवीयन्तेऽस्मिन्निति हविर्धानम् । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणे

प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । यतस्त्वमेवंविधस्तस्मात् दृष्ट्व । मा ह्याः इति व्याख्यातम्

(तैसं १.१.३) ॥

पुरोडाशीयान् प्रेक्षते—‘मित्रस्य’ इति ॥ जगतां मित्रभूतस्य नगद्वन्धोरादित्यस्य चक्षुषा त्वा पुरोडाशीयसमूहं प्रेक्षे । नात्मीयेन । ततश्च त्वं मनुष्येण दृष्टोऽहमिति मा १०

मेः मा मैरीः । “वहुलं छन्दसि” (पा ७.३.९७) इतीडभावः । सिचि वृद्धिं वाधित्वा

व्यत्ययेनान्तरङ्गो गुण एव क्रियते । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” (व्याडिपरिभाषावृत्ति ५३)

इति वा वृद्धयमात्रः । मा च सं विक्थाः मा च कम्पिष्ठाः । ओविनी भयचलनयोः । छुडि

“छिड्सिचावात्मेनपदेपु” (पा १.२.११) इति सिचः कित्त्वम् । “झलो झळि”

(पा ८.२.२६) इति सिचो लोपः । अत्र मा च मेः मा च संविक्थाः इति चार्पस्य १५

गम्यमानत्वात् “चादिछोपे विभाषा” (पा ८.१.६३) इति प्रयत्ना तिङ्विभक्तिर्न

निह्न्यते । गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव लोपः । नन्ववधातादिना पीडां कर्तुंभारभते भवान्,

न त्वत्र कथिद्वयो विवक्षाविशेषोऽस्ति-१६ । द्वितीयभागे श्रीहिभारप्रयुक्तं कैथिक्यं धार्यत

इत्याह—“अहुतमसि हविर्धानमिरयाहानार्थे” (तैमा ३.२.४) इति । तृतीयभागे स्वयमप्यारोहुं

वाक्यस्य धैर्यं संवाच्यत इत्याह—“दृष्ट्व मा ह्यारित्याह धैर्ये” (तैमा ३.२.४) इति । अतः २०

पक्षाऽऽपहतस्य अक्षरस्य भागस्य सम्प्रान्तशेषमभिधेयत्वाऽऽह—“अहुतमसि हविर्धानमिरयाहोइति”

(भाष्यो १.१.३.७) इति ॥

मित्रस्येति ॥ कल्पः—“अथ पुरोडाशीयान् प्रेक्षते मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं

विक्था मा त्वा दृष्ट्वसिपमिति” (बीधी १.५) इति ॥ हे श्रीदित्यस्य, जगत्त्रिस्य सूर्यस्य

चक्षुषा त्वामयलोक्यामि, न तु वैरिचक्षुषा । ततः मा मैरीः, मा अथ कम्पिष्ठाः । अहं तु त्वा २५

७-७. ति. तं-कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, रोषं यत्तम्; न-कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, रोषं घृण्यम् ।

८. व. मै. मै१-सर्वत्रगम् ।

१६-१६. मा. ना. हा-कथिद्वयविशेषोऽस्ति; क-कथिद्वयो विवक्षाविशेषोऽस्ति ।

मा त्वा (१) हिंसिपमुरु वाताय देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

मा । त्वा (१) । हिंसिपम् । उरु । वाताय । देवस्य । त्वा ।

सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् ।

तत्किमुच्यते—‘मा मेः’ इति । तत्राऽऽह—‘मा त्वा हिंसिपम् । अवघातादिना न त्वामहं
५ नाशयामि । किंतु हविर्भूतं त्वां देवतायै संकल्प्य उच्छ्रितं स्थानं प्रापयामि । यद्योक्तम्—
“यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितं पुनः” (द्र. मनु ५.४०) इति ॥

तृणानि निरस्यति—‘उरु’ इति ॥ वातार्थं वातप्रवृत्त्यर्थं उरु महद्भव । एतेन
अवरुणत्वं हविषः कृतं भवति । “यद्वै किंच वातो नाभिवाति” (तैत्रा ३.२.४)
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१० निर्बपति—‘देवस्य त्वा’ इति ॥ ‘सवितुः सर्वप्रेरकस्य देवस्य प्रसवे प्रेरणायां
तेनैव प्रेरितोऽहं त्वाम् अग्नये अग्नयर्थं जुष्टं प्रियं निर्बपामि निष्कृष्य शूर्पे निक्षिपामि ।
“पापघ्नूक्तान्विव्रकाणाम्” (पा ६.२.१४४) इति सूत्रेण प्रसवशब्दोऽन्तोदात्तः ।
‘अश्विनोः बाहुभ्यां, न त्वात्मीयाम्यामिति स्तुतिः । “अश्विनौ हि देवानामन्वयं आस्ताम्”

न मारयामि ॥ अनुकूलोऽयम् इति वृद्धगुरादनाय मित्रशब्दप्रयोग इत्याह—“मित्रस्य त्वा वक्षुषा
१५ प्रेक्ष ह्याह मित्रवाय” (तैत्रा ३.२.४) इति । अयकम्पयोरपि हिंसावान्तरभेदवन्तित्यभिप्रेत्याह—
“मा मेनां संविबधा मा त्वा हिंसिपमित्याहाहिंसायै (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

उच्येति ॥ कथम्—“उरु वातायेति परीणाहम् अपरच्छाद्य” (आपधौ १.१७.८)
इति ॥ हे करिष्यमाणद्वार, त्वमेतेन विधानभूतमृणाद्यपनयनेन वायुप्रवेशार्थं विस्तीर्णं भव । वायुप्रवेशो
प्रयोजनमाह—“यद्वै किंच वातो नाभिवाति । तत्तर्धं वरुणदेवस्यम् । उरुवातायेत्याह । अवारुण-
२० मेवेनम् करोति” (तैत्रा ३.२.४) इति । यद्वत्त्वमावृतत्वेन वायुर्न रक्षति तस्य सर्वस्याऽऽधारको
वरुणः इत्यामी । तच्च स्वामित्वं वायुना निवर्त्यते ॥

देवस्येति ॥ कथम्—“अथ निर्बपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पृष्णी
हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्बपामीति” (बीधौ १.५) इति ॥ तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“शूर्पे पवित्रे
निधाय तस्मिन्नभिदोत्रद्वयस्या हवींश्चि निर्बपति तथा वा पवित्रवत्तया” (आपधौ १.१७.९)
२५ इति ॥ व्याचष्टे—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूयै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ

१-९. ५. हविर्भूतत्वात् । १०. मै१-समर्थः । ११-११. व. मै. मै१-प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितं पदम् ।
१२. ति. व-वातप्रवृत्त्यर्थम् ।

१७. आ. पा. हा-परिणाहम् । १८. व-अपान्त्रयः; त-अन्त्रेयः; क-अपवाह्य । १९. क,
व-पवित्रम् ।

हविर्निवापः]

पूष्णो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टं निर्वपाम्यग्रीपोमाभ्यामिदं देवानामिदमु नः सह

पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अग्रये । जुष्टम् । निर्वपति । वृषामि । अग्रीपोमाभ्यामित्यग्नी-सोमाभ्याम् ।

इदम् । देवानाम् । इदम् । उ । नः । सह ।

(तैत्रा ३.२.४) । तथा पूष्णः एव हस्ताभ्यां पाणितलाभ्याम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण पठया उदात्तत्वम् (पा ६.१.१६१) ॥

अग्रीपोमीयं निर्वपति—‘अग्रीपोमाभ्याम्’ इति ॥ “देवताद्वन्द्वे च” (पा ६.२.१४१) इति “पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र च ‘देवस्य त्वा’ इत्यादि, ‘जुष्टं निर्वपामि’ इति चानुपज्यते” ॥

निरुस्तानभिमृशति—‘इदं देवानाम्’ इति ॥ ‘इदं निरुस्तं धान्यं देवानां स्वं, तदुद्देशेन निरुस्तत्वात् । अन्यस्मात् व्यावृत्तमभूदित्यर्थः ॥

निरुस्तशेषमभिमृशति—‘इदमु नः सह’ इति ॥ ‘इदं निरुस्तशेषं नः अस्माकं भवतु । उशब्दः पूर्वस्माद्वावृत्तयै । तुशब्दो वा लुप्ततकारः । किमस्माकमेव? नेत्याह । ‘सह एव देवैः इदमस्माकं स्वम् । न निरुस्तवदेवानामेव । न चास्माकमैक्षिकभोगायैव । तत्र शेषस्य निरुस्ते यदा आवापः, तदा यागोत्तरकाळं शेषमक्षणेन साधारणत्वम् । यदा तु कौष्ठादी, तदा तदुत्तरस्यामिष्टयामुभयं भविष्यतीति साधारण्यम् ॥

हि देवानामस्त्वयं आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अग्रये जुष्टं निर्वपामीत्याह । अग्रय एवैनां जुष्टं निर्वपति ” (तैत्रा ३.२.४) इति । एनान् ग्रीहीन् मियं हविर्वथा भवति तथा निर्वपति । आद्युत्ति विधत्ते—“अग्रैरनुषा । ग्रय हमे लोकाः । एषां लोकानामाप्यै । तूष्णीं चतुर्थम् । अपरिमित-मेवावरुन्धे ” (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

अग्रीपोमाभ्यामिति ॥ आपस्तम्बः—“एवमुत्तरं यथादेवतमग्रीपोमाभ्यामिति षोडश-
स्याम्” (आपथी १.१८.१) इति । तदिदं स्पष्टीचकार वीधाधनः—“एतामेव प्रतिपदं कृत्वाऽग्री-
पोमाभ्यामिति षोडशस्याभिमृश्याय वैमृशामेति चेन्नाग्निभ्यामित्यमावास्यायामसंनयत इन्द्रायेति
संनयतो महेन्द्रायेति वा यदि महेन्द्रवाजी मयति ” (वीथी १.५) इति ॥ ‘देवस्य त्वा’
इत्येतमेव भागमुपक्रमं कृत्वा ‘जुष्टं निर्वपामि’ इत्युपसंहारं कृत्वा तथोर्मध्ये ‘अग्रीपोमाभ्याम्’
इति प्रयोक्तव्यम् । एतत्तत्त्वमभिमृश्याऽऽह—“स एवमेवाऽनुपूर्वम् इवीरपि निर्वपति” २५.
(तैत्रा ३.२.४) इति ॥

इदमिति ॥ कल्पः—“इदं देवानामिति निरुस्तानभिमृशति । इदमु नः सहैत्यवशिष्टान्”
(आपथी १.१८.३) इति ॥ शूर्पे निरुस्तम् । इदं देवानाम् एव स्वम् । इदं तु शकटस्य देवैः

१३-१३. ति. तं. च- उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवस्याद्यनुषाः ।

स्फ़ात्यै त्वा नारात्यै सुवरमि वि ख्यैपं वैश्वानरं ज्योतिर्द॑हन्तां

स्फ़ात्यै । त्वा । न । अरात्यै । सुवः । अमि ।

वीति । ह्येपम् । वैश्वानरम् । ज्योतिः । द॑हन्ताम् ।

निरुते कोष्ठदौ वा ^{१३}अवशिष्टम् आवपति—‘स्फ़ात्यै त्वा’ इति ॥ स्फ़ापी ओप्यायी
५. वृद्धौ । ण्यन्तात् किन् । “तितुन्नतयसिसुसरकसेपु च” (पा ७.२.९) इति इट्प्रतिषेधः ।
णिङोपयलोपो । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण किन् उदात्तत्वम् । “उदात्तयणो हल्पूर्वात्”
(पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ^{१४}स्फ़ात्यै वर्धनाय अस्वदीपं धान्यं वर्धयितुं
त्वाम् ‘अवशिष्टमावपामि’ इति शेषः । ^{१५}नारात्यै, ^{१६}तत्र वर्धितं ^{१७}नादानाय, अपि तु दानार्थम्
^{१८}दानार्थमेवेति । रातेः क्तिनि अन्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

- १० आहवनीयमन्वीक्षते—‘सुवः’ इति ॥ सुपु श्रेयासि गमयतीति ^{१९}सुवः । ^{२०}अतः
अन्तर्भावितव्ययात् “अन्येभ्योऽपि दृश्यते [न्ते]” (पा ३.२.७५) इति विच्प्रत्ययः ^{२१}।
“इयदुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्” (पा ६.४.७७ वा १) इयुवङादेशः ।
“न्यङ्स्वरौ स्वरितौ” (फि ७४) इति वः स्वरितत्वम् । एवंविधं ^{२२}वैश्वानरं विज्ञेयां नराणां
स्वामित्वेन संबन्धितं ^{२३}ज्योतिः शोतनशीलं आहवनीयम् ^{२४}अमि ^{२५}वि ^{२६}ख्येपम् आभिमुख्येन
१५ पश्यामि । “अभिरभागे” (पा १.४.९१) इति लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वेन गतित्वाभावात्
“गतिर्गती” (पा ८.१.७०) इति निघाताभावः । “छिद्वाशिष्यद्” (पा ३.१.८६),
“यासुट्” (पा ३.४.१०३), “अतो येयः” (पा ७.२.८०) । “नरे संज्ञायाम्”

सहितानामस्माकं स्वं यागावराणामस्माभिः कश्चित्प्राणात्वात् ओक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ भाग्योरसां कर्षाय
मन्त्रद्वयमित्याह—“इदं देवानामिदमु नः सहेत्याह व्यासृष्वै” (तैषा १.२.४) इति ॥

- २० स्फ़ात्यै ज्योतिः ॥ कथं—“स्फ़ात्यै त्वा नारात्या इति निस्तानेवाऽभिमन्त्र्य (आपथी
१.१.८२) इति ॥ हे हविः, अभिवृद्धयै त्वामभिमन्त्रयामि । तत्राभिवर्धनमदानाय न भवति किंतु
देवेभ्यो दातुमेव ॥ सोऽयं भन्त्रो हविषोऽस्मद्वन्दनेन क्षयो मा मूर्दित्येवं रक्षार्थं इत्याह—“स्फ़ात्यै
त्वा नारात्या इत्याह गुण्यै” (तैषा ३.२.४) इति ॥

सुवरमिति ॥ धीघायनः—“आहवनीयमन्वीक्षते सुवरमि विख्येयं वैश्वानरं ज्योतिरिति”

- २५ (धौप्रौ १.५) इति । आपस्तम्बस्तु मन्त्रभेदमभिप्रेत्याऽऽह—“सुवरमि विख्येयमिति सर्वं विहार-
मनुवीक्षते वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम्” (आपथी १.१.८-४) इति ॥ स्वर्गसाधनत्वेन स्वर्गरूपं
सर्वयागप्रदेशमभितो विज्ञेयेण पश्यामि । आहवनीयामि स्वर्गप्रकाशकज्योतिःस्वरूपं पश्यामि ॥

१४. मै१-अश्वेपम्, व-शिष्टम् । १५-१५. ति. तं. व-तदर्थितम् । १६. ति. तं. व-
‘दानार्थमेवेति’ नास्ति । १७. मै. मै१-‘अतः’ नास्ति । १८. मै. व-विच् ।

दुर्यां धावापृथिव्योरुर्वन्तरिक्षमन्विहृदित्यास्त्वोपत्ये
दुर्याः । धावापृथिव्योरिति धावापृथिव्योः । उरु । अन्तरिक्षम् ।

वन्ति । इहि । अदित्याः । त्वा । उपस्थ इत्युप-स्थे ।

(पा ६.३.१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । “ तस्येदम् ” (पा ४.३.१२०) इत्यण् ।
अन्तोदात्तो वैश्वानरशब्दः । “ तमसीव वा एपोऽन्तश्चरति ” (तैत्रा ३.२.४) इति ब्राह्मणम् ।। ५

गृहाननुवीक्षते—‘दृहन्ताम्’ इति ॥ ‘दुर्याः गृहाः । दुर्यां हिंसायाम् । “किंप्रत्यये,
“राहोपापृक्तलोपयोः (पा ६.४.२१, ६.१.६७) कृतयोः, दूः हिंसा । तस्मात् “ तत्र साधुः ”
(पा ४.४.९८) इति यत् । “ न भकुर्दुराम् ” (पा ८.२.७९) इति दीर्घाभावः ।
“ यतोऽनायः ” (पा ६.१.२१३) “ इत्याद्युदात्तत्वम् । दुरि साधवो दुर्याः दुःखहेतवः । दिवि च
पृथिव्यां चास्माकमुपमोगार्थं “ गृहाः “ दृहन्तां वर्धन्ताम् । दृहस्वेतिवत् पदस्वरूपमनुसरणीयम् । १०
“ धावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् ” (तैत्रा ३.२.४) इति ब्राह्मणम् । “ देवताद्वन्द्वे
च ” (पा ६.२.१४१) इति “ उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ; “ उदात्तपणः ” (पा ६.१.१७४)
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ; “ दिवो धावा ” (पा ६.३.२९) इति धावादेशः ॥

२५. “ उर्वन्तरिक्षमन्विहृ ” इति गमनमन्त्रो व्याख्यातः— (तैसं १.१.२) ॥

वाकद्वयोपरिभारो परितः कद्वेष्टिते तमरिक्वि प्रवेशेऽवस्थितस्य बहिरवलोकनमप्यपेक्षितमिरयाह— १५
“ तमसीव वा एपोऽन्तश्चरति । यः परीणहि । सुवरभि वि स्थेपे वैश्वानरं ज्योतिरिरियाह । सुवदेवाभि
वि पश्यति । वैश्वानरं ज्योतिः ” (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

दृहन्तामिति ॥ बोधायनः— “ अथ गृहाननुवीक्षते दृहन्तां दुर्यां धावापृथिव्योरिति ”
(बोधो १.५) । आपस्तम्बः— “ दृहन्तां दुर्यां धावापृथिव्योरिति “ प्रत्यवरौह ” (आपधो
१.१८.४) इति ॥ इहलोकपरलोकयोरस्मद्गृहा “ दृढो भवन्तु ॥ अदादये सङ्गाया “ सङ्गाया २०
दादये मासनीयमिरयाह— “ धावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् । दृहन्तां दुर्यां धावा-
पृथिव्योरिरियाह । गृहाणां धावापृथिव्योरुत्थे ” (तैत्रा ३.२.४) इति । “ गृहीतहविष्कः किं यो हिश्य
यश्यतीत्यज्ञानाहोक्तयोर्भयेन कम्पः प्राप्तः । “ दृहन्ताम् ” इत्युक्ते सत्येतद्विनाश उद्देश्यो न भवतीति
निश्चयाद्वैयं भवति ॥

१९. ति. क्तिपि प्रत्यये । २०. ति. तं. व- वलिलोपापृक्तलोपयोः । २१. मै. मै१- इत्युदात्तत्वम् ।
२२. मै- ‘ गृहाः ’ नास्ति । २३. मै. मै१- धावापृथिवीद्वन्द्वे पूर्वोत्तरपदे : युगपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
२४-२४. ति. तं. व- उर्विति गतम् ।

२०. आ. क. तं-प्रत्ययश्च । २१. तं. व-दृढा भवन्तु । २२. व-संभवात् । २३. व-गृहीते हविषि ।

सादयाम्यग्रे हव्यं रक्षस्व ॥ ४ ॥

[मा त्वा पटुचत्वारिंशच्च]

सादयामि । अग्रे । हव्यम् । रक्षस्व ॥ ४ ॥

[मैत्रं १.१.४-५; कात् १.४; कप्तिं १.४; कात् १.६-११]

- ५ हविः सादयति—‘अदित्याः’ इति । घतेः कर्मणि ^{२१}क्तिन् । ^{२१}दितिः खण्डनीया-^{२१}, अदितिः खण्डनीया पृथिवी । “इयं वा अदितिः” (तैत्रा ३.२.४) इति दर्शनात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । तस्याः ^२उपस्थे उत्सङ्गे त्वां स्थापयामीति स्तुतिः । उपस्थीयते अस्मिन् इत्युपस्थः । “घवर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनिद्युष्यर्थम्” (पा ३.३.५८ वा ४) इति ^{२२}घवर्थे कः । “स्वाङ्गानामनुर्वादीनाम्” (कि ५२) इति १० द्वितीयमक्षरमुदात्तम् ॥

गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—‘अग्रे’ इति ॥ हे ^२अग्रे गार्हपत्य, इदं ^२हव्यं हवनाय निरुतं ^२रक्षस्व ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । “छन्दसि च” (पा ५.१.६७) इति यः ॥ ४ ॥
॥ इति प्रथमे चतुर्थोऽनुवाकः ॥

- उच्यति ॥ कल्पः—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीति हरति” (आपग्री १.१८.४) इति ॥ व्याचष्टे-
१५ “उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह गायै” (तैत्रा ३.२.४) इति ॥
अदित्या इति ॥ कल्पः—“पाथीक्षरेण गार्हपत्यमुपसादयत्यदित्यासवोपस्थे सादयामीति” (बीश्री १.५) इति ॥ अदितिश्चन्द्रस्य भूमिरर्थं इत्याह—“अदित्यासवोपस्थे सादयामीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या गृयेनदुपस्थे सादयति” (तैत्रा ३.२.४) इति ॥
अग्रे इति ॥ गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—“अग्रे हव्यं रक्षस्वेति” (बीश्री १.५) इति ॥
२० अग्रे हविषो रक्षामात्रं विवक्षितमित्याह—“अग्रे हव्यं रक्षस्वेत्याह गुप्ये” (तैत्रा ३.२.४) इति ॥
अत्र विनिर्वाणसंग्रहः—

“कर्मणे दस्तयोः सुद्विर्वेषा शूर्पपरिग्रहः ।
प्रपुष्टमिति संतप्य धूः स्तुत्येत् ^{२३}वाकटे धुरम् ^{२३} ॥ १ ॥
त्वमीषां संस्पृशेद्दृष्टं शकटं त्वधिरोहति ।
उर्वन्तरिषमपच्छाद्य मित्रेति हविरीक्षते ॥ २ ॥
देवेति निर्वपेदग्नीष्यपि पूर्वानुपञ्जनात् ।
इदं निरुतत्वेयौ स्तुत्येत् स्थाप्यभिमन्त्रणम् ॥ ३ ॥

२५. मै. मै. १- वितनि । २६-२६. ति. व-‘दितिः खण्डनीया’ नास्ति । २७. ति-‘घवर्थे’ नास्ति ।

२४-२४. व- शकटं धुवम् ।

द्विनिर्वाणः]

सुवर्चिहां धीक्षयाय वैशा पूर्वाभिधीक्षणम् ।

२२. हावस्त्रोह गच्छेद्वि भूमौ हि सादयेत् ॥

अग्नेऽभिसन्त्रणं मन्त्रा उक्ता एकोनविंशतिः ॥ ४ ॥

अथ मीमांसा—तत्र केचित् सामान्यविचारा उच्यन्ते । यद्यपि 'हरे रवा' इत्यत्रैवैत-
 यत्कथ्यास्तथापि^{२५} सर्वत्र संचारव्युत्पत्तये तत्तदनुवाकेषु उच्यन्ते ।

५

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

“अनध्याये मन्त्रपाठः कर्तुं नास्त्यस्ति वा न सः ।

तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति^{२६} तत्रानिषेधतः ॥ (जैन्या १२.३.८) इति ॥

“पर्वणि साधेत्तस्यम्” इति निषिद्धत्वादनध्यायेषु क्रतुप्रयोगे मन्त्रपाठो नास्तीति
 चेत् । भवम् । निषेधस्य^{२७} ग्रहणार्थाध्ययनविपर्ययात्^{२८}, क्रतुप्रयोगे^{२९} तदभावात् । अन्यथा १०
 प्रतिपदि एव हरेर्विहितत्वेन मन्त्रपाठाभावे^{३०} तदध्ययनम् अनर्थकं स्यात् । तस्मात् प्रतिपदि
 “कर्मणे वाग्” (तैत्ति १.१.४) इत्यादयो मन्त्राः पठितव्याः ॥

तत्रैवान्यद्विचारितम्—

“स्वरो मन्त्रे भाषिकः किं स्यात् प्राद्वचनिकोऽथ वा ।

प्राज्ञणोक्तरादिमोऽन्यस्तदुक्तेलक्षणतः ॥ (जैन्या १२.३.९) इति ॥

१५

तत्तद्देशीयप्राज्ञणस्वरो भाषिक इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—“छन्दोगा बहुचाञ्चिद तथा
 वाजसनेयिनः । उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते” ॥ । सोऽयं भाषिकः^{३१} स्वरा
 कर्तुं मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः । कुतः ? प्राज्ञणोक्तत्वात् । “^{३२}मन्त्रस्य लिङ्गविनियोग्यतया”^{३३}
 स्वरविशेषविधानादेव प्राज्ञणे मन्त्र उपादीयत इति प्राप्ते भूमः—न हि प्राज्ञणे मन्त्रः पठ्यते । किंतु
^{३४}प्रवचनप्रतिद्वस्वराद्युपेतं^{३५} मन्त्रकाण्डोत्पन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रम-
 २०
 सत्त्वानि कानिचिदक्षराण्युच्चार्यन्ते । तद्यथा—“हमामगृण्यन् रशनामृतस्येत्यधामिधानीमा इत्ते”
 (तैत्ति ५.१.२) इति । एतमेवाभिप्रायं द्योतयितुं^{३६} कश्चिच्छब्दान्तेन उपलक्ष्यते । तद्यथा—“साधि-
 ज्ञाणि जुहोति प्रसूयै” (तैत्ति ५.१.१) इति । यद्य लिङ्गसिद्धो विनियोगस्तत्र प्राज्ञणमनुवादकमस्तु ।
 तस्मात् प्राद्वचनिकः स्वरः कर्तुं “कर्मणे वाग्” इत्यादिमन्त्राणां प्रयोक्तव्यः ॥

तत्रैवान्यद्विचारितम्—

२५

“प्राज्ञणोत्पन्नमन्त्रस्य वैरचर्यं भाषिकोऽथ^{३७} वा ।

भाषोऽन्यमन्त्रवन्मैव स्वरान्तरविचर्यतेनात्” ॥ (जैन्या १२.३.१०) इति ॥

२५. व-‘तथापि’ इत्यस्यानन्तरं ‘न्यायस्य’ । २६. तं-मन्त्रानिषेधतः; ना-पाठानिषेधतः ।
 २७. इ. उ. मा. पा. मां. हा-प्रदणाययनं । २८. तं-विपर्ययेन । २९. तं-तथाभावात् । ३०. इ. उ.
 ना. मां. हा-अध्ययनम् । ३१. धा. क. तं. ना. पा. मां. हा-‘स्वरः’ नास्ति । ३२-३३. तं-मन्त्रविनि-
 योगस्य लिङ्गोऽनतिविदितया । ३४. इ. उ. ना. पा. मां. हा-प्रवचनसिद्धं । ३५. क. तं-मन्त्रकाण्डे
 समुत्पन्नम् । ३६. तं-कचित् कश्चिच्छब्दान्तरेण । ३७. व-भाषिको न ।

“ दानश्च्योऽसि ” (ताम्रा १-२-४; ६-५-३) इत्ययं मन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नः । तस्याप्यन्यमन्त्र-
 यत् प्रावचनिकस्वरः इति चेत् । मैवम् । मन्त्रकाण्डे तदपठेन तत्स्वरमावात् । तस्मान्नापिकस्वरः ।
 यद्यपि “ पञ्चस्य संततिरसि ” (तैत्ति ३-२-४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणोत्पन्नो मन्त्रः श्रैश्वर्येणाऽऽ-
 स्मायते तथापि “ सोमाय ३०-राखे क्रीताय-३० ” ब्रोह्ममाणावानुवृद्धि ” (ऐमा १-१३) इत्येवमादीनां
 ५ बहुवचमाहणोपसमन्त्राणामयं भाषिकः स्वरः ॥

१६ अन्यदपि तत्र चिन्तितम्—

“ यदा कदाचिन्मन्त्रान्ते वा कर्मानियमाज्ञवेत् ।

आधो मैवं कृत्स्नजन्मरज्ज्वरेण्यतोऽन्तिमः ” ॥ (जैम्या १२-१-११) इति ॥

“ इये स्वा ” (तैत्ति १-१-१) इति मन्त्रः शाखाण्डे करणम् । “ इमामगृण्यन् ” (तैत्ति
 १० ४-१-२) इति रक्षनाऽऽदाने । तत्र संज्ञायः—किं मन्त्रादी कर्म कर्तव्यम्, १७ उत अगृण्यन् रक्षनाम्
 इत्येवंविधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रपदस्योच्चारणकाले १८ “ वा यस्य कस्यचित् पदस्योच्चारणकाले,
 आहोस्वित् मन्त्रान्ते, अथवा ततोऽपि १९-किञ्चित्कालं विलम्ब्येति २० । तत्र नियामकमावात्
 यदाकदाचिदिति प्राप्ते ज्ञेयः— २१-कृत्स्नमन्त्रजन्मरम्यस्मरणं कर्मणोऽङ्गम् । तच्च मन्त्रवशात्पतेः
 पूर्व नोदेति । विलम्बे त्वपह्नं स्मरणं विनश्यतीति २२ परितोपात् “ कर्मणे चाम् ” इत्यादिमन्त्रान्ते
 १५ कर्म संनिपतेत् ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे २३ चिन्तितम्—

“ हस्ती ह्राववनेनिके स्तृणाऽधुलपरात्रिकाम् ।

धर्भारतरण एकाहं हस्तशुद्धिस्ताखिले ॥

तन्मात्राह्वयमत्र स्यादानस्तयात्मकात् क्रमात् ।

२०

लिङ्गप्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानदीपता ॥ (जैम्या ३-१-३२-३३) इति ॥

२१ दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ हस्ताववनेनिके । उलपराजीः स्तृणाति ” (इ. आपत्री १-१-५-४)
 इति । वेदाभ्यास्तस्मिन् संपादितः स्तम्ब उलपराजी । २२ तत्र हस्तशुद्धिर्धर्भारतरणवाक्ययोः २३ नैरन्तर्येण
 २४ पाठात् क्रमप्रमाणेन हस्तशुद्धिरास्तरणमात्रस्याङ्गमिति चेत् । मैवम् । अवनेज्वं हस्तसंस्कारः । संस्कृतौ

३७-३७. इ. उ. ना. पा. मां. हा- ‘ राखे क्रीताय ’ नास्ति । ३८. इ. उ. ना. पा. मां. हा-
 ‘ अन्यदपि ’ नास्ति । ३९. आ. ना. हा- किं । ४०. आ. क. ‘ मन्त्रस्योच्चारणकाले ।
 ४१-४१. आ. इ. उ. ना. मां. हा- किञ्चित्कालं विलम्ब्येति । ४२-४२. इ. उ. ना. पा. मां. हा- कृत्स्नमन्त्र-
 जन्मोपरिधितममन्त्रप्रमाणेः पूर्वं नोदेति । विलम्बे त्वपह्नाणि विनश्यतीति; क- कृत्स्नमन्त्रजन्मरम्यस्मरणं
 कर्मणोऽङ्गम् । तच्च मन्त्रवशात्पतेः पूर्वं नोदेति । विलम्बे त्वपह्नाणि विनश्यतीति ततः । ४३. आ. नां. हा-
 विचारितम् । ४४. आ. इ. उ. ना. मां. हा- दर्शपूर्णमासयोः । ४५. इ. उ. ना. मां. हा- ‘ तत्र ’
 नास्ति । ४६. ब-आनन्तर्येण । ४७. त-पठितत्वात् ।

हविर्निर्वापः]

च हस्तौ सर्वानुष्ठानयोग्यावित्येतादृशं सामर्थ्यं लिङ्गम् । ४८-प्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः ४८-प्रबलाभ्यां लिङ्गप्रकरणाभ्यां क्रमवाचात् सर्वशेषो हस्तशुद्धिः । ४९-अयं न्यायो चाग्नयेऽपि द्रष्टव्यः ४९॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“मृन्मये प्रणयेत् कामी ५०नित्येऽप्येतदुत्तरत् ।

आकाङ्क्षा संनिधिश्चास्ति तस्मान्नित्येऽपि मृन्मयम् ॥

कामार्थत्वाद्योग्यत्वं सामान्यविहितेन च ।

आकाङ्क्षाया मिश्रत्वाच्चित्तार्थसितरुदेत् ॥ (जैन्या ४-३-३-४) इति ॥

“अपः प्रणयति” इति प्रकरणं सूचते—“मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेत्” (प्र. आपत्तौ १-१-६-२) इति । ५१तत्रापां प्रणयनस्य नित्येऽपि प्रयोगे मृन्मयपात्रमेव साधनम् । कुतः ? नित्येऽपि पात्रस्याऽऽकाङ्क्षितत्वात् । न च लोकसिद्धं किञ्चित् पात्रमुपादीयत इति वाच्यम् । अती कर्मण्यधुनात् १० धृतस्य संनिहितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—कामार्थं मृन्मयसामानात्तम् । तत्त्व सति कामे धीयम् । न हि पाक्षिकं कामं निमित्तीकृत्य प्रयुक्तं नित्यस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतो विहितेन निवर्तते । “अपः प्रणयति” इति हि पात्रमनुपपन्नस्य विहितम् । तच्च ५२-अभ्यधाऽनुपपन्नं सत् ५१-पात्रं ५३-सामान्येन ५४-आक्षिपति । तस्मात् ५१-नित्यप्रयोगे तत्काम्यं मृन्मयं नाभ्येति । किञ्चित्तरापां किञ्चिदुपादेयम् । “चमसेनापः प्रणयेत्” इति नित्ये पात्रं विधीयत इति चेत् । तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु ॥ १५

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“देयस्य त्वेति ५५वाक्यस्य भिन्नत्वमथैकता ।

५६देयप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥

विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्यत्वं प्रयोजकम् ।

तस्माद्वाक्यैक्यमेतेन यत्पुनरुक्तोऽवधार्यते ॥ (जैन्या २-१-३०-३१) इति ॥ २०

दर्शपूर्णमासपोरान्नायते—“देयस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽधिनीर्वाङ्मुष्मा पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये शृष्टेर्निर्वापामि” (तैसं १-१-४) इति । तत्र वाक्यानि ५५भिन्नानि । कुतः ? एकत्वनिधामकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकमिति चेत् । न । एकस्मिन् पदेऽतिव्याप्तेः । पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहुना संभवात् ५५वाक्यभेद इति प्राप्ते ब्रूमः—“वद्विभागे साकाङ्क्षम-विभागे वैकार्यं तदेकं वाक्यम्” इति निधामकम् । “विभागे साकाङ्क्षम्” इत्येवोक्तंतिव्याप्तिः २५ इत्यात् । “स्वोर्न ॥ सदनं करोमि । धृतस्य धारया सुतेवै कल्पयामि । तस्मिन्सतीदाकृते प्रतिष्ठितम् ।

४८-४८. क-दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् अतः; इ. उ. तं. ना. पा. भौ. हा-‘प्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः’ नास्ति । ४९-४९. ॥. उ. तं. ना. पा. भौ. हा-‘अयं न्यायो चाग्नयेऽपि द्रष्टव्यः’ नास्ति । ५०-तं. व-नित्येऽप्येतदुत्तरत्वे । ५१. इ. उ. ना. पा. भौ. हा-अत्रापाम् । ५२. ५२. आ. ना. पा. हा-अभ्यधाऽनुपपत्त्या । ५३. क-‘पात्रम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘किञ्चित्’ । ५४. क. तं-कल्पयति । ५५. त-नित्येऽपि प्रयोगे । ५६. आ. द. उ. क. ना. पा. भौ. हा-मन्त्रस्य । ५७. व-देयप्रयोजनत्वात् । ५८. आ. क-‘भिन्नानि’ इत्यस्यानन्तरं ‘अविदुर्मदन्ति’ । ५९. आ. ना-‘पात्रं वाक्यमिति’ ।

धीहीणां मेध सुमनस्यमानः” (तैमा ३.७.५) इत्यत्र ‘तस्मिन्सीद’ इत्यादिपदसमूहस्य साक्षाद्भावमस्ति अतः तद्व्यवच्छेत्तुमेकार्थमित्युक्तम् । न हि तत्रैकार्थत्वमस्ति । “पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः । उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनमर्थः । स्योनं समीचीनं सुखेन” सुषु सेधितुं योग्यम्^{१९} । धीहीणां मेध धीहिसारभूत पुरोडाशोत्तर्यः । अत्र द्वयोः समूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादि-
 ५ ‘सिद्धं तदेकार्थमित्यनेन व्यावर्त्यते । ‘एकार्थम्’ इत्युक्तेऽप्यतिव्याप्तिः । “भगो वां विभजतु पूषा वां विभजतु” (इ. सप्तपाठाश्रौ १.६.२०) इत्यनयोर्भिन्नमन्त्रावेण संमतयोः पदसमूहयोः तावदप्य-
 विपरस्य द्रव्यविभागरूपस्वार्थस्यैकत्वात् तद्व्यवच्छेत्तुं^{२०} “विभागो साक्षाद्भूतम्” इत्युक्तम् । प्रकृते तु ‘अपनेष्टुम्’ इत्यादिसमूहे पृथक्कृते, पूर्वः ‘देवस्य स्वा’ इति समूहः न निराकाङ्क्षः । एकीकृते ॥ कृत्स्नस्यैक पृथग्वो निर्वापः । एतेनैकवाक्यत्वं निर्वापेनानियतपरिमाणस्य पशुयोऽप्यसामं ।
 १० निश्चेतुं शक्यम् ॥

तत्रैवान्यद्विचारितम् —

“या ते अग्ने रज्जेयस्याहारो यद्वाऽनुपज्जनम् ।

तन्नृशिर्यम्यदोषवाद्वाद्याहारोऽथ लौकिकः ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुपज्जनम् ।

अम्यदोषोऽपि शुद्धिस्थो लौकिकस्तु न सादृशः” ॥ (जैम्या २.१.१४-१५) इति ।

ज्योतिष्टोम उपसद्वेदेभ्यश्चैवमाग्नयते— “या ते अग्नेऽवाशया तन्नृवंषिष्ठा गह्वरेष्टोमं वचो
 अपायधीं त्वेवं वचो अपायधीं स्वाहा या ते अग्ने रजाशया या ते अग्ने हराशया” (तैत् १.२.११)
 इति । अयमर्थः—अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्नेस्तिस्रस्तनवः । तास्वाद्या वैद्यमुक्ता
 साऽतिशयेन^{२१} प्रयुक्ता गह्वरे लीक्षणद्रव्ये लोहेऽवस्थिता तया तन्वा क्षुत्पिपासे गोवधाशुपपातकं
 २० वीरहत्यादिकं च^{२२} महापातकं इतवानस्मीति । तथा च ब्राह्मणम्— “उमं वचो अपायधीं त्वेवं
 वचो अपायधीं स्वाहेति । अशनयापिपासे ह वा उमं वचः । पुनश्च वीरहत्यं च त्वेवं वचः”
 (तैमा १.५.५) इति । तत्र^{२३} स्वाहास्तः प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्यरवाक्षिराकाङ्क्षः । द्वितीयपृथो-
 मन्त्रयोराराङ्क्षां प्रवित्तुमुच्यते^{२४} लौकिकः वाक्यशेषोऽप्याहर्तव्यः । न हि ‘तन्नृवंषिष्ठा’
 इत्यादिभागस्तयोर्वेत्तुं योग्यः । तस्य प्रथममन्त्रोपचारोऽति प्राप्ते दूषः । वैदिकयोर्मन्त्रयोराराङ्क्षा
 २५ वैदिकेनैव वाक्यशेषेण^{२५} पूरणीया । ततः ‘तन्नृवंषिष्ठा’ इत्यादिभागः^{२६} इतरयोः^{२७} मन्त्रयोः
 अनुपज्यते । यद्यप्यस्तावन्व्यदोषवाद्याऽपि शुद्धिस्थः सन् कल्पनीयादप्याहारात् संनिकृष्यते । तस्मा-

६०. तै-पूर्वसमूहस्य । ६१. उ. ना. पा. भा. हा-‘सुषु’ नास्ति । ६२. वा. क-‘योग्यम्’
 इत्यस्यानन्तरम् ‘इति प्रथमवाक्यस्यार्थः’ । ६३. तै-‘विभागे’ इत्यस्यानन्तरं ‘सति’ । ६४. तै-
 निर्णेतुम् । ६५. तै-प्रणिष्ठा । ६६. इ. उ. तै. ना. पा. भा. हा-‘महापातकं’ नास्ति । ६७. इ.
 २-स्ताहाकारिणः । ६८. इ. उ. तै. ना. पा. भा. हा-‘लौकिकः’ नास्ति । ६९-६९. य-वैदिक-
 मन्त्रेणैव । ७०. वा. पा-वसरयोः । ७१. भा-‘मन्त्रयोः’ नास्ति ।

हविर्निर्वापः]

दनुपह्नः कर्तव्यः। एवं च सति प्रकृतेऽपि 'अग्नीषोमाम्याम्' इत्यस्मिन् मन्त्रे 'देवस्य रवा' इत्यादि-
पूर्वभागे 'जुष्टम्' इत्याद्युत्तरभागश्रानुपज्जनोयः ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

"सवित्रद्विषाद्यदनीयं न वाऽर्थः संगतस्ततः।

ऊहो नाधिकृतस्यैव निर्वापान्वयसंभवात्" ॥ (जैन्या १-१-१७) इति ॥

"देवस्य रवा सवितुः प्रसवे" (तैस १-१-४) इत्यस्मिन्नेव मन्त्रे सवित्रश्रिपूपच्छब्दाः
कर्मसंगतं देवतारूपमर्थमभिधानुमहन्ति। तथा सति दृष्टप्रयोजनलाभात् अग्निश्च कर्मसमवेता
देवता। ततः कयाचिदपि द्युत्पत्त्या सवित्रादिशब्दैरग्निरभिधीयताम्। अथोच्यते—अग्निशब्दे-
नैवाग्नेरभिधानात् पुनस्तदभिधानं व्यर्थम्। किं देवतान्तरेषु रुद्रास्ते शब्दा नाग्निमभिदधुरिति।
एवं तर्हि तास्तिन्नो देवता अग्निना सह कर्मणि विकल्प्यन्ताम्। ततः प्राकृतस्य मन्त्रस्य विकृतिव्यतिदेशे
सति सवित्रादिशब्दस्थाने तच्चोदेवतावाचकशब्दः ऊहनीय इति प्राप्ते मूमः—नाग्नोहः कर्तव्यः।
कुतः? अविहृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषपक्षेनान्वयसंभवात्। न हि प्रकृतावगतिना सह सवित्रादि-
देवतानां विकल्पो, वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात्। तस्माद्विषोपस्थापकानां सवित्रादिशब्दानां कर्मण्य-
समवेतार्थत्वात्तदुक्तम् ॥

सत्रैवान्वयचिन्तितम्—

"सत्राग्निवाद्यो नोहः स्यादूहो वा स्तापकरवतः।

सवित्रादिवद्वाद्यो नो समवेतार्थवर्जनात्" ॥ (जैन्या १-१-१८) इति ॥

तस्मिन् पूर्वोक्त एव मन्त्रे 'अग्नये जुष्टम्' इत्यथमग्निशब्दो विकृतिषु नोहनीयः। कुतः?
देवतान्तरवाचिसवित्रादिशब्दवदग्निशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तापकरत्वेन पाठादिति प्राप्ते मूमः—यिषमो
दृष्टान्तः। कर्मण्यसमवेतार्थाः सवित्रादिशब्दाः। अग्निशब्दस्वाग्नेये कर्मणि समवेतमर्थं ब्रूते।
तन्मन्त्रं जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः, निर्वापात् पूर्वं हविषो जुष्टवाभावात्। तन्नोगादग्निशब्दोऽपि
तथा स्यादिति चेत्। मैवम्। जुष्टं यथा भवति तथा निर्वापामीति क्रियाविशेषणत्वेन अविध्यजोपण-
परात्ये सति समवेतार्थत्वात्। तस्मात् सूर्यपात्रे 'सूर्याय जुष्टं निर्वापामि' इत्येवमूहनीयम्। एवं
च सति प्रकृतेऽपि 'इन्द्राय वैश्वपाय' इत्याद्यूहः कर्तव्यः ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

"ऊहप्रवरनाम्ना किं मन्त्रताऽस्यैव वा न हि।

मन्त्रस्तदेकपाक्यत्वाच्च तल्लक्षणवर्जनात्" ॥ (जैन्या १-१-२६) इति ॥

"अग्नये जुष्टं निर्वापामि" (तैस १-१-४) इत्यस्य सूर्यचरौ 'सूर्याय जुष्टम्' इत्येव
पदान्तरप्रक्षेप ऊहः। "अद्वीक्षिष्यां ब्राह्मणः" (तैस १-१-४) इत्यस्य मन्त्रस्य दोषत्वेन प्रयोगकाले
देवदत्तोऽयमिति ब्राह्मणनामधेयविशेषं पठन्ति। तथा प्रवरमन्त्रेषु 'आद्विरसबाहंस्यभारद्वाजोष्टे'
ब्राह्मणं रवा वृणीमहे" इति प्रवरं पठन्ति। एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति। कुतः? मन्त्रेण
सहेकपाक्यत्वात् इति चेत्। मैवम्। याज्ञिकप्रसिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योद्भावात्तदभावात्। न दृष्टेतराः

ऊहादीन् ५३ मन्त्रकाण्डेऽधीयते । तस्माद्वारित मन्त्रायम् । तथा सति 'इन्द्राय वैमृधाय जुष्टम्' इत्यामृहस्य मन्त्रांवाभावात् स्वरवैकल्येऽपि "मन्त्रो हीनः" (पाक्षिका ५२) इत्यादिनोक्तदोषो न भविष्यति । ५४ तदेवं मन्त्रसंभाविता विचारः दर्शितः ॥

- अथ व्याकरणम्— 'कर्मणे वाग्' इत्यादिवाच्येषु "नञ्विषयस्य" (कि २६) इत्यादिकं पूर्वोक्तं यथायोगमनुभवेयम् । येषाञ्चो वृषादिः । प्रथमद्वितीययोर्वैषम्यद्वयोर्वाज्यादिवेन पदापरत्वं नास्तीति निघाताभावः । तृतीयस्य तु 'त पूर्व' इत्येवं पदादुत्तरत्वादस्ति निघातः । 'योऽस्मान् पूर्वति', 'यं पूर्वोमः' इत्यनयोर्वैषम्यद्वयोर्वाज्यात् निघातो भविष्यति । "निघातैर्यदादिहस्तकुम्भिन्नेर्यदेवण-कश्चिन्नयुक्तम्" (पा ८-१-३०) एतेर्यदादिभिः ५५ युक्तं न निहन्यते । सन्निपमिश्रद्वयोः किन्नु-प्रत्ययस्य निरवादापुदात्तः । शुष्टतन्वो गतः । यद्विशब्दो वृषादिः । ५६ देवानाद्भयतीति देवहृतिरित्यत्र ५७ "तत्पुरुषे तुव्यार्थः" (पा ६-२-२) इति द्वितीयान्तपूर्वपदप्रकृतित्त्वरः प्राप्तः । न च कृदुत्तरपद-प्रकृतित्त्वेण माधयेत । अर्द्धमिश्रव्ययपूर्वपदप्रकृतित्त्वरः । इतिर्धानमिश्रयत्तुद्वयस्यात् पूर्वस्य धात्वन्वस्योदात्तत्वात् समासे कृदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरः । इन्द्रस्यति गतम् । मेष्ट इत्यत्रोत्तरपदादे-रनुदात्तत्वेऽपि "स्वरितो वाऽनुदातो" (पा ८-२-६) इत्यस्य विकल्पितत्वात् "पदादेशः" (पा ८-२-५) इत्युदात्तः । मा भेरित्यत्र चादिलोपमूत्रेण निघातस्य विकल्पितत्वात् धातुत्वरः । ५८ वातशब्दो वृषादिः । सवित्रित्यत्र प्रातिपदिकान्तोदात्तस्य विभक्त्या सहैकादेशे सन्धुकार उदात्तः । प्रत्यक्ष इत्यत्र सुधातोः प्रत्यये सति तस्य निरवात् धातुत्वर एव विध्यते । ततः समासे कृदुत्तरपद-प्रकृतित्त्वेरे प्राप्ते तदुपवाहः "वाधयन्काजवित्रकाणाम्" (पा ६-२-१४४) गतेः कारकादुप-पदाश्चोत्तरयोर्वादीनामन्तानां प्रत्ययान्तानामन्त उदात्तः स्यात् । पूष्ण इत्यत्र "अनुदात्तस्य च यत्र" (पा ६-१-१६१) इति विभक्तिरुदात्ता । अग्नीषोमान्वाग्मिश्रविश्वद्वयान्तोदात्तत्वात् ५९ सोमशब्दस्य चाऽऽनुदात्तत्वात् समासे "देवताद्वन्द्वे च" (पा ६-२-१४१) इति युगपदुभयोः प्रकृतित्त्वरस्यम् । उवाञ्चद्वयानुदात्तत्वं स्वरदिपाठे निपातितम् । सहस्रशब्दस्य निपाताभावेन किद्व-त्वरः । स्कारया इत्यत्र स्काराधातोर्वैष्म्यदुत्तरस्य किन्नुप्रत्ययस्य निरवेन स्फाशब्दस्योदात्तत्वात् प्राप्ता-वपुदात्तस्य जिघो लुप्तत्वाद्दुदात्तमिदृशित्त्वेरे किन्नुदात्त इति "उदात्तयण" (पा ६-१-१७४) इति विभक्तिरुदात्ता । भरातिशब्दस्य मन्त्राः पुरुषाद्यादन्यत्पूर्वपदप्रकृतित्त्वरस्यम् । सुवरिति वृषादिः । ६० अमालि पिद्वत्वरः । वीथुपसर्गत्वरः । इन्द्रस्तामित्यत्र वाक्वादिवाक्विघाताभावः । घायापृथिव्योः इत्यत्र "उदात्तयण" (पा ६-१-१७४) इति विभक्तिरुदात्ता । उवस्थशब्दः वृषोदरादिः ॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुपाकः ॥

७३. इ. व. भा. हा- मन्त्रकाण्डेऽधीयते । ७४. इ. व. पा. भा. हा-तस्मादेव; ना- तस्मादेवम् ।
७५. तं- 'युक्तम्' इत्यस्यानन्तरं 'पदम्' । ७६-७८. इ. व. पा. भा. देवान् इत्यतीति देवहृतिरित्यत्र ।
७९. वा. तं- प्रत्ययानामन्तः ।

हविःप्रोक्षणादिः]

देवो वः सवितोत्पुनात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य

देवः । वः । सविता । उदिति । पुनातु । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । वसोः । सूर्यस्य ।

अप उत्पुनाति—“ देवो वः ” इति गायत्र्या ॥ “ सावित्र्यर्चा ” (तैत्रा ३.२.५) इति ब्राह्मणम् । हे आपः, देवः सविता सर्वस्य प्रेरकः वः युष्मान् उत्पुनातु ऊर्ध्वं शोधयतु । अच्छिद्रेण पवित्रेण जगतां पावनेन आदित्यात्मनाऽनेन; छिन्नं छिद्रम् अतोऽन्यत् अच्छिद्रम्, अविच्छेदेन वर्तमानम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा६.२.२) । “ पुनः संशायाम् ” (पा ३.२.१८५) इति पुनातेरित्रप्रत्ययः । “ असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रम् ” (तैत्रा ३.२.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । वसोः जगतां वासहेतोः सूर्यस्य मण्डलात्मनः

चतुर्धातुषाके ग्रीहिनिर्वाषः प्रोक्तः । निरुते तुपस्य रक्षोभागत्वात् तदपनयनार्थोऽध्यातः पञ्चमेऽनुषाकेऽभिधीयते । प्रोक्षितानामेव ग्रीहीणामप्राध्यातयोभ्यत्वात् प्रोक्षणस्य चोत्पत्तोदक- साध्याश्चादुत्पवनमन्त्रस्य चाङ्गभूतस्याङ्गपुन्यवधेन साक्षाद्दृष्टत्वादुत्पवनमन्त्रस्याख्यानात् प्रातोषो-त्पवनं विधत्ते—“ इन्द्रो घृष्टमहन् । सोऽपः । अश्वम्रियत । सारं वग्मेधं यज्ञिय-सदेवमासीत् । तदुत्पत्तोदकम् । ते दुर्मा अभयन् । यद्भैरप उत्पुनाति । या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपः । साभिरेवैना उत्पुनाति ” (तैत्रा ३.२.५) इति । इन्द्रेण इतस्य घृष्टस्योदका-भिनुषधेन मृतत्वादुत्पदकस्य सारं निर्गतम् । तच्च सारं द्विविधम्—दैवं मानुषं च । तत्र सलप्रक्षालनोप-युक्तं मानुषम् । दैवं च द्विविधम्—रनानादिना पापशोधकं, प्रोक्षणादिना द्रव्यशोधकं च । तदुभयमत्र मेधययज्ञियशब्दाभ्यां विवक्षितम् । तस्य निर्गत्य भूमी दुर्मरूपेणाऽऽविर्भूत । तस्माद्भैरपुनीयात् । दुर्मरूप्यां विधत्ते—“ द्वाभ्यामुत्पुनाति । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठितै ” (तैत्रा ३.२.५) इति । अनेन विधीयमानद्विवेन विरोधात् पूर्वस्मिन् वाक्ये दुर्मरिति बहुवचनं ज्ञापयिष्यामि व्याख्येयम् । यजमानो ह्येकेन पादेनोत्तिष्ठन् प्रतिष्ठां न लभते, द्वाभ्यां तु लभते । ततो दुर्मद्विरवमपि प्रतिष्ठितै भवति ॥

येष इति ॥ वक्ष्यः—“ अथैतस्यामेव सृचि तिरःपवित्रमप आनीयोदीचीनाग्राम्यां पवित्राभ्यां त्रिश्रुपुनाति देवो वः सवितोत्पुनात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति पष्ठः ” (शीर्षा १.६) इति । अत्र चतुशब्देन निर्वापहेतुरभिहोत्रहवणी विवक्षिता । “ तन्मूकयामनि-होत्रहवण्यामप आनीय ” (आपश्री १.१५.१) इत्यन्यग्रामिधाम्नात् ॥ हे आपः, अश्वर्युद्धयेऽवस्थितः प्रेरकोऽन्तर्यामी युष्मानूर्ध्वं पुनातु । केन साधनेन ? आदित्यस्वरूपवाचनात्वात् अच्छिद्रेण दुर्भपवित्रेण । पुनरपि केन ? जगन्निवासहेतोः सूर्यस्य रश्मिभिरनेन भावितैर्दुर्भपयैः ॥ यथोक्तं

१. ति. व. भिन्नम् ।

१-१. ५. उ. पा. हा-नु ताम्रमते; भां-ताम्रमते ।

रश्मिमिरापो देवीश्रेणुवो अग्नेगुवोऽग्र इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं घत्त

रश्मिमिरिति रश्मि-भिः । आपः । देवीः । अग्नेपुव इत्यग्ने-पुवः । अग्नेगुव इत्यग्ने-गुवः ।

अग्रे । इयम् । यज्ञम् । नयत । अग्रे । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । घत्त ।

१ रश्मिभिः जगतां बुद्धिहेतुभिः उत्पुनातु । वसैः करणे उः (उ १०), स च नित् । २ एवं
५ “ यद्भैरव उत्पुनाति ” (तैत्रा ३.२.५), “ द्वाभ्यामुत्पुनाति ” (तैत्रा ३.२.५) इति
प्रातयोर्दभयोरादित्यात्मना मण्डलरश्मितया च स्तुतिः ॥

उन्महयन्नुपोत्तिष्ठति—‘ आपः ’ इति ॥ हे ‘ आपः, आमभ्रितापुदात्तत्वम् ।
उत्तरेयामामन्त्रितानामाष्टमिकं सर्वाजुदात्तत्वम् (पा ८.१.१९), “ विभाषितं विशेषयचने
षड्वयचनम् ” (पा ८.१.७४) इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् । हे ‘ देवीः देव्यः देवनगुण-
१० युक्ताः । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वस्यर्णदीर्घत्वम् । हे ‘ अग्नेपुवः भरनादेः

मन्त्रार्थं विशदयति—‘ देवी यः सवितोऽपुनातिव्याह । सवितुप्रसूतं पृथ्वीनां उत्पुनाति ।
अब्धिद्वेजं पवित्रेणेभ्याह । भर्ता वा आदित्योऽप्यब्धिं पवित्रम् । तेभैर्वीनां उत्पुनाति । वसतोः सूर्यस्य
रश्मिमिरिव्याह । प्राणा वा आपः । प्राणा वसवः । प्राणा रश्मयः । प्राणैरेव प्राणान्त्संपूजयति ’
(तैत्रा ३.२.५) इति । उद्भवेनाऽऽप्यायिताः प्राणाः इत्यर्थां प्राणत्वम् । आदित्याद्यधिष्ठातृदेवताभ्य-
१५ ग्रहैश्चक्षुरादीनां प्राणानां देहे वासितत्वाद्भुक्षन्दाभिषेयानां देवताभ्युपहानां प्राणत्वम् । आदित्य-
रश्मीनां प्राणस्यवहारोपकारित्वात् प्राणत्वम् । ततः सूर्यरूपप्राणत्वेन आवितैर्देभैर्प्राणैः सहोदकरूपाः
प्राणा उपपद्यन्तकाले संभूयता भवन्ति ॥ मन्त्रस्य ‘ सविता ’ इत्येवैव लिङ्गेन परस्माद्विश्रुतं, यच्च
पादषष्ठ्याहमूपायं तदुन्मयमत्र सप्रभोजनमिव्याह—‘ सावित्रियर्चा । सवितुप्रसूतं मे कर्मातिदिति ।
सवितुप्रसूतमेवार्थं कर्म भवति । पृच्छी तान्वश्रिया श्रिष्यसृष्ट्वाय ’ (तैत्रा ३.२.५) इति । ममेदं
२० कर्म निजिकं सवित्रा प्रेरितमसिष्यस्यभिप्रेत्य सावित्रमन्त्रेणोत्पुनीयात् । तेन तत्तथैव संपद्यते ।
अमूपायैव तत्रत्यं छन्दो ज्ञातुं शक्यते । छन्दसश्चात्र त्रैलोक्यतो गायत्रीत्वाद्वायव्याश्च त्रिपात्वात्
प्रतिपाद्युत्पद्यने सति त्रिरावृत्त्या गृह्यति । अतिशयेन कर्मफलं सगृह्यं भवति । आवृत्तिप्रकारः
सूत्रे दर्शितः—‘ देवो यः सवितोऽपुनातिविति प्रथमम्, अब्धिद्वेजं पवित्रेणेति द्वितीयं, वसतो
सूर्यस्य रश्मिमिरिति तृतीयम् ’ (आपधौ १.१.८) इति ॥

२५ आप इति ॥ औघाधनः—‘ अथैना उन्महयन्नुपोत्तिष्ठत्यपो देवीश्रेणुवो अग्नेगुवोऽग्र इमं
यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं घत्त युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूषं यूवमिन्द्रमवृणीष्व वृत्रतूषं इत्यन्निरेवापः

२. ति. तं. म—‘ एवम् ’ नास्ति । ३. ति—‘ देवीः ’ नास्ति ।

२. ६. उ. शी. हा—तथैव । ३. ६. उ. पा. शी. हा—लघुर्णं भव्यतः ।

हविःप्रोक्षणादिः]

युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीष्वं वृत्रतूर्ये

युष्मान् । इन्द्रः । अवृणीत । वृत्रतूर्य इति वृत्र-तूर्ये ।

युयम् । इन्द्रम् । अवृणीष्वम् । वृत्रतूर्य इति वृत्र-तूर्ये ।

शुद्धिकारणात् प्रथममेव वस्तुनां शोधिकाः । किपि “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (पा ६.३.१४) इत्यलुक् । हे अग्नेगुहः प्रथमं स्नानकाल एव यागसाधनत्वं गच्छन्त्यः । “ऊह्व च गमादीना- ५ मिति वक्तव्यम्” (पा ६.४.४० वा २) इति कौ अनुनासिकलोपः ऊकारश्च । ईदृशो यूयम् । इमं प्रस्तुतं यज्ञम् अग्ने नयत यज्ञानामग्रं प्रापयत । यज्ञपति यजमानं च अग्ने धत्त यजमानानामग्रण्यं कुरुत । “पायावैश्वर्ये” (पा ६.२.१८) इति यज्ञपतौ पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । किं हि नाम भवतीनागशक्चमित्याह—‘युष्मान्’ इति । युष्मान् खलु इन्द्रः वृत्रतूर्यं वृत्रयधार्थं संग्रामे अवृणीत वृत्रवान् । यूयम् अपि इन्द्रं वृत्रतूर्यं अवृणीष्वं १०

प्रोक्षति प्रोक्षिताः स्येति श्रिः” (बौध्री १.६) इति । आपस्तम्बस्तु मन्त्रैश्चमभिप्रेरंवाह—“आपो देवीरमेगुह इत्यभिमन्त्र्य” (आपश्री १.११.९) इति ॥ हे जलदेव्यः, यूयम् इमं यज्ञम् अविघ्नेन परिसमाप्तिं नयत । यजमानं च स्वर्गं प्रापयत । कीदृश आपः ? शुद्धिहेतुभूतानां दमादीनामपि प्रोक्षणेन शोधकरवाद्मे पुनस्तीति अग्नेगुहः तेन यज्ञं समापयितुं समर्थाः । पुनरपि कीदृशः ? प्रवाहकूपेण शीघ्रगामिवात् गन्तुं शो मनुष्यादिभ्योऽप्यमे गच्छन्तीति अग्नेगुहः तेन यजमानं १५ स्वर्गं नेतुं समर्थाः । किं ॥ वृत्रासुरवधे युष्माकमिन्द्रस्य च परस्परमपेक्षा जाता । तत इन्द्रसमाना यूयं किं नाम कर्तुमसमर्थाः ? अस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे तत्रत्यशब्दस्वरूपमेवापि महिमानमभिधातृत्वा स्पष्टयति, “ततोऽग्न किंचिद्व्याप्येवं जास्तीत्याह—“आपो देवीरमे गुहो अग्ने गुह इत्याह । रूपमेवाऽऽसमेतस्महिमानं व्याचष्टे” (तैत्ति ३.२.५) इति । मध्यमभागे प्रार्थितं कार्यमात्रो बोधेक्षत इत्याह—“अग्न इमं यज्ञं नयतामे यज्ञपतिमित्याह । अग्न एव यज्ञं नयति । अग्ने २० यज्ञपतिम्” (तैत्ति ३.२.५) इति । आह्वानान्तरप्रतिषेधं परस्परसापेक्षत्वमेव नृनीयभागे दर्शयतीत्याह—“युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीष्वं वृत्रतूर्यं इत्याह । वृत्र-इह हिमिष्यमिन्द्र आपो यमे । आपो हेन्द्रं यमिरे । संज्ञामेवाऽऽसमेतस्मानमं व्याचष्टे” (तैत्ति ३.२.५) इति । ‘आपो यमे’ इति छान्दसो दीर्घः । वृत्राद्रीतायेन्द्राय प्रजापतिर्वंशमग्निः प्रक्षाल्य ददा १० इत्यसौ

४. मै- वृत्रवर्णः । ५. मै- वृणीतवान् ।

४. इ. क. तं-स्वर्गः । ५. क. सं-स्थापयत । ६. आ. क. हा-शुद्धिहेतुनाम् । ७. इ. उ. पा. मा. हा-‘स्वर्गम्’ श्रितम् । ८. तं-ततो नाम । ९. तं-अस्तीत्याह । १०. हा-इत्यस्ति ।

प्रोक्षिताः स्थाग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याम्

प्रोक्षिता इति प्र-उक्षिताः । स्य । अग्रये । वः । जुष्टम् । प्रेति । उक्षामि ।

अग्नीषोमाभ्यामित्यग्नी-सोमाभ्याम् ।

वृत्तवत्यः । युष्माकमिन्द्रो यूयं चेन्द्रस्य सहाया इति स्तुतिः । वृत्रः त्वर्यते हिंस्यतेऽस्मिन्निति
५ वृत्रतयं युद्धम् । 'तुर्वी त्वरणहिंसयोः' 'हृन्पर्याध' * इति चुरादिपाठात् स्वार्थिकण्वन्तात्
“अचो यत्” (पा ३.१.९७) इति यत् । “यतोऽनावः” (पा ६.१.२१३)
इत्याद्युदात्तत्वम् । कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं (पा ६.२.१३९) तेन । “वृत्रं ह हतिप्यमिन्द्र
आपो वधे” (तैत्रा ३.२.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

प्रोक्षणीः प्रोक्षति—‘प्रोक्षिताः स्य’ इति ॥ स्वत एव जुष्टा यूयम् । ‘जुष्टाः स्य’
१० इति मन्त्रोच्चारणमेव आसां प्रोक्षणम् । “अद्विर्होव हवीं२पि प्रोक्षति ब्रह्मणाऽपः”
(तैसं २.६.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । “प्रोक्षिताः स्य इत्याह । तेनापः प्रोक्षिताः”
(तैत्रा ३.२.५) इति च । “गतिरनन्तरः” (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पुरोडाशीयान् प्रोक्षति—‘अग्रये’ इति अग्नये युष्मान् प्रोक्षामि अद्विः

इन्द्रस्योदकापेक्षत्वप्रसिद्धिः ‘वृत्रं ह’ इति वादेन सूच्यते । अत्र एव धूयते—“सहमादिन्द्रोऽ-
१५ विमेव ॥ प्रजापतिमुपाधावच्छृणुमँजनीति तस्मै वज्रं सिकत्वा प्रावच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यापत्”
(तैसं २.५.२) इति । प्रक्षालितस्याऽपि वज्रस्येन्द्रेण प्रयोऽवरवाद्पामिन्द्रापेक्षेयत्वा प्रसिद्धिः
‘आपो ह’ इत्यत्र हस्त्येव सूच्यते । आपो मम सहकारिण्य इत्येतदिन्द्रस्य सम्बन्धत्वम् ।
इन्द्रोऽस्माकं सहकारीत्येतदुक्तदेवतानां सम्बन्धत्वम् । तस्मात्तमवां संक्षामिन्द्रेण समानां मन्त्रः
‘अवपत्यसि । त्रीभ्यस्त्यस इत्यसन्दसः ॥ मन्त्रपाठ इत्यपि प्रोक्षजमित्याह—“प्रोक्षिताः स्य
२० इत्याह । तेनाऽपः प्रोक्षिताः” (तैत्रा ३.२.५) इति । “अद्विर्होव हवीं२पि प्रोक्षति । ब्रह्मणाऽप
इमावहिः प्रोक्षति” (तैसं २.६.५) इति हि१२ चुरयन्तरम् । ब्रह्मणाऽमिमन्त्रमन्त्रेणेत्यर्थः ॥

अग्रय इति ॥ “अग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याम्” इत्यस्य शेषं पूरयित्वा विमिषोगः
कश्चेद्वर्तितः—“अथ पुरोडाशीयान् प्रोक्षति देवस्य त्वा सविस्तुः प्रसवेऽग्निषोर्बाहुभ्यां पृष्णो हस्ता-
भ्यामग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति यथादेवतं त्रिः” (बौध् १.६) इति ॥

६-६. ति.—चुरी गतिस्वरणहिंसयोः । “चुरादौ ‘षट्’ उपाते” इति घञोत्तरान्तरं गणसूत्रम् ॥

११. ३. उ-क्ष्यापयति । १२. आ, क, त-‘हि’ नास्ति ।

हविःप्रोक्षणादिः]

शुन्धध्वं दैन्याय कर्मणे देवयज्याया अवधूतः रक्षोऽवधूता

अरातयोऽदित्यास्त्वर्गसि प्रतीतिं त्वा (१) पृथिवी

शुन्धध्वम् । दैन्याय । कर्मणे । देवयज्याया इति देव-यज्यायै । अवधूतं भित्तव-धूतम् । रक्षः ।

अवधूता इत्यव-धूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । असि । प्रतीतिं । त्वा (१) । पृथिवी ।

सिञ्चामि । जुष्टं प्रियं यथा भवति तथा सिञ्चामि । “नित्यं मन्त्रे ” (पा ६.१.२१०) इति ५

जुष्टशब्द आद्युदात्तः । ‘अग्नीषोमाम्याम्’ इत्यत्र ‘वो जुष्टं प्रोक्षामि’ इत्यनुगम्यते ।

“देयताद्वन्द्वे च ” (पा ६.२.१४१) इति युगपत्स्वरः ॥

पात्राणि प्रोक्षति—‘शुन्धध्वम्’ इति ॥ गतम् (तैसं १.१.३) ॥

कृष्णाजिनमवधूतोति—‘अवधूतम्’ इति यजुरादिकयैकपदया गायत्र्या ॥

‘अवधूतं विनाशितम्’ ॥ शिष्टं व्याख्यतं प्रत्युष्टादिमन्त्रेण (तैसं १.१.२) । “गतिरन्तरः” १०

(पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

कृष्णाजिनमवस्तृणाति—‘अदित्याः’ इति ॥ अदितिः अखण्डनीया । कर्मणि

किन् । अवयवपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । अखण्डितायाः पृथिव्याः ‘त्वक्’ इव प्रियतमम्

इदमेव तापयं दर्शयति—“अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाम्यामिरयाह । यथादेवतमेवैनाम् प्रोक्षति”

(तैमा ३.२.५) इति ॥ आहुतिं विधत्ते—“त्रिः प्रोक्षति । ज्वाष्टुदि यज्ञः ॥ अथो रक्षताम् १५

पदार्थे ” (तैमा ३.२.५) इति । त्रिषु आहुतयो यस्य यज्ञस्याग्नौ ज्वाष्टुत् । “त्रिः प्रथमामग्न्याह

त्रिरुत्तमाम्” (तैसं २.५.७) इत्यादिधौतप्रसिद्धिं द्विशब्दो द्योतयति । रक्षोऽन्तर्यमपामसकृदुक्तम् ॥

शुन्धध्वमिति ॥ कण्वः—“उत्तानानि पात्राणि कृत्वा प्रोक्षति शुन्धध्वं दैन्याय कर्मणे

देवयज्याया इति त्रिः ” (बौध् १.६) इति ॥ पूर्ववदस्याष्टे—“शुन्धध्वं दैन्याय कर्मणे देवयज्याया

इयाह । देवयज्याया एवैनानि शुन्धति । त्रिः प्रोक्षति । ज्वाष्टुदि यज्ञः । अथो मेधायाय २०

(तैमा ३.२.५) इति । मेधायाय यज्ञार्हत्वम् ॥

अवधूतमिति ॥ कण्वः—“कृष्णाजिनमदायाऽवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्युक्ते त्रिरव-

धूतोति ” (भाष्यी १.१.२.३) इति ॥ ‘अवधूतं विनाशितम्’ ॥ प्रत्युष्टमितियज्याष्टे—“अवधूतः

रक्षोऽवधूता अरातयः इयाह । रक्षतामपदार्थे ” (तैमा ३.२.५) इति ॥

अदित्या इति ॥ कण्वः—“अथैनारुस्तात् प्रतीचीनप्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति अदित्यास्तृणति २५

प्रति एवा पृथिवी वेतिपति” (बौध् १.६) इति ॥ हे कृष्णाजिन, त्वं “मृदेयतायाः वार्वरूपम्

‘असि । ततो भूमिरस्या प्रतिपृष्टा मदीयेवं रदगिदेवं जानातु ॥ मन्त्रस्योपाधेयपरायं दर्शयति—

“अदित्यास्तृणतीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनारुतं करोति । प्रति एवा पृथिवी वेतिप-

७-७, तै. ६- गतिरन्तरः । अन्यत्रतम् ; ति- गतिरन्तरः इति । अन्यत्रतम् ।

१३, क. तै. ५-भूमिदेवतायाः ।

वेत्त्वधिपवणमसि वानस्पत्यं प्रति त्वादित्यास्त्वग्नेच्वग्रेस्तनूरांसि

वेत्तु । अधिपवणमित्यधि-सर्वनम् । असि । वानस्पत्यम् । प्रतीति ।

त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु । अग्नेः । तनूः । असि ।

५ असि । अतस्यामास्तीर्णां पृथिवी प्रति वेत्तु । आत्मन उपरि तत्रावस्थानमनुजानातु । न न्यकारयतु । सा तु माऽवमंस्त । पृथिवीशब्दो ङीयन्तोऽन्तोदात्तः ।।

उल्लखलमप्यूहति—‘अधिपवणम्’ इति ।। अभिपूयते अभिपीडयते अवहन्यतेऽस्मिन्निति सुनोतेरधिकरणे ल्युट् (पा ३.३.११७) ।। “उपसर्गात् सुनोति” (पा ८.३.६५) इत्यादिना परम् । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण (पा ६.२.१३९) “छिति” (पा ६.१.१२३) प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । वनस्पतेर्यिकार इति “पयुत्तरपदलक्षणो ण्यः (पा ४.१.८५) । ईदृशं १० महाभागं त्वम् असि । तस्मात् अदित्याः स्वमूर्तं कृष्णाजिनं त्वां प्रति वेत्तु अनुजानातु । आत्मोपरित वावस्थानं क्षमताम् ।।

पुरोडाशीयानावपति—‘अग्नेः’ इति ।। ‘अग्नेः’ तनूः शरीरमिव असि, उदीपक-

त्वाह प्रतिष्ठिष्ये” (तैमा ३.२.५) इति । यदि हवीयश्चमूयेण न स्वीकुर्यात्तदानीमपसारयेत् । ततो न प्रतिष्ठिष्येत् । अतः प्रतिष्ठामोऽयं स्वीकारः ।। देशादिगुणविशिष्टमाहतरणं विधत्ते-

१५ “पुरस्तात् प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति मेध्यवधाय । तस्मात् पुरस्तात् प्रयच्छः पशवो मेघमुपतिष्ठन्ते । तस्मात् प्रजा सृष्टम्राहुकाः” (तैमा ३.२.५) इति । यस्मादाहवनीपरय पूर्वभागे कृष्णाजिनं पश्चिमदिशस्कर्मूर्ध्वलोमकमास्तुतं तस्मात् तादृश एव सन्तो यूये बद्धाः पशवो यज्ञं सेवन्ते । यस्मादयं पशुभिः सेव्यो यज्ञस्तस्मादेव १५ प्रत्यवायरहितः सत्यः प्रजा यज्ञार्थं सृष्टम्राहणीला भवति ।। कृष्णाजिनस्याऽऽदरे हेतुं सुवर्तद्विशिष्टमपघातं विधत्ते—“यज्ञो देवेभ्यो निलायत ।

२० कृष्णो रूपं कृत्वा । यत्कृष्णाजिने हविरध्यवहति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । हविषोऽस्कन्दाय” (तैमा ३.२.५) इति । यज्ञपुरुषः केनापि निमित्तेन देवेभ्यो १५ विमुखोऽगात् तदा १५ तिरोवाय स्वयं कृष्णमृगो भूत्वा तदीयरूपमहमनः संपूर्णं कृतवान् । ततः कृष्णाजिनस्योपरि हविरध्यवहन्तीति यदस्ति तेन यज्ञशरीरात् कृष्णाजिनादादाय हवीरूपो यज्ञः प्रयुक्तो भवति । १५ किञ्चिदधः पतितमपि विहितत्वात् १० कृष्णाजिनेनावरुद्धत्वात् हविरस्कप्रमेयं भवति ।।

२५ अधिपवणमिति ।। कल्पः—“तस्मिन्नुल्लखलमधिवर्तयत्वधिपवणमसि वानस्पत्यं प्रति

८. ति-उत्तर ।

१४, आ, क-त्रयत्रयमयादिताः । १५, क, तं, विमुखोऽगन्तुः । १६, क, तं, च-तिरोधानाय । १७-१९, तं-कल्पेतिदं पतिषेवपि ग्रीहिषु ।

इविःप्रोक्षणादिः]

वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णाम्याद्रिरसि वानस्पत्यः

वाचः । विसर्जनमिति वि-सर्जनम् । देववीतय इति देव-वीतये ।

त्वा । गृह्णामि । अद्रिः । असि । वानस्पत्यः ।

त्वात् । हे पुरोडाशीयसमूह । “रुचिचमितनि” (उ ८४) इत्यादिना तनोतेहप्रत्ययः ।
स्तुत्यर्थत्वात् “अग्निशब्दोपादानस्य विकृतौ नोहः” । “अग्नेर्वा एषा तनूः । यदोपधयः ” ५
(तैत्रा ३.२.५) इति ब्राह्मणम् । किं च “वाचः विसर्जनम् असि । विसृज्यते वागनेन इति
करणे ल्युट् (पा ३.३.११७) । कृदुत्तरपदप्रकृतित्वरेण (पा ६.२.१३९) लिट्स्वरः
(पा ६.१.१९३) । “सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति वाचः परस्य विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । “यदा हि प्रजा ओपधीनामश्नन्ति । अय वाचं विसृजन्ते ” (तैत्रा ३.२.५)
इति ब्राह्मणम् । एवं विश्वजननं त्वा “देववीतये देवानां भक्षणार्थं गृह्णामि उल्लखले त्वां १०
प्रक्षिपामि । दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२) पूर्वपदप्रकृतित्वरत्वम् ॥

मुसलमवधत्ति—‘अद्रिरसि’ इति ॥ अत्ता आहर्ता तुवाणाम् ‘अद्रिः ।

‘वादिस्थास्त्ववेरिवति’ (बीमी १.६) इति ॥ हे उल्लखल, त्वमधिपवणस्यावघातस्य^{१८} आधारभूतं
वनस्पतिजन्यं च ‘असि । तादृशं त्वां कृष्णाजिनरूपेयं भ्रमः स्वक् प्रतिगृह्य मदीयमिति जानातु ॥
अवघाताधारं कर्तुमधिपवणविशेषणमित्याह—“अधिपवणमपि वानस्पत्यमित्याह अधिपवणमेवैनत् १५
करोति” (तैत्रा ३.२.५) इति ॥ अविरोधेन संबन्धायैषमाशीरित्याह—“प्रति वादिस्था-
स्त्ववेरिवत्त्याह सयस्वाय” (तैत्रा ३.२.५) इति । सयः संबन्धवान् । ‘पिन् दन्धने’ ।
इत्यस्माद्धातोश्चकारत्वात् ॥

अग्रेरिति ॥ कथम्—“तस्मिन् पुरोडाशीयानावपथयेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये
त्वा गृह्णामीति” (बीमी १.६) इति ॥ “भीः पुरोडाशीयधीदिसमूह, त्वम् ‘अग्नेः शरीरम् १०’
‘असि । पतो दाक्षं काष्ठमिव त्वां स्त्रीकृषोदराभिराह्वनीयामिश्रोपचितवपुर्भवति । किं च ‘वाचः
प्रवृत्तिकारणमसि । स्वदीपरसेनोपचिताया वाचः शब्दोच्चारणे प्रवृत्तत्वात् । अत इदं त्वां देव-
भक्षणायोल्लखले प्रक्षिपामि ॥ यथोक्तं मन्त्रार्थं दर्शयति—“अग्नेस्तनूरसोऽस्याह । अग्नेर्वा एषा तनूः ।
यदोपधयः । वाचो विसर्जनमित्याह । यदा हि प्रजा ओपधीनामश्नन्ति । अय वाचं विसृजन्ते ।
देववीतये त्वा गृह्णामीत्याह । देवताभिरैवेनैव समर्पयति” (तैत्रा ३.२.५) इति । देवैर्भक्षितये २५
सति “पावदेका देवता कामयते पावदेका । तावदाहुतिः प्रथते” (तैत्रा ३.२.६) इति न्यायेनाभि-
पृष्टिः ॥

अद्रिरिति ॥ कथम्—^{१९}“मुसलमवधत्त्यद्रिरसि वानस्पत्यः ॥ इदं देवेभ्यो हव्यम् मुसमि

९-९. तं. य- अग्निशब्दोऽस्य विवृतौ नोदते ।

१८. ६. उ. मां. हा-‘अह्नाउक्ष्य’ नास्ति । १९. ६. उ-हे । २०. ६. उ. मां. हा-मुसकनादरायति १

स इदं देवेभ्यो हव्यं सुशमिं शमिष्वेपमा वदोर्जमा

सः । इदम् । देवेभ्यः । हव्यम् । सुशमीति सु-शमिं ।

शमिष्व । इषम् । एति । वद । ऊर्जम् । एति ।

“ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् ” (उ ५०५) इति क्तिन्प्रत्ययः । निन्नादाद्युदात्तत्वम्, ईदशो
५ वनस्पतेर्विकारः त्वम् असि । सः तादृशस्त्वम् इदं हव्यं हवनार्हम् । “ छन्दसि च ”
(पा ५.१.६७) इति यत्प्रत्ययः । सुशमि सुष्ठु स्वयमेव शाम्यतीति सुशमि । “ शमित्व-
घाम्यो धिनुज् ” (पा ३.२.१४१) । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ईदशमिदं हव्यं देवेभ्यः देवतार्थं शमिष्व शामय सुखहेतुं कुरु ।
शमयतेः “ लोट् । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् ॥

१० वृषारवेण दृषदुपले समाहन्ति—‘ इषम् ’ इति ॥ हविर्लक्षणं यदिदमन्नम् आ वद
देवेभ्य आवेदय, युष्मदर्थम् इदमनेन यजमानेन संस्क्रियते इति । एषम् ऊर्जम् आ वद
इति व्याख्यातम् । ऊर्ज रसः । इदानीं यज्ञायुधान्युभयन्ते—युष्मत् दीप्तिमत् । दिवेः क्षिप-
प्रत्ययान्तात् मनुषि “ दिष लट् ” (पा ६.१.१३१) इत्युत्ते “ हव्यनुष्मं मनुष् ”
(पा ६.१.१७६) इति मनुष उदात्तत्वम् । ईदशमिदमने संस्क्रियमाणं देवेभ्यः वदत

१५ शमिष्वेति ” (बौध्मी १.६) इति ॥ हे मुसलपदार्थं, एवं वनस्पतिजग्योऽपि दातव्येण पाषाणः असि ।
सः एवं देवार्थम् इदं हव्यं अक्षणविरोध्युष्मत्पामपनयमेव सुष्ठु ज्ञानं यथा भवति तथा शामय ॥
एतदेवाभिप्रेत्याह—“ अत्रिरिति वानस्पत्य इत्याह । प्राषाणमेवेनत् करोति । स इदं देवेभ्यो हव्यं
सुशमि शमिष्वेत्याह शान्त्यै ” (तैत्ति ३.२.५) इति ॥ मन्त्रमुत्प्राप्य लिङ्गसूचितं धिनियोगं
प्रकटयति—“ हविष्कृदेहीत्याह । य एव देवानां हविष्कृतः । तान् हवयति । त्रिहवयति । त्रिपाषा

२० हि देवाः ” (तैत्ति ३.२.५) इति ॥

इपमिति ॥ कल्पः—“ अथ दृषदुपले वृषारवेणोच्चैः समाहन्तीत्यमा यदोर्जमा पद द्युनददत यय
संधातं जेप्तेति ” (बौध्मी १.६) इति । तत्प्रकारोऽन्यत्र स्पष्टीकृतः—“ आपनीश्रोऽदमानमादायेपमा
वदेति दृषदुपले समाहन्ति । द्विदपदि, स्रुदुपल्लयां, त्रिः संचारयन्नवकृतवः संपादयति ” (आपश्री
१.२०.२-३) इति ॥ हे पाषाण, हविःस्वरूपम् इषम् अन्नं, तदीयं स्वाहुतरं रतं च यजमान
२५ आनेयतीति देवेभ्यः वद । हे यज्ञायुवानि, सर्वाणि यूयं रसाभिन्वयकिमदिदं हविरिति देवेभ्यो

१०. ति. तं. पं. व-लोडि । ११. ति. तं. पं. व-वत्सदर्थम् ।

२१. तं-द्वम् । २२. आ, इ, व, क. तं. मा. हा-इदम् ।

हविःप्रोक्षणादिः]

वद शुभद्रदत्त वयं संघातं जेष्म वर्षवृद्धमभि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु

वद । शुभदिति शु-मत् । वदत । वयम् । संघानमिति सं-घानम् । जेष्म ।

वर्षवृद्धमिति वर्ष-वृद्धम् । असि । प्रतीति । त्वा । वर्षवृद्धमिति वर्ष-वृद्धम् । वेत्तु ।

वेदयत । ननु देवाः स्वयमेव ज्ञास्यन्ति तत्किमनेन घोषणेनेत्यत्राह—^१वयं शुभद्वीयेन शब्देन संघातं भ्रातृव्यसमूहं जेष्म जयेम । जयनेल्लेखि “सिन्धुलं लेखि” (पा ३.१.३४) ५ इति सिप्रत्ययः । “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । “संघानशब्दस्य यायादिसन्धेरेण (पा ६.२.१४४) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्^{१२} । “मनोः श्रद्धादेवस्य” (तैमा ३.२.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

शूर्पमुपपच्छति—‘वर्षवृद्धमसि’ इति ॥ व्याख्यातम् बर्हिषि (तैसं १.१.२) ।

इह तु शूर्पमुपपत्ते ।

पुरोडाशीयानुद्वपति—‘प्रति त्वा’ इति ॥ हे पुरोडाशीयसमूह, वर्षवृद्धं त्वां शूर्पः

१०

वदत । ^१वयं स्वनेन पापाण्योपेयाविनीतं वैरियंघानं जेष्म^{२३} ॥ अनेन ^{२४}मन्त्रेणैवप्राप्तिमनिष्टपरिहारं च दर्शयति—“इयमा वदोर्जमा वदेरवाह । इयमेवोर्जं यजमाने दधाति । शुभद्रदत्त वयं संघातं जेष्मेवाह । भ्रातृव्याभिमूषे” (तैमा ३.२.५) इति । उपाख्यानेन भ्रातृव्याभिमूर्तिं वदयति—
“मनोः श्रद्धादेवस्य यजमानस्यापुशनी वाक् । यज्ञायुधेषु प्रविष्टाऽऽसीत् । तेऽसुरा यावन्तो यज्ञा-
शुधानामुद्दवानामुपाशुवन् । ते पराभवन् । तस्मात् स्वानां मध्येऽवसाय यजेत । यावन्तोऽस्य भ्रातृव्या यज्ञायुधानामुद्दवतामुपशुश्रूषन्ति । ते पराभवन्ति” (तैमा ३.२.५) इति । अत्राल्लेखेन यागं कुर्वतो मनोः प्रभावादिर्^{२५} सर्वं संपन्नम् । ततो ज्ञातीनामनुकूलानां प्रतिकूलानां च मध्ये य इमं वृत्तान्तं निमित्त्वं भद्रालुयजेत तस्य भ्रातृव्याः ^{२६}पराभवति ॥ प्रैषमन्त्रमुत्पाद्य विनिमोगं तात्पर्यं च दर्शयति—“उचैः समाहृतवा आह विमित्थे । वृक्त एयामिन्द्रियं वीर्यम् । श्रेष्ठ एषा भवति” २० (तैमा १.२.५) इति । हे आग्नीध्र, स्वदीपहस्तगतेन पापाणेन हृषदुपलायुगममुचैस्तादृगीयमिति मन्त्रार्थः । तं मन्त्रमन्वयुः पठेत् । स च पापाण्यविनिमिजयाथ भवति । यजमानश्चैष वैरिणामिन्द्रियं बलं च विनाशयति । स्वयं चैषां ज्ञातीनां मध्ये श्रेष्ठो भवति ॥

१५

२०

२५

वर्षवृद्धमिति ॥ कस्यः—“अवहस्य ^{२७}उत्तुपान् कृत्वोत्तरतः शूर्पमुपपच्छति वर्षवृद्धमसीति” (ब्री १.५) इति ॥ हे शूर्प, वर्षवृद्धं वेणुनिष्पन्नतया स्वमपि वर्षवृद्धम् असि ॥

प्रतीति ॥ कस्यः—“तस्मिन् पुरोडाशीयान् ^{२८}उद्वपति प्रति त्वा वर्षवृद्धं वैरयति”

१२. ति. तं. पं. व-संघातशब्दः । १३. ति. तं. पं. व-उत्तरपदान्तोदात्तः ।

२३. तं-जेष्मामः । २४. तं-मन्त्रेणैवप्राप्तयतिपरिहारैः । २५. इ. उ. मां. हा-‘सर्वम्’ नास्ति । २६. तं-पराभवातीति । २७. आ. उ. मां. हा-विशुश्रून्; इ-‘उश्रून्’ नास्ति । २८. उ. पा. मां. हा-उपपति ।

परापूतं रक्षः परापूता अरातयो रक्षसां भागो(२)ऽसि वायुर्वो वि विनक्तु

परापूतमिति परापूतम् । रक्षः । परापूता इति परा-पूताः । अरातयः । रक्षसाम् । भागः । असि ।
वायुः । वः । वीति । विनक्तु ।

प्रति वेत्तु अनुजानातु, आत्मोपरि तव प्रक्षेपणं क्षमनाम् ॥

५ परापुनाति—‘परापूतम्’ इति यजुरादिकैकपदया गायत्र्या ॥ ‘परापूतं परास्तम् ।
शिष्टं प्रत्युष्टादिना व्याख्यातम् (तैस १.१.२) । “ गतिरनन्तरः ” (पा ६.२.४९)
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ यज्ञं रक्षांस्वयं प्राविशन् ” (तैत्रा ३.२.५) इति ब्राह्मणम् ॥
तुयानिरस्यति—‘रक्षसाम्’ इति ॥ सुबोरम् । “ कर्पात्वतः ” (पा ६.१.१५९)
इति भागशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

१० त्वत्वं विविनक्ति—‘वायुः’ इति ॥ ‘वायुः’ वः युष्मान् ‘वि’ विनक्तु तण्डुलेभ्यः
कणान् पृथक्करोतु ॥

(वीथी १.६) इति ॥ हे प्रीतिसमूह, ‘वर्षेष्टुदं त्वां स्वकीयत्वेन शूरः’ प्रतिमन्थताम् ॥ मन्थद्वये
पृथक्त्वेन तन्मृद्विषोत्थत इत्याह—“ वर्षेष्टुदममि प्रति रथा वर्षेष्टुदं वेरियःपाह । वर्षेष्टुदा वा
भोपथयः । वर्षेष्टुदा इपीकाः समृद्धयै ” (तैत्रा ३.२.५) इति । इपीका येनयः ॥

१५ परापूतमिति ॥ कल्पः—“ प्रयोदह् पर्वोक्तं पेशातुनाति परापूतं रक्षः परापूता अरातय
इति ” (वीथी १.६) इति ॥ रक्षसोऽत्र प्रसङ्गमुपगम्यस्य मन्थे व्याचष्टे—“ यज्ञं रक्षांस्वयं
प्राविशन् । सान्यस्ता पशुभ्यो निरवादपन्तः । तुपैरोपधीभ्यः । परापूतं रक्षः परापूता अरातयः
इत्याह । रक्षयामपहरै ” (तैत्रा ३.२.५) इति । देवाः पशुप्रायोय रुधिरं तद्वागत्वेन वेदवह्निस्वरवा
पशुप्रायेभ्यो रक्षामि निष्कासितवस्तुत्फयागेन औपशुपलक्षितेभ्यः ॥

२० रक्षतामिति ॥ कल्पः—“ मन्थमे पुरोडाशकषाणे तुयानोप्य रक्षसां भागोऽस्तीत्यधस्तात्
कृत्वाजिनस्योपवपति उत्तरमपरमवांतरदेशम् । इत्येनोपवपतीति बहुचक्षुःप्राप्तम् ” (आपथी
१.२.०९-१०) इति ॥ निष्कासयार्थं भागप्रदानमिति दर्शयति—“ रक्षसां भागोऽस्तीत्याह । तुपैरेव
रक्षांसि निरवदयते ” (तैत्रा ३.२.५) इति ॥ विचचे—“ अप उपस्पृशति मेप्यावाप ”
(तैत्रा ३.२.५) इति ॥

२५ वायुरिति ॥ कल्पः—“ वायुर्वो विविनक्तिविति विविच्य ” (आपथी १.२.०११) इति ॥
हे तण्डुलाः, ‘वः युष्मान्’ वायु क्लेश्यः पृथक् करोतु । शुद्धवापादकत्वेन वा वायावादर इत्याह—
“ वायुर्वो विविनक्तिवत्याह । पवित्रं वै वायुः । पुनामधैवैनाम् ” (तैत्रा ३.२.५) इति ॥

हविःप्रोक्षणादिः]

देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु ॥ ५ ॥

[त्वा भाग एकादश च] ॥ ५ ॥

देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणिरिति हिरण्य-पाणिः । प्रतीति । गृह्णातु ॥ ५ ॥

[मेवं १-१-६-७; कासं १-५; कपिसं १-५; वासं १-१२-१६]

तण्डुलान् प्रस्कन्दयति—‘देवो वः’ इति ॥ ^१देवः ^२सविता सर्वस्य प्रेरकः ५
^३हिरण्यपाणिः हिरण्याभरणपाणिः ^४वः युष्मान् ^५प्रति ^६गृह्णातु प्रतिगृह्य रक्षतु । हिरण्यस्य
 विकारो बलयाङ्गुलीयकादिः पाण्योर्यस्य इति समुदायविकारपठ्या (द्र. पा २.२.२४ वा १३)
 विगृह्य “सप्तम्युत्तमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिविर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च” (द्र. पा २.२.२४ वा
 १२) इति बहुव्रीहौ, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “उशीरदाशेरकशालपलालशैवालक्ष्यामाकशारीर-
 शराग्रहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्” (फि ६७) इति हिरण्यशब्द आधुदातः । १०
 “अन्तरिक्षादिव” (तैत्ति ३.२.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे ^{१०}पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

देव इति ॥ कल्पः—“देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णातिविति पाण्यां तण्डुलान्
 प्रस्कन्दयिष्या” (आपधौ १-२०-११) इति ॥ हिरण्यमङ्गुलीयकं पाणौ यस्यासौ ^१हिरण्यपाणिः ॥
 अन्तरिक्षाद् पततो यषोऽपलादीनामिवोच्चस्थानस्थिताऽनूपात् पततो ^२तण्डुलानामितस्ततः पातो १५
 सप्तम्यतिष्ठितदेव हविर्विनाशो मा भूदित्यभिप्रेत्य सविगुः प्रतिग्रह इत्याह—“अन्तरिक्षादिव वा
 पते प्रस्कन्दयति । ये नूपात् । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णातिवत्याह प्रतिष्ठित्यै ।
 हविषोऽस्कन्दाय” (तैत्ति ३-२-५) इति ॥ प्रथममभ्युपादयति—“निष्कलीकर्तव्य आह ।
 व्यावृद्धि यशः । अथो मेध्यत्वात्” (तैत्ति ३-२-५) इति । हे यजमानपरिज, इवया तण्डुलास्त्रिवारं
 फलीकर्तव्याः । त्रैवारं चलादकतुपापनयनं ^३२ फलीकरणम् ॥ २०

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“देवो च उरुनात्यवौष्टिमिरापोऽनुमन्त्रयेत् ।

अग्नयेऽग्नी हविः प्रोक्ष्य शुन्धोक्षेत् पागपात्रकम् ॥ १ ॥

१४. तं. ति. ब- पञ्चमोऽनुवाकभाष्यसंकीर्णः ।

३१. तं-तण्डुलादीनामितस्ततः । ३२. तं-तैत्ति ३-२-५-६-७-८-९-१०-११-१२-१३-१४-१५-१६-१७-१८-१९-२०-२१-२२-२३-२४-२५-२६-२७-२८-२९-३०-३१-३२-३३-३४-३५-३६-३७-३८-३९-४०-४१-४२-४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५०-५१-५२-५३-५४-५५-५६-५७-५८-५९-६०-६१-६२-६३-६४-६५-६६-६७-६८-६९-७०-७१-७२-७३-७४-७५-७६-७७-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००-१०१-१०२-१०३-१०४-१०५-१०६-१०७-१०८-१०९-११०-१११-११२-११३-११४-११५-११६-११७-११८-११९-१२०-१२१-१२२-१२३-१२४-१२५-१२६-१२७-१२८-१२९-१३०-१३१-१३२-१३३-१३४-१३५-१३६-१३७-१३८-१३९-१४०-१४१-१४२-१४३-१४४-१४५-१४६-१४७-१४८-१४९-१५०-१५१-१५२-१५३-१५४-१५५-१५६-१५७-१५८-१५९-१६०-१६१-१६२-१६३-१६४-१६५-१६६-१६७-१६८-१६९-१७०-१७१-१७२-१७३-१७४-१७५-१७६-१७७-१७८-१७९-१८०-१८१-१८२-१८३-१८४-१८५-१८६-१८७-१८८-१८९-१९०-१९१-१९२-१९३-१९४-१९५-१९६-१९७-१९८-१९९-२००-२०१-२०२-२०३-२०४-२०५-२०६-२०७-२०८-२०९-२१०-२११-२१२-२१३-२१४-२१५-२१६-२१७-२१८-२१९-२२०-२२१-२२२-२२३-२२४-२२५-२२६-२२७-२२८-२२९-२३०-२३१-२३२-२३३-२३४-२३५-२३६-२३७-२३८-२३९-२४०-२४१-२४२-२४३-२४४-२४५-२४६-२४७-२४८-२४९-२५०-२५१-२५२-२५३-२५४-२५५-२५६-२५७-२५८-२५९-२६०-२६१-२६२-२६३-२६४-२६५-२६६-२६७-२६८-२६९-२७०-२७१-२७२-२७३-२७४-२७५-२७६-२७७-२७८-२७९-२८०-२८१-२८२-२८३-२८४-२८५-२८६-२८७-२८८-२८९-२९०-२९१-२९२-२९३-२९४-२९५-२९६-२९७-२९८-२९९-३००-३०१-३०२-३०३-३०४-३०५-३०६-३०७-३०८-३०९-३१०-३११-३१२-३१३-३१४-३१५-३१६-३१७-३१८-३१९-३२०-३२१-३२२-३२३-३२४-३२५-३२६-३२७-३२८-३२९-३३०-३३१-३३२-३३३-३३४-३३५-३३६-३३७-३३८-३३९-३४०-३४१-३४२-३४३-३४४-३४५-३४६-३४७-३४८-३४९-३५०-३५१-३५२-३५३-३५४-३५५-३५६-३५७-३५८-३५९-३६०-३६१-३६२-३६३-३६४-३६५-३६६-३६७-३६८-३६९-३७०-३७१-३७२-३७३-३७४-३७५-३७६-३७७-३७८-३७९-३८०-३८१-३८२-३८३-३८४-३८५-३८६-३८७-३८८-३८९-३९०-३९१-३९२-३९३-३९४-३९५-३९६-३९७-३९८-३९९-४००-४०१-४०२-४०३-४०४-४०५-४०६-४०७-४०८-४०९-४१०-४११-४१२-४१३-४१४-४१५-४१६-४१७-४१८-४१९-४२०-४२१-४२२-४२३-४२४-४२५-४२६-४२७-४२८-४२९-४३०-४३१-४३२-४३३-४३४-४३५-४३६-४३७-४३८-४३९-४४०-४४१-४४२-४४३-४४४-४४५-४४६-४४७-४४८-४४९-४५०-४५१-४५२-४५३-४५४-४५५-४५६-४५७-४५८-४५९-४६०-४६१-४६२-४६३-४६४-४६५-४६६-४६७-४६८-४६९-४७०-४७१-४७२-४७३-४७४-४७५-४७६-४७७-४७८-४७९-४८०-४८१-४८२-४८३-४८४-४८५-४८६-४८७-४८८-४८९-४९०-४९१-४९२-४९३-४९४-४९५-४९६-४९७-४९८-४९९-५००-५०१-५०२-५०३-५०४-५०५-५०६-५०७-५०८-५०९-५१०-५११-५१२-५१३-५१४-५१५-५१६-५१७-५१८-५१९-५२०-५२१-५२२-५२३-५२४-५२५-५२६-५२७-५२८-५२९-५३०-५३१-५३२-५३३-५३४-५३५-५३६-५३७-५३८-५३९-५४०-५४१-५४२-५४३-५४४-५४५-५४६-५४७-५४८-५४९-५५०-५५१-५५२-५५३-५५४-५५५-५५६-५५७-५५८-५५९-५६०-५६१-५६२-५६३-५६४-५६५-५६६-५६७-५६८-५६९-५७०-५७१-५७२-५७३-५७४-५७५-५७६-५७७-५७८-५७९-५८०-५८१-५८२-५८३-५८४-५८५-५८६-५८७-५८८-५८९-५९०-५९१-५९२-५९३-५९४-५९५-५९६-५९७-५९८-५९९-६००-६०१-६०२-६०३-६०४-६०५-६०६-६०७-६०८-६०९-६१०-६११-६१२-६१३-६१४-६१५-६१६-६१७-६१८-६१९-६२०-६२१-६२२-६२३-६२४-६२५-६२६-६२७-६२८-६२९-६३०-६३१-६३२-६३३-६३४-६३५-६३६-६३७-६३८-६३९-६४०-६४१-६४२-६४३-६४४-६४५-६४६-६४७-६४८-६४९-६५०-६५१-६५२-६५३-६५४-६५५-६५६-६५७-६५८-६५९-६६०-६६१-६६२-६६३-६६४-६६५-६६६-६६७-६६८-६६९-६७०-६७१-६७२-६७३-६७४-६७५-६७६-६७७-६७८-६७९-६८०-६८१-६८२-६८३-६८४-६८५-६८६-६८७-६८८-६८९-६९०-६९१-६९२-६९३-६९४-६९५-६९६-६९७-६९८-६९९-७००-७०१-७०२-७०३-७०४-७०५-७०६-७०७-७०८-७०९-७१०-७११-७१२-७१३-७१४-७१५-७१६-७१७-७१८-७१९-७२०-७२१-७२२-७२३-७२४-७२५-७२६-७२७-७२८-७२९-७३०-७३१-७३२-७३३-७३४-७३५-७३६-७३७-७३८-७३९-७४०-७४१-७४२-७४३-७४४-७४५-७४६-७४७-७४८-७४९-७५०-७५१-७५२-७५३-७५४-७५५-७५६-७५७-७५८-७५९-७६०-७६१-७६२-७६३-७६४-७६५-७६६-७६७-७६८-७६९-७७०-७७१-७७२-७७३-७७४-७७५-७७६-७७७-७७८-७७९-७८०-७८१-७८२-७८३-७८४-७८५-७८६-७८७-७८८-७८९-७९०-७९१-७९२-७९३-७९४-७९५-७९६-७९७-७९८-७९९-८००-८०१-८०२-८०३-८०४-८०५-८०६-८०७-८०८-८०९-८१०-८११-८१२-८१३-८१४-८१५-८१६-८१७-८१८-८१९-८२०-८२१-८२२-८२३-८२४-८२५-८२६-८२७-८२८-८२९-८३०-८३१-८३२-८३३-८३४-८३५-८३६-८३७-८३८-८३९-८४०-८४१-८४२-८४३-८४४-८४५-८४६-८४७-८४८-८४९-८५०-८५१-८५२-८५३-८५४-८५५-८५६-८५७-८५८-८५९-८६०-८६१-८६२-८६३-८६४-८६५-८६६-८६७-८६८-८६९-८७०-८७१-८७२-८७३-८७४-८७५-८७६-८७७-८७८-८७९-८८०-८८१-८८२-८८३-८८४-८८५-८८६-८८७-८८८-८८९-८९०-८९१-८९२-८९३-८९४-८९५-८९६-८९७-८९८-८९९-९००-९०१-९०२-९०३-९०४-९०५-९०६-९०७-९०८-९०९-९१०-९११-९१२-९१३-९१४-९१५-९१६-९१७-९१८-९१९-९२०-९२१-९२२-९२३-९२४-९२५-९२६-९२७-९२८-९२९-९३०-९३१-९३२-९३३-९३४-९३५-९३६-९३७-९३८-९३९-९४०-९४१-९४२-९४३-९४४-९४५-९४६-९४७-९४८-९४९-९५०-९५१-९५२-९५३-९५४-९५५-९५६-९५७-९५८-९५९-९६०-९६१-९६२-९६३-९६४-९६५-९६६-९६७-९६८-९६९-९७०-९७१-९७२-९७३-९७४-९७५-९७६-९७७-९७८-९७९-९८०-९८१-९८२-९८३-९८४-९८५-९८६-९८७-९८८-९८९-९९०-९९१-९९२-९९३-९९४-९९५-९९६-९९७-९९८-९९९-१०००

अव चमोत्करो भुत्वा ह्यदिरयाश्चर्मस्यस्तुतिः ।

अप्युल्लुखलमादध्यादमेस्तत्र हविः क्षिपेत् ॥ २ ॥

अद्रिमुंसलमादत्त इयं ह्यदि वादनम् ।

वर्ष क्षुर्मुपोक्षात्र प्रति स्वा हविरावयेत् ॥ ३ ॥

११ परा ग्रीहीन्-११ परादूय रक्षसामिति चर्मणः ।

अधस्तुपं कपालेन क्षिपेद्वायुर्विविच्यते ॥

देवः क्षिपेद्धविः पाण्यां मन्त्राः सप्तदशोरिताः ॥ ४ ॥

अथ भीमोक्ता—तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

१० हविष्कृदेहीति मन्त्रात् त्रिरवघ्नन् समाह्वयेत् ।

विनियोगोऽवघाते स्वादाह्वाने वाऽवघातके ॥

पेन्द्रीवन्मान्त्रमाह्वानं गौणं हन्तिवृथाऽन्यथा ।

पाठेन प्रापितं त्रिरवं ह्वयतेऽवघातयोः ॥

त्रिरन्यासो विधातव्यो निश्चयमाक्षेपमावतः ।

हन्तिना लक्ष्यते कालः प्राप्तोऽसौ ह्वयतिस्तथा ॥

विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानव्येताः ।

पेन्द्रीन्यायः श्रुत्यभावाद्दर्हिन्यायेन मुख्यतः ॥ (त्रैत्या ३.२.५-८) इति ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयति” (बौध् १.४, आपध् १.१२.७)

इति । देवानामप्येवा हविः संपादयति सा हविष्कृत् । तामेनां संबोधाप्ययुदेहीति श्रूते । तथा
थायं मन्त्रो प्राप्तमेव व्याख्यायते— “हविष्कृदेहीत्याह । य एव देवानां हविष्कृतः । तान्

२० ह्वयति” (तैत् ३.२.५) इति । तमिमं मन्त्रमुपधायांश्चयुंश्चित्रास्मवघाते कुर्दन्माह्वयतिरथर्थाः ।

अनेन वाक्येन मन्त्रोऽवघाते विनियुष्यते न स्वादाह्वाने । एहीत्येतत् मन्त्रगतं पदमाह्वाने समर्थं न
व्यययात इति चेत् । ११ न । तस्यावघातलक्षकात्वात् । यथा पूर्वोदाहृतायामेन्यासृचीन्त्रसन्दो गौणस्तद्वत्

‘एहि’ इति पदं मन्त्रगतदेवावघाते गौणं भविष्यति । अन्यथा मन्त्रमाह्वययोराह्वानपरावाच्यमानम्
‘अवघ्नन्’ इति १२पदम् अनर्थकं स्यात् । प्राप्तमवघातमुद्दिश्य सत्र मन्त्रस्य त्रिरवस्य च विधौ

२५ वाक्यभेद इति चेत् । ॥ त्रिरवस्य प्राप्तत्वेनानुवादकत्वात् । कस्यांचिच्छास्त्रायामयं मन्त्रो मन्त्रकाण्डे
त्रिशारम्यस्याऽऽभ्यासः । ह्वयतिपदं वेहीतिवदवघातपरतया १६ उपचारेण नेयमिति १६ प्राप्ते भूमः—

३३-३३, ब-परावीनात् । ३४, ह. तं. पा. भा. हा-‘न’ नास्ति । ३५, इ. उ. भा. हा-मन्त्रपदम् ।

३६-३६, तं- उपचारीयमिति ।

हविःप्रोक्षणादिः]

त्रिरन्यासस्य नित्यवत्प्राप्तिः पाठमात्रेण न सिध्यति । कस्याचिच्छाखायां (वासं १.१५) द्विःपाठात्, कस्याचित् (काण्वसं १.५) सकृत् पाठात् । अतोऽपि नित्यवद्विधीयते । न च 'अवधनन्' इत्यस्य वैषम्यं, तस्य काललक्षकात् । कालस्याऽपि विधी वाक्यभेद इति चेत् । न । प्राप्तत्वात् । न ह्यवघाते सहायाङ्गानमन्यस्मिन् काले भवति । ततोऽयंप्राप्तः कालः । आङ्गानमपि मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वाच्च विधेयम् । न हि 'एहि' इति मन्त्रपाठ आङ्गानमन्तरेणोपपद्यते । मन्त्रस्याख्यानं चोदाहृतम् । तत्रायं वाक्यार्थः संपन्नः—अवघातकाले यदाङ्गानं तस्य त्रिरन्यासः कर्तव्य इति । अत एव १०-शाखान्तरेऽपि स्पष्टम्—^{१०} आङ्गानामुवादेनाभ्यासो विधीयते—“श्रद्धंयति । त्रिरपरा हि देवाः” (मैसं ४.१.१) इति । एवं सति मन्त्रस्यापि विनियोगे वाक्यभेदः स्यात् । लिङ्गेन स्वाङ्गाने विनि-
युज्यते ^{१०}नावघाते । न चैन्द्रीभ्यामोऽत्र असरति तृतीयाभ्रयभावात् । “वर्हिर्देवसदनं दामि” (मैसं १.१.२) इत्यग्नौकेन न्यायेन मुख्य एवाऽऽङ्गाने लिङ्गेन मन्त्रविनियोगो न स्ववघातरूपे गीणाङ्गाने । १०
सत्प्राज्ञावघातसोपोऽयं मन्त्रः ॥

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“सवनीयं पुरोडासो स्यादाहृतिर्हविष्कृतः ।

न वाऽतिदेशात् समागमैर्धं यथाङ्गानात् प्रसक्तितः” ॥ (जैम्या १२.२.३) इति ॥

सवनीयपुरोडासाद्याऽऽमेयपुरोडासाधिकृतिस्वात् प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यसिद्देशेन हविष्कृदा-
ङ्गानं तत्र कर्तव्यमिति चेत् । मैयम् । पशौ कृतेन हविष्कृदाङ्गानेन ^{१०}तत्कालीने पुरोडासोऽपि प्रसक्त-
सिद्धत्वात् । ^{१०}यद्यप्यपिपक्षार्थं हविष्कृदाङ्गानं पशौ नास्ति तथाप्येषा कृत्वाचिन्ता ॥

तत्रैवान्यविचिन्तितम्—

“अस्याहुतिश्चरी सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वादस्ति मैयमनिवृत्तेः पुरोस्थितेः” ॥ (जैम्या १२.२.४) इति ॥ २०

तृतीयसवने ये सौम्यचर्वादयः तेषु हविष्कृदाङ्गानं पुनः कर्तव्यं, यथावाहृत्यास्तस्याः पशुपाके
निवृत्तत्वात्, इति चेत् । मैयम् । प्रकृती.परमोर्ध्वयाजैश्च ऊर्ध्वं हविष्कृतः पश्या उदयानकालेन^{११}
पक्षावपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । सत्मात् तत्कालीनेषु सौम्यचर्वादेषु नास्ति पुनराङ्गानम् ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अवघातः सकृद्भूयो वा सकृद्विधिसिद्धितः ।

एषा ^{११}तद्वत्तुलनिष्पत्तिः ^{११}तदन्तोऽभ्यस्तसामयम्” ॥ (जैम्या १२.१.७) इति ॥ २५

३७-३७. आ. क. तं-सायणस्तरे विसृष्टम् । ३८. धं-न तत्रघाते । ३९. उ. हा-तत्कालिङ्गे ।
४०. य-यद्यप्यौपधाङ्गम् । ४१. इ. उ. भा. हा-कालिङ्गे । ४२. य-तत्त्वैव निष्पत्तिः ।
४३. इ. उ. भा. हा-तदन्तोऽभ्यस्तसामयमिति ।

“ग्रीहीनवहन्ति” इत्यत्र सकृन्मुसलघातमात्रेण विधिप्रयुक्तस्यापूर्वस्य सिद्धेर्नास्त्यावृत्तिरिति चेत् । मैवम् । तण्डुलनिष्पत्तिप्रयोजनत्वेन ^{४४}तावत्पर्यन्ते तस्याभ्यासस्य ^{४५}अधुतस्यापि कल्पनीयत्वात् । एवं तण्डुलपेषणादावपि द्रष्टव्यम् ॥

तत्रैवान्यत् ^{४६}चिन्तितम्—

५

“सर्वोपघातघातः किमाचार्यः सकृदेव वा ।

आवृत्तिः पूर्ववन्मैव ^{४७}एष्टार्यस्यात्र वर्जनात् ^{४८}” ॥ (जैम्या ११.१.८) इति ॥

अभिचपने धृपते— “औद्गुम्बरमुल्लसत् सर्वोपघस्य पुरयिरवाऽवहन्मपैवदुपदधाति”

(द्र. आश्वी १६.२६.२) इति । अत्राष्टमाश्रमयोजनत्वात् सकृदेवावघातः ॥

एकादशाध्यासस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

१०

“अवघाताधेमन्त्रः किमसकृत् सकृदेव वा ।

प्रहारभेदादावृत्तिः कर्मवयेण सकृद्वेत्” ॥ (जैम्या ११.४.१९) इति ॥

“अथ रक्षो दिवः सपत्नं चष्पासमिषयहन्ति” (आपथी १.१९.१०) इत्यवघाते ^{४९}विनि-
युक्तो मन्त्र आघर्तनीयः । कुतः । अवघातस्य प्रहाररूपावात्, प्रहाराणां च भिन्नावात्, इति प्राप्ते
द्रुमः— तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तवेनाऽऽभिस्तप्रहाराभ्यासयुक्तस्यावघातस्यैकत्वात् तत्र विनियुक्तस्याव-

१५-घातोपक्रमे सकृदेव पाठः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

“नानावीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्वृत्तौऽथ वा सकृत् ।

चिकीर्षयात् प्रयोगाणां भिन्नावात्सकृद्वेत्” ॥ (जैम्या ११.४.२०) इति ॥

राजसूये भानार्वाजैरिसमुदाये श्रूयते— “अग्नये गृहपतये पुतोदाशमष्टाकपालं निधंपति कृष्णां

२० ग्रीहीनी सोमाय वनस्पतये इयामाकं चरम्” (तैत्ति १.८.१०) इत्यादि । तत्र सोऽवघातमन्त्रः

सकृदेव ^{५०}वक्तव्यः । कुतः ^{५१}“सर्वोपघातविषयायामेकस्यां चिकीर्षायां प्रयुज्यावात्, इति प्राप्ते द्रुमः—

समन्त्रोऽवघातप्रोदकतिदेशेन ^{५२}“यद्वाजेषु ^{५३}प्रयुज्यते ^{५४}तद्वाजेषु तण्डुलनिष्पत्तौ स कृतार्थः संपन्नः ।

पुनर्वाजातरे तण्डुलनिष्पत्तये समन्त्रस्यावघातस्य अपोरतत्परत्वादसकृन्मन्त्रपाठः ॥

४४-४४. आ- तस्येन्तस्याभ्यासस्य । ४५. तं- विचारितम् । ४६-४६. तं- एष्टार्यस्य
प्रवर्धनात् । ४७. आ. क तं- विहितः । ४८. तं. व- प्रयोगः । ४९. इ- पर्याप्तः, उ. भा.
ही- गर्जितः । ५०. आ. इ. उ. भा. हा-च. जेषु । ५१. आ हा-मुज्यते । ५२. आ इ. उ. भा.
हा-पतत्येव ।

हविःशोभनादिः]

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

“ अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।

प्रत्यक्षोक्तस्या चरेत् पाकमवघाते तु नास्ति सा ”॥ (जैन्या १०-१-४) इति ॥

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे पठ्यते—“प्राजापत्यं धृते चरं निर्वपेत् शतकृष्णलमातुष्कामः ”
(मैत्रे २-२-२) इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृतौ ‘ ग्रीहीनवहन्ति ’ इति पुरीडाश- ५
हेतूनां ग्रीहीनामवघातो विहितः । सोऽत्र चरहेतूनां कृष्णलानां चीरकवशादस्ति नो वेति संशयः ।
अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । वितुपीकरणं तत्पक्षरूपकारः । छुत्तेऽप्युपगते तत्सत्तायां ‘ पाकवत् ’ इति
निदर्शनम् । छुत्तेऽपि विकलहेतुनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः तद्वदवघातोऽप्यस्तु । ‘ धृते ’ भवपति
इति प्रत्यक्षोक्तस्या पाकोऽप्युपगतः । अवघाते तु सोक्तिर्नोस्तीति वैषम्यादवघातो नास्ति ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

१०

“ अवघाते ग्रीहिरूपविवक्षोत् न वा श्रुतेः ।

आद्यः साधनतामात्रमवघातविवक्षते ”॥ (जैन्या ९-१-३) इति ॥

“ ग्रीहीनवहन्ति ” इत्यत्र ग्रीहीणां स्वरूपं श्रवमाणत्वात् विवक्षितम् । तथा सति
“ नीवारश्चरं भवति ” (मैत्रे १-३-६) इत्यत्र नीवारानामग्रीहिरादवघातो नास्तीत्युहो
वाऽऽनयेत । प्राकृतानामवघातविषयाणां ग्रीहीणां परिस्थानेन ग्रीहिरूपेणावघातविषयत्वेन नीवारानां १५
प्रयोग ऊहः । यदा ग्रीहिरूपेण नियतोऽवघातो ग्रीहिनिवृत्तौ निवर्तते तदा कुत कदाचन इति
प्राप्ते द्वयः— ग्रीहिरूपविवक्षायामपि ग्रीहिरूपतोऽपूर्वसाधनत्वाकारो न यजयितुं शक्यः ।
अन्यथाऽवघातवैषम्यापत्तेः । ततोऽपूर्वसाधनत्वाकारोऽवश्यं विवक्षितव्यः । तत्र ग्रीहिरूपस्यापि
विवक्षायां गौरवं स्यात् । तद्विवक्षायां तु नीवारानामपि विहितत्वेनापूर्वसाधनत्वाकारसत्तावाद्य-
वातविषयवैभोहः सिध्यति ॥

१०

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ सुसलागुक्तं हव्यं स्यादपूर्वाय बोधिततः ।

आद्यः प्रकरणादनयो व्यर्थः तस्यादिहान्यथा ”॥ (जैन्या ९-१-५) इति ॥

“ शोक्षिताभ्यामुत्सलमुसलाभ्यामवहन्ति ” इति श्रूयते । तत्र शोक्षणमुत्सलमुसलद्वय-
द्वाराऽवघातार्थम् । कुतः ? वाक्येन तच्छेदकप्रतीतिरिति चेत् । नैवम् । प्रकरणेनापूर्वोपस्थावगमात् । २५
न च वाक्यं प्रकरणात् ध्वलीय इति धार्यम् । अपूर्वोपस्थावगमे वैषम्यप्रसङ्गात् । पूर्वोपक्षे यत्राद्य-

पातस्तत्रेय प्रोक्षणम् । तथा सति नैर्ऋतचरी " कृष्णानां प्रोक्षणीनां नखनिर्मिषम् " (तैसं १.८.९) इति श्रुतेषु नलेषु प्रोक्षणं नोद्यते । सिद्धान्ते त्वपूर्वस्य प्रयोजकत्वादस्ति तत्रोहः । तदेवमवघात-संबद्धा विचारा उदाहृताः ॥

अथ स्वाकरणम् — " देवी यः " इत्यादिषु ^{५५}स्वरा गताः ^{५५} । अष्टिद्वेगेऽप्यत्र बहुमीहिपक्षे

५ " नन्मुखाय " (पा १.२.१०२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तः प्राप्नोति । उत्तरतत्पुरुष एव कर्तव्यः । छिद्रं ऐदमोपेतं न अवतीः यच्छिद्रं, तत्रावययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पर्ययशब्दे प्रायसस्वरः । ननु सूर्यशब्दौ घृषादी । अथ इत्यत्र वाश्यादिवाक्त्रामन्त्रतन्निपातः । देवास्तिष्यादीनां सोऽस्ति । यज्ञपतिमिः यत्र " यः प्रायस्यैव " (पा १.२.१०८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यज्ञस्तूर्ये हिंस्वतेऽस्मिन्निति यज्ञस्तूर्यं कुक्षम् । तूरीधातोः स्वार्थेऽण्यन्तस्याजन्तत्वेन " अचो यत् " (पा ३.१.९७) इति यः प्रायस्ये सति प्रायसस्वरं

१० बाधित्वा " तिस्वतितम् " (पा १.१.१८५) इति स्वरिते प्राप्ते तदपवादाः " यतोऽनावाः " (पा १.१.२१३) नासद्व्यतिरिक्तस्य याम्ययाम्नास्याऽऽदिहृदात्तो भवति । ततो घृष्टेऽपुप-पदसत्रायात् समासाऽन्तोदात्तत्वं बाधित्वा " गतिकारकोपपदात् कृत् " (पा १.२.१३९) इत्युत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रोक्षिता इत्यत्र " गतिरनन्तरः " (पा १.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अथभूतमिः प्रापि तद्वत् । अभिषवणमिः यत्र सवनशब्दस्य व्युत्पन्नस्यान्तत्वेन " छिति " (पा १.१.१९३) इति भवयात् पूर्वपदस्योदात्तत्वं सति समासे कृत्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यानस्याय-

१५ मिः यत्र वनस्पतेर्विकार इत्यस्मिन्नर्थे विहितस्तिद्वित्यस्य उदात्तः । वाच इत्यत्र " सायेकाचः " (पा १.१.१९८) इति विभक्तिद्वयात् । अभिषवणमिद्वित्यनेनम् । देवकीतय इत्यत्र वातोभारादित्यात् " वातोभाराणां च " (पा १.२.४२) इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सति समासस्वरौ बाध्यतः । सुशमीत्यश्रोत्रपदस्य प्रत्ययस्वरोऽन्तोदात्तायात् ^{५६}इत्युत्तरपदत्वेनापि ^{५७}तथैव प्राप्नो

२० " परादिभ्यश्चि बहुलम् " (पा १.२.१९९) इत्युत्तरपदमुदात्तत्वम् । शुभदिः यत्र मनुष्यः विद्या-इत्युदात्तात् प्राप्ते तदपवादाः " इत्यनुस्मयी मनुष्य " (पा १.१.१७६) इत्यान्तोदात्तोदात्तान्मुदा-गमाऽन्तोदात्तो मनुष्यत्वात् । अथभूतयत् पराभूतम् । हिरण्यपाणिस्त्वय बहुर्वाहिः । त्वयं पूर्वपदस्वरः । हिरण्यशब्दमाहुदोषेषु निपातितः ॥

इति श्रीमत्पायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकरन्दे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे श्रवणप्रवादके षष्ठ्योऽनुयाकः ॥

अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वर्गसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु
दिवः स्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वर्गवेत्तु

अवधूतमित्यव-धूतम् । रक्षः । अवधूता इत्यव-धूताः । अरातयः ।

अदित्याः । त्वक् । असि । प्रतीति । त्वा । पृथिवी । वेत्तु ।

दिवः । स्कम्भनिः । असि । प्रतीति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु ।

५

“अवधूनोपस्तरणमन्त्रौ व्याख्यातौ (तैसं १.१.५) ॥

शम्भा निदधाति—‘दिवः’ इति ॥ “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘दिवः’ यागसाधनद्वारेण ‘स्कम्भनिः’ ‘असि’ धारयिष्यसि । स्कम्नातेः
करणे ल्युटि (पा ३.३.११७) ङीप् वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । “गर्भिण्यो भवन्ति” (तैसं
२.१.२) इति यया । यद्वा—“वृतेश्च” (उ २.६.३) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् स्कम्नातेः १०
अनिप्रपयः । सर्वप्रोञ्छादित्वात् (पा ६.१.१६०) अन्तोदात्तत्वम् । हे शम्भे, ‘अदित्याः’ ‘त्वक्’
एवंभूता त्वाम्, अदित्यास्त्वर्गभूतं कृष्णाजिनं ‘प्रति’ ‘वेत्तु’ अनुजानातु आत्मोपरि तवावस्थानम् ।
“आवापृथिवी सहास्ताम्” (तैत्रा ३.२.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पञ्चमेऽनुवाके श्रीधवपात उक्तः । अवधूतार्था च तण्डुलानां वेपणात् पूर्वं कपालोपधानस्य
निष्प्रयोजनत्वेन तदुपधानात् पूर्वं पठे वेपणमभिधीयते ॥

१५

अवधूतमिति ॥ कल्पः—“अथ प्रोक्तेषु त्रिष्वलीकृतेषु तथैव कृष्णाजिनमवधूनोऽपूर्व-
‘प्रीवमुदकृताव्यावधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इति त्रिभ्यः अथैनत् पुरस्तात् प्रतीचीनप्रीवमुत्तरलोमोप-
स्तृणात्वात्तित्यास्त्वर्गसि प्रति त्वा पृथिवी वेतिवति” (बीश्री १.७) इति ॥ पूर्ववद्व्याचष्टे—“अवधूतः
रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहायै । अदित्यास्त्वर्गसोऽप्याह । इयं वा अदितिः । अस्या
एवैतत्त्वचं करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेतिवत्याह प्रतिष्ठायै । पुरस्तात् प्रतीचीनप्रीवमुत्तरलोमोप- २०
स्तृणाति मेधप्रादाय । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यङ्गः पश्चो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात् प्रजा मृगं प्राहुकाः ।
यशो देवेभ्यो निहायत । कृष्णो रुरं कृत्वा । यत् कृष्णाजितं हविरभिपिनष्टि । पश्चादेव तथार्थं
अपुह्यते । हविषोऽस्कन्दाय” (तैत्रा ३.२.६) इति । अवधूतस्येवात्र वेपणस्य वैविशिष्टविधिः ॥

दिव इति ॥ कल्पः—“तस्मिन्नुदीचीनकुम्भाः शम्भ्यां निदधाति दिवः स्कम्भनिरसि प्रति
त्वाऽदित्यास्त्वर्गवेतिवति” (बीश्री १.७) इति । गद्या समानाकारो व्यामार्घपरिमितः काष्ठविधेयः २५
शम्भ्या । तां कृष्णाजिनस्योपपुर्बुदीचीनशिरसां निदध्यात् । सा च वेपणहेतोर्द्वयः पश्चाद्भागधारेण
‘तज्जगत्स्वीकृत्यं करोति ॥ हे शम्भे, त्वं घुलोकस्य धारयित्री ‘असि । तस्मात् कृष्णाजिनरूपायाः

१. आ. क-प्रोक्तेषु । २. आ. इ. उ. क. मा. हा-प्रीवमुदगावृत्त्या । ३. त-विधिः ।
४. मे-त-तज्जगत्स्वीकृत्यम् ।
तैसं ५

धिपणांसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्तु धिपणांसि पार्वतेयी

धिपणां । असि । पर्वत्या । प्रतीति । त्वा । दिवः । स्कम्भनिः । वेत्तु ।

धिपणां । असि । पार्वतेयी ।

शम्यायां दृपदमत्यादधाति—‘ धिपणा ’ इति ॥ ‘ धिपणा धृष्टा त्वम् असि हे
५ दृपत् । ‘ पर्वत्या, पर्वतमर्हतीति पर्वतशब्दात् “ छन्दसि च ” (पा ५.१.६७) इति
‘ यत्प्रत्ययः । धिपणाशब्दो व्युत्पादितः प्राक् (तैसं १.१.२) । त्वामीदृशी ‘ दिवः ’ स्कम्भनिः
शम्या ‘ प्रति ’ वेत्तु अनुजानातु उपरिनिधानम् ॥

‘ दृपदुपलमत्यादधाति—‘ धिपणा ’ इति ॥ ‘ धिपणा धृष्टा असि हे उपले ।
‘ पार्वतेयी, पर्वतिः परिपूर्णौ महाशिला दृपलक्षणा । पूर्वपर्वमर्व पूरणे । “ वहिष्यतिभ्यश्चिद् ”
१० (उ ५००) इति बहतिर्वेसतिरतिरिति विधीयमानोऽतिप्रत्ययो बहुलवचनात् पर्वतेरपि भवति ।
तस्यापत्यं पार्वतेयी । ‘ शुभ्रादेः आकृतिगणत्वात् (पा ४.१.१२३) ढकि “ कितः ”

भुमेः ‘ त्वक् इयं त्वामभिमुखताम् ॥ शम्यायां सुलोकाधारवमपवादयति — “ छावीवापृथि
सहाऽऽस्ताम् । ते शम्यामाग्नेमेकमहर्मेतत् शम्यामाग्नेमेकमहः । दिवः स्कम्भनिरसि प्रति
१५ र्पाऽदित्यारवणेतिवायाह । छावापृथिभ्योर्विहृत्तौ ” (तैमा ३.२.६) इति । अजापतिना सृष्टे पावा-
पृथिवी पूर्वं जनुकाष्ठवत् परस्परं संश्लिष्टे अभूताम् । ‘ ते पश्चादेकरिमन् दिने शम्याप्रमाणेन परस्परं
विपुळे अभूताम् । प्रतिदिनं तमेति विवक्षया बीप्सोक्ता । तयोः पुनः संश्लेषे पावस्यावकाशो न
स्यात् । ततो ‘ विहृतेषां दिवः स्कम्भनिरस्युच्यते ॥

धिपणेति ॥ कल्पः—“ तस्यां प्राचीं दृपदमध्यूहति धिपणांसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः
स्कम्भनिर्वेत्तुति ” (बीमी १-७) इति ॥ हे पेयणसाधनभूते दृपद्वे, एवं वेष्टुमभिज्ञतया ‘ धिपणा
२० असि । ‘ इदमया ‘ पर्वतावस्थानम् अर्हसि । तादृशीं त्वां सुलोकाधारिका शम्याऽभिमन्यताम् ॥
तेयं दृपत् इतथा लोकद्वयधारणाय कल्पस्य इत्याह— “ धिपणांसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः
स्कम्भनिर्वेत्तुतिवायाह । छावापृथिभ्योर्विहृत्तौ ” (तैमा ३.२.६) इति ॥

धिपणेति ॥ कल्पः—“ दृपदुपलममध्यूहति धिपणांसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तुति ”
(बीमी १-७) इति ॥ पर्वतम् । ‘ पर्वतिः पर्वतसंयन्धिनी दृपत् ॥ तयैव व्याचष्टे— “ धिपणांसि
२५ पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तुतिवायाह । छावापृथिभ्योर्विहृत्तौ ” (तैमा ३.२.६) इति ॥

१. ति. सं. पं. ५-५ः । २. मै-‘ शुभ्रादेः ’ नास्ति ।

५. उ. अ. हा-ततः । ६. मै. सं-विहृतेषां । ७. सं-नादितया । ८. ५-पर्वतावस्थानम् ।
५-पर्वतावस्थानम् ; मै. सं-पर्वतावस्थानम् ।

मीहिपेपणम् ।

प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

पूष्णो हस्ताभ्यामधि वपामि धान्यमसि धिनुहि देवान्

प्रतीति । त्वा । पर्वतिः । वेत्तु । देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे ।

अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अधीति । वपामि ।

धान्यम् । असि । धिनुहि । देवान् ।

(पा ६.१.१६५) इत्यन्तोदात्तत्वम् । उदात्तनिवृत्तित्वरेण ङीप उदात्तत्वम् (पा ६.१.१६१) ।

शिलापुत्रे तदपत्यत्वमुपचर्यते-३ । यस्मात् त्वं धिपणाऽसि पर्वतेषी, तस्मात् त्वां दुहितृ-
स्यानीयां सा *पर्वतिः इत्यतः प्रति वेत्तु, त्वां मातेव दुहितृमुत्सङ्गस्यामनुजानातु ॥पुरोडाशीपानधिवपति—‘देवस्य त्वा’ इति ॥ सावित्रो व्याख्यातः (तैस १.१.४)।
अधिवपनं इत्यदि प्रक्षेपणम् ॥

अधिवपति—‘धान्यम्’ इति ॥ ‘धान्यं पोषकम्’ असि । दधातेः पोषणकर्मणः

‘‘दधातेर्यनुद्’’ (उ ७२६) इति यप्रत्ययः । बहुलवचनात् ‘‘यतोऽनावः’’

(पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा ‘‘तित्स्वरितम्’’ (पा ६.१.१८५) ।

यद्वा—‘‘तित्स्वरितम् अर्थात् धान्यकर्मण्याराज्यमनुध्यायामन्तः’’ (फि ७६) इति
अन्तस्वरितत्वम् । धिनोत्यर्थे प्रीणने वा दधातिर्वर्तते । यस्मात् त्वमीदृशमसि तस्मादेवानां १५

देवस्येति ॥ बौधायनः—‘‘तस्यां पुरोडाशीपानधिवपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रे जुष्टमधिवपाम्यभिपोमाम्याममुष्मा अमुष्मा इति
यथादेवतम् । *अधिवपति धान्यमसि धिनुहि देवानिति’’ (बौध्री १.७) इति ।
आपवत्तमवस्तु ‘‘धान्यमसि’’ इत्यनेन सह एकमन्त्रत्वमभिप्रेत्याऽऽह—‘‘देवस्य देव्यनु-
दुष्टामग्रे जुष्टमधिवपामीति यथादेवतं इति तण्डुलानधिवपति त्रिषंशुषा तूर्णां चतुधेम्’’ (आपमी ३०
१.२.५) इति ॥ अत्र दाव्यपूराणव ‘‘अग्रे’’ इत्यादिकमध्याहृतम्, अतो यथाम्नातमेवाऽनुय
यथाचष्टे—‘‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसवै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनो हि
देवानामन्तर्यु भास्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत् । अधिवपामीत्याह । यथादेवतमेवैतानधि-
वपति’’ (तैसा ३.२.६) इति ॥ ‘‘देवान् प्रीणय’’ इति यदुक्तं तस्य नास्त्यनुपपत्तिः, आहुति-
कृतस्य *धान्यस्य अन्तर्वातेऽपि मन्त्रसामर्थ्येन तदभिहित्वेदिरित्याह—‘‘धान्यमसि धिनुहि देवानित्याह । २५

३-३. मै- शिलापुत्रकवदपत्यत्वमुपचर्यते । ४. ति. पं. व-पर्वती ।

२. उ. भां. हा-पुरोडाशीपानधिवपति; क-पुरोडाशीपान् निर्वपति, (बौध्रीसूत्रे ‘‘पुरोडाशीपानधि-
वपति’’) । * (बौध्रीसूत्रे ‘‘अधिवपति’’) । १०. आ. क. हा-एकमन्त्रतामाधित्व । ११. व-सायनत्व ।

प्राणाय त्वा(१)ऽपानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनु प्रसितिमार्युपे धां
प्राणायेति प्र-अनाय । त्वा (१) । अपानायेत्यप-अनाय । त्वा । व्यानायेति वि-अनाय ।
त्वा । दीर्घाम् । अन्विति । प्रसितिमिति प्र-सितिम् । आर्युपे । धाम् ।

५ विनुहि प्रीणय । यद्वा-धान्यं पोषणशीलं वर्धय्युस्त्वमात्रं हव्यमसि । तस्मात् "देवान् पावदभिजायं
प्रयित्वा प्रीणय । " एतस्य यजुषो वीर्येण " (तैमा ३.२.६) इत्यादि ब्राह्मणम् । हि वि
दिवि धिवि-जिवि प्रीणनार्थाः । " धिन्विकृष्योर च " (पा ३.१.८०) इति उपस्यपः ।
" अतो छेपः " (पा ६.४.४८) । " उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम् " (पा ६.४.१०६ वा १) ।
इति हेर्लुक् न क्रियते । पित्तनियेधात् (पा ३.४.८७) ङित्वात् उदात्तत्वं च हेः ॥

पिनष्टि—' प्राणाय त्वा ' इति ॥ १० प्राणाय प्राणाय त्वा प्राचीनं पिनष्टि, अपानाय
१० प्रतीचीनं व्यानाय तिरश्चीनं, प्राणादिवृत्तीनामेवंरूपत्वात् । सर्वत्र थायादिस्वरेणाऽन्तो-
दात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । घनर्थे कः, घब् वा । बहुलमिति वचनाद्बहुत्वभावः । व्याने
संहितायां छान्दसं दीर्घत्वम् ॥

बाहू अन्ववेक्षते—' दीर्घामनु ' (तैसं १.१.६) इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ प्रसितिः

एतस्य यजुषो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रयते । न हि तदस्ति ।
१६ यावदेव स्यात् । यावज्जुहोति " (तैमा ३.२.६) इति । वीर्येण सर्वत्राऽनुगमार्थः । ११ यदि द्रव्यं
यावत् जुहोति तावदेव देवान् प्राप्नुयात् तदा कथमिदमर्थं देवान् प्रीणयेदित्याहङ्कथेत, न तु
तावदेवेति निवर्तमानोऽस्ति, किं तु यावत् काम्यते तावत् प्रवर्धते । ततः सर्वत्राप्येव प्रीणनम् ॥

प्राणायेति ॥ बीचायनः—" वि-पति प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति " (बीजौ
१.७) इति । आपरतन्त्र्यः—" प्राणाय त्वेति प्राचीमुपलं मोक्षयपानाय त्वेति प्रतीची व्यानाय त्वेति
१० मध्यदेशे व्यक्ताधारयति, प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति संततं पिनष्टि " (आपश्नी १.२.१६)
इति ॥ उक्त्यासन्निभासत्तरत्विगता वृत्तयाः ११ प्राणापानव्यानाः । " अयं यः प्राणापानयोः संधिः
स व्यानः " (छाउ १.३.३) इति श्रुत्यन्तरात् । हे हविः, वृत्तिप्रयं १२ यजमाने चिरं १३ स्थापयितुं त्वां
पिनष्टि ॥ एतदेव दूषयति—" प्राणाय त्वाऽपानाय त्वेत्याह । प्राणानेव यजमाने दधाति " (तैमा
१.२.६) इति ॥

२५ दीर्घामिति ॥ बीचायनः—अयं " बाहू अन्ववेक्षते दीर्घामनु प्रसितिमार्युपे " धामिति ॥

५. मे—' प्राणाय ' नास्ति ।

१२. ६. उ. त. व—यदीदम्; क. मे—रिदम् ।

१३. मे—प्राणापानव्यानोदानादयः ।

१४-१४. व—यजमानोचितम् ।

देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु ॥ ६ ॥

[प्राणाय त्वा पर्षदश च]

देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणिरिति हिरण्य-पाणिः । प्रतीति । गृह्णातु ॥ ६ ॥

[मैत्र १ १०६-७; कर्त्त १०६; कर्षितं १०६; वाचं १०१९-२०]

प्रबन्धः कर्मसंतानः । यिन् बन्धने । “ तादौ च निति कृत्यतौ ” (पा ६.२.५०) इति ५
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ दीर्घाम् अविच्छिन्नां प्रसितिम् अनु युवां धां दधामि अविच्छिन्नेन
कर्मसंतानेन युवां संबन्धामि । “ तृतीयायें ” (पा १.४.८५) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
धामिति दधातेल्लट् । “ इतश्च ओपः परस्मैपदेषु ” (पा ३.४.९७) । “ बहुलं छन्दसि ”
(पा २.४.७३) इति शपो लुक् । आयुषे आयुर्यं यजमानस्याविच्छिन्नमायुर्भूयात् इति ।
यद्वा— आयुः अन्नं पुरोडाशलक्षणं तस्मिदप्यर्थम् ॥ १०

कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयति—‘ देवः ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.१.५) ।

“ अन्तरिक्षादिव धै ” (तैसा ३.२.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे षष्ठोऽनुवाकः ॥

(बौध्दी १.०) इति । आपस्तम्बः—“ प्राचीमन्ततोऽनुप्रोक्ष ” (आपबौ १.२१.७) इति ॥
प्रसितिः प्रबन्धः कर्मसंतानः । यजमानस्याऽऽयुरभिवृद्धयर्थमिमामविच्छिन्नकर्मसंततिहेतुरूपानुपलां १५
भारितवानस्मि ॥ तदेतदाह—“ दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामित्वाह । आयुरेवास्मिन् दधाति ”
(तैसा १.९.६) इति ॥

देव इति ॥ कहरः—“ देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णाति कृष्णाजिने पिष्टानि
“ प्रस्कन्दयति ” (आपबौ १.२१.७) इति ॥ पूर्ववत् व्याचष्टे—“ अन्तरिक्षादिव वा एतानि
प्रस्कन्दयन्ति । यानि दधः । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातिवाह प्रतिष्ठायै । २०
इषियोऽस्कन्दाय ” (तैसा ३.२.६) इति ॥ पत्नीं दासीं वा प्रति त्रैयमन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—
“ असेवपन्ती पिऽपाणूनि कुरुतादित्वाह मेघयवाय ” (तैसा ३.२.६) इति । तथा च सूत्रितम्—
“ असेवपन्ती पिऽपाणूनि कुरुतादिति संश्लेष्यति । दासीं पिनष्टि पत्नीं वा । अपि वा पत्न्यवहन्ति
यद्वा पिनष्टि ” (आपबौ १.२१.७-९) इति । हे दासि, त्वदुल्लेखन्यद्रव्यं किमप्यप्रवेतायन्ती पेपर्णं
कुरु । तानि च पिष्टानि सुहमाणि कुरु । तमिभं त्रैयमन्त्रयुः पठेन् । पिष्टस्य सुहमत्वे पुरोडाशद्वारा २५
धनयोग्यता भवति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अवेति पूर्ववत्तत्र शर्म्या स्थापयते दिवः ।

१० विपणा हे १० तथाऽऽश्वानी देवेत्यधिवेदयिः ॥ १ ॥

१.५. आ-प्रस्कन्दयति । १६. त. मे२-विनियोगसंग्रहः । १७-१७. त. मे२-विपणयतः ;

६. व. भा. हा-विपणये ।

१५ प्राणायेति त्रिभिः १५ पिष्ट्वा दीर्घेयन्त उपोहति ।

देवोऽजिते १५ स्कन्दयेत् प्रोक्ता ११ एकादश विह-२१ ॥ २ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा—यद्यप्यत्र विशेषाकारेण विचारा बहवो नोपलभ्यन्ते तथाऽपि सामान्य-
विचाराः पूर्वोक्ता अनुसंधेयाः । 'इषे स्वा' इत्यत्र चाक्यपूर्ये यथाऽध्याहारः तथैव 'अधिवपामि'

५ इत्यत्रापि 'अग्नये जुष्टम्' इत्यादिकमध्याहृत्यम् । अध्याहृतस्य चानाम्नातत्वेनामन्त्रावाद्वाहिविव-
स्वराद्यपराधो नास्ति । किं च नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“नोहा ऊहोऽथ वा धान्यशब्दो नासंगतौकितः ।

१३ ऊहो लक्षणाऽर्थस्य गोपानस्येव संगतैः” ॥ (जैन्या २.१.१९) इति ॥

इपदि पेणाय तण्डुलावापेयं मन्त्रो विहितः—“धान्यमसि धिनुहि देवान्” (तैस १.१.१)

१० इति ॥ सोऽयं १३ धान्यशब्दोऽसमवेतमर्थं भूते, निस्तुपाणां तण्डुलानां धान्यशब्दार्थत्वाभावात् ।

१३ तदयं सविधादिशब्दयस्रोहनीय इति चेत् । नैवम् । लक्षणादुरथा धान्यशब्दस्य तण्डुलरूपेऽर्थे
समवेतत्वात् । यथा 'भावः पीयते' इत्यत्र मुख्यपूर्यमावेऽपि नासमवेतार्थस्य लोका वर्णयति,
किंतु पयो लक्षयिषाऽर्थं समवेतमेव प्रतीयन्ति तद्वत् । तस्मात् १३ शब्दवानामयने पद्विशतं वासरे
धान्यशब्द ऊहनीयः । तत्र होयमान्नायते—“१३ स्थितेऽहनि गृह्यतिर्गृह्यो वाति । स तत्र पान्

१५ मृगान् इन्ति, तेषां तरसा सजनीयाः पुरोडाशा भवन्ति” इति (ऋ. आपर्भी २.१.११-१२-१३) । तत्र
इपदि पेणाय मांसमावपन् 'मांसमसि धिनुहि देवान्' इत्येवं मन्त्रमूलेत् । न च धान्यशब्दवत्तक्षकी
मृगशब्द ऊहे प्रयोक्तव्य इति वाच्यम्, लक्षणादुक्तेः प्रकृतावार्थिकत्वेनातिदेशानर्हत्वात् । तस्मात्
मांसमित्येव धान्यशब्दस्योदः ॥

अथ व्याकरणम्—अवभृतामिषादयो गताः । पर्येत्यस्य पर्येतमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे छन्दोविषये

२० तकाररहितस्य परमपदस्य विधानात् प्रायसस्वरः । पर्येत्यपीत्यत्र ङीपुदात्तः । पर्येतिरिष्यत्र तदहर्ती-
त्यस्मिन्नर्थे छान्दस इकारप्रत्ययीऽप्युदात्तः । धान्यशब्दस्य “तिष्ठतिशिवमर्त्यकामैर्धाम्यकन्याराज-
न्यमनुष्याणाम्” (कि ७६) इत्यन्तस्मरितत्वम् । धिनुहीत्यत्र “सैर्धेविषा” (पा १.४.८०) इति
सिपः स्थान आदिष्टस्य शब्दस्य विश्वनिषेधात् प्रायसस्वरः । यद्यपि विकरणप्रत्ययस्योकारस्य
स्वरः सतिशिश्रुतधाऽपि व्यत्ययो द्रष्टव्यः । प्रसितिमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः प्राप्ते २० तदपवादः ।

२५ “तादी च निति कृतयो” (पा ६.२.५०) तुप्रत्ययस्यतिरिक्ते तकारादी निति कृति प्रायये परतः
पूर्वपदं प्रकृतिस्यैव भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते आपर्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पठोऽनुवाकः ॥

१८. व-प्राणायति; तं. मे-प्राणाय सति । १९. मे-‘पिष्ट्वा’ नास्ति । २०. व-स्कन्दयेत् ।
२१-२१. व-एकादशे तु । २२. इ. उ. पा. भा. हा-ऊहः । २३. आ. पा-धान्यशब्दोऽसमवेतार्थम्; व-
धान्यशब्दः समवेतमर्थम् । २४. क. तं. व. मे-तत्रः । २५. तं-जान्याममयने । २६. व. हा-तरिपते
तरिपतेऽहनि । २७. व-‘रजन्ते’; इ. पा. भा. हा-तरिपते । २८. इ. उ. भा. हा-तदपवादः ।

कपालोपधानम्]

घृष्टिरसि ब्रह्मं यच्छापमिऽग्निमामादं जहि निष्कन्यादः सेधाऽऽ देवयजं वह

घृष्टिः । असि । ब्रह्म । यच्छ । अपेतं । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्याम-अदम् । जहि ।

निरिति । कन्यादमिति कन्य-अदम् । सेध । एति । देवयजमिति देव-यजम् । वह ।

घृष्टिमादत्ते—‘घृष्टिः’ इति ॥ ‘घृष्टिः उपवेपः । घृष्टिर्घणे समर्था असि शत्रू-
णाम् । अतो ब्रह्म हविर्ब्रह्मणमनं यच्छ देहि । किं हि नाम त्वया न शक्यते कर्तुमिति ॥ ५

गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—‘अप’ इति ॥ हे ‘अग्ने गार्हपत्य, यस्त्वयि आमात् अग्निः
तं जहि नाशय । आमात् अपकाशी हवियो विनाशकः । “अदोऽनन्वे” (पा ३.२.६८)
इति विट्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥

अङ्गारं निरस्मति—‘निः’ इति ॥ ‘कन्यादम् अग्निं निः’ सेध निष्कन्य
बहिरपनय । पिधू गत्यां भौवादिकः । आममांसमक्षकः कन्यात् चिताग्निः । “कन्ये च” १०
(पा ३.२.६९) इति विट्प्रत्ययः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अङ्गारमन्यमावर्तयति—‘आ देवयजं वह इति’ ॥ देवान् यजतीति देवयज् ।
हविषा सम्यक् संपादकः । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” (पा ३.२.१७८) इति क्तिप्-

पष्ठानुवाके पेयणमुक्तम् । यद्यप्यनन्तरं पुरोडाशो निष्पादनीयस्तथाऽप्यतप्ये कपालेऽपि
पुरोडाशस्य अपथितुमशक्यावात् सप्तमे कपालोपधानमभिधीयते ॥ १५

घृष्टिरिति ॥ कन्यः—“घृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेद्युपवेपमादाय” (आपञ्च १.२२.२) इति ।
पलाशाशालामूले छिन्नः प्रादेशपरिमितः उपवेपः ॥ हे उपवेप, त्वमङ्गारणां धर्मेणे समर्था असि ।
अतो ब्रह्मवाच्योदितं ‘पुरोडाशत्वर्यं देवान्’ प्रयच्छ ॥ घृष्टिवाच्यो धर्मोद्योतनायेत्याह—“घृष्टिरसि
ब्रह्म यच्छेद्याह हव्ये” (तैत्ति ३.२.७) इति ॥

अपात्र इति ॥ कन्यः—“अपात्रेऽग्निमामादं जहीति गार्हपत्यात् त्र्यम्बावहारी निर्वर्त्य १०
निष्कन्यादः सेधेति तयोऽन्यतरमुत्तरमपरमवान्तरदेशं निरस्याऽऽदेवयजं वहेति दक्षिणमवस्थाप्य”
(आपञ्च १.२२.२) इति ॥ हे गार्हपत्य अग्ने, योऽग्निः शाखीये पाकमन्त्रेणाऽऽमे द्रव्यमस्ति
न तु शपाकारं स्थापितस्य पाकं करोति तम् ‘अप’ जहि ‘आदाय । यत्र लौकिकं मांसमस्ति तमपि
निषेधय । यस्तु देवान् यजति तम् ‘आ’ वह ॥ यगोक्तस्य अन्वयानयनस्य कपालोपधानार्थतां
दर्शयन् प्रशंसति—“अपात्रेऽग्निमामादं जहि निष्कन्यादः सेधाऽऽ देवयजं वहेत्याह । य २५
एवाऽऽमात् कन्यात् । तमपहृत्य । मेघ्येऽनौ कपालमुपदधाति” (तैत्ति ३.२.७) इति ॥

१-१. मे-एति ।

१. य-पुरोडाशं देवानाम् । २. आ-‘गार्हपत्यात्’ इत्यस्यानन्तरम् ‘आहवनीयाद्वा’ । ३. आ-
‘देशम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘वा’ । ४. आ, इ, व, भौ, हा-पाकार्यं । ५-५. आ. क-अपनय; त-अपनीय ।

निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातयो ध्रुवमसि पृथिवी दृश्वाऽऽपुर्दृश्

प्रजां दृश् सजातान्स्मै यजमानाय पर्यह

निर्दग्धमिति निः-दग्धम् । रक्षः । निर्दग्धा इति निः-दग्धाः । अरातयः ।

ध्रुवम् । असि । पृथिवीम् । दृश् । आर्युः । दृश् । प्रजामिति प्र-जाम् ।

दृश् । सजातानिति स-जातान् । अस्मै । यजमानाय । परीति । ऊहः ।

प्रत्ययः । स एव प्रकृतिस्वरः । "देवयजम् अग्निम् आ यह आनय । " य एवामाव
कृष्यात् " (तैत्रा ३.२.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अङ्गारमभिवर्तयति—'निर्दग्धम्' इति ॥ प्रत्युष्टादिना व्याख्यातम् (तैसं १.१.२) ।

"अग्निव्युपदधाति" (तैत्रा ३.२.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- १० मध्यमं कपालमुपदधाति—'ध्रुवम्' इति ॥ 'ध्रुवं' निश्चलं मध्यमं सर्वकपालानाम् 'असि ।
१"सर्वं तद्वत्" । 'पृथिवीं दृष्टां कुरु । दृष्ट दृष्टिं दृष्टौ । अन्तर्भावितव्यर्थः । पृथिवीशब्दो ङीप्न्तोऽ-
न्तोदात्तः । यजमानस्य 'आयुः' 'प्रजां च 'दृश् । प्रजाशब्दः कृत्तरपदप्रकृतिस्वरेण (पा
६.२ १३९) अन्तोदात्तः । किं च 'अस्मै' 'यजमानाय । पष्ठर्थे चतुर्थी (पा २.३.६२वा१) ।
अस्य यजमानस्य 'सजातान् समानजन्मनः' 'पर्यह परितः सेवमानान् कुरु । " सजातान्त्मा

- १५ निर्दग्धमिति ॥ "निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातयः" । "ध्रुवमसि पृथिवीं दृश्वापुर्दृश् प्रजां दृश्
सजातान्स्मै यजमानाय पर्यह" ॥ "इत्येतयोर्मन्त्रयोरर्थक्रमेण विनियोगः कस्ये दक्षितः— " ध्रुवमसीति
तस्मिन् " मध्यमपुरोडाशकपालमुपदधाति । निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपालेऽङ्गारमत्वाधात् " (भाष्यौ १.२.२-३) इति ॥ हे कपाल, त्वं दृष्टम् 'असि, अतः पृथिव्यादीन् दृष्टीकुरु । अस्य
यजमानस्य ज्ञातीन् परितः सेवकान् कुरु । अस्मिन् कपालेऽवस्थितं 'रक्षः निःशेषेण दग्धम् ॥ आम्नान-

- २० क्रमेण निर्दग्धमन्त्रमादौ व्याचष्टे—"निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह । रक्षा-रक्षेव निर्दग्धः
(तैत्रा ३.२.७) इति ॥ "कपालोपधानं विधत्ते" अग्निव्युपदधाति । अग्निमेव लोके ज्योतिर्वन्ते " (तैत्रा ३.२.७) इति । यथोक्तान्त्रयुक्ते प्रदेसे कपालमुपदध्यात् ॥ "कपालस्योपरि अन्यस्याङ्गारस्य
स्थापनं विधत्ते— " अङ्गारमभिवर्तयति । अन्तरिक्षं पुन ज्योतिर्वन्ते " (तैत्रा ३.२.७) इति ॥ कपाल-
स्याप ऊर्ध्वं च हिमताम्यामद्गगारान्यां लोकाद्वयस्य ज्योतिष्मन्ते यतोऽप्यूर्ध्वमङ्गारस्य स्थापनासंभवात्
दिवो ज्योतिर्न स्थादिति न शङ्कनीयमित्याह— " आदित्यमेवामुर्ध्वलोके ज्योतिर्वन्ते " (तैत्रा
३.२.७) इति ॥ एतद्वृत्तान्तज्ञानं प्रकृतमिति— " ज्योतिष्मन्तोऽस्माद्भ्यो लोका भवन्ति । य एवं
वेद " (तैत्रा ३.२.७) इति ॥

२. तं. ति. पं. च- विन् प्रत्ययः । ३-३. तं. ति. पं. च- सः लङ् ।

६. तं-इत्यनयोर्मन्त्रः । ७. आ. का. पा. हा-मध्यं पुरोडाशः । ८. आ. उ. मां-कपालानामुपधानम् ।

९. आ. इ. उ. मां. हा-कपालोपरि ।

कपालोपधानम् ।

धर्ममस्यन्तरिक्षं द२ह प्राणं द२हापानं द२ह सजातानस्मै
यजमानाय पर्युह धरुणमसि दिवं द२ह चक्षुः(१)द२ह श्रोत्रं द२ह

धर्मम् । असि । अन्तरिक्षम् । द२ह । प्राणमिति प्र-अनम् । द२ह ।

अपानमित्यप-अनम् । द२ह । सजातानिति स-जातान् । अस्मै । यजमानाय । परीति ।

ऊह । धरुणम् । असि । दिवंम् । द२ह । चक्षुः(१) । द२ह । श्रोत्रम् । द२ह ।

अभितो बहुलान् करोति ” (तैत्रा ३.२.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ समानस्य छन्दसि ”

(पा ६.३.८४) इत्यादिना सभावः । “ वा जाते ” (पा ६.२.१७१) इत्युत्तरपदान्तो-

दात्तत्वम् । जात्यादिप्रहणं नानुवर्तिष्यते । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना अस्मा

इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) यजमाने धातुस्वरः ।

“ उपसर्गादित्युद्धोर्वा वचनम् ” (पा १.३.२९, पा ३) इत्युद्धतेः परस्मैपदत्वम् ॥ १०

पूर्वार्धमुपदधाति— ‘ धर्मम् ’ इति ॥ ‘ धर्मं धारकं पुरस्तात् पुरोडाशस्य ’ असि ।

धृष् धारणे । “ गुधृवीपचि ” (उ ६०६) इत्यादिना प्रत्ययः । ‘ त्वम् अन्तरिक्षादिकं ’ द२ह

निध्वलं धारय । प्राणापानशब्दौ याथादिसूत्रेण (पा ६.२.१४४) अन्तोदात्तौ । समानमन्यत् ॥

अपरार्धमुपदधाति— ‘ धरुणम् ’ इति ॥ ‘ धरुणं धारकम् अपरतः पुरोडाशस्य

धर्ममिति ॥ बोधायनः— “ अथ पूर्वार्धमुपदधाति धर्ममस्यन्तरिक्षं द२ह प्राणं द२हापानं द२ह

सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेति । अथापरार्धमुपदधाति धरुणमसि दिवं द२ह चक्षुःद२ह श्रोत्रं

द२ह सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेति । अथ दक्षिणार्धमुपदधाति धर्माणि दिशो द२ह धीनि

द२ह मनां द२ह सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेति । १०-अथ पूर्वार्धमुपदधाति-१० चितः एव

प्रजातानस्मै यजमानाय सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेति ” (बोधो १-८) इति । आपस्तम्बः—

“ धर्ममसीति पूर्वं द्वितीयं सरस्वष्टं धरुणमसीति पूर्वं तृतीयम् ” (आपधो १-२२३) इति । २०

“ धर्माऽसीति सप्तमं चितः स्थित्यष्टमम् ” (आपधो १-२३३) इति ॥ तत्र धर्मधर्मधरुणशब्दा

धारकत्वं भुवन्तो दृढत्वं लक्ष्यमिति । हे अष्टमकपाल, त्वं चित्तरूपोऽसि । ततो यजमानस्य प्रसादिकं

परितः संरादय । प्रजादेः प्रत्येकमुपचयविचक्षया पृथग्व्याक्यत्वं धोतयितुम् ‘ अस्मै ’ इति पदस्या-

ऽऽवृत्तिः । ‘ चितः एव ’ इति बहुवचनमादरार्थम् ॥ क्रमेण मन्त्रान् व्याचष्टे— “ भुवमसि पृथिवी

द२हः याह । पृथिवीमेवेतेन द२हति । धर्ममस्यन्तरिक्षं द२हेत्याह । अन्तरिक्षमेवेतेन द२हति । २५

४. मे-‘ त्वम् ’ नास्ति ।

१०-१०. इ. पा. हा- अशोर्पूर्वार्धमुपदधाति; ॥ बोधोऽश्वे ‘ पूर्वमुपनिश्रयाति ’ ॥

११. आ. इ. उ. तं. पा. भा. हा-उपचितम् ।

सजातानस्मै यजमानाय पर्युह धर्मांसि दिशो द२ह योनिं द२ह

प्रजां द२ह सजातानस्मै यजमानाय पर्युह चितः स प्रजामस्मै रुयिमुस्मै

सजातानिति स-जातान् । अस्मै । यजमानाय । परीति । ऊह । धर्म । असि । दिशः ।

द२ह । योनिम् । द२ह । प्रजामिति प्र-जाम् । द२ह । सजातानिति स-जातान् । अस्मै ।

यजमानाय । परीति । ऊह । चितः । स्य । प्रजामिति प्र-जाम् । अस्मै । रुयिम् । अस्मै ।

असि । “ धारेणिलुक्च ” इति जनन्प्रत्यत्ययः । तत् त्वं द्युप्रभृतीनि द२ह । समानमन्यद् ॥

दक्षिणार्धमुपदधाति—‘ धर्म ’ इति ॥ ‘ धर्म धारकं दक्षिणतः पुरोडाशस्य असि ।
घृणो मनिन् । अत्र तु प्रजननशक्तिः प्रजा ॥

अन्यान्यमुपदधाति—‘ चितः ’ इति ॥ चीयन्ते उपचीयन्ते इति चितः चितयः ।

१० यस्मात् चितः स्य, तस्मादस्य यजमानस्य प्रजार्थं पर्युहत् परितक्षितुत् । प्रत्येकमभिधानात्
एकवचनम् । ‘ दिष्टं स्पष्टम् ॥

घरुणमसि दिवं द२हेत्याह । दिपनेवैतेन द२हति । धर्मांसि दिशो द२हेत्याह । दिश एवैतेन द२हति ”
(तैसा ३.२.७) इति ॥ उपसंहारति—“ इमानेवैतेलोकान् द२हति ” (तैसा ३.२.७) इति ॥

एतद्वेदेनं प्रजांसि—“ द२हन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ” (तैसा ३.२.७)

१५ इति । सर्वत्र विधेयार्थं केनापि प्रकारेण स्तृत्वा यद्वेदोपादनीयेति स्युपादयितुं कपालोपधानं बहुधा

स्तौति । तत्राऽयमेकः प्रकारः—“ त्रीण्यग्रे कपालान्युपदधाति । त्रय इमे लोकाः । एषां लोका-

नामापद्यै ” (तैसा ३.२.७) इति । मध्यमपूर्वापरकपालगतं त्रित्वमपि प्रशस्तम् ॥ अथापरः

प्रकारः—“ एकमग्रे कपालमुपदधाति । एकं वा अग्रे कपाले पुरुषस्य संभवति । अथ द्वे । अथ

त्रीणि । अथ चत्वारि । अथाष्टौ । तस्मादष्टाकपालं पुरुषस्य शिरः ” (तैसा ३.२.७) इति । प्रथमं

२० ‘ ध्रुवमसि ’ इत्येकं कपालमुपधीयते । ततो ‘ धर्ममसि ’ इत्यनेन सह द्वे । ‘ घरुणमसि ’ इत्यनेन सह

त्रीणि । ‘ धर्मांसि ’ इत्यनेन सह चत्वारि । ततः केषांचित् सते ‘ धितः स्य ’ इत्यनेनैवोपरितनानि चत्वारि-

त्यष्टौ भवन्ति । पुरुषस्यापि गर्भे प्रथमं शिरोरूपमखण्डं कपालमुत्पद्यते । पश्चात् क्रमेण रेखाभिरष्टधा

भिद्यते ॥ कपालेषु संख्यां स्मृत्वा बहुपद्यानं स्तौति—“ यदेवं कपालान्युपदधाति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञ-

मेव प्रजापतिर स२स्करोति । आरमानमेव तत्स२स्करोति । त२ स२स्कृतमात्मानम् । अभुर्मिहोकेऽनुपरेति ”

२५ (तैसा ३.२.७) इति । उपघातेन कपालेषु संस्कृतेषु तद्द्वारा तत्साम्यो यागः संस्कियते । यज्ञद्वारा तत्तद्वद्

५. व- अन्यत् ।

१२. क- त्रित्वमपीत्यम्, त- त्रित्वमित्यम् ।

कपालोपधानम्]

संज्ञातानस्मै यजमानाय पर्युह भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं

सज्ञातानिति स-ज्ञातान् । अस्मै । यजमानाय । परीति । ऊह ।

भृगूणाम् । अङ्गिरसाम् । तपसा । तप्यध्वम् ।

अङ्गारैरभिवासयति—‘भृगूणाम्’ इति ॥ भृगवोऽङ्गिरसश्च तपस्विनः प्रसिद्धाः ।
तेषां तपसा तप्यध्वं तप्तानि भवत । कर्मणि लकारः । “देवतानामेव” (तैत्रां ३.२.७) ६
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

कपालानि विमुञ्चति—‘यानि’ इति । इष्टिसंस्थानकालमाविनोऽपि विमोकमन्त्रस्य
प्रासङ्गिकमिहाऽऽम्नानम् । इयं चतुष्पदानुष्टुप् । यणादेशाकारेण प्रथमत्ययी पूरणीयौ ।

प्रजापतेः संस्कारः । तेन कपालयज्ञप्रजापतिसंस्कारेण तेषां संस्कृतत्वात् यजमानः स्वयं संस्कृतो भवति ।
संस्कृतं ११ हव्यं लोके गच्छन्तमनु कलदानाय यज्ञः प्रजापतिरूपधारी कश्चिद्व्यो गच्छति ॥ अपरः १७
प्रकारः—“यद्वानुपदधाति । गायत्रीया सरसंमितम् । यज्ञाय । त्रिष्टुता तत् । यद्वत् । विराजा तत् ।
यदेकादश । त्रिष्टुता तत् । यद्वद्वादश । जगारया तत् । छन्दःसंमितानि स उपदधाकपालानि ।
हव्यं लोकोक्तानुपूर्वं दिक्षो विष्टयै ररहति । अथाऽऽयुः प्राणान् भ्रजो पद्भ्यो यजमाने दधाति ।
सजातानस्मा अभितो बहुलान् करोति” (तैत्रां ३.२.७) इति । त्रिष्टुच्छन्दः स्तोमवाची । स च
स्तोमः “उपास्मै गायसा नरः” (ऋसं ९.११.१) इत्याद्यभिर्नवभिः संपद्यते । छन्दःशब्दश्च स्तोम- १५
मप्युपलक्षयति । गायत्रीविराट्त्रिष्टुजगसीनां चाष्टरवाचक्षरसंख्या प्रसिद्धा । ११ तथा संषडया छन्दः
साददधम् । नववन्नाऽऽमेयस्याष्टौ कपालान्यग्नीषोमीयस्य वैकादश, न तु नवादिसंख्या लभ्यत इति
चेत् । बाढम् । तथाऽपि संख्याऽन्यत्र ११ विद्यमाना प्रसङ्गादिह स्तुयते । त्रयोदशसंख्या न काप्यस्ति ।
एकादिका सप्तपर्यन्ता संख्याऽन्यत्रास्तीति चेत्किं तस्या अभ्यनेन ग्यायेन स्तुतिरुच्येया । ईशानि
कपालान्युपदधानोऽप्यध्वर्युक्रमेण पृथिव्यादिलोकान् प्रागादिदिक्षश्च दरीकरोति । लोकवृद्ध्या २०
कपालानां स्थापितत्वात् । अत इदमुपधानं लोकवृद्धयै भवति । किं चाऽऽयुरादीन् भावुवृत्रांश्च
यजमाने संपादितवान् भवति । क्रमप्राप्ते मन्त्रे स्वष्टार्थः दक्षयति—“चितः स्थेताह । यथा
यज्ञेवैतत्” (तैत्रां ३.२.७) इति ॥

भृगूणामिति ॥ कथं—“भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिति वेदेन कपालेऽवज्ञानमप्युह”
(आपशो १.२३.६) इति ॥ हे कपालानि, देवतातपोरूपेणाऽऽग्निना तप्तानि भवत ॥ इममेवार्थं २५
दक्षयति—“भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिरयाह । देवतानामेवैतानि तपसा तपति”
(तैत्रां ३.२.७) इति ॥

यानीति ॥ अयं मन्त्रो यद्यपि वाग्यसमाप्तौ पठनीयस्तथाऽपि १६ कपालप्रसङ्गादिहाऽऽम्नातः ।

६. ति. व-पूर्वी ।

१३. इ. उ. भो. हा-स्वर्ग । १४. क-‘तथा’ नास्ति; तं. व-‘तथा’ । १५. व-‘स्तुयमाना’ ।
१६. तं-‘कपाल’ नास्ति ।

यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः ।

पूष्णस्तान्यपि ब्रूत इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् ॥ ७ ॥

[चक्षुरष्टाचत्वारिंशच्च]

यानि । घर्मे । कपालानि । उपचिन्वन्तीत्युप-चिन्वन्ति । वेधसः ।

पूष्णः । तानि । अपीति । ब्रूते । इन्द्रवायू इतीन्द्र-वायू । वीति । मुञ्चताम् ॥ ७ ॥

[भैसं १.१.८, कसं १.७, कपिसं १.७; वासं १.१७-१८]

- विधायको वेधाः अप्यर्युः । विध विधाने । असुनूप्रत्ययः (उ ६६४) । उज्ज्वादित्यात् (पा ६.१.१६०) अन्तोदात्तः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । एको ह्यप्यर्युरुपदधाति । यानि कपालानि घर्मे अङ्गारे वेधसः उपचिन्वन्ति उपहितवन्तः । यर्तमानसामीप्ये (पा ३.३.१३१) छद् । तानि कपालानि इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् । 'ध्रुवमसि' इत्यादि मन्त्रैरुपहितानां तावैव विमोचकायिति भावः । "नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ" (पा ६.२.१४२) इत्युभयपदप्रकृति-स्वरत्वे निषिद्धे समासान्तोदात्तत्वम् । किमुपघानं विमोकार्थमिष्यत आह—पूष्णः पोषकस्याग्नेः । उदात्तनिष्ठचित्त्वरेण (पा ६.१.१६१) विभक्तैरुदात्तत्वम् । तस्य ऋते हविःश्रपणलक्षणे कर्मणि अपीते समाप्ते इदानीं विमुञ्चतामिति । "सं ते मनसा मनः" (तैसं १.३.१०) इत्यादिष्वद् 'अपि' इति उपसर्गश्रुतेर्गोत्रं क्रियापदमप्याह्रियते । उपचिन्वन्ति इत्यत्र "सतिशिष्टोऽपि विकरणस्थरो लसार्धधातुकस्त्वं न बाधते" इति वचनात् लसार्धधातुकाद्युदात्तत्वम् । "चतुष्पदयर्चा" (तैत्रा ३.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे सप्तमोऽनुवाकः ॥

- तद्विनियोगश्च^{१७} दक्षितः—“यानि घर्मे कपालानीति चतुष्पदयर्चा कपालानि विमुच्य संस्थापोद्वा-सयति । संतिष्ठेते दशपूर्णमासी” (आपथी ३.१४.४-५) इति । अप्यर्युरूपं वेधसः यानि घर्मे कपालानि आदीप्ते बह्वी 'ध्रुवमसि' इत्यादिमन्त्रैरुपस्थापितवन्तः । पूजार्थं बहुवचनम् । सादृशान्यपि कपालानि विमोक्तुं समर्थौ इन्द्रवायू पोषकस्य यजमानस्य यागरूपे ऋते समाप्ते सति वि मुञ्चताम् ॥ अनेकगुणविशिष्टं विमोक्तं विधत्ते—“तानि ततः सरक्षिते । यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधस इति चतुष्पदयर्चा विमुञ्चति । चतुष्पादः पशवः पशुष्वेवोपरिहाय प्रतिष्ठति” (तैत्रा ३.२.७) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“यद्विरादायोपवेधसपाङ्गारी विद्योजयेत् ।

निष्कापसारयेदेकमा देवान्दं तु शेषयेत् ॥ १ ॥

१७. वा. क-तद्विनियोगः कृते ।

कपालोपधानम्]

धुवं कपालमाधाय निदांङ्गारं तयोपरि ।

ध्वं द्वितीयं धरुणं तृतीयं धर्मसप्तमम् ॥ २ ॥

चितोऽष्टमं भृगू तेषु सर्वेष्वङ्गारारोपणम् ।

यानि स्वकाले संप्राप्ते कपालानि विमुञ्चति

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता द्वादश मन्त्रकाः ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा— चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अपणं तुषवापञ्च कपालस्य प्रयोजकौ ।

उक्त अपणमेवाऽऽद्यो वापार्थत्वात्तृतीयया ॥

पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छ्रवणार्थता ।

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तत्त्वं वापे १० असञ्जनम् ॥ (जैन्या ४-१-२२-२३) इति ॥ १०

“कपालेषु अपपति” इति अपणं पुरोडाशस्य श्रुतम् । तथा “पुरोडाशकपालेन तुषानुपपति” इति कपाले तुषधारणं श्रुतम् । ते च तुषाः सकपालाः “रक्षासां भागोऽसि” इति मन्त्रेण कृष्णाजिनस्याधस्तात् अवस्थापनीयाः । तत्र अपणं यथा कपालसंवादनस्य प्रयोजकं तथा तुषवापोऽपि प्रयोजकः “एकहायन्या” (तैत्ति १.१.६) इति तृतीयया यथा गोः कृषार्थत्वं तथा “कपालेन” इति तृतीयया कपालस्य “तुषवापार्थ-त्वावगमादिति चेत् । भवम् । नात्र कपालमात्रस्य तुषोपवापसाधनत्वं श्रुतम् । किं तर्हि ? यत्कपालं पुरोडाशअपणायोपात्तमासादितं च तस्यैव कपालस्य साधनत्वम् । एतच्च पुरोडाशकपालेनेति-सविशेषणनाम्ना तद्विधानादवगम्यते । तथा सति प्रथमं अपणेन कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनः १० “तुषवापेन प्रयुक्तिः” १० संभवति । तस्माच्छ्रवणेनैव प्रयुक्तं कपालं तुषोपवापेऽपि असञ्जात् सिध्यति । ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीयाध्यायस्य बोध्यते ॥

अथ व्याकरणम्—उद्दिष्टशब्दः कित्प्रत्ययान्तत्वादास्तुदात्तः । आमाच्छब्दे कृत्स्वरः । तस्यैव २० वैभयज्ञान्दः । निर्दग्धमिति प्रत्युष्टवत् । सजातान्तिवत् समानं जाते जन्म येषां ते सजाताः । “या जाते” (पा ६-२-१७१) जातशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहि ११ समासे विकल्पेनास्तोदात्तो-११ भवति । भृग्वक्त्रिःशब्दो वृषादी । उपधिन्वन्तीत्यत्र यावीत्यनेन यच्छब्दयोगाक्षिपाताभावः । विकरण-प्रायपरस्वरस्य सतिशिष्टस्यापि अवलीयस्त्वेन “उदात्तयणः” (पा ६-१-१७४) इति उपरि-तनस्याकारस्योदात्तः । पूष्ण इत्यत्र “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” (पा ६-१-१६१) इति २५ विभक्तितुदात्ता । इन्द्रवायू इत्यत्र “देवताद्वन्द्वे च” (पा ६-२-१४१) इत्युभयपदप्रकृतिसंस्वरे प्राप्ते तदपवादः १० नीत्तरपदेऽनुदात्तादावधृषिवीरुद्रपूषमन्थिषु” (पा ६-२-१४२) अनुदात्तादौ धृषिण्यादिव्यतिरिक्त उत्तरपदे देवताद्वन्द्वस्वरो न भवति । ततः “समासस्य” (पा ६-१-२२३) इत्यन्तोदात्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमप्रकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

३०

१८. ब-प्रयोजनम् । १९. क-तुषोपवापार्थविगमादिति; तं-तुषवापार्थत्वावधारणाय ।
२०-२०. तं-तुषवापेन प्रयुक्तिः, ब-तुषवापेन प्रयुक्तिः । २१-२१. क-समासास्तोदात्तः ।

सं वपामि समापो अद्भिरम्मत समोपधपो रसेन

समिति । वपामि । समिति । आपः । अद्भिरित्यन्त-भिः । अम्मत । समिति । ओपधयः । रसेन ।

पिठानि संवपति—‘सम्’ इति ॥ समित्येकीभावे; सह प्रक्षिपामि । सावित्र-
शेषथायम् । “अग्रयणे जुष्टम्” (तैसं १.१.४) इत्यपि लभ्यते ॥

प्रणीता मदन्तीरानीयमानाः प्रतिमन्त्रयते—‘समापः’ इति वस्वष्टवस्यादित्यपदया
उपरिष्ठाद्वृत्त्या ॥ ‘आपः’ प्रणीतालक्षणाः । ‘अद्भिः’ मदन्तीलक्षणाभिः ‘सम्’ ‘अम्मत
संगच्छन्ताम्’ । “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना असर्वनामस्यानविमर्शरुदा-
त्तत्वम् । “छन्दसि लुल्लुङ्घितः” (पा ३.४.६) इति लुङ् । “समोः गम्युच्छि-
म्याम्” (पा १.३.२९) इत्यात्मनेपदम् । “वडुलं छन्दसि” (पा २.४.७३) इति
शपो लुक् । “आत्मनेपदेष्वनतः” (पा ७.१.५) इत्यदादेशः । यद्वा ‘तेनैव’ लुङ् ।
“मन्त्रे घस” (पा २.४.८०) इत्यादिना लुङ् । “गमहन्” (पा ६.४.९८)
इत्युपधातोपः । किं च ‘ओपधयः’ पिष्टलक्षणाः ‘अनेन’ आनीयमानेन द्विप्रकारेण ‘रसेन’
जलेन संगच्छन्ताम् । ओपा धीयन्त आस्वित्योपधयः । दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२)
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओपशब्दो घञन्त आद्युदात्तः । “कर्मण्यधिकरणे च”

सप्तमे कपालोपधानमुक्तम् । ततस्तत्तेषु लब्धावसरवादष्टमे पुरोडाशध्वनमभिधीयते ॥
समिति ॥ ‘संवपामि’ इत्यस्याऽऽम्नातस्य मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा विनियोगः कल्पे
दर्शितः—“अधोक्षणे गार्हपत्यमुपविश्य धार्ययमः तिरःपवित्रं पाभ्यां कृण्वानिनात् पिठानि संवपति
देवस्य स्वा सवितुः प्रसवेऽधिभोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टं सं वपामि अग्नीषोमाभ्याममुष्णा
अमुष्मा इति” (बौध् १.९) इति ॥ अपेक्षितस्थाने प्रयोक्तव्य इत्येतमर्थं दर्शयितुमेव निर्वोप-
पेयण्योः ‘देवस्य स्वा’ इति मन्त्रो द्विराम्नातः । ‘अग्नाग्नाग्नातमप्यनेनैवाभिप्रायेण’ इत्याचष्टे-
“देवस्य स्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूये । अधिभोर्वाहुभ्यामित्याह । अधिभो हि देवानामप्यवै
आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्नै । सं वपामि इत्याह । यथादेवतमेद्वेदानि संवपति”
(तैसा ३.२.८) इति ॥

समाप इति ॥ बोधायनः—“प्रणीताभ्यः सुवेणोपहृत्य वेदेनोपधय्य पाणि चान्तर्धायित्रं मदन्तीभ्यः ।
ता उभयोरानीयमानाः प्रतिमन्त्रयते समापो अद्भिरम्मत समोपधयो रसेन स ९ देवतीर्जगतीभिर्मधुमती-
र्मधुमतीभिः सज्वलमिति” (बौध् १.९) इति । पूर्वचमसे संगृहीता आपः प्रणीताः । तसा आपो

१. ति. व-‘संगच्छन्ताम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘अद्भिः’ । २. मै- रसेन ।

१. इ. उ. त. पा. गां. हा-श्वोचधयम् । २-२. इ. पा. हा-अनेनैव प्रयोक्तव्यमित्यभिप्रायेण

स५ रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमदस्यः

समितिं । रेवतीः । जगतीभिः । मधुमतीरिति मधु-मतीः । मधुमतीमिरिति मधु-मतीभिः ।

सृज्यध्वम् । अदस्य इत्यतः-स्यः ।

(पा ३.३.२३) इति दधातेः किप्रत्ययः । एवं परोक्षवदभिधायेदानीं प्रत्यक्षवदभिधीयते ।
 रेवतीः रेवत्यः धनवत्यः सर्वधनकारणत्वात् । “रमेर्यतौ बहुलम्” (पा ६.१.३७ वा ६) ५
 इति संप्रसारणम् । “वा छन्दसि” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
 “ह्रस्वनुङ्मां मतुप्” (पा ६.१.१७६) इत्यत्र “रेशब्दाच्चोपसंख्यानम्”
 (द्र. पा ६.१.१७६ वा १) इति मतुप उदात्तत्वं वाच्यं च । ईदृशो यूयं जगतीभिः
 संसृज्यध्वम् संसृष्टा भवत । कर्मणि लकारः । जगतीभिः जङ्गमस्वभावाभिः । “वर्तमाने
 पृषद्बृहन्महजगच्छतुवच्च” (उ २४१) इति गमेरितिप्रत्ययः, मकारलोपः, द्विवचनं च १०
 निपात्यते । “उगितश्च” (पा ४.१.६) इति ङीप् । “अभ्यस्तानामादिः”
 (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । शतृवद्भावेन लसर्वधातुकत्वात् (पा ६.१.१८६) प्रत्यय-
 स्यानुदात्तत्वम् । तया मधुमतीः मधुमत्यः मधुरा यूयं मधुमतीभिः संसृज्यध्वम् । एतदुक्तं
 भवति— हे आपः रेवत्यो मधुमत्यश्च, यूयं जगतीभिर्मधुमतीभिश्च ओषधीभिः संसृज्यध्वमिति ।
 “आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति” (तैत्रा ३.२.८) इत्यादि, “आपो वै रेवतीः” (तैत्रा ३.२.८) इत्यादि च ब्राह्मणम् ॥

अपः परिप्लावयति— ‘अदस्यः’ इति गायत्र्यैकपदया यजुरन्तया ॥ हे ओषधयः, यूयं

सदस्यः । आपस्तम्भेन तु प्रणीतामात्रेऽयं मन्त्रो विनियुक्तः । “सुवेण प्रणीताम्य आदाय वेदेनोप-
 षथ सप्तपो अक्षिरमतेति विष्टेय्वानीय” (आपश्रौ १.२४.५) इति ॥ प्रणीताः आपः सदस्यतीभिः
 अक्षिः संगच्छन्ताम् । विष्टरूपाः ओषधयः द्विविधोदकरसेन संगच्छन्ताम् । किं च हे आपः, यूयं २०
 सर्वस्यस्यसिभिरुद्विष्टेय्वानीयः स्वस्वतो यान्तिवत्यश्च । ओषधयोऽपि बह्वस्वरूप-
 पथभिरुद्विष्टेतुतया पशुरूपधनयुक्ताः स्वभावसिद्धस्वादुस्वेन माधुर्यवत्यश्च । ततः विष्टरूपाभिस्ताभिः
 ओषधीभिः संसृष्टा भवत ॥ मन्त्रस्य पूर्वभागे जलोपधिसंगमस्य फलमाह— “सप्तपो अक्षिरमत
 समीपधयो रसेनेरयाह । आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति । ओषधयोऽपो जिन्वन्ति । अभ्या वा एता-
 सामभ्या जिन्वन्ति । तस्मादेवमाह” (तैत्रा ३.२.८) इति । जिन्वन्ति ग्रीणयन्ति । यद्यप्यचेतना- २५

३. मै- प्रत्यक्षवदुच्यते ।

३. आ. इ. उ. क. तं. पा. भां. हा- विष्टेय्वानीयति । ४. इ. उ. पा. भां. हा- सर्वस्याऽभिः ।
 ५. उ. पा. भां. हा- संसृष्टा ।

परि प्रजाताः स्य समद्भिः पृच्यध्वं जनयत्यै त्वा सं यौम्यमये

परीति । प्रजाता इति प्र-जाताः । स्य । समिति । अद्विरित्यन्त-भिः ।

पृच्यध्वम् । जनयत्यै । त्वा । समिति । यौमि । अग्रये ।

- ५ अद्व्यः परि प्रजाताः अद्वय एव सर्वाः संभूताः । यस्मादेवं स्य तस्मादाभिः सं पृच्यध्वम् संपृक्ता भवत । कर्मणि लकारः । अद्भिः संपर्केण युष्माकमभिवृद्धिरिति । “यथा सुवृष्टे” (तैत्रा ३.२.८) इत्यादि ग्राहणम् । “जबिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना अद्वयो विभक्तैरुदात्तत्वम् । प्रकृष्टा जाताः प्रजाता इति प्रादिसमासः, प्राचार्यवत् । गतिस्वाभावात् अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । यद्वा-अन्तर्भावितव्यत्वात् कर्मणि निष्ठायां “गतिरनन्तरः” (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

आलोडयति—‘जनयत्यै’ इति । जनयत्यै प्रजानां जननाय त्वां संयौमि^५ मिश्रीकरोमि । “अमेरतिः” (उ ४९९) इति विधीयमानः अतिप्रत्ययो बहुलवचनात्

- नामपानोपधीनां च नास्ति प्रीतिस्तथाऽपि पुरोडाशरूपेण देवप्रियदेतुस्वात् तदुपचारः । न हि केवलेन तलेन पिष्टेन वा पुरोडाशः संभवति, किंश्चन्योन्यमेलनरूपेण प्रीणनेन । यस्मात् तासाम-
१५ पानोपधीनां च मध्येऽन्या आपोऽन्या ओपधीः प्रीणयन्ति । अन्याश्चोपधयोऽन्या अपः प्रीणयन्ति । तस्मान्मन्त्रः ‘समोपधयो रसेन’ इत्येवं ब्रूते ॥ उत्तरभागे मायुर्यसंपरादनं कलमाह—“स देवती-
र्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सुवध्वमिरयाह । आपो वै देवतीः । पशवो जगतीः । ओपधयो मधुमतीः । आप ओपधीः पशून् । तानेवास्मा एकधा सप्तसूज्य । मधुमतः करोति” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

- २० अद्व्य इति ॥ बोधायनः—“अथानुपरिष्ठावयस्यद्व्यः परि प्रजाताः स्य समद्भिः पृच्यध्वमिति” (बौध्री १.९) इति । आपस्तम्बः—“अद्व्यः परि प्रजाता इति तस्माभिरनुपरिष्ठाव्य” (आपश्री १.२४.५) इति ॥ परिष्ठावनं पिष्टस्य सर्वत आर्दीकरणम् ॥ पिष्टरूपा ओपधयः, सूर्य पूर्वम् अद्व्यः उपस्थाः स्य । ततोऽद्यापि अद्भिः संपृक्ता भवत ॥ मन्त्रेण परिष्ठावनं विधत्ते—
२५ अद्व्यः परि प्रजाताः स्य समद्भिः पृच्यध्वमिति पर्याप्तावयति । यथा सुवृष्ट इमामनुविस्तृत्य । आप ओपधीर्महयन्ति । तालोव सत्” (तैत्रा ३.२.८) इति । यथा पर्जन्ये सुवृष्टे सत्वापो भूमिमनु-
प्रविद्यौपधीर्वर्धयन्ति तथाविधमिदं परिष्ठावनम् । जलेन पिष्टे सर्वतः प्लाविते सति पुरोडाशनिष्पत्तेः ॥

जनयत्या इति ॥ वटपः—“सं यौमि जनयत्यै त्वा सं यौमि” (बौध्री १.९) इति ॥

४. तं. ति. ४—‘संयौमि’ इत्यस्यानन्तरं ‘संयोजयामि’ । ५. ति. ४—रमेणिम् ।

६. ५—विधमिह ।

त्वाऽग्नीषोमाभ्यां मुखस्य शिरोऽसि घर्मोऽसि विश्वायुः प्रथस्वोरु

त्वा । अग्नीषोमाभ्यामित्यग्नी-सोमाभ्याम् । मुखस्य । शिरः । असि ।

घर्मः । असि । विश्वायुरिति विश्व-आयुः । उरु । प्रथस्व । उरु ।

जनेर्प्यन्तादपि भवति । “छन्दस्युभयया” (पा ३.४.११७) इति तस्य सार्धधातुकत्वात् णिङोपाभावः ॥

व्युद्वाभिमृशति—‘अग्नये’ इति ॥ अन्यर्थं त्वामभिमृशामीति शेषः ॥

‘अग्नीषोमाभ्याम्’ इत्यत्र ‘त्वा’ इत्यनुपज्यते । पूर्ववच्छेषः । अभिमर्शने चान्यस्मात् व्यावृत्तिः क्रियते ॥

पिण्डं करोति—‘मुखस्य शिरोऽसि’ इति ॥ “यज्ञो वै मुखः” (तैत्रा ३.२.८) ; तस्य शिरः मुख्यमङ्गम् असि, प्राधान्यात् ॥

अधिष्ठयति—‘घर्मः’ इति ॥ घर्मः प्रवर्ग्य आदित्यो वा, स एव असि, उष्णत्वात् । विश्वमायुर्येन क्रियत इति विश्वायुः, विश्वायुर्नामाऽसि । “बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्” (पा ६.२.१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

प्रथयति—‘उरु’ इति ॥ उरु यथा भवति तथा प्रथस्व । यज्ञपतिः यजमानः

हे परिह्रायितपिष्ट, त्वां हस्ताङ्गुलिमर्दनेन सम्यक् मिश्रीकरोमि । एतच्च यजमानस्य शुक्रशोणित- मिश्रणेनैव प्रजोत्पत्तये संपद्यते ॥ एतदेव विशदयति—“जनयत्यै त्वा सं यौमीत्याह प्रजा एवैतेन दाधार” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

अग्नय इति ॥ कल्पः—“संयुत्य व्युद्वाभिमृशत्यग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति यथादिवत्तम्” (बौध्रौ १.९) इति ॥ त्वामर्दं स्पृशामीति शेषः ॥ असांकर्यं मन्त्रद्वयप्रयोजन- मित्याह—“अग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामित्याह व्यावृत्त्यै” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

मुखस्येति ॥ कल्पः—“पिण्डं करोति मुखस्य शिरोऽसीति” (बौध्रौ १.९) इति ॥ विशदीकृत्य व्याचष्टे—“मुखस्य शिरोऽसीत्याह । यज्ञो वै मुखः । तस्यैतच्छिरः । यद् पुरोडासाः । तस्मादेवमाह” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

घर्म इति ॥ कल्पः—“घर्मोऽसि विश्वायुरित्याग्नेयं पुरोडाशमष्टासु कपालेव्यभिधयति । एवमुत्तर- मुत्तरेषु” (सापथौ १.२४.६-७) इति ॥ हे पुरोडाश, त्वं अक्षकपालवस्यानेन दीप्तो देवतायोग्यत्वेन हस्तायुष्पदश्च असि ॥ विश्वमायुर्येस्येति बहुव्रीहिरायुष्पदत्वमित्येवात्रार्थ इत्याह—“घर्मोऽसि विश्वायुरित्याह । विश्वमेवाऽयुर्यजमाने दधाति” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

उचिंति ॥ कल्पः—“उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयन् सर्वान्णि

तै यज्ञपतिः प्रथतां त्वचं गृहीष्वान्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयो

ते। यज्ञपतिरिति यज्ञ-पतिः। प्रपताम्। त्वचम्। गृहीष्व्।

अन्तरितमित्यन्तः-इतम्। रक्षः। अन्तरिता इत्यन्तः-इताः। अरातयः।

अनेन तवोरुप्रपनेन उरु प्रयतां पश्चादिभिः। “पत्यात्रैश्वर्ये” (पा. ६.२.१८) इति

५ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

श्लक्ष्णीकरोति—‘त्यचम्’ इति ॥ ‘त्वचं’ गृहीष्व त्वचा अतिश्लक्ष्णतन्मर्थः।

“सर्वमेवैनं सतजुम्” (तैत्रा ३.२.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पर्याप्तिकरोति—‘अन्तरितम्’ इति यजुरादिकयैकपदया गायत्र्या ॥ ‘अन्तरितं तिरोहितम् अपनीतम्। “अन्तरपरिग्रहे” (पा १.४.६५) इति गतिसंज्ञकत्वाद् “गतिरनन्तरः”

१० (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। व्याख्यातमन्यत् (तैसं १.१.२)। “धर्मो वा एषोऽशान्तः” (तैत्रा ३.२.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

कपालान्धभिप्रभयति। अतुङ्गमनपूर्णाकृति कूर्मस्येव प्रतिकृतिमश्नन्मात्रं करोति” (आपधौ १.२५.३-४) इति ॥ हे पुरोडाश, त्वं बहु यथा भवसि तथा विस्तीर्णो भव। त्वदीयो यज्ञमानोऽपि प्रजादिभिः प्रयितोऽस्तु ॥ यज्ञपतेर्विस्तारं दर्शयति—“उरु प्रयस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह।

१५ यज्ञमानमेव प्रजया पशुभिः प्रथयति” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

त्यचमिति ॥ कल्पः—“त्वचं गृहीष्वेत्यग्निः श्लक्ष्णीकरोत्यनतिक्षारयन्” (आपधौ १.२५.७) इति ॥ हे पुरोडाश, त्वमग्निः श्लक्ष्णीभूतां ‘त्वचं’ स्वीकुरु ॥ निम्नोन्नतभावपरिहारेण त्यक्त्वाऽऽद्ये सति पुरोडाशाः सदैवो भवतीत्याह—“त्वचं गृहीष्वेत्याह। सर्वमेवैनं सतजुं करोति” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥ श्लक्ष्णीकरणं विधत्ते—“अथाप आनीय परिमार्ष्टि। मार्स एव त्वचं दधति। तस्मात्त्वचा

२० मार्सं छन्नम्” (तैत्रा ३.२.८) इति। तत् तेन मार्गेन पिष्टरूपे मार्स एव श्लक्ष्णत्वरूपत्वर्थं स्थापयति। ततो लोके साऽपि तथा दृश्यते ॥

अन्तरितमिति ॥ कल्पः—“अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सर्वाणि हवीरपि त्रिः पर्याप्तिकृत्वा” (आपधौ १.२५.८) इति ॥ ‘दर्भदीप्तैः पुरोडाशस्य परितो रक्षसां संशोधनं पर्याप्तिकरणम्। अनेन पर्याप्तिकरणेन राक्षसजानिर्व्यवहिता, शत्रवोऽपि व्यवहिताः। तदेतद्विधत्ते—

२५ “धर्मो वा एषोऽशान्तः। अर्थमासेऽर्थमासे प्रवृज्यते। धत् पुरोडाशः। स ईश्वरो यज्ञमानं शुचा प्रदहः। पर्याप्तिकरोति। पशुमैवैनमकः। शान्त्या अप्रदाहाय” (तैत्रा ३.२.८) इति। पुरोडाशो योऽस्ति स एव दीप्यमानोऽग्निभूत्वा कदाचिदपि न प्राग्यति। अनिपक्षं वसकपालैः संतप्यमानत्वात्। स च

६. मै-°संज्ञिकत्वात्।

८. आ इ. उ. पा. हा-°त्यनमिक्षारयन्; व-°त्यनतिवर्चयन्। ९. सं. व-°ज्वलद्भिर्दर्भदीप्तैः;

उ. क. पा. मा-°ज्वलद्भिर्दर्भदीप्तैः।

स्वापादिः]

देवस्त्वा सविता (१) श्रपयतु वर्षिष्ठे अधि नाकेऽग्निस्ते तनुवं माऽति धामिने

देवः । त्वा । सविता (१) । श्रपयतु । वर्षिष्ठे । अधीति ।

नाके । अग्निः । ते । तनुवम् । मा । अतीति । धाक् । अग्ने ।

श्रपयति—‘ देवः ’ इति ॥ ‘ देवः ’ सविता सर्वस्य प्रेरकः त्वां ‘ श्रपयतु पक्कं करोतु । किमर्थम् ? ‘ वर्षिष्ठे वृद्धतमे ’ नाके सुखरूपे स्वर्गे निमिचे । “ निमितात् कर्म(सं)योगे ” ५ (पा २.३.३६ वा६) इति सप्तमी । नाके स्वर्गार्थं त्वां श्रपयतु । सप्तम्यर्थमिवाधिशब्दो द्योतयति । “ अधिपरी अनर्थकौ ” (पा १.४.९३) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । यद्वा—देवः सविता त्वां श्रपयतु । कीदृशम् ? वर्षिष्ठे अधि नाके; योऽयं दिवि नाको नामाऽग्निः वृद्धतमो रक्षसां हन्ता तस्मिन्नधि तेनेश्वरेण रक्ष्यमाणं त्वां श्रपयतु । “ अधिरीश्वरे ” (पा १.४.९७) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । “ यस्मादधिकं यस्य चेक्षरयचनं तत्र सप्तमी ” (पा २.३.९) इति १॥ स्वामिधिशेषे द्योत्ये स्वामिविशेषात् सप्तमी । यथा “ अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालः ” इति । “ पुरो-डाशं वा अधिश्रितम् ” (तैत्रा ३.२.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ किं च—‘ अग्निः ’ ते ‘ तनुवं ’ ‘ मा ’ ‘ अति ’ ‘ धाक् ’ कृशावस्थामतीत्य मा धाक्षीत् । दहेर्लुङि, च्लेः सिचि, हलन्तलक्षणा वृद्धिः (पा ३.२.११०; ३.१.४४; ७.२.३) “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.३.९७) .

तापेन यजमानं प्रदग्धं समर्थः । १० तत्र ११ पञ्चम्यपारेण पर्यग्निकरणेन पुरोडाशे पशो कृते सति १५ प्रदीप्ताग्निरूपपरित्यागेन शाल्ते भूत्वा यजमानं न प्रदहति ॥ आबृत्तिं विधत्ते—“ अग्निः पर्यग्निकरोति । श्वावृद्धिं यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्यै ” (तैत्रा ३.२.८) इति । मन्त्रं म्याचष्टे—“ अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इत्याह । रक्षसामन्तर्हित्यै ” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

देव इति ॥ बौधायनः—“ पुरोडाशश्च श्रपयति देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे अधि नाकेऽग्निस्ते तनुवं माति धामिति ” (बौधौ १.१०) इति । आपस्तम्बस्तु मन्त्रमेवमाह— २० “ देवस्त्वा सविता श्रपयति तनुवम् अग्निः प्रवितर्पति । अग्निस्ते तनुवं माऽति धामिति ‘ दमेरमिज्यलपति ’ ” (आपस्तौ १.२५.८-९) इति ॥ हे पुरोडाश, अतिप्रवृद्धे नाकनाम्न्यग्नौ स्वामिधिश्रित्य ‘ सविता ’ ‘ देवः ’ पक्कं करोतु । अयम् ‘ अग्निः ’ तव शरीरस्य गत्नीभावस्वरूपमतिदार्ढ्यं मा करोतु ॥ सविगृपदस्य नाकपदस्य, माऽतिधामित्यस्य चामिप्रायमाह—“ पुरोडाशो वा अधिश्रितश्च रक्षारख्यमिप्रायश्च ॥ दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहा । प्र पृथास्मादश्वास्त्वपाहन् । देवस्त्वा सविता श्रपयति तनुवम् । तन्विगृपान् २५ गृध्रेण श्रपयति । वर्षिष्ठे अधि नाक इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अग्निस्ते तनुवं माऽति धामित्याहानतिप्रायश्च ॥ ” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

हव्यः रक्षस्व सं ब्रह्मणा पृच्यस्वैकताय स्वाहा

हव्यम् । रक्षस्व । समिति । ब्रह्मणा । पृच्यस्व । एकताय । स्वाहा ।

इति इडमावः । हल्डयादिषोपसंयोगान्तलोपौ । घञ्वचनार्थप्रमाणाः (पा ८.२.३६; ८.४.५५; ८.२.३७) । “तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्” (पा ६.४.७७ वा १)

५ इति तनोतेरुवडादेशः ॥

गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—‘अग्ने’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.१.४) ॥

भस्मनाऽभिवासयति—‘सम्’ इति ॥ ब्रह्मणा बृहता अनेन भस्मना सं पृच्यस्व

- अग्न इति ॥ वीधायनः—“गार्हपत्यमभिमन्त्रयतेऽग्ने हव्यं रक्षस्वेति” (यौधौ १.१०) इति । आपस्तम्बस्तु पूर्वमन्त्रस्यैव दोषं मन्यते ॥ पूर्ववद्व्याचष्टे—“अग्ने हव्यं रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ॥”
- १० (तैमा ३.२.८) इति ॥ आग्नीध्रं प्रति ११-प्रेषमन्त्रगुत्ताय व्याचष्टे—“अविद्वहन्तः श्रपयतेति याचं विस्तृते । यज्ञमेव हवींष्यमिष्याहृत्य प्रतनुते । पुरोरचमविदाहाय दूर्यं वरोति” (तैमा ३.२.८) इति । संवपनकाले यो याद्वनियमस्तनिदानीं परित्यजेत् । ११-विशेषेण दाहो भस्मीभावः ११ तं परित्यज्य सग्न्यक् पाकं श्रपणं कुरुत । अत एवाऽऽज्ञापते—“यो विद्वग्धः स भस्मीतो योऽगुतः स रौद्रो यः गुतः स सदेव-स्तस्मादविद्वहता वृत्तं कृत्यः सदेवत्वाय” (तैसं २.६.३) इति । अविद्वहन्त इति बहुवचनं पूजार्थम् ।
- ३५ भस्मिन् काले वाग्निमोके सनि यज्ञमेवामिलक्ष्य तत्रापि प्रधानभूतानि हवींष्यमिलक्ष्य १५ दाचमुच्चार्य यज्ञं विस्तारितवान् भवति । किं च ११-विदाहदोषनिवृत्तये सग्न्यक्पाकगुणसिद्धये चेन प्रेषमुच्चारयन् ११ हविः-स्थीकारात् पुरैव देवेभ्यो रचि कृतवान् भवति ॥ पुरोडाशः पृच्छादने विधत्ते—“मस्तिष्को वै पुरोडाशः । तं यज्ञमिवाशयेत् । आविमेस्तिष्कः स्यात् । अभिवासयति । तस्माद्गुहा मस्तिष्कः” (तैमा ३.२.८) इति । मस्तिष्कः शिरस्ववस्थितो मेदसः स्रष्टः । गुहा १०-गृह आच्छादितं १० इत्यर्थः ॥ छादनयोग्यं द्रव्यं
- २० विधत्ते—“भस्मनाऽभिवासयति । तस्मान्मासेनाऽस्य छगम्” (तैमा ३.२.८) इति । यस्मान्मेदः-स्थानीयः पुरोडाशो मांसस्थानीयेन भस्मनाऽऽच्छादितस्तस्मादोषः पृच्यस्वसंक्षिप्ते मेदो मासेन छल्लं भवति ॥ पुरोडाशस्योपरि १०-भस्मनोऽप्युहने साधनं विधत्ते—“वेदेनाऽभिवासयति । तस्मात् केहीः शिरश्छगम्” (तैमा ३.२.८) इति । दर्भमुष्टिमिमितो वेदिसंमार्जनहेतुर्वेदः । ११-अस्ति हि तस्मिन् ११ दर्भाणां केहीः साम्यम् ॥ एतद्वेदनं प्रशंसति—“अगलतिभावुको भवति । य एवं वेद” (तैमा ३.२.८)
- २५ इति । केदारहितशिरोयुक्तः २०-खलतिः, तद्वननशीलो २१-न भवति ॥

समिति ॥ कल्पः—“स ब्रह्मणा पृच्यस्वेति वेदेन पुरोडाशो साज्जानं भस्माप्युहति” (आपधौ

- १२-१२. इ. उ-प्रेषमुत्पादयति; मां-प्रेषमन्त्रमुत्पादयति; पां. हा-प्रेषमन्त्रमुत्पादयति । १३-१३. व-अविशेषेण दाहे यपीदाहः; तं-विशेषेण दाहो यपीमात्रः; क-विशेषेण दाहो यपीमात्रो भस्मीभावश्च । १४. तं-पृच्यमिवाह । १५. आ. इ. उ. पा. मां. हा-विशेषेण दाहमिवाह । १६. इ. उ. पा. मां. हा-प्रेषमुच्चारयेत् । १७-१७. व-गुह्याच्छातः । १८. तं-भस्माप्युहने; क-भस्मनोद्वभूतने । १९-१९. आ. मां. हा-तस्मिन्; क. तं. व-अस्ति हि । २०. व-खलतिः इत्यस्यानन्तरम् ‘तद्वनः शिरश्छलतिः’ । २१. व-‘न’ नास्ति ।

संवापादिः]

द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहा ॥ ८ ॥

[सविता द्वाविंशतिश्च]

द्विताय स्वाहा । त्रिताय स्वाहा ॥ ८ ॥

[मैत्रं १-१-९; काशं १-८; कपितं १-८; वातं १-११-२३]

संपृक्तो भव हे पुरोडाश । पृचेः कर्मणि लकारः । “मस्तिष्को वै पुरोडाशः” (तैत्रा ३-२-८) ५
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ “पशोर्वै प्रतिमा पुरोडाशः” (तैत्रा ३-२-८) इति च ब्राह्मणम् ॥

पात्रनिर्णेतनीरपो निनयति—‘एकताय’ इति ॥ एकतादयः संज्ञाशब्दाः “तत
एकतोऽजायत” (तैत्रा ३-२-८) इत्यादि ब्राह्मणे प्रसिद्धाः तद्वाच्याः “पित्रादयः अग्निव्यात्ता-
दयः” ॥ तेभ्य इमा आहुतयः सन्निवति स्वयमेवं संरस्वत्याह, न त्वं मनुष्य इति । एकतोऽ-
भिपातादस्यास्ति जन्मेत्येकतः । अर्श आदेराकृतिगणत्वाद् अच्प्रत्ययः (पा ५-२-१२७) । १०

१-२५-१२) इति ॥ हे पुरोडाश, मन्त्रेण संपृक्तो भव ॥ समन्त्रकत्वप्रकाशकं मन्त्रमन्वयव्यतिरेकान्मां
व्याचष्टे—“पशोर्वै प्रतिमा पुरोडाशः । स नायनुष्कमभिवात्यः । वृथेव स्यात् । ईश्वरा यजमानस्य पशवः
प्रमेतोः । स ब्रह्मणा पृष्यस्वेत्याह । प्राणा वै ब्रह्म । प्राणाः पशवः । प्राणैरेव पशून्संपृणक्ति । स प्रमायुका
भवंति” (तैत्रा ३-२-८) इति । पर्याप्तिकरणेन पुरोडाशस्य पशुकृतत्वात्, पशोश्च मन्त्रमस्कार्यत्वात्,
यदुपा विनाऽभिवासनमनर्थकं स्यात् । न केवलं वैयर्थ्यं किन्तु यजमानस्य पशवश्च मर्तुं समर्था १५
भवन्ति । सोऽयं व्यतिरेकः । उक्तदोषपरिहाराय मन्त्रेण ‘संपृष्यस्व’ इत्येवमयं मन्त्रो मृते । तत्र
संपर्कप्रतियोगी मन्त्रः पशून् मरणात् पालयतीति प्राणस्वरूपः । पशवश्च ११प्राणाधारत्वात् प्राणस्वरूपाः ।
अतो योग्यत्वात् १२तत्संपर्कं सति पशवो मरणशीला न भवन्ति । सोऽयमन्वयः ॥ मन्त्रेण यथा
संपर्कस्तथा भस्मनाऽपि संपर्को युक्तः १३एवेत्याह—“यजमानो वै पुरोडाशः । प्रजाः पशवः पुरीषम् ।
यदेवमभि वासयति । यजमानमेव प्रजया पशुभिः समर्पयति” (तैत्रा ३-२-८) इति । पुरीषं भस्म ॥ २०

एकतायेति ॥ कल्पः—“अत्रैतत् पात्रीसंक्षालनं गार्हपत्यादहरिणामित्यत्र ह्रस्वान्तर्वेदि प्रतीचीनं
तिसृषु लेखासु निनययेकताय स्वाहा द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहा” (श्रीश्री १-१-०) इति ॥ तेभ्य इदं
पात्रीसंक्षालनोदकं हुतमस्तु ॥ एकतादेनामुत्पत्तिप्रकाशमाह—“देवा वै हविर्विधुः संपृष्यन् । कस्मिन्निदं
ध्रुवमाह इति । सोऽग्निरध्वरीत् । मयि तन्ः संनिद्व्यम् । अहं वस्तं जनयिष्यामि । यस्मिन् ध्रुव्यन् इति । ते
देवा अग्नी वनूः संन्यदधत । तस्मादाहुः । अग्निः सर्वो देवता इति । सोऽज्ञादेनाऽयः अम्यपातवत् । तत एकतोऽ- २५
जायत । द्वितीयमम्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमम्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत । यद्वत्स्यो-
ऽजायन्त । तदाप्यानामाप्यवत् । यदात्मस्योऽजायन्त । तदास्यानामात्म्यत्वम्” (तैत्रा ३-२-८) इति । देवाः
पूर्वं वीक्ष्यवचादिना हविः संपाद्य वीजयथादिपापलेपः कस्मिन् १३शुल्ये मार्जनीय इति १४विधार्थं अग्निवचनेन

७-७, तं. ति. पं. ब-‘पवित्रादयः अग्नेर्वा भ्रातरः’ ।

२१. १-प्राणपरिपात्र । २३. आ. इ. उ. तं. मां. हा-उाहं । २४. इ. उ. पा. मां. हा-
पौराह । २५. मां-पुरोडाशे । २६. तं-विचारत् ।

“ तद्धितश्चातर्धविभक्तिः ” (पा १-१-३८) इत्यव्ययत्वात् “ *अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ” (पा ४-२-१०४ वा २) । अस्ति सामानाधिकरण्याभावेऽपि “ बहुलं छन्दसि ” (पा ५-२-१२२) इति मत्वर्थीयो दृश्यते । यथा—“ सोऽन्तर्वा नमवत् ” (तैत्रा २-२-९) इति । एवं द्वितलितोऽपि द्रष्टव्यः । “ देवा वै हविर्भृत्वाऽभुवन् ” (तैत्रा ३-२-८) इति

५ ब्राह्मणम् ॥

इति प्रथमेऽष्टमोऽनुवाकः

स्वधीर्यमग्री रथापितवन्तः । ततः सोऽग्निः सर्वदेवधीर्यधारिणाऽहारेणान्देवताममिलक्ष्य तद्गीर्यमपातयत् । उत्पन्नानामेकतादिनामकानां देवपितोषाणामाशे मातरः, देवा आत्मानः पितर इत्याप्यनामकरवमात्य-नामकर्तृ च युक्तम् ॥ स च लेपः परवरया १० मल्लयानि पुरये पर्यवसित इत्याह—“ ते देवा भाव्ये-
१० ष्वभृजत । आप्या अभृजत सूर्याभ्युदितः । सूर्याभ्युदितः सूर्यामिमिभृक्ते । सूर्यामिमिभृक्तेः कुनत्विनि । कुनत्वी इयावदति । इयावद्भ्रमप्रविधिषौ । अभ्रविधिषुः परिविधे । परिविधौ धीरहणि । धीरहा मल्लहणि । तद्मल्लहणं नात्प्यवत ” (तैत्रा ३-२-८) इति । आप्या षुकनादयः । उदयास्तमयकालयोः सुप्तौ पुरया-भ्युदिततामिमिभृक्तौ । तथा चोक्तम्—“ सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदति च । अभुमानमिमिभृक्ता-भ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ” (अमरकोशः—काण्ड २ मल्लवर्ग ५) इति ॥

१५ नखचक्रं दन्तमालिष्यं चात्र रोगविदोऽभृजतम् । ज्येष्ठाधामन्नुवायां कनिष्ठाम्नुवाऽवस्थितोऽप्रविधिषुः । ऊढयति कनिष्ठे स्नि विवाहरहितो ज्येष्ठः परिविधः । धीरस्य क्षत्रियस्य हन्ता धीरहा । ब्राह्मणस्य हन्ता मल्लहा । पृतेष्वाप्यानामेकनादीनां देवानां पापलेपमार्गनायेव सूक्ष्मवासेषु तन्मार्जनमुचितम् । १० सूर्याभ्यु-दितदीनां मल्लहान्तानां पापप्रवणत्वात् निम्नगामिनो जलस्येव लेपस्यापि तेषु प्रवाहो युक्तः । मल्लहत्यायाः पापविधयतरतन्पविध्रान्तिभूमिवाहोषे मल्लहणं नातिक्रामति । प्रक्षालनोदकस्य लेसामु निनयनं विधत्ते—
२० “ अन्तर्वेदि निनयत्यवस्तुधै ” (तैत्रा ३-२-८) इति । एतेन निनयनेन कर्मफलप्रतिबन्धकपापलेपस्याप-नोत्तावात् फलसंपादनायेद् निनयनं संपद्यते । तस्य जलस्य बह्मिपापं विधत्ते—“ उज्जुकेनाऽमिपृक्षानि शृतत्वाय शृतकामा इव हि देवाः ” (तैत्रा ३-२-८) इति । शृतं पकम् । “ यः शृतः स सदेवः ” (तैत् ३-१-३) इति हि १० पूर्वमुदाहृतम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

- २५ = १० संवपामि हविर्वापः समा तत्र जलं क्षिपेत् ।
अदम्यः संप्लाप्य तप्ताभिर्जेन १० संवौत्स्यसेतः ॥ १ ॥
अप्तामी निर्विशोद्भाग्यो मल पिण्डं करोति हि ।
धर्मः कपाले निक्षिप्य १० प्रथयेदुस्मन्त्रतः ॥ ३ ॥

* “ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ”, इत्याकारं वार्तिकं कौमुद्याम् “ अव्ययात् स्यप् ” (पा ४-२-१०४) इत्यस्मिन् सूत्रे विधत्ते । अभ्यं तु “ अव्ययात्वा च ” इत्येवं वार्तिकं “ नस्तदिते ” (पा ६-४-१४४ वा ४) इत्यास्मिन् सूत्रे दृश्यते ।

२७. आ. इ. उ. पा. भा. हा—जीह्वनवातिनि; क—जोषवातिनि । २८. इ. उ. पा. भा. हा—सूर्याभ्यु-दितानाम् । २९. इ. उ. पा. भा. हा—पूर्वमुदाहृतत्वात् । ३०. व—यं व पात्रे । ३१. इ. उ. पा. भा. हा—संयोज्य सेवतः । ३२. व. प्रथयत्युक् ।

संवापादिः]

स्वयं श्रद्धणीकरोत्यद्भिरन्तः पर्यग्नये कृतिः ।

अपयत्युल्लुक्कैर्देवो ह्यग्निस्ते ज्वात्यते कुवैः ॥ ३ ॥

सं घेदेन च साङ्गारभस्मनाऽऽच्छादयेद्देविः ।

एकान्तर्वेदि लेखासु क्षालनं निनयेत्त्रिभिः ॥

अनुवाकेऽष्टमे सप्तदशमन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

५

अथ सीमांसा—^{३३}अत्र ‘अविदहन्तः अपयत’ (तैत्रा ३.२.८) इति कश्चिन्मन्त्र उक्तः ।

‘शतकामा इव हि देवाः’ (तैत्रा ३.२.८) इत्यर्थवादश्च । एतद्विषये ब्राह्मणान्तरवाक्यमपि ‘यो विदग्धः’ (तैत् २.६.३) इत्यादिकमुदाहृतम् । तत्र किञ्चित्तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ परमि छिन्नमित्युक्त्वा बर्हिपस्तु समूलताम् ।

एतं देवं मस्तु पित्र्यमित्युक्त्वा नवनीतकम् ॥

यो विदग्धः स इत्युक्त्वा पुरोडाशास्य पक्वताम् ।

स्तौति पूर्वोत्तरो पक्षौ योजनीयौ निवीतवत् ॥ ” (जैम्या ३.४.१२-१३) इति ॥

१०

चातुर्मास्येषु महापितृभ्यः धूयते—‘यत्परमि ३३दिनं तद्वानाम् । यदन्तरा तन्मनुष्याणाम् । यत्स-
मूलं तत् पितॄणाम् । समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्त्यै ” (तैत्रा १.६.८) इति । परः पर्व । ३५-दिनं छिन्नम्-^{१५}
ज्योतिष्टोमे दोक्षाभ्यङ्गे धूयते—“ एतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पन्नं मनुष्याणां तद्वा एतत् सर्वदेवायं
यज्ञजनीत यज्ञयनीतेनाग्न्यङ्गते सर्वो एव देवताः प्रीणाति ” (तैत् ६.१.१) इति । मस्तु ^{१६}‘वर्हिर्भवं
मण्डम् । निष्पन्नं शिरसि प्रक्षेप्तुमीपद्विष्टीनं नवनीतं तर्क वा । दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशाभरणे धूयते—
“ यो विदग्धः स नैरुतो योऽनुतः स रौद्रो यः द्रातः स सदैवस्तस्मादविदहता शूर्पकृत्यः सर्वेष्वप्यव ”
(तैत् २.६.३) इति । विदग्धः ^{१७}अतिपक्वः । अनुतोऽपक्वः । तत्र बर्हिपि समूलच्छेदनस्याभ्यङ्गे नवनीतस्य
पुरोडाशो यथोचितपाकस्य च विधेयतया सर्वमवतिष्ठे स्तावकम् । तत्र पूर्वोत्तरपक्षौ न प्रपञ्चिता । अथैव २०
पादस्य प्रथमाधिकरणे निवीतवाक्ये प्रोक्तयोरेवाग्रापि योजनीयत्वात् । तस्यैवाधिकरणस्योदाहरणबाहुल्यमने-
नैवाधिकरणेन प्रपञ्च्यते ॥

अथ व्याकरणम् ॥ संवपामीरवाद्यौ स्वेरा गताः । आप इत्यत्र फिदस्वरः । अद्विरित्यत्र “ऊर्ध्वपदाद्यपु-
पुरेद्युभ्यः” (पा ६.१.१७१) इति ऊडादेशात्, इदंशब्दात्, ‘पर’ (पा ६.१.१३) इत्याद्यादेशेभ्य
अपुशब्दात्, पुशब्दात्, ऐशब्दात्, दिवशब्दाच्च उत्तरमसर्वनामस्थानमुदात्ते भवति । यद्यपि “सावेकाच- २५
स्तृतीयादिः” (पा ६.१.१६८) इति सूत्रेणैतत् सिद्धं तथाऽपि द्वितीयाबहुवचनार्थमस्य सूत्रस्य
अवश्यवक्तव्यत्वाद्भेदेन ^{१८}विदोपसूत्रेणोदात्तो विनेयः । रेवतीरित्यत्र “रेवाद्याद्योपसंख्यानम्” (द्र. पा
६.१.१७६ वा१) इति ^{१९}अनुबुदात्तः । प्रजाता इत्यग्रान्तर्भाषितपर्यायत् कर्मणि ^{२०}तिष्ठायौ “गतिरनन्तरः”
(पा. ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनयत्या इत्यत्र किन्नुप्रत्ययान्तत्वेन “भित्त्वादि-
र्नित्यम्” (पा. ६.१.१९७) इत्याद्युदात्तः । उत्तरतदस्य ^{२१}नियतनपुंसकलिङ्गत्वाभावात् फिदस्वरः । ३०
यज्ञपतिरित्यत्र “पर्यायैर्भवे” (पा. ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अन्तरितमित्यग्रान्तः-
शब्दस्य गतित्वात् “गतिरनन्तरः” (पा. ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यपिङ्ग इत्यत्र इहन्
प्रत्ययस्य निवात् आद्युदात्तः । एवं सर्वमुच्येयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयमंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

३५

३३ व-द्वर्षपूर्णमासे । ३४ आ-दितम् । ३५-३५ आ-दितं राखितम् ; क-दिनं राखितम् ।
३६ द. उ. भा. हा-दधिसंभवम् । ३७ क. व-अपिष्ठाकः ; तं-अपिष्ठाकः । ३८ आ. द. उ. भा.
हा-वतस्मरशाद* ; व-आवयस्मरशाद* । ३९ आ. क. हा-यजुशमुदात्तः । ४०, पा-यान्ते, १, ४१. आ.
क. हा-नित्यनपुंसकत्वभावात् ।

आ ददु इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजाः

एति । ददे । इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः । सहस्रभृष्टिरिति सहस्र-भृष्टिः ।

शततेजा इति शत-तेजाः । वायुः । असि । तिग्मतेजा इति तिग्म-तेजाः ।

स्वमादत्ते—‘आददे’ इति ॥ सावित्रशोपोऽयम् (तैसं १.१.४) ॥

- ५ स्वयमनुमन्त्रयते—‘इन्द्रस्य’ इति ॥ “स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा” (फि ९) इति दक्षिणशब्द आद्युदात्तः । बाहुर्विशेष्यते ‘सहस्रभृष्टिः’ अनेकपरिपाकः^१ अनेकप्रकारं शत्रूणां पीडकः । ‘शततेजाः’ बहुवधानः तद्वत् त्वमपीति । उभयत्रापि “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” (पा ६.२.१) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

- तीक्ष्णीकरोति—‘वायुः’ इति ॥ ‘वायुः’ असि बाहुरिव क्षिप्रकार्षसि । कुत इत्यत आह—‘तिग्मतेजाः तीक्ष्णदीप्तिः निश्चितधारत्वात् । तादृशो हि त्वमसि । पूर्ववत् प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अष्टमे पुरोवाशप्रणयणवत् ॥ अथ पक्षस्य हविषो वेद्यामासादनीयत्वाद् नवमे वेदिरुच्यते ॥

- आवदु इति ॥ ‘आवदे’ इत्याम्नात्तस्य मन्त्रस्य शेषे पूरयित्वा विनियोगः कस्ये दक्षितः—
“अथ जपनेन वैधेः तिष्ठद् स्वमादत्ते देवस्य स्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूज्यो हस्ताभ्यामादद इति”
१५ (बौधो १.११) इति ॥ ययोक्तमादानं विधत्ते—“देवस्य स्वा सवितुः प्रसव इति-स्वमादत्ते प्रसूयै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनी हि देवानामभ्वर्यु आस्ताम् । पूज्यो हस्ताभ्यामित्याह ययै”
(तैत्रा ३.२.९) इति ॥

- इन्द्रस्येति ॥ बीषायनः—“आदायायिमन्त्रयत इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा इति । अथैनं बहिषा सरवयति वायुरसि तिग्मतेजा इति” (बौधो १.११) इति । संवयति सम्यक् तनूकरोति ।
२० एकमन्त्ररवमाहाऽऽपस्तम्बः—“इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः इत्यभिमन्त्रयते” (द्र. भाष्यी २.१.१) इति । हे स्वयम्, त्वम् इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुरिव समर्थोऽसि । कीदृशो बाहुः ? सहस्रसंख्याकानां शत्रूणां भृष्टिः पाकी मारणं यस्यासौ सहस्रभृष्टिः । पुनः कीदृशः ? शतसंख्याकान्यायुधानि तेजोयुक्तानि यस्यासौ शततेजाः । न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि । यथा वायुस्तीक्ष्णमग्नि-
२५ ज्वालाभ्युत्पादयंस्तिग्मतेजास्तथा स्वयोऽपि वक्ष्यमाणस्तम्बच्छेदरूपं वीर्यं कर्म कुर्वन् तिग्मतेजाः इत्युच्यते ॥ मन्त्रस्य प्रथमभाग इन्द्रशब्दविवक्षामाह—“आवदु इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्र-
यमेव यजमाने दधाति” (तैत्रा ३.२.९) इति । अथ ‘आवदे’ इति पदं पूर्वमन्त्रस्वरूपम् । तच्च स्पष्टार्थम् । ‘इन्द्रस्य’ इति मन्त्रादिः ॥ द्वितीयभागे मन्त्रगतशब्दस्वरूपमेव बाहुसदृशस्य स्वस्य महिमानं ज्ञापयतीत्याह—“सहस्रभृष्टिः शततेजा इत्याह । रूपमेवास्यैतत् महिमानं ज्ञाचते” (तैत्रा ३.२.९) इति ॥

१. मे-अनेकपरिपाकः । २. ति. व-बाहुपादानः ।

१. आ-वेदाः । २. आ. पा. दा-प्रदक्षर्षवशानाम् । ३. इ. उ-‘कीदृशः’ इत्यर्थान्तरं
‘शततेजाः’ ।

पृथिवि देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिंसिपमपहतोऽरुः पृथिव्यै

पृथिवि । देवयजनीति देव-यजनि । ओपध्याः । ते । मूलम् ।

मा । हिंसिपम् । अपहत इत्यप-हतः । अरुः । पृथिव्यै ।

वर्हिः प्रहरति—'पृथिवि' इति । हे 'पृथिवि' 'देवयजनि' देवयागाधिकरणभूते, त्वदीयायाः 'ओपध्याः' 'मूलं' 'मा' 'हिंसिपम्' । अनेन स्म्यप्रहारेण न विनाशयामि । प्रपमस्यानन्त्रितस्य याष्टिकयाद्युदात्तत्वम् । "नाऽऽमन्त्रिते समानाधिकरणे" (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्याविद्यमानवस्त्रनिषेधात् द्वितीयः पदात् परत्वाभिहन्त्यते । ओपधिशब्दस्य दासी-भारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'ओपशब्दोऽयं घञन्त आद्युदात्तः । "विषाद्वै नामाऽसुरः" (तैसा ३.२.९) इति ब्राह्मणम् । तेन ब्राह्मणोक्तमेवत्वाभिप्रायं पृथिव्या देवयजनत्वम् । यथा—"मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति" (तैसा ३.२.९) इति ॥

सतृणं पुरीषमादत्ते—'अपहतः' इति ॥ 'अपहतः' अपनीतः । "गतिरनन्तरः" (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । "अरुर्वै नामासुर आसीत्" (तैसा ३.२.९) इत्यादि-^{१०} 'मा' ब्राह्मणप्रसिद्धोऽसुरविशेषः 'अरुः' अरणशीलः गूढचारी । "अतैररुः" (उ ५.८) इत्यरुप्रत्ययः । स इतः पृथिव्या अपहतः । अपादानस्य 'शेषत्वेन' विवक्षायां^{१५} पष्ठर्थे चतुर्थी । "उदात्तयणो हल्पूर्वात्" (पा ६.१.१७४) इति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥

तृतीयभागे तेजोजनकतया तेजोरूपेण वायुना स्म्यरूप उपमिते संति यजमाने तेजो भवतीत्याह—'बाधुरसि तिमतेजा इत्याह । तेजो वै वायुः । तेज एवास्मिन् दधाति" (तैसा ३.२.९) इति ॥

पृथिवीति ॥ कस्य—अथान्तर्बैषदीचीनामैर् दमै निधाय तस्मिन् स्म्येन प्रहरति पृथिवि देवयजन्यो-
पध्यास्ते मूलं मा हिंसिपमिति" (द्र. बी. श्री १.१.१) इति ॥ हे देवयागाध्यभूते 'पृथिवि, त्वदीयायाः
'ओपध्याः' 'मूलं' 'मा' विनाशयामि ॥ अत्र 'देवयजनि' इति विशेषणम् । 'बान्धिलोहिताम्यामापा-
दितमशुचिर्देवं नियारयतीत्याह—'विषाद्वै नामासुर आसीत् । सोऽधिभेत् । यजेन मा देवा अमिमविष्य-
न्तीति । स पृथिवीमप्यवमीत् साऽमेध्याऽभवत् । अथो यदिन्द्रो घृष्टमहन् । तस्य लोहितं पृथिवीमनु
व्यधावत् । साऽमेध्या अभवत् । पृथिवि देवयजनीत्याह । मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति" (तैसा ३.२.९)
इति । 'विपमसीति विषात्' १॥ इतरभागप्रयोजनमाह—'ओपध्यास्ते मूलं मा हिंसिपमित्याह ।
ओपधीनामहिंसायै" (तैसा ३.२.९) इति ॥

अपहत इति ॥ कस्य—'अपहतोऽरुः पृथिव्या इति स्म्येन सतृणान् पारस्मन्पादायं"
(भाष्यो १.१.५) इति । 'अरुः' नामकोऽसुरः । सोऽयं रजोपनयनेन पृथिव्याः सकाशात् 'अपहतः' ॥

३. मै- ओपध्याः; ५. ब- ओपधिशब्दः । ४-४. ति- ब्राह्मण्यो वा अरुहरति । ५-५. तं. ति-
देवते तद्विधायाम् ।

ब्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां
परावर्ति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो

ब्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गो-स्थानम् । वर्षतु । ते । द्यौः । विधान ।

देव । सवितः । परमस्याम् । परावर्तीति परा-वर्ति । शतेन । पाशैः ।

यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः ।

हरति—'ब्रजम्' इति ॥ ब्रजन्यस्मिन्निति ब्रजः । "गोचरसंचर" ॥

(पा ३.३.११९) इत्यादौ घप्रत्ययान्तो निपातितः । यस्मिन् प्रदेशे पांसवः संधीभूता
उत्करभावमापद्यन्ते, तं देशं गच्छति । कीदृशम् ? 'गोस्थानम्, गोशब्दस्य प्रत्याश्रावण-
लक्षणस्य संबन्धि स्थानम् ॥ "छन्दांसि वै ब्रजो गोस्थानः" (तैत्रा ३.२.९) इति
ब्राह्मणम् । छन्दस्त्वेन तस्य स्तुतिः । तान्यपि हि 'गवां शब्दानां स्थानानि । कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । स्थानशब्दो छित्स्वरेणाऽद्युदात्तः (पा ६.१.१९३) । ननु "मन्किन्त्या
ह्यानशयनं" (पा. ६.२.१५१) इत्यादिना कृदुत्तरपदान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । तर्हि
"परादिश्छन्दसि बहुलम्" (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं भविष्यति ॥

वेदिं प्रत्यवेक्षते—'वर्षतु' इति ॥ 'ते तव रूपेण प्रहतायाः शान्त्यर्थं' द्यौः 'वर्षतु

दिविष्टर्पण्यद्वारेण ॥

निवपति—'विधान' इति द्विपदवा गायत्र्या यजुरन्तया ॥ हे 'देव' 'सवितः

ब्रजमिति ॥ कल्पः—'ब्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति' (आपश्रौ २.१.५) इति । 'अस्तु
श्रौपद' इत्यनेन मन्त्रेणाऽऽशीप्रः प्रत्याश्रावणं वक्ति । सेव्यं वागत्र गोशब्देन विवक्षितम् । तस्या वाचः
स्थानभूत उत्करदेशो ब्रजः । हे तूणसहितपांसो, तं 'ब्रजं' गच्छ । 'अ' इतोऽरुः पृथिव्यै' इत्येवं पूर्व
मन्त्रं स्पष्टार्थयानुपेक्ष्योत्तरं मन्त्रं व्याख्ये—'ब्रजं गच्छ गोस्थानमित्याह । छन्दांसि वै ब्रजो गोस्थानः ।
छन्दांस्येवासौ ब्रजो गोस्थानं करोति' (तैत्रा ३.२.९) इति । गायत्र्यादीनि छन्दांस्येव गोशब्दामिधे-
यानां वाचामवस्थानयोग्यो ब्रजशब्दामिधेयो देशविशेषः । तत्रार्थे ह्यसाधारणशब्दोपेतं मन्त्रं पठन्नुत्करदेशं
छन्दोरूपं संपादितवान् भवति ॥

वर्षत्विति ॥ कल्पः—'वर्षतु ते द्यौरिति वेदिं प्रत्यवेक्षते' (आपश्रौ २.१.५) इति ॥ हे वेदे,
तवाऽऽप्यायनाय युशब्दोपलक्षितः पर्जन्यः 'वर्षतु ॥ पर्जन्याधारतया तद्रूपत्वोपचारो दिव इत्याह—'वर्षतु
ते द्यौरित्याह । पृष्टिर्न द्यौः । पृष्टिमेवावरुन्धे' (तैत्रा ३.२.९) इति । वर्षतीति पृष्टिः पर्जन्यः ॥

विधानेति ॥ कल्पः—'ह्रस्वोत्करे निवपति विधानं देव सवितः परमस्यां परावर्ति शतेन पाशैर्यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा भूमिनि' (वीश्रौ १.२१) इति ॥ हे 'सवितः' 'देव, अनेन

वेदिकरणम् ।

मा मौगर्पहतोऽरुः पृथिव्यै देवयजन्यै व्रजं (१) गच्छ गोस्थानं
वर्षतु ते द्यौर्विधानं देव सवितः परमस्यां परावतिं शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि

मा । मौक् । अपहत इत्यर्प-हृतः । अरुः । पृथिव्यै । देवयजन्या इति-देव-यजन्यै ।
व्रजम् (१) । गच्छ । गोस्थानमिति गो-स्थानम् । वर्षतु । ते । द्यौः । विधानं । देव ।
सवितः । परमस्याम् । परावतीति परा-वति । शतेन । पाशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ।

सर्वस्य प्रेरक, 'परमस्यां परावति सुदूरेऽपि देशे स्थितं जनम् । "उपसर्गाच्छन्दसि
धात्वर्थे" (पा ५.१.११८) इति वतिः । छन्दसश्चाङगमः । 'शतेन पाशैः बहुभिः
पाशैः तं विधानं अस्मिन्नुत्करे तं निषेष्टं स्थापय । कम् । यः । अस्मान् द्वेष्टि यं च
वयं द्विष्टमः तमस्माकं द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च विधानं । बद्धं तम् अस्मादुत्करात् मा मौक् मा
मुचः । यद्वा-परमस्यां परावति परागतौ पराजये शतेन पाशैः अस्माकं द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च १०
विधानं । बद्धं च तम् अस्मात् पराजयात् मा मौक् मा मुचः । यद्वा-परमस्यां परावति पराजये
पराजयार्थं तस्मिन्नुत्करे विधानं । बद्धं च तं मा मुचः उत्करात् पराजयाद्वा । मुचेर्द्धि
व्यत्ययेन अर्द्धं बाधित्वा क्लेः सिचादेशः । "बहुलं छन्दसि" (पा ७.३.९७) इति
इडभावः । हलन्तलक्षणा वृद्धिः, हल्ङादिभ्योपसंयोगान्तलोपी । द्वितीये पर्याये 'देवयजन्यै'
इति पृथिव्या विशेषणम् । 'अपहतः' इत्यादौ प्रथमप्रहारेण देवयागयोग्यत्वस्यापादितत्वात् । १५
तृतीये च पर्याये अदेवयजनत्वम् असुरस्य विशेषणम् । यस्मिन् वेदिदेशमनुप्रविश्य शयाने

सवृणपांसुरूपेणावस्थितः द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च पाशशतेनारम्भन्तदूरदेशे विधानं । तं पुरुषद्वयम् अत्रो मन्थनात्
मा मुच ॥ अत्र 'योऽस्मान् यं च' इति न पुनरुक्तिः, द्वेष्टं प्रति कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च पुरुषमेवादि-
त्याह— "विधानं देव सवितः परमस्यां परावतीत्याह । द्वौ वाव पुरुषौ । यं यैव द्वेष्टि । यस्मै न द्वेष्टि ।
तावुभौ व्रजति । परमस्यां परावति शतेन पाशैः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्टमस्मत्तो मा मौगि- २०
त्याहानिम्बस्यै" (सैमा ३.२.९) इति । परावति दूरभूमौ । अनिम्बकिरनिर्मोक्षः ॥ व्याख्याता
'मन्त्रप्रमाणं पूर्वमानी यो मन्त्रः स्वधार्म्यबुद्धयोपेक्षितस्तं पुनः सिंहावलोकितन्यायेन' स्मृत्वा व्याचष्टे—
"अरुर्देवं नामाऽसुर आसीत् । स पृथिव्यामुपमृष्टोऽजयत् । तं देवा अपहतोऽरुः पृथिव्या इति पृथिव्या
अपान्त् । आनृष्यो वा अरुः । अपहतोऽरुः पृथिव्या इति यद्वाह । मातृम्यमेव पृथिव्या अपहन्ति"
(सैमा ३.२.९) इति । उपमृष्टसिंहोऽहितः । यज्ञविधाताय गृहरूपेण भूमौ शयानत्वात् । अत एवार्थं २५
आनृष्यः शत्रुः । तं च देववन्मन्त्रोच्चारणपूर्वकेण सवृणानां पांसुनामपनयनेनापहन्ति ॥

७. पा. "रुतेणारियतम् । ८. इ. व. पा. मं. हा- 'च' नास्ति । ९. रं-मन्त्रश्रितयात् ।
१०. आ- सिंहावलोकितन्यायेन; क-सिंहावलोकितन्यायेन अनिर्मुक्तः इत्यादिति ।

यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगपहतोऽरुहः पृथिव्या अदेवयजनो
 व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां परावर्ति
 यम् । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् । अपहत इत्यप-हतः । अरुहः ।
 पृथिव्याः । अदेवयजन इत्यदेव-यजनः । व्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गो-स्थानम् ।
 वर्षतु । ते । द्यौः । विधानं । देव । सवितः । परमस्याम् । परावर्तितां परावर्ति ।

५

१०

तस्यां भुवि देवयजनं नास्ति; तेन^१ अदेवयजनोऽधुरोऽपहत इति । नवसमासे कृते
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृतीय एव शेषः—‘अरुहस्ते दिवं मा स्कान्’ इति । अत
 एवोत्तरस्य योऽयम्^२ अरुहः त्वयि वदः सः^३ दिवं स्वर्गं^४ मा^५ अस्कान्^६ मा गात् ।
 स्कन्देर्लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “नहुलं छन्दसि” (पा ७-३-९७) इति इडभावः ।
 “झळो झळि” (पा ८-२-२६) इति सिचो लोपः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपो ।
 “आतृव्यो वा अरुहः” (तैत्रा ३-२-९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१५

२५

अपहत इति ॥ कल्पः—“द्वितीयं प्रहरति पृथिवि देवयजन्योपप्यास्ते मूलं मा हिंसिपमिति ।
 अपहतोऽरुहः पृथिव्यै देवयजन्या इत्यादत्ते । व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति । वेदिं प्रत्यवेक्षते वर्षतु ते
 द्यौर्विति । हरतोत्करे निवपति विधानं देव सवितः परमस्यां परावर्ति शतेन पार्श्वयोऽस्मान् द्वेष्टि यं^७ वयं
 द्विष्मस्तमतो मा मौगिति । तृतीयं प्रहरति पृथिवि देवयजन्योपप्यास्ते मूलं मा हिंसिपमिति । अपहतोऽ-
 रुहः पृथिव्या अदेवयजन इत्यादत्ते । व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति । वेदिं प्रत्यवेक्षते । वर्षतु ते द्यौर्विति ।
 हरतोत्करे निवपति विधानं देव सवितः परमस्यां परावर्ति शतेन पार्श्वयोऽस्मान् द्वेष्टि यं^८ वयं द्विष्मस्तमतो
 मा मौगिति ॥ (बौध्मी १-११) इति ॥^९ यद्यपि ‘अपहतः’^{१०} इत्यनयोर्द्वितीयतृतीययोः ‘पृथिवि
 देवयजति’ इत्ययमाद्यमन्त्रो नाऽऽस्मात्तत्तथाऽपि प्रथमपर्यायादनुपपन्नतीयः । यथा वाक्यस्य परिपूर्तये
 शाब्दान्तरमनुपपद्यते तथा प्रयोगपरिपूर्तये^{११} मन्त्रानुपपन्नो व्याच्यः ।^{१२} अरुहस्यापनेनोपहतवेदिभूमिर्पासवः
 कियन्तोऽपि प्रथमपर्यायेऽपनीयास्तावता वेदिभूम्येकदेशो यागयोग्यः संपन्नः । अनेनैवामिमात्रेण द्वितीयपर्याये
 ‘अपहतोऽरुहः पृथिव्यै देवयजन्यै’ इति पृथिवी^{१३} विरोच्यते । तृतीयपर्याये तु ‘अदेवयजनः’ इत्यरु-
 विदोपगम् । तदेवमुपहृतावृण्पांसवो यजग्भूमेरुदृत्य यस्मिन्नुदयेनो निरस्क्यते स देशः^{१४} उत्तरः^{१५} इत्युच्यते ॥

२५

अरुहरिति ॥ कल्पः—“अरुहस्ते दिवं मा स्कानमिति न्युत्तमाग्नीध्रोऽज्जलिनाऽमिगृह्णति” (आपध्मी
 २-१-८) इति ॥ हे पांशुसमूहरोत्तर, तव संवन्धी यः अरुहः स स्वर्गं मा गच्छतु ॥ द्वितीयतृतीय-

७. त. ति. ब-सः । [‘पदधाते’ स्कान्’ इति ।]

११-११. क-‘यद्यपि आहत इति’ नास्ति । १२. आ. इ. उ. पा. मा. हा-‘परिमप्यर्थम् ।
 १३. इ. उ. पा. मा-‘अरुहोऽरुहो वेदि’; हा-‘अरुहोऽरुहो वेदि’ । १४. इ. उ. पा. मा. हा-
 ‘विशिष्यते । १५. आ. पा. हा-‘देशः’ नास्ति । १६. आ. इ. उ. पा. मा. हा-‘उत्तरं’ ।

शतेन॒ पाशैर्योऽस्मान् द्रष्टुं यं च॑ वयं द्विप्सस्तमतो मा (२) मौगुरहस्ते
दिवं मा स्कान् वसवस्त्वा परि गृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वा परि
गृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदित्यास्त्वा

शतेन । पाशैः । यः । अस्मान् । द्रष्टुं । यम् । च । वयम् । द्विप्सः । तम् । अतः ।
मा (२) । मौक् । अरुहः । ते । दिवम् । मा । स्कान् । वसवः । त्वा । परीति । गृह्णन्तु ।
गायत्रेण । छन्दसा । रुद्राः । त्वा । परीति । गृह्णन्तु । त्रैष्टुभेन । छन्दसा । आदित्याः । त्वा ।

वेदि परिगृह्णाति— 'वसवः' इति ॥ 'वसवः' अष्टौ । अष्टाक्षरा 'गायत्री' । 'ते' च
'गायत्रेण' 'छन्दसा' त्वां दक्षिणतः 'परि' गृह्णन्तु । एकादश 'रुद्राः' । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् ।
ते एकादशाक्षरेण 'त्रैष्टुभेन' 'छन्दसा' त्वां पश्चात् 'परि' गृह्णन्तु । द्वादश 'आदित्याः' ।
ते द्वादशाक्षरेण 'जागतेन' 'छन्दसा' त्वामुत्तरतः 'परि' गृह्णन्तु । "छन्दसः प्रत्ययविधाने १०

पर्यायोः १० प्रथमव्याख्ययाऽवबोधुं शक्यतया तावुपेक्ष्य मन्त्रमेवं व्याचष्टे— "तेऽमन्यन्त । दिवं वा
अयमितः पतित्वनीति । तमरहस्ते दिवं मा स्कानिति दिवः पर्यवाधन्त । आतृष्यो वा अरुहः । अरहस्ते दिवं
मा स्कानिति यदाह । आतृष्यमेव दिवः परिवाधते " (तैमा ३-२-९) इति । ते देवाः केनाप्युपायेनारह-
वन्धनं १० छित्वा फलविघाताय स्वर्गं गमिष्यन्तीति मत्वा मन्येण बन्धनं दृढीकृत्य दिवः सकाशाद्याया परितो
बाधितो भवति तथा यत्नं कृतवन्तः । तस्मादाग्नीध्राजलिना पांसुरादौ निरुद्धे सति आतृष्यः ११ "स्वर्गात् १५
बाधितो" १२ भवति ॥ मन्त्रान् व्याख्यायानुष्ठानं विधत्ते— "स्तम्बयजुर्हरति । धृष्यमा एव आतृष्यमपहन्ति ।
द्वितीयं हरति । अन्तरिक्षादवैश्वमपहन्ति । तृतीयं हरति । दिव एवैतमपहन्ति । सूर्यां चतुर्थं हरति ।
अपरिमितावैश्वमपहन्ति " (तैमा ३-२-९) इति । यजुर्मन्त्रेण छिन्नो दग्धः स्तम्बयजुः । एव स्तम्बरूपं
रूपेण छिन्नोत्कर्तव्यो हरत् । त्रिशारमेव हरणेन १३ लोकत्रये आतृष्यो हतो भवति । अमन्त्रकेण चतुर्थं हरणेन
अपरिमितात् ब्रह्माण्डात् सर्वस्मात् आतृष्यावधातः ॥

यस्य इति ॥ कल्पः— "अथ पूर्वं परिग्राहं परिगृह्णाति वसवस्त्वा परिगृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसेति
दक्षिणतः, रुद्रास्त्वा परिगृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसेति पश्चादादित्यास्त्वा परिगृह्णन्तु जागतेन छन्दसेत्युत्तरतः ।"
(बोधो १-११) इति ॥ आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये वेदिं खमिन् वेदिंसीम्नोऽवबोधाय १४ रूपेण दिक्त्रये
रेखात्रयं कर्तव्यम् । सोऽयं वेदः परिग्राहः । परिगृहीताऽध्वर्युर्दिक्त्रये क्रमेण भावयता तत्त्वादित्यः, १५ परि-
ग्राहसाधनभूतः रूपश्च छन्दस्वरूपः । तस्मिन् परिग्राहं विधत्ते— "असुराणां या इहयमम आसीन । या रदा-
सीनः परापश्यति । तायेदयानाम् । ते देवा अजुवन । धरुवेर नोऽभ्यामपीन । बवं नो दास्येनेति । याग-
स्वयं परिगृहीयेति । ते वयस्त्वेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन् । रुद्रास्त्वेन पश्चात् । आदित्यास्त्वेत्युत्तरतः ।
तेऽग्निना प्राञ्चोऽजयन् । वसुमिर्दक्षिणा । रक्षैः प्रत्यज्ञः । आदित्यैरुदयः । यत्थैवं विदुषो वेदिं परिगृह्णन्ति ।
भयस्यात्मना । पराऽस्य आतृष्यो भवति " (तैमा ३-२-९) इति । पुरा कदाचिदसुराणां त्रिकये सति

१७. क. तै-प्रथमयोपक्त बोद्धम् । १८. आ. हा- बन्धम् । १९-१९. आ. इ. उ. पा. भा.
हा-स्वर्गबाधितः । २०. आ. इ. उ. पा. भा. हा-लोकेभ्यः । २१. आ. इ. उ. भा. हा-वेदिमानाव ।
२२. इ. उ. क. पा. भा. हा-परिग्रहणमाधनभूतः ।

परि गृह्णन्तु जागतेन छन्दसा देवस्य सवितुः सवे कर्म कृष्यन्ति वेधसं

परीति । गृह्णन्तु । जागतेन । छन्दसा । देवस्य । सवितुः । सवे । कर्म । कृष्यन्ति । वेधसः ।

नपुंसके स्वार्थ उपसंह्यानम् ” (पा ४.२.५५ वा १) इति गायत्रादिभ्यः स्वार्थेऽणप्रत्ययः । तत्र त्रिष्टुप्-जगतीशब्दाभ्याम् उत्सादित्वाद्बन् (४.१.८६), प्राग्दीर्घ्यतीत्यत्वात् तरयोपसंह्या-
नस्य । “ असुराणां वा इयमत्र आसीत् ” (तैमा ३.२.९) इत्यादि मालणम् ॥

खनति— ‘ देवस्य ’ इति द्विपदया गायत्र्या ॥ ‘ सवितुः सर्वप्रेरकस्य ’ देवस्य ‘ सवे अनुज्ञापाम् अनुज्ञां छव्यैव ’ वेधसः विधायका ऋत्विजः ‘ कर्म ’ कृष्यन्ति । यत एवं, तस्मात् अहमपि देवेन सवित्राऽनुज्ञात एव वेदिं खनामि । ततो मम नापराध इति । कृषि जिघांसायाम्, कृषि हिंसाकरणयोः इत्यन्थे । “ धिन्विकृष्योर च ” (पा ३.१.८०) इति उप-
१० र्थायः । “ अतो छोपः ” (पा ६.४.४८) । “ सवजवौ छन्दसि ” (पा ३.३.५६ वा ४) इति सवशब्दोऽजन्तत्वादन्तोदात्तः ॥

पूषा पृथिवी कृत्स्नाऽपि तोषामेव स्वभूताऽऽसीत् । देवानां कोऽपि भूयंसो नाभूत् । किंतु यो देवो यत्र यदोपविष्टो यायद्ब्रू^१ पश्यति तत्र तावान् देवाः तस्य देवस्य उदा स्वाधीनोऽभवत् । ततो देवा असुरानवाचन्त ‘ युष्मदधीनायामस्यां पृथिव्यां कोऽप्यसोऽस्माकं नियतोऽपेक्षितस्तत्र ’ ‘ कियत्स्थानमस्मभ्यं
१५ दास्यथेति । ततोऽसुरैरनुज्ञाया देवा मन्त्रैर्वेदिं स्वकीयत्वेन स्वीकृतवन्तः । तस्याश्च घेदः प्राच्यामाहय-नीयोऽग्निः पारको दक्षिणादिषु वस्तादयः । ततश्चतुर्दिश्ववस्थितानां देवानामग्न्यादिमुखेन विजय एव । तस्मादेवं विदुषो यस्य यजमानस्याध्वर्यवो यथोक्तमन्त्रैर्वेदिं परिगृह्णीतुः स यजमानः स्पेनैव रूपेणाभि-प्रख्यातो भवति । तस्य भ्रातृभ्यः परा भवति । परिगृह्णन्तीति बहुवचने पूजार्थं, प्रयोगभेदाभिप्रायेण वा ।

देवस्येति ॥ यौधायनः—“ मय प्राचीं स्थयेन येद्विमुदग्निं देवस्य सवितुः सवे कर्म कृष्यन्ति
२० वेधस इति ” (बौध्रौ १.१.१) इति । आपस्तम्बस्तु सात्त्वान्तरमन्त्रेण भूमेरपरिभागावस्थितायारतुण-संहिताया गृह्य उद्धननमभिप्रायं कृते—“ देवस्य सवितुः सव इति खनति ” (आपभ्रौ २.२.७) इति ॥ परमेश्वरस्यानुज्ञायां सत्यां वेधसः समाना अध्वर्यव इदमुद्धननस्य खननस्य वा कर्म कुर्वन्ति ॥ ईश्वरा-
नु-

* महाभाष्ये ‘ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात् स्वार्थे उपसंह्यानम् ’ इति वार्तिककारः ।

१ ‘ जवजवौ छन्दसि ’ इति महाभाष्ये ।

२३. आ. १. उ. तं. भौ. हा-भूम्यंशभूतः । २४. आ. हा-यावदेशम् । २५. घ-युष्मदीयायाम् । २६. आ. व-क्षिवद्भूषादभयभ्यम् ; १. उ. पा. मां-विचारवमभ्यम् ; हा-विनित्यलभमभ्यम् । २७. तं-रूपेण प्रख्यातः ।

वेदिमानम्]

इया २८ सर्वैर्जनैः स्वाभीष्टं कर्म क्रियत इत्येतद्विदुषां प्रसिद्धमित्याह—“देवस्य सवितुः सव इत्याह प्रसृत्य । कर्म कृण्वन्ति वेधस इत्याह । इषित्व हि कर्म क्रियते ” (तैत्रा ३.२.९) इति ॥ वेदिर्द्विद्वये निम्नतां विधत्ते—“ पृथिन्यै मेध्यं चामेध्यं च श्रुदक्रामताम् । प्राचीनमुदीचीनं मेध्यम् । प्रतीचीनं दक्षिणाऽमेध्यम् । प्राचीमुदीचीं प्रवर्णां करोति । मेध्यामेवैनां देवयजनों करोति ” (तैत्रा ३.२.९) इति । श्रुदक्रामतां विभागमाप्नुताम् ॥ अंसाकारेण श्रोण्याकारेण च कोणेषु चतुर्व्योम्नसं विधत्ते—“प्राञ्चौ वेधः सायुज्ययति । आहवनीयस्य परिगृहीत्यै । प्रतीची श्रोणी । गार्हपत्यस्य परिगृहीत्यै । अयो मिथुनत्रयम् ” (तैत्रा ३.२.९) इति । अंसयोः श्रोण्योश्च प्रत्येकं युगमत्रया मिथुनत्वम् । यद्वा पुमानंसोः “श्री श्रोणिरिति मिथुनत्वम् ॥ भूमेरूर्ध्वभागस्य स्वस्थानीयस्य रूपेणापसारणं विधत्ते—“उदन्ति यदेवास्या भमेध्यम् । तदपहन्ति । ” (तैत्रा ३.२.९) इति ॥ तमेव विधिमनूयार्थवादान्तरमाह—“उदन्ति । तस्मादोपधयः परामवन्ति । ” (तैत्रा ३.२.९) इति । तस्मादुदन्ननात् भूमिष्ठास्तृणस्तम्बा बहिरास्तरणहिरासावनविरोधिनो विगृह्यन्ति ॥ १० भूमावस्थन्ते १० निगृह्णातां तृणमूलानाम् ११ उदन्नमात्रेण अपगमाभावात् पृथग्यत्नेन छेदने विधत्ते—“मूलं छिनत्ति । भानृष्यस्थेय मूलं छिनत्ति । मूलं वा अतिसिद्धद्रक्षाऽस्यनृषिपते” (तैत्रा ३.२.९) इति । वैरिणो मूलं निवासाधिकरणं गृहादिकम् । यदि तृणमूलं भूमिमनीत्य किंचिद्व्यतिष्ठेत् तदा तदनु रक्षाऽस्तुन्नवेयुः । तस्मान्मूलं छेदनीयम् ॥ छेदनमाधने विधत्ते—“यदस्तेन छिन्यात् कुनसिमीः प्रजाः स्युः । रूपेण छिनत्ति । वज्रो वै रूप्यः । वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षाऽस्यपहन्ति ” (तैत्रा ३.२.९) इति । रूप्यस्य वज्रत्वमन्यत्र स्पष्टमान्नातम्— १५ “इन्द्रो वृत्राय वज्रं ग्राहत् स त्रेधा रथ्यभवत् रूप्यस्तृतीयं रूप्यस्तृतीयम् ” (तैत् ५.२.६) इति ॥ प्रादेशपरिमितं १२ वेदिखनने विधत्ते—“मिदृदेवस्याऽतिखाता । इयतीं खनति । प्रजापतिना यशमुखेन संमिताम् ” (तैत्रा ३.२.९) इति । १३ यदियं वेदिः प्रादेशपरिमाणमतीत्य खाता स्यात्तदा पितृदेवत्वादियं १४ वैदिकी न भवेत् । “इयतीम्” इति प्रादेशपरिमाणामिनयः १५ । प्रजापतिसंस्तृताया तत्रं यज्ञरूपस्य मुखम् । तच्च प्रादेशपरिमितम् । अतस्तत्संमितां वेदिं खनेत् ॥ पक्षान्तरं विधत्ते—“वेदिर्देवेभ्यो निलायत । २० तां चतुरङ्गुलेऽवबिन्दन् । तस्मात् चतुरङ्गुलं खेपा ” (तैत्रा ३.२.९) इति । केनापि निमित्तेन देवेभ्यो १६ विमुखीभूता वेदिदेवता भूमौ १७ मिलीनाऽसती १८ चतुरङ्गुलमात्रखननेन लब्धा । तस्माच्चतुरङ्गुलं खनेत् ॥ तं विधिमनूयार्थवादान्तरमाह—“चतुरङ्गुलं खनति । चतुरङ्गुले श्रोपधयः प्रतितिष्ठन्ति ” (तैत्रा ३.२.९) इति । श्रोपधिमूले भूमेरन्तश्चतुरङ्गुलं प्रसृते सति ता श्रोपधयो थायुना नोन्मूल्यन्ते ॥ पक्षान्तरं विधत्ते—“आ प्रतिश्रयै खनति । यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति ” (तैत्रा ३.२.९) इति । यदि २५ चतुरङ्गुलप्रमाणेन १९ प्रादेशप्रमाणेन वा सिकतादिप्रयुक्तनैषिल्यरहिता २० भूमिर्न लभ्यते तदा तद्वाभयन्तं खनेत् ॥ दक्षिणस्यां दिश्यैक्यं विधत्ते—“दक्षिणतो वर्षावर्षां करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः ” (तैत्रा ३.२.९) इति । “प्राचीमुदीचीं प्रवर्णां करोति ” (तैत्रा ३.२.९) इत्यनेनैव सिद्धेऽप्यौक्त्ये पुनरपि कुट्याकारेण मृत्तिकाप्रक्षेपोऽत्र विधीयते । अकः कुतवात्र भवति ॥ छोटभावरहिता २१ सिकतया सटशीं मृदं वेद्यां सर्वत्र २२ परिकिरोदित्याह—“पुरीषवर्णी करोति । प्रजा वै पशवः पुरीषम् । प्रजवैर्न ३० पशुभिः पुरीषवन्तं करोति ” (तैत्रा ३.२.९) इति ॥

२८. क-‘सर्वैः’ नास्ति । २९. आ-शोधित । ३०. अ-निरुहानाम् । ३१. व-उदरगमात्रेण । ३२. व-‘प्रादेशसंमितम् । ३३. आ. क-यदेवम् ; तं-यदीयम् । ३४. व-देवी । ३५. क-‘परिमाणस्या-भिप्रायः ; तं-‘परिमाणस्याभिनयः । ३६. क. त-विमुखा ३७. इ. उ. तं-मिलीना । ३८. आ. क-चतुरङ्गुलमात्रं खननेन ; तं-चतुरङ्गुलखननेन । ३९. तं-प्रादेशपरिमाणेन । ४०. आ. इ. उ. पा. भा. हा-‘प्रयुक्तनैषिल्यात् । ४१. तं-सतीत्याः । ४२. आ.क. म-विकिरोदित्याह ।

ऋतमस्यृतसदनमस्यृतश्रीरसि धा असि स्वधा अस्युर्वी चासि वस्वी चासि

ऋतम् । असि । ऋतसदनमित्यूत-सदनम् । असि । ऋतश्रीरित्यूत-श्रीः । असि । धाः ।

असि । स्ववेति स्व-धा । असि । उर्वी । च । असि । वस्वी । च । असि ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति—‘ ऋतमसि ’ इति ॥ हे वेदे, ‘ ऋतं सत्यं यज्ञो वा त्वम्

५ ‘ असि तदाधारत्वात् । तदेवाह—‘ ऋतसदनमसि ’ इति । ऋतस्य सदनम् असि गृहमसि । ऋतवादी ऋत्विक् यजमानो यज्ञो वा सीदति अस्मिन् इत्यधिकरणे ल्युट् । ऋदुत्तरपदप्रकृति-स्वरत्वम् । ऋते श्रयति साधनत्वेन इति ‘ ऋतश्रीः । “ किम्बचि ” (पा ३.२.१७८ वा २) इत्यादिना किप् दीर्घश्च । स एव स्वरः । दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च त्रय एवैते परिग्रहे मन्त्राः । “ एतावती वै पृथिवी ” (तैत्रा ३.२.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१० समीकरोति—‘ धाः ’ इति यजुरादिकया ‘ पुरा क्रूरस्य ’ इत्यादिकया त्रिष्टुभा चतु-
प्पदया ॥ दधातीति ‘ धाः । “ किप् च ” (पा ३.२.७६) इति किप् । हविषामाधारः
त्वम् ‘ असि । स्वधा अने स्वं पुरुषं दधातीति । “ आतोऽनुपसर्गे कः ” (पा ३.२.३) ।
ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ स्वधा एव त्वम् ’ असि तत्साधनत्वात् । “ ईषा अक्षादिपु

ऋतमिति ॥ कल्पः—“ उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णात्युत्तमसीति दक्षिणतः ऋतसदनमसीति पश्चादुत्-
१५ श्रीरसीत्युत्तरतः ” (बोधो १.१.१) इति ॥ ऋतं सत्यम् । तच्च सत्यत्वं त्रिव्यस्ति येषां हविषि फले च ।
अमुरदानात् पूर्वमासीनो देवो यावन्तं भूदेशं पश्यति न तस्य देवयजनस्य नियतम् । अतोऽनुत्तरत्वम् । वेदेर-
दत्तरात् तच्च पुनः परावर्तत इत्युत्तरत्वम् । ततो हे वेदे, त्वम् ‘ ऋतम् ’ असि । हविषः फलहेतुत्वं न
कदाचिन् व्यभिचरति ३१ इत्यरित सत्यत्वम् ३२ । तच्च सत्यं हविरस्यां येषां सीदति । ततो हे वेदे, त्वम्
‘ ऋतसदनम् ’ असि । फलस्यावश्यमाश्रितान्दस्युत्तरत्वम् । तच्च फले हविर्द्वारेण येषां श्रियते । ततो हे वेदे,
२० त्वम् ‘ ऋतश्रीः ’ असि ॥ विधत्ते—“ उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः
तस्या एतावत् एव भ्रातृभ्य निर्भज्य । आरमन् उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति ” (तैत्रा. ३.२.९) इति ।
वेदिष्यतिरिक्ताया भूमेरामुरत्येन कर्मण्यनुपयोगादुपलुक्ता भूमिर्वेदिरेव । तया सति ३३ पूर्वपरिग्राहेण महाभूमेः
संबन्धिने वेदिरुपादेय तावतः प्रवेसाद्वैरिति निसर्गं स्वार्थमुत्तरपरिग्राहं कुर्वीत ॥ मन्त्रार्थो मन्त्रपदेष्वेवा-
भिप्यक्त इत्याह—“ ऋतमस्यृतसदनमस्यृतश्रीरसीत्याह ययायजुर्वैतन् ” (तैत्रा ३.२.९) इति ॥

२५ धा इति ॥ बोधायनः—“ नय प्रतीचीर रपयेन वेदिं यंत्युप्यते धा असि स्वधा अस्युर्वी चासि
वस्वी चासि पुरा क्रूरस्य किम्बो विरथिन्नुदादाय पृथिवीं जीरदानुयोमेरयचन्द्रमसि स्वधामिस्तां पीरासो
अनुपय यजन्त इति ” (बोधो १.१.१) इति । आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“ धा असि स्वधा असीति
प्रतीचीं वेदिं रपयेन योयुप्यते । उदादाय पृथिवीं जीरदानुमिति वेदिमनुवीक्षते ” (आपयो २.२.८-९) इति ॥

पुरा क्रूरस्य विसृपों विरप्ति(३)नुदादाय पृथिवीं

पुरा । क्रूरस्य । विसृप इति वि-सृपः । विरप्तिरिति वि-रप्तिः । उदादायेत्युत-आदाय । पृथिवीम् ।

छन्दसि प्रकृतिभावमात्रे वक्तव्यम् ” (पा ६.१.१२७ वा २) इति पदयोः सवर्णदीर्घत्वाभावः ।

‘उषी महती च असि । वस्वी वासहेतुः च असि । पुरोडाशादिधनवत्त्वेन देवतानां धारकत्वात् । अत्र “ गुणवचनात् जीवाद्युदात्तार्थम् ” (पा ४.१.४४ वा १) इति ५ वसुशब्दात् ङीप् । उरुशब्दात् ङीप् ङीप् वा । न कथन विशेषः । ङीप्यपि “ उदात्तपणो ह्रस्वपूर्वात् ” (पा ६.१.१७४) इति नचा उदात्तत्वेन माव्यम् । अत्र “ चवायोगे प्रथमा ” (पा ८.१.५९) इति प्रथमा-तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते ।

अथ कुतोऽवगम्यते ईदृशी वेदिरिदानीमभूदिति तत्राह— ‘ पुरा ’ इति ॥ ‘ क्रूरस्य अरुणान्नोऽसुरस्य उत्करबद्धस्य विसृपः विसर्पणात् ’ पुरा पूर्वमेव । “ सुपितृदोः कसुन् ” १० (पा ३.४.१७) । व्यत्ययेन ग्रंथमां । ‘ पृथिवी प्रथिताम् । जीरदानुः जीरोऽसिः बुद्धिर्वा । ‘ जु ’ इति सौत्रो धातुः । तस्मात् “ जोरी च ” (उ १९१) इति रक्प्रत्ययः । जीरस्य दानुः दात्री जीरदानुः । “ दोमाय्यां जुः ” (उ ३१९) इति जुप्रत्ययः । ततः “ अन्तोदात्त-प्रकरणे महद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ” (पा ६.२.१०६ वा २) इति पूर्वपदस्या-न्तोदात्तत्वम् । यद्वा-जीवनशीलाः जीराः । “ स्फायितश्चि ” (उ १७८) इति रक्प्रत्ययो १५ बहुलवचनात् जीवैरपि भवति । दानवः दातारः हविषां यजमानाः । जीरा दानवो यस्यामिति

योरुप्यते समीकरोति ॥ विविधं “ वरणं शम्भनमुच्चैरुपास्त्यादिभेदेन मन्त्रोच्चारणं विरप् ॥ । तद्वन्व क्रतिवजो विरप्ताः । लोमशान्दवद्ब्रष्टव्यम् । विरप्ता क्रतिवजो यस्यां वेद्यां सा वेदिविरप्तिनी । तस्याः संबोधनं छान्दसं विरप्तिश्च इति । हे वेदे, ‘ क्रूरस्य उत्करे पाद्वैदस्यास्तोविसर्पणात् ३० मिगमात् ’ पुरा त्वं वैदिकहविर्न धारयित्री असि । स्वधामात्रेन “ यत्तये खर ये च स्वामनु ” (वैस १.८.५) इत्यादिनोक्तं २० पैतृकपिण्डादिकुपलक्ष्यते । तेनाऽपि युक्ता असि । अत एव कृतलधारणाद्विस्तीर्णां “ च ” असि पुरोडासादिरूपधनवत्त्वात् “ वस्वी ” च “ असि द्रव्यवन्त्यसि । जीरा जीवनशीला दानवो हविषां दातारो यावज्जीवादिशास्त्रप्रेरिता यजमाना यस्यां पृथिव्यां सा पृथिवी जीरदानुः । द्वितीयार्थे प्रथमा । यद्वा-जीराश्च ते दानवश्च । छान्दसो षषवन्त्यस्यः । साध्याः पूर्वे यजमाना-वेदिरूपां य्यां पृथिव्यां कृतस्-भूमेरासुर्याः सकाशादूर्ध्वम् आदाय चन्द्रमसि ३० अमृतकिरणैः सार्धं स्थापितवन्तः । इदानीं दानास्तु २५

८. मै-‘ ततः ’ नास्ति ।

४५. ६. उ. मा- रवणम् ; क-ईरणम् । ४६. ६. उ. मा-विरप्तिनम् । ४७. क-निर्गमनात् ।

४८. ब-चन्द्रमसः ।

जीरदानुर्यामैर्यञ्चन्द्रमसि स्वधामिस्तां धीरांसो अनुदृश्य यजन्ते ॥ ९ ॥

[देवयजन्यं यजं तमतो मा विरश्शिलेकादश च]

जीरदानुरिति जीर-दानुः । याम् । ऐरयन् । चन्द्रमसि । स्वधामिरिति स्व-धामिः ।

ताम् । धीरांसः । अनुदृश्येत्यनु-दृश्यं । यजन्ते ॥ ९ ॥

[मैत्रं १.१.१०; काशं १.१; कपिष्ठं १.१; वाचं १.१४-२८]

५.

यहुनीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशीं यां त्वां स्वधामिः अनौरोपधिविकरिः संहिताम् । उदादाय उक्लिष्य चन्द्रमसि ओपधीशे ऐरयन् स्यापितवन्तः यज्जानः । हे विरश्शिन, वेद्याः संबोधनम् । विविधं रपणं शब्दनं विरप्, उपांशुत्वादिभेदेन मन्त्राणामुच्चारणम् । तद्वन्तो विरश्शाः ऋविज उच्यन्ते । ओमादित्वाच्छः (पा ५.२.१००) । तद्वति विरश्शिन । छान्दसः

१०. स्त्रीप्रत्ययामावः । तां तादृशीं त्वां चन्द्रमसि स्थापितां देवयजनीभूताम् अनुदृश्य अन्वीक्ष्य 'सैवेयमस्माभिः संस्कृता वेदिः' इति विज्ञाय, धीरांसः प्रज्ञावन्तो यजमानाः यजन्ते । "आजसेरसुक्" (पा ७.१.५०) । तस्माद्वयमपि तथैव विज्ञाय यजामः । यद्वा— हे विरश्शिन वेदे, क्रूरस्य अरुणान्नोऽसुरस्य विसर्पणात् प्रागेव यां त्वाम् उदादाय चन्द्रमसि स्थिताभिः स्वधामिः अमृतैर्हेतुभिः जीरदानुभूतां पृथिवीम् ऐरयन् प्रापयन् । तां तपापिधां त्वाम् अनुदृश्य
१५. धीराः यजन्ते । तस्माद्वयमपि तादृशीं त्वामवगम्य यजाम इति । दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२) 'चन्द्रमसि' इति पदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । "यदेवास्या-अमेध्यम्" (तैसा ३.२.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे नवमोऽनुयाकः ॥

धीमन्तः याम् इति वेदिं मनसाऽनुष्मिष्य तयां यजन्ते ॥ समीकरणं विधत्ते— "कूरमिष वा एतत् करोति । यदेदिं करोति । धा अस्ति स्वधा असीति ओष्मिष्यते शान्त्यै" (तैसा ३.२.९) इति ॥ विनोपपद्वयेन हस्तभूमिरूपत्वमनोपपन्नोपेतत्वं च संपाद्यत इत्याह— "उर्वीं चासि, यस्वीं चासीत्याह । उर्वीमेवौनां यस्वीं करोति" (तैसा ३.२.९) इति ॥ 'विस्वः पुरा' इत्युक्त्या क्रूरपुत्रमनुचित्वं निरूपयत इत्याह— "पुरा क्रूरस्य विस्वो विरश्शित्वाह मेध्यत्वाय" (तैसा ३.२.९) इति ॥ चन्द्रमस्यै- रयश्चित्पनुमेधानस्य प्रबोधनमाह— "उदादाय पृथिवीं जीरदानुर्यामैर्यञ्चन्द्रमसि स्वधामिरित्याह । यदेवास्या अमेध्यम् । तदुपहत्य । मेध्यां देवयजनीं कृत्वा । यद्वदचन्द्रमसि मेध्यम् । तदस्यामेरपति" (तैसा ३.२.९) इति । परपति आनयतीत्यर्थः । अनुदृश्येति पदस्याभिप्रायमाह— "तां धीरांसो अनुदृश्य यजन्त इत्याहानुश्रव्यायै" (तैसा ३.२.९) इति । अनुदृश्यानायेत्यर्थः । आसीधं प्रति प्रेषयत्युपपत्ति— "प्रोक्षणीरासादय । इध्माधिररसादय । सुर्वं च

९. ४-६६ । १०. ४-छन्दसत्वात् । ११. ४-यूभिः ।

वेदिकरणम्]

सुचश्च संमृद्धिः । पत्नीर- संनद्धा । आभ्येनोदेहीत्याहुषुर्णयै ” (तैत्रा ३.२.९) इति ।
 यद्वर्धयिष्यप्रैषोऽनुक्रमेणानुष्टायोषयुज्यते ॥ आग्नीप्रस्थानुष्ठानं विधत्ते—“ प्रोक्षणीरासादयति । आपो वै
 रक्षोप्तीः । रक्षसामपहत्यै (तैत्रा ३.२.९) इति ॥ प्रोक्षणीनां स्थानं विधत्ते—“ स्फ्यस्य
 वर्त्मन्त्सादयति यज्ञस्य संतत्यै ” (तैत्रा ३.२.९) इति ॥ प्रोक्षणीनामर्पा बाहुल्यं विधत्ते—
 “ उवाच हासितो दैवतः । एतावतीर्वा ममुष्मिन्लोक आप आसन् । यावतीः प्रोक्षणीरिति । ५
 तस्माद्द्वीरासाधाः ” (तैत्रा ३.२.९) इति । अस्मिन् यामे वायव्यः प्रोक्ष्य आसाद्यन्ते तावत्य
 एवामुष्मिन्लोक आपो भवन्तीति दैवलोक्तत्वाद्बाहुल्यमत्र ॥ कर्तव्यम् ॥ उत्करे स्फ्यस्य परित्यागे
 ध्यानविशिष्टं विधत्ते—“ स्फ्यमुदस्यन् । यं द्विष्याद् तं ध्यायेत् । शुष्वैनमर्पयति ” (तैत्रा ३.२.९)
 इति ॥ ययोक्तप्रेषकाले स्फ्यस्य तिर्यग्धारणं विधत्ते—“ वज्रो वै स्फ्यः । यद्वज्रं धारयेत् । वज्रेऽध्वर्युः
 क्षणीत पुरस्तात्तिर्यङ् धारयति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाऽस्यपहन्ति । अभिभ्यो १०
 प्राचश्च प्रतीचश्च । स्फ्येनोदीचश्चाधराचश्च । स्फ्येन वा पृथ वज्रेणास्यै वाष्मार्न धातुष्यमपहत्य ।
 उत्करेऽपि प्रवृश्चति । ययोपधाय हृश्मयेवम् ” (तैत्रा ३.२.१०) इति । स्फ्यस्य वज्रत्वप्रतिपादकं
 ध्रुत्यन्तरं पूर्वमुदाहृतम् । अन्वज्रमभिमुखम् । क्षणीत म्रियेत । उत्तरदिहाराय चेद्यां पूर्वभागे तिर्यङ्
 धारयेत् । तथा सति दक्षिणाम्रोवेन ॥ वेदेर्दक्षिणदिश्यवस्थितानि रक्षांसि हतानि भवन्ति । आहवनी-
 यामिना पूर्वदिगवस्थितानमुरांन् हन्ति । गार्हपत्यामिना पश्चिमदिगवस्थितान् । स्फ्यस्य मूलेनोत्तरदिग- १५
 वस्थितानमुरांन् हन्ति । स्फ्यस्य ॥ अज्योधारणया ॥ अज्यस्तनान्, ॥ ऊर्जधारणया ॥ उपरितनानि-
 त्सपि द्रष्टव्यम् । पृथं तिर्यङ् धारयन्नध्वर्युः पापस्य वैरिणमस्मा वेदेषहृत्पोत्करे छिनत्ति । यथा काष्ठं
 कस्मिन्निधापारेऽवस्थाप्य लोकादिष्ठमन्ति तद्वत् ॥ इत्यप्रक्षालनं विधत्ते—“ हस्तायवनेनिति ।
 आरमानमेव पवयते ” (तैत्रा ३.२.१०) इति ॥ स्फ्यस्यापि सति विधत्ते—“ स्फ्यं प्रक्षालयति मेष्पाद्याय ।
 अयो पाप्मन् एव भ्रातृष्यस्य प्यङ्गं छिनत्ति ” (तैत्रा ३.२.१०) इति । प्रक्षालितः स्फ्यो यज्ञयोग्यो न
 भवति ॥ किं चानेन पापकूपस्य वैरिणः शरीरं छिन्नं भवति ॥ ॥ आग्नीप्रस्थानुष्ठानं विधत्ते—“ इष्मा-
 यद्विहृत्पसादयति युक्त्यै । यज्ञस्य मिथुनराव । अयो पुरोदचमेवैतां दधाति । उत्तरस्य कर्मणोऽनुष्ठायस्यै ”
 (तैत्रा ३.२.१०) इति । ॥ इष्मस्य बर्हिष्य सहोपसादनम् ॥ परस्परं योगाय । तेन च योगेन यज्ञसेवन्धि
 मिथुनं भवति । किं चैतामुपसादनरूपं दीप्तिं पुरः करोति । तथा दीप्योत्तरं कर्तव्यं स्थापितं भवति ॥
 तयोपसादने प्रागग्रत्वं विधत्ते—“ न पुरस्तात् प्रत्यगुपसादयेत् । यत्पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् । २५
 अन्यत्राऽऽहुतिपयादिर्ध्वं प्रतिपादयेत् । प्रजा वै बर्हिः । अपराच्युयाद्वर्हिषा प्रजानां प्रजननम् । पश्चात्-
 प्रागुपसादयति । आहुतिष्येर्ध्वं प्रतिपादयति । संप्रत्येव बर्हिषा प्रजानां प्रजननमुपैति ”
 (तैत्रा ३.२.१०) इति प्रागग्रत्वम् । प्रत्यग्रेण बर्हिषा प्रजानामुत्पत्तिः न स्यात् । ॥ ततः स्वयं

५०-५०, आ. क- इति प्रोक्षणीनां स्थानं विधत्ते नास्ति; इ. तं. पा. मां. प्रोक्षणीनां स्थानं
 विधत्ते—“ स्फ्यस्य वर्त्मन्-सादयति यज्ञस्य संतत्यै ” इति नास्ति । ५१. तं-द्रष्टव्यम् । ५२. इ. पा. मां. हा- ३०
 वेदेर्दक्षिणस्यावस्थिताति । ५३. इ. तं. पा. मां. हा-अवोधारया । ५४. तं-भाष्यस्थितान् । ५५. इ. तं. पा.
 भा-ऊर्जधारया । ५६. तं-आमीधेनाद्वेष्यम् । ५७-५७, आ-इष्मस्य बर्हिष्यस्योऽयोः सहोपसादनम् ;
 इ. पा. मां. हा-इष्माबर्हिष्ययोः सहोपसादनम् । ५८-५८, आ. क. तं-विनयेत् ।

पश्चादवस्थायोभयं प्रागप्रमुपसादयेत् । तथा सतीधमस्याऽऽहुतिपयो नापैति । ५० संप्रत्येव समीचीनेन
 बर्हिषा प्रजोत्पत्तिं प्राप्नोति । इध्मावर्हिषोः परस्परं विभेदं विच्यते—“ दक्षिणमिधम् । उत्तरं बर्हिः ।
 आत्मा वा इध्मः । प्रजा बर्हिः । प्रजा ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो मेधमुपनीय । गयादेवतमेवैनम्
 प्रतिष्ठापयति । प्रतिष्ठितं प्रजया पशुभिर्यजमानः ” (तैमा ३.२.२०) इति । विष्णुयजमानस्य
 ५ दक्षिणभागो युक्तः । ५० प्रजानाम् उत्तरभागः । तथा सत्युभयं तीर्थे ५१ योग्यस्थाने संपद्यते ५१ । तद्वस्तुदुभयं
 यज्ञं गीत्वा तत्तदेवतामनक्तिरन्त्य स्यापितवार् भवति । ५२ एतेन यजमानस्य प्रजापशुसमृद्धिर्भवति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

१० “ आद सूर्यं समादत्त इन्द्रस्येत्यभिन्नयेत् ।

पृथिवि स्तम्बयजुश्छित्वा ह्यपगृह्णाति भूरजः ॥ १ ॥

प्रजं गच्छेदुदयेनं वर्यं वेदिं समीक्षते ।

यथा भूतिं क्षिपेदेवं पुनः स्तम्बद्वितीयम् ॥ २ ॥

अथात्र पूर्ववन्मन्त्रा ५१-अराऽऽग्नीध्रोऽङ्गली धरेत् ५१ ।

वस भिमिग्रहो येदेर्वेवं वेदिं खनेदमूम् ॥ ३ ॥

क्रतोत्तरपरिप्राहो धा असीति समीकृतिः ।

५२-उदादायेतीक्षते तां ५२ मन्त्रोक्ताः पञ्चविंशतिः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे विहितम्—

“ मुख्यप्राज्ञतैव वेद्यादेः प्रयाजाप्यज्ञताऽपि वा ।

तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याहत्वस्य बोधकम् ॥

५३-मुख्याहस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाज्ञता ।

मुख्यार्थत्वात् प्रयाजादेश्चापूर्वव्यवधानतः ॥ ” (जैन्वा ३.७.१-२) इति ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“ वेद्यां हवींष्यासादयति, बर्हिवि हवींष्यासादयति ” इति ।

तथा सङ्गर्भाः श्रूयन्ते—“ वेदिं खनति, बर्हिर्लुनाति ” इत्यादिषु । ५४-मुख्यहवींष्यामेयपुरोडाशादीनि ।

अमुष्यहवींषि ॥ प्रयाजाद्यर्थानि । तत्र स्वस्वधर्मसंहितासि ५० वेद्यादीनि प्रकरणबलात् मुख्यहविषामेव

अज्ञानि । “ वेद्यां हवींष्यासादयति ” इति वाक्यात् ५३ सर्वहविरहत्वमिति चेत् । न । प्रकरणेन ५३-वाक्यस्य

२५ संकोचनीयत्वात् ५४ । यदि वाक्यं प्रकरणनैरपेक्षयेन स्वतन्त्रं स्यात्, तदा ५३ सादनमात्रपर्यवसानेन

यागभावे वैयर्थ्यं स्यात् । सौमिकहविषामप्येतद्देवतासादनं प्रसज्येत । तस्मात् मुख्यं हविः, अत्र

वेद्यादिकमिति प्राप्ते मन्त्रः—अस्तु वैयर्थ्यातिप्रसङ्गपरिहारेण प्रह्नापूर्वसाधनमूतहविःषु वेद्यादेरहत्वम् ।

५२. तं-“ संप्रत्येव ” नास्ति; इ. पा. मा. हा-“ संप्रत्येव ” इत्यस्यान्तरम् ” इति । ६०. आ. क. तं-

प्रयाजाः । ६१-६१. इ. पा. मा. हा-योग्ये स्थाने संपद्यते । ६२. तं-तेन; व-तेन व; पा. हा-एतेन व ।

३. ६३-६३. इ. उ. पा. मा. हा-अराग्नीध्रोऽङ्गली क्षिपेत्; क-तं-अराग्नीध्रोऽङ्गली धरेत् । ६४-६४. आ-

उदादायेति वेदीयाः; इ. उ. पा. मा. हा-उदादायेतीक्षते ताः । ६५. व-मुख्याहस्येव । ६६. आ. क.

तं-मुख्यानि हवींष्यामेव । ६७. इ. उ. पा. मा. हा-“ धर्मविहितानि । ६८. आ. क. तं-सर्वहविरहतेति ।

६९-६९. उ. हा-वत्स्यसंकोचात् । ७०. वा. मा. हा-सादनमात्रकर्तृपर्यवसानेन ।

वेदिकरणम्]

प्रयाजादिहवीष्येति ७१ स्वेकीयावागन्तरापूर्वघानान्येवेति ७२ तदङ्गत्वमपि वेदादिषुक्तम् ।
पूर्वं सति वाक्यस्यात्यन्तसंकोचो न ७३ भवति ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्षोऽस्ति दशके ।

न वाऽऽघोऽस्तेवपकृष्टायां वेदेवैगुण्यहानये ॥

अभिवासात् परा वेदिरिति ७४ तत्क्रमबोधतः ।

प्रागेव विहिता दशं वेदिनालोऽपकर्षणम् ॥ ” (जैम्या ५.१.३२-३३) इति ॥

दशपूर्णमासयोः पुरोडासस्य कपोलेषु अथितस्य ७५ भाष्यादुक्तमागन्तम्—“अत्मनाऽभिवास-
यति ” (तैमा ३.२.८) इति । तत् ऊर्ध्वं वेदिरागन्ता ७६ । तेनैव क्रमेण पौर्णमासीयानो प्रतिपद्यनुष्ठानं
कृतम् । दश्यागो तु वेदेरपकर्ष आगन्तातः—“पूर्वपुरमावास्यायां वेदि करोति ” इति । तत्र वेदेः पूर्व- १०
भाविनोऽभिवासनाम्यस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः कर्तव्यः, अन्यथा वेदेवैगुण्यप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः—यदि दशः
पूर्णमासीविकारः स्यात्तदा पौर्णमास्यां बलतः क्रमो दशोऽतिविद्येत । न त्वसौ विकारः । तस्माद्
कश्चिदक्रमोऽत्र स्वातन्त्र्येणोक्ष्यः । क्रमोद्धरणं च सर्वेषु ७७ धर्मव्याम्नातेषु पञ्चात्पादादिभिः संपद्यते ।
वेदिपदार्थेऽभिवासनादूर्ध्वं दशपूर्णमाससाधारण्यदेनाऽऽगन्तातः । विशेषवस्तु दश्यागो पूर्वपुरमावा-
गन्तायते । तथा सत्यभिवासनवेधोः क्रमबोधाय प्रागेव द्वाशिकवेदेः पूर्वदितसंबन्धावंगमात् तदेव तस्याः १५
स्यानमिति वेदेरपि तावन्नापकर्षः । ७८ तत्र कुतः ७९ अभिवासनाम्यस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः ॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातिर्योगो वा सर्वभूमिषु ।

तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्भूतेः प्रचलत्तः ॥

अन्योन्याम्रयणी वाऽऽघो न जातिः कल्प्यसक्तिः ।

योगेः स्यात् बलवत्तत्त्वित्यात् बलसिर्वाकरणाद्भवेत् ॥ ”

(जैम्या १.४.२४-२५) इति ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“प्रोक्षणीरासादयति ” (तैमा ३.२.९) इति । तत्र प्रोक्षणी-
शब्दस्य ८० अस्मिन्प्रणासादनादिसंस्कृतिः ८१ प्रवृत्तिनिमित्तम् । कुतः । सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु ८२
संस्कृतानामेवां प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः । लोके जलजीवाद्यां प्रोक्षणीमिरुहेजिताः स्ते २५
इत्यसंस्कृतास्वप्सु प्रयोगादहिसादिसन्द्वज्जातो रुदत्वांस्तुदकत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च प्रकर्षेणोद्धृत्यते
सिध्यत आतिरिति योगोऽत्र शाक्रीयः, रुदेः प्रबलत्वादिति पक्षान्तरम् । तत्र न तावत् संस्कारो

७१-७१. इ. उ. पा. मा. हा-स्वेकीयावागन्तरापूर्वघानान्येवेति । ७२. आ. तं-अविष्यति । ७३. इ. उ.
हा-तत्क्रमबोधनम् । ७४. इ. उ. पा. मा. हा-छाननाम् । ७५. इ. उ. पा. मा. हा-‘वेदिरागन्तायते’
७६. तं. न-पदार्थव्याम्नातेषु । ७७-७७. आ-तत्त्वतः; इ. उ. क. मा. ३०. हा-ततः । ७८. क. ३०.
ब-प्रोक्षणी । ७९. इ. उ. पा. मा. तथोक्तं; तं-तथोक्तम् । ८०-८०. न-अत्रणासादनादिकम्;
पा-अत्रणासादनादिसंस्कृतिः । ८१. इ. उ. पा. मा. हा-वैदिकप्रदेशेषु ।

- मुफोऽन्योन्याधयत्वात् । विहितेष्वभिन्नग्रणादित्संस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात् संस्कृतास्वप्नु प्रोक्षणीतन्व-
प्रवृत्तिः । तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीतन्वदेनापोऽनूयामिमन्त्रणादिविधिरित्यन्योन्याधयत्यम् । नापि जातिपरो
शुक्तः । उदकतातो प्रोक्षणीतन्वदस्य वृक्षस्यबहारे पूर्वमन्त्रस्तत्वेनेतः परं कल्पनीयत्वात् । ततो गोतान्द-
पदधर्कणतान्दवच्च स्तो न भवति । योगस्तु ८१ व्याकरणे वृक्षः, ८२ सोपसर्गादातोः करणे व्युदप्रत्ययेन
५ (पा ३.२.१५) व्युदादत्वात् । तस्मात् प्रोक्षणीतन्वदो यौगिकः । वृत्तादेः प्रोक्षणार्थं ८१ प्रयोजनम् ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

" प्रोक्षणीतासादयेति निगदस्त्रिविधाद्विहः ।

यजुर्वोष्चेत्यधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥

परप्रत्यायनार्थत्वाद्यजुर्वोष्चेत्त्वं ८४ यजुर्वे सः ।

उत्सृजणेन युक्तत्वात् प्रैविष्यमिति सुस्थितम् ॥ " (तैत्त्या २.१.२८-२९) इति ॥

- १० ' प्रोक्षणीतासादय, इप्मावर्हित्पसादय, अग्नीदमीन् विहर, बहिः स्तृणीहि ' इत्यादयो निगदा
आम्नाताः । परसंयोधनार्थं मन्त्रा निगदाः । ते च पूर्वस्य अत्यन्तसामान्यो बहिर्भूताश्चतुर्थप्रकाराः ।
कुतः । पाद्वीर्योर्नृपतामलक्षणयोरभावात् प्रसिद्धपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वेऽपि धर्मभेदेन यजुष्यन्तर्भावा-
नुपपत्तेः । ' उपांशु यजुषा, उच्चैर्निगदेन ' इति हि धर्मभेद इति प्राप्ते धर्मः— ' बहिर्भाषणा भोग्यतां
१५ परिग्राहकास्त्वन्तः ' इत्यत्र सत्येव परिग्राहकानां ब्राह्मण्ये पूजातिमिषो विशेषो यथा, तथा निगदानां
यजुर्लक्षणोपेतत्वात् यजुषामेव सतां परप्रत्यायननिमित्त उच्चैस्त्वं धर्मः । ततो मन्त्राणां प्रैविष्यं सुस्थितम् ॥

अथ व्याकरणम् ॥ आदद इत्यादेः स्वरः प्रसिद्धः । दक्षिण इत्यत्र " स्वाहाव्यायामादिर्वा " (

कि ९) इत्याद्युदात्तः । वृषियीत्यत्र पात्रवादिस्वेन पाठिकामन्त्रिवाद्युदात्तरत्वं । अन्तरित्यप्रातिधातोर्द-

- प्रत्यय आद्युदात्तः । गोस्थानमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतित्वस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः " मन्त्रिकृन्व्याख्याना-
२० शयनासनस्थानपाजकादिप्रकीर्ताः " (पा ६.२.१५१) । मन्त्रन्तं चित्त्रन्तं व्याख्यानादिचतुष्टयं
पाजकादिगणः प्रीतवान्दक्षोत्तरपदमन्योदात्तं भवतीत्यन्योदात्तत्वे प्राप्ते " परादिभ्यश्चन्दसि बहुलम् " (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तः । वर्परिवृत्ति वाच्यार्थः । तथा अधानेत्यपि । तत्र शानत्रा-
वैरास्य चित्वाङ्मन्योदात्तः । पात्राणां च धनमन्त्रः । द्वेष्टीत्यत्र यच्छब्दयोगाच्च नियतः । गावप्रशब्दस्य
मृष्यत्वयान्तरत्वात् प्रत्ययस्वरः । प्रैष्टुभजागतशब्दयोर्नृप्रत्यये सत्याद्युदात्तः । उर्वीशब्दो ङीप्पन्तः ।
२५ वस्वीशब्दो वृषार्थः । पुराशब्दस्य निपातत्वाभावादन्योदात्तः । विसृप इत्यत्रोत्तरपदस्य कसुन्-
प्रत्ययान्तत्वात् ८५ आद्युदात्तः । उदादायेत्यत्र ल्यपः पित्वाद्वातुस्वरवशेन कृत्स्वरः । जीरदातु-
शब्दः घृष्टंदितादिः । ऐरयश्चित्त्वत्र यच्छब्दयोगाच्चिदाताभावे सति आह्वयस्य विहितमुदात्तत्वं सति-
शिष्टम् । चन्द्रमसीति दासीमारादिः । अनुद्वयेति कृत्स्वरः ॥

इति श्रीमत्सायण्यचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

८२-८२. आ-व्याकरणेन वृक्षतः; इ. उ. पा. मां. हा-व्याकरणेनतः । ८३. आ. इ. पा. मां.
हा-प्रोक्षणीतम् । ८४. पा. मां. हा-परप्रत्यायनार्थत्वाद्यजुष्यते; इ. उ-परप्रत्यायनार्थत्वाद्यजुष्यते; क. त-
परप्रत्यायनार्थत्वाद्यजुष्यते । ८५. क-बधनेत्यत्रापि । ८६. त-आदिरुदात्तः ।

हविर्ग्रहणम् ।

प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि

गोष्ठं मा निर्मृक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाहम् सं मार्जिम्

प्रत्युष्टमिति प्रति-उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रति-उष्टाः । अरातयः । अग्नेः ।

वः । तेजिष्ठेन । तेजसा । निरिति । तपामि । गोष्ठमिति गो-स्थम् । मा । निरिति ।

मृक्षम् । वाजिनम् । त्वा । सपत्नसाहमिति सपत्न-साहम् । समिति । मार्जिम् । ५

गार्हपत्ये जुवादीन् प्रतितपति—‘प्रत्युष्टम्’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.१.२) ।

‘तेजिष्ठेन तेजितमेन सीक्ष्यतमेन’ अग्नेः ‘तेजसा’ वः युष्मान् ‘निष्टपामि’ निष्कृष्य दोषेभ्यः तपामि । “निसस्तपतावनासेवने” (पा ८.३.१०२) इति षत्वम् । तेजित्वाद्वात्

“तुश्छन्दसि” (पा ५.३.५९) इतीष्टनि, “तुरिष्ठेभ्यःसु” (पा ६.४.१५४) इति तुशब्दलोपः ॥ १०

सुर्वं संमार्ष्टि—‘गोष्ठम्’ इति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र स गोष्ठो देशः । “घर्भये कधि-

धानम्” (पा ३.३.५८ वा ४) इति कः । यायादिसूत्रेण (पा ६.२.१४४) अन्तोदात्तत्वम् ।

“अम्बान्” (पा ८.३.९७) इत्यादिना षत्वम् । यस्मादहं गवां स्थानं ‘मा’ निर्मृक्षं मा विनी-

नशम् इति प्रार्थयसे, तस्मात् ‘वाजिनम्’ अन्नवन्तम् अन्नसाधनमृतं ‘सपत्नसाहं सपत्नानां शत्रू-

णाम् अभिमधितारं त्वा’ सं ‘मार्जिम् शोधयामि । जुवादिसंमार्गाभावे यागाभावेन ‘वृष्टयंभावात्’ १५

गवादयो विनश्येयुरिति भावः । ‘निर्मृक्षम्’ इति ‘श्रुशतेर्लुकि’ “शल इयुषघादनिष्टः कसः”

(पा ३.१.४५) इति ष्लेः कसादेशः । ‘सपत्नसाहम्’ इति कर्मण्यणन्तोऽन्तोदात्तः ॥

नवने वेदिरुक्ता । दशमे वेद्यामासादनीयस्याऽऽज्यादिहविर्यो ग्रहणमभिधीयते ॥

प्रत्युष्टमिति ॥ बौधायनः—“अथैताः सुचः समादत्ते दक्षिणेन सुर्वं जुहुषभृदौ सग्येन सुवां

प्रादिग्रहणं वेदपरिवासनानीयि । गार्हपत्ये प्रतितपति प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा २०

निष्टपामि इति” (बौधायी १.१२) इति । आपस्तम्बस्य मते ‘प्रत्युष्टम्’ (आपधौ २.४.२),

‘अग्नेर्वः’ (आपधौ २.४.१०) इत्येतौ द्वौ मन्त्रौ । तौ च संमार्जनात् प्राक् पश्चाच्च क्रमेण सुवां

तापने विनियुज्येते ॥ प्रत्युष्टमन्त्रो व्याख्यातः ॥ हे सुचः, युष्मान्वितीक्ष्येन ‘अग्नेः’ तेजसा नि-क्षेपेण

तपामि । अन्तिपरिहारयेदसिद्धये चोमौ मन्त्रावित्याह—“प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह ।

रक्षसामग्रहत्ये । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेव्यत्याय” (तैसा ३.३.१) इति ॥ २५

गोष्ठमिति ॥ कल्पः—“अथ सुर्वं संमार्ष्टि गोष्ठं मा निर्मृक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाहम्

सं मार्जिमीति । ... । अथ जुहुं सं मार्ष्टि वाचं प्राणं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहरी सं मार्जिमीति । ... ।

अयोपभृत्वं सं मार्ष्टि चक्षुः श्रोत्रं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहरी सं मार्जिमीति । ... । अथ जुवां

१. ति. ब- यायादिस्वरानन्तो । २. व- श्रुशतेर्लुकि ।

१-१. मा-वाग्नि त्वा सपत्नसाहम् ।

वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीरं

वाचम् । प्राणमिति प्र-अनम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । प्रजामिति प्र-जाम् ।

योनिम् । मा । निरिति । मृक्षम् । वाजिनीम् । त्वा । सपत्नसाहीमिति सपत्न-साहीम् ।

शुद्धं समाधि— 'वाचम्' इति ॥ अत्र 'मा निर्मृक्षम्' इत्यादि वक्ष्यमाणमनुपप्यते ।

५ यापादिस्वरेण (पा ६.२.१४४) प्राणशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

उपपद्यते समाधि— 'चक्षुः' इति ॥ पूर्ववद्वक्ष्यमाणस्यानुपपन्नः ॥

शुद्धं समाधि— 'प्रजाम्' इति ॥ 'सपत्नसाहीम्' इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा. ६.१.०६१) ङीप उदात्तत्वम् ॥

समाधि प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीरं सं मांज्मिति " (बौध्वा १.०.२२) इति ॥ हे सुव, शब्दो स्थानं 'मा विनाशायामीत्यभिप्रेत्याद्यन्वे वैरिणमभिभवितारं त्वां सम्यक् शोधयामि । पूर्वमन्येषु योज्यम् । द्वितीयतृतीयमन्ययोः 'मा निर्मृक्षम्' इत्यादिरनुपप्यते ॥ मन्त्राणां स्पष्टार्थत्वमभिप्रेत्य तद्व्याख्यानमुपेक्षयानुष्ठानं विधत्ते " 'चुचः समाधि' " (तैमा ३.३.१) इति ॥ तत्र क्रमं विधत्ते— " सुवमग्ने । पुमोसमेवास्यस्यः सरश्चति मिधुनत्वाचं " (तैमा ३.३.१) इति । सुवः उमात् । जुहावाः क्षियः । ततस्ताम्यः पूर्वमाक्षिं सुवस्य युक्तम् । सरश्चति सम्यक् णन्करोति विवाहादि संकरोतीत्यर्थः ॥ जुहादीनां पौर्वापर्यं विधत्ते— " अयं शुद्धम् । अयोपशृणुम् । अयं ध्रुवम् " (तैमा ३.३.१) इति ॥

प्रशंसति— " अतो वै शुद्धः । अन्तरिक्षमुपशृणु । इषिषी ध्रुवा । इमे वै लोकाः चुचः । वृष्टिः समाजानानि । वृष्टिषां इर्मोक्षोक्ताननुपूर्वं कल्पयति । ते ततः बलताः समेचयन्ते " (तैमा ३.३.१) इति । क्रमावस्थानसांग्येन चुचां लोकत्वम् । समेचयन्ते चुचो धैर्वेदाग्निस्तानि समाजानानि । पूर्वं वेदैर्वैदं कृत्वा तदप्राणि परिव्राज्य तानि वेदपरिवासनानि " चुचां समाजानां " स्थापितानि । तेषां वृष्टिजन्यतया वृष्टिरुत्पत्त्यम् । वृष्टिरुत्पत्तिर्वैदोलोकरूपाणां जुहादीनां क्रमेण समाजाने सति वृष्टिरेवायुक्रमवर्तिनां लोकान् धाम्नादिसंप्रदानं करोति । ततस्ते लोकाः संप्रदाः सम्यगभिभवन्ते ॥ वेदं प्रशंसति— " समेचयन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजयां पशुभिः । य एवं वेद " (तैमा ३.३.२) इति ॥ वेदपरिवासनानामग्रमूलभागयोः व्यवस्थां दर्शयति— " यदि कामयेत वयुः पृथिव्यः स्यादिति । अग्रतः संपृज्यात् । वृष्टिमेव नियच्छति । अवाचीनामा हि वृष्टिः । यदि कामयेतावयुः स्यादिति । मूलतः संपृज्यात् । वृष्टिमेवोद्यच्छति " (तैमा ३.३.२) इति । नियच्छति न्याभावेन प्रवर्तयति । उद्यच्छति 'ऊर्ध्वोकारेण वारयति ॥ वस्मिन्नेव विषये संप्रदायविदां मतमाह— " तं तु वां माहूः । अग्रतः पृथोपरिष्टात् संपृज्यात् । मूलतोऽप- स्तात् । तदनुपूर्वं कल्पते । वयुको भवतीति " (तैमा ३.३.२) इति । उपरिष्टादिति 'तुचो' विक्रमागः । अग्रस्तादिति तदग्रभागाः । एवं सति परिवासनानां 'सुवचुषां चाम्रमग्नेण संबध्यते मूलं ३० मूलोत्पत्त्यानुपूर्वं समा भवति । पृथिव्यश्च भवति ॥ विक्रमागो विशेषमाह— " प्राचीमन्योकारम् ।

२. क-व्यवहारार्थम् । ३. क-सुखसमाजानानि । ४-४. त-सुखसमाजानानि । ५. मां. इ. उ. पा.

मां. हा-मूलावयवयोः । ६. क. व-ऊर्ध्वोकारेण, त-ऊर्ध्वकारेण । ७. उ. पां. हा-सुषाम् ।

८. तं. व-वृचः ; इ. उ. पा. मां. हा-सुवस्य ।

हविर्ग्रहणम्]

अग्रन्तरतः । एवंमिव ब्रह्ममण्डले । अग्रे अग्राद्वा ओषधीनामूर्जं प्रजा तप्यजीवन्ति । ऊर्ज एवास्तीत्यस्यतिरुद्धये ”
 (तैमा ३.३.१) इति । बिलभागे पश्चिमोपकर्मां प्रागवसानां सुकसंमार्जनक्रियां कृत्वा बिलस्याभ्यन्तरे
 सर्वत्र आहुण्याऽऽकृष्य संमृज्यात् । यथा मुञ्जानः पुमान् हस्तं पुरतः पात्रे प्रसार्याभितो ^{११}भोज्याति
 आहुण्याऽऽकृष्य मुखविष्टे प्रक्षिपति तद्वत् । किंच प्रजा ओषधीनामग्रमागदातीय रसमुपजीवन्ति तद्वत् ।
 अत्र परिव्रातनाग्नेः संमार्जनं रसरूपस्यातुं योग्यस्याग्नस्य ^{१२}संपत्त्यै भवति ॥ दण्डभागे विदोषमाह—
 “ अंधस्तात् प्रतीचीम् । दण्डमुत्तमवः । मूलेन मूलं प्रतिष्ठित्यै ” (तैमा ३.३.१) इति । अंधस्तादेवस्थितं
 दण्डं प्रति प्रागुपकर्मां पश्चिमावसानां संमार्जनक्रियामुत्तमेन दर्भेनाग्रेण कुर्यात् । तथा सति दर्भमूलेन सुचो
 मूलं संबध्यते । तच्च ^{१३}प्रतिष्ठित्यै भवति ॥ बिलदण्डयोस्तु व्यवस्थां लौकिकलिङ्गेन द्रष्टव्यति—
 “ तस्माद्-
 रत्नी प्राप्स्युपरिष्ठाहोमनि । प्रायश्च्यधस्तात् । सुन्येया ” (तैमा ३.३.१) इति । ‘मणिधन्यावृष्यं
 सूक्ष्मरोमाणि प्राह्मुखानि, अंधस्तानु प्रत्यङ्मुखानि । एषा हि लौकिकी सुक्, तद्दृष्टान्तेन ^{१४}
 वैदिक्यामपि सुचि यथोक्तप्रकारो द्रष्टव्यः । अत्र केचिदाहुः—ऊर्ध्वबिलत्वेन ^{१५}हस्ताष्टायाः सुच ऊर्ध्वधो-
 भागौ कृत्स्नावपुपरिष्ठादधस्ताच्छब्दाभ्याम् विवक्षितौ, न तु बिलभागदण्डभागौ । एवं चारकहस्ते-
 ष्वर्ध्वधोदेसौ । तयोः सत्युक्तं लोमलिङ्गमनुकूलमिति । तर्हि तथैवास्तु ॥ सुवस्यं प्रथमतः संमार्जनं
^{१६}रूपककल्पनं योपपादयति—“ प्राणो वै सुवः । जुहूर्दक्षिणो हस्तः । उपभृत् संवयः । आत्मा सुवा ।
 अन्तरं संमार्जनानि । मुखतो वै प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमर्धं प्रविश्य । बाह्यतस्तनुपरं शुभयति । ^{१७}
 तस्मान् सुवसेवाग्ने संमाष्टि । मुखतो हि प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमग्रमाविशति ”
 (तैमा ३.३.१) इति । आत्मा हस्तयोर्मध्ययति शरीरम् । ^{१८}मुखे संचारिणो ^{१९}वायोः
 प्राणापानाभिधेये द्वे वृत्तौ । उपद्रासरूपेण ^{२०}अहिर्निर्गच्छतीति प्राणवृत्तिः । निःश्वासरूपेणाग्नः
^{२१}प्रविशतीत्यपानवृत्तिः । तत्र प्राणरूपो वायुः प्राणतां परित्यज्य स्वपमपागो भूत्वा मुखे
 प्रक्षितम् ^{२२}अन्नप्रासे मध्यशरीरे प्रवेद्य ^{२३}बाह्यं हस्तादिरूपं शरीरं पुष्टया शोभितं करोति । ^{२४}
 तस्माद्वस्वरूपैर्वाग्नेः प्राणरूपस्य सुवत्पादौ संमार्जनं कर्तव्यम् । तथा कृते सति प्रथमतोऽन्नप्रवेशः, पश्चाद्
 बाह्यहस्तरूपस्य शुक्लादेः शोभेत्येतदुपपन्नम् ॥ प्रसङ्गात् प्राणापानवेदने प्रवृत्तिः—“ तौ प्राणापानौ ।
 अर्धयुक्तः प्राणापानाभ्यां भवति । य एवं वेद ” (तैमा ३.३.१) इति । प्रकर्षेण बहिरनिदीति प्राणः ।
 अकर्षेणान्तरनितीत्यपानः । इत्येवं वृत्तिमेदात् तौ प्राणापानौ स्वपञ्चाविति वेदितुरकाले प्राणापानाभ्यां
^{२५}विद्योगोऽपसंयुक्तो न भवति ॥ अन्त्रमुपायं विनियुक्ते—“ दिवः शिल्पमवततम् । पृथिव्याः कुकुम्भि
 धितम् । तेन बभूव स हृद्यवद्वेन । सपत्ने ज्ञानायामसि स्वाहेति । सुकसंमार्जनाभ्याम् प्रहरति ”
 (तैमा ३.३.२) इति । दिवः सकाशात् पृष्टिरूपेणाग्नः प्रसृतमिदं दर्भरूपे चित्रं वस्तु भूमेरुपयोगिभूते,
 शतशाखेन तेन दर्भेण वयं वैरिणं नाशयामः । इदं दर्भरूपे हुतमस्तु । अनेन अन्त्रेण वेदपरिवासांनानि
 अग्नौ प्रक्षिपेत् ॥ अस्मिन् मन्त्रे संमार्जनानि न प्रतीयन्त इति शङ्कं चारयति—“ आग्रे वै दर्भाः ।
 रूपमेवैवामेतन्महिमानं व्याचष्टे ” (तैमा ३.३.२) इति । ^{२६}अन्नं ‘दिवोऽवततम्’ इत्यनेन ^{२७}
 वृष्टिरूपा आपः प्रतीयन्ते । ^{२८}अथां च ^{२९}दर्भरूपेणोत्ततिः पूर्वमेवोत्खननमाहारे (तैमा ३.२.५)
 दक्षिता । तस्मादेतन्मन्त्रगतशब्दस्वरूपमेवैषां दर्भाणां ^{३०}दिवःशिल्पत्वादिलक्षणं महिमानं प्रव्यापयति ॥

९. व-पुनः पुनः । १०. तं-भोज्यान् । ११. आ. पा. हा-प्राप्त्यै । १२. तं. व-प्रतिष्ठायै ।

१३. तं. व. हा-हस्ते ष्टायाः । १४. इ. उ. पा. भां. रूपकल्पनायोपः, तं-रूपकल्पनयोपः । १५-१५. आ.
 मुखसंचारिणः ; तं-मुखसंचारिणे । १६. आ-बहिर्निर्गच्छती तं-बहिर्निर्गच्छती ; १७. आ-प्रविशत्यपानवृत्तिः ; १८
 तं-प्रविश्य(श)न्यपानवृत्तिः । १९. व-अन्नरसम् । २०. तं- बाह्यम्’ इत्यरयानन्तरं ‘तन्म’ ।
 २०. आ. इ. उ. कं. पा. भां. हा-विद्योयो सुयुक्तः । २१. आ. पा. हा-अन्नं वास्ति । २२-२२. आ. इ.
 उ. पा. भां. हा-आपश्च दर्भरूपाः । २३. तं. व-वृत्तिश्च ।

- मस्य मन्त्रस्यानुष्ठुप्छन्वस्त्वमृष्टपूर्वं जानुसंभेयमित्याह—“ अनुष्ठुमर्चो ” (तैमा ३.१.२) इति । संमृज्यादिति दोषः । विधेयमनुष्ठुप्छं त्वौति—“ जानुष्ठुमः प्रजापतिः । प्राजापत्यो वेदः । वेदस्याग्रं शुक्लसंमार्जनानि । स्वैनैवानि छन्दसा । स्वया देवतया समर्धयति ” (तैमा ३.३.२) इति । जगत्सृष्टौ प्रजापतेरनुष्ठुप् सहाकारिणीति तापनीयोपनिषदि श्रूयते—“ स एवं मन्त्राजं नारासिंहमानुष्ठुमभ-
 ५ पदयत् । तेन वै सर्वमिदमसृजत् ” (नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद् १.१) इति । तस्मात् प्रजापतेरानुष्ठुम-
 स्त्वम् । “ प्रजापतेर्वा एतानि ऋमधूणि । यद्वेदः ” (तैमा ३.३.९) इति वक्ष्यति । तस्मात् वेदस्य प्राजापत्यत्वम् । तथा सति वेदाग्रस्य स्वकीयं छन्दः स्वकीया च देवतेत्युभयं समृद्धिहेतुर्भवति ॥ न केवलं छन्दसः प्राशस्त्यं किं ॥ ऋचोऽपीत्याह—“ अथो ऋचाय योपा । दर्भो वृषा । तन्मिधुनम् । मिधुनमेवाह्य सद्यसे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजया पशुमिर्यजमानः ” (तैमा ३.३.२) इति ।
 १० वृषा सेधनसमर्धः पुमान् ॥ अग्रं शुक्लसंमार्जनानामुक्तमन्त्रेणाग्नौ प्रसेष इत्येकः पक्षः । अग्निः प्रक्षाल्य
 १० उत्करे १० प्रक्षिपेत् इत्यपरः पक्षः । अत एव सूत्रकारः—“ अग्नौ प्रहरति ” इत्युक्त्या पुनरप्याह—
 “ उत्करे वा न्यस्यति ” (आपग्नौ १.५.१) इति । तस्मिन् पक्षे निषेधे—“ तान्येके ग्रूयैवापात्यग्नौ । एतया न कार्यम् । आरभ्यत्य यज्ञियस्य कर्मणः स विदोहः । यथेनानि पत्नोऽसितिष्ठेयुः । न तत्पशुम्यः कम् । अग्निर्नाजित्योत्करे न्यस्येत् । यद्वै यज्ञियस्य कर्मणोऽन्यग्राहुतीभ्यः संतिष्ठते । उत्करो वाव तस्य
 १५ प्रतिष्ठा । पृतार हि तस्मै प्रतिष्ठा देवाः समभरन् । यदुज्जिर्मात्रेयति । तेन शान्तम् । यदुत्करे न्यस्यति । प्रतिष्ठामेवैनानि तद्गमयति । प्रतिष्ठितं प्रजया पशुमिर्यजमानः ” (तैमा ३.३.२) इति । केचिदग्निः प्रक्षालनमकृत्वैव यत्र कापि परित्यजन्ति तदयुक्तम् । य एषोऽनुष्ठानप्रकारः स कर्मणो विपरीतं फलं दौतिव ।
 १० अनवक्षालितदर्भोऽक्रमणेन पशूनां रोगोपेत्या सुखं न भवेत् । मार्जनेन तच्छान्तं भवति । आहुतिर्न्यति-
 रिक्तस्य १० यज्ञियद्रव्यस्योत्करः समाप्तिस्थानमिति देवैः संपादितत्वात् तत्रैव परित्यागो प्रतिष्ठा भवति ॥
 २० अग्निप्रहरणपक्षमेव द्रवयितुम् उत्करे परित्यागं दूयति—“ अथो स्त्वमस्य वा पृतारम् । यत् शुक्लसंमार्ज-
 नानि । स्तन्यदो वा ओपधयः । तासां जरत्क्षे पशून् न रमन्ते । अग्निरो ह्येषां जरत्क्षः । यावदग्निरो ह वै जरत्क्षः पशूनाम् । तावदग्निः पशूनां भवति । यस्यैतान्यन्यत्रामेदधति ” (तैमा ३.३.२) इति ।
 अथोराब्द उत्करपक्षस्यावृथ्यः । ओपधयो द्विविधाः — स्त्वमरूपा नवदाव्यरूपाश्च । कोमलतृणानावाद्-
 स्वादुर्जरत्क्षः स्तन्यः । दावाग्निदग्धप्रदेदो वृष्ट्या समुत्पन्नः १० कोमलस्वादुत्णसमूहो नवदाव्यः । तत्र
 २५ शुक्लसंमार्जनानि १० स्त्वमलतृणतया स्तन्यरूपाणि । यथेतान्यग्नेरन्यत्रोत्करे त्यज्येरत् तद्वा तत्र तत्र
 ० विकीर्णानि तानि बहुस्तम्बा ओपधयः संपरन्ते । तासामोपधीनां संवन्धिनि जरत्क्षो प्रीत्यभावात्
 जरत्क्षश्च यत् यजमानोऽपि पशूनामग्निं इत्यपशुरेव स्यात् ॥ अग्निप्रहरणपक्षं द्रवयति—“ नवदाव्यास्तु वा
 ओपधीस्तु पशवो रमन्ते । नवदावो ह्येषां प्रियः । यावदग्निरो ह वै नवदावः पशूनाम् । तावदग्निः पशूनां
 भवति । यस्यैतान्यग्ने प्रहरन्ति । तस्मादेतान्यग्नावेव प्रहरेत् । यतरस्मिन्तंसृज्यात् । पशूनां एवै ”
 ३० (तैमा ३.३.२) इति । नवः प्रत्यासन्नपूर्वकाल्मावी दावाग्निर्यस्य कोमलस्यैव पशिसमूहस्य सोऽयं
 नवदावः । ३० तात्परीयवत् यजमानोऽपि संमार्जनानाम् अग्नौ प्रहरणे पशूनां मियो भवति । तस्मादावव-
 नीये गार्हपत्ये वा यस्मिन्नग्नौ सुखः प्रतिवप्य संमृष्टास्तस्मिन्नेव अग्नौ ३१ प्रहरणं यजमानगृहे पशूनां बहनां

२४. क - उदक् । २५. आ, क - परित्यजेत् । २६. आ - अग्रप्राशितदर्भोऽक्रमणेन ; क, त - अग्रप्रा-

शितदर्भोऽक्रमणे । २७. इ. उ - यज्ञियस्य द्रव्यस्य । २८. इ. उ. या - कोमलत्वात् स्वादुत्णसमूहः ।

२५ २९. त - स्तन्ये मूलतया इ. उ - स्त्वमूलतया । ३०. इ. तं. पा. हा - ताहगोपधिवत् । ३१. आ,

इ. उ. क. तं. पा. गा. हा - ' अग्नौ ' नास्ति ।

सं मौज्ज्म्याशासना सौमनसं प्रजा- सौभाग्यं तनुम् ।

अग्नेरनुग्रहा मुत्वा सं नहो सुकृताय कम् ॥

समिति । माग्नि । आशासनेत्या-शासना । सौमनसम् । प्रजामिति प्र-जाम् । सौभाग्यम् ।

तनुम् अग्नेः । अनुग्रहेत्यनु-ग्रहा । मुत्वा । समिति । नहो । सुकृतायेति सु-कृताय । कम् ।

पत्नीं योक्त्रेण संनहति-‘आशासना’ इति चतुष्पदयाऽनुष्टुभा । ‘संनहो’ ५
इत्युत्तमपुरुषश्रवणात् पत्नी मन्त्रं ब्रवीति । ‘आशासनां प्रार्थयमाना । अनुदात्तेत्वात् लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वम् (पा ६.१.१८६) । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६.२.१३९) । किम् ।
‘सौमनसं शोभनं मनः सौमनसम् । “प्रज्ञादिम्यक्ष” (पा ५.४.३८) इति मनस्-
शब्दात् स्वार्थे विधीयमानोऽण्प्रत्ययः तदन्तादपि भवति । छन्दसि दृष्टानुविधानात्
(पा १.१.६ वा १) । ‘प्रजा’ पुत्रादिकाम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । १०
‘सौभाग्यं भर्तुरिष्टत्वम् । “सुभग मन्त्रे”’ इति विधीयमानस्यौद्गात्रादिलक्षणत्वात् अभावो

धारणाय भवति ॥ ११ सुक्समाजैनवदग्निसमाजैरनामपि कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते-“यो भूतानामवि-
पतिः । रुद्रस्तन्मित्रचरो वृषा । पशून्तस्माकं मा हिरसीः । एतदस्तु हुतं तव स्वाहेत्यग्निसमाजैरग्नौ
प्रहरति” (तैसा ३.१.२) इति । १२ तन्मित्रः कर्मसंतानं, तत्र १३ चरतीति तन्मित्रचरः । वृषा
वेपेषु श्रेष्ठः । हे एत, स त्वमस्माकं पशून् मा हिरसीः । एतदग्निसमाजैरग्नौ तव हुतमस्तु । तस्यै- १५
वार्थस्यानुवाकः स्वाहेति वाच्यः । यैर्देवैरिष्टः संनहसैरेवाग्निं संसृज्य स्वकाले संप्राप्ते तानि
समाजैरग्नौ प्रहरेत् । प्रथमतोऽग्नौ संसृष्टे प्रधानयागादूर्ध्वमन्वाहार्यरूपायां दक्षिणायासृष्टिबन्धो दत्तायाम-
नूयाजहोमात् पूर्वं द्वितीयमग्नौ संसृष्टे सति तत्प्रहरणकालः ॥ अग्निदग्धप्रदेशे १५ पुनस्तपस्य सन्मह-
र्ष्यमानत्वादग्नौ दर्भानां प्रहरणं युक्तमित्याह-“एषा वा एतेरां योनिः । एषा प्रतिष्ठा । स्वामेवैतानि
योनिम् । स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रतिष्ठितप्रजा पशुभिर्व्यजमानः” (तैसा ३.१.२) इति । एषा २०
वद्विरूपा । न चाग्निप्रहरणे रुद्रविषयो भन्तो व्यधिकरण इति ब्रान्त्वम् । अग्नेरेवात्र रुद्रत्वात् । “ज्यो
वा एषः । यदग्निः । एतद्वि जातः” (तैस ५.४.३) इति श्रुत्यन्तरात् । ‘यदरोदीव तद्रुद्रस्य
रुद्रत्वम्’ (तैस १.५.१) इति निर्वेचनाच्च ।

आद्याशासनेति ॥ कल्पः-“अथैतां पत्नीमन्त्रेण वेदुत्करी प्रपाद्य जघनेन दक्षिणेन गार्हपत्य-
मुदीचीमुपवेश्य योक्त्रेण संनहति आशासना सौमनसं प्रजा- सौभाग्यं तनुम् । अग्नेरनुग्रहा मुत्वा सं नहो २५
सुकृताय कमिति” (बौश्री १.१२) इति ॥ या पत्नी वहेरनुसारिणी ‘भूत्वा सौमनस्यादि-
पष्ठानि’ १५ आशासना वर्तते १६ तामेतां शोभनकर्मणे शुखं यथा भवति तथा ब्रूयामि ॥

३. म- अपत्यम् । * उद्गात्रादिगणे वणसूत्रम् (३. पा ५.१.१२९) ।

३२. आ. क-सुक्समाजैनवदग्निसमाजैरनामपि कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते । ३३-३३. ब-तस्यां कर्मसंताने ।
३४. इ. उ. पा. भा. हा-युनक्षराय । ३५. आ. व. पा. भा. ‘फलाग्नि’ नास्ति । ३६. उं. क. पा. ३०
॥ भा. हा-तामेनाम् ।

प्यनेव क्रियते ॥ जित्वादाद्युदात्तत्वम् । “ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ” (पा ७.३.१९)
 इत्युभयपदवृद्धिः । “ तन् शरीरम् अविनाशम् । “ कृषिचमितनि ” (उ ८४) इत्यादिना
 ऊप्रत्ययः । “ अग्नेः परिचरणलक्षणानि यानि व्रतानि तैरनुगता अनुमता । “ अवादयः
 क्रुथाघर्षे गृतीयया ” (पाभा २.२.१८ वा ४) इति तत्पुरुषः । “ तत्पुरुषे तुत्पार्य ”
 ५ (पा ६.२.२) इत्यादिनाऽन्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ सुकृताय शोमनाय कर्मणे ” सं “ नह्ये
 वध्ये । शोमनं कर्म सुकृतम् । मावे निष्ठा । “ सूपमानात् कतः ” (पा ६.२.१४५)
 इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । “ कं सुखं यथा मशति तथा वध्ये । कर्मणि लकारः । यद्वा-
 कम् आत्मानं संनह्ये वध्नामि । नह्यतिः स्वरितेत् । “ एतद्वै परिनयै व्रतोपनयनम् ”
 (तैत्रा ३.३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- १० योस्त्रयन्धनाय गार्हपत्यसमीपे पत्न्या उपवेशनं विधत्ते— “ अयज्ञो वा एषः । योऽपत्नीकः ।
 न प्रजाः प्रजायेद् । पत्यन्वास्ते । यज्ञमेवाकः । प्रजानां प्रजननाय ” (तैत्रा ३.३.३)
 इति । अकः कृतवान् अयति ॥ बन्धनकालेऽप्युपवेशनमेव, न तुरधानमिरयाह— “ यतिष्ठन्ती
 संनह्येत । प्रियं ज्ञातिरुच्यताम् । आसीता संनह्यते । आसीता देया पीर्य करोति ” (तैत्रा ३.३.३)
 इति । रुच्यताम् नांशियत् । शिरमप्यवस्थातुं शक्यत्वादासीनायाः सामर्थ्यमस्ति ॥ विदेशौ विधत्ते—
 १५ “ यत् पश्चात्प्राच्यन्वासीत् । अनया समदं दधीत् । देवानां पत्न्या समदं दधीत् । देशारक्षिणं
 उदीप्यन्वास्ते । आत्मनो गोपीयाय ” (तैत्रा ३.३.३) इति । समदः कलहः । गार्हपत्यस्य पश्चाद्भागो
 प्राङ्मुखस्येति प्राचीनप्रवणया पेदिक्रमया पृथिन्या सह कलहः स्यात् । पत्नीसंयानहोमेषु गृतीयानुतेषां
 देवता देवपत्नी तस्या अपि सदेव स्थानमिति तस्याऽपि सह कलहं कुर्यात् । अतो दक्षिणदेशे स्वरक्षार्थ-
 मुदङ्मुखी तिष्ठत् ॥ ननु सर्वा अपि बोधितः सौमनस्यादिक्रमात् ३० आशासते, तत्र को विरोधोऽस्या
 २० इत्याशङ्क्य मन्त्रे पूर्वाधेस्याभिप्रायमाह— “ आशासाना सौमनसमित्याह । मेध्यामेवैनां केवर्धौ
 कृत्वा । आशिषा समर्धयति ” (तैत्रा ३.३.३) इति । देवजनप्रवेशेन यज्ञयोग्यां पापक्षयेन केवर्धौ
 ५० कृत्वा ३० पश्चादाशासानेति मुवद् मत्स्याऽऽशिषा समृद्धां करोति ॥ ३० अनुमतसूचितमर्थमाह—
 “ अनेननुमता भूत्वा सं नह्ये सुकृताय कमित्याह । एतद्वै पत्नियै व्रतोपनयनम् । तेनैवैनाम् व्रतोपनयति ”
 (तैत्रा ३.३.३) इति । पत्न्याः स्वातन्त्र्येण कर्माधिकाराभावात् पत्न्या सह तदधिकारे सत्येतदेव योस्त्र
 २५ तस्या अनुमतस्वीकरणलिङ्गम् । यथा विवाहे स्त्रियाः कण्ठे ३० मग्नलसृजं लिङ्गं ४० तद्वत् ॥ अस्मिन्मर्थे
 लौकिकवैदिक्यसिद्धिं दर्शयति— “ तस्माद्गृहः । यश्चैव वेद यश्च न योषममेव युते । यमन्वास्ते ।
 तस्यामुष्मिरहोके भवतीति योषत्रेण ” (तैत्रा ३.३.३) इति । यस्मात् सूत्रधारणं लोकवेदयोनियम-
 स्वीकारे लिङ्गम् । लोके हि वृद्धदेशवर्तिदेवतादौर्न संकल्पयन्तः सूर्यं बध्नन्ति । वेदेऽप्युपनयनव्रते मौर्ध्नीं
 ३० बध्नन्ति । तस्माद्यो यामं जानाति यश्च न जानाति ण्डयाः सर्वेऽप्येवमग्नः । इयं पत्नी योस्त्रमवश्यं युते
 मिश्रयति बध्नाति यं पतिमन्त्येया व्रतं स्वीकृत्याऽऽस्ते तस्य संवन्धिना मग्नलसूत्रेणामुष्मिरहोके युक्ता
 भवतीति ॥ प्रकारान्तरेण “ योवन्नबन्धनं सौति— “ यद्योवन्नम् । स योगः । यद्वास्ते । स योगः ।

३७. क-सौमनस्यादिम् । ३८. आ. पा. हा-‘ पथात् ’ नास्ति । ३९. ब-अनुमतसूत्रवद्वि-
 तार्थक इत्याह । ४०-४१. सं. न-मग्नलसूत्रधारणम् । ४१. आ. इ. उ. पा. नां. हा-योवन्नम् ।

सुप्रजसस्त्वा वयम् सुपत्नीरूपे (१) सेदिम ।

अग्रे सपत्नदग्मन्मदब्धासो अदाम्यम् ॥

सुप्रजस इति सु-प्रजसः । त्वा । वयम् । सुपत्नीरिति सु-पत्नीः । उपेति (१) ।

सेदिम । अग्रे । सपत्नदग्मन्मिति सपत्न-दग्मन्म् । अदब्धासः । अदाम्यम् ।

पत्नी गार्हपत्यमुपसीदति— 'सुप्रजसः' इति चतुष्पदयाऽनुष्टुभा । सुप्रजसः शोभनापत्याः । "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः" (पा ५.४.१२२) इति 'असिच् समासान्तः' । सुपत्नीः सुपत्न्यः । "वा छन्दसि" (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । शोभनः पतिः 'यस्याः इति बहुव्रीहौ "विभाषाः सपूर्वस्य" (पा ४.१.३४) इति नकारोऽन्तादेशः । "ऋन्नेभ्यः" (पा ४.१.५) इति ङीप्, "आधुदासं द्वयच् छन्दसि" (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम्, पतिश्चन्दस्याधुदात्तत्वात् । ईदृश्यः 'वयं हे १०, 'अग्रे, त्वाम्' उप 'सेदिम उपसीदामः । "छन्दसि छुल्लुह्लिटः" (पा ३.४.६) इति

योगक्षेमस्य वक्तव्ये " (तैमा ३.३.३) इति । अग्राप्तस्य वस्तुनः प्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । अतो योक्त्रबन्धनमुद्बुद्धमुत्सासनं शोभयसिद्धये भवति ॥ मनसि किमभिप्रेत्यासी बन्ध्यत इत्यादाह्वयाह— "युक्तं क्रियाता नासीः कामे युज्याता इति । आशिपः संवृद्धयै" (तैमा ३.३.३) इति । अया शास्त्रीयं कर्म क्रियतेऽतः क्षीमनस्यादिरूपा ममेयमतीः फले युज्यताम् । अनेनाभिप्रायेणाऽऽशीः सन्वृद्धा भवति ॥ विधत्ते— "अग्निं प्रश्नाति । आशिप एवास्यां परिगृह्णाति । पुमान् वे प्रश्नियः । ङी पत्नी । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजया पशुभिर्-यज्ञमानः । अयो अर्घो वा एष आत्मनः । यत्पत्नी । यज्ञस्य ध्याया अशियिर्लभावाय" (तैमा ३.३.३) इति । क्षीमनस्याप्याशिपः सर्वा अपि योक्त्रप्रश्निवना तस्यां परिगृहीता भवन्ति । यज्ञकर्तृरथै-रवक्ष्यभूता पत्नी । तत्तत्सर्वायप्रश्निवना यज्ञे प्रियते न तु शिथिली भवति ॥

सुप्रजस इति ॥ कल्पः— "जघनेन गार्हपर्यमुपसीदति सुप्रजसस्त्वा वयम् सुपत्नीरूप सेदिम । अग्रे सपत्नदग्मन्मदब्धासो अदाम्यमिति" (बौध्दी १.१२) इति । हे 'अग्रे, 'वयं त्वामुपसीदामः । कीदृश्ये वयम् ? सुप्रजसः शोभनप्रत्योपेताः । शोभनः पतिर्वासां ताः सुपत्न्यः । स्वप्नस्य दग्मन्मदब्धासः केनाप्यतिरस्कृताः । कीदृशं त्वाम् ? सपत्नदग्मन्म वैरिनाशिनम्, अदाम्यम् केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ पत्न्या उपसदने प्रयोजनं दर्शयति— "सुप्रजसस्त्वा वयम् सुपत्नीरूप सेदिमेत्याह । २५ यज्ञमेव तन्मिथुनीकरोति । ऊनेऽतिरिक्तं धीयाता इति प्रजात्वै" (तैमा ३.३.३) इति । शोभनः

४. नै— 'असिच्' नास्ति । ५. म— याताम् । ६. द. म. व— ऋन्नेभ्यः ङीप् ।

४२-४२. इ. उ. पा. मां. हा-सन्वृद्धा एव भवतीति विधीयते । ४३ इ. ॥ पा. मां. हा-तस्याः । ४४. क-गार्हपत्यमुपविशति । ४५. इ. उ. तं. पा. मां. हा- 'सुप्रजसः' नास्ति । ४६. इ. उ. तं. पा. मां. हा- 'अदब्धासः' नास्ति । ४७. इ. उ. तं. पा. हा- 'सपत्नदग्मन्म' नास्ति । ४८. इ. उ. तं. पा. मां. हा- 'अदाम्यम्' ३० नास्ति ।

इमं वि ष्यामि वरुणस्य पाशं यमबन्धीत सविता सुकेतः ।

धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्या करोमि ॥

इमम् । कीर्तं । स्यामि । वरुणस्य । पाशम् । यम् । अबन्धीत । सविता । सुकेत इति सु-केतः ।
धातुः । च । योनौ । सुकृतस्येति सु-कृतस्य । लोके । स्योनम् । मे । सह । पत्या । करोमि ।

५ वर्तमाने छिद् । कीदृशम् ? सपत्नदम्भनं शत्रूणां विनाशशोधनम् । कारणे त्सुष्टि, कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्यम् (पा ६.२.१३९) । यस्मादीदृशस्यम् तस्मात् त्वामुपसीदामः । अदब्धासः
त्वत्प्रसादेन केनचिदप्यहिंसिताः । “ आज्ञासेरसुक् ” (पा ७.१.५०) । “ अदाम्यं
केनचिदप्यनभिगमनीयं त्वाम् । दमिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति केचिदाहुः । “ दमेक्षेति वक्तव्यम्* ”
(पा ३.१.१२४ वा ३) इति ण्यत् । अनयत्रान्यपपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्यम् (पा ६.२.१३९) ॥

१० योक्त्रं पत्नी विमुञ्चति—‘ इमम् ’ इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ संनहनप्रसङ्गादह
आम्नातोऽप्ययं मन्त्रः सामर्थ्यादुत्कृष्यते । वृणोति छादयतीति वरुणं वक्षम् । “ कृदुत्तरिभ्य
उनन् ” (उ ३ ४०) इत्युनन् प्रात्ययः । तस्य धारणार्थो यः पाशस्तम् इमं योक्त्रं वि ष्यामि
विमुञ्चामि । पोऽन्तकर्मणि, “ उपसर्गात् सुनोति ” (पा ८.३.६५) इत्यादिना पठ्यम् ।
कीदृशं “ पाशमिति तत्राह— ‘ सुकेतः ’ “ सविता सर्वस्य मेरकः यम् अबन्धीत बद्धवान् ।

१५ “ वृणातेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । सुकेतः सुज्ञानः । कित ज्ञाने । घञ् । “ आशुदात्तं

परिच्येत्वा ह्यसमिधानाद्यं मिथुनवन्तं करोति । तस्मिन् मिथुने पत्या कर्मण्यनुदीयमाने सति यद्
यशः तेनानुष्ठितं सद्गुणं भवति, तत्रोनप्रदेशे तदङ्गमतिरिक्तं तेनानुष्ठितमनया पत्न्या भ्रियतेऽनुदीयते ।
अत एव पत्नीकर्तव्यं पूर्णप्राप्तियवमाम्नायते — “ अङ्गलौ पूर्णप्राप्तमानयति । रेव एवास्यां प्रजा
‘ दधाति ’ (तैसा ३.३.१०) इति । एवमयदपि तत्कर्तव्यमुदाहार्यम् । अत ऊनं पत्नी परिपूरयतीति

२० मयोऽनेन पत्न्याः प्रवेशने सति तन्मिथुनं प्रजननाय संपद्यते ॥

इममिति । यथा सप्तमोऽनुवाकः कपालोपधानप्रसङ्गेन तद्विमोचनमन्त्रोऽप्याम्नात एवमग्रापि
योक्त्रबन्धनप्रसङ्गेन योक्त्रविमोक्तमन्त्र आम्नायते—“ इमं वि ष्यामि वरुणस्य पाशं यमबन्धीत सविता
सुकेतः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्या करोमि ” इति ॥ “ वि ष्यामि विमुञ्चामि ।
‘ सुकेतः सुज्ञानः । सवित्रा बद्धेऽस्मिन् योक्त्ररूपे वरुणपाशे विमुक्ते सति धातुः ब्रह्मणः योनौ

२५ स्थानेऽनुष्ठितस्य कर्मणः फलभूते लोके पत्या सह मे सुखं करोमि ॥ अस्य च योक्त्रस्य विमोक्षः

७. म- केनाप्यहिंसिताः । * ‘ उपदिग्भिर्भा न’ इति ग्राय्ये । ८. य-धारणहेतुः । ९. मे-प्रसुवाभि ।

१०-१०. म-पाशम् । ११. मे- बन्धातेरालनेपदम् ।

४९. आ. ‘ यद् ’ नास्ति । ५०. तं. व-‘ पात्रधारणाम्नायते । ५१. उ. पा. आ. हा-‘ तत् ’
नास्ति ; ६-‘ तत्कर्तव्यम् ’ नास्ति । ५२. उ. तं. पा. आ. हा-‘ पत्नी ’ नास्ति । ५३. व-योक्त्र-

३० विमोचनपत्रः । ५४. तं-विमोक्षः ।

समायुषा सं प्रजया समग्रे वर्षसा पुनः ।

सं पत्नी पत्याऽहं गच्छे समात्मा तनुवा मम ॥

समिति । आयुषा । समिति । प्रजयेति प्रजया । समिति । अग्रे । वर्षसा । पुनः ।

समिति । पत्नी । पत्या । अहम् । गच्छे । समिति । आत्मा । तनुवा । मम ।

द्वपच् छन्दसि ॥ (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—अनेन योक्त्रविमोकेन मम ५
वरुणपार्श्वं तमोक्षपम् ईश्वरेण वद्धं विमुञ्चामि । किञ्च—^१धातुः प्रजापतेरपि ^२योनौ स्थाने
^३सुकृतरस्य ^४लोके शोभनकर्मसंबन्धिनि लोके ^५पत्या ^६सह ^७मे ^८स्योनं सुखं ^९करोमि । योक्त्र-
विमोकेन सम्यक् यज्ञनिष्पत्तेः । सुकृतशब्दोऽन्तोदात्तस्वरः ॥

सयोक्त्रेऽङ्गलौ उदपात्र आनीयमाने ^{१०}पत्नी गार्हपत्यमुपतिष्ठते ^{११}‘सम्’ इति
चतुष्पदयाऽनुष्ठुभा ॥ हे ^{१२}अग्रे गार्हपत्य, यदिदमुदपात्रेण योक्त्रं संगच्छते, तेनाहम् ^{१३}आयुषा
तावत् ^{१४}‘सं’ गच्छे संगता भूयासम् । “ आशंसायां भूतवच्च ” (पा ३.३.१३२) इति
छट् । “ समो गम्यृच्छिभ्याम् ” (पा १.३.२९) इत्यात्मनेपदम् । किञ्च ^{१५}प्रजया अपत्येन-
^{१६}वर्षसा बलेन च ^{१७}‘सं’ गच्छे । ^{१८}पुनः उपर्युपरि । किञ्च—^{१९}अहं ^{२०}पत्नी भूत्वा ^{२१}पत्या सह ^{२२}‘सं’ गच्छे,
न विपोक्ष्ये । किञ्च ^{२३}मम ^{२४}आत्मा क्षेत्रज्ञः ^{२५}तनुवा ^{२६}तन्या अविकलेन्द्रियेण शरीरेण ^{२७}‘सं’ गच्छे-
ताम् । अनेन कर्मणा एतत्सर्वं ममास्त्विति । तनुवेति । “ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ” १५
(पा ६.४.७७ वा १) इत्युबडादेराः । ममेति । “ युष्मदस्मदोर्हसि ” (पा ६.१.२११)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

स्वकाले कर्तव्यः । पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्यामूर्ध्वं प्रायश्चित्तहोमेभ्यः पूर्वमस्य स्वकालः । अत एव
कल्पसूत्रकारस्तस्मिन् प्रवेष्टे पठति—“ इमं वि प्यामीति पत्नी योक्त्रपार्श्वं विमुञ्चते । तस्याः सयोक्त्रे-
ऽङ्गलौ पूर्णपात्रभ्रानपति । समायुषा सं प्रजया इत्यानीयमाने जपति ” (आपभौ २.१०.६-८) इति ॥ २०

समायुषेति ॥ सोऽपि मन्त्रोऽत्रैवान्तरग्राम्नातः—“ समायुषा सं प्रजया समग्रे वर्षसा
पुनः । सं पत्नी पत्याऽहं गच्छे समात्मा तनुवा मम ” इति ॥ हे ^१अग्रे, ^२अहम् ^३आयुषा ^४‘सं’ गच्छे,
^५प्रजया ^६‘सं’ गच्छे, पातिमत्यलक्षणेन ^७वर्षसा ^८‘सं’ गच्छे । अनेन ^९पत्या पुनः पुनः ^{१०}पत्नी भूत्वा ^{११}‘सं’
गच्छे, वियोगः कदाचिदपि मा भूदित्यर्थः । ^{१२}मम शरीरेण जीवात्मा चिरं संगच्छाम् ॥

१२-१२. ति, व- पति गार्हपत्यं बोधतिष्ठते । १३. मे- ‘तन्वा’ नास्ति ।

२५

महीनां पयोऽस्योपधीना^{१९} रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य नि(२)र्वपामि

महीनाम् । पयः । असि । ओपधीनाम् । रसः ।

तस्य । ते । अक्षीयमाणस्य । निरिति (२) । वपामि ।

आज्यं निर्वपति—‘ महीनाम् ’ इति ॥ ‘ महीनां गवां पयः असि । पयसो घृतात्मना

- ५ परिणतत्वात् कारणरूपेण कृतं व्यपदिश्यते । भवति हि विकारे प्रकृतिशब्दः । यथा ‘ शाळीन् मुञ्क्ते ’ (पामा ४.३.१५५ वा २) इति ओदने शाळिशब्दः । “ डयाश्चन्दसि बहुलम् ” (पा ६.१.१७८) इति नानुदात्तः । किञ्च— ‘ ओपधीनां रसः असि रसभूतमसि, भक्षित-
तृणादिपरिणामत्वात्तस्य । दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२) ओपधिशब्दस्य पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । “ नामन्यतरस्याम् ” (पा ६.१.१७७) इति वचनादत्र नाम उदात्तत्वं न भवति ।
१० तस्य एतादृशस्य ते तव अक्षीयमाणस्य निर्वपामि । आज्यराशेर्निष्कृत्य ^{१९}स्थात्यां प्रक्षिपामि ।

- महीनामिति ॥ कल्पः—“ महीनां पयोऽस्योपधीना^{१९} रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि
देवयज्याया इति तस्यां पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थात्यामाज्यं^{१९} निरुप्य ” (आपत्री २.६.१) इति ।
यद्यप्यत्र ‘ मन्त्रकाण्डे ’ ‘ देवयज्याया ’ इति पदे नाऽन्नादे, तथापि आख्यानानुसारेण उल्लिखितम्^{१९} ॥
महीनाब्दस्य गौरित्यर्थः । अत एव सप्तमकाण्डे गां प्रस्तुत्याऽऽन्नापदे—“ तस्या उपोत्थाय कर्णमा
१५ जपेद्विदे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अजिन्ये नामानि ” (तैत् ७.१.६)
इति । हे आज्य, त्वं महीनां^{२०} गवां पयः असि, साक्षात् तज्जग्यत्वात् । ‘ ओपधीनां रसः असि,
परंपरया तज्जग्यत्वात् । तादृशस्य क्षेपेण रहितस्य तव स्वस्मै देवचारार्थं पात्र्यां निर्वपामि ॥ ‘ इमं
वि व्यामि ’, ‘ समायुषा ’ इत्यस्य मन्त्रद्वयस्यात्राग्रासत्रिकत्वात् तद्व्याख्यानमुपेक्ष्यानन्तरस्य मन्त्रस्य
पूर्वभागे स्पष्टार्थतां दर्शयति—“ महीनां पयोऽस्योपधीना^{१९} रस इत्याह । रूपमेवास्मैतन्महिमानं
२० व्याचष्टे ” (तैमा ३.३.३) इति ॥ “ उत्तरभागस्य ‘ तेऽक्षीयमाणस्य ’^{२१} इति पदस्याभिप्रायमाह
“ तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इत्याह । आशिषमेवेतामाशास्ते ” (तैमा ३.३.३)
इति ॥ “ आज्यस्य यागाग्रा^{२०}त्वा^{२०} विधत्ते—“ घृतं च वै मधु च प्रजापतिरासीत् । यतो मध्वासीत् ।
ततः प्रजा अच्युत । तस्मान्मधुषि प्रवचनमिवास्ति । तस्मान्मधुषा न प्रचरन्ति । यातयामं हि ।
आज्येन प्रचरन्ति । यज्ञो वा आज्यम् । यज्ञेनैव यज्ञं प्रचरन्त्ययातयामन्वाय ” (तैमा ३.३.४)
२५ इति । प्रजापतिः पूर्वं यागसाधनं सृष्टिसाधनं चाग्निमेव स्वयमेव सस्यसंकल्पतया^{२१} घृतरूपेण मधुरूपेण
च^{२२} परिणतोऽभूत्, यस्मादुत्पत्तिबीजत्वमभिप्रेत्य मध्वभूत् तस्मात् मधुबीजेन प्रजा अच्युत । अत एव

१४. तं. ति. ब.—आज्यस्थात्याम् ।

१६. आ. पा. हा. पवित्रान्तर्हितायामाज्यम् । १७. आ. इ. उ. पा. मां. हा.—पठितव्यम् । ५८. इ.
उ. तं. पा. मां. हा.—‘ महीनाम् ’ नास्ति । ५९-५९. तं. ब.—उत्तरभागेऽक्षीयमाणस्य । ६०-६०. आ. इ.
२० उ. पा. मां.—आज्यमागाहताम् । ६१-६१. आ. इ. उ. मां. हा.—घृतमधुरूपेण; पा.—घृतरूपेण ।

हविर्महणम्]

महीनां पयोऽस्योर्पधीनां रसोऽदग्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वाय
तेजोऽसि तेजोऽनु प्रेहामिस्ते

महीनाम् । पर्यः । अस्ति । ओर्पधीनाम् । रसः । अदग्धेन । त्वा । चक्षुषा । अवेति । ईक्षे ।
सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाः— त्वार्य । तेजः । अस्ति । तेजः । अनु । प्रेति । इहि । अग्निः । ते ।

यागार्थं हिः निरुक्तमक्षयं संपद्यते । अत एवमुक्तम् । अन्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र
“ क्रियाग्रहणं च कर्तव्यम् ” (द्र. पाभा १.४.३२) इति धृतस्य संप्रदानत्वात् “ चतुर्थ्यर्थे
बहुलं छन्दसि ” (पा २.३.६२) इति पठ्यते ॥

“ पत्नी आज्यमवेक्षते ”^{१५}— ‘महीनाम्’ इति ॥ रसान्तं व्याख्यातम् (तैसं १.१.१०) ।
“ अदग्धेन तिमिरादिभिरनुपहतेन ” चक्षुषा त्वाम् “ अवेक्षे पश्यामि, “ सुप्रजास्त्वाय शोभना-
पत्यवाय । “ नित्यमसि च प्रजामेधयोः ” (पा ५.४.१२२) इति समासान्तः । १०
“ अवसन्तस्य च ” (पा ६.४.१४) इति विधीयमानं दीर्घत्वं व्यत्ययेन त्वेऽपि^{१६} भवति ॥

गार्हपत्येऽधिभ्रयति—‘तेजोऽसि’ इति ॥ ‘तेजः उज्ज्वलम्’ ‘असि एधि । पञ्चमलकारेः
रूपम् । “ अमेध्यं वा एतत् करोति ” (तैत्रा ३.३.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आहरति—‘तेजः’ इति ॥ ते तत्र आहवनीयाख्यं ‘तेजः’ ‘अनु’ ‘प्रेहि अनुक्रमेण

गच्छ ॥

१२-मधुना नानाबीजेन जन्तुपादने^{१२} विद्यते । तेनोत्पादनेन यतो गतसारं ततो मधुना यागं न कुर्वन्ति ।
१३-सारवत्त्वात् आज्येन यागं कुर्वुः । सर्वयज्ञहेतुत्वादाज्यस्य यज्ञस्य तदेतत्त्वं च वक्ष्यते— “ सर्वस्मै वा
पृत्यज्ञाय गृह्यते । यद्भुवायामाज्यम् ” (तैत्रा ३.३.५) इति । अतो यज्ञयोग्यसाधनेनैव यज्ञस्यानु-
ष्ठानाद्वारितं गतसारत्वदोषः ॥

महीनामिति ॥ कल्पः— “ अधेनामाज्यमवेक्षयति महीनां पयोऽस्योर्पधीनां रसोऽदग्धेन २०-
त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वायेति ” (मीध्री १.१२) इति ॥ “ अदग्धेन रोगानुपहतेन ॥ विद्यते—
“ पत्यमवेक्षते । मियुनत्याय प्रजस्यै । यद्दे पत्नी यज्ञस्य करोति । मियुनं त्वम् । अथो पत्न्या पूर्वैष
पत्न्येनान्धारमोऽनयच्छित्त्यै ” (तैत्रा ३.३.४) इति । यज्ञस्य^{१६} पुरुषरूपत्वात् तेन सह पत्न्या मियुन-
त्वम् । किं च पत्न्या आज्यावेक्षणरूप एष एव यज्ञमानमनु यज्ञारम्भः । दंपत्योर्द्वयोरप्यारम्भे सति यशो
न विच्छिद्यते ॥

तेज इति ॥ कल्पः— “ जैनत्वं गार्हपत्येऽधिभ्रयति तेजोऽसीति । “ समिधसुपयस्य माह हरति ।

१५. तं. ति. व-पत्नी आज्यमवेक्षयति । १६. तं-सुमिधेऽपि ।

६२-६२. आ-मधुना नानाबीजोत्पादनम् ; क. व-मधुनि नानाजन्तुपादनम् ; तं-मधुनि नानाजन्तुपा-
दनम् । ६३. व-यागबीजवेन ; इ. उ. पा. हा-असारत्वात् ; मा-आसारत्वात् । ६४. आ. क. सं. हा-पुस्तत्वात् ।
६५. व-सुमिधसुपयस्य ।

६६. १०

तेजो मा वि नैदमेजिह्वाऽसि सुभूर्देवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुषे भव
तेजः । मा । वीति । नेत् । अग्नेः । जिह्वा । असि । सुभूरिति सु-भूः । देवानाम् ।
धाम्नेधाम्ने इति धाम्ने-धाम्ने । देवेभ्यः । यजुपेयजुष इति यजुषे-यजुषे । भव ।

आहवनीयेऽधिष्यति— 'अग्निः' इति ॥ 'ते तव तेजः औज्ज्वल्यम्' 'अग्निः मा
५ 'वि नैत् मा विनैपोत्' 'मा विनीनशत्' । मावि नयतेर्लुङि "बहुलं छन्दसि" (पा
७.३.९७) इति इडभावे, सिचि वृद्धौ, "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" (पा ८.२.२९)
इति सलोपः ॥

आज्यमवेक्षते— 'अग्नेः' इति । 'अग्नेः त्वं जिह्वा असि; जिह्वास्थानीयश्वालाहेतु-
त्वात् । 'सुभूः सुभू भूतं जातं सौत्कथेणोत्पन्नम् । 'देवानां स्वभूतं, देवार्थं वा जातम् । यस्मात्
१० स्वमीदृशं तस्मात् 'देवेभ्यः देवानाम् । पृष्ठपथे चतुर्थी (पा २.३.६२ वा १) । देवार्थं वा । 'धाम्ने-
धाम्ने सर्वस्मै धारणाय । "अनुदात्तं च" (पा ८.१.३) इति द्वितीयस्याभेदितस्य अनु-
दात्तत्वम् । यथायथं स्वस्वपदस्थितये देवानां प्रभूतं भव । तदर्थं 'यजुपेयजुषे भव पर्याप्तं' 'संभव ।

तेजोऽनुमेहीत्यथैनदाहवनीयेऽधिष्यत्यग्निस्ते तेजो मा वि नैदिति" (बौध् १.१३) इति ॥ हे आज्य,
त्वं तेजोरूपम् असि । तेजोरूपमाहवनीयमनुमेष्टुं गच्छ । अयमाहवनीयः 'अग्निः त्यदीयं तेजः' 'मा
१५ अपनयतु ॥ अनुष्ठानविधिपूर्वकं 'अग्नेः' व्याचष्टे— "अग्नेष्यं वा पृथक् करोति । यत्पत्न्यवेक्षते ।
गार्हपत्येऽधिष्यति मेधयत्वाय । आहवनीयमभ्युद्भवति । यज्ञस्य संतत्यै । तेजोऽसि तेजोऽनु मेहीत्याह ।
तेजो वा अग्निः । तेज आज्यम् । तेजसेव तेजः समर्धयानि । अग्निस्ते तेजो मा वि नैदित्वाहादि-सायै"
(तैत्ता ३.३.५) इति ॥

अग्नेरिति ॥ बौधायनः— "अथैनदाहवतं प्रति परित्स्वोत्तरार्धे येष्टी निधायाध्वर्युरवेक्षते
२० "अग्नेजिह्वासि सुभूर्देवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुषे भवेति" (बौध् १.१२) इति । मापस्तम्बः—
"अग्नेजिह्वासीति रूपस्य वर्गमस्तादयति" (आपध् २.६.५) इति ॥ आहवनीये स्थितस्याज्यस्वोद्वेष्टे
सामानेर्तुं रूपेण कथिद्रेषां कृत्वा चर्यां सादयेत् ॥ हे आज्य, श्वालारूपाया जिह्वाया उत्पादकात्वाद
'अग्नेः जिह्वा असि । 'देवानां सुखाय भवतीति 'सुभूः, 'देवानां त्वं' 'तत्पदाहुतिस्थानाय सत्तन्मन्त्र-
पूर्वकप्रहणाय च पर्याप्तं' 'भव ॥ ६५ व्याचष्टे— "अग्नेजिह्वाऽसि सुभूर्देवानामित्याह । यथायजुरेष्टैतत् ।
२५ धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुषे भवेत्वाह । आशिपतेर्ववामाशास्ते" (तैत्ता ३.२.४) इति ॥

१७-१७. मै- 'मा निनीनशत्' नास्ति । १८. तं. ति. व- स्वप्रधानत्वात् । १९. तं.
ति. व- भव ।

६६. व-मन्त्रान् । * प्रौतसूत्रे- 'पर्वोद्वेष्टो' इति । ६७-६७. व-ईदृशत्वमिति । निमित्ते-
रूपस्य वर्गम् सादयति । यज्ञस्य संतत्यै इति । ६८. व-मपानिति । ६९. व-मन्त्रं व्याचष्टे ।

शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि

देवो वः सवितोत्पुनत्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः

शुक्रम् । असि । ज्योतिः । असि । तेजः । असि । देवः । वः । सविता ।

उदिति । पुनातु । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । वसोः । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति । रश्मिभिः ।

पूर्ववदाग्नेहितस्यानुदात्तत्वम् । “ शुक्रं त्वा शुक्रायाम् ” इत्यादिना येन येन यजुषा पुनर्गद्गी-
 ष्यते १० येन चावधत्ते २० तस्मै सर्वस्मै यजुषे प्रभूतं भव । यदि च यजुषेयजुषे प्रभवेत् ततो
 धाम्नेधाम्ने प्रभवतीति भावः । “ ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदाज्येनान्यानि ” (तैत्रा ३.३.५) ५
 इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

उत्पुनाति—‘ शुक्रम् ’ इति ॥ ‘ शुक्रं शुद्धं पूर्वमेव असि । यद्वा—शुक्रं भव ।
 पञ्चमो लृकारः । उपोतिः असि दीप्तमसि तेजः असि तेजनं दीपनं देवानामसि । १०
 “ तद्वा अतः पवित्राम्याम् ” (तैत्रा ३.३.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

श्रोक्षणीरुत्पुनाति—‘ देवः ’ इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ ११ सा च व्याख्याता ११

शुक्रमसीति ॥ कल्पः—“ अथैतदुदगग्राम्यां पवित्राम्यां पुनराहारमुत्पुनाति । शुक्रमसीति
 प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजोऽसीति तृतीयम् ” (आपथ्यो २.१.७-७.१) इति ॥ ‘ शुक्रं
 दीप्तिमत् ॥ आज्यस्योत्पन्नं विधत्ते—“ तद्वा अतः पवित्राम्यामेवोत्पुनाति । यत्रमानो वा आज्यम् । १५
 प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति ” (तैत्रा ३.३.४) इति । वसो योषिद्वीक्षणेन
 अमेध्यत्वाज्यस्य मेध्यत्वाय गार्हपत्यायधिश्रयणं कृत्वमत एवात्यन्तशुद्धपर्यमुत्पुनीयात् ।
 प्रकारविशेषं विधत्ते—“ पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ संचरतः ” (तैत्रा ३.३.४) इति ।
 आज्यस्थापिते पवित्रे ग्राम्यां १० श्रोत्रा पुनः पश्चादाहस्य मध्यादूर्ध्वमुत्पुनीयात् । एवं त्रिवारमित्यग्निप्रायेण
 वीप्सायौ णमुत्पन्नययः ११ प्रयुक्तः ॥ मन्त्राणां स्पष्टार्थत्वं दर्शयति—“ शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । २०
 रूपमेवास्मैतन्महिमानं व्याचष्टे ” (तैत्रा ३.३.४) इति ॥ ११ प्रतिमन्त्रं वृथक्क्रियां १२ विधत्ते—
 “ त्रिवर्जुषा । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्ये (तैत्रा ३.३.४) इति । त्रित्वमनूयार्थवादान्तरमाह—
 “ त्रिः । श्यावृद्धि यरुः । अथो मेध्यत्वाय ” (तैत्रा ३.३.४) इति ॥

देव इति ॥ कल्पः—“ अथ श्रोक्षणीरुत्पुनाति देवो वः सवितोत्पुनात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
 सूर्यस्य रश्मिभिरिति पच्छः ” (बौथ्यो १.१.२) इति ॥ तदेतदुत्पन्नं पवित्रविशिष्टं विधत्ते— २५
 मध्याज्यवतीभ्यामपः । रूपमेवास्मैतद्वर्णं दधाति । अपि वा उताऽऽहुः । यथा वै ओषा सुवर्णेन हिरण्यं
 पेशलं विधत्ती रूपान्यात्ते । एवमेता एवर्हीति ” (तैत्रा ३.३.४) इति । ग्राम्यां पवित्राम्यामाज्य-
 मुत्पन्नं साम्यामेवाऽऽज्यलिप्ताम्यामप उत्पुनीयात् । व्यत्ययेन खोलिङ्गत्वम् । एतदज्यं स्वविन्दुमिरासामपं

२०-२०. तं. ति. व- येन येन भाविष्यते । २१. व- गतम् ।

७०. व-प्रारम्भ । ७१. इ. उ. पा. मां. हा- प्रयुक्तः वासित । ७२-७२. आ. इ. उ. पा. मां. ३०
 हा-प्रतिपन्नक्रियाम् ।

शुक्रं (३) त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुषे गृह्णामि

शुक्रम् (३) । त्वा । शुक्रायाम् । धाम्नेधाम्न् इति धाम्ने-धाम्ने ।

देवेभ्यः । यजुपेयजुष इति यजुपे-यजुषे । गृह्णामि ।

(तैसं १.१.५) । “ अथाज्यवतीम्याम् ” (तैत्रा ३.३.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ।

५ “ तत्रोभयोर्भीमास्ता ” (तैत्रा ३.३.४) इत्यादि च ॥

ब्रह्माभाज्यं गृह्णाति—‘ शुक्रम् ’ इति ॥ ‘ शुक्रं शुद्धं त्वा ’ शुक्रायां शुद्धायां ब्रह्मा
‘ गृह्णामि । शिष्टं व्याख्यातम् । आधारार्थत्वात् प्रयानार्थत्वाच्च ‘ धाम्नेधाम्ने ’ इत्याद्युपपद्यते ।
एवमुपमृद्ध्युच्योरपि वेदितव्यम् ॥

वर्णविशेषोपेतं रूपं संपादयति । अपि च वाद्यादिकालुष्यादित्येन श्लोमवर्णोपेतं षट्काद्याकार-
१० सौकर्येण पेशात् हिरण्यं विप्रती वोपेव इमा माप आज्यविन्दुपुक्ता नेत्रप्रिया भवन्ति ॥ १३ मन्त्रगत-
च्छन्दःप्रभृत्यनुसंधेयतया विधत्ते—“ आपो वै सर्वा देवताः । एषा हि विधेयां देवानां
तनुः । यदाज्यम् । तत्रोभयोर्भीमास्ता । जामिः स्यात् । यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप
उत्पुनीयात् । छन्दसाऽप । उत्पुनीयात्तमित्याय । अयो मिपुनत्वाय । सावित्रियर्था । सवितृप्रसूतं मे
कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवाय कर्म भवति । पञ्चो नायत्रिया त्रिपमृद्वत्वाय । अग्निरेवौषधीः
१५ संनयति । जोषधीभिः पञ्च । पशुमिर्वजमानम् ” (तैत्रा ३.३.४) इति । उक्तरूपेण यौरेण
देवताशरीरमुत्पाद्यते । आहुतिरूपेणाऽऽज्येन ततोऽप्यपे । तस्मादाज्योदकयोः सर्वदेवतारूपये सने सति
किमेतदुभयं “ यजुपेयोत्पुनीयात्, उच माप ऋषेति मीमांसायाभात्स्यनिवारणार्थमृषेति युक्तम् ।
अग्न्यज्यं मिपुनत्वाय संपद्यते । त्रिवारम् उरपूठासु अप्सु आदरातिशयात् ताम्रिभिः क्रमेणौषधी-
पशुयजमानाः समृद्धा भवन्ति ॥

२० शुक्रमिति ॥ कल्पः—“ आदत्ते वृद्धिणेन सर्वं सन्त्येन जुह्वं वेदे प्रतिष्ठाप्य तस्यां गृह्णीते शुक्रं
त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषा चतुर्गृहीतं गृहीत्वा संमृद्व्योत्पद्यति ।
भयोपमृति गृह्णीते ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषाऽष्टगृहीतं
गृहीत्वा भूपसो महान् गृह्णानः कनीय आज्यं गृह्णीते तथैव संमृद्व्योत्पद्यति । अथ ध्रुवायां गृह्णीतेऽ-
ष्टित्वाऽर्चिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषा चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽभिपूर्य तथैव
२५ संमृद्व्योत्पद्यति ” (बौध्दी १.१२) इति ॥ अथ मध्यममध्ये ‘ धाम्नेधाम्ने ’ इत्यादिकमनुपपद्यते ॥
हे आज्य, दीप्तं त्वां दीप्त्यां जुह्वं तत्तन्मन्त्रपूर्वकप्रहणाय तत्तद्भोमस्थिताय पर्योते ” गृह्णामि ।
एवमितरयोर्गोप्यम् ॥ त्रिष्वपि मन्त्रेषु धाम्यजुःछन्दसोर्वीप्सायास्तात्पर्यमाह—“ शुक्रं त्वा शुक्रायां
ज्योतिस्त्वा ज्योतिषिर्धाम्नेधाम्नेऽर्चिषीत्याह सर्वत्वाय । पर्योत्वा अनन्तरायाय ” (तैत्रा ३.३.४)
इति । आहुतिपादुक्त्यं सर्वत्वम् । एकैकस्यामाहुतावाज्यमाहुत्यं पर्याप्तिः । आहुतेः कस्या अन्त्यलोपोऽन-

३० न्तरायाः ॥ यदेवदान्वादेशं पूर्वमुक्तं तत्र विशेषं वक्तुं तत्प्रस्तौति—“ देवासुराः संयत्ता आसन् । ॥
एतमिन्द्र आश्वत्थायकाधामपदयत् । तेनावैक्षत । पशो देवा अभवन् । पराऽसुराः । य एवं विद्वानागम-
वेशते । भवत्पात्मना । पराऽस्य आतृष्यो भवति ” (तैत्रा ३.३.५) इति । अथकाशः प्रकाशको मन्त्रः ।

७३. य-मन्त्रगतं तेजःपमृतिरुक्तम्, क-मन्त्रगतच्छन्दःपमृतिरुक्तम् । ७४. इ. उ. पा. मां. हा-
यजुषोत्पुनीयात् । ७५. आ. इ. पा. हा-‘ जुह्वम् ’ नास्ति ।

ज्योतिष्यं चिस्त्वाऽर्चिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुपे गृह्णामि ॥ १० ॥

[उप नी रुश्मिभिस्तुक्त्वा पोर्दश च]

ज्योतिः । त्वा । ज्योतिषि । अर्चिः । त्वा । अर्चिषि । धाम्नेधाम्ने इति धाम्ने-धाम्ने ।

देवेभ्यः । यजुपेयजुप इति यजुपे-यजुपे । गृह्णामि ॥ १० ॥

[मैत्रं १.१.११, कासं १.१०, कपिसं १.१० वासं १.२४-२८]

५

उपभृति गृह्णाति—' ज्योतिः ' इति ॥ ' ज्योतिः दीप्तं त्वां, ' ज्योतिषि दीप्तायामुप-
भृति गृह्णामि । ' धाम्नेधाम्ने ' इत्यनुपज्यते ॥

ध्रुवायां गृह्णाति—' अर्चिः ' इति ॥ अर्चिषो हेतुत्वादर्चिःशब्देनोच्यते । तादृशं त्वां
' अर्चिषि देवानामर्चनसाधने ध्रुवायां ' गृह्णामि । शिष्टं स्पष्टम् (तैसं १.१.१०) ॥

॥ इति प्रथमे दशमोऽनुवाकः ॥

१०

तत्र च ' अग्निर्गृह्णाति ' इत्यादिकः ॥ अग्निधारणरूपवक्यनेवावेक्षणं प्रशंसति—' अक्षयादिनो
यदग्निः । यदाज्येनान्नानि हवीरप्यग्निधारयति । अथ केनाऽऽज्यमिति । सत्येनेतिश्रूयात् ।
अक्षुर्वै सत्यम् । सत्येनैवैतदग्निधारयति " (तैत्रा १.३.५) इति । यक्त्वविप्रदग्नेर्भवेत्
श्रुतीर्थः कदाचित् अग्निधारयति, इष्टस्तु न तथेति चक्षुः सत्यम् । श्रुतिरजतरज्जुसर्पेभ्यमि-
धारस्तु ' काचकामकादिदोषप्रयुक्तः ॥ अवेक्षणे निमीलनस्य विशेषं विधत्ते—' ईक्षते वा पृथोऽज्यो १५
भविष्यति । पश्चादुपाऽऽज्यमवेक्षते । निमील्यावेक्षते । दाधाराऽऽत्मन्चक्षुः । अभ्याज्यं धारयति " (तैत्रा ३.३.५) इति । आज्यस्याऽऽदित्यमण्डलवत् तेजस्वित्वात् नैरन्तर्यामीक्षणेनान्यो भवितुं प्रभुर्भवति ।
तत्र निमीलनेन ' स्वात्मन्यक्षणे धारणादग्निपृष्ठचक्षुर्वादन्वो ' न भवति । धीक्षणेनाऽऽज्यमग्निधार-
यति । विधत्ते—' आज्यं गृह्णाति । अन्दास्ति वा आज्यम् । अन्दास्तेव प्रीणांति " (तैत्रा ३.३.५)
इति । आज्यस्य यजसाधनत्वेन अन्दासादस्यम् ॥ सुग्विदोपेणाऽऽज्यविशेषं विधत्ते—' चतुर्ध्रुवा २०
गृह्णाति । चतुर्धादः पञ्चदः । पञ्चनेवापरन्ध्रे । अष्टाश्रुपभृति । अष्टाश्रुः गायत्री । गायत्रः प्राणः ।
प्राणमेव पञ्चपु वधाति । चतुर्ध्रुवायाम् । चतुर्धादः पञ्चदः । पञ्चत्वेवोपरिष्ठात् प्रतिष्ठति " (तैत्रा ३.३.५) इति । गायत्र्या रक्षितत्वात् प्राणो गायत्रः । तथा वाजसनेयिनः समाग्रन्ति—' प्राणा
वै गवास्तत् प्राणास्ते त्रयोऽत्रास्ते तस्माद्गायत्री नाम " (श्रुत्या ५.५.५) इति । स्वाधीनत्वेनायज्ये
पञ्चपु पश्चात्प्रयोगेण प्रतिष्ठितेति ॥ आहृत्याऽऽज्यस्य सुग्विदोपेणाध्याधिकपरिमाणं विधत्ते—' यजमान- २५
देवत्या वै जुहूः । आतृण्यदेवत्योपभृत् । चतुर्ध्रुवां गृह्णन् भूयो गृह्णीयात् । अष्टाश्रुपभृति गृह्णन् कनीयः ।
यजमानायैव आतृण्यमुपस्विं करोति " (तैत्रा ३.३.५) इति । उप समीपे भृत्यत्वेनास्ति ' तिष्ठतीत्यु-
पस्विः ॥ संख्यां पुनः प्रकारान्तरेण स्वीति—' गौर्वै-कुचः । चतुर्ध्रुवां गृह्णाति । तस्माच्चतुष्पदी ।
अष्टाश्रुपभृति । तस्मादष्टाश्रुः । चतुर्ध्रुवायाम् । तस्माच्चतुस्त्वना । गामेव तस्तरस्करोति । साऽस्मे
सरस्करोतेयमूर्जं हुते " (तैत्रा ३.३.५) इति । अग्निमवदोहनात् कुर्वां गौरूपत्वं संख्याया तद्वयवसाम्यं ३०
च । ततः सुचामाज्यपुष्टिस्त्यो यः संस्कारस्तेन गामेव संस्करोति सा च गौः ' पयोरूपमक्षमाज्यत्वं रसं च

सत्रैवान्यधिष्ठितम्—

“ अष्टायुपभृतीत्यत्र किमष्टकग्रहे विधिः ।

“ चतुर्द्वयग्रहे वाऽऽधः”^{१०} स्यादष्टयुतिमुप्यतः ॥

चतुर्गृहीतं होमाङ्गं फलवत्वात् न बाध्यते ।

चतुर्द्वितं लक्ष्यतेऽतः सहानीत्यर्थमष्टका ॥ ” (जैम्या ४-१-३५-३६) इति ॥

ग्रहणवाक्ये “ चतुर्द्वयं गृह्णाति ” (तैत्रा ३-३-५) इत्यत्र यथा चतुःसंख्याविशिष्टमेकहविर्ग्रहणं

विवक्षितं तथैव “ अष्टायुपभृति ” (तैत्रा ३-३-५) इत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकहविर्ग्रहणं^{११} विधातव्यम् ।

तथा सत्यष्टत्वश्रुतेर्मुप्यत्वलाभात् । अष्टसंख्यायवभृतयोश्चतुःसंख्ययोर्विधाने^{१२} सत्यष्टशब्दस्यावयव-

लक्षणा^{१३} प्रसज्येतेति प्राप्ते ह्यः । प्रसज्यतां नाम लक्षणा । मुख्यार्थस्वीकारे^{१४} शेषं वान्यविरोधापत्तिः^{१५} ।

१० “ चतुर्गृहीतं जुहोति ” इत्यन्तर्भ्य श्रुतं वाच्यं होममात्रोद्देशेन चतुर्गृहीतं विदधाति । यद्य-

प्येतत् सर्वहोमविषयतया सामान्यरूपम्, औपभृतं तु प्रयाजान्प्राजाविषयतया विशेषरूपं, तथापि होमस्य

फलवत्त्वेन प्राधान्यात् ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रधानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तं न सूपसर्जनानु-

सारेणाष्टगृहीतम् । तस्मादुपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्पञ्चमप्रयाजार्थमपरं

त्यनूयाजायम् । नन्वेवं “ सति चतुर्गृहीतस्यैव हविष्त्वात् “ चतुरूपभृति ” इत्येव विधातव्यं न तु

१५ “ अष्टायुपभृति ” इति विधिर्भुक्त इति चेत् । नैवम् । तथा सत्यनूयाजार्थं द्वितीयं चतुर्गृहीतं न सिध्येत् ।

अथ तदपि वान्यान्तरेण विधीयते तदानीमुपभृतः प्रयमेन चतुर्गृहीतेनावरुद्धत्वात् द्वितीयस्मै पात्रान्तरमभिव-

ध्येत । यमुपभृति चतुर्गृहीतं विधीयते तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य प्रयोगवानुष्ठानात् उपभृत्येकप्रयत्नेनाऽऽनयनं

न सिध्येत् । अत उभयस्य सहोपभृत्यानपनार्थम् ‘ अष्टायुपभृति ’ इत्युच्यते । तस्मात् सांहित्यार्थमष्ट-

शब्दप्रयोगोऽपि हविष्त्वात्सिद्धये द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयते ॥

२० अथ ध्याकरणम् ॥ प्रारुष्टमित्यादिषु स्वरा गताः । वातिनमित्यत्र प्रत्ययस्वरः । सपरान्तं सहत इति

सपरन्तसाह इत्यत्र आणि प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । सपरन्तसाहीमित्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरं ङीप उदात्तत्वम् ।

आशासानित्यत्र वानचश्चिवाद्दन्तोदात्तावे (पा ६-१-१६३) प्राप्ते लसावेषानुकाणुदात्तावे (पा ६-१-१८६)

धातुस्वरदोषे समासे कृस्वरः (पा ६-२-१३९) । सौभाग्यशब्दस्य व्यम्प्रत्ययान्तस्य (पा ६-१-१९७)

जित्स्वरः । व्रतमनुगदाऽनुप्रवेसप्राप्त्यवस्यपदप्रकृतिस्वरः (पा ६-२-२) । सुकृतायेत्यत्र “ गतिरनन्तरः ”

२५ (पा ६-२-४९) इति^{१६} गतिस्वरत्वे प्राप्ते तदववादः “ सुप्रमानात् वतः ” (पा ६-२-१४५) ‘ जु ’

इत्येतस्मादुपमानात् परं व्रतान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्रज्ञस्य इत्यत्रातिषूषत्ययान्तस्य (पा ५-४-१२२)

चिरस्वरे (पा ६-१-१६३) समासे कृस्वरः (पा ६-२-१३९) । शोभनः पतिर्वासां ताः सुपत्नीरित्यत्र

“ नन्मुन्याम् ” (पा ६-२-१७२)^{१७} इत्युत्तरपदान्तोदात्तस्याववादः— “ आद्युदात्तं द्वयम् छन्दसि ”

(पा ६-२-११९) अत्युदात्तं द्वयम् चतुर्द्वयं कद्वयौ समासे सौस्वरमाद्युदात्तं भवति । सुकृते

३० इत्यत्रापि तद्वत् । महीनामित्यत्र “ ङ्याङ्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६-१-१७८) छन्दस्तात् छन्दसि विषये

बहुलं नामुदात्तो भवति । धाम्नेधाम्न इत्यत्र “ अनुदात्तं च ” (पा ८-२-३) इत्यन्तेऽतितमनुदात्तम् ।

ज्योतिरित्यत्रेष्टुप्रत्ययान्तत्वात्तिस्वरः (पा ६-१-१९७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

३५ १०-१०. आ. हा-चतुर्द्वयं ग्रहे वाद्यः; क-चतुर्द्वयग्रहे वाद्यः; ६. व. भां-चतुर्ग्रहे द्वयं वोपः; तै-

चतुर्द्वयग्रहे वा नाद्यः । ११. ६. व. पा. भां. हा-द्वयपाठः । १२. ६. व. पा. भां. हा-विधीयते ।

१३-१३. ८. पा. भां. हा-सत्यवयवलक्षणा । १४-१४. आ. तं-होमवाक्यविरोधापत्तेः । १५. तं-तर्हि ।

१६. तं. व-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे ।

हविरासादनादिः]

कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहा

कृष्णः । असि । आखरेष्ट इत्याखरे-स्यः । अग्नये । त्वा । स्वाहा ।

इमं प्रोक्षति-^१ कृष्णः' इति । 'कृष्णः कृष्णमृगः । " * कृष्णस्यामृगाख्या चेत् " (फि ११) इति वचनात् मृगाख्यायामाधुदात्तत्वम् । 'आखरेष्टः आखनति समन्ताद्भुवं मूढैरवदारयतीत्याखरो वनस्पतिः । " 'खनतेर्ढो वक्तव्यः' (इ. पाभा ३.३.१२५) इति । खनतेर्ढ-^५ प्रत्ययः । तत्र तिष्ठतीत्याखरेष्टः । " सुपि स्यः " (पा ३.२.४) इति कः । " तत्पुरुषे कृति बहुलम् " (पा ६.३.१४) इत्यलुक् । सुपामादित्वात् पत्वम् (पा ८.३.९८) । 'पायादिसूत्रेण (पा ६.२.१४४) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । " अग्निर्देवैर्म्यो निलायत । " कृष्णो रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन् प्राविशत् " (तैत्रा ३.३.६) इत्यादिब्राह्मणोक्तो योऽग्निः स एव त्वमसीति तदाधारभूतेभ्यस्तुतिः । एवंभूतं त्वामिष्मम् 'अग्नये' अग्नये प्रोक्षामीति ^{१०} शेषः । एवं कर्तव्यमिति स्वयमेव सरस्वत्याह । विभक्त्यन्तसमुदापात्मा निपातः 'स्वाहा' इति । संस्कारविशेषानवधारणात् नावगृह्यते ॥

वशमेऽनुवाके आज्यहविषो महणमुक्तम् । एकादश इध्मावर्हिःपूर्वकं वेद्यां हविरासादनमुच्यते । तत्र ' कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये ' इत्याद्यो मन्त्रः । ततः पूर्वम् ' आपो देवीः ' (तैत्ति १.१.५) इत्यप-
मुदकमिन्द्रमग्न्यमन्त्रः आम्नातव्य इत्यभिप्रेत्य पूर्ववत् व्याचष्टे— " आपो देवीरग्ने पुत्रो अग्ने शुभ इत्याह । ^{१५}
रूपमेवासामेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्र इमं यज्ञं नयतामे वज्रपतिमित्याह । अग्र एव यज्ञं नयति ।
अग्ने वज्रपतिम् । पुन्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतृप्यं यूयमिन्द्रमवृणीष्व वृत्रतृप्यं इत्याह । वृत्र१॥ हनिष्यसिन्द्र
आपो वज्रे । आपो हेन्द्र यग्निरे । संज्ञामेवाऽऽसासेतत् सामाने व्याचष्टे । प्रोक्षिताः श्येत्याह । तेनापः
प्रोक्षिताः " (तैत्रा ३.३.६) इति ॥

कृष्ण इति ॥ कल्पः— " अयेभ्यं विलस्य प्रोक्षति कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहेति " (बौध् २.०
१.१३) इति ॥ हे इमं, त्वं वज्रिमियतमत्वात् तद्वज्रेदोषचारेण 'कृष्णमृगः' असि । तथा वनस्पति-
स्योऽसि । अतः 'अग्नये त्रियं त्वां प्रोक्षामि । तदेतत् कर्तव्यमिति स्वकीया सरस्वती भूते, सोऽयमर्थः
स्वाहाशब्दवाच्यः । अत एवाग्निर्होत्रब्राह्मणे प्रजापतेः स्वकीयया वाचा सह संवाद एवमात्मायते— " तं
धामभ्यवदज्जुहुषीति । सोऽग्रवीम् कसत्रमसीति । स्वैव ते वागित्यजवीम् । सोऽजुदोस्व स्वाहेति " तत्स्वाहा-
कारस्य जन्म " (तैत्रा २.१.२) इति । अथवा नानार्थवाची स्वाहाशब्दः प्रोक्षणं भूते ॥ 'अयोक्त-
मन्त्राय दर्शयति— " अग्निर्देवैर्म्यो निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा स वनस्पतीन् प्राविशत् । " कृष्णोऽ-
स्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहेत्याह । अग्नय एवैनं जुष्टं करोति । अयो अग्नेरेव मेधमवदन्त्ये " (तैत्रा
३.३.६) इति ॥

* शुद्धीकृतोऽयं पाठः । मुद्रितपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च 'कृष्णस्य मृगाख्या चेत्' इति पाठः वर्तते ।
शुकाशिकादिषु भिन्नाकारमिदं वार्तिकम् । १. पं. ५— यायादित्वरेण ।

१. आ.ना.— कृष्णो मृगः । २-२. आ.पा.हा— ' तत्स्वाहाकारस्य जन्म नास्ति ।
३. तं-यथोक्तं मन्त्रार्थम् ।

सत्रैवान्यथिन्तितम्—

॥ अष्टाधुपभृतीत्यत्र किमष्टकग्रहे विधिः ।

१० चतुर्द्वयग्रहे वाऽऽद्यः १० स्यादष्टश्रुतिमुप्यतः ॥

चतुर्गृहीतं होमार्हं फलवत्त्वात् न बाध्यते ।

चतुर्द्वित्वं लक्ष्यतेऽतः सहानीत्यर्थमष्टता ॥ (तैत्ति १.१.३५-३६) इति ॥

ग्रहणवाक्ये “चतुर्द्वित्वं गृह्णाति” (तैत्ति ३.३.५) इत्यत्र यथा चतुस्तंभ्याविशिष्टमेकहविर्ग्रहणं विवक्षितं सदैव ॥ अष्टाधुपभृति” (तैत्ति ३.३.५) ११ इत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकहविर्ग्रहणं १२ विधातव्यम् । तथा “सत्यष्टयधुतेर्मुस्यललाभात् । अष्टसंख्यावयवभृतयोऽस्तुःसंख्ययोर्विधाने १३ सत्यष्टान्द्रस्यावयव-
लक्षणा १४ सत्यमेवेति प्राप्ते धूमः । प्रसज्यतां नाम लक्षणा । सुत्यार्यस्वीकारे १५ होवं वाक्यविरोधापत्तिः १६ ।

१० “चतुर्गृहीतं जुहोति” इत्यनारभ्य श्रुतं वाक्यं होममात्रोद्देशेन चतुर्गृहीतं विदधाति । यद्य-
प्येतत् सर्वहोमविरयतया सामान्यरूपम्, औपश्रुतं तु प्रयाजान्यात्रविरयतया पिशंपर्यं, तथापि होमस्य
फलवत्त्वेन प्राधान्यात् ग्रहणस्य होमार्थेत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रधानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तं न त्वपसर्जनानु-
सारेणाष्टगृहीतम् । तस्मादुपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्थपञ्चमत्रयाज्ञार्थमपरं
त्वन्याज्ञार्थम् । नन्वेवं १७ सति चतुर्गृहीतस्यैव हविर्द्वात् “चतुर्धुपभृति” इत्येष विधातव्यं न तु

१५ ‘अष्टाधुपभृति’ इति विधिर्युक्त इति चेत् । मैवम् । तथा सत्यन्पात्रार्थे द्वितीयं चतुर्गृहीतं न सिध्येत् ।
अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयते तदानीमुपभृतिः प्रथमेन चतुर्गृहीतेनाबद्धत्वात् द्वितीयस्मै प्रात्रन्तरमभिवि-
ध्येत् । यद्युपभृति चतुर्गृहीतं विधीयते तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य प्रथमेवानुष्ठानात् उपभृत्यैकप्रवरेनेनाऽऽनयनं
न सिध्येत् । अत उभयस्य सहोपभृत्यानयनार्थम् ‘अष्टाधुपभृति’ इत्युच्यते । तस्मात् सांहित्यार्थमष्ट-
शब्दप्रयोगोऽपि हविर्द्वासिद्धये द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयते ॥

२० अथ व्याकरणम् ॥ प्ररुष्टमित्यादिषु स्वरा गवाः । वाजिनमिरयत्र प्रत्ययस्वरः । सपत्नान् सहत इति
सपत्नसाह इत्यत्र ऋणि प्रत्ययान्त्वान् प्रत्ययस्वरः । सपत्नसाहीमिः पयोदात्तनिधुतिस्वरं ङीप् उदात्तत्वम् ।
आरासातेत्यत्र शानचक्षिष्यादन्तोदात्तत्वे (पा ६.१.१६३) प्राप्ते लसार्धधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६)
धातुस्वरदोषे समासे कृस्वरः (पा ६.२.१३९) । सोभाग्यशब्दस्य व्यन्त्रप्रत्ययान्तस्य (पा ६.१.१९७)
जित्स्वरः । अतमनुगवाऽनुमतेऽन्त्रान्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः (पा ६.२.२) । सुकृतापेत्यत्र “गातिरन्तरः”

२५ (पा ६.२.४९) इति १८ गतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः “सुपमानात् क्तः” (पा ६.२.१४५) ‘सु’
इत्येतस्मादुपमानात् परं क्त्वाऽन्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुमजस इत्यत्रासिचप्रत्ययान्तस्य (पा ५.४.१२२)
चिस्वरं (पा ६.१.१६३) समासे कृस्वरः (पा ६.२.१३९) । शोभनः पतिर्थात् ताः सुपत्नीरित्यत्र
“नन्मुन्मान्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तस्यापवादः— “आयुदात्तं द्वयम् छन्दसि”
(पा ६.२.११९) आयुदात्तं द्वयम् यदुत्तरपदं यदहोमीदी समासे सोरुत्तरमायुदात्तं भवति । सुदेत
इत्यत्रापि तद्वत् । महीनामेलन “ख्यातछन्दसि बहुलम्” (पा ६.१.१७८) छ्यन्तात् छन्दसि विषये
बहुलं नामुदात्तो भवति । धाम्नेधाम्न् इत्यत्र “अनुदात्तं च” (पा ८.१.३) इत्यात्रेदितमनुदात्तम् ।
ज्योतिरित्यत्रेसुन्यस्यमान्तत्वाच्चित्स्वरः (पा ६.१.१९७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमफण्डे प्रथमप्राठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

३५ १०-१०. आ. हा-चतुर्द्वयं ग्रहे वाद्यः; क-चतुर्द्वयग्रहो वाद्यः; इ. उ. भा-चतुर्द्वये द्वयं बोधः; त-
चतुर्द्वयग्रहे वा नाद्यः । ११. इ. उ. पा. भा. हा-इत्यत्राष्टं । १२. इ. उ. पा. भा. हा-विधीयते ।
१३-१३. इ. उ. पा. भा. हा-उत्तरपदमन्तोदात्तं । १४-१४. आ. तं-होमवाक्यविरोधापत्तेः । १५. तं-तर्हि ।
१६. तं. म-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे ।

हविरासादनादिः]

कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहा

कृष्णः । असि । आखरेष्ट इत्याखरे-स्यः । अग्नये । त्वा । स्वाहा ।

इधम् प्रोक्षति—'कृष्णः' इति । 'कृष्णः कृष्णमृगः । " * कृष्णस्यामृगाख्या चेत् "

(फि ११) इति वचनात् मृगाख्यायामाद्युदात्तत्वम् । 'आखरेष्टः आखनति समन्ताद्भुवं मूढैरवदार-
यतीत्याखरो वनस्पतिः । " 'खनतेर्दो वक्तव्यः' (द्र. पामा ३.३.१२५) इति । खनतेर्द- ५
प्रत्ययः । तत्र तिष्ठतीत्याखरेष्टः । " सुपि स्यः " (पा ३.२.४) इति कः । " तत्पुरुषे कृति
बहुलम् " (पा ६.३.१४) इत्यलृक् । सुपामादित्वात् पत्वम् (पा ८.३.९८) । 'पापा-
दिसूत्रेण (पा ६.२.१४४) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । " अग्निर्देवेभ्यो निलापत । 'कृष्णो
रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन् प्राविशत् " (तैत्रा ३.३.६) इत्यादिब्राह्मणोक्तौ । योऽग्निः
एष स्वमसीति तदाधारभूतेष्वस्तुतिः । एवंभूतं त्वामिधम् 'अग्नये' अग्नये प्रोक्षामीति १०
शेषः । एवं कर्तव्यमिति स्वयमेव सरस्वत्याह । विभक्त्यन्तसमुदायात्मा निपातः 'स्वाहा' इति ।
संस्कारविशेषानवधारणात् नावगृह्यते ॥

वशमेऽनुवाके आन्यहविषो ग्रहणमुक्तम् । एकादश इध्मांयर्हि पूर्वकं वेदां हविरासादनमुच्यते ।

तत्र 'कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये' इत्याधो मन्त्रः । ततः पूर्वम् 'आपो देवीः' (तैस १.१.५) इत्यय-
मुदाकामिमन्त्रमन्त्र आन्नातव्य इत्यभिप्रेत्य पूर्ववत् व्याचष्टे—“ आपो देवीरग्रे शुवो अग्रे शुव इत्याह । १५
रूपमेवासांमेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्न इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिमित्याह । अग्न एव यज्ञं नयति ।
अग्रे यज्ञपतिम् । पुनानिन्द्रोऽधुनीत यज्ञत्रयं यूपमिन्द्रमधुनीध्वं यज्ञत्रयं इत्याह । यज्ञर ह हनिष्यन्निन्द्र
आपो जमे । आपो हेन्द्रं यमिरे । संशमेवाऽऽसांमेतत् सामानं व्याचष्टे । प्रोक्षिताः स्येत्याह । तेनापः
प्रोक्षिताः " (तैत्रा ३.३.६) इति ॥

कृष्ण इति ॥ कल्पः—“ अयेधम् विलस्य प्रोक्षति कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहेति " (बौध् २.०

१.१३) इति ॥ हे इधम्, त्वं यद्विधियतमत्वात् तद्विशेषाचारेण 'कृष्णमृगः' 'असि । तथा वनस्पति-
स्योऽसि । अतः 'अग्नये' प्रियं त्वां प्रोक्षामि । तदेतत् कर्तव्यमिति स्वकीया सरस्वती मृते, सोऽयमर्थः
स्वाहावाच्यवाच्यः । अत एवाभिदोत्रमहाग्ने प्रजापतेः स्वकीयया वाचा सह संवाद एवमात्मनायते—“ तं
वागभ्यवदद्गृह्णीति । सोऽयमर्थः कस्तवमसीति । त्वैव ते वाग्लिखवीर । सोऽधुनीत स्वाहेति 'तस्वाहा-
मन्त्रार्थं दर्शयति—“ अग्निर्देवेभ्यो निलापत । कृष्णो रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन् प्राविशत् । 'कृष्णोऽ- २५
स्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहेत्याह । अग्नय एवैनं जुष्टं करोति । अग्रे अग्रेव मेधमवरुधे " (तैत्रा
३.३.६) इति ॥

* श्रुतीकृतोऽयं पाठः । मुद्रितपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च 'कृष्णस्य मृगाख्या चेत्' इति पाठः वर्तते ।
शुकाशिकादिषु भिन्नाकारमिदं वार्तिकम् । १. पं. ब- यायादिसूत्रेण ।

१. आ.मा- कृष्णो मृगः । २-२. आ.पा.डा-

३. तं-यथोक्तं मन्त्रार्थम् ।

‘तस्वाहाकारस्य धन्म नासि ।

वेदिरसि वहिषे त्वा स्वाहा वहिरसि सुगम्यस्त्वा स्वाहा

दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै स्वा

वेदिः । असि । वहिषे । त्वा । स्वाहा । वहिः । असि । सुगम्य इति सुक्-म्यः ।

त्वा । स्वाहा । दिवे । त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा ।

५ वेदि प्रोक्षति—'वेदिः' इति ॥ 'वेदिः वेदयित्री हविषामाधारत्वेन प्रकाशयित्री
'असि । "सर्वधातुम्यः इन्" (उ ५६७) इति विदेरिन्प्रत्ययः । तां तादृशीं त्वां 'वहिषे
वहिःस्तरणार्थं प्रोक्षामि । एतच्च स्वयमेव यागाह ॥ "प्रजा वै वहिः" (तैत्रा ३.३.६)
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

वहिः प्रोक्षति—'वहिः' इति ॥ 'वहिः' घृह्य पर्याप्तम् 'असि । "घृहेर्नलोपक्ष" (उ २७४) इतीतिप्रत्ययः । तादृशं त्वां 'सुगम्यः सुगमं सुचां धारणार्थं प्रोक्षामीत्याह स्वयं
सरस्वती । "सावेकाक्षः" (पा ६.१.१६८) इति म्यस उदात्तत्वम् । "प्रजा वै वहिः ।
यजमानः सुचः" (तैत्रा. ३.३.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अन्तर्वेद्युर्वाग्रं वहिः स्थापयित्वा प्रोक्षति—'दिवे' इति ॥ अप्रमच्यमूलेषु क्रमेण
प्रोक्षणम् । सर्वत्र प्रोक्षामीति शेषः । यागनिर्वृत्तिद्वारेण पुप्रमृतीनां लोकानां धारणार्थं प्रोक्षणं

१५ वेदिरिति ॥ कल्पः—'वेदि प्रोक्षति । वेदिरसि वहिषे त्वा स्वाहेति" (बौध् १.१३)
इति ॥ हे वेदे, एवं 'लृष्ठा' 'असि । "तदिमामग्निन्दन्, यदिमामग्निन्दन् तद्वेदे वेदित्वम्" (तैस ६.२.४) इति श्रुतेः । अतो वहिर्धारयितुं त्वां प्रोक्षामि ॥ रूपरेण्याऽऽधाराधेयभावं दर्शयति—
"वेदिरसि वहिषे त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै वहिः । पृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति" (तैत्रा ३.३.६) इति ॥

२० वहिरिति ॥ कल्पः—'वहिः प्रोक्षति । वहिरसि सुगम्यस्त्वा स्वाहेति" (बौध् १.१३)
इति ॥ हे दर्भ, वेदेस्त्वं घृहणम् 'असि । अतस्त्वयि सुचः स्थापयितुं त्वां प्रोक्षामि । पूर्ववदाधारकत्वं
दर्शयति—'वहिरसि सुगम्यस्त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै वहिः । यजमानः सुचः । यजमानमेव प्रजां
प्रतिष्ठापयति" (तैत्रा ३.३.६) इति ॥

दिव इति ॥ कल्पः—'अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थि वहिरसाद्य दिवे रवेरग्रं प्रोक्षत्यन्तरिक्षाय रवेति
२५ मयं पृथिव्यै र्वेति मूलम्" (आपश्रो २.८.१) इति ॥ वहिष्येव लोकत्रयं धावयित्वा लोकार्थता
प्रोक्षणस्येत्याह—'दिवे रवाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै र्वेति वहिरसाद्य प्रोक्षति । एवम्य एवैनञ्जोकेभ्यः
प्रोक्षति" (तैत्रा ३.३.६) इति ॥ विधत्ते—'अथ उक्तः सह सुचा पुरस्तात् प्रत्यङ्गं ग्रन्थिं प्रलुक्षति ।
प्रजा वै वहिः । यथा सूर्ये काल आपः पुरस्ताद्यन्ति । वातगेव तत्" (तैत्रा ३.३.६) इति ॥ अप्रादि-
प्रयप्रोक्षणानन्तरं यः शेषस्तेन प्रोक्षणशेषेणोदकेन स्वयं हस्तस्थिकप्रोक्षणपानेन सह वहिः पुरस्तात् हस्तं

३० २. मे—'वहिः' नास्ति ।

हविरासादनादिः]

स्वधा पितृभ्य ऊर्गर्भव बर्हिपद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छतु

स्वधेति स्व-धा। पितृभ्यः इति पितृ-भ्यः। ऊर्क। भव।

बर्हिपद्भ्य इति बर्हिपद्-भ्यः। ऊर्जा। पृथिवीम्। गच्छतु।

भवति । “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना दिव इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्या
इत्यादौ “ उदात्तपणो ह्यपूर्वात् ” (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५

दक्षिणस्याः श्रोणेरुत्तरस्याः प्रोक्षणीशोऽयं निनयति—‘स्वधा’ इति ॥ “मासा वै पितरो
बर्हिपदः” (तैत्रा ३.३.६) इत्यादि ब्राह्मणप्रसिद्धा ये मासनामानः पितरो बर्हिष्यागत्य
सीदन्ति, तेभ्यः स्वधा अन्नम् । कीदृशम् ? ऊर्क बलप्राणनयोः उदीपकं भव इति । ससु-
दायापेक्षमेकवचनम्, अन्नापेक्षं धा । किञ्च—ऊर्जा रसेन सह पृथिवीं गच्छतु प्रविशतु ।
अवयवापेक्षं बहुवचनम् । बर्हिपद इति पृषोदरादिवात् (पा ६.३.१०९) सङ्गोपः । “सत्सु-
द्विप” (पा ३.२.६१) इत्यादिना किम् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

प्रसार्य उदकं यथा प्रत्यक् सिच्यते ‘तपोश्निषेधे’ । यथा मनुष्याणां गवादीनां च प्रसूतिकाले प्रथमतः आपो
निर्गच्छन्ति । ‘तत्प्रोक्षणे पादनेव भवति ॥

स्वधा इति ॥ कल्पः— “अतिश्लिष्टाः प्रोक्षणीनिनयति दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्यै* श्रोणेः स्वधा
पितृभ्य ऊर्गर्भव बर्हिपद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेति” (बौध् १.१३) इति । हे ऊर्क, “मया त्वं १५
पितृभ्यः वृत्तमस्ति” । अतो बर्हिष्यवस्थितेभ्यः पितृभ्यो रसरूपं भव । हे जलावयवाः, भवदीयोद्भूत-
रसरूपेण पृथिवीं गच्छतु ॥ मन्त्रन्याख्यानपूर्वकं विपत्ते— “स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो हि
पितृणाम् । ऊर्गर्भव बर्हिपद्भ्य इति दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्यै निनयति संतस्यै । मासा वै पितरो बर्हिपदः ।
मासानेव प्रीणाति । मासा वा शोधयिष्यन्ति । मासाः वृत्तमस्ति सङ्ख्यै । अनतिस्करद्वा इ पर्जन्यो
वर्षति । यत्रैतदेवं कियते । ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्यामेवेति दधाति । तस्मात् पृथिव्या ऊर्जा २०
भुङ्गते” (तैत्रा ३.३.६) इति । स्वधाकारः पितृणां प्रिय इत्यर्थो ‘वाजसनेयिनां प्रसिद्धः ।
“देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च यष्टकारं च । हन्तकारं मनुष्याः । स्वधाकारं पितरः” (बृह ५.८.१)
इति श्रुतिः पूर्वमुदाहृता । वेदेर्दक्षिणश्रोणिमारम्योत्तरश्रोणिपर्यन्तं* निनयनेन १०यतमानस्या-
विच्छिन्ना प्रजा भवति मासाभिमानिदेवा ११एव बर्हिपदः पितर इति वत्सवीती सत्याममिमन्तव्य-
कालात्मका मासाः शोधयिष्यन्ति फलं संपादयन्ति । ततोऽन्नसमृद्धिः । यस्मिन् देशे २५
पुत्रनिनयनमेव कियते तस्मिन् देशे पर्जन्यो १२बृष्टया सस्यं न विनाशयति १३ । यथाकारं यथोचितं

५. य-तपोक्षेत् । ६. त-तत्प्रयुञ्जम् । * श्रोतसूत्रे तु ‘श्रोणेरोत्तरायै’ इति । ७-७. य-तं
पितृणामन्नमसि । ८. त-वाजसनेयिशाखायाम् । ९. त-पर्यन्तेन । १०. त-यजमानेनावि । ११. इ.उ.
भा.हा-‘एव’ नास्ति । १२-१२. आ. क-अतिशृष्टया सस्यमविनाशयन्, त-सत्याम्यविनाशयन् ।

विष्णोः स्तूपोऽस्यूणीप्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासंस्थं देवेभ्यो

विष्णोः । स्तूपः । असि । ऊर्णाप्रदसमियूणी-मदसम् ।

त्वा । स्तृणामि । स्वासंस्थमिति सु-आसंस्थम् । देवेभ्यः ।

ऊर्जेति । "सावेकाचः" (पा ६.१.१६८) इति विमक्तेरुदात्तत्वम् । "आतोऽनुपसर्गं कः" ॥

५ (पा ३.२.३) इति कप्रत्ययान्तः स्वधाशब्दः । यायादिस्वरैणान्तोदात्तः (पा ६.२.१४४) ॥

प्रस्तरं गृह्णाति-“विष्णोः” इति ॥ विष्णुः व्यापको यज्ञः । “यज्ञो वै विष्णुः”

(तैमा ३.३.६) इति ब्राह्मणम् ॥ तस्य स्तूपः संघातः असि । त्वदाम्ना यज्ञः संघत

इति स्तुतिः । “स्यः संप्रसारणमुच्च” इति पप्रत्ययः, उकारश्चान्तादेशः । “दीर्घश्च”

इति तत्रानुवर्तते । घृपादित्वादाघुदात्तत्वम् (पा ६.१.२०३) ॥

१० बर्हिः स्तृणाति-“ऊर्णाप्रदसम्” इति ॥ ऊर्णा अविसृजम् । तद्वन्मृदुः ऊर्णाप्रदाः ।

मृद मर्दने घटादिः । यस्मात् “प्रधिघदि” (उ २८) इत्यादिना उः विधीयते,

वर्षति । उदकरसस्य^{११} इषिणीगतायात् इषियीन्वेनाधरसेव जना भोवं संपादयन्ति ॥ दैविक्यं

विधत्ते-“प्रथिय ए विसृजस्यति । प्रजनयत्येव तत्” (तैमा ३.३.६) इति । धन्धनरूपे^{१२} गर्भेऽ-

वस्थितस्य बर्हिषो विसंसनमेवोत्पादनम् ॥ दिधिलस्य विमोचने विधत्ते-“ऊर्ध्वं प्रागमुदगृहं प्रत्यङ्म-

१५ मायच्छति । तस्मात् प्राचीनं देवो पीयते । प्रतीक्षाः प्रजा जायन्ते” (तैमा ३.३.६) इति । “पश्चात् प्रागमुपगृह्णाति” इति हि पूर्व “विहितस्य प्रागमुदगृहस्य ग्रन्थेरग्रं एत्वोर्ध्वमुत्कृत्य प्रत्यङ्मुपारवेन कर्षेत् ॥

विष्णोरिति ॥ कल्पः-“विष्णोः स्तूपोऽसीति कर्षतिवाहवनीयं प्रति .प्रस्तरमुपादधे”

(आपश्री २.८.५) इति ॥ हे प्रस्तर, त्वं व्यापिनो यज्ञस्य संघातरूपो धारकः असि ॥ तदेत-

दसीयति-“विष्णोः स्तूपोऽसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य एवै” (तैमा ३.३.६)

२० इति ॥ विधत्ते-“पुरस्तात् प्रनरं गृह्णाति । मुख्यमेवैव करोति” (तैमा ३.३.६) इति ।

वेदेः पूर्वभागे ब्रह्मा यजमानो वा प्रनरं धारयेत् । तद्य सृष्टेःसंहितम्-“ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति

यजमानो वा” (आपश्री २.८.६) इति ॥ धारणाच्च मुख्यसमानभोक्तव्यं हस्तेनास्मिनीय विधत्ते-

“इयन्तं गृह्णाति । प्रजापतिना यज्ञसुरेण संमिनम्” (तैमा ३.३.६) इति । वेदितननवाक्य इवायम-

मिनयः प्रादेनामाप्रपरावेन^{१३} व्याख्येयः ॥ तदेवानुध प्रसीतम्-“इयन्तं गृह्णाति । यज्ञरूपा संमिनम् ।

२५ इयन्तं गृह्णाति । एकावर्द्धं पुरुरे पीयेत् । पीयेत्संमिनम्” (तैमा ३.३.६) इति । परः पदे । “तद्य यज्ञपुरुरस्य हस्तपूर्वस्योदमयतः प्रादेनामात्रं भवति । प्रसारितयोरङ्गदृक्कनिकृयोरङ्गत्वोर्वायवमज्यं तावदेव

पुरुरे सामर्प्यम् । दानोपादानाद्यदोषव्यापाराणां तत्रैव निष्पत्तेः ॥ पक्षान्तरं तिष्ठते-“अपसिद्धिं

गृह्णाति । अपसिद्धिस्त्यावरद्वये” (तैमा ३.३.६) इति । यावायौघाये स्वस्य सौख्यं तावदेव गृहीयात् ।

* इदमाकर्ण्य आदि नोस्तभ्यते । अ. उ. ३.१२-“स्तुनो दीर्घश्च” ।

३० १३. तं- उदकरस्य; क-उदकसादयोः । १४. इ.उ.पा.१-स्तं विहरस्य । १५. तं-द्वर्तं
तस्य । * धीतृत्वे तु “अपादते” इति । १६. इ.उ.पा.-वेदे यज्ञरेयः । १७. इ.उ.पा.१-१३ ।

हविस्तादनादिः]

गन्धर्वोऽसि विश्वावसुर्विश्वस्मादीपतो यजमानस्य परिधिरिड ईडित.

गन्धर्वः । असि । विश्वावसुरिति विश्व-वसुः । विश्वस्मात् ।

ईपतः । यजमानस्य । परिधिरिति परि-धिः । इडः । ईडितः ।

तस्मादसुन् । “ उपमानानि सामान्यवचनैः ” (पा. २.१.५५) इति तत्पुरुषः । “ तत्पुरुषे तुल्यार्थः ” (पा. ६.२.२.) इत्यादिना, उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ ऊर्णोतिश्च ” ५. (उ. ७.२५) इति डप्रत्ययान्तः ऊर्णाशब्दः । वृषादिस्वादाद्युदात्तत्वम् (पा. ६.१.२.०३) । तादृशं त्वां स्तृणामि । पुनश्च विशेष्यते—^१स्वासस्थं शोभनाः सुखवन्तः आसितारः स्वातारश्च यस्मिन् स स्वासस्थः, आसितारः आसाः । आस उपवेशने । पचाद्यच् । स्वातारः स्याः, बिच् (पा. ३.२.७४) । समाहारद्वन्द्वः । आसस्थं शोभनमासस्थं यस्मिन्निति स्वासस्थम् । “ नञ्सुन्याम् ” (पा. ६.२.१७२) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—आसुनमासस्थम् । “ ईदशसदमितमि- १०. म्यश्च ” इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादासेरथप्रत्ययः । बहुलवचनात् सकारश्च मध्यमः उपजायते । ^२शोभनमासस्थं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । स एव स्वरः । ^३देवेभ्यः इति पठ्यर्थे चतुर्थी (पा. २.३.६२ वा १) । देवानां स्वासस्थम् । यद्वा—स्वासस्थं त्वां देवाय स्तृणामि । तादर्थ्ये चतुर्थी (पा. २.१.३६) ॥

मध्यमे परिधिं परिदधाति—‘गन्धर्वः’ इति ॥ विश्वानि वसूयस्मिन्निति विश्वावसुः^४ । १५

तत्स्वापरिमितसंपत्त्ये भवति ॥ उत्पन्नहेतुः पवित्रयोः प्रस्तरं स्वापनं विधत्ते— “ तस्मिन् पवित्रे अपिचूजति । यजमानो वै प्रस्तरः । प्राणपानी पवित्रे । यजमान एव प्राणापानी वधाति ” (तैसा ३.३.६) इति । प्रस्तरस्य यजमानवत् यजस्तिद्विहेतुतया तदभेदोपचारः ॥

ऊर्णोति ॥ कल्पः * “ यद्विद्येद्यान् स्तृणामि देवयद्विर्णोन्नदस् त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्य इति ” (बौध्नी १.१३) इति । अत्र शाखास्मरानुसारेण ‘ देवयद्विः ’ इत्येतत् परं पूरितम् ॥ हे देवयद्विः, त्वं २० कम्बलवत् ^१मृदुरूपं, देवानां सुखेनास्तु ^२स्थानभूतं त्वां देवा स्तृणामि ॥ व्याकृते—“ ऊर्णोन्नदस् त्वा स्तृणामीत्याह । यथायजुरवैतत् । स्वासस्थं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य यदेनत् स्वासस्थं करोति ” (तैसा ३.३.६) इति ॥ विधत्ते—“ यद्विः स्तृणामि प्रजा वै यद्विः । वृषित्री वेदि । प्रजा एव वृषिन्या प्रतिष्ठापयति ” (तैसा ३.३.६) इति । तत्रैव विशेषं विद्यते—“ अततिद्वन्द्वं स्तृणामि । प्रजयैवेन पशुभिर- मतिद्वर्षं करोति ” (तैसा ३.३.६) इति । भूमिस्वरूपमत्यन्तं यथा न दृश्यते तथा बहुलं स्तृणीयात् । २५ यदुपजायश्वावसु यजमानोऽपि वैदेहिकैरदृश्यमानः प्रभुर्भवति ॥

गन्धर्व इति ॥ कल्पः— “ अथ प्रस्तरपाणिः प्रागस्मिन्स्य परिधीन् परिदधाति गन्धर्वोऽसि

* विभित्ताकारं सूत्रमिदमुपादौ । † इदमाकारं सूत्रादि नोपज्ज्यते । उपादौ “ शब्दस्य ” (उ. ३.१.३) इत्यादीनि चत्वारि सूत्राणि अथप्रत्ययविधायकानि दृश्यन्ते । ३-३. ब- शोभमानमासस्थमस्मिन्निति । ४. मै- ‘ विश्वावसुः ’ नास्ति ।

* श्रीतसूत्रे ॥ “ यद्विर्मुष्टिम् ” इति । १८. क-मृदुरोरूपः । १९. आ. पा. हा-स्थानरूपम् । ३०

* धीतसूत्रे उ “ प्रागस्मिन्स्य ” इति ।

- इन्द्रस्य बाहुरसि (१) दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड ईडितो मित्रावरुणौ
 त्वोत्तरतः परि धचां ध्रुवेण धर्मणा यजमानस्य परिधिरिड ईडितः
 इन्द्रस्य । बाहुः । असि (१) । दक्षिणः । यजमानस्य । परिधिरिति परि-धिः । इडः ।
 ईडितः । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । त्वा । उत्तरत इत्युत्-तरतः । परीति ।
 ५ धत्ताम् । ध्रुवेण । धर्मणा । यजमानस्य । परिधिरिति परि-धिः । इडः । ईडितः ।

- बहुमीहौ “ विश्वस्य यमुराटोः ” (पा ६.३.१२८) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । “ बहु-
 मीहौ विश्वं संज्ञायाम् ” (पा ६.२.१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । “ विश्वावसुः नाम
 गन्धर्वः । स शत्रुनिग्रहसमर्थः, स एव त्वम् असि इति परिधेः स्तुतिः । यस्मादेवं तस्मात्
 विश्वस्मात् ईयतः हिंसकात् राक्षसादेर्जनात् । ईय गतिर्हिंसादानेषु, अनुदात्तेत्, मौवा-
 १० दिकः । व्यत्ययेन शतप्रत्ययः । “ अदुपदेशात् ” (पा ६.१.१८६) इति उभार्य-
 धातुफानुदात्तत्वेन धातोरेव स्वरः । यजमानस्य परिधिः परितः सर्वतो धाता रक्षकस्त्वमसि ।
 “ तपसर्गे धोः किः ” (पा ३.३.९२) इति किप्रत्यये कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किच-
 इडन् पशवश्च, तद्वान् इडः, तत्साधनत्वात् । अर्शआदित्वादच् (पा ५.२.१२७) । अतः
 एवासर्वैः ईडितः स्तुतः ॥

- १५ दक्षिणं परिदधाति—‘ इन्द्रस्य ’ इति ॥ इन्द्रस्य यः दक्षिणः बाहुः महावीर्यः,
 स एव त्वम् असि इति दक्षिणस्य परिधेः स्तुतिः । “ स्वाङ्गाह्यायामादिर्वा ” (कि ९)
 इति दक्षिणशब्द आपुदात्तः । गतमन्यत् (तैसं १.१.११) ॥

- उत्तरं परिदधाति—‘ मित्रावरुणौ ’ इति ॥ ध्रुवेण अचलेन निरयेन धर्मणा
 कर्मणा मित्रावरुणौ एव च त्वामुत्तरतः परि धत्ताम् । समानमन्यत् (तैसं १.१.११) ॥

- २० विधावमुर्विश्वस्मादीपतो यजमानस्य परिधिरिड ईडित इति मध्यमम् । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो यजमानस्य
 परिधिरिड ईडित इति दक्षिणम् । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा यजमानस्य परिधिरिड
 ईडित इत्युक्तम् ” (बौध १-१३) इति ॥ द्वे मध्यमपरिधे, त्वं विश्वावसुनामा गन्धर्वः भूति,
 तद्वत् रक्षकत्वात् । तेन सर्वस्मात् हिंसकात् यजमानस्य परिपोषकोऽन्यस्य स्तुतो भव ॥ एवमुत्तरयो-
 र्योग्यम् ॥ ध्रुवेण धर्मणा अनुष्ठीयमाननित्यकर्मनिमित्तम् ॥ विधिर्यकं श्वाचष्टे—“ धारयन् प्रस्तरं
 २५ परिपीन् परिदधाति । यजमानो वै प्रस्तरः । यजमान एव तत्स्वयं परिपीन् परिदधाति । गन्धर्वोऽपि
 विश्वावसुरित्याह । विधमेगानुर्वजमाने दधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने
 दधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तामिवाह । माण्यपानौ मित्रावरुणौ । माण्यपानादेवपरिमन् दधाति ”
 (तैमा ३.१.९) इति ॥

सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याधिदमिशस्त्वा
वीतिहोत्रं त्वा कवे धुमन्तु२ समिधीमह्यं बृहन्तमध्वरे

सूर्यः । त्वा । पुरस्तात् । पातु । कस्याः । चित् । अभिशस्त्वा इत्यभि-शस्त्वाः ।
वीतिहोत्रमिति वीति-होत्रम् । त्वा । कवे । धुमन्तुमिति धु-मन्तम् । समिति । इधीमहि ।
अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ।

“ देवताद्वन्द्वे च ” (पा ६.२.१४१) इति मित्रावरुणशब्दे पूर्वोत्तरपदयोः “ युगपत्प्रकृति-
स्वरत्वम् ॥

सूर्येण पुरस्तात् परिधानकार्यं करोति-‘सूर्यः’ इति ॥ ‘सूर्यः एव त्वां
‘पुरस्तात्’ पातु रक्षतु । कस्मात् ? ‘कस्याधित् यतः कुतश्चित्’ ‘अभिशास्त्वाः’
अपरिमितायाः अभिशापात् रक्षःप्रभृतिमयुक्तत्वात् । शशु हिंसायाम् । “ तितुव्रतपसि ” १०.
(पा ७.२.९) इति इट्प्रतिषेधः, “ तादौ च निति कृत्यतौ ” (पा ६.२.५०)
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । “ निपाता आद्युदात्ताः ” (फि ८०), “ उपसर्गाश्चाभिर्जम् ”
(फि ८१) इत्यभिशाब्दोऽन्तोदात्तः । एवं कस्याधित्वेन “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८)
इति प्राप्तं विभक्त्युदात्तात्वं “ न गोमन् ” (पा ६.१.१८२) इति प्रतिषिध्यते ।

ऊर्ध्वं^१ समिधावाद्धाति^२—‘ वीतिहोत्रम् ’ इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ ‘ वीतिहोत्रम् ’ १५
इट्स्तोत्रम् । वीतेः कान्तिकर्मणः “ मन्त्रे व्ये ” (पा ३.३.९६) इत्यादिना कर्मणि क्तिन्-
प्रत्यय उदात्तः । वेतव्या कभिनव्या होत्रा वाक् स्तोत्ररूपा होतृव्यापारो वा यस्य तं ‘ वा हे
‘ कवे मेधाविन् ’ अग्ने, ‘ धुमन्तं दीक्षितमन्तम् । “ ह्रस्वनुङ्म्या मनुप् ” (पा ६.१.१७६)
इति मनुप् उदात्तत्वम् । ‘ बृहन्तं महान्तं ’ ‘ समिधीमहि प्रागेव दीक्षितमन्तं सन्तम् अनया समिधा

सूर्य इति ॥ वीजयनः—“ अथ सूर्येण पुरस्तात् परिदधाति सूर्यस्या पुरस्तात् पातु २०
कस्याधिदमिशस्त्वा इति ” (बोधो १-१३) इति । आपस्तम्बः—“ आहवनीयमभिमन्त्र्य ”
(आपधो २.९.७) इति ॥ ‘ कस्याधित्’ ‘ अभिशस्त्वाः’ सर्वस्या अपि हिंसायाः ॥ अनेनैवाभिप्रायेण
‘ वाचष्टे—“ सूर्यस्या पुरस्तात् पातित्याह । रक्षसामपहये । कस्याधिदमिशस्त्वा इत्याह ।
अपरिमितादेवेन पाति ” (तैसा ३.३.९) इति ॥

वीतिहोत्रमिति ॥ कस्यः—“ ऊर्ध्वं “ आधारसमिधावाद्धाति वीतिहोत्रं त्वा कवे धुमन्तु २५.
‘ समिधीमहि । कीदृशो त्वा ? वीतये व्याप्तये समुदये होत्रं होमो यस्य तं ‘ वीतिहोत्रम् ॥ एतमेवार्थं
दर्शयति—“ वीतिहोत्रं त्वा कवे इत्याह । अग्निमेव होत्रेण समर्पयति । धुमन्तु २ समिधीमहीत्याह
समिधे । अग्ने बृहन्तमध्वरे इत्याह बृहन्ते ” (तैसा ३.३.९) इति ॥

५. मै-प्रकृतिस्वरत्वम् । ६-६. क-ऊर्ध्वं समिधवाद्धाति ।

* धोतपुत्रे ‘ सापात् ’ इति च्चं भाति ।

- लुह । १६६ दिवाद्दह (पा ३.१.५५) । १ ताः लुचः हे १ विष्णो सर्वस्य पालक, १ पाहि, १ यज्ञं १ पाहि, १ यज्ञपति यज्ञमानं च १ पाहि । “ पत्यवैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । १ यज्ञनियं यज्ञस्य नेतारं १ मां च १ पाहि । यज्ञं नयतीति “ सत्सूद्विप ” (पा ३.२.६१) इत्यादिना कियं । “ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.४.७७ वा १)
- ५ इति इयङादेशेन “ एरनेकाचः ” (पा ६.४.८२) इति यणादेशो वाच्यते । कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वम् (६.२.१३९) । १ समानवाक्ये ‘ पदात् परत्वाभावात् ’ १ प्रथमवर्ज-तिष्ठन्तानां निघाताभावः ॥

॥ इति प्रथमे एकादशोऽनुवाकः ॥

- पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपति पाहि मां यज्ञनियमिति ” (बौध् १.१३) इति ॥ लोकेऽवश्यमावि फलं, १० वत्परत्वेन भाविते प्रस्तरे लुचोऽवस्थिताः ॥ एतदेव दर्शयति—“ एता असदन्तु कृतस्य लोक इत्याह । सत्यं वै सुकृतस्य लोकः । सत्य एवैनाः सुकृतस्य लोके सादयति । ता विष्णो पाहीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य धारयै । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपति पाहि मां यज्ञनियमितीत्याह । यज्ञाय यजमानाधारमने । तेभ्य एवाऽऽधिपमारास्तेऽनार्ये ” (सैमा ३.३.६) इति । अतिर्यज्ञपुरयकर्तृकं लुचां पोषणम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

- १५ “ कृष्ण इत्थं मेविर्वेदि बहिर्वेदिः समुत्तति ।
दिवे त्रिमिर्वेदिपोऽग्रमभ्यमूलाणि चोक्षति ॥ १ ॥
स्वधा दीर्घं क्षिपेद्भूमौ विष्णोः प्रस्तरमुग्रयेत् ।
ऊर्णां बहिस्तृतिर्यन्त्र त्रिमिञ्चीन् परिषीद् क्षिपेत् ॥ २ ॥
सूर्योऽग्निमन्त्र्य पूर्वोऽग्निं वीत्याधारसमिस्त्वितिः ।
विशो आधाय विष्टवी वसू प्रस्तरसादनम् ॥ ३ ॥
शुहृपधुभिरासाद्य लुच एतास्तु मन्त्रयेत् ।
एकादशानुवाकेऽस्मिञ्जीरिषा मन्त्रविनातिः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

- २५ “ यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।
सामानाधिकरण्ये न स्वादेकस्यान्यनामता ॥
गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरलक्षिते ।
मीमांसित्वापभावेन पूर्ववच्चान्न संस्तुतिः ॥

अर्थमेदादनामत्वं गुणध्वेत् प्रहियेत सः ।

यागसाधकत्वाद्वा^{२२} विधेयप्रस्तरस्तुतिः ” (जैन्या १.४.३६-३८) इति ॥

इदमाग्न्याये— “ यजमानः प्रस्तरः ” (द्र. तैपा ३.३.६) इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो

नामधेयं, प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम् । कुतः ? “ उद्भिदा यागेन ” इत्यादाविव सामानाधि-
करण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरेष इत्यपरः । तथाऽपि यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्या-
भावात् प्रस्तरकार्ये स्तुतधारणादौ यजमानस्य शक्तत्वात् यजमानस्यो गुणो विधीयते । एवं सति पश्चात्
श्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चात्र पूर्वन्यायेन
स्तुतिः संभवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरंशंशित्वमावात् । “ वायुर्वै क्षेपिष्ठा
देवता ” (तैस २.१.१), “ ऊर्जोऽवरद्वये ” (मैस १.१.८) इत्यादिवत् स्तुतिरिति चेत् । न । क्षिप्र-
त्वादिधर्मवद् कस्यचिदुत्कर्षस्याप्रतीतिः । तस्माच्चामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते भ्रमः— गोमहिषयोरिवार्थ-
मेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वात् नामत्वं युक्तम् । गुणपक्षे त्वमौ प्रहृत्यस्य प्रस्तरविषयत्वात् यजमाने प्रहृते सति
कर्मलोपः स्यात् । तस्मात् विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तुयते । यथा ‘ सिंहो देवदत्तः ’ इत्यत्र सिंहगुणेन
शौर्याविनोपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तुयते तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरौ यजमानशब्देन
स्तुयते । एवं “ यजमानो वा एककपालः ” (मैस १.१०.७) इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

अथ व्याकरणम् ॥ “ कृष्णस्याभृगाख्या चेत् ” (कि ११) इति कृष्णशब्दस्याऽऽद्युदात्तः । आख- १५

रेष्ट इत्यत्र प्रातिपदिकस्वरौ वा समासस्वरौ वा कृतस्वरौ वा कृतप्रत्ययान्तत्वेन याथादिस्वरौ (पा ६.२.१४४)
वाऽभ्युदात्तत्वम् । वेदिशब्दस्यैवप्रत्ययान्तत्वेन नित्स्वरः (पा ६.१.१९७) । विष्णुशब्दो जुप्रत्ययान्तः ।
स्तुपशब्दो घृषाविः (पा ६.१.२०३) । ऊर्जाशब्दस्य घृषादिवत्वाद्युदात्तत्वे (पा ६.१.२०३)
सत्युपमानपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् (पा. ६.२.२) । स्वासस्थमित्यत्र “ नन्बुभ्याम् ” (पा. ६.२.१७२)
इत्यन्तोदात्तः । विश्वावसुमित्यत्र “ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ” (पा ६.२.१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । २०
इपयो यजमानस्येत्युभयत्र लसावभावात् कृत्स्वरः (पा ६.१.१८६) । मित्रावरुणमित्यत्र देवताद्वन्द्वस्वरः
(पा ६.२.१४१) । उचरत इत्यत्रातसुप्प्रत्ययान्तत्वेन चित्स्वरः (६.१.१६३) । धर्मेणेत्यत्र मनिप्रत्य-
यान्तत्वात् नित्स्वरः (पा ६.१.१९७) । २१ सूर्यशब्दो निपातनादाद्युदात्तः (पा ३.१.११४) । कल्पा इत्यत्र
“ सावेकाथः ” (पा. ६.१.१६८) इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते “ न गोश्चन्सावधर्मोराष्ट्रकुङ्कुमपः ”
(पा ६.१.१८२) इति प्रथमैकवचने साववर्णान्तत्वेन निषिध्यते । अभिशस्त्या इत्यत्र “ तादौ च ” २५
(पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरः । जीतिहोत्रमित्यत्र “ मन्त्रे वृषेपचमनत्विद्भूवीरा उदात्तः ”
(पा ३.३.९६) इति व्रीधातोर्दात्तत्वे किन्प्रत्यये सति बहुव्रीहिस्वरः । घृताचीत्यत्र कृत्स्वरः
(पा ६.२.१३९) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥ ३०

२२. तं-साधनताद्वारा ।

* उद्भिद्वृत्तोऽयं पाठः । मुद्रितपुस्तके लिखितपुस्तकेषु न “ कृष्णस्य भृगाख्या
चेत् ” इति पाठः वर्तते । २३. आ.पा.हा-सूर्यशब्दे ।

भुवनमसि वि प्रथस्वाग्ने यष्टिदं नमः ।

भुवनम् । असि । ॥ वीति । प्रपस्व । अग्ने । यष्टिः । इदम् । नमः ।

- अग्नेण जुहूपभृतौ प्राश्नमञ्जलिं करोति—‘भुवनम्’ इति यजुरादिकयैकपदया गायत्र्या ॥ हे ‘अग्ने’ यष्टः यागस्य निर्वर्तक । “अग्निर्वै देवानां यष्टः” (तैत्रा ३.३.७) इति १५ प्राक्षणम् । ‘अत्र पादादित्वात्’ ‘अग्ने’ इति न निहन्यते । “आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्” (पा ८.१.७२) इति तस्याविद्यमानत्वात् ‘यष्टः’ इत्यपि न निहन्यते । द्वयोरपि पाठिक-माद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । त्वं ‘भुवनम्’ असि, त्वदायत्तत्वात् समस्तभूतजातस्य । तस्मात् ‘भुवनमिव’ वि ‘प्रपस्व विस्तीर्णो भव । तुभ्यम्’ इदं ‘नमः । अयमञ्जलिस्त्वां प्रीणयितुं क्रियते ॥

- एकादशोऽनुवाक इभ्यार्हः क्षुब्धो प्रोक्षणादितन्त्रमुक्तम् । तत्राज्यहविषा पूर्णानां क्षुब्धां यदासादन-
१० मुक्तं तेन पुरोडाशास्त्राणां ध्वयोरपि वेद्यामासादकमुपलक्ष्यते । ते मन्त्रास्त्वच्छिद्रकाण्डादौ (तैत्रा ३.७.५) ब्रह्म्याः । सर्वेषु हविःप्रासादितेष्वन्नावभ्याहितानामिभ्यकाष्ठानामुपरि ‘होतुमाधारी द्वादशो विधीयते’ ॥
भुवनमिति ॥ कल्पः—“अथाग्नेण जुहूपभृतौ प्राश्नमञ्जलिं करोति भुवनमसि वि प्रथस्वाग्ने यष्टिदं नम इति” (बौध १.१.५) इति ॥ जुहूपभृत्यां पूर्वस्मिन् देश आहवनीयं ‘प्रथममञ्जलिः । हे यागनिष्पादकाग्ने, त्वं ‘भुवनम्’ असि । भवन्त्यस्माद्भूतानीति भुवनम् । अतो भूतकारणत्वात् विस्तृतो भव । इभ्यमिदमञ्जलिस्त्वं नमः अस्य ॥ अस्य मन्त्रस्य द्वितीयाधारहोपत्वादनन्तरकस्य प्रथमाधारस्य पूर्वमनुष्ठेयत्वात् त्वं विधिसुः ततः पूर्वं होतारं प्रति प्रथममन्त्रमुत्पादयति—“अग्निना वै होत्रा । देवा अमुरानम्यभवन् । अग्नये समिप्यमानायानुमदीत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै” (तैत्रा ३.३.७) इति । हे होता, इभ्यकाष्ठैः समिप्यमानायागुरुरास्मान् मन्त्रान् ब्रूहि । तमिन् प्रथमपर्वसुर्होता । देवाः पूर्वं स्वकीयेषु यागेषु याहिं होतारं कृत्वा तन्मुलेनागुरानवन् । अतोऽद्यापि वैरितिरस्काराय समन्तरैः काष्ठैरग्निः प्रज्वलितः
२० कार्यः ॥ संप्रदायिदिष्टमिदं विधते—“एकविंशतिमिभ्यदास्ति भवन्ति । एकविंशतो वै पुरुषः । पुरुषत्वायै” (तैत्रा ३.३.७) इति । “दश इत्याह अङ्गुलद्वयो दश पञ्च आत्मैकविंशः” (तैत् १.१.१) इत्यन्यत्राऽऽस्तातम् ॥ होत्रा “प्र वो वाज अग्निधवः” (असं ३.२.७.१) इत्यादिपृष्ठं समिधेनीसंशकास्यनूप्यमानासु काष्ठानामग्नौ ‘प्रक्षेपं विधते—“पञ्चदशोऽभ्यदास्त्वभ्यादधाति । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्धमासतः संवासर आप्यते” (तैत्रा ३.३.७) इति । “क्रियत्संख्यैर्यमासैः ।
२५ यद्विंशतिसंख्याकैरित्यर्थः ॥ अवशिष्टानां वर्षणां काष्ठानां विनियोगमाह—“ग्रीन् परिधीन् परिदधाति । ऊर्ध्वं समिधावाद्धाति । अनुधाजेभ्यः समिधमतिशिनष्टि । पट् संपद्यन्ते । पट्पा क्रतवः । अतूनेष प्रीणाति” (तैत्रा ३.३.७) इति । ‘गन्धर्वोऽसि’ (तैत् १.१.११) इत्यादयः परिधिमन्त्राः । ‘धीतिहोत्रम्’ (तैत् १.१.११) इत्यादिरूपसमिधमन्त्रः । ते च पूर्वोनुवाकेऽभिहितः ॥ ‘अग्निप्रज्वा-
लनाय वायुपादने विधते—“वेदभ्योपवाजपति । प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यः प्राजाः । वज्रमान

- ३० १. ३-‘यत्र’ नास्ति । २. ३-‘भुवनमिव’ नास्ति ।

१-१. ४-होतुमाधारी द्वादशे विधीयते । २. इ.उ.पा.भा.हा-प्रत्यक्षलिः । ३. त्वं-इति इत्यत्रा । ४. इ.उ.भा.-होत्रम् । ५. व-वैतेत्यर्थः । ६. आ.इ.उ.पा.भा.हा-अग्निप्रज्वालनाय ।

भाषात]

लुह्येष्टाभिस्त्वा ह्वयति देवयज्याया

लुहुं । एति । इहि । अग्निः । त्वा । ह्वयति । देवयज्याया इति देव-यज्यायै ।

दक्षिणेन लुह्मादत्ते—'लुहु' इति ॥ हे 'लुहु' 'एहि अस्मद्वत्तमागच्छ । पतः 'अग्निः
त्वा' 'देवयज्यायै देवपागार्थमाह्वयति । "छन्दसि निष्ठव्यं" (३.१.१२३) इत्यत्र देवयज्या-

आहुवनीयः । यजमान एव प्राणं दधाति " (तैसा ३.३.७) इति । वेदस्य प्रजापतिश्चमुत्वात् प्रजापत्य- ५
त्वम् । प्राणवायोः प्रजापतिस्तृतीयः प्रजापत्यत्वम् । आहुवनीयस्य प्रस्तारन्यायेन यजमानत्वम् ॥ आहुतिं
विधत्ते— " त्रिरुपवाजयति । अयो वै प्राणाः । प्राणानेवाहिम्नं दधाति " (तैसा ३.३.७) इति ।
प्राणोऽपानो ध्वानश्चेति प्राणानां त्रिरुपम् । अनेकगुणविरिष्टं प्रयसापारं विधत्ते— " वेदेनोपयज्य
सुवेण प्रजापत्यमाधारमाधारयति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजापतिं मुखत आरभते । अयो प्रजापतिः
सर्वा देवताः । सर्वा एव देवताः प्रीणति " (तैसा ३.३.७) इति । उपयज्य वेदस्योपरि सुवमवस्था- १०
प्येत्यर्थः । आहुतीनामादित्वात् अयमाधारो यज्ञस्य मुखम् । तस्मिन् मुखे यज्ञलक्षणेन यज्ञस्य
प्रजापतिमेवाऽऽरब्धवान् भवति ॥ प्रजापतेः सर्वदेवतारूपस्वोपपादनं वागसनेयिन एवमामनन्ति—
" तृषादिदमाहुसुं यजामुं यजेत्येकेकं " देवमेतस्यैव सा विवृष्टिः । एष उ होव सर्वे देवाः " (बृह १.४.६) इति ॥ आग्नीध्रे प्रति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति— " अग्निमग्नीतिप्रक्षिः संसृज्जीत्याह ।
ध्यावृदि यज्ञः । अयो रक्षसामयहृत्सै " (तैसा ३.३.७) इति । यैर्देवैरिष्मः पूर्व संनक्षत्रैरभिवाक्या १५
संमार्जनमभिनैतव्यम् । ' हे अग्नीद् ' इति संबोध्य तत्रास्ती प्रेष्यते । ' त्रिरिष्टः ' इति धीप्सा परिधि-
संमार्जनपेक्षा । उद्दिधत्ते— " परिधीन्समाहिं । सुवात्येवैनाद् " (तैसा ३.३.७) इति ॥ प्रतिपरिधि
त्रिराहुतिं विधत्ते— " प्रक्षिः संसाहिं । ध्यावृदि यज्ञः । अयो मेधस्याय । अयो वृते वै देवाश्वाः ।
देवाश्चानेव तत्संसाहिं । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ " (तैसा ३.३.७) इति । देवाधार्येन भाषिज्ञाः
हवर्गप्राप्तये भवन्ति । द्वयोराधारयोः क्रमेण गुणमेव विधत्ते— " आसीनोऽस्यमाधारमाधारयति । विष्टव्यम् । २०
मथाऽनो वा रथं वा युज्यात् । एवमेव तद्व्ययुर्थं शुनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्याभ्युदये " (तैसा ३.३.७)
इति ॥ शकृदस्य ग्राममिह बलीवर्दुभयम् " उपर्यासीनेन प्रेष्यते । द्वितीयपृथ्वीमादिकं तु सूमी
स्मितेन । यद्वाधारयः स्वर्गलोकमग्निलक्ष्य वहनाय भवति । एतद्व्ययुर्थं प्रशंसति— " वहन्त्येनं प्राण्याः
पशवः । य एवं वेद " (तैसा ३.३.७) इति । बलीवर्दीषादयो आग्याः ॥ " तिष्ठन्त्यम् " इति
विहितस्य द्वितीयाधारस्य संयग्धिषु मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रं ध्यावृते— " सुवनमसि वि प्रयस्वेत्याह । यज्ञो वै २५
सुवनम् । यज्ञ एव यजमानं प्रजाया पशुभिः प्रययति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह । अग्निं देवानां यष्टा । य
एव देवानां यष्टा । वस्मा एव नमस्करोति " (तैसा ३.३.७) इति । पूर्वोक्तिनिर्वचनेन भूतोत्पत्तिकारण-
त्वादन्यमिहो यज्ञो सुवनम् । यष्टा देवपूजकः । अग्निप्र हव्यवहनेन देवान् पूजयति ॥

लुहेदीति ॥ कस्य :— " अयाऽऽदत्ते दक्षिणेन लुहुं लुहेष्टाभिस्त्वा ह्वयति देवयज्याया इति ।

७. आ.इ.उ.क.पा.मा.हा-देवमेतस्यैव; न-देवमेतस्यैव; तं-देवमेतस्यैव; [अस्माभिः स्वीकृतः ३०
पाठः बुद्धदार्पणकमनुसृत्य शुद्धोक्त्य दत्तः] । ८. तं.न.-युज्यात् ।

उपभूदेहि देवस्त्वा सविता हवति देवयज्याया अग्नाविष्णु मा वामव क्रमिपुं

वि जिहायां मा मा सं तां लोकं मे लोककृता कृणुत

उपभूदित्युप-भूत् । एति । इहि । देवः । त्वा । सविता । हवति । देवयज्याया इति
देव-यज्यायै । अग्नाविष्णु इत्यग्ना-विष्णु । मा । वाम् । अवेति । क्रमिपुम् । वीति । जिहायाम् ।

५ मा । मा । समिति । ताप्तम् । लोकम् । मे । लोककृताविति लोक-कृता । कृणुतम् ।

शब्दो यप्रत्ययान्तो निपातितः । “ आग्नेयी वै जुहः ” (तैत्रा ३.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

सन्वेनोपभृतमादत्ते-‘ उपभूत् ’ इति ॥ हे ‘ उपभूत् ’, ‘ एहि । यतः सर्वस्य-प्रेरकः
‘ सविता ‘ देवयज्यायै आहवति । ‘ सावित्र्युपभूत् ’ (तैत्रा ३.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अत्याक्रामं जपति-‘ अग्नाविष्णु ’ इति ॥ अग्निराहवनीयः, विष्णुर्यज्ञः, यज्ञश्चान्तर्बेदि
१० लुचामप्रत आस्ते । तावाह-हे ‘ अग्नाविष्णु, युवामहं ‘ मा ‘ अव ‘ क्रमिपुम् अवक्रम्य मा गाम् ।
“ नेटि ” (पा ७.२.४) इत्यनेन वृद्धिप्रतिषेधः । तदर्थं युवां ‘ वि ‘ जिहायां मम ‘ मार्ग-
प्रदानार्थं विगच्छतम् । ‘ मा मां च ‘ मा ‘ सं ‘ तां संतप्तं मा कार्त्तम् । “ झलो झलि ”
(पा ८.२.२६) इति सिचो लोपः । “ वदप्रजहल ” (पा ७.२.३) इति वृद्धिः ।

सन्वेनोपभृतमुपभूदेहि देवस्या सविता हवति देवयज्याया इति ” (यौधेय १.१५) इति ॥
१५ अन्वयोर्मन्त्रयोरन्वयविवक्ष्यवस्था मुच्छेत्पाह-“ जुह्वेद्वस्मिन्स्या हवति देवयज्याया इत्याह । आग्नेयी मे
जुह्वः । सावित्र्युपभूत् । ताम्यामेवेने प्रवृत् आदत्ते ” (तैत्रा ३.३.७) इति । अग्निसमिधारी ‘ जुह्वपभृतोः
सुषोरभिमानिदेवते १० ॥

अग्नाविष्णु इति ॥ बोधायनः-“ अत्याक्रामजपत्यग्नाविष्णु मा वामवक्रमिपुं वि जिहायां मा
मा संतापं लोकं मे लोककृता कृणुतम् ” (यौधेय १.१५) इति । अत्याक्रमणप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः-
२० “ अग्नाविष्णु मा वामवक्रमिपमित्यग्रेण * सुषोऽपरेण मध्यमे १ परिधिमनवक्रामं प्रस्तरं दक्षिणेन पदा
दक्षिणाऽतिश्रामति । उदक् सन्वेन ” (आपधौ २.१३.५) इति ॥ ११ मध्यमपरिधेः पुरतोऽवस्थित
आहवनीयोऽग्निः ततः पश्चात्सुचामप्रभागे शास्त्रदृष्ट्यावस्थितो वज्रमिमानी विष्णुः । हे ‘ अग्नाविष्णु,
आधारहोमार्थं सुषोमेभ्ये गच्छप्रवह पादेन युवां ‘ मा ‘ अव ‘ क्रमिपुम् । मम गमनवक्रात्ताय युवां
विपुकी भवतम् । मां प्रति संतापं ‘ मा कुरुतम् । किं च स्थानकारिणी ११ युवां मम गमनस्थानं कुरुतम् ॥
२५ यथोक्तमपि दर्शयति-“ अग्नाविष्णु मा वामवक्रमिपमित्याह । अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पश्चात् ।
ताम्यामेव श्रिष्टोऽप्यात्मानमति । वि जिहायां मा मा सं तासमित्याहवित्सायै । लोकं मे लोककृता
कृणुतमित्याह । आग्निपमेवैतामातास्ते ” (तैत्रा ३.३.७) इति ॥

३. य-सदेवाह । ४. य. मे-इत्यादिना । ५. तं. ति- मार्गप्रदर्शनार्थम् ।

१. इ.उ. पा.मां.हा-‘ जुह्वपभृतोः ’ वासित । २०. तं-‘देवो । * धौतमूत्रे ‘ सुषोऽपरेण ’ इति
३. पाठः । ११. आ.इ.मां-परिधिमनवक्रामन्; ६-परिधिमनवक्रामन् । १२. उ.पा.मां-मध्यमे परिधिम्; हा-
मध्यमपरिधिम् । १३. आ.इ.उ.पा.मां.हा-‘ कारणी ।

भाषारः]

विष्णोः स्थानमसीत् इन्द्रो अकृणोद्दीर्घाणि समारम्भ्योर्ध्वो
अध्वरो दिविस्पृशमहुतो (१) यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान्त्स्वाहा
विष्णोः । स्थानम् । असि । इतः । इन्द्रः । अकृणोत् । दीर्घाणि ।
समारम्भेति सम्-आरम्भ्य । ऊर्ध्वः । अध्वरः । दिविस्पृशमिति दिवि-स्पृशम् ।
अहुतः (१) । यज्ञः । यज्ञपतेरिति यज्ञ-पतेः । इन्द्रावान्तितीन्द्र-वान् । स्वाहा ।

हे^१ लोककृतौ स्थानप्रदौ, मम च^२ लोकं स्थानं कृणुतं कुरुतम् । “ धिन्विकृण्वोर च ”
(पा ३.१.८०) इत्युप्रत्ययः । “ अतो छोपः ” (पा ६.४.४८) ॥

स्थानं कल्पयति—‘ विष्णोः’ इति ॥ ‘ विष्णोः यज्ञात्मनः ’ स्थानम् ‘ असि । अतः
प्रशस्तेऽस्मिन् स्थाने स्थित्वा यागं निर्वर्तयामीति भावः ॥

आधारमाधारयति—‘ इतः ’ इति ॥ ‘ इतः अस्मादाधारात् समारम्भ्य ’ इन्द्रः ‘ दीर्घाणि १०
धृप्रवधादीनि ’ अकृणोत् करोति स्म । “ अनुदात्ते च कुधपरे ” (पा ६.१.१२०) इति
प्रकृतिभावः । पूर्वबहुप्रत्ययः । किञ्च अयमाधारः ‘ ऊर्ध्वः ऊर्ध्वलोकगामी भूत्वा, ’ अध्वरः
अध्वर्यः । “ नञ्सुप्प्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वबत् प्रकृति-
भावः । हिंसकरहितः केनचिदप्यहिंसितश्च भूत्वा ‘ तमिन्द्रं ’ दिविस्पृशम् अकरोत् ।
“ स्पृशोऽनुदके कित् ” (पा ३.२.५८), “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” (पा ६.३.१४) १५
इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः (पा ६.२.१३९) । “ आधारमाधार्यमाणमनु समारम्भ्य ”
(तैमा ३.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । कोऽस्य विशेषः यत एकमेकरोदित्याह—‘ इन्द्रावान् इन्द्रेण

विष्णोरिति ॥ बौधायनः—“ स्थानं^१ कल्पयते विष्णोः स्थानमसीत् ” (बौधौ १.१५)
इति । आपस्तम्बः—“ विष्णोः स्थानमसीत्वतिष्ठते । अन्तर्वेदि दक्षिणः पादो भवत्यवमः सत्यः ।
‘ अथोर्ध्वेतिष्ठन् दक्षिणं परिधिसंघिमन्त्वबह्वत् ” (आपधौ २.१३.७-८) इति ॥ हे भूपदेश, त्वं^२
यज्ञपुरुषस्य स्थानम् असि ॥ यज्ञपुरुषयुक्तमतिशयं दर्शयति—“ विष्णोः स्थानमसीत्याह । यज्ञो हे
विष्णुः । एतत् खलु वै देवानामपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । देवानामेव अपराजित आयतने
तिष्ठति ” (तैमा ३.३.७) इति । देवयजनमूच्यतिरिक्तभूमेरसुराधीनतया तत्र देवानां पराजयेऽपि
यज्ञप्रदेशोऽपराजितः ॥

इत इति । बौधायनः—“ अन्वारब्धे यज्ञमाने सज्यसे परित्योः संस्पृशान्नुदुस्तिष्ठन्नु- २५
भाधारमाधारयति संजगं ब्राह्मणमव्ययच्छिन्नं चिह्नं इन्द्रो अकृणोद्दीर्घाणि समारम्भ्योर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमहुतो
यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान्त्स्वाहेति ” (बौधौ १.१५) इति । आपस्तम्बः—“ समारम्भ्योर्ध्वो अध्वर इति

६. मे-वाम् । ७. न-एनमिन्द्रम् ।

१४. आ. ६-कल्पयति । १५. आ. ७-‘ अथ ’ नास्ति । ‘ अथोर्ध्वेतिष्ठन् ’ इति ।

बृहद्भाः पाहि मां अग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भज ।
बृहत् । भाः । पाहि । मा । अग्ने । दुश्चरितादिति दुः-चरितात् ।

एति । मा । सुचरित इति सु-चरिते । भज ।

देवतया तद्वान् । “अन्येषामपि दृश्यते” (पा ६.३.१३७) इति दीर्घः । यतोऽयमाचारः
५ इन्द्रावान्, तस्मादयमेव खलु यज्ञपतेः यजमानस्य । “यत्यावैश्वर्ये” (पा ६.२.१८)
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहुतः अकुटिलः निश्चितफलः यज्ञः । स्वाहा स्वयमेवैष
सरस्वत्याह । अहुत इति, “हु हरेदच्छन्दसि” (पा ७.२.३१) इति हुभावः । होमपक्षे
स्वाहेति प्रक्षेपायो निपातः ॥

कुचमुदगृह्णाति—‘बृहत्’ इति ॥ क्रियाविशेषणम् । भासते इति भाः । “भाज-
१० भास” (पा ३.२.१७७) इत्यादिना क्प् । यस्मादयमग्निरेनाचारेण भृशं भासते
प्लवति तस्मात् कुचमुदगृह्णातीति भावः ॥

उदङ्कटपाक्रामं जपति—‘पाहि’ इति द्विपदया गायत्र्या ॥ हे अग्ने, नः दुश्चरि-
तात् प्रमादकृतनिन्दिताच्चरितात् कर्मापराधात् मां पाहि । यया कर्मापराधो न भवति

प्रागुदगृह्णन् सततं ज्योतिष्मत्याचारमाधारयन् सर्वाणीभ्यकाष्ठानि सरूपतायति” (आपत्री १.१४.१)
१५ इति । अस्य मते ‘इव इन्द्रः’ इति वाक्यं पूर्वमन्त्रशेषः । इत्तः देवयजनस्थानं यलात् इन्द्रः अनुत्पथ-
रूपाणि वीर्याणि अकरोत् । यज्ञपतेः यजमानस्य यज्ञः आचारः स्वाहा देवतायै दत्तः । सोमो यज्ञः ।
इन्द्रदेवताकल्पेनेन्द्रवान् । मैत्र्यं राक्षसीं दिवं समारम्य ऊर्ध्वः शीर्षः अप्यरः हिंसाकूपेण विच्छेदेन
रहितं देवतामीं दैविकीं दिवं स्पृशति । अहुतः अकुटिलः ॥ इन्द्रशब्दसूचितं दर्शयति—“इव इन्द्रो
अकृणोद्वीर्याणीरयाह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति” (तैमा ३.३.७) इति ॥ ऊर्ध्वशब्देन वृद्धिः
२० सूचितेत्याह—“समारम्योर्ध्वो अप्यरो विमिष्टृशमित्याह वृद्धौ” (तैमा ३.३.७) इति ॥ समारम्येति
पदसूचिर्न दर्शयति—“आधारमाधार्यमाणमनुसमारम्य । पृतस्मिन् काले देवाः सुवर्गं लोकमापन् । साक्षा-
देव यजमानः सुवर्गं लोकमेति । अथो राशुद्वैतं यथेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति” (तैमा ३.३.७) इति ।
देवाः स्वर्गं मार्गं कुर्वन्तोऽप्यर्धुमुत्तममाधारं स्पृष्ट्वा विलम्बमन्तरेण स्वर्गं गताः । साक्षादेवाविलम्बमेव ।
किं च सम्पारम्येत्यनेन मरुद्विः सूचिता ॥ अहुतशब्दाद्यं दर्शयति—“अहुतो यज्ञो यज्ञपतेरित्याहनायै”
२५ (तैमा ३.३.७) इति ॥ इन्द्रशब्दार्थमाह—“इन्द्रावान्स्वाहेत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति”
(तैमा ३.३.७) इति ॥

बृहद्भा इति ॥ कस्य—“बृहद्भा इति कुचमुदगृह्णाति” (यौत्री १.१.५) इति । अनेनाऽऽ-
चारेण ज्वाढारूपं यथा बृहत् जपति तथाऽयमग्निर्गच्छते । ततो बृहद्भा दध्यामित्युदगृह्णाति ॥

८. तं. नि. व-प्रदानार्थः । ९. ति. पं. व-भाति ।

मुखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरुक्ताम् ॥ १२ ॥

[अहर्त एकमिच्छतिश्च]

मुखस्य । शिरः । असि । समिति । ज्योतिषा । ज्योतिः । अहर्ताम् ॥ १२ ॥

[भेद १-१-१३; कासं १-१-९; कपिं १-१-९; वासं २-८-९]

तथा कुरु । “ दुर्निन्दायाम् ” (द्र.पामा २-२-१८ वा ४) इति प्रादिसमासः ॥ दुःशब्देन चरितं विशेष्यते न तु चरणम् ; तेन गतिस्वाभावादध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । किञ्च सुचरिते सुष्ठु निर्वर्तिते यज्ञफले मा मा भज स्याप्य । विद्यमानोऽप्यपराधो गुणत्वेन प्रहीतव्य इति भावः । “ सुः पूजयाम् ” (पा १-४-९४) इति कर्मप्रवचनीयत्वात् यद्यपि प्रादिप्रसङ्गे “ कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ” (द्र.पामा २-२-१८ वा १) इत्यस्ति, तथापि “ स्वती पूजयाम् ” (द्र.पामा २-२-१८ वा ४) इति प्रादिसमासः । तेन गतिस्वाभावात् “ गतिरन्तरः ” (पा ६-२-४९) इत्यस्यापवादः, “ सूपमानात् कः ” (पा ६-२-१४५) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं न प्रवर्तते । तेन पूर्ववदध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । “ अग्निर्वाव पवित्रम् । वृजिनमवृतं दुधरितम् ” (तैआ ३-३-७) इत्यादि ब्राह्मणम् ।

शुद्धा ध्रुवां समनक्ति—‘ मुखस्य ’ इति ॥ निर्वर्तिताधारा शुद्धरभिपन्त्यते । हे शुद्ध, मुखस्य यज्ञस्य शिरः शिर इव त्वम् उत्तमाङ्गम् असि । तस्मात् तव ज्योतिषा घृतेन

अधिकमासनेन स्वर्गः स्मार्यत इत्याह—“ वृद्धा इत्याह । सुवर्गो वै लोको वृद्धाः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टये ” (तैआ ३-३-७) इति ॥

पाहीति ॥ कल्पः—“ अयास्स्पर्शयन् शुचाशुदृष्टरयाक्रमज्ञपति पाहि मांऽमे दुश्चरितादा मा सुचरिते भजेति ” (बौध् १-१५) ॥ भज स्याप्य ॥ शुद्धपशुतोः परस्परमत्स्पर्शोपपन्नविशिष्ट प्रतिनिगृह्याऽऽगमनं विधत्ते—“ यजमानदेवता वै शुद्धः । आनुव्यदेवत्योपभृत् । प्राण आधारः । यद् अस्पर्शयेत् । आनुव्येऽस्य प्राणं दध्यात् । अस्पर्शयन् अत्यक्रामति । यजमान एव प्राणं दधाति ” (तैआ ३-३-७) इति । यजमानवत् वागे प्रत्यासन्नत्वात् शुद्धैर्यजमान इति मन्वते । औपमृत्य स्वाज्यस्य शुद्धद्वारा होम इति व्यवहितत्वमुपभृत्तः । एततो आनुव्यो देवता । अर्थवादान्तरे वा एतदेव एतत्त्वं द्रष्टव्यम् ॥ मन्त्रस्य पदार्थवाक्यायौ दर्शयति—“ पाहि मांऽमे दुश्चरितादा मा सुचरिते भजेत्याह । अग्निर्वाव पवित्रम् । वृजिनमवृतं दुधरितम् । कजुकर्म सत्यं सुचरितम् । अग्निरेवेन वृजिनादवृतादुधरितात् पाति । कजुकर्म सत्ये सुचरिते भजेति । तस्मादेवमाशास्ते । आत्मनो गोपीयात् ” (तैआ ३-३-७) इति । कायिकं निषिद्धाचरणं वृजिनं, विहिताचरणकजुकर्म, वाचिके सत्यान्ते ॥

मुखस्येति ॥ कल्पः—“ शुद्धा ध्रुवां समनक्ति मुखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरुक्ता-

१०-१०, मै- शोमनचरिते कर्मणि । ११, मै- ‘ त्वम् ’ नास्ति ।

१८-१८, क-शुद्धः यजमानोऽभिः, तं व-शुद्धं यजमानोऽभिः । १९, व-अतोऽसि । २०, आ, इ, उ, क, पा, मा, हा-‘ तवम् ’ नास्ति ।

इषं धौवं ज्योतिः धृतं सप्त अद्भुतां संगृह्यताम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । “ शिरो वा एतच्चक्षस्य । यदाधारः ” (तैत्रा ३.३.७) इति ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे द्वादशोऽनुवाकः ॥

- मिति त्रिः ” (बौध्मी १.१.५) इति ॥ हे आधारश्चोष, इषं यज्ञस्य शिरोवदुत्तममङ्गम् असि । अतस्त्वद्रूपेण ज्योतिषा औवाज्यस्य ज्योतिः सप्त अद्भुतां संगृह्यताम् ॥ समजनं विधत्ते—“ शिरो वा एतच्चक्षस्य । यदाधारः । आत्मा ध्रुवा । आधारमाचार्यं ध्रुवा समनक्ति । आरमेदेव यज्ञस्य शिरः प्रतिवृषाति ” (तैत्रा ३.३.७) इति । २१ गलावपस्तनो देहः २१ आत्मा । पूर्वपक्षरथेन द्विरावृत्तिं विधत्ते—“ द्विः समनक्ति । द्वौ हि प्राणपानी ” (तैत्रा ३.३.७) इति ॥ सिद्धान्तमाह—“ तदाहुः । शिरेव समज्यताम् । शिषातु हि शिर इति । शिर एतच्चक्षस्य । अथो त्रयो वै प्राणाः । प्राणानेवासिन् दृषाति ” (तैत्रा ३.३.७) इति । त्वगत्तृणस्थिरुपा विस्पष्टाक्षयो धातवो यस्य सस्त्रिभानु ॥ मन्त्रगतज्योतिःशब्दविवक्षां दर्शयति—“ मलस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्गकामित्याह । ज्योतिरेवात्मा उपरिष्टादधाति । ध्रुवार्गस्य लोकस्यानुस्मृत्यैव ” (तैत्रा ३.३.७) इति । अस्य ध्रुवाज्यदोषस्योपरि स्थापितेनाऽऽधारदोषाज्येन २१ अत्युज्ज्वलस्तत्प्रदीपेनैव स्वर्गलोकः प्रकाशितो भवति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

- १५ “ ध्रुवाग्निरेकलिं कृत्वा २१ जपद्वाभ्यां तयोर्भेदः ।
अग्रा दक्षिणदिग्गामी विण्णोः स्थित्वा २१ समाहतिः ॥ १ ॥
बृहन्नाः क्षुचमुद्रद पादि प्रतिनिवर्तते ।
मल ध्रुवामनक्ति त्रिगव मन्त्रा इहेरिताः ॥ २ ॥ ” इति ॥
अथ मीमांसा ॥ ‘ अग्रे षष्टिर्द नमः ’, ‘ अग्निर्वै देवानां यथा ’ (तैत्रा ३.३.७)
२० इत्यनयोर्नैत्रमाक्षगयोर्भिद्वेवताया यागाधिकारः प्रतीयते सव्युपतं, नैवमाध्यायमथमपादोक्तदेवता-
धिकरणविरोधमसङ्गात् ॥ २१ तत्र इषं विनितम् २१ —
“ देवः प्रयोजकोऽपूर्वं वाऽऽघोऽस्य फलदत्ततः ।
न विधेये गुणो होषोऽपूर्वस्य फलितोचिता ॥ ” (तैत्र्या १.१.८) इति ॥
‘ आग्नेयोऽष्टाकपालः ’ इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु मन्त्रतन्त्ररूपाणामनुष्ठेयानामाह्वानामन्यादिर्देवः
२५ प्रयोजकः । कुतः । यागेन पूजिताया देवतायाः फलप्रदत्वात् । संभवति च फलप्रदत्वं मन्त्रार्थवादादिभ्यो
विग्रहादिपञ्चकावगमम् । विग्रहो हविःस्वीकारस्तद्वोजनं तृप्तिः २५ प्रसादयेति पदस्योचितं २५ यथकम् ।
“ सहस्रांशो गोत्रभिद्वज्याहः ” (तैसं २.३.१४) इति विग्रहः । “ अग्निरिदं हविरनुपत ” (तैत्रा १.५.१०)
इति हविःस्वीकारः । ‘ अग्नीदिन्द्र मस्यितेमा हवीं वि ’ (अ १०.१.१६.८) इति हविर्मौजनम् । “ एष
एवैमन्त्रः प्रजया फलमिदं यति ” (तैसं २.५.४) इति तृप्तिप्रसादौ । एतः लेखितरातादिवत् पूजित-
३० देवतायाः फलप्रदत्वेन भाषाण्यात् सैनाह्वानं प्रयोजिकेति प्राप्ते ममः—“ किं देवतायाः १८ फलप्रदत्तलक्षणं

२१-२१. आ-गलावपस्तनो देहः; क-ग्रीवावपस्तनो देहः । २२. क-अत्युज्ज्वलं धनु प्रदीपेन;

त.क-अत्युज्ज्वलप्रदीपेन; इ.मा.हा-अत्युज्ज्वलं सप्तप्रदीपेन । २३. त-अनुमृदुभ्याम् । २४. त.मा-समाहुतिः । २५. इ.उ.मा.हा-नवमाध्यायस्य प्रथमम् । २६-२६. इ.उ.पा.मा.हा-अत्र होतृविनितम् ।

२७-२७. आ.क.त-प्रसादयेत्येतन्चेतनस्योचितम् । २८. इ.उ.पा.मा-सङ्गृहणम् ।

प्राधान्यं शब्दादापाद्यते, वस्तुसामर्थ्याद्वा । नाऽऽद्यः । 'स्वर्गकामो यजेत' इति शब्दे विधेयस्य यागस्यैव फलप्रदत्तावगमात् । द्रव्यदेवते तु सिद्धत्वेन विध्यनर्हम् । तत्र यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणभावः तथा देवताया अपि । यदि यागस्य कालान्तरभाविफलं प्रति व्यवहितत्वं तर्हि तत्त्वाधनभूता देवता ततोऽपि ध्य-
हिता । का तर्हि फलस्य गतिः । अपूर्वमिति वदामः । तच्च श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छाब्दमिति तस्य फलप्रदत्वमुच्यते । नापि वस्तुसामर्थ्यात् ^{१९}देवस्य फलप्रदत्वं, विग्रहादिपञ्चरूपप्रतिपादक्योर्मन्त्रार्थ-
वाद्योः स्वार्थं सात्त्वर्थाभावात् । अन्यथा 'वनस्पतिभ्यः स्वाहा, मूलेभ्यः स्वाहा, मूलेभ्यः स्वाहा' इत्यादि-
मन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादियुक्तं कल्प्येत । तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम् । अतो न राजादिवत् फलप्रदत्वम् । किंच
विग्रहादिमदेवतायाद्यपि च विना कर्मणा फलमभ्युपगच्छति । ततः प्राप्ताप्राप्तविधेकेनोभयवाधिसिद्धस्य
यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु । किं च मातापितृगुणोद्दिशुश्रूपाया देवतां विनैव फलप्रदत्वमुभयवाधिसिद्धम् ।
तस्मात् फलप्रदमपूर्वमेवाहानुष्ठाने प्रयोजकम् । देवस्य प्रयोजकत्वे सत्यामेवयाग उपदिष्टानि प्रयाजाग्रहानि ^{१०}
सौर्वादिवागेष्वग्न्यभावाद्ब्रह्मानि । अपूर्वस्य प्रयोजकत्वे ^{२०}तत्सत्त्वाद्ब्रह्मानीति विशेषः । तदिदं
देवताधिकरणमग्न्यादिदेवतानां ^{२१}कर्माधिकारे विरुप्यते । अत एव वैयासिकदेवताधिकरणसूत्रेषु
जैमिनिपक्षं प्रबुधपुन्यस्तः—“मन्वादिष्वतंभवादनधिकारं जैमिनिः” (मसू १.२.३१) इति ।
अस्यामर्थः—अस्ति हि ^{२२}काचन मनुष्यिणा, छन्दोगैराग्नान्तरत्वात् । वरुणमादित्यो मनुष्येन ध्यातव्यः ।
यस्यो ह्यहा आदित्या मरुतः साध्याश्चेत्येते देवगणाः । परित उपविश्य तन्मधुपजीवन्ति । ईदृशोपासनेन ^{२३}
वत्त्वादिमहिमानं प्राप्नुवन्तीति श्रूयते । तस्यां विद्यायां मनुष्याणामधिकारः संभवति । वत्त्वादिदेवतास्तु
कालन्यान् वत्त्वादीनुपासीतुं कं चान्यं वत्त्वादिमहिमानं प्राप्नुयुः । भाविष्यच्च कमन्धमादित्यं मनुष्येनोपासीत ।
तस्मादेवानामतधिकारं जैमिनिर्मन्वत इति । तर्हि ^{२४}विग्रान्तरेऽधिकारोऽस्तिवत्याशङ्क्योत्तरमेवं सूत्रितम्—
“ज्योतिषि भावाच्च” (मसू १.२.३२) इति । न खल्व्यादित्यो नाम कश्चिच्चेतनो विग्रहवान् देवोऽस्ति
किं त्वस्मिन् इदममाने ज्योतिर्मण्डले भक्त्यादित्यशब्दप्रयोगः । पूर्वमन्तरेष्वभिज्ञाद्वः । यदि विग्रहवती ^{२५}
देवता स्यात्तदानीमुत्तिगादिबत् कर्मण्युपपद्येत । किंचैकस्य वज्रमानस्य यागे हविः स्वीकर्तुं गत्वा
तदानीमेवान्येषां यागेषु गर्भं न शक्नुयात् । अत एवाऽऽम्नायते—“कस्य वाऽह देवा पञ्चमा गच्छन्ति
कस्य वा न यहुनां यजमानानाम्” (तैत्ति १.६.७) इति । किं च विग्रहवस्तुं देवेषु श्रुतेषु
वैदिकानामग्नीन्द्रादिशब्दानामभिधेयाभावादेवस्याप्रामाण्यं प्रसज्येत । तस्मात् सृष्टृगुण्यादित्यवदेतिवच
“सहस्राक्षो गोत्रभिर्द्वि ^{२६}वज्रबाहुः” (तैत्ति २.३.१४) इत्यादि वाक्येषु कश्चिद्विकल्पप्रत्ययो जायते । ^{२७}
‘शब्दज्ञानानुयायी वस्तुदृश्यो विद्वत्’ (योम १.९) इति तद्वृत्तम् । ‘सृष्टृगुण्यामसि ज्ञातः
खपुण्यकृतोद्यतः । एष कन्ध्यासुतो याति शशगृध्रधनुर्धरः’ ॥ इत्यत्र विनैव बाह्वस्तुना यथा कश्चिदाकार-
विशेषो मनसि प्रतिभासते तथैव देवताबाक्येषु । तस्मात् “अग्निर्देवानां यथा” (तैत्ति ३.३.७)
इति वाक्यबलात् देवानां यागाधिकारो वक्तुं न शक्यः ।

२९. व-एव स्यात् । ३०. व-तत्त्वाधनत्वाद्ब्रह्मानीति । ३१. आ.पा.हा-‘देवानाम्’ । ३२. तं-काचित् । ३.

३३. तं-विग्रान्तरादि । ३४. आ.फ.वा.हा-‘वज्रबाहुः’ नास्ति ।

इदं धौवं ज्योतिः धृतं सम् अद्कां संगच्छताम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । “ शिरो वा एतदज्ञस्य । यदाधारः ” (तैत्रा ३.३.७) इति ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे द्वादशोऽनुवाकः ॥

मिति शिः । (चौथी १-१५) इति ॥ हे आधारदोष, एवं यज्ञस्य शिरोयदुत्तममङ्गम् अस्ति ।

- ५ अतस्त्वद्दोषेण ज्योतिषा धौवाज्यरूपं ज्योतिः सम् अद्कां संयुज्यताम् ॥ समञ्जनं विधत्ते—“ शिरो वा एतदज्ञस्य । यदाधारः । आत्मा ध्रुवा । आधारमाधार्य ध्रुवा समनक्ति । आत्मज्ञेय यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति ” (तैत्रा ३.३.७) इति । ११ गल्यदधस्तनो देहः ११ आत्मा । पूर्वपक्षत्वेन द्विरावृत्तिं विधत्ते—“ द्विः समनक्ति । द्वौ हि प्राणापानी ” (तैत्रा ३.३.७) इति ॥ सिद्धान्तमाह—“ तदाहुः । त्रिरेव समञ्जसात् । मिथान् हि तिर इति । सिर एवैतदज्ञस्य । अग्नौ अग्नौ वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन् दधाति ” १० (तैत्रा ३.३.७) इति । स्वगच्छास्थिरूपा विषष्टाक्षयो धात्वो यस्य तस्मिन्धातु ॥ मन्त्रगतज्योतिर्मातृविवर्णा दर्शयति—“ मत्स्यस्य शिरोऽस्ति सं ज्योतिषा ज्योतिरद्कामित्वाह । ज्योतिरेवास्मा उपरिष्टाह्मति । सुवर्गस्य लोकस्यानुग्यायै ” (तैत्रा ३.३.७) इति । अस्य धौवाज्यदोषस्योपरि स्थापितेनाऽऽधारदोषाज्जेन १२ अत्युज्ज्वलसत्प्रदीपेनैव स्वर्गलोकः प्रकाशितो भवति ॥

अथ विनियोगसंग्रहः—

- १५ “ ध्रुवाग्नेरजलिं कृत्वा १३ जपद्वाभ्यां तयोर्ब्रह्म ।
अग्रा दक्षिणदिग्गामी विष्णोः स्थित्वा १३ समाह्वतिः ॥ १ ॥
सुह्रन्मः कुचमुद्गृह्य पाहि प्रतिनिर्वर्ते ।
मत्स्य ध्रुवामनक्ति त्रिर्नव मन्त्रा इहेरिताः ॥ २ ॥ ” इति ॥
अथ मीमांसा ॥ ‘ अग्रे यद्वरिदं नमः ’, “ अग्निर्वै देवानां यदा ” (तैत्रा ३.३.७)
२० इत्यनयोर्मन्त्राक्षराद्योरेभिर्देवताया यागाधिकारः प्रतीयते तदनुकूलं, १३ नवमाध्यायप्रथमपादोक्तदेवताधिकरणविरोधप्रसङ्गात् । ११ तत्र द्वौ चिन्तितम् ११ —

“ देवः प्रयोजकोऽपूर्व वाऽऽद्योऽस्य फलदत्तवतः ।

न विधेये गुणो होपोऽपूर्वस्य फलितोचिता ॥ ” (तैत्र्या १.१.८) इति ॥

‘ आग्नेयोऽष्टाकपालः ’ इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु मन्त्रतन्त्ररूपाणामनुष्ठेयानामहानामन्यादिर्वै

- २५ प्रयोजकः । कृतः । आगेन पूजितत्वा देवतायाः फलप्रदत्तात् । संभवति च फलप्रदत्तं मन्त्रार्थवादादिष्वो विप्रहादिप्रश्नवाक्यमात् । विप्रहो हविस्वीकाररूपकोजं तृतिः १३ प्रसादयेति पूतस्योचितं १३ पत्रकम् । “ सहपात्रो गोत्रभिद्वज्जगद्गुः ” (तैसं २.३.१४) इति विप्रहः । “ अग्निरिदं हविरनुपत ” (तैत्रा १.५.१०) इति हविःस्वीकारः । “ अब्दीदिन्द्र प्रसिधेत्मा हवीं हि ” (ऋ १०.११६.८) इति हविर्भोजनम् । “ तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया फणमिस्तर्पयति ” (तैसं २.५.४) इति तृप्तिप्रसादो । ततः सेविवराणादिवत् पूजित-
३० देवतायाः फलप्रदत्तत्वेन प्राधान्यात् सेवाहानां प्रयोजिकेति प्राप्ते मूलः—“ किं देवतायाः १८ फलप्रदत्तलक्षणं

२१-२१. आ-गल्यदधस्तनो देहः; क-प्रीवादधस्तनो देहः । २२. क-अत्युज्ज्वलं सन् प्रदीपेनैव

२३. त-अत्युज्ज्वलप्रदीपेन; इ.मां.हा-अत्युज्ज्वलं सत्प्रदीपेन । २३. त-अत्युज्ज्वलम् । २४. तं.मा-

हमाहुतिः । २५. इ.उ.मां.हा-नवमाध्यायस्य प्रथमम् । २६-२६. इ.उ.पा.मां.हा-अत्र होतृचिन्तितम् ।

२७-२७. आ.क.तं-प्रसादयेत्येतन्नेतनस्योचितम् । २८. इ.उ.पां.मां-सहक्षणम् ।

प्राधान्यं सत्त्वादापाद्यते, वस्तुसामर्थ्याद्वा । नाऽऽद्यः । 'स्वर्गकामो यत्नेन' इति शब्दे विधेयस्य यागस्यैव
 फलप्रदत्वात्तत्त्वात् । द्रव्यदेवते तु सिद्धत्वेन विध्यन्ते । तत्र यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणभावः तथा
 देवताया अपि । यदि यागस्य कालान्तरभाविफलं प्रति स्पष्टहितत्वं तर्हि तत्साधनभूता देवता ततोऽपि ध्य-
 दित्वा । का तर्हि फलस्य गतिः । अपूर्वमिति वदामः । तत्र श्रुत्या धुनार्यापत्या वा प्रतीयमानत्वाच्छाब्दमिति
 तस्य फलप्रदत्वमुचितम् । नापि वस्तुसामर्थ्यात् २९ देवस्य फलप्रदत्वं, विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्ध- ६
 वाद्योः स्वर्यं तात्पर्याभावात् । अन्यथा 'यनसतिभ्यः स्वाहा, मूढेभ्यः स्वाहा, एलेभ्यः स्वाहा' इत्यादि-
 मन्त्रेष्वपि देवस्य विग्रहादियुक्तं कल्प्येत । तत्र प्रत्यक्षविरुद्धम् । अतो न राजादिवत् फलप्रदत्वम् । किंच
 विग्रहादिमदेवतावाद्यपि न विना कर्मणा फलमभ्युपगच्छति । ततः प्राप्तप्राप्तविषेजेनोभयवावृत्तिसिद्धस्य
 यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु । किं च मातापितृगुणानि श्रुत्या देवतां विनैव फलप्रदत्वं अभ्युपगच्छेत् ।
 तस्मात् फलप्रदमपूर्वमेवाज्ञानुष्ठाने प्रयोजकम् । देवस्य प्रयोजकत्वे सत्यामेययाग उपदिष्टानि प्रयागापन्नानि १०
 सौर्व्यादियागोपगम्यभावादनूष्णानि । अपूर्वस्य प्रयोजकत्वे ३१ तत्सत्त्वाद्दृष्टानीति विशेषः । तदिदं
 देवताधिकरणमग्न्यादिदेवतानां ३२ कर्माधिकारे विरुध्यते । अत एव यैवास्तिकदेवताधिकरणसूत्रेषु
 जैमिनिपक्ष एवमुपन्यस्तः—“मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः” (ब्रह्म १.३.३१) इति ।
 अस्यायमर्थः—अस्ति हि ३३ काचन मनुष्या, छन्दोगैराग्नात्तत्वात् । तस्यामादित्यो मधुरत्येन ध्यातव्यः ।
 वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्चेत्येते देवगणाः । परित उपविश्य तन्मधूपतीव्रम् । ईदृशोपासनेन १५
 ब्रह्मादिमहिमानं प्राप्नुवन्तीति श्रूयते । तस्यां विद्यायां मनुष्याणामधिकारः संभवति । ब्रह्मादिदेवतास्तु
 कानन्याद् ब्रह्मादीनुपासीतुं कं चान्यं ब्रह्मादिमहिमानं प्राप्नुयुः । आदित्यश्च कमन्ममादित्यं मधुरत्येनोपासीत ।
 तस्मादेवानामनधिकारं जैमिनिर्मन्यत इति । तर्हि ३४ विद्यान्तरेऽधिकारोऽस्तिवत्याशङ्क्योत्तरमेवं सूत्रितम्—
 “ज्योतिषि भावाच्च” (ब्रह्म १.३.३२) इति । न खल्वमादित्यो नाम कश्चिन्नतनो विग्रहवाद् देवोऽस्ति
 किं त्वस्मिन् इदममाने ज्योतिर्मण्डले भयत्यादित्यशब्दप्रयोगः । एवमज्ञारेण्यभिगन्धः । यदि विग्रहवती २०
 देवता स्यात्तदानींश्रुतिगतादिवत् कर्मण्युपलभ्येत । किंचैकस्य यजमानस्य यागे हविः स्वीकर्तुं गत्वा
 तदानीमेवान्येषां यागेषु गर्भं न क्षणयुयात् । अत एवाऽऽम्नायते—“कस्य वाऽह देवा यज्ञमा गच्छन्ति
 कस्य वा न बहूनां यजमानानाम्” (तैत्ति १.६.७) इति । किं च विग्रहवरसु देवेषु स्मृत्यु
 वैदिकानामग्नीन्द्रादिशब्दानामभिधेयाभावाद्देवस्याग्रामार्थं प्रसज्येत । तस्मात् मृगवृष्णादिवाक्येविषय
 “सहस्राक्षो गोत्रमिदं ३५ वज्रबाहुः” (तैत्ति २.३.१४) इत्यादि वाक्येषु कश्चिद्विकल्पप्रत्ययो जायते । २५
 ‘शब्दज्ञानानुपायी वस्तुद्रव्यो विकल्पः’ (योसू १.९) इति तल्लक्षणम् । ‘सृगवृष्णाभ्यां चान्तः
 सृगुष्णवृत्तदोषरः । एष वन्प्यासुतो याति शशनुज्ञधनुर्धरः’ ॥ इत्यत्र विनैव दाहवस्तुनां यथा कश्चिदाकार-
 विशेषो मनसि प्रतिभासते तथैव देवतावाक्येषु । तस्मात् “अधिवै देवानां यथा” (तैत्ति ३.३.७)
 इति वाक्यबलात् देवानां यागाधिकारो वक्तुं न शक्यः ।

२९. व-एव स्यात् । ३०. व-तत्साधनत्वादज्ञानीति । ३१. आ.पा.हा-‘देवानाम् । ३२. त-काचित् । ३३. त-विद्यान्तरादि । ३४. आ.क.पा.हा-‘वज्रबाहुः’ नास्ति । ३५

- अथोच्यते— देवानामधिकारभावाः कुत इति वक्तव्यम् । देहाद्यभावाद्वा, सत्यपि देहाद्यवर्धित्व-
सामर्थ्यादियथास्यामधिकारदेवतामभावाद्वा, सास्त्वपि तेषु साक्षेण निरिद्धत्वाद्वा । अथमपदेऽपि देहाद्यभावाः
कुत इति वाच्यम् । प्रमाणभावाद्वा बाधकसद्भावाद्वा । नाऽऽद्यः । मन्त्रार्थवादतिहासपुराणयोगिप्रत्यक्ष-
लोफप्रसिद्धिर्वा तत्प्रमाणत्वात् । “ देवो वः सविता प्रार्थयतु ” (तैसं १.१.१), “ रदस्य हेतिः परि वो
५ धूणवतु ” (तैसं १.१.१) इत्यादयेतनोचितव्यवहारमिधायिनो बहवो मन्त्राः पूर्वमुदाहृताः । “ अग्ने
यष्टरिदं नमः ”, “ इत् इन्द्रो अकृणोद्दीधीणि ” इत्यादय उदाह्रियन्ते । “ अथा सप्ततान्निद्राग्नी मे
विपूधीनान् व्यस्यताम् ” (तैसं १.१.१३), “ अग्ने त्वर सु जागृहि ” (तैसं १.२.३) इत्यादय उदाह-
रिष्यन्ते । “ सं गावस्यादरत् ” (तैसा ३.२.१), “ ३५-पुरुषं वै देवाः पशुमालम्बन्त-३५ ” (ब्र. तैसं ३.१०.२)
‘ देवासुराः संयत्ता आसन् ’ (तैसं २.३.७) इत्यादयोऽर्थवादाः । इतिहासो भारतादिः । पुराणं
१० ब्राह्मणपर्वेष्वप्यादि । योगिप्रत्यक्षं ३६-योगशास्त्रे “ सूर्यज्योतिषि सिद्धवर्त्तनम्-३६ ” (योगसू ३.३२)
इत्यादिसूत्रेषु प्रसिद्धम् । लोफप्रसिद्धिश्च ३७-चित्रकारादिषु तत्सम्भूतिलेखनादिभिर्द्रष्टव्या । नापि द्वितीयो
बाधकस्यानुपलम्भात् । घनस्पतितम्बूलादीनामपि चित्रहादिमत्प्रसङ्गे बाधक इति चेत् । न । तत्स्येष्टत्वात् ।
प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न । इत्यादिरूपस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानामप्रत्यक्षत्वात् । सन्ति हि
सर्वेषु पशुज्वभिमानिदेवताः । अत एव श्रूयते— “ अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै परावः ” (तैसा ३.२.१),
१५ “ यजमानदेवत्या वै जुहुः । आतृष्यदेवत्योपश्रूय ” (तैसा ३.३.५) इति । नात्र द्रव्यमाना अन्तरिक्षयज-
मानआतृष्या विवक्षिताः किं तु सद्यमिमानिदेवताः । पूर्व च सत्यमिमानिनीमिः सहामेदविवक्षया “ पादयः
स्योपादयः इव ” (तैसं १.१.१), “ जुह्वेदामिस्तवा ह्ययति देवयज्याया उपश्रुदेहि देवसत्ता सविता ह्ययति ”
इत्यादीनि चेतनोचितानि संबोधनान्युपपद्यन्ते । किं निमित्तोऽयं देवतामिष्यवत्प्रतिनिवेश इति चेत् । तव किं
निमित्तोऽयं देवताग्रहपामिनिवेशः । “ ज्योतिषि भावाच्च ” (ब्रम् २.३.३२) इति जैमिनिमतस्य सूत्रितत्वा-
२० दिति चेत् । किं वादरायणस्य मठं न पश्यति ? स बोधं सूत्रयामास— “ अभिमानिष्यपदेनस्तु विशेषानुग-
तिम्याम् ” (ब्रम् २.१.५) इति । अस्यायमर्थः— वाक्चक्षुरादीन्द्रियाणां परस्परकलहेषु १६ “ मृद-
प्रवीत् ” (दाम्रा १.१.३.४) “ आपोऽमुवन् ” (दाम्रा ६.१.३.२) इत्यादिभुक्तिषु चाभिमानिदेवता व्यप-
दिश्यन्ते । इन्द्रियसंवादावप्यस्याऽऽदावेव बाह— “ एवा देवताः ” (वेद १.२.१) इति १७-देवतातत्त्वेन
विशेषितत्वात् १८ । अन्वयश्च “ अग्निर्वाग्भूत्वा जुहो प्राविशत् । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् ”
२५ (वेद १.२.४) इत्यादिना सर्वेष्वेन्द्रियेषु देवतानुगतियज्यणादिति । बाधकान्तरं तु वादरायण
एवादाह्य निरापष्टे । तदीयं सूत्रमेतत्— “ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ” (ब्रम् १.३.२७)
इति । अतिव्यष्टान्तेन यः कर्मणि विरोधः सोऽपि नास्त्येकस्य युगपद्वहुगृहभोजनानासंभवेऽपि
बहुकर्तृकनमस्कारस्वीकारः संभवतीत्यनेकप्रकारदर्शनात् । इह ॥ वागस्योद्देशात्प्राणमकत्वात् नमस्कार-
स्यामेन बहवो यजमाना युगपदेकं देवतानुद्दिश्य दर्शयिष्यन्तेऽपि । अथवा देवतानां योगसामर्थ्यायुगपद-

- ३० ३५-३६. सं-पुरुषं वै देवाः पशुमालम्बन्त ’ नास्ति । ३६-३६. इ.उ.दं.पा.हा-योगशास्त्रे सिद्धे
ज्योतिर्दर्शनम् ; ७-योगशास्त्रप्रसिद्धवर्त्तनम् ज्योतिषम् । ३७. आ-चित्रकारादि । ३८. आ,क-
‘ अहमुक्तिषु । ३९-३९. द-देवताग्रहो विवक्षितत्वात् ।

नेकदारीरमासिः श्रुतिस्मृत्योर्दृश्यते । तैत्र शरीरैर्युगपद्बहुषु यागेषु युगपद्वगच्छेयुः । न चानुभववितोषः, तासामन्तर्यानादिशक्तिमत्त्वेनायोय्यानुपलब्धेः । नापि विग्रहवतीषु देवव्यक्तियु मृतासु वैदिकशान्दस्यार्थाभावः जातेरेव शब्दार्थत्वात् । अतो "वनस्पतिमूलकजुहूपशृङ्गाद्येतेन्द्रव्येषु सर्वेव्यभिमानिनीतां विग्रहयतीनां चेतनानां देवतानामभ्युपगमेऽपि न बाधः कश्चित् । मृगतृष्णिकास्तुप्यादिव्यपि वनस्पत्यादिविव देवताभ्युपगमः प्रसज्येतेति चेत् । न । यदा 'मृगतृष्णायै स्वाहा खपुण्या स्वाहा' इति वेदवाक्ये "दर्शयिष्यति तदाभ्युपगमिष्यामः । अतः प्रमाणसत्तायाप्राप्यकामावाद्य सन्त्येव देवतानां विग्रहादयः ॥ नाप्यर्थित्वाप्यधिकारकारणमावादिषि द्वितीयः पक्षो युक्तः । आदित्यवस्वादीनां स्वस्वपदस्य प्राप्तयेन तत्प्राप्तिहेतायुपासने यागे वाऽर्थित्वाभावेऽपि फलान्तरहेतौ तत्संभवात् । सत्यसंकल्पानां तेषां संकल्पादेव फलसिद्धौ न यागादिप्रवृत्तिरिति चेत् । न । संकल्प इव यागादावपि प्रयासपुण्यमायेन प्रवृत्तिसंभवात् । श्रूयन्ते हि बहुशो वेदवाक्यानि— "अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । तां अग्निष्टोमेनैव पर्वंगृह्णात्" (तैत् ७.१.१) इति । १० "बृहस्पतिरकामयत । अग्ने देवा दधीरन् । गच्छेयं पुरोषामिति । स पूर्वं चतुर्विंशतिराग्रमपहयत् । तस्मादहर्त् । तेनापजत । ततो वै तस्मै अग्नेवा अदधतागच्छत् पुरोषाम्" (तैत् ७.४.१) इति । इदानीं मनुष्य एव सत्रे भावितंशया प्रजापतिबृहस्पत्यादिशान्दैरुच्यत इति चेत् । अस्त्येवं नक्षत्रेण्यै । तत्र हि यजमानो देवता येलुभयमेकैवैव शब्देन व्यबहृतम्—"अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो देवानां स्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडातामष्टाकपालं निरवपत्" (तैत् ३.१.४) इति । इह ॥ "बाधकामावात् १५ मुख्या एव प्रजापतिबृहस्पत्यादयः । अन्यथा वसिष्ठविशेषो विरुध्येत । तस्यैवाम्नाप्यते—"वसिष्ठो हतुप्रोऽकामयत विन्देय प्रजाम्" (तैत् ७.४.७) इति । तस्मादर्थिनो देवा यागादियु प्रवर्तेरन् । सामर्थ्यमपि "धनवर्षं तेषामस्त्येव । उपनयनपूर्वकाभ्ययनाभावेऽपि "स्वयं भातवेदानामस्त्येव" विद्या ॥ निषेधं च न पश्यामः, "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवबलसः" (तैत् ७.१.१) इतिवत्, "देवा अनवबलसाः" इत्यश्रवणात् । प्रत्युत "देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त" (तैत् १.७.३) इति बहुशः २० श्रुतम् । आधारब्राह्मणेऽपि "प्रदेशान्तरं पूर्व" श्रूयते—"देवा वै साविधेयैरनूष्य यज्ञं नावपश्यन्तस् प्रजापतिस्तृष्णीमाधारमाधारयन्तो वै देवा यज्ञमन्वपश्यत्" (तैत् २.५.११) इति । "असुरेषु वै यज्ञ आसीत् तं देवास्तृष्णीर होमेनावृजत" (तैत् १.३.७) इति । सर्वोऽप्ययमर्थवादः इति चेत् । बाधम् । न खलु वयमन्वेतमनर्थवादं श्रूयः । महातात्पर्येण विधिं प्रोक्ततोऽन्वार्ततात्पर्येण स्वार्थेऽपि प्रामाण्यात् भूतार्थवादत्वे का तव हानिः । यदा प्रजापतिरमन्त्रकं प्रथममाधारं प्राञ्जलमनुतिष्ठति तदा कमन्त्रं प्रजापति मनसा ध्यायेदिति चेत् । पूर्वकल्पेऽतीतं ब्रह्माण्डान्तरे वर्तमानं वा ध्यायतु । यथा देवदत्तः स्वयमग्न्यस्य पिताऽपि सन् विद्याधनादिभिः स्वपित्रा समानोऽपि सन् स्वपितरं नयस्करोति । यथा वा ब्राह्मणकर्तृके आद्ये ब्रह्माण्डान्तरे भोज्यते तद्वत् । यदि तत्र स्वसमानस्य पितुः ब्राह्मणान्तरस्य च पूजया गृहः परमेश्वरः फलं दद्यात्, तर्हि स हिमस्य प्रजापतेः फलदाने निस्मरिष्यति निद्रास्यति ॥ "तुम्

४०. इ.उ.तं.पा.हा-वनस्पतितुल्यजुहूः, आ-वनस्पतिमूलजुहूः । ४१. इ.उ.पा.हा-दर्शयिष्यति । २० ४२. इ.उ.पा.हा-बाधकामावात् । ४३. तं.ब-धनवताम् । ४४-४५. आ-स्वयं भातवेदानामस्त्येव विद्या; क-स्वयं भूतवेदानाम्पोरुपेयत्वमस्त्येव । ४५-४५. आ-"प्रदेशान्तरं पूर्व" नास्ति ।

पूर्वैर्गमिन्द्रः प्रजया पशुमिस्तर्पयति ” (तैसं २.५.४) इत्यत्रापीन्द्रविग्रहेऽवस्थितोऽन्तर्याम्येव फलस्य दाता । अत एव वादरायणः— “ फलमत उपपत्तेः ” (ब्रसू ३.२.३८) इति सूत्रयामास । ईश्वरस्य फलदातृत्वेऽपि नापूर्वैर्येष्वर्थं फलविशेषे तत्तारतम्ये चापूर्वस्यैव न्यायमकत्वात् । जैमिनिश्चा-
पूर्वाङ्गीकारेण परितुष्टो न देवतां द्वेष्टि । तावतैव स्वापेक्षितोद्वाध्यायस्याऽऽरम्भसिद्धेः । न च प्रजापतिकर्तृके
याग क्रतिव्रजामभावः । देवतान्तराणामुत्पत्तिवत्त्वान् । नन्वातिव्रज्यं विप्रस्यैव । तथा च द्वादशाध्यायस्याव-
साने चिन्तितम् —

“ अतिव्रज्यं किं विनर्णस्यं विप्रगाम्येव वाऽग्निमः ।

विद्यायस्वान्न तपुक्कं ब्राह्मणस्यैव तत्सृष्टेः ॥ ” (जैन्या १२.४.१७) इति ।

“ प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ” (याज्ञस्मृ. १.११८) इति स्मृतिः । भार्यं दोषः ।

१०. तत्र क्षत्रियवैश्ययोरातिव्रज्यं नास्त्येतावदेव विवक्षितं न तु देवानां सन्निवार्यते, मन्त्रब्राह्मणयोस्तद-
वगमात्^{४६} । “ पृथिवी होता । शौरभ्युः । रुदोऽग्नीत् । घृहस्पतिश्चमवका ” (तैमा ३.२) “ अग्नि-
होता । अश्विनाऽध्वर्युः । स्वष्टाऽग्नीत् । मित्र उपवका ” (तैमा ३.३) इति मन्याः ।
“ अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्ताम् ” (तैमा ३.२.२) इति ब्राह्मणम् । शैवर्गिकनामेव वसन्तादिकाले-
ष्वाधानविधानात् देवानां वर्णाश्रमाभावात्^{४७} नास्त्याधानमिति चेत् । न । तद्विधानस्य मनुष्य-
विषयत्वात् । वर्णाश्रमप्रयुक्ता विषयो मनुष्याणामेव^{४८} सन्ति । देवास्तु न वर्णाश्रमधर्ममनुतिष्ठन्ति ।
किंतु काम्यकर्मण्यधानमपि देवानामाम्नातम्—“ प्रजापती रोहिण्यामग्निमसृजत । तं देवा रोहिण्यामाद-
धत । तं पूषाऽऽधत्त । तं स्वष्टाऽऽधत्त । तं मनुराधत्त । तं धावाऽऽधत्त ” (तैमा १.१.२) इति ।^{४९} तदेवं
देवानां यागाधिकारे विष्णुभावात् “ अग्निं देवानां यष्टा ” (तैमा ३.३.७) इत्येतादृशं सुस्थितम् ।
सर्वत्र च मन्त्रब्राह्मणेतिहासपुराणाद्विवादाः सुतरामुज्जीविताः ॥

२०. प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे विहितम् —

“ अग्निहोत्रं जुहोत्याचारमाचारयतीत्यम् ।

विधेयौ गुणसंस्कारावाहोस्त्विह कर्मनामनी ॥

आग्नेये होत्रमग्नेति षडुद्गीहिगतोऽनलः ।

गुणो विधेयो नामत्वे रूपं न स्यात् क्षरद्यूते ॥

२५. संहिक्त्वाऽऽधारमाचारयतीत्युक्ता द्वितीयया ।

आपारेत्यग्निहोत्रेति यामिके कर्मनामनी ॥

अग्निर्ज्योतिरिति प्रोक्तो मन्त्रादेवस्तथा पृतम् ।

चतुर्गुहीतवास्योक्तं द्वितीयायास्तित्वं गतिः ॥

नामाभिधेते हि धात्वर्थे करणत्वं ततोऽस्य सा ।

३०. साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाऽऽदाहवः श्रियात्स्वतः ॥ ”

(जैन्या १.४.८-१२) इति ॥

‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतायोरभावाद्योगस्य स्वरूपमेव न सिध्येत् । ततोऽग्निदेवतास्यो गुणोऽनेन दर्विहोमे विधीयते । आधारशब्दश्च ‘॥ शरणदीप्त्योः’ इत्यस्माद्वातोहपथः क्षरद्वृत्तमाचष्टे । तस्मिन् श्रुते ^{५०}द्वितीयाविमर्त्या संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्कृतं घृतमुपांशुयागे द्रव्यं भवति । तस्मादग्निहोत्राधारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधायकत्वमिति प्राप्ते श्रुतः—
 “अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सार्यं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः” ५
 (तैसा २.१.९) इति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वात् देवता न विधेया । ततोऽग्निमूर्त्यदेवताकस्य सार्यप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणोऽग्निहोत्रमिति यौगिकं नामधेयम् । योऽग्नौ धुमीहिणा दर्शितः । ‘चतुर्गृहीतं वा एतद्भूतस्याऽऽधारमाधार्य’ इत्याज्यद्रव्यस्य प्राप्तत्वात् क्षरद्वृत्तसंस्कारस्याविधेयत्वादाधारशब्दोऽपि यौगिकं कर्मनामधेयम् । यस्मिन् कर्मणि वैकर्तौ दिशमारभ्यशान्तीं दिशमवधिं कृत्वा संतरया घृतं क्षयते तस्य कर्मण एतन्नाम । ननु नामत्वे सति “उज्जिवा, १० यजेत” (द्र. ताम्रा १.९.७.३) “ज्योतिष्टोमेन यजेत” (द्र. शमा, १०.१.२.१) इत्यादाविम धारयत्वेन करणेन सामानाधिकरण्यात् ‘अग्निहोत्रेण जुहोति’, ‘आधारेणाऽऽधारयति’ इति तृतीयया भवितव्यम् । नैप दोषः । अनुष्ठानादूर्ध्वं धारयत्वेन सिद्धरागाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्वं साध्यावाकारं वक्तुम् ‘अग्निहोत्रम्’, ‘आधारम्’ इति द्वितीयाया युक्तत्वात् । न चात्र द्वितीयानुसारेण ‘ब्रीहौ प्रोक्षति’ इत्यादाविम संस्कारः शास्त्रोक्तः । ब्रीहिशब्दवदग्निहोत्राधारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रिया- १५
 वाचित्वाभ्युपगमात् । तस्मादग्निहोत्राधारशब्दौ दर्विहोमोपांशुयागयोर्गुणसंस्कारविधायिनी न भवतः किंतु कर्मान्तरयोर्नामनी ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

“अग्निहोत्राधारवाक्यमनुवादोऽथ वा विधिः ।

अरूपत्वात् ^{५१}दध्मूर्ध्ववाक्येनोक्तमनूयते ॥

२०

^{५२}गुण्यसिद्धौ न दध्मादिगुणो द्रष्टा विशिष्टता ।

रूपं दध्मादिमन्त्राभ्यामतोऽस्तौ गुणिनो विधिः ॥ ” (लैल्या २.२.१३-१४) इति ॥

इदमन्नामते—“अग्निहोत्रं जुहोति” इति, “दध्मा जुहोति” इति, “यमसा जुहोति” (द्र. कांश १.३) इति च । इदमपरमाम्नायते “आधारमाधारयति” (तैसा ३.३.७) इति, “ऊर्ध्वमाधारयति” (तैसं ४.१.१४) इति, “ऋजुमाधारयति” (तैसं २.५.११) इति च । तत्राग्निहोत्रवाक्यं २५
 दध्मादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः । आधारवाक्यं तु ऊर्ध्वादिवक्त्रविहितस्य तस्येति । न स्वेतद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम् । कुतः ? द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्याभावादिति चेत् । तत्र वक्तव्यम्—
 किं दध्मादिवाक्येन गुणमात्रं विधीयते किं वा गुणविशिष्टं कर्म । नात्रः । अग्निहोत्रादिवाक्यस्य स्वन्मते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुनरस्य गुणमात्रविधानस्यासंभवात् । द्वितीये विधिगौरवे स्यात् । तत्र सत्यां गतावयुक्तम् । अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यं ३०
 दध्मादिवाक्यैर्लभ्यते । देवता तु मान्त्रवर्णिनी । आधारेऽप्येवं द्रव्यदेवते उच्यते ।

दशमाध्यायस्य तृतीयापादे चिन्तितम्—

“ हिरण्यगर्भं आधारे पूर्वस्मिन्नुत्तरेऽथ वा ।

लिङ्गादाथे समं लिङ्गं बलसकार्यत्वात् । ” (जैन्या १०.३.३) इति ॥

वायव्यपक्षौ “ हिरण्यगर्भः समवर्तताम् इत्याधारमा धारयति ” (तैसं ५.५.१) इति

५ भुवो मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाधारे स्यात् । कुतः ? मन्त्रलिङ्गात् । प्रकृतौ प्रजापत्याः पूर्व आधाराः । अस्मिन्नपि

मन्त्रे हिरण्यगर्भसंज्ञेन प्रजापतिरभिधीयते । “ प्रजापतिर्यं हिरण्यगर्भः ” (तैसं ५.५.१) इति

वायव्योपादिति प्राप्ते धूमः । अन्तिम आधारेऽयं मन्त्रः । ५३ कुतः ? ५४ बलसकार्यत्वात् । प्रकृताग्रमन्त्रकः

प्रथम आधारः, ‘ प्रजापतिं मन्त्रा ध्यायन्नाधारयति ’ इति ध्यानमात्रस्याभिधानात् । ‘ तृणीमाधारयति ’

इत्यमन्त्रत्वं साक्षादेव द्रुतम् । द्वितीये स्वाधारे “ ऊर्ध्वो अध्वरः ” (तैसं १.१.१२) इत्याद्यैन्द्रो

१० मन्त्रो विहितः । अतो मन्त्रकार्यं तत्र बलसम् । तस्माद्द्वितीयाधारे हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः । यत्तु प्रजापति-

देवतालिङ्गं तद्विन्देऽपि समानम् । इन्द्रोऽपि हि प्रजानां पतिः । तस्मात् ‘ ऊर्ध्वो अध्वरः ’ इति मन्त्रं

आधित्वा ५५ हिरण्यादिमन्त्रः तत्र विधीयते ॥

तृतीयाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

“ मा मा सं संतापमित्येवम् कस्मिन् ५६ स्यादिति पूर्ववत् ।

१५ अर्ध्यावस्तु तत्पेन स्वाभिकर्मोपयोगतः ॥ ” (जैन्या ३.८.२१) इति ॥

‘ मा मा ’ इति मन्त्रोक्तं संतापमाध्वर्युषं फलं यजमाने स्यादध्वर्युषं वैति संदेहः । पूर्वधिकरणे

“ समाप्ते ययः ” (तैसं ४.७.१४) इत्यध्वर्युणा यजमानेऽपि मन्त्रे ‘ मम ’ इति शब्दोऽध्वर्युस्वामिनं

यजमानं लक्षयति । ‘ स्वर्गकामो यजेत ’ इत्यारमनेपदेन साङ्ख्यागप्रत्यक्षं स्वर्गस्य यजमानगामितया

अवगमात् । ततो यथा वचो यजमाने भवति तथा संतापभावोऽपि यजमानगामीति प्राप्ते धूमः

२० अर्ध्यावस्तु सत्यविष्मोऽपि स्वाभिनः कर्म समाप्यते । तस्मादध्वर्युगतोऽपि संतापभावो यजमानस्यैव

फलमिति मात्र पूर्ववदस्योपधारः ॥

अथ व्याकरणम् ॥ भुवनशब्दो नियततर्पुसकलिङ्गत्वादायुदात्तः । अत इत्यत्र वाक्यादित्वात्

निघातः । “ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ” (पा ८.१.७२) इति तस्याविद्यमानवत्त्वात् दृष्टीत्येतस्य

पदात्परत्वाभावाच्च निघातः । किन्तु पाठमामन्त्रितायुदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । अत्राविष्म

२५ इत्यप्रापि तद्वत् । न विधिते ध्वरो “ विष्मो हिंसा ” इत्यस्य सोऽध्वरः । “ वक्षतुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२)

इत्युत्पदात्तोदात्तत्वम् । दिविसृष्टमित्यत्र कृत्स्नः (पा ६.२.१३९) । अत इत्यप्राप्यपूर्वपद-

प्रकृतिस्वरः (पा ६.२.२) । द्रुमसितादित्यप्रापि तद्वत् ॥

इति भीमस्यायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थब्रह्मणे कृष्णवर्तुर्देवर्षिस्तोत्र-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

३. ५३. आ.इ.उ.पा.भा.६-‘ वृतः ’ नास्ति । ५४. इ.उ.-बलसत्त्वात् । ५५. इ.-हिरण्यगर्भः । ५६. इ.-वामिनि । ५७-५९. आ.इ.उ.पा.भा.६-विनः, सं.व-हिंसा ।

वार्जस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् ।

अर्था संपत्नाः इन्द्रो मे निग्राभेणाधराः अकः ।

वार्जस्य । मा । प्रसवेनेति प्र-सवेन । उद्ग्राभेणोत्-ग्राभेण । उदिति । अग्रभीत् ।
अयं । संपत्नान् । इन्द्रः । मे । निग्राभेणेति नि-ग्राभेण । अधरान् । अकः ॥

सुचौ व्यूहति—‘वार्जस्य’ इत्यनुष्टुभ्यां चतुष्पदाम्याम् ॥ ‘वार्जस्य अग्रस्य’ प्रसवेन
उत्पत्तिहेतुना । यायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । ‘उद्ग्राभेण अनेन जुहा ऊर्ध्व-
ग्रहेण माम्’ उदग्रभीत् । “छन्दसि छन्दल्लिङ्” (पा ३.४.६) इति छद् । उद्गृहातु उपरि
स्थापयतु । कः ? इन्द्रः, अर्धर्चान्तरे श्रुतत्वात् । “छन्दस्युत्पूर्वादपीथ्यते सुगुघमननिपातनयोः”
इति ग्रहेः घञप्रत्ययः । “ह्रप्रहोर्भञ्छन्दसि” (पा ८.२.३२ वा १) इति भत्वम् । स एव स्वरः ॥

एवमनेनार्धर्चैर्न दक्षिणेन जुहमुद्गृह्य अर्धर्चान्तरेण सव्येनोपसृतं निगृह्णाति — १०
‘अथ अनन्तरं’ निग्राभेण सव्येनोपभृतो नीचैर्ग्रहेण ‘मे मम’ संपत्नान् शत्रून् ‘इन्द्रः’
‘अधरान्’ निगृह्णान् ‘अकः’ करोतु । तेनैव छद् । “मन्त्रे घसह्र” (पा २.४.८०)
इत्यादिना लेर्लुक् । गुणहन्त्यादिलोपी (पा ७.३.८६), (पा ६.१.६८) ।
संहितायां “निपातस्य च” (पा ६.३.१३६) इत्यपशब्दस्य दीर्घः । “व्यन् सपत्ने”
(पा ४.१.१४५) इति सपत्नीव सपत्नः ‘इत्युपमायाम् अकारः, ‘निपातनात् । १५
“परादिछन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्वितीयाद्यहुवचन-

द्वादशोऽनुवाक आधारावुक्तौ । अथ पञ्च प्रवाशाः, इत्याज्यभागौ, त्रयः प्रधानयागाः, एकः
स्विष्टकृत्, इहाभागभक्षणं त्रयोऽनूयाज इत्येताश्चतुष्ठातव्यम् । तन्मन्त्रास्तु हीनवाद्यर्थक्याण्ड
पुत्तस्त्रिंशद्भिराताः । उपरितान्स्तु सुग्युहनादिमन्त्रा आध्वर्यवेत्स्वाविह त्रयोदशोऽनुवाक आम्नायन्ते ॥

वार्जस्येति ॥ कल्पः— “अथोद्गृह्यत्वाकस्य वधापयतनं सुचौ सादयित्वा वार्जवतीभ्याम् २०
सुचौ व्यूहति वार्जस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीदिति । दक्षिणेन जुहमुद्गृह्यत्वाकस्य सपत्न्याम् इन्द्रो मे

* इदमाकारं वार्तिकं भोषलभ्यते । काशिकायां “छन्दसि निपूर्वाद्” (पा ३.३.३५ वा १)
इत्यादिः वार्तिकाकारः । भाष्ये च “समि सुष्टे” (पा ३.३.३६) इति सूत्रे “उद्ग्राभनिग्रमौ च छन्दसि”,
इत्यादि भिन्नाकारं वार्तिकं लभ्यते । वस्तुतस्तु “उदि ग्रहः” (पा ३.३.३५) इत्यनेनैव उत्पूर्वादग्रहेः षधि
कृते “उद्ग्राभः” इति लभ्यते । महाभाष्ये पश्यशाब्दिके प्रयोजनाधिकरणे “रक्षोहाकम्” इत्यत्र शब्द- २५
कीदृशम्—“उदि ग्रहः” इति सूत्रे “उद्ग्राभनिग्रमौ च छन्दसि सुगुघमननिपातनयोः” इति वचनात् निपूर्वाद्
ग्रहेर्ध्वम् । तत्र उत्पूर्वाद सूत्रेण लोकेऽपि सिद्धो घञ् । निपूर्वात् तु वार्तिकोक्तछन्दस्येव” इति । १. तं. ति.
ब-“इति” इत्यस्यानन्तरं ‘सपत्नशब्दस्य साधुत्वम्’ । २. तं. ति. ब- इत्युपमायां । * अत्र काशिका-
‘सपत्नीशब्दादपरेऽकारम् इवाधे निपातयन्ति’ ।

उद्ग्रामञ्च निग्रामञ्च ब्रह्म देवा अवीवृषन् ।

अथो सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपूचीनान् व्यस्यताम् ।

उद्ग्राममित्युत्-ग्रामम् । च । निग्राममिति नि-ग्रामम् । च । ब्रह्म । देवाः । अवीवृषन् ।
अथ । सपत्नान् । इन्द्राग्नी इत्यादि-अग्नी । मे । विपूचीनान् । वीति । अस्यताम् ॥

५ संबन्धिनो नकारस्य “ दीर्घादिति समानपादे ” (पां० ८.३.९) इति हत्वम् । “ आतोऽटि
नित्यम् ” (पा ८.३.३) इति पूर्वस्यानुनासिकत्वम् । “ भोमगोअघो ” (पा ८.३.१७)
इति यत्वम् । “ अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ” (पा ८.३.४) इति केचित् ॥

एवं जुहूपभृतोः उद्ग्रहणनिग्रहणे कृत्वा प्राचीं जुहूं न्यूहति - “ उद्ग्रामं ” च “ निग्रामं
” च “ देवाः इहागताः ” अवीवृषन् वर्धयन्तु । “ नित्यं छन्दसि ” (पा ७.४.८) इति
१० णी चङ्वुपधाया ह्रस्व ऋकारः । “ ब्रह्म परिषदं इष्टसाधनसमर्थम् उद्यामं च निग्रामं च ।
यद्वा-परं वस्तु देवाश्चान्ये वर्धयन्तु इदमुपयमिति ॥

एवं च प्रतीचीमुपभृतं प्रत्युहति - ‘ अथ ’ इति ॥ “ अथ अगन्तरम् ” इन्द्राग्नी “ मे मम
” सपत्नान् “ विपूचीनान् विष्पगतान् ” व्यस्यताम् स्वस्थानात् इत्येतच्च विगमयताम् । विपु
नाना अश्वतीदि ऋत्विगादिना (पा ३.२.५९) क्लृप्तप्रत्ययः । “ विभापाक्षेरदिकृत्त्रियाम् ”

१५ निग्रामेणाधारा अकथितं सम्प्रेषणमभृतं निगृह्णात्युद्ग्रामं च निग्रामं च ब्रह्म देवा अवीवृषन्ति
प्राचीं जुहूमूहत्या सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपूचीनान् व्यस्यतामिति प्रतीचीमुपभृतं प्रत्युहति ”
(धौमी १.१९) इति ॥ अद्यस्य प्रसवहेतुना अनुव्या जुह्वा ऊर्ध्वप्रहणेन इन्द्रो मामुर्ध्वमग्रहीत् ।
अधोऽपभृतो मीघप्रहणेन मम वैरिणो निगृह्णान् स्थान् अकरोत् । परं “ ब्रह्म ” देवाः च ममोत्कर्षं वैरिणो
निकर्षं च यथितवन्तः । “ अथ ” इन्द्राग्नी मम “ सपत्नान् विष्पगतयः स्वस्थानाद्वा यथा भवन्ति तथा विशेषेण

२० “ प्रवर्तयेताम् ॥ एतस्मिन्त्रयस्थानान् पूर्वमिन्द्राभ्रणादिकं विधीयते, तस्य सुगन्धूहनात्
प्रागनुष्ठेयत्वात् । तत्रेडाभागतस्य पुरोडाशादपच्छेदं विधत्ते-“ धिष्णिषा वा पुने शुप्यन्ते ।
यद्ग्रह्या । यदोता । यद्वर्धुः । यदग्नीन् । यदाजमानः । तान् यदन्तरेयात् । यजमानस्य
प्राणान्तर्त्कर्षेत् । प्रमायुकः स्यात् । पुरोडाशमपगृह्य संवत्सप्यर्धुः । यजमानायैव ततोऽद
दिदयति । नास्य प्राणान्तर्त्कर्षेति । य प्रमायुको भवति ” (तैत्ति ३.२.८) इति ।

२५ धिष्णिषानामकाः केचन देवाः सोमक्षकाः । तथा च श्रूयते-“ धिष्णिषा वा अयुर्जिहोके सोममासन् ”
(तैत्ति ३.२.१) इति । ते च धिष्णिषाः सोमयणि “ वेदिकासहया शुम्भया सामनायन्ते ” । “ याताय-
दिष्णिषानुपवपति ” (तैत्ति ३.२.१) इति श्रुतेः । तेषां च धिष्णिषानामतिशम्यं तत्रैव निपिद्यम्-

• “ सोमः शाकस्यार ” (पा ८.३.१९) इति यतोऽरोऽत्र दृष्टम् ।

२. आ.इ.उ.पा.भा.हा-मुद्रया । ३. आ.इ.पा.हा-इतः । ४. इ.उ.व.तं.त्रि१.पा.भा.हा-प्रवर्तयेताम् ।
३०.५-५ क.ह-वेदिका शुम्भयाः विद्यन्ते; द. त्रि१-वेदिशाकहया शुम्भयाः विद्यन्ते ।

सुगन्धनादिः]

(पा ५.४.८) इति खप्रत्ययः स्वार्थिकः । अनुनासिकलोपः । “अचः” (पा ६.४.१३८) इत्यकारलोपः । “चौ” (पा ६.३.१३८) इति दीर्घत्वम् । इन्द्रधाम्निध । “देवताद्वन्द्वे च” (पा ६.२.१४१) इति पूर्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे “नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ” (पा ६.२.१४२) इति विप्रतिपिद्धे समासान्तोदात्तत्वम् । “अथ सुचावनुष्टुम्भ्यां वाजवतीभ्याम्” (तैत्रा ३.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

५

“प्राणा वा एते यद्विष्णिया यदध्वर्युः प्रत्यङ् विणिष्णयानविसर्पेत् प्राणाम्संकर्षेत्” (तैसं ६.३.१) इति । तद्वदप्राणीनामागमक्षणाद्य वेधा उत्तरभागे स्थितानां महादीनां मध्ये संचारे प्राणापहारं बाधकमुपन्यस्य तत्परीहाराय अक्षं पुरोहाराभागमपिच्छ तेष्व्यः प्रदानाय हस्ते धत्वा संचरेदिति विधीयते । तेन यन्विष्णो-भावाद्यजमानस्य स्वर्गं लोकमवशेषयति । इह लोकेऽपि प्राणबाधो न भवति । अत्र सूत्रम्—“इडापात्र-मुपस्तीर्य सर्वभ्यो हविर्भ्य इडां” समवधति” (आपश्रौ ३.१.६) इति ॥ अवाप्तेरडां विधत्ते— १०
“पुरस्तात्प्रत्यङ्मासीनः । इडाया इडामादधाति । इत्थ्याः होत्रे । पशवो वा इडा । पशवः पुरुषः । पशुष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति । इडाया वा एषा प्रजातिः । तां प्रजातिं यजमानोऽनु प्रजायते” (तैत्रा ३.३.८) इति । पात्रस्थिताया इडायाः पूर्वभागे प्रत्यङ्मुख उपविश्य सर्वसाधारण्या इडायाः सकाशाद्धोत्रे विभज्य प्रदातुं तद्वस्तोयोग्यामस्यामिडामवदाय होतृहस्त आदध्यात् । “गौरी अस्य शरीरम्” (तैसं १.४.२) “इतीडाभिमानिदेवतारूपप्रवणात् पशुत्वम् । नरमेधे पुरुषस्याऽऽलम्पत्वात् सोऽपि पशुः । महत्या इडाया एषाऽवान्तरेडा प्रजाता । ततो यजमानस्य प्रजा भवति । अत्र सूत्रम्—
“पुरस्तात्प्रत्यङ्मासीन इडाया होतुर्इस्तेऽवान्तरेडामवधति” (आपश्रौ ३.२.५) इति ॥ होतुः प्रवेशिष्या द्वयोः पूर्वगोराज्येनाश्रमं विधत्ते—“द्विरङ्गुलावनाक्ति पर्वणोः । द्विषाद्यजमानः प्रतिद्वित्ये” (तैत्रा ३.३.८) इति । द्वाभ्यां पादाभ्यां स्थैर्येणावस्थानं प्रतिष्ठितिः ॥ अवान्तरेडायां प्रकाशविशेषं विधत्ते—“सकृदुपस्मृणाति । द्विरादधाति । सकृदुभिरापयति । चतुः संपद्यते । चरवारि द्वे पशोः २० प्रतिष्ठानानि । यावानेव पशुः । तमुपह्वयते” (तैत्रा ३.३.८) इति । प्रतिष्ठानं पादः । अनेन चतुरवत्तेन तं चतुष्पादं पशुमुपह्वयते । इडाभागमक्षणायानुज्ञापितवान् भवति । अत्र चतुरवत् पुरोहाराभागं होता हस्ते धत्वा भक्षणानुज्ञायं होत्रकाङ्क्षे पठितमनुवाकम् “उपहृतं रथन्तरम्” (तैत्रा ३.५.८) इत्यादि पठेत् । तन्मध्वेऽध्वर्युर्यजमानश्च प्रत्युपह्वानरूपं मन्त्रान्तरं पठेत् ॥ तदिदं विधत्ते—“मुलभिष प्रत्युपह्वयेत् । संमुखानेव पशुमुपह्वयते” (तैत्रा ३.३.८) इति । होतुर्मुखमेवाभिधीष्य पठेदित्यर्थः ॥ अध्वर्युयजमानयो- २५
होतृहस्तगतोडास्पर्शनं विधत्ते—“पशवो वा इडा । तस्मात् साऽन्वारभ्या । अध्वर्युणा च यजमानेन च” (तैत्रा ३.३.८) इति ॥ “पाठे तन्मन्त्रान्तरम्” उपपादयति—“उपहृतः पशुमानसानीत्याह । उप होनौ ह्वयते होता । इडाया देवतानामुपह्वे” (तैत्रा ३.३.८) इति । अहमध्वर्युर्देवतानुशातत्वात् इडाभक्षणेन पशुमान् भवानि । यजमानेऽध्वरे योजवम् । कस्मिन् कालेऽयं मन्त्रपाठः ? इडार्थं देवताना-मनुज्ञापने होत्रा क्रियमाणे सति तन्मध्य एवाध्वर्युयजमानौ यदोपह्वयते तदा पठेत् । “द्विधा अध्वर्यव ३०

३. ति. ५- अनुनासिकलोपे ।

६. आ-इडापात्र उप । ७. आ,क-अवधति । ८. तं-इति बागभिमानि । ९-२. आ-पाठं मन्त्रान्तरम् ; सं.त्रि १-पाठयतन्मन्त्रान्तरम् ।

- उपहूताः... उपहूतोऽयं यजमानः ” (तैत्ति ३.५.८) इति मन्त्रावयवाभ्यामाभ्यां तयोस्त्वयैः । तदनन्तरं पठेद्विषयैः ॥ ^{१०}तद्वेदनं प्रशंसति—“ उपहूतः पशुमान् भवति । य एवं वेद ” (तैत्ति ३.३.८) इति ॥ अवाप्तरेवाया अवदानं तदुपाह्वानं च वाक्प्राणदेवतयोः प्रियमिति स्तौति—“ यां वै हस्त्यामिदामादधाति । वाचः सा भागधेयम् । यामुपह्वयते । प्राणानां सा । वाचं चैव प्राणांश्चावस्त्वये ” (तैत्ति ३.३.८)
- ५ इति ॥ पुरोडाशस्य बर्हिषि स्थापनं विधातुं प्रस्तौति—“ अथ वा एतदुपहूतायामिदाम् । पुरोडाशस्यैव बर्हिषदो मीमांसा ” (तैत्ति ३.३.८) इति । इहावदानानन्तरं होत्रा नस्यामिदामुपहूतायां सत्यामवशिष्टस्य पुरोडाशस्यैतस्मिन्नेव काले बर्हिस्थापनसंबन्धिनी काचिन्मीमांसा भवति । किं पुरोडाशो बर्हिषि स्थापनीयो न वेति । सत्र प्रयोजनाभावाद्स्थापनमिति प्राप्ते प्रयोजनं देवतानां सभागत्वमिति मत्वा विधत्ते—“ यजमानं देवा अनुबन्धुः । हविर्नो निर्वपेति । नाहमभागे निर्वप्यामीत्यप्रवीत् । न मयाऽ-
- १० भागवाऽनुबन्धयेति यागमपीत् । नाहमभागा पुरोऽनुवाक्या भविज्यामीति पुरोऽनुवाक्या । नाहमभागा याज्या भविज्यामीति याज्या । न मयाऽभागेन षष्ट् कर्त्तव्येति षष्ट्कारः । यजमानभागे निधाय पुरोडाशं बर्हिषदं करोति । तानेव तदुभागिनः करोति ” (तैत्ति ३.३.८) इति । यजमानवागाद्यभिमानिदेयता भागरहिताः स्वस्वव्यापारं न कुर्वन्ति । तयो यजमानस्यैकं पुरोडाशभागे पृथङ्निधायावशिष्टं पुरोडाशं बर्हिषि स्थापयेत् । तेन स्थापनमात्रेण ययं भागिन इति देवानां तुष्टिर्भवति ॥ स्थापितस्य विभागं विधत्ते—“ चतुर्थी करोति । चतस्रो द्दिशः । दिश्वेव प्रतिष्ठति ” (तैत्ति ३.३.८) इति ॥ पुनः पूर्वविधिमनुष्यं प्रशंसति—“ बर्हिषदं करोति । यजमानो वै पुरोडाशः । प्रजा बर्हिः । यजमानमेव प्रतिष्ठापयति । तस्मादस्मन्त्याः प्रजाः प्रतिष्ठन्ति । मांसेनान्याः ” (तैत्ति ३.३.८) इति । यस्मान् कठिनस्य बर्हिषि स्थापितस्य पुरोडाशस्य मुदुनो बर्हिषश्च संयोगस्तस्मान् कृदादेहाः काश्चिन् कठिनेनास्मन् प्रतिष्ठन्ति स्थूलकायास्तु मांसेन ॥ प्रकारान्तरेण तमेव विधिं प्रशंसति—“ अथो यस्वाहुः । दक्षिणा वा एता हविर्यज्ञस्थानं वैद्य-
- २० वरुष्यन्ते । यस्तुरोडाशं बर्हिषदं करोति ” (तैत्ति ३.३.८) इति । पुरोडाशहविको हविर्यज्ञः । तस्य बर्हिषि पुरोडाशस्थापनं ^{११}यत् एतास्तुष्टिर्ज्ञां वेदिमध्ये दक्षिणा एवावयद्वाः ^{१२} ॥ विध्यन्तरमनुष्यं प्रशंसति—“ चतुर्थी करोति । चतस्रो द्दिशे हविर्यज्ञस्परिव्रजः । प्रजा होताऽभ्यर्च्युत्तरीत् ” (तैत्ति ३.३.८) इति ॥ एतद्भागस्य निर्देशं विधत्ते—“ तमभिरुहोत् । इदं मद्भागः । इदं होतुः । इदमभ्यर्च्योः । इदमन्मीध इति । यथेपाद्ः सोमोऽध्वरे । आदित्यमृत्विगम्बो दक्षिणा नीयन्ते । तादगेव तत् ” (तैत्ति ३.३.८) इति । यथा सोमयागे माध्यन्दिनतपने दक्षिणार्थानि द्रव्याणि ^{१३}येषां ^{१४}कुष्णाजिने प्रसार्य ^{१५}इदमन्मिधमस्य ^{१६}इत्यादिद्वयं दक्षिणा नीयन्ते, तद्वदिदं निर्देशान् द्रष्टव्यम् । निर्दिष्टानां भागानां योगपथनिर्धारणाय क्रमं विधत्ते—“ अनीधे प्रथमायाऽऽदधाति । अग्निसुखा द्युजिः । अग्निसुखामेव हि यजमानं कर्त्तव्येति ” (तैत्ति ३.३.८) इति । अग्निः कृत्स्नयागतिप्यादकस्वात् ^{१७}समुद्दिहतुः । तमग्निमन्मिध इत्यपीत् । ^{१८}अतोऽस्य प्रायम्यं शुक्लम् ॥ आनीधस्य हस्ते भागाघानप्रकारः ^{१९}विधत्ते—“ सङ्कृदुपस्तीर्य
- ३० द्विरादधत् । उपस्तीर्य द्विरभिघारयति । षट् संपदान्ते । पद्वया ऋतवः । ऋतुज्येयीणाति ” (तैत्ति ३.३.८) इति । अस्य विधेस्तात्पर्यं बीधायन एकप्रकारेणाऽऽह—“ उपहूतायामिदामानमीध आदधाति पदवत्समुपस्तीर्यात्वा-दधायभिघारयति ” (बौध् १.१.८) इति । आपस्तम्बरत्वन्यथा धृते—“ द्विरुपस्तीर्यात्वा द्विरादधाति द्विरभिघारयति ” (आपश्च ३.३.७) इति ॥ विधत्ते—“ वेदेन मद्भागे मद्भागं परिहरति । प्राजापत्यो यै वेदः । प्राजापत्यो मद्भागः । सविता यज्ञस्य प्रसूरयै ” (तैत्ति ३.३.८) इति । परिहारः प्रदानम् । यथा
- ३५ १०. तं-वेदनम् । ११-११. तं-एता ऋग्विजो अन्तर्वेदिमध्ये दक्षिणा एवावयद्वाः ; १२-एता ऋग्विजो अन्तर्वेदिमध्ये दक्षिणा एवावयद्वाः । १३. तं-वेदम् नारित । १४. इ.उ.तं.नि.५.५-दमस्य । १५. इ.उ.तं.६.५.५-दयादियदिय । १६. इ-यागनिधायावयद्वाः ; आ.पा.६-यागहेतुत्वात् । १७. आ.पा.-रतोऽयम् । १८. तं-प्रपन्नम्

प्रजापतिरन्तर्यामितया प्रेरक एवं ब्रह्माऽपि तदा तदाऽनुज्ञया यज्ञस्य प्रवर्तक इति ब्रह्मणः प्रजापत्यत्वम् ॥
 वेदम्यतिरिक्तसाधनेन येन केनापि १० प्रक्रान्तपात्रेण भागान्तरं देयमित्याह—“अथ काममन्येन”
 (तैमा ३.३.८) इति ॥ होतुर्वैद्वानन्तर्यं विधत्ते—“ततो होत्रे । मध्यं वा एतद्यज्ञस्य यदोता ।
 मध्यत एव यज्ञं प्रीणाति” (तैमा ३.३.८) इति ॥ सामिधेनीरारम्योपरिष्ठादेव होतु-
 र्योपारात् यज्ञमध्यत्वम् । अध्वर्योर्होत्रानन्तर्यं विधत्ते—“अथाध्वर्यवे । प्रतिष्ठा ता एषा यज्ञस्य ।
 यदध्वर्युः” (तैमा ३.३.८) इति । प्रतिष्ठा समाप्तिः । समिधयज्ञोर्मपयन्तं यज्ञमध्यर्युः समापयति ॥
 आसीभ्रमारभ्याध्वर्युपयन्तं क्रममन्वाहार्योद्विदिशिषायामतिद्विषति—“तस्माद्विर्यं यज्ञस्यैतामेवाऽऽवृत्त-
 मनु । अन्या दक्षिणा नीयन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै” (तैमा ३.३.८) इति । आवृत् प्रकारः ॥
 आसीभ्रं प्रति प्रैषमुत्पादयति—“अग्निमग्नीं स्रुत् स्रुत् संवृद्धीरयाह । पराष्टिव होतर्हि यज्ञः”
 (तैमा ३.३.८) इति । १० यज्ञस्य परेधिंसंमार्जनमपि हन्यते । अस्मिन् काले समाप्तमायावात् यज्ञः १०
 पराहमुख इव वर्तते । ततः स्रुत् संमार्जने पर्याप्तम् । अथ होतारं प्रत्यभि कश्चित् प्रैषमन्त्रः—“इषिता
 दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता मूहि” (वीष्ठी १.१९, ब्र. श्रामा १.९.१.१)
 इति । भद्रं फलं तस्य वाच्यं वचने तदर्थम् “अग्निर्होता” (तैमा ३.३) इत्यादिभुतिसिद्धा
 दैव्या होतारः परमेश्वरेण प्रेषिताः ११ । “इदं पावाष्ट्रयिषी भद्रमभूत्” (तैमा ३.३) इत्याद्यनुपाकः सूक्तं,
 तस्य वाको वचनं, तदर्थं मानुषो होता प्रेषितः । अतो हे होतः, एवं तत् सूक्तं मूहि ॥ तमिमं मन्त्रमुत्पाद्य १५
 तत्र इषितपदस्य भद्रवाच्यायेति पदस्य च १२ तात्पर्यं व्याचष्टे—“इषिता दैव्या होतार इत्याह ।
 इषित इ किमं क्रियते । भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता मूहिरयाह । आशिपमेवै-
 तामाशास्ते” (तैमा ३.३.८) इति । अस्ति होतारं प्रत्यपरः प्रैषमन्त्रः—“स्वगा दैव्या होतृभ्यः
 स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शीवोर्मूहि” (वीष्ठी १.१९, श्रामा २.४.१.२४) इति । दैव्यानां होतृगामयं यज्ञः स्वापीनः,
 मानुषेभ्यो होतृभ्यः स्वस्यस्तु । हे होतः, एवं शीवुदेवस्य संबन्धिनं “तच्छीवोरा वृणीमहे” (तैमा ३.५.११) २०
 इत्यनुपाकं मूहि । अस्मिन् मन्त्रे स्वगानाद्भवतिताद्भ्यः शीवोरा वृणीमहे इत्येतानामभिप्रायं क्रमेण वर्तयति—“स्वगा
 दैव्या होतृभ्य इत्याह । यज्ञमेव तस्वगा करोति । स्वस्तिर्मानुषेभ्य इत्याह । आशिपमेवैतामाशास्ते । शीवोर्मूहि-
 रयाह । शीवुमेव बर्हिस्पर्यं भागधेयेन समर्थयति” (तैमा ३.३.८) इति । शीवुर्देवस्य पुत्रः ॥ इत्यभिधाभागा-
 यनुष्ठानं निषायास्मिन् काण्डे आगताभ्यां “वाजस्य मा” (तैस १.१.१३) इत्येताभ्यामृग्भ्यां शुगन्धद्वानं
 विधत्ते—“अथ शुषावनुष्टुग्भ्यां वाजस्यीभ्यां मूहति । प्रतिष्ठा वा अनुष्टुक् । अक्षं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अक्षा- २५
 यस्यावद्वर्ये” (तैमा ३.३.९) इति । अनुभिः पादौर्वाहीनां प्रतिष्ठितरवात् तद्वदनुष्टुभः प्रतिष्ठाहेतुत्वम् ।
 वाजताद्वर्ययाप्रयापित्याह तद्वत्प्रो ऋषौ ऋतुं योग्यस्यावद्वर्ययावतोषाय भवतः ॥ तामाग्याकारेण सिद्धं
 शुगन्धद्वानं पिठोपाकारेण विनादयति—“प्राचीं शङ्गमूहति । ज्ञातानेव भ्रातृभ्यान् प्रनुदते । प्रतीचीमुपभूयते ।
 जनिप्यमाजानेव प्रनुदते । स विष्टूय घृणापोह सपत्नान् यजमानः । अस्मिन्नोक्ते प्रतिष्ठित्यै” (तैमा
 ३.३.९) इति । वैरिणः परस्परवियुक्ता विविधदिक्पट्यादित एव यथा भवति तथा तानपोह प्रतिष्ठित्यै ॥ ३०
 वाजस्यीभ्यामिति द्विवचनार्थमनुष्टुभं प्रतीति—“हाम्याम् । द्विमिहो हि” (तैमा ३.३.९) इति ।
 हाम्यां पादाभ्यां प्रतिष्ठा यस्यासी द्विमिहः ॥

१९. त-पात्रेण । २०. इ.उ.हा-वीष्ठायाम् ।

२१. इ-अग्निर्होता वृषिषी होता; अ.त.वि.१.पा.हा-

अग्निर्होता वृषिषी होता । २२. इ.उ.क.पा.हा-देरिषाः । २३. त.वि.१-अभिधत्तुम् ।

वसुम्यस्त्वा रुद्रम्यस्त्वाऽऽदित्येम्यस्त्वाऽक्त-रिहाणा विपन्तु वयः ।

वसुम्य इति वसु-म्यः । त्वा । रुद्रम्यः । त्वा । आदित्येम्यः । त्वा ।

अक्तम् । रिहाणाः । विपन्तु । वयः ।

जुह्वा परिधीननक्ति — 'वसुम्यः' इति ॥ 'वस्त्वर्थं त्वाम्' अनज्मीति शेषः ।

५ वस्त्वादितुप्तये^१ त्वामनन्ति इति^२ मध्यमदक्षिणोत्तराणां क्रमेण मन्त्राः, वस्त्वादयश्च वेदिपरिमहार्ध-मागताः एतेन परिध्यञ्जनेन प्रीयन्त इति ॥

बुधु प्रस्तरमनक्ति; तत्र जुह्वामप्राप्यनक्ति — 'अक्तम्' इति परोष्णिहा त्रिपदया भूतेन्द्रियवस्यक्षारया ॥ 'अक्तं कृताञ्जनमिमं प्रस्तरं' रिहाणाः लिहानाः आस्वादयन्तः, ते वक्ष्यमाणाः रश्मयः । लिह आस्वादाने, स्वरितेत् । वर्णव्यत्ययेन लकारस्य रेफः । व्यत्ययेनानुदात्ते-
१० स्वमाश्रित्याऽऽत्मनेपदम् (पा १.३.१२), उसार्वधातुलानुदात्तत्वं (६.१.१८६) च कृतमिति मन्यामहे । 'वृषादिषु (पा ६.१.२०३) वाऽयं' द्रष्टव्यः ॥

उपभृति मध्यान्यनक्ति — 'विपन्तु' इति ॥ 'वयः' इति वेर्वहुवचनमिति यास्कः (नि २.६) । 'वातेरिच' (उ ५.८३) इति विधीयमानः इणप्रत्ययो वेतेरपि भवति । इतिवाङ्लिखः (पा ६.४.१४३.) । 'वयः' प्रजननिष्पन्नः आदित्यरश्मयः एतल्लेहनेन
१५ 'विपन्तु' 'वृद्धपर्यं गर्भं धारयन्तु । पादादित्वाञ्च निहन्यते । वी गतिप्रजननकाम्यसन्नखादानेषु ॥

वसुम्य इति ॥ कल्पः— "जुह्वा परिधीननक्ति वसुम्यस्त्विति मध्यमं रुद्रम्यस्त्विति दक्षिण-मादित्येम्यस्त्वित्युक्तम्" (बौध् १.१९) इति ॥ त्रिष्वपि 'जननिम' इत्यप्याहारः ॥ स्वर्गार्थेतां परोपति— "वसुम्यस्त्वा रुद्रम्यस्त्वाऽदित्येम्यस्त्वित्याह । यथायगुरेवैतत्" (तैमा ३.३.९) इति ॥

अक्तमिति ॥ औपाधयः— "बुधु प्रस्तरमनक्त्यपत्वर रिहाणा इति जुह्वामप्रापि विपन्तु
२० वय इत्युपभृति मध्यानि प्रजां योनिं मा निर्मूक्षमिति ध्रुवायां मूलाति" (बौध् १.१९) इति । आपस्तम्बस्त्वाद्यद्वितीयमन्त्रादिकीकृत्याऽऽह— "अक्तं रिहाणा इति^१ जुह्वामप्रापि प्रजां 'योनिमित्युपभृति मध्यम् । आ प्यायन्तामाप औपाधय इति ध्रुवायां मूलम्" (आषधो ३.६.१) इति ॥ पक्षिण आज्येन 'अक्तं प्रस्तरम' लेलिहाना विविधं भार्यं गच्छन्तु । अहं तु 'प्रजां वस्त्वाकरणं च' मा विनाशयामि । आज्यरूपाः 'आपः प्रस्तरमूला औपाधीताप्याययन्तु । विधत्ते— "बुधु प्रस्तरमनक्ति । इमे वै लोकाः सुधुः । यत्रमानः
२५ प्रस्तरः । यत्रमानमेव तेजसाऽनक्ति । प्रेषाऽनक्ति । शय इमे लोकाः । धूम्य एतेन लोकेभ्योऽनक्ति । अति-पूर्वमनक्ति । अतिपूर्वमेव यत्रमानं तेजसाऽनक्ति" (तैमा ३.३.९) इति । नमिमुखममं पूर्वं यथा

४-४. ३- 'वस्त्वर्थं त्वाम्' नास्ति । ५. व- 'वृष्यपर्यम्' । ६. व- 'इति' इत्यथानन्तरं 'मन्तव्यम्' । ७-७. टी. ति. पं. व- 'ध्रुवोदादिषु वा । *ध्वेन लिखितपुरस्तकेषु यद्यपि 'वेनो दिट्' इति लभ्यते, तथाप्यत्र शुद्धाङ्गण पाठो निर्धारितः । 'वेनो दिट्' इत्याकारं ध्रुवादिकं नोपलभ्यते । 'वेनो दिट्' (उ. ५.२९) इत्युपादिभूतं तु तन्नुवन्तानेऽर्थे विद्यमानस्य वेयः परस्य ईच-प्रत्ययरस इति^२ विदधाति । 'वातेरिच' (उ ५.८३) इति सूत्रं गतिगम्यनार्थयोर्विद्यमानस्य वातेः इणं विदधत् एतस्य इषाः इतिप्रमति प्रतिपादयति । अनेन सन्नेह विहितः इण वातेरिव अत्र वेतेरपि भवतोत्पाद्यः । ८. ति. व- प्रजननिष्पन्नः ।
९. पं- वृष्टपर्यम्; तं ति. व- प्रजापतां वृष्टपर्यम् ।

२५. आ. व- विपन्तु वय इति । २५. आ. व- योनिं मा निर्मूक्षमित्युपभृति ॥

प्रजां योनिं मा निर्मृक्षमाप्यायन्तामाप ओपधयो

मरुतां पृथतयः स्य दिवं (१) गच्छ ततो नो वृष्टिमेरय ।

प्रजामिति प्र-जाम् । योनिम् । मा । निरिति । मृक्षम् ।

एति । प्यायन्ताम् । आपः । ओपधयः । मरुताम् । पृथतयः । स्य ।

दिवम् (१) । गच्छ । ततः । नः । वृष्टिम् । एति । ईरय ।

५

ध्रुवायां ^{१०}मूलान्यनक्ति — 'प्रजाम्' इति ॥ अहं ^{१०}प्रजां ^{१०}योनिं च तत्कारणभूतममा-
दिकं ^{१०}मा ^{१०}निर्मृक्षं मा विनीनशम्, अपि तु वर्धयितुमिच्छामि, तस्माद्वृद्धयर्थं 'वियन्तु वयः'
इति । मृशेः "राष्ट इगुपधादनिटः क्तः" (पा ३.१.४५) इति श्लेः क्तादेशः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण (पा ६.२.१३९) प्रजाशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

अत्र, प्रथमद्वितीयपादावष्टाक्षरौ ^{११}तृतीयो द्वादशाक्षरो यस्यास्तां परोऽगिहमाचक्षते ^{११} १०
(पितृ ३.२१) । इह तु ^{११}तृतीयोऽष्टाक्षरः पादः, 'द्वादशाक्षरः आऽष्टाक्षरतायाः प्रतिक्राम-
मति' इति; प्रथमद्वितीयौ पञ्चाक्षरौ, 'अष्टाक्षर आ चतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामति' इति ^{११} ॥

आहवनीये प्रस्तरं प्रहरति — 'आप्यायन्ताम्' इति ^{१२}वजुरादिकया, 'दिवं गच्छ'
^{१२}इत्येकपदया जगत्या, 'ततो नः' इत्येकपदया च गायत्र्या ॥ हे प्रस्तर, अनेन त्वत्प्रहरणेन
^{१२}आपः ^{१२}ओपधयः च ^{१२}आ ^{१२}प्यायन्ताम् वर्धन्ताम् । वर्धेण ह्यपामोपधीनां च वृद्धौ प्रजा योनयश्च ^{१२} ५

भवति तथा प्रस्तरमन्यया । यजमानोऽपि मुख एव सभामु वचनत्वेन तेजस्वी भवति ॥ मन्त्रगतस्याक्त-
शब्दस्याभिप्रायमाह — "अक्षरं विहाया इत्याह । तेजो वा आन्यम् । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव
तेजस्ताऽनक्ति" (तैमा ३.३.९) इति ॥ विनाशदसूचितं दर्शयति — "वियन्तु वय इत्याह । वयं एवैनं कृत्वा ।
सुवर्गं लोके गमयति" (तैमा ३.३.९) इति । मन्त्रे प्रथमा बहुवचनान्तो विशब्दः पक्षिवाची, ब्राह्मणे तु
द्वितीयैकवचनान्तो वयःशब्दः ॥ 'मा निर्मृक्षम्' इत्येतस्याभिप्रायम् ^{१३}आह — 'प्रजां योनिं मा निर्मृक्षमित्याह । २०
प्रजायै गोपीयाय" (तैमा ३.३.९) इति ॥ ओपधय इत्यत्र द्वितीया विवक्षितेत्याह — "आ प्यायन्ता-
माप ओपधय इत्याह । आप एवीपधीताप्यावयति" (तैमा ३.३.९) इति । अत्र बहुवचनं द्रष्टव्यम् ॥

आ प्यायन्तामिति ॥ बौधायनः — "तमुपरीय प्रहरति" नात्ययं प्रहरति न पुरस्ताद् प्रायस्यति
न प्रतिशृणाति न विष्वन्धं विद्यौरयूर्ध्वमुद्योरथाप्यायन्तामाप ओपधयो मरुतां पृथतयः स्य दिवं गच्छ ततो नो
वृष्टिमेरयेति" (बौधौ १.१.९) इति । आपस्तम्बः — "अन्यमाने सूक्ष्माके मरुतां पृथतयः स्येति ^{२५}
सञ्जालया प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति" (आपस्त ३.१.९) इति । अत्र प्रस्तरप्रहृतौ 'नात्ययम्' इत्यादयो

१०. मै- मूलमनक्ति । ११-११. त. ति-तृतीयतृतीयौ द्वादशाक्षरो यस्यास्तां परोऽगिहमाचक्षते ।
१२-१२. त. ति. वं. ब-अष्टाक्षरः प्रथमः पादः आचतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामन्तीति प्रथमद्वितीयौ पञ्चाक्षराव-
भूताम् । द्वादशाक्षर अष्टाक्षरतायाः प्रतिक्रामन्तीति तृतीयोऽष्टाक्षरोऽमूय । [मैसूरुस्तके सलङ्घिन्याम् —
'अष्टाक्षराः आ चतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामन्ति' इति प्रथमद्वितीयौ पञ्चाक्षरावभूताम् । 'द्वादशाक्षराः आऽष्टाक्ष-
रतायाः प्रतिक्रामन्ति' इति तृतीयोऽष्टाक्षरोऽमूय ।] १३. त. ति. व- यजुषा । १४. त. ति-इत्येकपदया च ।

२६. त. ति- दर्शयति । "औतदूने तु 'प्राथं प्रहरति' ।

आयुष्या अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि चक्षुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ध्रुवाऽसि

आयुष्या इत्यायुः—पाः । अग्ने । असि । आयुः । मे । पाहि ।

चक्षुष्या इति चक्षुः—पाः । अग्ने । असि । चक्षुः । मे । पाहि । ध्रुवा । असि ।

- वर्धयितुं शक्यन्त इति । ओषधिशब्दस्य दासीमारादित्वात् (पा ६.२.४२) पूर्वपदप्रकृति-
 ५ स्वरत्वम् । ओषशब्दो धञन्तः । कथमेतत् ग्रहरणेन तासां आप्यायनमिन्यत आह — 'मरुता
 'पृथतपः अन्धाः 'स्य, मरुतामन्धा इव शीघ्रगतिस्त्वमसीति यावत् । 'अन्धापेक्षया बहुवचनम् ।
 पृषु वृषु सेचने । 'वर्तमाने पृषद्वहन्महज्जगच्छतृवच " (उ २.५०) इत्यतिप्रत्ययान्तो
 निपातितः । व्यत्ययेन शः । " उगितश्च " (पा ४.१.६) इति ङीप् । वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् ।
 छसार्यधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) धातुस्वरः । " शतुत्तुमः " (६.१.१७३) इति
 १० ननुदात्तत्वं^{११} बहुलवचनादेव न क्रियते शस्वरश्च । वृषादिर्याऽयं द्रष्टव्यः (पा ६.१.२०३) ।
 भवत्वेवं शीघ्रगतित्वं, किमेतावता तासां वृद्धिरित्यत आह—'दिवम् आदित्यं शीघ्रं 'गच्छ । ततः
 किमित्यन आह—'ततः आदित्यमण्डलादस्माकं 'वृष्टिम् 'एरय आगमय । एवं च कृते
 अपामोपधोनां चाप्यायनं भविष्यति । ततश्च प्रजायोन्योर्वृद्धिश्च भविष्यति । " मन्त्रे वृष " (पा ३.३.९६) इति वृषेः क्तिन् उदात्तत्वं विधीयमानं बहुलवचनान्न क्रियते ।
 १५ यद्वा—वृष्टिहेतुरादित्यरश्मिः वृष्टिः । करणे क्तिन् । तामेव अस्मदभिमुखं प्रेरय । उदात्तविधौ
 मावाधिकारादत्र न भवति ॥

- आहवनीयमुपतिष्ठते — ' आयुष्याः ' इति ॥ हे 'अग्ने, 'आयुष्याः सर्वेषामायुषो रक्षकः
 'असि । पातेर्विच् (पा ३.२.७५) । " नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य " (पा ८.३.४५) इति
 यिसर्जनीयस्य सः । " आदेशप्रचययोः " (पा ८.३.५९) इति पत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृति
 २० स्वरत्वम्^{१२} (पा ६.२.१३९) । तस्मात् 'आयुः 'मे 'पाहि । चक्षुषधत्वं रक्षितासि, तस्माद्
 नियमविशेषः । आहवनीयारवयः प्रस्तराग्रस्य न कार्यः । प्रस्तरस्य पुरस्तादग्नयद् किमपि न प्रक्षिपेत् ।
 'वर्धस्व कस्यपिच्छेदरूपा हिता न कार्या । दर्भाणां परस्परमियोगो न कार्यः । किमु कृतं प्रस्तर-
 मुपचरेत् । आपस्तम्बस्य^{१३} 'दु' 'मरुताम्' इति^{१४} प्रस्तरसम्प्रादिः । सह घालया वस्त्रापाकरणहेतुभूषणा ॥
 हे प्रस्तरावयवा दर्भाः, वृषं वायुमेरितवृष्टिर्जन्यतया वायूनां बिन्दवः 'स्य । हे प्रस्तर, एवं 'दिवं गत्वा'^{१५}
 २५ 'वृष्टिं प्रेरय ॥ व्याचष्टे — " मरुतां पृथवयः स्वेत्याह । मरुतो वै वृष्ट्या ईशते । वृष्टिमेवावर्त्ये । दिवं
 गच्छ ततो नो वृष्टिमेवेत्याह । वृष्टिर्वा योः । वृष्टिमेवावर्त्ये " (तैसा ३.३.९) इति ॥

आयुष्या इति ॥ कल्पः— " अयोपोरथायाऽऽहवनीयमुपतिष्ठत् आयुष्या अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि
 चक्षुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहिति " (बौध्दो १.१९) इति ॥ आयुधायुषोः पाठनीयतां दर्शयति—

१५. ४-अन्धापेक्षम् । १६. मे-आयुषात्त्वम् । १७. ४- 'प्रकृतिस्वरः ।

३०. २७. इ.उ.पा.हा-अन्यस्य । २८. इ.उ.व.त्रि१.पा.हा-'दु' नास्ति । २९. त.त्रि१.पा.हा-
 मन्त्रादिः । ३०. त्रि१-गच्छ ।

कुम्भ्यहमादिः]

यं परिधिं पर्यधत्त्या अग्ने देव पणिभिर्वीयमाणः* ।

यम् । परिधिमिति परि-धिम् । पर्यधत्त्या इति परि-अधत्त्याः ।

अग्ने । देव । पणिभिरिति पणि-भिः । वीयमाणः ।

ये चक्षुः पाहि अविनष्टं कुरु । “ यावद्वा अघ्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्याधुमीयते ”
(तैत्रा ३.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

भूमिमभिमृशति — ‘ ध्रुवाऽसि ’ इति ॥ १० हे भूमे, त्वं ध्रुवा अचञ्चला असि १०
तस्मात् मामपि ध्रुवं कुर्विति भावः ॥

मध्यमं परिधिमनुप्रहरति — ‘ यम् ’ इति त्रिष्टुभा पुरस्ताज्ज्योतिषा बहुरुद्रेशभवाक्षर-
पदया ॥ हे अग्ने । पादादिस्त्वान् निहन्त्यते । देव देवनादिगुणयुक्त । “ नामन्त्रिते समानाधि-
करणे ” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात् निहन्त्यत एव । यं परिधिं पर्यधत्त्याः १०
परिहितवानसि । “ यद्भुत्तानित्यम् ” (पा ८.१.६६) इति निघाते निविद्धे अट उदात्तत्वम् ।
“ तिङि चोदात्तवति ” (पा ८.१.७१) इति गतेर्निघातः । उदात्तत्वा निडा गतिसमाप्तः
(पा २.२.१८) । परिधिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैरान्तोदात्तः (पा ६.२.१३९) ॥ सः
पणिभिः पणिनामभिः असुरैः वीयमाणः वेष्टयमानः । तेषां निवारणार्थं १० यं परिधिं ११

११ “ यावद्वा अघ्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्याधुमीयते ११ । आयुष्मा अग्नेऽस्याधुमं पाहीत्याह । आयु- १५
रेवात्मन् धत्ते । ११ यावद्वा अघ्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्य चधुमीयते ११ । चधुष्मा अग्नेऽसि चधुमं
पाहीत्याह । चधुरेवाऽऽत्मन् धत्ते ” (तैत्रा ३.३.९) इति ॥

ध्वेति ॥ कल्पः—‘ ध्रुवाऽसीत्यन्तर्वेदि पृथिवीमभिमृशति ” (आपधौ ३.७.७) इति ॥
व्याख्ये—‘ ध्रुवासीत्याह मन्तिष्ठिये ’ (तैत्रा ३.३.९) इति ॥

यमिति ॥ कल्पः—‘ मध्यमं परिधिमनुप्रहरति ११ यं परिधिं पर्यधत्त्या अग्ने देव २०
पणिभिर्वीयमाणः । तं स एतन्मनु जोषं भराणि नेदेष स्वदपचेतयाता इति । अयेतराद्युपसमस्यति
यज्ञस्य पाय उपसमिवमिति ” (बीधी १.१९) इति ॥ १० अग्ने देव, स्तुतिभिः प्राप्यमाणस्यै स्वयं
यं ११ मध्यमं परिधिं ११ पश्चिमे भागे इयापितवानसि, तवानुभूतया प्रियं यत् ११ एतं परिधिं त्वयि
भराणि । ११ एष स्वतोऽपरकः ११ एव । हे दक्षिणोत्तरपरिधी, यत्तत्स्व फलरूपमग्ने युवासुपसेप्राप्नुवत् ॥
पर्यधत्त्या इत्येतत् सत्यमित्याह—‘ यं परिधिं पर्यधत्त्या इत्याह । यथायतुरेवैवत् ” (तैत्रा ३.३.९) २५
इति ॥ परिधावोः प्रीत्युत्पादनायामिषं बोधनमित्याह—‘ अग्ने देव पणिभिर्वीयमाण इत्याह । अन्नय
एवैनं कुष्ठं करोति ” (तैत्रा ३.३.९) इति ॥ अनुदाब्देन शरीरानामनुकृष्टं सूष्यत इत्याह—

* तैत्रा १.३.९, मैत्रायणीसंहितायां (४.१.१४) “ वीयमानः ” । इ. भर्तृहरिहृतमहामाप्यदीपिका
[BORI. ट. १] “ तैत्तिरीयाः कृतजस्वमिस्तान्मुधारयन्ति ” ।

१८-१८. मै- ध्रुवा नित्या त्वमिति । १९-१९. मै- ‘ यं परिधिम् ’ नास्ति ।

३०

३१-३१ इ. उ. पा. हा- ‘ यावद्वा अघ्वर्युः ... सीयते ’ नास्ति । ३२-३२. इ. उ. पा. हा-
‘ यावद्वा ... चधुमीयते ’ नास्ति । ३३-३३. इ. उ. पा. हा-परिधिं प्रहरति । ३४. तै. त्रि. १-३६ ।
३५-३५. भा. क. हा-मध्यमपरिधिम् ।

तं त एतमनु जोषं भराभि नेदेय त्वदपचेतयाति

यज्ञस्य पाथ उप समितम् सखावभागाः स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च (२) देवा

तम् । ते । एतम् । अन्विति । जोषम् । भराभि । न । इत् । एपः । त्वत् ।

अपचेतयात्ता इत्यप-चेतयाति । यज्ञस्य । पाथः । उप । समिति । इत्तम् ।

५ सखावभागा इति सखाव-भागाः । स्य । इयाः । बृहन्तः ।

प्रस्तरेष्ठा इति प्रस्तरे-स्थाः । बर्हिषद् इति बर्हि-सदः । च (२) । देवाः ।

पर्यधत्वाः । व्येनः कर्मणि लकारः । व्यत्ययेन णकारः । वष्यादिसूत्रेण (पा ६.१.१५) संप्रसारणम् । 'तम्' एतं मध्यमं परिधिं तव 'जोषम्' इष्टम् । कर्मणि घञ् (पा ३.३.१९) । 'अनु' भरा-मित्वाभ्यानुगतं हरामि प्रहरामि । "हप्रहोर्भस्छन्दसि" (पा ८.२.३२ वा १) इति भवत्वम् ।

१० युक्तमेव खल्वेवं कर्तुमित्याह—'एपः अयं परिधिः, एवं नाम 'तवाभिमतः त्वत्तो हेतोः' न 'इत्' 'अपचेतयाति' नैवापरकचित्तो भवेत् । यद्ययं न प्रहिषेत, उपेक्षितोऽहमनेनाग्निनेति त्वत्तोऽपचेतयेत् । तस्मात्प्रत्येवैनमनुप्रहरामि । चित्तं संचेतने, चुरादिः, अनुदात्तेत् (पा १.३.२) । तस्माच्छेति "लेटोऽडाटौ" (पा ३.४.९४) इत्याडागमः । "वैतोऽन्यत्र" (पा ३.४.९६) इत्यैत्वम् । "निपातैर्यत्" (पा ८.१.३०) इत्यादिना निघातप्रतिषेधः । पूर्ववत् गति-

१५ निघातसमासौ । णिचक्षिष्वाटुदासत्वम् (पा ६.१.१६३) ॥

इतरादुपसमस्यति — 'यज्ञस्य' इति ॥ 'यज्ञस्य साप्यतया संवन्धि यत्' 'पापः अन्नं तद्युवामपि' 'उप' 'समितम्' 'उपसंप्राप्तमितम्' । अचेतनानामपि यज्ञोपयुक्तानां फलसंबन्धः प्रतिपादितो भवति । 'उदके धृत् च' (उ ६.५३) इत्यधिकृत्य "अन्ने च" (उ ६.५४) इति पातेरसुन् प्रत्ययः ॥

२० एतान् सखावभागाभिघारयति — 'सखावभागाः' इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ सखाव्यत

"तं त एतमनु जोषं भराभीत्याह । सखावभागाः अनुकान् करोति" (टीका ३.३.९) इति ॥

अपरागनिषेध आनुकूल्यार्थ इत्याह — "नेदेय त्वदपचेतयात्ता इत्याहानुकूल्यार्थे" (टीका ३.३.९)

इति ॥ अनेकयोः परिच्योः सहकृत्यं 'बहुद्विष्यानुकूल्यार्थेत्याह—' यज्ञस्य पाथ उपसमितमित्याह ।

भूमाननेवोपैति" (टीका ३.३.९) इति ॥ विषये—"परिधीन् प्रहति । यज्ञस्य समित्यै" ॥

२५ (टीका ३.३.९) इति । समितिः संपूर्तिः ॥

सखावभागा इति ॥ कथम्— "अयैवान् सखावभागेनाभिघृहोति । लुह्यामुपमृत्"

"सखावयति सखावभागाः स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च देवा इमां वाचमनि विधे गृणन्त आसदादिमन् बर्हिषि आदयव्यमिति" (बौधो १.२९) इति ॥ हे 'विधे' 'देवाः, पूय' 'सखावभागाः

२०. व-सदमितः । २१. मे-उपसंप्राप्तमितम् ।

३० ३६. टी-यतीषाटुस्वार्थमित्याह ; वि १-यतीषाटुस्वार्थमित्याह । * बौधोसूत्रे 'संप्रसारयति' । श्रीबोधोपनिषद् 'मादयव्यं स्वाहेति' ॥

मादयध्वमग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा घत्तं
धुरि धुर्यौ पातमग्नेऽदव्यायोऽशीततनो पाहि माऽद्य दिवः

मादयध्वम् । अग्नेः । वाम् । अपन्नगृहस्येत्यपन्न-गृहस्य । सदसि । सादयामि ।

सुम्नाय । सुम्निनी इति । सुम्ने । मा । घत्तम् । धुरि । धुर्यौ । पातम् ।

५ अग्ने! अदव्यायो इत्यदव्य-आयो । अशीततनो इत्यशीत-तनो । पाहि । मा । अद्य । दिवः ।

‘आसथ उपविश्य’ मादयध्वं तृप्यत । मरु तृप्तियोगे, चौरादिकः, *आकुस्मीयः आत्मनेपदी ।
आतयेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१)
इत्यादिना इदमः सप्तम्या उदात्तत्वम् । “सुचौ संप्रसावयति” (तैत्रा ३.३.९) इत्यादि
प्राक्षणम् । “वैश्वदेव्यर्चा” (तैत्रा ३.३.९) इत्यादि च ॥

१७ धुरि स्ये वा सुचौ विमुञ्चति — ‘अग्नेः’ इति ॥ हे जुहूपभृतौ, ‘वां युवाम्’ अग्नेः
‘अपन्नगृहस्य अपन्नस्थानस्य’ सदसि सदने निधलभृते धुरादौ ‘सादयामि स्थापयामि ।
किनर्धम् ! ‘सुम्नाय सुम्नायै यजमानस्य सुखं यथा स्यादिति । हे ‘सुम्निनी’ ‘सुखयित्री ।
“वा छन्दसि” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णादीर्घत्वम् । मामध्वर्युं ‘सुम्ने’ ‘घत्तं
स्थापयतम् । किं च ‘धुरि यागलक्षणायामस्यां वर्तनानौ’ ‘धुर्यौ’ अस्या धुरो बोद्धारी पत्नीयजमानौ
१५ ‘पातं रक्षतम् । “धुरो यदुक्ती” (पा ४.४.७७) इति यत्प्रत्ययः । “तित्स्वरितम्”
(पा ६.१.१८५) इति स्वरितत्वम् । “यतोऽनावः” (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वं

अग्नेरिति ॥ बौधायनः— “अथ प्रदक्षिणनावृत्य प्रत्यहृष्टावृत्य धुरि सुचौ ‘विमुञ्चतवग्ने-
र्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा घत्तं धुरि धुर्यौ पातमिति” (बौधौ १-१९)
इति ॥ हे जुहूपभृतौ, युवामविनधरगृहस्य धृमिष्यमिमानिनो वहेः स्थाने शकृत्स्ये यजमानस्य सुखाय
२० स्थापयामि । हे सुगन्धयो, सुम्ने मां ‘स्थापयतं यत्प्रसारयतिनावेवौ वृषी रक्षतम् । यथोक्तं मन्त्रार्थे इति-
यति— “अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामि” इत्यं वा अस्तिपन्नगृहः । अस्या पृथगे सदने साद-
यति । सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा घत्तमित्याह । श्रद्धा वै पनायः सुम्नम् । प्रजामेव पशूनात्मन् घत्ते । धुरि धुर्यौ
पातमित्याह जायापत्नोर्गौपीषाम्” (तैत्रा ३.३.९) इति । अत्राऽऽपनम्बो मन्त्रभेदमाश्रित्य ‘अग्नेर्वाम्’
इति शकृत्स्य पूर्वभागे सुचौ सादयित्वा ‘धुरि धुर्यौ’ इति युगधुरोऽग्नेहेत्यस्ति मन्त्यते (आपग्नौ ३.८.४) ॥

२५ अग्न इति ॥ कत्यः— “अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्याऽन्वाहार्यपथेन पेषेन्मन्त्रान्प्रथान्यन्वापाय
कटीकरणानां च” कटीकरणान्गृहोपर्यग्नेऽदव्यायोऽशीततनो पाहि माऽद्य दिवः पाहि प्रमित्यै पाहि

* ‘नित धेनेतने’ इत्यस्मिन् यावौ ‘आकुस्मात्सन्नेपदिनः’ इति गणवत्त्वं द्रष्टव्यम् ।

२६. धे- सुम्नवयो, व-सुखवत्यौ ।

४०. इ.उ.पा.हा-मुखायमे । ४१. इ.उ.पा.मा.हा-स्थानयतः । ४२. व-कटीकरण

३०. उतोस्वमे; बोधोस्ते ‘कटीकरणानां कटीकरणे’ ।

पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरग्रन्थै पाहि दुश्चरितादविपं
नः पितुं कृणु सुपदा योनिः स्वाहा

पाहि। प्रसित्या इति प्र-सित्यै। पाहि। दुरिष्ट्या इति दुः-इष्ट्यै।

पाहि। दुरग्रन्था इति दुः-अग्रन्थै। पाहि। दुश्चरितादिति दुः-चरितात्।

अविपम्। नः। पितुम्। कृणु। सुपदेति सु-सदा। योनिम्। स्वाहा।

बहुलवचनात् न भवति। “धुरि धुर्यो पातमित्याह। जायापत्योगोपीधाय”
(तैत्रा ३.३.९) इति ब्राह्मणम् ॥

अन्वाहार्यपचने फलीकरणदोमं जुहोति — ‘अग्ने’ इति यजुरादिकया, ‘अविपं नः
पितुं कृणु’ इति गायत्र्यैकपदया, ‘सुपदा’ इति यजुरन्तया ॥ हे ‘अग्ने’ अदन्धायो अहिंसित-
जीवित। “छन्दसीजः” (उ २) इत्युपप्रत्ययः। हे ‘अशीततनो’ उष्णशरीर। “नामन्त्रिते
समानाधिकरणे” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्याविद्यमानत्वनिषेधात् उभयत्राप्याष्टमिको निघातः
(पा ८.१.१९)। ‘अथ अस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे मां’ पाहि। आमन्त्रितप्रत्यस्याविद्य-
मानत्वात् “तिङ्ङितिङः” (पा ८.१.२८) इति निघाताभावः। ‘दिवः धुलोकात् धुलोका-
वासिभ्यो देवेभ्यः, यथा ते कर्मापराधेन क्रुद्धा न हिंसन्ति तथा कुरु। “ऊडिदम्”
(पा ६.१.१७१) इति विभक्तैरुदात्तत्वम्। किंच — ‘पाहि’ प्रसित्यै। प्रसितिः प्रकर्षेण
नाशः कर्मणोऽत्यन्तलोपः। स्यतेः क्तिनि “यतिस्पति” (पा ७.४.४०) इत्यादिना इत्वम्।
“क्रियापौपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (पा २.३.१४) इति चतुर्थी। प्रसिति निवारयितुं
मां पाहीति। व्यत्ययेन वाऽपादाने चतुर्थी (पा ३.१.८५, २.३.२८)। अपदात्परत्वात् पाहीति

दुरिष्ट्यै पाहि दुरग्रन्थै पाहि दुश्चरितादविपं नः पितुं कृणु सुपदा योनिः स्वाहेति” (बौध्दी १.२०)
इति ॥ तण्डुलेषु ^{१३}शुभ्रक्रियमाणेष्वपनेया माहिन्याशाः फलीकरणाः। हे ‘अग्ने, मां’ दिवः ‘पाहि’
धुलोकवासिनो देवा मय्यपराधं यथा न गृह्णन्ति तथा कुरु। ‘अदन्धायो अहिंसितजीवित’
‘अशीततनो’ उष्णशरीर, ‘प्रसित्यै’ प्रकृष्टात् बन्धात् फलविध्नात् ‘पाहि’ ४४। ‘दुरिष्ट्यै’ दुष्टादयथा-
शास्त्रानुष्ठानात् ४४ पाहि। ‘दुरग्रन्थै’ बागाधिकारविरोधिदुष्टवस्तुयोजनान् ४४ पाहि।
‘दुश्चरितात्’ ४४ निषिद्धाचरणात् ४४ पाहि। ‘पितुम्’ अन्नमस्मदीयम् ‘अविपम्’ असृष्टं
कुरु। ‘सुपदा’ सुलोपवेशनेन निमित्तेन ‘योनिं’ स्थानं कुरु। इदं फलीकरणद्रव्यं तुभ्यं ‘स्वाहा’
हुतमस्तु ॥ मन्त्रन्यास्यानपूर्वकं दोमं विपक्षे — “अग्नेऽदन्धायोऽशीततनो इत्याह। यथा-
यजुरवैतत्। पाहि माऽथ दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरग्रन्थै पाहि दुश्चरितादित्याह। आशिप-
मेवैतामाशास्ते। अविपं नः पितुं कृणु सुपदा योनिः स्वाहेतीध्मसर्वैश्चनान्यन्वाहार्यपचनेऽभ्याधाप
फलीकरणदोमं जुहोति। अतिरिक्तानि वा इध्मसर्वैश्चनानि। अतिरिक्ताः फलीकरणाः। अतिरिक्तमात्रो-
पेष्टेयम्। अतिरिक्त एवातिरिक्तं दद्यात्। अथो अतिरिक्तैवातिरिक्तमाप्त्वाऽवरन्धे” (तैत्रा ३.३.९) इति। ३०

४३. आ.क.हा-‘गृहे क्रियमाणेष्वप’। ४४. इ.उ.तं.त्रि.१.पा.भा.हा-‘पाहि’ नास्ति।

४५. तं-दुष्टाचरणात्। “‘प्रथनानि’ इति साधुः स्यात्

इमं नो देव देवेषु यज्ञर स्वाहा वाचि स्वाहा वार्ते धाः ॥ १३ ॥

[दिवं च वित्वा गातुं त्रयोदश च]

इमम् । नुः । देव । देवेषु । यज्ञम् । स्वाहा । वाचि । स्वाहा । वार्ते । धाः ॥ १३ ॥

[शेषं १.१.१३; कांसं १.१.१२; कपिषं १.१.१२; वाचं २.१६-१८, शत्रा १.८.३]

- ५ प्रवेशात् । पष्ठषाऽऽमन्त्रिनसमुदापस्य पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । (पा ६.१.१९८) । पदात्परत्वाभावात् निधाताभावः “पष्ठयाः पतिः” (पा ८.३.५३) इत्यादिनां विसर्जनीयस्य सकारः । हे देव, इमम् अस्माकं यज्ञं देवेषु अन्यादिषु धाः धेहि स्थापय । एवं हि सरस्वत्याह । तदनन्तरं वाचि वाग्देवतायां शब्दब्रह्मणि च धाः । “सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘वाचि धाः’ इति
- १० सरस्वत्याह । ततः पश्चादिनां यज्ञं वार्ते सर्वक्रियाधारे धाः स्थापय । यस्मादयं यज्ञः प्रवृत्तः सत्रैव वार्ते स्थापय । “वाताद्वा अभ्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते” (तैत्रा ३.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् । दधातेः लैटि “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । “इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” (पा ३.४.९७) इति हकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमे त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

- १५ हे मनसस्पते देव, “हव्यमोक्तास्तु देवेषु इमं भः यज्ञं निधेहि । इदमार्ज्यं हुतमस्तु । सर्वक्रियाप्रवर्तकं धावौ निधेहि इदमार्ज्यं हुतमस्तु ॥ वायुविपयेनानेन मन्त्रेण यज्ञसमाप्तिमुपपादयति—” ब्रह्मवादिनो वदन्ति । स स्वा अभ्वर्युः स्यात् । यो यतो यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयतीति । वाताद्वा अभ्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । देवा गातुविद्वा गातुं विधा गातुमिन्नेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति । प्रतिनिष्ठति प्रजया पशुभिर्जमानः” (तैत्रा ३.३.९) इति । योऽभ्वर्युर्यज्ञमात् देवात् वज्रमुपक्रमते तस्मिन्नेव देवे यदि यज्ञं समापयेत् तर्हि स एव मुख्योऽभ्वर्युः स्यादिति ब्रह्मवादिनामुक्तिः । भद्राभ्यभ्वर्युः सर्वक्रियाप्रवर्तकात् धायोरेव यज्ञमुपक्रमते । “देवा गातुविदः । गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्पतिना देवेन । वातायज्ञः प्रयुज्यताम्” (तैत्रा ३.३.४) इत्येतस्याच्छिद्रकाण्डगतस्य मन्त्रस्य प्रथमं जपितत्वाद् । अतः समाप्तावपि ‘देवा गातुविदः’ इत्येव वायुविपयो मन्त्रो युक्तः ।

- यद्यप्येतावता त्रयोदशानुवाकोक्तानां मन्त्राणां व्याख्यानं समाप्तं तथापि वक्ष्यमानानुवाके
- २५ पत्नीसंनहनप्रसङ्गेन धलीविपयौ द्वौ मन्त्रावाम्नातौ । तदानीमनुपयोगान्न ब्राह्मणेन तौ “तत्र न व्याख्यातौ । उपपेयत्यागार्थं मन्त्रोत्परिणि कर्तव्येति लघुभयमव ६० व्याक्रियते । प्रथमं तावत्

३२. त्रै- प्रयुक्तः ।

५८. आ.क.पा.हा-भवतोलेषु ।
त्रि.पा.हा.-क्रियते ।

५९. इ.उ.त्रि.१.पा.हा-‘तत्र’ नास्ति । ६०. इ.उ.तं.

सुगन्धनादिः]

“योनत्रविमोक्तमन्त्रस्य पूर्वोक्तं व्याचष्टे—“ यो वा यथादेवतं यज्ञमुपचरति । आ देवताभ्यो वृक्ष्यते । पापीयान् भवति । यो यथादेवतम् । न देवताभ्य आवृक्ष्यते । वसीयान् भवति । वारुणो वै पाशः । इमं विप्यामि । वरुणस्य पाशमित्याह । वरुणपाशादेवैनां मुञ्चति । सवितृमसूतो यथादेवतम् । न देवताभ्य आवृक्ष्यते । वसीयान् भवति ” (तैमा ३.३.१०) इति । योक्त्रपाशस्य वरुणो देवता, वरुणस्य च सविता देवता । ततो ‘ वरुणस्य पाशं यमवन्नीत सविता ’ (तैस १.१.१०) इति । पदार्थां यथादेवतं यज्ञोपचारात् न देवताभ्य आवृक्ष्यते न विच्छिद्यो भवति । नापि दुरिद्रो भवति । सवितृमसूतो यथादेवतमुपचरतीति शेषः ॥ तृतीयपादे पदार्थवाक्यायै दर्शयति—“ धातुश्च योगौ सुकृतस्य लोक इत्याह । अस्मिन् धाता । पुण्यं कर्म सुकृतस्य लोकः । अग्निरेवैनां धाता । पुण्ये कर्मणि सुकृतस्य लोके दधाति ” (तैमा ३.३.१०) इति । दुःखनाशाय सुखप्राप्तये च चतुर्थपादोक्तिरित्याह—“ एवोनं मे सह पत्या करोमीत्याह । आत्मनश्च यजमानस्य चानात्वं संत्वाय ” (तैमा ३.३.१०) इति । पत्न्याः पूर्णपात्रविमोक्तार्थो यो मन्त्रस्तं व्याचष्टे—“ समाधुया सं प्रजयेत्याह । आशिपमेवैतामाशान्ते पूर्णपात्रे ” (तैमा ३.३.१०) इति । समानीयमान इति शेषः ॥ मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति—“ अस्ततोऽनुष्टुभा । चतुष्टुप्चा पृथच्छन्दः प्रतिष्ठितं पत्नियै पूर्णपात्रे भवति । अस्मिन्लोके प्रतिष्ठितातीति । अस्मिन्नेव लोके प्रतिष्ठितेति ” (तैमा ३.३.१०) इति । पत्नीकर्तव्यस्यावसाने पदं पूर्णपात्राभिमन्त्रणमनुष्टुभा म्रियते तदिदं छन्दः पादचतुष्टयोपेतत्वात् गौरिव प्रतिष्ठितं भवति । कस्मिन् विषये ? पत्न्याः संप्रतिष्ठितं पूर्णपात्रे विषये । मन्त्रं जपन्त्याः कोऽभिप्रायः ? इह लोके प्रतिष्ठिता स्वामित्वभिप्रायः । मन्त्रसामर्थ्यात् सा प्रतिष्ठितेष्टयेव ॥ प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“ अथो वाग्वा अनुष्टुक् । वाहमिधुनम् । आपो रेतः प्रजननम् । पृतस्माद् वै मिधुनाद् विद्योतमानः स्तनयन् वर्षति । रेतः सिञ्चद् । प्रजाः प्रजनयद् ” (तैमा ३.३.१०) इति । न केवलमनुष्टुभश्छन्दोरूपत्वं किं तु वाग्मपत्वमप्यस्ति । सा च वाग्योपित् छन्दोरूपेण पुरुषेण सह मिथुनं संपद्यते । वास्तु पूर्णपात्रगता आपस्ताः प्रजोत्पत्तिप्राप्तये रेतः । पृतस्मादेव यागानुष्ठानगताद् मिधुनादुत्पन्न वादित्यप्रेरितो मेघो वृष्टिद्वारेण प्रजोत्पत्तौ पर्यवस्यति । तथा समर्पते—“ भर्तौ प्रास्ताहुतिः सम्भगादित्यनुपतिष्ठते । आदित्याभापते वृष्टिर्दृष्टेरथं ततः प्रजाः ” (मनु ३.७६) इति । विमुक्तयोक्तस्य पूर्णपात्रोदकस्य च सह स्वीकारः पत्न्या कर्तव्य इत्याह—“ यद् वै शशस्य प्रक्षणा पुन्यते । प्रक्षणा वै तस्य विमोकः । अग्निः शान्तिः । विमुक्तं वा पृतद् योक्तं प्रक्षणा । आश्विनैव पत्नी सहाप उपगृह्णीते शान्त्यै ” (तैमा ३.३.१०) इति । यथा मन्त्रेणोपदिष्टानां कपालानां मन्त्रेणैव विमोकः कर्तव्यस्तथा योक्तस्यापि योगविमोक्तवत्या रज्ज्वा कृतस्योपद्रवस्यादिः शान्तिः युक्ता । योक्त्रं चेदानीं मन्त्रेण मुक्तमतोऽङ्गली सद्योक्तमदाय तेन सहायो गृह्णीयात् ॥ तद्ग्रहणायानयनं विधत्ते—“ अङ्गली पूर्णपात्रमानयति । रेत एवास्यां प्रजं दधाति । प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः ” (तैमा ३.३.१०) इति । शोभत इति शेषः ॥ पूर्णपात्रोदकेन पत्न्या सुखप्रक्षालनं विधत्ते—“ सुखं विष्टे

६१. इ.उ.पा.दा-योक्त्रविमोक्तं । ६२. पा.दा-सूर्यः । ६३. आ.क-‘ कर्तव्यस्यावसाने ’

इत्यस्यानन्तरं विहितम् । ६४. आ.क-‘ अभिप्रायः ’ इत्यस्यानन्तरं तत्र । ६५-६६. आ.क-‘ प्रद्वारः ।

- नवभूयस्यैव रूपं दृशोतिष्ठति " (तैमा ३.३.१०) इति । उचिष्टेदिति विधिः ॥ अथोपवेपो मन्त्रेण पत्यितकस्योऽसः प्रस्तौति— " परिवेषो वा एष वनस्पतीनाम् । यदुपवेपः = (तैमा ३.३.११) इति । पलाशाशाखामूले स्थितो भाग उपवेपः । स च सर्वेषां वनस्पतीनां परितो व्याप्नोति । वनस्पतिभिर्दुःसाध्यसाक्षाद्वियोजनतत्तत्कपालोपधानादेरनेन कृतावात् ॥ वेदनं ।
- ५ प्रस्तौति — " य एवं वेद । विन्दते परिवेष्टारम् " (तैमा ३.३.११) इति । सेवकजनमित्यर्थः ॥ मन्त्रोपादनपूर्वकमुपवेपत्यागां विधौ — " तमुत्करे । यं देवा मनुष्येषु । उपवेपमधारयन् । ये अस्मदपचेतसः । तानस्मभ्यमिहाऽऽकुरु । उपवेपोपविष्टु नः । प्रजां पुष्टिमयीं धनम् । द्विपदो नञनुष्यदः । धूपाननपगान् कुर्विति पुरस्तात् प्रत्यघ्नमुपगृहति । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यघ्नः शृङ्गा जवत्पण्डित " (तैमा ३.३.११) इति । तमुत्कर उपगृहीतपन्थयः । ' य देवाः ' इत्यादिर्मन्त्रः । यं पलाशाशाखामूलभागं देवा मनुष्यसंघनिधयेषु कपालोपधानाद्युपक्रमकारिणमुपवेपन-कल्पयन्, हे उपवेप, स त्वं ये पुत्रभार्यादयोऽस्मत्तोऽपत्करास्तानिस्मदर्थमिहाऽऽनीयानुरक्तान् कुरु । हे उपवेप, अस्माकं समीपे प्रजादिकं विष्टु म्याप्तं कुरु । मनुष्यान् पशून् चिरजीविनो वियोगरहितान् कुरु । अनेन मन्त्रेण तमुपवेपम् ^{५५} " उत्करे शूराननादिरूपे शृणावित्यागस्थाने ^{५६} पूर्वभागे प्रत्यघ्नसं ^{५७} गृहं कुर्यात् । यस्मादेवं तस्मादोकेऽप्युपवेपवत्कर्मकराः शृङ्गाः स्वाम्यभिमुखाः स्वामिनः पुरस्तात् सर्वदाऽपतिष्ठन्ते ॥ निःशेषेण गृहं विधौ — " स्थितिमत उपगृहति । अप्रतिवादिन पवमान् कुरते " (तैमा ३.३.११) इति । अग्रमुत्करे प्रवेश्य मूलं यद्दिनोक्तोपवेपम् । किन्तु स्थविष्ठांमुलादारभ्य कृत्स्नं प्रवेशयेत् । तथा सत्येतान् श्रुत्यानप्रतिवादिन उक्तकारिणः कुरते ॥ अमिचाराय मन्त्रान्तर-मुत्पादयितुं प्रस्तौति— " पृथिवीं उपवेपः । शुचर्वो यज्ञो ग्रहणा सरसितः " (तैमा ३.३.११) इति । अयमुपवेपः स्वत एव भाट्येषुक्तः, ^{५८} " तत ऊर्ध्वं वक्षिस्ततापेन युक्तः । पुनरपि मन्त्रेण तीक्ष्णीकृतत्वात् यज्ञः संपन्नोऽतोऽमिचारयोग्यः ॥ तत्र मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते — " योपवेपे शुक् । साऽमुचष्टत यं द्विप्म इति । अयास्मै नाम गृह्य प्रहरति " (तैमा ३.३.११) इति ॥ शुक् संतापः । ' अमुम् ' इत्यत्र यो द्वेप्चत्तस्य नाम गृहीत्वा तमुपवेपसमो प्रहरेत् ॥ पुनरप्यृचां प्रथममि-चारार्थमुत्पादयति — " निरगुं नुव ओकसः । सपजो यः वृट्म्वति । निर्वाप्येन हविषा । इन्द्रं पर्णं परावरीत् । इहि हिंसः परावतः । इहि पद्म जवात् अवि । इहि तिलोऽसि रोचना यावत् । सूर्यो असद्वि । परमां त्वा परावतम् । इन्द्रो नयतु घृत्रहा । यतो न पुनरायसि । शश्वतीन्धः समाम्य इति " (तैमा ३.३.११) इति । यः शत्रुर्गुप्तसति अमुं स्वगृहात् तं निःसारय । निःशेषं जगत् वार्यं येन तन्निर्वाप्यं तादृशं हविरुपवेपरूपं, तेनेन्द्रं पुनं शत्रुं पराकृत्य हिसितवान् । परावच्छब्दो दूरदेशवाची श्लोद्धः । हे शत्रो, त्वं त्रिम्यो लोकेभ्यो निर्गत्य ग्रीन् दूरदेशान् मास्त्रणादीनतिक्रम्य चाण्डालादिषु गच्छ । पावत् सूर्यो दिव्यसि तावन्तं कालमस्मिन्पूर्वचन्द्ररूपास्तित्तो दीक्षीरतिक्रम्य महत्यन्धकारे गच्छ । शुभ्रहन्द्रः स्वामत्यन्तदूरदेशं नयतु । यस्मात् दूरदेशादनेकेभ्यः संवत्सरेभ्य ऊर्ध्वमपि न पुनरागमिष्यसि ॥
- ३० एतामितिपुभिर्नमिरुपवेपं गृहात् दूरतो निरस्येदित्येवं विधिं स्तावकेनार्थवादेनोक्तयति— " त्रिवृद्धा एष

६६-६६. तं-चुणादितारिल्ले; पा.ह-चुणादिल्ले । ६७. इ.ह.ह.-गृह्यम् । ६८. आ.तं-अतः ।

* ६. " तैत्तिरीयाः कृत्वाजमनिनयन्मुत्पादयन्ति " (महाभाष्यदीपिका भट्टहरीकृता BORI पृ १) ।

वज्रो ग्रहणा सरक्षितः । शुचैर्वैनं विद्म्या । एभ्यो लोकेभ्यो निर्गुह्य । वज्रेण महणा स्तृणुते ”
 (तैसा ३.३.११) इति । मन्त्रव्रयेण तीक्ष्णीकृत एव उपवेयरूपो वज्रसिन्धुणो भवति । एतद्विधेन
 शोकेनैनं वैरिणं लोकत्रयात् ^{११} निःसार्य मन्त्रात्मकेन ^{१०} वज्रेणाभिहितस्ति ॥ त्रिभूमिं ^{१०} स्थात्वा तत्रोपवेयं
^{११} प्रतिक्षेप्तुं यतुर्द्वयरूपं मन्त्रमुत्पादयति — “ हतोऽसाववधिष्णामुमित्याह स्तृत्य ” (तैसा ३.३.११)
 इति । स्तृविहिंसा । अत्र सूत्रम् — “ पद्ममिनिरस्येच्च खनेत् वा ” (आपश्रौ ३.१४.२) इति । ५
 उपवेयस्याग्नौ ^{१२} होषणे ^{१३} दूरदेशनिरसने भूमौ खनने च ध्यानं विधत्ते — “ यं द्विप्यात् तं ध्यायेत् ।
 शुचैर्वैनमर्पयति ” (तैसा ३.३.११) इति ॥

अत्र ^{१४} विनियोगसंग्रहः—

“ वाजद्राम्यां लुचोर्ध्वं हो वस्वज्यात् परिधींस्त्रिमिः ।

^{१५} अक्तं प्रा प्या त्रिमिः लुधु प्रस्तराप्रदिक्काजन्म ॥ १ ॥

मरु प्रस्तरहोमोऽयमापुरम्यमिमन्त्रणम् ।

ध्रुवा भूमिं स्पृशेद्यं य मध्यस्य परिधेर्हुतिः ॥ २ ॥

यशान्ययोर्द्वयोर्होमः ^{१६} संखा संखावकाहुतिः ^{१७}

अग्नेः लुचौ सादयित्वा घुरि ते प्रोदयेत् ^{१८} लुचौ ॥ ३ ॥

अग्ने फलीकृतेर्होमो देवा इष्टयतुर्हुतिः ।

वाचि बर्हिर्हुतिर्वाते सर्वहोमोऽग्रं विंशतिः ॥ ४ ॥ ”

अथ भीमांसा ॥ दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

“ क्रयाय प्रतिपत्तौ वा चमसेदादिभक्षणम् ।

क्रयाय पूर्ववन्मैर्ब यागीये स्वरवर्जनात् ॥

अक्रीतयजमानस्य भक्षस्तत्पाच तेन सा ।

प्रतिपत्तिः संस्कृतिस्त्वात् सत्रेषु न निवर्तते ॥ ” (जैम्या १०.२.११-१२) इति ॥ २०

अस्ति सोमे चमसभक्षः । अस्ति च इष्टौ इडाग्रादिभक्षः । तत्र भक्षेण क्रीतानामृतिर्जा

स्वाधीनत्वसंभवात् दक्षिणेव क्रयार्थं भक्ष इति पूर्वः पक्षः । यागदेवतायै संकल्पिते द्वये स्वत्वमलभमानो

यजमानो न तेन कर्तुं शक्नोति । किंच—“ यजमानपक्षमाः समुपहृयेद्यं प्राभन्ति ” (द्र. आपश्रौ ३.२.११)

इत्यक्रीतस्यापि यजमानस्य भक्षः श्रूयते । तत्साहचर्यात् कृत्विजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति गम्यते । २५

तस्मात् प्रतिपत्त्यर्थो भक्षः । तेन क्रयार्थत्वाभावेन परिशिष्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वेन

सत्रेषु न बाध्यते ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

“ चतुर्धा कार्यं आग्नेयः पुरोडाश इवीरितम् ।

चतुर्धा करणं सर्वशेषो वाऽऽग्नेयमाग्रगम् ^{१९} ॥

७२. तं-निरस्य । ७०-७०. तं-वज्रेण हितस्ति भूमिम् ।

७१. तं-प्रक्षेप्तुम् । ७२. तं-प्रहरये ।

७३. आ.तं-दूरदेशे निरसने । ७४. उ.पा.भा.हा-विनियोगः ।

७५. आ-ध्वस्तमाप्या ; तं-अक्तं प्राप्य ।

७६-७६. आ-संखाव संखावकाहुतिः । ७७. इ.उ-प्रेरयेत् ।

७८. इ.उ.पा.भा.हा-संस्काररूपत्वेन ।

७९. इ.उ.क.पा.भा.हा-मात्रयः ।

उपलक्षणाऽऽग्नेये पुच्छाऽऽः सर्वशेषता ।

अग्नीषोमीयं वेन्द्राग्ने यतोऽस्त्याग्नेयता ततः ॥

मानेयत्वं तयोर्मुक्त्यै केवलान्यनुपाद्ययात् ।

तेनैकस्मिन् पुरोदाशे चतुर्थीकरणस्थितिः ॥ " (जैन्या ३.१.३४-३६) इति ॥

- ५ दशपूर्णमासयोः ध्रुयते " आग्नेयं चतुर्थी करोति " (द्र. सौत्रा ३.३.८; आपधौ ३.३.२) इति । तस्याऽऽग्नेयदैन्द्राग्नीषोमीययोरपि पुरोदाशयोरभिर्संघन्वाद्वाग्नेयत्वेन पुरोदाशत्रयमुपलक्ष्यते । तत्रत्ययाणां शेष इति चेत् । सैवम् । न ह्यग्नेय इत्ययं वस्तुतः संघन्धमात्रेऽभिहितः, किन्तु देवतासंघने । अग्निश्च केवलो द्विदेवत्वयोः पुरोदाशयोरनैव देवता । अतो देवतैकदेवेन कृत्स्नदेवतोपलक्षणादाभेदत्वं तयोर्न मुक्त्यमिति मुख्यं एवाऽऽग्नेये चतुर्थीकरणं व्यवतिष्ठते ॥

- १० तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम् —

" इदं मक्षणं इत्युक्तिः क्रयार्थं मक्षणाय वा ।

मक्षानुतेः क्रयार्थोऽतो यथेष्टं तैन्नियुज्यताम् ॥

देवतायै समस्तस्य बहुलत्वात् स्वामिता न हि ।

शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं मक्षणं तत्र मुच्यते ॥ " (जैन्या ३.४.३५-३८) इति ॥

- १५ चतुर्षाकृतस्य पुरोदाशस्य भागान् यजमान " पूर्वं निर्दिशेत् — " इदं मक्षणः । इदं होतुः । इदमभ्यर्चोः । इदमग्नीधः " (सौत्रा ३.४.८) इति । सोऽर्थे निर्देशो न मक्षणार्थः । मक्षणस्याधुतत्वात् । ततो वृत्तिदानेन चानुरिपत्रः परिश्रेतुमर्थं निर्देशः । अथश्च तदङ्गीकारादुत्तरेण स्वहोनेनाप्युपपद्यते । तस्मान् स्वकीयमागास्तैरिष्टयोपयोक्तुं कथया इति प्राप्ते द्रुमः — " अग्नये वृष्टं निर्दिशामि " (तैत्ति १.१.४) इति कृत्स्नस्य हविषो देवतायै संकल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वामित्वाभावात् ॥
- २० पुच्छः परिक्रयः । मक्षणं तु प्रतिपादयित्वात् शुभतम् । अयदिष्टस्य यः कोऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः । पुरोदाशस्य मक्षणाहत्वात्, मक्षणेन कर्मकराणामुत्तराह्वननान् च " तज्जक्षणाथो निर्देशो मुच्यते ॥

तत्रैवाष्टमपादं चिन्तितम्

" याज्ञस्य नेत्यर्मुं मृपादेको द्वौ वा कृतार्थतः ।

पुच्छः काण्डद्वये पादादप्यर्मुंस्त्वामिनावुभौ ॥ " (जैन्या ३.८.१९) इति ॥

- २५ दशपूर्णमासयोः " याज्ञस्य वा " (तैत्ति १.१.१३, १.१.४) इत्ययं द्रुमोऽप्यर्मुकाण्डे यजमानकाण्डे चाऽऽस्तावः । तत्रैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वाद्विहरस्तं न पठेदिति चेत् । सैवम् । काण्डान्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादुभयान्यां पठनीयः । तयोः पठ्योराशयभेदोऽस्ति । अनेन मन्त्रेण " प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्यामीत्यर्ध्वर्मुमेनुते । अत्र न प्रमदिष्यामीति यजमानः ॥

" चतुर्थस्य द्वितीयपादं चिन्तितम् —

- ३० " प्रस्तारं शास्त्रया सार्धं ग्रहरेत् प्रहतिरित्वयम् ।

शास्त्राया अर्थकर्म स्यात् प्रतिपत्तिरुच्यते ॥

प्रहतिः प्रस्तरे यागः शास्त्रायाः साहचर्यतः ।

तथात्वादर्थकर्मत्वे इतिः शास्त्रां प्रयोजयेत् ॥

हरतिर्यागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत् ।

पौर्णमास्यां ततो नैव हतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥ ” (जैम्या ४-२-७-९) इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ सह शास्त्रया प्रस्तरं प्रहरति ” (आपश्री ३-६-६) इति । तत्र शाखाप्रहरणमर्थकर्म । कुतः ? प्रहतिशब्देन यागस्याभिधानात् । एतच्च—“ सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ” इत्येतद्वाक्यमुदाहृत्य चिन्तितम् । प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वे वत्साहचर्यात् शाखाप्रहरणमपि याग पूर्वत्यर्थकर्म स्यात् । अर्थाय ऋतुसाकल्यप्रयोजनाय क्रियमाणमर्थकर्म । ततः प्रहरणेन पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—“ सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ” इत्यत्र हरतिधातोर्योगवाचित्वं नोक्तं किंतु मान्त्रवर्गिकदेवतासुपलभ्य द्रव्यदेवेताभ्यां यागः कश्चित् । शाखाप्रहरणे तु नास्ति देवता । ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरतिधातुरत्र स्वार्थापरित्यागमेवाऽऽचष्टे । तथा सति वस्त्रापाकरण उपयुक्तायाः पलाशशाखाया उपयोक्तव्यताभावात् यागदेशो भवकाशलाभाय यत्र काप्यवश्यं परित्यागे प्राप्ते शास्त्रेणाऽऽहवनीये त्यागो विनियम्यते । तेन च शास्त्रीयत्यागेन शाखायाः प्रतिपत्तिर्भवति । प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो ह्यर्थः । यथा राज्ञा चर्चितस्य ताम्बूलस्य सौवर्णे पतत्रप्रह्ने प्रक्षेपस्तद्वत् । ततः प्रहरणे प्रतिपत्तिकर्मतया तद्भावेऽपि ऋतुवैकल्याभावात् पौर्णमास्यां स्वसिद्धयहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति ॥

“ पहाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

१५

“ क्षिया नास्ति स्वामिभावः पुंलिङ्गेन तद्विरणाय ।

प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावशाविवक्षितम् ॥

अस्त्युद्देश्यात्वात्वेन संख्याया सदस्यत्वतः ।

दाध्यमनिकविकारादेर्यस्त्वप्रकृतेर्न तु ॥ ” (जैम्या ६-१-१-७) इति ॥

‘ स्वर्गकामो यजेत ’ इति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणो विधानात् सोऽधिकारः क्षिया नास्ति । २० न च प्रहृत्त्ववत् लिङ्गमविवक्षितमिति वाच्यम् । एकत्ववत् लिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् प्रकृत्यर्थतया तु प्रहृत्त्ववत् विवक्षितं पुंलिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः— अस्ति क्षियाः “ कर्मसु अधिकारः । कुतः ? पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । न होक्त्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तं किंतुद्देश्यतावत् । इहापि यः स्वर्गकामः स यजेतेति वचनगम्यकौ पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसदृशत्वाद्यस्तित् विवक्षितत्वम् । न च प्रकृत्यर्थो लिङ्गम् । स्त्रीलिङ्गं तावद्वादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते । पुंलिङ्गं “ वृक्षात् ” इत्यस्मिन् द्वितीयाबहुवचने विभक्तिविकारेण नकारादेशलक्षणेनाभिगम्यते । एवं “ कुलम् ” इत्यस्मिन् प्रथमैकवचने नपुंसकाभिगम्यकः । तस्मात् लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वात्पच क्षिया अस्त्यधिकारः ॥

तत्रैवागम्यचिन्तितम्—

“ दंपतिभ्यां पृथक् कार्यं सह वाऽन्यावत्संख्याया ।

“ पृथक् मैवमवैगुण्यात् ” कत्रैक्यं देवतैक्यम् ॥ ” (जैम्या ६-२-८) इति ॥ ३०

यजेतेत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वाभावेन विवक्षाया वायितुमशक्यत्वादेककृतृत्वाय दंपतिभ्यां “ पृथगेव कर्मलुपेयमिति चेत् । मैवम् । वैगुण्यप्रसङ्गात् । कर्मणि एव तत्र

* जैम्यापिस्तरे—“ ऋतुसाकल्यप्रयोजनाय ” इति । ८५. उ-विनियम्यते । ८६. जा-‘ अपि ’ नास्ति । ८७. त-‘ स्वसिद्धये (हे) उपभृता ; भा-‘ स्वसिद्धिहेतुभृताम् । ८८. इ.उ.पा.भा.हा-‘ यष्ट्याभ्यास्य । ८९. त-‘ अभिधानात् । ९०. त-‘ कर्मणि । ९१-९१. इ.उ.क.तं.पा.भा.हा-‘ पृथगेव नैवैगुण्यात् । ३५ ९२. इ.उ-‘ यज्येव ।

पत्न्यवेक्षणं ! यजमानावेक्षणं चेत्युभयमप्याभ्याताम् । तत्र यजमानप्रयोगे पत्न्यवेक्षणं लुप्येत
पत्नीप्रयोगे यजमानावेक्षणं लुप्येतत्वेवैगुण्याय द्वयोः सहाधिकारः । न च यजेतेत्येवचनं निरुद्धम् ।
'अग्नीषोमौ देवता' इत्यत्र यथा व्यासकृतयोर्देवतात् देवत्ववयं तथा दंपत्योरेकमेव कर्तृत्वमित्यङ्गीकारात् ।
तस्माद् दंपत्योः सहाधिकारः । तथा सति "उज्जेऽतिरिक्तं धीयाता" (तैमा ३.३.५) इति वाक्येन
५ कर्मणि न्यूनान्नपूरणं पत्न्या क्रियत इति यदुक्तं तत्सुस्थितम् ॥

अथ व्याकरणम् ॥ वाजस्येत्यत्र "यज यज गतो" इत्यस्मात् धातोरेत्स्रः कर्मणि घञन्तः
(पा ३.३.१९) । ततो जित्वादाद्युदात्तः (पा ३.१.१९७) । प्रसवनाद्दोऽप्यत्ययान्तः (पा ३.३.५७) ।
ततस्त्वत्र धापादिस्वरः (पा ३.२.१४४) । एवं सर्वं ^{१५} यथायोग्यमुच्येयम् ^{१६} ॥

इषे त्वापा यजुर्मन्त्राः काचिद् काचिदुदीरिता ।

१० : ^{१७} तां तामृचं विविच्यात्र वच्मि ^{१८} छन्दोऽवयुदये ॥

"सावित्रिपर्चा" (तैमा ३.३.४), "अनुष्टुभर्चा" (तैमा ३.३.२), "वैश्वदेवर्चा" (तैमा ३.३.९) इति ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वात् सन्ति ^{१९} यजुषां मध्ये समाभ्याता क्रचः । देवो वः सवित्रा
प्रार्थयस्विति द्विपदा विराद् गायत्री । आप्यायप्वमिति मध्येग्योनिषिष्टिष्टुप् ॥ रद्रस्य हेतिरित्येकपदा त्रिष्टुप् ।
ध्रुवा अस्मिन्नित्यपि छद्दत् । प्रेयमगादिति त्रिष्टुप् । सहस्रवस्ता इत्येकपदा त्रिष्टुप् । उर्वन्तरिक्षमित्येकपदा
१५ गायत्री । सं पृथ्व्यश्चमिति गायत्री । देवो वः सवितोरनुनास्विति गायत्री । अन्धभूतमित्येकपदा गायत्री ।
पराभूतमित्यपि । दीर्घोमम्बिरयेकपदा त्रिष्टुप् । यानि धर्म इत्यनुष्टुप् । समापो अग्निरित्युपरिष्ठाद्बृहती ।
अद्वयः परित्येकपदा गायत्री । अन्तरितमित्येकपदा गायत्री । देवस्य सविनुः सव इति द्विपदा गायत्री ।
पुरा कूरस्येत्येकपदा त्रिष्टुप् । उदादायेति त्रिपदा त्रिष्टुप् । आशासाना, सुप्रससवेरेपनुष्टुभौ ।
इमं वि ध्यामीति त्रिष्टुप् । समायुयेत्यनुष्टुप् । देवो वः सवितोरनुनास्विति गायत्री । धीतिहोत्रमिति
२० गायत्री । एता असदन्नित्येकपदा त्रिष्टुप् । अग्ने यष्टरित्येकपदा गायत्री । पाहि माऽम इति द्विपदा
गायत्री । वाजस्य मोद्ग्रामं येत्यनुष्टुभौ । यं परिधिमिति पुरस्तादभ्योतिषिष्टुप् । सत्त्वावभागा इति
त्रिष्टुप् । मन्विदरेपामपि मन्वाणामनेन न्यायेनाक्षरमात्रासंख्याविशेषमुपपत्तीत्यर्थं किंचित् छन्दः
कल्पयामिति चेत् । न । यजुषां छन्दःकल्पने भुतिविरोधप्रसङ्गात् । तथा च ब्राह्मणे पूर्वमेवोदाहृतम्—
"तत्रोमयोर्मीमांसता । जामि स्वात् । यद्यजुषाऽऽस्य यजुषाऽप्य उत्पुनीयात् । छन्दाऽप्य उत्पुनात्य-
२५ जामिस्वाय" (तैमा ३.३.४) इति । तत्र यजुर्निषेध्य छन्दोऽभिधीयते ^{२०} । ततो यजुषां छन्दो न श्रुतेरभि-
मतम् । तथा ^{२१} सति स्वाशक्त्या ^{२२} किञ्चिन्मृतं छन्दः कल्पयितुं न शक्यते । किन्तु पूर्वसिद्धसंप्रदायागर्त
छन्दोऽलक्षणे यत्र यत्रास्ति तस्यां तस्यामृचि छन्दो जानीयात् ॥ ^{२३} क्रचमेव छन्दोविधानात् ^{२४} ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

३० १३-१३. उ.तं.हा- 'यथायोग्यम्' नास्ति ; इ- 'यथायोग्यमुच्येयम्' नास्ति । १४-१४.आ.पा.
हा-तासमृचं विविच्यात्र वच्मि; तं-तां तामृचं विविच्यात्र तस्मिन् । १५. आ.पा.हा-उर्वं । १६. तं-
छन्दो विधीयते । १७-१७. तं-च स्वशुक्ता १८-१८. इ.उ.तं.पा.भा.हा-'क्रचमेव छन्दोविधानात्' नास्ति ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

प्रयोदशानुवाके दर्शपूर्णमासमन्त्राः समाप्ताः । अथ तद्विकृतिमन्त्रा वक्तव्याः । विकृतिषु चाऽऽध्वर्यवमन्त्राणाम् २-अतिदेशे वैधवास्तत्वात् ३ ह्यत्र एवानुशिष्यन्ते । ततः प्रपाठकानामन्यानुवाकेषु काम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्याः क्रमेणोच्यन्ते । ताम्रैष्टयो द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थप्रपाठकेषु क्रमेण विधीयन्ते । १-तत्रास्मिन्ननुवाके, द्वितीयकाण्डस्यद्वितीयप्रपाठकस्य, सार्धप्रथमानुवाकोक्तकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्या उच्यन्ते २ । काम्या याज्या इति याज्ञिकसमाख्याश्रद्धादिकाण्डस्य याज्याकाण्डस्य ५ प परस्परं संबन्धः । इष्टिविशेषमन्त्रविशेषसंबन्धस्तु लिङ्गक्रमाभ्यामवगन्तव्यः । यत्तत्पदैक एव मन्त्रः स्वस्वदेवताप्रकाशकस्तथापि द्विहोमस्त्वन्यादृत्तये प्रतीष्टि मन्त्रद्वयं प्रयोक्तव्यम् । एतच्च ३-वास्तोष्पतीय-होमप्रस्तावे समान्तास्यते — “यदेकया बहुयाव, द्विहोमं कुर्याव । पुरोनुवाक्यामनृत्य याज्याया हृदोति सदेवत्वाय ” (तैसं ३.४.१०) इति । एतयोश्च लक्षणमाज्यभागमाक्षणे पठिष्यते — “पुरस्तादहम्ना, पुरोनुवाक्या भवति । जातानेव आनुत्यान् प्र शुदते । उपरिष्टाहम्ना याज्या जनिष्यमाणानेव १० शुदते ” (तैसं २.६.२) इति । यस्या ऋक्ः पूर्वार्धं देवतालिङ्गं सा पुरोनुवाक्या । उत्तरार्धं तद्विज्ञं चेत् याज्या सा भवति । एतस्य लक्षणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कचिदेतत् व्यभिचरति । तत्र सर्वत्रान्वानक्रमो निषामकः । पुरस्तादहम्नाताः पुरोनुवाक्याः, पश्चादहम्नाताः याज्याः । तस्माद्विहितं मन्त्रक्रमं च परीक्ष्यैकैकस्याम् इष्टावैकैकं मन्त्रयुग्मं प्रयोक्तव्यम् । ननु यत्र युग्मादधिकस्तयुग्मसमान-लिङ्गको मन्त्र आम्नायते तत्र क्रमानुसारिणोत्तरेष्टौ ५-मन्त्रयोजने लिङ्गं बाध्यते, पूर्वैष्टौ तद्योजने १५ क्रमो बाध्यतेति चेत् । न । बाध्यतां नाम १-क्रमः, अन्य २-दुर्बलत्वात् । यदि पूर्वैष्टौ एतौपमन्त्रस्य ५-युग्मप्रयोजनाभावः तर्हि तत्र याज्या विकल्पताम् । यत्र तु युग्मान्तरं पूर्वयुग्मेण समानलिङ्गं तत्र याज्यापुरोनुवाक्यायुग्मस्यैव विकल्पोऽस्तु । यद्विष्टवैक्ये मन्त्रयुग्माधिक्ये युग्मविकल्पस्तद्वन्मन्त्रयुग्म-स्यैक्ये सति तदीयदेवताविषयाणामिष्टीनाम् आधिक्ये वा इष्टयोऽपि विकल्पत्वात् । तथाय — इहैव तावत्तादृशम् १-उपलभ्यते । “उमा वामिन्द्राग्नी” इत्यादय इन्द्राग्निलिङ्गाकाश्वतारो मन्त्राः । २० ऐन्द्राग्नेष्टयस्तु फलभेदेन पदाहम्नाताः । तत्र १-प्रथममन्त्रयुग्मविषये तिस्र आद्या इष्टयो विकल्प्यन्ते ॥

वायु तिस्रषु प्रथमामिष्टिं विधातुं प्रसीति — “प्रजापतिः प्रजा अचुजत तामः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागृह्णात् सोऽचायत् प्रजापतिरिन्द्राग्नी वै मे, प्रजा अपागृह्णतामिति स एतमैन्द्राग्रमेकादशकपालमपश्यत् तं निरवपत् तावद्वै प्रजाः १२-प्रासाधयताम् ” (तैसं २.२.१) इति । अपागृह्णतामाष्ठादितवन्तौ । २५ अचायवधिस्तयत् । प्रासाधयतां प्रकटीकृतवन्तौ ॥

प्रस्तुतामिष्टिं विधत्ते — “इन्द्राग्नी ११ वा एतस्य प्रवामपगृह्णतो योऽहं प्रजावै सत् प्रजां न विन्दत् ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै प्रजां ॥ प्राधयतो विन्दते प्रजाम् ” (तैसं २.२.१) इति । ५० पुरुषो यौयनविधा प्रजोत्पादसमर्थोऽपि प्रजां न लभते तस्येन्द्राग्नी प्रतिबन्धकौ । तयोर्भुक्ः पुरोडाशो मागस्तेन सौ सेवते ॥

द्वितीयामिष्टिं विधत्ते — “ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् स्पर्धमानः सेवे वा सजातेषु ३० ऐन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तान्मासेपेन्निर्धं पीर्य आतुष्यस्य हृद्के ति पाप्मना आतुष्येण

१. तं-समापिताः । २-२. तं-अतिदेशेनैव प्राप्तत्वात् । ३-३. इ.उ.तं.पा.मां.हा-‘तत्रा-स्मिन्ननुवाके.... उच्यन्ते’ नास्ति । ४. इ.उ.पा.मां.हा-वास्तीत्यन्तये होमः । ५-५. तं-तन्मन्त्र-योजनलिङ्गम् । ६-६. आ.तं-क्रमस्य । ७. आ-यदि न ; इ.उ.हा-यदि तु ; पा.मां-यदि ननु । ८. आ.पा-पृथक्प्रयोजनता । ९. तं-वाहुष्ये । १०. तं-उपपद्यते । ११. इ.उ-प्रथममन्त्रविषये ; ३५ तं-प्रथमयुग्मविषये । १२-१२. १-‘प्रासाधयताम्’ इन्द्राग्नी नास्ति ; उ.पा.मां.हा-प्रासाधयतामिन्द्राग्नी ।

[काम्येष्टियाग्यापुरोनुवाक्याः]

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्वै ।

उभा दाताराविपा रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । आहुवध्वै । उभा । राधसः । सह । मादयध्वै ।

उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् ॥

- ५ " प्रजापतिः प्रजा असृजत । ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागृहताम् " (तैसं २.२.१) इत्यस्मिन् प्रश्ने काम्या इष्टय आम्नाताः । तत्र " ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्धेपेत् प्रजाकामः " इति प्रथमा । तस्यामियं पुरोनुवाक्या — " उभा वामिन्द्राग्नी " इति त्रिष्टुप् चतुष्टपा ॥ अयं च सयौऽनुवाको वैश्वदेवकाण्डम् । हे " इन्द्राग्नी, " वा " युवा " उभा उभौ । द्वितीयाद्विचनस्य " सुपां सुष्ठु " (पा ७.१.३९) इत्याकारः । " एकादेश उदात्तेनोदात्तः " (पा ८.२.५)
- १० इत्युदात्तत्वम् एकादेशस्य । " हुवे " इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । युवाम् आहुवामि । किमर्थम् ? " आहुवध्वै अभिमुख्येन होतुं आहुतिप्रदानेनाराधयितुम् । ब्रुहोतेः " तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्ते-क्तेनध्वैअध्वैकध्वैकध्वैन्धाध्वैशायैन्तवैतवेत्तवेनः " (पा ३.४.९) इति कध्वैप्रत्ययः । किंच राधः, अन्नं, हविर्लक्षणम् । " सुपां सुपो भवन्ति " (द्र. पाभा ७.१.३९) इति

जपते = (तैसं २.२.१) इति । सजाताः समानजन्मानो ^{१३} वन्धुभृत्यादयः । अचेतनं होत्रविषयं, ^{१५} १५-चेतनं भृत्यविषयं ^{१६} च वैरिणो वरतामर्घ्यं तदुभयमिन्द्राग्नी यजन् विनाशयतः । स्वयं ॥ पाषिष्ठैव वैरिणा विरुध्यमानो जपं प्राप्नोति ॥

सूवीयामिष्टिं विधत्ते — " अप वा एवस्मादिन्द्रियं धीर्यं क्रामति यः संप्राममुपप्रयात्यैन्द्राग्नेकादशकपालं निर्धेपेत् संप्राममुपप्रयास्यन्निन्द्राग्नी एव स्येन भागधेयेनोप धावति साविहारिमिन्द्रियं धीर्यं घत्तः सहेन्द्रियेण धीर्येणोप प्र याति जपति सः संप्रामम् " (तैसं २.२.१) इति । युदार्थं

२० " परस्मैव्यं प्रति " प्रयास्यतो भयावेशात् ^{१७} " हस्पादादीमिन्द्रियगता शक्तिरप्रक्रामति । इन्द्राग्नी तस्य धैर्यमुत्साहेमिन्द्रियशक्तिं समाधत्तः " ॥

उमेति ॥ इषामु तिसृश्विष्टिषु पुरोनुवाक्यामाह — " उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्वै । उभा दाताराविपा रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् " इति ॥ हे " इन्द्राग्नी, युवामुभौ " हुवे आहुवामि । किमर्थम् ? " आहुवध्वै सारुध्येन होतुम् । न चात्राश्वमेधपुरुषमेधादावश्वदेरिव युवयोर्द्वैमिन्द्रियत्वं ^{१८} शङ्कनीयम् । अस्मि ह्यत्र राघजम्बुदवायं पुरोडाशद्वयस्वरूपमज्ञम् । तेनाद्येन युवानुभौ " परस्परयुक्तौ हर्षयितुमाह्वयामि । दृष्टान्यामावाग्यां किं तथेति चेत् । युवामुभावघ्नानां घनानां च " दातारौ, यतोऽद्यस्य लाभाय युवामुभावाह्वयामि ॥

१. मे- ' शस्मिन् ' नास्ति । २. मे- ' युवाम् ' नास्ति । ३. तं. वि- इन्द्राग्नी इत्यस्य । ४. मे- ओदनम् ।

१३. तै- वन्धुभ्रातृव्यादयः । १४-१४. तं-चेतनविषयम् । १५-१५. अ१. आ. क. तं. पा. भा. दा-पर-

३०. सैम्यसमोऽयम् । १६. इ. उ. पा. भा. दा-हस्तपादादिघत्ता । १७. तं-समाधत्ताते । १८. इ. उ. पा. भा. दा-द्रव्यम् । १९. आ. क-परस्परं युक्तौ ।

कान्येष्टियान्पुरोनुवाक्याः]

अथर्व० हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वां वा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयती युवम्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥

अथर्वम् । हि । भूरिदावत्तरोति भूरिदावत्-तरा । वाम् ।

विजामातुरिति वि-जामातुः । उत । वा । घ । स्यालात् ।

अप । सोमस्य । प्रयतीति प्र-यती । युवम्यामिति युव-म्याम् ।

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । स्तोमम् । जनयामि । नव्यम् ॥

५

तृतीयायै पथी । हेतौ वा पञ्चमी । उभा युवां सह एव, यौगपद्येनैव नैकैकस्येन राधस्ता
मादयथै मादयितुं सहैव तर्पयितुं वा आह्वयामि । मदेर्प्यन्तात् तेनैव सूत्रेण शायैप्रत्ययः
(पा ३.४.९) । सार्वाधातुक्त्वात् णिलोपो (पा ६.४.५१) न क्रियते । अनयोरेवाह्वाने कारणमाह—
युवामेव युवौ इषाम् अंजानां रयीणां घनानां क्षेत्रपुत्रपञ्चादीनां दातारौ । “सावेकाचः” १०
(पा ६.१.१६८) इति, “नामन्यन्तरस्याम्” (पा ६.१.१७७) इति च पथीबहुवचनस्योदात्त-
त्वम् । तस्मात् वाजस्य अन्नस्य सातपे छाभाय । “ऊतियूति” (पा ३.३.९७) इत्यादिना
उदात्तः क्तिन्निपातितः । “जनसनखनां सञ्जलोः” (पा ६.४.४२) इत्यात्वम् । तौ तादृशौ
उभौ युवां हुवे आह्वयामि । ह्यतेः “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७३) इति षापो डुक् ।
“हः संप्रसारणम्” (६.१.३२), “अम्यस्तस्य च” (पा ६.१.३३), “बहुलं १५
छन्दसि” (पा ६.१.३४) इति संप्रसारणम् ॥

तत्रैव याज्या—“अथर्वम्” इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ इतश्च युवामेवाह्वयामीति हेत्वन्तरमाह—
भूरि ददातीति भूरिदावा । “आतो मनिन्” (पा ३.२.७४) इत्यादिना वनिप्प्रत्ययः ।

अथर्वमिति ॥ अथ याज्यामाह—“अथर्व० हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वां वा
स्यालात् । अथा सोमस्य प्रयती युवम्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम्” इति ॥ लोके हि २०
स्वदुहितुरत्यन्तप्रियो विविधो जामाता दौहित्रादिरूपाः प्रजा बह्वीर्ददाति, स्यालञ्च स्वयं वदौ भगिनीस्तेहेन
गृहघनरक्षणाय दासदासीरूपाः प्रजाः बह्वीः प्रददाति । ताम्यामपि वाम् २० अतियेन बहुप्रजाप्रदौ
युवामित्यभृणवम् । ११ अतो हे इन्द्राग्नी ११, युवाम्यां ११ सोमसदृशस्य पुरोडासस्य प्रदानेन मन्वदीये चित्ते
नूतनं हर्षरूपचित्तवृत्तीनां स्तोमं संपादयामि ॥ अत्रोदाहृतयोराधो मन्त्रः पुरोनुवाक्या । यागात्
पुरस्तादेवसाह्वानायाध्वर्युर्पैमनु होत्रा वक्तव्यत्वात् । “इन्द्राग्निम्यामनुवृहि” इत्येतादृशोऽध्वर्युर्पैयः । २५
द्वितीयो मन्त्रो याज्या । इत्यतेऽनयेति तद्व्युत्पत्तिः । अत एवात्र “यज” इति प्रियः पठ्यते ॥

उत्तरासु तिसृष्विष्टिषु प्रथमां निधत्ते—“वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण चेत्येत यः संप्राप्तं
जपत्येन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् संप्राप्तं जित्वेन्द्राग्नी एव स्वेन आगमेयेतोष धावति । तावेवस्मिन्निन्द्रियं

२०. आ.क-‘वाम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘भूरिदावत्तरो’ । २१. आ.क-अथातः । २२. आ.

क-‘इन्द्राग्नी’ इत्यस्यानन्तरं ‘युवम्याम्’ । २३. आ.क-‘युवाम्याम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘सोमस्य प्रयती’ । ३०

- ततः प्रकर्षवियक्षायां तरुप्रस्थयः । “भूरिदाब्जस्तुट्” (पा ८.२.१७ वा २) इति तुडागमः । द्वितीयादिवचनस्य “सुषां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्^५ (पा ६.२.१३९) । यस्मादहं युवां भूरिदावत्तरो^६ अग्रवं युवां दातृतमावशृणवम् । शृणोतेर्लङि शपो लुक् (पा २.४.७३) । कस्मात् पुनरतिशयिनावित्यत आह—^७विजामातुः । विद्यावयोरूपादि-
 ५ भिगुणैः^८ विहीनो जामाता विजामाता । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । विजामाता द्वि कन्यालोभात् कन्याव्रते भूरि धनं ददाति; तस्मै यथा वैगुण्यमनादस्य कन्यां प्रयच्छति, तस्मादपि युवां दातृतमावशृणवम् । उत वा अपि वा स्यात्तात् युवां दातृतमावशृणवम् । स्यालो^९ भार्यायाः भ्राता^{१०} । सोऽपि मगिनीस्नेहेन^{११} तद्वत् भूरि धनं ददाति । यस्मादेयमाम्यामपि युवां दातृतमावशृणवम्, तस्मात् युवमेवाद्वयामि । षशब्दः पादपूरणे प्रसिद्धौ वा ।
 १० “श्रुचि तुनुघ” (पा ६.३.१३३) इत्यादिना तस्य संहितायां दीर्घः । “अपादाबुत्तरे विमगो हस्यं व्यञ्जनपरः । देवाशीकामुष्माभ्रतविद्युनाहृदयाघोक्याशुद्धा^{१२}” (तैत्रा ३.१-२) इति पदकाले ह्रस्वत्वम् । अथ एतस्मात् कारणात् । “निपातस्य च” (पा ६.३.१३६) इति संहितायां दीर्घत्वम् । सोमस्य सोमसदृशस्यास्य हविषः प्रयती प्रयत्या प्रदानेन । “तादौ च निति कृत्यतौ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तृतीयेकवचनस्य
 १५ “सुषां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । हे इन्द्राग्नी । पादादिषां पादिकनामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । युवभ्यां युवाम्याम् । आत्वाभावश्छान्दसः । स्तोमं स्तोत्रं जनयामि करोमि नव्यम् अभिनवम् । “वस्वपसोककविक्षेमवचोनिष्केवलोक्यजनपूर्वनवसूरमर्त्यविष्टेम्यश्छन्दसि स्वायें यद्वक्तव्यः” (द. पामा ५.४.३०) इति यागप्रत्ययः । “यतोऽनावः” (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । एवमनेन स्तोत्रेण तृती
 २० युवां दातृतमौ प्रजां मे दत्तमिति । “इन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामपगूहतः” (तैसं २.२.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

वीर्यं घृतो नेन्द्रियेण वीर्येण व्युच्यते” (तैसं २.२.१) इति । शुद्धघमेणेन्द्रियगतस्य वीर्यस्य व्युद्धिः ॥

- द्वितीयमिति विधत्ते — “अथ वा एतस्मादेन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति जनतामैन्द्राग्रमेका-
 २५ दशकपालं निर्वपेज्जन्तामेभ्यश्चिन्द्राग्नी एव स्वेन मागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं घृतः

५. व-स्वरः । ६. मे-‘गुणैः’ नास्ति । ७. व-‘तस्मै’ नास्ति; तं. ति. व-सः । ८-८. मे-भार्याभ्राता । ९. तं. ति. व-‘स्नेहात्’ । १०. ‘हृदया अपा’ इत्यादिश्लेषः तैत्रा-व्याख्याकर्त्रा माहिषेयेनेष्यते । स्नेहानेन, संहितायां दीर्घः ‘अपायुः’ पदकाले ‘अपयुः’ इति ह्रस्वो भवतीति माहिषेयस्य अभिप्रायः ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधुनतम् । साकमेकैनु कर्मणा ॥

शुचिं तु स्तोमं नवजातमधेन्द्राग्नी वृत्रहणा जुपेयाम् (१) ।

उभा हि वाः सुहवा जोहवीमि ता वाजः सद्य उशते धेष्ठा ॥

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । नवतिम् । पुरः । दासपत्नीरिति दास-पत्नीः । अधुनतम् ॥

साकम् । एकैनु । कर्मणा ॥

शुचिम् । तु । स्तोमम् । नवजातमिति नव-जातम् । अथ ।

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । वृत्रहणेति वृत्र-हना । जुपेयाम् (१) ।

उभा । हि । वाः । सुहवेति सु-हवा । जोहवीमि ।

ता । वाजम् । सद्यः । उशते । धेष्ठा ॥

अथ ॥ इन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत् संप्राप्तं जित्वा ” (तैसं २.२.१) इत्यस्य २० पुरोनुवाक्या— “इन्द्राग्नी नवतिम्” इति गायत्री त्रिपदा ॥ हे इन्द्राग्नी । पाठिकमाद्युदात्तम् (पा ६.१.१९८) । नवतिं नवतिसंख्याकाः १० पुरः असुराणां पुरीः शत्रूणां वा । दासपत्नीः दासाः उपक्षपयितारः प्रजानां, तादृशाः पतयः स्वामिनो यासां पुराम् । दंसिः सौत्रो धातुरूप-क्षयवृत्तिः । “दसेष्टनौ न आ च ” (उ ६.९८) इति टप्रत्ययः । बहुव्रीहौ “विभाषा सपूर्वस्य” (पा ४.१.३४) इति नकारः । साकं सहैव एकेन कर्मणा प्रहरणलक्षणेन १५ तादृशीः पुरः अधुनतम् अकम्पयतं नाशितवन्तौ । धून् कम्पने स्वादिः । वर्णव्यत्ययेन दीर्घः । मैयादिकाद्वा धूञो विकरणव्यत्ययेन भ्रुक्षयः । तस्मादेवं महानुभावौ युवाम् इमं पञ्चमानं संप्राप्ते जितवन्तमनुगृहीतम् अस्मिन्निन्द्रियादिकं धत्तम् । “वि वा एष इन्द्रियेण धीर्येण रच्यते” (तैसं २.२.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव यावदा—“शुचिम्” इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ शुचिं निर्दोषं स्तोमं स्तोत्रं नव- २० जातं नवम् अभूतपूर्वं जातं जननम् अत्येति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । सहेन्द्रियेण धीर्येण जगतामेति ॥ (तैसं २.२.१) इति । २१ विजिगीषुकथार्थं स्वविद्याप्रकटनाय वा सभां जिगमिषोर्धैर्यग्रसंख्यं २२ धीर्यापक्रमणं भवति ॥

तृतीया त्वेन्द्राग्नेष्टिः पौष्णवस्त्रैः प्रत्यक्षरुम्याद्युपतिष्ठत् २३ विधास्यते ॥

इन्द्राग्नी इति ॥ तासु त्रिष्टुप्तिष्ठिषु पुरोनुवाक्यामाह — “इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधु- २५ नतम् । साकमेकैनु कर्मणा” इति ॥ दासाः प्रजानामुपक्षपयितारस्वरुप्रभवस्ते पतयो यासां पुरीणां वा दासपत्न्यः । हे इन्द्राग्नी, तादृशीर्नवतिसंख्याकाः पुरः युगपत् एकेनैव प्रहारकर्मणा युवां क्षपयतम् ॥

शुचिमिति ॥ वाज्यामाह — “शुचिं तु स्तोमं नवजातमधेन्द्राग्नी वृत्रहणा जुपेयाम् । उभा हि वाः सुहवा जोहवीमि ता वाजः सद्य उशते धेष्ठा” इति ॥ हे वृत्रहणी इन्द्राग्नी,

१०. व-“संख्यायुगाः ।

२४. आ.पा.६-विजिगीषुकथानु । २५. तं-धीर्योपकृष्टनम् । २६. आ.तं-“वदम्यामूर्धम् ।

- अथ अस्मिन्नहनि । हे इन्द्राग्नी, पादादित्वात् न निहन्त्यते । पाष्ठिकमानन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारौ युवाम् । “सुपां सुलृक्” (पा ७.१.३९) इत्यादिना आकारः । “नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् निहन्त्यते । जुषेयां सेवेयां, नु क्षिप्रम् । “आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्” (पा ८.१.७२) इत्यविद्यमानवत्त्वात् न निहन्त्यते । एतावधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) विकरणस्वरः । हि यस्मात् उमा उमौ वा युवा सुहवा स्वाह्वानी आहूयमानावप्यरोयौ । “बहुलं छन्दसि” (पा ६.१.३४) इति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः अनैमित्तिके संप्रसारणे कृते, आतोयुचोऽप्रसङ्गात् (पा ३.३.१२८) “ईपद्गुःसुपु कृष्ठाकृष्णैषु खल्” (पा ३.३.१२६) इति खलप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । उमा सुहवा इति “सुपां सुलृक्” (पा ७.१.३९) इत्याकारः । ईदृशी वा युवा जोहवीमि मृशमाह्वयामि । ह्यतेर्बहुलम् । “अभ्यस्तरय च” (पा ६.१.३३) इति संप्रसारणम् । “यदो वा” (पा ७.३.९४) इति ईडागमः । “हि च” (पा ८.१.३४) इति निघाते निषिद्धे “अभ्यस्तानामादिः” (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । ता तौ युवा वाजम् अन्नम् उशते कामयमानाय यजमानाय । “शतुरनुमो नघजादी” (पा ६.१.१७३) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । सद्यः तदानीमेव धेष्टा धातुतमौ । धानकर्मणो दधातेस्तृचि “तृश्छन्दसि” (पा ५.३.५९) इति छन्दप्रत्ययः । “तुरिष्ठेमेयःसु” (पा ६.१.१५४) इति तृशब्दस्य छेपः । पूर्ववत् विनक्तोऽकारः । तौ तादृगुणौ युवा यस्मात् जोहवीमि, तस्मादिदं स्तोमं जुषेयाम् । अस्मिन्निन्द्रयादिकं च धत्तमिति ॥

- अथ स्तोमं जुषेयां सेवेयाम् । कीदृशम् ? शुचि निर्दोषं, नवैः उक्तिविशेषैर्जातं जन्म यस्य तं नपजातम् । सुहवा रोपगर्वादिद्वितया सुखेन होतुं शक्यौ युवामुभौ यस्मात् जोहवीमि आह्वयामि तस्मात् तावुभौ युवा कामयमानाय यजमानाय वाजं सद्यः धत्तम् । तदिदमुत्तरार्धोक्तम् अहं, अहं स्तोत्रम् ॥

- ययोवत्कर्मयोगात्पातिनमपरं यामं विधत्ते — “पौर्णं यस्मिन्निर्दोषे पूषा धा इन्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पूषणसेव स्वेन मागधेयेनोप धावति स पूषास्मा इन्द्रियं वीर्यमनु प्र यच्छति” (सूतं २.२.१) इति । वीर्यं प्रददानाविन्द्राग्नी अनु पूषा प्रयच्छति ॥

११-११. तं. ति. च-द्वयोरप्यामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वात् । शुद्धीकृतोऽयं पाठः । मैसूर पुस्तके लिखितपुस्तकेषु ‘आतोयुचोऽ’ इति लभ्यते ।

२७. आ.क.पा.हा-अवविशेषैः । २८. अ१.इ.उ.त.भा.हा-‘सुहवा’ नास्ति । २९. क-‘धत्तम्’ । ३०. इत्यास्यान्तरं ‘दत्तम्’ । ३०-३०. हा-अवविशेषैः, अ१.तं-नूतनं, क-नूतनमन्यं न ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वार्जसातये । धिये पूषन्नयुजमहि ॥

पथस्पथः परिपति वचसा कामेन कृतो अम्यानर्कम् ।

स नो रासच्छुरुषश्चन्द्राग्रा धिर्यधियः सीपधाति प्र पूषा ॥

वयम् । उ । त्वा । पथः । पते । रथम् । न । वार्जसातये इति वार्ज-सातये ।

धिये । पूषन् । अयुजमहि ॥

पथस्पथ इति पथः-पथः । परिपतिमिति परि-पतिम् । वचसा ।

कामेन । कृतः । अमीति । आनद । अर्कम् ॥

सः । नः । रासत् । शुरुषः । चन्द्राग्रा इति चन्द्र-अग्राः ।

धिर्यधियमिति धिर्य-धियम् । सीपधाति । प्रेति । पूषा ॥

अथ संप्रारं जित्वा जनतामेध्यतः “पौष्णं चरुमु निर्वपेत्” (तैसं २.२.१) इति १०

पौष्णश्चरुः अनुनिर्वप्यत्वेनाम्नातः । ११ तत्रेयं पुरोनुवाक्या-“वयम्” इति गायत्री त्रिपदा ॥

हे पथः पते ११ सन्मार्गस्य १२ दर्शयितः । १३ पष्ठयाः पतिपुत्रं” (पा ८.३.५३) इत्यादिना

विसर्जनीयस्य सकारः । “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे” (पा २.१.२) इति पष्ठयन्तस्य

पराङ्गवद्वात् पष्ठयन्तामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । हे पूषन्, वयम् १४ वयमेव त्वाम्

अयुजमहि योजयामः । “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” (पा ३.४.६) इति लङ् । “बहुलं १५

छन्दसि” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । कमिव ? १६ रथं न रथमिव । उपरिष्ठादुपा-

चारत्वात् उपमानार्थो नशब्दः (इ. निरुक्त १.४) । किमर्थम् ? १७ धिये कर्मणे कर्मसिद्धयर्थम् ।

“सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धीर्विशेष्यते, १८ याजसातये

वाजोऽन्नं ॥ सन्यते लभ्यते अस्याम् इति । १९ अधिकरणार्थे क्तिनि-“जनसनखनाम्”

(पा ६.४.४२) इत्यात्वम् । “मन्त्रिभ्याम्यानाशयनासनस्थानयाजकादिप्रीताः” २०

(पा ६.२.१५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ११ वाधित्वा दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशकर्मसिद्धयर्थं त्वा योजयाम इति ॥

तत्रैव याज्या-‘पथस्पथः’ इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् । पथस्पथः सर्वस्य मार्गस्य ।

पथमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह-“वयमु त्वा पथस्पते रथं न वार्जसातये । धिये पूषन्नयु-

जमहि” इति ॥ हे सुमार्गपते १२ पूषन्, वयम् एव त्वां १३ वयम् इव योजयामः । किमर्थम् ? १४ धिये प्रीयते २५

अनुष्ठीयते इति प्रीः कर्म । कीदृश्ये धिये ? १५ याजस्याधस्य सातिर्लभो वस्याः सा वार्जसानित्यस्य ॥

पथस्पथ इति ॥ याज्यामाह-“पथस्पथः परिपति पथस्या कामेन कृतो अम्यान-

र्कम् । स नो रासच्छुरुषश्चन्द्राग्रा धिर्यधियः सीपधाति प्र पूषा” इति ॥ पल्लकामेन प्रेरितोऽहं

१२. मे-तत्र । १३. व- सर्वस्य मार्गस्य ; मे- मार्गस्य । १४. मे-पालयितः । १५. निरुक्त-

मनुष्याय शुद्धतामापादितोऽयं पाठः । मैत्रायणके लिखितपुस्तके तु ‘उपरिष्ठादुपाचारत्वात्’ इत्यति । २०

१५. ति-अधिकरणे क्तिन् । १६-१६. ति. व- मन्त्रिभ्याम्यानाशयनादिनोत्तरं ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

- “कस्कादिषु च” (पा ८.३.४८) इति विसर्जनीयस्य सकारः । “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्त-
लोपः” (पा ६.१.१६१) इति विमक्तेरुदात्तत्वम् । “अनुदात्तं च” (पा ८.१.३) इत्याग्नेहित-
स्यानुदात्तत्वम् । “परिपति परिपालयितारम् । अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् (पा ६.२.२) ।
“अर्कं स्तोतव्यम् । अर्कं स्तवने । कर्मणि घञ् (॥ ३.३.१९) । अर्चतेर्वा घञ् । “ चजोः
५ कु धिण्यतोः ” (पा ७.३.५२) इति कुत्वम् । उभयत्रापि उज्झादित्वात् (पा ६.१.१६०)
अन्तोदात्तत्वम् । ईदृशं हि पूषणम् । “कामेन” कृतः “कामेन वशीकृतो जनः । वचस्य वचसा
स्तोत्ररूपेण । तृतीयैकवचनस्य याजादेशः (पा ७.१.३९) । “अभ्यान्तं अभिप्राजोति तस्मादहमपि
“अथ वाम्” “उपगतोऽस्मीति भावः । अशू व्यासौ । “छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः” (पा ३.४.६)
इति लङ् । अम् । परस्मैपदे व्यत्ययेन हल्ङपादिलोपे (पा ६.१.१६८) वशादिना यत्वम्
१० (पा ८.२.३६) । यद्वा नशेर्गतिकर्मणः लुङि “ मन्त्रे घसं ” (पा २.४.८०) इति
लेटुक् । “ छन्दस्यपि दृश्यते ” (पा ६.४.७३) “इत्याङगमः । “सः पूषा नः अस्मभ्यं
“रासत् ददातु । रातेर्लेटि “ सिन्धुल्ले लेटि ” (३.१.३४) इति सिप् । “ लेटोऽडाटौ ”
(पा ३.४.९४) इत्याङगमः । किं ददातु ! “शुरुषः शोकस्य रुधः निवारयित्रीः ।
किप् (पा ३.२.१७८) , कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्नम् (पा ६.२.१३९) । पृथोदरादिवात्
१५ (पा ६.३.१०९) व्यञ्जनस्य लोपः । काः पुनस्ताः ! “चन्द्रायाः ओषधीः, चन्द्रः हिरण्यम् असित-
जातिर्वा चन्द्रः, स अग्नें प्रधानमीश्वरो वा यासां ताः, अस्मभ्यं ददातु ” “इदानीं प्रज्ञावतामेव धनवत्तया
प्रयोजनमिति तां प्रार्थयते ‘ धियं धियम् ’ इत्यादिना चतुर्थेन पादेन ॥ सर्वा धियं प्रज्ञाम् ।
सः पूषा प्रसीपधाति” प्रकर्षेण सीपधाति साधयत्वस्माकम् । सिष्यतेर्णन्तात्, धातुत्वे
“कृते लेटि “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः, द्विवचनादि” “ बहुलं
२० छन्दसि ” (पा ७.४.७८) इत्याभ्यासस्येत्वम् । तुजादित्वात् (पा ६.१.७) अभ्यासस्य
दीर्घत्वम् “ धर्गभ्याययेन धातोर्हरत्वम् । “ लेटोऽडाटौ ” (पा ३.४.९४) इत्याट् “।
“ छन्दस्युभयपा ” (पा ३.४.११७) इति लेट-आर्धधातुकरत्वात् णिलोपः । “ इण्कोः ”
तस्य तस्य “सन्मागस्य परिपारकं पूषापरर्षोयमकं स्तोत्ररूपेण वचसाऽसिष्यास्तवामस्मि । सोऽस्मभ्यं
शोकनिरोधिका “रासत् प्रयच्छतु । कास्ताः ? “चन्द्रायाः “चन्द्रपदाङ्गान्नसाधनमग्नें यासां ता
२५ ओषधीः । किं च पूषा “धियं धियं तत्तद्विषयां” प्रज्ञां “सीपधाति प्रकर्षेण साधयतु ॥
१७-१७. मै- “ कामेन कृतः ” नास्ति । १८-१८. ति. पं. व- अमुम् । १९. व-इत्यादिनाऽऽ-
ङगमः । २०-२०. ति. पं. व- शुरुषः शुरुषो निरोधोरेव चन्द्रायाः निर्गताः । यद्वा तुं लुङं
दारिद्र्यं वा निरुणद्धीति शुरुषः । २१. मै- “ प्रसीपधाति ” नास्ति । २२. तं. ति. व- आत्वे । २३-२३.
मै-शप्लुद्धिवचनानि । २४ मै-दीर्घः । २५ मै-इत्यात्वम् ।
३०. ३१. आ. क. पा. हा- मार्गत्वं । ३२. अ१. इ. उ. तं. मा. हा- “ चन्द्रायाः ” नास्ति । ३३. पा. मा.
हा- चन्द्रवदारवादिन* । ३४-३४. इ. उ. हा- धियं तत्तद्विषयम् ; पा. मा- धियं न तत्तद्विषयं । ३५-३५. अ१.
इ. उ. त. पा. मा. हा- “ प्रसीपधाति ” नास्ति ।

वद्भावेन पश्यामन्त्रितसमुदायस्य पाष्टिकमामन्त्रिताघुदात्तत्वम् (पा ६.१.११८) । 'मधु-
मन्तम्' ऊर्मिं मधुरेण क्षीरादिना तद्धन्तूर्मीम् । अरणशीलं गवादिसमुदायम् । " अर्तेरूच " (उ ४९३) इति ऋ गतौ इत्यस्मात् मिप्रत्ययः । ऊकारश्चान्तादेशः । 'मधुधुतं मधुरं
क्षीरादिकमासिञ्चन्तं' न केवलं मधुमन्तम्, अपि तु 'सर्वदा-प्राणिभ्यः स्रवन्तम् । श्चुतिर्
५ आसेचने । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । 'वृतम्' इव 'सुपृतम्' ।
" सुः पूजयाम् " (पा १.४.९४) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । " स्वती पूजयाम् " (द्र. पाभा २.२.१८ वा ४) इति प्रादिसमासः । तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(पा ६.२.२) । गतिर्यामावात् " सुपमानात् क्तः " (पा ६.२.१४५) इत्येवं न
भवति । ईदृशं गवादिसमुदायम् 'अस्मासु' 'धुक्ष्व' स्वयमेव धुक्ष्व अस्मद्भासत्येन, यथा
१० 'धेनुः' पपः स्वयमेव दुग्धे दोष्टृवात्सत्येन । कर्मकर्तारि लकारः । " न दुहस्तुनमाम् " (पा ३.१.८९) इति यक्प्रतिषेधः । 'यद्वा'—'क्षेत्रम्' इत्यध्याहियते । गवादिसमुदायं क्षेत्राणि ।
दुहिः स्वरितेत् (पा १.३.७२) । किञ्च 'ऋतस्य' यज्ञस्य पतयः आभ्यादयो देवाः 'नः
अस्मान्स्मदीयं' वा त्वया दीयमानं गवादिसमुदायं 'मृदयन्तु' सुखयन्तु । " छन्दस्युभयया " (पा ३.४.११७) इति णिच्ः सार्वधातुकत्वेन द्वित्वाल्लघूपधगुणामात्रः (पा ७.३.८६) ॥

१५ धुक्ष्व । मधुधुतं पृतमिव सुपृतमृतस्य नः पतयो मृदयन्तु " इति ॥ हे 'क्षेत्रस्य' 'पते', 'धेनुः'
'पपः' इव त्वम् 'अस्मासु' माधुर्यरसोपेतमृमिव पुनः पुनरावृत्तपेतं द्रव्यान्तरेष्वपि स्वमाधुर्य-
स्वाविर्णं दृतवत् धर्तृयित्तत्त्वदोषाभावेन 'सुपृतं' गालिकेरफलेक्षुपदगुदादिभोग्यपदार्थसमूहं 'धुक्ष्व' ।
यज्ञस्य 'पतयः' अस्मान् 'मृदयन्तु' ॥

अवशिष्टमैन्द्राग्नेष्टि विधत्ते — " ऐन्द्राग्नेकादशकपालमुपरिष्टाधिवैपदस्यामेव प्रतिष्ठायेमिद्वयं

२० धीर्यमुपरिष्टादशमन् घत्ते " (तैत् २.२.१) इति । क्षेत्रपत्ययोरूर्ध्वमियमिष्टिः । अत्रापि धीर्यकामोऽधि-
कस्ति । इतराग्राज्येति क्षेत्रयज्ञस्य कालः उपरिष्टादशस्य कालः । अत्र चाग्राज्यकाले
पूर्वमेवोक्ते ॥

इष्टयन्तरं विधत्ते — " अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टकपालं निर्वेद्यो दशपूर्णमासयाजी

२५ सन्नमावास्या वा पौर्णमासी वातिपादयेत् पथो वा एयोऽध्ययथेनेति । यो दशपूर्णमासयाजी
सन्नमावास्यायां वा पौर्णमासी वातिपादयन्मग्निमेव पथिकृत्स्वं स्वेन भागधेयेनोप धावति स
पूर्वैनमपयात् फन्यामपि नयन्ननृवान् दक्षिणा वक्षी हमेप समृद्धौ " (तैत् २.२.२) इति ।

३२. त. ति. प- तत्सर्वदा । ३३. त. ति. व- 'धुक्ष्व' इत्यस्थानन्तरं " तं गवादिसमुदायं दयं
दुग्धः पलम् " । ३४. ति. व- यथा ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥

अग्ने । नय । सुपथेति सु-पथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।
युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूर्यिष्ठाम् । ते । नमउक्तिमिति नमः-उक्तिम् । विधेम ॥

“अग्नये पथिहृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्या वा ५
पौर्णमासी वाऽतिपादयेत्” (तैसं २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘अग्ने नय’ इति
त्रिष्टुप् चतुष्पदा ॥ हे ^१अग्ने ^२देव, ^३सुपथा शोभनेन मार्गेण शाखाविरुद्धेन । “परादि-
इन्द्रसि” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “आद्युदात्तं द्रव्यञ्छन्दसि”
(पा ६.२.११९) इति तु न भवति, अन्तोदात्तत्वात् पयिन्शब्दस्य, क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः
(पा ६.२.११८) । “न पूजनात्” (पा ५.४.६९) इति समासान्तप्रतिषेधः । ईदृशेन १०
मार्गेण ^४अस्मान् नय । किमर्थम् ? राये धनाय हविरिक्षणाय; त्वदीयहविःसंपादनयोग्या वयं यथा
मयामः तथा कुर्विष्येः । त्वं हि ^५विश्वानि वयुनानि ज्ञानान्यभियायान् ^६विद्वान् । “अजिय-
मिशीद्भ्यश्च” (उ ३४८) इत्यजेरुनन्प्रत्ययः । “अजेर्व्यघ्नपोः” (पा २.४.५६)
इति बीमावश्च । किञ्च—एनः पापं दर्शपूर्णमासातिपत्तिद्वयम् ^७अस्मत् अस्मत्तः ^८युयोधि
अपनय । यौतिः पृथग्भावे । छोटि “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७६) इति शपः इलुः । १५
“वा छन्दसि” (पा ३.४.८८) इत्यपिस्वामावेन अद्वित्वात् “अद्वितश्च”
(पा ६.४.१०३) इति धिमावः । कीदृशमेनः ? ^९जुहुराणं कुटिलस्वभावम् । हुच्छां
कीटिल्ये इत्यस्मात् धातोः ^{१०}“हुच्छेः सनो लुक् छलोपश्च” (उ २५७) इत्यानच्प्रत्ययः ।

पर्वणि पर्वण्यप्रमादेन तदिष्टेरनुष्ठानं ^{११}विद्यमानः पन्थाः । कस्मिंश्चित् ^{१२}पर्वणि प्रमादेनानुष्ठा-
नाभावोऽपथः । ^{१३}अस्मिन् विषये प्राथम्यरूपेयमिति । यस्माद्वेपोऽनह्वान् भावं वहति तस्मात् २०
समृद्धयै भवति ॥

अग्न इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—“अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव
वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्ति विधेम” इति ॥ हे ^१अग्ने,
त्वं दर्शपूर्णमासेष्टिफलरूपाय धनाय ^२अस्मान् अतिपाददोषरहितेन सुमार्गेण नय । हे ^३देव, त्वं
विश्वान् मार्गान् वेरिष । नरकहेतुत्वेन ^४कुटिलम् अतिपादरूपं पापमस्मत्तो वियोजय । बहुतर्मा २५ .
अमस्कारोक्तिं तव करवाम ॥

३५. मै-‘धातोः’ नास्ति ।

३७. आ.पा.भा.हा-विद्यमानम् । ३८. इ.उ.पा.भा.हा-कस्मिन् । ३९. तं-‘पर्वणि’ नास्ति ।
४०. तं-तस्मिन् । ४१. इ.उ.-कुरफकम् ।

आ देवानामपि पन्थामगन्म् यच्छृक्नवाम् तदनु प्रवोढुम् ।

अग्निर्विद्वान्त्स यजात् (३) सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून् कल्पयाति ॥

एति । देवानाम् । अपीति । पन्थाम् । अगन्म् ।

यत् । शृक्नवाम् । तत् । अन्विति । प्रवोढुमिति प्र-वोढुम् ॥

अग्निः । विद्वान् । सः । यजात् (३) । सः । इत् । उ । होता ।

सः । अध्वरान् । सः । ऋतून् । कल्पयाति ॥

इच्छितुमिच्छति जुहुषाणम् । यद्वा—इ प्रसह्यकरणे, "जोहोत्यादिकः, तस्मात् ताच्छीलिके (पा ३.२.१२९) चानशि शपः श्लुः (पा २.४.७५) । "बहुलं छन्दसि" (पा ७.१.१०३) इत्युत्वम् । तदर्थं यं "ते तुभ्यं भूयिष्ठां बहुतमा नमउक्तिं नमस्करोक्तिं

१० विधेम क्रियास्म । विध विधाने । आशिपि लिङ् । "लिङ्याशिपि" (पा ३.१.८६)

इत्यङ् । यासुडादिः (पा ३.४.१०३) । "छन्दस्युभयथा" (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । नमस आमुदात्तत्वम् ।

"पयो वा एषः" (तैस २.२.२) इत्यादि ज्ञास्यम् ॥

तत्रैव याज्या— 'आ देवानाम्' इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ 'देवानां पन्थां पन्थानं कर्म-

१५ मार्गं वयम्' 'आ अगन्म आगता भूयास्म । "मन्त्रे घसहर्" (पा २.४.८०) इत्यादिना

लेङ्ङिक् । यद्वा—"बहुलं छन्दसि" (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । "पथिमयोः सर्व-

नामस्थाने" (पा ६.१.१९९) इति पथिन्शब्दस्यामुदात्तत्वम् । द्वितीयैकवचनेऽपि व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) "पथिमथ्यसुक्षमात्" (पा ७.१.८५) इत्यात्वम् । ये यं कालातिपत्त्या

कर्ममार्गात् प्रश्रुतास्तेऽपि वयम् । यद्वा—यतः कर्ममार्गात् प्रश्रुताः तमपि पन्थानमागन्म् ।

२० किं कालत्वेन सर्वं निर्वोढुं शक्यत इत्यत आह—'यत् शक्नवाम यावत् किंचिदेव विषये अनुष्ठानं

शक्नुयाम । लोढ्याडागमः (पा ३.४.९२) । सतिशिष्टो विकरणस्वरः (पा ६.१.१५८वा ९) ।

'तत्' अनु 'प्रवोढुं' तच्छक्यं कर्मजातम् अनुक्रमेणाविच्छेदेन निर्वोढुं पन्थानमगन्म् ।

अविच्छेदेन च अनुष्ठानं प्रवाहः । प्रवोढुमित्यत्र "तादौ च निति कृत्यतौ" (पा ६.२.५०)

इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । शक्या कर्मप्रवाहो लक्ष्यत इति लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्

२५ आ देवानामिति ॥ तत्र याज्यामाह—"आ देवानामपि पन्थामगन्म् यच्छृक्नवाम तदनु

प्रवोढुम् । अग्निर्विद्वान्त्स यजात् सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून् कल्पयाति" इति ॥ यस्मात्

पथो यं पूर्व अष्टाः तम् 'अपि' देवानाम् पन्थानमिदानीमागताः । किं कर्तुम् ? 'यत् कर्मा-

नुष्ठानं शक्नुमः' 'तत्' अनु क्रमेण 'प्रवोढुम्' । अविच्छेदेनानुष्ठानं प्रवाहः । यद्यप्यहं न

३० जानामि तथाप्ययं पथिकृत् 'अग्निः अपराधं समाधातुं वेति । अतः 'सः' अस्मदर्थं यक्ष्यति ।

३६. मे- जुहोत्यादिकः । ३७. मे- 'वयम्' नास्ति ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

(पा १.४.८४) । यद्वा—तदिति लिङ्गव्यत्ययेन (पा ३.१.८५) नपुंसकत्वम् । तं पन्थानमनु प्रवोढुं यस्माद्वयं शक्नुवामः । संभावने लोट् । तस्मात् तमागन्म^{१६} वयमिति । ननु तदवस्थमेव कर्मणो वैकल्यं, कथं वा^{१७} तन्निर्वोढुं शक्यत इत्यत आह—^{१८}सः एव खलु^{१९} अग्निः पथिकृन्नामा^{२०} यजात् यजेत् । अविगुणं यागं निर्वर्तयिष्यति अनतिपन्नतां कर्मणः संपादयिष्यति । लोट् आडागमः (पा ३.४.९४) । कोऽस्य विशेष इत्यत आह—^{२१}विद्वान् सम्यगयागसंपादनोपायज्ञः । ननु देवानां यागेऽतिपन्ने किमग्निना शक्यमित्यत आह—^{२२}सः एव खल्वग्निः^{२३} होता देवानां साधु आह्वाता । ह्यतेस्तृनि “बहुलं छन्दसि” (पा ६.१.३४) इति संप्रसारणम् । देवाः खल्वग्निना हूयमानाः कर्मणो वैगुण्यमनादित्य आगमिष्यन्तीति । अधुना किमग्निना^{२४} अशक्यं कर्तुमिति प्रतिपाद्यते ।^{२५}सः खल्वग्निः^{२६} अध्वरान् यागान् कल्पयति कल्पयति अकालकृतानपि फलप्रदानसमर्थान् करोति । यद्वा—^{२७}अध्वरान् ध्वरैः कर्मणो वारकैः कालातिपत्यादिदोषैः रहितानस्मान् अस्मयागत् वा करोतु । एवं हि “नञ्जुम्याम्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं लभ्यते । ननु कालो बलवान्, तत् कथं तदतिपत्तिः अग्निना परिहर्तुं शक्यत इत्यत आह—^{२८}सः एव खल्वग्निः^{२९} ऋतुन् कालावयवान् कल्पयति, आदित्यात्मनाप्यग्नेरेवावस्थितत्वात् । यः कालश्चैव त्रष्टा स कथं^{३०} विपन्नं कालम्^{३१} अविपन्नं कर्तुं न शक्नुयात् इति भावः ।^{३२}अत्र ‘सः’ इति पदं^{३३} चतुः प्रयुज्यते । तत्र संहितायां प्रथमस्य “एतत्तदोः” (पा ६.१.१३२) इति प्रथमा लुप्यते । द्वितीयस्य तु “सोऽचि लोपे चेत्” (पा ६.१.१३४) इति लुप्यते । तृतीयस्य तु “अतो रोः” (पा ६.१.११३) इति रोरुत्वे गुणे च कृते, “अनुदात्ते च कुधपरे” (पा ६.१.१२०) इति रोः प्रकृतिभावः । चतुर्थस्य तु “भोगोअघोअपूर्वस्य योऽशि” (पा ८.३.१.७) इति यत्वे कृते, “लोपः शाकल्यस्य” (पा ८.३.१९) २० इति लुप्यते । लोपस्य च असिद्धत्वात् (पा ८.२.१) गुणो न क्रियते ॥

द्वयन्तरं विभक्ते — “मन्त्रे अतपतये पुरोडासमष्टकपालं निर्वपेय आदित्याग्निः सञ्च-
मस्यमिव शरेवग्निमेव अतपति^२ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं अतमा लभ्ययति । अतो
भवति” (तैसं २.२.२) इति । अत्रत्यं यागव्रतविरोधनृत्वादादिकं सोऽग्निरेवैनमव्यत्यारिणं
मत्वं प्रापयति । तत् उत्तरेषु यागव्रतेषु बोधो यो भवति । अत्र मन्त्रकण्ठे पथिकृत्त्रिकं मन्त्र-^{२५}
युग्मं पूर्वभाषातमुदाहृतम् ।^{२६}मन्त्रलिङ्गमुपबुद्धादिरिष्यते ।^{२७}मन्त्रवर्तिनि ॥ युग्मे विरोधलिङ्गाभावेऽ-
प्युभयसाधारणलिङ्गदर्शनात्^{२८} पूर्वत्र विकल्पितमित्याहुः केचित् । अपरे तु चतस्र विवक्षितमिति
मन्यन्ते । आचार्यास्तु पूर्वत्रैव स्विष्टकृतः संवाज्ये इति मन्यन्ते ॥

३८. मै—तमागताः । ३९. मै—निर्वोढुम् । ४०. न—न साधु शक्यम् । ४१—४१. मै—विपन्नकालम् ।
४२. ति. न—तत्र ।

३०

४२. क—प्रतलिङ्गकृत् । ४३. वा, गा—मन्त्रवर्ति । ४४. आ—“साधारणलिङ्गदर्शनात् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

यद्वाहिष्टं तद्ग्नये बृहदर्थं विभावसो । महिषीव त्वद्वयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥

यत् । वाहिष्टम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्थं । विभावसो इति विभा-वसो ॥

महिषी । इव । त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उदिति । ईरते ॥

- तत्रैव स्थिष्टकृतः पुरोनुवाक्या—‘यद्वाहिष्टम्’ इति चतुष्पदानुष्टुप् ॥ ‘वाहिष्टं’
 ५ वाहयितुमर्हति प्रापयितु । स्तोत्रमेव चेदृशं भवति । तस्मादीदृशं ‘यत् स्तोत्रं’ तत्
 ‘अग्नये अग्न्यर्थमेव । अग्निरेव रमणीयं स्तोत्रमर्हति । तस्मादीदृशेन स्तोत्रेण त्वामेव स्तौमीति
 भावः । वाहयितुशब्दात् “तुशब्दसि” (पा ५.३.५९) इति इष्टन्प्रत्ययः ।
 “तुशब्देनेयःसु” (पा ६.४.१५४) इति तुशब्दलोपः । व्यत्ययेन तस्यासिद्धत्वम्
 “अनादस्य “टेः” (पा ६.४.१५५) इति टिलोपः । यद्वा—वाह प्रयत्ने इत्यस्मात् धातोः
 १० तृजन्तात् इष्टन्प्रत्ययः । अभीष्टनिर्वहणं प्रयत्नः । हे ‘विभावसो तेजोधन, त्वमपि ‘बृहत्
 प्रशस्तं मदीयं स्तोत्रम् ‘अर्थं बहु मन्यस्व अङ्गीकुरु । किमिति देवतान्तरं मुक्त्वा अग्निरेव
 स्तुयत इत्यत आह—‘त्वत् त्वत्तः’ रयिः धनम् उत्पद्यते । ‘उदीरते इति वक्ष्यमाणबहुवचना-
 न्तमत्र एकवचनान्तविपरिणामेन संबध्यते । कस्मादिव ! ‘महिषी-‘इव । महान् ऋषिः महर्षिः
 महेश्वरः । पृषोदरादित्वात् (पा ६.३.१०९) आकारस्येत्यम्, रेफलोपश्च । ततः
 १५ पञ्चम्येकवचनस्य “सुपां सुलृक्” (पा ७.१.३९) इति “लृक्” । महाराजादिव-
 त्वत्तो धनमुत्पद्यते । वृषादित्वात् (पा ६.१.२०३) आयुदात्तत्वम् । यद्वा—महिष्येव गृह्यते,
 यथा राजभार्यायाः रत्नादिकं धनं लभन्ते एवं त्वत्तोऽपि । “अविमहोष्टिपत्”
 (उ ४८) इति महेः टिपि कृते, टित्वात् ङीप् (पा ४.१.१५) । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
 (६.१.१७४) ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते, “महिष्याण्यदयोर्जायेष्टकात्या चेत्” (फि ६८)
 २० इत्यायुदात्तत्वम् । किंच—‘वाजाः अनान्यपि त्वत्तः ‘उदीरते उत्पद्यन्ते । ईर गतौ कम्पने
 च, इत्यदादिकोऽनुदात्तेत् ॥ “आत्मनेपदेष्वनतः” (पा ७.१.५) इत्यदादेशः ॥

- यद्वाहिष्टमिति ॥ एतद् पुरोनुवाक्यामाह—“यद्वाहिष्टं तद्ग्नये बृहदर्थं विभावसो ।
 महिषीव त्वद्वयिस्त्वद्वाजा उदीरते” इति ॥ ‘यत् प्रापणीयं हविः’ तत् ‘अग्नये’ बृहत् भवतु । हे
 ‘विभावसो, ऋद्धप्रदानेन मां पूजय । यथा ‘महिषी मया दत्ते कार्पासयोगेन तिलपिष्टादिकं भक्षयित्वा
 २५ बहुक्षीरादिना पूजयति बृहत् । यथा सति त्वदनुग्रहात् धने लभ्यतेऽन्नानि चोत्कर्षेण संपद्यन्ते ॥

४३. ब-अनाश्रित्य । ४४-४४. त. वि. पं. ब-पूर्वत्वर्ण ईश्वरः आयुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां
 (ब-दिनोद्यादीनां) छन्दस्युपसंख्यानम् । यद्वा—महिषीव राजभार्या, साऽपि महिषी । मत्वर्थीय ईश्वरः ।
 पञ्चम्येकवचनस्य “सुपां सुलृक्” इति लृक् । महाराजादिवत् । ४५. मै-“धनं” नास्ति । ४६. मै-लभते ।
 “सुसोहृतोऽयं पाठः । नैसूरपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च “महिष्याण्यदयोरिष्टकात्यायाम्” इति पाठः दृश्यते ।
 ४. डॉ. देवस्यङ्की-संपादित-फिद्व्यावृत्ती टिप्पण्यः (पृ. ५२, १३१) ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरिति दुर्गाणि विश्वा ।

पृथ्वी पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥

अग्ने । त्वम् । पारय । नव्यः । अस्मान् ।

स्वस्तिभिरिति स्वस्ति-भिः । अतीति । दुर्गाणीति दुः-गानि । विश्वा ॥

पृः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी ।

भवा । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥

५

तत्रैव याज्या- 'अग्ने त्वम्' इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने, त्वं नव्य, नव एव नव्यः "वह्नपसोकविक्षेमवचोनिष्केवलोक्यजनपूर्वनवसूरमर्तयविष्टेभ्य-श्छन्दसि स्वार्थे यद्वक्तव्यः" (द्र. पाभा ५.४.३०) इति स्वार्थे यत्प्रत्ययः । "यतोऽनावः" (पा ६.१.२१३) इत्याषुदात्तत्वम् । अस्मान् अति पारय १० अतिक्रम्य पारय । पार तीर कर्मसमाप्ति । अविकलकर्मणः कुरु । किमतिक्रम्य ? विश्वा विश्वानि । "शेष्टन्दसि बहुलम्" (पा ६.१.७०) इति छोपः । दुर्गाणि दुःखेन गच्छन्ति येषु तानि दुर्गाणि विष्यपराधलक्षणाणि पापानि । "सुदुरोरधिकरणे" (पा ३.२.४८ वा ३) इति गमेर्ङः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । तान्यतिक्रम्यास्मान् पारय । "अन्येषामपि दृश्यते" (पा ६.३.१३७) इति संहितायां दीर्घत्वम् । नव्यो अस्मानिति १५ "प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे" (पा ६.१.११५) इति प्रकृतिभावः । स्वस्तिभिः शोभनैर्भागैः, दुर्गातिक्रमणोपायभूतैः । अस गतौ । "किञ्चि च संज्ञापाम्" (पा ३.३.१७४) इति किञ् । "तितुत्र" (पा ७.२.९) इतीदृशप्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । किञ् नः अस्माकं तत्र वसतां पृः नगरी निवासस्थानं पृथ्वी विस्तीर्णा महावकाशा अविकलकर्मफलप्राप्तयोग्या भवत्विति शेषः । पृथुशब्दः कुप्रत्ययान्तः २० त्वादन्तोदात्तः । "योतो गुणवचनात्" (पा ४.१.४४) इति छीप् । "उदात्तयोः

अग्न इति ॥ याज्यामाह — "अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरिति दुर्गाणि विश्वा । पृथ्वी पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः" इति ॥ हे अग्ने, मत्क्रियापराधपरिहारायेदानीं प्रवृत्तत्वात् मृतनः त्वम् अस्मान् फलवर्ष्यन्तानां कर्मणां पारं नय । किं कृत्वा ? स्वस्तिभिः यथाशास्त्रानुष्ठानैरितिपादरूपाण्यव्यत्यरूपाणि वा दुर्गाणि पापानि २५ विश्वान्यतिक्रमय । किञ्-अस्माकं निवासाय नगरी विस्तृता भवतु । सत्यसंपत्त्यर्थम् उर्वी बहुला भवतु । किञ्-स्वमस्मदीयाय पुत्राय दुहितृरूपाय च सुखप्रदो भव ॥

४७-४७. तं. ति.पं.ब- नित्ययुवा । ४८-४८ ति- अस्तेः ।

४५. आ.क.तं-मदीयापराधः । ४६. तं-सत्यनिष्पत्त्यर्थम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ (४) मर्त्येष्व्वा । त्वं यज्ञेष्विडयः ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपा इति व्रत-पाः । असि । देवः । एति (४) । मर्त्येषु । आ ॥

त्वम् । यज्ञेषु । ईडयः ॥

- हृत्पूर्वात्" (पा ६.१.१७४) इति नया उदात्तत्वम् । किञ्च—अस्माकं तत्र वसताम् "उर्वी मेदिनी । स एव स्वरः । सा बहुला भवतु । बहुभिर्धनधान्यपञ्चादिभिस्तद्गती भवतु । सिध्मादिलक्षणो लृच् (पा ५.२.९७) । यद्वा—बहूनामर्थानां छात्री आदात्री उत्पादयित्री भवतु । लातेः "आतोऽनुपसर्गे" (पा ३.२.३) इति कः । किञ्च "लोकाय अस्मदीयाम अपत्याय तनयाय तस्यापत्याय अस्मत्पौत्राय शं शमयिता रोगाणां भव । शमेर्ष्यन्तात् किप् (पा ३.२.७६) । "मितां ह्रस्वः" (पा ६.४.९२), "गेरनिटि" १० (पा ६.४.५१) इति णिलोपः । किञ्च—योः "यापयिता पृथक्कर्ता आगामिनां भयानाम् अस्मदीयजनसकाशादपनेता च भव । यौतेः "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" (पा ३.२.७५) इति विच् । "ओतो णित्" (द्र. पा ७.१.९०) इति बहुलवचनान्नं भवति । "पठपर्यं चतुर्थी वक्तव्या" (पा २.३.६२ वा १) इति वा, "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" (पा २.३.१४) इति वा चतुर्थी । तोकं तनयं च रक्षितुं शं योध भव । "द्वयचोऽ- १५ तस्तिडः" (पा ६.३.१३५) इति संहितायाम् 'अ'-स्य दीर्घत्वम् ॥

- "अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकमाहं निर्वपेच आहिताग्निः सन्नत्रत्यमिव चरेत्" (तैत्ति २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—'त्वमग्ने' इति त्रिपदा गायत्री ॥ "अष्टकसप्तक-पट्कसदा प्रतिष्ठानाम्नी, पट्कसप्तकाष्टकैर्वर्धमाना । विपरीता प्रतिष्ठा" (पिसू ३.१४.१५) इति वचनात् । 'देवः' इति सप्तमीबहुवचनस्य "सुपां सुलृक्" (पा ७.१.३९) इत्यादिना स्वादेशः । आकारी समुच्चयवाचिनौ । हे "अग्ने, देवेषु च मर्त्येषु मनुष्येषु" च २३ "त्वम् एव व्रतपाः व्रतानां पाता रक्षकः नान्यः कश्चित् । पातेः "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" (पा ३.२.७५) इति वचनात् विच् । कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । किञ्च—'त्वम् एव यज्ञेषु ईडयः स्तुत्यः । "ईडवन्दृशंसदुहोऽप्यतः" (पा ६.०.२१४) इत्याधुदात्तत्वम् । अतोऽस्मानलखिडितव्रतान् पाहि । त्वामेव वयं स्तुम इति भावः ॥

- २५ त्वमग्ने इति ॥ अथ व्रतपत्यवागस्यासावगणे युग्मे पुरोनुवाक्यानाह — "त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व्वा । त्वं यज्ञेष्विडयः" इति ॥ हे "अग्ने" त्वम् आगत्य मनुष्येषु व्रतपालकः "देवः" अग्निः । "आ सन्नन्तात्" यज्ञेषु "स्व" स्तुतोऽस्ति ॥

४९. तै. ति-यावयिता । ५३. "ओतोऽभ्यातोः" इति सूत्रे सिद्धान्तकौमुदी । "ओतो णित्" इत्यनेन प्रातः णिद्वयं न भवतीत्यर्थः । ५०. मे- "मनुष्येषु" नास्ति ।

४७. इ. उ-देवेषु ।

कान्येष्टियाज्यापुतेनुवाक्यः]

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद् विश्वमा पृणाति विद्वान् येभिर्देवाः क्रतुभिः कल्पयाति ॥

[जुषेयामास नो यज्ञा दा व्रयोविशतिश्च]

यत् । वः । वयम् । प्रमिनामेति प्र-मिनाम् । व्रतानि ।

विदुषाम् । देवाः । अविदुष्टरास इत्यविदुः-तरासः ॥

अग्निः । तद् । विश्वम् । एति । पृणाति । विद्वान् ।

येभिः । देवान् । क्रतुभिरित्युत-भिः । कल्पयाति ॥ १४ ॥

[इये त्वा यज्ञस्य शुन्धंश्च कर्मणे देवोऽवधूतं घृष्टिः सं वपाम्या ददे प्रत्युष्टं

कृष्णोऽसि मुर्वनमसि वाजस्योभा वा चतुर्दश]

[इये दृष्टं मुर्वनमष्टाविंशतिः] [इये त्वा कल्पयाति]

१०

तत्रैव याज्या- ' यद्दः ' इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे देवाः, वः युष्माकं विदुषाम्

अखण्डितज्ञानानां संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि वयम् अविदुष्टरासः अविद्वत्तराः क्षणे क्षणे

संभाव्यमानप्रमादाः । अपरमयादित्वेन (पा १.४.२०) " भस्वात् वसोः संप्रसारणम् ।

" आजसरेसुक् " (पा ७.१.५०) । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ।

ईदृशा वयं यत् यस्मात् प्रमिनाम हिसितवन्तः^१ । मीक् हिंसायां क्रियादिः । तस्मात् १५

" उपसंवादाशङ्कयोश्च " (पा ३.४.८) इत्याशङ्क्यां लेट् । कारणात् कार्यानुमान-

माशङ्का । अज्ञानातिशयेन कर्मलोप आशङ्क्यते । " लेटोऽडाटौ " (पा ३.४.९४)

इत्याडागमः । " उच्चमस्य " (पा ३.४.९८) इति सकारलोपः । " मीनातेर्निगमे " (पा ७.३.८१) इति घातोः ह्रस्वत्वम् । " हिनुमीना " (पा ८.४.१५) इति

णत्वं बहुलवचनात् भवति । तत् तस्मात् कारणात् विश्वम् अखण्डितं सर्वं कर्मजातम् २०

अग्निः एवापमिज्यमानः व्रतपतिनामा आ पृणाति आभिमुख्येन पूरयत्, अखण्डित-

मापादयत् । पृ पालनपूरणयोः । लेट् । " ध्वादीनां ह्रस्वः " (पा ७.३.८०) इति ह्रस्वत्वम् ।

विकरणव्यत्ययो वा । तत्रैव हेतुः, विद्वान्, यस्मादयमग्निर्विद्वान्, " विदेः शतुर्वसुः "

यदिति ॥ याज्यामाह — " यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद्विश्वमापृणाति विद्वान् येभिर्देवाः क्रतुभिः कल्पयाति " इति । हे देवाः, विदुषां युष्माकं २५

संबन्धीन्यस्मदनुष्ठेयव्रतान्यत्यन्तमविद्वांसः वयं प्रकर्षेण विनाशयाम इति यत्, यत् सर्वं विद्वान् अग्निः

आपूरयत् । येकैस्तुल्यकालविशेषैः देवान् हविर्मोक्तं कल्पयति तैः कालविशेषैः^२ व्रतं पूरयत् ॥

५१. व- भर्षज्ञत्वात् । ५२. तं. ति. व- लुप्तवन्तः । ५३. व- कैयादिकः । ५४. मे-

कारणतः । ५५. ति- ' आभिमुख्येन ' इत्यत आरम्य अनुवाक्यमाप्तिं नावत् नास्ति ।

५६. उ- प्रीतम् ; हा- प्रीतिम् ।

- (पा ७.१.३६) । " उगिदचाम् " (पा ७.१.७०) इति जुम् । " सान्तमहतः संयोगस्य " (पा ६.४.१०) इति दीर्घः । संयोगान्तलोपः (पा ८.२.२३) । सर्वज्ञ- इत्यर्थः । तस्मादापूर्णोपायज्ञो यथा स्यात्तथा कर्तुं समर्थ एवेति भावः । के पुनस्त उपाया इत्यत आह—
 ५ येभिः यैः । " बहुलं छन्दसि " (पा ७.१.१०) इति भिस ऐस् । " ऋतुभिः कालावयवैः
 ५ पौर्णमास्यादिभिः शुष्मान् देवान् अग्न्यादीन् कल्पयाति । देवशब्दवाच्यहविर्लजाद्यैः
 [दीन् यैः] कल्पयति कल्पयितुमर्हति । " अर्हे कृत्यचक्ष्व " (पा ३.३.१६९) इति लिङ्गं
 लेट् । पूर्वश्रुताङ्गमः (पा ३.४.९४) । तत्कालादीनवयवान् विदुषोऽग्नेः व्रतस्याखण्डित-
 त्यापादनमात्रं कियदिति भावः । तस्मात् व्रतमनेन खण्डितमिति भयङ्किरुद्वेगो न कार्यः ।
 अत्र संहितायाम् ' अग्निष्ट्व ' इति " युष्मत्तत्तक्षुःश्वन्तःपादम् " (पा ८.३.१०३) इति
 १० पः । ऋतुभिरित्यत्र " दीर्घोदष्टि सगानपादे " (पा ८.३.९) इति इत्वम् । " आतोऽष्टि
 नित्यम् " (पा ८.३.३) इत्यनुनासिकः । एतदुक्तं भवति—अयमग्निः यैः पर्वभिरस्मानिः
 अननुष्ठितैरसंतुष्टस्तद्विद्वान् वर्तते । तैः सर्वैरुदुष्टैः [नुष्ठितैः] इति अस्मदनुग्रहाय संतुष्टः स
 देवानपीष्टानि य इष्टानस्मद्विषये प्रसन्नान् करोतु ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

- १५ इति " भट्टमास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये " प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" अन्त्यानुवाके याज्यानुवाक्याः काम्येष्टिसंगताः ।

काण्डस्य तु द्वितीयस्य द्वितीये प्रश्न इष्टयः ॥ १ ॥

उभेन्द्राग्रप्रये युग्ममिन्द्राग्रप्रये तथा ।

२० वयं वीष्णे ४९-चरी क्षेत्रे क्षेत्रपत्यचौ ४९ तथा ॥ २ ॥

अग्ने पायिकृते यद्वा पातपत्ये द्विपुष्मकम् ।

विकल्पेनेति मन्त्राः स्युरनुवाके चतुर्दश ॥ ३ ॥

अथ भीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

" येन्द्राग्रादीष्टयः काम्या याज्या अप्युदिताः क्रमात् ।

२५ काण्डयोस्ता ययालिङ्गं संचार्यो नियमोऽथ वा ॥

लिङ्गं क्रमसमाख्याम्यां प्रबलं तद्वशादमूः ।

अकाम्यास्तपि संचार्यो याज्याः सर्वत्र का क्षतिः ॥

५६. तं. ति. व-मष्टकौशिकमास्कर^०; व-मष्टकौशिकमास्करमिथ^० । ५७-५७. ति. व- प्रथमे काण्डे प्रथमे प्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः । इति समाप्तः प्रथमः प्रश्नः (ति-इति प्रथमः प्रश्नः समाप्तः) ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः ।

समाख्यानात् काण्डयोगः क्रमादिष्टिषु योजनम् ।

अपेक्षते ५० देवमात्रं शक्तिः ५० काम्येकगास्ततः ॥ (जैन्या ३.२.१६-१८) इति ॥

काम्येष्ट्यस्तकाण्डे क्रमेणाभ्युपगमात्—“ ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता वी(या)युः ”

(मैसं २.१.१) इत्यादिना । सजाता ज्ञातयो वीयुः विमताः ५१ विप्रतिपत्ता इत्यर्थः । “ इन्द्राग्नी रोचना ”

(मैसं ४.१.१.१) इत्यादिके मन्त्रकाण्डे याज्यापुरोनुवाक्याः क्रमेणाऽऽभ्युपगमात् । तत्रेदं काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्ड- ५

मिति याज्ञिकानां समाख्ययाऽवगम्यते । तयोरेष्टिकाण्डमन्त्रकाण्डयोः प्रथमायामिष्टौ प्रथमपठिते याज्या-

नुवाक्ये इत्यादिव्यवस्था । ५२ कर्मस्वरूपमात्रप्रकाशनं लिङ्गम् । न च तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गीभावः ।

ततः समाख्याचलात् मन्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः ५३ संबन्धावगमेन सामान्येन मन्त्रकर्मणोः संबन्धोऽव-

गम्यते । विशेषतस्तस्मिन् प्रथमे कर्मणि अयं मन्त्र इति क्रमावबगम्यते । ऐन्द्राग्नेष्टावैन्द्राग्रमन्त्रः,

वैश्वानरेष्टौ वैश्वानरमन्त्र इत्येतादृशो विशेषो ५४ लिङ्गेनैवावगम्यत इति चेत् । न । लिङ्गसाधारण्ये क्रमा-

पेक्षणात् । “ ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् आनुववाक् ” (मैसं २.१.१) इति द्वितीयेष्टिरपि । १०

तत्रेन्द्राग्नी पठितौ । मन्त्रकाण्डेऽपि “ इन्द्राग्नी नवविम् ” (मैसं ४.१.१.१) इत्यादिकमपरमैन्द्राग्रं

याज्यानुवाक्यायुगलम् ५५ आभ्युपगमात् । न हि तत्र क्रममन्तरेण निर्णेतुं शक्यम् । न च क्रमेणैव तस्मिन्-

लिङ्गमप्रयोजकमिति वाच्यम् । कश्चित् लिङ्गस्यैव व्यवस्थापकत्वात् । ऐन्द्राग्राहस्पतेरिष्टिरैवान्माता—

“ यं कामयेत राजन्यमनपोष्यो जायेत दृष्ट्वा ५६ अरेदिति तस्मा एतमैन्द्राग्राहस्पत्यं चदं निर्वपेत् ” १५

(तैसं २.४.१३) इति । यं राजपुत्रं जायमानं राज्ञः पुरोहितस्य वा काम . एवं भवति—

अयं मातृगर्भे देयकृतविघ्नेन केनाप्यप्रतिघटो जायतां, जातश्च शत्रून् मारयन् संचरेदिति ।

तद्वाजपुत्रार्थमिति । मन्त्रकाण्डे तदिष्टिक्रमे याज्यापुरोनुवाक्ये ऐन्द्राग्राहस्पत्ये द्विविधे आभ्युपगमात् ।

“ इदं वामास्ये हविः ” (तैसं ३.३.११) इत्येकं ५७ युगलम् । “ अस्मे इन्द्राग्रहस्पती ” (तैसं

३.३.११) इत्यादिकम् अपरम् ५८ । तयोः प्रथमयुगलस्य ५९ क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुगलं २०

लिङ्गेनैव विनियोजकम् । तस्मात् क्रमसमाख्यासहकृतेन लिङ्गेन काम्येष्टिष्वेवैता याज्या नियम्यन्ते ॥

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ इदं वा युग्मयोः किं स्यात् साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं पूर्ववन्मैव देवताबोधनैक्यतः ॥ (जैन्या १२.४.२) इति ॥

ऐन्द्राग्राहस्पत्ये कर्मणि “ इदं वामास्ये हविः प्रथममैन्द्राग्रहस्पती ” (तैसं ३.३.११) २५

इति याज्यानुवाक्ये द्विविधे आभ्युपगमात् । तयोः सारस्वत्यादिवत् समुच्चयः । यथा “ सारस्वतीमनूष्य

वाग्यन्तव्या, वैष्णवीमनूष्य वाग्यन्तव्या ” (मैसं ३.६.८) इत्यत्र भट्टार्थत्वात् ५६ समुच्चयस्तद्वदिति

चेत् । नैवम् । ऋष्ययोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात् । तस्मात् विकल्पः ॥

तथैवाप्यचिन्तितम्—

“ पुरोनुवाक्याया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता । ३०

पुरेवाऽऽद्यः समाख्यानात् वचनात् तु समुच्चयः ॥ (जैन्या १२.४.३) इति ॥

५० देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् युग्मयोर्यथा न समुच्चयः, किन्तु विकल्प एव तथैवैक-

युग्मतयोरिति चेत् । नैवम् । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाऽभ्यामन्तरेण ५० अनुपपत्तेः ।

५०-५०. आ.भा.हा-देवमात्रशक्तिः ; इ.उ.फ-देवमात्रशक्तिः । ५१. इ. उ. पा.भा.हा-विमताः ।

५२. त-क्रमरूपं । ५३. त-संबन्धावगतौ । ५४. त-लिङ्गेनैव गम्यते आ.इ.उ.पां भा.हा-लिङ्गादवगम्यते । ३५

५५. आ-युगलम् । ५६. इ.उ.पा-अपरम् इत्यस्यानन्तरं “ युगलम् ” । ५७ आ-युगलम् ।

५८. इ.उ-अदृष्टेयत्वात् ; त-अदृष्टयेदात् । ५९. आ-देवताप्रकाशनरूपकार्यं ; उ.पा.भा.हा-देवता-

प्रकाशरूपकार्यं । ६०. इ.उ.पा.भा.हा-कालीनयागमन्तरेण ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोलुवाशयाः

किंच “पुरोनुवाक्यामनूष याज्यया जुहोति” (तैसं ३.४.१०) इति प्रत्यक्षवचनेन देवतोप-
लक्षणहविष्मदानकार्यभेदोक्तिपुनःसरं साहित्यं विधीयते । तस्मात् समुच्चयः ॥

वदामाप्पायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“ पर्यायेणापि देवोक्तिर्वैधेनैव पदेन वा ।

अर्थानेदादादिमोऽन्त्यः शब्दपूर्वान्वयित्वतः ” ॥ (जैम्या १०.४.२२) इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्धे निगमास्तेष्वग्न्यादिदेवताः किं पावकगुण्यादिना येन केनापि पर्यायेणाभि-
धातव्याः किंवा सप्तद्विष्टयुद्देशात्तेन^१ अग्न्यादियदनेवेति संशयः । तत्र शब्दव्याख्यानार्थ-
त्वात् पर्यायाणां स्वरूपेण भेदेऽप्यर्थभेदाद्येन केनाप्यभिधानमिति^२ प्राप्तः पूर्वपक्षः^३ । यत्र
ह्यर्थे^४ कार्यमासज्यते तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यापनाद्यर्थो^५ भवति । यत्र पुनः^६ “शब्द एव^७ कार्यं^८
१० तत्र कार्यसंज्ञार्थं शब्द एव प्रत्यापयितव्यः । तद्यथा—देवदत्ते गौरवमापादयितुं^९ राजसमाधाना-
चार्योपाध्यायादिशब्दैस्ते व्ययहरन्ति । “पितृमातृमातुलादयश्च सप्तसंमन्धविशेषपाचिशब्देन यथा
तुष्यन्ति तथा न नामग्रहणेन, प्रसृतं कुप्यन्ति, तद्दद्यात्प्रमन्यादिवैधशब्द एव कार्यमासत्वं,
विधिं विना यागदेवतयोः संबन्धमाशान् । विधिकृते तु तत्संबन्धे वैधशब्दस्य प्रयोजकत्वं दुर्वा-
रम् । अत एवायादृष्ट्वाहाकारोऽजित्वादिनियमेषु नियमेन वैधा एवाग्न्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते — “ अया-
१५ इमेः त्रिधा धामानि अयाद् सोमस्य त्रिधा धामानि ” (तैसा ३.५.७), “ स्वाहाभिर स्वाहा सोमम् ”
(तैसा ३.५.८), “ अग्नेरहमुज्जितिमनूजतेयद् सोमस्याहमुज्जितिमनूजतेयम् ” (तैसं १.६.४) इत्यादिना ।
तस्माद्वैधपदैरेव सप्तदेवताभिधानम् ॥

तत्रैवान्वयचिन्तितम् —

“ निगमे पावकाग्न्योः किमग्निः स्वादययोभयम् ।

अग्निशोदकतो भवं वैधोऽग्निः सगुणो यत्त ” ॥ (जैम्या १०.४.२४) इति ॥

भाषाने श्रूयते — “ अग्नये पवमानाय पुरोदाशमशकपालं निर्वपेदग्नये पावकायामये शुचये ”
(इ. तैसं २.२.४, तैसा १.१.५) इति । तत्र “गुणगुणिनोः पावकाग्न्योर्मध्येऽग्निशब्द एव निगमेषु
प्रयोक्तव्यः । कुतः । तस्यैव शोदकप्राप्तमन्त्रपठितत्वात्^१ । भवम् । पावकगुणयुक्तस्थानेवैधयेन सर्वप्रयोगेषु
तथैव प्राप्तत्वात् । तस्मात् शब्दद्वयं पठितव्यम् । अनेन न्यायेन प्रकृतेऽप्यैन्द्राग्रयाग इन्द्राग्निशब्दैरेव
२५ निगदेषु देवताऽभिधातव्या । पाथिकृतयानो त्वग्निपथिकृष्टद्वयेनेति व्रष्टव्यम् ॥

अथ व्याकरणम् ॥ उभेभ्यस्तत्र पूर्वस्वर्णैकादेशस्वरौ । इन्द्राग्निशब्दे स्वाष्टमिकामग्नित-
निघातः (पा ८.१.१९) । आहुवध्या इत्यत्र तुमर्थे विहितस्य (पा ३.४.९) कथैप्रत्ययस्याऽऽदिरकार
उच्चात्तः । ततः समसो ह्रस्वः (पा ६.२.१३९) । एवं सर्वमुच्येयम् । अस्मिन् प्रथमपाठके^२ सप्तस्वर-
प्रक्रिया स्थातः प्रदर्शिता ॥ साकस्थेन तु प्रकृतिप्रत्ययविक्रान्तत्वादेवोक्तिपरिज्ञानमन्तरेण दुर्वापत्त्यात्
३० तस्य च सर्वस्यास्माभिर्वैदिकशब्दप्रकाशे निरूपितत्वादत्रापि उक्तिरूपेण ग्रन्थगौरवप्रसङ्गात् तत्रैव
सर्वमगन्तव्यम् ॥

६१. इ.उ तं पा.मां—तत्ताद्विष्टयुद्देशात्तेन । ६२-६२. आ—पूर्वपक्षः ; पा.हा—प्रातः पूर्वः पक्षः ; क.तं—
पूर्वः पक्षः । ६३. आ.क.पा.हा—कार्यमासाद्यते । ६४. इ.उ.क.पा.मां.हा—प्रत्ययनार्थः । ६५-६५. तं—
शब्दे । ६६. इ.उ.मां—गौरवादिमापादयितुम् ; आ.क.—गौरवादिशयमापादयितुम् ; हा—अतिगौरवमापादयितुम् ।
३५ ६७. इ.उ—पितृमातृमातुलादयश्च । ६८. इ.उ.पा.मां.हा—गुणिनोः । ६९. तं—मन्त्रे पठितत्वात् ।
७०. इ.उ.पा.मां.हा—शब्दप्रक्रिया ; तं—स्वरप्रक्रिया ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

तदिदं याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तम् —

“ राजसूयः समाह्वयः पशुबन्धः सहेष्टिभिः ” ।

उपानुवाक्यं याज्याश्च बन्धमेवः समाह्वयः ॥

सत्रायणं च होमाश्च सूक्तानि च सहेष्टिभिः ।

सौग्रामणी सद्वाच्छिद्रैः पशुर्मेघश्च योद्धा ” ॥ (काण्डानुक्रमणी २.५-६) इति ॥ ५

“ अनुमत्यै पुरोडाशम् ” (तैसं १.८) इत्यादिको मन्त्रकाण्डस्योऽष्टमप्रपाठको राजसूयः । “ अनुमत्यै ” (तैसा १.६-८) इत्यादिका विचिकाण्डस्थाः षष्ठस्तमाष्टमप्रपाठकाः प्रयो राजसूयस्य ब्राह्मणम् । “ वायन्त्यं श्वेतमालभेत ” (तैसं २.१) इत्यादिप्रपाठकोक्ताः पशुबन्धाः । “ प्रजापतिः प्रजा अज्जत ” (तैसं २.२-४) इत्यादि प्रपाठकत्रयोक्ता इष्टयः । “ प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेय ” (तैसं ३.१-५) इत्यादिकमुपानुवाक्यम् । “ उभा १० वामिन्द्राग्नी ” (तैसं १.१.१४) इत्यादयो याज्याः । “ जीमूतस्य ” (तैसं ४.१.६) इत्यादिकस्तत्र तत्रोक्तोऽन्धमेघः । “ सोमहृण्येष्ट्या ” (तैसा ३.८.१) इत्यादिकं तद्ब्राह्मणम् । “ प्रजननं ज्योतिः ” (तैसं ७.१-५) इत्यादिप्रपाठकपञ्चकं सत्रायणम् ॥ “ शुष्टो वृन्ताः ” (तैसा २.४-५) इत्यादि-प्रपाठकद्वयोक्ता मन्त्रा होमाः । “ पीबोन्नारं रयिष्टयः सुमेवाः ” (तैसा २.८) इत्यादिप्रपाठकोक्तानि सूक्तानि । “ अग्निर्वा अकामवत ” (तैसा ३.१.४-६) इत्याद्यर्थप्रपाठकोक्ता इष्टयः । “ स्वार्ही त्वा स्वार्तुना ” १५ (तैसा २.६, १.४.२; तैसं १.८.२३, तैसा १.८.५-६) इत्यादिः सौग्रामणी । “ सर्वान् वा एयोऽग्नी कामान् प्रवेशयति ” (तैसा ३.७) इत्यादीन्मथिष्ठदाणि । “ अन्धमिदं त्वाम् ” (तैसा ३.६) इत्यादिकः पशुः । “ ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते ” (तैसा ३.४) इत्यादिर्मेघः ॥

अत्र याज्यानां विधे देवा क्रययः ॥ ‘ उभा वाम् ’ इति द्वे त्रिष्टुभी । ‘ इन्द्राग्नी नवतिम् ’ इति गायत्री । ‘ शुचिं नु स्तोमम् ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ श्वेतस्य पविना ’ इत्यनुष्टुप् । ‘ श्वेतस्य पते ’ इति तिस्रः २० त्रिष्टुभः । ‘ यद्वाहिष्ठम् ’ इत्यनुष्टुप् । ‘ अग्ने स्वम् ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ त्वमग्ने ब्रवपाः ’ इति गायत्री । ‘ यद्भो वयम् ’ इति त्रिष्टुप् । देवतास्तु तत्तन्मन्त्रव्याख्यानेनैव प्रकशिताः । वा एता क्रयिष्ठन्दोदेवता अनुष्ठानकाले स्मरणीयाः ॥

इति धीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये २५

प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षडुर्वशीऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्याध्वतुरो देयात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति धीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य धीमद्वाग्नाधिराजपरमेश्वरस्य धीवीरपुष्टमहारजस्या-

ऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ३०

प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

तदिदं याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तम् —

“ राजसूयः सम्राहणः पशुबन्धः सहेष्टिभिः ॥ ३२ ॥

उपानुवाक्यं याज्याश्च अश्वमेधः सम्राहणः ॥

सम्रायणं च होमाश्च सूक्तानि च सहेष्टिभिः ।

सौत्रामणी सहाच्छिद्रैः पशुर्मेधश्च योदश ” ॥ (काण्डानुक्रमणी २.५-६) इति ॥ ५

“ अनुमस्यै पुरोदशम् ” (तैसं १.८) इत्यादिको मन्त्रकाण्डस्योऽष्टमप्रपाठको

राजसूयः । “ अनुमस्यै ” (तैसा १.९-८) इत्यादिका विधिकाण्डस्थाः षष्ठसप्तमाष्टमप्रपाठकाः

त्रयो राजसूयस्य ग्राहणम् । “ वावस्यन् श्वेतमालभेत ” (तैसं २.१) इत्यादिप्रपाठकोक्ताः

पशुबन्धाः । “ प्रजापतिः प्रजा अमृतत ” (तैसं २.२-७) इत्यादि प्रपाठकत्रयोक्ता इष्टयः ।

“ प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेय ” (तैसं ३.१-५) इत्यादिमुपानुवाक्यम् । “ उभा १०

वामिन्द्राग्नी ” (तैसं १.१.१४) इत्याद्यौ याज्याः । “ जीमूतस्य ” (तैसं ४.९-६) इत्यादिकस्तत्र

तत्रोक्तोऽश्वमेधः । “ सांप्रद्व्येष्या ” (तैसा ३.८.१) इत्यादिकं तद्ग्राहणम् । “ प्रजननं ज्योतिः ”

(तैसं ७.१-५) इत्यादिप्रपाठकपञ्चकं सम्रायणम् ॥ “ जुहो यमुनाः ” (तैसा २.४-५) इत्यादि-

प्रपाठकद्वयोक्ता मन्त्रा होमाः । “ पीवोन्नाय रयिबृचः सुमेधाः ” (तैसा २.८) इत्यादिप्रपाठकोक्तानि

सूक्तानि । “ अग्निर्वा अकामयत ” (तैसा ३.१.४-९) इत्याद्यर्धप्रपाठकोक्ता इष्टयः । “ स्वाद्वौ त्वा स्वादुना ” १५

(तैसा २.६, १.४.२; तैसं १.८.२१, तैसा १.८.५-९) इत्यादिः सौत्रामणी । “ सर्वान् वा एषोऽग्नी

कामान् प्रवेशयति ” (तैसा ३.७) इत्यादीन्मयिच्छिद्राणि । “ अन्त्रन्ति त्वाम् ” (तैसा ३.९)

इत्यादिकः पशुः । “ ग्राहणे ग्राहणमालभते ” (तैसा ३.४) इत्यादिर्मेधः ॥

अथ याज्यानां विधे देवा ऋषयः ॥ ‘ उभा वाम् ’ इति द्वे त्रिष्टुभौ । ‘ इन्द्राग्नी नवतिम् ’

इति गायत्री । ‘ ह्युषि जु स्तोमम् ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ श्वेतस्य पतिना ’ इत्यनुष्टुप् । ‘ श्वेतस्य पते ’ इति त्रिष्टुप् । २०

त्रिष्टुभः । ‘ यद्वादिष्टम् ’ इत्यनुष्टुप् । ‘ अग्ने रवम् ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ त्वमग्ने व्रतपाः ’ इति गायत्री । ‘ यद्वा

वयम् ’ इति त्रिष्टुप् । देवतास्तु तत्तन्मन्त्रव्याख्यानेनैव प्रकाशिताः । ता एता अपि षष्ठ्यन्तोदेवता

अनुष्ठानकाले स्मरणीयाः ॥

इति धीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये २५

प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षट्पदशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तयो हादं निवारयन् ।

पुनर्याज्यतुरो देवात् विपारीर्यमहेधरः ॥

इति धीमद्विपारीर्यमहेधरापरवतारस्य धीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरस्य धीवीरपुष्टमहाराजस्य-

ऽऽशापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ३०

प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः)

अतः परम् अग्निष्टोममन्त्राः येषाम् आध्वरिका इत्याख्या । एषां च सोमः काण्डश्रुतिः,
' कृणुष्व पाजः ' (तैसं १.२.१४) इत्यतः प्राक् अध्वरग्रहदाक्षिणानां सोमार्पणत्वात् ॥

यस्य निःश्रुतिर्न वेदा वो वेदेभ्योऽस्मिन् जगत् ।

५ निमंमे तमहं वन्दे विद्यातीर्यमहेधरम् ॥ १ ॥

आद्यप्रपाठके दर्शपूर्णमासेष्टिरीरिता ।

प्रपाठकत्रयेणाय सोमयागः प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

तदिदं सौम्यं काण्डम् । तथा चानुक्रमणिकायानुक्तम्—

“ अध्वरप्रमृतिघ्राणि तद्विधिर्याजपेयिके ”

१० सवाः शुक्रियकाण्डे च नवेन्दोरिति धारणा ” ॥ (काण्डानुक्रमणी २.२) इति ।

“ आप उन्वन्तु ” (तैसं १.२.१-१३; १.३.१-१३; तैमा १.४.८, १.१.१) इत्यादिकमध्वर-
काण्डम् । “ आ ददे प्रावांसि ” (तैसं १.४.१-४२, तैमा ३.१६) इत्यादिकं प्रदकाण्डम् । “ उदु र्यं

जातवेदसम् ” (तैसं १.४.४३-४५) इत्यादिकं दक्षिणाकाण्डम् । सान्येतानि घ्राणि । “ प्राचीनवशं
करोति ” (तैसं ६.१-६, ७.१.१-३; तैमा १.४.१, १.५.४, १.५.९-१२) इत्यादिकं त्रयाणामेतेषां

१५ विधिः ॥ “ देव सवितः प्रसुव ” (तैसं १.७.७-१२) इत्यादिकं वाजपेयस्य मन्त्रकाण्डम् । “ देवा वै
यधावरा यशानाहरन्त ” (तैमा १.३.२-५) इत्यादिकं वाजपेयस्य विधिकण्डम् । “ त्रिवरतोमो भवति ”

२० (तैमा २.७) इत्यादिकाः सवाः । “ भमो वाचे या चोदिता ” (तैमा ४.१-४२) इत्यादिकं
शुक्रियमन्त्रकाण्डम् । “ देवा वै सप्रमासत ” (तैमा ५.१-१२) इत्यादिकं तद्विधिकण्डम् । सान्येतानि

नवसंख्याकानि चन्द्रस्य काण्डानि । अतस्तेषु ‘ चन्द्र ऋषिः ’ इति ध्यायेत् ।

२० सोमाह्नो दीक्षणीयादौ दर्शमन्त्रातिदेशनात् ।

दर्शोर्ध्वत्वं चतुर्गुणमग्निष्टोमोऽथ वर्धते ॥

“ त्रिविधः सोमयाग एकाहहीनसंघनामकः ” । एकस्मिन्नेवाहनि संवनत्रयेण निष्पाद्य एकाहः ।

द्विराग्रमारम्येकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । त्रयोदशरात्रमारम्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि । द्वादशाहस्तु
द्विरूपः । तत्राहीनरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण त्रयोदशरात्रादीनाम् । सस्य च द्वादशा-

२५ हस्येकाहस्यो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । अत एवाऽऽम्नायते—“ एष वाय प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ञज्योति-
ष्टोमः ” (द्र. सामा १.६.१.२) इति । यद्यपि सप्तसंस्थो ज्योतिष्टोमः— अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उच्यते

१. आ.क.ना-सौम्यः ।

२. आ.क.ना.पा-पेयको ।

३. उ.त्रि.२.ना.पा.मा.म३.मै१-

दाक्षिणाकाण्डम् । ४-४. इ.उ.त्रि.१.ना.पा.मै१-त्रयाणां तेषाम् ; म३-त्रयाणाम् ।

५. क.त.म३.

मै१.मै३-तस्य ।

६-६. मै१-त्रिविधाः सोमयागाः एकाहहीनसंघनामकाः ।

यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

पोढस्यतिरात्रोऽन्तोर्योमो वाजपेयश्चेति, तथाप्यग्निष्टोमे कृत्स्नाज्जातस्योपदिष्टत्वात् स एवेतरेषां प्रकृतिः ।
अतः प्रथमं स एवाभिधीयते । तत्र 'अपाङ्कत्रयस्यानुवाकानां चार्थभेदे विनियोगसंग्रहे दर्शितः —

“ द्वितीयप्रसमारभ्य प्रसन्नय उदीर्यते ।

सोमयागे मन्त्रजार्तं तत्रावान्तरभेदतः ॥ १ ॥

ऋयः पशुर्महश्चेति प्रसमेदोऽवगम्यताम् ।

ऋयप्रभेऽनुवाकाः स्युरर्थभेदात् चतुर्विंश ॥ २ ॥

प्राग्वंशावेशनं दीक्षा स्यात् देवयजनग्रहः ।

सोमऋयप्यानयनं तदीयपदसंग्रहः ॥ ३ ॥

सोमोन्मानं ऋयस्तस्य शकटारोपणं गतिः ।

आतिथ्योपसदस्तद्वत् भवेदुचरयेदिका ॥

हविर्धानं काम्ययाज्या ह्यर्थो अनुवाकगाः ॥ ४ ॥

१०

तत्र प्रथमानुवाके 'क्षौरादिभिः संस्कृतस्य' यजमानस्य प्राचीनवंशाख्यशालाप्रवेशोऽभिधीयते ।
'आप उन्धन्तु' इत्यादयः क्षौरमन्त्राः । क्षौरात् प्रागेव शाला निर्मातव्या । ततो बौधायनो दीक्षासाधन-
द्रव्यसंपादनपूर्वकं शालानिर्माणमाह—“ अग्निष्टोमेन यक्ष्यमाणो भवति । स उपकल्पयते कृष्णाग्निं च
कृष्णविषाणं च वासश्च मेखलां च ” (बौधो ६.१) इति, “ जुष्टे देवयजने शाला कारिता भवति ” १५
(बौधो ६.१) इति च । आपस्तम्बोऽपि—“ सोमेन यक्ष्यमाणो दाहणं नार्पेयात्तुर्विजो घृणीते ”
(आपधो १०.१.१) इत्युपक्रम्य वरणं देवयजनाप्यवसानं दीक्षणीयेति चामिषायेदमाह—“ प्राचीनवंशं
करोति पुरस्तादुभक्तं 'प्राशिनतं सर्वतः परिश्रितम् ’ (आपधो १०.५.१) इति । एतदेवामिषेयं वपन-
विधेः पूर्वं शालां विधत्ते—“ प्राचीनवत् करोति देवमनुष्या दिशो घ्यमजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः
प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत् प्राचीनवत् करोति देवलोकेभ्य तद्यजमान उपावर्तते ” (तैत् ६.१.१) २०
इति । प्रागाद्यतः पृष्ठवंशो यस्य गृहविदोपस्य स प्राचीनवंशः । केचित् ‘यस्य देवयजनस्य’ इति
विगृह्य कृत्स्नदेवयजनविधिमेतमाहुः । देवयजनैकदेशरूपगृहसंयतो वंशो देवयजनसंपन्नो भवति ।
वंशस्य प्रागग्रत्वेन तद्गृहं यजमानो देवल्लोकं करोति ॥ गृहस्य कुट्टस्थानीयमावरणं विधत्ते—
“ परि श्रयत्यन्तर्हि तो हि देवलोको मनुष्यलोकात् ” (तैत् ६.१.१) इति । स्वर्गस्य मनुष्यैरदृष्टत्वाद्-
प्रापि तदर्थं परिश्रयणम् ॥ द्वाराणि विधत्ते—“ नास्माहोकात् स्वेतव्यमिवेरयाहुः को हि तद्वेद यत् २५
मुर्मिहोकेऽस्ति ॥ न येति दिव्यतीकाशान् करोत्युभयोलोकयोरभिजिघै ” (तैत् ६.१.१) इति । इह
लोके तावत् सुखं प्रपश्यसिद्धम् । गृहस्येयपुत्रमित्रादिभिस्तदुत्पादात् । स्वर्गे ॥ संदिग्धम् । यदाविनेनेदं
कर्म सादृशं समाप्येत तदा सुखमस्ति नान्यथा । भवदपि तत् सुखं नेदानीं भवति किन्तु मरणान्तरम् ।
तदापि प्रचलनं येनचित् नरकप्रदेन कर्मणा प्रविबन्धे सति ततोऽपि विरम्येत । तस्मादिदानीमेवास्माहो-
कात् सर्वोत्तमा निर्गन्तव्यमिति बुद्धिमन्त आहुः । तत् एतल्लोकदर्शनाय द्वारेण कृतेण लोकद्वयजयो भवति ॥ ३०

७. मै १-प्रथमप्रपाठके ममरय । ८. आ-पशुर्महश्चेति; तं-पशुर्महश्चेति; मै १. मै १-पशुर्महश्चेति ।
९-९. १. उ. पा. भा. हा-क्षौरादिसंस्कृतस्य; ना-क्षौरादिना संस्कृतस्य । १०, त्रि २-पञ्चादवततम् ।

[यजमानस्य क्षौरादिसंस्कारः]

हरिः ॐ ॥

आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे

ओषधे त्रायस्वैन स्वधिते मेन हिंसी-

आपः । उन्दन्तु । जीवसे । दीर्घायुत्वायेति दीर्घायु-त्वाय । वर्चसे ।

ओषधे । त्रायस्व । एनम् । स्वधिते इति स्व-धिते । मा । एनम् । हिंसीः ।

- ५ तत्र दीक्षिष्यमाणस्य यजमानस्य दक्षिणं गोदानमुनत्ति ' आपः ' इति द्विपदया गायत्र्या ॥ ^१आपः ^२उन्दन्तु क्लेदयन्तु आर्द्धकुर्वन्तु । उन्दी क्लेदने रौधादिकः । " असोरलोपः " (पा ६.४.१११), " आन्तलोपः " (पा ६.४.२३) । ^३जीवसे जीव-यितुम् इमं यजमानम् । जीवेण्यन्तात् " तुमर्थे सेसेन् " (पा ३.४.९) इत्यादिना असेप्रत्ययः । णिलोपः (पा ६.४.५१) । किं दिवसमात्रं जीवयितुम् ! नेत्याह । ^४दीर्घायुत्वाय ।
- १० बहुव्रीहेर्भावप्रत्ययः । दीर्घमायुरस्य यथा स्यादित्येवमर्थम् । " इणञ्छन्दसि " (द्र. उ २) इत्युण्प्रत्ययः । किं च ^५वर्चसे दीप्त्यै ।

ऊर्ध्वामं बहिरनूच्छ्रयति ' ओषधे ' इति ॥ हे ^६ओषधे बहिरात्मिके । आमन्त्रिता-द्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । ^७एनं यजमानं ^८त्रायस्व रक्ष । स्वधितिष्यवधानमेव रक्षणं बर्हिषा ॥

- १५ तस्मिन् बर्हिषि स्वधितिं तिर्यञ्चं निदधाति ' स्वधिते ' इति ॥ स्वस्मिन् प्रयोजने धितिः अवस्थानमस्येति स्वधितिः स्वकार्यसमर्थः । धाज आकारस्येकारः । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । इह तु आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । हे ^९स्वधिते क्षुर, ^{१०}एनं यजमानं ^{११}मा ^{१२}हिंसीः । हिंसाप्रतिषेधो वधुरप्रमादाय ।

- आप इति ॥ कल्पः— " अथास्य ग्राह्यमुखस्य दक्षिणं गोदानमद्विरनत्ति ११ । आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे इति " (यौध्रौ ६.१-२) इति ॥ गोदानं शिरसो आगः । जीवनायुर्वृद्धि-मङ्गलवर्धनेभ्य आपः शिर आर्द्धकुर्वन्तु ॥

ओषध इति ॥ कल्पः— " ऊर्ध्वामं बहिरनूच्छ्रयत्योषधे त्रायस्वैनमिति । स्वधितिं तिर्यञ्चं निदधाति स्वधिते मेन हिंसीति । प्रवर्षति देवश्रूतानि प्र वष इति " (यौध्रौ ६.३) इति १२ ॥ स्वधितिः क्षुरः । देवेषु प्रसिद्धावेन श्रूयत इति ^{१३}देवधुः देवनामिषिरूपद्रवोऽहं वषणं कुर्वे । ^{१४}पूतानि केनादाति ॥

- २५ १. मे-तेजसे; ति. घं-जीवसे ।

११. आ. ४. भा. पा. गोदानमद्विरनुबन्धः; हा-गोदानमद्विरनुबन्धः; मे २-गोदानमद्विरनुबन्धः । १२. ६. ३. त. त्रि. १. पा. भा. म. ३. हा- ' इति ' नास्ति ।

यजमानस्य क्षौरादिसेस्काराः]

देवश्रूतानि प्र वपे स्वस्त्युत्तराण्यशीयाऽऽपौ

अस्मान् मातरः शुन्धन्तु घृतेन नो घृतपुवः पुनन्तु

देवश्रूतिं देव-श्रूः । एतानि । प्रेति । वपे । स्वस्ति । उत्तराणीत्युत्-तराणि । अशीय ।
 आपः । अस्मान् । मातरः । शुन्धन्तु । घृतेन । नः । घृतपुव इति घृत-पुवः । पुनन्तु ।

प्रवपति 'देवश्रूः' इति ॥ देवश्रूर्नाम देवनापितः देवेषु श्रूयते । तत्र प्रसिद्धिं गच्छतीति
 कृत्वा । शृणोते: "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" (पा ३.२.७५) इति कर्मणि विच् । दृशिग्रहणस्य
 विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् दीर्घत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।
 'देवश्रूः एव भूत्वा अहम् एतानि श्मश्रूप्रकृतीनि 'प्र' वपे प्रकृष्टं वपे छिमभि । वपतिः
 स्वरितेत् । "केशश्मश्रू वपते" (तैसं ६.१.१) इत्यादिब्राह्मणम् ॥

उक्तदेशं यजमानोऽभिपृशति 'स्वस्ति' इति ॥ 'स्वस्ति' अविघ्नेन 'उत्तराणि १०'
 कर्माणि 'अशीय' व्याप्नुयाम् । अश्रोतेर्लिङि "बहुलं छन्दसि" (पा २.४.७३) इति
 शपो लुक् । सीयुडादि (पा ३.४.१०२) ॥

यजमानमभिपिच्छति 'आपो अस्मान्' इति द्विपदया विराजा ॥ 'आपः' 'मातरः'
 मातृस्थानीयाः 'अस्मान्' यजमानान् 'शुन्धन्तु' शोधयन्तु ॥ किञ्च घृतेन उदकेन
 पुनन्तीति 'घृतपुवः' । "तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्" (पा ६.४.७७ वा १) इत्युवकादेशः ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । पर्जन्यादय उच्यन्ते । ते चास्मान् 'घृतेन
 उदकेन पुनन्तु' अपापान् कुर्वन्तु । घृ क्षरणे । घृतं क्षरणात् । "अप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्" ॥
 (तैसं ६.१.१) इत्यादिब्राह्मणम् ॥

स्वस्तीति ॥ औघायनः — "१२ स्वस्त्युत्तराण्यशीवेत्युक्त्वा सं-१३ प्रत्यमिश्रते" ॥
 (बौधौ ६.२) इति । आपस्तम्बः — "स्वस्त्युत्तराण्यशीयेति यजमानो जपति" (आपधौ १०.५.१०) २०
 इति ॥ अविघ्नेन 'उत्तराणि कर्माणि प्राप्नुयाम्' ॥ विघते — "केशश्मश्रू वपते नक्षानि नि कृन्तते
 शृता वा पृषा स्वर्गमेध्या यन् केशश्मश्रू शृतामेव स्वर्गमेध्यामपहव्य यजियो भूत्वा मेधमुपैति" ॥
 (तैसं ६.१.१) इति ॥

आप इति ॥ औघायनः — "अथैनमन्निरमिषिहस्त्यापो अस्मान् मातरः शुन्धन्तु घृतेन नो
 घृतपुवः पुनन्तिरति । संयधान्य रजः १४ प्रत्यावयति विश्वमस्मन् प्रवहन्तु रिपमिति" (बौधौ ६.२) २५
 इति । आपस्तम्बस्येकमन्त्रतां मन्यते (आपधौ १०.६.१) ॥ 'अस्मान्' अस्मदीयान् यजमानान् ।
 क्षरदुदकमय घृतम् । तेन पुनन्ति पर्जन्यादयो 'घृतपुवः' । 'रिपं' पापम् । इमाः 'आपः' सर्वे
 पापमस्मत्तोऽपनयन्तु ॥

२. मै-^०संग्रहार्थत्वात् । ३. मै-'प्रावेशयन्' नास्ति ।

-१३-१३. इ.उ.नं.त्रि.र.भा.य. ३.३.१-^०येत्युक्त्वा तम् (बौधौस्ते "येत्युक्तान्तम्") । ३०
 १४. भा.पा.हा-प्रशंसयति ।

विश्वम् अस्मत् प्र वहन्तु रिग्रमुदाभ्यः शुचिरा पुत एमि
सोमस्य तनूरसि तनुर्व मे पाहि

विश्वम् । अस्मत् । प्रेति । वहन्तु । रिग्रम् । उदिति । आभ्यः । शुचिः । एति । पुतः । एमि ।
सोमस्य । तनूः । असि । तनुर्वम् । मे । पाहि ।

५ संप्रधान्य रजः प्लावयति—‘ विश्वम् ’ इति विराजैकपदया ॥ ‘ अस्मत् ’ अस्मत्तः
अस्मदीयेभ्यो यजमानेभ्यः ‘ विश्वं ’ रिग्रं पापमिमा आपः ‘ प्र ’ वहन्तु देशान्तरं प्रापयन्तु
नाशयन्त्विति पाथ ॥

एति यजमानः—‘ उदाभ्यः ’ इति विराजैकपदया ॥ ‘ शुचिः ’ स्नानेन बाह्यतः शुद्धः ।
‘ पुतः ’ ‘ आचमनेनान्तरतः शुद्धः । “ अपोऽभ्यात्यन्तर एव मेघ्यो भवति ” (तैसं ६.१.१)
१० इति ब्राह्मणम् । एवंभूतः सन् अहम् ‘ आभ्यः ’ अद्भ्यः उत्तीर्य ‘ आ ’ एमि आगच्छामि ।
आभ्य इति “ इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादाँ ” (पा २.४.३२) इत्यन्वादेशोऽनुदात्तः ।
वासः परिधत्ते—‘ सोमस्य ’ इति ॥ ‘ सोमस्य ’ तनूः शरीरम् ‘ असि ’ शरीरमिव
प्रियतममसि, तदेवाप्यत्वद्वासः । “ सौम्यं वै क्षीमं देवतया ” (तैसं ६.१.१) इति च
ब्राह्मणम् । ईदृशं त्वं ‘ मे मम ’ तनुर्वं शरीरं ‘ पाहि ’ पालय । “ कृत्विचमितनि ” (उ ८४)
१५ इत्यादिना तनोतेरुप्रत्ययः । “ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.४.७७ वा १)
इत्युपवादेशः । “ अमेस्तुपाधानम् ” (तैसं ६.१.१) इत्यादिब्राह्मणम् ॥

उदाभ्य इति ॥ कल्पः—“ उदाभ्यः शुचिरापूत एमीत्युद्गाहमानो जपति ” (भाष्यौ १०.६.२)
इति ॥ स्नानाचमनाभ्यां यदिरन्तः शुद्धः सकृदभ्यः उद्गाह्याऽऽगच्छामि ॥ विधत्ते—“ अक्षिरसः सुवर्गं
लोकं पन्तोऽमुं दीक्षातपसी प्रायेतयन्तु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अथ हन्धे ” (तैसं ६.१.१) इति ।
२० मुण्डनादिसंस्कारो दीक्षा । आहारादिनियमस्तपः । अभ्यु ‘ स्नानेन तदुभयमन्यवधानेनैव प्राप्नोति ॥
‘ अवतणप्रदेशं विधत्ते — “ तीर्थं स्नाति तीर्थं दि तं तां प्रायेतयन् ” (तैसं ६.१.१) इति ॥ ‘ तां
दीक्षाम् ” । उक्तमेवार्थमनूय स्तीति—“ तीर्थं स्नाति तीर्थमेव समानानां भवति ” (तैसं ६.१.१) इति ।
श्रुतिसंख्यादीनां तीर्थं यत् सेव्यो भवति ॥ आचमनं विधत्ते—“ अपोऽभ्यात्यन्तर एव मेघ्यो भवति ”
(तैसं ६.१.१) इति ॥

२५ सोमस्येति ॥ कल्पः—“ अथ प्रदक्षिणमवृत्तं वासः परिधत्ते सोमस्य तनूरसि तनुर्व मे पाहीति ”
(बौधो ६.२) इति ॥ क्षीमवच्छस्य सोमोऽभिगानी देव इति ‘ तस्य वक्षं शरीरम् ॥ विधत्ते—
“ वाससा दीक्षयति सोमं वै क्षीमं देवतया सोममेव देवतासुपैति यो दीक्षते ” (तैसं ६.१.१) इति ।

४. मे-अरमभ्यम् । ५. मे-आचमनेनान्तः । ६-६. मे-एमि गच्छामि । ७. मे-इत्येवादेशो ।

१५. ६. उ. पा. भा. दा-वदिरन्तः । १६. ६. उ. तै. त्रि. २. ना. पा. मा. म. १. १. १. दा-‘ स्नानेन ’ नास्ति ।

३० १७. ना-अनान्तरप्रदेशम् ; पा. दा-अवतरप्रदेशम् । १८-१८ वा-‘ तां दीक्षाम् ’...वास्ति, क-तामेव
दीक्षाम् । १९. आ-अस्मादीनां समानानां ; म ३-जातिसंख्यादिनां ; त्रि-श्रुतिबन्धादीनाम् ; क-श्रुति-
अस्मादीनां समानानाम् । २०. ६. उ. ना. पा. भा. दा-‘ तस्य ’ नास्ति ।

[यजमानस्य क्षौरादितस्काराः]

वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्पा असि चक्षुर्मे पाहि

वृत्रस्य । कनीनिका । असि । चक्षुष्पा इति चक्षुः-पाः । असि । चक्षुः । मे । पाहि ।

अङ्गनेनाहते 'वृत्रस्य' इति ॥ 'वृत्रस्य असुरस्य' कनीनिका अक्षिस्थकृष्ण-
मण्डलम् 'असि' । "इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत्" (तैसं ६.१.१) इत्यादि-
ब्राह्मणम् । किञ्च 'चक्षुष्पाः चक्षुपः' पालयितृ त्वम् 'असि' । पातेर्विचि (पा ३.२.७४)
पूर्ववृद्धिर्न्यत्ययः स्वरश्च । "नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य" (पा ८.३.४५) इति
विसर्जनपस्य पत्वम् २१ । "आदेशप्रत्यययोः" (पा ८.३.५९) इति (धा) पत्वम् ।
इन्द्रास्त्वं मम चक्षुः पाहि पालनं कुरु । दोषरहितं कुरु ॥

पृथगर्थं न प्राप्नोति । अतः २० अन्तरालवर्तित्वसाम्यात् तेन तस्याभ्युद्गो युक्तः ॥ गुणद्वयं विधत्ते-
"अनुलोमं यज्ञया व्यावृष्टौ" (तैसं ६.१.१) इति । मनुष्याणां नास्त्यानुलोम्ये नियमः ।
न चाऽभ्युद्गो सन्तोऽस्ति । तस्मान् व्यावृष्टौ तदुभयमत्रेति नियम्यते ॥

'वृत्रस्येति' ॥ कल्पः— "अयास्यैतदाङ्गनं पिष्टं ह्यपुपक्षेते" "सत्त्वया च शरेपीकयास्य" २१
माह्मुषस्य प्रत्यङ्मुष उपविश्य सध्वेन पाणिना दक्षिणमध्यमक्षि वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्पा
असि चक्षुर्मे पाहोति । " (बोधो ६.२) इति ॥ मन्त्रार्थं विशदयकङ्गनं विधत्ते— "इन्द्रो
वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत् तदाङ्गनमपतत् यदाह्वते चक्षुरेव आह्वयस्य वृद्धे" २२
(तैसं ६.१.१) इति । निनाशवर्तित्वार्थः ॥ क्रमेण गुणान् विधत्ते— "वृक्षिणं पूर्वमाऽह्वते सम्यग्
हि पूर्वमनुष्या आह्वते न नि धावते नीत्य हि मनुष्या धावन्ते पञ्च कुरव आऽह्वते पञ्चाश्वता
पक्षितः पादवते यज्ञो यज्ञमेवाव रभ्ये परिक्रितमाऽह्वतेऽपरिक्रितं हि मनुष्या आह्वते सत्त्व-
याऽऽह्वतेऽपत्तया हि मनुष्या आह्वते व्यावृष्टौ" (तैसं ६.१.१) इति । २३ मनुष्येण २४ योपि-
ताम् अङ्गने वामभागापूर्वतः प्रक्षिप्य । अङ्गनोपेताद्गलेऽक्षुषि सहसा पुनः पुनः पर्वोवर्तनं निधायनं
तच्च मनुष्याः हृन्ति । यज्ञे २५ स्वनीयपुरोडाऽह्वयणां पञ्चसंख्यया पक्षिच्छन्दोगताक्षरसाम्यात्
यज्ञस्य पाहृक्तत्वम् । तथा च पञ्चमप्रपाठके दक्षयति— "यज्ञवादिनो वदन्ति नचा न यज्ञया
पक्षितराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाहृक्तत्वमिति धानाः करभः परिवापः पुरोडाधाः पदस्या तेन
पक्षितराप्यते तदाह्वस्य पाहृक्तत्वम्" (तैसं ६.५.११) इति । परिमितमत्वं पञ्चसंख्यानियमो
वा । न २६ त्वत्वं नियमो मनुष्येऽस्ति । अग्रसंहिता शरेपीका सत्त्वया । मनुष्याणामिषीकानियमं धृव
नास्ति, हुतः सत्त्वयाध्वनियमः ॥ २७ विपक्षबाधकपूर्वकं स्वपक्षे निगमयति— "यदपत्तयाऽङ्गीतं यज्ञ
इय स्यात् सत्त्वयाऽऽह्वते मित्रत्वाय" (तैसं ६.१.१) इति । त्वरहितशरकादस्य २८ तीक्ष्णा,
प्रत्वात् यज्ञसमत्वम् ॥

२२. तै.ति-पात् ।

२३. मे-कवम् ।

३०. २९. इ.उ.ना.पा.मा-अन्तरालवर्तित्वम् । ३०. आ.पा-वाऽभ्युद्गो । ३१. आ.क-ह्यपुपक्षे ।
(बोधोयुने 'सत्त्वया') । ३२. आ.क-शरेपीकया चास्य; मे१.मे२-शरेपीकया (बोधोयुने
'शरेपीका' तस्य) । ३३. आ-मनुष्यस्य । ३४. क-वोक्त्रिषु । ३५. तं.मे१.मे२-
'साम्यात्पुरो' । ३६. आ.ना.पा.हा-ह्वयम् । ३७. आ-विपक्षे बाधकपूर्वकम् । मि१.मे२.मे१.मे२-
विपक्षबाधपूर्वकम् । ३८. इ.उ.ना.पा. मा.हा-रहितशरस्य ।

यजमानस्य क्षौरादितस्काराः]

चित्पतिस्त्वा* पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु* देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण
पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभि-

चित्पतिरिति चित्-पतिः । त्वा । पुनातु । वाक्पतिरिति वाक्-पतिः । त्वा ।

पुनातु । देवः । त्वा । सविता । पुनातु । अच्छिद्रेण । पवित्रेण ।

वसोः । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मि-भिः ।

५

दर्भपुञ्जीर्त्यजमानं पवयति- 'चित्पतिः' इत्यादिभिः त्रिषदाभिर्गोपत्रीभिः ॥
'अच्छिद्रेण' इति सर्वत्रानुपज्यते । चित् भूतन्यं ज्ञानं, चेतयते । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते"
(पा ३.२.१७८) इति क्विप् । तस्य पतिरुपादकः पाठकः 'चित्पतिः मनश्चिद्व्यमुपयते ।
"मनो वै चित्पतिः" (तैसं ६.१.१) इति ब्राह्मणम् । स त्वा 'पुनातु मानसा दोषा यथा
न स्युः तथा करोतु । किञ्च वाचः शब्दस्य पतिरुपादकः 'वाक्पतिः वाग्निद्वयमुपयते, १.
मनोऽनन्तरं यस्य प्रवृत्तिः । "यद्धि मनसा घ्यायति तद्वाचा वदति" (तैसं ६.१.७) इति
ब्राह्मणम् ॥ स च त्वा 'पुनातु, वाचिकेभ्यो दोषेभ्यो निवृत्तिं करोतु । "वाचैर्वैनं पवयति"
(तैसं ६.१.१) इति ब्राह्मणम् । अत्र "न भूवाक्चिदिधिपु" (पा ६.२.१९)

चित्पतिरिति ॥ कल्पः— "अथैनमेकविंशत्या दर्भपुञ्जीः पवयति चित्पतिस्त्वा पुनातु
वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति" १५
(बौध्दी ६.२) इति । प्रथमद्वितीयमन्त्रयोः 'अच्छिद्रेण' इत्यनुपज्यते । हे यजमान, चित्तां
ज्ञानानां पतिर्मनो देवः त्वा 'पुनातु' । वाचां इन्द्रानां पतिः सरस्वती । असौ वा आदित्यः,
अच्छिद्रे पवित्रं, तद्रूपोऽयं दर्भस्तोमः । तपन्निवास्तद्वेषोः सूर्यस्य रश्मिरुपादर्भोः ॥ दर्भस्तोममिति १६
मार्जनं विधत्ते— "इन्द्रो दूत्रमहस्तोऽपोऽभ्यग्निं यत् तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीन् तदपोदकाम्
ते दर्भा अभवन् यद्दर्भपुञ्जीः पवयति वा एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपस्तामिरैवेनं पवयति" १७
(तैसं ६.१.१) इति । मेध्यं शुद्धं, यज्ञियं यज्ञार्हं, सदेवं देवतामियम् । उपपन्नब्राह्मणेऽ-
पीयं १८ (तैसा ३.२.५) दर्भोऽपत्तिव्याख्याता । १९ दर्भस्तोमस्य २० संख्याविशेषान् विधत्ते—
"द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्यामेवैनं पवयति त्रिभिः पवयति श्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति
पञ्चभिः पवयति पञ्चाक्षरा पटिक्तः पाह्णो पज्ञो पज्ञयैवेनं पवयति षड्भिः पवयति षड् वा ऋतव
भृनुमिरैवेनं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दास्ति छन्दोभिरेवैनं पवयति नवभिः पवयति २५
नय ये पुरये प्राणाः सत्राणमेवैनं पवयत्येकविंशत्या पवयति दश इत्या अह्गुल्यो दश यथा आत्मैकविरतो
यमानेव पुरपस्तमपरिवारं पवयति" (तैसं ६.१.१) इति ॥ "गायत्री त्रिष्टुप्त्रयन्तुष्टु पङ्क्त्या सह ।
ष्टुष्टुणिहा वकुष्ठं सूच्यभिः दिग्गन्तु त्वा" (तैसं ५.२.११) इत्यथमेवे २१ कश्चिन्मन्त्र आह्वयते ।
तत्रोणिङ्कुमोरवान्तरमेवपसिध्यागेन सप्त छन्दांसि । संचारपथानभूतगिद्धाभिप्रायेण प्राणानां नवत्वम् ।

०० ३९, क.सं.त्रि.२.म.१.मै.१-शोषयतु । ४०, इ.व-स्तोमनिष्ठम् । ४१, आ.ना.पा- ३.
प्राह्मणे । ४२, तं.त्रि.२.मै.१.मै-दर्भस्तोमस्य । ४३, तं.त्रि.२.मै.१.मै-संख्याविकल्पिताम् ।
४४, आ.ना.पा-इति ।

स्तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमा
तस्य । ते । पवित्रपते इति पवित्र-पते । पवित्रेण । यस्मै ।
कम् । पुने । तत् । शक्रेयम् । एति ।

- इत्युत्तरपदलक्षणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरे निषिद्धे " परादिदृग्दसि बहुलम् " (पा ६.२.१९९)
५ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्^{१३} । किञ्च—^{१४}देवः सविता सर्वस्य प्रेरकः ^{१५}मनःप्रभृतीनां च
प्रवर्तकः^{१६} ; स च त्वां पुनातु । ' अच्छिद्रेण ' इति व्याख्यातं^{१७} " देवो यः सवितोपुनातु " (तैसं १.१.५) इत्यत्र । " इन्द्रो वृत्रमहन् सोऽपोऽग्न्यग्निपत " (तैसं ६.१.१) इति
माक्षणम् ॥

- यजमानं वाचयति स च भूते— ' तस्य ते ' इति ॥ हे पवित्रपते, अच्छिद्रपवित्रा-
१० त्मन्ता आदित्यस्य रश्मय इत्युक्ताः, तेषां पते, तस्य जगत्पाख्यवितृत्वगुणविशिष्टस्य तव
पवित्रेण रश्मिलक्षणेन यस्मै प्रयोजनाय कम् आत्मानमहं पुने शोधयामि । आश्रय्यस्यो-
दात्तत्वे शेषस्य चानुदात्तत्वे^{१८} " आभ्यस्तयोरान्तः " (पा ६.४.११२) इत्याकारलोपे
उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोत्तमैक्यचनस्योदात्तत्वम् । यद्वा— ' सतिशिष्टस्वरो बलीयानन्यत्र विकरणेभ्यः ' (द्र.पामा ६.१.१५८ वा ११) इति आश्वरं बाधित्वा यस्यार्धादातुस्वरः (पा ६.१.१८६)
१५ एव प्रवर्तते । तत् अहं त्वाप्रसादात् शक्रेयम् निर्वेतयितुम् शक्तो भूयासम्^{१९} । शक्रेराशिवि

- अपरिवर्गं निक्षेपम् । एकविंशतिपक्ष एवाग्रानुधेयः । " एकविंशत्या धर्मेष्विज्जुलैः पावयन्ति " (पैमा १.३) इति बहुवृचमाक्षणे तस्यैव^{२०} आम्नातत्वात् । तत्प्रशंसार्थमितरे पक्षा अवयुष्यानुवादः ॥
मन्त्रं वाचाष्टे— " चित्पतिसत्त्वा पुनातिस्त्वाह मनो धे चित्सतिर्मनसंक्षेपेन एवयति वाक्पतिसत्त्वा
पुनातिस्त्वाह वाचैवेन एवयति देवसत्त्वा सविता पुनातिस्त्वाह सवितृत्वस्य एवेन एवयति " (पैसं ६.१.१)
२० इति ॥

- तस्येति ॥ कल्पः— " यजमानं वाचयति तस्य ते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमिति " (बोधो ६.२) इति ॥ आदित्यस्वरस्याच्छिद्रपवित्रस्य पतिः प्रेरकोऽन्तर्धानी । हे पवित्रपते,
तादृशस्य तव पवित्रेण यस्मै अग्निष्टोमवर्गेण कम् आत्मानं शोधयामि तत् कर्तुं शक्तो
भूयासम् ॥ यत्तममिष्टार्थं दूरेयति— " तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमित्याहोऽऽ-
२५ निषमेवैतानां शास्ते " (पैसं ६.१.१) इति ॥

१४. सं. ति-इत्याद्युदात्तत्वम् । १५-१५. मे-मनःप्रभृतेषु प्रेरकः । १६. ति-गतम् । १७. तं.
ति-जगत्पाख्यवितृत्वं । १८. मे- ' तव ' नास्ति । १९-१९. तं-उदात्ताय इदोऽनुदात्तत्वे; ति-उदात्ताय
चानुदात्तत्वे । २०. मे-अवेयम् ।

४५. आ. ना. पा- ' तद्देव ' नास्ति । * बोधोसूत्रे ' अग्निं वाचयति ' ।

यजमानस्य क्षौरादितस्करातः]

यो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अश्वरे यद्वो देवास आगरे यज्ञियासो हवामह :

यः । देवासः । ईमहे । सत्यधर्माण इति सत्य-धर्माणः । अश्वरे ।

यत् । यः । देवासः । आगुर इत्या-गुरे । यज्ञियासः । हवामहे ।

छिडि “ छिड्वाशिम्पक् ” (पा ३.१.८६) इत्यक् । “ छन्दस्युभयया ” (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकत्वात् सछेपः ॥

शालां यजमानमानयति— ‘ आ यः ’ इति चतुष्पदयाऽनुष्टुमा । हे देवासः । “ आज्ञासेरसुक् ” (पा ७.१.५०) । यः युष्मान् एमहे आभिमुख्येन ईमहे याचामहे । ईक् गती दैवादिकः^{११} (पा ३.१.६९) छन्दसि याज्ञाकर्मा । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो छक् । यद्वा-भजामहे । सत्यधर्माणः सदा सत्यशीलाः । “ धर्मादनिच् केवलात् ” (पा ५.४.१२४) इति समासान्तः । किमर्थमित्यत आह—अश्वरे यज्ञे निमित्तभूते । १० “ निमित्तात् कर्मसंपोगे सप्तमी ” (पा २.३.३६ वा ६) । अश्वरसिद्धपर्यमीमहे । बहुव्रीहौ “ नञ्सुप्ताम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवं देशान् याचित्वा इदानीं तत्पाश्वरस्य प्रस्ताव^{१२} देवेभ्यो निवेदयति—हे देवासः यज्ञियासः यज्ञार्हाः । “ यज्ञिर्विण्यां घखञौ ” (पा ५.१.७१) इति घप्रत्ययः । उभयत्रापि पूर्ववदसुक् (पा ७.१.५०) आगुरे उचोगे यज्ञमारभ्यम् । गुरी उचमने । “ घयै कविधानम् ” (पा ३.३.५८ वा ४) इति कः । यायादिस्त्वेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । यद्वा किपि (पा ३.२.७६) छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् । चतुर्थ्या उदात्तत्वम्^{१३} (पा ६.१.१६८) । यत् यस्मात् यः युष्मान् हवामहे आह्वयामः । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ६.१.३४) इति संप्रसारणम् । पूर्वस्यामग्नित्रतस्याविद्यमानत्वान्निघाताभावः (पा ८.१.७२) । “ अदुपदेशात् ” (पा ६.१.१८६) इति लसार्वाधातुकासुदात्तत्वम् । यस्मादेवं तस्मादस्माभिः प्रस्तूपतोऽश्वरः । २० अतस्तत्सिद्धपर्यं याचामह इति ।

एति ॥ बीधायनः—“ अथैनद सज्ये पाणवभिपाद्य^{१४} शालामानयत्या यो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अश्वरे यद्वो देवास आगुरे यज्ञियासो हवामह इति ” (बौध् ६.२) इति । आपस्तम्बः—“ आ यो देवास ईमहे इति पूर्वया द्वारा आग्वंशं प्रविश्य ” (आपश्म १०.८.१) इति ॥ हे देवाः युष्माकं संवयिवति अस्मिन् अश्वरे यज्यं सत्यधर्माणः अवयवंभान्यनुष्ठानपरा आगच्छामः । २५ हे यज्ञसंस्थितो देवाः, यस्माद् आगुरे कर्माद्ये युष्मानाह्वास्यामस्त्वस्माद्वयमत्राऽगच्छामः ।

२१. मै-‘ एमहे ’ नास्ति । २२. मै-यौवादिकः । २३. मै-प्रस्थानम् । २४. [शुद्धीकृतः पाठः] मै-चतुर्थी शुदात्तत्वम् ।

४६. मै२-पाणी बर्हिः प्रविशाय; तं-रागावर्हिषाय (?), (बौध् १.१.३ ‘ पाणवभिपाद्य ’) । ४७. आ.ना.पा.हा-प्राग्वंशे ।

[यजमानस्य क्षौरादित्सेकाराः]

इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी आप ओषधी(२)स्त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीह मा सन्तं पाहि ॥ १ ॥

[वर्ष ओषधीद्यौ च]

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । आपः । ओषधीः (२) । त्वम् । दीक्षाणाम् । अधिपतिरित्याचै-पतिः । असि । इह । मा । सन्तम् । पाहि ॥ १ ॥

[तैसं १.२.१; काठं २.१; कविसं १.१३; वाङ् ४.१-५]

- शालां यजमानं प्रवेशयति- 'इन्द्राग्नी' इति । हे 'इन्द्राग्नी । पाष्टिकमानन्त्रिता-
द्युदात्तत्वम् (६.१.१९८) । हे 'द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । " दिवो द्यावा " (पा ६.३.२९)
इति द्यावादेशः । " पा छन्दसि " (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पूर्वस्या-
विद्यमानवत्त्वात् (पा ८.१.७२) इदमप्याद्युदात्तमेव । हे 'आपः । पूर्ववत् स्वरः, द्वयोरप्य-
१० विद्यमानवत्त्वात् । हे 'ओषधीः ओषधयः । " रुदिकारादन्तितः " (गणसूत्रम् पा ४.१.४५)
इति ङीप् । पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पूर्ववत् (पा ६.१.१०६) । ओषधिशब्देनोपधिकारणभूता
आप एव^१ उच्यन्ते । तेन सामानाधिकरण्यात् " विमापितं विशेषवचने बहुवचनम् " (पा ८.१.७४) इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् ओषधीरित्यामन्त्रितं निहन्त्यते । अयं यजमानः
शालां प्रविशति एनमनुजानीतेति भावः । " बहिः पवयित्वान्तः प्र पादयति " (तैसं ६.१.२)
१५ इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आहवनीयमग्नीक्षयति- 'त्वम्' इति ॥ हे आहवनीय 'त्वं' दीक्षाणाम् 'अधिपतिः

इन्द्राग्नीति ॥ बौधायनः- " पूर्वेवा इति शालां प्रपादयतीन्द्राग्नी द्यावापृथिवी आप ओषधीरिति " (बौधौ ६.२) इति । आपस्तम्बः- " इन्द्राग्नी^२ द्यावापृथिवीत्यपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य " (आपश्रौ १०.८.१) इति । हे इन्द्रादयः, ^३ 'एनमनुजानीतेति क्षेपः ॥

- २० इत्यमिति ॥ बौधायनः- " अथेनमप्रेणाऽऽहवनीये^४ 'पर्योणीय दक्षिणत उदङ्मुखमुपवेश्याहव-
नीयमीक्षयति । एवं दीक्षाणामधिपतिरसीह मा सन्तं पाहीति " (बौधौ ६.२) इति । आप-
स्तम्बः- " एवं दीक्षाणामधिपतिरसीहमाहवनीयमुपवेशयति " (आपश्रौ १०.८.१) इति ॥ हे
आहवनीय, ^५ एवं दीक्षाणाणां नियमानां पालकः 'असि, - अतस्त्वं त्वमीये स्थितं मां पालय ॥
पूर्वोक्तत्वप्रदर्शनापूर्वकं प्राचीनैरङ्गप्रवेशं विधत्ते- " यावन्तो वै देवा यज्ञायानुवत् य एवाऽभवत्
२५ य एव विश्वान् यज्ञाय पुनीते भवत्येव बहिः पवयित्वाऽन्तः प्र पादयति मनुष्यलोक एवैनं पवयित्वा
पूर्वं देवलोकं प्र णयति " (तैसं ६.१.२) इति । भवत्येवैश्वर्यं प्राप्ताः । भवत्येवैश्वर्यं
प्राप्नोत्येव ॥

२४. ति-^६प्यविद्यमानत्वात् । २५. मे- 'एव' नास्ति ।

४८. आ. ४. म. २- 'द्यावापृथिवी'

सहस्रानन्तरम् 'आप ओषधीः' । ४९. तं- 'एनमनुजानीतेति'

३०. मे- 'मामनु' । ५०. आ- 'पर्योणीय' ।

यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

स्वामो^१ असि । अयं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्यम् (पा ६.२.२) । ^{२५}अतो मामपि दीक्षितं कुर्विति भावः ।

यजमान आत्मानमोक्षते— 'इह' इति ॥ 'इह एतस्यां दीक्षायां' सन्तं वर्तमानं 'मा मां' पाहि ॥

॥ इति प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

अत्र^{११} विनियोगसंग्रहः —

" आपः सिर उन्नयोप दूर्भोऽन्नन्तर्हितः स्वधि ।

क्षुरं निधाय देवधूर्वपेत् स्मरति तदा जपेत् ॥ १ ॥

आपः स्नायादुदा जप्यं सोम वस्त्रपरिमहः ।

महोति नयनीतस्व महो वच्योऽतिलेपनम् ॥ २ ॥

बृध्रेत्याहुक्ते चिरपतिस्त्वा त्रिमिर्भेण धावयेत् ।

तस्येति जपति स्वामी ह्या वः प्रार्थयेशेयानम् ॥ ३ ॥

हन्त्राग्नी दक्षिणे गत्वा त्वमित्युपविदेदिह ।

प्रथमे ह्यनुवाकेऽस्मिन् भन्त्रा भष्टादशेरिताः ॥ ४ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ चतुर्थीध्यायस्य मृतीयपादे चिन्तितम्—

" किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः^{१२} ।

^{१३}अङ्गाग्निभावः कालो वा ह्यपाराध्यायं चाद्रत ॥

दर्शोदिलक्षिते काले सोमयागो विधीयते ।

स्वतन्त्रफलवत्त्वेन^{१४} न युक्ताऽङ्गाङ्गिता तयोः ॥ "

(जैम्या ३.२.२४-२५) इति । २०

इदमाम्नायते— " दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत " (द्र. तैसं २.५.६) इति ।

तत्रोभयोराग्निमाह्वाद्याजवद्व्याधीनत्वाभावात् दर्शपूर्णमासोक्तेः पारार्ध्यपरिहराद्य सोमस्य दर्शपूर्णमासाह्वात्वबोधकोऽर्थ संयोग इति चेत् । मैवम् । स्वतन्त्रफलवत्त्वेन सोमयागस्याङ्गत्वालम्बात् ।

" ^{१५}फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम् " (द्र. मीसू ४.४.३४) इति न्यायात् । न चात्र बृहस्पतिसव-

न्यायेन सोमवर्त्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत इति शक्यं वक्तुम् । सोमशब्दस्य बृहस्पतिसवदाद्-

वक्षामत्वाभावेन धर्मातिदेशकत्वाभावात् । न तथाप्रत्ययस्तु असत्यङ्गाग्निभावे कथं कथमाग्नेयोपपद्यते ।

तस्मान् दर्शपूर्णमासशब्दस्य पारार्ध्यमभ्युपेत्यापि तद्विष्टथुपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरवम् । एतदेवाभि-

प्रेक्ष्य रथरूपकमाम्नायते— " एष वै देवयो यदर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेत रथस्पष्ट

एवावसाने वरे देवानामव स्थति " (तैसं २.५.६) इति । अवसाने निश्चिते, वरे मार्गे, यथा

स्थेन क्षुण्णे मार्गे गन्तुः कण्टकपाषाणादिबाधराहित्येन सुखं भवति तथा प्रथमं ^{१६}दर्शपूर्णमासा-

विष्टवतः तदुत्तरकाले^{१७} तद्विष्टविकृतिषु सोमाङ्गभूतदीक्षणीयाप्रायणीयादिषु कर्मानुष्ठानं सुकरं भवती-

त्यर्थः । तस्मात् कालार्थः संयोगः ।

२६ तं.ति-अनेन ।

५१. तं.पै १-३५ । ५२. पै १-३-त्राङ्कः । ५३. वा.बा.पा.ङा-अङ्गाङ्गिता वा । ५४. त्रि२-

फलपुकेन । ५५. म३-फलवत्त्वस्य तं । ५६. तं.मै२-दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टवत् । ५७. भा. तं-उत्तरकाले । ५८

[यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

५८-पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“ दशोदीष्टा सोमयागः क्रमोऽयं नियतो न वा ।

उक्तेराद्यो न सोमस्याऽऽधानानन्तरता श्रुतेः ॥ ” (जैम्या ५.४.५) इति ॥

“ दशपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेत ” (द्र. तैषं २.५.६) इति वस्त्राप्रत्ययेनावगम्यमानः क्रमो

५ नियत इति चेत् । नैवम् । “ सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीना दधीत ” (द्र. काशं ८.१) इत्याधानानन्तरताया अपि भवणात् । तस्मादिष्टिसोमयोः पौर्वापर्यं न नियतम् ।

१० तत्रैवान्वयचिन्तितम् —

“ विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाऽग्रिमः ११ ।

उत्कर्षतो नैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः ॥ ” (जैम्या ५.४.६) इति ॥

१० इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितमिति यदुक्तं तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतम् ।

“ कुतः ? उत्कर्षभवणात् । “ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमेनेष्ट्याऽग्नीषोमीयो भवति यन्नेवाद्ः पौर्णमासं हविस्तत् तर्ह्यनु निर्वपेत् तर्ह्युभयदेवतो भवति ” (द्र. काशं ८.१०; तैत्रा २.७.३) इति ।

अस्यायमर्थः — प्रमापतेर्मुद्रादग्निर्ब्राह्मणश्चेत्युभावुस्त्वहौ । “ ततो ब्राह्मणस्यैकैव देवतेत्यामेय एव ब्राह्मणो न तु सोम्यः सोमस्य तद्देवताशाभावात् । यदा स ब्राह्मणः सोमेन “ यजति तदा सोमोऽप्यस्य

१५ देवतेयग्नीषोमीयो भवति । तस्याग्नीषोमीयस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासमग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं हविः सोमादूर्ध्वमनुनिर्वपेत् । तदा स ब्राह्मणो देवताद्वयसंघम्वी भवतीति । यद्यप्यग्र कर्मान्तरं किंचित् विधीयत इति कश्चित् मन्येत तथाऽपि पौर्णमासं हविरिति “ हविस्तृष्टं प्रत्यभिज्ञानाद् कर्मान्तरं किंनु दशपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः । तस्मात् विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ह्यमः —

मात्र दशोद्गच्छः पूर्णमासवाच्यो वा कश्चित् यागवाची श्रूयते । पौर्णमासमित्येव तद्विधान्तो हविर्विदोषणत्वे-

२० नोपगम्यते । तच्च हविर्गग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवताद्वयेन संस्तवाद्वगम्यते । तस्मादेकस्यैव हविष “ इत्करो न ॥ कृत्स्नयोर्दशपूर्णमासयोः । तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोमपूर्वत्व-

नियमः । “ इतरत्र क्षत्रियवैश्ययोरेव “ अग्नीषोमीयपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्प्येते ।

मृतीवाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“ दिशं प्रतीचीं “ मनुज्जा ध्वमजन्तेरत्यसौ विधिः ।

यादो वाऽग्र पुराकल्पलुपयो विधिर्महति ॥

प्राचीनवैतवारयोक्तैर्विधानतैकपानवतः ।

“ विधिमागार्थवादोऽयमुपवीति निवीतयत् ॥ ”

(जैम्या ३.४.१०-११) इति ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते — “ प्राचीनवदन् करोति देवमनुज्जा दिशो ध्वमजन्तेरत्यसौ विधिः ।

विधिरः प्रतीचीं मनुज्जा उदीचीं च खा यत् प्राचीनवदन् करोति देवलोकमेव तद्यजेमान उपा-

३० वर्तते ” (तैषं ६.१.१) इति । तत्र देवादीनां कर्मानधिकारात् न तत्र विधितद्वा । मनुज्जाः

प्रतीचीं विमजेयुरित्येव विधिः स्यात् । कुतः । पुराकल्परूपेणार्थवादेन स्तूपमानत्वात् । पूर्व-

पुराणपरित्यागमिधानं पुराकल्पः । ध्वमजन्तेत्यनेन भूतार्थवाचिना तद्विधीयते । तस्मात् विधिः

५८-५८. इ.उ.-यवमस्य चतुर्थे । ५९. इ.उ.पा.-माघाविष्टा । ६०. इ.उ.ना.पा.हा.-तत्रैव

चिन्तितम् । ६१. त्रि१-अग्निमः । ६२. इ.उ.त्रि१.ना.पा.-तत्र । ६३. त्रि१-यजेत । ६४. इ.उ.

३५ त.ना.पा.हा.-इष्टम् ; मा-“ शिरष्टम् ” नास्ति । ६५. इ.उ.-उत्कर्षः । ६६. म२-तत्तत्र । ६७. आ.

-भावातीति ६८. ना.हा.-यज्याः । ६९. आ.क.ना.पा.हा.-दिविवाच्यं । ७०. त्रि१मे१मे२-“ इति ॥

यजमानस्य क्षीरादिसंस्काराः]

अयमिति पूर्वः पक्षः । यस्य मण्डपविशेषस्योपरि वंशाः प्रागप्रा भवन्ति स प्राचीनवंशः । तद्विधे-
कयत्स्वत्वावगमात्^१ अयंवादः । सायंकालीनाभ्यांद्वा प्रतीची प्राप्ता । ..

मृतीयाभ्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“वपनालुपकारः किं द्वयोर्मुल्यपक्षयोस्तु ।

मुख्य एव^२ द्वयोरस्य कृत्स्नकर्तृगतत्वंतः ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य^३ फलभोगिनः^४ ।

विनाऽपि^५ संस्कृतिं दष्टं^६ कर्तृत्वं तस्य नास्ति सः ॥” (लैल्या ३.७.३-४) इति ॥

ज्योतिष्टोमे केतश्मश्रुवपनपयोववाद्यो यजमानप्रसङ्गारा आम्नाताः । ग्रहैः सोमहोमो ज्योतिष्टोमे
मुख्यः । अग्नौ सोमो यथाधिकमश्नत् । तत्र द्वयोर्मुल्यपक्षयोरेते वपनादय उपकुर्वन्ति । कुतः ? कर्तृभेदवात् ।
यजमानो हि कर्तृत्वात् वपनादिभिः संस्क्रियते । कर्तृत्वं च यथा मुख्यं प्रति तस्य विद्यते तथाऽङ्गं^१
प्रत्येकपक्षे । तस्मादुभयोरुपकार इति चेत् । नैवम् । द्वौ हि यजमानव्यापकौ^२ क्रियाकर्तृत्वं फलभोगित्वं
चेति । तयोरदष्टः फलभोगः । क्रियानिष्पत्तिश्च दष्टा । तथा सति वपनादिकृतोपकारस्याप्यदष्टत्वात्
भोग्यहोमो वपनादयः फलभोगमाधने मुख्य एव पर्यवस्यन्ति । वपनादिसंस्कारादितैर्कर्तृविभिः कृषीवला-
दिभिश्च क्रिया निष्पाद्यमानाः दृश्यन्ते । ततस्त्वत्र कर्तृत्वाकरि वपनादिकृतः स उपकारो नास्ति । तस्माद्-
दष्टफलभोगिनो यजमानस्य योऽयमदष्टस्यः शास्त्रीयसंस्कारः सोऽयं मुख्यं कर्मणि युक्तो नास्तेषु ।^३
नात्र पूर्ववत् यावदवमरितं येन परंपरया फलताधनाद्भेदो^४ वपनालुपकारः न दृश्येत । प्रकरणं तु
मुख्यस्यैव न स्थग्नानाम् । तस्माच्च तेषूपकारः ।

तत्रैवाष्टमे पादे चिन्तितम्—

“संस्कारा वपनायाः किमप्ययोंः स्वामिनोऽथ वा ।

अप्ययोंस्तत्र शाकत्वात् तद्वेदोक्तेश्च तस्य ते ॥

संस्कारियोग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमस्मिन्नः ।

“कीणात्यतः क्रिया तेषां संस्क्रिया यजमानगा ॥” (लैल्या ३.८.४-५) इति ॥

“आप उन्वन्तु जीवते” इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः । तद्विधयश्चाभ्युर्वेदे समाग्नाताः—

“केशश्मश्रु वपते नखानि नि कृन्तते” (तैत्ति १.१.१) इति । शक्त्वश्चाभ्युर्वेदनादी । तस्मात्
तस्याप्ययोंर्वपनादिसंस्कारा इति चेत् । नैवम् । वपनादिसंस्कारा यजमानगतमालिन्त्यमपनीय याग-^{२५}
योग्यतामुत्पादयितुं क्रियन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“केशश्मश्रु वपते नखानि नि कृन्तते मृता वा
एषा रक्षणस्या यत् केशश्मश्रु मृतामेव स्वचममेष्वासपक्षयश्चिषो भूत्वा मेघमुपैति” (तैत्ति
१.१.१) इति । ॥ द्वाभ्युर्वेदनेन यजमानगता मृता त्वगपैति । योग्यस्य हि कर्मोपकारे सति पश्चात्
प्रयासल्लेषेण व्यापारिषु रक्षयमश्वतः सन् कर्मकरानृत्तिजः परिकीर्णाति । लोकेऽपि रोमिणः स्वामिनः^३ औपधा-
यानयन एव मृत्योर्जीवितदत्तेन^४ परिकीर्यते । न तु तदौषधं^५ मृत्यः सेवते^६ । “तस्मादितरा ३०
क्रिया ऋतेवमा^७” । “संस्कारास्तु यजमानस्य । कश्चिद् वा यजमानस्यैव संस्कारोऽस्तु ।

७१. आ.पा.ना.पा.हा-वक्ष्यताभुवगमात् । ७२. आ.पा.हा-वपतीलुपकारः । ७३. श्रि.म.२.
म.३.मै.१.मै.२-द्वयोस्तु । ७४. आ.ना.पा. म.२-मुख्येऽस्य । ७५. म.३-फलभोगिनः । ७६. त.श्रि.२.
म.३.मै.१.मै.२-संस्कृताम् । ७७. श्रि.२-कर्तृत्वात् । ७८. इ. त-कर्तृत्वम् । ७९. श्रि.१.मै.१.मै.२-
“वाधनेनान्ते” । ८०. आ-कीणात्यम^१; ना.हा-कीणात्यम् । ८१. श्रि.२-संस्कृतिः । ८२-८२. आ-^{३५}
औपधाया.नयन एव मृत्योः; हा-औषध शश्वत एव मृत्यः; ना-औपधाया.नयन एव मृत्योः; उ-भोधानयन
एव वेत्त एव मृत्योः । ८३. आ.ना.पा.हा-परिकीर्यते । ८४-८४. आ.ना.पा.हा-मृत्यः सेवते ।
८५-८५. आ.श्रि.२.म.३.मै.१-तस्मादितराः संस्काराः । ८६. आ.ना.पा.मै.१.मै.२.हा-संस्कारात् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् —

“ जुह्वाः पर्णमवीक्षेन न पापश्रुतिरञ्जनात् ।

वैरिण्यजने ^{००}वर्मं प्रयाजिः पुरुषाय किम् ॥

कतवे वाऽग्निमो भानात् फलस्य न हि साध्यता ॥

विभाति कतवे ^{००}तस्मादर्थवादः फलं भवेत् ॥ ” (जैमि ४.३.१-२) इति ॥

इदमाग्नावचे—“ यद्य पर्णमयी जुह्वमवति न पापश्चोकर मृणोति ” (तैसं ३.५.७),

“ यदाहंते चक्षुरेव भ्रातृष्वेव मृच्छते ” (तैसं ६.१.१), “ यत् प्रयाजान्वाजा हजग्ने वर्मं

तद्यज्ञाय क्रियते वर्मं यजमानाय भ्रातृष्वामिमूर्खे ” (तैसं २.६.१) इति । तत्र यजुह्वाः

प्रकृतिभूतं पर्णद्रव्यं यज्ञाजनेन चक्षुःसंस्कारो यस्य प्रयाजान्वाजनस्य ^{००}वर्मं तत् कृत्यं पुरुषार्थ-

१० रत्वेन विधीयते । कुतः ? पापश्लोकप्रवणराहित्यादेः पुरुषसंबन्धिकलस्य ^{००}प्रतिमानादिति चेत् ।

मित्रम् । फलं हि साधये भवति । न चात्र साध्यता प्रतिभासते । “ न मृणोति, ” “ मृच्छते, ”

“ वर्मं क्रियते ” इति वर्तमाननिर्देशात् । अतः कश्चर्या एते विद्ययः । तत्र पर्णमवीक्षयमानान्मया-

धीतस्यापि पारयेन क्रतुसंबन्धः । ^{००}संस्कारवर्मणोस्तु प्रकरणेन । कश्चर्यानां क्रतुनिष्ठावन्मयातिरेकेण

फलाकाङ्क्षाया ^{००}मसंभवात् वर्तमाननिर्देशस्य विपरिणामं कृत्वाऽपि फलं कल्पयितुं न शक्यम् ।

१५ तस्मात् “ फलवचनमहेतुः पापश्लोकप्रवणराहित्यादिरर्थवादः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

“ मानुषज्ञोऽनुपज्ञो वाऽपिच्छेद्रेण यस्य शेषिणौ ॥

चित्पतित्सत्त्वनाकाङ्क्षाप्रतो नात्रानुपगम्यते ॥

करणत्वं ^{००}क्रियाविज्ञं क्रिया चका तुनारिवति ।

२० मन्त्रप्रयेऽतस्तद्वद्वारा सर्वशेषोऽनुपगम्यते ॥ ” (जैमि १.१.३९-४७) इति ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते—“ चित्पतित्त्वा पुनातु वाचपतित्त्वा पुनातु देवस्तवा सविता

पुनारपिच्छेद्रेण पवित्रेण वतोः सूर्यस्य रश्मिभिः ” (तैसं १.२.१) इति । तत्र तृतीयमन्त्रशेषः

“ अपिच्छेद्रेण ” इत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्नानुपगम्यते । ^{००}कुतः ? ^{००}निराकाङ्क्षात्वात् । न हि

“ चित्पतित्त्वा पुनातु वाचपतित्त्वा पुनातु ” इत्यनयोर्मन्त्रयोः शेषिणोः संतुर्गवाचमयोः काचित् शेषा-

२५ काङ्क्षाऽस्तीति प्राप्ते भूमः— मा भूत् शेषिणोराकाङ्क्षा तथाऽपि शेषस्याऽऽकाङ्क्षाऽस्ति । “ पवित्रेण,

रश्मिभिः ” इत्युक्तं करणार्थं क्रियामेवेष्वेत् । क्रिया च “ पुनातु ” इत्येषा त्रिष्वपि मन्त्रेष्वेका । तथा च क्रियया

संबद्धः शेषः क्रियाद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि यथाऽप्येति तथा पूर्वयोरप्यन्वेतु । तस्मादस्त्यनुपगमः ^{००} ॥

“ अथ छन्दः ॥ ” “ अपि छन्दन्तु ” इति द्विपदा माधवी । “ आपो अस्मात् ” इति

द्विपदा विराट् । “ विधम् ” इत्येकपदा विराट् । “ उदागम्यः ” इति तद्वत् । “ चित्पतिः ”

३० इत्यनुपगमे सति तिष्ठो गायम्यः । “ आ वो देवासः ” इत्यनुपगमः ॥

इति श्रीमन्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

८७. उ.पा.मां-कर्म ।

८८. त्रि.पा.म.म.३- साध्यतः । ८२. मै.१.मै.२-तस्यादर्थं ।

९०. इ.उ.क.तं.त्रि.पा.मां.मै.१.मै.२.मां.हा-कर्म । ९१. म.३-प्रतिभातीति; तं.मै.१.मै.२-प्रतिपादनात् ।

३५ ९२. आ.क.पां-कर्मणोऽस्तु; तं.म.३.मै.१.मै.२-कर्मणस्तु । ९३. तं.मै.१.मै.२-अमानात्;

त्रि.म.२.म.३-अमानात् । ९४. इ.उ.क.तं.त्रि.पा.मां.म.२.म.३.मै.१.मै.२.हा-फलत्वं । ९५. इ.उ.

पा.मां.म.२.म.३-शेषिता । ९६. म.२-क्रियावेति । ९७. मै.१.मै.२.हा-“ कुतः ” नास्ति । ९८. आ.पां-

“ निराकाङ्क्षात्वा ” नास्ति । ९९. आ.पा.मां.हा-तस्मादनुपगमः ।

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेघायै मनसेऽग्नये स्वाहा

दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये

आकृत्या इत्याकृत्यै । प्रयुज् इति प्र-युजे । अग्नये । स्वाहा । मेघायै । मनसे । अग्नये ।
स्वाहा । दीक्षायै । तपसे । अग्नये । स्वाहा । सरस्वत्यै । पूष्णे । अग्नये ।

सुवेण चतस्रो दीक्षाहुतीर्जुहोति—‘आकृत्यै’ इति ॥ आकृतिः संकल्पः । “तादौ च ५
निति ह्येतौ” (पा ६.२.५०.) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रयुङ्क्ते इति प्रयुक्, कर्मणा
प्रयोक्ता । किपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९.) । य आकृतिर्भूत्वा कर्माणि प्रयुङ्क्ते
प्रवर्तयति तस्मै ‘अग्नये’ स्वाहा हुतमिदमस्तु । “आकृत्या हि पुरुषः” (तैसं ६.१.२) इत्यादि
ब्राह्मणम् । मेघा ग्रन्थार्थधारणशक्तिः । मनुज इति मनः । मनोतेरसुन् (उ ६३८) । यो मेघा
भूत्वा सर्वान् दुर्बोधानपि मनुते जानाति तस्मै ‘अग्नये’ स्वाहा इति । दीक्षा मौण्ड्यस्नानादि- १.
लक्षणा । तपतीति तपः । तपतेरसुन् (उ ६३८) । यो दीक्षा भूत्वा तपति दुःखयति तस्मै
‘अग्नये’ स्वाहा । सरस्वती याक् । पुष्णाति इति पूषा । “अन्नुक्षन्” (उ १६५) इति पुष्णातेः
कनिन्प्रत्ययो निपातितः । यः सरस्वती भूत्वा सर्वानर्थान् पुष्णाति । यद्वा—पृथिवी पूषा,
सर्वार्थपोषणत्वात् । “पृथिवी पूषा” (तैसं ६.१.२) इति च ब्राह्मणम् । यः सरस्वत्यात्मना
पृथिव्यात्मना च स्थित्वा यागं निर्वर्तयति तस्मै ‘अग्नये’ स्वाहा । “वाचैव पृथिव्या यज्ञं १५
प्रयुङ्क्ते” (तैसं ६.१.२) इति ब्राह्मणम् । पूष्णे इत्युदात्तनिष्ठित्वरेण (पा ८.२.४)
विभक्त्येवदात्तत्वम् ॥

प्रथमाधुनाके प्राचीनवैश्वदेवोऽभिहितः । अथ प्रविष्टस्य दीक्षानियमरूपेण तपसा ‘शरीर-
शुद्धौ सरयां पश्चात् देवयजनस्वीकारादियोग्यतेति द्वितीयानुवाके दीक्षा विधीयते’ । तत्र दीक्ष-
णीयेष्टी ‘अन्वरमन्त्राणामतिदेशतः प्राप्त्यात् दीक्षाहुरवादिमन्त्रा एवोच्यन्ते । २.

आकृत्या इति ॥ कल्पः—“आश्वस्वत्वाः सुवेणोपधातं दीक्षाहुतीर्जुहोति । आकृत्यै
प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेघायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति ।
अथ सुषि चतुर्द्वितीं मृद्विभवा सुचा पञ्चमो जुहोति आगो देवीर्द्वितीयविधत्तमुक्तो धावापृथिवी
उर्वरवर्षिणं बृहस्पतिर्नो हविषा घृषातु स्वाहेति” (चौधौ ६.३-४) ॥ यज्ञं करिष्यामोत्येवंविधो
मानसः संहर आहूतिः । तत्संहर्यैवमेवेन मां मेरये यद्वाः हविरिदं हुतमस्तु । धृतयोः २५
‘कलसाधनयोर्वीरणाशक्तिर्मेषा । तत्सिद्धयर्थं मदीयमनोभिमानिने वद्धये हुतमस्तु । दीक्षा प्रतनियमः ।
तत्सिद्धयर्थं मदीयशरीरतपोभिमानिने वद्धये हुतमस्तु । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती । तत्सिद्धयर्थं

१. तं.पं—मर्षानवबोधानपि ।

१. तं—शिःशुद्धौ । २. तं—अभिधीयते । ३. क.तं.म१—अन्वरमन्त्रा । ४. तं—मन्त्रतन्त्र- ३०
योर्षाणां; म२—मन्त्राः त्रयोषारणः; हा. पा—कलसाधनयोर्वीरणां ।

स्वाहाऽऽपो देवोर्बृहतीविंशशंभुश्चो चावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं

बृहस्पतिर्नो हविषां वृधातु स्वाहा ।

स्वाहा । आपः । देवोः । बृहतीः । विंशशंभु इति विंश-शंभुवः । चावापृथिवी इति चावा-पृथिवी । उ० । अन्तरिक्षम् । बृहस्पतिः । नः । हविषां । वृधातु । स्वाहा ।

- ५ लुचा पञ्चमी जुहोति—'आपः' इति त्रिपदया विराज । एकादशाक्षरास्त्रयः पादाः । उक्ते च 'ईशैश्च' (?) इति ॥ हे 'आपः' । पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । हे 'देवोः' देव्यः दीप्तिमत्यः 'बृहतीः' बृहत्यः । उभयत्रापि "वा छन्दसि" (पा ६.१.१०६) इति पूर्णसवर्णशेषत्वम् । हे 'विंशशंभुवः', विंशस्य लोकस्य शं सुखं भावयन्तीति । भवतेर्ष्यन्तात् किर (पा ३.२.७६) । "बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः" (उ १९.०) इति णिलुक् । षर्घ्या आपः सत्यादिनिष्पादनद्वारेण सर्वस्य लोकस्य सुखं भावयन्तीति । ता इहामन्त्यन्ते । "या वै षर्घ्याः" (तैसं ६.१.२) इत्यादि प्राशनम् । अत्र "विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्" (पा ८.१.७४) इति प्रथमस्य विद्यमानत्वाद् अतः परमामन्त्रितत्रयं निहन्त्यते । हे एवंविधा आपः, येषां लोकानां भवत्यः शं भावयन्ति तान् लोकान् 'चावापृथिवीं दिवं च पृथिवीं च । "देवो चावा" (पा ६.३.२९) इति यावादेशः, १५ आद्युदात्तः । पृथिवीसद्वो ङीपन्तोऽन्तोदात्तः । "देवताद्वन्द्वे च" (पा ६.२.१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'उ० च' 'अन्तरिक्षम्' अस्ति । त्रीनपि लोकान् नः अस्माकं अनेन 'हविषा' 'बृहस्पतिः' ब्रह्मा 'वृधातु' वर्धयतु । "ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः"

- वागिन्द्रियोपकाय बह्व्ये हुतमस्तु । बृहस्पतिरस्माकं हविषा वर्धयाम् । हे 'आपः', 'भवत्योऽपि वर्धन्ताम् । चावापृथिवी वर्धताम् । विंशशंभुस्तस्मिन् च वर्धन्ताम् । कीदृश्य आपः ? 'देवीः' २० दृष्टिरूपेण युक्तोपादायवाः । 'बृहतीः' बहुलाः । 'विंशशंभुवः' सत्स्यपावनेन सर्वस्य जगतः 'सुखं कुर्वन्त्यः' । आहुतीविषये—'अदीक्षित एकपाऽऽहुत्येत्याहुः सुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय लुचा पञ्चमी पञ्चाक्षरा पष्टिकः पाष्टिको यज्ञो यज्ञमेवाव स्ये" (तैसं ६.१.२) इति ॥ प्रथममन्त्र आकृत्युपयोगमाह—'आकृत्यै प्रयुज्येऽन्ये स्वाहेत्याहाऽकृत्या हि श्रुत्यो यज्ञमसि प्रयुज्जे यजेयेति ।" (तैसं ६.१.२) इति । यदा "मनसाऽऽकृतिः" यदा पुरुष ऋतियज्ञमसि यज्ञममिलक्ष्य यजेयेति वाचं २५ प्रयुज्जे ॥ द्वितीयमन्त्रे मेधोपयोगमाह—'मेधायै मनसेऽन्ये स्वाहेत्याह मेधया हि मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छति" (तैसं ६.१.२) इति ॥ धृतयोः फलसाधनयोरितिसम्भवेन धृतयोर्मनसा यत्कर्तव्यतां

२. वै—'अपि' नास्ति । ३. वै—'सर्वस्य' नास्ति । ४. वै—'आद्युदात्तः' नास्ति ।

५. ३—'भवत्योऽपि' । ६. आ. क. ना. पा.—'सत्यम्' । ७-७. तं. म२—'मनसा हविर्वर्धति' ; क.—'अस्माकं बृहस्पतिः' ।

विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यं विश्वे राय इषुध्यसि घृशं वृणीत पुष्यसे

विश्वे । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वृणीत । सख्यम् । विश्वे । रायः । इषुध्यसि ।

घृशम् । वृणीत । पुष्यसे ।

सुचैवौद्ग्रहणं जुहोति— ' विश्वे देवस्य ' इत्यनुष्ठुभा चतुष्पदया यजुरन्तया ।

५ " सा वा एषगुणुक् " (तैसं ६.१.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । सप्ताक्षरं प्रथमं पदम् अष्टाक्षराणि प्रीष्यन्त्यानि ॥ ' विश्वे प्राणिनः ' देवस्य ' नेतुः ' प्रेरयितुः ' स्वभूताः ' वशयर्तिनः ' नेतव्यत्वेन वर्तन्ते अस्वतन्त्रा वर्तन्त इति यावत् । कोऽसौ नेता ? सधितेति श्रूमः । कुत एतत् ? " विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन " (तैसं ६.१.२) इति ब्राह्मणदर्शनात् ।

स हि सर्वस्य प्रेरकः । येन यत्र यदा कृतं कर्म मोक्षक्यं तत्र नयति ग्रामाद् ग्रामं, जागरितात् स्वप्नं, स्वप्नाच्च जागरितम्, इतो लोकादमुं लोकम्, अमुलक्षेमम् इति । एवं तेन सर्वस्येशानेन अस्वतन्त्रा जन्तवः इत्येतत् पशुबन्धयन्ते । किमधुना ' विज्ञानता प्रतिपत्तव्यमित्याह— ' मर्तः ' वृणीत ' सख्यम् । मरणधर्मा मनुष्यः । " हसिमृग्निम् " (उ ३.७.३) इत्यादिना म्रियते तन्प्रापयः । यत् एवं देवः करोति अतोऽसौ ' मर्तो विज्ञानन् देवेन ' सख्यं वरितुमर्हति त्वसकाशात् " । " अहं हृत्यदृचश्च " (पा ३.३.१६९) इति छिद् ।

१५ समानत्वात् सखा । " समाने ह्यः स चोदात्तः " (उ ५.८.६) इति ह्योतेरिणप्रापयः ।

विश्व इति ॥ श्रीधामः— " अपरं चतुर्गुहीतं ११-गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णं सुचमौद्ग्रहणं १२ जुहोति विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यं विश्वे राय इषुध्यसि घृशं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति " (श्रीधौ ६.४) इति । आपस्तम्बः— " ब्राह्मणगृहीतेन सुचं पूरित्वा विश्वे देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिर्यष्टीम् " (आपश्चौ १०.८.६) इति ॥ ' विश्वे विश्वात्मकस्य ' नेतुः जगद्विर्वाहस्य ' देवस्य ' सख्यम् अनुग्रहं २० ' मर्तः ' मरणवान् यजमानः सहसा ' वृणीत । तच्च सख्यमर्वाहोऽन स्तोत्रेण छभ्यते । ' विश्वे, द्वे विश्वात्मक, ' रायः धनस्य ' इषुध्यसि इति । गृहीत्वा ' पुष्यसे यज्ञपोषणाय ' घृशं धनं याचेत् । इदं हविस्तत्पुतमस्तु ॥ तमिममौद्ग्रहणक्षेत्रं १३ विश्वात्मकस्याधिकया १४ यदं निर्बन्धि— " प्रजापतियैज्ञममृजत सोऽस्माद् सृष्टः पराङ्म स म्र यजुस्त्वहीनात् म्र साम तस्युदयच्छच्छगुदयच्छत्तदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वम् " (तैसं ६.१.२) इति । पलायमानं यज्ञपुरश्च ग्रहीतुं प्रजापतिमा प्रेरितानां त्रिविधमन्त्रपुरुषाणां मन्त्रे २५ यजुःसामपुरो स यज्ञः प्रकर्वेणावलीनात् आचृणोत् । ऋग्वेदवा तु तं यजुमुदगृह्णात् । तस्मादेतच्चसाध्यम्

८. सं-तस्य । ९. ति-प्रज्ञानता । १०. तं.वि-देवस्य । ११. तं.ति-तत्सकाशात्

११-१२. अ.क-गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णं सुचौद्ग्रहणम् ; पा-गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णं सुचमौद्ग्रहणम् ; म२-गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णं सुचमौद्ग्रहणम् ; मा- ' आज्यपूर्णं सुचमौद्ग्रहणम् ' नास्ति ; (श्रीधौ ६.४ ' गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णं सुचमौद्ग्रहणम् ') । १२. ३-तमिममौद्ग्रहणस्य होमम् । १३. म२-अौद्ग्रहणम् ।

दीक्षा]

‘समानस्य छन्दसि’ (पा ६.३.८४) इति सभावः । यलोपः इति तत्रानुवर्तते । तस्य भावः सख्यम् । “सख्युर्यः” (पा ५.१.१२६) इति यः । अयमर्थः—देवेन सवित्रा यत्समानाख्यातत्वं सारूप्यमेकत्वं वा, यस्मिन् सति वा एव भूत्वा, पारतन्त्र्याद्विमुक्तः सर्वस्य स्वयं नेता संपद्यते^{१२}, ‘तत्क्षिप्रमयं’^{१३} मर्त्यः त्वत्सकाशात्^{१४} वरितुमर्हतीति । इदानीमस्य देवेन^{१५} सख्यं वृतवतः^{१६} मर्त्यस्याग्निसकाशात् समुपजायमाना^{१७} सिद्धिरुच्यते । ‘इषुष्यसि ५ त्वमपि देवसख्यं वृतवन्तमिमं’^{१८} जनमिषुधिभिवाचरसि, यथा इषुधिरिषूणां निधानं भवति, एवमिमं ‘सर्वसिद्धीनां भाजनावेनाचरसि; तादृशमेवं करोषीति यावत् । “उपमानादाचारे” (पा ३.१.१०) इति वयच् । “कव्यध्वरपूतनस्य” (पा ७.४.३९) इति विधीयमानो लोपो व्यत्ययेन अस्पापि^{१९} भवति । अथवा इषुष्य शरधारणे, इति कण्ट्यादिरयं द्रष्टव्यः (पा ३.१.२७) । देवसख्यं वृतवतोऽस्य^{२०} त्वमिषुष्यसि, इषूणांमिषुधिरिव इषुस्थानीयानां सिद्धीनामपादानत्वेना- १० धारत्वेन च वर्तस इत्यर्थः । एवमामुष्मिकानां (कीणां) सिद्धीनामग्निरेव दातेत्युक्तम् । इदानीमैहि- का(की)नामपि दातृत्वं प्रतिपाद्यते । तत्र धनाधीनत्वात् सर्वसिद्धीनां तन्माहात्म्यं^{२१} प्रदर्शयति— ‘विश्वे रायः’ इति । ‘रायः धनस्य’^{२२} गोभूमिहिरण्यौदनादिदृक्षणस्यं, ‘विश्वे प्राणिनः । किम् ? वशवर्तिनः तत्परतन्त्राः सर्वे इतश्चेतश्च नीयन्ते देवा अपि, किं पुनर्भुज्याः ? कुत एतत् ? “वैश्वदेव्येतेन” (तैसं ६.१.२) इति ब्राह्मणदर्शनात् । यत एवं तत्पादयं मर्त्यः शीघ्रमेव १५ त्वत्सकाशात् ‘द्युम्नं धनं’^{२३} वृणीत वरितुमर्हति । स एव लिङ् । ‘त्वमपि तत् द्युम्नं वृणानं

अनुष्ठानमौद्ग्रहणम् ॥ तदेतद्विधत्ते—“क्वचा जुहोति वशस्योद्यत्यै” (तैसं ६.१.२) इति ॥ तदीयं छन्दः प्रसंसति—“अनुष्टुप्छन्दस्तु वषष्ठ्यस्त्याहुस्तस्मादनुष्टुभा जुहोति वशस्योद्यत्यै” (तैसं ६.१.२) इति ॥ पूतन्मन्त्रगतवृत्तयं छन्दश्च यथा प्रशस्तं तथैव पदसंख्यामपि प्रशंसति—“द्वादशा वात्स- २० बन्धान्युद्गच्छन्तित्याहुस्तस्मात् द्वादशभिर्वात्सबन्धविदो दीक्षयन्ति” (तैसं ६.१.२) इति । यथा वात्स एकैकेन पदोऽपि प्रचक्षते तथा ‘विश्वे देवस्य’ इत्यादिषु द्वादशसु पदेष्वेकैकेन पदेन यतो बन्धतेऽहस्तानि पदानि वात्सबन्धानि । वात्सस्येव बन्धो वात्सबन्धः । तदीयानि पदानि यशसुद्गृह्- न्तीत्याहुः^{२४} पूर्वोद्भिशाः । तद्विदोऽप्ययं इदानीमपि सैः पूर्वैर्जुहोति ॥ पूर्वमभिज्ञमसिद्धया छन्दसः प्रशंसा कृता । इदानीं यागारम्भत्वेन^{२५} ‘तच्छन्दः स्तुभते—“सा वा द्युर्धनुस्त्यागानुष्टुप्यदेतयर्चा दीक्षयति वाचैवेन२ सर्वेषां दीक्षयति” (तैसं ६.१.२) इति । अनुष्टुभो धार्ग्विदोपरत्वेन २५ वामपत्तम् । छन्दोऽन्तरस्थापि तत्सममिति चेत् तर्हि प्रसङ्गे सति तदपि तथा स्तोतव्यम् । लिङ्गोपजीवनेन मन्त्रं स्तौति—“विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन अतो वृणीत सख्यमित्याह

१२. तं. ति-मरति । १३. तं. ति. गं-तच्छीघ्रमयम् । १४-१५. तं-अस्यर्थः तत्सख्यम्, ति-मर्त्यः तत्सख्यम् । १५. तं. ति-देवस्य । १६. मै-वृतवतः । १७. ति-जायमाना । १८. ति-इषुधिरिव । १९. तं. ति-सर्वधनस्य । २०. मै-‘अस्पापि’ नास्ति । २१. मै-वृतवतोऽस्य । २२. मै-प्रतिपादयति । ३०. २३. तं-गोभूमिहिरण्यौदनादि^{२३}; ति-गोभूमिहिरण्यौदनादि^{२३} ।

[दीक्षा

- मत्वं पुण्यसे पोषयति । पुं पुष्टी दैवादिक उदात्तेत् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सर्वाभिमत-
धनसंपत्तिः पुष्टिः । यद्वा—तस्य पुरुषस्य धुम्नं त्वया पुण्यते । पुरुषव्यत्ययेन मध्यमः, स च तिङः
परत्वात् निहन्यते (पा ८.१.२८) । “अनुपदेशात्” (पा ६.१.१८६) इति छत्वाध्यातुक-
त्वानुदात्तत्वे कृते विकरणस्यैव स्वरः । स्वाहा सुहृत्तमिदमौद्ग्रहणार्ह्यं हविरस्तु । यज्ञरयोद्-
५ ग्रहणहेतुत्वादियम् ऋक् उद्ग्रहणी, इदं हविरौद्ग्रहणम् यदनया दीयते । “प्रजापतिर्यज्ञम-
सृजत सोऽस्मात् सृष्टः परादैत् स प्र यज्ञरन्वीनात्” (तैसं ६.१.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- पितृदेवस्यैतेन विश्वे राय इषुष्यसीत्याह वैश्वदेवस्यैतेन धुम्नं इणीत इष्यस इत्याह पीत्येतेन सा व
पुष्यसं वैश्वस्या यदेतयोर्वा दौक्षयति सवोभिरेवेन वैश्वसामिदं द्यवति ” (तैसं ६.१.२)
इति । प्रथमपादे सवितृप्रयोगस्य नेतृशब्दस्य प्रयोगेण “सावित्रत्वम् । द्वितीयपादे सवैश्वदेव
१० मृगमित्युच्यते । पितृदेवत्वस्यम् । तृतीयपादे विश्वशब्दस्य प्रयोगात् वैश्वदेवत्वम् ।
चतुर्थपादे “पुण्यसे” इत्युक्तत्वात् “पीत्यस्यम् ॥ सक्षरसंख्यामुपजीव्य स्तीति—
“सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि यानि त्रीणि सप्तपञ्चादुपपन्नानि यानि चत्वारि तान्यष्टौ यद्वाष्टाक्षरा
तेन गायत्री यदेकादशाक्षरा तेन त्रिष्टयद् द्वादशाक्षरा तेन जंगती सा वा पुष्यसंवापि
छन्वायति यदेतयोर्वा दौक्षयति सवोभिरेवेन छन्दोमिदं द्यवति ” (तैसं ६.१.२) इति ।
१५ प्रथमं पदमृचि प्रथमः पादः । द्वितीयपादेषु त्रिषु पादेष्विव प्रत्येकमक्षरगतप्राप्त्यसंख्या । द्वितीय-
पादे “सजियम्” इत्यक्षरत्रयेणाष्टादं पूरणीयम् । प्रथमपादे द्वेधा विभज्य श्रोत्र्यक्षराणि तृतीयपादे
थावारे यत्तुर्वापि गणनीयानि । तथा सति द्वितीयतृतीयचतुर्थपादा अक्षरसंख्याभिर्वाच्यत्वादिसमा इति
छन्दस्त्रयसंपत्तिः । गायत्र्यादीनां त्रयानां सवनत्रये प्राधान्यात् सप्तछन्दसंपत्तिः ॥ सप्तसंख्यामुप-
जीव्य स्तीति—“सप्ताक्षरं प्रथमं पदं सप्तपदा शकरी पञ्चयः शकरी यज्ञनेवाव रन्ध्रे ” (तैसं ६.१.२)
२० इति । “विश्वे देवस्य नेतुः” (तैसं १.२.२) इत्यत्र सप्ताक्षराणि, “प्रो व्यस्मे पुरोरम्”
(ऋसं १०.१३३.१) इत्यस्यां च श्रद्धार्थमृचि सप्त पादाः । शक्योः पञ्चमपदात् पञ्चरूपत्वम् ॥
अत्रोपजागृष्यपद्माक्षरसमयेन मन्त्रं स्तीति — “एकमादक्षरादनात् प्रथमं पदं सप्तापद्वाच्योऽनाथं
सम्पनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्णं इव हि प्रजापतिः प्रजापतेरात्र्यै न्यूनया जुहोति
न्यूनानि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्टे ” (तैसं ६.१.२) इति । यस्मादस्यामृचि
२५ प्रथमः पादः पदेताक्षरेण न्यूनस्त्वस्मान्मनुष्या वाचः स्वरूपमनासमसंपूर्णमुपजीवन्ति । मृकापारादुपजा
“वायुसूर्यपर्वन्तं प्रसूतो यज्ञे तत्तस्यानेषु वर्णानुत्पादयति । तदिदं वर्णाभिप्यत्किलक्षणं वाचश्चतुर्थं
पदम् । पूर्वाणि तु त्रीणि “यदानि कण्ठादप एष मृडत्वात्” नातिप्यभियुतं शक्यन्ते । तथा
चाऽऽगम्यते—“गृहा त्रीणि निहिता नेद्वयन्ति तृतीयं वाचो मनुष्या चदन्ति ” (ऋसं
१.१६४.४५) इति । एतेनासंपूर्णवाच्यवहारसाम्यं दर्शितम् । किञ्चेयमुपजरेषु पादेष्वक्षरपूर्णा,
३० तेन सृष्टिपूर्वप्रजापतिसाम्यात् तत्प्राप्तये भवति । प्रथमपादे यदक्षरन्यूनत्वे तेन सृष्टिशून्यता-
दीनसाम्यात् मजोत्पत्तये भवति ॥

१६. म३-सवितृत्वम्; उ.क.ना.पा.हा-सावित्रीत्वम् । १७. इ.उ-पितृदेवत्वम्; हा-पितृदेवत्वम् ।

१८-१८. इ.उ.ना.पा.हा-पुष्यशब्दप्रयोगात् । १९. उ.ना.पा.हा-वायुः सूर्यपर्वन्तम्; इ-वायुसूर्यपर्वन्तम् ।

२०. आ.ना.पा.हा-“यानि” नास्ति । २१. आ-रुडत्वात् ।

दीप्ताः]

स्वाह्वसामयोः शिल्पे स्थस्ते वामा रभे ते मां (१) पातमाऽस्य यज्ञस्योदचं
 स्वाहा । ऋक्सामयोरित्युक्-सामयोः । शिल्पे इति । रभः । ते इति । वाम् । एति । रभे ।
 । ते इति । मां (१) । पातम् । एति । अस्य । यज्ञस्य । उदच इत्युक्-ऋचः ।

कृष्णाजिनस्य शुक्लकृष्णे अङ्गुष्ठद्विलिप्यां संवृशति— 'ऋक्सामयोः' इति । अचतुरा-
 दिसूत्रेण (पा ५.४.७७) ऋक्सामशब्दोऽचप्रत्ययान्तो निपातितः । हस्तविपर्ययं कौशलं
 शिल्पम् । हे शुक्लकृष्णे, 'ऋक्सामयोः' शिल्पे 'स्थः' । तत्र--ऋचः, शिल्पं शुक्लम् । साम-
 कृष्णम् । "एष वा ऋचो वणो यच्छुक्लः कृष्णाजिनस्य" (तैसं ६.१.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ।
 'ने तादृशे वा युवामहम्' आ 'रभे आढमेऽस्पृशामि । रथोरेकत्वं स्मर्यते । 'ते च मया
 स्पृष्टे युवा मां पात रक्षतम् । कुत इत्यत आह--'अस्य' 'यज्ञस्य' आ 'उदच आ उदकात्
 आ समातेरिति यावत् । ऋच स्तुतौ--इह तु धात्वानमेकार्यत्वात्-गतौ कृते । रतोमाभिप्रायं १७
 वा । तत उत्पूयत् संपदादिलक्षणः, किप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । कुदुत्तरपदप्रकृतिरवरत्नम्
 (पा ६.२.१३.९) । "ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने" (तैसं ६.१.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अग्निगतिः ॥ कथं--"अथ यजमानायतने कृष्णाजिनं प्राचीनधीवसुत्तरलोमोपस्तृणाति" ।
 तस्य शुक्लकृष्णे संवृशति शुक्लं ह्युद्यो भवति "कृष्णेऽङ्गुलिर्ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामा रभे ते मां
 पातमाऽस्य यज्ञस्योदच इति" (यौग्वी ६.५) इति । हे शुक्लकृष्णे रभे, युवाम् 'ऋक्सामयोः' संबन्धिनी १५
 चित्रे भवतः । एतच्च ब्राह्मणे स्पष्टीभविव्यति । तादृशो 'ते युवा स्पृशामि । 'अस्य' 'यज्ञस्य' 'देवयगु-
 त्तमा तयोपलक्षिता या कर्मसमाप्तिस्तरपर्यन्तं' ते युवा पालयतम् । इमं मन्त्रमवतारयन्नाध्यायिकया
 "शिल्परं, विचारयति" "ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने कृष्णे रूपे कृत्वाऽपक्रम्यातिष्ठत-
 तेऽमन्वन्त यं वा इमे उपावरयन्तः स इदं भविष्यतीति ते उपामन्त्रयन्त ते अहोरात्रयोर्महिमानमपनिधाय
 देवानुपावर्ततामेव वा ऋचो वणो यच्छुक्लः कृष्णाजिनस्यैव साम्नो यत् कृष्णम्" (तैसं ६.१.३) इति । २०
 "ऋक्सामे देवते" केनापि निमित्तेन देवयज्ञार्थमात्मानमप्रकाशयमाने आत्मतिरोधानाय कृष्णद्यो
 भूरा तदीयं रूपं संपूर्णं कृत्वा देवेभ्योऽपक्रम्य बहिर्दगूढे अतिष्ठताम् । देवा विचारितवन्तो यं
 पुरुषमिमे ऋक्सामे प्राप्स्यतः "स इदं यज्ञफलं प्राप्स्यतीति । देवास्तु ऋक्सामे रहसि केनाधुपाये-
 नोपचिन्दितावन्तः । ते उभे अहोरात्रमहिमानं शुक्लकृष्णयणद्वयं स्वकीये यगदारीं स्थापयित्वा देवसमीप-
 मागच्छताम् । कृष्णाजिनस्य यत् शुक्लं स एव ऋच स्वोक्तोऽङ्गो वणः । यत् कृष्णं स एव साम्ना २५

२४. संभाषितोऽयं पाठः । तं, ति--उदयनादुत्थानादः, मै--उदयान् । २५. मै 'आ' नास्ति ।

२२. इ.उ-लोमास्तृणाति । २३. उ.ना.पा.हा-कृष्णेऽङ्गुलिरिति ऋक्सामयोः । २४-२४.क-
 येयस्युत्तमा तयोपलक्षिता वा आत्मसमाप्तिस्तत्पर्यन्तम् । २५-२५. इ.उ.ना.पा-शिल्पं दर्शयति । २६-
 २६. इ.उ.तं.ना.पा.हा-ऋक्सामदेवते । २७. इ.उ.पा-मप्रकाशम् । २८-२८. आ.पा.हा-संपूर्णं रूपम् ;
 इ.उ.पा-संपूर्णम् ; क.ना-संपूर्णरूपम् । २९-२९. तं-सहस्रम् ; इ.उ.ना.पा.हा-सं । ३०. इ.उ.पा- ३०
 साम्नाम् ।
 तैसं १५॥

इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दंष्टं वरुण स शिक्षाधि
ययाऽति विश्वा दुरिता तरेम सुतमीणमधि नायं

इमाम् । धियम् । शिक्षमाणस्य । देव । क्रतुम् । दक्षम् । वरुण । समिति । शिक्षाधि ।
यया । अतीति । विश्वा । दुरितेति दुः-इता । तरेम । सुतमीणमिति सु-तमीणम् । अधीति । नायम् ।

- ५ कृष्णाजिनमभिसर्पति—‘ इमाम् ’ इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ तत्र देवशब्दान्तः प्रथमः ।
‘ इमाम् ’ अग्निष्टोमविषयां ‘ धियं ’ प्रज्ञां ‘ शिक्षमाणस्य ’ उपाददानस्य पुरुषस्य । शिक्ष विद्योपादाने ।
“ अदुपदेशात् ” (पा ६.१.१८६) इति छत्वार्षधातुक्रान्तात् धातुस्वरः (पा ६.१.१६२) ।
‘ दक्षम् ’ अभिवृद्धिकारम् । दक्ष वृद्धौ शीघ्राय च । ‘ प्रवर्तकं वा । ‘ क्रतुम् ’ अग्निष्टोमाख्यमिममस्म-
दीयं धामं हे ‘ देव ’ वरुण, ‘ स ’ शिक्षाधि संशितं कुरु । स्वकार्यसमर्पमित्यर्थः । स्पतेल्लोठि “ बहुलं
२० छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः, “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.४.७८) इत्यभ्यासस्येत्वम्,
“ सेर्धपिष्ठ ” (पा ३.४.८७) इति, “ वा छन्दसि ” (पा ३.४.८८) इत्यपिष्ठप्रतिषेधाद्
पिष्ठेन डित्वाभावात् “ अडितश्च ” (पा ६.४.१०३) इति धिभावः^{२१} । इदानीं धीर्ब्रह्मेश्वर-
‘ यया धिया ’ विश्वा ‘ दुरिता विश्वानि दुरितानि । “ शेष्ट्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.१.७०) इति
शिखोपः^{२२} । दुःखेन यन्ति एतेष्विति दुरितानि । “ क्तोऽधिकरणे च ” (पा ३.४.७६)
२५ इत्यधिकरणे निष्ठा । याथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । श्रेयसो विधातकानि
कर्माण्युच्यन्ते । तानि सर्वाणि यया ‘ अति ’ तरेम अतिक्रम्य गच्छेम तामिमां धियमिति संबध्यते ।

- स्वीकृतो रात्रेर्बर्णः ॥ शिल्पवस्तुपपाद्य मन्त्रं व्याचष्टे—“ ऋक्सामयोः शिल्पे स्य इत्याहर्षसामे एवाव रूपे ”
(तैस ६.१.३) इति ॥ य केवलमृक्सामप्राप्तिः । किंत्वहोरात्रसारप्राप्तिरित्याह—“ एष वा ब्रह्मो वर्णो
ययुर्कं कृष्णाजिनस्यैष रात्रिया यत् कृष्णं यदेवैनयोस्त्वत्र म्पकं तदेवाव रूपे ” (तैस ६.१.३) इति ।
२० एनमोरोहोरात्रयोः संबन्धि यत् सारं^{२३} तत्रर्षसामयोः शुद्धं^{२४} तदपि प्राप्नोति । विधत्ते—“ कृष्णाजिनेन
दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्वपं यत् कृष्णाजिनेन ब्रह्मणैवेन दीक्षयति ” (तैस ६.१.३) इति । ब्रह्म वेदस्त-
द्रूपत्वं कृष्णाजिनस्य । ऋक्सामशिल्पधारित्वात् तद्रूपपन्नम् । दीक्षयति कृष्णाजिनेन यजमाने योजयति ।
योजनं द्विविधम् । आस्तीर्णस्य कृष्णाजिनस्याऽऽरोहणमन्यस्य कृष्णाजिनस्य प्रावरणं च । मत्प्रकार
आपस्तम्बेन दार्शितः—“ कृष्णाजिनेन यजमानं दीक्षयति । आभ्यां समस्य दीक्षेतान्तर्मांसाभ्यां
२५ बहिल्लोमाम्याम् । यत्केकं स्यादक्षिणं^{२५} पूर्वपादं प्रतिपीन्येत^{२६} ” (आपधौ १०.८.११-१३) इति ॥

इमामिति ॥ कथ्यः—“ अथ दक्षिणं जाम्बाच्यामभिसर्पतीमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं
दंष्टं वरुण स शिक्षाधि ययाऽति विश्वा दुरिता तरेम सुतमीणमधि नायं रुहेमेति ” (बौध्नी ६.५) इति ।

२६. तं. ति-सीधप्रवर्तकम् । २७. यै-इदमावः । २८. यै-शलोपः ।

३१-३१. आ-तत्रर्षसामयोर्न्यक्तं गूढम् ; ना.पा.हा-न्यक्तं गूढम् ; इ.उ-न्यक्तगूढम् ; मां-
, ‘ तत्रर्षसामयोः गूढम् ’ नास्ति । ३२-३२. आ.ना-पूर्वं पादं प्रतिपीन्येत ; तं-पूर्वं पादं प्रतिपिच्येत ; म२-
-पूर्वपादं प्रतिपिच्येत ।

रुहेमोर्गस्याङ्गिरस्यूर्णप्रदा ऊर्जं मे यच्छ पाहि मा मा मा

रुहेम् । ऊर्क् । असि । आङ्गिरसी । ऊर्णप्रदा इत्यूर्ण-प्रदाः ।

ऊर्जम् । मे । यच्छ । पाहि । मा । मा । मा ।

ननु दुरितसागर तितिर्पूर्णां सम्पक्प्रज्ञावतामपि^{२१} कथाचिन्ताया भवितव्यमित्यत आह—
सुतर्माणम् इति । सुष्ठु दुरितानां तारणकुशलम् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा ३.२.७५)
इति तत्तर्तेमनिन्प्रत्ययः । वृद्धुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । ईदृशीं “नावम् अग्निप्रोमा-
मिका वयम् ” अधि “रुहेम् आरूढा”^{२२} भूयास्म अनेन चर्माधिरोहणेनेति । रुहेरादिपि लिङ्,
“लिङ्पादिष्वद्” (पा ३.१.८६) । “यज्ञो वै सुतर्मा नौः” (ऐत्रा १.१३) इति ब्राह्मणम् ॥
“कृष्णाजिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतदूपं यत्कृष्णाजिनम्” (तैस ६.१.३) इति ब्राह्मणम् ॥

मेखला पर्यस्यति—‘ऊर्जसि’ इति ॥ ऊर्जयतेः सपदादिच्छ्रणः क्तिप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । १०
बले रसो वाऽभिधीयते । अङ्गिरसामियम् आङ्गिरसीति यामङ्गिरसो व्यभजन्त । “अङ्गिरसः सुवर्गं
लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त” (तैस ६.१.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ हे मेखले, “आङ्गिरसी” ऊर्क्
त्वम् “असि । ऊर्क्परिणामभूतैः शरैः निमित्तत्वात् ऊर्ज्यपदेशः । पुनश्च विशेष्यते, “ऊर्णप्रदाः

हे “वक्ष्ण” “वेव” “इमाम्” अग्निप्रोमविषयो “धियम्” उपादानस्य यज्ञमानस्य संबन्धिनं “दक्षं
समृद्धमग्निप्रोमं” “क्रतुं” “स” “विज्ञाधि” सम्बन्धुपदिश्य पारं नय । वयमपि पारं गन्तुं सर्वाणि विष्णुत्व- १५
दुरितानि “यथा नावाऽश्वत्थं” तरेम तां सुखेन तरणे स्मर्यामिमां कृष्णाजिनरूपां “मायम्” अधि “रुहेम् ॥
मन्त्रस्य स्वार्थतामाह—“ इमां धियम् शिक्षमाणस्य देवेत्याह यथायजुरेवैतत् ” (तैस ६.१.३) इति ॥

ऊर्जिति ॥ औधायनः—“प्रदक्षिणं मेखलां पर्यस्यत्पूर्वाङ्गिरस्यूर्णप्रदा ऊर्जं मे यच्छ ।
पाहि मा मा मा हिंसीरिति ।..... । अथ यज्ञमानं वाससा प्रोर्णैति विष्णोः शर्मासि शर्मं यज्ञमानस्य
शर्मं मे यच्छेति । वसन्त्यासीकाशेषु यज्ञमानं वाचयति नक्षत्राणां माऽसीकाशात् पाहीति ” (बौध् ६.५) २०
इति ॥ हे मेखले, स्वमङ्गिरसां संबन्धिष्यशरसरूपा कम्बलवन्मृदुः “असि । अतो अशरसे” मे प्रयच्छ । मां
पालय । हिंसां “वद्वन्धनेन वेदनारूपां” मा कुरु । हे वक्ष्ण, खे “विष्णोः सुखप्रदम्” असि । “यज्ञमानस्य
सुखं प्रयच्छ, ममपि सुखं प्रयच्छ । हे वक्ष्ण मां नक्षत्रप्रकाशात् ” पाहि । शाखान्तरानुसारेण हे उष्णीष इति
बा^{२३} व्याख्येयम् ॥ तदिदं औधायनेन मन्त्रक्रममनुसृत्योक्तम् । आपस्तम्बस्तु ब्राह्मणक्रममनुसृत्य वक्षमेख-
लयोः पीत्रार्पणमाह—“ विष्णोः शर्मासीत्यनेन वाससा दक्षिणमशरं यज्ञमानः प्रोर्णते । नक्षत्राणां माऽसी- २५
काशात् पाहीति शिरः । उष्णीषेण “प्रदक्षिणं क्षिरो वेष्टयत इति वाक्यसन्नेयकम् । शरमयी मौञ्जी वा
१०.९.८-१४) इति । रज्जुसज्जी मेखला । ज्वासरश्च योक्त्रम् ॥ वक्ष्मावरणं विधत्ते—“ गर्भो वा एष

२९. पं-सम्पक् ज्ञानवताम् । ३०. तं, हि-कथापि नावा । ३१. मै-अधिरूढाः । “शुद्धकृतः
पाठः । लिखितपुस्तकेषु मुद्रितपुस्तके च “सुतर्माणम्” इत्यस्ति ।

३३. आ.ना.पा.हा-वन्धनेन । ३४. आ.ना.पा.हा-‘वा’ नास्ति । ३५. आ.ना.पा.हा-
‘प्रदक्षिणम्’ नास्ति ।

हि॒स्तीर्वि॒ष्णोः शर्मो॑ऽसि शर्मं यज॑मानस्य शर्मं मे॒ यच्छ॑ नक्ष॒त्राणां मा॑ऽतीकाशात्

हि॒स्तीः । वि॒ष्णोः । शर्मं । अ॒सि । शर्मं । यज॑मानस्य । शर्मं । मे ।

यच्छ॑ । नक्ष॒त्राणाम् । मा । अ॒तीका॑शात् ।

ऊर्णा अयिसूत्रं तद्वन्मृद्धी । अद्द मर्दने । असुत्रान्ययः (उ ६३८) । “ दद्यापोः सन्नाहन्मदो-
१५ बद्धुलम् ” (पा ६.३.६३) इति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(पा ६.२.२) । ईदृशी त्वम् “ ऊर्जं बलं महां यच्छ देहि पाहि च माम् । तिङः परत्वान्न
निहन्यते (पा ८.१.२८) । “ मा च मा हिंसीः ॥

वाससा च यजमानं प्रोणोति—“ विष्णोः ” इति । “ विष्णोः अपि शर्मं सुखम् असि सुख-
हेतुरसि । “ यज्ञो वै विष्णुः ” (तैसं ६.१.४) । किंच “ यजमानस्य शर्मं असि । लसार्थभातुकानु-

२० दात्तत्वे (पा ६.१.१८६) बातुस्वरः (पा ६.१.१६२) । ईदृशास्त्वं मल्लमपि शर्मं यच्छ देहि ॥

वसनच्छिद्रेषु यजमानं बांचयन्ति—“ नक्षत्राणाम् ” इति ॥ अतीकाशच्छिद्रम् अतीत्य
काशत् इत्यतीकाशः । पचाद्यच् (पा ३.१.१३४) । ध्व बा३धिकरणे (पा ३.३.१२१) ।
उभयत्रापि यायादिस्वरेणात्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । “ इकः काशे ” (पा ६.३.१२३)
इति दीर्घत्वम् । नक्षत्राणां संग्रन्धी योऽतीकाशः नक्षत्रदेवत्वत्वात् “ नक्षत्राणाम् अतीकाशः इति ।

२५ यदीक्षित उल्वे वासः प्रोणुते तस्माद्गर्भोः प्रायुषा जायन्ते ” (तैसं ६.१.३) इति । दीक्षितस्य
गर्भरूपत्वं बद्धुचप्राहणे प्रपञ्चितम्—“ पुनर्वा एतमृषिब्रूते गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति ” (पैमा १.३)
इति । पदसदृशं गर्भवेद्यनुमन्त्रम् ॥ १६ विपक्षवाद्यपुरःसरमाच्छादनस्यापनयनकालं विधत्ते—“ न पुरा
सोमस्य क्रवाद्यपोर्वीत यत् पुरा सोमस्य क्रवाद्यपोर्वीत गर्भोः प्रजानां परापातुकाः स्युः क्रीते सोमेषोर्णुते
जायत एव तदयो यथा वल्लोपाशसं प्रायपोर्णुते तागोव तत् ” (तैसं ६.१.३) इति । सोमे क्रीते

२० यत् तदैव जायते ततो ब्रह्मपण्यम् पुच्छम् । किंचात्यन्तधनमन्तं राजादिकं प्रति जनानां विद्वद्वाप्यां
पार्श्वद्वयैः “ यादीकादिभिः ” सभायाः आवरणपटो यथाऽपनीयते तागोव तदिति द्रष्टव्यम् ॥ “ ऊर्गस्या-
क्षिरसी ” इत्यस्यार्थमाद्यप्रायिकम् दशैयम् मेखलां विधत्ते—“ अक्षिरसः सुवगे लोकं यन्त ऊर्जं इवमजन्तं
ततो यदप्रक्षिप्यत ते शरा अभवन्मूर्ध्वै शरा यच्छरमयी मेखला भवत्पूजेमेवाव रूधे ” (तैसं ६.१.३)
इति । अक्षिरलोमकानामष्टोषां परस्परमन्तरसे विभज्यमाने यदवशिष्टं तच्छरनामकनृणाविशेषरूपेणाऽऽवि-

२५ भूतं तस्मात् “ ऊर्गसि ” इत्यादिमन्त्र उपपन्नः । मेखलायन्तधनप्रदेशं विधत्ते—“ मध्यतः क्षे नद्यति मध्यत
एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुजते ” (तैसं ६.१.३) इति । अस्य यजमानस्य शरीरमन्धे
रसं स्थापयति । तस्मात्सर्वेऽपि मध्य ऊर्जा भुजते रसं धारयन्तीत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरेण मध्यदेशं स्तूति-
“ ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाम्यै मेध्यमवाचीनमम्रेष्यं यन्मध्यतः संनद्यति मेष्यं चैवास्यामेष्यं च द्यावतंयति ”
(तैसं ६.१.३) इति ॥ शरमयत्वं प्रवक्ष्यति—“ इन्द्रो ब्रूवाय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत्

३० रभ्यस्तृतीयं रभ्यस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अशीयन्ति ते शरा अभवन् तच्छराणां शरत्वं वज्रो वै शराः

३६. आ-विपक्षे वाप्यपुरः । “ शुद्धीकृतः पाठः ॥ लिखितपुस्तकेषु मुद्रित-पुस्तकेषु च “ यादिका-
दिभिः ” इत्यस्ति । “ क्षणियज्योतीकम् ” (पा ४.४.५९) इति सूत्रेण “ यादीक ” इत्येवं साधु । ३७. त-
याजकादिभिः । ३८. उ.जा.पार्श्वोद्वा-सभायाम् ।

पाहीन्द्रस्य योनिरसि (२) मा मा हिंसीः
पाहि । इन्द्रस्य । योनिः । असि (२) । मा । मा । हिंसीः ।

तस्मात् मां पाहि । हे वासः, अतीकाशनिमित्तमनाच्छादनं दोषत्वेन न मन्तव्यम् । नक्षत्राण्येव
हि तं दोषं परिहरिष्यन्तीति भावः ॥

कृष्णविपाणे यजमानाय प्रयच्छति—‘ इन्द्रस्य ’ इति ॥ ‘ इन्द्रस्य अपि ’ योनिः कारणम् ५
‘ असि त्वम् । ईदृशी ’ इत्वं ‘ मा ’ मा ‘ हिंसीः । त्वां यजमानाय प्रयच्छामीति भावः । “ यज्ञो
दक्षिणामग्न्यायत्तां समभवत् ” इत्यारभ्य “ सा कृष्णविपाणाऽभवत् ” (तैसं ६.१.३) इत्यन्ते
ब्राह्मणे स्पष्टमिन्द्रयोनित्वमस्याः ॥

ध्रुवः खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृष्यो यच्छरमयी मेखला भवति यज्ञेनैव साक्षात् ध्रुवं भ्रातृष्यं मध्यतोऽप
हते ” (तैसं ६.१.३) इति । ये यज्ञस्यान्तःशीर्षाः ध्रुवावपवास्ते तारावपारुणरूपाः तारा अभवन् । १७
गुणं विधत्ते—“ त्रिवृद्भवति त्रिवृद्धिं प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति ” (तैसं ६.१.३)
इति । प्राणापानम्यानवृत्तिभिः प्राणस्य त्रिगुणत्वम् ॥ गुणान्तरं विधत्ते—“ पृथ्वी भवति रज्जुतो व्यावृत्तौ ”
(तैसं ६.१.३) इति । रज्जुणां सुक्ष्माणां खट्वादिस्थितानाम् ॥ मेखलायोरुक्तयोर्ध्ववृत्त्यां विधत्ते—
“ मेखलायां यजमानं दीक्षयति योक्षेण पर्त्वा मिधुनत्वाय ” (तैसं ६.१.३) इति । मेखला यजमानस्य
खी, योक्षरूपः परम्याः पुमानिति प्रत्येकं मिधुनत्वम् ॥ १५

इन्द्रस्येति ॥ वीधायनः—“ अथास्यैवा कृष्णविपाणा त्रिवलिर्वा पञ्चवलिर्वा शाण्या रज्ज्वा
परितृण्णां तां यजमानाय प्रयच्छतीन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिंसीरिति यजमानः प्रतिगृह्णाति ”
(बौध् ६.५) इति । आपम्नस्यो मन्त्रैर्बध्ने मेने (आपधौ १०.१.१०) ॥ कृष्णविपाणाया इन्द्रयोनित्व-
मावयामिकया विनादयत् विधत्ते—“ यज्ञो दक्षिणामग्न्यायत्तां समभवत् तदिन्द्रोऽवापत् सोऽमग्नयत्
यो वा इतो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायत सोऽमग्नयत् यो वै २७
मदितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुसृज्य योनिमाच्छिनत् सा सूतवशाऽभवत् तत्
सूतवशास्यै कर्म तत् हस्ते न्यवेष्टयत् तां मृगेषु न्यदधात् सा कृष्णविपाणाऽभवत् इन्द्रस्य योनिरसि मा मा
हिंसीरिति कृष्णविपाणां प्र यच्छति सयोनमेव यज्ञं करोति सयोनं दक्षिणां सयोनमिन्द्रं सयोनि-
त्वाय ” (तैसं ६.१.३) इति । यज्ञदेवस्य दक्षिणादेव्या ‘ संयोगमिन्द्रोऽवगत्य ’ ततो जातः सर्वमिन्द्र-
मैश्वर्यं प्राप्स्यतीति निश्चित्य स्वयमेव दक्षिणां प्राविश्य ततोऽजायत । पुनरपि स्वभादपरः तया जनिष्य- २५
माणः सर्वं प्राप्स्यतीति मत्वा मातृयोनिमाच्छिनत् । सा च माता सकृत्प्रसूना पश्चात् वियोनित्वेन
वन्ध्याऽभवत् । ततो लोके पञ्चाशद्वर्षाः सूतवशा संपन्ना । ततस्तां योनिं हस्ते वेष्टयित्वा पश्चात् वलिभिः

३२. त-त्वमतः]

[दीक्षाः]

- कर्तव्यमिति स्वयमेवाह वाक् तस्मात् त्वयाऽनुज्ञातोऽहं प्रथमं तावत् मनसा यज्ञम् आ रमे यज्ञमिमुखं मनः कर्तोमीति । “मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति” (तैसं ६-१-४) इति ब्राह्मणम् । किञ्च तस्या एव वचनेन वाचापृथिव्यां यज्ञमारभे यज्ञसाधनानां यज्ञजानां वाचापृथिव्योः स्थितत्वात् ॥ “वाचापृथिव्योर्हि यज्ञः” (तैसं ६-१-४) इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—वाचापृथिव्योः स्थित्यर्थं यज्ञमारभे । वाचापृथिव्योर्हि यज्ञः स्थितिहेतुत्वेन वाच्यते । “देवता-द्वन्द्वे च” (पा ६-२-१४१) इति युगपत् पूर्वोक्तपदयोः प्रकृतिसत्त्वम् । वाचाशब्द आद्यु-दात्तः । पृथिवीशब्दो ङोपन्तोऽतोऽदात्तः । किञ्च पुनरपि तस्या एव वचनेन अतोऽन्तरिक्षात् यज्ञमारभे । अन्तरिक्षानुगृहीतत्वात् सवार्थानाम् । “अन्तरिक्षे हि यज्ञः” (तैसं ६-१-४) इति च ब्राह्मणम् । किञ्च पुनरपि तस्या एव वचनेन वातात् यज्ञमारभे । आत्मसमवेतत्रियाशक्तिः रूपपरिस्पन्दात्मा प्राणो वातः । ततो यज्ञमारभे, तदधीनत्वात् सर्वव्यापारणाम् । “वाताद्वा” अव्यप्येयं प्रयुङ्क्ते” (तैसं ३-३-२) इति ब्राह्मणम् ॥
- ॥ इति प्रथमस्य काण्डस्य द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

- “अथाहुगुलीर्न्यञ्जति । स्वाहा यज्ञं मनसेति द्वे । स्वाहा दिवे इति द्वे । स्वाहा पृथिव्या इति द्वे । स्वाहोत्तोरन्तरिक्षादिति द्वे । स्वाहा यज्ञं वातादा रमे इति मुष्टी करोति वाचं यच्छति” (आर्षधौ १-०-१३-४) इति ॥ स्वाहाशब्देनाश्वयेन यथाश्राद्धाणामर्थोऽपलक्षणीयोः । मनसा यज्ञम् अभिगच्छामि । वाचापृथिव्योरन्तरिक्षे च यज्ञ आश्रितः । साक्षादेव यज्ञं वाचोः प्रसादात् आ रमे सोऽयमुपलक्षणप्रकारः ॥ तदेव दर्शयति—“स्वाहा यज्ञं मनसेत्वाह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति स्वाहा वाचापृथिवीभ्या-मित्याह वाचापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वाहोत्तोरन्तरिक्षादित्याहन्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं वातादा रमे इत्याहारं वाच यः पवते स यज्ञश्चमेव साक्षादा रमे” (तैसं ६-१-४) इति । वातस्य क्रियाहेतुत्वाद्यज्ञरूपत्वम् ।
- अत्र द्वयोर्हस्तयोः कनिष्ठिकाभ्यां चतसृणामङ्गुलीनां चतुर्विंशत्यङ्गुलीनां यज्ञमेव न्येयं भावः । यज्ञमेव मन्त्रेणाङ्गुल्याभ्यां चतुर्विंशत्यङ्गुलीनां नियमश्च । तदेतद्विधत्ते—“मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य प्रारम्भे” (तैसं ६-१-४) इति । अथमन्त्रं यज्ञयति ॥ अथर्वयोः कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—“अदीक्षिष्यां ब्राह्मण इति त्रिरुक्त्वाह देवेभ्य एवेन प्रांसह त्रिरुक्त्वाह देवेभ्य एवेन देवमनुष्येभ्यः प्रांसह” (तैसं ६-१-४) इति ॥ स्वीकृतवाङ्निषमस्य नक्षत्रेदयात् पुरा विमोक्तं निषेधति—“न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं वि सृजेत् यत् पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं वि सृजेत् यत् विच्छिन्नात्” (तैसं ६-१-४) इति ॥ कालविदोषे वाग्विमोक्तं विधत्ते, विमोक्तकाले च प्रत्ययं कंचित् प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—“उद्धितेषु नक्षत्रेषु नत्तं कृणुतेति वाचं वि सृजति यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभि वाचं वि सृजति” (तैसं ६-१-४) इति । यज्ञार्थं स्वीकृतं वाङ्निषमादित्यं धत्तं यस्पातो यज्ञव्रतः । तथा सति अस्य क्षीरसंपादत्प्रैषस्यापि यज्ञार्थत्वमन्यथा वाग्विमोक्तो दोषकारी ॥ नक्षत्रेदयात् पुरा लौकिकानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह—“यदि विमोक्तद्वेष्णवीष्टमनुष्ठाय यज्ञो वै विष्णु-यज्ञेनैव यज्ञ संतनोति” (तैसं ६-१-४) इति । द्वेष्णवी “विष्णो त्वं नो अन्तमः” (तैसं ३-१-१०) इति केचित् । “इदं विष्णुः” (तैसं १-२-१३) इत्यन्ये ॥
- अत्र विनियोगसंग्रह—“आकृत्य ब्रह्मयात् पदमिदं वसमेत्यजिनं स्थोत ।

“इमामभिनमारोहेद्विष्णुत्वात्पूजति मेखलाम् ॥ २ ॥

दीक्षा] :

विष्णोर्वक्षणेणुते तं नक्षत्रवावेष्टयेच्छ्रः ।

इन्द्र दद्यात् कृष्णान्द्राङ्गं कृष्यै लोष्टोदितस्तथा ॥ २ ॥

सुषि कण्डूयनं मूर्ध्नि स्पृष्ट दण्डपरिग्रहः ।

स्वाहाऽङ्गुलीर्हयोर्न्यजेत् पञ्चमेदेन विंशतिः ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ भीमांसा ॥ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्टयेत्तुक्तितः क्रमात्” ।

युक्तः संस्कार इष्टयैव दण्डादेर्यजकस्वतः ॥ ” (जैम्या ५.३.१६) इति ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे श्रूयते—“जातान्वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदीक्षिष्यमाणः”

(म. तैत्ति १.५.९; मेस ३.६.१) इति । अन्यदपि “युतम्—“दण्डेन दीक्षयति” । “मेखलया दीक्षयति” (तेस ६.१.३) “कृष्णाग्निनेन दीक्षयति” (तेस ६.१.३) इति । तत्र “इष्टिवत् दण्डादीनामपि साधन- १०
त्वाभिधानात् सर्वैरियं दीक्षेति चेत् । मैवम् । इष्टे क्रियारूपत्वात् संस्कारहेतुत्वं युक्तम् । दण्डादयस्तु
ब्रह्मरूपा न पुंरूपं संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चेतावता दण्डादिवैयर्थ्यम् । “दीक्षितोऽयम्” इत्यभिष्यक्तिरूपस्य
“इष्टस्य प्रयोजनस्य सज्जावात् । तस्मादिष्टयैव दीक्षा सिध्यति ॥

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“दण्डदीक्षा दक्षिणा तु वारं द्वादशभिर्युतम् ।

द्वयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येयुक्तिसंभवात् ॥

मुख्याद्द्वयार्थं मैवं पारंपर्यविदम्ब्यता ।

वचनस्य न युक्ताऽतः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ॥ ”

(जैम्या ३.७.९-१०) इति ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणे श्रूयते—“दण्डेन दीक्षयति” इति । “तस्य द्वादशवारं दक्षिणा” २०

(तात्त्वा २१.१.११) इति च । तत्र दीक्षा “मुख्याङ्गयोरुभयोरुपरकरोति । तथा दक्षिणाऽपि । न
च वाच्यं ‘दीक्षा सोमस्य, दक्षिणा सोमस्य’, इति वाक्ये पठ्या मुख्यसंबन्ध एवावगम्यते
न त्वत्संबन्ध इति । दीक्षादक्षिणे साक्षात् सोमेनैव संबन्धीयम् । स सोमः पुनरङ्गैः संबध्यत इति परं
परया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि संबन्धोऽस्ति । तस्मादुभयार्थं दीक्षादिकमिति ज्ञाते ह्यम्—अप्यवहितसंबन्ध
एव पठ्या अभिधेयोऽर्थः । तदसंभवे तु परंपरया संबन्धः कथंचित् गृह्येत । इह तु तत्संभवात् पारंपर्यं २५
न युक्तम् । तस्मात् प्रधानार्थं दीक्षादिकम् ।

“चतुर्थस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता ।

उतार्थकर्मताऽऽद्योऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः ॥

४५. ना.म२-अग्रिमः । ४६. इ.उ.तं.ना.पा.भा.म२.हा- ‘दीक्षाप्रकरणे’ नास्ति । ४७. इ. ३०

उ.ना.पा.भा.हा- ‘युतम्’ नास्ति । ४८. इ.उ.ना.पा.भा.हा- ‘इष्टिवत्’ नास्ति । ४९. तं.म२-‘इष्ट’ ।

५०. आ.तं.ना.म२.हा-मुख्याङ्गयोरुभयम् । ५१. तं-परंपरा । ५२-५२. इ.उ-चतुर्थस्य द्वितीय पादे ;

आ.क-चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे ।

तैत्ति १६

युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया ।

स्थित्वा प्रैषानुवचने दण्डोऽपेक्ष्योऽर्थकर्म तत् ॥ ” (जैम्या ४-२-१२-१३) इति ॥

ज्योतिष्टोमे ध्रुवते—“ क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ” (तैस ६-१-४) इति । तदेत-
दण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म । कुतः ? दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् । यजमानो ह्यध्वर्युणा दीक्षासिद्धयर्थं
५ दत्तं दण्डमा सोमक्रयाद्वारयति । अत एवासंज्ञातम् “ दण्डेन दीक्षयति ” इति, “ यदीक्षित-
दण्डे प्रयच्छति ” (तैस ६-१-४) इति च । तस्मादुपयुक्तस्य “ दण्डस्य दानं प्रतिपत्तिरिति चेत् ।
मैवम् । दण्डे भविष्यदुपयोगस्तथापि “ सत्रावात् । यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा प्रैषानुवक्षति तदानीमवलम्बनाय
दण्डोऽपेक्षितः । अत एवासंज्ञातम्—“ दण्डी प्रैषानुवाह ” इति । तथा “ प्रतिपत्तिकर्मरूपादुपयुक्त-
संस्कारादर्थकर्मरूप उपयोक्ष्यमाणः संस्कारः प्रशस्तः । उपयोजयितुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः ।
२० उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपस्य संस्कारस्याऽऽवृत्त्यापयवसायिरयेन तत्कार्यव्यवसानाभावाद्प्रशस्तत्वम् ।
तस्मात् मैत्रावरुणसंस्काराय “ दण्डदानमर्थकर्म ” । तथा सति निरूपयताऽसत्यपि दीक्षिते दण्डसंपादनस्यैतत्
दानं “ प्रयोजकम् ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ उत्तिष्ठन् प्रवदेद्ग्रीद्रीद्रीनित्यादिकं तथा ।

कृणुत मममित्येवं पठन् याचो विमुञ्चते ॥

मन्त्रा विधेयौ कालो वा मन्त्रावुपानमोकयोः ।

विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ ॥

मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते ।

अगत्या लक्षणाऽप्यस्तु तेन कालो विधीयते ॥ ”

(जैम्या ३-२-९-११) इति ॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति—“ उत्तिष्ठन्नाहम्रीद्रीन् विहर ” (द्र. तैस ६-३-१) इति । तथा

“ प्रतं कृणुतेति पाथं विसृजति ” (तैस ६-१-४) इति । तथाऽऽग्नीध्रे संबोध्याम्निविहरणादिप्रवरूपो मन्त्रो-

ऽनेन याचयेनोपानमोपतया विनियुज्यते । तथा मुष्टिं कृत्वा नियमितवाचो दीक्षितस्य वाग्विमोके “ प्रतं

कृणुत ” (तैस ६-१-४) इति मन्त्रो विनियुज्यते । न चाग्नेरुपानमिसोकशब्दो काललक्षकौ । “ तत्कालयो-

विधेयत्वे सति लक्षणाया ” अन्वयव्यत्वमिति प्राप्ते इमः—अग्निविहरणमपि पयःपानरूपप्रतसंपादनमपि

यान्वितायेव मन्त्रो, न तृपाने वाग्विमोके च । अतोऽसमर्थयोर्विनियोगान्मवादादगत्या लक्षणामप्यङ्गीकृत्य

कालो विधीयते ॥

अथ छन्दः ॥ ‘ आचो देवीः ’ इति त्रिपदा विवाहः । ‘ विंश देवस्य ’ इत्युष्टुप् । ‘ इमां

विषम् ’ इति त्रिष्टुप् ॥

३० इति धीमत्यायणाचार्यविरचिते माधवीये-वेदार्थप्रकाशे कृणुतवर्तुर्दीपवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

५३. ६. ३ “ दण्डस्य ” नास्ति । ५४. म. २-सोमवात् । ५५. वा. ३. ना. पा. हा-प्रतिपत्तिरुपा ।

५६. तै-निरुपेयादानं । म. २-दण्डदानं । ५७. तै-प्रयोजनं । ५८-५८. ६. ३. म-नाकालयोर्विधेयत्वात्के

लक्षणायाः । ना. पा. हा-तन्वात्ययोर्विधेयत्वात्के लक्षणायाः ।

देवयजनस्वीकारः]

दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वचोर्धां यज्ञवाहसं सुपारा नो असद्वशे ।

दैवीम् । धियम् । मनामहे । सुमृडीकामिति सु-मृडीकाम् । अभिष्टये । वचोर्धामिति वचः-धाम् ।

यज्ञवाहसमिति यज्ञ-वाहसम् । सुपारेति सु-पारा । नः । असत् । वशे ।

मध्यरात्रे प्रबुद्धो यजमान आचामति—‘दैवीं धियम्’ इत्यनुष्टुभां त्वतुणदया ॥ देवानामिय

दैवी, यया देवान् यष्टुं शक्नोति । “देवावजगौ” (द्र. पाभा ४.१.८५ वा ३) इत्यन् । जित्वा-

दाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९७) । तां धियं मनामहे अम्यस्यामः, भूयो भूयोऽपि संपा-

दयामः । “पाद्मास्यास्थानादान्दण्डस्यतिर्सतिशदसदां पित्रजिघ्रधमतिप्रमनयच्छपश्यच्छैवीशीयसीशः”

(पा ७.३.७८) इति मनादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सा पुनर्धीः कीदृशीत्याह—‘सुमृडीकाम् ।

शोभना, मृडीका यस्यामिति बहुव्रीहौ “नञ्सुम्पाम्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

मृडं सुखने । तस्मात् “मृडेरीकन्कनौ” (द्र. उ ४७२) इति (ई) कन्प्रत्ययः । सुखयितारः सुख-

हेतवः उच्यन्ते । ‘वचोर्धां वचसो दीतेर्धात्रीम् । “आतोऽनुपसर्गे कः” (पा ३.२.३) । कृदुत्तर-

पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । ‘यज्ञवाहसं यज्ञं वहतीति यज्ञवाहाः’, तां यज्ञनिर्वहणक्षमाम् ।

“गतिकारकयोऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च” (द्र. उ ६७६) इति वचनात् “वहिहाधाभ्यदृष्टदसि”

(उ ६७०) इत्यसुन्प्रत्ययः कारकपूर्वादपि भवति । “वसेर्णित्” (उ ६६७) इति तत्रानुवर्तते । ‘ततो

बुद्धिः । यज्ञशब्दो नङ्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः (पा ३.३.९०, ३.१.३) । किमर्थं मनामहे ? ‘अभिष्टये

आभिमुख्येन या इष्टिः देवानां तदर्थम् । “एमन्नादिषु पररूपे वक्तव्यम्” (द्र. पाभा ६.१.९४ वा ६)

इति पररूपत्वम् । वर्णव्यत्ययेन वा ह्रस्वः । “तादौ च निति कृत्यतौ” (पा ६.२.५०) इति

द्वितीयेऽनुवाके दीक्षा वर्णिता । दीक्षितेन देवयजने स्वीकृत-सति सोमक्रयणादिरूपः क्रतुव्यवहार-

स्तत्र कर्तुं शक्यते इति तृतीयेऽनुवाके देवयजनस्वीकारो वर्ण्यते । तत्स्वीकारादूर्ध्वं सोमार्थं देवयजने

सोमक्रयस्यैव वक्तुमुचितत्वात् तत्स्वीकारात् पूर्वमनुवाकादौ व्रतपानद्वयसंपादने ‘अभिधीयेते’ ।

दैवीमिति ॥ बौधायनः—“अथाप आचामति दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वचोर्धां

यज्ञवाहसं सुपारा नो असद्वश इति” (बौधौ ६.७) इति । आपस्तम्बः—“दैवीं धियं मनामहे इति

हस्तावधनिजम्” (आपधौ १०.१७-९) इति ॥ अभ्योष्ठार्थसिद्धये वचं “देवताविषयां कर्मानुष्ठानबुद्धि-

मन्या” इत्युक्त्या संपादयामः । कीदृशीं ‘बुद्धिम् ? ‘सुमृडीकां सुखहेतुं यज्ञचर्यसत्पारणहेतुं यज्ञ-

निर्वाहिकाम् । सेयं बुद्धिः सुष्ठु पारं गताऽस्माकं वशे भवतु ॥ सुमृडीकामिति पदस्थाभिप्रायसाह—“दैवीं

धियं मनामहे इत्याह यज्ञमेव तन्प्रदयति” (तैस ६.१.४) इति । मृदूकरोतीत्यर्थः ॥ सुपारेति पदेन

यत्स्वचितं तदाह—“सुपारा नो असद्वश इत्याह न्युष्टिमेवाव रूपे” (तैस ६.१.४) इति । न्युष्टिः

सुप्रभातं ‘कृत्स्नयज्ञप्रकाशनमित्यर्थः ॥

* ‘मृडः कीकचकृद्गौ’ इति कौमुदीस्थः पाठः । सुष्टेऽस्मिन् ‘मृडः कीकन्निस्त्युज्ज्वलत्तादिपाठः

ग्रामादिकः’ इत्यादिका तत्त्वबोधिनीव्याख्यापि परामर्शमर्हति । १. मै-‘ताम्’ नास्ति । २. तं-ति-तस्मात् । ३.

१. इ. उ-वक्ष्यते । २. आ-संपादनेम् । ३. आ. क.-अभिधीयते । ४-४. ना-देवताविषयकामनु-

ष्ठानबुद्धिम् । ५. म२-बुद्ध्या; ना. हा-‘बुद्ध्या’ नास्ति । ६. म२-धियम् । ७. वं-कृत्स्नप्रकाश-

इत्यर्थः; म२-कृत्स्नयज्ञप्रकाश इत्यर्थः; क-कृतयज्ञप्रकाशनमित्यर्थः ।

[देवयजनस्वीकारः]

ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितारस्ते नः पान्तु ते
नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा-

ये । देवाः । मनोजाता इति मनः-जाताः । मनोयुज इति मनः-युजः । सुदक्षा इति सु-दक्षाः ।
दक्षपितार इति दक्ष-पितारः । ते । नः । पान्तु । ते । नः । अवन्तु ।
तेभ्यः । नमः । तेभ्यः । स्वाहा ।

५

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । " उपसर्गाश्चाभिवर्जम् " (फिं ८१) इत्यमिशब्दोऽन्तोदात्तः । व्युत्पत्त्य-
नवधारणात् नावगृह्यते । आभिमुख्येन देवान् यष्टुं देवां धियं मनामहे । सां च धीः सुपारा
शोभनायसाना सुष्ठु कर्मणां समाप्तिसाधनभूता । " नज्जुष्याम् " (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । यद्वा-पार तीर कर्मसमाप्तौ । सुष्ठु पारपित्री कर्मणः । पचाच्च (पा १.१.१३४) ।
२० कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । यायादिस्वरो वा (पा ६.२.१४४) । ईद्री
भूत्वा नः अस्माकं यशे असत् अस्तु अस्मद्वशे वर्तताम् । अस्तौल्लेखे " छिदोऽडाटौ " (पा ३.४.९४) इत्यङागमः । " इतश्च छेपः परस्मैपदेषु " (पा ३.४.९७) ॥

व्रतयति—' ये देवाः ' इति ॥ " प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजः " (तैसं ६.१.४)
इति ब्राह्मणदर्शनात् चक्षुरादयः प्राणाः देवाः, ते हि देवनवन्तः । " मनोजाताः जातमनसः,
२५ मनोव्यापारमन्तरेण स्वकार्यकरणासंभवात् । " निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकाष्ठसुखादिभ्यः
परवचनम् " (पा २.२.३६ वा १) इति जातशब्दस्य परवचनम् । " वा जाते " (पा ६.२.१७१)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वाभावे " बहुव्रीहौ प्रकृत्या " (पा ६.२.१) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
मनसशब्दोऽनुनप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । " मनोयुजः मनसा मननेन विषयावधारणलक्षणेन युज्यन्त
इति । " सत्सूद्विप " (पा ३.२.६१) इति किम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

२० य इति ॥ कल्पः—" अथारौ कश्चे वा चमसे वा निषिष्य व्रतं प्रवच्छति । तदक्षिणतः
परिश्रित्य व्रतयति ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो
नमस्तेभ्यः स्वाहेति " (धौश्री ६.७) इति ॥ चक्षुरादिप्राणाभिमानिनो ये देवाः सन्ति तैस्माद्
पयःपानरूपमतानुष्ठायिनोऽन्तर्बहिश्च शुद्धिसंपादनेन पालयन्तु । कीदृशा देवाः ? उत्पत्तिकाले मनसा
सहोत्पन्नाः न व्यवहारकालेऽपि मनसा युज्यन्ते । अन्यमनस्कस्य चक्षुरादिभिः संनिहितविषयाणामप्यनव-
२५ गमात् । सति ॥ मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः कुञ्जल्यः । दक्षः प्रजापतिरुपादको येषां ते
दक्षपितारः ॥ विचारपुरःसरं व्रतं विधत्ते—" प्रज्ञावादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गृहाद् न
होत्व्या इति हविर्वै दीक्षितो यज्जहुयाच्चजमानस्यावदाय जुहुयात् यच्च जुहुयाच्चपूरन्तरियाये देवा
मनोजाता मनोयुज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्तेष्वेव परोक्षं जुहोति । तत्रैव हुतं नेवाहुतम् " (तैसं ६.१.४) इति ॥ हविर्एवमर्थेवादान्तरे श्रूयते—" पुरा खलु वायैष मेघायाऽस्मानमारम्य चरति
३० यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालमत आत्मनिष्कयण एवात्य स तस्मात् तस्य नाऽऽश्यं पुरुषनिष्कयण इव

देवयजनस्वीकारः]

ऽग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिपीमहि गोपाय नः स्वस्तये प्रबुधे नः पुनर्ददः ।

अग्ने । त्वम् । स्थिति । जागृहि । वयम् । स्थिति । मन्दिपीमहि । गोपाय । नः । स्वस्तये ।

प्रबुध इति प्र-बुधे । नः । पुनः । ददः ॥

सुदक्षाः, दक्षन्त इति दक्षाः निपुणाः प्रतिपत्तारः । दक्ष बृद्धौ । पचाषच् (पा ३-१-१३४) । वृषा-
दित्वादाद्युदात्तः (पा ६-१-२०३) । शोभना दक्षा येषु मनोयुक्तेषु प्रवर्तमानेषु ते सुदक्षाः । “आयु- ५
दात्तं द्रष्टुं दृष्टसि” (पा ६-२-११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—दाक्षिण्यं दक्षः । घञन्त
आयुदात्तः (पा ६-१-१९७) । सुष्ठु दाक्षिण्यं-येषामिति बहुव्रीहौ पूर्वबहुत्तरपदाद्युदात्तता
(पा ६-२-१) । यद्वा—सुष्ठु दक्षाः सुदक्षाः । “परादिदृष्टसि बहुलम्” (पा ६-२-१९९)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘दक्षपितारः, दक्षं पिता पितृस्थानीयं मनो येषां ते दक्षपितारः । “ऋत-
दृष्टसि” (पा ५-४-१५८) इति कपः प्रतिषेधः । वर्णव्यत्ययेन उपधादीर्घत्वम् । ते तादृशा १०
‘देवाः नः अस्मान् पान्तु रक्षन्तु । पा रक्षणे । किञ्च ते नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु
अनुप्रविशन्तु सदा अस्मासु तिष्ठन्तु । अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतिरूपवगमप्रवेशस्वाम्यर्थश्रवणयाचन-
क्रियेष्टावाप्यालिङ्गनहिंसादानभाववृद्धिपुं० । तेभ्यः नमः नमस्कुर्मः । किञ्च तेभ्यः स्वाहा
स्वाहुतमिदं पीतं पयोऽस्तु’ । एतौ चाचमनव्रतमन्त्रौ पातुः सामर्थ्यादिति संवेशनप्रबुद्धयजुर्भ्याम्
उत्तरो ब्रह्मण्यौ । सुप्त्वा प्रबुद्ध्वा (प्य) चाचम्य व्रतयितव्यमिति-क्रमः । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति १५
होतव्यं दीक्षितस्य गृहाद् ३६” (तैसं ६-१-४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

संविशति—‘अग्ने त्वम्’ इति अनुष्टुभा चतुष्पदया ॥ हे अग्ने, त्वं सु जागृहि
अनिद्र आरुह्य । त्वयि तपाकारिणि सति वयं सु मन्दिपीमहि सुष्ठु निर्भयाः स्वप्यास । मदि

ह्रयो एतत्वाहुदग्नीषोमान्भ्यां पा इन्द्रो वृत्रमहश्चिन्ति वदग्नीषोमीयं पशुमालक्षते वात्रेण एवास्व स तस्माद्वाऽऽश्वं
वाहन्वद्यौ परि चरति स्वयैवेन देवतया परि चरति” (तैसं ६-२-११) इति ॥ शाखांतेरेऽपि— २०
“सर्वान्यो वा एष देवताभ्य आत्मानमालभते यो दीक्षितः” (इ. मैसं ३-६-७) इति । तथा सति
दीक्षितस्य गृहे ययग्निहोत्रं श्रुत्वा तर्हि यजमान एव हुतो भवेत् । “अहोमे हु” नित्याग्निहोत्रस्य परः
प्रतिदिनानुष्ठानरूपं पूर्वं विच्छिद्येत । तत्र पूर्वप्रसिद्धेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयाग्नौ “थो होमः स प्रत्यक्ष इत्युच्यते
अयं ॥ परोक्षोऽग्निहोत्रहोमः । अन्यमन्त्रेण प्राणाग्निषु हूयमानत्वात् । अतस्तृतीयकोटित्वेन मुखययोर्होमा-
होमयोरभावाच्चोक्तदोषद्वयम् । उस्मादनेन मन्त्रेण व्रतं कुर्यादित्यभिप्रायः ॥ २५

अग्न इति ॥ औषधयः—“अयं संवेशनयजुर्गणति । अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिपीमहि
गोपाय नः स्वस्तये प्रबुधे नः पुनर्दद इति” (बौधौ ६-६-७) इति । आपस्तम्बः—“अग्ने त्वं सु
जागृहीति स्वस्त्यवाहवनीयमभिमन्त्रयते” (आपस्तौ १०-१६-१) इति ॥ “सु मन्दिपीमहिः निर्भयाः

३. मै-इत्युदात्तत्वम् । ४-४. ति-रक्षणगतीत्यादिषु । [कौमुदीस्यो घातुपाठसु मट्टभास्करीयान्
विशिष्टयते ।] ५-५. ति-किञ्च तेभ्यो नमः तेभ्यश्च स्वाहा । ६. मै-चाचमनमन्त्रौ । ३०

९-९. इ.उ.पा.मां-अहुते । १०. आ.वं-‘यः’ नास्ति ।

[देवयजनेस्वीकारः]

१० त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्वम् (१) यज्ञेष्वीड्यः ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपा इति व्रत-पाः । असि । देवः । एति । मर्त्येषु । आ ॥

त्वम् (१) । यज्ञेषु । ईड्यः ॥

स्तुतिमोदमदस्वनकान्तिगतिषु । “ स्वपन्तं वै दीक्षितम् ” (तैसं ६.१.४) इत्यादि ब्राह्मणम् । त्वं चारमान् स्वपतो गोपाय रक्ष । “ सनाचन्ता धातवः ” (पा ३.१.३२) इति धातुवात्, “ धातोः ” (पा ६.१.१६२) इत्यनोदात्तत्वम् । पादादित्वात् न निह्न्यते । “ स्वस्तये अविनाशार्थम् । विभक्त्यन्तप्रतिरूपको निपातः । यद्वा-अस गतौ इत्यस्मात् ” सुपूर्वात् “ क्तिञ्चत्ता च संज्ञायाम् ” (पा.३.३.१७४) इति क्तिच् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३६) । व्युत्पत्त्यनवधारणान्नाबगृह्यते । शोभनगल्यर्थं गोपाय यथा रक्षोर्भिर्न वाच्यामहं । किञ्च “ नः अस्मान् १० पुनः पश्चात् मन्थरात्रे प्रबुधे प्रबोधनाय । संपदादित्वात् किप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । ऋदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३६) । प्रबोधार्थं “ ददः देहि, प्रबुधान् कुर्वन्ति यावत् । ददातेल्लेदि “ लेटोऽडाटौ ” (पा ३.४.९४) इत्यङागमः । “ घोर्लोपो लेटि वा ” (पा ७.३.७०) इत्याकारलोपः । “ इतश्च.लोपः ” (पा ३.४.९७) इतीकारलोपः ॥

प्रबुद्धं यजमानं वाचयति— ‘ त्वमग्ने ’ इति गायत्रीं त्रिपदां प्रतिष्ठानाम्नीम् । “ विपरीता १५ प्रतिष्ठा ” (पिसू ३.१५) इति वचनात् । व्याख्याता चेयमुक् “ उभा वामिन्द्राग्नी ” (तैसं १.१.१४) इत्यनुवाके । “ अन्नत्वमिव वा एष करोति यो दीक्षितः ” (तैसं ६.१.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

सन्तः स्वस्यामः । “ नः अस्माकं ” स्वस्तये विनाशाभावायम् । “ प्रबुधे आगरणाय ” ब्रुवः सामर्थ्यं देहि ॥ स्वोमप्रसक्तिं दर्शयन् मन्त्रं व्याचष्टे— “ स्वपन्तं वै दीक्षितम् रक्षस्सि त्रिधाऽसन्त्यग्निः खलु वै २२ रक्षोहास्रे स्वः सु आगृहि वयः ॥ मन्दिपीमहीत्याह्निमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षसामपद्वयै ” (तैसं ६.१.४) इति ॥

त्वमिति ॥ कथम्— “ अभाष्यर्षुर्मन्थरात्र आदृत्य प्रबुधचतुर्विधयति त्वमग्ने व्रतपा असि देव वा मर्त्येष्वाम् यज्ञेष्वीड्य इति ” (बौध्वा ६.७) इति ॥ वाज्यासु (तैसं १.१.१४) “ व्याख्यातो मन्त्रः ” ॥ व्रतमन्त्रप्रसक्तिं दर्शयन् प्रथमं पादं व्याचष्टे— “ अन्नत्वमिव वा एष करोति यो दीक्षितः २५ स्वपिति त्वमग्ने व्रतपा असीत्याह्निर्वै देवानां व्रतपतिः स एवैनं व्रतमालम्भयति ” (तैसं ६.१.४) इति । अविकलं करोतीत्यर्थः ॥ मनुष्येषु “ लिङ् ” व्रतं मनुष्यावतरेण पालयतीति ब्रह्मं धारयन् द्वितीयपादं व्याचष्टे— “ देव वा मर्त्येष्वेवाह देवो ज्येष्ठः सन् मर्त्येषु ” (तैसं ६.१.४) इति । अतो व्रतं समाधातुं शक्नोति ॥ “ अग्निमूर्धो देवः कुरुत् ” (तैसं १.५.११) इत्यादिवाज्यापुरोनुवाक्यादिमन्त्रेभ्यः स्वयं ह्यभिप्रायं तृतीयपादे स्वयं दर्शयति— “ त्वं यज्ञेष्वीड्य इत्याहैतः हि यज्ञेष्वीड्यते ” (तैसं ६.१.४) इति ॥

३९ उ. ति- इत्यस्मान् इत्यस्यानन्तरं ‘ धातोः ’ ।

११-११. आ.ना-व्याख्यातम् । १२-त.अ.र-खितम् ।

देवयजनस्थीकारः ।

विश्वे देवाः अभि मामाऽववृत्रन् पूषा सन्या सोमो राधसा देवः सविता वसोर्वसुदावा

विश्वे । देवाः । अभि । माम् । एति । अववृत्रन् । पूषा । सन्या । सोमः ।

राधसा । देवः । सविता । वसोः । वसुदावेति वसु-दावा ।

सनिहारान् ग्रहिणोति—“ विश्वे देवाः ” इत्येकपदया त्रिष्टुभा यजुरन्तया ॥ “ विश्वे सर्वेऽपि
“ देवाः ” माम् ” अभि ” आ ” अववृत्रन् । व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) परस्मैपदम् । आभिमुख्येन मां प्रत्या-
वर्तन्ताम् । धनान्यादाय ” अभ्यागच्छन्त्विति यावत् । वृतेर्लुङि “ वृद्धस्यो लुङि ” (पा १.३.९१)
इति परस्मैपदम् । व्यत्ययेन च्लेश्चडादेशः (पा ३.१.८५) । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ६.४.७५)
इत्यडागमः । को देवः केन धनेनेत्याह—“ पूषा ” सन्या सनिना सनिमादाय मामागच्छतु । याच्नाल्लभ्यं
हिरण्यादिधनं सनिः । याच्नानन्तरं दीयत इति कृत्वा । पणु दाने । “ खनिकपि ” (उ ५.८९)
इत्यादिना कर्मणि इप्रत्ययः । “ उदात्तयणः ” (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तचम् । १०
“ सोमः ” राधसा आगच्छतु । राधो वासः शौमदुकूलदि, राध्यते प्रसाध्यते अनेन देह इति कृत्वा ।
यश्च “ देवः ” सविता सर्वस्य प्रेरकः “ वसुदावा वसूनां प्रशस्तानां उन्नादिचेतनपदार्थानां दाता ।
“ आतो मनिन् ” (पा ३.२.७४) इति धनिषि, हृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।
सोऽपि “ वसोः वसुनाऽगच्छतु ” । “ सुपां सुपो भवन्ति ” (द्र.पामा ७.१.३९) इति तृतीयैकचनस्य
पष्ठ्येकचनम् । यद्वा—“ वसोर्वसुसमुदायात् काचिदुन्ना ” हयं छागं वाऽऽदायागच्छतु । १५

विश्व इति ॥ औघायनः—“ अय सनिहारान् ग्रहिणोति । स यं मन्यते न मा प्रत्याख्यास्य-
तीति सं प्रथममभि ग्रहिणोति ” विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन् पूषा सन्या सोमो राधसा देवः सविता
वसोर्वसुदावेत्याहरन्तं पृथ्वा जपति नानाहरन्तं रास्वेयत्तोमाऽऽभूयो भर मा वृणन् पूष्यं ॥ राधि
माऽंहमायुपेति ” (औघ्री १.७) इति ॥ सनिशब्देन हिरण्यवक्त्रादि देवद्रव्यमुच्यते । सनिहता द्रव्याणा-
मानेतारः ॥ “ आपसम्यस्तु प्रकारान्तरेण मन्त्रविनियोगविच्छेदावाह—“ विश्वे देवा अभि मामाऽ- २०
ववृत्रन्ति ” प्रबुध्य जपति । पूषा सन्येति सनिहारान् सर शास्ति । चन्द्रमसीत्येतैः ” वयालिर्ह
प्रतिगृह्णाति । देवः सविता वसोर्वसुदावेत्यन्यानि ” (आपध्री १.०.१८३; ५-७) इति ॥ सर्वे “ देवाः
“ अभितः पालयितुं ” “ माम् ” आहूय तिष्ठन्तु । “ पूषा ” सन्या पोषको देवो देयेन हिरण्यद्रव्येण राहाऽऽयातु ।
“ सोमः ” राधसा “ साधकेन वक्षेण सहाऽऽयातु । “ वसोः ” वस्यन्तरत्न गवादेः प्रेरकः “ देवः ” वसुप्रदः सन्नायातु ।

८. तं. ति-मागच्छन्त्विति । ९. तं. ति-प्रसविता । १०. तं. ति-इति वनिष् । ११. तं. ति- २५
वसुमादाय मामागच्छतु । १२-१२. ति- वसोः सर्वस्य समुदायात् काचिदुन्नाः ।

१३. तं-प्रथममभिग्रहिणोति । १४. आ. व-“ चन्द्रमसीत्येतैः ” इत्याख्यानन्तरम् “ प्रतिमन्त्रम् ” ।
१५. तं. म. २. हा. ना-अन्यानि । १६-१६. द. उ. ना. पा. भा. हा-अभिपात्रमिन् । १७. तं-मापनेन ।

[देवयजनस्वीकारः]

रास्वेयत् सोमाऽऽभूयो भर मा पुणन् पूर्त्या वि राधि माऽहमायुपा

रास्व । इयत् । सोम । एति । भूयः । भर । मा । पुणन् । पूर्त्या ।

वीति । राधि । मा । अहम् । आयुपा ।

- “चन्द्रमसि मम भोगाय मव” (तैसं १.२.३) इत्यादि ग्रहणमन्त्रानुसारेण “च एतेपा”
 ५ विशिष्टविषयत्वं द्रष्टव्यम् । “अप वै दीक्षितात् सुपुपुः” (तैसं ६.१.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
 आह्रन्तं दृष्ट्वा जपति—‘रास्व’ इति गायत्री त्रिपदाम् ॥ तत्र प्रथमे पादे आहः
 सृणदीर्घव्यनङ्क्या छन्दो गणयेत् । द्वितीयस्तु ‘इयादेरेण पूरयितव्यः’ “भर मा पुणन् पूर्त्या”
 इति । “वि राधि माहमायुपा” इति तृतीयः स्वयमेवाष्टाक्षरः । केचित्तु यजुरादिका एकपदा
 गायत्रीत्याहुः । आह च “यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्” (तैसं ६.१.४) इति । अस्मिन् पक्षे “भर”
 १० इत्यस्य^{१५} अपादादित्वात् (पा ८.१.१८) निघातो (पा ८.१.२८) न दुर्लभः । पूर्वत्र तु
 पादादित्वात् व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) निघातो वेदितव्यः । हे सोम, इयत् एता-
 वत् इदं मया लब्धमिति हस्ताभिनयेन दर्शयन्नाह । इदं परिमाणमस्य इति मतुपि,
 “किमिदंभ्यां यो घः” (पा ५.२.४०) इति धकारस्य च “घादेशे” “इदं किमोरीदकी”
 (पा ६.३.२०) इतीमादेशस्य “यस्य” (पा ६.४.१४८) इति छोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते ।
 १५ तस्य “सत्यपि पितृन् उदात्तनिवृत्तिरवरेण (पा ६.१.१६१) इयादेश उदात्तः । एतावन्मे रास्व
 देहि । रा दाने । व्यत्ययेनाभनेपदम् । सतिशिष्टोऽपि छसार्धधातुकरवरः । धातुरवरेण वाच्यते
 (द्र. पाभा ६.१.१५८ वा ११) व्यत्ययेनैव (पा ३.१.८५) । यद्वा रास्व शब्दे, अनुदात्तेत् ।
 “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । “तास्यनुदात्तेत्” (पा ६.१.१८६)
 इत्यादिना छसार्धधातुकानुदात्तत्वम् । अयमर्थः—हे सोम, यदिदे मया लब्धम् एतन्मे शब्दस्य यथा ममेवं

- २० हे सोम, अस्मिन् कर्मण्यपेक्षितम् इयत् देहि । संपूर्णो मां पूरयन् भूय मा अर मा अहम् आयुपा मा
 वि राधि विनुक्तो मा भूयम् ॥ प्रनुक्ते जपेदित्येत्त्वं व्याचष्टे—“अप वै दीक्षितात् सुपुपु इन्द्रियं देवता
 कामन्ति विश्वे देवा अग्नि मासाऽवष्टयक्षिण्योहेन्द्रियेणैवैनं देवताभिः सं नयति” (तैसं ६.१.४) इति ॥
 सुपुपुः सुताम् । “अतीन्द्रियसामर्थ्येन तद्विभक्त्याविदेवतामिश्रायं मन्यः संयोजयति ॥ विपश्नवाधपुनःसारम्
 मा भूयो भर” इत्यसुं मन्त्रमार्गं व्याचष्टे—“यदेतद्यजुर्न ब्रूयायावत् एव पश्यन्भि दीक्षेत तावन्तोऽस्य
 २५ पदारः स्युः रास्वेयत्सोमाऽऽभूयो अरेत्याहापरिमितानेव पश्यन्व रन्ध्रे” (तैसं ६.१.४) इति । दीक्षाकाले
 विद्यमानान् यावत् पश्यन्निग्राप्य दीक्षेत मन्त्रानुक्ती तावन्त एव स्युः । मन्त्रोक्तौ तासामर्ध्यादपरिमिताः

१३-१३ तं.ति-तेषां पदार्थानाम् । १४. तं.ति-इयत्तदेजेन । १५-१५. तं.ति-विरापीत्ये-
 तस्य । १६. तं.ति-“घादेशे” इत्यग्नान्तरे पत्य च इयादेशे । १७. ति-गरवेपि ।

१८. म२-हर । १९. म२-अयमन्तं इन्द्रियसामर्थ्येन ।

देवयजनस्वीकारः]

चन्द्रमसि मम भोगाय भव वस्त्रमसि मम भोगाय भवोच्चाऽसि मम भोगाय भव

चन्द्रम् । असि । मम । भोगाय । भव । वस्त्रम् । असि । मम । भोगाय । भव ।

उच्चा । असि । मम । भोगाय । भव ।

भवति तथैव वक्तुमर्हसीति । यद्वा-रासतिरयं छन्दसि दाने वर्तते । दानार्थेषु नैरुक्तैः पठितत्वात्
(निघण्टु ३-२०५) । किंच इतोऽपि 'भूयः बहुतरं धनम्' आ 'भर । " ह्यप्रहोर्मः " ५
(पा ८-२-३२ वा १) इति भवम् । " यात्रत एव पश्यन्मि दीक्षेत " (तैसं ६-१-४)
इति ब्राह्मणम् । किंच इदं चाप्यस्तु-अस्मान् 'पृणन् धनेन पूरयन्' 'पूर्वा धनपोषणेन' मा
'वि' राधि धनपोषेण' वियुक्तो मा कारि । 'अहं च' आयुषा 'मा' विरासि वियुक्तो मा
कारि । पू पालनपूरणयोः त्रैत्यादिकः । प्यादित्वात् ह्रस्वः (पा ७-३-८०) । शतरि कृते
'लसार्वाधातुकस्वरस्तु विकरणस्वरेण न बाध्यत इति शतुरेवोदात्तत्वम् । सत्यामपि सतिशिष्टेन बाधार्थां १०
'शाभ्यस्तयोरातः' (पा ६-४-११२) इत्याकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६-१-१६१) शतुरेवो-
दात्तत्वम् । ततः क्तिनि तु सति " अकारत्वादिभ्यः " (पा ८-२-४४ वा १) इति निष्ठापद्भावे प्राप्ते
" न ध्याद्यापुमृच्छिमदाम् " (पा ८-२-५७) इति प्रतिपिष्यते । तत्र व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
यद्वा-पूर्वते पुरुषोजन्या इति पूर्तिः । धनस्येयं संज्ञा । " क्तिचकौ च संज्ञायाम् " (पा ३-३-१७४)
इति क्तिचि " उदात्तयणो हल्पूर्वात् " (पा ६-१-१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १५

हिरण्यं प्रतिगृह्णाति—'चन्द्रमसि' इति ॥ 'चन्द्रं' ह्लादनम् । 'असि' सर्वेषाम् ।
चदि आह्लादने । " स्थायितश्चि " (उ १७८) इत्यादिना रक् प्रत्ययः । ईदृक् त्वं प्राणिनां
क्षीप्रदानेनासि । 'मम' भोगाय दानाद्युपभोगाय भव पर्यानुहि ॥

वस्त्रं प्रतिगृह्णाति—'वस्त्रम्' इति ॥ 'वस्त्रं' छादनम् । वस आच्छादने । येन देहः
संछाद्यते । समानमन्यत् । " हुयामाश्रुवसिभ्यस्त्रन् " (द्र. उ ६१७) इति व्रजप्रत्ययः ॥ २०

'उच्चा' प्रतिगृह्णाति—'उच्चा' इति ॥ 'उच्चा' वासदेतुः त्वं प्राणिनां क्षीरादिप्रदानेन 'असि' ।
शिष्टे स्पष्टम् । वस निवासे । ' स्थायितश्चि ' (उ १७८) इत्यादिना रक् प्रत्ययः । वष्यादिना
(पा ६-१-१५) संप्रसारणम् । बहुल्वचनात् " शासिवसिधसीनां च " (पा ८-३-६०) इति
पत्वाभावः ॥

पतिलोकं भवन्ति ॥ पशुभिर्देव्यान्तराण्युपलक्ष्यन्ते—'चन्द्रमसि मम भोगाय भव वस्त्रमसि मम भोगाय २५
भवोच्चाऽसि मम भोगाय भव हयोऽसि मम भोगाय भव छागोऽसि मम भोगाय भव सेपोऽसि मम
भोगाय भव' इत्येभिर्मन्त्रैर्वयालिङ्गं 'वस्तु स्वीकर्तव्यम् । चन्द्रं हिरण्यम् । उच्चा गौः ॥ तेन तेन मन्त्रेण
तत्तद्देव्याभिमानीदेवतास्तुष्यन्तीत्याह—'चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्त्वाह यथादेवतमैवैनाः प्रति
गृह्णाति " (तैसं ६-१-४) इति । एना हिरण्यादिरूपा दितिसत्ता दक्षिणाः ॥

१८. मै- 'पूरयन्' इत्यस्यानन्तरं 'पूर [न?] स्वयमपि' । १९. तं. ति- धनपोषणेन । * [संमा- ३०
वितोऽयं पाठः । लिखितपुस्तकेषु मैसूरुमुद्रितपुस्तके च 'विकरणस्वरस्तु लसार्वाधातुकस्वरेण' इति पाठः । द्र.
पाना ६-१-१५८ वा ११.] २०. तं. ति. पं- 'उच्चा' इत्यस्यानन्तरं 'गाम्' ।

२०. आ. ना. हा-चमु ।

तैसं १६॥

हंयौऽसि मम भोगाय भव (२) छागौऽसि मम भोगाय भव मेपौऽसि मम भोगाय भव
वायवे त्वा वरुणाय त्वा निर्ऋत्यै त्वा रुद्राय त्वा

हयः । असि । मम । भोगाय । भव (२) । छागः । असि । मम । भोगाय । भव ।

मेपः । असि । मम । भोगाय । भव ।

५ वायवे । त्वा । वरुणाय । त्वा । निर्ऋत्या इति निः—ऋत्यै । त्वा । रुद्राय । त्वा ।

अथ प्रतिगृह्णाति—‘ हयः ’ इति ॥ हय गतिकान्त्योः । हयिता विक्रमिता ^१असि ।
पचायचि (पा ३.१.१३४), “ वृषादीनां च ” (पा ६.१.२०३) इत्याद्युदात्तत्वम् । गतमन्यत् ।
“ विश्वजनादीनां हन्दिस् तुवा ” ^२वक्तव्यम् ” (द्र. पा ६.१.७६ वा १) इति भवेत्यस्य संहितायां
“ छे च ” (पा ६.१.७३) इति तुगभावः ॥

१० छागं प्रतिगृह्णाति—‘ छागः ’ इति ॥ छदनमगत्यर्था छातेरर्थः । छातीति ^१छागः । यद्वा—
छादनं छेदनं गच्छति करोति जानातीति वा छागः । “ अन्यत्रापि दृश्यते ” (द्र. पाभा ३.२.४८ वा ४)
इति गमेर्ङः । घृषोदरादित्वात् (पा ६.३.१०९) स्वरूपविशेषः । स्वरविशेषश्चानुसरणीयः ।
संस्कारविशेषानिर्णयान्नावगृह्णाते । ईदृशस्त्वं ^२मम ^३भोगाय ^४भव छेत्ता मा भूः ॥

मेपं प्रतिगृह्णाति—‘ मेपः ’ इति ॥ ^१मेपः अभिमविता । मेष स्पर्धायाम् । पचायच्
१५ (पा ३.१.१३४) । असौम्यनेन संहितायां “ स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ” (पा ८.२.६)
इति स्वर्यते । शिष्टं स्पष्टम् । सर्वत्र लिङ्गसंख्ययोरविवक्षा ॥

नष्टां मृतां वाऽनुदिशति—‘ वायवे ’ इति ॥ त्वां नष्टां मृतां वा ^१वायवे अनुदिशामीति
शेषः । ददामीत्यर्थः । “ यदेवमेता नानुदिशेत् ” (तैसं ६.१.४) इत्यादि प्राक्कणम् ॥

अप्सु वा पाशे वा मृतामनुदिशति—‘ वरुणाय त्वा ’ इति ॥

२० या सं वा शीर्यते गतं वा पथते तामनुदिशति—‘ निर्ऋत्यै त्वा ’ इति ॥ प्रादिसमासः
(द्र. पाभा २.२.१८ वा ४), निर्गता ऋतेः निर्ऋतिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ॥
यामहिर्वाग्रे वा हन्ति तामनुदिशति—‘ रुद्राय त्वा ’ इति ॥

वायव्य इति ॥ कल्पः—“ ताः समुद्रापुरव्य ^१रक्षन्ति । तासां वा नश्यति नियते वा वायवे
रपेति तामनुदिशति । याऽप्सु वा पाशे वा वरुणाय रपेति ताम् । या सं वा शीर्यते ^२गतं वा ^३पथति
२५ निर्ऋत्यै रपेति ताम् । ^४यामहिर्वाग्रे वा हन्ति ^५रुद्राय रपेति ताम् ” (यौथी ६.८) इति ॥
अनुदिशामीति शेषः । विपक्षस्वपक्षयोर्दूषणमूषणे दर्शयति—“ वायवे स्वा वरुणाय रपेति यदेवमेता नानु-
दिशे दयपादेयतं दक्षिणा गमयेद्वा देवताभ्यो वृक्षयेत् यदेवमेता नानुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति
न देवताभ्य आ वृक्षयते ” (तैसं ६.१.४) इति ॥

२१. मे-सुवेति ।

३० २१. आ. पा-रसति । २२-२२. आ. तं-गतं वा ; इ. उ. मा. हा-‘ वा ’ नास्ति । २३-२३. आ.
ना. हा-अहिर्वाग्रे वा हन्ति ; तं-अहिर्वाग्रे वा हन्ति ।

देवयजनस्वीकारः]

देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिहविष्य इन्द्रियावान् मदिन्तमस्तं
यो माऽव क्रमिपमच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेपं

देवीः। आपः। अपाम्। नपात्। यः। ऊर्मिः। हविष्यः। इन्द्रियावानिन्द्रिय—वान्।
मदिन्तमः। तम्। वः। मां। अवर्ति। क्रमिपम्।
अच्छिन्नम्। तन्तुम्। पृथिव्याः। अन्विति। गेपम्।

५

दीक्षितोऽप उत्तरति—‘देवीरापः’ इति उपरिष्ठाज्ज्योतिषा त्रिष्टुभा अष्टाक्षरचतुर्ण्या ॥
केचिदिमाननुष्टुभं यजुस्तन्माचक्षते, तेषाम् ‘अच्छिन्नम्’ इत्यादि यजुः। हे ‘देवीः’ आपः।
“विभाषितं विशेषयचने बहुवचनम्” (पा ८.१.७४) इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् ‘आपः’ इति
निह्न्यते। हे ‘अपां’ नपात्, चतुर्थो नष्टा, अपां नष्टः। अग्रेराहुतिः, आहुत्या आदित्यः,
आदित्याद्बृष्टिः, अद्भ्य ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नम्, अनादमिः, इत्युभययाऽपि अपां नपात् १०
अग्निः। न पातयतीति नपात्। त्रिपि णिलोपः (पा ३.२.७६, ६.४.५१)। नञ्समासे “नञाण-
नपात्” (पा ६.३.७५) इति नलोपाभावः। ‘आपो’ इत्यस्य संहितायां “आपो जुषाणो”
(पा ६.१.११८) इत्यादिना प्रकृतिभावः। “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्त्रे” (पा २.१.२) इति
‘अपाम्’ इत्यस्य पराङ्गवद्भावः। तेन षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निह्न्यते (पा २.१.२ वा १, पा
८.१.१९)। युष्मदीयः ‘यः’ ऊर्मिः ‘हविष्यः’। हविरर्हतीति “छन्दसि च” (पा ५.१.६७) इति १५
पत्वत्ययः। ‘इन्द्रियावान्’ वीर्यवान्। “मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रिय” (पा ६.३.१३१) इति दीर्घः। ‘मदि-
न्तमः’ मादयितुमतः। मदी हपे। अस्मादन्तर्भवितव्यर्थात् “शमित्यष्टाम्यो विनुण्” (पा ३.२.१४१)

देवीरिति ॥ बौधायनः—“अथ यद्यपरियाणा आप उपधिगच्छन्ति सज्जपति देवीरापो अपां
नपाद्य ऊर्मिहविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं यो माऽव क्रमिपमच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेपमिति से वा गाहते
ह वा तरति” (बौधौ ६.९) इति ॥ अपरियाणा गमनविरोधिभ्यो मार्गप्रतिरोधिकाः ॥ आपलम्बः— २०
“प्रयागे देवीराप इत्यपेऽवगाहते। अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेपमिति हस्तेन लोटं विमृद्वात्पापाराह” ॥
(आपश्री १०.१९.८-१०) इति ॥ यदा केनाऽपि निमित्तेन देवयजनादन्वयं सीक्षेत तदानीं पृथ-
गारणीवज्ञानं समारोप्य देवयजनं गच्छन् मध्ये प्राप्तायां नयामवगाहोत्तरेत्। ‘अपां नपात्’ इत्यमिसंयो-
धनम्। हे देव्यः आपः, युष्माकं ‘यः’ ऊर्मिः तं पादेन ‘मा’ ‘अव’ ‘क्रमिपम्’। कीदृश ऊर्मिः? मीढाद्युत्पा-
दनेन हविर्दीप्यः। ‘स्वकीयजलपानेनेन्द्रियशक्तिकारी त्वां’ ‘निवर्तयन् अतिहर्षप्रदः’। हृदि लोटरूपं २५
‘पृथिव्याः’ ‘अच्छिन्नं’ तन्तुं सेतुम् ‘अनु’ प्राप्य तस्योपरि गच्छामि। हविष्यशब्दाभिप्रायमाह—‘देवीरापो
अपां नपादित्याह यद्वो मेभ्यं यज्ञियं सदवे चह्वो माऽव क्रमिपमिति वावैतदाह” (तैसं ६.१.४) इति।
इति वाव इत्येव ॥ तन्तुशब्दाभिप्रायमाह—“अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेपमित्याह सेतुमेव कृत्वाऽत्येति”
(तैसं ६.१.४) इति ॥

[*बौधौ सूत्रे “यद्यपरियाणा अप उपधिगच्छन्ति”] २४. म२—‘प्रतिवन्धिकाः। [*आपश्री- ३०
सूत्रे “भद्रादिभि श्रेय इति प्रयाणः” इति सूत्रछेदः।] २५. इ.उ.ना.पा.भां.हा-मृद्रात्या। २६. इ.उ.
ना.पा.भां.हा-स्वकार्यजल। २७. इ.उ.पा-निर्वर्तयन्। २८. आ.ना.पा-‘अनु’ नास्ति।

भद्रादभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरस्ता ते अस्व-

भद्रात् । अमीति । श्रेयः । प्रेति । इहि । बृहस्पतिः । पुरस्तेति पुरः-स्ता । ते । अस्तु ।

- इति धिनुण् । घटादित्वात् " मितं ह्रस्वः " (६-४-९२) इति ह्रस्वत्वम् । " नाद् घस्य " (पा ८-२-१७) इति तमपो नुडागमः । " तं तादृशं वः युष्मत्संबन्धिनमूर्मि मा अव ५ क्रमिषं पद्व्यामवक्रम्य मा गाम् । " नेटि " (पा ७-२-४) इति वृद्धिप्रतिषेधः । ननु क्रियमाणमेव कथम् अपहियते ? तत्राह-युष्मत्सदात् अहम् अच्छिनं तन्तुं यज्ञाख्यम् अनु गेपम् अनुगतो भ्यासमविघ्नेन प्राप्यासम् । को हि हविष्यत्वादिगुणविशिष्टं युष्मदीयमूर्मि वृथावक्रामेत ? तस्माद्यज्ञ एवायं मया युष्मदवक्रमणरूपोऽनुष्ठीयत इति भावः । गा स्तुतौ छन्दसि जौहोलादिकः । तस्माद्वात्नमानेकार्यत्वात् गतिकर्मणः आशिपि लिङि " लिङ्याशिप्यब् " १० (पा ३-१-८६), आतो-लोपः (पा ६-४-६४), यासुडादि (पा ३-४-१०३) । यद्वा— " दृष्टानुविधिच्छन्दसि " (पाभा १-१-६ वा १) इति इण एव चाशिपि लिङि गादेशः । कस्याप्यमच्छिनन्तुत्वेन यज्ञो रूप्यते तत्राह—पृथिव्याः अयमच्छिनस्तन्तुः, पृथिव्यवयवानुस्यूतावयवत्वात् । ' अन्यत्र हि दीक्षन्ते अन्यत्र देवान् यजन्ते अन्यत्रावमृयमवदन्ति ' इति पृथिव्या तापमानत्वात् तन्तुरेवायं पृथिव्याः । " उदात्तपणः " (पा ६-१-१७४) इति पृथिव्याः १५ परस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् । तस्माद्यज्ञरूपत्वात् युष्मार्भिर्युष्मदवक्रमणं सोढव्यमिति । यद्वा—सेतुत्वेनायं यज्ञो रूप्यते । स हि पृथिव्या उभयतीरस्पर्शित्वात् अच्छिनस्तन्तुः इति वक्तुं शक्यते । तमेवाहननुगच्छामि । सेतुना हि गच्छन्नपोऽतिक्रामन्नप्यपो नातिक्रामति । तस्माद्यज्ञाख्येन सेतुना युष्मानतिक्रमतो मे नापराध इति । " सेतुमेव कृत्वाऽख्येति " (तैसं ६-१-४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- २० प्रयाणे कर्तव्ये प्रयाति—' भद्रात् ' इति विराजा गायत्र्या, वस्वेकपादत्वात् ॥ अयं च मन्त्रः सामर्थ्यात् नदीतरणमन्त्रात् पूर्वो द्रष्टव्यः ॥ ' भद्रात् प्रशस्तादस्मात् स्थानात् श्रेयः प्रशस्त्यतः स्थानं योगक्षेमोपपन्नम् ' अमि ' प्रेहि आमिमुख्येन गच्छ । अन्तरात्मानमाह, समारूढं वाऽग्निम् । किंच ' बृहस्पतिः । " तद्बृहतोः वरपत्योः " (द्र. पाभा ६-१-१५७) इति सुट् । वनरपत्यादित्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्गुणप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१४०) । ' पुरस्ता अग्रगामी ' ते तव २५ ' अस्तु । प्रशकाले छेत् । " पुरोऽव्ययम् " (या १-४-६७) इति गतित्वात् " गतिकारकोपपदात् कृत् " (पा ६-२-१३९) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । " ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः तमेवाव्यारभते " (तैसं ३-१-१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

देवयजनस्वीकारः]

—थेमवँ स्प (३) वृ आ पृथिव्या आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीर

अर्थ । ईम् । अवेति । स्प (३) । वरे । एति । पृथिव्याः ।

आरे । शत्रून् । कृणुहि । सर्ववीर इति सर्व-वीरः ।

देवयजनादर्वाक् यत्र वत्स्यन् भवति तदवस्थिति—‘अथ’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ अत्रापि स्वात्मानमाह । ‘अथ इत्यनन्तर्ये’ । ‘ईम् इति खल्वेयं’ । ‘आ इत्युपसर्गस्य श्रुतेः योग्यं क्रियापद-
मप्याह्रियते । ‘पृथिव्याः पृथिवीमात्रात् स्थानान्तरादागतत्वं यदि देवयजनादर्वाक् वस्तुमिच्छसि, अथेदानीं खलु ‘वरे उत्कृष्टेऽस्मिन् प्रदेशे’ अव ‘स्य अवस्थितो भव । यद्वा—पृथिव्या उत्कृष्टेऽस्मिन् प्रदेशे आगतस्यमिदानीम् अत्रैवाथ स्प ॥

आदित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठते—‘आरे’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ सर्वेऽप्यात्मीयाः पुरुषा वीरा मस्य तादृशस्त्वम् । बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिसत्त्वम् (पा ६.२.१) । सर्वानस्मदीयान् शत्रून् १०
‘आरे दूरे’ कृणुहि स्थापय । कृवि हिंसाकरणयोः । “ धिन्विक्कृण्वोर च ” (पा ३.१.८०) इत्युप्रत्ययः । “ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवाचनम् ” (पा ६.४.१०६ वा १) इति हेर्लुगाभावः ॥

यत्र यक्षमाणो भवति तदभिप्रेतं देवयजनमितिष्ठति—‘एदम्’ इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ देवा इत्यन्तेऽस्मिन्निति ‘देवयजनम् । अधिकरणे ल्युट् (पा ३.३.११७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिसत्त्वम् (पा ६.२.१३९) । ईदृशम् ‘इदं स्थानम्’ अगन्म अगन्महि १५
आगता वयम् । गमेर्लुङि* “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३.) इति शपो लृक् । यद्वा—लुङि

भद्रादिति ॥ बौधायनः—“ बृहस्पतिवत्यर्चां प्रयाति भद्रादभि श्रेयः ब्रह्मि बृहस्पतिः पुरपता ते भस्तिवति । अथ यत्र वास्यन् भवति तदवस्थत्यथेमव रथ वर आ पृथिव्या इत्यथाऽऽदित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठत आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीर इति ” (बौध्री ६.९) इति । आपस्तम्बस्तु श्रीन् मन्त्रानेकीकृत्य विनियुक्ते—
“ पृथारणीष्वक्षीन् समारोप्य रथेन प्रयाति । “तदभावे रथाह्नमादाय । भद्रादभि श्रेय इति ” २०
(आपध्री १०.१९.६-८) इति ॥ अग्रायकमेण ‘देवीरायः’ इत्यस्मात् पूर्वमेवायं मन्त्रोऽवगन्तव्यः । हे रथ, ‘भद्रात् प्रशलादस्त्राणिहोत्रस्नानादतिप्रशस्तं सौमिकं देवयजनमभिप्रयाहि । ‘बृहस्पतिः तव पुरतो गन्ता भवतु । ‘अथ प्रयाणादर्थं ‘पृथिव्याः संबन्धिनी ‘आ समन्तात् ‘वरे श्रेष्ठे स्थाने ‘ईम् इमां गतिम् ‘अथ ‘स्य समापय । हे रथाभिमानिब्राह्मिण्य, ‘शत्रून् राक्षसादीन् ‘आरे देवयजनाददूरे कुरु ॥

एदमिति ॥ १ कल्पः—“ अथ यत्र यक्षमाणो भवति तदवस्थत्येदमगन्म देवयजनं पृथिव्या २५
इत्यन्तादनुवाकस्य ” (बौध्री ६.९) इति ॥ स च मन्त्र १ एवामन्वायते—“ एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या विधे देवा यदुपुपन्त पूर्वं ऋक्सामाग्न्यां यजुषा सन्तरन्तो रायस्पोषेण समिपा मदेम ” इति ॥
‘पृथिव्याः संबन्धि यत् ‘देवयजनं तत् ‘इदम् १२- ‘आ ‘अगन्म १३ वर्षं प्राप्ताः । ‘वत् देवयजनं

*[संभावितोऽयं पाठः । लिखितपुस्तकेषु मैसूरमुद्रितपुस्तके तु ‘लुङि’ इत्युपलभ्यते । अत्र विषये ‘म्वीथ’ (पा ८.२.६५) इति सूत्रे काश्चिदा द्रष्टव्याः ।] ३०

२९. आ.ना.भा.ह्ना—एतदभावे । ३०. इ.उ.तं.पा.भा.म.२—‘कल्पः’ नास्ति । ३१. तं.म.२—
एवामन्वातः । ३२-३२. तं.म.२—आमल ।

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या विश्वे देवा यदजुपन्त पूर्वे
ऋक्सामाभ्यां यजुषा सुन्तरन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेम ॥

[त्वं भवस्य पञ्चविंशच्च ।]

एति । इदम् । अगन्म । देवयजनमिति देव-यजनम् । पृथिव्याः । विश्वे । देवाः ।

यत् । अजुपन्त । पूर्वे ।

ऋक्सामाभ्यामित्यृक्साम-भ्याम् । यजुषा । सुन्तरन्त इति सं-तरन्तः ।

रायः । पोषेण । समिति । इषा । मदेम ॥

[मैत्रे १-२-३; वार्ता २-४; कपित्थं १-१६; वार्ता ४-११-१६.]

“मन्त्रे षष्ठ” (पा २-४-८०) इत्यादिना लेख्ये । “मोक्ष” (पा ८-२-६५) इति

१० मकारस्य मकारः । कीदृशम् ? पृथिव्याः संबन्धि । यद्वा-पृथिवीमात्रात् प्रदेशान्तात् इदं
देवयजनमागताः । “उदात्तयणः” (पा ६-१-१७४) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । पुनश्च
विशेष्यते—“विश्वे पूर्वे अस्मदीयाः पित्रादयः देवाः भूमिदेवाः यत् अजुपन्त यादृशमसेवन्त ।

आद्युदात्तत्वम् (पा ६-४-७१) । अत्र चागता ययं ऋक्सामाभ्यां यजुषा संतरन्तः सम्यक्
यागं निर्वर्तयन्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । अचतुरादिसूत्रेण (पा ५-४-७७)

१५ ऋक्सामशब्दोऽध्वन्ययान्तो निपातितः । रायः धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा अग्नेन च सम्यक्
मदेम हृष्टा भवेम । मदी हर्षगल्पनयोः इति भौवादिक उदात्तेत् । “पष्ठयाः पतिपुत्र”
(पा ८-३-५३) इत्यादिना पोषे विसर्जनीयस्य सत्वम् । “सावेकाचः” (पा ६-१-१६८)
इतीषः परस्यास्तृतीयाया उदात्तत्वम् । “ऋक्सामाभ्यां षोष यजुषा संतरति यो यजते”
(तैत्ति ३-१-१) इति ब्राह्मणम् ॥

२० ॥ इति द्वितीये तृतीयोऽनुवाकः ॥

पूर्वे सर्वे देवाः अजुपन्त असेवन्त तद्वयमागत्य वेदत्रयगतैर्मन्त्रैः सोमयागं संवरन्तः सम्यक्पारां नयन्तः
रायस्पोषेण धनसमृद्धया सम इषा समीचीनेनाद्येन च मदेम हृष्टास्य ॥ भद्रादिभिः इत्यादि-
मन्त्रार्थैः स्वष्ट इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेनात्र व्याख्यानमुपेक्षितम् । औपायुवाक्यकाण्डे तु (तैत्ति ३-१-१)

२५ दीक्षितनियमप्रज्ञायाद्यायानं कृतम् । तत्र बृहस्पतेरुपयोगमाह—“अग्निर्वै दीक्षितस्य देवता सोऽसमादेतर्हि
तिर इव यदि याति तमीश्वर रक्षांसि हन्तोर्भद्रादिभ्यः श्रेहि बृहस्पतिः पुरस्ता ते अस्तिवत्याह ब्रह्म
वै देवानां बृहस्पतिस्तमेयान्मारभते स एनरं सं पारयति” (तैत्ति ३-१-१) इति । यदा दीक्षितोऽग्नि-
स्थानात् प्रयाति तदाग्निस्तरोहित इव नैनं पालयति । ततो रक्षांस्येनं मार्गं हन्तुमीश्वराणि भवन्ति । तत्र
बृहस्पतौ पुरतो गच्छति सत्यनुगच्छन्तमेनं रक्षोबाधपरिहारेण” बृहस्पतिः सम्यक् पारं नयति ॥ उत्तरमन्त्रस्य
चतुर्षु भागेषु प्रतिपाद्योऽर्थः प्रसिद्ध इत्याह—“एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह देवयजनं षोष पृथिव्या

३० २४. तं.ति-सेवन्ते ।

३३. इ.उ.तं.ना.पा.भा.म.र.हा-‘रायस्पोषेण’ नास्ति । ३४. तं.ना.म.र.हा-‘मदेम’ नास्ति ।

३५. आ.तं.म.र-‘परिहारेण’ इत्यन्यन्तरं ‘स’ ।

देवयजनस्वीकारः]

आगच्छति यो यजते विश्वे देवा यदनुपन्त पूर्व इत्याह विश्वे होतृहेवा ज्योपयन्ते यद्वाह्यणा ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्त इत्याहर्षसामाभ्यां श्रेय यजुषा संतरति यो यजते रायस्त्रोपेण समिषा भदेर्मत्याहाऽऽशिप-
मेवेतामा शास्ते " (तैसं ३-१-२) इति । अन्वयुप्रभृतयो ब्राह्मणा यदेवयजनमिदानीमपि चिन्तितं तदेवाः
स्वयं सेवमाना एतान् सेवन्ते । यो यजते स एष संतरतीत्यन्वयः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

दैवीं हस्तौ शोधयित्वा ये दे प्रतपयः पिबेत् ।

अग्रे स्वप्नयज्ञिमाह त्वं प्रबुद्धो जपेत्तथा ॥ १ ॥

विश्व इत्यपि पूयेति सनिहारानुवाकसंनम् ।

देवो वसुप्रहश्नन् पृथ्विस्तत्र प्रतिग्रहः ॥ २ ॥

वाय नष्टामप्यु मृतां सखाभूम्यां च नां स्पृशेत् ।

देवीरापो विगाह्याच्छि^{१६} होष्टमप्यु विमर्दयेत् ॥ ३ ॥

भद्राग्रयेन यत्सेवे^{१७} यागभूमिर्व्यवस्थितिः ।

अनुवाकः कृषिचोऽस्मिन्नुदित्वा एकविंशतिः ॥ ४ ॥" इति ॥

अथ मीमांसा ॥ एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" स्वप्नादिमन्त्रा आवर्त्ता नो वाऽऽद्योऽस्तन्तरायतः ।

हस्तनोदेषामनुत्तरवाग्निमित्तामेदतः सङ्कृतः ॥" (जैन्वा ११-४-२४) इति ।

दीक्षितस्य स्वप्नननुत्तरणवृष्टिक्षेदनामेध्यदर्शनमित्तकालात्तन्मन्त्रजपाः पठिताः । " त्वमग्रे
प्रतपा अस्ति " (तैसं १-२-३) इत्यादिकः वसुप्रहश्नः । " देवीरापो अयां नपात् " (तैसं १-२-३)
इत्यादिर्नदीत्तरणमन्त्रः । " उन्दीर्ष्यैर्लं धत्त " (तैसं ३-१-१) इत्यादिर्वृष्टिक्षेदनमन्त्रः । " अयर्दं मनः " २०
(तैसं ३-१-१) इत्यादिरेमेध्यदर्शनमन्त्रः । यदा निद्रा मध्ये प्रयोपेरस्वैर्य्यवर्षीयेत, नदी च "बहुवाःस्रोतो-
युक्ता द्वीपैः, वृष्टिश्च विच्छेदे^{१८}, अग्रेभ्यानि च देशैस्तदा तैरन्तरायैर्निमित्तेषु "मिष्टमानेषु "नैमित्तिका मन्त्राः
आवर्तनीया इति प्राप्ते मूलः—रात्रिगतां कृत्स्नां विद्रामुद्दिश्य मन्त्राभिधानादिमित्तकम् । "एवमन्यत्रापि
योज्यम् । तस्मान्नास्त्यावृष्टिः ।

तत्रैवान्यथचिन्तितम्—

" प्रवाणे प्रत्यहं मन्त्रो भिक्षो नो वाऽय विश्वमेः ।

प्रवाणभेदाद्भिन्नो नो गत्यैकवादा निवृत्तितः ॥" (जैन्वा ११-४-२५) इति ।

" भद्रादिभि धेयः " (तैसं १-२-३) इत्यादिः प्रवाणमन्त्रः । तत्र दीक्षितस्य निर्गमनमारम्भ
पुनः प्रवेष्टेर्पर्यन्तं विश्वमन्यवधानेऽपि प्रयोद्वैक्यादेकमेव प्रवाणम् । ततो न मन्त्रावृत्तिः ॥

अथ छन्दः ॥ " दैवी धियम् " इति ' अग्रे त्वम् ' इति छन्दे अनुष्टुभौ । ' त्वमग्रे ' इति ३०
गायत्री । ' विश्वेदेवाः ' इत्येकपदा^{१९} । ' एदमन्त्रम् ' इति त्रिष्टुप् ॥

इति धीमत्सायणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितामान्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ १ ॥

३६. इ-विगाह्यामु । ३७. त-यागभूमिं व्यवस्थितिः ; म-यागभूमिं व्यवस्थितिः, क-याग-

भूमिं व्यवस्थितः । ३८. त-म-बहु । ३९. [जैमिनीयन्यायमालाविस्तरमनुसृत्य संभावितोऽयं पाठः], ३५

इ.उ.क.तं.ना.पा.भा.मं.र.हा-देशैः । ४०. [जैमिनीयन्यायमालाविस्तरमनुसृत्य संभावितोऽयं पाठः],

इ.क.तं.ना.पा.मं.र.हा-विष्टमानेषु । ४१. इ.उ.ना.पा.भा.हा-नैमित्तिकः । ४२. तं.म-एवमन्यत्रापि ।

४३. तं.म-इत्येकपात् त्रिष्टुप् ।

मृताये देवयजने स्वीकृतम् । अथ तस्मिन्नेव देवयजने सोमयागोपयोगिसोमं कर्तुं सोमकृयणी-
विषयं होमादिकं श्रुत्यैऽभिधीयते । 'इयं ते शुक्र' (तैसं १.२.४) इत्यादयस्तन्मन्त्राः । प्रायणीया-
संबन्धि धीवाज्यम् । तेनाऽऽज्येन सोमकृयणीमीक्षमाणो जुहुयात् । ततो मन्त्रव्याख्यानात् पूर्वं प्रायणीया
सोमकृयणी चानुपाकद्वयेन ब्राह्मणेऽभिधीयते ।

५ तत्र प्रायणीयां प्रस्तौति—“देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् तेऽन्योऽन्यमुपा-
धावन् स्वया ॥ जानाम रवेति वेऽदिरवार समभियन्त रवया प्र जानामेति साऽप्रयोत् परं वृणौ
मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मनुदयना अस्तमिति तस्यादादित्यः प्रायणीयो यज्ञागामादित्य उदय-
नीयः” (तैसं ६.१.५) इति । देवयजनार्थमयं प्रदेशः समीचीनो न रिवतर इति निवेष्टुं परिभ्रम्य
तं 'प्रदेशं निश्चित्य परिभ्रमणेन दिग्भ्रमं प्राप्य प्राचोनवसादावसर्मयाः संपन्नाः । तत्तत्त्वमेव ' दिशं

१० ज्ञापय' इत्येवं परस्परं वदन्तो 'दिवोपधक्त्वशक्तिमदितां निश्चितवन्तः । सा चादितिः सोमयागारम्भ-
समापयोरहमेव देवता भूवासमिति वरमयाधत् । अयन्ति प्रारभन्तेऽनेन देवतारूपेणेति प्रायणम् । उद्यन्ति
अतिष्ठन्ति समापयन्ति अनेनेति उदयनम् । अहमेव "प्रायणमारम्भदेवता येषां" यज्ञानां ते मत्प्रायणाः ।
“अहमेवोदयनं समाप्तिदेवता येषां यज्ञानां ते मनुदयनाः” । तस्मादेवं वृत्तत्वादितिदेवताकः प्रायणीययागः
कर्तव्यः । तत्प्रसङ्गादुदयनयागोऽपि विधीयते । अदितिरैका प्रधानदेवता चतस्रस्त्वहं देवता इत्यभिप्रेत्य

१५ संपन्ना विधत्ते—“पथ देवता यजति पथ दिशो दिशां यज्ञारया अथो पश्चाक्षरा षष्टिः पादुक्तो यज्ञो
यज्ञमेवाय रूपे” (तैसं ६.१.५) इति । दिग्विदोपेपु देवताविशेषान् 'विधातुं प्रस्तौति—“पथ्यार स्वस्ति-
मयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणा सोमेन प्रतीचीर सवित्रोदीचीमदित्वोष्माम्”
(तैसं ६.१.५) इति । स्वस्तिसंज्ञा देवता, पथ्या पथि साधुः । दिग्विदोपबोधनरूपे मार्गे जुगलान्
दिधत्ते—“पथ्यार स्वस्ति यजति प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्ति पथ्यार स्वस्तिमिह्वाऽग्नीषोमौ यजति

२० चक्षुषी वा पृते यज्ञस्य यदग्नीषोमौ ताभ्यामेवानु पश्यत्वग्नीषोमाग्निह्वा सवितारं यजति सवित्रमसुतं पवानु
पश्यति सवितारमिह्वाऽदितिं यजतींश्च वा अदितिरस्यामेव प्रतिपद्यानु पश्यति” (तैसं ६.१.५)
इति । 'अर्धानुसारणं होमविशेषा दिग्विदोपेपूषेयाः । चक्षुर्द्रव्यरूपेण ग्रोसितुमग्नीषोमयोः सह निर्देशः ।
होमस्तु तयोः क्रममात्री, दिग्मेदात् वाज्यानुवाक्यामेदराच्च । ततः 'अग्निमिह्वा सोमं यजति' इत्यपि
वार्थ्यं द्रष्टव्यम् । तयोश्चक्षुर्द्रव्यं दार्शिकान्यब्राह्मणे (तैसं २.६.२) प्रणीतम् । अग्नादितेश्वरहोमः ।

२५ “मादित्यः प्रायणीयाः पयसि चक्षुः” (ऋ. मैसं ३.७.१, २) इति शास्त्रान्तरे समाम्नात् । आज्येन तु
देवतान्तराणाम् । तथा च सूत्रम्—“चतुर आज्यभागान् प्रतिदिशं यजति” (आपधौ १०.२.१.११)
इति ॥ ऋगनुवचनमध्यर्थाविधत्ते—“अदितिमिह्वा मास्तीमृचमन्वाह मरुतो वै देवानां दिशो देवविशं
खलु वै कल्पमानं मनुष्यविक्रमनु कल्पते यन्मास्तीमृचमन्वाह विशां वल्गुयै” (तैसं ६.१.५) इति ।

“मरुतो यद् वः” (तैसं १.५.११) इत्येषा मास्ती । तथा च सूत्रम्—“मास्तीमृचमन्वाह मरुतो
३० यद् वो दिव इति” (बौधौ ६.१.१) इति । एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः सप्तगणरूपा मरुतो मनुष्यवैश्य-

१. इ.उ.ना.पा.भा.हा-देशम् । २. इ.उ.ना.पा.भा.हा-एवम् । ३. आ-दिवोपधक्त्वशक्तिः ;

तं.म.२-दिग्विदोपधक्त्वशक्तिं क-दिग्विज्वेकनशक्तिं ४-४ इ.उ.पा.भा.-प्रायणमेपात् । ५-५. इ.उ.

तं.पा.भा.म.२-अहमेवोदयनं...मनुदयनाः नास्ति । ६. इ.उ.ना.पा.भा.हा.-'वियाकृम्' नास्ति । ७. तं.

म.२-अर्धवादानुसारणं ।

[सोमाहरणम्

सोम आहत्य दत्ते सति स्वां मुञ्चामीति ॥ सोमाहरणं संभावयितुं धुतिराह—“इयं वै कद्रुसौ सुपर्णी छन्दांसि सौर्षेयाः” (तैसं ६-१-६) इति । भूलोकरूपत्वात् कद्रुः स्वयमाहुं न शक्नोति । सुपर्णी तु धुलोकैरूपत्वात् उत्पतनसमर्थानां गायत्र्यादिरूपाणामपत्यानां सद्भावाच्च शक्नोति ॥ अथ सा सुपर्णी स्वपुत्राणां गायत्र्यादीनामग्रे स्वदृष्टान्तं स्पष्टीकरोतीत्याह—“साऽध्वदीदस्मै वै पितरौ पुत्रान् विभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमा हर तेनाऽत्मानं निष्पीणीष्वेति मा कद्रु-क्षोचदिति” (तैसं ६-१-६) इति । पुंनामनरकोपलक्षितादतोपात् दुःखान् प्रापन्त इति पुत्रास्तान् पुत्रानस्मा पृथारशोपद्रवपरिग्राणाय मातापितरौ पुष्णीतः । हे गायत्र्यादिपुत्राः, कद्रुयचनमवगत्य यदुचितं तत् “कुरुष्वम् । गायत्र्यादीनामैच्छिकशरीरधारित्वात् पुत्रत्वमविरुद्धम् । तत्र प्रौढत्वादादौ जगती प्रवृत्त इत्याह—“जगत्पुत्रपतञ्जनुवंशाक्षरां सनी साऽप्राप्य न्यवर्तते तस्यै हे भक्षरे १० भमीयेतार सा पशुभिश्च दीक्षया चाऽऽगच्छत् तस्माज्जगती छन्दर्मा पशव्यतमा तस्मात् पशुमन्तं दीक्षोप नमति” (तैसं ६-१-६) इति । पुरा जगतीपादस्य चतुर्दशाक्षराण्यात् । गाह्यी जगती “धुलोकगतत्वात्प्राज्ञादिसोमरसकैः सह युद्ध्या सोममप्राप्याग्नीशोमोयसवनीयान्पशव्यास्यपशूनिष्टिसाध्या दीक्षां च गृहीत्वा ११ “स्वकीये पाक्षरद्वये” १२ स्वानादिभिर्गृहीते सति पराजित्य समागता । यस्माज्जगती पशूनानयत् तस्मात् सैवात्यन्तं पशुप्रदा । यतः पशुभिः सह दीक्षाऽऽनीता, ततः “स्वाधीनसंपत्तौ सत्यां दीक्षायां प्रवर्तते ॥ तथैत्रिष्टुभो युद्धे दशैयति—“त्रिष्टुभमुपतत् त्रयोदशाक्षरा सनी साऽप्राप्य न्यवर्तते तस्यै हे भक्षरे भमीयेतार सा दक्षिणाभिश्च तपसा चाऽऽगच्छत्” (तैसं ६-१-६) इति । गौक्षश्चेत्यादयो दक्षिणाः । अज्ञानपरित्यागमुद्दिष्टव्यवमनयनीताम्यद्रुष्णाजिह्वारवणादिहंससहिष्णुत्वं तपः । प्राण-वरिष्यस्य गावाद्यादौर्दानमधिकं तपः ॥ त्रिष्टुभा उदानयनमुपपादयति—“तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माष्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्त एतत् खलु याव तप इत्याहुयैः स्वे ददाति” (तैसं ६-१-६) इति । “माष्यन्दिन- २० सवनस्य त्रिष्टुभमिमानिनी देवता । ततस्तदेतत् त्रिष्टुभो लोकः स्थानम् । शरीरमथासादपि घनहानिकृतस्य मानसप्रयासस्याधिकत्वात् दत्तेन घनेन परोपजीवनाच्च दानमेव महत् तप इत्यभिज्ञानं भवत् ॥ गायत्र्या युद्धे जयं दशैयति—“गायत्र्यमुपतत्तुरक्षरा सत्यज्ञया ज्योतिषा तमस्या अज्ञाऽप्यरुह्य तदज्ञाया अज्ञत्वा सा सोमं चाऽऽहरत्तुरगि चाक्षराणि साऽष्टाक्षरा समपद्यत्” (तैसं ६-१-६) इति । सहायरहितयोः पूर्वयोः “पराजयं दद्यात् गायत्री स्वयमज्ञया सहोदयत् । सा स्वज्ञा गायत्र्ययै दृकीयेन तेजसा” १३ तं सोममभितो २५ स्वीय । तस्मात् शीघ्रमर्षयायक्षेपणार्थात् अज्ञातोर्जतेति नाम निष्पद्यम् ॥ प्रसोचराग्यां गायत्रीं प्रोक्तं—“ब्रह्मवादिनो बध्नन्ति कस्मात् सत्यात् गायत्री कनिष्ठा छन्दसात् सती यज्ञमुलं परीषायेति धदेबादः सोममाहरत् तस्माद्यज्ञमुलं परीषत् तस्मात् तेजस्विनीयमा” (तैसं ६-१-६) इति । सत्यात् कारणात् । कनिष्ठा न्यूनाक्षरा । यज्ञमुलं प्रातःसवनम् । तत्र यद्विष्यमानमाग्निं प्रथमस्तोत्रे “उपास्मै गायता नरः” (सांसं २-१-२) इत्याद्या क्रतुो गायत्र्यः । सेयं यज्ञमुलप्राप्तिः । ब्रह्मवादिष्वेव युद्धिमन्तो “यदेव” ३० इत्याद्युच्चारमाहुः । यस्मादियमदोऽमुष्मासोकात् सोममाहरत् तस्मादस्या मुखप्राप्तियुक्ता । मुलत्वादेवास्या-स्तेजोवाहुल्यम् । आहरणप्रकारं दर्शयति—“पद्व्यां द्वे सवने समगृह्णामुल्लेनैकं यन्मुल्लेन समगृह्णात् तदध्वयत् तस्माद्द्वे सवने शुभ्रवती प्रातःसवनं च माष्यन्दिनं च तस्मात् तृतीयसवनं ऋजीपमभि पुष्पन्ति धीतमिव हि मन्यन्ते” (तैसं ६-१-६) इति । पक्षिरूपा गायत्री सवनद्वयपर्याप्तौ सोममागौ “पद्व्यां

१३. इ.उ.पा.भां-कुरुष्व । १४. आ.क-धुलोकं गत्वा स्वानं; तं.म२-धुलोकं गत्वा स्वानं; भां- ३५ लोकगतत्वात् । १५-१६. इ.उ.पा.भां.हा-स्वकीयाक्षरद्वये । १६. क-पश्वधिकत्वाधीनसंपत्तौ; इ.उ-पश्वाधीनसंपत्तौ । १७. तं-माष्यन्दिने सवने । १८. ना.हा-परिलयम्; इ.उ.पा.भां-परीक्षयम् । १९. तं-ज्योतिषा । २०-२०. इ.उ.पा.भां.हा-“पद्व्यां....सोममागौ” नास्ति ।

सोमकृपणी]

११ "उरसि परिगृह्य" तृतीयसवनपर्यासं सोमभागं चक्षुष्युद्यम्यां संदश्य तदीयं रसं पयै । यस्मात् पदभ्यां धृतौ सोममागौ न पीतौ, तस्मात् प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवने शुक्रतोन्दामिधेयेन सोमरसेनोपेतै । यस्मात् तृतीयो भागः पीतस्तस्मात् पीतत्वे मन्थमानास्तत्सादृश्यार्थमुबीपमभिपुण्युरिति प्राप्तिक्रिकं किंचिद्विधाय तत्रापरं १२ "विशेषं विधत्ते— "आशिरमव नयति सशुक्रत्वायायो सं भरयेवैनत्" (तैसं ६.१.६) इति । १३ "आशिरं क्षीरम् । सशुक्रत्वं सरसत्वम् । किंच क्षीरसेचनादजीपगतसोमरसरूपहविः संभरति सम्यक् पोषयत्येव ॥ पुनरप्यन्यद्विधत्ते— "तत् सोममादियमाणं गन्धर्वो विधावसुः पर्यमुष्णात् स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत् तस्मात् तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति" (तैसं ६.१.६) इति । उपसर्गवसेषु त्रिविधमिषवमहृत्वा सोमं निवासयेदित्यर्थः ॥

इत्थं सोमाहरणं निरूप्य सोमकृपणीं निरूपयितुमारभते— "ते देवा अनुवन् श्रीकामा दै गन्धर्वाः क्षिया निष्क्रोगामेति ते वाचर क्षियमेकहायनीं कृत्वा तया निरक्षीणम्" (तैसं ६.१.६) इति । एक- १० संवत्सरवयस्कया खीरुपया वादेवतया सोमस्य निष्कयः कृतः । गन्धर्वेष्वपरकायास्तस्याः क्षिया रोहितगो- रूपतां दर्शयति— "सा रोहिद्वर्षं कृत्वा गन्धर्वेभ्योऽपक्रम्यातिष्ठत् तद्रोहितो जन्म" (तैसं ६.१.६) इति । ११ "देवेष्वनुरक्तया पुनर्देवताप्राप्तिं दर्शयति— "ते देवा अनुवन्नप गुप्सदक्रमीन्नास्मानुपावर्तते वि ह्वयामहा इति ब्रह्म गन्धर्वौ अवदन्नगावन् देवाः सा देवान् गायत उपावर्तत तस्माद्गायन्तश्च क्षियः कामयन्ते" (तैसं ६.१.६) इति । विह्वयामहे विह्वल्य यथा भवति तथैवाऽऽकारयासः । ब्रह्म वेदः ॥ एतद्वृत्तान्त- १५ वेदनं प्रशंसति— "कामुका एनश्च क्षियो भवन्ति य एव वेदाधो य एव विद्वानपि जन्त्येभ्य भवति तेभ्य एव ददस्युत यद्बहुतया भवन्ति" (तैसं ६.१.६) इति । वरस्य क्षिग्धा वरार्थं कन्यामन्येषु पृथक्ता बान्धवा जन्त्याः । तादृशानां च जन्त्यानां द्वौ वर्गौ । तत्रैकस्मिन् वर्गे यथोक्त्येदनरहिता अनेकगुणान्तरावेता बहुवो वरा यद्यपि सन्ति तथापि तं वर्गमुपेक्ष्य येन जन्त्येभ्योऽप्येवंविद्वान् वरो भवति, तेभ्य एव जन्त्येभ्यः कन्यां तस्मिन् वरो ददति ॥ सोमकृपण्या १२ गुणं विधत्ते— "एकहायन्या क्रीणाति वाचैवैनत् सर्वया क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्या वाचं यदन्ति" (तैसं ६.१.६) इति । वादेवतयाः सोम- २० कृपणीरूपस्वीकारात् सर्वया वाचा क्रय उपपद्यते । एकसंवत्सरस्वीकारश्च तस्मिन् वयसि सति वचन- ष्यवहारोपक्रमात् । वर्ज्यदोषान् विशदयति— "अवृत्त्याऽकर्णयाऽकाणयाऽक्षोभयाऽसप्तपया क्रीणाति" (तैसं ६.१.६) इति । इदा कुटिलशृङ्गी, कर्णा षष्ठिकर्णोपेता, काण्य र्वेकाक्षी, श्लोणा कुष्ठादिकृषिता, सप्तशफा न्यूनाक्षी, एता वर्गाः । उपादेयां दर्शयति— "सर्वदेवैर्न क्रीणाति" (तैसं ६.१.६) इति । २५ १३ "सर्वाऽवयवसंपूर्णैर्यथैः । विषक्षयाधपुरःसरं स्वपक्षं विधत्ते— "यच्छ्वेतवा क्रीणीयादुधमनं यजमानः स्वाद्यत् कृष्ण्याऽनुस्तरणी स्वात् प्रमायुको यजमानः स्वाद्यद्द्विरूपया चार्धेप्ती स्वात् स वाऽभ्ये जिनीयात् तं वाऽभ्यो जिनीयादरण्या पित्रादया क्रीणात्येतद्वै सोमस्य रूपश्च स्वयैवैनं देवतया क्रीणाति" (तैसं ६.१.६) इति । १४ स्तुतं पुरुषमनु हन्यमाना गौरनुस्तरणी । कृष्ण्यास्वाद्यत्वेन यजमानो क्रियेत । वर्णद्वयोपेता यद्यपि विरोधियातिनी तथाऽपि यजमानतद्वैरिणोरन्योन्यविरोधित्वात् को हन्ति को वा हन्यत इति न ३० शायते । अरण्यत्वं पित्राक्षत्वं च सोमदेवतायाः स्वरूपम् । अतस्तादृशी गौः सोमकृपया सरपती भवति । इत्थं धनुर्पानुवाकोक्तमन्यथास्थानस्थोद्भातत्वेन ब्राह्मणेन प्रायणीयासोमकृपयावनुवाकाम्यामभिहिते ॥

अथ भान्ना भ्याक्यातभ्याः—

२१-२२. आ.क-संश्लुः ना- उरसि परिगृह्यं नास्ति । २२. इ.उ.ना.पा.भा.हा- विशेषम् नास्ति । २३-२४. इ.उ.पा.भा.हा-आशिरं...वसति नास्ति । ना-आशिरं सम्यहपोषयते ३५ नास्ति । २५. आ.क-देवेष्वनुरक्तयाः । २५. आ.इ.उ.ना.पा.भा.हा-सोमकृपण्याम् । २६. आ. इ.पा.हा-वदनम्यवहारः । २७-२७. इ.उ.पा.भा.हा- सर्वावयवसंपूर्णैर्यथैः क्रीणाति.....इति नास्ति ।

[सोमकयणीदोमादिः]

इयं तै शुक्र तनूरिदं वर्चस्तया सं भव भ्राजं गच्छ

इयम् । ते । शुक्र । तनूः । इदम् । वर्चः । तपो । समिति । भव । भ्राजम् । गच्छ ।

हिरण्यं सुच्यवदधाति—‘इयम्’ इति ॥ हे शुक्र शुद्धहिरण्य, इयं सुकु त्व तनूः शरीरम् ।

उग्रययान्तस्तनूशब्दः (उ ८१) । इदं सुकस्यमाज्यं तव वर्चः बलम् । अतस्त्वं तया

५ शरीरभूतया सुचा सं भव संगच्छस्व । अन्तः प्रविश्येत्यर्थः । भ्राजं गच्छ प्रज्वलीभव ।

“तद्विरण्यमभवत्” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । “आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्”

(तैत्रा १.१.३) इत्यादिरस्य शेषः ॥

इयमिति ॥ “अथैतद्भुवाज्यमाप्याय्य जुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सूत्रेण हिरण्यं निष्कर्ष्य

बद्ध्वा “वर्चमाज्यां प्रपथ्य” सुच्यवदधातीयं ते शुक्र तनूरिदं वर्चस्तया सं भव भ्राजं गच्छेति ”

१० (बौध ६.१.२) इति ॥ हे शुक्र, दीप्तिमादिरण्य, तव इयं शुक्रः तनूः, इदं घृतं तव तेजोऽतस्तया जुह्वा सं गच्छ सं भव । हे हिरण्य, आज्यरूपां भ्राजं दीप्तिं प्राप्नुहि । अथवा—हे शुक्र यज्ञे,

इयमाज्यरूपा तव तनूः, इदं हिरण्यं तव तेजः, इत्येव ब्राह्मणानुसारेण व्याख्यातव्यम् । आधानब्राह्मणोक्तं

हिरण्यस्य महिमानं उग्रयपदद्वयोच्चात्नेन प्रत्यभिज्ञाप्य प्रशंसति—“तद्विरण्यमभवत् तस्मादग्रयो

हिरण्यं पुनश्चि” (तैसं ६.१.७) इति । आधानब्राह्मणे स्वेवमाग्नायते—“आपो वरुणस्य पत्न्य

१५ आसन् । सा अग्निरभ्यध्यायत् । साः समभवन् । तस्य रेतः परापतत् । तद्विरण्यमभवत्” (तैत्रा १.१.३) इति । तस्माद्विरण्यस्य बहिः पिता आपो मातरः । तस्मात् स्वतः शुद्धं हिरण्यं यदि कदाचिद्

० रजस्वलादिस्पर्शेन शोधनीयं भवेत् तदाऽप्यग्रयः पुनश्चि जलेनैव शोधयन्ति न तु कांस्यताम्रादौ तैव

११ तस्मात्कादिकमपेक्षन्ते ॥ जुह्वां हिरण्यप्रक्षेपेण विशिष्टं होमं विधत्ते—“प्रक्षवादिनो वदन्ति कस्माद्

सत्यादमनस्यिकेन प्रजाः प्रधीयन्तेऽस्यन्वतीर्णायन्ते इति यद्विरण्यं घृतेऽवधाय जुहोति तस्मादमनस्यिकेन प्रजाः

२० प्रधीयन्तेऽस्यन्वतीर्णायन्ते” (तैसं ६.१.७) इति । तस्मादमनस्यिकेन धीर्येण प्रजाः प्रधीयन्ते गर्भाः

क्रियन्ते । उत्पत्तिकाले त्वस्थिपुच्छा जायन्ते । तत्र धीर्यसहस्रमाज्यमस्थिसहस्रं हिरण्यम् । तद्विदं साहस्यं

निर्वोद्धसीश्वरेणास्थि निर्मायत इत्यर्थः ॥ १२ बहिसंबन्धबोधनपरतया ग्रन्थं व्याचष्टे—“एतद्वा अग्नेः प्रियं

धाम यद्घृतं तेजो हिरण्यमियं ते शुक्र तनूरिदं वर्च इत्याह सतेऽसमेवैतत् सतनुं करोत्ययो सं भरत्येवैनम्”

(तैसं ६.१.७) इति । एनमात्रं संमरति सम्यक् करोत्येव । बहिसंबोधनेन १३ तदीयतेऽस्येव हिरण्यमात्र

२५ प्रकाशयते ॥ हिरण्यस्य सूत्रेण बन्धनं विधत्ते—“यद्वदमवदध्यादगर्भाः प्रजानां परापतुनाः स्युर्बद्धमव

दधाति गर्माणं घृत्यै” (तैसं ६.१.७) इति ॥ स्वयमाकर्षणेन यथा सहस्रा मुच्यते एषा बन्धीपादिति

विशेषं विधत्ते—“निष्कर्ष्य बध्नाति प्रजानां प्रजननाय” (तैसं ६.१.७) इति । निःक्षेपेण सहसा

मोचनयोग्यं निष्कर्ष्यम् ॥

१. तै. ति.—उज्ज्वलीभव ।

३० २८-२८. आ.क.—दर्यामां प्रकथ्य । २९-२९. य.—संगच्छ स्वहिरण्यरूपां भ्राजं दीप्तिं प्राप्नुहि;

उ.—संगच्छति आज्यरूपां भ्राजं दीप्तिमाप्नुहि; हा.—संगच्छते आज्यरूपां भ्राजं दीप्तिमाप्नुहि । ३०-३०. आ.

क.—भवति तदाग्रयः । ३१. आ.क.—भस्मान्नादिकमपेक्षन्ते; म२.—भस्मान्नादिकमपेक्षन्ते; इ.उ.ना.पा.मां.

हा.—भस्मान्नादिकमपेक्षन्ते । ३२. तं.—बहिसंबन्धो धनपरतया । ३३-३३. तं.—धोपयत्येव बहिसंबोधनेन;

म२.—करोति एष देव बहिसंबोधनेऽपि; व.—करोति । एष देव बहिसंबोधनेन । ३४. तं.—मुच्यन्ते ।

सोमक्रयणोहोमादिः]

जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते सत्यसर्वसः प्रसवे वाचो यन्त्रमशीय स्वाहा

जः । असि । धृता । मनसा । जुष्टा । विष्णवे । तस्याः । ते । सत्यसर्वस इति सत्य-सर्वसः ।

प्रसव इति प्र-सवे । वाचः । यन्त्रम् । अशीय । स्वाहा ।

तदाज्यमाहवनीये जुहोति—“जूरसि” इति ॥ जूरिति सोमक्रयणुच्यते । तस्याश्च
वाग्रूपत्वात् तद्रूपेण वर्ण्यते । यथा—“ते वाचं क्षियमेवहायनां कृत्वा” (तैसं ६.१.६) ५
इत्यादि । “वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । सोमक्रयणि वाग्रूपे,
“जूरः असि” प्रत्ययं गन्त्यसि । जवतेर्गतिकर्मणः “क्विप्क्विप्रच्छि” (द्र. पा ३.२.१७८ वा २)
इत्यादिना क्विप्दीर्घः । “यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति” (तैसं ६.१.७) इति ब्राह्मणम् ।
मनसो यत्र जवः वागपि तत्र-जवं करोतीत्यर्थः । कीदृशी पुनरस्ते ? आह—“धृता” मनसात्वमसि
मनःपूर्वकत्वात् । “मनसा हि वाग्रुता” (तैसं ६.१.७) इत्यादि । “जुष्टा सेवितास्मामिः” १०
“विष्णवे व्यापकाय” यज्ञाय प्रिया वाऽसि । “यज्ञो वै विष्णुर्वैश्वदेवां जुष्टां करोति”
(तैसं ६.१.७) इत्यादि । “तस्याः तादृशस्तत्र वाग्रुपाया एकहायनीभावमापन्नाया” यन्त्रं यमनं
स्थितिम् अशीय प्राप्नुयाम् । अश्रोतेर्लिङि “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् ।
“गुधुवीपचि” (उ ६.१६) इत्यादिना यमेलप्रत्ययः । “सावेकाचः” (पा ६.१.१६८)
इति वाचः परस्याः पठ्ठा उदात्तत्वम् । आत्मन्येव स्थापनं यमनम् । यद्यपि त्वया सोमं क्रीणामि १५
तथापि त्वद्विरहो मे मा भूदित्यर्थः । “पुनरोहि सह स्या” (तैसं १.२.४) इत्यस्मिन्
भन्त्रेऽप्ययमर्थः स्पष्टो भविष्यति । “वाचैव विक्रीय” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ।
कपमस्या यमनं छमत इत्याह—“सत्यसर्वसः प्रसवे । सत्यममोषं सर्वः प्रेरण यस्य ॥ सत्य-
सत्वाः सविता । सुवतेरसुन्” (उ ६.३.८) । तस्य देवस्य प्रसवे अनुब्राने लब्धे सर्वमिष्टं संपद्यते इति ।

जूरसिति ॥ कथं—“१-दर्भनाडीं सुगृह्ण-२-उपसंगृह्णाहवनीये जुहोत्यग्नारब्धे यद्वमाने २०
जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते सत्यसर्वसः प्रसवे वाचो यन्त्रमशीय स्वाहेति” (योर्धो १.१२)
इति ॥ हे सोमक्रयणि, वाग्रुपा त्वे “जूरः वेगयुक्ता असि । मनसा नियमिताऽसि । यज्ञाय प्रियाऽसि ।
तादृशा भस्मोघप्रेषणायास्तत्र प्रेरणे सति भस्मोच्चारणरूपाया वाचः यन्त्रे नियमम् अशीय प्राप्नुयाम् ।
इदमार्ज्यं हुतमस्तु । यद्योक्तार्थं भन्त्रे दर्शयति—“वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी जूरसीत्याह यदि मनसा
क्षयते तद्वाचा वदति धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग्रुता जुष्टा विष्णवे इत्याह यज्ञो वै विष्णुर्वैश्वदेवां २५
जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसर्वसः प्रसव इत्याह सवितृप्रमृतामेव वाचमवस्थे” (तैसं ६.१.७)
इति । जवते ११ पूर्णं कर्तव्यमित्यवगच्छति ॥

२. तं-प्रति सोमक्रयणि; ति-तन्ने सोमक्रयणि । ३. तं-ति-इत्यर्थम् । ४. नै-व्यापनाय ।

५. तं-ति-भन्त्रे स्वयमर्थः ।

३५-३५. भा. पा-नाडीधृदण्डे; क-दर्भकाण्डे धृदण्डे । ३६. इ.उ.पा.भा-ज्वम । ३०

शुक्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवꣳ हविः
सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्रेरक्षः कनीनिकां
यदेतेशेभिरीयसे आजमानो विपश्चिता

शुक्रम् । असि । अमृतम् । असि । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । हविः ।

सूर्यस्य । चक्षुः । एति । अरुहम् । अग्रेः । अक्षः । कनीनिकाम् ।

यत् । एतेशेभिः । ईर्यसे । आजमानः । विपश्चिता ।

धायादिस्वरेण प्रसवशब्दोऽन्तोदात्तः (पा ६.२.१.४४) । “ सवितुप्रसूतामेव वाचमव रुन्धे ”
(तैसं ६.१.७) इति ब्राह्मणम् ॥

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तद्यजमानमवेक्षयति—‘ शुक्रम् ’ इति । ‘ शुक्रम् । शुचे-
१० दीप्तिकर्मणः संपदादिच्छणः कियप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । “ लुगकारेकारारेफाश्च वक्तव्याः ”
(द्र.पा ४.४.१२८ वा २) । यद्वा—मत्वर्थे प्रत्ययः । ‘ अयस्मयादित्वात् (पा १.४.२०)
पदत्वात् कुन्वम् । किञ्च ‘ अमृतम् ’ ‘ असि ’ देवानाममरणहेतुत्वात् । “ नमो जमरमित्रमृताः ”
(पा ६.२.१.१६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘ वैश्वदेवं विश्वेदेव्यं ’ ‘ हविः त्वमसि ॥

हिरण्यमन्तर्धाय यजमानमादित्यमुदीक्षयति—‘ सूर्यस्य ’ इति चतुष्पदया अनुष्टुभा ॥
२५ सूर्यो मण्डलान्तर्गतः पुरुषः स्यावरजङ्गमानामात्मा । यथा “ सूर्य आत्मा ” (तैसं १.४.४३) इति ।
तस्य तत्र चक्षुर्भूतं यदेतन्मण्डलं ‘ आ ’ ‘ अरुहम् आरूढोऽस्मि । रुहेर्लुङि “ कृमृदकृद्वि-
श्लक्षदसि ” (पा ३.१.५९) इति श्लेरडादेशः । पुनरपि विशेष्यते—‘ अग्रेः स्वभूतस्य ’ ‘ अक्षः

शुक्रमिति ॥ बौधायनः—“ अग्रेण शृङ्गालां विष्ट्व यजमानमाज्यमवेक्षयति शुक्रमस्यमृतमसि
वैश्वदेवꣳ हविरिति ” (बौधो ६.१.२) इति ॥ आपस्तम्बः—“ सोमक्रयणीमीक्षमाणो जुहोति
२० ज्वरसीति । अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शुक्रमसीति हिरण्यं ‘ घृतादुद्भूत्य वैश्वदेवꣳ हविरित्याज्यमवेक्ष्य ’
(आपधो १०.२२.६-७) इति ॥ ‘ शुक्रं दीप्तिमत् । ’ ‘ असृत् नाशरहितम् । हे आज्य हे हिरण्य इति वा
योजयम् । हे आज्य, त्वं सर्वदेवप्रियं ’ ‘ हविः असि ॥ तदिदं स्पष्टत्वाच्च ब्राह्मणे ध्यातव्यम् ॥

सूर्यस्येति ॥ कल्पः—“ अथैनद्विरण्यमन्तर्धायान्तादित्यमुदीक्षयति सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्रे-
रक्षः कनीनिकां यदेतेशेभिरीयसे आजमानो विपश्चितेति ” (बौधो ६.१.२) इति ॥ सूर्यस्तंबन्ध मदीयं
२५ चक्षुरिन्द्रियं, कनीनिका लघ्विषसंविध्वनी, तदुभयम् ‘ आ ’ ‘ अरुहं प्राप्नोऽस्मि । यतो हे सूर्य, त्वमेतज्जनामकैः
मर्थेगच्छसि ; हे वक्त्रे, त्वं ‘ विपश्चिता तेजसा ’ ‘ आजमानः असि तस्मात् रक्षोनिवारणाय शुचामुभौ
प्राप्तोऽस्मि “ पृवद्विप्रागं दृशयति—“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्त्येव खलु वा
मरक्षोदत्तः पन्था योऽग्रेक्ष सूर्यस्य च सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्रेरक्षः कनीनिकामित्याह य पृवारक्षोदत्तः
पन्थास्तꣳ समारोहति ” (तैसं ६.१.७) इति । काण्डेकाण्डे तत्तदुपाद्वैयुक्त एकैकस्मिन् यज्ञे ॥

३० ६. तं—‘ अयस्मयादित्वात् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ भत्वात् जन्त्वाभावः ’ ; ति—‘ अयस्मयादित्वात् ’
इत्यस्यानन्तरं ‘ भत्वाभावः ’ । ७. तं—‘ चक्षुर्भूतम् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ सर्वेषां वा चक्षुर्भूतम् ’ ।

३७. ६. उ. क. पा. भां—‘ शालायम् । * [आपधोसूते ‘ पथादुद्भूतम्] । ३८. तं. म२—‘ एतमेवाभिप्रायम् ।

सोमक्रयणीहोमादिः]

चिदसि मनाऽसि धीरसि दक्षिणा(१)ऽसि यज्ञियाऽसि

क्षत्रियाऽस्यदितिरस्यभुयतःशीर्णी सा नः सुप्राची सुप्रतीची सं भव

चित् । असि । मना । असि । धीः । असि । दक्षिणा । (१) असि । यज्ञिया । असि ।

क्षत्रिया । असि । अदितिः । असि । उभयतःशीर्णीलुभयतः-शीर्णी ।

सा । नः । सुप्राचीति सु-प्राची । सुप्रतीचीति सु-प्रतीची । समिति । भव ।

कर्त्तव्यं सात्कारास्थानीयमेतत् मण्डलमारूढोऽस्मि । उदात्तनिवृत्तिस्वरक्षणः परस्याः पठया उदात्तत्वम् (पा ६.१.१६१) । तदारोहणं च तत्रयेन पुरुषेण सह स्वात्मैक्यम् । यथा—
 “स यश्वायं पुरुषे ” (द्र. तैउ २.८) इति । तस्मिन् सति सूर्यस्याग्रेष्व पन्थानमारूढो रक्षोभिर्न बाध्यते । “एष खलु वा अरक्षोहतः पन्थाः ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
 कीदृशस्य सूर्यस्य इत्याह—यत् यस्त्वम् । यच्छब्दात् परस्य सोः “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इत्यादिना लुक् । चक्षुष्यापेक्षया नपुंसकत्वं वा । यस्त्वम् एतशेमिः शुक्लवर्णरश्मैः ईयसे गच्छसि । ईड् गतो दैवादिकः । एतशब्दाद्धोमादित्वाच्छः (पा ५.२.१००) । वृषादित्वादाबुदात्तत्वम् (पा ६.१.२०३) । यद्वा—“ एतेः “तशन्तशसुनौ” (उ ४७३) इति तशान्प्रत्ययः* । गमनकुशलाः । यद्वा—एतशरीराः एतशः । पृषोदरादित्वात् (पा ६.३.१०९) यथाभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । पुनश्च विशेष्यते—विपश्चिता मेधाविना महर्विगणेन भ्रागमानः १५ शोभमानः । सह वा तेन । यस्त्वमीयसे तस्य ते मण्डलमारूढमिति ॥

सोमक्रयणीमनुमन्त्रयते—‘चिदसि’ इति ॥ चेतयतीति चित् । “बहुलं संज्ञाष्टन्दसोः” (द्र. उ १.९०) इति णिलुक् । हे सोमक्रयणि वाम्प्रे, चेतयमाना असि चैतन्यकार्यत्वात् ।

चिदसीति ॥ बोधायनः—“अथेता सोमक्रयणीमग्रेण साहामुदीचीमभिविरसयन्ति” । सामनुमन्त्रयते चिदसि मनाऽसि धीरसि दक्षिणाऽसि यज्ञियाऽसि क्षत्रियाऽस्यदितिरस्यभुयतःशीर्णी सा नः सुप्राची सुप्रतीची संभव मित्रस्त्वा पदि यन्मानु पूषाऽध्वनः पात्विन्द्रायाध्वक्षायानु स्वा भावा मन्यतामनु पिताऽनु प्राता सगन्धोऽनु सत्वा सपृथ्वः सा देवि देवमच्छेदीन्द्राय सोमं रक्षस्त्वाऽऽवर्तयन्तु मित्रस्य पथा स्वस्ति सोमसत्त्वा पुनरेहि सह रय्या” इति ॥ आपनम्यस्तु त्रेधा विभज्य विमियुक्ते—“चिदसि मनामीमि सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते । कर्णगृहीता पदिवद्वा भवति । मित्रस्त्वा पदि यन्मास्त्विति दक्षिणं पूर्वपादं प्रेक्षते । पूषाध्वनः पात्त्विति प्राचीमायतीमनुमन्त्रयते” (आपधौ १०.२९.७-९) इति ॥ हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि, त्वं *चित्* असि* चिदादित्यद्वयतिपादाऽसि । अन्तःकरणस्य चित्तं मनो पुदिरिति

८. मै-तत्स्थाने । * [तैत्तिरीयोपनिषदि* नः* नास्ति ।] ९. मै-चतुरपेक्षया । *... [युदीरनः पाठः । लिखितपुस्तके तु मैरमुद्रिगपुस्तके तु एतेरतश्चतुर्मुनो इति तयुप्रत्ययः* इत्युपन्यते ।]

३९. आ.म-मभिवर्तयन्ते, तं-मभिवर्तयति, ह-मभिविरसयति, [बांधासुते-मभिविरसयन्ति* ३० यन्ति*] । ४०-४०. आ.क.मं.२-‘चित् धमि’ नास्ति ।

[सोमकृपणीहोमार्थः]

- “यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति” (तैसं ६.१.७) “इति ब्राह्मणम्” । किंच ‘मना मन्याना असि’ मनःपूर्वकत्वात् मनसा सह प्रवृत्तेः । “यद्धि मनसाऽभिगच्छति” (तैसं ६.१.७) इति । मन अवबोधने । पचावच् (पा ३.१.१३४) । “अपि च” — ‘धीः प्रज्ञा असि’ । “यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति” (तैसं ६.१.७) इति । “ध्यायतेः संप्रसारणं च” ५ (पा ३.२.१७८ वा ४) इति विविपि संप्रसारणम् । एवं चेतनचिदात्मकतया सर्वप्रवृत्तिहेतुत्वमस्या उत्तमम् । यद्वा—धीः कर्मासि । अस्मिन् पक्षे कर्तृकरणक्रियारूपतया सर्वापेक्षाधनत्वमस्याः प्रतिपाद्यते । “दक्षिणा शीघ्राग्निनी” च असि । दक्ष इन्द्रो शीघ्रायें च । “द्रुदक्षिम्यामिनन्” (उ २.१८) इति शीघ्रायेंकदक्षेः इनन्प्रत्ययः । एवं यज्ञिया यज्ञकर्माहर्ह च असि । “यज्ञ-विगम्या तत्कर्माहर्हतीत्युपसंख्यानम्” (पा ५.१.७१ वा १) इति घः । यज्ञसंपादिनीत्यर्थः । एवं
- १० “क्षत्रिया च” असि, क्षत्रं धर्मं सोमलक्षणं तस्यापत्यमसि । तत्रभवत्वात् बलप्रभवत्वाच्च । “क्षत्रादूचः” (पा ४.१.१३८) अपि च “अदितिः अखण्डिता देवमाता च” असि । नवसूमासः (पा २.२.६) । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । कीदृश्यदितिः ? “उभयतः शीर्ष्णी उभयतः शिरक्ता यज्ञानामाद्यन्तयोरुभयोः” “शिरःस्थानीयौ प्रधानभूतौ प्रायणीयोदयनीयाख्यौ” चरू यस्यास्तादृशी । “शीर्षश्छन्दसि” (पा ६.१.६०) इति शीर्षादेशः । “नित्यं संज्ञाछन्दसोः” (पा ४.१.२९)
- १५ इति डीप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । उभयशब्दात् “इतराम्योऽपि दृश्यन्ते” (पा ५.३.१४) इति सप्तम्यर्थे तसिष् । (लिति) प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् (पा ६.१.१९३) । “यदेवा-दित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयः” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । तादृशी सा त्वं नः सं भव संगच्छ स्वात्मनाऽस्मत्सुकाशे कीर्त्तय । यद्वा—नः अरमाकं संभव । मा कदाचिदुपेक्षिष्ठाः । तिस्रो वृत्तयः । वेहादिसंघातस्याचेतनत्वं व्यावर्त्यं चेतनत्वं संपादयन्ती वाद्ययस्तुषु वा निर्विकल्पकस्य
- २० सामान्यप्रज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चक्षुः । अयं पदार्थः पूर्वं भवति वा न वेति विचारस्या वृत्तिर्जनः । भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिः । दृष्टव्यतयमिह विगमनोधीशब्दैरुच्यते । “दक्षिणा वृशहा देयद्रव्यरूपा वा” । “यज्ञिया” सोमकृपणद्वारेण यज्ञसंबन्धिनी । “क्षत्रिया देवेषु सोमः” क्षत्रियजात्यभिधानी । तथा च वादसनेयिन आमनन्ति—“यान्येतानि” “देव(त्रा) क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्यु-रीशानः” (दृष्ट १.४.११) इति । तेन सोमेनाभिमन्त्र्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन क्षत्रिया ।
- २५ ज्योतिष्टोमस्याऽऽघन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरदितेर्देवतात्वात् सेपम् । “उभयतः शीर्ष्णी तत्रया त्वमसि । सा तादृशी त्वमस्मदर्थं” सुप्राची । सुप्रीतीची । सं भव । प्रथमं सोमस्य केवारं प्रति सुष्टु
- १०—१०. मै—इति ब्राह्मणम् नास्ति । ११—११. मै—अपि च नास्ति । १२. मै—चासि । १३. मै—(चित्तमनो) व्यात्मकतया, तैत्ति—चेतनचिदात्मकतया । १४. मै—यत्प्रत्ययः । १५—१५. मै—शिरःस्थानीयतया प्रधानभूता ।

- ३० ४१. इ.उ.तं.ना.पा.भा.म.र.हा—‘वा’ नास्ति । ४२. इ.उ.तं.पा.भा.म.र.—व्यवहारेण । ४३. इ.उ.पा.म.र.—संनजात्यभिधानी । ४४. इ.उ.पा.भा.हा—देवनक्षत्राणीन्द्रः, क—दैवताणि क्षत्राणीन्द्रः । ४५. इ.उ.ना.पा.भा.हा—‘प्रति’ नास्ति ।

सोमकृपणी होमदिः]

मित्रस्त्वां पदि बघ्नातु पूषाऽध्वनः पांत्विन्द्रायार्घ्यं क्षायानु त्वां माता
भन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखां सयूध्यः

मित्रः । त्वा । पदि । बघ्नातु । पूषा । अध्वनः । पातु । इन्द्राय । अर्घ्यक्षायेत्यधि-अक्षाय ।
अन्विति । त्वा । माता । भन्यताम् । अन्विति । पिता । अन्विति । भ्राता ।

सगर्भ्य इति स-गर्भ्यः । अन्विति । सखा । सयूध्य इति स-यूध्यः ।

५

कथं भूता इत्याह—सुप्राची सुप्रतीची च भूता । प्रागञ्चतीति प्राची । सोमकृपणं प्रति प्रथमं
प्राचीनगतिर्भूत्वा पुनरपि प्रतीची अस्मत्सकाशं प्रत्यागता भूत्वाऽस्माकमेव भवेति । “ ऋद्विक् ”
(पा ३.२.५९) इत्यादिनाऽञ्जेः त्विन्द्रात्पत्यः । “ अञ्जलेधोपसंख्यानम् ” (पा ४.१.६ वा २)
इति डीप् । नकाराकारयोर्लुप्तयोः “ चौ ” (पा ६.३.१३८) इति दीर्घः । ततः शोभना प्राची
शोभना प्रतीची । “ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ” (द्र. पामा २.२.१८ वा १) १०
इति प्राप्ते “ स्वती पूषायाम् ” (द्र. पामा २.२.१८ वा ३, ४) इति प्रादिसमासः । “ छुः
पूषायाम् ” (पा १.४.९४) इति कर्मप्रवचनीयत्वेन गतिस्मात्प्रादादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम्
(पा ६.२.२) । किञ्च “ मित्रः त्वा पदि पादे बघ्नातु । “ ऊढिदम् ” (पा ६.१.१७१)
इत्यादिना उदात्तत्वम् । “ पदन् ” (पा ६.१.६३) इत्यादिना पदभावः । “ यदबद्धा स्यात् ”
(तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । अपि च “ पूषा त्वाम् ” अव्ययो मार्गात् मार्गस्याद्वयहेतोः १५
“ पातु । अपि चास्या इन्द्रः अण्यक्षः स्वामी, इन्द्राय सोमस्वामिने त्वां भ्राता अनु भन्यताम् ।
इन्द्राय त्वया “ सोमकृपं क्रियमाणम् ” अनुजानातु । “ पिता चानु भन्यताम् । “ भ्राता चानु
भन्यताम् । कीदृशः ? “ सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः । “ समानस्य छन्दसि ” (पा ६.३.८४) इति
समासः । “ सगर्भसयूय ” (पा ४.४.११४) इत्यादिना भवार्थे यन् । समासस्योत्पत्तिकाल
एवोदात्तविधानाद् सख्यामपि तद्विद्वत्तौ उदात्तत्वं न निर्वर्तते । बद्धा—“ पूर्वोदयश्च दृश्यन्ते ” २०
(द्र. पामा ६.२.१९९) इत्याद्युदात्तत्वम् । “ सखा चानु भन्यताम् । कीदृशः ?—“ सयूयः समाने

प्रादुमुखी गावा पश्चादस्मान् प्रति सुष्टु प्रत्यङ्मुखी “ समागम्यास्माभिः संतच्छन्त ॥ यथोक्तमर्थे
मन्त्रे दर्शयति—“ यावा पूषा यत् सोमकृपणी चिदसि मनाऽसीत्याह वास्तवेवैनामेतत् वस्मा-
न्निष्ठाः प्रजा जायन्ते ” (तैसं १.१.७) इति । एतेन मन्त्रेण यागादिमकां सोमकृपणीं
“ चिदादिशब्दाव्या ” मन्त्र इत्येवमनुशासितः । यस्मादेवं वस्मात्तोकेऽपि प्रजा अनुसिध्यन्ते ॥ २५
“ कृत्स्नशास्त्रवर्षमुक्त्वा प्रत्ययवर्गे व्याचष्टे—“ चिदसीत्याह यदि मन्त्रस्य चेतयते तद्वाचा
वदति मनाऽसीत्याह यदि मन्त्रस्यऽभिगच्छति तत् करोति धीरसीत्याह यदि मन्त्रस्य प्रयायति
तद्वाचा वदति दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा द्वेपा यजिषाऽसीत्याह यजिषामेवैनां करोति क्षरित्रपासीत्याह

१६-१६. तं-सोमं क्रियमाणम् ।

४६. तं. म२-समागम्यास्माभिः । ४७. तं. म२-कृत्स्नतात्पर्यम् ।

३०

सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमं रुद्रंस्त्वाऽऽवर्तयतु मित्रस्य पथाः ।

स्वस्ति सोमसखा (२) पुनरेहि सह रुय्या ॥ ४ ॥

[दक्षिणा सोमसखा पञ्च च]

सा । देवि । देवम् । अच्छे । इहि । इन्द्राय । सोमम् । रुद्रः । त्वा । एति । वर्तयतु । मित्रस्य ।
पथाः । स्वस्ति । सोमसखेति सोम-सखा (२) । पुनः । एति । इहि । सह । रुय्या ॥ ४ ॥

[तैसं १.२.४, ५; कांसं २.५; कपिषं १.१७; वासं ४.१७-२०]

यूये भवः, सगम्यवत् । हे देवि सोमकृयणि, सा तादृशी त्वं मात्रादिभिर्नुज्ञाता देवं सोमम्
अच्छ आभिमुख्येन इहि गच्छ । “ देवो ह्येषा देवः सोमः ” (तैसं ६.१.७) इति ब्राह्मणम् ।
इन्द्राय इन्द्रायम् । “ इन्द्राय हि सोम आहियते ” (तैसं ६.१.७) इति ब्राह्मणम् । किञ्च रुद्रः
२० त्वा आ वर्तयतु कृतकृत्यान्स्मान् प्रति अविनष्टमानयतु । “ यदेतच्चजुर्न भूयात् पराध्येव
सोमकृयणीयात् ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । रुद्रोऽपि न रौद्रभावेन, किं तु मित्रस्य पथा
त्वाभावयतु निजकीर्तिनापराधमनाद्व्यशान्तो भूत्वाऽऽवर्तयतु । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१६१)
तृतीयाया उदात्तत्वम् । “ ब्रूमिव वा एतत् करोति यद्रुद्रस्य कीर्तयति ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि
ब्राह्मणम् । हे सोमकृयणि, त्वं च स्वस्ति अविनेन पुनः एव सोमविकृयणिः सकाशात्
अस्मत्सकाशम् एहि आगच्छ । कीदृशी भूत्वा ! सोमसखा भूत्वा, सोमः सखा यस्यास्तादृशी
२५ भूत्वा । सोमेन सख्या सहागच्छेत्यर्थः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्त्वंत्वम् (पा ६.२.१) । अत एव
टजभावः (पा ५.४.९१) । अपि च रुय्या धनेनास्मदीयेन सह एवागच्छ ।
“ उदात्तयणो हृत्पूर्वात् ” (पा ६.१.१७४) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । “ वाचा वा एव वि
क्रीणति ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

२० क्षत्रिया श्रेयादितिरस्युभयतः शीर्ष्णीत्याह षट्वाऽऽदित्यः प्रायणीयां पश्यानामादित्य उदयनीयस्तस्मादेव-
माह ” (तैसं ६.१.७) इति । मनसा वृत्तिग्रयसाधारणेनान्तःकरणेन चेतयते सामान्यतो जानात्यभि-
गच्छति विचारयति व्यायति निश्चिनोति । उत्तरमन्त्रस्यायमर्थः । हे सोमकृयणि, मित्रः हितकारी
देवस्त्वं दक्षिणपादे वज्रान्तु ॥ यत्तन्मन्त्रविरुद्धं पक्षग्रयं व्यावर्तयन् मन्त्रं व्याचष्टे—“ षट्पदा
२५ स्यादयता स्याद्यत् षट्पदबद्धाऽनुस्तरणी स्यात् प्रमायुको यजमानः स्याद्यत् कर्णगृहीता वार्त्रंजी स्यात् स
वाऽन्ये त्रिनीयात् स वाऽन्यो त्रिनीयामित्रस्तत्वा पदि वज्रात्स्वित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तैवेनां पदि
वज्रान्ति ” (तैसं ६.१.७) इति । अत्र पादबन्धनं कर्णग्रहणं चामन्त्रकर्मद्वीचकारेत्यविरोधः* । अथवा,
अर्कगृहीता, अपदिबद्धा इति तत्र पदच्छेदः ॥ तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः—हे सोमकृयणि, त्वं पूषा पोषको
देवो भयोपेतात् मार्गात् पालयतु । यागाध्यक्षाय इन्द्राय त्वां सोमकृयसाधनत्वेन* मातुं ता पित्रादयः

३० १७. तंति-अभिमुखम्; ५-अभिमुखाम् । १८. मै-सहागच्छ; ५-सहैवागच्छतु ।

४८. क-उत्तिग्रयकारेणान्तः। ४९. आ.क.म२-दक्षिणे पादे । * [आपस्तम्बः अर्जीचकार
इत्यर्थः । २७१ पृष्ठे २५ पदिच्छेदं द्रष्टव्यम् ।] ५०. आ.ना.हा-“तत्र” नास्ति । ५१. आ.क.ना.हा-“साधनेन ।

सोमकृपणीहोमादिः]

अनुमन्यन्ताम् । १ सगर्भ्यः त्वया सहैकस्मिन् गर्भेऽवस्थितः । हे देवि, २ सा त्वमिन्द्रार्थं सोमं देवम् अनु गच्छ । तां तां ३ रुद्रः देवोऽस्यान् प्रति पुनः ४ आ वर्तयतु । आवर्तयन्नपि न रीद्रेण मार्गेण किं तु मित्रस्य ५ वया । ततस्ते ६ स्वस्ति सुखं भवतु । सोमः सखा यस्यास्तव सा त्वं ७ सोमसखा भूत्वा धनेन सह ब्रह्मात् प्रति पुनः आगच्छ ॥ अत्र, ' रुद्रस्त्वा ' इत्यादिना पृथग्मन्त्रेण सोमकृपादूर्ध्वमेतस्याः प्रत्यावर्तनमिति केचित् ॥ मन्त्रस्य आगान् क्रमेण व्याचष्टे—“ पूषाऽध्वनः पातिव्याहेयं वै पूषेमाभेवास्या ५ अधिपामकः समष्टया इन्द्रायाध्यक्षयेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्वक्षं करोत्यनु त्वा माता मन्यतामनु पिते- रमाहानुमतयैवैनया क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी षोषा देवः सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि सोम आदियते यदेतद्यजुर्न मूयात् पराव्येव सोमकृपणीयाद् रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयत्वित्याह ' रुद्रो वै क्रूरो देवानां तमेवास्यै परस्तादधात्यावृष्यै मूरमिव वा पृतत् करोति यद् रुद्रस्य कीर्तयति मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यै वावा वा एष वि क्रीणीते यः सोमकृपण्या स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि सह रच्येः पाह वाचैव विक्रीप १० पुनरात्मन् वाचं धत्तेऽमुपदासुकाऽस्य वाग्मवति य एवं वेद ” (तेसं ६.१.७) इति । समष्टयै सन्ध्याप्राप्तये । ११ एतत् ' रुद्रस्त्वा ' इति यशः । तमेव क्रूरं खम् । अस्याः सोमकृपण्या आवृष्ये परस्ताद् दामतिरुह्य परभागे स्वापयति । अनुपदासुका क्षपरहिता । रुद्रवहेदनस्य प्रतीसनम् ॥

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ इयं क्षिप्त्वा धृते स्वर्णं ज्वसीति जुहोति हि । १५
शुभ्रेति स्वर्णगुह्यं वैभ्रेत्यान्यमयेधते ॥ १ ॥
सूर्यं सूर्यमुपस्थाप चित्तोमकृपणीं जपेत् ।
मित्रो इह्या बद्धपादं पूषा तामनुमन्त्रयेत् ॥
रुद्रस्तामावर्तयित मन्त्राः संकीर्तिता नव ॥ २ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रायणीयस्य निष्कासे यो निर्वापोऽर्थकर्म उत ।
निष्कासप्रतिपत्तिर्वाद्यनीयस्य संरुतिः ॥ १ ॥
उताऽऽद्यः पूर्ववन्मैवं मुक्यस्य प्रवृत्तिरवतः ।
मध्योऽस्तु नोपयोऽर्थकर्मसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥ २ ॥ ”

(तैत्ति १.१.२.२१-२२) इति ॥ २५

यथोक्तिरप्येव धृत्यते—“ प्रायणीयस्य निष्कास उद्यनीयमग्निं निर्वापेति ” (तेसं ६.१.५) इति ।

अत्र पूर्वपादेन निष्कासप्रत्यक्षमुद्यनीयसमानकर्मकमन्यवर्थकर्मत्वात् पक्षः । मुक्यस्याद्यनीयस्य प्रवृत्तत्वात्, मित्रप्रकरणान्तावमृषधर्मातिदेशात् उद्यनीयधर्मातिदेशात्संभवात् भाष्येऽस्मैरे “ यदि, तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु । सोऽपि न संभवति, उपपुनः संस्कारादुपयोद्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् । तस्माद् उद्यनीयस्य संस्कारः ॥

“ तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ क्रीणात्पथयेत्वेतत् संकीर्णं वा १ मयैकमाह ।
कृषेणान्नयात् कीर्णः सर्वत्राप्येव रुचिमा ॥

५२. आ-‘ यदि ’ नास्ति । ५३. इ.उ-उद्यनीय । ५४. इ.उ.ग.पा.ह-तृतीयाय ।

५५. इ.उ-मैर्गम् । ५६. क.म.उ-मयैकमा ।

द्रव्यद्वारा क्रमे योगात् तद्भागेनान्ययः पुनः ।

साक्षात्क्रमे गुणस्वार्थाद्द्रव्ये संनिहितेऽस्त्वसौ ॥ ११

(जैम्या ३-१-११-१२) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ अरुणया पित्रास्यैकहायन्या सोमेऽप्रीणाति । ” (द्र. तैत् ६-१-६) इति ।

५ तत्राऽरुणद्रव्योऽरुणिमानं गुणमाच्छेत् । गुणिविषयतया प्रयुज्यमानस्याऽपि “ नागृहीतविशेषणा विदिष्टे बुद्धिः ” (द्र. तैत् १-३-३३) इति न्यायेन गुणबोधकत्वात् अन्वयम्यतिरेकाम्यां गुणमात्रे “ श्रूयते ” इति । तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रतीयते । तच्चानुपपन्नम् । अमूर्तस्य गुणस्य वासोद्विरेण्यादिवत् क्रयसाधनत्वं संभवात् । तत्तत्तृतीयाश्रुतेर्विमियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्य अत्र “ विनियोजकत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च ग्रहचमसाक्षिद्रव्येष्वरुणिमानं विनिवेशयति । न चानेन न्यायेन

२० पित्राक्षयेकहायनीशब्दयोरपि सर्वेद्रव्यगामित्वं “ दृष्टकनीयम्, तयोः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वात् । पित्रलवणं अक्षिणी यस्याः गोः ” सा गोः पित्राक्षी । एवमेकहायनी । यद्यप्येकगोयाचिनां द्वादौ तथाऽपि विशेषणी-भूतधर्ममेवात् शब्दद्वयम् । तच्च युगपत् प्रवृत्तं सत् धर्मद्वयविशिष्टं गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विदधाति । न चैतद्द्रव्यमितरद्रव्ये विनिवेशयितुं शक्यम् । अरुणिमगुणो द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्येन योग्यत्वात् तेषु निवेशयते । तत्रैपाऽक्षरयोजना—“ अरुणया ” इत्येतत् पृथग्वाक्यम् । तत्र तृतीयाश्रुत्या प्राकरणिकानि

२५ साधनद्रव्याणि सर्वाण्यनूद्य प्रतिपदिकेन गुणो विधीयते यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्य-रुणानि कर्तव्यानीति । तस्माद्गुणः संकीर्ण इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यप्यमूर्तो गुणस्तथाऽपि हायनवदक्षिवच्च गोद्रव्यमवच्छिनत्ति । तच्च द्रव्यं साधनमिति तद्द्वारा गुणस्य क्रमेणान्वयो भवति । एवं सति वाक्यमेवो न भविष्यति । ननु वाक्यमेवाभावेऽपि रक्षणं दुर्बलम् । गुणवाचिनः शब्दस्य गुणिद्रव्य-परत्वाद्वाकारात् । नैवम् । गुणस्यैवात्र तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । “ तच्च द्रव्यद्वारमन्तरेण ”

२० न संभवतीत्यर्थोपस्था द्रव्यावच्छेदकं कल्प्यते । तर्हि ग्रहचमसाक्षिद्रव्यमवच्छिद्यतामिति चेत् । न । तस्य द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन “ तदवच्छेदकगुणस्य श्रूयमाणक्रयसाधनत्वासिद्धिः । तर्हि “ वाससा प्रीणाति ”, “ अत्रया प्रीणाति ” (तैत् ६-१-१०) इति वखादीनां क्रयसाधनत्वात् तदवच्छेदोऽस्त्विति चेत् । न । तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात् । न हि तत्राग्निहोत्रे “ पयोदध्यादिविकल्पवत् क्रयानुवादेन वखादिविकल्पो युक्तः । अनुवायस्य क्रयमात्रस्याग्निहोत्रवदन्यत्राविधानात् ” । ततो वखादिद्रव्यविशिष्टाः क्रयान्तरविधयः । न हि

२५ स्ववाक्यगतमेकहायनीद्रव्यमुपेक्ष्य वखाद्यवच्छेदो युक्तः । तस्मात् क्रमेण साक्षाद्व्यतिषयोः द्रव्यगुणयोः पश्चाद्व्यतिषाऽनुपपत्त्या परस्परवच्छेदकत्वेनान्वयः । तथा सत्यारुण्यविशिष्टयैकहायन्या प्रीणातीत्यर्थः पथं वरयति । तस्मादारुण्यगुणः क्रयहेतुमेकहायनीमेव भजते ॥

अथ छन्दः ॥ “ सूर्यस्य चक्षुरारुहम् ” इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

३० प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

५७. तं—तद्व्युत्पत्तये । ५८. इ.उ.तं.ना.पा.हा—अत्र नास्ति । ५९. तं.म२—‘ दृष्टकनीयम् ’ नास्ति । ६०. आ—‘ गोः ’ नास्ति । ६१. इ.उ.ना.पा.हा—अरुणस्य । ६२. इ.उ.ना.पा.हा—भवति । ६३-६३. ना.हा—तत्र द्रव्यमन्तरेण; इ.उ.पा—तद्द्रव्यमन्तरेण; भा—‘ तत्र द्रव्यद्वारमन्तरेण ’ नास्ति । ६४. इ.उ.तं.पा.म२—तदवच्छेदे गुणस्य । ६५. तं—यजोद्रव्यादि । ६६. इ.उ.पा—‘ न्यरात्राविधानात् ।

सोमकथण्याः पदसंग्रहः]

वस्यसि रुद्राऽस्यदितिरस्यादित्याऽसि शुक्राऽसि चन्द्राऽसि

बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रण्वतु रुद्रो वसुभिरा चिकेतु

वस्यी । असि । रुद्रा । असि । अदितिः । असि । आदित्या । असि । शुक्रा । असि । चन्द्रा ।
 असि । बृहस्पतिः । त्वा । सुम्ने । रण्वतु । रुद्रः । वसुभिरिति वसु-भिः । एति । चिकेतु ।

पदपदान्यनु नि क्रामति सोमकथणी गच्छन्तीमनुगच्छति 'वस्यसि' इत्यादिभिः ॥ एते च पदसु पदेषु षष्मन्त्राः । तत्र वसुरुद्रादित्याः सवनत्रयस्य देवताः । अदितिः प्रायणीयोदयनीययोः । शुक्रः सोमः । चन्द्रं हिरण्यं दक्षिणादिरूपम् । वस्वादितो यज्ञस्य साधनत्वात् सोमकथयपि तद्वतीत्युच्यते । 'वस्यी वसुभिर्देवैः तद्वती त्वम् असि । "छन्दसीवनिपौ" (पा ५.२.१०९ वा २) इतीकारो मत्वर्थायः । आद्युदात्तत्वं चिन्त्यम्, वृषादिर्वा द्रष्टव्यः (पा ६.१.२०३) । यद्वा—वस्यी प्रशस्ता, प्रशस्ता च वसुभिः संबन्धात् । "योतो गुणवचनात्" (पा ४.१.४४) इति ङीप् । तत्र हि "गुणवचनान्दीवाद्युदात्तार्थम्" । (पा ४.१.४४ वा १) इत्युक्तम् । 'रुद्रा रुद्रवती । "लुगकारेकाररेफाश्च" (पा ४.४.१२८ वा २) इति मत्वर्थायोऽकारः । 'अदितिः अदितिमती । तैनेव मनुषो 'लुक्' (पा ४.४.१२८ वा २), अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । 'आदित्या आदित्यवती । तैनेवाकारः । शुक्रवती 'शुक्रा । स एवाकारः । यद्वा—शुक् दीतिः तद्वती । तैनेव रेफः । चन्द्रवती 'चन्द्रा । स एवाकारः । यद्वा—आह्लादिनी । "स्फापितश्चि" (उ १७८) इत्यादिना रक्षत्ययः । "पदपदान्यनु नि क्रामति" (तैसं ६.१.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

सप्तमं पदमभिगृह्णाति—'बृहस्पतिः' इति ॥ 'बृहस्पतिः ब्रह्मा । "ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः" (तैसं ६.१.८) इति । वनस्पत्यादिवाहुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१४०) । स त्वा 'सुम्ने सुखे प्रदेदो' रण्वतु गमयतु पदं कारयतु । रवि मखि धनि गत्यर्थाः भौवादिकाः ।

धनुर्धनुवाके क्रयप्रदेशे प्रति सोमकथणीगमनमुच्यते । गतायां तस्यां क्रयण्य सोमोन्मानस्य ऋत्सरः । सप्तमपदसंग्रहस्तु गमनमप्य ऋक् कर्तव्यः । ततः एवमे सोऽभिधीयते ।

धस्यति ॥ कथ्यः—'तस्यै' पदपदान्यनु नि क्रामति वस्यसि रुद्राऽस्यदितिरस्याऽसि इत्याऽसि शुक्राऽसि चन्द्राऽसि इति " (बौध्नी ६.१.२-१३) ॥ गच्छन्तीं सोमकथणीमनुगच्छन् पदसु तदीयपदेषु पदमि-
 रेतैर्मन्त्रैः स्वपादं प्रक्षिपेदिति । वसुरुद्रादित्याः सवनत्रयदेवताः । 'अदितिः प्रायणीयोदयनीययोर्देवता । शुक्रशब्देन सोमिमां सोमो विवक्षितः । चन्द्रशब्देनाह्लादकारि सुवर्णम् । सोमकथयि, स्वं धम्यादीनां स्वरूपम् 'असि । तदपेक्षितसोमयागसाधनत्वात् ॥

बृहस्पतिरिति ॥ कथ्यः—'सप्तमं पदमङ्गलिनाभिगृह्णाति' बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रण्वतु रुद्रो वसुभिरा चिकेतिति " (बौध्नी ६.१.३) इति ॥ हे सोमकथणीपद, त्वां 'बृहस्पतिः अस्मिन् मुमप्रदेशे रमयतु । 'वसुभिः सहितः' रुद्रः स्वामनुजायानु आवर्तयतु वा ॥

१. आ.इ.उ.त.पा.भा.म.र.हा-पदमङ्गलिना भिगृह्णाति; [बौध्नीत्ये- 'पदमभिगृह्णाति'] ।

[सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः]

* कुन्ताम्यस्मे रायस्त्वे रायस्तोते रायः

कुन्तामि । अस्मे इति । रायः । त्वे इति । रायः । तोते । रायः ।

पदपांसून् धरण्यां संवपति—‘अस्मे’ इति ॥ ‘अस्मे अस्मासु । “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति सप्तमीबहुवचनस्य शेष-आदेशः । अनेन पदपांसुसंवापेन अस्माकं ‘रायः’ धनानि पश्चात्कानि सन्तु । “पशवो वै सोमक्रयण्यै पदम्” (तैसं ६.१.८) इत्यादि ब्राह्मणम् । अत्र चाचर्युरात्मार्यमेवाशस्ते, न यजमानार्यम् । “आत्मानमेवाचर्युः पशुभ्यो नान्तरेति” (तैसं ६.१.८) इति दर्शनात् ॥

यजमानाय प्रयच्छति—‘त्वे’ इति ॥ ‘त्वे त्व । “त्वमावेकवचने” (पा ७.२.९७) इति आदेशः । पूर्ववत् सप्तम्येकवचनस्य शेष-आदेशः (पा ७.१.३९) । हे यजमान, त्वयि च ‘रायः’ सन्तु ॥

यजमानः पत्न्यै प्रयच्छति—‘तोते’ इति ॥ उतं रक्षितम् । अवतेर्निष्ठायां “ज्वलत्” (पा ६.४.२०) इत्यादिना ऊह-आदेशः । त्वया उतं त्वोतम् । ‘त्वदूतम्’ इति वक्तव्ये व्यञ्जनद्वयं लुप्यते । पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः (पा ६.३.१०९) । “तृतीया कर्मणि” (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिसंरक्षम् । हे पत्नि, त्वया रक्षिते च गृहे ‘रायः’ सन्तु । “अथो वा एष आत्मनः” (तैसं ६.१.८) इत्यादि ब्राह्मणम् । आहुश्च—“तत्ता गृहेषु निदधाति” (आपश्चौ १०.२.३.९) इति ॥

नाशितम् । ‘रक्षः’ इति आर्याभिप्रायेणैकवचनम् । ‘ग्रीवाः’ इति श्वक्त्यभिप्रायेण बहुवचनम् । ‘इदम्’ इति हस्ताभिनयः । ‘कुन्तामि छिन्नामि ॥ रक्षसाः प्रसक्तिं पूर्वोक्तां स्मारयन् मन्त्रं व्याचष्टे—“काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे पशून् रक्षारक्षि निघारसन्ति परिलिखित्व रक्षः परिलिखिता भरातय इत्याह रक्षसामपहत्या इदमहं रक्षतो ग्रीवा अपि कुन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरार्यं ग्रीवाः कुन्तति” (तैसं ६.१.८) इति । अनन्तरार्ये द्वयोर्मध्य एकतरस्या-प्यन्तरार्यो यथा न भवति तथेत्यर्थः ॥

अस्मे इति ॥ कल्पः—“अस्मे राय इति खाल्यां यावत्सूतः समोप्य त्वे राय इति यजमानाय प्रयच्छति । तोते राय इति पत्न्यै” (आपश्चौ १०.२.३.३-४) इति । स्मृतं घृतेनाऽऽप्लुतम् । तादृशं रजः सोमक्रयण्याः सप्तमपदस्थाने यावदस्ति तावत् सर्वं पात्रे क्षिपेत् ॥ अस्मिन्नप्यर्थो ‘रायः’ रजोसंपं धनं तिष्ठतु । ‘त्वे’ त्वयि यजमाने । ‘तोते’ कल्पे ॥ अनुष्ठानविधिपुरःसरं “मन्त्रान् व्याचष्टे—“पशवो वै सोमक्रयण्यै पदं यावत्सूतः सं वपति पशून्मेवाव रुन्धेऽस्मे राय इति सं वपत्यात्मानमेवाचर्युः पशुभ्यो नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय प्र यच्छति यजमान एव रथं दधाति तोते राय इति पत्न्या अथो वा एष आत्मनो यत्पत्न्यो यथा गृहेषु निषते तादृगेव च” (तैसं ६.१.८) इति ॥

३० १८. इ.उ.पा.गो.हा-मन्त्रम् ।

सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः]

सं देवि देव्योर्वक्ष्या पश्यस्व त्वष्टीमती ते सपेय सुरेता

रेतो दधाना वीरं विदेय तव संदक्षि

समिति । देवि । देव्या । उर्वक्ष्या । पश्यस्व । त्वष्टीमती । ते । सपेय । सुरेता इति सु-रेतोः ।

रेतः । दधाना । वीरम् । विदेय । तव । संदक्षि । सं-दक्षि ।

पत्नी सोमक्रयण्या समीक्षयति—सं देवि इति ॥ उरुणि महान्ति श्रेयांसि अश्रुते ५
 प्राप्नोतीत्युर्वक्षी । अश्रुतेः “कर्मण्यम्” (पा ३.२.१) । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” (परिभाषेन्दु-
 शेखर २३.१) इत्युपधाया वृद्धिर्न क्रियते । “वर्णव्यत्ययेन वा” ह्रस्वत्वम् । “परादिस्तृन्दसि
 बहुलम्” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “देव्या द्योतनवत्यां त्वया दृश्यमानया । हे
 देवि सोमक्रयणि, सं पश्यस्व सम्पददर्शनवती भव । यथेयमुरुणि श्रेयांस्यश्रुते तथा पश्येति
 भावः । “दृशेद्येति कर्तव्यम्” (द्र. पा १.३.२९ वा २) इत्यात्मनेपदम् । “उदात्तयणो १०
 ह्रस्पूर्वात्” (पा ६.१.१७४) इति देव्याः परत्यास्तृतीयायाः उदात्तत्वम् ॥

पत्नी यजमानमीक्षते—त्वष्टीमती इति आस्तारवृहत्या वक्ष्यदशपङ्क्त्यक्षरया ॥ तद्धू
 त्वद्धू तनूकरणे । त्वद्धेः क्तिलि (पा ३.३.९४) त्वष्टिः प्रजननविषयं नैशित्यं सामर्प्यविशेषः, तद्धती
 त्वष्टीमती मिथुनीभावयोग्या । अहं ते तुभ्यं सपेय मिथुनीभवेयम् । पप समवाये भौवादिकः ।
 व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । “क्रियाग्रहणं च कर्तव्यम्” (द्र. पाभा १.४.३२) इति १५

समिति ॥ कल्पः—“अथ पत्नी सोमक्रयण्या समीक्षयति” सं देवि देव्योर्वक्ष्या
 पश्यस्वेति ” (बौध्र १.१३) इति ॥ हे देवि सोमक्रयणि, त्वम् उर्वक्ष्या देव्या सहैमां पश्य ॥ अयं
 मन्त्रः “रूपद्वार्त्वाद् प्राक्षणेनोपेक्षितः ॥

त्वष्टीमतीति ॥ बौधायनः—“अथ पत्नी यजमानमीक्षते त्वष्टीमती ते सपेय सुरेता रेतो
 दधाना वीरं विदेय तव संदक्षि” (बौध्र १.१३) इति । आपस्तम्बः—“त्वष्टीमती ते सपेयेति २०
 पत्नी सोमक्रयणीमभिमन्त्रयति” (आपध्र १०.२३.७) इति ॥ हे यजमान, त्वया सह सपेय
 संगच्छेय । अथवा हे सोमक्रयणि, ते तवत्पुत्रदेवाहं पत्या संगच्छेय । कीरसी ? त्वष्टीमती, वीरपुत्र-
 मिथुनरूपाणां पशुमनुज्यादीनां वीरनिर्माता त्वष्टा । तथा चाग्न्युपस्थानप्रकरणे ध्रुयते—“वावच्छो वै
 रेतसः सिकंस्य त्वष्टा रूपाणि वि करोति तावच्छो वै तत् प्रजावते” (तैसं १.५.९) इति । तादृशस्य
 त्वष्टुरनुमतेणोपेता वीमनममोघं स्वकीयं रेतो यस्याः सा सुरेताः । तादृशमेव पत्युः रेतः दधाना । तव २५
 पत्युः सोमक्रयण्या वा संदक्षि अमीक्षणं यीक्षणं कर्तमाना वीरं स्वोचितगुणैर्युक्तं दूरं पुत्रं विदेय
 हमेय ॥ त्वष्टीमतीत्येतस्य पदस्याभिप्रायमाह—“त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै पत्युना मिथुनावा २
 रूपरूपमेव पशुषु दधाति” (तैसं १.१.८) इति ॥

५. तै.ति.प-तंख्यायति । ६. भै-भ्याप्नोती । ७. भै-मिथुनीभवने योग्या । ८. भै-
 भौवादिकः नास्ति । ३०

१९-२९. इ.उ.पा.भा-सोमक्रयणीमीक्षयति; हा-सोमक्रयण्या ईक्षयति । २०. इ.उ.तै.पा.भा.
 म२.हा-स्पष्टत्वात् । २१. आ.क.म२.हा-स्वोचितगुणेषु ।
 तैसं १८

[सोमकृयण्याः पदसंग्रहः]

माऽहं रायस्पोषेण वि योषम् ॥ ५ ॥

[अस्म्य ग्रीवा एकात्रिंशच्च]

मा । अहम् । रायः । पोषेण । वीति । योषम् ॥ ५ ॥

[मैत्रे १.२.४; काशं २.५; चपिसे १.१८; वासं ४.२१-२३]

- ५ संप्रदानत्वात् 'ते' इति चतुर्थी (पा २.३.१३) । " पत्ये शेते " (द्र.पाभा १.४.३२) इति यथा । यद्वा—त्वष्टुर्व्यापारास्त्वष्टयः । विविधप्रजानिर्माणशक्तयः । " त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् " (तैत्ति ६.१.८) इति ब्राह्मणव्युत्पद्यते । त्वष्टारमाचक्षते (द्र.पा ६.१.२६ वा ६) इति त्वष्टीयतेः " सर्वधातुम्यः " (उ ५६७) इतीन्द्रप्रत्ययः । तद्वती त्वष्टीमती । सर्वत्र " अन्येषामपि दृश्यते " (पा ६.१.१३७) इति दीर्घः । किञ्च 'सुरेताः शोमनममोघं यस्यां निपित्तं शुक्रं सा-सुरेताः ।
- २० " सोमनसी अलोमोपसी " (पा ६.२.११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'रेतः च त्वया निपित्तं' दधाना गर्भार्थमन्तर्विधत्ती । " अन्यस्तानामादिः " (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । अहमीदृशी भूत्वा 'वीरं पुत्रं' विदेय, छमेय । वेतेः प्रजननवृत्तेः औणादिको रक्प्रत्ययः (उ १७८) । 'विदिर्जमे स्वरितेत् । आशिपि लिङि " लिङ्याशिप्यङ् " (पा ३.१.८६), " सीयद् " (पा ३.४.१०२) । " छन्दस्युभयथा " (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकत्वात्
- २५ सलोपः । अतो लोपाभावदृष्टान्तसः । 'तव' संदृशि संदर्शने सत्त्वेहृष्टिष्ठिने । संपदादित्वात् किप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥

यजमानः सोमकृयणीमीक्षते—'माऽहम्' इति चतुर्थेन पादेन ॥ 'अहं' रायः धनस्य 'पोषेण

- पृष्ठया' मा 'वि' योषं विद्युक्ते मा भूयम्, हे सोमकृयणि, त्वत्प्रसादात् । यौतेलिङि " छन्दस्युभयथा " (पा ३.४.११७) इति सिचः सार्वधातुकत्वात् इडभावः (द्र.पा ७.२.३५) । " संज्ञापूर्वको
- २० विधिरानित्यः " (परिभाषेदुशेखर ९३.१) इति सिचि वृद्धिर्न क्रियते । यद्वा—युङ् बन्धने क्रैत्यादिकः अनुदात्तः, " गुणश्रवः " (द्र.पाभा, काशिका ७.२.१०) इत्यत्र हि कारिकायां सानुबन्धस्य ग्रहणात् । वृद्धयभावः पूर्ववत् । यद्वा—" ल्येडोऽडादी " (पा ३.४.९४) इत्याऽडागमः । " इतश्च लोपः " (पा ३.४.९७), " सिञ्चहुलं लेटि " (पा ३.१.३४) । " ऊडिदम् " (पा ६.१.१७१) इत्यादिना रायः परस्याः पृष्ठया उदात्तत्वम् । " पृष्ठयाः पतिपुत्र " (पा ८.३.५३) इत्यादिना विसर्जनीयस्य संहितायां सकारः ॥

॥ इति प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

माऽहमिति ॥ बोधायनः—" सोमकृयणीमीक्षते माऽहम् रायस्पोषेण वि योषमिति " (बोधौ ६.१३) इति । कापलम्बः—" माऽहम् रायस्पोषेण वि योषमिति पत्नी पदं प्रदीयमानमनुमन्त्रयते " (कापमौ १०.२३.५) इति ॥ 'वि' योषं विद्युक्ते 'मा भूयम् ॥ अयं अन्यो ब्राह्मणेन

सोमऋष्याः पदसंग्रहः]

अपेक्षितः ॥ एतस्य सोमऋषीपदरजसस्तृतीयं भागं गार्हपत्ये प्रक्षिपेत् । भागान्तरमाहवनीय इति विधत्ते—
 “अस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्या माहवनीयो यद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिँहोके पशुमान्त्स्यापदा-
 हवनीयेऽमुष्मिँहोके पशुमान्त्स्यादुमयोष्य वपत्युमयोरैवैनं लोकयोः पशुमान्तं करोति ” (तैसं ३.१.८)
 इति । अत्र सूत्रम्—^{२३}“पदं श्रेष्ठा”^{२३} विगज्य तृतीयमुत्तरतो गार्हपत्यस्य ^{२३}श्रिते भस्मन्युपवपति ।
 तृतीयमाहवनीयस्य । तृतीयं पत्ये प्रयच्छति । तत्सा गृहेषु निदधाति ” (आपथौ १०.२३.५) इति ॥ ५

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“पदपदानुक्रमो” वक्ष्यी बृहस्पत्यपदसंग्रहः ।

श्रुथिष्यास्तस्ये हुत्वा परि संवेष्ट्य रेखा ॥ १ ॥

अस्मै स्वात्यां पदं क्षिप्त्वा त्वे दधात् स्वामिने पदम् ।

तोते पत्यै पदं दधात् सं ऋष्या द्वेक्षयेत् ॥ २ ॥

त्वष्टी तां मन्त्रयेत् पत्नी माऽहं तदियते यदा ।

पदं तदा मन्त्रयेत् मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ सीमांसा ॥ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“सोमऋष्यानयने पदकर्म प्रयोजकम् ।

न वाऽऽद्योऽक्षाञ्जनस्यापि ऋषवत् संनिकर्षतः ॥

तृतीयया ऋषाणां गौस्वद्द्वाराऽऽनयनस्य च ।

तादृश्यात्तत्प्रयुक्तत्वं न प्रयोजकता पदे ॥ ” (जैम्या ४.१.२०-२१) इति ॥

ज्योतिष्योमे सोमऋष्य आन्नायते—“एकहापन्या ऋषीणाति ” (तैसं ३.१.६) इति । “सैयमेक-
 हापनी गौर्यदा सोमं केतुम् ” अनीयते तदाऽभ्यर्च्युत्तस्याः पृष्ठतोऽमुगच्छति । तदप्यान्नातम्—“पदं पदान्यनु
 नि क्रामति ” (तैसं ३.१.८) इति । ततः सप्तमे पदे हिरण्यं निषाय हुत्वा कल्पदण्डं रजो घृष्टीयात् । २०
 एतदपि श्रूयते—“सप्तमपदमभ्यर्च्युरजिना गृह्णाति ” (द्र.आपथौ १०.२३.२) इति । यदेतत् रजः
 संगृह्यते हविर्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तमञ्जनं क्षिपेत् । एतदपि धृतम्—“यदा वा एतत् सं
 भ्रमति यत्सोमऋष्यै पदं यज्जुस्वद् हविर्धाने वहिँ हविर्धाने प्राची मरुतैवेवुस्तर्हि तेनाक्षमुपाप्यात् ”
 (तैसं ३.१.६) इति । तत्र यथा ऋषयः संनिकृष्टस्तथैव पदकर्माप्यक्षाञ्जनं संनिकृष्टम् । अध्येते
 दप्यानयनमामिक्षया यथा संयुक्तं ‘न तथोऽक्षाञ्जनं सोमऋष्यानयने संयुक्तमिति । तत्र । ऋषेऽपि २५
 पदसंयोगस्य तुल्यत्वात् । अथाऽसंयुक्तोऽपि ऋषो गवानयनेन निष्ठायेत् तदोक्षाञ्जनमपि तेन निष्ठाप्यत
 इति समानत्वात् ऋषवत् पदकर्मापि सोमऋष्यानयनस्य^{२६} प्रयोजकमिति प्राति श्रुतम्—“एकहापन्या
 ऋषीणाति ” इति तृतीयाध्याया गोः ऋषार्यत्वं गम्यते । गोद्वारा तदानयनमपि ऋषार्यमेवेति ऋष एवाऽऽनयने
 प्रयोजकः । न च पदकर्मापेक्षं गोर्वा तदानयनस्य वा कश्चित् भुक्तं तस्मात्तदप्रयोजकम् ॥

अस्मिन्नुवाके सर्वाणि यज्जुष्येवेति “नात्र छन्द इति ॥

इति श्रीमत्सायणार्च्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपादके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

२२-२२. आ.क.हा-पदरजशेषा; [आपथौष्ये ‘पदं श्रेष्ठम्’ इति ।] । २३. त-दाते ।

२४. आ.क.पा.भा.हा-‘जुक्ता । २५-२५. इ.उ.पा.भा.हा-‘सैयमेकहापनी ... इति ’ नास्ति । २६. आ.

क-नीयते । २७. -आ.क-गच्छति । २८. सं-सोमऋष्यानयनेऽस्य । २९. त-म-नास्ति ।

अंशुनां ते अंशुः पृथ्वतां परुषा परुर्गन्धस्ते काममवतु
मदाय रसो अच्युतोऽमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रहो-

अंशुनां । ते । अंशुः । पृथ्वताम् । परुषा । परुः । गन्धः । ते । कामम् । अवतु ।
मदाय । रसः । अच्युतः । अमात्यः । असि । शुक्रः । ते । ग्रहः ।

- ५ सहिरण्येन पाणिना राजानमभिमुदति—'अंशुना' इति ॥ अंशुः सूत्रमावयवः ।
त्वदीयः 'अशुः' 'अंशुनां' अन्तरेण 'पृथ्वतां' सर्वदा संयुज्यताम् । प्रागादिना निमित्तेन मा
कदाचिदपि तेन विश्लिष्टो भूत् । किंच 'परुः' पर्य, तच्च 'परुषा' पर्यणा संयुज्यताम् ।
अङ्गच्छेदादिना कदाचिदपि तेन विश्लिष्टं मा भूत् । अपि च यागमविघ्नेन निर्वर्तयेत्येवं
योऽपमत्साक कामः इच्छा ॥ 'ते' तत्र 'गन्धः' 'अवतु' रक्षतु उद्दीपयतु वा । 'मदाय' देवतातृप्तये
१० त्वदीयः 'रसः' 'अच्युतः' भक्तु यागान्मादकरणाद्वा मा च्योष्ट । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरूपम्
(पा ६.२.२) । कस्मादेवमुच्यत इति चेद् । अत आह—'अमात्यः असि' इति ।
अमा सह मनसीति 'अमात्यः' । "अन्यपात्तय" (पा ४.२.१०४), "अमेहकतसिरेभ्य एव"
(ब्र. पाभा ४.२.१०४) । यज्ञस्यैन्द्रस्य यजमानस्य वा सहायस्त्वमसि । किंच 'शुक्रः' हिरण्यं
तत्र 'ग्रहः' परिग्रहः, हिरण्येन त्वं प्राप्यसे गृह्यसे वा । सहिरण्येन पाणिना ग्रहणात् प्रयणाद्वा ॥

- २५ पञ्चमोऽनुयाकः सोममवयवः पदसंग्रहो मार्गमप्येऽभिहितः । अथाऽऽयतथा सोमकपण्या सोमः
मेतन्मयः । स च सोमकय उन्मानपूर्वक इति वक्षे सोमोन्मानमभिधीयते ।

- अंशुनेति ॥ बोधायनः—'हिरण्यवता पाणिना राजानमभिमुदत्यंशुना ते अंशुः पृथ्वतां
परुषा परुर्गन्धस्ते काममवतु मदाय रसो अच्युतोऽमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रह इति" (वीथी ६.१४)
इति । आपस्तम्बः—'अंशुना ते अंशुः पृथ्वतामिति यजमानो राजानमभिमुदत्यते" (आपथ्य १०.
२४.५) इति ॥ अंशुः सूत्रोऽवयवः । परुः पर्य । द्वे सोम, त्वेकेन 'अंशुना' अन्यः । 'अंशुः' संयुज्यताम् ।
कोऽप्यनुयाकस्तुपघातेन मा विमुगताम् । तथा 'परुषा' 'परुः' संयुज्यताम् । वत्सपि परुषो 'भद्रो मा
भूत् । त्वदीयः 'गन्धः' यजमानस्य कामं धारयतु । त्वदीयः 'रसः' 'मदाय' देवानां इष्टाय विनाशार्हो
भवतु । 'रस' 'कमत्त' 'असि' यजमानेन देवताभिश्च सह सर्वदा निष्ठसि । तत्र स्वीकारः 'शुक्रः' हिरण्य-
साध्यः ॥ एतं मन्त्रं 'स्वाक्किपासुरादौ सोमविग्रविणं प्रत्यध्वर्यो' प्रैषमन्त्रमुत्पादयति—'ग्रहवादिनो
२५ पदनि विधित्य-सोमा न विधित्वा इति सोमो वा बोधायना राजा तस्मिन् यदापर्व प्रसितमेवास्य
तद्यद्विचिनुयाद्यथाऽऽस्याद्वसितं निधित्वति तारगेय तद्यच्च विचिनुयाद्यथाऽक्षरापर्व विपादति तानुगेय तत्
होपुकोऽपर्वः । एताव् होपुको यजमानः सोमविग्रविन्तोमर होपवेत्येव मयाघदीवर यदीतरमुभयेन
सोमविग्रविणमपयति तस्मात् सोमविग्रवी होपुवः" (तैत्ति ६.१.५) इति । विधयो कामं सोमपतितव्यं
गृणादेरपनयनम् । तस्मिन्बोधायनीनां रात्रि सोमे यत्पृणादिकमापर्वं पतितं तत्पृणादिकमस्य सोमस्य प्रसितमेव.

- ३० १. आ.इ.पा.—आगः, क.हा—विभागः । २. इ.उ.पा.मा.हा.—'त्वम्' नास्ति । ३. क.पा.
म२—माविर्गुंरादौ । ४. आ.इ.क.हा—नोमन्मय, म२—गोमे पतितम् ।

सोमोन्मानम्]

प्राप्त एव भवति । तथा सति यदि विचिनुयात् तृणादिकमपनयेत् तदानीं यथा लोकं प्रसितमन्नं निषिद्धति
 मक्षिकाद्युपद्रवेण वमति तत् "तृणापनयनं तादृक् स्यात् । यदि न विचिनुयात् तदानीं यथा चक्षुषि पतित-
 मितस्ततो विधावनेन व्यथां जनयति तद्विवेचनं तादृक् स्यात् । ततो दोषद्वयपरिहारात् 'सोमविक्रयिन्'
 इत्यादिपमन्त्रं ब्रूयात् । तस्मिन्नुक्ते सति 'यदीतरं विचयदोषः यदीतरं त्वविचयदोषस्तेनोभयेन 'दोषेण
 सोमविक्रयिणमेव योजयति । तस्मादसौ क्षोण्डको न रक्षितो भवेत् ॥ अत्र सूत्रम्—“उत्तरवेदिंश्च उपरवेदो ५
 वा 'लोहितं चर्मोऽऽनकुडं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य दक्षिणे चर्मपक्षे राजानं निवपति । उत्तरस्मिन्नुप-
 विशति सोमविक्रयी । उदकुम्भश्च राजानं सोमविक्रयिणमिति सर्वतः परिश्रितयोच्चरेण द्वारं कृत्वा विचिताः
 सोमाश्च हृत्युक्तम् । सोमविक्रयिन् सोमश्च शोधयेत्युक्त्वा पराडावर्तते ” (आपश्री १०.२०.१३-१५)
 इति ॥ यथोक्तं कर्म विषये—“अरण्ये ह त्माऽऽहौपपेक्षिः सोमकृपण एवाहं तृतीयसवनम्ब रन्ध इति
 पशूनां चर्मनिर्ममिती पश्यनेवाय रन्ध्रे पशवो हि तृतीयः सवनम् ” (तैस ६.१.९) इति । अरण्यनामकः २०
 कश्चिदुपवेत्तस्य पुत्रः पशुचर्मणि सोमं मिमीते । अत्रैव हि तृतीयसवनं संपादयिष्यामीति तदपानिप्रायः ।
 सप्तमीयानुहन्त्याण्ययोः पश्वोस्तृतीयसवने सन्नामात् पशवस्तृतीयसवनम् । अतः पशुचर्मणा तत्प्राप्तः
 सोमोन्मानं तत्र कुर्यादित्यर्थः ॥ चर्मण उत्तरलोमास्तरणं विधत्ते—“यं कामयेतापशुः संपादितृपूतस्तत्स्य
 निगीतार्हं वा अपशान्यमपशुरेव भवति यं कामयेत् पशुमान्स्वादिदि लोमतस्तस्य मिमीतेतद्वै पशूनां रूपं
 रूपेणैवास्मै पशून्व रन्ध्रे पशुमानेव भवति ” (तैस ६.१.९) इति । १०. त्रक्षतो रन्ध्रे पश्ये निलोमभागे । १५
 लोमतः सलोमभागे ॥ उदकुम्भसंनिधिं विधत्ते—“अपामन्ते क्रीणाति सरसमेवैनं क्रीणाति ”
 (तैस ६.१.९) इति ॥ मन्त्रे हुवोऽभार्गं ध्याचष्टे—“अमारपोऽसीत्याहामेवैनं कुले नुक्रस्ते प्रह इत्याह
 शुक्रो हस्य प्रहः ” (तैस ६.१.९) इति । अमेव सदैव स्थित इत्यर्थः । सोमस्वीकारः शुक्रो हि
 सुवर्णसाध्यो हीत्यर्थः ॥ शकटेन सह सोमं प्राप्तुं गच्छेदिति विधत्ते—“अनयाऽष्ट याति अहिमानमेवा-
 दयाष्ट याति ” (तैस ६.१.९) इति । शकृतरूपेण बहुमानेन सोमस्व अहिमा प्रकसितो भवति ॥ २०
 तमेव विधिमनूय प्रशंसति—“अनयाऽष्ट याति तस्मादनोवाहश्च समे जीवनम् ” (तैस ६.१.९) इति ।
 तमे प्रवेदो जीवनसाधनं धान्यं शकटवार्धं तद्वत् सोमः ॥ यित्रे तु प्रवेदो शिरसा सोमवाहनं विधत्ते—
 “यत्र यलु वा पत्नर शीर्ष्या हरन्ति तस्मात्प्राजंदावै गिरी जीवनम् ” (तैस ६.१.९) इति । यत्र यदा
 पश्येत् सोमलतापत्तिप्रवेदो सोमं क्रीणन्ति तद्वि शेपः । लोकेऽपि दुर्गमे गिरी धान्यं शिरसा वहन्ति ।
 अत्र सूत्रम्—“उदृतपूर्वफलदेवानसा परिश्रितेन छदिष्मता प्रायः सोममष्ट याति । शीर्ष्यां गिरी प्राज २५
 हरन्ति । अपरेणोभरेण वा राजानं प्रागीवमुदगीर्ष वा नदयुगं शकटे शुषुक्रमतिष्ठितम् ”
 (आपश्री १०.२५.१-४) इति । तस्मिन्प्राकटे पूर्वस्थापितं मध्यमकरद्वयमुदृत नूतनं कण्ठं स्थापनीयम् ।
 अथवोदृतमुम्रतं पूर्वफलरूपं मुक्तं यस्य शकटस्य तदुदृतपूर्वकण्ठम् । परिधयः स्रग्द्वयोपरि गृह्यन्त्यन्
 परितो वेष्टनम् । छदिदपरितनमाच्छादयन् ॥

५. आ-नृणापनयनम् ; क-नृणावनयने । ६. आ-यदीतरवितरः । ७. इ.तं.वा.भा.म.२- ३०

'दोषेण' नास्ति । ८. आ.६.पा.६-लोहितम् । ९. तं-अवस्थितः । १०. तं.म.२-हरन्ति ।

प्रजाम्येस्त्वा प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा
प्रजास्त्वमनु (१) प्राणिदि प्रजास्त्वमनु प्राणन्तु ॥ ६ ॥

[अनु सप्त च ।]

प्रजाम्ये इति प्र-जाम्येः । त्वा । प्राणायेति प्र-अनाय । त्वा । व्यानायेति वि-अनाय । त्वा ।

प्रजा इति प्र-जाः । त्वम् । अनु (१) । प्रेति । अनिहि ।

प्रजा इति प्र-जाः । त्वम् । अनु । प्रेति । अनन्तु ॥ ६ ॥

[अन्ते १.२.५; कारं २.६; अपिठं १.१२; वासं ४.२४-२५]

“ कृपादयश्च ” (पा ६.२.११८) इत्युत्तरपदाद्युदात्तचम् । “ कृपा कल्पनया कृत्वादिनिपयया

सुनः सुष्ठु वृत्तः आगतोऽङ्गम् । यद्वा—कृपा सामर्थ्येन सुनः सुष्ठु प्राप्तः यस्य प्रसवेनेति । अन्य

आहुः—सयीमनीति निमित्तसप्तमी । सर्वस्य प्रसगार्थं यस्य भा(सो) विश्वं पोतयन्ति स देवो

हिरण्यपाणिः अपहरणशीलरिमः सुकृतुः शोभनकर्मा सुवः आदित्यः कृपया मानव्युमाग्निदय

स्वयमेव सोमं मिमीते । अत्र वा सयीमनीति संबध्यते, सर्वस्य प्रसगार्थं त्वयमेव कृपया मामाविदय

सोमं मिमीते इति । कृम् सामर्थ्ये । निवप् (पा ३.२.७६) । “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८)

इति विभक्तेरुदात्तचम् । पक्षान्तरेऽपि कियन्तमेव कृपायां वर्तते । तृतीयायां वा आकारः ।

सुपूर्वादन्तेर्निचि (पा ३.२.७५) गुणे स्वः । “ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ” (द. पा ६.४.७७

वा १) इत्युबडादेशः । “ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ” (फि ७४) इति स्वरितचम् ॥

अथशिष्ट सोमं “ मिमीते, तेन ” उपसमूहति—“ प्रजाम्यः ” इति ॥ प्रजाना सदस्यानाम्

“ अर्थाय त्वामनशिष्टम् ” उपसमूहामि मितं प्रापयामि । “ यद्वै तावानेन सोमः स्यात् ”

(तैत्त ६.१.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

चत्वारः पदोपाः । समन्त्रके प्रयोगे कनिष्ठिकान्यतिरिक्त्या कयाचित् सह पञ्चमः पदोपाः । अमन्त्रके तु

कनिष्ठिकयैव सह । तथा च सूत्रम्—“ यथा अथमं न तथा पञ्चमं तयैवोत्तमम् ” (भाष्यौ १.०.२.४.११)

इति । विराट्छन्दसोऽष्टम्यदत्तादब्रत्तम् । समन्त्रकामन्त्रकयोः प्रयोगयोः पूर्वोत्तरभावसाग्रेण

भूतभविष्यद्वस्तुप्राप्तिः ॥

प्रजाम्य इति ॥ कल्पः—“ “ अथातिशिष्टं राजानं प्रजाम्यस्त्वेष्युपसमूहति । समुचित्य यसन-

स्यान्तान् प्रदक्षिणमुष्णीपेणोपसृजति प्राणाय स्येति । व्यानाय त्वेष्यनुशृण्वति । अथोपशिष्टाद्बहुल्याऽवकाशं

“ शिष्ट्वा यत्रमानमीक्षयति ” प्रजाम्यस्त्वा प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा प्रजास्त्वमनु प्राणिदि प्रजास्त्वमनु

२-२. मे-मितेन । ३-३. तै-वै. त्वामवगाति शिष्टम् ; ति.म.स २-वै त्वामवयेति (१) शिष्टम् ।

१५. उ.तै.पा.भा.स.२-तथातिशिष्टम् । * [बोधोसूत्रे ‘ कृत्वा ’ इति ।] । * [बोधोसूत्रे ‘ अवेषयति ’ ।] । * [बोधोसूत्रे ‘ प्रजाम्यस्त्वा... व्यानाय त्वा ’ नास्ति ।] ।

सोमोन्मानम्]

उष्णीषेणोपसनहति—‘प्राणाय’ इति ॥ प्राणार्थं त्वां सोममुपनहामीति । “प्राणमेव पशुषु दधाति” (तैस ६.१.९) इति ब्राह्मणम् ॥ -

बन्धन शिथिलीकरोति—‘व्यानाय’ इति ॥ व्यानार्थं त्वामनुशृणामीति । “व्यानमेव पशुषु दधाति” (तैस ६.१.९) इति ब्राह्मणम् ॥

यजमानमवेक्षयति सोमम्—‘प्रजाः’ इति ॥ हे सोम, ‘प्रजाः’ अनु त्वं प्राणिहि प्रजार्थं जीवेत्यर्थः । ‘प्रजाः’ च त्वा प्राणन्तम् अनु प्राणन्तु त्वमि प्राणति ताः प्राणन्तीति ॥

॥ इति प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

प्राणन्तिवति” (बौध्रौ ६.१.४) इति ॥ हे सोम, अशेषप्रजार्थं त्वां समूहामि । प्राणार्थं त्वामुपनहामीति । व्यानार्थं त्वां विस्मसयामि । प्राणती ‘प्रजाः’ अनु त्वं प्राणिहि । प्राणन्तं त्वाम् अनु ‘प्रजाः’ प्राणन्तु । ‘अनवशेषेणैवार्थं युवन् यथोक्तं समूहनादिकं विधत्ते—“यद्वै तावानेव सोमः स्थाद्यादन्तं मिमीते यजमान- २० हदैव ह्याद्यापि सदस्यानां प्रजागन्धस्त्वेषुप समूहति सदस्यानेवान्वाभजति वाससोप नहति सर्वदेवर्यं वै वासः सर्वाभिरदेनं देवताभिः समर्धयति पद्मावो वै सोमः प्राणाय श्वेत्युपनहति प्राणमेव पशुषु दधाति व्यानाय त्वेत्थनु हान्यति व्यानमेव पशुषु दधाति तस्मात् स्वपन्तं प्राणा न जहति” (तैस ६.१.९) इति । वराहकृतोऽङ्गुलिभिर्मिताद् सोमस्यानाधिष्ठे सख्येतस्मिन् सदस्यवस्थितानामपि सोमो न ह्याद् । मन्त्रेण समूहने तु यजमानमनु सदस्यान् सोमं प्रापयति । प्राणग्यानयोः पशुषु स्थापितत्वाद् स्थापेऽपि नास्ति २५ प्राणपरित्यागः ॥

अत्र द्वितीयोपसंहारः—

“अनु सोमं मन्त्रयेतामि त्वं कर्तुं मिमीत तम् ।

प्रजा समुह्य तत्प्रेषं प्राणयेरवेष भवते ॥

व्या विस्मस्य पूजेक्षेत यप्पमन्त्रा इह वर्मिता ॥ १ ॥” इति ॥ २०

अस्मिन्ननुवाके संदिग्धार्थोदाहरणभावाच्चात्र विशेषेण किञ्चिदपि ‘श्रीमांस्यते’ । सामान्य- विचारस्तु पूर्वोक्तः “यथायोगमनुसंधेया । छन्दस्तु श्रुतावेव “अतिष्ठन्दसर्चो” इति स्पष्टमुदाहृतम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

[सोमक्रयः]

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं, पयस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमातिपाहः ।

शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्यत्ते गोरस्मे चन्द्राणि ।

सोमम् । ते । क्रीणामि । ऊर्जस्वन्तम् । पयस्वन्तम् । वीर्यावन्तमिति वीर्य-वन्तम् ।

अभिमातिपाहमित्यभिमाति-साहम् । शुक्रम् । ते । शुक्रेण । क्रीणामि । चन्द्रम् । चन्द्रेण ।

अमृतम् । अमृतेन । सम्यत् । ते । गोः । अस्मे इति । चन्द्राणि ।

हिरण्येन पणते- 'सोमं ते' इति ॥ हे सोमविक्रयिन्, 'ते तव सकाशात्' 'सोमं' 'क्रीणामि' ।

'ऊर्जस्वन्तं' रसयन्तं बलयन्तं वा । ऊर्जयतेरसुन्प्रत्ययः (उ ६३८) । 'पयस्वन्तं' क्षीरयन्तम् उदकयन्तं वा, 'तद्धेतुत्वात्' । 'वीर्यावन्तं' वीरकर्मवन्तम् । " अन्येषामपि दृश्यते " (पां ६.३.१.३७) इति दीर्घः । 'अभिमातिपाहं' अभिमातिः पाप्मा तस्याभिभवितारं नाशयितारम् । " छन्दसि सहः " १० (पा ३.२.६३) इति णिः । " सहेः साडः सः " (पां ८.३.५६) इति पत्वम् । 'शुक्रं शुद्धं सोमम् । 'ते' इति पुनर्वचनमादरार्यम् । 'शुक्रेण हिरण्येन' 'क्रीणामि' । आख्याताद्वितरण्या-

दरायैव । यद्वा-क्रीयन्तरारम्भादुभयं पुनरुपादीयते मूल्यमपि । हिरण्यप्रभृति निर्दिश्यते । 'चन्द्रम् आह्लादकरं सोमं' 'चन्द्रेण तादृशेन हिरण्येन । 'अमृतं देवानां यजमानस्य वा अमरणहेतुं सोमम्

'अमृतेन तपाविधेन हिरण्येन । मृतं मरणं यस्य सकाशे नास्तित्यमृतम् । " नवो जरममित्रमृताः " २५ (पा ६.२.१.१६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तम् । स्तुत्यर्थमनेकविशेषणोपादानम् । किञ्च-हे सोमविक्रयिन्,

'ते तव' 'गोः' वाचः । 'सम्यत्' संयतं सङ्गतं यथा तं क्रीणामीति क्रियाविशेषणम् । संपूर्वाधमेः क्तिप् (पां ३.२.७६) । छान्दसे अनुनासिकलोपे (पां ६.४.३७; ४०) तुक् (पा ६.१.७१) । सोमो मकारस्य चानुस्वाराभावच्छान्दसः । यद्वा-तव गोः सम्यत् तव वाचं सङ्गच्छते यथा तं क्रीणामि ।

षष्ठेऽनुवाके क्रयाय सोमस्योन्मात्रमुक्तम् । सप्तमे लब्धावसरः क्रयोऽभिधीयते ।

२० सोममिति ॥ वीषायनः- " अधीनः स हिरण्येन पणते । सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं 'पयस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमातिपाहः' शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन 'सम्यत्' ते गोरिति " (बौध् १.१४-१५) इति । आपस्तम्बो मन्त्रमेवमाह- " सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय पणते । सोमविक्रयिन् क्रय्यस्ते सोमा इति । क्रय इतीतरः प्रत्याह । 'सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तमित्युक्त्वा कलया ते क्रीणानीयैवमाह । मूयो वा अतः सोमो राजाऽहतीति सर्वेषु पणनेषु सोमविक्रयी प्रत्याहा

२५ संपदः... यथा ते क्रीणानीत्यन्ततः... शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामीति जप्त्वा हिरण्येन क्रीणाति " (आपस्त १०.३.५.१-८) इति ॥ हे सोमविक्रयिन्, अहं त्वदीयं 'सोमं' 'क्रीणामि' । कीदृशम् ? 'ऊर्जस्वन्तं' शरीरबलवद् 'पयस्वन्तं' प्रमृतरसोपेतं 'वीर्यावन्तम्' इन्द्रियपाटवहेतुम् 'अभिमातिपाहं' पापरूपस्य वैरिणो हन्तारम् । शुक्रचन्द्रामृतसन्दैर्भिधेयास्तोऽनुस्वाविनाशस्तदीयसोमोऽस्मदीयहिरण्ये च समाः । अतो हिरण्येन सोमं क्रीणामि, न केवलं हिरण्यं तुभ्यं दीयते किंतु समीचीनं गोरैकहायनीस्वरूप-

३० मपि पूर्वं दत्तं तस्माच्च हिरण्यलाभोऽधिकः ॥

१. तै.ति-अत्य ।

१. आ.पा.भा.हा- 'पदसन्तम्' नास्ति ।

सोमक्रिये]

तपसस्तनूँसि प्रजापतेर्गोस्तस्यास्ते सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्चरमेणं पशुनां

क्रीणाम्यस्मे ते बन्धुर्मयि ते रायः श्रयन्ताम्यस्मे ज्योतिः

तपस । तनू । असि । प्रजापतेरिति प्रजा-पते । वर्ण । तस्या । ते ।

सहस्रपोषमिति सहस्र-पोषम् । पुष्यन्त्या । चरमेण । पशुनां । क्रीणामि । अस्मे इति । ते ।

बन्धु । मयि । ते । राय । श्रयन्ताम् । अस्मे इति । ज्योति ।

५

एतेष्ट इति (पा ३ २ १२४) । गो कर्मणि षष्ठी (पा २-३ ६५) । “न लोकाव्यय”

(पा २ ३ ६९) इति प्रतिषेध व्यत्ययेन न प्रवर्त्तते । तत्र वाचा सगच्छमान क्रीणामीत्यर्थ ।

अथवा—सम्पत्तिस्त्यान्त्यनिकारइन्द्रस । तत्र वाच समीचीनमिति यावत् । “समं समि”

(पा ६ ३ ९३) इति समिरादेश । १ अन्य आह—पम इमं अत्रैकत्वे । व्यत्ययेन (पा ३ १ ८५)

स्यन् (पा ३ १ ६९) । “छन्दस्युभयया” (पा ३ ४ ११७) इति शतुरार्धधातुकत्वात् २०

अदुपदेशाद्वैसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् (पा ६ १-१८६) । तत्र वाचोऽनिकल क्रीणामीति ॥

यजमानाय प्रयच्छति हिरण्यम्—‘अस्मे’ इति ॥ अस्माकमेव चन्द्राणि हिरण्यानि, न

सोमविक्रयिणि । ‘चन्द्रेण क्रीणामि’ इति तु छलमात्रमुक्तम् इति । “सुपा सुलुक्”

(पा ७ १ ३९) इति षष्ठीबहुवचनस्य ‘शे’ इत्यादेश । अस्मानेव हिरण्यं पुन प्राप्नोत्वित्यर्थ ।

॥ देवा वै येन हिरण्येन ” (तैस ६-१ १०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१५

अजया क्रीणाति—‘तपस’ इति ॥ अजा जातिरुच्यते ॥ तपस यज्ञस्य तनू शरीर त्वम्

‘असि’ । यागसाधनानां प्रधानभूतासीत्यर्थ । उग्रत्ययान्तस्तनूशब्द (उ ८१) । किंच प्रजापते

‘वर्णं स्वरूपं त्वमसि । प्रजापते सर्वदेवतामकत्वात् सर्वेषां देवानां रूपं त्वमसी युक्तं भवति । अस्याश्च

सर्वदेवत्वत्वात् सर्वदेवस्वरूपता । ययोक्तम्—“सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा” (तैस ३ ४ ३) इति ।

“पत्यावैश्वर्ये” (पा ६ २ १८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्या तादृश्या ‘ते तत्र सहस्रपोष २०

सहस्रस्य पुष्टिं बद्धी वा पुष्टिं पुष्यन्त्या पुष्टिमुत्पादयन्त्या कुर्वन्त्या वा सवधी यश्चरम

पशुर्व्यक्तिरूपेण पश्वाज्जात तेन सोमं क्रीणामि । तव कलामात्रेण क्रीणामीति महिमातिशयप्रदर्शनाय ॥

चरमग्रहणम् । यथा—“पशुभ्य एव तदव्ययैर्निहते” (तैस ६-१ १०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

यजमानमीक्षते—‘अस्मे ते’ इति । प्रयमानबहुवचनस्य ‘शे’ इत्यादेश (पा ७ १ ३९) ।

हे यजमान, वयं तत्र बध्नम । बध्यतेऽस्मिन् कर्मणि बन्धुरव्ययैरुच्यते । तेनैव सूत्रेण जस २५

अस्म इति ॥ कल्प—“अस्मे चन्द्राणीति सोमविक्रयिणो हिरण्यमपादते”

(आपश्मौ १० २६६) इति ॥ अस्मात्वेव हिरण्यानि चन्द्राणि तिष्ठन्तु । बहुवचन व्यत्ययेन ग्रह्यम् ॥

२ ति म—सम्यग्देश । ३-३, मै—‘अन्य आह’ नास्ति । ४ मै—युक्छमुत्पाद । ५ मै—

प्रतिपादनार्थम् ।

२ इ उ त पा ओ मर ह-रात्रानामपादते ।

३०

- तपस इति ॥ बौधायनः—“अथैनं प्रतीचीनग्रीवयाऽजया पणते तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वे-
 स्तस्यास्ते सहस्रपोषं पुण्यन्त्याश्वरमेण पशुना क्रीणामीति । अस्मे ते बन्धुरिति यजमानमीक्षते । मयि ते
 रायः श्रयन्तामित्यात्मानम् ” (बौधौ ६.१५) इति । आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह—“तपसस्तनूरसीति
 जपित्वाऽजया क्रीणामि” (आपधौ २०-२५-८) इति ॥ हे अजे, एवं तपसः पुण्यस्य शरीरम् वसि ।
 यज्ञनिष्पादकस्य सोमस्य शुद्धोके त्वयैवावरुद्धत्वात् । वर्ण्यत इति, वर्णो देहः, प्रजापतेः वर्णः असि,
 प्रजापतिवत् सर्वदेवामकरवात् । तत्त्वौपायुवाक्यकाण्ड आम्नातम्—“सा वा एषा सर्वदेवस्या यदजा ”
 (तैस ३.४.३) इति । किंच स्वमपत्यपरंपरया सहस्रसंख्यातं पुण्यसि । तादृश्यास्तव संवन्धिना वसरेण
 सहस्रतमेन वसुणा सोमं क्रीणामि न तु त्वया । अहं तव बन्धुः रवस्तपसिदेवस्य सोमस्य कर्मणि
 प्रवृत्तत्वात्, मयि त्वदीयाण्यपत्यरूपाणि धनाप्यवतिष्ठन्ताम् ॥ मन्त्रान्—व्याधिव्यासुरादावनभिमतं
 निराहृत्य स्वाभिमतं पणनमन्त्रमुत्पाद्य विनिपुङ्क्ते—“यत् कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणतागोअर्धं
 सोमं कुर्यादगोअर्धं यजमानमगोअर्धमध्वर्यु गोस्तु महिमानं नाव विरेदुगवा ते क्रीणानीत्येव द्रयादगोअर्धमेव
 सोमं करोति गोअर्धं यजमानं गोअर्धमध्वर्यु न गोर्महिमानमव तिरिति ” (तैस ६.१.१०) इति ॥ “कलया
 अथाद्व्यल्परीयः” कोऽप्यवयवलेखः । कलया शफेन वा पणने दोषत्रयं स्यात् । सोमो गोरूपं मूल्यं
 नाहति, यजमानवस्त्रास्तु न शक्नोति, अध्वर्युश्च न दापयतीत्येवं सोमं यजमानाध्वर्यवो गोअर्धरहिता इति
 दोषत्रयम् । किंच ‘सोमो गोमूल्य इत्युक्ते’ गोर्महिमाऽधिको भवेत् । तं नावजानीयात् । परमते
 त्वसाववज्ञातो भवेत् । “गवा ते क्रीणानि” (तैस ६.१.१०) इत्यनेन मन्त्रेण सर्वं समाहितं भवति ॥
 यद्येवं सोमऋषणी गौस्तयैवाजादीनि नव द्रव्याणि ऋयसाधनानि ऋमेण विधत्ते—“अजया क्रीणाति
 सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति सनुक्रमेवैनं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति साशिरमेवैनं क्रीणात्यु-
 पमेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं क्रीणात्वनुद्वा क्रीणाति वह्निर्वा अनन्वाद् वह्निर्नैव वह्नि यज्ञस्य क्रीणाति
 मिथुनाभ्यां क्रीणाति मिथुनस्यावस्त्वैव वाससा क्रीणाति सर्वदेवतये वै वासः सर्वान्म्य एवैनं देवताभ्य
 क्रीणाति दश सं पद्यते दशाक्षरा विराडहं विराड् विराजैवाजाद्यमव रूपे” (तैस ६.१.१०) इति ।
 ‘तपसस्तनूरसि’ इत्युक्तत्वाद् अजया क्रौतस्य सोमस्य सतपस्तम् । एवमुत्तरप्रापि योज्यम् । ‘साशिरं
 द्रव्यादिगोरसीपेत्, सेन्द्रमिन्द्रपवर्धकं, वह्निर्वाहकः यज्ञस्य वह्नि यज्ञनिर्वाहकं सोमं, मिथुनाभ्यां
 वत्सवरो वासवरी चेत्येताभ्यां मिथुनावयवाभ्यां, धेनोः सवत्साया विवक्षितत्वाद्वा द्रव्यसंपत्तिः ॥
 मन्त्रत्रयं स्पष्टार्थत्वं दुदयोपेक्ष्य चतुर्थमन्त्रस्याभिप्रायमाह—“तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वेण इत्याह पशुभ्य एव
 तदध्वर्युर्नि हुत आत्मनोऽनामस्त्वाय ” (तैस ६.१.१०) इति । सचेन मन्त्रपठेन पशुभ्योऽजामश्रुतीक्षि-
 ष्टेऽपलपति । न ह्यजा परमार्यतः तपसः तन्नुपैवति, नापि प्रजापतेर्वेणो रूपम् । तेनापलापेन अजोपचरिता
 भवति । स घोषपारः स्वस्यापराधराहित्याय क्रियते ॥ पशुपचारवेदनं प्रशंसति—“गच्छति क्षियं प्र
 पशुनाप्नोति य एवं वेद ” (तैस ६.१.१०) इति ॥ दत्तस्य हिरण्यस्य पुनरादानं विपित्तुहिरण्यप्रकादाकं
 द्वितीयमन्त्रं स्पष्टार्थमपि पुनरनुसंधत्ते—“दुक्तं ते शुक्ले क्रीणासीत्याह यथायजुरैवत् ” (तैस ६.१.१०)
 इति ॥ ‘पुनरादानं विधत्ते—“देवा वै येन हिरण्येन सोममक्रीणन् तदमीपहा पुनराऽददत् को हि तेजसा
 विप्रेप्यत इति येन हिरण्येन सोमं क्रीणीयात् तदमीपहा पुनरा ददीत तेन एवाम् । धत्ते ”
 (तैस ६.१.१०) इति । अमीपहा यत्नात्करणेन । ‘को हि’ इत्यादिदेवभिप्रायः ॥

३. आ.६.पा-प्राचीन । ४. ६.पा.हा-क्रीणानि; [आपधौस्तु हेतु-‘क्रीणाति’] । ५-५. आ-

३५ यथायमादप्यासो मः; क-तपः तस्याऽजमावयवः कृता । ६-६ क-सोमस्य गोमूल्य इत्युक्ते; इ-सोमो
 गोमूल्यमित्युक्ते; म-सोमस्य गोमूल्यमित्युक्ते । ७. म-प्रजापतेः स्वरूपम्; तं-प्रजापतेः स्वरूपा ।

८. तं.म-पुनराधानम् ।

सोमक्रयः]

सोमविक्रयिणि तमो मित्रो नः एहि सुमित्रधा ।
 सोमविक्रयिणीति । सोम-विक्रयिणि । तमः । मित्रः । नः । एति । इहि । सुमित्रधा इति सुमित्र-धाः ।

स्वादेशः (पा ७.१.३९) । यद्वा-‘अस्मे’ इति व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) बहुवचनम् ।
 अहं तव वन्धुः इत्यर्थः ॥

आत्मानमीक्षते-‘मयि’ इति ॥ ‘मयि तव’ इत्यपत्यलक्षणां धनानि श्रयन्तां धनं
 वर्तेन्तां ममैव याज्या भवन्ति-यावत् । ‘ते’ इति प्रचनात् पूर्वशेषत्वं युक्तमिव लक्ष्यते ॥

यजमानं शुक्रोर्णुक्या क्षिपति-‘अस्मे ज्योतिः’ इति ॥ अस्माकमेव प्रकाशः । पूर्ववत्
 आमः शो इत्यादेशः (पा ७.१.३९) ॥

कृष्णोर्णया सोमविक्रयिणं विज्यति-‘सोमविक्रयिणि’ इति ॥ हे सोमविक्रयिन्, त्वयि
 ‘तमः अस्तु’ ॥ “कर्मणीनिर्विक्रियः” (पा ३.२.९३) इतीतिप्रत्ययः ॥ १०

सोमविक्रयिणः सोममादत्ते-‘मित्रः’ इति ॥ हे सोम, ‘सुमित्रधाः’ शोभनानां मित्राणां
 यजमानानां धारयिता त्वम् अस्मान् मित्रो भूत्वा एहि आगच्छ । व्यत्ययेन कृदुत्तरपदप्रकृतिसंख्ये
 बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिसंख्ये (पा ६.२.२) । यद्वा-मित्राणां सुधारयिता सुमित्रधाः ।
 सुमित्रधा इति प्रादिसमासे (द्र. प्राभा २.२.१८ वा ४) गतिवाभावादव्ययादिसंख्ये
 (पा ६.२.२) । “आतो मनिन्” (पा ३.२.७४) इति विच् । “वाक्पुो वै क्रीतः”
 सोम उपनद्धः ” (तैसं ६.१.११) इति प्राखणम् ॥ १५

अस्म इति ॥ कल्पः-“अस्मे ज्योतिरिति शुक्राभूर्णस्तुकां यजमानाय प्रपच्छति । तां स
 काले दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते” (आपश्ची १०.२.६०) इति ॥ अविबोमभिर्विमिततम्बुरुणांस्तुका ।
 सा च शुक्रा ज्योतिःस्वरूपा । तत् ज्योतिः अस्मात्स्ववतिष्ठताम् ॥

सोमविक्रयिणीति ॥ कल्पः-“कृष्णाभूर्णस्तुकामग्निः । हेदयिरेवमहं सर्पाणां दम्बशूकानां २०
 ग्रीवा उपमध्मानीत्युपग्रह्य ‘तया सोमविक्रयिणं विज्यति सोमविक्रयिणि तम इति’ (आपश्ची
 १०.२.६.१०) इति ॥ मन्त्रद्वयं व्याचष्टे-“अस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम इत्याह ज्योतिरेव
 यजमाने दद्याति तमसा सोमविक्रयिणमर्पयति” (तैसं ६.१.१०) इति ॥ विषष्टे चाधपुरःसरं प्रधानमन्त्र-
 सुत्पादयति-“यद्रुपग्रह्य हव्याद्दन्दशूकान् सप्तार सर्पाः स्युरिदमहं सर्पाणां दम्बशूकानां ग्रीवा
 उप मध्मानीत्याद्दन्दशूकान् सप्तार सर्पा मयन्ति तमसा सोमविक्रयिणं विज्यति” (तैसं ६.१.१०) २५
 इति । कृष्णया विज्येत् । तां सर्पां तं संवत्सरं कृत्स्नम् । “इदमहम्” इत्यादिमन्त्रेण सर्पदशस्य परिहारः ॥

मित्र इति ॥ कल्पः-“कीर्त्ताय राजानमादत्ते मित्रो न एहि सुमित्रधेति तं यजमानस्योरी
 दक्षिणत आसादयतीन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशन्नुशन्तः स्योनः स्योनमिति” (बौध्नी ६.१.५) इति ॥
 शोभनं मित्रं सोमरूपं यस्य यजमानस्य स यजमानः सुमित्रस्तं दद्याति पोषयतीति सुमित्रधाः । हे
 सोम, ‘सुमित्रधाः’ त्वमस्माकं मित्रः मित्रो भूत्वा समागच्छ । हे सोम, ‘इन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणम्’ ३०
 ‘उत्सुम्’ वा विध । कीदृशम् ? ‘उशन्तं कामयमानं’ स्योनं सुखकरम् । त्वमपि तादृशः ॥

६-६. मै-सोमविक्रयिणि तमोऽस्तु ; तै-हे सोमविक्रयिन् त्वयि तमोऽस्तु ।

९. आ.क.हा-‘सः’ नास्ति । १०. आ.पा.हा-‘तया’ नास्ति ।

इन्द्रस्योरुमा विशा दक्षिणमुशन्नुशन्तं स्योनः स्योनं स्वान् आजाह्वारे वम्भारे
हस्तं सुहस्तं कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दमन् ॥ ७ ॥

[ऊरुं द्वाविंशतिथ]

इन्द्रस्य । ऊरुम् । एति । विशा । दक्षिणम् । उशन् । उशन्तम् । स्योनः । स्योनम् ।

५ स्वान् । आजं । अह्वारं । वम्भारं । हस्तं । सुहस्तेति सु-हस्त । कृशानविति कृश-अनो । एते ।

वः । सोमक्रयणा इति सोम-क्रयणाः । तान् । रक्षध्वम् । मा । वो । दमन् ॥ ७ ॥

[भेसं १-२-५-६; कासं २-६; कपेसं १-१९; वासं ४-२६-३७]

यजमानस्य दक्षिण ऊरावासादयति—' इन्द्रस्य ' इति ॥ ' इन्द्रस्य ' ईश्वरस्य यजमानस्य
' ऊरुं ' दक्षिणम् ' उशन्तं वामेन कामयमानं त्वमेव कामयमानस्य ' स्योनः सुखस्य ' स्योनं तादृशं तम्

१० ' आ विशा । " स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । " शमेध्व " इति नप्रत्ययः । " अहिज्या " (पा ६-१-१६)
इत्यादिना वष्टेः संप्रसारणम् । " देवा ये यस्मै सोमम् " (तैसं ६-१-११) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

स्वानादिभ्यः सोमक्रयणान् परिददाति—' स्वान् ' इत्यादिना ॥ स्वानादयः सोमस्य
रक्षितारः देवाः । स्वानः शब्दयिता । स्वनेर्यन्तात् पचाधच् (पा ३-१-१३४) । आजत इति
आजः दीप्तिमान् । स एवाच् (पा ३-१-१३४) । अहसापरिः, अहभावश्छान्दसः । यद्वा-अधि

१५ गत्याक्षेपे । अह्वारिः अह्वमाना अरयो यस्येत्यह्वारिः पलायमानशत्रुः । वम्भारिः वम्भ्रम्य-
माणोऽरिः । तरिमन्नेयाधि (पा ३-१-१३४) ध्रुवोदरादित्वात् (पा ६-३-१०९) रूपसिद्धिः ।

हस्तः हसनशीलः अनादृतशत्रुवीर्यः । सहर्वा आचन्तविपर्ययः । अभिमयिता शत्रूणां । सुहस्तः
कल्याणपाणिः शोभनहस्तकृत्यो वा । कृशानुः नाशयिता शत्रूणां । कृश तनुकरणे । तस्मात्

आनुकम्पययः (उ ४५०) । यद्वा—कृशान् अनयति जीवयति इति अन्तर्भावितपर्यात्
अनितेः उप्रत्ययः । यद्वा—कृशाः खल्ववीर्याः अनवः प्राणिनो यस्मिन् तादृशः । सर्वत्र

चात्र पाठिकमामन्त्रिताघुदात्तत्वम् । (पा. ६-१-१९८) । " आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् " (पा ८-१-७२) इति पूर्वपूर्वाविद्यमानता । हे स्वानादयः, ' एते ' सोमक्रयणाः, सोमः क्रीयते यैः

ते गवादयः ' वः सुम्भ्यं समर्पिताः रक्षार्थम् । अतः ' तान् यूयं रक्षध्वम् । युष्माभिरैते रक्षणीयाः ये
यूयं सोमं रक्षध्वम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३-१-८५) । ' मा ' वः युष्मान् सोमक्रयणान् रक्षतः

२५ केचिदपि ' दमन् अहिसिपुः । दम्भेच्छान्दसः च्छेदकादेशः । " एते वाऽमुष्मिन् लोके सोममरक्षन् " (तैसं ६-१-१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीये प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

स्वानेति ॥ कल्पः—' अथ सोमक्रयणाननुदिशति स्वान् आजाह्वारे वम्भारे हस्तं सुहस्तं
कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दमयिति ' (बौधाय ६-१५) इति ॥ स्वानादयः

३० " स (स्य ?) मेध " इत्यनुपलब्धमूलम् । स्यमेः स्योनं व्युत्तिपादयिष्यन्ति भट्टभास्कराचार्या
इत्यत्रस्वात् व्याख्यानात् स्पष्टीभवति । नस्तत्पठं ' सिधेयं च ' (उ २९६) इत्यनेन ' सिधेरीणादिके
नप्रत्यये स्योनशब्दः सिध्यति । " च्छेः शब्दनुनासिके च " (पा ६-४-१९) इत्यस्मिन्सूत्रे काश्चिदपि
द्रष्टव्या । ' स्यमु स्वन ध्वन शब्दे ' इत्याकारं व्याख्यातं द्वादशपञ्चतौ । ' स्वानः ' शब्दयिता । इत्यस्मात्पूर्वं
समाव्यते । ७. तं-क्षि-अस्येत्यम् । ८. तं-हननशीलः ।

सोमकथः]

सोमरक्षकाः । सोमः ऋषते यैर्गवादिभिस्ते सोमकर्मणाः । हे स्वानादयः, तान् सोमकर्मणान् पालयत । केऽपि वैरिणो युष्मान् मा हिंसिषत । अथ मूष्यभूतान् सोमकर्मणाननुदिश्य पश्चात् सोमस्वीकारो युक्तः । अग्नौकक्रमेण^१ मित्रो नः^२, इन्द्रस्योरमा^३ इति मन्त्रद्वयमुपरिष्ठादस्याग्न्यास्यते (तैसं १-१-११) ॥
 "इमं मन्त्रं ध्याचष्टे— "स्वान् भोजेत्याहेते वा अमुष्मिहोके सोममन्त्रान् तेभ्योऽधि सोममाऽहरन् " (तैसं १-१-१०) इति । अधि अधिकं प्रभूतम् । विपक्षस्वपक्षयोर्दोषतत्समाधाने दर्शयति— "यदेतेभ्यः^४ सोमकर्मणाद्यानुदिशोदकीतोऽस्य सोमः स्वाध्यास्येतेऽमुष्मिहोके सोमम् रक्षेयुर्पदेतेभ्यः सोमकर्मणाननुदिशति ऋतोऽस्य सोमो भयत्येतेऽस्यामुष्मिहोके सोमम् रक्षन्ति " (तैसं १-१-१०) इति । सोमं सोमयागफलम् ॥ अप सोमस्वीकारस्य प्रास्तावसरत्वात् मन्त्रं ध्याचष्टे— "वायुणो वै ऋतः सोम उपनद्धो मित्रो न गृहि क्षुमित्रघा इत्याहः घ्नन्त्ये " (तैसं १-१-११) इति ।
 "अथ नमस्य वरुणपाराशरूपत्वात् तद्युक्तः सोमो वायुणः । अतो वरुणवत् क्रूरत्वप्राप्तौ तच्छान्तये मित्रत्वं प्रार्थ्यते । "ऊरुस्थानं पूर्वाचार-^{१०} प्रासमित्याह— "इन्द्रस्योरमा विश्वं दक्षिणमियाह देवा वै यम् सोममक्रीणन् तमिन्द्रस्योरी दक्षिण आऽसादपचेष खलु वा पृथङ्मित्रो यो यज्ञेने तस्मादेवमाह " (तैसं १-१-११) इति ॥

अत्र दिनियोगसंग्रहः —

"सोमं जपेत् कवापू पूर्वं युक् स्वर्णं वरुणम् ।
 अस्मे स्वर्णमपादते तप जप्यं क्रवेऽनपा ॥ १ ॥
 अस्मे ज्यो स्वामिने दद्यात्पुष्कामूर्णास्तुकाग्रम् ।
 सोम विधेत् कृष्णयोर्णास्तुकया क्रयकारिणम् ॥ २ ॥
 मित्रः सोममुपादायेन्द्रस्योरांनुपयेन्नायेत् ।
 स्वान् मूष्यानुदिशेदिमे^१ मन्त्रा मवोदिताः ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ ग्रीमांसा ॥ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे विनितम्—

"क्रम्येणु विकस्यः स्यात् साहित्यं वाऽग्निमो यतः ।

कार्येक्यमानतेर्लभ्या दसोक्तेष्व समुच्चयः ॥ " (जैम्या १२-४-४) इति ॥

"अत्रया क्रीणाति " (तैसं १-१-१०), "हिरण्येन क्रीणाति " (तैसं १-१-१०), "वाससा क्रीणाति " (तैसं १-१-१०) इत्यादीनि बहुनि सोमकर्मसाधनद्रव्याण्याम्नातानि । तेषां कार्येक्यादिकल्प इति चेत् । शैबम् । बहुभिर्द्रव्यैर्विक्रान्तायतेः सौधन्यात् । "दशभिः क्रीणाति " (तैसं १-१-१०), इति २५ संख्योक्तेः समुच्चयः ॥ अत्र सर्वाणि "यजुंसीति नास्ति कश्चिच्छन्दोविशेषः^१ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये नेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

११. आ.म.र.हा-अतोऽर्थक्रमेण । १२. तं.म.र-इमं तु । १३. तं-संनदस्व । १४. आ.पा. हा-प्रतिपादयति । १५. म.र-ऊरुस्थापनम् । १६. तं-दिशेदिति । १७-१७. आ.हा-यजुषि; ३० क-यजुषि नास्ति कश्चिच्छन्दोविशेषः ।

[सोमस्य शकटारोपणम्]

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पयो अघ्नियासु हस्तु(१) कर्तुं वरुणो विश्वमग्निं
दिवि सूर्यमदधात् सोममद्रावु-

वनेषु । वीति । अन्तरिक्षम् । ततान । वाजम् । अर्वत्स्विवत्-सु । पयः । अघ्नियासु ।

हस्तिवति हत्-सु (१) । कर्तुम् । वरुणः । विश्व । अग्निम् ।

दिवि । सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ । उदिति ।

५

सोमं वाससा वेष्टयति—‘वनेषु’ इति त्रिष्टुमा ॥ ‘वाजम्’ इति द्वितीयस्यादिः, ‘हस्तु’ इति तृतीयस्य, ‘दिवि’ इति चतुर्थस्य ॥ ‘वनेषु’ वृक्षेषु वृक्षपण्डेषु वा ‘अन्तरिक्षं भूताकाश’ वि ‘ततान’ विस्तारितवान् । ‘वाजं वेगम्’ ‘अर्वत्सु’ अश्वेषु वि ततान । “अर्वणत्सु-वनवः” (पा ६.४.१२७) इति आदेशः । ‘पयः क्षीरम्’ ‘अघ्नियासु’ गोषु वि ततान ।
१० अहन्तव्या अघ्नियाः । “अघ्न्यादयश्च” (उ ५.६.१) इति निपात्यते । ‘हस्तु’ हृदयेषु ‘कर्तुं’ विज्ञानं वि ततान । ‘वरुणः’ वरुणशब्दवाच्यः सोमः ‘विश्व’ मर्त्येषु ‘अग्निं’ विततान । ‘दिवि’ ‘सूर्यम्’ ‘अदधात्’ स्थापितवान् । ‘सोमं’ स्तारूपमात्मानं ‘अद्रौ’ अदधादित्येव । त्वमेव यथैतत् सर्वमकरोः तथा वाससा आत्मानं वेष्टयामीति ॥

१०

प्रथमद्वितीयमन्त्रयोः स्वार्थार्थतां दर्शयति—“अदित्याः सदोऽस्पदित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरैवेतत्” (तैसं ६.१.११) इति ॥ द्वितीयमन्त्रसाध्यं यदासादने तदेव तृतीयमन्त्रेणापि कर्तव्यमित्यनुमर्थं हेतुपन्थास-पुरःसरं विधत्ते—“वि वा एनमेतदर्थयति यद्वाहणं सन्तं मैत्रं करोति वाहण्यर्षाऽसादयति स्वयैवैवं देवतया समर्थयति” (तैसं ६.१.११) इति । उपनहः सोमो वरुणः, यद्विषये “मित्रो न एहि” (तैसं १.२.७) इति मन्त्रं पठन् मैत्रं करोतीति “यदस्ति, एतेनैव” सोमं न्यर्थयति समृद्धिर्हीनं करोति, वाहण्यर्षां तु समर्थयति ॥

१५

२०

यनेष्विति ॥ कल्पः—“अथैनं वाससा परितनोति वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पयो अघ्नियासु हस्तु कर्तुं वरुणो विश्वमग्निं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्राविति” (बौधाय ६.१.५) इति ॥ ‘विततान’ इति प्रतिवाक्यमन्येति । वरुणनामकः सोमदेवो जगदीश्वरेणामित्रः सर्वं निर्मेमे । तत् किम् ? ‘वनेषु’ वृक्षमध्येषु ‘अन्तरिक्षम्’ अकाशं ‘वि’ ततान । “‘अर्वत्सु’ वाजेषु ‘वाजे’ गतिविशेषः”, ‘पयः’ गोषु, ‘हृदयेषु’ चित्तेषु ‘कर्तुं’ संकल्पं, ‘विश्व’ प्रजासु जातशक्तिं “‘भौमाग्निं वा’”, ‘गुलोके’ ‘सूर्यं’, ‘पर्वते’ सोम-
२५ बह्वीम् ‘अदधात्’ अस्थापयत् ॥ अनेन मन्त्रेण कर्तव्यं विधत्ते—“वाससा पर्याणह्यति सर्वदेवत्यं ये वासः सर्वाभिरैवैनं देवताभिः समर्थयत्ययो रक्षसामपहत्यै” (तैसं ६.१.११) इति ॥ मन्त्रार्थो लोकप्रसिद्ध इत्याह—“वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्स्वित्याह वाजम् अर्वत्सु पयो अघ्नियास्वित्याह पयो अघ्नियासु हस्तु कर्तुमित्याह हस्तु हि कर्तुं वरुणो विश्वमग्निमित्याह वरुणो हि विश्वमग्निं दिवि सूर्यमित्याह दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्याह आवाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यगते तस्मादेवमाह” (तैसं ६.१.११) इति । अद्रिशब्देनात्र आवाणशब्दो गिरिविवक्षितः ।
३० आवाणसंधिषु सोमस्योत्पत्तेः । यजमानस्तेषु आवाणेषु सोमं प्राप्नोति ॥

२५

३०

१. तं-द्वितीयस्य पादस्यादिः ।

१-२. उ.पा.मां-यदेनम्; हा-यदेतेनैनम् । १०. क-किम् । ११-११. इ.उ.तं.पा.भा-
‘अर्वत्सु...गतिविशेषम्’ नास्ति । आ.क.-अर्वत्सु वाजेषु वाजे वेयं गतिविशेषम्; म२-वाजं वेगमश्वेषु ।
१२-१२. आ.क.हा-‘भौमाग्निं वा’ नास्ति ।

सोमस्य शकटारोपणम्]

दु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

उत्सावेतं धूर्पाहावनश्च अवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ

उ। त्वम् । जातवेदसमिति जात-वेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ।

उत्सौ । एति । इतम् । धूर्पाहाविति धूः-साहौ । अनश्च इति । अवीरहणावित्यवीर-हनौ ।

ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्म-चोदनौ ।

सौर्यर्चा कृष्णाजिनं पुरस्तात् प्रत्यानह्यतूर्ध्वग्रीवम्—‘उदु त्वम्’ इति गायत्र्या ॥ ‘त्वं तं जातवेदसं जातानां वेदितारम् । “गतिकारकयोरपि” (द्र.उ ६७६) इत्यसुन्रत्ययः* । जातप्रज्ञानं वा । ‘सूर्यं देवं देवनादिगुणयुक्तं’ उद् वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति ‘केतवः रश्मयः’ दृशे ब्रह्मम् । “दृशे विल्ये च” (पा ३-४-११) इति निपात्यते । ‘विश्वाय विश्वार्थम् । विश्वं लोको यथा एनं पश्येत् तदनु रूपमुब्रह्मन्ति । रश्मिभावाभावदृष्टान्दसः । क्रियमाणेन का संगतिः ? १० उच्यते—एतस्य कर्मणः ‘सामर्थ्यादेतदेवं भवतीति’ ॥

सोमवाहनावानीयमानौ प्रतिमन्त्रयते—‘उत्सौ’ इति विराजैकपदया यजुरन्तया ॥ हे ‘उत्सौ बलीवदौ’, एतम् आगच्छतम् । ‘धूर्पाहौ धूर्पाहौ धुरः सोढारौ धुरं वोढुं समर्थौ । “छन्दसि सहः” (पा ३-२-६३) इति ण्विः । पूर्ववत् पत्वम् (पा ८-३-५६) । ‘अनश्च अश्रुवर्जितौ अखिनौ सन्तावागच्छतम् । “नन्सुम्याम्” (पा ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । १५ यद्वा—अनसि शकटे बोद्धत्वेन श्रुतौ विख्यातौ । किपि (पा ३-२-७६) तुगभावदृष्टान्दसः । अनो बोद्धत्वेन श्रुतौ वा । श्रुतेः किपि (पा ३-२-७६) कर्णव्यत्ययः तुगभावदृष्टान्दसः । ‘अवीरहणौ अहिंसकौ दान्तौ सन्तौ । यजुरादित्वाच्च निहन्त्यते । ‘ब्रह्मचोदनौ ब्रह्म ‘अन्नम्, तत्साधनत्वादिह सोम उच्यते । तस्य चोदनौ प्रस्थापयितारौ सन्तौ । कर्तारि करणे वा व्युटि (पा ३-३-११३) छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) ॥

उदिति ॥ कल्पः—“उदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं पुरस्तात् प्रत्यानह्यतूर्ध्वग्रीवं बहिःकृत् विदासन्म्” (भाष्यौ १००-२७-१०) इति ॥ स च मन्त्र एव पठ्यते—‘उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम्’ इति ॥ ‘केतवः रश्मयः’ त्वं तं परोक्षं ‘जातवेदसम् उत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो वेत्तारं’ सूर्यं देवम् । उद् वहन्ति ऊर्ध्वप्रदेशं प्रापयन्ति । ‘किमर्थम् ? विश्वाय दृशे सर्वस्य जगतो दर्शनार्थम् ॥ सौर्यमन्त्रेण रक्षांसि निवार्यन्त इत्याह—“उदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा” २५ कृष्णाजिनं प्रत्यानह्यति रक्षसामपहत्ये” (तैस ६-१-११) इति ॥

उत्साविति ॥ कल्पः—“अथ सोमवाहनावानीयमानौ प्रति मन्त्रयते उत्सावेतं धूर्पाहावनश्च अवीरहणौ ब्रह्मचोदनाविति” (बौधौ ६-१५) इति ॥ हे ‘उत्सौ बलीवदौ’, एतम् आगच्छतम् । कीदृशौ ? ‘धूर्पाहौ भारं सहमानौ’ अनश्च अनसि ‘शकटे श्रुतौ ख्यातौ’ अवीरहणौ धीरं शकटस्थितौ सोममवाधमानौ ‘ब्रह्मचोदनौ, ब्रह्म अन्नम्, कृषिद्वारेणात्रप्रवर्तकौ ॥ मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह—“उत्सावेतं धूर्पाहावित्याह यथायजुरेवैतम्” (तैस ६-१-११) इति ॥

*-“गतिकारकोपपदयोः... (उ ६७६) इत्यनेन असिर्विधीयते । जगवेद १-४४-१ इत्ययं सायणाचार्यैरपि “गतिकारकयोरपि... इति अनुत्” इत्येव व्याख्यातम् । २-२-ति-सामर्थ्यादेत एव वहन्ति ।

१३. आ.म.२.हा—‘पुरस्तात्’ नास्ति । १४. इ.उ.पा.भा.हा—‘किमर्थम्’ नास्ति । १५. इ.

उ.पा.भा.हा—‘शकटे’ नास्ति ।

[सोमस्य शकटारोपणम्]

वरुणस्य स्कम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः ॥ ८ ॥

[हुत्सु पञ्चत्रिंशत्च]

वरुणस्य । स्कम्भनम् । अस्ति । वरुणस्य । स्कम्भसर्जनमिति स्कम्भ-सर्जनम् ।

अस्ति । प्रत्यस्तु इति प्रति-अस्तुः । वरुणस्य । पाशः ॥ ८ ॥

५ [मैसं १-२-६; कासं २-६-७; कपिषं १-१९, २-१; वाचं ४-२८-३३]

दक्षिणं युनक्ति—'वरुणस्य' इति ॥ 'वरुणस्य' स्कम्भनं स्कम्भनमुपादयिता त्वम् 'असि यागद्वारेण । यद्वा—वरुणस्य वरुणीयस्य वारयितुर्वा सोमस्य स्कम्भनं धारयिता असि ॥

शम्यामवगृह्णीति—'वरुणस्य' इति ॥ 'वरुणस्य' सोमस्य स्कम्भनं स्कम्भः अविचलितमवस्थानं तस्य सर्जनम् उत्पादयिता च 'असि त्वदधीनत्वात् स्कम्भनस्य ॥

२० योक्त्रेण बध्नाति—'प्रत्यस्तः' इति ॥ 'प्रत्यस्तः' उल्लिखितः 'वरुणस्य' 'पाशः' त्वमसि । यद्वा—त्वया बध्नेने कृते वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तः ॥

॥ इति द्वितीयेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

वरुणस्येति ॥ बौधायनः—'तयोर्दक्षिणं पूर्वं युनक्ति वरुणस्य स्कम्भनमसीति । वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसीति शम्यामवगृह्णीति । प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति योक्त्रम्' (बौध्मी ६-१५) इति ।

२५ आपस्तम्बः—'वरुणस्य स्कम्भनमसीति शम्यां 'प्रतिमुष्योत्सायेतं धूपोहावित्यनृवाहादुपाज्य' वा रुणमसीति 'योक्त्रपाशं परिहृत्य' 'प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति' (आपध्मी १०-२८-१) इति ॥ शाखास्तारानुसारेण 'वारणमसि' (मैसं १-२-६, कासं २-७, कपिषं २-१) इत्युक्तम् । एतच्छाखानुसारेण 'वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि' इति द्रष्टव्यम् । युगच्छिद्रे प्रक्षेप्यः शकुः शम्या । हे शम्ये, एवं 'वरुणस्य' उक्षुणो निवारणीयस्य बलीवर्दस्य 'स्कम्भनं निवारणं कुर्वती' 'असि । गलबन्धनसाधनं

२० योक्त्रम् । हे योक्त्र, त्वमपि पलायनाभिवारणीयस्य शम्येव निवारणं कुरुसि । दीर्घरज्जुः 'पाशः' । स च 'प्रत्यस्तः' शकटस्योपरि प्रसारितः । एते त्रयो मन्त्राः स्पष्टार्था इति ब्राह्मणेनोपेक्षिताः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" उदायु सोममादायोरु गच्छेच्छकटं प्रति ।

अदि स्तृत्वाऽग्निर्न सोममदित्याः सेति 'सादयेत् ॥ १ ॥

२५ वने योक्त्रेण बद्धोऽनु प्रत्यानयति कर्मणा ।

उत्साधनद्वहोर्योगो वरु शम्यां विनिक्षिपेत् ॥ २ ॥

वरु बद्ध्वा योक्त्रपाशं प्रति घातीमुपासयति ।

अनुवाके षष्ठमेऽस्मिन् मन्त्रा कृते दत्तोदिताः ॥ ३ ॥ " इति ।

"अत्र भीर्मासा नास्ति" ॥

३॥ अथ छन्दः । ' उदायुवा ' इत्यनुष्टुप् । ' उरु ' इत्येकपदा गायत्री । ' अस्तम्नाद् ' इति, ' वनेषु ' इति च त्रिष्टुभौ । ' उदु त्यम् ' इति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्राक्छेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

१६. आ.पा.हा-प्रतिमोक्षो ।

१७. तं-बुपयुज्य ।

१८-१८. तं-योक्त्रेण संहृत्य ।

३५ १९. इ.उ.तं.पा.मा.म२-सत्वाजिनम् । २०. म२-सदितेन । २१-२१. इ.उ.पा.भा- 'अत्र भीर्मासा

नास्ति' नास्ति; तं.म२- अत्र विशेषविचारो नास्ति ।

सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्]

प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि मा त्वा परिपरी विदन्मा त्वा
परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अधायवो मा गन्धर्वो विश्वावसुरा
प्रेति । च्यवस्व । भुवः । पते । विश्वानि । अभीति । धामानि । मा । त्वा ।
परिपरीति परि-परी । विदत् । मा । त्वा । परिपन्थिन इति परि-पन्थिनः । विदन् ।
मा । त्वा । वृकाः । अधायव इत्यव-यवः । मा । गन्धर्वः । विश्वावसुरिति विश्व-वसुः । एति ।

शकटेन सोमं प्रच्यावयति—'प्रच्यवस्व' इति तिसृभिः ॥ तत्र प्रथमा पठ्यदा अति-
जगती । 'प्र च्यवस्व' प्रकर्षेणास्मात् देशात् गच्छ 'भुवः' भुवनस्य । 'पते सोम । " पठ्याः
पतिपुत्र" (पा ८.३.५३) इत्यादिना सत्वम् । " सुवामन्त्रिते" (पा २.१.२) इति
पराङ्मन्त्रावात् पठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्त्यते (पा २.१.२ वा.१) । 'विश्वानि' धामानि
गन्तव्यानि स्थानानि 'अभि' छद्मीकृत्य गच्छ । "अभिरभागे" (पा १.४.९१) इति १०
कर्मप्रवचनीयत्वम् । किंच—तथा गच्छन्तं त्वां परिपरी मा विदत् मा प्रापत् । विन्दतेर्छुडि
लटित्वादङ् (पा ३.१.५५) । "छन्दसि परि" (पा ५.२.८९) इत्यादिना पर्यवस्थापरि-
निपात्यते । योऽध्वन्याक्रम्य बाधते स पर्यवस्थाता । स विश्वावसुर्गन्धर्वोऽभिप्रेतः यः पूर्वं सोमं
पर्यमुष्णात् । ब्राह्मणं च भवति—" मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवादः सोममाह्वयमाणं गन्धर्वो
विश्वावसुः पर्यमुष्णात् तस्मादेवमाहापरिमोपाय" (तेस ६.१.११) इति । स इदानीं त्वां मा १५
विददिति । किंच सर्व एव परिपन्थिनः विश्वावसोरेत्येऽपि त्वां मा विदन् । तेनैव निपात्यते
(पा ५.२.८९) । किंच—'वृकाः आदाय गन्तारः । कुक् वृक आदाने । इगुपधात्कः
(पा ३.१.१३५) । 'पचायच्' (या ?) (पा ३.१.१३४) । 'पुपादिर्दृष्टव्यः । 'अधायवः'
अघं पापं वधादिकं तत्रेच्छन्तः । "छन्दसि परेच्छायाम्" (द्र.पामा, काशिका ३.१.८)
इति क्यच् । "अन्नायत्यात्" (पा ७.४.३७) इत्यात्वम् । येऽध्वनि पीडां कुर्वन्तोऽन्यत्र बाधितुम् २०
अध्वनोऽपनयन्ति ते त्वां मा दधत् मा आत्मसात्कार्णुः । दध पाठने । छान्दसः च्छेदादेशः । एवं
तु वक्ष्यमाणस्यैकवचनस्य "विपरिणामेन संबन्धः" छिष्टः स्यात् । तस्माद्वृका अपि त्वा मा
विदन्मित्येव । किंच—विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां मा दधत् परिपरी च मा भूत्, आदधितां च मा
भूत् इति द्वयमस्य निषिध्यते । चतुर्थपादो विवृदाक्षरः ॥

'अष्टमे सोमस्य शकटारोपणमुक्तम् । आरोपितस्य वक्त्रे गमनमुच्यते ।

प्रेति ॥ बौधायनः—" सुगन्धर्वोमिति त्रिरुक्तायां प्रच्यावयन्ति प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वा-
न्यभि धामानि मा त्वा परिपरी विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अधायवो मा गन्धर्वो
विश्वावसुरा दधच्छयेनो भूत्वा परा पत यजमानस्य नो गृहे देवैः संस्कृतमिति प्रदक्षिणं राजानं परि-

१. तं.ति—प्रकर्षेणात्मनास्मात् । २. तं.ति—'सर्वे' इत्यस्यानन्तरं 'ते' । 'पचायच्चि वृका
इत्यत्र गुणाभावश्चिन्त्यः । * 'पुपादिर्दृष्टव्यः' (पा ६.१.२.३) इति पाठः संभाव्यते । तेन वृका ३०
इत्यस्यापुदात्तत्वं सेत्स्यति । ३. मै—'अधायवः' नास्ति । ४. तं.ति—'यचनान्तस्य । ५-५. ति—विपरिणामः ।

१. क.म२—'अष्टमे' इत्यस्यानन्तरम् 'अनुवाके' ।

[सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्]

‘अथ द्वितीयां—‘श्येनः’ इत्यनुष्टुप् । अत्र तृतीयः पादो हसिष्ठः, चतुर्थो वर्पिष्ठः ॥ ‘श्येनः’ इव शीघ्रः । ‘भूत्वा’ परा पत निःसंकटं गच्छ अस्मदीयस्य यजमानस्य गृहे प्राग्वशे । तत्र देवैः ऋत्विग्भिः संस्कृतम् आसन्दीरथानम् । प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा. ६.२.१४७) ॥

अध्वर्युयजमानौ गच्छतः—‘यजमानस्य स्वस्त्ययनी’ इति ॥ स्वस्त्ययनमविनाशप्रापणं तद्वान् ५ असि । ‘यजमानस्य स्वस्त्ययनकारी’ असि, हे सोम । यद्वा—स्वस्तिमद् अयनम् आश्रयः, तद्वान् । अविनाशप्रापत्वात् यजमानस्याप्यविनाशप्रयोजनीति यावत् । सर्वथा “ परादिः षष्ठसि बहुलम् ” (पा. ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सतिशिष्टत्वादीनि स्वरस्य (पा. ६.१.१५८ वा ९) ।

अथ तृतीया — ‘अपि पन्याम्’ इत्यनुष्टुप् । केचिदाहुः — “ प्रथमा धृतिर्नवपदा । यजमानस्य स्वस्त्ययनी ” इत्यादिकां तु पञ्चपदा पङ्क्तिः ” इति ॥ अपि च वयं ‘अपि’ पन्यां १० ‘पन्यान्तम्’ अगस्महि संप्राप्ताः ऋक्सोदेन सोम । कीदृशम् ? ‘स्वस्तिगां, स्वस्ति’ अविनाशं गम्यते येन वहन्ति । अथैतावज्जसोपसंक्रामतोऽध्वर्युयजमानश्च यजमानस्य स्वस्त्ययनस्यापि पन्यामगस्महि स्वस्तिगामनेहसं येन विश्वाः परि द्विपो वृण्वित विन्दते वसिति ? ” (बौध् ६.१६) इति । आपस्तम्बो ‘मन्त्रद्वयं त्रेधा विभजति—“ प्र प्यवस्व भुवस्वत इति प्राञ्चोऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावर्तते । ” इत्येनो भूत्वा परा पतेरध्वर्यु राजानमभिमन्त्रयते । अपि पन्यामगस्मदीयध्वर्युयजमानश्च दक्षिणेनोत्तरेण वा राजानमतिक्रामतः । ”

१५ (आपध् १०.२९. १-३) इति ॥ भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युप्रभृतीन्युपलक्ष्यन्ते । तेषां च भूतानां पालकत्वात् पतिः सोमः । हे भूतपते सोम, विश्वानि धामानि प्राचीनवंशाद्विधोनादिस्थानानि अभिलक्ष्य प्रकर्षेण प्यवस्व गच्छ । परिपरी मार्गे बाधकस्तस्करप्रभुः ॥ त्वां मा जागता । परिपन्थिनः तद्भूत्यास्तेऽपि त्वां मा जानन्तु । वृकाः भरप्यश्नानः । अर्धं पापं वचरूपमिच्छन्तीति अध्यायवः । तेऽपि त्वां मा जानन्तु । विश्वावसुः शर्धवः स्वर्गमार्गे सोमस्यापहतौ । सोऽपि त्वां मा आ द्यत् ।

२० मा प्रतीक्षताम् । हे सोम, त्वं श्येनवदुत्पतनसमर्थं भूत्वा अस्मद्यजमानस्य गृहे प्राचीनवंशे परा पत शीघ्रं गच्छ । देवसदृशैरध्वर्युप्रभृतिभिः तवोपशेक्षनावोऽसन्दीरूपं स्थानं संस्कृतम् । स्वस्ति श्रेयो रूपो यज्ञः तस्यायनं प्राप्तिसदृशस्त्येति स्वस्त्ययनी यजमानस्य यज्ञप्रापकः असि । मापि च वयं पन्यान्तम् अनुष्ठानरूपम् अगस्महि प्राप्ताः । कीदृशम् ? ‘स्वस्तिगां’ श्रेयःप्रापकम् । अनेहसं, नकारस्य व्यत्ययेन हकारः, अनेनसं पापहितम् । येन पथा विश्वाः द्विपो सर्वान् वैरिणः परि वृण्वित सर्वतो

२५ वर्जयति । किंच येन पथा द्रव्यं लभते तादृशं पन्यान्तं प्राप्ताः ॥ प्रथममन्त्रे यदोक्तमर्थं प्रसिद्धत्वा स्पष्टयति—“ प्र प्यवस्व भुवस्वत इत्याह भूतानां ह्येष पतिर्विधान्यभि धामानीत्याह विश्वानि श्रेयोऽभि धामानि प्रचक्रे ता त्वा परिपरी विवदित्याह यदेवादः सोममादित्यमार्गं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात् तस्मादेवमाहापरिमोषाय ” (तैसं ६.२.११) इति । पूर्वं गन्धर्वेण सोमस्यापहतत्वादस्ति तस्करप्रसक्तिः । तस्मात् ‘मा’ त्वा इत्यादिकं वक्तव्यम् ॥ द्वितीयमन्त्रे स्वस्त्ययनीशब्देन यज्ञः

३० प्राप्तिर्विवक्षितेत्याह—“ यजमानस्य स्वस्त्ययन्यसीत्याह यजमानस्येव यज्ञस्यान्धारग्नोऽनवच्छिद्ये ” (तैसं ६.१.११) इति ॥ तृतीयमन्त्रो ब्राह्मणेनोपेक्षितः ॥

२. आ.क.—उक्तमन्त्रद्वयम् । ३. आ.क.भा. हा—आवर्तते । ४. म२—‘पत’ इत्यस्यान्तरं ‘यजमानस्य नो गृहे’ । ५. क.—हि । ६. तं—‘मभिक्रामतः’ । ७. तं—भूपते । ८. क.—कीदृशीम् । ९. क.—श्रेयःप्राप्तिकरीम् ; म२—श्रेयसः प्रापकम् । १०—१०. इ.उ.पा.भा.—विश्वाः परिद्विषः ; हा—जनः विश्वाः १५ परिद्विषः ; क—जनः विश्वा द्विषः । ११. इ.उ.पा.भा.—‘मा’ नास्ति ।

सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति यमनम्]

दधच्छेनो भुत्वा परां पतु यजमानस्य नो गृहे देवैः संस्कृतं
यजमानस्य स्वस्त्ययन्यस्यपि पन्थामगस्महि स्वस्तिगामनेहसं

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु

दधत् । श्येनः । भुत्वा । परेति । पतु । यजमानस्य । नः । गृहे । देवैः । संस्कृतम् ।

यजमानस्य । स्वस्त्ययनीति स्वस्ति-अयनी । अस्ति । अपीति । पन्थाम् । अगस्महि ।

स्वस्तिगामिति स्वस्ति-गाम् । अनेहसम् । येन । विश्वाः । परीति । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ।

तादृशम् । 'गाढं गतो' इत्यस्मात् धातोः चिच् (पा ३.२.७४) । 'अनेहसम् अपापं पापफलरहितं पन्थानम् अगमाम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । "वा गमः" (पा १.२.१३) इति सिचः कित्वादनुनासिकलोपः । "पथिमथ्यमुधामात्" (पा ७.१.८५) इत्यात्वं व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) द्वितीयायामपि भवति । यद्वा— "आर्शसायां भूतवच्च" (पा ३.३.१३२) इति छुड् । तमपि पन्थानं गम्यास्म स्वस्तिगामनेहसम् । पुनश्च पन्था विशेष्यते । येन पन्था गच्छन् विश्वाः द्विषः विश्वान् देष्टुम् । लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । यद्वा— संपदादिछक्षणः स्त्रियां क्तिप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । परि वृणक्ति परितो वर्जयति । किंच— विन्दते लभते च वसु धनं तं पन्थानम् अगमाम् गम्यास्म वा ॥

राजानं प्रत्युपतिष्ठते— 'नमो मित्रस्य' इति जगत्या ॥ सूर्यात्मना सोमः स्तूयते । नमस्कारोऽस्तु तस्मै मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे चक्षुःस्थानीयाय । महः चतुर्वर्षे पट्टी (पा २.३.६२) महते देवाय तत् ऋतं यज्ञं सपर्यत तस्मै देवाय सपर्यायं यज्ञमपि प्रयुङ्क्ष्वम् । सपर पूजायां कण्ड्वादिः । विभक्तिव्यत्ययेन (पा ३.१.८५) वा चक्षुःस्थानीयं त ऋतेन परिचरतेति । एव नमस्कारेण यज्ञेन च महान् देव आराध्यत इत्युक्तम् । अधुना स्तोत्रेणाप्याराधनीय इत्याह— दूरेदृशे दूरे सर्वदा दृश्यत इति दूरेदृक् । दूरे स्थित्वा सर्वं पश्यतीति वा । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" (पा ६.३.१४) इत्यल्लुक् । 'देवजाताय जाता देवा यस्मिन् । मित्रायाः पूर्वनिपाते जातिकालमुखादिभ्यः परवचनम्" (पा २.२.३६ वा ९) इति परनिपातः । 'केतवे रस्मिन्ने, मवर्थायो लुप्यते । यद्वा— केतुः प्रज्ञा, तद्धेतवे सदात्मने वा दिवः पुत्राय दीप्तेः पुत्रस्थानीयाय, सदा तत्प्रभवत्वात् । यद्वा— दिवो बुलोकस्य दुःखात् त्रायकाय । "पट्टयाः पतिपुत्र" (पा ८.३.५३) इत्यादिना सत्वम् । ईदृशाय सूर्याय विश्वस्य सक्त्रे शंसत शस्त्राणि कुरुत स्तुवतेति यावत् । एवं लिङ्गात् सूर्योपस्थानमिदं प्रतीयते, सोमोपस्थाने तु विनियुज्यते— "राजानं प्रत्युपतिष्ठते" इति । तत्र चक्षुःस्थानीयस्य सूर्यस्य नमस्कारादिना चक्षुष्मान् देवं आराधितो भवतीति आचार्यस्याभिप्रायः । इयं चोपपत्तिः— अत्र प्रकरणे मित्रवरुणशन्दौ सोमवचनौ मन्त्रेषु प्रसिद्धौ । यथा— "मित्रो न एहि" (तैसं १.२.७) इति सोम उच्यते । ३०

६-६. मे-इत्यतः । ७. मे-डेव्यात् । ८. तं.पं-सर्वतः । ९. तं.ति.पं-पन्थानम् नास्ति ।

१०. तं.ति.पं.-मित्रावरुणम् ।

[सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्]

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तद्वत् संपर्यत
दूरेदृशो देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शश्वत ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे महः । देवाय । तद्वत् । संपर्यत दूरेदृश
इति दूरे-दृशे । देवजातायेति देव-जाताय । केतवे दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शश्वत ॥

- ५ मितेः प्रायते इति मित्रः । “ वरुणो वा एष यजमानमभ्येति यत्कीतः सोम उपनद्धः ”
(तैसं ६.१.११) इति च । वरुण इतीदानीं सोमाभिधानम् । वरुणायैः सर्वभूतीति वरुणः ।
देवायेति पृथग्यै चतुर्थी (पा २.३.६२ वा १) । अयं भावः—मित्रत्यादिगुणविशिष्टस्य महतो देवस्यास्य
त्वम् चक्षुःस्थानीय [इति] सूर्याय नमस्कारादिकं कुरुतेति । अनेनैवामिप्रायेण “ राजानं प्रत्युप-
तिष्ठते ” इति प्रतिशब्दः प्रयुक्तः । राजानं प्रति राजानमुद्दिश्य सूर्यमुपतिष्ठत इति लिङ्गमप्यविरुद्धम् ॥

- १० नम इति ॥ कल्पः — “ अयाधेण शालां तिष्ठन्नोद्यमानं राजानं प्रति मन्त्रयते नमो मित्रस्य
वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तद्वत् संपर्यत दूरेदृशो देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शश्वतेति ”
(बौध्वा ६.१.१६) इति ॥ अस्मिन् मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तुयते । मित्रस्य मित्राय नमः । कीदृशाय ?
वरुणस्य स्वरश्चिन्मभिर्जगदावृणते । पुनः कीदृशाय ? चक्षसे सर्वज्ञाय । हे अविज्ञः, महः महते
तस्मै देवाय देवप्रीत्यर्थं संपर्यत सूर्यां सेवां कुरुत । किं कुरुता ? तत् ज्योतिष्टोमरूपम् अर्प्य
२५ सत्यमवश्यफलप्रदं कर्म कृत्वा । किंच ? सूर्याय शश्वत सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृशाय सूर्याय ?
दूरे इदृशमानाय देवरूपेण जाताय केतवे अङ्गो लक्षणभूताय पुत्र्येकस्य पुत्रवत् मित्राय ॥ अस्मिन् मन्त्रे
वरुणशब्दमभिप्रायमाह—“ वरुणो वा एष यजमानमभ्येति यत्कीतः सोम उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य
चक्षसे इत्याह शान्त्यै ” (तैसं ६.१.११) इति । यः सोम उपनद्ध एष वरुणरूपः सन् यजमानमभिलक्ष्य
समागच्छति अतो वरुणनमस्कारेण तत्कृतः उपद्रवः शान्त्यति ॥

- २० यद्यप्यग्नीषोमीयस्य पशोर्नायमनुष्ठानकालख्याऽपि प्रसङ्गात् तं पशुं विधित्सुः प्रसङ्गं तावद्दर्शयति—
“ वा सोमं वदन्त्यग्निना प्रति तिष्ठते तौ संभवन्तौ यजमानमभि सं भवतः पुरा खलु वावैप नेधायोऽऽत्मान-
मारम्य चरति यो दीक्षितः ” (तैसं ६.१.११) इति । अरविजः प्राचीनवंशगतस्याऽऽहवनीयस्याग्नेः समीपं प्रति
सोममानयन्ति । स च सोमोऽग्निना समेत्य प्रतिष्ठितो भवति । तौ चाग्नीषोमीं परस्परं वदा संगच्छेते तदा
यजमानमभिलक्ष्य संगतौ भवतः । तदेतदवगम्य किल पुरा यो दीक्षितः स एष यज्ञार्थं स्वात्मानमेवाऽऽत्मन्य
पशुत्वेनोपाकृत्य प्रचरति, सोऽयं प्रसङ्गः ॥ इदानीं विधत्ते—“ यदग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्कषण
२५ एवास्य सः ” (तैसं ६.१.११) इति । अस्य यजमानस्य पञ्चालम् आत्मनिष्कषणः । “ पशुं मूल्यत्वेनाग्नी-
षोमान्यां दत्त्वा तयोः ” स्वभूतमात्मानं निष्क्रीणाति ॥ अत्र हविर्ज्ञेयमक्षणं पूर्वपक्षतया निषेधति—
“ तस्मात् तस्य नाऽऽयं पुरुषनिष्कषण इव हि ” (तैसं ६.१.११) इति । यस्मादयं पशुः पुरुषस्य
मूल्यमिव । तस्मात् तस्य तयोः संबन्धि हविर्ज्ञेयं अक्षणीयं तज्जक्षणे मूल्यनाशप्रसङ्गात् ॥ सिद्धान्तामाह—
३० “ अयो खल्वदुरग्नीषोमान्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्ति यदग्नीषोमीयं पशुमालभते यात्रेण एवास्य स
तस्माद्वाइयम् ” (तैसं ६.१.१२) इति । अयोऽन्वदः पूर्वपक्षव्यावृत्तये । अभिज्ञास्तु अतोप्योमार्थमिन्द्रो

१२-१२. इ.उ.तं.पा.भा.मं.२ पुनः...सर्वज्ञाय नास्ति । १३. आ.क.हा-तत्पतः । १४-१४.

आ.क.-पशुं मूल्यत्वेनाग्नीषोमान्यां दत्त्वा तेन तयोः ; इ.पा.भा.हा.-पशुं मूल्यत्वेनाग्नीषोमान्यां दत्त्वा तयोः ;
उ-‘ पशुं ...तयोः ’ नास्ति । १५. इ.तं.पा.भा.हा.-हविर्ज्ञेयम् ; उ-‘ हविर्ज्ञेयमक्षणम् ’ नास्ति । १६. उ-

३५ ‘ मूल्यमिव ’ नास्ति ; क.हा-मूल्यमेव ।

सोमोन्मानम्]

वरुणस्य स्कम्भेनमासि वरुणस्य स्कम्भसर्जनेनमस्युन्मुक्तो वरुणस्य पाशः ॥ ९ ॥

[मित्रस्य त्रयोविंशतिश्च] .

वरुणस्य । स्कम्भेनम् । असि । वरुणस्य । स्कम्भसर्जनेनमिति स्कम्भ-सर्जनेनम् । असि ।

उन्मुक्त इत्युत्-मुक्तः । वरुणस्य । पाशः ॥ ९ ॥

[तैसं १.२.९; काश २७, कपिस्, २.१; वास ४-३४-३७]

शकटमुदगीयमुपस्तम्भयति—‘वरुणस्य स्कम्भेनम् असि’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैस १.२.८) । इह त्वयं विशेषः—इपाया उपस्कम्भेनमभिधेयम्, तत्र तु गौः ॥

शम्यामुदबृहति—‘वरुणस्य स्कम्भसर्जनेनमसि’ इति ॥ व्याख्यातमेतत् (तैस १.२.८) । अत्रापि स एवार्थः ॥ सर्जने विसर्जने वेदितव्यम् ॥

योक्त्रमपनयति—‘उन्मुक्तो वरुणस्य पाशः’ इति ॥ अपर्णीतोऽसीत्यर्थः । यद्वा—
त्वय्यपर्णीते वरुणस्य पाशः उन्मुक्तः भवतीति ॥

॥ इति द्वितीये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

वृत्रं हतवान् इत्याहुः । अथ वृत्रान्तो द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके “इषदा हतपुत्रः” (तैसं १.५.२) इत्यस्मिन्ननुवाके प्रपञ्चितः । परमादृशीयोगमार्थेनिम्नो वृत्रं हतपांस्तत्सादृशीयोभीयपश्चालम्भो यः सोऽस्य यजमानस्य वैरिपाती । तस्मात् तदीयं “हविर्भक्षणीयम्” ॥

एवं^१ प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेव ‘नमो मित्रस्य’ इति मन्त्रं विनियुक्ते—“वारुण्यं चां परि चरति स्वयैवैनं देवतया परि चरति” (तैसं ६.२.११) इति । उपनदस्य सोमस्य वरुणो देवता, परिचरणं नमस्काराद्युपचारः । ततो वरुणमन्त्रेण तदनुष्ठानं युक्तम् । अथ प्राग्भक्षे सोममासन्ध्यां प्रतिष्ठान्य तस्मिन् काले, “एषा बन्धस्व वरुणं बृहन्तम्” (तैसा २.५.८) इत्येतया, “तत्त्वा यामि” (तैसं १.२.११) इत्यनया वा वारुण्यचौपस्थानरूपं ‘परिचरणं कर्तव्यम्” ॥

वरुणस्येति ॥ बौधायनः—“अथैतत् सोमवाहनमग्नेः शाळामुदगीयमुपस्थापयन्ति । तदुपस्तम्भयति^२ वरुणस्य स्कम्भेनमसीति । वरुणस्य स्कम्भसर्जनेनमसीति “शम्यामुदबृहत्युक्तो वरुणस्य पाश इति योक्त्रम्” (बौधौ ६.१६) इति । आपस्तम्बः (१.०.२९.८) तु^३ शम्यायोऽत्राभिधानीमां क्रमेणोन्मोचने मन्यते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“प्र स्य प्राग्भक्षगमनं श्येनोऽध्वर्युस्तु मन्त्रयेत् ।

अप्यतिक्रम्य राजानं नम एव प्रतीक्षते ॥

वरत्रयेण शम्यादीन् मुञ्चेत् सप्तत्रय मन्त्रकाः ॥ १ ॥” इति ॥

अत्रापि नास्ति भीमांसा ॥

अथ छन्दः ॥ “प्र प्यवस्व” इति षट्पदाऽतिजगती । ‘श्येनो भूत्वा’, ‘अपि पन्याग्’ इत्येते
अनुष्टुभौ । ‘नमो मित्रस्य’ इति जगती ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णबर्जुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

१७-१७. आ.इ.उ.त.पा.भा.म.२.हा-हविर्भक्षणीयमेव ।

२८-इ.उ.पा.भा.हा-परिभ्रमणम् ।

* [बौधौसूत्रे ‘मनोऽग्ने’ इति ।]

* [बौधौसूत्रे ‘स्तम्भोति’ इति ।]

२९ क-शम्यामुदबृहत्याः ३५

[बौधौसूत्रे ‘शम्यामुदबृहत्याः’ ।]

२०. इ.उ.पा.भा.हा-‘जु’ नास्ति ।

तैसं १.५।

अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वाऽतिथेरातिथ्यमसि
विष्णवे त्वाऽग्रये त्वा रायस्पोपदाब्जे विष्णवे त्वा
श्येनार्य त्वा सोममृते विष्णवे त्वा

अग्नेः । आतिथ्यम् । असि । विष्णवे । त्वा । सोमस्य । आतिथ्यम् । असि । विष्णवे । त्वा ।
५ अतिथेः । आतिथ्यम् । असि । विष्णवे । त्वा । अग्रये । त्वा । रायस्पोपदाब्ज इति रायस्पोप-दाब्जे ।
विष्णवे । त्वा । श्येनार्य । त्वा । सोममृत इति सोम-मृते । विष्णवे । त्वा ।

आतिथ्यं निरूपयति—‘अग्नेरातिथ्यमसि’ इत्यादिभिः ॥ “अतिथिरभ्यस्तितो गृहान् भवति ॥

(नि ४.५) इति यास्कः । अतेरिबिन् (उ ४.५०) । अतिथये इदमातिथ्यम् । “अतिथेर्यः”

(पा ५.४.२६) । अत्र सर्वदेवतात्मनो विष्णोरेव भूता एते अग्न्यादयो रात्रि गृहमागते आगता

१० भवन्ति । ते च केवलं निर्वपणविशेषणस्तयोपादीयन्ते । यथा—“यदग्नावर्गिन मथित्वा प्रहरति
तैमयानय आतिथ्यं क्रियते ” (तैसं ६.२.१) इति । अत्र नाग्नेर्हविषा संबन्धः । एवमेते
अग्न्यादयो न हविर्भजन्ते, विष्णोरेव केवलस्य सर्वदेवतासमाष्टिरूपस्य हविषा संबन्धः । ननु
निर्वपणमन्त्रेष्वग्न्यादयोऽपि प्रतीयन्ते, तत्कथं केवलं विष्णुः स्वात् हविषः संबन्धी ? उच्यते
अग्न्यादिप्रदणस्योपलक्षणार्थत्वादन्येषामपि रात्रा सह आगतानां गतिपीनाम्, अत्रागतानां मध्ये कैश्चिन्नि-

२५ र्घोपः क्रियते इति । अत्र हि ब्राह्मणं “यावद्विषं राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्यं
आतिथ्यं क्रियते ” (तैसं ६.२.१) इत्युक्त्वा “अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया
एवंतेन करोति ” (तैसं ६.२.१) इत्यादिना अग्न्यादीनामुपलक्षणभूतानां हविषा संबन्धो
नास्तीति प्रतिपादयति । तत्राग्न्यादयस्तिष्ठो देवताः विष्णुना व्यधिकरणभूता निर्दिष्टाः, अन्यास्तु
सामानाधिकरण्येन, आतिथ्यपदं च तयोर्मन्त्रयोर्नास्ति । तत्र वैविध्यकारणं मृग्यम् । मन्त्रार्थस्तु,

२० निरूप्यमाणं द्रव्यमुच्यते । ‘अग्नेः अग्न्यात्मनो विष्ण्वंशस्य आतिथ्यम् अतिथिप्रयुक्तं निर्वाच्यं
त्वम् असि, तत् त्वं विष्णवे हविष्मते निर्वपामि ॥ ‘सोमस्य सोमलतात्मनो विष्ण्वंशस्य । शेष
समानम् ॥ अतिथिरतनशीलः, ‘यः सदा’ गच्छति, आदित्य उच्यते यायुर्वा । समानमन्यत् ॥
रायस्पोपदाब्जा नामाग्निविशेषः, तदात्मने ‘विष्णवे त्वां निर्वपामि । रायो धनस्य पोषो रायस्पोपः ।
छान्दसः पञ्चथा अलुक् । “पञ्चथाः पतिपुत्र” (पा ८.३.५३) इति सत्यम् । त ददातीति ।

२५ “आतो मनिन्” (पा ३.२.७४) इति बनिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३०) ॥
श्येनः सोममृदेवताविशेषः । गायत्रीत्येके । श्येनः शसनीय इत्याहुः (नि ४.२.४, उ २.१३) ।
‘श्येनात्मना ॥ सोमं विभर्तीति सोममृत् । गायत्रीपक्षे सोमं हर्ततीति सोममृत् ।

“हृष्टोर्मिच्छन्दसि” (पा ८.२.३२ वा १) इति भवम् ॥

[आतिथ्येष्टिः

किंच योऽयं पत्न्याः शकटस्य यज्ञाङ्गरं स्पर्शः स यज्ञस्य विच्छेदराहित्याय भवति ॥ भग्नान् व्याचष्टे—

“यावद्दिवै राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनु-
चराण्यधिरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह
त्रिष्टुभ एवैतेन करोत्यतिथेरतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्या एवैतेन करोत्यग्रे त्वा रायस्योपदाने
विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति इत्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति ॥”

(तैसं ६.२.१) इति । सोमस्य भृत्यैरग्न्यादिभिः भृत्यान्तराणि गायत्र्यादीन्पुलक्यन्ते । उपलक्षक-
विशेषाणामग्न्यादीनामुपलक्ष्यविशेषाणायग्न्यादिभिः प्रातिस्विकसंबन्धविशेषं प्रमाणमिदमेव ब्राह्मणम् ॥
निर्वापावृत्तिसंख्यां विधत्ते—“पञ्च कृत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा एहृक्तिः षाड्को यज्ञो यज्ञमेवाव रूप्ये ”
(तैसं ६.२.१) इति । आघन्तयोर्मन्त्रयोगायग्न्या द्विरुपलक्षितत्वं प्रमोचरान्यामुपपादयति—“प्रश्न-

२० वादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याहायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियत इति यदेवाहः सोममाऽहरत् तस्मा-
द्गायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्तादोपरिष्ठाच्च ” (तैसं ६.२.१) इति । आतिथ्यं क्रियत
इत्यर्थः ॥ निरुसैरुण्डुलैर्नवकपालः पुरोडाशः “कयं इति विधत्ते—“शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं
नवकपालः पुरोडाशो भवति तस्माद्वयं शिरो विव्यूहम् ” (तैसं ६.२.१) इति । आतिथ्येष्टिः
सत्काररूपत्वेन शिरोव्युत्तमाद्भवति । यस्मादत्र कपालेषु नवसंख्या तस्मात् पुरोडाशस्य शिरोऽपि नवभिः
कपालैर्विशेषेण स्यूतम् । पुरोडाशिकप्राणेष्वेवमाग्नातम्—“तस्मादष्टाकपालं पुरस्य शिरः ”
(तैसं ६.२.१०) इति । ततोऽष्टानां कपालानां परस्परमष्टा स्यूतिः सप्तस्वरसमूहकस्य शिरसोऽधस्मिन्

२५ कपालेनैवैषेण स्यूतम् । पुरोडाशिकप्राणेष्वेवमाग्नातम्—“तस्मादष्टाकपालं पुरस्य शिरः ”
(तैसं ६.२.१०) इति । ततोऽष्टानां कपालानां परस्परमष्टा स्यूतिः सप्तस्वरसमूहकस्य शिरसोऽधस्मिन्
कपालेनैवैषेण स्यूतम् । पुरोडाशिकप्राणेष्वेवमाग्नातम्—“तस्मादष्टाकपालं पुरस्य शिरः ”
(तैसं ६.२.१०) इति । ततोऽष्टानां कपालानां परस्परमष्टा स्यूतिः सप्तस्वरसमूहकस्य शिरसोऽधस्मिन्

२० कपालस्य त्रिव्यूहत्वं । त्रिव्यूहं प्रजापतेर्मुखादग्निना सह जातत्वात् तेजोरूपम् । तथा सति यज्ञ-
शिरोरूप आतिथ्ये तेजः स्थापितं भवति ॥ पुनरप्यग्न्यं प्रनसति—“नवकपालः पुरोडाशो भवति ते
अपरिष्ठाकपालास्त्रिव्यूहा प्राणेन संमितास्त्रिव्यूहं प्राणस्त्रिव्यूहमेव प्राणमपिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षं दधाति ”
(तैसं ६.२.१) इति । त्रिभिः कपालैः संस्कृतः पुरोडाशस्त्रिकपालः । तादृशाश्च पुरोडाशास्तथा ।
नवसंख्यायां विभज्यमानायामेवं संपद्यते । तथा सति यत्कपालगतं त्रिव्यूहं यच्च पुरोडाशगतं तेन सह शी-

२५ प्राणसंख्या प्राणस्योर्ध्वोऽधोमध्यवृत्तिभिर्निगुणत्वात् । अथ वा नवसु छिन्नेषु वर्तमानतया नवसंख्याकः
प्राणः । तस्य त्रयो विभागो सति प्रकृतनवकपालसादृश्यं भवति । तादृशं प्राणमपिपूर्वमनुक्रमेण

५. क. त. म. २-षाड्को रूप्यं । ६. इ. उ. पा. भा. हा-अवच्छेदकत्वात्; म. २-अवच्छेदकराहित्याय ।

७. क-कयंते । ८. आ. इ. उ. पा. भा. म. २. हा-प्राणो हेतुर्माग्नातम् । ९. त. म. २-त्रित्वम्; हा-त्रित्वम् ।

१०. आ. इ. उ. पा. भा. हा-वर्तमानः ।

आतिथ्येष्टिः]

यज्ञस्य शिरस्यातिथ्ये स्थापयति ॥ अस्यामातिथ्येष्टौ प्रकृतिवत् प्रस्तरस्य विष्टंतीश्च कुशमयत्वे
प्राप्ते तदाभितुं द्रव्यान्तरं विधत्ते—“ प्रजापतेर्वो यतानि पद्माणि यदश्ववाला ऐश्वरी , तिरश्ची
यदाश्ववालः प्रन्तो भवयैश्वरी तिरश्ची प्रजापतेरेव तथशुः सं भवति ” (तैसं ६.२.१) इति ।
पद्माग्यक्षिरोमाणि । अश्ववालाः काशाख्या दुर्मविदोपाः । ऐश्वरी इक्षुपत्रिके । तिरश्ची चक्षुपश्चर्मपुष्टिके ।
यथा सोमपर्णस्य पलाशवृक्षरूपेणोत्पत्तिर्यथा चाप्सु मेघांशो दुर्मरूपेणोत्पद्यते ॥ “ प्रजापतेः पक्ष्मणां ” ५
“ चर्मपुटयोश्च काशरूपेणोत्पद्यते चाप्सु विर्मायोऽर्धं वादान्तरे द्रव्यम् । एवं सति प्रशान्तत्वाद्वा
प्रस्तराख्यस्मृणमुष्टिराश्ववालः कर्तव्यः । तस्याघस्तात् “ तिर्यक्त्वेन स्थापनीये विष्टी ऐश्वर्या कुर्यात् ।
सावता प्रजापतेः तथशुः संपादितं भवति ॥ परिधिषु श्रीपर्णीवृक्षं विधत्ते—“ देवा वै या आहुतीर-
र्हव्युस्ता अमुरा निष्काशमादन् ते देवाः कार्म्यैर्मपश्यन् कर्मण्यो वै कर्मिणेन कुर्वतेति ते कार्म्यमयमा
परिधीनकुर्वत तैर्वै ते रक्षास्त्वपायन्त यत् कार्म्यमयाः ररिष्यो भवन्ति रक्षसामपहस्यै ” (तैसं १०
६.२.१) इति । निष्काशं निष्काशं चर्चणादिशब्देन देवा ज्ञास्यन्तीति मत्वा चर्चणाभक्षयत् । कार्म्यवृक्षो
रक्षोनिवारकरूपेण कर्मण्यः । तस्मात् तैरेव कर्म कुर्वतेति मत्वा तन्मयात् परिधीनकुर्वत । तयैवान्येनापि
कर्म कर्तव्यम् ॥ मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां सह संस्पर्शं विधत्ते—“ सस्पर्शयति रक्षसामनम्ब-
धाराय ” (तैसं ६.२.१) इति । स्पर्शाभावे परिध्योः संधौ रक्षसामन्तरनुप्रवेशः स्यात् ॥ पूर्वस्यां
दिशि रक्षःप्रवेशनिवारणात् प्रसक्तं चतुर्थपरिधिं निषेधति—“ न पुरस्तात् परि दधात्यादित्यो देवोद्यन् १५
पुरस्ताद्रक्षास्त्वप हन्ति ” (तैसं ६.२.१) इति ॥ आचारसमिधोद्देश्योराहवनीयपूर्वभागे “ स्थापनं विधत्ते—
“ ऊर्ध्वं समिधाया दधात्पुपरिधादेव रक्षास्त्वप हन्ति ” (तैसं ६.२.१) इति । यद्यप्यूर्ध्वायां दिशि
रक्षसां निवारणाद्योपरिधादेव समिधौ स्थापनीये तथापि ज्योतिः स्थापयितुमशक्यत्वात् ऊर्ध्वदिशि “
स्थापनीये ॥ तत्र कंचिद्दिशोपे विधत्ते—“ यजुषाऽन्यां त्वणीमभ्यां मिथुनत्वाय ” (तैसं ६.२.१)
इति । “ वीतिहोत्रे स्वा कवे ” (तैसं १.१.११) इति मन्त्रेण दक्षिणामादध्यात् त्वणीमुत्तराम् । २०
समन्त्रकामन्त्रकयोः स्त्रीपुरुषलक्षणत्वात् मिथुनत्वम् ॥ समित्संख्यां विधत्ते—“ द्वे वा दधाति
द्विपाद्यमानः प्रतिप्लवै ” (तैसं ६.२.१) इति । द्वित्वं पादद्वयप्रतिप्लवै भवति । ननु संस्पर्शादिविधयः
प्रकृतौ दर्शपूर्णमासेष्टावपि सम्नीयतिदेशादेव तदनुष्ठानस्वाद्य प्राप्तत्वात् न “ धृषाविध्यपेक्षेति चेत् ।
॥ नपसदर्थं विधेयत्वात् । तर्हि तत्रैव विधोयतामिति चेत् । न । आतिथ्योपसदोः परिध्यादिमेदं वारयितुं
साधारणत्वेनात्रैव विधेयत्वात् ॥

२५

११-११. इ.उ.त.पा.भा.म.र.हा-प्रजापतिपक्ष्मणाम् । १२. त-चर्मपुटिकायाश्च । १३. क-

तिर्यगाधारात्वेन । १४. क.त.म.र-आहवनीयात् पूर्वभागे । १५. म.र.क-ऊर्ध्वदिग्बुद्ध्या दूरे;

त-शब्मादरे (?) । १६. क-धृषाविध्यन्तरापेक्षेति ।

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञं
गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्पा-

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिभूरिति परि-भूः । अस्तु ।
यज्ञम् । गयस्फान इति गय-स्फानः । प्रतरण इति प्र-तरणः । सुवीर इति सु-वीरः ।
५ अवीरहेत्यवीर-हा । प्रेति । चर । सोम । दुर्पान् ।

यजमानः सोममादत्ते—‘ या ते ’ इति त्रिटुभार्धर्चन ॥ हे सोम, ‘ या यानि तव
‘ धामानि स्थानानि नामानि जन्मानि वा ’ हविषा ‘ यजन्ति ’ ता तानि विश्वान्यपि धामानि ‘ परिभूः
परितो भावयिता रक्षिता ’ अस्तु । कः ? भवान् । यद्वा—पुरुषव्यत्ययः (पा ३.१.८५) ।
एधीत्यर्थः । ‘ यज्ञं च परिभूरस्तु । “ ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ” (द्र.पाभा २.३.२ वा १)
१० इति द्वितीया । तसिल्लप्यलोपो वा (द्र.पा ५.३.९) । तत्र “ अभितः परितः समयानिकृपाहाप्रति-
योगेष्वपि दृश्यते ” (पाभा, काशिका २.३.२ वा १) इति द्वितीया । यद्वा—लक्षणे परेः कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा (पा १.४.९०) । “ कर्मप्रवचनायानां प्रतिषेधः ” (द्र.पाभा २.२.१८ वा १)
इत्येतद्वाचित्वा व्यत्ययेन समासः ॥

शालां प्रवेशयति—‘ गयस्फानः ’ इति द्वितीयेनार्धर्चन ॥ गय इति गृहनाम । गयानां
१५ गृहाणां स्फाविता वर्धयिता ‘ गयस्फानः । ओस्फायी बृद्धौ । “ कृत्यव्युदो बहुलम् ” (पा
३.३.११३) इति कर्तरि ल्युट् । घातोऽन्यलोपश्छान्दसः । आकारान्तं घातन्तरं वा द्रष्टव्यम् ।
‘ प्रतरणः प्रकर्षेण दुर्गम्यस्तारयिता । ‘ सुवीरः शोभनः पुत्रपौत्रादिभिरस्मदीयैस्तद्धान् । “ र्यतवीर्या
च ” (पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘ अवीरहा कस्यचिदप्यस्मदीयस्य पुत्रपौत्रादेरहन्ता
सर्वदा प्रसन्न एव सन्, हे ‘ सोम, ‘ दुर्पान् प्राग्वंशादीन् गृहान् ’ प्र ‘ चर प्रकर्षेण प्रविश्य चर ॥

२० येति ॥ बोधायनः—“ अयं यजमानो नीडात् राजानमादत्ते^{१५} या ते धामानि हविषा यजन्ति
ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञमिति ।...। पूर्व्या द्वारा शालां प्रपादयति गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा
प्र चरा सोम दुर्पानिति ” (बोधो ६.१०) इति । आपस्तम्बो मन्त्रैक्यं मन्त्र्यते—“ या ते धामानीति
पूर्व्या द्वारा प्राग्वंशं प्रविश्य ” (आपभो १०.३.१-२) इति ॥ हे ‘ सोम, ‘ या ते ‘ धामानि त्वदीयेषु
येषु^{१६} स्थानेषु प्रातःसवनादिषु ‘ हविषा ‘ यजन्ति यज्ञमुद्दिश्य ‘ ता ते ‘ विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि
२५ ‘ परिभूः ‘ अस्तु परितः प्राप्तवान् भव । हे सोम, त्वं ‘ दुर्पान् गृहान् प्राचीनवंशस्त्वान् ‘ प्र ‘ चर प्राप्नुहि ।
कीदृशस्तवम् ? ‘ गयस्फानः गृहाभिवर्धकः । ‘ प्रतरणः प्रकर्षेण यज्ञपारं प्रति अस्मांस्तारयिता । ‘ सुवीरः
शोभनः स्वस्वसादलब्ध्या वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । ‘ अवीरहा ययोकानां वीराणाम्
अहन्ता परिपालक इत्यर्थः ॥

३. भे-तगिरयमान्तो ।

सोमोपस्थानादि]

नदित्याः सद्रोऽस्यदित्याः सद् आ (१) सीद् वरुणोऽसि धृतव्रतो वारुणमसि
शंयोर्देवानां सख्यान्मा देवानामपसंभिच्छिन्महापतये

अदित्याः । सद्दः । असि । अदित्याः । सद्दः । एति (१) । सीद् । वरुणः ।

असि । धृतव्रत इति धृत-व्रतः । वारुणम् । असि । शंयोरिति शं-योः । देवानाम् ।

सख्यात् । मा । देवानाम् । अपसः । छिस्महि । आपर्तय इत्या-पतये ।

कृष्णाजिनस्तरणसोमस्थापनमन्त्रौ व्याख्यातौ—‘अदित्याः सद्दः’ (तसं १-२-८) इति ॥

सोममुपतिष्ठते—‘वरुणोऽसि’ इति गायत्र्यैकपद्या, यजुन्तया ॥ हे सोम, ‘वरुणः त्वम्
‘असि । वरुणीपत्वात्, वृत्त्वाद्वा वाससा आच्छादितत्वात् । “वरुणो वा एष यजमानमस्येति
यक्तीतः सोम उपनद्धः” (तसं ६-१-११) इति ब्राह्मणम् । ‘धृतव्रतः धृतकर्मा धारणत्वात्
कर्मणाम् । ‘वारुणं वरुणस्य तथ यत् स्वभूत इव्यमिति’ सर्वं त्वमेव, त्वदधीनत्वात् ॥

वंशे वच्नाति—‘शंयोः’ इति ॥ शं च योश्च ‘देवानां भव । समाहारद्वन्द्वः
(पा २-२-२९) । छान्दसं पुंलिङ्गत्वम् । विद्यमानानां रोगादीनां शामनं शम् । आगामिनां
मात्रेण पृथक्करणं उत्पत्तिनिरोधः योः । उपपन्नापि शाम्यतेर्पैतद्विधं विच् (पा ३-२-७५) ॥

सोमस्य पादौ प्रक्षालयति—‘सख्यान्मा देवानाम्’ इति ॥ ‘देवानां संबन्धि यत् अपः
कर्म ततः’ सख्यात् च तत एव हेतोः ‘मा छिस्महि विच्छिन्ना मा भूम । “सख्युर्यः” १५
(पा ५-१-१२६) ॥

अदित्या इति ॥ कर्षः—“अथैनामासम्दीममेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणतो ‘निदधाति ।
तस्यां कृष्णाजिनमास्त्रुणात्पदित्याः सद्रोऽस्तीति । अदित्याः सद्द आ सीदेति कृष्णाजिने राजानम्”
(बौध् ६-१-७) इति ॥ ‘उदायुषा’ (तसं १-२-८) इत्यस्मिन्नुवाके प्यालपाती मन्त्रौ ॥

वरुण इति ॥ ‘बीधायनः—अथैनमुपतिष्ठते वरुणोऽसि धृतव्रतो वारुणमसीति । समुचित्य
कृष्णाजिनं” तस्यान्वात् स्पन्दया १२विधम् १३वंशे प्रथम्यति शंयोर्देवानां सख्यादित्यथ
परवाप्तनदीपादावन्तरेण १४ब्राह्मणोऽभिप्रेक्षति शब्दः प्रक्षालयति मा देवानामपसंभिच्छिन्महापतये”
(बौध् ६-१-७) इति । आपस्तम्बोऽत्र प्रथममन्त्रोत्तरार्धस्य द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्भेदकतां १५ मन्त्यते—
“वरुणोऽसि धृतव्रत इति राजानमग्निमन्त्रयते । वारुणमसीति वाससा पर्यानहति” (वापधौ
१०-३-४-५) इति ॥ हे सोम, १६त्वं वरुणपानस्य निवारकः ‘असि । धृतं यजुरूपं व्रतं येन त्वया स
त्वं” १७‘धृतव्रतः । हे सोम, त्वमुपनद्धस्वरूपत्वात् वरुणसंबन्धी ‘असि । तथा सति त्वदीयात्
‘शंयोः मुखमिथाह्वयणादिदेवानां १८सख्यात् वयम् ‘अपसः ‘मा छिस्महि । सकारान्तः

४. ति. पं-इत्यं तदिति; तं-‘इव्यमिति’ नास्ति ।

१९. आ. तै. पा. म. २-निदधाति; इ. उ. पा-दधाति; २०-२०. आ. ऋ-उदायुषा. मन्त्रौ
नास्ति । २१-२१. इ. उ. पा-‘बीधायनः... कृष्णाजिनम्’ नास्ति । २२. म. २-विष्णुम् । २३. क-३०
पातेषु । २४. इ. उ. पा-ब्राह्मणे निषिद्धि । २५. इ. उ. पा. ह-‘मन्त्रयोर्भेदकताम्’ । २६. इ. उ. पा.
ह-‘त्वम्’ नास्ति । २७. तै-‘त्वम्’ नास्ति ।

गृह्णाम्यनाधृष्टमस्यनाधृष्टं देवानामोजोऽभिशास्तिपा अनभिशास्तेन्यमनु

गृह्णामि । अनाधृष्टमित्यनाधृष्टम् । असि । अनाधृष्टमित्यनाधृष्टम् । देवानाम् । ओजः ।

अभिशास्तिपा इत्यभिशास्ति-पाः । अनभिशास्तेन्यमित्यनभि-शास्तेन्यम् । अन्विति ।

टिलोपः । अयमेककार्योऽनुवृत्त्यर्थं समयः क्रियते । यदेवं समयो न क्रियेत तदा परस्परमिप्रायेण
५ द्रोहेण विप्रतिपद्यमाना यागं न कुर्युः । अतस्तन्मा भूदिति तानूनप्त्रं गृह्यते ॥

अवमृशति—‘ अनाधृष्टमसि ’ इति ॥ आज्यमुच्यते । ‘ अनाधृष्टं केनचिदप्यनभि-
भूतम् ’ असि । ‘ अनाधृष्टं केनचिदप्यभिभवितुमशक्यं चासि । “ ऋदुपधाच्चाकृष्टपिचूतेः ”
(पा ३-१-११०) इति क्यप् । “ ययतोश्चातदर्थे ” (पा ६-२-१५६) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । ‘ देवानाम् ’ ओजः बलं चासि । तया हि देवा ऋत्विजो बलवन्तो यजन्ते । यद्वा—
१० त्वया हि देवा इन्द्रादयो बलवन्तो भवन्ति । ‘ अभिशास्तिपाः अभिशास्तिरभिशांसनमभिशापः ।
अतस्त्वं पासि । विचि लिङ्गव्यत्ययः (पा ३-२-७४, ३-१-८५) । ‘ अनभिशास्तेन्यम्
अनभिशांसनीयं केनचिदपि नाभिशास्यते, न दूष्यत इत्यर्थः । अन्यप्रत्ययस्तुडागमश्च ।
उत्तरपदान्तोदात्तत्वं च छन्दसि । [यद्वा]—अभिशास्तेन योगं नार्हति इत्यनभिशास्तेन्यम् ।
“ छन्दसि च ” (पा ५-१-६७) इति यः । विभक्तेर्लुभाभावश्छान्दसः । योगं नार्हतीत्यर्थे
१५ तद्धितः, “ ययतोश्चातदर्थे ” (पा ६-२-१५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ यद्वा—अभिशांसनम्
अभिशास्तं तन्नार्हतीति अन्यप्रत्ययश्छान्दसः । “ नवो गुणप्रतिपेवं ” (पा ६-२-१५५)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशं त्वमसीति आज्यस्तुतिः ॥

यजमानं वाचयति—‘ अनु ’ इति ॥ ‘ दीक्षापतिः विष्णुः सः मम दीक्षाम्, अनु
मन्यताम्, अनुजानातु । “ पलायंश्चयं ” (पा ६-२-१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तपः
२० उपसत् तस्य पतिः तपस्पतिः अग्निः । सोऽपि मम तपः अनु मन्यताम् । ‘ अङ्गसा ऋजुना
आशास्येन ’ मयं स्मयं तानूनप्त्रमभिमाशनेन ‘ उप ’ गेयम् उपसंप्राप्तोऽस्मि । अत एतद्विज्ञाप

अनाधृष्टमिति ॥ कल्पः—“ स यावन्न ” “ ऋत्विजस्त गन्तुं समवसुसन्त्यनाधृष्टमस्यनाधृष्टं
देवानामोजोऽभिशास्तिपा अनभिशास्तेन्यमिति ” (बौध् ६-१९) इति ॥ ॥ तानूनप्त्रं आज्यं, त्वमितः
पूर्वं केनाप्यतिरङ्गम् ’ असि । इतः परमप्यतिरङ्कार्यं ‘ देवानाम् ’ ओजः सारमसि । अभिशास्तेर्हि सा-
२५ र्वाङ्मन्यविरोधादस्य पात्यसि । त्वं पुनरभिशास्तेरविषयभूतमसि ” ॥ मन्त्रस्य यथोक्तार्थः प्रतिब-
हृत्याह—“ अनाधृष्टमस्यनाधृष्टमित्याहानाधृष्टं छेतदनाधृष्टं देवानामोज इत्याह देवानां छेतदोजोऽ-
भिशास्तिपा अनभिशास्तेन्यमित्याहानाधृष्टमिति त्वं पात्यसि ॥ ” (तैत् ६-२-२) इति ॥

मे दीक्षां दीक्षार्पतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्यातिरञ्जसा
सत्यमुप गेप सुविते मा धाः ॥ १० ॥

[आ मैकं च]

मे । दीक्षाम् । दीक्षार्पतिरिति दीक्षा-पतिः । मन्यताम् । अन्विति । तपः । तपस्तपिरिति
तपः-पतिः । अञ्जसा । सत्यम् । उपेति । गेपम् । सुविते । मा । धाः ॥ १० ॥

[मैसं १.२.४; कासं २.५; कपिसं १.१८; वासं ४.२१-२३]

मां सुविते धाः धेहि स्थापय । हे आज्य, सुविते सत्ता अपत्ये मां धेहि अपत्यवन्त मां कुरु ।
छान्दस इडागमः । यद्वा—सुविते स्विते सुष्टुप्राप्ते अस्मत्प्राप्ते अस्मत्पूर्वचरिते यज्ञे वा मां
धेहि । स्थाने वा सुखवति अस्मत्पूर्वैरिते मां स्थापय । “तन्यादीनां बहुलं छन्दसि”
(पा ६.४.७७ वा १) इत्युक्तादेशः । “सूपमानात् क्तः” (पा ६.२.१४५) इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । अन्य आहुः—अञ्जसा ऋजुना यथाशास्त्रीयेण सत्यं सति साधु परानिन्दात्मकं
वस्तु उपगेयम् उपगतो भूयासम् । तदर्थमामन्त्रिते श्रेयोर्धर्मिभिः सुष्टु सेविते सुष्टुःहाते वा पथि
मां ज्ञा[स्या]पयतेति । अस्मिन् पक्षे इणो गादेशः छान्दसः (द.पा २.४.४५) ।
“आशिपि छिड्” (पा ३.३.१७३), “छिड्याशिप्यङ्” (पा ३.१.८६) । “अतो
लोपः” (पा ६.४.६४) । यासुट् (पा ३.४.१०३.) । “अतो येयः” (पा ७.२.८०) १५
आधिधातुकत्वात् सल्लेपभावः (पा ७.२.७९) । बहुल्यचनाबल्लोपः । पूर्वस्मिन् पक्षे छुडि “इणो
गा छुडि” (पा २.४.४५) इति गादेशः, छान्दसः इत्वं विकारः । व्यत्ययेन “गातिष्ठा”
(पा २.४.७७) इति न प्रवर्तते । “बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि” (पा ६.४.७५)
इत्युक्ताभावः ॥

॥ इति द्वितीये प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

२०

अन्विति ॥ कस्यः—“यजमानमतिवाचयति अनु मे दीक्षां दीक्षार्पतिर्मन्यतामनु तपस्तप-
स्यातिरञ्जसा सत्यमुप गेप सुविते मा धा इति” (बौध्वा ६.१९) इति ॥ दीक्षणीयेष्टौ यो देवः स
दीक्षार्पतिः ममेमां दीक्षाम् अनुजानातु । तप उपसत्, तत्रत्यो देवः तपस्यातिः मदीयं तपः
अनुजानातु । अहं च १५ अञ्जसा सत्यम् उप गेपम् आर्जवेन तानूनप्रश्नार्जनं रूपं शपथं प्राप्नोऽस्मि ।
हे तानूनप्र, मां सुविते शोभनमार्गेण गन्तव्यं स्थापय ॥ मन्त्रस्य स्वार्थतामाह—“अनु मे दीक्षां २५
दीक्षार्पतिर्मन्यतामित्याह यथावदुक्तवत्” (तैसं ६.२.२) इति ॥

सोमाप्यायनम् ।

अ२शुर२शुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रायैकधनविद्

आ तुम्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वाऽऽ

प्यायय सखीन्सत्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम मुत्यामशीयेष्टा

अ२शुर२शुरित्यु२शुः-अ२शुः । ते । देव । सोम । एति । प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविद् ।
 इत्येकधन-विदे । एति । तुम्यम् । इन्द्रः । प्यायताम् । एति । त्वम् । इन्द्राय । प्यायस्व । ५
 एति । प्यायय । सखीन् । सत्या । मेधया । स्वस्ति । ते । देव । सोम । मुत्याम् । अशीय । एष्टः ।

सोममा प्याययति—‘अंशुरंशुः’ इति ॥ हे देव सोम, ते त्वदीयः अंशुरंशुः सर्वो-
 ज्ञयवः आ प्यायतां वर्धताम् । वीप्सायां द्विवचनम् (पा ८.१.४) । “अनुदात्तं च-”
 (पा ८.१.३) इति द्वितीयस्यानुदात्तात् । इन्द्राय इन्द्रार्थम् । इन्द्रो विशेष्यते—‘एकधनविदे,
 एकं प्रधानं धनम् उदकं येषु घटेषु ते एकधनाः । तान् विन्दन्ति लभत इत्येकधनविद् । इन्द्रो हि १०
 तान् विन्दन्ति, इन्द्रार्थत्वात् । इन्द्रः अपि तुम्यं त्वदर्थं त्वत्पानार्थम् आ प्यायतां पातुं समयां
 भवतु । त्वं चाप्यायमानसर्वांशुः इन्द्रार्थम् आ प्यायस्व पर्याप्तो भव ॥

यजमानं वाचयति—‘आ प्यायय’ इति ॥ ‘सखीन् समानंख्यानां ऋविजः’ सत्या
 धनेन मेधया च यागनिर्वर्तनसमर्थया आ प्यायय संपन्नान् कुरु । सनिशब्दोऽन्तोदात्तः ।
 तेन “उदात्तयणः” (पा ६.१.१७४) इति ततः परंस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् । किंच— १५
 हे देव सोम, स्वस्ति ते अविनाशेन अविघ्नेन तव सुत्याम् अभिषयम् अशीय प्राप्तुयाम् ।
 आशिपि छिद् (पा ३.३.१७३) । “छन्दस्युभयथा” (पा ३.४.११७) इति सार्विधातुत्वात्
 सीयुटि (पा ३.४.१०२) सल्लेपः (पा ७.२.७९) । सुनोतेः “संज्ञायां समजनियद”
 (पा ३.३.९९) इति क्यप् । “उदात्तः” (पा ३.३.९६) इति हि तत्रानुवर्तते ।

दशमेऽनुवाक आतिथ्येष्टिरका । नमन्ये सोमः प्राग्वंशे स्थापितः । तेन सोमेन करिष्यमाणस्य २०
 ‘यागस्य विपकारिणोऽसुराः श्रथमं जेतव्या इति छद्विजयार्थमुपसद एकादशे वर्ण्यन्ते । तत्रादौ तावद्-
 नित्येः सोमस्य बन्धनोपद्रवपरिहारेणाप्यायनानुपचारः क्रियन्ते ॥

अ२शुरिति ॥ बोधायनः—“अथ मदन्तीरुपद्रवशयोपेतथाय विरस्य हिरण्यमयथाय
 राजानमा प्याययन्ति” अ२शुर२शुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रायैकधनविद् आ तुम्यमिन्द्रः प्यायतामा
 त्वमिन्द्राय प्यायस्येति । ‘यजमानमतिवाचयत्या प्यायय सखीन्सत्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम मुत्या- २५
 मशीयेति” (बौधो ६.१९) इति । आपस्तम्बस्य तु षड् एव मन्त्रः (आपधौ १.१-१.११) ॥ मदन्तीः

१. द.उ.पा.भा.हा.—‘यागस्य’ नास्ति । २-२. आ.इ.उ.पा.भा.—बन्धनोपद्रवपरिहारेणाप्या-
 ययानुपचारः क्रियते ; त.म.२-बन्धनोपद्रवपरिहारेणाप्यायनानुपचारः क्रियते । ३. आ.क.—आप्याययति ।
 ४. आ.क.पा.—यजमानमि ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ अग्नेः पञ्चकनिर्वापो या ते प्राग्बंशयेशनम् ।

अद्यासन्त्यां क्षिपेच्चर्मं ह्यदि सोमं तु सादयेत् ॥ १ ॥

वरुं ते मन्त्रयेद्वाह वाससा परिणहति ।

आप तानूनप्यमाज्यं समवधति पञ्चभिः ॥ २ ॥

अना “सर्वं कृत्विजस्तु” तानूनप्यं स्पृशन्ति हि ।

अनु स्वामी स्पृशेदेतदिति सप्तदशैरिताः ॥ ३ ॥” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवाश्वकपालतः ।

धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यतेऽग्राप्रिहोत्रवत् ॥

“श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ।

न गोणधृतिमाश्रित्य धर्मानतिदिशत्वतः ॥” (जैन्या ७-२-१४-१५) इति ॥

आतिथ्येष्टी वैष्णवो नवकपालो विहितः (तैसं ६-२-१) । तत्र श्रुत्या “वैष्णवशब्दो

राजसूयगते वैष्णवे त्रिकपाले (तैसं १-८-८) प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रवत्नवकपालधर्मातिदिशतीति पूर्वः पक्षः ।

१५ “विष्णुर्देवताऽस्य” इति विग्रहे स्ति विहितस्तद्विधप्रत्ययो (पा ४-२-२४) देवतामभिधत्ते न तु धर्मात् । “तस्मादातिदिशति” ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“यदातिथ्यं बर्हिरतुपसत्स्वतिवेशनम् ।

“साधारण्यविधिर्वाऽऽधस्तदीयस्वोपसंहृतैः ॥

बर्हिःक्षुपैकताभागादातिदेशस्य लक्षणा ।

आतिथ्योपसन्निधौ बर्हिरतु प्रयुज्यते ॥” (जैन्या ४-२-२४-२५) इति ॥

उपोतिष्टेने श्रूयते—“यदातिथ्यं बर्हिरतुपसदां तदग्नीषोमीयस्य च” (अ. आप. १-१-२१)

इति । क्रीतं सोमं शकटेऽवस्थाप्य प्राचीनवंशं प्रत्नानीयमानेऽभिमुखे यामिष्टिं निर्वपति सेवमातिथ्या । ततः

ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुपदीयमाना उपसदः । औपवसथ्ये दिनेऽनुपेयोऽग्नीषोमीयः । तस्मात्तदतिथ्येष्टी विहितं

२५ यद्विहितं यद्विहितं “तस्या ह्येराच्छिद्योपसम्पु विधीयेत तदानीमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात् । यदि च

तत्रोपयुक्तमितरत्र विधीयेत यिनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात् । तस्मादातिथ्यबर्हिषो ये धर्मा

“आश्वत्थवत्तद्व्यस्ये धर्मा उपसस्तु आदिबन्तः” इत्यतिदेशपरं बरयामिति आशे ह्यतः—बर्हिःशब्दस्य

धर्मातिदेशपरत्वे लक्षणा प्रसज्येत । श्रुत्या तु बर्हिषु आतिथ्योपसदग्नीषोमीयेषु एकत्वे प्रतिपाति । अतः

साधारण्यमत्र विधेयम् । आतिथ्यायं यद्विहितं यद्विहितं तन्न केवलमातिथ्यायं किं तदपमर्द्यमग्नीषोमीयायं

३० चोपादेयमिति विधिवान्वयः । तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीयाश्वयोऽप्यस्य बर्हिषः प्रयोदकाः । एवं परिधि-

मंस्यशौद्विधीनां साधारण्यं द्रष्टव्यम् ॥

अथ उन्दः ॥ “या ते घामानि” इति त्रिष्टुप् ॥

इति धीमात्सायणाचार्यैर्विरचिते आध्वनीये वेदायं प्रकाशे कृष्णयजुर्वेदायं तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

३५ ४८-४८. तं. म२-संवेंऽगुत्विजन्तत् । ४९. इ. उ. पा-श्रुत्या । ५०. तं. म२-धृतः । ५१. तं-

विष्णुर्देवता सत्येति । ५२-५२. इ. उ. पा-धर्मानतिदिशति । ५३. आ. तं. म२-यदातिथ्या । ५४. तं. म२-

साधारणावि । ५५. क-इतरस्याः । ५६. इ. उ. क. पा. म२. हा-आश्वत्थवत्तद्व्यस्ये । ५७. आ. क-उपसन्ति ।

अ॒शुर॑श्शुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रा॒यैकध॑नविदः ।

आ तुभ्य॑मिन्द्रः । प्याय॑ता॒मा त्वमिन्द्रा॒य प्याय॑स्वाऽऽ

प्याय॑य सखी॑न्सन्त्या मे॒धया॑ स्वस्ति॒ ते देव सोम॑ मु॒त्याम॑शीयेष्टा

अ॒शुर॑श्शुरित्य॒शुः—अ॒शुः । ते । देव । सोम । एति । प्याय॑ताम् । इन्द्राय । एक॑धनविदः । इत्येकधन—विदे । एति । तुभ्य॑म् । इन्द्रः । प्याय॑ताम् । एति । त्वम् । इन्द्राय । प्याय॑स्व । एति । प्याय॑य । सखी॑न् । सन्त्या । मे॒धया॑ । स्वस्ति॒ ते । देव । सोम । स॒त्याम् । अ॒शीय॑ । एष्टः ।

सोममा प्याययति—‘अशुरंशुः’ इति ॥ हे देव सोम, ते त्वदीयः ‘अशुरंशुः’ सर्वो-
ऽवयवः ‘आ’ प्यायतां वर्धताम् । वीन्सायां द्विवचनम् (पा ८-१-४) । “अनुदात्तं च”
(पा ८-१-३) इति द्वितीयास्यानुदात्तत्वम् । इन्द्राय इन्द्रार्थम् । इन्द्रो विशेष्यते—‘एकधनविदे,
एकं प्रधानं धनम् उदकं येषु घटेषु ते एकधनाः । तान् बिन्दति कृत इत्येकधनविदः । इन्द्रो हि
तान् बिन्दति, इन्द्रार्थत्वात् । इन्द्रः अपि ‘तुभ्यं त्वदर्थं त्वत्पानार्थम्’ आ ‘प्यायतां पातुं समयां
भवतु । त्वं चाप्यायमानसर्वाशुः इन्द्रार्थम्’ आ ‘प्यायस्व पर्याप्तो भव ॥

यजमानं वाचयति—‘आ प्यायय’ इति ॥ ‘सखीन् समानेख्यामानान् ऋत्विजः’ सन्त्या
धनेन मेधया च यागनिर्वर्तनसमर्थया ‘आ’ प्यायय संपन्नान् कुरु । सनिशब्दोऽन्तोदात्तः ।
तेन “उदात्तयणः” (पा ६-१-१७४) इति ततः परंस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् । किञ्च—
हे देव सोम, स्वस्ति ते अविनाशेन अविघ्नेन तव मुत्याम् अभिपद्यम् ‘अशीय प्राप्नुयाम् ।
आशिपि छिद् (पा ३-३-१७३) । “छन्दस्युभयथा” (पा ३-४-११७) इति सार्वधातुकत्वाद्
सोयुष्टि (पा ३-४-१०२) सलोपः (पा ७-२-७९) । सुनोतेः “संज्ञायां समजनपदं”
(पा ३-३-९९) इति क्यप् । ‘उदात्तः’ (पा ३-३-९६) इति हि तत्रानुवर्तते ।

दशमेऽनुवाक आतिथ्येष्टिरुक्ता । तन्मध्ये सोमः शर्व्वदेवो स्थापितः । तेन सोमेन करिष्यमाणस्य
‘यागस्य विघ्नकारिणोऽभूराः प्रथमं जेतव्या इति तद्विजयार्थमुपसद एकावक्षो वर्ण्यन्ते । तत्रादौ तावद-
तियेः सोमस्य ‘बन्धनोपद्रवपरिहारेणाप्यायनापुष्यचारः क्रियन्ते’ ॥

अ॒शुर॑रिति ॥ बौधायनः—“अथ मदन्तीरुपरट्टस्योपोरथाय विघ्नस्य हिरण्यमवधाय
राजानमा प्याययन्ति’ अ॒शुर॑श्शुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रा॒यैकध॑नविदः आ तुभ्यमिन्द्रः प्याय॑तामा
त्वमिन्द्राय प्यायस्वेति । “यजमानमतिवाचयत्या प्यायय सखीन्सन्त्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम मुत्या-
मशीयेति” (बौधो ६-१९) इति । आपस्तम्बस्य तु एक एव मन्त्रः (आपधो ११-१-११) ॥ मदन्तीः

१. द.उ.पा.भा.हा—‘यागस्य’ नास्ति ।

२-२. आ.इ.उ.पा.भा.—बन्धनोपद्रवपरिहारेणाप्या-
प्यायनादुपचारः क्रियते ; तै.म.२-बन्धनोपद्रवपरिहारेणाप्यायनापुष्यचारः क्रियते ।

३. आ.क.—आप्याययति ।

४. आ.फ.पा.—यजमानमि ।

रायः प्रेपे भगावर्तमृतवादिभ्यो नैवा दिवे नमः पृथिव्या
रायः ॥ प्रेति । इपे । भगाय । ऋतम् । ऋतवादिभ्य इत्यृतवादिभ्यः ।
नमः । दिवे । नमः । पृथिव्य ।

- प्रस्तरे पाणि निधाय नमस्कृवन्ति—‘ एष्टा रायः ’ इति ॥ प्रस्तर उच्यते—हे ‘ एष्टः
५ एषणशील, प्रयोगनिवृत्तिद्वारेण ’ कलं प्रापयितुं त्वरमाण, यस्मादीदृशस्त्वमसि तस्मात् ‘ रायः
धनानि अस्माकं सन्तु त्वन्महिम्ना । यदा—इदृशस्त्वमेव रायो धनानि, रैहेतुत्वात्, त्वमुपचर्यते ।
इपेस्तुन् (पा ३.२.१३५) । “ तीपसहस्रभरुपरिपः ” (पा ७.२.४८) इतीडभायः ।
पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । संबुद्धिगुणे (पा ७.३.१११), “ रो रि ”
(पा ८.३.१४) इति छेपे, “ दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ” (पा ६.३.१११) इति दीर्घत्वम् ।
१० केचिन्निष्ठायां (पा १.१.२६) धर्ण्यव्यत्ययेन इकारस्यैकारमाहुः, अनामन्त्रितत्वं च मन्यन्ते,
तदा आद्युदात्तत्वं दुर्लभम् । रेफस्य संहितायां “ हशि च ” (पा ६.१.११४) इत्युत्वं
प्राप्नोति । शाखन्तरे तु—आ इष्टः णष्ट इति मत्वा अवग्रहं कुर्वन्ति (वासं ५.७) ।
तदा—“ गतिरन्तरः ” (पा ६.२.४९) इत्याद्युदात्तत्वं सिद्धम् । राय इति च पष्ठपन्तं
केचिदाहुः । तेषां “ ऊडिदंपदाद्यप् ” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्नोति ।
१५ आमन्त्रितेन तु संवन्धे “ परमपि च्छन्दसि ” (पा २.१.२ वा ६) इत्यामन्त्रितानुप्रवेशात् पृथक्-
स्वरत्वाप्रसङ्गः । एवं प्रस्तरं स्तुत्वेदानीं स्वाभिर्हपितं प्रार्थयते । तत्र “ सप्ताधनां क्रियामुपसर्ग आह ”

- तप्ता आयाः । अंशुः सुहृन्मोऽवयवः । हे ‘ सोम ’ देव, ‘ ते यः ’ अंशुः शुप्यति, यश्च ‘ अंशुः क्षीयते ’ स
सर्वोऽप्यंशुर्वर्धयताम् । किमर्थम् ? इन्द्रार्थम् । कीदृशोऽप्येन्द्राय ? एकं मुख्यं शोभनं सोमरूपं धनं वैष्णो-
र्येकधनवित् तस्मै । हे सोम, ‘ तुभ्यं त्वदर्थम् ’ इन्द्रः ‘ आ ’ व्यापयतां स्वां पातुमस्तुहताम् । ‘ रेवम्
२० अपि इन्द्रार्थम् ’ आ ‘ व्यापयस्व वर्धस्व । ‘ सखीन् करिवज्रः ’ सन्त्या धनलाभेन ‘ मेधया प्रज्ञया च वर्धस्व ।
हे ‘ सोम ’ देव, ‘ ते ’ स्वस्ति शुभमस्तु । त्वत्प्रसादेनाहं ‘ सुत्याम् अभिपवतन्मम् ’ अशीय प्राणवानि ॥
गृध्रमन्त्रं व्याख्यातुं प्रवृत्तौति—“ धृतं वै देवा यज्ञं कृत्वा सोममग्नश्चान्तिकमिव खलु वा अर्यैतत्प्रचरन्ति
यत् तानूनप्रेण प्रचरन्ति ” (वैशं ६.२.२) इति । पुरा कदापि स्वसामध्यात् वज्रीकृतेन घृतेन
सोमस्य देवैस्साहितरथात् सोमो घृतात् विभेति । कृत्विजश्च येषां तानूनप्रेणाऽऽज्येन प्रचरन्तीति ‘ यत्-
२५ द्रव्यं सोमसाग्नितं यथा भवति तथा चरन्ति, आहवनीयदक्षिणभागे सोमस्य स्थितत्वात् । “ अतो मीतः ”
सोम आप्यायनस्यः । आप्यायनस्य प्रसङ्गे दर्शयित्वा तन्मन्त्रं व्याचष्टे—“ अन्तुरन्तुरे देव सोमाऽऽ
प्यायतामित्याह यदेवात्पायुपायते यन्नीकते तदेवास्मैतेनाऽऽप्याययन्मा शुम्भमिन्द्रः प्यायतामा स्वमिन्द्राय

१-२. तै.ति.पं-एषण यागनिष्पत्तिद्वारेण । २. ति.पं-वर्णव्याख्या ।

५. क-यजमानेन । ६. आ-यज्ञेन । ७-७. तै.म२-अतोऽप्रमितः ।

निहवः]

(द्र. पाभा ५.२.२८) इति योग्यं क्रियापदमव्याह्रियते । 'इयं अन्नाय, 'भगाय ऐश्वर्यायाय च
 'प्रभव तत्संपादनसमर्थोऽस्माकं भव । " सवैकाचः " (पा ६.१.१६८) इतीपो विभक्तेरुदात्ता ।
 " ऐश्वर्यस्य समप्रत्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीरणा ॥ " (विष्णुपुराण
 ६.५.७४) ॥ यद्वा—भगम् ण्तुं प्रभवतु । " तुमर्षे सेसेन् " (पा ३.४.८) इति क्तेप्रत्ययः ।
 किंच 'ऋतं सत्यम् 'ऋतवादिभ्यः सत्यवादिभ्यः अस्मभ्यं भव, ऋतवदनफलेन^१ अस्मान् योजय । ५
 यद्वा—ऋतं यज्ञः यज्ञवादिभ्योऽस्मभ्यं यज्ञो भव । शीघ्रं यज्ञं निर्यत्तेति यावत् । किंच
 'नमः 'दिवे द्युरूपाय । " ऊडिदम् " (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तम् । 'नमः
 'पृथिव्यं पृथिवीरूपाय, दानापृथिवीभ्यामेव वा नमस्कारः । " दानापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्या-
 स्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति " (तैत्ति ६.२.२) इति आग्रणम् ॥ " उदात्तयणः " (पा ६.१.१७४)
 इति पृथिव्या विभक्तेरुदात्तम् ॥

१०

प्यायस्येत्यादोभाषेयेष्टं च सोमं चाऽऽप्याययथा प्यायय मधीन्यन्या मेधयेत्याहर्त्विजो या अस्य साराय-
 स्तानेवाऽऽप्याययति इति मे देव सोमं सुत्यामग्नीषेयायाहाऽऽनिषमेवैतामा शास्ते " (तैत्ति ६.२.२)
 इति । अथ सोमस्य यदङ्गमपुत्रावने क्षुप्यति यच्च मीयते ॥

रष्टेति ॥ कथम्— " न प्रस्तरायाऽऽभ्यायति । न वार्हिरनुग्रहरति । ते दक्षिणाधे पेषं निधाय
 तस्मिन् दक्षिणोत्तरेण निहृत्य एष्टा रायः त्रेषे भगायतेऽतः प्यायिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति " १५
 (बौध् १.१९) इति ॥ अतिथ्येष्टा यः प्रस्तरौ यस्थ तस्थं वार्हिरनुग्रहयामास न प्रहरणीयं किं
 ते प्रस्तरं वेद्या दक्षिणाधे निधाय तस्मिन् प्रस्तरं 'दक्षिणवाणीनुत्तमान् हरवा मय्याद्धीषः' ह्यावा सरे
 निहृत्यमपलापयद्वा नमस्कारोपघातं कुर्तुः । मन्त्रार्पणम्—पृष्टाष्ट इष्टावर्त्तं चावापृथिव्यभिमानेन
 देवमापेष्टे । ॥ इति द्यावुतया भग्नेषु पुरयेभिरुदात्तात् । ते तारदेव, त्वम् 'ऋतवादिभ्यः यज्ञवादिभ्योऽ-
 स्मभ्यम् 'ऋते वष्टं प्रष्टुं देहीषप्याहारः । किमर्थम् ? 'रायः राये घनाप्यं, 'इषे अन्नाप्यं, 'भगाय २०
 ऐश्वर्यादिपङ्कगुणाप्यं । ते च गुणा एषे स्मरन्ते— " ऐश्वर्यस्य ममप्रत्य 'धर्मस्य वनासः श्रियः । ज्ञान-
 वैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीरणा " ॥ (विष्णुपुराण ६.५.७४) इति ॥ यदे पुनरुदेवगर्भे भूदेवगर्भे
 च नमस्कुर्मः ॥ नापमकाष्टे अमस्कारः । किं तु तस्य निमित्तमस्तीत्याह— " अ वा एतेऽभ्यादोकारप्यजने
 ये सोममा प्याययन्मन्त्ररिहदेवयो हि सोमं आप्यायित एष्टा रायः त्रेषे भगायतेत्याह चावापृथिवीभ्यामेव
 नमस्कारादिहोके प्रति तिष्ठति " (तैत्ति ६.२.२) इति । आप्यायितस्य सोमस्य नाभिर्दृष्ट्याम् २५
 आप्यायः^१ 'पर्वयग्निगतादन्तरिक्षं दधत्यथ । तावन्म्य सोमस्याऽऽप्यायिगताऽपि गतादिषा ह्यगम्या-
 होवात् प्रयुताः, अतीऽग्निगताः प्रतिष्ठिय नमस्कारः श्रियते ॥

३. तै.ति.—'यदनयतेन, तै.—'यदनयते ।

८. इ.उ.पा.भौ.—'दोलाय' नार्गज । ९. इ.उ.क.ते.पा.भौ.म.—'नीचः' । १०. प.—
 'यंदय । ११. तै.—'सारायणा उपति ।

३०

रायः प्रेषे भगापुर्तमृतवादिभ्यो नैमा दिवे नमः पृथिव्या

रायः । प्रेति । इषे । भगाय । ऋतम् । ऋतवादिभ्य इत्यृतवादिभ्यः ।

नमः । दिवे । नमः । पृथिव्यै ।

प्रस्तरे पाणि निधाय नमस्कुरुन्ति— एषा रायः इति ॥ प्रस्तर उच्यते—हे एषः

- ५ एषणशील, प्रयोगनिर्वृत्तिद्वारेण फलं प्रापयितुं त्वस्मान्, यस्मादीदृशस्त्वमसि तस्मात् रायः धनानि अस्माकं सन्तु त्वन्महिम्ना । यद्वा—ईदृशस्त्वमेव रायो धनानि, हेतुत्वात् त्वमुपचर्यते । इषेस्तुन् (पा ३.२.१३५) । “ तीपसहस्रभरुपरिपः ” (पा ७.२.४८) इतीडभात्रः । पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । संबुद्धिगुणे (पा ७.३.१११), “ रो रि ” (पा ८.३.१४) इति छोपे, “ ह्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ” (पा ६.३.१११) इति दीर्घत्वम् ।
- १० केचिनिष्ठायां (पा १.१.२६) वर्णव्यत्ययेन इकारस्यैकारमाहुः, अनामन्त्रितत्वं च मन्यन्ते, तदा आयुदात्तत्वं दुर्लभम् । रेफस्य संहितायां “ हशि च ” (पा ६.१.११४) इत्युत्तं प्राप्नोति । शाखान्तरे तु—आ इष्टः एष्ट इति मत्वा अवग्रहं कुर्यन्ति (वासं ५.७) । तदा—“ गतिरनन्तरः ” (पा ६.२.४९) इत्याद्युदात्तत्वं सिद्धम् । राय इति च पष्ठघन्तं केचिदाहुः । तेषां “ ऊडिदंपदाद्यप् ” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्नोति ।
- १५ आमन्त्रितेन तु संवन्धे “ परमपि ष्टन्दसि ” (पा २.१.२ वा ६) इत्यामन्त्रितानुप्रवेशात् पृथक्-स्वरत्वाप्रसङ्गः । एवं प्रस्तरं स्तुत्वेदानीं स्वाभिलषितं प्रार्थयते । तत्र ‘ससाधनां त्रियामुपसर्ग आह’

तसा वापः । अंशः सूक्ष्मोऽवयवः । हे सोम देव, ते यः अंशः सुप्यति, यश्च अंशः क्षीयते स सर्वोऽर्धनुर्वर्धताम् । किमर्थम् ? इन्द्रार्थम् । कीदृशायेन्द्राय ? एकं मुख्यं शोभनं सोमरूपं धनं यैषी-थैकधनवित् तस्मै । हे सोम, तुभ्यं त्वदर्थम् इन्द्रः आ प्यायतां त्वां पातुमासहताम् । स्वम्

- २० अपि इन्द्रार्थम् आ प्यायस्व वधेरथ । मसीन् ऋतिवज्रः सत्या धनलाभेन मेधया प्रज्ञया च वधेस्व । हे सोम देव, ते स्वस्ति शुभमस्तु । त्वत्प्रसादेनाहं सुखम् अभिषवतन्त्रम् अनीय प्राप्नवानि ॥ पृथन्मन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—“ घृते वै देवा घन्नं कृत्वा सोममप्यन्नान्तिकमिव खलु वा अर्धेतत्त्वरन्ति यत् तानूनप्रेण प्रचरन्ति ” (तैसं ६.२.२) इति । पुरा कदाचित् स्वसामभ्यात् दघ्नीकृतेन घृतेन सोमस्य देवमादित्यस्य सोमो घृतात् विभेति । ऋत्विजश्च येषां तानूनप्रेणाऽऽज्येन प्रचरन्तीति दत्त-

- २५ दस्य सोमस्यान्तिकं यथा भवति तथा चरन्ति, आहवनीयदक्षिणभागे सोमस्य स्थितत्वात् । “ अतो मीतः ” सोम आप्यायितव्यः । आप्यायनस्य प्रसङ्गं दर्शयित्वा तन्मन्त्रं व्याचष्टे—“ अदनुरेऽनुरे देव सोमाऽऽप्यायतामित्याह यदेवास्वापुवायते वन्मीयते यदेवास्वीतेनाऽऽप्यायन्ता तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय

१-१. तै.ति.सं-एषण यागविष्पत्तिद्वारेण । २. ति.प्र-वर्णव्याप्या ।

५. क-यजमानेन । ६. आ-अदेतदस्य । ७-७. तै.अ२-अतोऽमितः ।

निहवः]

(द्र. पाभा ५.२.२८) इति योग्यं क्रियापदमव्याह्रियते । इमे अनाय, भगाय ऐश्वर्यादाय च प्रभव तत्संपादनसमर्थोऽस्माकं भव । “सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इतीषो विभक्तिरुदात्ता । “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीरणा ॥” (विष्णुपुराण ६.५.७४) ॥ यद्वा—भगम् एतं प्रभवतु । “तुमर्थे सेसेन्” (पा ३.४.८) इति क्तेप्रत्ययः । किंच कृतं सत्यम् कृतवादिभ्यः सत्यवादिभ्यः अरमभ्यं भव, कृतवदनफलेन अस्मान् योजय । यद्वा—कृतं यज्ञः यज्ञवादिभ्योऽस्मभ्यं यज्ञो भव । शीत्रं यज्ञं निर्वर्तयेति यावत् । किंच नमः दिवे दुरुपाय । “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नमः पृथिव्यै पृथिवीरूपाय, चाद्यापृथिवीभ्यामेव वा नमस्कारः । “चाद्यापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिँहोके प्रतिष्ठिति” (तैत्ति ६.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥ “उदात्तयणः” (पा ६.१.१७४) इति पृथिव्या विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

१०

प्यायस्येयाहोभायेयेन्द्रं च सोमं चाऽऽप्यायया प्यायय सवीन्तसन्त्या मेधयेत्याहस्विजो वा अस्य सखायस्तानेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीयेत्याहाऽऽतिपमेवैतामा शास्ते” (तैत्ति ६.२.२) इति । अस्य सोमस्य यद्वत्प्रमुखायने शुष्यति वक्ष्य भविते ॥

एषेति ॥ कर्त्तव्यः—“न प्रस्तरायाऽऽभारयति । न बहिर्नुप्रहरति । तं दक्षिणाधे येन निधाय तस्मिन् दक्षिणोत्तरेण निह्वयत एष्टा रायः प्रेपे भगायतं कृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति” १५ (बौध्मी ६.१.९) इति ॥ अतिष्वेष्टौ यः प्रस्तरो वक्ष्य तत्रत्यं बहिर्नुप्रभवमसौ न प्रहरणीयं किंतु तं प्रस्तारं चेष्टा दक्षिणाधे निधाय तस्मिन् प्रस्तरे दक्षिणपानीनुत्तानान् कृत्वा सग्यासीचैः कृत्वा नधे निह्वयमपकापसदृशं नमस्करोपचारं कुर्युः । अग्राधेस्तु—एष्टावद् इष्टायन्तं चावापृथिव्यभिमानिनं देवमाचष्टे । न हि दयालुतया भजेषु पुरपेष्टिष्टावान् । हे तारदेव, स्वम् कृतवादिभ्यः यज्ञवादिभ्योऽस्मभ्यम् कृतं यज्ञं प्रकृष्टं देहीत्यप्याहारः । किमर्थम् ? रायः राये धनार्थम्, इहे अन्धार्थम्, भगाय ऐश्वर्यादिपङ्गुणार्थम् । ते च गुणा एवं रमयन्ते—“नैश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीरणा” ॥ (विष्णुपुराण ६.५.७४) इति ॥ यथं पुनर्देवतायै भूदेवतार्थं च नमस्तुभ्यः ॥ नायमकाण्डे नमस्कारः । किंतु तस्य निमित्तमस्तीत्याह—“प्र वा एतेऽग्यासीकाप्ययने ये सोममा प्याययन्त्यन्तरिक्षदेवस्यो हि सोम आप्यायित एष्टा रायः प्रेपे भगायेत्याह चावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिँहोके प्रति निह्वयति” (तैत्ति ६.२.२) इति । आप्यायितव्यं सोमस्य नाभिर्दृष्टव्याम् २५

आमन्त्राः पर्यवस्थितत्वाद्भारिशदेवमव्यम् । तारदाम्य सोमस्याऽऽप्यायिनारोऽपि नपारिधा इत्यग्या-होकात् प्रमुखाः, अतोऽस्मिँहोके प्रतिष्ठितं नमस्कारः श्रियने ॥

३. तै.ति.—वदनयतेन, मी—वदनयते ।

८. ३.३.पा.भा.—‘दक्षिण’ नास्ति । ९. ३.३.पा.भा.म२-वीचः, हा—मीचा । १०. ५—यंयंय । ११. तै—आमन्त्रा उपज ।

अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि

या मम तनूरेषा सा त्वयि (१)

या तव तनूरियं सा मयि

सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि

५ अग्ने । व्रतपत इति व्रत-पते । त्वम् । व्रतानाम् । व्रतपतिरिति व्रत-पतिः । असि ।

या । मम । तनूः । एषा । सा । त्वयि (१) ।

या । तव । तनूः । इयम् । सा । मयि ।

सह । नौ । व्रतपत इति व्रत-पते । व्रतिनोः । व्रतानि ।

यजमानमवान्तरदीक्षामुपनयति—'अग्ने' इति ॥ हे 'अग्ने' व्रतपते व्रतानां 'पालयितः,

१० 'त्वं' व्रतानां सर्वेषां 'संयन्त्रिणां' व्रतपतिः 'असि न पुनरेकस्य, व्रतस्य पतिव्यात् व्रतपतिरुच्यते ।

समासे संख्याविशेषस्याप्रतिपत्तेः बहुत्वप्रतिपादनाय व्रतानामित्युक्तम् । नित्यसंबन्धा-

विप्रतिपत्त्यर्थं वृत्तिश्च कृता । पतिः पालयिता स्वामी वा । सर्वेषां व्रतानां सर्वदा सर्वात्मना च

पतिः त्वमसि । 'या' 'मम' यजमानस्य 'तनूः' शरीरं 'सा' 'त्वयि' मया निवेशिता । 'एषा

इत्यङ्गुल्या अग्रेस्तनूः दर्शयति । 'या' 'तव' 'तनूः' 'सा' 'मयि' त्वया निवेशिता । 'इयम्' इत्यात्म-

१५ शरीरमङ्गुल्या दर्शयति । 'प्रत्यक्पराग्रूपसंनिहितविषयत्वात्' 'इदमेतदादीनामेवमुक्तम् । यस्मादेवं

तस्मात् हे 'व्रतपते' अग्ने, 'नौ' आवयोः 'व्रतिनोः' व्रतानि अतः परं 'सह' भवन्ति । न परस्पर-

व्यावृत्तानि । यन्मया कृतं तत्त्वयाऽपि कृतं भवतीति । "आम्मानेन दीक्षया पाति"

(तैत्ति ६.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥

अग्न इति ॥ कत्याः—“अथ यजमानमवान्तरदीक्षामुपनयत्यग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रत-

२० पतिरसि वा मम तनूरेषा सा त्वयि वा तव तनूरियं सा मयि सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि”

(शौधी १.१५) इति ॥ अनेन मन्त्रेण ^{१२}—आहवनीयस्योपस्थानम् । अत्रावान्तरदीक्षोपक्रमः ^{१३} । हे 'अग्ने

'व्रतपते, 'त्वं' व्रतपतिः 'असि' । नैकस्य व्रतस्य पतिः किंतु सर्वेषामिति विवक्षां द्योतयितुं 'व्रतानाम्

इत्युक्तम् । प्रत्यगाधान्ती मदीया 'तनूः' 'त्वयि' मनसा समर्पिता । स्वदीया तु व्रतं पालयन्ती 'तनूः' 'मयि

मनसा स्थापिता । तथा सवि आवायुमावपि व्रतिनौ संपद्यावहे । तयोः 'व्रतानि' 'सह' प्रवर्तन्ताम् ॥

२५ ४. म-पते । ५. तै.ति.पं-व्रतानाम् । ६. तै.ति.पं-प्रत्यक् अपराग्रूपं संनिहितम् । ७. ति.

पं-इदमेव तदग्रापि च कर्तव्यम् ; तै-इदमेव तदावाभ्यामेव कर्तव्यम् । ८-८ तै.ति-त्वया कृतं मया ।

१२-१२ तै.म.२.५-आहवनीयोपस्थानमन्तरदीक्षोपक्रमः ; इ.उ.पा.भा.,-आहवनीयस्योपस्थानम् ।

अत्र दीक्षोपक्रमः ।

यां तै अग्ने रुद्रिया तनूस्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वाहा

या । ते । अग्ने । रुद्रिया । तनूः । तया । नः । पाहि । तस्याः । ते । स्वाहा ।

उपसत्सु व्रतयति—‘या ते’ इति ॥ हे ‘अग्ने, रुद्रिया रुद्राहा, यो रुद्रस्ति सोऽसुरपुरी-
दहत् तदीयानुरूपा ते तव तनूः महावीर्या । तया नः अस्मान् पाहि । रुद्रशब्दादहृत्यर्थे
छान्दसो घः । यद्वा—“रुद्रो वा एष यदग्निरस्त्यैते तनुवौ घोराऽग्न्याः शिवाऽग्न्या” (तैसं ५.७.३) ५
इत्युक्तम् । तत्र घोरा तनूः रुद्रिया कृता । “रुद्रो वै कृतः” (तैसं ६.२.३) इति । तदर्हत्वात्
तया तन्वा नः अस्मान् पाहि आतृव्यादिभ्यो रक्ष । तस्याः तन्वाः पतिभूताय ते तुभ्यं स्वाहा
हुतमिदं पयोऽस्तु । चतुर्थ्यर्थे वा षष्ठी (पा २.३.६२) । तदीयायै तस्यै तन्वे स्वाहेति ॥

येति ॥ कल्पः—“अथैनं संशस्ति संतरां मेखलाः समापच्छ्व संतरां मुष्टी कुरुष्व तस्यैव पृथि

मदन्तीभिर्मानयस्वोर्ष्व ११ व्रतनं सृज ११ या ते अग्ने रुद्रिया तनूस्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वाहेत्येतेन- १०
वातोऽधिवतय ॥ (बौधाय ६.११) इति ॥ या मेखला पूर्व ११ मध्ये संनदा ११ सा संवृत्तिवत्तरा यथा
भवति तथा नियन्तव्या, ये च मुष्टी कृते ते अप्यतिसंकोचेन हृदीकृत्ये, ११ उष्णक्षीरो भवेदुष्णोदकैर्मानयेत्,
पूर्वं व्रतमुत्सृजेत् ११ ॥ तत्र ‘या ते अग्ने’ इत्यर्थे मन्त्रः । अनेनैव मन्त्रेणात्र ऊर्ध्वं व्रतं पिबेत् । हे ‘अग्ने,
‘या तव तनूः रविव रुद्रिया कृता, तया अस्मान् पाह्य । तदीयायाः तस्याः तन्वा इदं हुतमस्तु ॥
‘अग्ने व्रतयते’ इत्यस्य मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामभिप्रेत्यावान्तरदीक्षारम्भं विधत्ते—“देवाभिराः संयत्ता १५
भासन् ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुः सः सर्वा देवता इति तेऽग्निमेव वरुणं कृत्वाऽमुं राभ्य-
भवन्नभिनिव स्रुत्वा वा एष प्र विशति योऽवान्तरदीक्षामुपैति आतृव्याभिभूयै भवत्यारमना पराऽस्य
आतृव्यो भवति” (तैसं ६.२.९) इति । परकायप्रवेशहेतुना, (योस् ३.१८) योगताक्षप्रसिद्धेन
संयमविशेषेण (योस् ३.४) देवा अग्निमग्निहारीं प्राविशन् । तपोरूपत्वेनाभिसमानाऽवान्तरदीक्षा,
तत्रस्तामुपेयात् ॥ पूर्वोक्तां दीक्षामिदानीमुच्यमानावान्तरदीक्षा च प्रशंसति—“आरमानमेव दीक्षया २०
पातिं प्रजामवातरदीक्षया” (तैसं ६.२.२) इति ॥ अवांतरदीक्षानियमानं विधत्ते—“संतरां मेखलाः
समापच्छ्व संतरां मुष्टी कुरुष्व तस्यैव पृथि ११ व्रतनं सृज ११ या ते अग्ने रुद्रिया तनूस्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वाहेत्येतेन
(तैसं ६.२.९) इति । सर्वो जनः स्वाग्मानं कुरुष्वित्वाऽप्यपत्यानि सम्यक् परिपालयति । अतः स्वरमादपि
११ प्रजाऽभ्यन्तरवरा । मेखलायास्तु प्रजाराधनीयत्वेनान्तरवरात्वात् संक्षिप्ततरं यथा भवति तथा समा-
च्छादयेत् । दीवेन क्षीरेण शीतभिरद्विआग्निर्नियति । तस्मादुत्तराग्निस्मिन्धनाय वेद्यस्य क्षीरस्य २५
भार्जनं हेतोः रुद्रकस्य शीर्ष्यं कर्तव्यम् ॥ व्रतमग्ने रुद्रियास्तप्यामि प्रायमाह—“या ते अग्ने रुद्रिया
तनूरियाह स्वयैवैन्दवतया व्रतयति सयोनिरवाय शान्त्यै” (तैसं ६.२.२) इति । स्वोदरान्नेरपं
रूपं रुद्रिया ११ तनूस्तया दुग्धे ससे ११ सति स्वया देवतया सह युनक् दुग्धं व्रतयति मुहूर्ते । तच्च भोजनं
सयोनिरवाय योनिरभूतेनाग्निना साहित्यात् । तच्च साहित्यमुग्रस्याग्नेः शान्त्यै भवति ॥

१३-१३. आ-व्रतं सृज ; क-तद्वत् संयुज । १४-१४. म२-मध्ये संनदा ; क-मध्ये संनदा । ३०

१५-१५. आ.इ.उ.पा.भा-उष्णक्षीरी भवेदुष्णोदकं भवेत् पूर्वचमसमुत्सृजेत् ; क-उष्णक्षीरी भवेदुष्णोदकेन
मार्जयेत् पूर्व व्रतं मन्त्रमुत्सृजेत् ; हा-उष्णक्षीरी भवेत् उष्णोदकी च भवेत् पूर्वं मन्त्रमुत्सृजेत् । १६. आ.
म२.हा-हेतुत्वात् । १७. आ-प्रजाऽभ्यन्तरा ; इ.उ.पा.भा.हा-प्रजाः अभ्यन्तराः ; क-प्रजाया
अभ्यन्तरतमत्वम् । १८-१८. सं.म२-तनूः तत्पठे (१) ।
तैसं २.०॥

या ते अग्नेऽयाशया* रजाशया* हराशया* तनूर्वर्षिष्ठा
या । ते । अग्ने । अयाशयेत्यया-शया । रजाशयेति रजा-शया ।
हराशयेति हरा-शया । तनूः । वर्षिष्ठा ।

उपसदाहुतीर्जुहोति—तिसृषूपससु अनुक्रमेण 'या ते' इति तिसृमिरनुष्टुभिः । तत्र
५ प्रथमायां 'या तेऽग्नेऽयाशया' इति ॥ 'तनूर्वर्षिष्ठा' इत्यादि तिसृष्वपि संबध्यते । हे 'अग्ने', 'या
'ते त्वदीया 'तनूः' 'अयाशया, अस्यां पृथिव्यां शेते इत्ययाशया । इदमः सप्तम्येकवचनस्य "सुपां
सुलुक्" (पा ७.१.३९) इति यादेशः । "हलि खेपः" (पा ७.२.११३) इति इद्रूपस्य
छेपः । त्वदायत्वम् (पा ७.२.१०२) । अस्यां शेते इति "अधिकरणे शेते" (पा ३.२.१५)
इत्यच् । "शयवासवासिष्यकालात्" (पा ६.३.१८) इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा
१० ६.२.१३९) । 'वर्षिष्ठा बृहत्तमा । "प्रियस्त्रि" (पा ६.४.१५७) इत्यादिसूत्रेण वृद्धशब्दस्य
वर्षादेशः । गह्वरे गह्वने तिप्यतीति 'गह्वरेष्ठा । "सुपि स्थः" (पा ३.२.४) इति कः । "तत्पुरुषे
कृतिः बहुलम्" (पा ६.३.१४) इत्यलुक् । 'तया' इत्यध्याह्नियते, तया तन्वा 'उग्रम् उदगूर्ण-
मधिष्ठेयं' 'वचः' 'अपावधीम् अपहन्मि, तस्य प्रयोक्तारमपहन्मीति यावत् । "अशनयापिपासे ह
वा उग्रं वचः" (तैत्ति १.५.९) इत्यादि ब्राह्मणम् । तन्निमित्तत्वात्तादृशवचनश्रुतेः । छान्दसो
१५ लुङ् (पा ३.४.६) । "हनो वष लुङि" (पा २.४.४२) इति वषादेशः । "अमो मश्" (पा ७.१.४०) इति म्हादेशः । 'त्वेपं' 'दीप्तं मूर्' राक्षसादिसमीरितं ध्रुवा मीतिजनकम् ।
"एनश्च वैरहल्यं च त्वेपं वचः" (तैत्ति १.५.९) इत्यादि ब्राह्मणम् । एनस्मिन्निर्वीर्यादिमिथ
प्रयोज्यत्वात् । 'तच्च' 'वचः अपावधीम् । तस्य प्रयोक्तारं च अपहन्मि त्वअसादात् नाशयेयम्" ।
इदमुभयं तदयं 'तस्यै तव्यै' 'खाहा' 'सुहुतमिदमस्तु ॥

२० द्वितीयायां जुहोति—'या ते अग्ने रजाशया तनूः' इत्यादि ॥ रजोऽन्तरिक्षं, तस्मिन् शेते
इति 'रजाशया मय्यमात्मिका । रजःशब्दात् परत्याः सप्तम्या ङादेशः (पा ७.१.३९) ।
पूर्वपदलुक् (पा ६.३.१८) । शेषं समानम् ॥

तृतीयायां जुहोति—'हराशया तनूः' इत्यादि ॥ भौमान् रसान् हरतीति हरो घुलोकः ।
तस्मिन् शेते 'हराशया सूर्यात्मिका । ङादेशादि समानम् (पा ७.१.३९, ६.३.१८) ॥ यद्वा—
२५ 'या सा' इत्यध्याह्नियते । 'अपावधीम्' इति च पुरुषन्यलयः (पा ३.१.८५) 'अपावधीत्' इति ।

९. तै.ति.—'वर्षादेशः' इत्यस्यानन्तरं 'गह्वरेष्ठा' । * [सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु मुद्रितपुस्तके च
'हनो वष लुङि' इत्युपलभ्यते, स्वपाठमनुसृत्य शुद्धीकृतः पाठः । वस्तुनस्तु 'लुङि च' (पा २.४.४२)
इत्यनेनायं वषादेशो द्रष्टव्यः ।] १०. तै.ति.—'दीप्तम्' इत्यस्यानन्तरम् 'उग्रम्' । ११. तै.ति.—तस्य ।
१२. तै.ति.—नाशयामि । १३. तै.—अस्ये । १४. तै.ति.—प—स्वाहुतम् ।

गह्वरेष्टोमं वचो अपावधीं त्वेपं वचो अपावधीं स्वाहा ॥ ११ ॥

[त्वयि चत्वारिंशच्च]

गह्वरेष्टेति गह्वरे-स्था । उग्रम् । वचः । अपेति । अवधीम् । त्वेपम् ।

वचः । अपेति । अवधीम् । स्वाहा ॥ ११ ॥

[मंस १-२-७; कसं २-८; कपिसं २-२-३; वासं ५-७-८]

सा उग्रं त्वेपं वचो अपहन्त्विति । शाखान्तरे च (कासं २-८, कपिसं २-३, वासं ५-८)
'अपावधी' इति पाठः । "तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसनयस्म्यवमाऽथ रजताऽथ हरिणी" (तसं ६-२-३) इति ब्राह्मणानुसारेणाऽन्यथा व्याख्यायते । अयसि अयस्म्यं पुरि श्वेत
इत्ययांशया । डादेशादि समानम् । (पा ७-१-३९, ६-३-१८) । रजतं रजस्तन्मय्यां पुरि
श्वेत इति रजाशया । हरितं हरः तन्मय्यां पुरि श्वेत इति हराशया । गतमन्यत् ॥

॥ इति द्वितीये एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

येति ॥ कल्पः— "आज्यस्याख्याः सुवेणोपहृत्य प्रथमामुपसदं ब्रूहोति या ते १ अग्नेऽथा-
शया तन्वर्षिष्ठा गह्वरेष्टोमं वचो अपावधीं त्वेपं वचो अपावधीं स्वाहेति" (यथौ ६-२१) इति ॥
अथ 'या ते अग्नेऽथाशया रजाशया हराशया तन्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ट' "इत्येतादसः (मन्त्रः) आग्नातः",
नस्मिन् अयाशयाविपदत्रयेण त्रयो मन्त्रा भवन्ति । तेषु प्रथममन्त्रे 'तनुः' इत्यादिरेनुपज्यते, द्वितीये तु
'या ते अग्ने' इति 'तनुः' इति चोभयमनुपज्यते, तृतीये तु 'या ते अग्ने' इत्ययमेवानुपज्यते । तैरै-
विभिर्मन्त्रैस्त्रिषु दिनेषु अग्नेणोपसदाख्या आहुतयो होतव्याः । अयसि श्वेत इति 'अयाशया लोह-
निमिवा । तथा 'रजते श्वेत इति 'रजाशया । हिरण्ये श्वेत इति 'हराशया । 'वर्षिष्ठा वृद्धतमा । गह्वरे
रमृष्टमशक्ये "तसलोहे तसरजते तसहिरण्ये वा तिष्ठनीति 'गह्वरेष्टा । अक्षयानयोरक्षयमेव धुषितोऽहं पिपा-
सितोऽहमिच्छुः ॥ उग्रं वचः, तदेतदेहिकम् । आमुष्मिकं तु 'त्वेपं दीपकं मनसः संतापजनकं वचः । तनु
जना इत्थं वदन्ति-अथ गोवधायुपपातकलक्षणमेतः प्राप्तं, विद्वद्ब्राह्मणवधादिरूपा धीरहत्या प्राप्ता इति । इदं
तु पदव्याख्यानमन्यत्र ब्राह्मण स्पष्टमाग्नातम्— "अशनयापिपासे ह वा उग्रं वचः । पुनश्च वैरहरणं च त्वेपं
वचः" (तैमा २-५-९) इति । अत्रायं वाक्यार्थः । हे 'अग्ने, 'या तव अयाशया 'तनुः तयाऽहं द्वे अपि
वचसी 'अपावधीं नाशितवानस्मि । १ वृक्षमिदं योरपि योज्यम् । तस्मा अथवा इदं हुतमस्तु ॥ त्रिनेतान्
उपसदोमान् विधातुं प्रसीति— "तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसनयस्म्यवमाऽथ रजताऽथ हरिणी ता
देवा जेतुं नाशयन्तुन् ता उपसदेवाजिगीषन् तस्मादुपसदं वेदं यश्च नोपसदा वै महापुरं जयन्तीति त
इषुः समस्तुर्वताग्निमनीकं सोमं चालवं विष्णुं तेजन् वेऽयुवन् क इमामसिष्यतीति रद इत्ययुवन् रदो
वै क्रूरः सोऽयदिवति सोऽग्रवीद्वं घृणा अग्नेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्मान्मुदः पशूनामधिपतिस्तद्
मन्त्रोऽथाश्वजत् स तिस्रः पुरो भिवैर्यो लोकेभ्योऽधुरान् प्राणुहत्" (तसं ६-२-३) इति ॥ ये पूर्वमग्निना
वस्येन पराभूता अमुरास्तेषामसुराणां पृथिव्यन्तरिक्षलोकेषु स्वरथायं तिस्रः पुरो दुर्गरूपा आसन् । ३०
मानु पृथिवीवर्तिनीं लोहमाकारयेष्टिता । अन्तरिक्षवर्तिनी रजतमाकारयेष्टिता । गूलोऽवर्तिनी हिरण्यमाकार-
येष्टिता । तादृशीः पुरो देवा अग्निना वस्येनापि जेतुमशक्यं मुदं परित्यज्योपसदेव जेतुमैच्छन् । दुर्गं
१९. क.हा-अग्नेऽथाशया रजाशया हराशया । २०-२०-इत्येतादृशमाग्नातम् । २१. द.
उ.तं.पा.भा.म.र.हा-रजति । २२. आ.क.हा-नै लोहे । २३. आ.क.-युवमुपसदोऽपि ।

[उपसदः]

- परितोऽववृष्य चिरं तत्समीपेऽवस्थाप्य तमुपावसन् । चिरकालवस्थाने सति दुर्गमेष्वङ्कणानि दिक्षयादन्तर्भेदाद्वा जयो भवतीति । यस्मादेवैश्वर्यासौ जयोपायत्वेन विचारितस्तस्माद्व्योक्तोऽप्याहुः । के किमाहुः ? यश्च ब्राह्मणादिर्देवाध्ययनेन वेदविचारं जानाति यश्च श्रद्धादिर्न जानाति ते सर्वेऽपि युद्धेनानेयं महापुरमुपसदा जेतुं शक्यमित्याहुः । ततो देवाः कालविलम्बो मा भूदिति विचार्य युद्धेनैव जेतुमिषु संसृजतन्तः । अग्निं सोमं विष्णुं च संभूयैकवाणं कृत्वा तेन जेतुमुत्सुकाः । अनीकशब्दो याणस्य प्रथमभागकालमाचष्टे, शस्यशब्दो लोहस्य, तेजनाशब्दस्तदग्रस्य । तानिमां देवतात्रयसमष्टिरूपानिषु खीबालसहितकृत्स्नासुरघातिनीं को नाम मोक्षयतीति "विचार्य शक्तो निर्घृणश्च खद " एवेति निश्चित्य तस्मै वरं दत्तवन्तः । स खदस्वामिषुं मुक्त्वा तथा प्राकारत्रयं विमिश्र त्रिम्यो लोकेभ्योऽसुराभिः सारयामास ॥ विधत्ते— "यदुपसद उपसद्यन्ते आगृभ्यपराणुभ्ये" (तैसं ६-२-३) इति । वैरिदुर्वापसदकार्यकारित्वादेता आहुतय उपसद इत्युच्यन्ते । तत्राग्निः सोमो विष्णुरित्येवैरूपास्तिलो देवताः, तासां याज्यापुरोनुवाक्या "होत्र एवाऽऽग्न्यायन्ते" । अयातापादितनुधारी बह्विधतुर्गो देवता । तदीयमन्त्र आध्यैवत्यादत्रैवाऽऽग्न्यायन्ते ॥ उपसदाम् "आग्यहविष्येनेपांशुयाजवत् प्रयाजाज्यभागाद्याहुतिप्रसक्तौ प्रतिपेधति—" नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुया- १० यदन्त्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्वभुमुं कुर्यात् " (तैसं ६-२-३) इति । 'अग्निमनीकम्' (तैसं ६-२-३) इति "यागव्याजेनाग्नेः "प्रथममादित्यलक्षणं मुखत्वमुक्तम् । तत्र प्रयाजादिहोमे १५ वेदेषु खदं हीयेत ॥ आहुत्यन्तराणां सर्वेषां निषेधप्राप्तौ कांचिदाहुतिं विधत्ते—" कुवेणाऽऽधारमा धारयति यज्ञस्य प्रज्ञात्वे " (तैसं ६-२-३) इति । दूर्गमेष्वङ्कणानि दिक्षयादिपेतत्वा- २० दुपसदामपि "यज्ञत्वप्रत्यभिज्ञानाय "सुवाधारः ॥ तिसृणामुपसदां होमप्रकारं विधत्ते—" पराहृतिरुच्य जुहोति पराहृ पदेभ्यो लोकेभ्यो यजमानो आगृव्यान् प्र शुद्धे " (तैसं ६-२-३) इति । पराहृ पुनराहृतिरिहो वेधाहृणीयवोभंष्यमतिरुच्य दक्षिणस्यां दिक्षुदहसुखः स्थित्वा ब्रमेणाग्नेः सोमस्य विष्णोश्च २५ तिल आहुनीजुहुयात् । तथा सति वैरिणोऽपि पुनराहृतिरितानेव दृष्ट्वा लोकत्रयाभिः सारयति ॥ चतुर्थाः हुतिप्रकारं विधत्ते—" पुनरत्याक्रम्योपसदं जुहोति प्रणुचंभ्यो लोकेभ्यो आगृव्यान् त्रितया आगृव्यलोक- ३० मभ्याहोहति " (तैसं ६-२-३) इति । दक्षिणदेशादुत्तरस्यां दिशि समागत्य चतुर्थामुपसदं जुहुयात् । तथा सति वैरिणो निःसार्य "स्वयं जित्वा" वैरिस्थाने पुरत्रयमपथितिष्ठति । अत्र सूत्रम्—" प्रीवाद्दष्टौ जुह्वां गृह्णाति । चतुरपचृति । धृतवति शब्दे जुहूपचृतावादाय दक्षिण, सकृदतिक्रान्त उपारमुपाजवत् २५ प्रचारति । अर्धेन जौह्वस्याग्निं यजति । अर्धेन सोमम् । औपचृते जुह्वामानीय पिप्पुमिष्ट्वा प्रत्याक्रम्य या ते अग्नेऽयानया तनूंसति ध्रुवेणोपसदं जुहोति " (आपधौ ११-३-९-१२) इति । कालद्वये तदनुष्ठानं विधत्ते—" देवा वै याः प्रातरुपसदं उपासीदबह्वक्षाभिरसुरान् प्राणुदन्त याः सावरात्रियै ताभिर्देव सार्थ- ३० प्रातरुपसदं उपसद्यन्तेऽहोरात्र्यामैव यजमानो आगृव्यान् प्र शुद्धे " (तैसं ६-२-३) इति । उपासीद्व अनुष्ठितवन्तः । प्रातरनुष्ठिताभिरहो वैरिनिःसारणं, सायमनुष्ठिताभिस्तु रात्रेः ॥ बालद्वये याज्यानु- ३५ षाण्ययोर्मत्पासं विधत्ते — " याः प्रातर्याज्याः स्तुस्ताः सायं पुरोनुवाक्याः कुर्यादपतयामत्वाय " (तैसं ६-२-३) इति । यावतामर्धं गतरसत्वं, तदूर्जनाय व्यख्यासः ॥ दिनत्रये तदनुष्ठानं विधत्ते— " तिल उपसदं उपैति त्रय इमे लोका इमानेऽल्लोकाः प्रीणाति " (तैसं ६-२-३) इति ॥ त्रिषु दिनेषु बालद्वयेऽनुष्ठानं प्रशंसति—" यद् सं पचन्ते पद्वा क्रतव क्रतवेण प्रीणाति " (तैसं ६-२-३) इति ॥

२४. इ.उ.पा.भा.हा- 'विचार्य' नास्ति । २५. आ.क.म.२.हा- 'एव' नास्ति । २६-२६. तै.

३५ म.२-होत्रत्यातान्नायन्ते । २७. क.तै.म.२-आज्यहविष्येन । २८. तै-प्राज्ञण । २९. तै-इ.पा. प्रथमभागत् । ३०. इ.उ.पा.भा.हा- 'त्वा' दुपमर्षि । ३१. क.म.२-स्रीवाधारः । ३२-३२. आ. भा.हा-स्वयं गत्वा ।

- देवाश्च गृह्यत एव नमामास्य हस्तान् प्रसार्य तं घृतमेच्छन् । अथ यज्ञो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्रेन्द्रस्तमित-
 क्रम्य पुरतो मागंमवरुष्यातिष्ठन् । कोऽयं मामरयक्रमीदिति यज्ञेनाऽऽक्षिप्त इन्द्रः केनाप्यगम्ये दुर्गे गत्वा
 विरोधिने ताडयिष्यामीति स्वमहिमानं प्रतिजज्ञे । अथैवं मच्छन्तः परीक्षरुः को नाम त्वमसीतीन्द्रेणाऽऽ-
 क्षिप्तो यज्ञः ताडयात् ” दुर्गात् तं विरोधिनमाहरिष्यामीति “स्वराजिं प्रतिज्ञाय स्वकीयं पूर्ववृत्तान्त-
 ५ मिन्द्रस्य पुरतः सर्वमबोचत् । पुरा कदाचिदसुरप्रागल्भ्यं दृष्ट्वा मदङ्गभूतदीक्षाद्यभिमानिनः सर्वेऽपि स्वर्ग-
 लोकवासिनो ” मत्ते निर्गत्य ” गृध्रिर्वी प्राविशान् । “तै च के ” ? चतस्रो दीक्षास्तिस्र उपसद एका
 सुवैत्यष्टदिवससाध्यानि कर्माणि । तत्र दीक्षां उपसदः सप्त गृध्रिव्यां गत्वा गिरयोऽभवन् । सुत्याभिमानो
 देवो वाममोरो वामं कमनीयं सौमिकवेदिग्रहचमसादिरूपं दैवं वित्तं मुष्णात्यपहरतीति वाममोपः । स च
 १० “मुपितं तत् ” सर्वमसुरेभ्यो दत्त्वा स्वयं वराहो भूत्वा सप्तभ्यो गिरिभ्यः परस्तादसुराणां तद्वित्तं धिभितं
 रक्षति । तस्य वित्तं वेद्यं देवैः पुनलेभ्यश्चम्, अतो हे इन्द्र, एवं यदि दुर्गे स्थितं विरोधिन् हन्ताऽसि तर्हि
 तं वराहं जहि । इत्युक्त इन्द्रो दमस्तमेवैव गिरीन् भित्त्वा वराहं ताडितवान् । तत इन्द्रो यज्ञमुवाच-
 विरोधिनमाहरिष्यामीति अत् प्रतिज्ञायां तन् कर्तुं दाक्षोपि चेदेनं विरोधिन् वराहमाहर । इत्युक्तो यज्ञाभि-
 मान्येव तं वराहाकारं वेदिग्रहचमसादिवितोपेतं यज्ञमेभ्यो देवेभ्य आहूय ददौ । यस्माद्देवैर्लक्ष्यमयम्
 सुराणां तद्वेदिरूपं वित्तं देवा अविन्दन्तालभन्त, तस्मात् विपते कल्प्यत इति स्मृत्याप्या वेदेर्देविनाम संप-
 १५ ज्ञम् । बह्व्यमाणमपेक्षयायमेकः प्रकारः । तस्मादेकं वेदिग्रहमियुष्यते ॥ प्रकारान्तराणां वेदिर्देव दर्शयति-
 “असुराणां वा इयमग्र आसीद्यावदासीनः परापश्यति तादृग्देवानां ते देवा अभ्युपगच्छन्ते मोऽस्थामपीनि
 कियद्वा दास्याम इति यावदियं सलाहृकी त्रिः परिग्रहमति तावन्नो दत्तेति स इन्द्रः सलाहृकी रूपं
 कृत्यमां त्रिः सर्वतः पर्याग्रमत् तदिदमामयिन्दन्त यदिनामयिन्दन्त तद्वेद्यं वेदित्वम् ” (तैसं १.२.४)
 इति । दार्ष्टिकं वेदिप्राज्ञेन - (तैसा ३.२.९) अन्वयेतुपासकानं भूतम् । तत्र ‘वसवस्त्वा’
 २० (तैसा ३.२.९) इति मन्त्रैर्वावान् भवेत्तः परिगृहीतस्तावसेव वेदिः । अत्र तु कृत्स्नाऽपि भूमिर्वेदि-
 दिति विदोषः । कृत्स्नभूमेर्वेदित्वेऽपि यामोपयुक्तप्रदेशः गृहकल्पनीय इति विधत्ते — “या वा इयं
 सर्वैव वेदिरियति श्रद्धाप्रमीति त्वा अवमाय यजन्ते ” (तैसं १.२.४) इति । भूमिः सर्वा यद्यपि
 वेदिरेव तथापि न यत्र क्वापि यष्टव्यं किं त्वेतावति प्रदेशे सदोहविधानादिकं निर्मातुं श्रद्धाप्रमीति
 निश्चयं तावन्तं प्रदेशमग्रमाय पदैः परिमितं तस्मिन् प्रदेशे यजेरन् । तत्र पदसंख्यां विधत्ते-
 २५ “त्रिंशत्पदानि पश्चान्तिरश्वी अगति पट्त्रिंशत् प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्वी दशदश सं पद्यन्ते
 दशाधरा विराड्देव विराट् विराजैवाद्यामव रन्ध्रे ” (तैसं १.२.४) इति । अत्रोक्तपदसंख्यायां सर्वैस्त्वा
 मेलितायां “नवसंख्याकानि दशकानि संपद्यन्ते । ” तदेतत् वेदिप्रदेशप्रमाणं मध्यम उपसदिने प्राप्तः
 कालीनाया उपसद ऊर्ध्वं कर्तव्यम् । तथा च सूत्रम् — “अन्तरा मध्यमे प्रवर्ग्योपसदौ वेदिं कुर्वन्ति । प्राग्देशस्य
 *मध्यमालालाटिकात् त्रिन् प्राचः प्रक्रमान् प्रत्रय्य शङ्कुं निहन्ति । तस्मात् पश्चदशान् दक्षिणतः । एवमुत्तरतः ।
 ३० ते श्राणां । प्रथमनिहितान्छङ्कोः पट्त्रिंशतिः पुरस्तात् । तस्माद्दशान् दक्षिणतः । एवमुत्तरतः । तार्क्षी ”
 (आपश्रौ १.१.४.११-१३) इति । यथेकपरिमाणवति प्रदेशे उपरितनमृत्तिकाया अपनयनं विधत्ते-
 “उद्धन्ति यदेवास्या ऊर्ध्वं तदपहन्ति ” (तैसं १.२.४) इति । निष्ठीवनादिहृतमशुचित्वमुद्धनने-
 नापैति । तमेव विधिमुच्य प्रशंसति — “उद्धन्ति तस्मादोपधयः परा अवन्ति तर्हिः स्तृणाति तस्मादोप-
 धयः पुनरा अवन्ति ” (तैसं १.२.४) इति । “पूर्वं जरिमन् ” प्रदेशे समुत्पन्नालृणविदोषा उद्धननेन
 ३५ वे७. आ.इ.उ.म.र.हा-ताडयथ । ३८. आ.पा. ‘स्वराजिं’ इत्यस्मानन्तरं ‘प्रतिजज्ञे ।’
 ३९-३९. उ.उ.तं.पा.भा.म.र-मत्तोपनीय । ४०-४०. इ.उ.पा.भा.-सः; तं-ने; म.र- ‘तै च के’ नास्ति ।
 ४१-४१. उ-मुपितं वक्ष्य सर्वमसुरेभ्यः; हा-मुपितं वित्तमसुरेभ्यः । ४२. क.म.र-मिलितायाम् ।
 ४३. आ.क.हा-नदेवम् । * [आप.लौक्यै ‘मन्यमास्त्यतिक्रान्’] । ४४-४४. हा-पूर्वस्मिन् ।

दीक्षितस्य व्रतनिर्णयः]

पराभूता भवन्ति । तस्मात् कृत्स्नवेद्यां बर्हिशास्तरणादोपधयः पुनरागता भवन्ति ॥ तस्य बर्हिष उपरि पुनरप्यभोपोमीयपधर्थे बर्हिस्तरथेदिप्रदेशे स्तृष्ण्यादिति विधत्ते—“उत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृष्णाति प्रजा वै बर्हियंजमान उत्तरबर्हियंजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरः” (तैसं ६.२.४) इति । उत्कृष्ट इत्यर्थः ॥ यत्पूर्वं विहितं—“तिष्ठ उपसद उपैति”, “द्वादशाहीने सोम उपैति” इति, तत्र विषक्षस्वपक्षयोर्धाबाधातुपन्यस्यति—“यद्वा बनीशानो भारमादत्ते वि वै ॥ छिराते यद्द्वादश साहस्योपसदः स्युस्तिष्ठोऽहीनस्य यज्ञस्य विलोम क्रियेत. तिष्ठ एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सर्वीयत्वाय अथो सलोम क्रियेत” (तैसं ६.२.५) इति । लोके यद्यथाः कश्चित् प्रौढं मां बोद्धुमाददीत तदा स विलिखते विदोपेणस्वीभवति उर्यातुमप्यनाको भूमी पतेत्, तद्वदपि योज्यते । अद्वा सह वर्तत इति साह एकाहो ज्योतिष्टोमः । अहःसंघसाध्योऽहीनो द्विराग्रादिः । तत्र यद्यप्यस्य साहस्य द्वादश स्युर्वादि वाऽधिकस्याहीनस्य तिष्ठः स्युस्तदा विलोम विपरीतं क्रियेत । तथा सति साहस्य धीर्यं हीयेत । स्वपक्षे तु गारितं तनुभवम् ॥ यच्चान्यत् पूर्वं विहितम्—“आराग्रामवान्तरदीक्षा-मुपेयात्” इति तत् प्रशंसति—“वत्सस्यैकः स्तनो भागी हि सोऽथैक स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एतद्वै क्षुरपवि नाम व्रतं येन प्र आवात् आतृम्यालुदते प्रति जनिव्य-मानानयो कनीयसैव भूय उपैति” (तैसं ६.२.५) इति । वत्सस्य आगो यः स्तनः तस्मिन्नप्यल्पं पयो यजमानश्चतुर्थे पयसि “स्वीकरोति । ततोऽस्य चतुःस्तनयिमः सिष्यति । तदेतदेकस्तनादिकं व्रतं क्षुरपवीयुष्यते । पवित्रं तेन सीदण्वमुपलभ्यते । क्षुरवत् पवित्रैक्यं यस्याऽऽराग्रायतस्य तेन व्रतेन पूर्वमुत्पन्नान् वैरिणो विनाशयति जनिव्यमाणाश्च प्रतिबध्नाति । किंचात्यल्पेव कर्मणा भूयः फलं च प्राप्नोति । “यथात्वेन धीजेन प्रौढं वृक्षं फलं प्राप्नोति तद्वत् ॥ यद्यप्यन्यत्” पूर्वं विहितं—“परोवरीयसीमपान्तर-दीक्षामुपेयात्” इति तत् प्रशंसति—“चतुरोऽग्रे स्तनान् व्रतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमेतद्वै सुष्ठुधनं नाम व्रतं तपस्य च सुवर्ग्यमथो प्रैव जायते प्रजया पशुभिः” (तैसं ६.२.५) इति । २० यथा रूपवाया युवस्या धोयितो जघनप्रदेशः स्यूळः, तस्योपरि देहमध्यप्रदेशः कृशाः, तद्वदस्य व्रतस्याधो-भागश्चतुस्तन उपरिभाग एकस्तन इति सुजघनमिति नाम । तपस्यमुत्तरोत्तरमादारक्षयात् तपसो योग्यम् । अत एव स्वर्गसाधनम् । किंच सुजघनवादेव प्रजाः पशूश्च, प्रजयति ॥ त्रैवर्णिकानां मध्ये क्षत्रियस्य द्वयं विधत्ते—“यवागू राजन्यस्य व्रतं क्रूरेव वै यवागूः क्रूर इव राजन्यो वज्रस्य रूपं समृद्धयै” (तैसं ६.२.५) इति । यवागवा भीदनवत्सुक्षिहेतुरवाभावात् क्रूरत्वम् । राजन्यो दुष्टनिक्षकत्वात् क्रूरः । २५ उभये मिलित्वा यद्ब्रह्मसदो तद्वानिष्टनिवर्तकरेण समृद्धयै भवति ॥ विधत्ते—“आमिक्षा वैश्यस्य पाकयज्ञस्य रूपं पुष्टयै” (तैसं ६.२.५) इति । तस्मै पयसि दधिप्रक्षेपेण घनीभूतो आगः आमिक्षा । पक्वेन “चरपुरोऽशवादिना कृतो यज्ञः पाकयज्ञः । आमिक्षायाः पकपयोनिष्पन्नत्वात् पाकयज्ञस्य रूपमताः पुष्टयै भवति ॥ विधत्ते—“पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्तेजः पयस्तेजसैव तेजः पय आत्मन् धत्तेऽथो पयसा वै गर्भो वर्धन्ते गर्भे इव खलु वा एष बहीक्षितो यदस्य पयो व्रतं भवत्यारमानमेव तद्वर्धयति” (तैसं ६.२.५) इति । ब्राह्मणोऽप्ययनादिरूपेण तेजसा युक्तः । “पयश्च स्वतत्त्वात् स्वयमेव तेजः । तस्मिन् पयसि पीते सति स्वकीयेन तेजसा सह पयोरूपं तेज आत्मनि एतं भवति । किंच दीक्षितस्य गर्भरूपत्वात् पयसा वृद्धियुज्यते ॥ मध्याह्नमध्याह्नयोर्व्रतकालत्वं विधातुं प्रतीयति—“प्रियतो वै मनुरासीद्द्विप्रता अनुरा एक्यता देवाः प्रातर्मध्यंदिने सायं तन्मनोर्ध्वतमासीद् पाकयज्ञस्य रूपं पुष्टयै

४५. इ.उ.त.पा.मा.हा-स्वीकरोतु । ४६. आ.क-यथोतेनाप्येन । ४७. क-यज्यन्तः; आ-

यदन्यत् । ४८. आ.हा-भागोऽग्री । ४९. आ.इ.उ.पा.मा.हा-पुरोऽशवादिना । ५०-५०. आ.इ.उ.पा.मा.हा-पयसस्तेजोवत् स्वच्छपलान् स्वयमेव तेजसि ।

[काम्यानि देवयजनानि

- प्रातश्च सायं चासुराणां निर्मथ्यं क्षुधोरूपं वृत्तस्ते पराऽभवन् मध्यंदिने मध्यरात्रे देवानां तत्तस्तेऽभवन् सुवर्गं लोकमायन् ” (तैसं ६-२-५) इति । अहनि त्रिषु कालेषु यत् भोजनं पुर्वतो मनोरैकस्मिन्नेव काले यत् कुर्वतां देवानां च मध्याह्नकाले यत्तमस्ति । स च कालः क्षुधः स्वरूपम् । तस्मिन् मंतरहिता असुराः पराभूताः यत्तयुष्मासु मनुदेवाश्च पुष्टिं स्वर्गं च प्राप्ताः । ततो मध्याह्नकालः प्रारब्धः ॥ विधत्ते—
- ५ “ यदस्य मध्यंदिने मध्यरात्रे यत् अवति मध्यतो वा अद्येन भुजते मध्यत एवं तद्वत् यत्ते आतृष्यामि-
मृत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य आतृष्यो भवति ” (तैसं ६-२-५) इति । सुखमप्येऽद्यस्य भोजनम् उद्गमप्ये^१ च धारणे यथा लोके, तथैवात्रापि मध्याह्ने मध्यरात्रे च यत् कर्तव्यम् ॥ दीक्षितस्य स्वनिवास-
स्थानात् प्रवासं निवेधति—“ गर्मो वा एष यदीक्षितो योनिर्दक्षिणविमिर्तं यदीक्षितो दीक्षितविमितात् प्रवसेत्तथा योनेर्गर्भः स्फुरदिति तातोव तद्ध प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीयाय ” (तैसं ६-२-५) इति ।
- १० दीक्षितो विदोषेण मीयते प्रक्षिप्यते “ यस्मिन्नाद्यास्थाने तदीक्षितविमिर्तं तस्य योनिरूपयत्नात् । ततोऽस्य निगमने गर्भं प्रावससम् ॥ तत आभ्यर्क्षणाद्यं न निर्गन्तव्यम् ॥ एतमेव निवेधं प्रकारान्तरेण प्रांसति—
“ एष वै ध्यात्रः कुलगोपो यदभिल्लासापरीक्षितः प्रवसेत् स एनमीश्वरोऽनुरथाय हन्तोर्न प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्ये ” (तैसं ६-२-५) इति । एष एवाऽऽहवनीयोऽग्निः प्रवसतो ध्याप्रवत् हिंसको निवसतः कुलरक्षकः । तस्मात् सोऽग्निः “ प्रवसन्तमेनमनु स्वर्गमुत्थाय हन्तुं समर्थः । प्रवासा-
भावस्त्वामात्मनो रक्षणाय भवति ॥ आहवनीयस्य दक्षिणदेवं शयनार्थं ” विधत्ते—“ दक्षिणतः शय एतद्वै यजमानस्याऽऽयतनं स्व एवाऽऽयतने शये ” (तैसं ६-२-५) इति । शैव ह्यर्थः^२ ॥ “ शयनस्याऽऽहव-
नीयामिहृदयं विधत्ते—“ अभिमम्याहृत्य शये देवता एव यजमम्याहृत्य शये ” (तैसं ६-२-५) इति ॥
- १५ अथ काम्यानि देवयजनानि विधीयन्ते । तत्र पुरोहविरादयः भंजाविदोषा ढव्यप्योदयपति-
राग्रासुत्तरयज्ञाः । स्वर्गकामिणः प्रति विधत्ते—“ पुरोहविपि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोवैनमुत्तरो यज्ञो मनेदग्निं सुवर्गं लोकं जयेदिति ” (६-२-६) इति । अनेन प्रकारेण यं यजमानमुद्दिश्य कामयेत् तं “ पुरोहविर्नामके याजयेत् ॥ तस्य लक्षणमाह—“ एवमै पुरोहवि-
देवयजने यस्य होता प्रातरनुवाकमनुयुवचक्षिमप आदित्यमपि विपश्यति ” (तैसं ६-२-६) इति ॥ यस्य देवयजनस्य हविर्धानमण्डप आसीनः प्राङ्मुखो होता प्रातरनुवाकनामकं शब्धं “ पदन् पुरोवर्तिव-
माहवनीमार्गि ततः प्रावर्तिनं नदीतडागादिजडं ततोऽपि प्राग्दिग्मुद्यन्तमादित्यं पाऽभिमुप्येन पुगपत् पश्यति, एतादृक् देवयजने पुरोहविर्निश्चुष्यते ॥ कामितफलसिद्धिं दर्शयति—“ उपैनमुत्तरो यज्ञो नम-
२५ र्पमि सुवर्गं लोकं जयति ” (६-२-६) इति ॥ अन्यद्विधत्ते—“ आते देवयजने याजयेद् आतृष्य-
वन्तम् ” (तैसं ६-२-६) इति ॥ आसनामकस्य लक्षणमाह—“ एष्यां वाऽधिरपशयेत् कर्तं वा यायज्ञानले यातवै न शययैतद्वा आसं देवयजनम् ” (तैसं ६-२-६) इति । प्रौढं राज्ञामार्गं प्रौढं गर्तं वा विलोपयाऽऽधिक्येन तस्मैरपशो यथा भवति तथा देवयजने निर्मातव्यम् । देवयजनगर्तयोर्मध्ये शक्यस्य वा रथस्य वा यातवै भन्तु^३ यावदन्तरं न पर्योतं तावदेवान्तरं कर्तव्यम् । सोऽपमधिरपशः । एतदेवाऽऽसनामकम् ॥ कामितार्थसिद्धिं दर्शयति—“ आप्नोत्येव आतृष्यं नैनं आतृष्य आप्नोति ” (तैसं ६-२-६) इति । जयतीत्यर्थः ॥ विधत्ते—“ एकोजते देवयजने याजयेत् पशुकामम् ” (तैसं ६-२-६) इति ॥ प्रसेलति—“ एकोजताद्वै देवयजनादधिरसः पशून्पशुन्त ” (तैसं ६-२-६) इति ॥ लक्षणमाह—“ अन्तरा सवोहविर्धाने उज्जतं रथादेवद्वा एकोजतं देवयजनम् ” (तैसं ६-२-६)

५१. आ.पा.हा—‘उदरमये’ इत्यस्यानन्तरम् ‘अधस्य’ । ५२. उ.पा.भा.हा—अस्मिन्नाला^४ ।३५ ५३. इ.उ.पा.भा.हा—अग्निः । ५४. पा.भा.—सवनार्थम् (?) । ५५. क.—यजमानस्या^५ । ५६. तं—पुरोहविर्नामकेन । ५७. क.हा—परेत^६ । ५८. म२—याद्विम् ।

उपसदः]

इति । प्राचीनवंशान् पुरतः प्रत्यासन्नं सदः, उत्तरवेदेः पश्चात् प्रत्यासन्नं हविर्धानं, तयोर्मध्यमुन्नतं
 कुर्यात् ॥ फलमाह—“पशुमानेव भवति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ विधत्ते—“श्रुजते देवयजने
 याजयेत् सुवर्गकामम्” (तैसं ६.२.६) इति ॥ प्रशंसति—“श्रुजतादौ देवयजनादग्निरसः सुवर्ग
 लोकमायन्” (तैसं ६.२.६) इति ॥ लक्षणमाह—“अन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं चोन्नत
 स्यादन्तरा हविर्धानं च सदश्चान्तरा सदश्च गार्हपत्यं चैतद्वै श्रुजतं देवयजनम्” (तैसं ६.२.६) ५
 इति ॥ उत्तरवेदिहविर्धानसदः प्राचीनवंशानां चतुर्णामन्तरालप्रदेशेषु शिपुजतं कुर्यात् ॥ फलमाह—
 “सुवर्गमेव लोकमेति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ विधत्ते—“प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेत् प्रतिष्ठाकामम्”
 (तैसं ६.२.६) इति ॥ लक्षणमाह—“एतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं यन् सन्तः समश्च” (तैसं ६.२.६) इति ॥
 फलमाह—“प्रत्येयं तिष्ठति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ अथ नामविशेषमनुकत्वा लक्षणपुरःसरं विधत्ते—
 “पशान्या अग्न्या ओषधयो व्यतिरक्ताः स्युस्तद्याजयेत् पशुकामम्” (तैसं ६.२.६) इति । यव- १०
 शोधूमप्रिपङ्क्तोद्भवादिष्वीजानि परस्पाविलक्षणानि यस्मिन् प्रदेशे सङ्गोप्यन्ते” तत्र पशुकानं याजयेत् ॥
 प्रशंसति—“एतद्वै पशूनां रूपं रूपैर्वास्ते पशूनां रुचे” (तैसं ६.२.६) इति ॥ फलमाह—
 “पशुमानेव भवति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ विधत्ते—“निर्ऋतिगृहीते देवयजने याजयेत् यं
 कानयेत् निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमिति” (तैसं ६.२.६) इति । निर्ऋतिर्विश्वविधाती राक्षसः ॥
 लक्षणमाह—“एतद्वै निर्ऋतिगृहीतं देवयजनं यत् सदस्यै सत्या ऋक्षम्” (तैसं ६.२.६) इति । १५
 १० निम्नोन्नतभावराहित्येन सदस्याः सत्या भूमेः संवग्धि यद्वर्धं गुण्यदिद्वन्द्वं स्थानं तन्निर्ऋतिगृहीतम् ॥
 कामिताथेसिदिमाह—“निर्ऋतयेवास्य यज्ञं ग्राहयति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ विधत्ते—“व्यावृत्ते
 देवयजने याजयेद्व्यावृत्तकामं ये पात्रे वा तल्पे वा मीमांसेरन्” (तैसं ६.२.६) इति । पात्रोपलक्षिते
 सहपदिकभोजने तलोपलक्षिते विवाहे वा यन्पुमिग्रादयो ये पुरःपुद्गिद्वय मीमांसेरन् सविहीरन् स
 पुरःपुः संदेहहेतोरेषवादादेः पाप्मनो व्यावृत्तिं कामयते तं व्यावृत्ते याजयेत् ॥ व्यावृत्तस्य लक्षणमाह— २०
 “प्राचीनमाहवनीयात् प्रवण्य स्यान् प्रतीचीनं गार्हपत्यदेवद्वै व्यावृत्तं देवयजनम्” (तैसं ६.२.६)
 इति । उभयतः प्रवर्णे “क्रमनिम्नम् ॥ फलसिदिमाह—“यि वाप्मना भान्वभ्येगाऽऽयतते भिनं पात्रे
 ॥ तल्पे मीमांसते” (तैसं ६.२.६) इति । वापरूपेण वैदिगा व्यावर्तते त्रियुज्यते ततो न संदिहते ॥
 विधत्ते—“कार्यं देवयजने याजयेद्भूतिकामम्” (तैसं ६.२.६) इति । कार्यं “वृषिछादिभिरक्षती-
 करणीये ॥ प्रशंसति—“कार्यं वै पुरः” (तैसं ६.२.६) इति । उपनयनादिस्कारैरक्षतीकरणीयः २५
 पुरः तत्तत्सर्वेदं योग्यम् ॥ फलसिदिं दर्शयति—“अथर्वेव” (तैसं ६.२.६) इति । ऐश्वर्यं प्राप्नोत्येव ।
 तदेतत् सर्वं “या ते अग्नेऽयातया राजाया” इत्यनेन अग्नेः साध्ययोः “प्रातःकालीनमायं कालीनोप-
 सत्सोर्म्ये कर्तव्यम् ॥

अथ त्रिविधोऽग्निरहः—

“अधुराध्याययेत् सोममेष्टा मखरविहवः ।

३०

अग्नें पूर्वार्धमिमांस्य या ते भार्जयते तथा ॥ १ ॥

मत्तं च तेन जुह्वते या ते श्युपसदाममी ।

“आयहोमा अयातोनि रनेति च हरेति च ॥ २ ॥

त्रिविधो अम्बमेदः स्यान्मन्त्राः ससेह “वर्मिताः ॥” इति ॥ ॥

५९. आ.क-नदीपपठते । ६०. आ.उ.मां हा-निम्नोन्नतत्वरहित्येन, क-निम्नोन्नतभागरहित्येन । ३०
 ६१. आ.पा.हा-निम्नम् । ६२. इ.उ.पा.म.हा-‘कार्यं’ नास्ति । ६३. इ.उ.त.म.२-‘कर्तव्य’ । ६४. इ.
 उ-प्रातःकालीनपुन्यावालीनी । ६५. त.म.२-अन्त्या होमा । ६६-६६. आ.इ.उ.पा.मा.हा-ईतिता ।
 तैसं २१

अथ भीमांसा ॥ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ आबुत्तिरपमत्स्वेया संघस्यैकैकमाऽथ वा ।

त्रिरध्यायं पठेत्पादाविव स्यात् समुदायगा ॥

प्रथमा मध्यमाऽन्तेयति प्राकृतक्रममिदये ।

एकैकस्या द्विरध्यासे पठेत्संख्यापि प्रसिध्यति ॥ ” (जैम्या ५.३.३-४) इति ॥

अग्रां श्रूयते—“ पृथुपसदः ” (आपञ्चा १६.३.५६) इति । अत्र चोदकप्राप्तानां निष्णामुपसदां

पूर्वस्यायेनाऽऽध्याय पठेत्संख्या संपादनीया । यथा पूर्वाधिकरणे प्रयानेषु संघादृत्त्यैकादशसंख्या संपादिता तद्वद्व्यापि “ साऽऽध्यायिदं पठितवत् समुदायस्य ” युक्तः । यथा दण्डेन मूत्रदेशं संमिमानः पुरश्चामूलार्धं कृत्स्नदण्डं पुनः पुनः पातयति, न तु दण्डस्य प्रत्ययवत् पृथगावृत्तिं करोति, यथा वा “ शिवारं रुद्राध्यायं

जपति ” इत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आचर्यते, न त्वध्यायैकदेश एकैकोऽनुवाकः “ पृथगावृत्तः पठ्यते तथा निष्णामुपसदां समुदाय आवर्तनीय इति चेत् । मैवम् । प्राकृतक्रमवाचप्रसङ्गात् । प्रकृतौ हि दीक्षानन्तरं-
१० भाविनि दिने होतव्या प्रथमोपसत् । तत् ऊर्ध्वदिने द्वितीया । ततोऽप्यूर्ध्वदिने तृतीया । वा पुनः सहदनु-
ष्टाय पुनरपरितनदिनेष्वनुष्ठीयते चेत् । पुनरनुष्ठीयमानायाः प्रथमायाः प्रथमात्वमपि चतुर्थीत्वमायाति । तस्मान् प्राकृतक्रमसिद्धये प्रथमां द्विरध्यास्य ततो द्वितीयां द्विरध्यास्येत्स्वेवं स्वस्थानवृद्धया तासामावृत्तिः

२५ कार्या । न चाध्यायहृष्टान्तो युक्तः, अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वात् तस्यैव चाऽऽध्यायिदं विधानात् । न त्विह समुदायस्योपमत्त्वमस्ति । तस्मात् “ प्रत्येकमुपसदावर्तनीया । अनेन न्यायेन “ द्वादशाहीनस्य ” (तैसं ६.२.५) इत्येकैकैरुपसच्चतुर्धवारमावर्तनीया ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ तिस्र एव हि माहं स्युरहीने द्वादशोत्पदः ।

ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथ बाऽहर्गणे भवेत् ॥

असु प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विरुध्यते ।

प्रकृतित्वात् केनापि हीनोऽतोऽत्र विकल्प्यताम् ॥

माहान्निष्ठाऽहीनसंज्ञा रुदेषाऽहर्गणे भवेत् ।

पथीश्रुत्या द्वादशत्वं प्रक्रियातोऽपहृष्यताम् ॥ ” (जैम्या ३.३.३१-३३) इति ॥

२५ ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“ तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य ” (तैसं ६.२.५) इति ।

एकेनाह्ना निष्पाद्यत्वात् साहो ज्योतिष्टोमः । वीक्षादिवसादूर्ध्वं सोमामिषवद्विषसात् पूर्वं कृतव्या होमा

उपसदाः, तासां द्वादशत्वं प्रकरणत्वात् ज्योतिष्टोमे निविशते । अहीनशब्दश्च तस्मिन्नवकल्प्यते । ज्योति-

ष्टोमस्य निखिलसोमयागप्रकृतित्वेन सर्वपापज्ञानां तत्रोपदेष्टे सति तदुपदेशविकल्पविकृतीनामिव हीनत्वा-

मावात् । अतो द्वादशत्ववित्त्वयोर्विकल्प इति प्राप्ते द्युमः—आवृत्तः सोमयागरूपो द्विरात्रत्रिरात्रादिरहर्गणः ।

३० तस्मिन्नहीनशब्दो रुढः । योगिकत्वे तु “ न हीनः ” इति विग्रह्य ममासे कृते सति अयज्ञादिशब्दवदाहुदात्तः

स्यात् । मध्योदानसंवागमायते । रुद्धिश्च विग्रहनिर्णयत्वाच्छीघ्रबुद्धिहेतुः । अतो ज्योतिष्टोमवाचिनः साह-

स्यद्वाह्निर्ज्ञेयमहीनसंज्ञा ज्योतिष्टोमाह्निरहर्गणमभिधत्ते । तस्मिन्नहर्गणे पथीश्रुत्या तदुक्तं द्वादशत्वं

निवेदयते । तत्सिद्धये प्रकरणादिदमपनेनव्यम् ॥

७० ८७-८८. उ-गा इति करोति । यथा वा त्रिवोऽष्टककृतः समुदायस्य; तं-वृत्तिदण्डककृतवदे

३५ समुदायस्य । ८८. इ.उ.पा.आ.हा-पृथगेवैकं त्रिः; वा.क.म.२-पृथगेवैकं त्रिः । ‘ ६२.तं.म.२-’ विवर्तेष्व

ऊच्यते । ७०. इ.उ.पा.आ.हा-प्रकरणादपनेनव्यम्; क-प्रकरणादिदमुनेनव्यम् ।

उपसदः]

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“मुख्यार्थां सौमिकी वेदिरुभयार्थोति मुख्यया ।

चिकीर्षितत्वात् मुख्यस्य वेद्यां तद्वृत्तिसंभवात् ॥

मुख्यपौकल्यहेतुत्वात् तद्वत् च चिकीर्षितम् ।

मुख्यत्वं तेन तद्वेदिरूपेण्युपकारिणी ॥” (जैन्वा ३.७.५-६) इति ॥ ५

दार्शिकी वेदि मध्येऽन्यत्राभ्य प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः । ततः पूर्वस्यां दिशि सद्गो-

हविर्धानादानां पर्याप्तो भूभागविशेषः । तैः सद्गोप्रभृतिभिः सह सौमिकी वेदिरित्युच्यते । सेयं मुख्यस्य

सोमयागस्यैवोपकारं करोति, न त्वमुत्थानामग्नौपोमीयाद्यज्ञानाम् । कुतः ? मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात् । न

चाह्नाभ्यपि चिकीर्षितानीति वाच्यम् । चिकीर्षास्वरूपस्य वेदनैवामिहितत्वात् । एवं ध्रुवते—“पदत्रिंशत्-

प्रक्रमाः प्राची चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशत्प्रजपनेन” (मैसं ३.८.४), “इयति शङ्खामहे” (म. तैसं ६.२.४) १०

इति । अस्यायमर्थः—धूम्रमाणेनानेन दैव्यप्रमाणेन तिर्यक्प्रमाणेन च प्रमिते भूभागे कलहेतुं सोमयागं कर्तुं

शङ्खामहे इति निश्चित्य तत्तथैव कुर्यादिति । सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया । “इयति शङ्खामहे” इति परिमाणस्य

शक्तेऽप्युपन्यासात् । अह्नां तु पशूनामिष्टीनां च सद्गोहविर्धानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्त-

रेणाप्यनुष्ठानं शक्यत्वात् स उपन्यासस्य नित्येकः । सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्यामेव संभवति न

त्वम्यत्र । तस्मात् सा वेदिरुपस्थेवोपकरोतीति प्राप्ते धूमः—“इयति शङ्खामहे” इत्यत्र साहचर्यानु-

ष्ठाने शक्तिरुक्तः । साहचर्यायैव कलं प्रति “तुष्कलहेतुत्वात् । अतो मुख्ययाग्योश्रिकीर्षायास्तुल्यत्वादेदिरुभ-

यार्था । न चात्र उपन्यासार्थं तादृगीयम् । इष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात् । इह तु हविरासादानादिरिष्ट

उपयोगः । अ च मुख्ययागयोः सम इत्युभयार्थत्वम् ॥ १५

पञ्चाध्यायस्याहमे पादे चिन्तितम्—

“अन्याभावेऽन्यभाषेऽपि यथोभक्षाद्योऽग्निमः ।

निमित्ते सत्यनुष्ठानाग्नियमादहतोऽन्विमः ॥” (जैन्वा ६.८.९) इति ॥ २०

ज्योतिष्टोमे ध्रुवते—“पयो ब्राह्मणस्य व्रतम्” (तैत्ति २.८) इति । तदेतदसाप्यन्विमम्

अहये कर्तव्यम् । कुतः ? अन्याभावस्य निमित्तत्वात् । निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यानुष्ठेयत्वात् इति

चेद् । नैवम् । न ब्राह्मणशान्तो निमित्तत्वेन धृतः । तस्मात् सत्यप्यन्विमम् अहये निषमाह्वाय पय

पृथ “अक्षयेत् ॥ २५

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“अजीर्तिसंभवे कार्यं “अतं नो वाऽग्निमो विधेः” ।

रोगोत्पाद्या प्रधानस्य विरोधाच्च पयोव्रतम् ॥” (जैन्वा ६.८.१०) इति ॥

ज्योतिष्टोमे ध्रुवते—“अप्यंदिने अप्यरात्रे व्रतं मवयति” (म. तैसं ६.२.५) इति ।

तत्र “अस्याजीर्तिः संभावित्वा नेनापि विहितत्वात् पयो व्रतवितव्यमेवेति चेत् । नैवम् । प्रधानानुष्ठान-

विघ्नप्रसङ्गात् । तस्मात् तयविघ्नवेद्यायां पयो व्रतेष्वेत् ॥ ३०

अत्र सवीणि यज्ञेष्वेति नास्ति छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणचार्यविरचिते भाष्यीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयनैतिरिपसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

७१. क-रुष्टकलहेतुत्वात् । ७२. क.मर-मवयेत् । ७३. आ-अजीर्तिसंभवे । ७४-७४. क-

व्रतं नैवाग्निमो विधेः ; इ.उ.तै.पा.मर.हा-व्रतं नैवाग्निमो विधेः । ७५. आ-अन्याजीर्षिः ।

विच्चायनी मेऽसि तिक्तायनी मेऽस्यवतान्मा नाथितमवतान्मा व्यथितं
विच्चायनीति वित्त-अयनी । मे । असि । तिक्तायनीति तिक्त-अयनी । मे । असि ।
अवतात् । मा । नाथितम् । अवतात् । मा । व्यथितम् ।

शम्यया चात्वाळं परिमिमीते—' विच्चायनी ' इति ॥ शम्यया परिमीयमाणा
भूमिरुच्यते । वित्तं धनमनिलक्षणं, तस्यायनी प्रापणी त्वम् 'असि । एतेः करणे ह्युद्
(पा ३-३-११७) । ममानिप्राप्तिहेतुस्त्वमसि ॥

दक्षिणतो मिमीते—' तिक्तायनी ' इति ॥ तिक्तं तेजः । तिज निशाने । अग्नि-
लक्षणस्य तेजसो 'मे प्रापणी 'असि ॥

पथान्मिमीते—' अक्तात् ' इति । 'अक्तात् रक्तात् तर्पयताद्वा । 'मा 'नाथितम् ।
१० कर्तरि निष्ठा (पा ३-२-१०२) । नाथमानमग्निं याचमानं तत्प्रदानेनावतात् ॥

उत्तरतो मिमीते—' अवतात् ' इति ॥ 'अवतात् रक्तात् 'मा 'व्यथितं भीतम् ।
किमत्रानिर्लभ्यत उत न लभ्यत इति संशयेन भीतं चकितं वाऽग्निप्रदानेन रक्तम् ॥

एकादशोऽनुवाक उपसंहोऽभिहिताः । तेषां मध्यमोपसंहिने पदत्रिंशत्पदपरिमितो योऽयं वेदि-
प्रदेशः स्वीकृतस्तस्य पूर्वभाग उत्तरवेदिर्द्वादशोऽनुवाकोऽभिधीयते ।

१५ विच्चायनीति ॥ बौधायनः—“ उत्तरं वेदिं द्वयोर्वा त्रिषु वा प्रक्रमेण स्पृशेत्तद्व्याजोक्ष्य
शम्यया चात्वाळं परिमिमीते । विच्चायनी मेऽसीति पुरस्तादुदीचीनकुम्बयाऽन्तरतः स्पृशेन्नोहितसि ।
तिक्तायनी मेऽसीति दक्षिणतःप्राक्कुम्बयाऽन्तरतः स्पृशेन्नोहितसि । 'अवतान्मा नाथितमिति पश्चादुदी-
चीनकुम्बयाऽन्तरतः स्पृशेन्नोहितसि अवतान्मा व्यथितमित्युत्तरतःप्राचीनकुम्बयाऽन्तरतः स्पृशेन्नोहितसि ”
(बौध्नी ४-२) इति^१ । आपस्मेवः—“अपरेण यूपावटदेशे संचरमवसिष्य वेद्यामुत्तरवेदिं वृषापां सोमे
करोति । अंहीयसीं पुरस्तादित्येके । तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परिमिमीते । शम्ययामाग्नी
निरुद्धाऽमुपसंहोत्तरवेदिः । शम्यया पुरस्तादुदगर्भा निधाय स्पृशेन्नोदीचीमभ्यन्तरमुपलक्षति, विच्चायनी
मेऽसीति । एवं दक्षिणतःप्राचीं तिक्तायनी मेऽसीति । पश्चादुदीचीमवतान्मा नाथितमिति । उत्तरतः-
प्राचीमवतान्मा व्यथितमिति । उत्तरस्माद्देवसादुदक्प्रक्रमे चात्वाळः । समुत्तरवेदिवत् तूर्णीं शम्यया परि-
मिष्य ॥ (आपमौ ४-३-१०-४-४-२) इति । अत्रोत्तरवेदेर्द्वारकरैः महावेद्याः 'प्रागभागे हृत्तिकाप्रक्षेपेण
निष्पाद्यमान एक आकारः । आपस्तम्बमते तद्विषया मन्त्रा उक्ताः । 'हृत्तिका चात्वाळमतेति तद्वर्षोऽपर
आकारः । तद्विषया बौधायनमते मन्त्राः ॥ हे उत्तरवेदे, त्वं मम 'विच्चायनी वह्निरूपस्य वित्तस्य
प्रापिका 'असि । तिक्तस्य 'वह्नितेजसो ज्वालारूपस्य प्रापिका 'असि । 'नाथितं वह्नियार्थकं
माम् 'अवतात् रक्ष । 'व्यथितं' बहुवचनभादीति मां रक्ष ॥ मन्त्रान् व्याचिख्यासुः शम्यया वेदिपरिमाणे
विधातुमाण्यायिकया वेदिं प्रस्तुवन् प्रसहान् व्याघारणमभिधत्ते—“ तेभ्य उत्तरवेदिः सिन्ही रूपं
३० हृत्तोभयानन्तराऽप्यमम्यातिष्ठत् वे देवा अमन्यन्त यतरान् वा इयमुपावर्त्येति त इदं भविष्यन्तीति

१. ५-नित्यामने; ५-निश्चाने ।

२-१. इ.उ.पा.हा-“अपतान्मा....इति' नास्ति । २. इ.उ-“उत्तरवेदिम्' इत्याख्यानन्तरं
'करोति' । ३. आ-याभावे । ४. इ.उ.पा-उचमृत्तिश्च । ५. तं-वेदेरतेजसः । ६. इ.उ.फ.पा-
वह्नियाम् । ७. क.नं.अ२-विधते ।

उत्तरवेदिः]

विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि

विदेः । अग्निः । नभः । नाम । अग्ने । अङ्गिरः । यः । अस्याम् । पृथिव्याम् । अस्ति ।

आयुषा । नाम्ना । एति । इहि ।

चात्वालस्थे बर्हिपि स्प्येन प्रहरति—' विदेः ' इति ॥ हे 'अग्ने' 'अङ्गिरः' अङ्गनादिगुण-
युक्त । *अङ्गेरसुनि (उ ६३८) इरुडामगः । 'यः त्वम् 'अस्यां' 'पृथिव्याम्' 'अस्ति' वर्तसे स त्व
'विदेः' वेदितुमर्हसि । कथम् ? 'नभः' 'नाम' 'अग्निः' अहम् इति । यद्वा—नभो नामाग्निस्त्वमसि,
एतद्वेदितुमर्हसि । वेत्तेर्लिङि विकरणव्यत्ययेन (पा ३.१.८५) शः । एवंनामानाग्निं यागसिद्धयर्थम्
आदातुं स्प्येन बर्हिपि प्रहरामि । तस्मात् तन्नामाहमिति यस्ते वेदनं प्रयोजनवदेवेति अवश्यं त्वमेवं
वेदितुमर्हसीत्यर्थः । 'नहनात् नभः' (द्र. उ ६६१) । तत्र पुरीषनद्धोऽग्निर्नभ इत्येके । क्लो-
त्रयनद्धः सूक्ष्मोऽग्निरित्यपरे । पुरीषादाने 'पृथिवीस्थस्य तस्याग्रेरादानं भवतीति तदर्थं मया स्प्येन
बर्हिपि प्रहारः क्रियत इति ॥

पुरीषमादत्ते—' आयुषा ' इति ॥ हे अग्ने पार्थिव, 'आयुषा' अस्मभ्यं देयस्यायुषः साधनेन
'नाम्ना' नभ इत्यनेन त्वया विदितेनोपलक्षितः 'आ' 'इहि' आगच्छ । त्वामहं ग्रहीतुमारभ इति ॥

तामुपामन्त्रयन्त साऽमवीद्वरं पृथै सर्वां मया कामान् व्यवधय पूर्वा तु माऽग्रेराहुतिरभवता इति
तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वामग्रेष्व्याधारयन्ति धारवृत्तं द्रष्टव्यं " (तैत्ति ६.२.७) इति । अग्नोभयोरन्तरेण
इत्यभिधानात्तयो देवासुरेभ्य इति लभ्यते । ते देवास्तामुपामन्त्रयन्त प्रार्थितवन्तः । मया मद्गुप्तेन
भ्रातृव्याभिभवान् सर्वां कामान् यूढे व्यवधय विदोषेण प्राप्स्यथ, तदर्थं तु भार्वाऽऽहुतिष्व्याधारणत्वात्
धुष्माभिर्हुता प्रणेष्यमाणादग्नेः पूर्वभाविनीं मां व्यवभवते विदोषेण व्याप्नोतु मामेवोद्दिश्य ह्ययताम् ।
सोऽयं परोः । यस्मात् परो वृत्तः तस्मान् तथा व्याधारयेयुः । तत्प्रकारम् 'सिंहरीरसि' इत्यादि-
मन्त्रव्याख्यानावसरे वक्ष्यते ॥ विधत्ते—' शम्यया परि मिमीते माश्रितार्यं साऽयो युक्तेनैव युक्तमव
हन्ते " (तैत्ति ६.२.७) इति । "गदया सहस्री" वाहुपरिमिता शम्यया । तथा चतुर्दश उत्तरवेदिं
परिमिमीते । अस्या उत्तरवेदेः "सेयं भूमिः" शम्यया "परिमिता निर्णीता मार्गव न न्यून प्रहयमसादि-
प्रचारस्य पर्याहरवात् । नाप्यधिका यथोक्तप्रचारानुपयुक्तमागस्याभावात् । किंतु युक्तेनैव योयमेवो-
त्तरवेदिप्रमाणेन योग्यफलं प्राप्नोति ॥ मन्त्रान् व्याचष्टे—' विष्ठायनी मेऽसीत्याह विष्ठा शेनानावत् तिका-
यनी मेऽसीत्याह तिका शेनानावद्व्यत्यन्ता नाथितमित्याह नाथितान् शेनानावद्व्यत्यन्ता व्यधितमित्याह
व्यधितान् शेनानावत् " (तैत्ति ६.२.७) इति । विस्ते बहिरूपम् । विष्ठायेन एतान् यजत्रतृत्तं यदि-
प्रापणेनेयमुत्तरवेदिरक्षत् । तिस्रं बह्नित्रालारूपं तेज्रं तदर्थेन एतान् "यागकृतेषु ॥

विदेरिति । बोधायनः—' अप चात्वाले बर्हिनिधाय हरिमन् स्प्येन प्रहरति विदेरग्निर्नभो
नामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां 'पृथिव्यामस्यायुषा' नाम्नेहि । 'अङ्ग' हस्तोत्तरवेद्यां निवपति यस्तेऽनाष्टं नाम

*['अङ्गेरमिरिरुडामग' (उ ६८५) इत्यनेनापि अङ्गिरस्-शब्दः निष्पत्तिः । तथापि अङ्गि-
शब्दस्य अपादात्तत्वं विविच्य अनुभन्तत्वेन भट्टभास्करमिश्रैर्व्याख्यानाः इति प्रतीयते ।]

२. ति.तं-येने । ३. भ-नमनाम् । ४. ति-इत्युच्यते । ५. तं.ति.प-पुरीषनामागः ।

८. आ.क- 'मिहीरसि' इत्यस्यानन्तरं 'महिरीरसि' । ९. इ.उ.पा.म२- 'व्याख्याने । १०-१०.
त.म२-गदामरता । ११-११. इ.उ.तै.पा.म२-मा । १२. आ- 'परिमिता' नास्ति । १३. तै.म२-
मश्वकृते । १४-१४ [योधास्ये 'पृथिव्यामसीत्याह आयुषा'] । १५ [योधास्ये 'नभ' नास्ति] ।

विज्ञायनी मेऽसि तिक्तायनी मेऽस्यवतान्मा नायितमवतान्मा व्यथितं
विज्ञायनीति वित्त-अयनी । मे । असि । तिक्तायनीति तिक्त-अयनी । मे । असि ।
अवतात् । मा । नायितम् । अवतात् । मा । व्यथितम् ।

शम्यया चात्वाळ परेमिमीते—' विज्ञायनी ' इति ॥ शम्यया परेमियमाणा
भूमिरुच्यते । वित्तं धनमग्निच्छाणं, तस्यायनीं प्रापणीं त्वम् 'असि । एतेः करणे ह्युद्
(पा ३-३-११७) । ममामिप्राप्तिहेतुस्त्वमसि ॥

दक्षिणतो मिमीते—' तिक्तायनी ' इति ॥ तिक्तं तेजः । तिज निशाने । अग्नि-
च्छाणस्य तेजसो 'मे प्रापणी 'असि ॥

पश्चान्मिमीते—' अवतात् ' इति । 'अवतात् रक्षतात् तर्पयताद्वा । 'मा 'नायितम् ।

२० कर्तारि निष्ठा (पा ३-२-१०२) । नाथमानमग्निं याचमानं तवदानेनावतात् ॥

उत्तरतो मिमीते—' अवतात् ' इति ॥ 'अवतात् रक्षतात् 'मा 'व्यथितं भीतम् ।
किमत्राग्निर्लभ्यत उत न लभ्यत इति संशयेन भीतं चकितं वाऽग्निप्रदानेन रक्षतु ॥

पृक्वादृतोऽनुवाक उपसर्गोऽभिहितः । तत्र अभ्यनोपसर्हिने पृक्विज्ञात्पदपरिमितो योऽयं वेदि-
प्रवेशः स्वीकृतस्तस्य पूर्वभाग उत्तरवेदिर्दक्षिणोऽनुवाकऽभिधीयते ।

२५ विज्ञायनीति ॥ यौधायनः—' उत्तरेण वेदिं द्रव्येर्वा त्रिषु वा प्रथमेषु रूप्येनोदस्यावोक्ष्य
शम्यया च्चात्वाळं परेमिमीते । विज्ञायनी मेऽसीति पुरस्तादुदीचीनकुम्बयाऽन्तरतः हस्येनोदित्यति ।
तिक्तायनी मेऽसीति दक्षिणतःप्राक्कुम्बयाऽन्तरतः हस्येनोदित्यति । 'अवतात्मा नायितमिति पश्चादुदी-
चीनकुम्बयाऽन्तरतः हस्येनोदित्यति अवतान्मा व्यथितमित्युत्तरतःप्राचीनकुम्बयाऽन्तरतः हस्येनोदित्यति"
(बौधो ४-२) इति^१ । आपस्तम्बः—'अपरेण यथावदेवं संचरमवशिष्य वेद्यामुत्तरवेदिं वक्ष्यतां सोमे
करोति । अर्हायसीं पुरस्तादित्येके । तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाष शम्यया परिमिमीते । शम्ययामात्री
निरुद्धशुष्पग्रन्थोत्तरवेदिः । शम्यया पुरस्तादुदग्रमां निषाय हस्येनोदीचीमभ्यन्तरमुपल्लिखति विज्ञायनी
मेऽसीति । एवं दक्षिणतःप्राचीं तिक्तायनी मेऽसीति । पश्चादुदीचीमवतान्मा नायितमिति । उत्तरतः-
प्राचीमवतान्मा व्यथितमिति । उत्तरस्माद्वेद्येसादुदक्प्रथमे च्चात्वाळः । तमुत्तरवेदिषत् तूर्णीं शम्यया परि-
मितम् " (आपधो ४-३-१०-४-४-२) इति । अत्रोत्तरवेदेर्होवाकरो । महावेद्याः 'प्राग्मातो मृत्तिकाप्रदोपेण
निष्पापमानं पृक् आकारः । आपस्तम्बमते तद्विषया मन्त्रा उक्ताः । "मृत्तिका च्चात्वाळगतेति तद्विषयोऽपर
आकारः । तद्विषया यौधायनमते मन्त्राः ॥ हे उत्तरवेदे, त्वं मम 'विज्ञायनीं बह्विरूपस्य वित्तस्य
प्रापिका 'असि । तिक्तस्य 'बह्वितेजसो ज्वात्यरूपस्य प्रापिका 'असि । 'नायितं बहिष्यावकं
माम् 'अवतात् रक्ष । 'व्यथितं बहुपल्यमादीनं मां रक्ष ॥ मन्त्रान् व्याचिच्छयासुः शम्यया वेदिपरिमार्ण
विषाणुमाग्नयापिकया वेदिं प्रत्युज्ज्व प्रमह्यान् व्यापारजमभिघत्ते"—' वेद्यम् उत्तरवेदिः विरही रूपं
हृत्बोमवानन्तराऽपक्वयानिहन्ते ते देवा असम्यन्त यतरान् वा इयमुपावाहस्यन्ति न इदं भविष्यन्तीति

२० निरुद्धशुष्पग्रन्थोत्तरवेदिः । शम्यया पुरस्तादुदग्रमां निषाय हस्येनोदीचीमभ्यन्तरमुपल्लिखति विज्ञायनी
मेऽसीति । एवं दक्षिणतःप्राचीं तिक्तायनी मेऽसीति । पश्चादुदीचीमवतान्मा नायितमिति । उत्तरतः-
प्राचीमवतान्मा व्यथितमिति । उत्तरस्माद्वेद्येसादुदक्प्रथमे च्चात्वाळः । तमुत्तरवेदिषत् तूर्णीं शम्यया परि-
मितम् " (आपधो ४-३-१०-४-४-२) इति । अत्रोत्तरवेदेर्होवाकरो । महावेद्याः 'प्राग्मातो मृत्तिकाप्रदोपेण
निष्पापमानं पृक् आकारः । आपस्तम्बमते तद्विषया मन्त्रा उक्ताः । "मृत्तिका च्चात्वाळगतेति तद्विषयोऽपर
आकारः । तद्विषया यौधायनमते मन्त्राः ॥ हे उत्तरवेदे, त्वं मम 'विज्ञायनीं बह्विरूपस्य वित्तस्य
प्रापिका 'असि । तिक्तस्य 'बह्वितेजसो ज्वात्यरूपस्य प्रापिका 'असि । 'नायितं बहिष्यावकं
माम् 'अवतात् रक्ष । 'व्यथितं बहुपल्यमादीनं मां रक्ष ॥ मन्त्रान् व्याचिच्छयासुः शम्यया वेदिपरिमार्ण
विषाणुमाग्नयापिकया वेदिं प्रत्युज्ज्व प्रमह्यान् व्यापारजमभिघत्ते"—' वेद्यम् उत्तरवेदिः विरही रूपं
हृत्बोमवानन्तराऽपक्वयानिहन्ते ते देवा असम्यन्त यतरान् वा इयमुपावाहस्यन्ति न इदं भविष्यन्तीति

१. ५-निशाने; मे-निशाने ।

२-१. ५.३.पा.४- 'अवतान्मा....' इति 'नास्ति । २. ५.३- 'उत्तरवेदिम्' इत्याशयान्तं
'कर्तारि' । ३. आ-यामावे । ४. ५.३.पा-उप.मृत्तिका । ५. तं-यद्वेद्येनमः । ६. ५.३.क.पा-
बहिष्यावकं । ७. क.न.म२-विधते ।

उत्तरवेदिः]

विदेरग्निर्नामो नामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि

विदेः । अग्निः । नमः । नाम । अग्ने । अङ्गिरः । यः । अस्याम् । पृथिव्याम् । असि ।

आयुषा । नाम्ना । एति । इहि ।

चात्यालस्थे बर्हिषि रूपेण प्रहरति—' विदेः ' इति ॥ हे 'अग्ने' अङ्गिरः अङ्गनादिगुण-
युक्त । *अङ्गेरसुनि (उ ६३८) इरुडागमः । 'यः त्वम् 'अस्यां' पृथिव्याम् 'असि वर्तसे स त्वं
'विदेः वेदितुमर्हसि । कथम् ? 'नमः' नाम 'अग्निः अहम् इति । यद्वा—नामो नामान्तिस्त्वमसि,
एतद्वेदितुमर्हसि । वेत्तेरिडि विकृताण्यत्ययेन (पा ३.१.८५) शः । एवंनामानमग्निं यागस्मिद्वयर्थम्
आदातुं रूपेण बर्हिषि प्रहरामि । तस्मात् तन्नामाहमिति यत्ते वेदेन प्रयोजनवदेवेति अवश्यं त्वमेव
वेदितुमर्हसीत्यर्थः । 'नहनात् नमः (इ. उ ६६१) । तत्र पुरीषनद्धोऽग्निर्नम इत्येके' । लोक-
त्रयनद्धः सूक्ष्मोऽग्निरित्यपरे । पुरीषादाने' पृथिवीस्थस्य तस्याग्रेरादानं भवतीति तदर्थं मया रूपेण
बर्हिषि प्रहारः क्रियत इति ॥

पुरीषमादत्ते—' आयुषा ' इति ॥ हे अग्ने पार्थिव, 'आयुषा' अस्मभ्यं देवस्यायुषः साधनेन
'नाम्ना' नम इत्यनेन त्वया विदितेनोपलक्षितः 'आ' इहि आगच्छ । त्वामहं प्रहीतुमारम इति ॥

सायुषामन्त्रयन्त साऽप्रवीद्वरं धृषे सर्वान् मया कामान् व्यभवय पूर्वां तु माऽभेसाहुतिरभवत्ता इति
तस्मान्नुत्तरवेदिं पूर्वामन्त्रेण्युच्चारयन्ति वारेवृत्त इत्ये " (तैस ६.२.७) इति । अग्नौभयोरन्तरेण
इत्यभिधानात्तैभ्यो देवास्तुरेभ्य इति कथ्यते । ते देवास्तायुषामन्त्रयन्त प्राथितवन्तः । मया मन्त्रुमहेण
भ्रातृभ्यामिभवात् सर्वान् कामान् व्ययं व्यभवय विदेरेण प्राप्तवय, तदर्थं तु शाखाऽहुतिर्प्राधारणरूपा
पुष्पाभिर्हुता प्रणेष्यमाणादग्नेः पूर्वभाविनी मां व्यभवय विदेरेण व्याप्नोतु नामेवोद्दिश्य ह्ययताम् ।
सोऽर्थं वरः । यस्मात् वरो वृषः तस्मात् तथा व्याधारेयुः । तत्प्रकारस्तु 'सिंहरीरसि' इत्यादि-
मन्त्रप्राख्यायानावसरे' बध्यते ॥ विधत्ते—' शम्यया परि मिमीते मात्रैवास्य साऽयो युक्तेनैव युक्तमव
रुन्धे " (तैस ६.२.७) इति । "गदया सङ्घी" वादुपरिमिता शम्यया । तथा चतुर्दिक्षु उत्तरवेदिं
परिमिमीते । अस्या उत्तरवेदेः "सेयं भूमिः" शम्यया "परिमिता निर्णीता मात्रैव न न्यूना प्रहृष्टमसादि-
प्रचारस्य पर्याप्तरत्नात् । माप्यधिका यथाऽप्रचारानुपयुक्तभागस्याभावात् । किंतु युक्तेनैव योग्येनैवो-
त्तरवेदिप्रमाणेन योग्यफलं प्राप्नोति ॥ मन्त्रान् व्याधत्ते—' वितायनी मेऽसीत्याह विता देनानावत् तिका-
यनी मेऽसीत्याह तिकान् देनानावदवतान्मा नाधितमित्याह नाधितान् देनानावदवतान्मा व्यधितमित्याह
व्यधितान् देनानावत् " (तैस ६.२.७) इति । वितं बहिरूपम् । विषाधयेन एतात् पश्यन्तु वहिः
प्रापणेनेयमुत्तरवेदिरक्षत् । वितं यद्विन्वालरूपं तेजने तदर्थेन एतात् "वागकृन्तु ॥

विदेरिति ॥ बीधायनः—' अय चात्याले बर्हिर्निधाय तस्मिन् रूपेण प्रहरति विदेरग्निर्नामो
नामाने अङ्गिरो योऽस्यां *पृथिव्यामस्यायुषा* नाम्नेहीति । "तन् हस्तोत्तरवेद्यां निवपति यत्तेऽनाष्टदं नाम

*[अहत्तरितिरिडागमश्च " (उ ६८५) इत्यनेनापि अङ्गिरस्-शब्दः कियति । तथापि अङ्गिरस्-
शब्दस्य अलुदागतत्वं विचिन्त्य अनुबन्तत्वेन भट्टभास्करमिथैर्व्याख्यानः इति प्रतीयते ।]

२. तित्तं-यज्ञे । ३. म-नमनात् । ४. ति-इत्युच्यते । ५. तै. ति. म-पुरीषनामाग्रेः ।

६. आ. क- 'मिहीरमि' इत्यस्यानन्तरं 'महिपीरमि' । ७. इ. उ. पा. म२- 'व्याख्याने । १०-१०.
तै. म२-गदागमस्या । ११-११. इ. उ. तै. पा. म२-ना । १२. आ- 'परिमिता' नास्ति । १३. तै. म२-
यश्चकृन्तु । * [बीर्भासने 'पृथिव्यामसीत्यादय आयुषा'] । * [बर्हिर्भासने 'मय' नाम्नि] ।

यत् तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधेऽयं अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां* तृतीयस्यां*

पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत् तेऽनाधृष्टं नाम (१) यज्ञियं तेन त्वाऽऽ दधे

यत् । ते । अनाधृष्टमित्यना-धृष्टम् । नाम । यज्ञियम् । तेन । त्वा । एति । दधे । अने ।

अङ्गिरः । यः । द्वितीयस्याम् । तृतीयस्याम् । पृथिव्याम् । अंसि । आयुषा । नाम्ना । एति ।

५ इहि । यत् । ते । अनाधृष्टमित्यना-धृष्टम् । नाम (१) । यज्ञियम् । तेन । त्वा । एति । दधे ।

उत्तरवेद्यां निवपति—‘ यत्ते ’ इति ॥ हे अने, ‘ यत् ’ ते तव ‘ अनाधृष्टम् ’ अनभिभूतं

केनचिदपि राक्षसादिना, ‘ यज्ञियं ’ यज्ञाहं यज्ञसंपादनसमयं ‘ नाम ’ नम इत्येतत्, ‘ तेन त्वाम् ’ आ

‘ दधे ’ स्थापयामि । उत्तरवेद्यामाहवनीयधारणाय पुरीषात्मना त्वयैवायं धारयितुं शक्यते । न हि

त्वदन्यस्तद्वारयितुं समर्थः । तस्मादेतन्नाम विभ्रदुत्तरवेद्यामात्मनो महिमानमाहवनीयं धारयितुं

१० संहितो भूत्वा यज्ञं संपादयेति भावः । एवं द्वितीयं तृतीयं च करोति । ‘ विदेरग्निर्नभो नाम ’

इत्यादिकं सर्वत्रानुवर्तते । अयं तु विदोषः, द्वितीयपर्याये— ‘ अने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां

पृथिव्यामसि ’ इति भवति । द्वितीया पृथिवी अन्तरिक्षम् । तृतीये तु—‘ अने अङ्गिरो यस्तृतीयस्यां

पृथिव्यामसि ’ इति । तृतीया पृथिवी बुलोकः । पृथुत्वात् पृथिवी । समानमन्यत् । “ विदेरग्निर्नभो

नामाग्ने अङ्गिर इति त्रिहरेति ” (तैसं ६.२.७) इति ब्राह्मणम् ॥

१५ यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधे इति ” (औश्री ४.२) इति । आपस्तम्बस्त्वैकमन्त्रवामाह—“ तूर्णां जायदूर्णं

प्रिवितस्त्वि ” वा सात्वोत्तरवेद्याय पांसुत् “ हरति विदेरग्निरिति ” (आपश्री ७.४.२) इति ॥ विदेः

उत्तरवेदेः संवग्धी यः ‘ अग्निः ’ तस्य ‘ नभः ’ इत्येतत् ‘ नाम । अङ्गानां स इत्यङ्गिरःशब्दस्य निर्वचनम् ।

तथा च छन्दोगः प्राणोपास्त्रावामनन्ति—“ दत्तमु प्वाऽऽङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यज्ञसः । तेन ” (छां०

१.२.१०-११) इति । ब्राह्मणेयिनोऽप्यधीयते—“ सोऽथास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां (हि) रसः ”

(छु० १.३.१९) इति । अयं चाग्निः सोमाहुत्याधारत्वात् गार्हपत्यदक्षिणाम्याघङ्गानां ‘ मध्ये सारः ।

२० हे ‘ अङ्गिरः ’, ‘ यः ’ त्वम् ‘ अस्यां ’ चात्वात्तत्तदधृष्टायां ‘ पृथिव्याम् ’ ‘ असि ’ वत्तंसे स त्वमायुष्यदेन नभो-

माग्ना सहित ‘ एहि उत्तरवेद्यामागच्छ । ‘ यत् ’ तव ‘ अनाधृष्टं ’ केनाप्यतिरस्कृतं ‘ नाम ’ यज्ञसंबद्धं ‘ तेन

नाम्ना ’ प्यवहस्य त्वामुत्तरवेद्याम् ‘ आ ’ दधे ॥

अत्र इति ॥ वीधायनः—“ द्वितीयं प्रहरति विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां

पृथिव्यामसीति । आदत्त आयुषा नाम्नेहीति । इत्योत्तरवेद्यां निवपति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वा

२५ दधे इति । तृतीयं प्रहरति विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिरो यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसीति । आदत्त आयुषा

नाम्नेहीति । इत्योत्तरवेद्यां निवपति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वा दधे इति । तूर्णां चतुर्थे हरति

सह अर्धित ” (औश्री ४.२) इति । आपस्तम्बः—“ एतेनैव यो द्वितीयस्यामिति द्वितीयं यस्तृतीय-

‘ स्थापयति तृतीयम् । तूर्णां चतुर्थं ‘ हत्वा ” (आपश्री ७.४.४-५) इति । अत्र ‘ अने अङ्गिरो यो

उत्तरवेदिः]

सिंहीरसि महिषीरस्युरु प्रथस्योरु ते यज्ञपतिः प्रथतां
ध्रुवाऽसि देवेभ्यः शुन्धस्व

सिंहीः । असि । महिषीः । असि । उरु । प्रथस्व । उरु । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञ-पतिः ।
प्रथताम् । ध्रुवा । असि । देवेभ्यः । शुन्धस्व ।

पुरीषं संप्रयौति—‘सिंहीः’ इति ॥ हे उत्तरवेदे, ‘सिंहीः’ असि । सहनाद् सिंहीः ५
शत्रूणामभिभवित्रीति । हिनस्तेर्वाऽऽयन्त्विपर्ययः (नि ३-१८) । सिंहीरूपं कृत्वा वा सिंहीः ।
ब्राह्मणं च भवति—‘तेभ्य उत्तरवेदिः सिंही रूपं कृत्वा’ (तैस ६-२-७) इत्यादि । व्यत्ययेन
(पा ३-१-८५) “ हल्ङयाभ्यः ” (पा ६-१-६८) इति सुलोपो न प्रवर्तते । किंच
‘महिषीः’ असि महती महनीया वा । “ अविमद्योष्टिपच् ” (उ ४८) । महति वा यागे
सीदतीति महिषी । पृषोदरादिः (पा ६-३-१०९), पूर्ववत्, सुलोपाभावः (पा ३-१-८५ ; १०
६-१-६८) । यस्मादीदृशो लभसि, तस्मात् त्रिलोकान्निभिः पुरीपरूपत्वां संप्रयौतीति ॥

प्रथयति—‘उरु’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैस १-१-८) ॥

स्फ्येन दृढीकरोति—‘ध्रुवासि’ इति ॥ ‘ध्रुवा निधत्वा’ असि, भवेत्यर्थः । लेटि
लोपाभावे रूपम् (द्र. पा ३-४-९७) ।

अद्विरयोक्षति—‘देवेभ्यः’ इति ॥ देवायं ‘शुन्धस्व शुद्धा भव । शुन्ध शौचकर्मणि १५
श्रुतादिराश्रयीयः ॥

द्वितीयस्याम्’ इत्यान्तातो द्वितीयमन्त्रः, तस्याऽऽदौ ‘विदेः’ इत्यादिरनुपज्यते । अवसाने च ‘तृथिव्याम्’
इत्यादिरनुपज्यते । ‘तृतीयस्याम्’ इत्यादिभ्रममन्त्रः, तस्य ‘विदेः’ इत्यादिरेवानुपज्यते । चास्यान्-
स्थितायाः तृथिव्या भद्रभेदेन द्वितीयत्वं तृतीयत्वं च द्रष्टव्यम् ॥ विधत्ते—“ विदेरभिर्भो नामाग्रे अद्विर
इति शिंदरति स एषैव लोकप्रभवस्तानेयाव रुधे तूर्णां चतुर्ध्रं हरति अनित्यतमेवार रुधे ” २०
(तैस ६-२-७) इति । लोकप्रवर्तिनां त्रयाणामग्नीनामगरोपाय त्रिहरणमेतद्देवकर्तृति निश्चित्य
चतुर्भुजशय्येतानि रत्नस्याग्निसामान्यस्वावरोधाय तूर्णां हरणम् ॥

सिंहीरसि । बोधायन—“ अथाऽऽवर्षुदत्तरवेदे पुरीषं संप्रयौति सिंहीरसि महिषी-
रसोति ” (बौध्रा ४-२) इति । संप्रयौति मिथयति । आप्तमन्त्रः—“ सिंहीरसीरस्युत्तरवेदां निप्रपति ”
(आपध्या ७-४-३) इति ॥ वेदेः सिंहीरस्यत्वं दर्शयति—“ सिंहीरसि महिषीरसीरसाद् सिंहीरसीया रूपं २५
कृत्योभयानन्तराऽप्यग्न्यातिष्ठ ” (तैस ६-२-७) इति । “ महिषीः महती महनीया वा ” । ब्राह्मणान्तरे
वा “ महिषीजातित्वं द्रष्टव्यम् ॥

उचिंति ॥ कत्यः—“ उरु प्रथस्योरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति प्रथयित्वा ध्रुवाऽसीति नाम्पया
संहत्य ’ देवेभ्यः शुन्धस्वस्वद्विरयोक्ष ’ देवेभ्यः शुन्धस्वेति मिंकेताभिरवर्तीयं ” (आपध्या ७-४-५) इति ॥

१९-१९. आ. हा—महिषीमहनीया; म२—महिषीमहतीमहनीया वा । २०. सं. म२—महिषजाति- ३०
रूपम् । ‘ आपध्याये ’ संहत्य ’ इत्युत्पत्त्यन्तरे ’ देवेभ्यः कर्परत्वेतिमन्त्रः । २१. आ. पा. हा—प्रोदय ।

देवेभ्यः शुम्भस्वेन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः

पातु प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पातु विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पातु

देवेभ्यः । शुम्भस्व । इन्द्रघोष इतिन्द्र-घोषः । त्वा । वसुभिरिति वसु-भिः । पुरस्तात् । पातु ।

मनोजवा इति मनः-जवाः । त्वा । पितृभिरिति पितृ-भिः । दक्षिणतः । पातु ।

५ प्रचेता इति प्र-चेताः । त्वा । रुद्रैः । पश्चात् । पातु । विश्वकर्मेति विश्व-कर्मा ।

त्वा । आदित्यैः । उत्तरत इत्युत्-तरतः । पातु ।

सिकतामित्युप्रकिरति—' देवेभ्यः ' इति ॥ देवाय 'शुम्भस्व शोभय उज्ज्वला भव । शुभ शुम्भ शोभनार्थे ॥

उत्तरवेदेः प्राग्भागं प्रोक्षति—' इन्द्रघोषः ' इति ॥ इन्द्रस्य घोषः 'इन्द्रघोषः स्तनयिलुः,

१० स 'वसुभिः सह त्वां 'पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि 'पातु रक्षतु । अनेन प्रोक्षणेन हे उत्तरवेदे, त्वदीयं पूर्वभागं पातु ॥

दक्षिणभागं प्रोक्षति—' मनोजवाः ' इति ॥ मनसो 'जव इव जवो वेगो यस्य स

'मनोजवाः यमः । तस्य हि मनस इव जवो भवति । जवतेऽसुनि (उ ६३८) जवः । सः 'पितृभिः सह त्वां 'दक्षिणतः 'पातु त्वदीयं दक्षिणभागं पातु ॥

१५ पश्चिमभागं प्रोक्षति—' प्रचेताः ' इति ॥ प्रकृष्टचेताः प्रकृष्टविज्ञानो वरुणः । स 'रुद्रैः सह त्वां 'पश्चात् 'पातु पश्चाद्भागं पातु ॥

उत्तरभागं प्रोक्षति—' विश्वकर्मा ' इति ॥ विश्वानि कर्माण्यस्मिन्निति 'विश्वकर्मा त्वष्टा । लोकपालाधिकारादैश्वर्यगो वा । " बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् " (पा ६.२.१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । स 'आदित्यैः सह त्वां 'उत्तरतः 'पातु तत्रोत्तरभागं पातु । " क्षुरा

२० वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त " (तैसं ६.२.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

'प्रयस्य प्रसर । 'क्ष्वा इडा । 'शुम्भस्व शुद्धा भव । 'शुम्भस्व शोभिता भव ॥ व्याचक्षणेन क्रमेण विधत्ते— " उह प्रयस्वोह ते यत्पतिः प्रयतामित्याह यत्प्रमानमेव प्रजया पशुभिः प्रययति ध्रुवासीऽस्ति सः इति धृत्यै देवेभ्यः शुम्भर देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यव चोक्षति प्र च किरति शुद्धये " (तैसं ६.२.७) इति ॥

२५ इन्द्रघोष इति ॥ कल्पः— " प्रोक्षणीमितरवेदिं प्रोक्षति । इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातिवति पुरस्तात् । मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातिवति दक्षिणतः । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पातिवति पश्चात् । विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पातिवत्युत्तरतः " (बौधो ४.२-३) इति ॥ इन्द्रघोषादिनामका देवाः परिपृदास्तत्रुचरा वस्वादिगणाः सैर्भजेः संहितास्ते देवाः पान्तु ॥ " पुरस्तात् " इत्यादिदिग्वाचकशब्द-प्रयोगेण दिग्दशानुष्ठिकं प्रोक्षणमित्याह— " इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातिवत्याह दिग्म्य एतेनां प्रोक्षति " (तैसं ६.२.७) इति ॥ प्रोक्षणं विधानं प्रस्तौति— " देवाः श्वेदुत्तरवेदिदशवायतीहैव वि जयामहा इत्यमुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तात्पानुदत मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः पश्चात् विश्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतः " (तैसं ६.२.७) इति । अपक्रम्य देवामुरसेतयोर्मध्ये

उत्तरवेदिः]

सिंहीरीसि सपत्नसाही स्वाहा सिंहीरीसि सुप्रजावनिः स्वाहा
सिंही(२)रीसि रायस्पोषवनिः स्वाहा

सिंहीः । असि । सपत्नसाहीति सपत्न-साही । स्वाहा । सिंहीः । असि । सुप्रजावनिरिति
सुप्रजा-वनिः । स्वाहा । सिंहीः (२) । असि । रायस्पोषवनिरिति रायस्पोष-वनिः । स्वाहा ।

उत्तरवेदिमन्त्रया व्याधायति—'सिंहीः' इति पञ्चमिः ॥ तत्र दक्षिणेऽस्ते—'सिंहीः' ५
त्वम् असि सपत्नसाही सपत्नानां शत्रूणामभिवित्री । स्वाहा सुहृत्, तवेदमस्तु ॥ उत्तरस्यां
श्रोण्याम्—'सिंहीः' त्वम् असि सुप्रजावनिः शोभनानां प्रजानां संभक्त्री त्वमसि । "छन्दसि
वनसन्" । (पा ३-२-२७) इतीन् ॥ दक्षिणस्यां श्रोण्याम्—'सिंहीः' त्वम् असि रायस्पोषस्य
धनपुष्टेः संभक्त्री त्वमसि । छन्दसः पष्ठषा अलुक् । "पष्ठषाः पतिपुत्र" (पा ८-३-५३) इति
सत्वम् ॥ उत्तरेऽस्ते—'सिंहीः' त्वम् असि आदित्यवनिः अदितिपुत्राणां संभक्त्री ॥ मध्ये— १०
'सिंहीः' त्वम् असि सा त्वम् आ वह देवान् यजमानाय यजमानार्थम् । कीदृशाप ? देवयते
देवान् कामयमानाय । देवानात्मन इच्छतीति क्यच् (पा ३-१-८) । "न छन्दस्यपुत्रस्य" (पा ७-४-३५) इतीत्वाभावो दीर्घश्च निषिध्यते । "शतुरुन्मः" (पा ६-१-१७३) इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । "सोत्तरवेदिरमवीत्" (तैसं ६-२-८) इत्यादि आक्षणम् ॥

विष्ण्वीमत्तरवेदिं यदा देवा उपामन्त्रयन्त तदानीमसुरा एवमथिन्तवन् । येषां देवानुपावर्तत तदा त १५
एव विजयेरन् । तस्मादिदं इदानीमेव तदुपावर्तनात् प्रागेव देवान् विजयामह इति विचिन्त्य वज्रमुद्यत्य
देवावभिहृदय प्रहृष्टमागताः । तानसुरानिन्द्रोपादयो दिग्भ्योऽपानुवन् ॥ विधत्ते—“यदेवमुत्तरवेदिं
प्रोक्षति दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृभ्यान् प्र शुदते” (तैसं ६-२-७) इति ॥ प्रोक्षणोपस्य निनयनं
विधत्ते—“इन्द्रो यतीन्सप्तदशवृकेभ्यः आयच्छत् तान् दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन् परमोक्षणीनामुच्छिष्येत
तदक्षिणत उत्तरवेद्ये नि नयेयदेव तत्र हूँ तत्तेन शमयति” (तैसं ६-२-७) इति । यतयो देवान् हन्तुं २०
सर्वदा प्रयत्नमाना उत्तमाश्रमेण प्रच्छन्नेषां असुरास्तान् हत्वा सप्तदशवृकेभ्यः शम्यो दत्तवान् ॥
निनयनकाले ध्यानं विधत्ते—“यं द्विष्यात् तं ध्यायेत् शुचैरेनमर्षयति” (तैसं ६-२-७) इति । शुचा
शोकेनार्पयति योजयति ॥

सिंहीरीसीति ॥ कथम्—“अथैवाऽहिरण्यमन्तर्घायादणया पञ्चद्वीहेन व्याधायरपति । सिंही-
रसि सपत्नसाही स्वाहेति दक्षिणेऽस्ते । सिंहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहेत्युत्तरस्यां श्रोण्याम् । सिंही- २५

६. तै. ति—स्वाहुतम् । ७-७. मै—शोभनानायपत्न्यानां संभक्त्री; पं—शोभमानानां प्रजानां
संभवित्री ।

२२. इ.उ.पा.मां.हा—'अभिन्ध्य' नास्ति । २३. आ.पा.हा—'आरण्येभ्यः' नास्ति; ६-
आरण्यम् ।
तैसं २१॥

सि०हीरस्यादित्यवनिः स्वाहा सि०हीरस्या

यह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहा भूतेभ्यस्त्वा

सि०हीः । असि । आदित्यवनिरित्यादित्य-वनिः । स्वाहा । सि०हीः । असि । एति । यह ।

देवान् । देवयत इति देव-यते । यजमानाय । स्वाहा । भूतेभ्यः । त्वा ।

५ चुचमुद्गृह्णाति—'भूतेभ्यः' इति ॥ सर्वभूतार्थं त्वामुद्गृह्णामि । यागसाधनद्वारेण सर्वभूतार्थतोद्ग्रहणस्य । "य एव देवा भूताः" (तैस ६.२.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१० रसि रायस्योपवनिः स्वाहेति दक्षिणस्याः श्रोण्याम् । सि०हीरस्यादित्यवनिः स्वाहेत्युत्तरेऽऽसे । सि०हीरस्या वह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहेति मध्ये " (आर्था ४.२) इति ॥ हे उत्तरवेदं, त्वं "सिहीरस्य-धारिणी" असि । सपत्नसाही वैरिघातिनी । सुप्रजावनिः शोभनापत्यभृत्यप्रदा । रायस्योपवनिः पश्चादिधनसमृद्धिदा । आदित्यवनिः "भूमिसंयन्त्रप्रतिष्ठाप्रदा । देवयते देवानिच्छते यजमानाय देवान् आ नय, तवेदं हुतमस्तु ॥ उत्तरवेदेवरवाक्यमनुसृत्य एकैकं कामं एकैकाहुत्या प्राप्नुवन्नित्येतं मन्त्रमुचितमर्थं दर्शयति—"सोत्तरवेदिदमवीन् सवान् मया कामान् व्यभवयति ते देवा अकामयन्ता-सुरान् आरुष्यान्मभि अवेमेति तेऽनुहुयुः सि०हीरसि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसुरान् आरुष्यान्मभ्यभवन् तेऽ-सुरान् आरुष्यान्मभिभूषाकामयन्त प्रजां विन्देमहीति तेऽनुहुयुः सि०हीरसि सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजाम-विन्दन्त ते प्रजां वित्वाऽकामयन्त पशून् विन्देमहीति तेऽनुहुयुः सि०हीरसि रायस्योपवनिः स्वाहेति ते पशून्विन्दन्त ते पशून् वित्वाऽकामयन्त प्रतिष्ठां विन्देमहीति तेऽनुहुयुः सि०हीरस्यादित्यवनिः स्वाहेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां वित्वाऽकामयन्त देवता आशिष उपेयामेति तेऽनुहुयुः सि०हीरस्या वह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपाऽऽयन् " (तैस ६.२.८) इति । "आशिष इष्यमाणा" हविःस्वीकारिणीदेवता उपेयाम प्राप्नुयाम इति कामयमाना यष्टारस्तं देवाश्चरमाहुत्या तयैव प्राप्नुवन् । कर्मफलानि याऽयाऽऽशीःशब्देनोच्यन्ते ॥ आहुतिसंख्या विधत्ते—"पञ्च कृत्वो ष्यापारयति पञ्चाक्षरा पठतिः पाह्यो पश्यो यज्ञमेवाव लभ्ये " (तैस ६.२.८) इति ॥ "गुणे विधत्ते—"अक्षया ष्यापारयति तस्मादक्षया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै " (तैस ६.२.८) इति । अक्षया यज्ञनाला । दक्षिणेऽऽसे उत्तरश्रोणिरित्यादिका ब्रह्मणः । पशवः शयनकाले पादाद्यङ्गानि यज्ञस्तेन प्रहरन्ति संकोचयन्ति । अत आहुतिवह्नये प्रतिष्ठित्यै भवति ॥

२५ भूतेभ्य इति ॥ कल्पः—"भूतेभ्यस्त्वेति चुचमुद्गृह्ण " (आर्था ७.५.५) इति ॥ हे उहूः, रान् भूतेभ्यः चिरन्तनेभ्यो देवेभ्य उद्गृह्णामि ॥ विधत्ते—"भूतेभ्यस्त्वेति चुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषां तज्ज्ञागर्भ्य तानेव तेन प्रीणयति " (तैस ६.२.८) इति । भूतोद्देशेन चुचमुद्ग्रहणे सत्कृताः सन्तः प्रीयन्ते ॥

३० २४. आ.क.म२-सिद्धम् । २५. आ.हा-भूतिसंयन्त्र । २६-२६. इ.उ.पा.भा.हा-आशिष्यमाणा । २७. इ.उ.हा-आहुत्या संख्याम्; पा.भां-आहुत्या संख्याम्; २८. क.तं.म२-गुणान्तरम् ।

उत्तरवेदिः]

विश्वायुरिति पृथिवीं दृष्ट्व ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वाच्युताक्षिदसि दिवं
दृष्ट्वाग्नेर्मस्मात्पुनः पुरीषमसि ॥ १२ ॥

[नामं सिन्हीः पञ्चत्रिंशच्च]

विश्वायुरिति विश्व-आयुः । असि । पृथिवीम् । दृष्ट्व । ध्रुवक्षिदिति ध्रुव-क्षि । असि ।
अन्तरिक्षम् । दृष्ट्व । अच्युताक्षिदित्यच्युत-क्षि । असि । दिवम् । दृष्ट्व ।
अग्नेः । भस्म । असि । अग्नेः । पुरीषम् । असि ॥ १२ ॥

[तैस १.२.८; कासं २.९; कपि २.३; वासं ५.९-१३]

पौतद्वान् परिधीन् परिदधाति । “अग्नेन्नयो ज्यायांसो भ्रातर आसन्” (तैसं ६.२.८)
इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र मध्यमे परिदधाति—‘विश्वायुः’ इति ॥ विश्वमायुर्जीविनमन्नं वा
अस्मिन्निति यागसाधनद्वारेण तादृशः ‘असि, स त्वं पृथिवीं दृष्ट्व इदमग्निधारणसमयां कुरु ॥
दक्षिण परिदधाति—‘ध्रुवक्षि’ इति ॥ ध्रुवे निश्चलेऽन्तरिक्षे क्षियतीति ‘ध्रुवक्षि’, तादृशः १०
‘असि । स त्वमन्तरिक्षे वसन् अन्तरिक्षं दृष्ट्व ॥

उत्तरं परिदधाति—‘अच्युतक्षि’ इति ॥ अच्युतेऽविनष्टे दिवि क्षियतीति ‘अच्युतक्षि’ ।
“स त्वं दिवं दृष्ट्व ॥

संभारान्निवपति—‘अग्नेः’ इति ॥ ‘अग्नेः’ भस्म दीप्तिसाधनं त्वम् असि । भस्म भर्त्सन-
दीप्तयोः । अग्नेः ‘पुरीष पूरणं प्रीणनं वा त्वम् असि । तस्मादग्निं भासय पूरय प्रीणय वा । १५
“यदेतान् संभारान् संभरति” (तैसं ६.२.८) इति ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीये द्वादशोऽनुवाकः ॥

विश्वायुरिति ॥ कल्पः—“अथ पौतद्वान् परिधीन् परिदधाति । विश्वायुरिति पृथिवीं दृष्ट्वेति
मध्यमम् । ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वेति दक्षिणम् । अच्युताक्षिदसि दिवं दृष्ट्वेत्युत्तरम्” (बौध् ४.३) इति ॥
हे मध्यमपरिधे, त्वं दृष्ट्वाग्नेः प्रदः ‘असि, पृथिवीं दृष्ट्व इदं कुरु । हे दक्षिणपरिधे, त्वं स्थिरनिवासः ‘असि । २०
हे उत्तरपरिधे, त्वमविनष्टनिवासः ‘असि ॥ विधत्ते—“पौतद्वान् परिधीन् परिदधातवेषां लोकानां
विधत्स्व” (तैसं ६.२.८) इति । परिधित्रयेण त्रयो लोका विधूता भवन्ति । “पौतद्वान् परिदधातः ॥

अग्नेरिति ॥ कल्पः—“अयातिशिष्टान् संभारान्निवपति ” गृह्यसु सुगन्धितेजसः शुद्धा-
मूर्णान् रतुकामग्नेर्भस्मारयन्तेः पुरीषमसीति” (बौध् ४.३) इति ॥ हे संभारस्वरूप, त्वम् अग्नेः
भासकं पूरकं च ‘असि ॥ संभारान् विधातुं प्रसीति—“अग्नेन्नयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् ते २५

८-८, पं-तादृशः स त्वम्; तं-ति-तादृशः असि स त्वम् ।

२९. इ.उ.पा.भां.हा-पौतद्वान् । ३०. इ.उ.क.पा.हा-गृह्यसु ।

[उत्तरपेदिः]

- देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरविमेदित्ये वाव स्य आर्तिमाऽऽरिष्यतीति 'स निलायत ॥ यां वनस्पतिष्वयसत्तां पृथुद्रौ यामोपधीषु ताः सुगन्धितेजने यां पशुषु तां पेतवस्यान्तरा शृङ्गे तं देवताः प्रपमैच्छन् समन्वविन्दन् समवुबन् उप न आ वर्तस्व हव्यं नो नहेति सोऽग्नीद्वरं वृणं यदेव गृहीतस्या-
हुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दात् तन्मे भ्रातृणां भागधेयमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि
५ स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति सोऽमन्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वं भ्रातरः प्रामेपतास्यानि शातया इति स यान्यस्थान्यशातयत तत् पृथुद्रवभवचन्माऽसमुपशृत् तद्गुल्गुल " (तैसं ६.२.८) इति ।
भ्रातरो हविवेहनप्रयासेन यथा कृता इत्यमेव स्यः^{११} अन्यः अपि श्रुतिं^{१२} प्राप्स्यतीति भीतोऽग्निनिगूढो वनस्पत्योपधिपशुष्वेकैकां रात्रिमवसत् । देवदारुशृङ्गे सुगन्धयुक्तकृणं पेतस्व^{१३} मेपस्य^{१४} शृङ्गयोर्मध्ये च क्रमेण तं वसन्तं देवा हविवेहने प्रेरयितुमैच्छन् । तमन्विष्यालभन्त । सुगुद्गृहीतस्य हवियो यल्लेशरूपं
१० होमात् पूर्वं परिधिभ्यो बहिः हविः स्कन्देत् स भ्रातृभ्योऽस्त्विति^{१५} अग्नेर्वहः । अस्थन्वन्तः^{१६} त्वगस्थि-
मांसोपेताः प्रामेपत कृतास्त्रीयान्यस्थीनि मांसानि च शातये परित्यजानि ।^{१७} परित्यक्तानि तानि पृथु-
गुल्गुल्वमवसत्^{१८} ॥ विधत्ते—“ यदेतामसंभारान् संमरस्यग्निमेव तत् सं भरति ” (तैसं ६.२.८)
इति ॥ मन्त्रगतैः पुरीषशब्देन संभाररूपं बद्धिपूर्णं विवक्षितमित्याह—“ अग्नेः पुरीषमस्तीत्याहामेवेतन् पुरीषं यत्संभाराः ” (तैसं ६.२.८) इति ।^{१९} गुल्गुलुसुगन्धितेजःशृङ्गोणांस्तुकाः संभाराः ॥ किंच देवदारु-
१५ परिधिरूपेण बद्धिमा भ्रातरोऽस्य संनिधीयन्त इत्याह—“ अथो खल्लाहुरेते धावन्तं ते भ्रातरः परि शेरे यत् पौतुद्रवाः परिधय इति ” (तैसं ६.२.८) इति । पुनमाग्निं परितः शेरेते ॥

अत्र^{२०} विनियोगसौमहः—

= वित्तोत्तराख्येधर्मं चतुर्भिः परितो लिखेत् ।

विदेक्षिभिर्हेतु पांसून् सिः शीर्षां विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥

२०

उरु प्रथयते वेदिं ध्रुवा सहस्य शम्भया ।

द्वेव प्रोक्ष्य तथा देवं सिकताऽप्रावकीर्यते ॥ २ ॥

इन्द्र प्रोक्ष्य चतुर्दिक्षु सिः शीर्षसद्वये तथा ।

श्रोणिद्वये च मध्ये च व्याघारयति पञ्चभिः ॥ ३ ॥

भूतेभ्यः कुचमुद्गृह्य विश्वा परिधयक्षयः ।

२५

अग्नौ संस्थाप्य संभारान् मन्त्राः पद्विंशतिमताः ॥ ४ ॥ इति ॥

• मात्र विशेषमीमांसा ॥ नापि छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

३१. आ. पा -- सः; क-अय । ३२. इ.उ. पा. भा-प्राप्स्यामीति । ३३. तं. म२-“ पेतवस्य ”

३० नास्ति । ३४. इ.उ. पा. भा. हा-“ मेपस्य ” नास्ति । ३५-३५. इ.उ. पा. भा. हा-“ अमेवः । अस्थन्वन्तः ” नास्ति । ३६-३६. इ.उ. पा. भा. म२-“ परित्यक्तानि...अमवताम् ” नास्ति । ३७. इ.उ. पा. भा. हा-
गुल्गुल । ३८. आ. क-अय ।

हविर्धानम्]

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियोः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपश्चितः ॥

वीतिः । होत्राः । दधे । वयुनाविदिति वयुन-वित् । एकः । इत् ।

मही-। देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिरिति परि-स्तुतिः ।

शाखामुखीये सावित्रं जुहोति-“युञ्जते” इति जगत्या ॥ “युञ्जते” मनः विषयेभ्यः प्रत्या-
हृत्य इष्टे विषये स्थापयन्ति । “उत अपि च, “विषः च युञ्जते यागादिलक्षणाणि कर्माणि कुर्वते ।
यद्वा-धियः प्रज्ञाः धर्मार्थकाममोक्षविषयाः युञ्जते भावयन्ति । यद्वा-धिय इतीन्द्रियाण्युच्यन्ते,
तानि युञ्जते इष्टे विषये प्रवर्तयन्ति, अनिष्टेभ्यश्च निवर्तयन्ति । “विप्राः मेधाविनः “विप्रस्य
मेधाविनः “बृहतः यज्ञमानस्य संबन्धिनः “विपश्चितः पण्डिता ऋत्विजः । “बृहन्महतोरुपसंख्यानम्” १०
(पा ६-१-१७३ वा. १) इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । एवमेतत्कुर्वाणा बृहतो विपश्चितो भवन्ति ।
“एक” इत् एक एव, “वयुनावित् वयुनानां ज्ञानोपायानां वेदिता । “अन्वेषामपि दृश्यते”
(पा ६-३-१३७) इति दीर्घत्वम् । वयुनावित् एक एव “होत्राः स्तुतिच्छाणा वाचः “वि, “दधे
विदधाति विविधमुत्पादयति । छान्दसो लिट् । यद्वा-होत्राः ऋत्विग्विशेषान् होमस्य कर्तृन्
मैत्रावरुणादीन् विदधाति, विभज्य स्थापयति । “युञ्जते मनश्च धियश्च “युञ्जानाः । एतत्तु न १५
कर्तुं सैव शक्नुवन्ति । एक एव वयुनाविदेकविधं कर्तुं शक्नोतीति कारणमाह-“मही महती
महनीया खलु “देवस्य “सवितुः “परिष्टुतिः परितः सर्वतः रूपकर्मबान्धवाप्यवसायेन कर्तुं न
शक्यते, तस्मादेक एव वयुनाविद् होत्रा विधातु शक्नोति । तस्मात् महानय देव इति सवितुः
प्रशंसा । तस्मै सवित्रे इदं स्वाहुतमस्त्विति । अन्य आह-“मेधाविनो यज्ञमानस्य संबन्धिनो
विपश्चितो विप्रा युञ्जते । एक एव वयुनाविद् होत्रा विदधाति । सा खलु सर्वा देवस्य सवितुः महती २०
परिष्टुतिः सर्वतः प्रस्तुतिः प्रेरणेति यावत् । तस्मात्तदनुज्ञाता वयमिदं कर्माभिमामहे इति भावः ।
“तादौ च” (पा ६-२-५०) इति परे प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

द्वादशोऽनुवाक उत्तरवेदिरभिहितः । तस्मात्प्रपन्नं हविर्धानं प्रथोऽनुवाकेऽभिधीयते ॥

युञ्जत इति ॥ कल्पः-““गार्हपत्य आज्यं विलम्ब्योत्पद्य भुवि, चतुर्गृहीते गृहीतवा दान्या-
मुसीये सावित्रं जुहोत्यन्यारण्ये यज्ञमाने युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । २५
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहेति” (ब्राध्या ६-२४) इति । होमार्थं
स्वाहाशब्दोऽप्याहृतः ॥ “विप्रस्य माहात्म्यं यज्ञमानस्य संबन्धिनः “विप्राः माहात्म्या ऋत्विजः “मनः
“युञ्जते लौकिकचिन्ताभ्यां मनो निधाय यज्ञचिन्तायां तत् प्रथमं निधमयन्ति । ततः “धियः इन्द्रियाण्यपि

१. मे-शामिनम् । २. तं. नि. पं-युञ्जताम् । ३. तं. ति-युञ्जताम्; पं-युञ्जतां मनः ।

सुवाग्देव दुर्या२ आ वद देवश्रुतौ देवेष्वा घोषेयामा

सुवागिति सु-वाक् । देव । दुर्यान् । एति ॥ वद ।
देवश्रुताविति देव-श्रुतौ । देवेर्षु । एति । घोषेयाम् । एति ।

अश्वेत्सर्वेने जपति—‘सुवाक्’ इति ॥ हे देव देवनशील, अश्वेषु सुवाक् शोभनवाक्

१५ भूत्वा दुर्यान् गृहान् यजमानस्य संवन्धिनः आ वद आमिमुख्येन वद । कत्याणीं गृहाणां
शान्तिकरी वाचं वदेत्यर्थः । “नञ्सुभ्याम्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
सुवागिति । दुर्यान् इति नकारस्य पूर्ववत् रुत्वादि (पा ८.३.९, ३, १७, १९) । “वरुणो वा एष
दुर्यागुभयतो वदो वदक्षः” (तैसं ६.२.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ अथ “देवश्रुतां देवेष्वाघोषेयाम्”
इत्यस्य द्विपचनान्तत्वात् पूर्व्येण संवन्धः । आचार्यवचनाच्च—“सुवाग्देव दुर्या२ आ वद” इत्येव

१० यज्ञार्थेषु स्वस्वव्यापारेषु नियमयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य ? गृहतः विपश्चितः । अधीतवेदत्वात्
११ गृहत्वम्, अर्थाभिज्ञत्वात् विपश्चित्वम् । कीदृशा विप्राः ? होत्राः होमकर्तारः । तदिदं विप्राणां मनो-
नियमनादिसामर्थ्यम् एकः इत् वि दधे एक एव ससर्ज । कीदृश एकः ? व्युत्पादित् मार्गात् वेति
सर्वज्ञ इत्यर्थः । न चैकस्य सर्वज्ञस्यै विरमेतव्यम् । यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्गमिणः देवस्य परिश्रुतिः
सर्ववेदोक्तस्तुतिः । मही महती । तथा चाऽऽध्वर्णिना अधीयते—“यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः”

१५ (मुञ्ज १.१.९) इति । वाजसनेयिनश्च—“स एष सर्वज्ञेशानः” सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रयास्ति
पदिदं किंच (मुञ्ज ५.६.१) इति । केताश्वतराश्च—“पराऽस्य शक्तिर्विविधैव धृत्यै स्वाभाविकी
ज्ञानबलक्रिया ॥” (श्वेद, ६.८) इति । एवं सर्वत्रोदाहार्यम् ॥ एते मन्त्रं विनियोज्यमुपोद्घातरत्नेनानुष्ठेयं
विधत्ते—“यद्धमव स्यति वरुणपाशादिवने मुञ्चति प्र णेनेति मेध्ये एवैने करोति” (तैसं १.२.९)
इति । हविर्धाननामकयोः शकटयोः यदक्षं पूर्व यद्धमासीत् तदवस्यति मुञ्चेत् । प्र णेनेति प्रक्षालयेत् । अत्र

२० सूत्रम्—“प्रवृत्तपूर्व शकटे नद्वयुगे प्रतिहतशस्त्रे प्रक्षाल्य तयोः प्रथमप्रथितान् प्रमथीन् विलस्य नवान्
प्रक्षाल्यात् कृत्वाऽग्रेण प्राग्वंशमभितः पृष्ठयाम्यवनयन् परिश्रिते सष्टदिषी अवस्थापयति” (आपश्चौ
११.१.३) इति । पृष्ठ्यां वेदिमध्ये प्राक्प्रतीक्ष्योः शङ्खोर्बद्धौ रज्जु मध्येऽप्यवनयन् व्यपघानमकुर्वन् ॥ मन्त्र-
विनियोगपूर्वकं शकट्येव विधत्ते—“सावित्रियर्चा हुत्वा हविर्धानं प्र वर्तयति सविप्रसृत एवैने प्र
वर्तयति” (तैसं ६.२.९) इति ॥

२५ सुवागिति ॥ कल्पः—“स्याच्चेदक्षशब्दः सुवागिरयनुमन्त्रपते” (आपश्चौ ११.६.१२)
इति ॥ स च मन्त्र एवमानातः—“सुवाग्देव दुर्या२ आ वद देवश्रुतौ देवेष्वा घोषेयाम्” इति ॥
हे अश्वदेव, दुर्यान् गृहान् प्रति सुवाक् भूत्वाऽऽसमन्ताच्छेषकर्त्री वाचं वद । हे देवश्रुतौ देवैः
श्रुतौ प्रयातो अक्षौ, यजमानोऽयं मुष्यान् यजतीति देवेषु आ घोषेयाम् ॥ सुवाक्शब्दोपयोगं
दर्शयति—“वरुणो वा एष दुर्यागुभयतो वदो वदक्षः स षट्सर्जैरयजमानस्य गृहानभ्युत्सर्जैव सुवाग्देव

३० च, मे-इत्येवम् ।

१. इ.उ.पा.भा.हा-‘यज्ञार्थेषु’ नास्ति । २. तं-स्वष्टौ । ३. आ.हा-‘सर्ववेदोक्तस्तुतिः’
नास्ति । ४. इ.उ.पा.भा.हा-सर्वस्य वशी सर्वस्येष्टा; वं.अ२-सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः; क-सर्वस्य वशी
सर्वस्य श्रुता । ५. आ-अक्षं नास्ति । ६-६. आ.पा-प्रवृत्तपूर्वशकटे । ७. आ.पा.भा.-प्रविहित’; क.हा-
अप्रतिहित’; म२-परिहित । * [आपश्चौख्ये अनुमन्त्रयेत्] । ८-८. आ.क.हा-‘देवैः श्रुतौ’ नास्ति ।

नो वीरो जायतां कर्मण्यो यः सर्वेऽनुजीवाम यो बहुनामस्तद्वशी ।

नः । वीरः । जायताम् । कर्मण्यः । यम् । सर्वे ।

अनुजीवामेयम्—जीवाम । यः । बहुनाम् । अस्त । वशी ॥

तत्र जपतीति । द्विचनसंख्यादेवोपरितनेनाक्षधुरोऽवाञ्जने न च संबध्यते । न च प्रकरणादुक्त्यप्य
विकृतिमासाद्य यदयं करिष्यति तज्जतीयते । तस्मादत्रैव विनियोगः कल्पयितव्यः । स च
द्विचचनात् पुंलिङ्गाच्चाक्षधुरोऽसर्जनजपे युक्त इव लक्ष्यते । अयमर्थः—देवाः शृण्वन्ति यां तौ
‘देवश्रुतौ । कर्मणि क्तिप् (पा ३.२.७६) । निष्ठायां वा । “परादिः लट्सि बहुलम्”
(पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्बुदात्तत्वं । हे अक्षौ, ईदृशां युवाम् आत्मयोऽसर्जनेन ‘देवेभ्यु
‘आ ‘घोषेयाम् । अयं यजमानो युष्मान् यजते इत्येवं महता शब्देन घोषणं कुरुतम् । घृषि
कान्तिकरणे उदात्त अनुदात्तेत् भौवादिकः ॥

अक्षधुरमवाञ्जयति—‘आ नः’ इति ॥ नः अस्माकं वीरः पुत्रादिकः कर्मण्यः कर्मयोग्यः

‘आ जायताम् । कर्मणि साधुः इति यत् (पा ४.४.९८) । पुनरपि विशेष्यते—‘य सर्वे अपि च
यम् ‘अनु जीवाम । छोटि सलोपः (पा ३.४.९९) । ‘यः च ‘बहुनां ‘वशी नियन्तृत्वादिकाभिमान्
‘अस्त स्यात् । अस्तेल्लेटि “इतश्च लोपः” (पा ३.४.९७) । “ल्येऽडाढौ” (पा ३.४.९४)
इत्यङागमः । इयं च विराड्गायत्री, प्रथमे पादे अक्षराधिक्यात् । पुरजणिक् वा, प्रथमस्य पादस्य

द्वादशाक्षरत्वात्, द्वायाम्भन्तत्वाच्च विराड्जणिक् । तत्र ‘य सर्वेऽनुजीवाम’ इति द्वितीयः पादः ॥

दक्षिणस्यां चमत्तर्तिन्यां जुहोति—‘इदम्’ इति गायत्र्या ॥ ‘इदं विश्वं विष्णुः व्यापी
भगवान् ‘वि ‘चक्रमे विभज्य क्रमते स्म । “वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः” (पा १.३.३८) इति
वृत्तावाम्भनेपदम् । “वेः पादविहरणे” (पा १.३.४१) इति वा । कतिधा विचक्रमे इत्यत
आह—‘त्रेधा त्रिधा ‘पद पादं ‘नि ‘दधे स्थापयामास । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेत्याधारः २०

पुष्योऽन्वा वदेत्याह गृहा वै पुष्याः शान्त्यै” (तैत्ति ६.२.९) इति । अक्षस्य अन्धगद्गदपदानोपेतत्वात्
चरणत्वम् । चरणश्च मृत्स्वात् पुष्योक् । उरसर्जत् शब्दं पुष्योक् ॥

आ न इति ॥ कथम्—“अथैव पत्नी पदशूर्तीषेणाऽऽज्यमिधेणोपारुजित । आ नो वीरो
जायतामिति” (भाष्ये १.२.४-५) इति ॥ स चैवमात्मातः—“आ नो वीरो जायतां कर्मण्यो
यः सर्वेऽनुजीवाम यो बहुनामस्तद्वशी” इति । कर्मणि साधुः पुंसलः वीरः आत्मपरहितः पुत्रोऽरमाक्रम
‘आ जायताम् । ‘यं जीवाम यश्च ‘बहुनां ‘वशी नियमनताभिमान् ‘अस्त अस्त, तदस्तो जायताम् ।
अत्र कथ्ये पदशूर्तीपदाब्देन सोमत्रयणीपदरज्यस्मृतीपांशः पूर्वं संगृहीतो विर्यक्षितः ॥ अशोकाञ्जने
विधत्ते—“पत्न्युपारुजित पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यदे पत्नी यज्ञस्य करोति मित्रं तदयो
पत्निषा पृथैव यज्ञस्यान्वारमोऽनवच्छिद्यै” (तैत्ति १.२.९) इति ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूढमस्य (१) पांसुर

इदम् । विष्णुः । नीति । चक्रमे । त्रेधा । नीति । दधे । पदम् ।

समूढमिति सम्-ऊढम् । अस्य (१) । पांसुरे ।

- मेदेन पदस्य त्रैविध्यम् । त्रीणि पदानीति यावत् । यथा—“ त्रीणि पदा वि चक्रमे ” (तैत्तिरीय २.४.६) इति । “ एधाञ्च ” (पा ५.३.४६) इत्येधाञ्चप्रत्ययः । यस्मादेवं तस्मात् अस्य विष्णोः पांसुरे पांसुमिति पादे । १. मत्वर्थायः (द्र.पां ५.२.१०७ काशिका, पाभा ८.२.१८) । यद्वा—सिम्बादिच्छाणो लः (पा ५.२.९७) ; लघोरेकत्वं स्मर्यते (द्र.पाभा ८.२.१८) । पांसवो ‘ रजांसि लोका ’ (नि ४.१९) उच्यन्ते । तैः रेणुकल्पः तद्वति विष्णोः पदकमले समूढं सम्पगूढं तेनैव समवस्थापितम् । किमिदं विश्वं यद्विचक्रमे । “ गतिरन्तरः ” (पा ६.२.४९) इति गतेः प्रकृतिरवरत्वम् । अत्येति “ इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तः ” (पा २.४.३२) इत्यन्वादेशोऽनुदात्तः । य इत्यमर्यमकरोत् स विष्णुरनेन होमेनेन यज्ञं समापयत्विति भावः । अपरा योजना—इदं विष्णुरेव स्वयं वि चक्रमे विक्रमते यद्विधानं विक्रमते गच्छति । “ छन्दसि छड्-छड्लिटः ” (पा ३.४.६) इति छिट् । विष्णोरेवेदं क्रमणं यद्विधानस्येति यावत् । विष्णुर्विशेष्यते-त्रेधा निदधे पदं तस्मादस्य हविर्धानस्य पांसुरे पांसुमिति च मार्गे समूढं सम्पगूढं प्रापितमिदमाज्यमस्त्विति । अन्ये पुनराहुः—इदं विश्वं विष्णुर्व्यापी आदित्यात्मा वि चक्रमे विक्रमते विभज्य प्राप्नोति, त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि च पदं निदधाति अग्निविद्युत्सूर्यात्मना त्रिषु स्थानेषु पादभ्यां करोति । अस्य विष्णोः पांसुरे त्वन्तरिक्षे यत्पदं विद्युद्रूपं तदेव समूढं सम्पगूढं कारणानित्यत्वात् सर्वदा न दृश्यते, यथेतरे ज्योतिषी सम्पगूढेते दृष्टया । सोऽयमादित्य इमं यज्ञमेन होमेन समापयत्विति ॥

- २० इदमिति ॥ कल्पः—“ दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षमुपसृज्य दक्षिणस्यां वर्तन्त्याः स्येनो-दस्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्षीभिरुहोतीदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे स्वाहेति ।...। अपरं चतुर्होतं गृहीत्वोत्तरस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षमुपसृज्योत्तरस्यां वर्तन्त्याः स्येनो-दस्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्ष्य अभिरुहोतीरावती येनमती हि भूतः स्ववसिनी मनवे यशस्ये । न्यस्कम्नाद्रोदसी विष्णुरेते दाधार पृथिवीमभितो भूयुसैः स्वाहेति ” (बौध ६.२४) इति ॥ विष्णुः श्रिविक्रमावतारं धत्वा इदं विश्वं विभज्य क्रमते स्म । भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमित्येवं त्रेधा पदं नि दधे । पांसवो भूमादिलोकस्या यस्य पदस्य सन्ति तत् पांसुरम् । अस्य विष्णोस्तस्मिन्

६. मै-रज.करणकल्पैः । ७. मै-इममर्थः । ८. तं.ति- विक्रमते नास्ति । ९. तं.ति. पं.मै-आदित्यात्मना । *लिखितपुस्तकेषु ‘ सन् पदम् ’ इत्युपलभ्यते १०. मै-समूढम् ।

९. आ.पा.हा-पश्चादुपसृज्यो । १०.-आ.हा. उहोतीरा ।

इरावती धेनुमती हि भूतः सूयवसिनी मनवे यज्ञस्ये ।
व्यस्कन्नाद्रोदसी विष्णुरेते दाधार पृथिवीभूतितो मयूखैः ।

इरावती इतीरा-वती । धेनुमती इति धेनु-मती । हि । भूतम् ।

सूयवसिनी इति सु-यवसिनी । मनवे । यज्ञस्ये इति ।

वीति । अस्कन्नात् । रोदसी इति । विष्णुः । एते इति ।

दाधार । पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः ॥

उत्तरस्या वतेन्या जुहोति—‘इरावती’ इति त्रिष्टुभा ॥ यात्रापृथिव्यात्मना स्तंभते । हे

हविर्धानामिके यात्रापृथिव्यौ ‘इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ’ भूतं भवतं यज्ञसाधनद्वारेण । छोटि

“बहुलं छन्दसि” (पा २-४-७३) इति शपो लुक् । “हि च” (पा ८-१-३४) इति

निघातप्रतिषेधः । ‘धेनुमती धेनुमत्यौ च भवतम् । “हस्त्रनुद्ध्यां मतुप्” (पा ६-१-१७६) १०

इति मतुप उदात्तत्वम् । द्विशब्दश्चार्थः । इरावती धेनुमती च भवतमिति । “वा छन्दसि”

(पा ६-१-१०६) इति द्वयोरपि पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । हविर्धानविशेषणत्वे “नपुंसकाच्च”

(पा ७-१-१९) इति स्त्रीभावः । ‘सूयवसिनी शोभनैर्यवसैरभ्यवहार्यैस्तद्वत्यौ, सूयवसिन्यौ च

भवतम् । सोः साहितिको दीर्घः । ‘यज्ञस्ये यज्ञसो निमित्ते च भवतम् । “गोद्व्यचः”

(पा ५-१-३९) इति यप्रत्ययः । ‘मनवे मन्त्रवते मननवते यजमानाय’ इत्यमिधं भवत- १५

मिति । कस्मादेवमुच्यत इति चेत् ? श्रूयतां युवयोर्महाभाग्यम्—‘एते युवां रोदसी रोदःसंज्ञां

भजमाने विष्णुः एव प्रजापत्यात्मा स्वयं व्यस्कन्नात् विभज्य स्थापितवान् अधः उपरि च ।

यथा—“यदप्स्ववापयत । सा पृथिव्यभवत्” (तैज २-२-९) इत्यादि । तदानीं युवां

पदं विश्वं समूहं सम्प्राप्तवन्तम् । “किंच ‘इरावती अन्नवती’ धेनुमती धेनुर्बहुक्षीरा गौलद्वार्यौ”

‘सूयवसिनी शोभनैर्यवसैरभ्यवहार्यैर्युक्ते’ १०-‘मनवे मानवप्रार्थम्’ ११-‘यज्ञस्ये यज्ञोनिमित्ते भवतम् । २०

‘एते रोदसी यात्रापृथिव्यौ’ विष्णुः व्यस्कन्नात् विभज्य स्थापितवान् । तां च पृथिवीं ‘मयूखैः

स्वकीयतेजोऋतुर्गान्धर्वैः’ अभितः ‘दाधार पुषोष । स विष्णुरनयोत्तरहविर्धानमागोद्वार्या प्रीयताम् ॥

विधत्ते—“यार्धना वा अन्विष्य यज्ञः रक्षारसि जिघासन्ति वैष्णवीभ्यामुग्रस्यां वरमेनोर्जुहोति यज्ञो वै

विष्णुर्भक्षादेव रक्षारस्य हन्ति” (तैस ६-२-९) इति । वरमेना शकटमार्गेण । अन्वित्यानुप्रविश्य ।

“यज्ञो देवेभ्यो निष्ठापत विष्णु रूपं कृत्वा” (तैस ६-२-४) इत्युक्तवाच्यज्ञस्य विष्णुत्वम् । अत एव २५

वैष्णवमन्त्रोऽत्र न व्यधिकरणः । यज्ञादेव विष्णुरूपयज्ञद्वारेणैव ॥ होमाचारत्वेन हिरण्यप्रक्षेपं विधत्ते—

“यदभ्यर्थुरनन्तावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्वाप् रक्षारसि यज्ञः हन्युर्दिरण्यमुपास्व जुहोत्यग्निरादेव

जुहोति मानधोऽध्वर्युर्भवसि न यज्ञः रक्षारसि भन्ति” (तैस ६-२-९) इति ॥

११. मे-इत्यम् । १२. त.पं-प्रजापत्यात्मना ।

११-११. इ.उ.त.पा.भा.म.२-हा-‘इरावती..... गौस्तद्वत्यौ’ नास्ति । १२-१२. इ.उ.त.पा. ३०

भा-‘मनवे मानवप्रार्थम्’ नास्ति ।

तैस २२

प्राची-प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मां जीह्वरतमत्र

प्राची इति । प्रेति । इतम् । अध्वरम् । कल्पयन्ती इति । ऊर्ध्वम् ।

यज्ञम् । नयतम् । मा । जीह्वरतम् । अत्र ।

- रोदःसंज्ञे चाभूतमिति भावः । किञ्च—विस्तीर्णां वा पृथिवीम् अन्तरिक्षं च । पृथिवीशब्देन पृथुत्वात्
 ५ प्रयो लोकाः उच्यन्ते । यथा—“ यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम् ” (तैसं १.२.१२)
 इति । इमां च त्रिण्युः दाधार अविचलितां स्थापयामास । अमितः अधस्तादुपरिष्ठाच्च मयूखैः
 अंशुभिः । “ पर्यभिभ्यां च ” (पा ५.३.९) इति तसिल् । धारयतेऽछान्दसे लिटि व्यत्यये-
 नाम्नाप्रत्ययो न क्रियते (पा ३.१.३५,) । यद्वा—“ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः ”
 (उ १९०) इति प्रत्ययोल्लेखः प्रागेव गेर्लोपः । “ तुजादीनाम् ” (पा ६.१.७)
 २० इत्यभ्यासस्य दीर्घश्च । एवं महाभागधेयान्यां युवान्यां किं नाम कर्तुं न शक्यते ? तस्माद्यथोक्तं
 भवतमिति । आदित्यपक्षे—व्यस्कन्नात् रोदसी विष्णुरादित्य एते युवां विविधं स्थापयति । तत
 एते एवं स्थापिते दाधार धारयति पृथिवीममितः पृथिव्यामन्तरिक्षस्याधस्तादुपरिष्ठाच्च । “ अमितः-
 परितः ” (द्र. पाभा २.३.२ वा १) इति द्वितीया । मयूखैः रस्मिमिरधोमुखैः पृथिवीम्, ऊर्ध्वमुखैश्च
 दिवं, स्वयं मध्ये अन्तरिक्षे वर्तमानः इति । तस्मादनयाऽऽहुत्या युवामन्नादिमत्यौ भवतम् ।
 २५ युवां युवयोरन्तरालं च विष्णुरपि दृढीकरोत्विति ॥

हविर्धाने प्रकर्षयन्ति—‘ प्राची ’ इति द्विपदया त्रिष्टुभा जगत्या वा ॥ हे हविर्धाने

‘ प्राची प्रागञ्चितगमनवती । प्रेतं प्रकर्षणेन गच्छतम् । अध्वरं बाधकरहितं यज्ञं कल्पयन्ती
 अभिततसपादनसमर्थं कुर्वाणे । “ शंस्पन्तोर्निलम् ” (पा ७.१.८१) इति नुम् । —किञ्च
 ऊर्ध्वम् उपरि देवान् प्रति यज्ञं नयतं प्रापयतम् । किञ्च—‘ मा जीह्वरतं मा कुटिलं कार्दम्,

- २० मा अदेशगामिनं कुरुतम् । इह कौटिल्ये, हेतुमण्यन्ताल्लुडि चडादि (पा ३.१.२६,
 ३.२.११०, ३.१.४८) ॥

प्राचीति ॥ कल्पः—“ अथैने संपरिगृह्य संप्रेषमाह । हविर्धानान्यां प्रवर्त्यमानान्यामनु-
 मृहीति त्रिलकार्या प्रवर्तयन्ति । प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जीह्वरतमिति ”

(श्रौत्रो ६.२४, २५) इति ॥ हे ऋक्षे, प्राङ्मुखे गच्छतम् । कीदृशे ? अध्वरं कल्पयन्ती देवकर्म-

- २५ बाधरहितं कुर्वाणे । किञ्च ऊर्ध्वम् उपरिवर्तिदेवान् प्रति यज्ञं नयतं मा कुटिलं भवतमसुरान् मा
 प्रापयतम् ॥ ‘ प्राचीशब्दतात्पर्यमाह—“ प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ”
 (तैसं ६.२.९) इति ॥

१३. तै.ति-शङ्कुभिः ।

१३. कर्त-प्रवर्तमाना । १४. म२-इदं कर्म । १५. आ-प्राश्नादम् ।

रमेयां वर्ष्मन् पृथिव्या

दिवो वा विष्णोवुत वा पृथिव्या महो वा विष्णोवुत वाऽन्तरिक्षा-
द्वस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैरा प्र यच्छ (२) दक्षिणादौत सव्यात् ।

रमेयाम् । वर्ष्मन् । पृथिव्याः ।

दिवः । वा । विष्णो । उत । वा । पृथिव्याः । महः । वा । विष्णो । उत । वा । अन्तरिक्षात् ।
द्वस्तौ । पृणस्व । बहुभिर्लिं बहु-भिः । वसव्यैः ।

आ । प्रेति । यच्छ (२) । दक्षिणात् । एति । उत । सव्यात् ॥

अध्वर्यु हविर्धाने स्थापयतः— 'अत्र' इति विरानैकपदया ॥ 'अत्र एतस्मिन् वर्ष्मन् पृथिव्याः संबन्धिन्युच्छिते देशे रमेयाम् अत्रैव स्थातुं रुचिं भजतम् । "सुपां सुलुक्" (पा ७.१.३९) इति वर्णनः सप्तम्याः लुक् । "न डिंसुलुङयोः" (पा ८.२.८) इति १० नलोपाभावः । "उदात्तयणः" (६.१.१७४) इति पृथिव्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अध्वर्यु हविर्धानयोर्मध्ये निहतः— 'दिवः' इति त्रिष्टुभा ॥ हे 'विष्णो व्यापकात्मन्, 'दिवः' वा देवलोकाद्वा 'उत' वा अपि वा 'पृथिव्याः' महः 'वा महतो वा इतो दिवः पृथिव्याश्च महतोऽप्यस्माद्वा कुतश्चिन्महर्लोकादेः । महतेः क्विन्तात् पञ्चम्येकवचने "सावेकाचः" (पा ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । हे 'विष्णो, पुनरामन्त्रणमादरार्थम् । अथवा १५

अत्रेति ॥ कल्पः— "आहवनीयात् श्रीन् प्रतीचः प्रक्रमानुच्छिन्नात् रमेयामिति नम्यस्ये स्थापयित्वा" (आपश्रौ ११.७.३) इति । नम्यस्येन फलकत्रयोरेते चक्रे नभियुक्तं मध्यमफलकम् ढप्पते । तस्मिन् यथा शकटं तिष्ठति तथा स्थापयेत् । प्राचीनवंशस्थो यः पुरातन आहवनीयस्तस्मात् ऊर्ध्वं गार्हपत्यम् । आहवनीयस्तत्तरेवेति स्थ एव । "तत्रत्यपुरातनगार्हपत्यस्य शालामुखीयत्वमिति" । तथा च सूत्रम्— "प्रवर्गमुद्रास्य पशुगन्धवद्भिं प्रणयति । एष सोमस्वाऽऽहवनीयः । यतः प्रणयति त १० गार्हपत्यः" (आपश्रौ ११.५.९-१०) इति । मन्त्रपाठस्तु— "अत्र रमेयां वर्ष्मन् पृथिव्याः" इति ॥ हे शकटे, देवयजनस्य पृथिव्याः शरीर उत्तरवेद्याः पश्चिमभागे प्रक्रमत्रयमवरोक्ष्य यत् स्थानमस्ति 'अत्र स्थापते क्रीडतम् । देवयजनरूपाया वेदेः पृथिवीशरीरत्वं "यदिमामविन्दन्त तद्वैद्ये वेदित्वम्" (तैसं १.२.४) इत्येतस्मिन् 'माह्वणे प्रसिद्धम् ॥ माह— "अत्र रमेयां वर्ष्मन् पृथिव्या इत्याह वर्ष्मं श्वेतत् पृथिव्या यदेवयजनम्" (तैसं १.२.९) इति ॥

दिव इति ॥ कल्पः— "दिवो वा विष्णोवित्पृथुर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दमनु मेयीं नि हन्ति । तस्यामीषां निनहति । एवमुचरस्य प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्मुकमित्युचरस्योत्तरं कर्णातर्दमनु" (आपश्रौ ११.७.३-४) इति । युगस्य दक्षिणोत्तरभागौ शकटस्य कर्णस्थानीयौ । तयोरातर्दं ईषाम्यां सह दृढबन्धनम् । दक्षिणबन्धनसंधौ मेयीं निहातव्या ॥ अन्तौ स्वैर् पठितौ— "दिवो वा विष्णोवुत वा पृथिव्या महो वा विष्णोवुत वाऽन्तरिक्षाद्वस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैरा प्रयच्छ दक्षिणादौत सव्यात् ॥ ३०

१६-१६. ६.उ.त.पा.आ.म२- "तत्रत्य...शालामुखीयत्वम्" नास्ति । १७. ६.उ.पा.आ.म२-

विष्णोर्नुक्तं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजोऽसि

यो अस्केभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो

विष्णोः ॥ नुक्तम् । वीर्याणि । प्रेति । वोचम् । यः । पार्थिवानि । विममे इति वि-ममे ।

रजोऽसि । यः । अस्केभायत् । उत्तरमित्युत्-तरम् । सधस्थमिति सध-स्थम् ।

१५

विचक्रमाण इति वि-चक्रमाणः । त्रेधा । उरुगाय इत्युरु-गायः ।

अन्तरिक्षात्, आर्नतिरित्यवगम्यते, बहुभिः वसव्यैः बहूनां धनानां संग्रहः । “ वसोः समूहे च ” (पा ४.४.१४०) इति यत् । हस्तौ मदीयौ पृणस्व पूरय । महाधनं मां कुर्वित्यर्थः । हस्तपूरणत्वेन महाधनत्वं लक्ष्यते । लोके हि महाधनः पूर्णहस्त इत्युच्यते, धनहीनो रिक्तहस्त इति । तस्मात् बहुभिः धनराशिभिः वर्धमानं मां कुर्विति प्रतिपादितं भवति । पुनरपि देवस्याद्रार्याति-

१६ शयप्रकटनार्थमाह—आ दक्षिणात् हस्तात् प्रसारितात् उत अपि च आ च सव्याद् हस्तात् वसुराशिं प्र यच्छ, प्रसारितयोर्दक्षिणसव्ययोर्हस्तयोः अन्तरालं यावता धनपुञ्जेन पूर्यते तावदेहीत्यर्थः । अथवा बहुभिर्वसव्यैः धुलोकादिभ्य आर्नतिस्त्वदीयां हस्तौ पूरय, प्रभूतं धनराशिं हस्ताभ्यां गृहाणेत्यर्थः । ततस्तं प्रभूतं धनराशिं दक्षिणात् हस्तादाप्रयच्छ सव्याच्चाप्रयच्छ । तस्मादाभिमुख्येन धनराशिं निःसारय । हस्त(वि)शेषो न निरूपणीयः । आ-कारेणाभिमुख्यं, योऽस्याध्वनो भ्रामादागच्छतीति यथा । अत एव द्वाभ्यामपि पञ्चम्यन्ताभ्यामावृत्तः संवध्यते । प्रशब्दस्तु विपर्ययान्नावर्तते । “ दक्षिणस्यादिगाल्यायाम् ” (द्र. फि ८, ९) इति दक्षिणशब्दः आद्युदात्तः ।

अथर्व मेधौ वर्जनीतः—‘ विष्णोर्नुक्तम् ’ इति त्रिष्टुभा ॥ नुक्तम् इति क्षिप्रनाम । विष्णोः

वीर्याणि वीरकर्माणि प्र वोच प्रकर्षेण ब्रवीमि । छान्दसो लुङ् । “ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि ”

(पा ६.४.७५) इत्यडभावाः । विष्णुर्विशेष्यते—यः पार्थिवानि पृथिव्यन्तरिक्षधुलोकमवनि,

२० पृथिवीशब्देन त्रयो लोका उच्यन्ते । यथा—“ यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम् ” (तैत्

विष्णोर्नुक्तं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजोऽसि यो अस्केभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायोः ” इति ॥ हे विष्णो, धुलोकात् वा भूलोकात् वा महर्ल्लोकात् वा अन्तरिक्षलोकात् वा समा-नीतैः बहुभिः धनसमूहैः स्वहस्तौ पूरय । हे विष्णो, पूर्णधनात् दक्षिणात् सव्यात् च हस्तात् वा प्र यच्छ बहुहस्तं आहृत्य प्रकटं अभिमुक्तदिकं देहि ॥ नुक्तम् इत्यस्यैव कर्मवाचकम् । विष्णोः

२५ वीर्याणि कर्माणि प्र वोचं ब्रवीमि । कर्तुं तानि कर्माणि ? यः विष्णुः पार्थिवानि रजोऽसि परमाणून् निममे निर्मितवान् परिगणितवान् । पुनरपि यः विष्णुः उत्तरम् उपरिवर्ति सधस्थं देवानां सहवासस्थानं धुलोकम् अस्केभायत्, यथाऽधो न पतति तथा स्तम्भितवान् । पुनरपि यः त्रेधा विचक्रमाणः त्रिषु लोकेषु पदत्रयं निदधौ, उरुभिर्महारमभिर्गीर्यते

२६ [शुद्धीतोऽयं पाठः । लिखितपुस्तकेषु मुद्रितपुस्तके च ‘ अगिकारेण ’ इत्युपलभ्यते ।]

३० १८. आ-‘ तानि ’ नास्ति । १९. इ.उ.पा.भा-परिगुणितवाच ।

विष्णो रराटमसि

विष्णोः । रराटम् । अस्ति ।

१२-१२) इति । "पृथिव्या ब्राजौ" (पा ४-१-८५ वा २) इत्यग्रप्रत्ययः । यः पार्थिवानि रजांसि ज्योतीषि अग्निविद्युत्सूर्यात्मकानि विममे विनिर्मितवान् । यद्वा—पार्थिवानि पृथु भवानि रजांसि वसूनि विममे । किंच—यः उत्तरं स्वस्व सहस्थानं सर्वेषामन्तरिक्षम् । "सुपि स्यः" (पा ३-२-४) इति कः । "सप्त मादस्ययोः" (पा ६-३-९६) इति सप्तदेशः । तत् अस्कभायत् अस्तम्भयत् अधारयत् अस्कन्नादिति वक्तव्ये । "स्तम्भुस्तम्भु-स्कम्भुस्तम्भुस्तम्भुः इत्युक्" (पा ३-१-८२) इति श्राप्रत्ययः । "छन्दसि शायजपि" (पा ३-१-८४) इति व्यत्ययेन हेरभावेऽपि शः शायजादेशः । किं कुर्वन्निव्याह— "विचक्रमणः त्रेधा त्रिषु लोकेषु विभज्य क्रममाणः पदत्रयं कुर्वन्" । लिटः कानजादेशः (पा ३-२-१०६) । उरुगायः १० उरुमिहात्मभिर्गीयत इति उरुगायः । कै गै शब्दे । घञि "आतो युकिञ्चकृतोः" (पा ७-३-३३) इति युक् । याथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६-२-१४४) । यद्वा—उरुमि-गन्तव्यः । गाङ् गतौ । य इत्यमित्यमकरोत् तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रबोचम् । स मे धीदाढ्यं करोत्विति ॥

रराटमसञ्जयति—'विष्णो रराटमसि' इति ॥ हे रराटि, विष्णोः यज्ञात्मनो ललाटमिव प्रधानम् अस्ति । कपिलकादिबालान्यं विकल्प्यते (द्र. पंभा ८-२-१८) ॥

१५

च ॥ मेध्या निखननं विधत्ते—'किरो वा पृतघञस्य वदविधानं दिवो वा विष्णुतु वा पृथिव्या इत्यादी-पदयुक्ता दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेधीं नि ह्मिन्त द्वापैत एव यज्ञस्य यज्ञमान आशिपोऽवरुधे" (तैस ६-२-९) इति । यथा शिरसि चक्षुरादीनि गोलकानि निधीयन्ते तथा हविर्द्वय्याणि शकटे निधीयन्त इति हविर्धानस्य यज्ञशिरस्त्वम् । 'हस्तौ वृणस्य', 'आ प्रयच्छ' इत्यादीर्यस्या कचः पदेषु प्रतीयते सेवमृगाशीर्पदा । यद्यप्येवा मेधीं न प्रकाशयति तथाऽपि बाचनिकोऽत्र विनियोगः । अनेन मन्त्रेण यज्ञ-शिरसो हविर्धानाद्यजमान आशिपः प्राप्नोति ॥ आच्छादकं विधत्ते—'वृणो वा औपरस्तृतीयस्य हवि-र्धानस्य वरिदकारेणाक्षमच्छिन्नघत् तृतीयं छदिर्हविर्धानयोरुदादियते तृतीयस्य हविर्धानवत्यावच्छादये" (तैस ६-२-९) इति । वृणो नाम कश्चिदसुर उपरनामकर्यासुरस्य पुत्रो वपट्कारदेवेन सह मैत्रौ कृत्वा तद्द्वारा प्रविश्य तृतीयस्य शकटस्याक्षमच्छिन्नत् । अतस्तृतीयस्य शकटस्य प्रतिनिधित्वेनैकैकस्य शकटस्योर्ध्वं तृणादिनिर्मितं छदिः स्थापयेत् । तत्र दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः परिश्रयणार्थं द्वे छदिषी अपेक्ष्य तृतीयम् । अथ २५ शकटे अन्तर्भाष्य हविर्धानाख्यं मण्डपं निर्मातव्यम् । तत्र दक्षिणतकटाय पुरतो ब्रह्मादनायावकाशं दिष्ट्वा 'दक्षिणोत्तररूपेण पट्संख्याकाः स्यूणा निस्त्रातव्याः । एवं पञ्चाङ्गो पट् स्यूणा निस्त्रातव्याः' । तयोः स्यूणापट्कयोर्द्वौ वंशावाध्याति ॥

विष्णोरिति ॥ मद्र कल्पः—'शसुदञ्चौ वंशौ प्रोहलघ्यस्यति पुरस्ताद्वरार्त्तं विष्णो रराटम-सीनि" (बौधौ ६-२५) इति ॥ हविर्धानमण्डपस्य विष्णुदेवताकर्याद्विष्णुत्वम् । पूर्वद्वारवर्ति-३० स्तम्भयोर्मध्ये काचिद्दर्भमाला प्रप्यते, तां मालां तदन्धनाधारं तिर्यग्देशं वा संबोध्य पुरस्कृत्यतत्त्वोप-चरितुं 'विष्णो रराटमसि' इत्युच्यते ॥

१४. ति-इत्यम ।

२०. तै- 'तृतीयम्' नास्ति; इ.उ.पा.भा-तृतीयै । २१. म२-दक्षिणोत्तरपट्चिह्नेन । २२. इ. अंत.पा.भा.म- 'निस्त्रातव्याः' नास्ति । २३. तै.म२-वंशावलाध्याति । २४. आ.क-दर्भमाला ।

३५

विष्णोः पूष्टमसि विष्णोः ॥ अज्रे स्थो विष्णोः सूरसि

विष्णोर्ध्रुवमसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ १३ ॥

[अस्य ऋचैवाज्ञचैवार्चिशञ्च]

विष्णोः । पूष्टम् । असि । विष्णोः । अज्रे इति । स्थः । विष्णोः । सूरः । असि ।

विष्णोः । ध्रुवम् । असि । वैष्णवम् । असि । विष्णवे । त्वा ॥ १३ ॥

[मैत्रं १-२-९; कात् २-१०; कपि २-४; वात् ५-१४-२१]

मध्यमं छदिरधिनिदधाति—' विष्णोः ' इति ॥ 'विष्णोः ' पूष्टं पूष्टसदृशम् 'असि ॥

पार्श्वयोश्छदिपी निदधाति—' विष्णोः अज्रे स्थः ' इति ॥ 'अज्रे शोधके 'स्थः ।

सकारस्य शकारापत्तिः । स्नपतिश्छन्दसः शुद्धिकर्मा, औणादिकः छन्मूल्यः (उ ६०८) ।

१० स्तावेर्वा णिचि पुमादिः (पा ७-३-३६) ॥

दक्षिणबाहौ^{१५} कुशमुपसेंगृह्य स्नप्या प्रयतयति—' विष्णोः सूरः ' इति ॥ 'विष्णोः

'सूरः सेवनी त्वम् 'असि यज्ञस्य । पितु तन्तुसन्ताने । " किप् च " (पा ३-२-७६) इति

किप् । " ष्ट्वोः शृङ्गनुनासिके च " (पा ६-४-१९) इत्युट् ॥

द्वारप्रस्थिं करोति—' विष्णोर्ध्रुवमसि ' इति ॥ विष्णुना ध्रुवम् अचलितं करणीयम् 'असि ॥

१५ हविर्धानमण्डपमभिमृशति—' वैष्णवम् ' इति ॥ 'वैष्णव विष्णुदेवस्य त्वम् 'असि । अतो

'विष्णवे त्वामभिमृशामि । " वैष्णवं हि देवतया हविर्धानम् " (तैसं ६-२-९) इति ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीये प्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

विष्णोरिति ॥ कल्पः—' प्राचो वंशानखाधाय विष्णोः पूष्टमसीति तेषु मध्यमं छदिरभ्युहस्य-

रतिर्विस्तारं^{१६} नवायामम् " (आपधौ ११-८-१) इति ॥ यज्ञपुरुरस्य हविर्धानाख्यं मण्डपं शिरः

२० शस्त्राग्रे मन्त्रैरुच्यत इत्याह—' शिरो वा एनघञस्व यद्विधाने विष्णो रराटमसि विष्णोः पूष्टमसीत्याह

तस्मादेतावद्वा शिरो विष्णुत्वं " (तैसं ६-२-९) इति । एका रराटी, एकं छदिः, द्वौ रराट्प्रस्ताविति

यावत्तो मण्डपस्य प्रकारा एतावद्वा एतावत्प्रकारं शिरो विश्वकर्मणा विशेषेण स्मृतम्, शिरस्याच्छादिका

स्वरोऽहदिःस्थानीया ॥

विष्णोरिति ॥ कल्पः—' पार्श्वयोश्छदिषी निदधाति विष्णोः अज्रे स्थ इति " (म्र. बौधौ

२५ ६-२५) इति ॥

विष्णोरिति ॥ कल्पः—विष्णोः सूरसीत्यध्वर्युर्दक्षिणं बाहुं^{१७} सूरवा विष्णोर्ध्रुवमसीति प्रशस्तं

प्रस्थिं करोति...वैष्णवमसि विष्णवे त्वेति संमितमभिमृशति " (आपधौ ११-८-५, ११) इति ॥ सीव्यते

अनया रज्ज्वेति 'सूरः । हे वन्द्यनेहो, एवं विष्णुदेवताकस्य रज्जुः 'असि । हे प्रस्थिरूप, विष्णुसंयन्धि इदम्

'असि । हे मण्डप, त्वं विष्णुदेवताकम् 'असि अतः विष्णुप्रीतये त्वं स्तुशमि ॥ अथ 'विष्णोः' इति

३० [उचितपुस्तकेषु मुद्रितपुस्तकेषु च 'अज्रे' इत्यापि पाठ उपलभ्यते, तथापि भट्टभाकर-

भाष्यमनुवृत्त्य, " शात्र तैत्तिरीयके नस्व ओ भवेत् काठके न चेत् " इति व्यासशिक्षा (१९९) चादृत्य

स्वीकृतोऽत्र पाठः ।] ।

१५. ति-दक्षिणे ।

*[आपधौ दृष्टे 'अरतिर्विस्तारम्' ।] । २५. आ.क.ह-छदिः स्थापनीया । *[आपधौ दृष्टे

३५ 'दक्षिणा दार्वाहुम्' ।] ।

हविर्धानम्]

पथ्या देवतात्त्वलक्षणः संबन्धो विवक्षित इत्याह—'विष्णोः स्युरसि विष्णोर्ध्रुवमसीत्याह वैष्णवः हि देवतया हविर्धानम् (तैसं ६-२-९) इति । "प्रज्ञातग्रन्थैर्विस्मृतं विधत्ते—" यं प्रथमं ग्रन्थं प्रणीयादत्तं न विस्मृत्यमेदमेहेनाश्वर्युः प्र गीयेत तस्मात् स विस्मृतः " (तैसं ६-२-९) इति । अमेहेन मूत्रनिरोधेन ॥

अत्र दिनियोगसंप्रदः—

"युञ्ज ह्रत्वा सुवाणसे शब्दश्चेन्मन्त्रयेत तम् ।

आ नोऽक्षमभ्यासुहुवात् पथोरिदमिराह्वात् ॥ १ ॥

प्राची प्रवर्ये शकटे अत्रेति स्यापयेदिमे ।

दिवो विष्णोर्ध्रुवान्मेध्यावन्सो विनिहन्त्युमे ॥ २ ॥

विष्णोर्मेघपनिर्माणं पञ्चमिहोरि वंशकः ।

मभ्यच्छदिल्लदयन्तौ रज्ज्वर्युतिश्च बन्धने ॥

वैष्ण स्मृशोभिर्मितं तन्मन्त्राः पञ्चदशोदित्वाः ॥ ३ ॥" इति ॥

अथ मीमांसा ॥ दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

"विकल्प्यते बाध्यते वाऽऽहवनीयः पदादिभिः ।

सामान्यस्य विशेषेण प्रत्यक्षोक्तिस्त्वसाम्यतः ॥

लिङ्गचोदकवद्वाधो भासित तेन विकल्प्यते ॥

विशेषार्थे लक्षणा स्यादतो मुख्येन बाध्यते ॥" (जैम्या १०-८-१५-१६) इति ॥

अनारभ्य भूयते—"पदाहवनीये जुहोति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः" (तैत्रा १-१-१०) इति ।

ज्योतिष्टोमे भूयते—"पदे जुहोति" (तैसं ६-१-८, मैसं ३-७-६), "वर्त्मनि जुहोति" (द्र. तैसं ६-२-९, मैसं ३-८-७) इति । राजसूये भूयते—"वल्मीकवपामुत्सृज्य जुहोति" (द्र. मैसं ३-३-१)

इति । तथाऽभ्यग्न भूयते—"गार्हपत्ये परनीसंवाजान्जुहोति" (द्र. शांया ३-९) इति । तत्रानारभ्य-

वादेन होमसामान्यमनूयाऽऽहवनीयो विहितः । प्रकरणनियमितः पदादिवाच्यैस्तत्तदनुवर्णयविशिष्टा होमा

विहिताः । गार्हपत्यवाच्येन होमविशेषमनूय गार्हपत्यो विहितः । तत्र पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण^{१५} प्राप्त

आहवनीयो विशेषशास्त्रप्राप्तैः पदादिभिः सह विकल्प्यते । कुतः ? प्रत्यक्षवचनोक्तत्वेन समानबलत्वात् । ननु

"पेक्षया गार्हपत्यमुपदिष्टे" (मैसं ३-२-४) इत्यत्र यथा मुख्यं लिङ्गं बाध्यते, यथा वा चोदकति-

दिष्टिर्ना कुत्रानुपदिष्टैः शरीर्योधस्तथा सामान्यस्य विशेषेण बाधोऽस्तिवति चेत् । न । वैषम्यात् । लिङ्गं

विलम्बितस्यात् दुर्बलम् । चोदकश्रानुमेषतया दुर्बलः । न त्वेवे सामान्यशास्त्रं विकल्प्यते, नाप्यनुमीयते ।

३"अतो दौर्बल्यामावाहिकल्प इति प्राप्ते मूलः—होमसामान्यानुवादकं चर्च्छेत् तत्सामान्ये मुख्यत्वादोम-

विशेषानुवादे लाक्षणिकतया दुर्बलम्, विशेषशास्त्रेण मुख्यवृत्त्या विधायकत्वात् प्रबलम् । न च पदादि-

शास्त्रमपि होमसामान्यमेवानूय पदादिविधायकं सत् समानबले ईवादिति शङ्कनीयम् । प्रकरणनियमित-

त्वेन विशिष्टविधायकस्य सामान्यानुवादाधोगात् । सम्प्रात् प्रयत्नेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते ॥

२६. तं—प्रतिज्ञातं । २७. मर—कथनम् । २८. तं.हा—ते मन्त्राः । २९. तं.मर—विकल्पिते ।

३०. हा—बाध्यते । ३१. मर—समानस्य । ३२. तं.मर—विकल्पिते । ३३. इ.उ.पा.भां—मुख्यं न ।

३४. तं—शास्त्रं । ३५. आ.हा—नातः ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ हविर्धाने स्थितो ब्रूयात् सामिधेनीरिहाहता ।

हविर्धानस्य तात्वाहो तद्देशोऽनेन लक्ष्यते ॥

वाचयैक्यादहता मयं प्रकृत्या पश्चिमोऽग्निः ।

देशः प्राप्नो लघवेन लक्ष्यः शकटमग्निः ॥ ”

(जैम्या ३.७.१३-१४) इति ॥

उपोतिष्टोमे भूयते—“ उत वसुन्वज्जिह्वा सामिधेनीस्तद्वद्वाहुः ” इति । हविर्धानमण्डप-

गतयोर्दक्षिणोत्तरभागस्यस्थितयोर्हविर्धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणं शकटमत्र यत्तच्छण्डा-

ध्याममिषीयते । तस्य समीपे सोमस्याभिपवः । उतैत्यर्थं शब्दोऽध्याध्यायं वर्तते । अथ यस्मिन् हविर्धाने

१० सोममभिपुण्डन्ति तस्मिन् सामिधेनीरनुप्रवृत्तिर्यः । इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीष्वहत्वं

प्रतीयते । न चाऽथ “ अर्थमन्तर्वेदि मिनोत्स्यथं यद्विर्वेदि ” (मैसं ३.२.४, द्र. मैसं ३.८.९) इत्युदाहरण इव

वाक्यभेदे दोषः शङ्कितुं शक्यः । एकवाक्यतायाः स्पष्टं प्रतिभासादिति प्राप्ते भ्रमः । सामिधेनीनामिष्टपत्रतया

द्वोऽङ्गमासावत्र प्रकृतिः । प्रकृतौ चाऽऽहवनीयान्नः पश्चिमो देशः सामिधेनीनां स्थानम् । इहोत्तरवेदेराहव-

नीयत्वात् । तदपेक्षया हविर्धानस्य पश्चिमदेशोऽवस्थानात् स देशश्चेदनेन प्राप्त इति न देशस्य

१५ सामिधेन्यहत्वं विधातव्यम्, किन्तु दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपवेदायोरनियमप्राप्तौ^१ दक्षिणस्य हविर्धानस्य

समीपवेदां नियमं हविर्धानेन संनिधिरिदृश्यते । तथा सति नियमप्रविधानादपदं भयति । स्वस्वदे-

ह्यभिपवोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं सतिभेदव्यहत्वं विधीयत इति गौरवम् ।

तस्मादेशालक्षणा ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ हविर्धानोर्ध्वकाले किमपिधाधेमनोन्तरम् ।

नास्त्यस्ति वा न चत्तरादेशाभेदादितोऽन्तिमः ॥ ”

(जैम्या १.२.१.११) इति ॥

उपोतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्तनादूर्ध्वसीपध्वज्यकार्णां पुरोडासादीनां निर्वापाय

तयोरेव शान्तत्वाच्च शकटान्तरमन्येव्यमिति चेत्, न । देशभेदात् । महावेदां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धान-

मण्डपे हविर्धानाख्ये शकटे स्थापिते । निर्वापस्तु मुख्यग्राह्यत्वात् पश्चिमदेशे । किंचात्स्यथ तृतीये

२५ शकटम् । “ अनांसि प्रवर्तयन्ति ” (तैसं ६.३.२) इति बहुवचनोक्तेः । तस्माच्छकटान्तरे निर्वापः ॥

अथ छन्दः ॥ “ युन्वते मनः ” इति जगती । “ आ नो वीरः ” इति विराहगायत्री । “ इदं विष्णुः ”

इति गायत्री । “ इरावती ” इति त्रिष्टुप् । “ प्राची भेतम् ” इति द्विषदा त्रिष्टुप् । “ अत्र रमेधाम् ” इत्येकपदा

विराट् । “ दिवो वा विष्णोः ”, “ विष्णोर्नुकम् ” इति त्रिष्टुभौ ॥

इति श्रीमत्सायणवाचार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

३० प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

३६. आ.हा-पश्चिमदेशावस्थानात् । ३७. तं.म.२-रनियमेन प्राप्नो । ३८. इ.ज.क.तं.पा.मां.म.२.

हा-शक्यत्वात् । ३९. तं.म.२-“मन्वेष्टव्यमिति ।

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राज्ञेशमवा इमेन ।

तृष्वीमनु प्रसितिं दृणानोऽस्ताऽसि विष्य रक्षसस्तर्पिष्ठैः ॥

कृणुष्व । पाजः । प्रसितिमिति प्र-सितिम् । न । पृथ्वीम् ।

याहि । राजा । इव । अर्भवानित्यर्थ-वान् । इमेन ॥

तृष्वीम् । अन्विति । प्रसितिमिति प्र-सितिम् । दृणानः ।

अस्ता । असि । विष्य । रक्षसः । तर्पिष्ठैः ॥

“अग्नये रक्षोऽग्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य रक्षासि सचेरन्” (तैसं २.२.२) इत्यस्या इष्टेः पञ्चदश सामिधेयः । ततः परे याज्यानुवाक्ये । उपहोमार्था ततः परा, याज्याविकल्पो वा । सर्वा अग्निदेवताः, ‘तपूयन्ने’ (तैसं १.२.१४) इत्यादिदर्शनात् ।

वैश्वदेवं काण्डम् । त्रैष्टुभः सर्वोऽनुवाकः ॥

तत्त प्रथमा—‘कृणुष्व पाजः’ इति ॥ हे अग्ने, ‘कृणुष्व’ कुरुष्व । कवि हिंसा-कारणयोः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पां ३.१.८५) । “धिविकृणुष्योर च” (पां ३.१.८०)

प्रयोदशोऽनुवाके द्विर्धानमण्डपविर्माणमुक्तम् । अथपि नैतावता किञ्चित् ‘प्रमेयं परिसमाप्तं तथाप्यध्यापकसंभवायपरंपरया प्रपण्डक उत्तरानुवाके समाप्यत इत्यभितमानुवाकत्वाच्चतुर्दशे ‘काम्याः सामिधेयः पुरोनुवाक्या याज्याश्चोच्यन्ते’ । तत्रेष्टिकाण्डे मातृपत्येष्टेरुष्यं राक्षोऽग्नेष्टिरेवनाम्नायते—
“अग्नये रक्षोऽग्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य रक्षासि सचेरन् अग्नये रक्षोऽग्नेष्टिरेवनाम्नायते—
स एवासाद्रक्षास्य हन्ति” (तैसं २.२.२) इति । सचेरन् समवेयुर्वाधेरित्यर्थः ॥ मध्यरात्रिकालं विधत्ते—“निशितायां निर्वपेक्षिशलायां हि रक्षासि प्रेरते संश्रेणीभ्येवैनानि हन्ति” (तैसं २.२.२) इति । प्रेरते प्रकषेण चरन्ति । अतस्तस्यां येषां निर्वापेण प्रचारवन्त्येवैनानि रक्षांसि हन्ति ॥ यागभूमेः परितो वेष्टनं विधत्ते—“परिश्रिते याम्येद्रक्षसामन्वचाराय” (तैसं २.२.२) इति । सनुप्रवेशाभावाये-
त्यर्थः । ‘रक्षोऽग्ने वाजिनम्’ (तैसं १.२.१४), ‘वि ज्योतिषा ब्रह्मा’ (तैसं १.२.१४) इत्येतां मन्त्रौ विधत्ते—“रक्षोऽग्ने याज्यानुवाक्ये भवतो रक्षसा रक्षुवै” (तैसं २.२.२) इति । हिंसाधर्मित्यर्थः ॥

कृणुष्येति ॥ अस्यामिष्टौ ‘कृणुष्व पाजः’ इत्यनुवाकः कृत्स्नो धिनियुक्तः । तस्मिन्सृष्टोऽष्टादश । तासु पञ्चदश सामिधेय एका पुरोनुवाक्या, द्वे यान्ये विकल्पिते ॥ तत्रेयं प्रथमा—“कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेशमवा इमेन । तृष्वीमनु प्रसितिं दृणानोऽस्ताऽसि विष्य रक्षसस्तर्पिष्ठैः” इति ।
‘कृणुष्व कुरुष्व, ‘पाजः बलम्, ‘प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेशमवा इमेन । तृष्वीमनु प्रसितिं दृणानोऽस्ताऽसि विष्य रक्षसस्तर्पिष्ठैः’ इति ।
‘अमवान् अमात्ययुक्तः’ इमेन हस्तिना ‘तृष्वी’ क्षीप्रगामिनीं ‘प्रसितिं प्रकृष्टसेनां ‘दृणानः हिंसर, ‘अस्ता क्षेसा धावयिता, ‘असि रक्षसः राक्षसान्, ‘तर्पिष्ठैः अतिसंवापकैर्बाणैः । हे अग्ने, भृगवन्धनाय प्रसारितां पाश्यामिव रक्षोनिरोधनाय ग्रीदं बलं कुरु । अमात्ययुक्तो गजेन सहितः ‘राजा’ इव रक्षसामुपरि याहि । क्षिप्रगामिनीं परकीयसेनामनु पृच्छतो गत्वा मारयन्नवशिष्टायाः धावयिता भव ।
पलायमानानपि राक्षसान् बाणैस्तीक्ष्णैः विध्व ॥

१. तं-प्रमेयजातम् ।

२-२. इ.उ.पा-काम्या याज्या उच्यन्ते; मां-काम्यायाज्या उच्यन्ते ।

३. म२-क्षिप्रगामिनीम् ।

तैसं २.२॥

[काम्येष्टियाव्यापुतेनुवाक्याः]

- इत्युप्रत्ययः । अकारोऽन्तादेशः । करोतेर्विकरणव्यत्ययेन (पा ३-१-८५) वा स्तुः । सतिशिशो विकरणस्वरो लसार्वधातुस्वरेण (द्र. पाभा ६-१-१५८ वा ११, पा ६-१-१८६) बाध्यते । 'पाजः बलम् । 'पातेर्जुट् च' (द्र. उ ६५२) इत्यमुन् । वलेन हि पात्यते जनः 'प्रसिति' न प्रसितिमिष, उपरिष्ठादुपचारत्वाच्चकार उपमार्थयः (निरुक्त १-४) । प्रसितिः प्रसयनात् (निरुक्त ६-१२) । प्रकर्षेण सीयते वध्यत इति प्रसितिः । बहुसूत्रनिर्मिता भृगुप्राहिणी पाद्या नाम, मस्यग्रहणं जालं नाम, पक्षिग्रहणं च विसरो नाम प्रसितिरुच्यते । " तादौ च निति कृत्यतौ " (पा ६-२-५०) इति गतेः प्रकृतित्परत्वम् । 'पृथ्वीं विस्तीर्णम् । यथा लुम्बको भृगुग्रहणार्थं पाद्यां करोति वनगहनेषु स्थापयति, यथा वा मस्यग्रहणार्थं जालं करोति जले प्रसारयति, यथा च पक्षिप्राही तद्ग्रहणार्थं विसरं करोति नदीपुलिनादौ विसारयति, तथा त्वमपि महद्बलं रक्षांसि हन्तुं कृणुष्व, अत्रतो विस्तारयेत्यर्थः । अथ तथा कुर्वन् याहि 'राजा 'इव । केचिदाहुः—आङ्पूर्वो यातिर्द्रष्टव्यः । यागसाधनार्थमागमनस्याभिप्रेतत्वात्, यागोत्तरकालं हि रक्षोहननार्थं गन्तव्यमिति । अत्र भ्रमः—याहीत्येव समीचीनम् । ननु यागोत्तरकालं गन्तव्यं तेन रक्षोहननार्थम् । मैवं बोचः । न हि देवो विश्वाम्ना कुतश्चिदायाति, न कचिषाति । स्तुतिः खल्वियं क्रियते स्वाभिर्लपितसंपादनानुरूपा 'याहि, १५ आयाहि, उत्तिष्ठ, प्रत्यातनुष्व, ऊर्ध्वो भव' इत्यादिस्वरूपा । एतैश्च स्तुतिर्पदैस्तुष्टा देवता पुरुषमभिर्लपितेन फलेन योजयति । तस्मात् रक्षोहननार्थं त्वरितं यातव्यमायातव्यं वा, यागो निर्वर्तित एव मन्तव्य इत्येवंरूपा स्तुतिर्मन्त्रयेवेति किमश्रुतपदाध्याहारणेति । किंच—यागमागच्छतो देवस्य किं बलादिपरिग्रहेण । हन्तव्यसकाशं गच्छतो हि बलादिना कार्यम् । तस्माद्योक्तं बलमादाय हन्तव्यसकाशं गच्छ, राजेव, राजा यथा महतीं सेनां कर्षन् शत्रुदेशं गच्छति । राजा २० विशेष्यते—'अमवान् अमात्यवान् (द्र. निरुक्त ६-१२) । अमा वर्तन्त इत्यमाः । अप्रत्यप-श्छान्दसः । " तद्धिताः " (पा ४-१-७६) इति बहुवचननिर्देशाद्वा । यद्वा—शत्रूणां मनजादि-भक्षनान्यायुधानि अमशब्देनोच्यन्ते । अमवानिति वृद्धयभावश्छान्दसः । " *न कस्यमिचमाम् " इति वचनात् । पचाद्यचि (पा ३-१-१३४) वा वृषादिर्द्रष्टव्यः (पा ६-१-२०३) । अमन-शब्दस्यैव वाऽन्याक्षरलोपः । यदाहुः—“ ह्यं चापरो वर्णविकारनाशौ " (द्र. काशिका पा ६-३-२५ १०९) इति । 'इमेन । अत्र नैरुक्ता बहुधा वदन्ति—' इत्याद्येनेतोभयेन' भयनिवृत्त्यर्थं प्रात

*[शुद्धीकृतोऽयं पाठः । 'पातेर्बले जुट् च' (उ ६५२) इति औणादिकं सूत्रम् । लिखित-पुस्तकेषु मैसूरुमुद्रितपुस्तके च 'पातेर्जुट् च' इति पाठः । *[सिद्धान्तकौमुद्यां 'व्यथो लिटि' (पा. ७-४-६८) इति सूत्रे गणसूत्रमेतत् । द्र. काशिका, पाभा ७-३-३४] । १. मै-टडोमयेन ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

इमः, इतमपगतं भयमस्तेति वा, इमः वीतभयः हस्ती वा ' (द्र. निरुक्त ६-१२) इति । एतदुक्तं भवति—यथा राजा अमात्ययुक्तः शत्रूणां भञ्जनैरायुधादिभिस्तद्वान् इमेन हस्तिना शत्रुवधादिकं साधयितुं युक्तो गच्छति, तथा त्वं महद्बलमादाय शत्रुबलनाशनसमर्थेन रोगादिना तद्वान्, इमेन इरापुष्टेन वीतभयेन गजेन तद्वान् वा सह रक्षांसि हन्तुं याहीति । अमवानिति संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकौ पूर्ववत् (पा ८-३-९, ३) । 'तृष्णा क्षिप्रनामैतत् । प्रकृष्टा सितिः सेना प्रसितिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृति- ५ स्वरत्वम् (पा ६-२-२) । 'अनु द्रूणानः' अनुद्रवन्ननुधावन् । एतदुक्तं भवति—मन्त्रिभिर्बहुलैः समस्तं बलमप्रतः प्रसारयेतीरितां क्षिप्रगामिनीं प्रकृष्टां सेनामप्रतः-प्रसारितां द्रवन्तीमनुद्रवन् राजेव याहीति । यद्वा—तृष्णा क्षिप्रमागच्छन्तीं प्रसितिं परसेनां अनुद्रूणानः अनुक्रमेण हिंसन् याहीति । द्रूञ् हिंसायां क्रैयादिकः । पूर्वस्मिन् पक्षे द्रवतेस्ताच्छीलिकधानश्च (पा ३-२-१२९) । व्यस्येन श्राधातोश्च दीर्घत्वम् । अपैवं यात्वा 'रक्षसः' 'राक्षसान्' 'विष्य ताडय । 'तपिष्ठैः तत्तमैः । १० तत्पुण्ड्र्यादिप्रति " तुरिष्ठेयैःसु " (पा ६-४-१५४) इति तुल्यस्य लोपः । कस्मादित्यमुच्यते इति चेत्, 'अस्ता' 'असि साधु निरसितासि शत्रूणाम् । यद्वा—शत्रुसंबन्धिनाममोहानां शस्त्राणामस्ता निरसिता निवारयिता त्वमसि । तस्मात् तपिष्ठैस्त्वदीयेरायुधैः तान् विष्य इति । अस्त्यतेः साधुकारिणि त्वन् (पा ३-२-१३५) । रथादित्वादिङ् विकल्प्यते (पा ७-२-४५) । विष्येति परत्वात् निह्न्यते (पा ८-१-२८) । रक्ष-शब्दोऽयमनुन्तः रक्षाहेतुत्वात् अपादाने असुन् (उ ६३८) । क्षरेवी हिंसार्थात् कर्तर्यसुनि (उ ६३८) आद्यन्तविपर्ययः । यथोक्तं—“ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च ” (काशिका पा ६-३-१०९) इति । अयं चार्धर्चादिवाद्युभयलिङ्गः (पा २-४-३१) । तत्र नपुंसकत्वे “ नन्विययस्यानिसन्तस्य ” (फिद् २६) इत्याद्युदात्तत्वम् । यथा—“ रक्षसाम- २० पंहयै ” (तैसं ६-६-३), “ रक्षांसि जिघांसन्ति ”. (तैसं ६-६-३) इति । पुंलिङ्गे अत्य ' खन्तोदात्तत्वं भवति, यथा—“ रक्षसः पाहंसान् ” (तैसं १-२-१४) इत्यादौ । एवमस्यापि पुंलिङ्गत्वादन्तोदात्तत्वम् । “ नन्विययस्य ” इति नियमेन नित्यतो (पा ६-१-१९७) ग्राध्यते; यथा दक्षेतिन् (उ २१८) विधीयते इति दक्षिणशब्देनान्तोदात्तेन भवितव्यम् । यथा—“ दक्षिणा दिक् इन्द्रो देवता ” (तैसा ३-११-५) इत्यादौ । “ दक्षिणस्यादिगाख्यायाम् ” (फि ८, ९) इति निषमादिगाख्याया अन्यत्रायुदात्तत्वम् । यथा “ दक्षिणां प्रतिपह्नीयन् ” (तैसा २-३-२), “ आ प्र यच्छ दक्षिणात् ” (तैसं १-२-१३) इत्यादिषु । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ २५

[कामयेयियाज्यापुरोनुवाक्याः]

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृपता शोशुचानः ।

तपूप्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसन्दितो वि सृज विष्वगुल्काः ॥

तव । भ्रमासः । आशुया । पतन्ति । अन्विति । स्पृश । धृपता । शोशुचानः ॥

तपूप्यग्ने । अग्ने । जुह्वा । पतङ्गान् । असंदित इत्यसं-दितः । वीति । सृज । विष्वक् । उल्काः ॥

५ अथ द्वितीया—“ तव ” इति ॥ हे “अग्ने, ” तव “भ्रमासः भ्रमणशीलाः विस्फुलिङ्गाः ।

पचायच् (पा ३-१-१३४) । “ आज्ञसेसुक् ” (पा ७-१-५०) । “ आशुया आशयः ।

“ सुपां सुलुक् ” (पा ७-१-३९) इत्यादिना जसो याजादेशः । “ पतन्ति निपतन्ति । यद्वा—

आशु निपतन्ति । क्रियाविशेषणत्वाद् नपुंसकत्वम् । द्वितीयैकवचनस्य लुगपचादो याजादेशः

(पा ७-१-३९) । “ अनु ” स्पृश ये निपतन्ति तैर्भूमैः रक्षःशरीराभ्यनुक्रमेण स्पृश दहेति यावत् ।

१० “ धृपता अभिभवित्रा । धृप प्रसहने चुरादिरापृपीयः । व्यत्ययेन शः (पा ३-१-८५) ।

“ शतुर्नुमः ” (पा ६-१-१३३) इति विभक्तोरुदात्तत्वम् । भावप्रधानोऽयम्, धर्पकत्वेने-

त्यर्थः । “ शोशुचानः भृशं दीप्यमानः । यद्भुगन्तात् (पा २-४-७४), व्यत्ययेनात्मनेपदम्

(पा ३-१-८५) । “ अन्यस्तानामादिः ” (पा ६-१-१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । इदानीं दहनो-

पाय उच्यते । “ तपूषि तापान् औष्ण्यलक्षणां तपनशीलान्, तपेरुसिप्रत्ययः (उ २८२) ।

१५ पतङ्गान् पतनशीलान् । पतेरङ्गप्रत्ययः (उ १२४) । “ उल्काः उज्ज्वलाः महाज्वालाः ।

पृषोदरादिः (पा ६-३-१०९) । एवमेतत् त्रितयं “ विष्वग् ” “ वि ” “ सृज । इतश्चेतश्च निःसारय ।

विषु नाना-अञ्चतीति “ ऋत्विग् ” (पा ३-२-५९) इत्यादिना “ किन्प्रत्ययः । “ व्यधी च ”

(पा ६-२-५३) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चधार्यत्वाद् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्यत्ययेन वा

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । “ जुह्वा असन्दितः अपन्त्रितः, अग्निर्हि जुह् दृष्ट्या

२० तवेति ॥ अथ द्वितीया—“ तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृपता शोशुचानः । तपूप्यग्ने

जुह्वा पतङ्गानसंदितो वि सृज विष्वगुल्काः ” इति । “ भ्रमासः ” “ भ्रमणशीला विस्फुलिङ्गाः ”,

“ आशुया शीघ्रगामिणः, ” “ धृपता धार्ढ्येन, ” “ शोशुचानः भृशं दीप्यमानः, ” “ तपूप्यग्ने संतापान्, ” “ पतङ्गान् पतन-

शीलान्, ” “ असंदितः अस्पृष्टतः, ” “ वि ” “ सृज विशेषेणोत्पादय, ” “ विष्वक् सर्वतः, ” “ उल्काः महाज्वालाः ।

हे “ अग्ने, ” तव संरन्धिणो विस्फुलिङ्गाः शीघ्रगामिणः सर्वतः पतन्ति । त्वमपि भृशं दीप्यमानस्तैः

२५ विस्फुलिङ्गैस्तानसुरान् घाट्येनात्यन्तयादम् “ अनु ” स्पृश । शुनरपि जुह्वा हुतेन इविषा स्वमविच्छिन्नः सद्

संतापान् विस्फुलिङ्गान् महाज्वालाश्चसुरबाधनाय सर्वतो बाहुल्येनोत्पादय ॥

३-३. भे.ति-“ ऋत्विगादिना ।

४-४. आ-भ्रमणशालिनो विस्फुलिङ्गाः; उ-भ्रमणशालिनः सर्वतः विस्फुलिङ्गान्; क.हा-भ्रमण-
शालिनो विस्फुलिङ्गान् । ५-५. इ.उ.पा.भा-“ आशुया... पतनशीलान् ” नास्ति । ६. इ.उ.पा.भा.

३० हा-दीप्यमानैः ।

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अर्द्व्यः ।

यो नो दूरे अघशंसो (१) यो अन्त्यग्ने मार्किष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥

प्रतीति । स्पशः । वीति । सृज । तूर्णितम इति तूर्णि-तमः ।

भव । पायुः । विशः । अस्याः । अर्द्व्यः ॥

यः । नः । दूरे । अघशंस इत्यघ-शंसः (१) । यः । अन्ति ।

अन्ते । मार्किः । ते । व्यथिः । एति । दधर्षीत् ॥

यन्त्रित इव भवति, न कश्चिच्छाति, न चान्यत्करोति, तामेवाज्यक्तीं व्याप्रियमाणां पश्यन् तथा बद्ध इव भवति । तस्मात् तथा मा भूरिति प्रार्थयते । जुहा । विभक्तेः “उदात्तपणो हल्पूर्वात्” (पा ६.१.१७४) इत्युदात्तस्य “नोद्धात्वोः” (पा ६.१.१७५) इति प्रतिषेधे “उदात्त-स्वरितयोर्यणः” (पा ८.२.४) इति स्वरितत्व प्रवर्तते । संपूर्णात् घटेः निष्ठायां “घतित्यतिमा-स्यामिति किति” (पा ७.४.४०) इतीत्वम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । अन्य आह—असन्दितः केनचिदप्यलण्डितप्रसरः सन् इत्थं कुरु । तत्र कारणमाह—जुहा जुह्वत्येनाज्येनेत्यर्थः ॥

अथ तृतीया—‘प्रति’ इति ॥ ‘अग्ने’ इति चतुष्पादादिः । अत एव न निहन्यते । हे ‘अग्ने’, ‘नः’ अस्माकं ‘यः’ दूरे स्थितः ‘अघशंसः’ यः वा ‘अन्ति’ अन्तिके । कादिछोपो बहुलम् (पा ६.४.१४९ वा ८) इति कल्लोपः । अघं पापात्मकं शंसनमभिछापः कीर्तनं वा यस्य सोऽघशंसः अजादिकारी दुरुक्तवादी वोच्यते । तथा ‘प्रति’ स्पशः पाशान् ‘वि’ सृज विस्तारय । पशोस्तं बधानेत्यर्थः । स्पश ग्रहणशोषणयोः । करणे संपदादिछापः किपू (पा ३.३.१०८ वा ९) । यद्वा—स्पश बधने । बाधकान्यायुधादीनि तं प्रति वि सृज । ‘तूर्णितमः’ त्वरिततमः सन् । त्वरतेः क्तिन्नि (पा ३.३.९४) निष्ठावद्भावेन निष्ठानत्वे (द्र. पाभा ८.२.४४ वा १) “अरत्वरिभ्यविभ्यामुपधायाश्च” (पा ६.४.२०) इत्यृट् । किंच—‘भव’ पायुः पालयिता ‘अस्याः’ विशः प्रजायाः । कस्याः ? त्वामनुगतायाः अस्मदादिकायाः, न पुनः प्रकृतायाः । अत एवाव्यादेशाभावात् “ऊडिदम्”

प्रतीति ॥ अथ तृतीया—“प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अर्द्व्यः । यो नो दूरे अघशंसो यो अन्त्यग्ने मार्किष्टे व्यथिरा दधर्षीत्” इति ॥ ‘स्पशः’ पाशान्, ‘तूर्णितमः’ क्तिन्नि, ‘पायुः’ पालयिता ‘विशः’ प्रजायाः, ‘अर्द्व्यः’ केनाप्यर्हसितः, ‘अघशंसः’ विचित्र-वधकारी, ‘अन्ति’ समीपे, ‘मार्किः’ मा ‘व्यथिः’ व्यथाकारी, ‘आ’ दधर्षीत् सर्वतो ‘छटो भवतु’ । हे ‘अग्ने’, चित्रवधकारी राक्षसः ‘यः’ अस्माकं वैरी ‘दूरे’ वसति ते प्रति ‘त्वमतिवरिवो बन्धनहेतुः पाशान् विविधान्’ सृज । केनाप्यर्हसितस्त्वमस्मदादिकायाः ‘अस्याः’ प्रजायाः पालको ‘भव’ । कोऽपि दधर्षयिता राक्षसः ‘ते’ समीपे सर्वत्र छटो मा भवतु ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्याऽऽ तनुष्व न्यमित्राँ ओषतात् तिग्महेते ॥

यो नो अरातिँ समिधान चक्रे नीचां तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥

उदिति । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । एति । तनुष्व ।

नीति । अमित्रान् । ओषतात् । तिग्महेत इति तिग्म-हेते ।

यः । नः । अरातिम् । समिधानेति सम-इवान् । चक्रे ।

नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् । न । शुष्कम् ॥

- १० (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्रवर्तते । “ सायकाचः ” (पा ६.१.१६८) इति विद्वां विभक्तेरुदात्तत्वम् । “ द्यचोऽस्तत्तिडः ” (पा ६.३.१३५) इति संहितायामाख्यातस्य दीर्घत्वम् । “ पातेः ” कृषापाजिमि ” (उ० १) इत्युण्प्रत्ययः । “ अदब्धः अनुपहिंसितः केनापि । किंच—” माकिः मा कश्चिदपि ते त्वाम् आ दधर्षात् आधर्षयतु तव कश्चिदपि परिमयं मा कार्पादित्यर्थः । धृष प्रसहने चुरादिराधृषीयः । द्विविकरणता । शपः द्रुः (पा २.४.७६) । ततः परं सिच् (पा ३.१.४४) । “ नेति ” (पा ७.२.४) इति वृद्धि-प्रतिषेधः । सिष्येय वा व्यत्ययेन द्विर्वचनम् । “ व्यपिः व्यययिता । व्यथेरन्तर्भावितव्यर्थत्वात् “ इन् सर्वधातुभ्यः ” (उ ५.६७) इति इन् । ष्यादेव वा “ अच इः ” (उ ५.८८) इतीप्रत्यये १५ “ बहुलमन्यत्वापि संज्ञाछन्दसोः ” (उ १.९०) इति णिष्लेपः । यथा—“ वर्धन्तु त्वा सुद्युतयः ” (तैसं २.२.१२) इति । वृषादिर्द्रष्टव्यः (पा ६.१.२०३) । ते इति “ क्रियाप्रहणं कर्तव्यम् ” (द्र. पाभा १.४.३२) इति संप्रदानत्वात् चतुर्थी । “ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ” (पा २.३.६२) इति षष्ठी । चतुर्थ्यर्थे वा । कर्मणि षष्ठी वा (पा २.३.६५) । ते व्यपिः इति सवन्धात् । “ युष्मत्तत्तत्क्षुःयन्तःपादम् ” (पा ८.३.१०३) इति ते इत्यस्मिन् परतः पूर्वस्य २० सकारस्य पत्वम् ॥

अथ चतुर्थी—‘ उदग्ने ’ इति ॥ हे ‘ अग्ने ’ उत् ‘ तिष्ठ ’ उवाय ‘ प्रति ’ आ ‘ तनुष्व ’ शत्रून् प्रत्यास्तेजा भव । तथा च भूत्वा हे तीक्ष्णायुध, अमित्रान् अरमच्छत्रून् ‘ नि ’ ओषतात् नियमेन दह । उप दाहे । अमेरित्रप्रत्ययः (उ ६.२३) । किंच—‘ यः ’ नः अस्माकम् ‘ अरातिम्

- उदग्ने इति ॥ अथ चतुर्थी—‘ उदग्ने तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमित्राँ ओषतात् तिग्महेते । यो नो अरातिँ समिधान चक्रे नीचां तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ’ इति । हे ‘ अग्ने, त्वम् ’ उत् ‘ तिष्ठ ’ शत्रून् ‘ प्रति ’ सर्वतः प्रवर्तस्य । हे तीक्ष्णायुध, त्वम् ‘ अमित्रान् ’ नितरां दह । हे समिध्यमान वद्धे, ‘ यः ’ अस्माकं शत्रून् ‘ चक्रे ’ तं नीचं कृत्वा ‘ शुष्कम् ’ अतसं ‘ न शुष्ककाष्टमिव ’ अस्मीकुरु ॥

४. मै-‘ पातेः ’ नास्ति । ५-५. ५-इत्यमुन्, ति-इत्यमुनि ।

९-९. भा.इ.उ.तं.पा.भा.डा-शुष्कमतसमिष काष्टमिव ।

काम्येष्टियाग्यापुरोनुवाक्याः]

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैन्यान्यग्ने ।

अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रतीति । विध्य । अधीति । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैन्यानि । अग्ने ।
अवेति । स्थिरा । तनुहि । यातुजूनाम् । जामिम् । अजामिम् । प्रति । मृणीहि । शत्रून् ॥

अरातिवम्, अस्मभ्यं वा अरातिम् अदानं चक्रे कुरुते । योऽस्मभ्यं न किञ्चिदपि ददाति तं ५
नीत्वा न्यभूतं धक्षि दह । अतसं न काष्ठमिव शुष्कम् । दहेर्हेटि “ बहुलं छन्दसि ”
(पा २.४.७३) इति शपो लुक् । न्यक्शब्दात् व्यत्ययेन तृतीया । “ अश्वेष्टन्दस्य सर्वनाम-
स्थानम् ” (पा ६.१.१७०) इति तस्या उदात्तत्वम् । हे समिधान सामिघ्नेनासमिद्धिर्दीप्य-
मान । पूर्ववत् शपो लुक् (पा २.४.७३) ॥

अथ पञ्चमी—ऊर्ध्वः इति ॥ हे अग्ने, ऊर्ध्वः उपितः भव । उत्थाय च प्रति १०
विध्य प्रत्येकं ताडय । यद्वा—प्रतियोद्धा भव । कस्यार्थे ! अधि अस्मत् अस्मत् उपरि
अस्मापक्षे तिष्ठन् अस्मदर्थमिष्यः । यद्वा—अस्मत् उपरि ये तिष्ठन्ति अस्मान् न्यग्भाष-
यन्तः तान् प्रति विध्य प्रत्येकं ताडय । यद्वा—सप्तम्या लुक् (पा ७.१.३९) । अस्मास्ववि
प्रति विध्य अस्मन्निमित्तं प्रतियोद्धा भव । अधिशब्देनापि सप्तम्यर्थ एव बोध्यते । तदर्थं किं कर्तव्यम्
इति चेत् । आविः कृणुष्व प्रकाशय दैन्यानि देवस्य तव स्वभूतानि वीर्याणि यानि तवैव सन्ति १५
तानि प्रकाशय । “ देवाद्यजौ ” (द्र. पा ४.१.८५ वा ३) इति यञ् । “ इदुदुपधस्य
चाप्रत्ययस्य ” (पा ८.३.४१) इति पत्वम् । किञ्च—यातुजूनां यातयितुं क्लेशयितुं प्राणिनो
ये जवं कुर्वन्ति ते यातुजुयः । “ किञ्चि ” (उ २२५) इत्यादिना किप्दीर्घा । आमि
छान्दसो नुद् । तेषां यातुधानानां स्थिराणि वीर्याणि अव तनुहि अवाचीन कुरु नाशय ।
“ शोष्ठन्दसि बहुलम् ” (पा ६.१.७०) इति लृक् । “ उतश्च ग्रययाच्छन्दोवाचनम् ” २०
(पा ६.४.१०६ वा १) इति हेर्लोपो न क्रियते । एवं त्वदीयानि वीर्याण्याविष्कृत्य यातुधानानां
च वीर्याणि शिथिलीकृत्य पश्चादित्यं प्रवर्तितव्यमित्याह—जामिं च अजामिं च शत्रून् प्र
मृणीहि प्रकर्षेण मारय । म्रियतेस्तर्भास्तिथ्यर्थात् लोटि टः व्यत्ययेन आ (पा ३.१.८१) ।

ऊर्ध्व इति ॥ अथ पञ्चमी—ऊर्ध्वो भव विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैन्यान्यग्ने । अव स्थिरा
तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं मृणीहि शत्रून् इति । हे अग्ने, त्वम् ऊर्ध्वः भव उपरान्ता भव । २५
अस्मत् अधि अस्माकमुपरि ये शत्रवः संशुक्तान् प्रति विध्य । हे अग्ने, दैन्यानि वीर्याण्यावि-
ष्कृत । यातुजूनां यातुधानानां स्थिराणि वीर्याणि अवसतानि यथा अवन्ति तथा तनुहि कुरु । जामिः
पुनःपुनस्तारितः, अजामिरतावितः, ताडयान सर्वान् प्र मृणीहि मारय ॥

[काम्येष्टियाग्यापुरोनुवाक्याः]

स ते (२) जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।

विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो धुम्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् ॥

सः । ते (२) । जानाति । सुमतिमिति सु-मतिम् । यविष्ठ ।

यः । ईवते । ब्रह्मणे । गातुम् । ऐरत् ॥

विश्वानि । अस्मै । सुदिनानिति सु-दिनानि । रायः ।

धुम्नानि । अर्यः । द्यौत् । दुरः । अभिति । द्यौत् ॥

१० हेः पित्राभावे द्वित्वादीत्यम् । यद्वा—मृण हिंसायाम् । षोडि हेऽष्टान्स ईडागमः । विकरणस्य छक् । यच्छतमेव क्रियते तज्जामि । अत्र प्र मृणीहीत्याख्यातसंनिधेर्मरणविषयं पौनरुक्त्यं विज्ञाप्यते । उपचारेण 'तद्वति वृत्तिः । एतदुक्तं भवति । शत्रून् प्रमृणाहि । किं विशेषेण ! जामि चाजामि चं ' शत्रु मारय । यः पूर्वं प्रहृतस्तमपि प्रहर, हतोऽयमिति मोपेक्षिष्ठाः । यन्ध न प्रहृतः कुतश्चित् कारणात् तमपि प्रहर, वराकोऽयं न हन्तव्य इत्यादि चेतसि मा कथाः । इदमेव कात्स्न्यं प्रतिपादयितुं बहुवचनं प्रयुक्तम् । एकेन च जामिमारेणेन एकेनाजामिमारेणेन देवस्य वृत्तार्थता मा विज्ञायीति । यद्वा—द्वे अप्येते क्रियाविशेषणे । व्यत्ययेन " स्वमोर्नपुंसकात् " (पा ७.१.२३) इति न क्रियते । पुनरुक्तमपुनरुक्तं च शत्रून् मारयेति ॥

१५ अथ पट्टी—' स ते ' इति ॥ हे अग्ने 'यविष्ठ युवतम् । यद्वा—हविर्देवानां मिश्रयितुम् । यौतेः वृजन्तादिष्ठन् (पा ५.३.५५, ५९) । 'सं' 'ते' तव 'जानाति' 'सुमतिं' शोभनां कल्याणकारिणी मतिं स एव त्वानुग्रहबुद्धिं यथावत् भजत इति यावत् । यद्वा—स एव त्वत्प्रसादात् सुमतिमात्महितं जानाति, स एवात्महिते प्रवर्तत इति यावत् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । " मन्त्रे वृष " (पा ३.३.९६) इति मतिशब्दोऽन्तोदात्तः । क इत्याह—'यः' 'ईवते' गमनवते प्रशस्तागतये कल्याणहेतुभूतागमनाय । यद्वा—गृहमागताय 'ब्रह्मणे' परिवृदाय । तुभ्यं 'गातुम्' अर्घं हविर्लक्षणम् । 'ऐरत्' ईरयति ददाति । ईर क्षेपे चुरादिराधृषीयः । छान्दसो लुङ् । ईद् गतौ । किञ्चन्तात्

२५ स इति ॥ अथ वट्टी—" स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् । विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो धुम्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् " इति ॥ हे 'यविष्ठ युवतम्, 'यः' यत्तमानः 'ईवते' स्वगृहं प्रति गमनवते 'ब्रह्मणे' परिवृदाय तुभ्यं 'गातुम्' हविर्लक्षणमश्नम् 'ऐरत्' प्रददाति 'सः' एव यत्तमानः 'तवानुग्रहयुक्तं' 'सुमतिं' 'जानाति' । त्वमपि 'अर्यः' स्वामी भूत्वा 'रायः' धनानि 'धुम्नानि' यदांसि 'दुरः' गृहाभ्राभिलक्ष्य 'अस्मै' यजमानाय 'विश्वानि' 'सुदिनानि' यथा भवन्ति तथा 'द्यौत्' प्रकाशयानुगृहाण ॥

६. तै.ति-तत्त्वं । ७. तै.ति-शत्रून् ।

११. आन्-त्वदनुग्रहयुक्तम् ; हा-तवानुग्रहयुक्तः ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

पिप्रीषति स्व आपुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासदिष्टिः ॥

सः । इत् । अग्ने । अस्तु । सुभग इति सु-भगः । सुदानुरिति सु-दानुः ।

यः । त्वा । नित्येन । हविषा । यः । उक्थैः ॥

पिप्रीषति । स्वे । आपुषि । दुरोणे इति दुः-ओने ।

विश्वः । इत् । अस्मै । सुदिनेति सु-दिना । सा । असत् । इष्टिः ॥

प्रशंसायां मत्तुप् (द्र. पाभा ५-२-२४ वा १) । “ छन्दसीरः ” (पा ८-२-१५) इति मत्तुपो
भवन् । यद्वा—ईवते गमनवते गमनकारिणे तुभ्यं यो गातुं मार्गमैरत् करोति, मार्गं हविरादिसंपन्नं
प्रवर्तयति, अलंकृतमिव राजमार्गम् । एव सुमतिं जानाति । तस्मात्त्वया इत्यमस्यैवोपकर्तव्य-
मित्याह—“अस्मै इत्यं त्वयि श्रद्धां कुर्वते यजमानाय यजमानार्थम् । अन्यादेशविपयत्वाद- १०
सुदात्तत्वम् (पा २-४-३२) । रायः धनानि घुम्नानि यशांसि दुरः गृहान् एतानि विश्वानि
अपि सुदिनानि शोभनानि दिनानि अभि लक्ष्यीकृत्य त्वं वि धौत् विशेषेण धोतस्व ।
यैधुम्नादिभिः शोभनानि दिनानि क्रियन्ते तानि सुदिनानि । “ आबुदात्तं द्वयच् छन्दसि ”
(पा ६-२-११९) इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वम् । “ नपुंसकमनपुंसकेन ” (पा १-२-६९) इति
नपुंसकस्यैकशेषः । “ ऊडिदम् ” (पा ६-१-१७१) इति रापो विभक्तेरुदात्तत्वम् । दुर्वेहिंसा- १५
कर्मणः क्षिपि (पा ३-२-७६) बलोपः (पा ६-१-६६) । धोततेऽछन्दसो लुङ् (पा ३-४-६) ।
“ घुङ्गयो लुङि ” (पा १-३-९१) इति परस्मैपदम् । सिचि इङिः (पा ७-२-१) ।
“ बहुलं छन्दसि ” (पा ७-३-९७) इति ईडभावः । “ बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ”
(पा ६-४-७५) इत्यडभावः । यथैतानि विश्वान्यपि सुदिनानि भवन्ति इष्टदिनानि भवन्ति तपा
विधोतस्व अर्यस्त्वम् । अर्यः स्वामी । “ अर्यः स्वामिदैवयोः ” (पा ३-१-१०३) इति २०
यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । अपरा योजना—विश्वानि घुम्नानि दीप्तिमन्ति सुदिनानि शोभनदिनानि ।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (पा २-३-५) । यथा शोभनानि विश्वानि दिनानि भवन्ति तपा तेषु

सेदिति ॥ अथ सप्तमी—“ सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

पिप्रीषति स्व आपुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासदिष्टिः ” इति । हे अग्ने, यः यजमानः एवे
आपुषि यावज्जीवं दुरोणे इदृष्टे नित्येन प्रतिदिनमनुष्ठेयेन हविरा त्वां पिप्रीषति प्रीणयितुमिच्छति । २५
यः च उक्थैः क्षयैः पिप्रीषति सः एव सुभगः सौभाग्यवाद् सुदानुः शोभनदानवानपि भवन् ।
अस्मै अर्य यजमानस्य सा सर्वाऽपि इष्टिः सुदिना एव असत् भवति ॥

८. तं, ति—धोतयस्व ।

१२. उ.पा.भा.हा—यथा ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

विद्योतस्य 'स त्वमर्थः स्वामी' । " परादिच्छन्दसिः बहुलम् " (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुरोऽभि गृहानभि लक्ष्मीकृत्य विश्वानि दिमानि द्योतस्य । रायो धनस्य स्वामी त्वम् । अन्ये तु वाक्यभेदेन व्याचक्षते—विश्वान्यपि सुदिनान्यस्मै भवन्ति, द्युम्नानि यशांसि च भवन्ति, रायो धनस्य स्वामी भवति, गृहानभि विद्योतते, गृहस्यश्च भवतीति ॥

- अथ सप्तमी—'सेद्' इति ॥ हे अग्ने, 'सः' इत् स एव सुभगः अरतु सौभाग्यवान् भवतु । 'सुदानुः' शोभनदानम् । उभयत्रापि " आपुदात्तं द्वयञ्छन्दसि " (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । " सोऽचि ओपे चेत् " (पा ६.१.१३४) इति स इत्यस्य संहितायां सोऽलोपः । क इत्याह—'यः' त्वा नित्येन अविच्छिन्नेन यावज्जीवसंकरण्यां परिपालयन् 'हविषां' पिप्रीपति प्रीणयितुमिच्छति, न कदाचिदपि इमां हित्वा यजमानो भवति । प्रीञ् तर्पणे । 'यः' च 'उक्थैः' शस्त्रैस्त्वां पिप्रीपति स एव । कस्मिन्निमित्त इत्याह—'स्वे' आयुषि आत्मीये जीवितेऽग्नौ वा निमित्ते । निमित्तात् कर्मसंगोरे सप्तमी (पा २.३.३६ वा ६) । आत्मार्यं न परार्थमिति स्वग्रहेण दर्शयति । कुत्र स्थित इत्यत आह—'दुरोणे' गृहे 'स्व इत्येव' । आत्मीये गृहे स्थितं त्वां पिप्रीपति, न तु ऋत्विजाम् । दुःखेन रक्षयत इति दुरोणम् । अवतैरौणादिको नम्रत्ययः (द्र. उ २९३) । " ज्वरत्वर " (पा ६.४.२०) इत्यादिना ऊठि गुणः । " पूर्वपदात् संज्ञायाम्नाः " (पा ८.४.३) इति णत्वम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतित्वात्त्वम् (पा ६.२.१३९) । किंचेत्याह—सा तादृशी इत्थंभूतेन क्रियमाणा विश्वा 'इत्' विश्वैव न पुनरेकैव इष्टिः यागः । 'सुदिना' शोभनदिना 'असत्' भवति 'अस्मै' अस्य । पष्ठयर्थे चतुर्षीं (पा २.३.६२ वा १) । पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् (पा ६.२.१३९) । यद्वा—अस्य यजमानस्य विश्वान्यपि सुदिनानि भवन्ति । किञ्च 'सा तादृशेन क्रियमाणा इष्टिः' 'असत्' भवेत् । अतादृशेन क्रियमाणा इष्टिरेव न भवति । तस्मात् स 'एव सुभगः सुदानुश्चास्तु । भगो रूपमैश्वर्यं वा । दानुर्दानशीलः दातृत्वं वा । अस्तैर्लेष्टि " लेटोऽहदा " (पा ३.४.९४) इत्यङ्गागमः । " इतश्च ओपः " (पा ३.४.९७) ॥

- अथाष्टमी—'अर्चामि' इति ॥ हे अग्ने, 'ते' तव 'सुमर्ति' शोभनां मतिमुपकर्त्री बुद्धिं 'अर्चामि' पूजयामि मनसा बहु मन्ये । सुष्ठु मन्यतेऽन्येति सोपसर्गात् क्तिनि (पा ३.३.९६), समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतित्वात्त्वम् (पा ६.२.१३९) । " मन्त्रे वृष " (पा ३.३.९६) इति वित्त उदात्तत्वम् । 'इयं' मदीया 'गीः' च 'ते' त्वां 'स' जरतां सम्यक् स्तौतु । जरतिः स्तुतिकर्मा छन्दसि । कीदृशी गीः ? त्वामेव वाचाता पुनः पुनस्त्वामेवोपगच्छन्ती क्षणमपि त्वां हातुमशक्नुवन्ती

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अर्चामि ते सुमतिं धोष्यर्वाक् सं ते वावाता जरता(३)मियं गीः ।

स्वश्वास्त्या सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनु घ्नू ॥

अर्चामि । ते । सुमतिमिति सु-मतिम् । धोषि । अर्वाक् ।

समिति । ते । वावाता । जरताम् (३) । इयम् । गीः ॥

स्वश्वा इति सु-अश्वाः । त्वा । सुरथा इति सु-रथाः । मर्जयेम ।

अस्मे इति । क्षत्राणि । धारयेः । अन्विति । घ्नू ॥

धातेर्यङ्लुगन्तात् (पा २.४.७४) निष्ठा (पा ३.२.१०२) । न्यत्ययेन धातुस्वरः (पा ३.१.८५) । त्वा सं वावाता त्वा संगच्छती बान्धीयते । यद्वा—त्यामश्नितां वां अवगच्छन्तीति वा । “वष्टि भोगुरिष्टोपम्” (द.कारिका-सिकौ-पा २.४.८२) इत्यवशब्दाकारो लुप्यते । “अन्येषामपि”

(पा ६.३.१३७) इति साहित्यिकं दीर्घत्वम् । यद्वा—आद्यन्तविपर्ययो वा अवशब्दस्य । यथा— १०

‘आत्रोऽसि’ (तैस १.३.३) इत्याशुशब्दस्य । “परादिश्छन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९)

इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—अतिशयेन वननीया । यङ्लुकि (पा २.४.७४) छन्दसी

रूपसिद्धिः । स्तुतिर्विशेष्यते—‘घोषि, धुष्यत इति घोषि । “इन् सर्वधातुभ्यः” (उ ५.६७)

इति इन् । क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकत्वम् । ‘अर्वाक् अर्वाचीनमस्मादृशज्जनोचितं यथास्माभिर्घोषयितुं

शक्यते तथा घोषयित्वा त्वद्गुणानियं स्तौतु । अथ कापिकी परिचर्यामाह— ‘स्वश्वाः सुरथाः च १५

सन्तः त्वअसादेन महाधनाः पुत्रपौत्रादिसहिताश्च सन्तस्त्यां ‘मर्जयेम’ अर्द्धकुर्मः परिचरेमेति

यावत् । मृज् शौचार्थकरणयोः । वृद्धप्रभावश्छान्दसः । शुद्धिकर्मण एव वा वृद्ध्या भाव्यम् ।

“आधुदात्त द्व्यच् छन्दसि” (पा ६.२.११९) इति बहुव्रीहेरुत्तरपदापुदात्तत्वम् । ‘अस्मे

अरमभ्यमेवं वर्तमानेभ्यः ‘क्षत्राणि वयानि धारय । यद्वा—अस्मदर्थं क्षत्राणि धारय । “सुपां

सुल्लक्” (पा ७.१.३९) इति शे-आदेशः । ‘अनु घ्नू दिनेदिने । छक्षणादिना कर्म- २०

प्रवर्त्तनीयत्वम् (पा १.४.९०) ॥

अर्चामीति ॥ अथाऽष्टमी—“ अर्चामि ते सुमतिं धोष्यर्वाक् सं ते वावाता जरतामियं गीः ।

स्वश्वास्त्या सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनु घ्नू” इति । हे अग्ने, ‘सुमतिम् अनुमदस्त्वाम्’ अर्चामि मनसा पूजयामि । ‘अर्वाक् अर्वाचीनाऽसि’ घोषि धोषवती इयं स्तुतिरूपा अर्द्धाया गीः वावाता वीनः पुन्येन प्रसृता ते त्वयि सगपक् ‘जरतां जीर्यतां, त्वां विहाय अन्यत्र’ मा गच्छतु । “वयं तु” २५

एवाप्तसाक्षात्पुनरैव ‘रथैश्च पुत्राः सन्तः’ त्वा ‘मर्जयेम सेवेमहि । त्वमपि ‘अनु घ्नू अनुदिनम् अस्मे अस्मान्नु ‘क्षत्राणि सामर्थ्यानि धारयेः’ ॥

१२. मे-अर्चयेम ।

१३. इ.उ.पा.भा.दा-‘अन्यत्र’ नास्ति । १४-१५. इ.उ.पा.भा.दा-‘वयं तु’ नास्ति । १५. इ.

उ.पा.भा.दा-गन्धेयः, त.क.२-‘रथैश्च’ नास्ति । १६. आ.क-‘धारयेः’ इत्यस्मान्तरं ‘धारय’ । ३०

[काम्येष्टियान्यापुरेनुवाक्याः]

इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन् दोषावस्तर्दीदिवाऽसमनु धून् ।

क्रीडन्तस्त्वा सुमनसः सपेमाभि धुम्ना तस्थिवाऽसो जनानाम् ॥

इह । त्वा । भूरि । एति । चरेत् । उपेति । त्मन् ।

दोषावस्तर्ति दोषा-वस्तः । दीदिवाऽसम् । अन्विति । धून् ॥

क्रीडन्तः । त्वा । सुमनस इति सु-मनसः । सपेम ।

अभीति । धुम्ना । तस्थिवाऽसः । जनानाम् ॥

अय नवमी—“इह” इति ॥ “इह अस्मिन् कर्मणि रक्षोवधलक्षणे त्वामेव भूरि भूमिष्ठं

‘उप’ आ ‘चरेत्’ उपचरितुमर्हति पुरुषः, ‘त्मन्’ आत्मनि ‘दोषावस्तः’ ‘दीदिवाऽसम्’ अनु ‘धून्’

रात्रावहनि च सर्वेषाम् अन्तर्दीदिवांसं संदीप्यमानम् । “आद्योऽप्यत्रापि दृश्यते” (ब्र.काशिका, पाभा

१० ६.४.१४१) इत्यात्मन आकारस्य लोपः । दीप्यतेः कसौ (पा ३.२.१०७) “तुजादीनान्”

(पा ६.१.७) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । छान्दसो वा दीदिविः दीतिर्कर्मा कृतद्विवचन एव ।

“कार्तिकौजपादयश्च” (पा ६.२.३७) इति दोषावस्तर्तित्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पद-

समुदायात्मको वा एको निपातः । “निपाता आद्युदात्ताः” (फि ८०) इति तस्याद्युदात्तत्वम् ।

यद्वा—इह अस्मिन् लोके त्वामेव भूरि उपाचरेत् पुरुषः आत्मनिमित्तमात्मनोऽभिमतसंपादनार्थं

दोषावस्तः दीप्यमानम् । ‘अनु धून्’ इत्युपचरणं विशेष्यते अनुदिनमुपाचरेदिति । तस्माद्द्वयं

‘क्रीडन्तः’ तृप्यन्तः ‘सुमनसः’ अप्रतिक्लमनसः शोभनमनसो वा । ‘त्वा त्वामेव’ सपेम भजेम । पप

समावाये । “सोमनसी” (पा ६.२.११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं सुमनःशब्दस्य । ‘जनानां

धुम्नानि धनानि यदासि वा’ अमि ‘तस्थिवांसः’ अभितिष्ठन्तः त्वत्प्रसदानामसात्कुर्वन्तः ।

त्वत्संबन्धिन एव सर्वदा भवेमेति । “शेष्टछन्दसि बहुलम्” (पा ६.१.७०) इति धुम्नेत्यत्र

शेष्टोपः । “वस्वेकाजादूधसाम्” (पा ७.२.६७) इति तिष्ठतेरिडागमः ॥

इहेति ॥ अय नवमी—“इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन् दोषावस्तर्दीदिवाऽसमनु धून् । क्रीडन्तस्त्वा

सुमनसः सपेमाभि धुम्ना तस्थिवाऽसो जनानाम्” इति । हे अग्ने, ‘इह अस्मिंल्लोके श्रेयोऽर्थी पुरुष-

स्त्वामेव’ भूरि बाहुल्येन सर्वतः ‘उप’ चरेत् । ‘त्मन्’ आत्मनि त्वनिमित्तम् । कीदृशं त्वाम् ? ‘दोषावस्तः’

‘दीदिवाऽसम्’ रात्रिर्दिवं दीप्यमानम् । कियन्तं कालमुपचरतः ? ‘अनु’ धून् अनुदिनम् । तस्माद्द्वयं

‘क्रीडन्तः’ हृष्टमनसस्त्वां ‘सपेम’ संगच्छेम भजेम । किं कुर्वन्तः ? ‘जनानां’ मध्ये धुम्नानि धनानि

‘अमि’ ‘तस्थिवांसः’ त्वत्प्रसादादपिष्ठितवन्तः ॥

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाच्यः]

यस्त्वा स्वधः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन ।

तस्य ज्ञाता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषगुजोपत् ॥

यः । त्वा । स्वधं इति सु-अर्थः । सुहिरण्य इति सु-हिरण्यः । अग्रे ।

उपयातीत्युप-याति । वसुमतेति वसु-मता । रथेन ॥

तस्य । ज्ञाता । भवसि । तस्य । सखा ।

यः । ते । आतिथ्यम् । आनुषक् । गुजोपत् ॥

५

अथ दशमी—“यस्त्वा” इति ॥ हे अग्ने, इन्द्रः शोभनायः महाधनः यागयोग्य इति यावत् । “आयुदात्तं इधच् छन्दसि” (पा ६-२-११९) इत्युत्तरपदायुदात्तत्वम् । सुहिरण्यः । “मञ्सुम्याम्” (पा ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । “यः ईदृशः सन् वसुमता व्रीडादिधनवता रथेन त्वाम् उपयाति तस्य ज्ञाता भवसि सर्वदुरितेभ्यः । किंच तस्य सखा भवसि । कस्य ? यः त्वाम् आनुषक् अनुपक्तं नित्यम् आतिथ्यम् अतिथि-सत्कारम् । यद्वा—अनुपक्तं ययाम्लिपितमातिथ्यं गुजोपत् जोपयति प्रापयति । जुपेरन्त-र्भावितत्पर्यात् लेटि “बहुलं छन्दसि” (पा २-४-७६) इति शपः श्लुः । “लेटोऽडादौ” (३-४-९४) इत्यडागमः । “अभ्यस्तानामादिः” (पा ६-२-१८९) इत्यायुदात्तत्वम् । ते इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यै पठौ (पा २-३-६२) । “अतिथेर्यः” (पा ५-४-२६) ॥ १५

अथैकादशी—“महो रुजामि” इति ॥ हे अग्ने, बन्धुता बन्धुतया बन्धुभावेन । “सुपां सुलुक्” (पा ७-१-३९) इति तृतीयाया आकारः । बन्धोभिः स्तुतिभिरुपजातया त्वद्वन्धु-तया महः महतः असुप्तम् ये धनादिना मामतिशेते तान् रुजामि भक्षयामि पचो न्यक्रोमि । महतेः किपि (पा ३-२-७६) “सावेकावः” (पा ६-१-१६८) इति व्यस्येन (पा ३-१-८५) विभक्तेरुदात्तत्वम् । तत् सादृशं ज्ञानं गोतमनाम्नः गोतमसदसाहा भग पितुः सकाशाद् माम् २०

यस्त्येति ॥ अथ दशमी—“यस्त्वा स्वधः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन । तस्य ज्ञाता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषगुजोपत्” इति । हे अग्ने, स्वधयायाग्योमनैरथः सती-थीनेन हिरण्येन च युक्तः “यः यजमानः हविःस्वरूपधनवता रथेन सह ईदृशम् उपयाति तस्य ज्ञाता भवसि । किंच यः “तवानिधिसत्कारम् आनुषक् प्रतिदिनं गुजोपत् व्रीतिपुरःसं करोति, तस्य त्वं सखिवत् स्वाधीनो भवसि ॥

२५

महो रुजामि (४) बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ।

त्वं नो अस्य वचसाधिकिद्धि होतर्पविष्ट सुक्रतो दमूनाः ॥

महः । रुजामि (४) । बन्धुता । वचोभिरिति वचः-भिः ।

तत् । मा । पितुः । गोतमात् । अन्विति । इयाय ॥

त्वम् । नः । अस्य । वचसः । चिकिद्धि ।

होतः । यविष्ठ । सुक्रतो इति सु-क्रतो । दमूनाः ॥

५

१०

१५

२०

२५

अन्वियाय अन्वाच्छत् । येन त्वां वाग्भिर्वन्धुत्वाय कतेमि । यद्वा—वचोभिरिति व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) बह्वचनम् । स्तुतिवचसा उपजातेन तव बान्धवेन महो रुजामि प्रथमम् । तदनु तस्मात् गोतमात् त्वद्बान्धवहेतुभूतगोतमात् साधुतमात् स्तुतिवचसो हेतुभूतात् पितुरन-
मपि माम् इयाय एति उपगच्छति तेनैवं बान्धवेन । यद्वा—वचादृशं वचो गोतमात् पितुः सका-
शात् मामन्वियाय सा स्तुतिशान्तिमाम् उपसंक्रान्ता इत्यर्थः । त्वम् एव खलु अस्य स्तुति-
वचसः अस्मदीयस्य चिकिद्धि जानासि एतत् शान्तुं शान्तोपि । किं ज्ञाने, जुहोत्यादिकः । अत्येति
स्तोत्ररूपं निर्दिशति, न तु प्रकृतं वचः । तेनान्वादेशाभावः (पा २.४.३२) । यद्वा—प्रथम-
पक्षे एकवचनान्तरस्य वचःशब्दस्याप्रकृतत्वादत्येति प्रथमादेशत्वेनान्वादेशाभावः (पा २.४.३२) ।
तत्र “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । इतरयोस्तु पक्षयोर्व्यत्ययेना-
न्वादेशाभावः । कृते वाऽनुदात्तत्वाभावः । कस्तव विशेष इत्याह—हे होतः देवानामाहूतः
यविष्ठ युवतम् सुक्रतो शोभनप्रज्ञ । “नामन्त्रिते समानाधिकरणे” (पा ८.१.७३) इति
प्रथमस्याविद्यमानत्वनिषेधात् परमामन्त्रितद्वयं निहन्त्यते । दमूनाः दान्तमना दानमना वा
(नि ४.४) पृषोदरादिः (पा ६.३.१०९) । ईदृशरश्मयैतच्चिकिद्धि किमन्येनज्ञानिना इति ॥

मह इति ॥ त्रैलोक्यदशी—“महो रुजामि बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय । त्वं
नो अस्य वचसाधिकिद्धि होतर्पविष्ट सुक्रतो दमूनाः”, इति । हे अग्ने, बन्धुता स्वदीयेन महः असुराणां
तेजोऽधिक्येपरूपैः वचोभिः एव रुजामि भञ्जयामि । तत् स्वदीयं बन्धुत्वं गोतमात् गोतमसदृशाद-
भ्यापकात् पितुः मामनुप्राप । हे होतः देवानामाहूतः यविष्ठ युवतम् सुक्रतो शोभनक्रतो याग-
निष्पादक, दमूनाः दान्तमनाः त्वं नः, अस्मदीयस्य वचसः अधीतवेदस्य रहस्यं चिकिद्धि
जानासि ॥

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्यः]

अस्वन्जस्तुरण्यः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः ।

ते पायवः सध्रियश्चो निपद्याम्ने तव नः पान्त्वमूर ॥

अस्वन्ज इत्यस्वन्-जः । तुरण्यः । सुशेवा इति सु-शेवाः । अतन्द्रासः । अवृकाः । अश्रमिष्ठाः ॥

ते । पायवः । सध्रियश्चः । निपद्येति नि-सर्व । अग्रे । तव । नः । पान्त्व । अमूर ॥

अथ द्वादशी—‘अस्वन्जः’ इति ॥ अस्वन्जशीलः । “स्वपितृपोर्नेजिड्” (पा ३.

२.१७२) । पदकारानमित्तत्वात् अन्यथा व्याख्यायते—स्वन्जन्मानो न भवन्तीत्यस्वन्जाः ।

“सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति जसः स्वादेशः । सतिशिष्टत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वम् (पा ६.२.२) । तुरण्यः दुरिततुरणहेतवः । तस्तेरनिप्रत्ययः (उ २६७) ।

सुशेवाः सुसुखाः । “शेयह” (उ १६०) इति निपात्यते । अतन्द्रासः अलसत्वरहिताः ।

“आज्जसेरसुक्” (पा. ७.१.५०) । अवृकाः वृकत्वं हिंस्रत्वं, तद्रहिताः । “नभ्सुम्याम्” १०

(पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अश्रमिष्ठाः अखेदयितृताः । अमु खेदे । तृजन्तात्

“तुन्ददसि” (पा ५.३.५९) इति इष्टन् । “तुरिष्टेमेयसु” (पा ६.४.१.५४) इति छोपः ।

एवंस्वभावाः ते तादृशाः, हे अग्रे, ते तव पायवः जगत्पालनशीलाः रमयः । “कृवापाजि”

(उ १) इत्युण्प्रत्ययः । सध्रियश्चः सहाश्चन्तः संभूयकारिणः । “सहस्य सध्रिः” (पा

६.३.९५) । निपद्य अस्मच्छे निपीदन्तो भूवा सर्वे अस्मच्छमागत्य स्वयि निपण्णास्त्वामुदीपयन्तः १५

नः अस्मान् पान्तु रक्षन्तु । हे अमूर अगोहनशील । मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । किपि “राछोपः”

(पा ६.४.२१) । ततो मन्वर्थायोऽप्रत्ययः (पा ५.२.१२७) । मोहनशीलो मूरः ततोऽन्योऽमूरः ।

यद्वा—मूढ बन्धने, आणादिको रक् (उ १७८) । अमूर अवन्धनीय अनिप्राह । यद्वा—

अमतेरूरप्रत्ययः अमूरः । अप्रतिहतगतिः ॥

अस्वन्ज इति ॥ अथ द्वादशी—‘अस्वन्जस्तुरण्यः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः । २०

ते पायवः सध्रियश्चो निपद्याम्ने तव नः पान्त्वमूर” इति । हे अग्रे, तव ते नः पान्तु, स्वदीपास्तया-

विधा रश्मयोऽस्मान् पालयन्तु । अमूर इत्यतिविशेषणम् । मूः मूर्च्छा, तद्वा मूरः, ततोऽन्यत्वाद्मूर-

स्तरय संबोधनम् । कीदृशास्ते रश्मयः ? स्वप्नजन्मानो मिथ्यामृता न भवन्तीति अस्वन्जः । स्वत्ययेनैक-

पद्यन्तम् (पा ३.१.८५) । तुरण्यः दुरितस्वयं समरनारयन्ति । सुशेवाः मुनेन सेविषुं दापयाः । २५

अतन्द्रासः अश्रमिष्ठाः अवृकाः अहिंसकाः अश्रमिष्ठाः अमररहिताः पायवः पालकाः सध्रियश्चः सह २५

प्रवर्तमानाः निपद्य पागप्रदेशे स्थित्वा ॥

१८. आ.पा.हा-योग्याः ।

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिषवो ना ह (५) देभुः ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने ।

पश्यन्तः । अन्धम् । दुरितादिति दुः-इतात् । अरक्षन् ॥

ररक्ष । तान् । सुकृत इति सु-कृतः । विश्ववेदा इति विश्व-वेदाः ।

दिप्सन्तः । इत् । रिषवः । न । ह (५) । देभुः ॥

- अय त्रयोदशी—‘ये पायवः’ इति ॥ हे ‘अग्ने, ते तव ये पायवः रश्मयः’ अन्धं चक्षुर्हीनं ‘मामतेयं, ममता नाम काचिद्विपत्नी तस्या अपरं मामतेयम् । “स्त्रीन्यो ढक्” (पा ४-१-१२०) । समन्धं पश्यन्तः ‘दुरितात् अन्नपत्तनलक्षणात्’ अरक्षन् प्रकाशप्रदानेन दुरिताहीनमकुर्वन् । दुरिताशब्दः प्रबुद्धादिर्द्रष्टव्यः (पा ६-२-१४७) । ‘तान् रश्मीन्’ सुकृतः तथा शोभनं कर्म कृतवतः, ‘विश्ववेदाः’ इति विश्वस्य वेदयिता । “गतिकारकयोरपि” (द्र.उ ६७६) इत्यसिः । विद्यानि वेदांसि वा यस्य तादृशो भवान् तान् ररक्ष । “रक्ष पालने” । “परोक्षे छिद्” (पा ३-२-११५) । आदरेण परिगृह्य पालयेति । “छन्दसि लुङ्लङ्लिट्” (पा ३-४-६) इति छिट् । परोक्ष एव ररक्ष विशेषेण परिजमाहेत्यर्थः । कथं ररक्षेत्याह—यथा ‘रिषवः राक्षसादयः’ दिप्सन्तः ‘इत् रिषु दम्भितुमिच्छन्तः परिभ्रवितुमिच्छन्त एव सन्तः’ न एव ‘देभुः’ । न परिवभूवुः । ततः प्रमृति तथा ररक्षेति । दम्भे सनि “सनीवन्तर्ध” (पा ७-२-४९) इतीडागमः । “दम्भ इच्च” (पा ७-४-५६) इतीकारः । भयभावश्छान्दसः । दम्भेर्हलप्रहणस्य जातिवाचित्वाद् “हृलन्ताश्च” (पा १-२-१०) इति सनः क्त्वम् । देभुरिति “दम्भेधेति वक्तव्यम्” (द्र. पाभा ६-४-१२० वा ४) इति लिट् । क्त्वादुपधालोपः । दम्भिः प्रकृत्यन्तरं वा ।
- २० “अन्येषामपि दृश्यते” (पा ६-२-१३७) इति नशादस्य संहितायां दीर्घत्वम् ॥

- य इति ॥ अय त्रयोदशी—‘ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् । ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिषवो ना ह देभुः’ इति । हे ‘अग्ने, तव संयन्धिनः पालकाः’ ये रश्मयः ममवापयायाः करवाक्षितोपितोऽपरं क्वचित् अन्धं पश्यन्तः ‘दुरितात् आन्ध्यलक्षणात्’ अरक्षन् । इयं स्वाकृपायिका प्रापि माक्षणादन्तरे दृष्ट्या (द्र. घृदे ४-११-१५) । विश्वं पेषतीति ‘विश्ववेदाः’ । तादृशो भवान् सुकृतः शोभनकर्मकारिणः ‘तान् रश्मीन्’ ररक्ष । ‘ते’ रिषवः राक्षसाः तान् दिप्सन्तः ‘इत्’ परिभ्रवितुमिच्छन्तोऽपि ‘ना’ ह देभुः नैव परिवभूवुः ॥

१६-१६ मे-ररातेः ।

१९. म२-ततः । २०. आ-इद्रिष ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

त्वया वयं सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् ।

उभा शशा सृदय सत्यतातेऽनुष्ठुषा कृणुह्यहयाण ॥

त्वया । वयम् । सधन्य इति सध-न्यः । त्वोताः ।

तव । प्रणीतीति प्र-णीती । अश्याम । वाजान् ॥

उभा । शशा । सृदय । सत्यतात इति सत्य-ताते ।

अनुष्ठुषा । कृणुहि । अहयाण ॥

अथ चतुर्दशी—‘त्वया’ इति ॥ हे अग्ने, ‘त्वया’ ‘सधन्यः’ सहनेतारः ‘वयं त्वं च वयं

‘सहाभिमितानि नयाम इत्यर्थः । “सध मादस्ययोः” (पा ६-३-९६) इति विधीयमानः

सधादेशो व्यत्ययेनात्रापि भवति । “एरनेकाचः” (पा ६-४-८२) इति यणादेशः ।

“उदात्तस्वरितोर्यणः” (पा ८-२-४) इति विभक्तिः स्वर्यते । ‘त्वोताः त्वया उक्ताः रक्षिताः । १०

छान्दसी रूपसिद्धिः । “तृतीया कर्मणि” (पा ६-२-४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

बहुविकारत्वाद् अनयग्रहः । ‘तव’ ‘प्रणीत्या प्रणयनेन अनुज्ञानेन परिचरणेन वा वयं’ ‘वाजान्

अनानि’ ‘अश्याम भक्षीमहि । “सुपां सुलुक्” (पा ७-१-३९) इति प्रणीतिशब्दाद् परस्या-

स्तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । “तादौ च” (पा ६-२-५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।

किंच—हे ‘सत्यताते सत्यकारिन् । व्यत्ययेन तात्त्विकप्रत्ययः (द्र.पा ४-४-१४३, ३-१-८५) । १५

पद्मा—तनोतेः क्तिनि (पा ३-३-९४) छान्दसं दीर्घत्वम् । हे सत्यविस्तार । ‘उभा’ ‘शंसा उभौ

शंसनीयौ अर्थावहेकमामुष्मिक च । “सुपां सुलुक्” (पा ७-१-३९) इत्याकारः । तौ ‘सृदय

आनय । पुद क्षरणे । ‘अनुष्ठुषा अनुक्रमेण स्थितौ’ ‘कृणुहि कुरु । “उतश्चप्रत्ययाष्टन्दो-

वावचनम्” (पा ६-४-१०६ वा १) इति हेर्लुङ्भावः । अनुक्रमेण स्थापनमनुष्ठु ।

“अपदुःसुपु स्तः” (उ २५) इति विधीयमानः कुप्रत्ययो व्यत्ययेनानुपूर्वादपि भवति । २०

त्वयेति ॥ अथ चतुर्दशी—“त्वया वयं सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् । उभा

शशा सृदय सत्यतातेऽनुष्ठुषा कृणुह्यहयाण ॥ इति । हे अग्ने, ‘वयं’ ‘तव’ ‘प्रणीती प्रेरणया’ ‘वाजान्

भक्ष्यान्’ ‘अश्याम । कीदृशा वयम् ? ‘त्वया’ ‘सधन्यः’, सह यज्ञकर्म जयन्तीति सधन्यः । ‘त्वोताः

त्वया रक्षिताः । हे ‘सत्यताते सत्यविस्तार’, ‘उभा’ ‘शशसा रश्मिदेशमाभिः शंसनीयौ वेदिकानुष्मिकौ

पुरुषाभौ उभौ’ ‘सृदय रक्ष’ । हे ‘अहयाण अष्टनामलज्जाकर’, ‘अनुष्ठुषा’ ‘कृणुहि साधनानुज्ञापनेन २५

तावुभौ कुरु ॥

२१. हा-शारय; आ-सृदय [शर देहि]; उ-सृदय (!) ।

अया ते अने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान् द्रुहो निदो मित्रमहो अवघात् ॥

अयां । ते । अग्ने । समिधेति सम्-इधा । विधेम ।

प्रतीति । स्तोमम् । शस्यमानम् । गृभाय ॥

दह । अशसः । रक्षसः । पाहि । अस्मान् । द्रुहः ।

निदः । मित्रमह इति मित्र-महः । अवघात् ॥

सुयामादित्वात् षत्वम् (पा ८.३.२८) । ततः परस्याः तृतीयायाः “ सुपां सुलुक् ”

(पा ७.१.३९) इति याजादेशः । अह्वयाणः भक्तानाम् अह्वेपयितः विजयकरत्वात् । जिह्वेते-

र्वत्ययेन शपो लुक् (पा २.४.७४) । “ छन्दस्युम्यया ” (पा ३.४.११७) इति चानशः

२० आर्धधातुकत्वात् क्त्वाभावः । व्यत्ययेन वा शपि मुगभावः (पा ७.२.८२; ३.१.८५) ॥

अय पञ्चदशी—‘ अया ’ इति ॥ हे अग्ने, अया अनया समिधा समिन्धनेन सामिधेना-

कृत्येन । इदमस्तृतीयायाः “ सुपां सुलुक् ” (पा. ७.१.३९) इति याजादेशः । त्यदाद्यत्वम्

(पा १.१.७४) । “ अतो गुणे ” (पा ६.१.९७) इति पररूपत्वं हलि छेपश्च । “ अनाप्यकः ”

(पा ७.२.११२) इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते । ‘ ते ’ त्वां विधेम परिचरेम । पूर्ववत्

१५ कर्मणः संप्रदानत्वम्* । स्तोमं स्तोत्रं शस्यमानं प्रति गृभाय प्रतिगृहाण । “ छन्दसि

शापजपि ” (पा ३.१.८४) इति शापच् । “ ह्रप्रश्नेभिः ” (पा ८.२.३२ वा १) इति

भवम् । अशसः अशंसान् अस्मद्वेष्पान् । बहुव्रीहिर्वा । अशेषा असुन् (उ ६३८) । व्यापकान्

हिंसाद्वारा । रक्षसः राक्षसान् । पूर्ववत् नञ्विषयत्वाभावात् आद्युदात्तत्वाभावः । किञ्च अस्मान्

पाहि रक्ष । कस्मादित्याह द्रुहः द्रोहात् परवर्त्तकात् । निदः निन्दतेः क्तिप् (पा ३.२.७६) ।

अयेति ॥ अय पञ्चदशी—“ अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

२० दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान् द्रुहो निदो मित्रमहो अवघात् ” इति । हे अग्ने, अया समिधा अनया

सामिधेन्या ते त्वां विधेम परिचरेम । अस्माभिः शस्यमानं स्तोमं स्तोत्रं प्रति गृभाय

प्रतिगृहाण । अशसः अपशस्वान् रक्षसः राक्षसान् दह । मित्रमुपकारकं महर्त्तनेनो वर्यासो मित्रमहाः ।

ह मित्रमहः द्रुहः वैरिहृत्वात् द्रोहात् निदः निन्दायाः अवघात् धराश्रीयानुष्ठानदोषाच्च

* [द. पाभा १.४.३२] ।

२२. इ.उ.पा.भा.हा—‘ स्तोमम् नास्ति । २३. आ.पा.हा—अनुष्ठानदोषाच्च ।

कान्येष्टियाग्यापुरोनुवाक्याः]

रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्षि मित्रं प्रथिष्ठमुप यामि शर्म ।
शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवां (६) स रिपः पातु नक्तम् ॥

रक्षोहणमिति रक्षः—हर्नम् । वाजिनम् । एति । जिघर्षि ।

। मित्रम् । प्रथिष्ठम् । उपेति । यामि । शर्म ॥

शिशानः । अग्निः । क्रतुभिरिति क्रतु—भिः । समिद्ध इति सम्—इद्धः ।

सः । नुः । दिवां (६) । सः । रिपः । पातु । नक्तम् ॥

निन्दायाः परकर्तृकायाः । “अवघात्” परिवदात् परकर्तृकात् “अस्मान्” पाहि । उभयत्र
“सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति निभक्तेरुदात्तत्वम् । तृतीयस्य तु “अवघपय्य”
(पा ३.१.१०१) इति निपातनात्, “ययतोधातदये” (पा ६.२.१५६) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥ हे मित्रमहः, सर्वस्य मित्रबहुपकारकं महस्तेजो यस्य स तादृशः ॥

अथ पुरोनुवाक्या—“रक्षोहणम्” इति ॥ “रक्षोहणी याग्यानुवाक्ये भवतः” (तैस
२.२.२) इति च ब्राह्मणम् । रक्षसां हन्तारं वाजिनम् अन्नवन्तम् अन्नस्य दातारम् आ जिघर्षि
अनेन हविषा आभिमुख्येन संदीपयामि । घृ क्षरणदीप्योः शुद्धोत्थादिकः । “बहुलं छन्दसि”
(पा ७.४.७८) इत्यभ्यासस्येवम् । मित्रं सर्वेषां सुहृद्भूतम् । मीतेः दुःखात् प्रापकम् ।
प्रथिष्ठं पृथुतमम् । यद्वा—प्रथयित्तमम् । प्रथितृशब्दात् “तुच्छन्दसि” (पा ५.३.५९) १५.
इतीष्टन्, “तुरिष्ठेमेवसु” (पा ६.४.१५४) इति तुष्टोपः । ईदृशं त शर्म शरणम्
उप यामि रक्षकं भजे । स च क्रतुभिः समिद्धः प्रज्ञाभिः संदीप्तः अस्मदीयेर्वा यजनैः
प्रवृद्धतेजाः । अग्निः अन्ननादिगुणयुक्तः, शिशानः तीक्ष्णीभवन् । इत्येतेभ्यस्त्ययेनात्मनेपदम्

रक्षोहणमिति ॥ अथ षोडशी । सा तु पुरोनुवाक्या—“रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्षि मित्रं
प्रथिष्ठमुप यामि शर्म । शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवां स रिपः पातु नक्तम्” इति । २०
रक्षसां हन्तारमन्नवन्तमभिसाभिमुख्येन दीपयामि । जगतां मित्रं प्रथिष्ठं विस्तीर्णवर्गं शरणम्
उप यामि भजामि । पृतदादिभिः क्रतुभिः समिद्धः संज्वालितः शिशानः तीक्ष्णः स
अग्निः दिवा रिपः हिंसकात् अस्मान् पातु, स एव नक्तम् अपि पातु ॥

* [द. पा. ६.१.११६] १७. म—मिदः (१) ; तं—मिदोः (१) ।

२४-२४. इ.व.पा.भा.—पृष्ठ प्रथनेन । २५. आ.क.—सज्ज्वलितः ; श.उ.त.पा.भा.—ज्वालितः । २५

[काम्येष्टियाग्यापुरोमुवाक्याः

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विधानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीति शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥

वीति । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः ।

आविः । विधानि । कृणुते । महित्वेति महि-त्वा ॥

प्रेति । अदेवीः । मायाः । सहसे । दुरेवा इति दुः-एवाः ।

शिशीति । शृङ्गे इति । रक्षसे । विनिक्ष इति वि-निक्षे ॥

(पा ३-१-८५) । “ बृहुलं छन्दसि ” (पा २-४-७६) इति शपः श्लुः । अम्यासस्येत्वम्

(पा ७-४-७८) । “ अम्यस्तानामादिः ” (पा ६-१-१८९) आद्युदात्तत्वम् । ईदृशः “ सः

नः अस्मान् दिवा च नक्तं च रिपः पातु दुःखात् रक्षतु । हिंसाद्वा रक्षप्रभृतेरस्मान्

२० पातु । पूर्ववत् विभक्तेरुदात्तत्वं “ सावेकाचः ” (पा ६-१-१६८) इति ॥

अथ याग्या—‘ वि ’ इति । अयम् अग्निः बृहता ज्योतिषा महता तेजसा इत्यंभूतः

सन् वि भाति विशेषेण भाति महानन्नेनास्मदीयेन हविषा । “ बृहन्महतीरुपसंख्यानम् ”

(पा ६-१-१७३ वा १) इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । किञ्च विधानि महित्वा माहात्म्यानि ।

“ शोऽछन्दसि ” (पा ६-१-७०) इति छेपः । आविः- कृणुते आविष्कुरीति । किञ्च

२५ अदेवीः अदेयनशीलाः आसुरीः मायाः प्र सहसे अभिभवेत् । दुरेवाः दुःखेनैतव्याः दुष्प्रधर्मा

इति यावत् । एतेर्वः (उ १५८ निरुक्त २-२५), कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) ।

किञ्च शृङ्गे शृङ्गस्थानीये प्रधाने आत्मीये जाले शिशीति तीक्ष्णीकुरुते । इत्येत्यत्ययेन

आत्मानेपदम् (पा ३-१-८५) । पूर्ववत् शपः श्लुः (पा २-४-७६), शब्दं चाग्यासस्य

(पा ७-४-७८) । “ तास्यनुदात्तेत् ” (पा ६-१-१८६) इति छसावधायकानुदात्तत्वे

२० “ अनुदात्ते च ” (पा ६-१-१९०) इत्याद्युदात्तत्वम् । किमर्थं शिशीति इत्याह—रक्षसे

वीति ॥ अथ सप्तदशी । सा तु याग्या—“ वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विधानि कृणुते

महित्वा । प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीति शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ” इति । अयम् अग्निः बृहता

ज्योतिषा वि भाति । विधानि महित्वा माहात्म्येनाऽऽविष्कुरुते । अदेवीः आसुरीः दुरेवाः दुःखस्याः

मायाः प्र सहसे विनाशयति । रक्षसे राक्षमान् विनिक्षे विनाशयितुं शृङ्गे द्वे ज्वाले शिशीति-

२५ तीक्ष्णीकरोति ॥

३.

काग्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

उत स्वानासो दिवि पन्त्वग्नेस्तिगमार्युधा रक्षसे हन्तुवा उ ।

मदे चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥ १४ ॥

[अघशःसः स ते जरता रुजामि ह दिवैकचत्वारिंशच्च]

उत । स्वानासः । दिवि । सन्तु । अग्नेः ।

तिगमार्युधा इति तिग्म-आयुधाः । रक्षसे । हन्तुवै । उ ॥

मदे । चित् । अस्य । प्रेति । रुजन्ति । भामाः ।

न । वरन्ते । परिबाध इति परि-बाधः । अदेवीः ॥ १४ ॥

[आप उन्दन्त्वाक्यै देवीमियं ते वस्यस्य शुनां ते सोमं त उदार्युधा प्र ष्ववस्वाग्नेरतिथ्यम्-
शुरं शुर्वित्तार्यनी मेऽसि युञ्जतं कृणुष्व पाजश्चतुर्दश]

[आपो वस्यसि या तवेयं गीक्षतुखिंशत्] [आप उन्दन्त्वदेवीः]

१०

विनिक्षे रक्षोविनाशार्थम् । पूर्ववत् कर्मणः संप्रदानत्वम् । विनिक्षे । निष्ठा चुम्बने । “कृष्यायं तवैकेन्” (पा ३.४.१४) इति केन्प्रत्ययः । ह्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

ज्वालाभ्यां रक्षसश्चुम्बनं दाह एव । रक्षसो, दाहार्थं शृङ्गे तीक्ष्णीकरोत्विति । यद्वा— निजेः शोधनकर्मणः “तुमये सेसेनसे” (पा ३.४.९) इति क्सेप्रत्ययः । “परादिश्छन्दसि बहुलम्”

(पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सनि (पा ३.१.७) वा व्यत्ययेन गुणामावः ।

विनाशे बन्धनं विनाशानमेव ॥ १५

अथ याज्याविकल्पः, उपहोमार्था वा—‘उत’ इति ॥ ‘स्वानासः स्वनं कुर्वन्तः हविः-
प्रक्षेपसमुपजनितमहाशब्दाः । स्वनतेर्व्यत्ययेन कर्तरि घञ् (पा ३.१.८५) । “आजसेसुक्”

उतैति ॥ अथाष्टादशी । सा तु विकल्पिता याज्या—“उत स्वानासो दिवि पन्त्वग्नेस्तिगमा-
युधा रक्षसे हन्तुवा उ । मदे चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः” इति । तिग्मं २०

‘तीक्ष्णत्वमेवाऽऽयुधं येषां रश्मिनां ते’ तिगमार्युधाः । ते तव ‘स्वानासः अग्नेन पुरोवासेन प्ववि कुर्वन्तः
तादृशाः ‘अग्नेः रश्मयः’ उत ‘दिवि’ पन्तुं शुल्लोकेऽपि प्रसरन्तु । किमर्थम् ? ‘रक्षसे’ हन्तवै ‘उ’ राक्षसां
हन्तुमेव । ‘अस्य अग्नेः’ भामाः भामासो रश्मयो ‘मदे’ चित् अस्मद्वर्षायेव ‘प्र’ रुजन्ति प्रतिपक्षिणो
‘अजयन्ति । ‘अदेवीः’ जासुर्यः ‘परिबाधः’ सर्वतः कृपाः बाधाः ‘न’ वरन्ते नैवास्मानावृणन्ति ॥ अथ
‘योदशी’ विकल्पिता सामिधेनी । उत्तरे याज्यानुवाक्ये इति केचित् । तथा वाऽस्तु ॥

२७. क. हां-तीक्ष्णे त्वमेवा । २८. वा-अजयन्ति ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

- (पा ७.१.५०) । “ कर्माङ्कतः ” (पा ६.१.१५९) इत्यन्तोदात्तत्वम् । ईदृशाः “ अग्नेः रश्मयः उत दिवि दिव्यपि सन्तु सर्वत्राकाशे विजृम्भन्ताम् । छान्दसं पत्वम् । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्वाना इति रश्मिनामेति केचित् । “ तिग्मायुधाः तीक्ष्णायुधाः । तिग्मं तीक्ष्णमेव आयुधस्थानांयं शत्रूणां वेधकत्वात् येषां ते तव रश्मयः दिव्यपि प्रकाशन्ताम् । किमर्थम् ? ” रक्षसे “ हन्तैव रक्षोवधार्थम् । हन्तोः कृत्यार्थे भावे तथैव प्रत्ययः (पा ३.४.९) । “ प्र रुजन्तु प्रकर्षेण भक्षयन्तु हवींषि । रुजो भङ्गे तौदादिकः । यद्वा — “ भामाः क्रोत्रनक्षीलाः अस्य रश्मयः प्र रुजन्तु प्रकर्षेण रक्षऽप्रमृत्यपि भक्षयन्तु । “ मदे चित् मदायैव “ अस्य । यद्वा — उपमानार्थश्चिच्छब्दः (द्र. नि १.४) । महसि* कर्तमानस्यास्य यथा रश्मयो विश्वं दहन्ति, एवमस्मद्विपून् भक्षयन्त्विति । एवमस्मद्विषये प्रवर्तमानमेनमस्मिन् “ अदेवीः अदेव्यः आंसुर्यः ” परिबाधः पीडाः “ न वरन्ते न वृण्वन्तु न प्राप्नुवन्तु । वृजो वृडो वा व्यत्ययेन शप् । परिपूर्वाद्वाधतेः संपदादिच्छान्तिः, स्त्रियां क्तिप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरूपम् (पा ६.२.१३९) ॥

॥ इति श्रीमदृमास्वकस्मिथविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये

प्रथमे काण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

॥ प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

२५

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ कृणु राष्ट्रोऽपि यानि सामिधेन्यस्तु योदय ।

याज्यानुवाक्ये द्वे अष्टादशमम्रा इहेरिताः ॥ १ ॥ ” इति

मीमांसा तु “ उभा वामिन्द्रानी ” (तैस १.१.१४) “ इत्यत्रैव सर्वत्र याज्याकाण्डे

२० योजनीया” ॥

छन्दोऽपि सर्वासामृचामत्र प्रिष्टुवेव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षट्चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्यो हार्दं निवारयन् ।

२५

पुरयोश्चतुरो देवादिष्णतीर्थमहेधरः ॥

इति श्रीमद्विष्णुसंहितायां श्रीमद्वायुपुराणस्य श्रीमद्वायुपुराणस्य श्रीमद्वायुपुराणस्य श्रीमद्वायुपुराणस्य

परिपाठकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

* [शुद्धाष्टः पाठः । लिखितपुस्तकेषु भैरुसूत्रितपुस्तके च “ महस्मे ” इत्युपलभ्यते ।] ।

२० २९-२९. पा-इत्यत्रैव याज्याकाण्डे योजनीयम् ; ..त.य.२-इत्यत्रैव सर्वत्र याज्याकाण्डे योजनीयाः हा-इत्यत्रैव याज्याकाण्डे योजनीयाः ।

सदोमण्डपनिर्माणम्]

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः)

हरिः ॐ ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददे-
देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवे इति प्र-सवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् ।

पूष्णः । हस्ताभ्याम् । एति । ददे ।

अतः परमण्यरकाण्डं सोमोपेयम् । तत्रौहुर्म्यर्यवटपरिलेखनार्पमभिमादत्ते—“देवस्य त्वा”
इति ॥ व्याख्यातं (तैसं १-१-४) नैतत् । हे अग्ने, त्वाम् आ ददे इति । “सावित्रत्यै-
कायं शेषः” ॥

एष्य निश्चितं वेदा यो वेदंभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थीमहेश्वरम् ॥ १ ॥

१०

द्वितीये प्रपाठके सोमप्रत्ये प्राधान्येन प्रतिपाद्य ततो इतिर्घानमण्डपनिर्माणपर्यन्तं कर्मजातं
प्रतिपादितम् । अथ तृतीयेऽस्मिन् प्रपाठकेऽग्नीषोमीयपशुः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । आदौ सायम् पूर्वरोपः
सदोमण्डपनिर्माणदिः प्रतिपाद्यते । तत्रानुवाक्या विधियोगसंग्रहकारेणार्थविहितः —

“वहुवर्गे तृतीयेऽग्निमन्त्रुवाक्यश्रुत्वा ।

सदक्षोपरवा धिष्ण्या वेसजेनहुतिस्तथा ॥ १ ॥

१५

पूष्णं देवतप्रतिष्ठा पशुपाहुतिद्विसे ।

वपोलेषो वसाहोमो शुदकान्काहुतिस्तथा ॥ २ ॥

वसतीर्गुणादानं सोमोपायहृतिस्तथा ।

काम्ययाम्ना इति प्रोक्त्य अर्था वस्रानुवाक्याः ॥ ३ ॥

देवस्येति ॥ कथम्—“अथाध्वर्युः प्रदक्षिणमाश्रुत्य प्रत्यहं द्वादश प्राञ्चमुखीणाच्छङ्कोरमुत्सर्प्याद
यद् आचः प्रक्रम्यात् प्रक्रमति दक्षिणा सक्षमम् । तदग्निं निदधाति । स औदुम्बर्यै वरुणः । औदुम्बर्यै
काश्वदस्मिमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामादद इति ” (वीथी
६-२५-२६) इति ॥ “अभ्यादानं विधत्ते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे” इत्यस्मिमादत्ते प्रसवे अश्विनो-
र्बाहुभ्यामित्यादाश्विनौ हि देवानामन्वयं आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याद यत्वे ” (तैसं ६-२-१०) इति ॥

२०

१-१, ति-सावित्रमथे वा अर्धं विष्टेपः ।

२५

१. आ-द्वितीयस्मिन् ।

२. इ.उ.नं.वि.२.पा.अ.२.मं.हा-द्विर्घाननिर्माण ।

३. आ.क-

तत्राभिम् ; म३-ततोऽभिम् ।

४. इ.उ.नं.वि.२.पा.अ.२.मं.मै१-कालस्थानम् ।

५. तं.म२-इति

एष्यमादत्ते ।

-अभिरसि नारिरसि परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहः रक्षसो
 ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि कृन्तामि
 अभिः । असि । नारिः । असि । परिलिखितमिति परि-लिखितम् । रक्षः । परिलिखिता इति
 परि-लिखिताः । अरातयः । इदम् । अहम् । रक्षसः । ग्रीवाः । अपीति । कृन्तामि । यः ।
 ५ अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । इदम् । अस्य । ग्रीवाः । अपीति । कृन्तामि ।

तामभिमन्त्रयते—' अभिरसि ' इति ॥ ' अभिः कटिनमपि प्रदेशं भित्तानुप्रवेष्टुं समर्था

' असि । एवं नाम तीक्ष्णासीत्यर्थः । अभ गतौ । " इन् सर्वधातुम्यः " (उ ५६७) इति
 इन्प्रत्ययः । यद्वा—अपो विमर्तीत्यभिः । यागसावनद्वारेण वृष्टिहेतुत्वाद् तीक्ष्णीकरणाय कर्म-
 कारणेन पापितोदकत्वाद्वा । अप्-शब्दे उपपदे विभर्तः " अच इः " (उ ५८८) इतीप्रत्ययः ।

१० बहुलवचनाद्गुणो न क्रियते । स्वरानवग्रहौ चिन्तयौ, व्यत्ययो वा (पा ३.१.८५) । कपं
 पुनरियं तीक्ष्णेति ज्ञायते इत्याह—' नारिः ' असि । नृ नये । " पुंसि संज्ञायां घः " (पा ३.३.
 ११८) । नरः नेता निपुणः कर्मकारः, तस्यापत्यमसि, तेनोपादितत्वाद् । यद्वा—
 " नयतेष्टिलोपश्च " (पा ६.४.१४४) इति ऋप्रत्यये ना, तस्यापत्यमिति बाह्यदेराकृतिगणत्वाद्
 (पा ४.१.९६) इन्प्रत्ययः । एवं वा—यद्यपि त्वं तीक्ष्णतया हिंसिकासि, तथापि मम
 १५ नारिरसि अर्त्तं भवसि मित्रमेवासि । " सुस्पृषा " (द्र. पाभा २.१.४ वा १) इति
 प्रतिषेधवचनो नशब्दः समस्यते । सानुबन्धकश्चेन्नलोपेन भाव्यम् (द्र. पा ६.३.७३) ।
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं (पा ६.२.२) व्यत्ययेन, " अव्यये नञ्कुनिपातानाम् " (पा ६.२.२ वा ३) इति वचनाद् । शान्त्यर्थं चैवमियमुच्यते—' वज्र इव वा एषा यदभिरभिरसि
 नारिरसीत्याह शान्त्यै " (तैस ६.२.१०) इति ब्राह्मणम् ॥

२० तयावटं परिलिखति—' परिलिखितम् ' इति ॥ ' अपि कृन्तामि ' इत्यन्तो मन्त्रो व्याख्यातः
 (तैस १.२.५) ॥

अभिरिति ॥ कल्पः—' आदावाऽभिमन्त्रयतेऽभिरमि नारिरसीति " (औश्रौ ६.२६) इति ॥

खननसावनमूला काष्ठमयी तीक्ष्णप्राऽभिरित्युच्यते । यद्यपि इहम् ' अभिः ' असि तयाप्यस्मान् मति ' नारिः
 ' असि ' अरातयः असि ॥ नारिराऽप्रयोजनमाह—' यज इव वा एषा यदभिरसि नारिरसीत्याह शान्त्यै " (तैस ६.२.१०) इति ॥

२५ (तैस ६.२.१०) इति ॥

परिलिखितमिति ॥ कल्पः—' तयौदुग्धया अवटं परिलिखति परिलिखितः रक्षः परिलिखिता
 अरातय इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि
 कृन्तामि " (औश्रौ ६.२६) इति ॥ परिलेखनप्रयोजनमाह—' काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज-
 रक्षाऽसि त्रिपाऽस्मिन् परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहृत्या इदमहः रक्षसो ग्रीवा

३० २. मे- ' त्वम् ' नास्ति । ३. मे- ' तवापि ' इत्यस्यानन्तरं ' त्वम् ' ।

६. आ.क.ना.हा-तीक्ष्णमुत्तमा । ७. आ.क.ना.हा- ' असि ' नास्ति ।

हविर्धानमण्डपनिर्माणम्]

दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धतां लोकः पितृपदनो
यवोऽसि यवयास्मद्देवो (१) यवयारातीः

दिवे । त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । शुन्धताम् । लोकः ।

पितृपदन इति पितृ-सदनः । यवः । असि । यवय । अस्मत् । देवः (१) । यवय । अरातीः ।

अप्रादारभ्यौदुम्बरीं प्रोक्षति—‘दिवे त्वा’ इति ॥ बर्हिःप्रोक्षणे व्याख्यातम् (तैसं १.१.११) । बुभुक्षेति स्वरूपं त्वां प्रोक्षामि इत्यौदुम्बरीं अभिमन्यमूलानि पृथक् पृथक् प्रोक्षन्ते ।
“परस्तादर्वावीम्” (तैसं ६.२.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अवटे अपोऽवनयति—‘शुन्धताम्’ इति ॥ पितरः सीदन्त्यस्मिन्निति ‘पितृपदनः’ । अधिकरणे ल्युट् (पा ३.३.११७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरूपम् (पा ६.२.१३९) । लिङ्स्वरेण (पा ६.१.१९३) सदनशब्द आबुदात्तः । सुषामादिवात् पत्वम् (पा ८.३.९८) । ईदृशोऽयं ‘लोकः अवटाक्योऽवकाशः’ ‘शुन्धतां शुद्धो भवतु । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । “अदुपदेशात्” (पा ६.१.१८६) लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । “कूरमिव वा एतत् करोति यत्स्वनत्यपोऽवनयति शान्त्यै” (तैसं ६.२.१०) इति ब्राह्मणम् ॥

अवटे यवान् प्रक्षिपति—‘यवोऽसि’ इति ॥ यावयति अपनयति क्षुधमिति ‘यवः’ । यौतेः पृथग्भावकर्मणोऽन्तर्भावितव्यर्थात् “पुंसि संज्ञायां घः” (पा ३.३.११८) । वृषादिवा-

‘अपि हन्तामि वोऽश्मात् द्वेष्टि यं च वर्धं द्विष्य इत्याह ह्री वाव उल्लौ यं चैव द्वेष्टि यत्नं द्वेष्टि तयोरेवान-
न्तरायं प्रीणाः हन्तति” (तैसं ६.२.१०) ॥

दिव इति ॥ बोधायनः—“औदुम्बरेयां स्पर्णा प्रक्षालिता प्रपन्ना प्रागवटादुपरोते तां परस्ता-
दर्वावीं प्रोक्षति दिवे स्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै स्वेति” (बौध्नी ६.२.६-२७) इति । आपस्तम्बः—
“दिवे स्वेत्ययं प्रोक्षति अन्तरिक्षाय स्वेति मध्यं पृथिव्यै स्वेति मूलम्” (आपभ्रौ १.१.१२) इति ॥ २०
प्रोक्षामीत्यध्याहारः । औदुम्बरीभागानां लोकत्रयपरिकरं, अग्नेयाभिप्रेतमिरयाह—“दिवे स्वाऽन्त-
रिक्षाय त्वा पृथिव्यै स्वेत्याहोम्य एतेनां लोकेभ्यः प्रोक्षति” (तैसं ६.२.१०) इति ॥ अग्रमारभ्य
मूलपर्यन्तं प्रोक्षणं विधत्ते—“परस्तादर्वावीं प्रोक्षति तस्मात् परस्तादर्वावीं मनुष्या ऊर्ध्वमुप जीवन्ति”
(तैसं ६.२.१०) इति । ऊर्ध्ववर्तिनो “मुखादारभ्य अवोचोमुदरावसानम्” ॥

शुन्धतामिति ॥ कण्वः—“अवटेऽपोऽवनयति शुन्धतां लोकः पितृपदन इति” (बौध्नी २५
६.२०) इति । पितरः सीदन्त्यस्मिन्निति ‘पितृपदनः’ अवटाक्यः ‘लोकः शुद्धो भवतु ॥’ ‘अववनयने
विधत्ते—“कूरमिव वा एतत् करोति यत्स्वनत्यपोऽव नयति शान्त्यै” (तैसं ६.२.१०) इति ॥

यवोऽसिति ॥ कण्वः—“यवान् प्रक्षन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्देवो यवयारातीरिति”
(बौध्नी ६.२०) इति । हे धान्य, त्वं यवः ‘असि अग्निधीकवोऽसि । अतो द्वेष्टिणो राक्षसान्तरानपि

८. इ.उ.क.ना.पा.म.३.हा-उदुम्बरेया । ९. म.३-अंशयत्नमकस्वम् । १०. आ.क.हा-मुल्या- ३०
दारभ्य । ११. आ.क.वि.२.ना.हा-वसानम् । १२. ना-अपां नयनम् ।
तैसं २४

पितृणां सदनमस्युद्दिष्टं स्तभानाऽन्तरिक्षं पूण पृथिवीं दृष्ट्व

पितृणाम् । सदनम् । असि । उदिति । दिवम् । रतमान । एति ।

अन्तरिक्षम् । पूण । पृथिवीम् । दृष्ट्व ।

दायुदात्तत्वम् (पा ६-१-२०३) । बहुछग्रहणाद्वा कर्तरि “ ऋदोरप् ” (पा ३-३-५७)

इत्यप् । जात्याख्यायामेकवचनम् (द्र. पा १-२-५८) । ईदृशस्त्वम् “ अस्मत् अस्मत्तः द्वेषः द्वेष्यं

रक्षःप्रभृति यवय अपनयं विनाशय । यौतेर्णिचि “ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ” (व्याडिपरिभाषा

६४) इति वृद्धिर्न क्रियते । तिङः परत्वात् निहन्त्येत् (द्र. पा ८-१-२८) । यद्वा—द्वेषेः

“ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३-२-७५) इति विच् । द्वेषः द्वेष्टुं विनाशय । किंच “ अरातीः

अंदातून् शत्रून् यवय । रातेः कर्तरि क्तिनि (द्र. पा ३-३-२४) क्तिचि (द्र. ३-३-१७४)

वा भस्मसासेऽन्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । अस्मदीयांश्च शत्रून् नाशयेत्यर्थः ।

अपेदात् परत्वादिसमाख्यातं न निहन्त्येत् (द्र. पा ८-१-२८) । “ ऊर्ध्वं यवः ” (तैसं ६-२-१०)

इत्यादि माह्वणम् ॥

तस्मिन् व्यतिषज्य बर्हिर्मुष्टिं निदधाति—‘ पितृणाम् ’ इति ॥ सीदन्त्यस्मिन्निति

‘ सदनम् आसनम् । अधिकरणे ल्युट् (पा ३-३-११७) । छित्तवरेणाद्युदात्तत्वम् (पा ६-१-

१५) शत्रून्भस्मो विधोऽयम् ॥ पूर्वोक्तास्वप्सु यवप्रसक्तदन्तं विधत्ते—“ यवमतीरव नयरपूर्वम् यव ऊर्गुदुम्बर

ऊर्ध्वोर्ध्वं समर्धयति ” (तैसं ६-२-१०) इति ॥ औदुम्ब्यां निष्ठावभागादूर्ध्वभागे प्रमाणं विधत्ते—

“ यजमानेन संमितौदुम्बरी भवति यावानेव यजमानस्तावतीमेवास्मिन्मूर्धं दधाति ” (तैसं ६-२-१०)

इति । यजमानस्य धावत् पर्वतं तावदन्तं भवतीत्यर्थः ॥

पितृणामिति ॥ कल्पः—“ बर्हिर्हस्ते व्यतिषत्यावस्तृणाति पितृणां सदनमसीति । ”

२० (बौध्मी ६-२७) इति ॥ बर्हिर्हस्तो बर्हिर्मुष्टिः । “ दे बर्हिः ” “ पितृणां स्थानम् ” अस्ति ॥ विधत्ते—

“ पितृणां सदनमसीति बर्हिर्हस्तृणाति पितृदेवस्य श्वेतघन्मिस्तात्वम् ” (तैसं ६-२-१०) इति ।

‘ निष्ठातस्य पितरो देवता ’ (द्र. तैसं ६-२-७) इत्यर्थेवादान्तरादवगम्यम् ॥

उद्दिष्टमिति ॥ कल्पः—“ अथैनामुद्दिष्टयति उद्दिष्टं स्तभानान्तरिक्षं पूण पृथिवीं दृष्ट्वेति ”

(बौध्मी ६-२७) इति ॥ हे औदुम्बरी, श्वलेकमूर्ध्वदेसे विधारय “ अन्तरिक्षं पूरय ” पृथिवीं दृष्ट्वेति ॥

२५ उद्दिष्टमणं विधत्ते—“ यद्बर्हिर्हस्तोर्ध्वं मिनोयात् पितृदेवस्य निष्ठाया स्वाद्बर्हिर्हस्तीयं मिनोयस्यामेवैनां

मिनोरप्यां स्वाहमेवैनां करोति ” (तैसं ६-२-१०) इति । “ यदि बर्हिर्हस्तीर्वा प्रपतत एव तामुद्दिष्टेयं

तदा पितृणां निष्ठातं, मनुष्याणामूर्ध्वं निष्ठातात् इत्यर्थं विभागो न स्यात्, किंतु वृत्ताऽपि पितृदेवस्यैव

स्थापिता भवेत् । बर्हिः पृथिवीजन्यत्वेन “ तरपृथिव्यायेव कृतं भवति । किंच स्वसंयद्वामेवैनां करोतीति

भोषद्रोपः ॥ मन्त्रे “ दिवम् ” इत्यादिपदानाम् उपयोगमाह—“ उद्दिष्टं स्तभानाऽन्तरिक्षं पूरयेत्यादिपानां

३० लोकानां विरक्षे ” (तैसं ६-२-१०) इति ॥

* [द्वेषः द्वेषयनः द्वेष्टनित्यर्थः ।] । ४. त. ति. यं— निदधाति ‘ इत्यस्मान्तरम् ’ ‘ यवस्तृणाति ’ ।

१३-१३ इ. उ. नि. जा. पा. हा— हे बर्हिः नास्ति । १४. इ. उ. जा. पा. हा— यद्वा । १५. नि. २-

तारितृभ्यामेतः क-तस्मिन् देवत्वमेवम् ।

हविर्धनमश्नन्पतिर्माणम्]

द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणा

द्युतानः । त्वा । मारुतः । मिनोतु । मित्रावरुणयोस्ति । मित्रावरुणयोः । ध्रुवेण । धर्मणा ।

१९३) । "पितृणाम् आत्मन्" अस्ति । "नामन्यतरस्याम्" (पा ६-१-१७७) इति षष्ठीबहुवचनस्योदात्तत्वम् । "छन्दस्युभयया" (पा ६-४-५) इति "नामि" (पा ६-४-३) इति दीर्घत्वं न क्रियते । "पितृदेवत्वं-हेतवत्" (तैसं ६-२-१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

औदुम्बरीमुच्छ्रयति—'उदिवम्' इति ॥ हे औदुम्बरी, 'दिवं दिविष्ठान्' उत 'स्तमान् उत्तमम् धारय । स्तम्भः सौत्रो धातुः । "स्तम्भस्तम्भ" (पा ३-१-८२) इति आप्रत्ययः । "हलः श्रः शान्त्या" (पा ३-१-८३) इति शान्त्यादेशः । तया 'अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षान्' पूषं प्रीणय । पूषं प्रीणने इति तौदादिकः । तया 'पृथिवीं पृथिवीस्थान्' दृहं वर्षय । दृह इहि दृहौ । पृथिवीशब्दो ङीपन्तोऽन्तोदात्तः ॥

प्राचीनकर्णामौदुम्बरीं मिनोति—'द्युतानस्त्वा' इति द्विपदया विरात्रा जगत्या वा ॥ द्योतनशीलो द्युतानः । द्युतेस्तार्क्यल्लिकध्यानश्च (पा ३-२-१२९) । "बहुलं छन्दसि" (पा २-४-७३) इति शपो लुक् । यद्वा—'युधिबुधिश्रं किञ्च' (म. उ २-५६) इति विधीयमान आनञ्प्रत्ययो बहुलवचनात् द्युतेरपि भवति । सर्वथा सार्वधातुकत्वाभावात् "अनुदात्तेतः" (पा ३-२-१४९) इति छसार्वधातुकानुदात्तत्वस्याप्रवृत्तेः "वितः" (पा ६-१५-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वमेव प्रवर्तते । हे औदुम्बरी, 'द्युतानः' 'मारुतः' 'त्वा' 'मिनोतु' अवदे, प्रक्षिपतु । द्युताननामा वा मारुतस्त्वां मिनोतु । "द्युतानो ह स्म वै" (तैसं ६-२-१०) इत्यादि ब्राह्मणम् । कुमिञ् प्रक्षेपणे सौवादिकः । मरुच्छब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण्यप्रत्ययः (पा ५-४-३८) । मित्रावरुणसंवन्धिना 'ध्रुवेण नित्येन' 'धर्मणा कर्मणा धारणेन वा त्वा मिनोतु । "देवताइन्द्रे च" (पा ६-२-१४१) इति मित्रावरुणशब्दे पूर्वोत्तरपदयोर्द्युगपत् २० प्रकृतिस्वरत्वम् । "उदरं वै सदः" (तैसं ६-२-१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

द्युतानस्त्वेति ॥ कल्पः—'अथैनां प्राचीनकर्णं मिनोति' द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणेति " (बौधो ६-२०) इति ॥ हे औदुम्बरी, मित्रावरुणयोः संवन्धिना इन्द्रेण रवदीवधारणनेवस्वतः पतिर्वा स्वं मरुत्युग्रो द्युताननामको देवोऽवदे प्रक्षिपतु ॥ इतरपरित्यागेन द्युतानस्वीकारकारणमाह—'द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोति' इत्यहं द्युतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौदुम्बरीं मिनोति तेष्वैनां मिनोति " (तैसं ६-२-१०) इति ॥

५-५. व. ति. ५-पितृणां त्वं सदनम् । ६. ५-परिमिनोति ।

१६. ना. इ. क. ना. पा. हा—उद्धितामवदे प्रक्षिपतु । १७. त्रि. २. मै—'इति' इत्यस्थानन्तरं 'कण्ठो' प्रता निर्वहणात्वा या यथा प्राचीना भवति तथा तामुद्धितामवदे प्रक्षिपेत् । १८. इ. उ. ना. पा. हा—उदुम्बरी ।

[हविर्धानमण्डपनिर्माणम्]

ब्रह्मवर्नि' स्वा क्षत्रवर्नि' सुप्रजावर्नि' रायस्पोषवर्नि' पर्यूहामि ब्रह्म दृ२६ क्षत्रं दृ२६
प्रजां दृ२६ रायस्पोषं दृ२६ घृतेन चावापृथिवी आ पृणेत्यामिन्द्रस्य

ब्रह्मवर्निमिति ब्रह्म-वर्निम् । १३ । क्षत्रवर्निमिति क्षत्र-वर्निम् । सुप्रजावर्निमिति सुप्रजा-वर्निम् ।

रायस्पोषवर्निमिति रायस्पोष-वर्निम् । परीति । ऊहामि । ब्रह्म । दृ२६ । क्षत्रम् । दृ२६ ।

प्रजामिति प्र-जाम् । दृ२६ । रायः । पोषम् । दृ२६ । घृतेन ।

चावापृथिवी इति चावा-पृथिवी । एति । पृणेत्याम् । इन्द्रस्य ।

पुरीषेणादुम्बरी प्रदक्षिणं पर्यूहति—' ब्रह्मवर्निम् ' इति ॥ ब्रह्म ब्राह्मणान् वनति
संभजत इति ब्रह्मवर्निः । " छन्दसि वनंसनश्चिमयाम् " (पा ३.२.२७) इति इन्द्रप्रत्ययः ।
१० कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । एवं 'क्षत्रवर्नि' 'सुप्रजावर्नि' 'रायस्पोषवर्नि'
इति । " पष्ठया आम्नोशे " (पा ६.३.२१) इत्यनाम्नोशेऽपि बहुल्वचनात् पष्ठया अलुक् ।
" पष्ठयाः पतिपुत्र " (पा ८.३.५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वंम् । एवंगुणा त्वामौदुम्बरी
परितः सर्वतः " ऊहामि स्थापयामि, पुरीषेणावटे पूरयित्वा स्थिरां करोमीत्यर्थः ॥
" उपसर्गादस्यस्यूद्धोर्वचनम् " (पां १.३.२९ वा ३) इति परस्मैपदम् ॥

मैत्रावरुणदण्डेन संहन्ति—' ब्रह्म दृ२६ ' इति ॥ हे मैत्रावरुणदण्ड, ब्राह्मणादीन् 'दृ२६'
२५ वर्धय । प्रजाशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरान्तोदात्तः (पा ६.२.१३९) । रैशब्दात् परस्याः
पष्ठयाः " ऊडिदम् " (पा ६.१.१७१) इत्यादिनोदात्तत्वम् ॥

औदुम्बरीविशाखयोर्मध्ये विशाखाप्रयोर्वा हिरण्यं निधाय क्षुवेणामिजुहोति—' घृतेन '
इति ॥ हे चावापृथिवीस्थानीये औदुम्बरीमूलाग्रे, 'घृतेन आत्मानम्' आपृणेत्यं प्रीणयतम् ।
चावापृथिव्यावेव वा उदकेन प्रीणयतम् । " चावापृथिवी एव रसेनानवित " (तैसं ६.२.१०)
२० इति ब्राह्मणम् । पृणतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) ॥

ब्रह्मवर्निमिति ॥ कल्पः—' अथैका "प्रदक्षिणं पुरीषेण" पर्यूहति ब्रह्मवर्निं स्वा क्षत्रवर्निं
सुप्रजावर्निं रायस्पोषवर्निं पर्यूहामिती " (चौधौ ६.२०) इति ॥ ब्रह्म " ब्राह्मणमिति वनति अजतीति
ब्रह्मवर्निः । हे औदुम्बरी, ब्राह्मणादिप्रजां स्वां परितो मृत्तिकां प्रक्षिपामि ॥ मन्त्रस्य स्वार्थार्थतां दर्शयति—
" ब्रह्मवर्निं स्वा क्षत्रवर्निमित्याह यथायजुर्यैवत " (तैसं ६.२.१०) इति ॥

२५ गृहोति ॥ कल्पः—' मैत्रावरुणदण्डेन संहन्ति ब्रह्म दृ२६ क्षत्रं दृ२६ प्रजां दृ२६ रायस्पोषं
दृ२६ ' इति " (चौधौ ६.२०) इति ॥ हे दण्ड, " ब्राह्मणादीन् दृतीकुरु । मन्त्रोऽर्थं ब्राह्मणेनोपेक्षितः ॥

घृतेनेति ॥ कल्पः—' तस्या विशाखे हिरण्यं निधाय घृतेन चावापृथिवी वा पृणेत्यामिति
क्षुवेण हिरण्ये " जुहोदन्त्वमौदुम्बरीमन्त्रवक्ष्यावति " (आपधौ ११.१००४) इति ॥ हे चावापृथिवीरूपे

१९-१९. ६.३.पा-पुरीषेण प्रदक्षिणम्; तं-म३.मै-प्रदक्षिणं पुरीषे; क-प्रदक्षिणं पुरीषेः ।

३० २०. ६.३.पा-ब्राह्मणानिम् । २१. वि२-ब्राह्मणादीन् । २२. क-जुहा आन्त ।

[हविर्वीनमण्डपनिर्माणम्]

परि त्वा गिर्विणो गिर इमा (२) भवन्तु विश्वतो वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय
परीति । त्वा । गिर्विणः । गिरः । इमाः (२) । भवन्तु । विश्वतः । वृद्धायुमिति वृद्ध-आयुम् ।

अन्विति । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ।

सदः परिश्रयति—‘परि त्वा’ इति चतुष्पदयाऽनुष्टुभा ॥ इन्द्रदेवस्यत्वात् इन्द्रत्वेन सद
उच्यते । हे गिर्विणः गीर्भिः स्तुतिभिर्भवननीयं संमजनीयं । असुजन्तस्य (उ ६३८) आमन्त्रि-
तत्वादानुदात्तत्वम् (पा ८.१.१९) । इमाः वक्ष्यमाणाः स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणाः । गिरः त्वा परि
भवन्तु व्याप्नुवन्तु विश्वतः सर्वतः । परिभवतिः व्याप्तिकर्मा । यद्वा—“लक्षणेन भूताख्याना”
(पा १.४.९०) इति भागे लक्षणे वा बोध्ये परे कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ इमां गिरः त्वा परिभवन्तु
तत्र भागात्मना भवन्त्यः त्वामेव भजन्तामिति यावत् । यत्र त्वं तत्र भवन्त्विति वा । किंच—
वृद्धायुर्दीर्घायुः । “छन्दसीणः” (उ २) इत्युण्प्रत्ययान्तेन बहुव्रीहिः । इदं त्वाम् अतु
वृद्धयः समृद्धयो भवन्तु । अनोल्लक्षणे भागे वा कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा १.४.९०) । यत्र त्वं
तत्र समृद्धयो भवन्त्विति यावत् । त्वामेव भजन्तामिति वा । सदसि हि सर्वाः स्तुतयः क्रियन्ते-
सर्वाश्च समृद्धयः संपद्यन्ते । अपि च जुष्टयः सेवाः अस्माभिः क्रियमाणास्तत्र जुष्टाः इष्टाः
भवन्तु । “नित्यं मन्त्रे” (पा ६.१.२१०) इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः ॥

स्वरूपाणां समरवात् सप्तदशस्य प्रज्ञापठित्वम् । त्रिवृदादीनामन्तर्भावेनैकैर्ब्रह्मस्य प्रतिष्ठात्वम् ॥ औदुम्बरी-
स्थापनस्य सप्तोमण्डपमण्डपप्रवेशं विधत्ते—“उदरं वै सप्त ऊर्गुदुम्बरो मण्यत औदुम्बरीं निमोति मण्यत
एव प्रज्ञानामूर्जं दद्याति तस्मान्मण्यत ऊर्जा भुञ्जते” (तैसं ६.२.१०) इति ॥ “दक्षिणादिगात्रच्छदिपा-
मप्राण्युत्तरदिगात्रच्छदिपामुपरि” इत्यमानतया स्थापनीयानीति विधत्ते—“यजमानलोके वै दक्षिणातिं
छदीरपि भ्रातृव्यलोके उत्तराणि दक्षिणान्मुत्तराणि करोति यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यज-
मानोऽयजमानादुत्तरः” (तैसं ६.२.१०) इति । लोके स्थाने, उत्तर उरकृष्टः ॥ छदिपामन्तरालच्छिद्रेषु-
“तृणप्लैः विधानं” विधत्ते—“अन्तर्वैतोन् करोति ध्यावृष्यै तस्माद्वरण्यं प्रज्ञा उप जीयन्ति” (तैसं ६.२.१०)
इति । प्लानां विलक्षणत्वात् छदिर्न्यः व्यावृत्तिर्भवति । यस्मात् तृणमरण्यव्रण्यं तस्मात् तृणकाष्ठ-
लामास्य प्रज्ञा अरण्यमुपजीवन्ति ॥

परि त्वेति ॥ कल्पः—“अथैवात् परिश्रयन्ति परि त्वा गिर्विणो गिर इमा भवन्तु विश्वतो
वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय इति” (बौध् ६.२०) इति ॥ गीर्भिः स्तुतिभिर्भवननीयो भवननीय

२८-२८. म२-दक्षिणादिगात्रच्छदिपा आन्त्यु(?)तरदिच्छदिपामुपरि; भे-दक्षिणादिगात्रच्छदिपाम-
प्राण्युत्तरदिच्छदिपामुपरि । २९-२९. आ.इ.उ.पा.भा-तृणप्लैरुत्तराधानम्; हा-तृणप्लैरुत्तराधानम्; म२-प्लै-
(?)विधानम् । ३०. आ-मृजानाम् ।

[हविर्धानमण्डपनिर्माणम्]

इन्द्रस्य स्युरसीन्द्रस्य ध्रुवमस्यैन्द्रमसीन्द्राय त्वा ॥ १ ॥

[द्वेप इमा अष्टोदश च]

इन्द्रस्य । स्युः । असि । इन्द्रस्य । ध्रुवम् । असि ।

ऐन्द्रम् । असि । इन्द्राय । त्वा ॥ (१) ॥

[मैसं १-२-१०-११; कसं २-१२; कसिं २-६; वासं ५-२६-२०]

दक्षिणद्वावाहौ कुशमुष्टिमुपनिगृह्यः दर्भेण स्पन्धां प्रवर्तयति—'इन्द्रस्य' इति ॥

“विष्णोः स्यूरसि” (तैसं १-२-१३) इत्यनेनेदं व्याख्यातप्रायम् ॥ सदस ऐन्द्रत्वादत्रैवमुच्यते ॥

ग्रन्थि करोति—'इन्द्रस्य' इति ॥ इदमपि “विष्णोर्ध्रुवमसि” (तैसं १-२-१३) इत्यनेन व्याख्यातम् ॥

सदोऽभिमृशति—'ऐन्द्रमसि' इति ॥ इन्द्रो देवतास्य (पा ४-२-२४) ऐन्द्रं त्वम् १० असि । तादृशं त्वाम् इन्द्राय इन्द्रार्थमभिमृशामीति शेषः । “ऐन्द्रं हि देवतया सदः” (तैसं ६-२-१०) इत्यादि आह्वयम् । “वैष्णवमसि विष्णवे त्वा” (तैसं १-२-१३) इत्यनेन गतप्रायम् ॥

॥ इति तृतीये प्रथमोऽनुवाकः ॥

इन्द्रः सदोऽभिमानी निर्बणाः । हे निर्बणः, इमाः स्तोत्रवाक्यरूपाः गिरः सर्वतः कटकल्पेण^१ त्वां परिभवन्तु^२ वेष्टयन्तु । कीदृशः ? दीर्घायुषं स्वामनु स्वयत्तपि वृद्धिरत्यः । किंच जुष्टयः नस्मत्सेवास्तव जुष्टाः श्रिया भवन्तु ॥ मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—“परि त्वा निर्बणो गिर इत्याह यथापतुरेवैतत्” (तैसं ६-२-१०) इति ॥इन्द्रस्येति ॥ कल्पः—^१“अथ दक्षिणद्वावाहौ कुशहस्तमुपनिगृह्य दर्भेण करोति प्रवर्तयति दर्भेण स्पन्धामिन्द्रस्य स्यूरसीति । इन्द्रस्य ध्रुवमसीति ग्रन्थि करोति । तं सदानीमेव विषस्याहातुर्वन्तो^२ इत्याह मन्त्रकौशलेर्निस्तृष्टम्वि । एवमेवोत्तरं द्वावाहुमेवापरी द्वावाहुं भित्तिवन्ति” (म. बौध्वा ६-२०) इति ॥ व्याख्यातं हविर्धानेन ॥ व्याचष्टे—^३“इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमसीत्पाइन्द्र हि देवतया सदः” (तैसं ६-२-१०) इति ॥ प्रज्ञातग्रन्थेर्विद्यमाने विद्यते—“ये प्रथमं ग्रन्थि मज्जीवापत्तं न विस्तरस्येदमेहेनाप्ययुः प्र मथितं तस्मात् स विषयः” (तैसं ६-२-१०) इति ॥

३१. इ.उ.क.तं.ना.पा.भा.हा-वरूपेण । ३२. इ.उ.ना.पा.भा.हा-परितः भवन्तु ।

३३-३३. नि.२.म.२-^४ अथ...व्याचष्टे^५ नास्ति; ३१-इन्द्रस्य स्यूरसीति इन्द्रस्य ध्रुवमसीति प्रज्ञातग्रन्थि त्वा ऐन्द्रमसीन्द्राय त्वेने संमितमभिमृशति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवस्येत्यभिमादत्ते ह्यभिरित्यभिमन्त्रणम् ” ।

परीत्यवटमालिष्य दिवेऽग्रे मध्यमूलयोः ॥ १ ॥

प्रोक्षेदौदुम्बरीं शुन्ध्य शेषो गतेऽवनीयते ।

‘बवो यवं क्षिपेत्तत्र पिबुं दग्धेन संस्तुतिः ॥ २ ॥

उदौदुम्बर्युच्छूयोऽथ ३-“ सुता तामवटे-३” क्षिपेत् ।

महा पांसुं क्षिपेद्गर्जे ग्रह ३१ तत्र ष्टीकृतिः ॥ ३ ॥

‘एतेनौदुम्बरीहोमं ह्यभिमन्त्रिष्यद्वाहितोः ।

छर्दीष्यप्युह्य कर्तव्यः परि रयेति परिश्रयः ॥ ४ ॥

इन्द्र रज्जुं क्षिपेदिन्द्र बद्धैन्द्रमिति मण्डपम् ।

सृष्टोदस्तेन मन्त्रास्तु विंशतिः समुदीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ॥

अथ भीमांसा । तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ वृष्टिकामी सद्यो नीचैर्मिनुयादिति कामना ।

अध्वर्योः स्वाग्निनो वाऽद्यो वाक्यान्मातुः ३७-“ स उच्यते-३७ ” ॥

परस्मैपदतोऽध्वर्युग्यापारस्य परार्थेवा ।

३८-“ क्षुतिनो वाक्यवशात्तत्रोच्यते स्वमिनोऽस्तु तत् ॥ ”

(जैम्या ३-८-१-१०) इति ॥

उद्योतिष्टोमे क्षूयते—“ यः कामयेत वर्धकः पर्जन्यः स्वादिति नीचैः सद्यो मिनुयात् ”

(अ. मैत ३-८-१) इति । यथा पुरस्तात् एकास्वावस्थितौ हविर्धानप्राचीनवंशाख्यौ^{३८}, तथा सद्यो

नोच्यं, किंतु नीचं कार्यमित्यर्थः । “ अत्र वृष्टिकामनाऽध्वर्योयुक्ता । ‘ यः कामयेत स मिनुयात् ’ इति

वाक्येन कामयितृमात्रोक्तत्वावगमात् । मातृत्वं चाध्वर्योरित्यविवादम् । तस्मात् स एव कामदितेति

चेत् । मैवम् । मिनुयादिति परस्मैपदनाध्वर्युग्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते । ततो वृष्टिलक्षणफलस्य

यत्रमानगामित्वात् परस्मैपदधुरवा वाक्यं बाधित्वा कामस्य यत्रमानकर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । यत्रमानकामितो

वृष्टिं पर्जन्याः संपादपरिश्रमेवं योऽध्वर्युः कामयेत स नीचैः मिनुयात् इत्येवं वाक्यं व्याख्येयम् ।

एवंविदुद्गाताऽऽत्मने वा यत्रमानाय वा यं कामं कामयते तदायायति ” (वृ १-३-२८) इत्युद्दिष्टोऽपि

काम इति चेत्सर्हि तस्मिन्पुत्रीयोपासने वचनादस्त्रिजोऽपि पठ्यमानस्तु ॥

अथ छन्दः । “ परि रता गिर्वेणः ” इत्यनुहुत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चर्षेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

३०

३३. आ-ना-“त्यभिमन्त्रणम् । ३५-३५. निर-सुतामवटे । ३६. आ-यतं । ३७-३७. तं.

मै-तदुच्यते । ३८. आ-धुनाऽगो । ३९. तं. निर. म. मै-यदि ४०. ना. हा-वंशावुमी । ४१. आ.

ना. हा-दवे च ।

उपरवाः]

रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामी-**रक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगहन इति वला-हनः । वैष्णवान् । खनामि ।**

उपरवान् खनति पूर्वोदक्षिणमेवाग्रे—'रक्षोहणः' इति ॥ हन्तेः "बहुलं छन्दसि" (पा ३.२.८८) इति क्प् । "एकाजुत्तरपदे णः" (पा ८.४.१२) इति णत्वम् । "सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते" (परिभाष्येन्दुशेखर ३५, द्र. पाभा १.४.९, ३.१.८५) इत्युपधा-
 खोपो" न क्रियते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । वलो नामासुरमुख्यः ।
 तन्नामिनस्तद्गत्या वलगाः । यद्वा—वृणोतीति वलो मेघः । कपिलकादिवालत्वम् (द्र. पाभा ८.२.१८) । स इव छदयन्तो ये गच्छन्ति ते वलगा अंसुविशेषाः । यद्वा—जीर्णकट-
 पटादिखण्डसंभृताः अस्थिनखरोमपादपांसुप्रभृतयः प्राणिनां मारणार्थं ये भूमौ निक्ष्वयन्ते ते
 वलगाः । ते हि प्राणिनां बाधकतया वलगामिनो बलवत् रक्षया भवन्ति । "अन्यत्रापि दृश्यते" १०
 (द्र. पाभा ३.२.४८ वा ४) इति गमेर्हः । तेषां हन्तारः 'वलगहनः । ईदृशान् विष्णु-
 देवत्वानुपरवान् खनामि । "वैष्णवा हि देवतोपरवाः" (तैसं ६.२.११) इति ब्राह्मणम् ।
 देवानां नासिकादिप्राणस्थानीया उपरवाः । "शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधीनं प्राणा उपरवाः"
 (तैसं ६.२.११) इति ब्राह्मणम् । ते च खन्यमाना रक्षांसि वलगांश्च निघ्नन्तीति । "अमुषा वै
 निर्यन्ताः" (तैसं ६.२.११) इति ब्राह्मणम् ॥ १५

मयमेऽनुवाके सप्तोक्तिर्गणमुपचम् । पृतावता 'वद्विषावदपतिमितार्वा महावेद्यां निर्यातयानि
 उचरवेदिहविर्धानसर्वांसि संप्रजामि । उचरात्र महावेद्या उचरदक्षिणभागास्त्वचोरतनीप्रीयमातांकीययोर्मन्त्रा
 न लप्ति । नतो निर्मितेषु स्थानेष्वभ्यन्तरे यदन्वत् समन्त्रकं निर्मातव्यं भवति तत्प्रतिवेद्यम् । उचोचरवेद्यां
 सर्वैस्त्वाभिहितत्वाद् हविर्धानाभ्यन्तर उपरवा द्वितीयानुवाक उच्यन्ते ।

रक्षोहण इति ॥ कल्पः—"दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात् पुरोःक्षं चतुर उपरवान् अवातर- २०
 वेधेषु प्रादिसामुपान् प्रादिसान्तरात्पन् करोति ।...। रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीति खनति "
 (जापथी १.१.११, १) इति ॥ विष्णुर्देवता येषामुपरवाणां ते वैष्णवाः । जीर्णकटपटादिसखण्ड-
 अस्थिनखरोमपादपांसुप्रभृतयो विरोधिनां मारणार्थं ये भूमौ निक्ष्वयन्ते ते वलगाः । तान् घनतीति
 'वलगहनः । रक्षांसि खनन्तीति 'रक्षोहणः । छादनानुपरवनामकार्ग्वर्णम् 'खनामि ॥ विषये—"शिरो
 वा एतद्यज्ञस्य यद्विधीनं प्राणा उपरवा हविर्धाने स्थायन्ते तस्माच्छीर्षं प्राणाः" (तैसं ६.२.११) इति । १५
 उपरवद्विद्यानां शीर्षनासिकादिद्विषद्वग्नप्राणस्थानीयत्वात् शिरःस्थानीये हविर्धाने खनने युक्तम् ॥ विषये—
 "अथस्तान् स्थाप्यते सप्तमादुष्टताच्छीर्षः प्राणाः" (तैसं ६.२.११) इति । यस्माद्विधीनस्याधोभावे भूमौ
 उपरवास्तरमाहोकेऽपि शिरस्त्वर्चकपालद्वयं पुत्र प्राणसंसारः ॥ वैष्णवानिति तद्विरो देवतावाचीर्याह—
 "रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीत्याह वैष्णवा हि देवतोपरवाः" (तैसं ६.२.११) इति ॥

*['यमहनजनसनपथी खोपः' (पा १.४.५८) इत्यनेन प्राप्त इत्यर्थः ।] १. तै.ति-संभृताः । २०

१. भा.वा.हा-वद्विषता पदैः । २. तै-आदी ।

तैम २४॥

[उपरवाः

—इदमहं तं वलगमुद्वपामि यं नः समानो यमसमानो निचखानेदमेनमधरं करोमि यो
नः समानो योऽसमानोऽरातीयति गायत्रेण छन्दसाऽववाढो वलगः

इदम् । अहम् । तम् । वलगमिति वल-गम् । उदिति । वपामि । यम् । नः । समानः । यम् ।
असमानः । निचखानेति नि-चखान । इदम् । एनम् । अधरम् । करोमि । यः । नः । समानः ।

यः । असमानः । अरातीयति । गायत्रेण । छन्दसा ।

अववाढ इत्यव-वाढः । वलग इति वल-गः ।

- पांसुमुद्वपति—“इदमहम्” इति ॥ इदमिति क्रियाविशेषणम् । “तं वलगम् अहम्
इदम् उद् वपामि उद्धृत्य बहिः प्रक्षिपामि । कमित्याह—“नः अस्माकं समानः तुल्यः यं
वलगं निचखान । “तिडि चोदात्तवति” (पा ८-१-७१) इति गतेरनुदात्तत्वम् । “उदात्तवता
२० तिडा” (द्र. पाभा २-२-१८ वा ४) इति समासः । “यं चास्माकम् असमानः अतुल्यः जनः
उद्धृत्यो वा वलगं निचखान तमुद्वपामीति । “द्वौ वाव पुरुषौ यथैव समानो यथासमानः”
(तैसं ६-२-११) इत्यादि ब्राह्मणम् । किञ्च एनम् अहम् अधरम् अधोगतं करोमि ।
इदमिति पूर्ववत् क्रियाविशेषणम् । कमित्याह—“यः अस्माकं समानः यः च असमानः जनः
अरातीयति अरातिरिवाचरति । यद्वा—अस्मानरातीयति यः समानोऽसमानो वा । “उपमा-
२५ नादाचरे” (पा ३-१-१०) इति व्यच् । “गायत्रेण छन्दसा उद्वपामि । गायत्र्येव गायत्रम् ।
“छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थ उपसंख्यानम्” (पा ४-२-५५ वा १) इत्यणप्रत्ययः ।
एवं दक्षिणपूर्वमारभ्य सर्वेभ्य उद्वपति । त्रैष्टुभेन जागतेनानुष्टुभेनेति विशेषोऽप्यत्र ॥

- वितस्तित्रयप्रमाणं विधत्ते—“असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् सान् याहुमात्रेऽन्वविन्दन्
तस्मादाहुमात्राः खान्यन्ते” (तैसं ६-२-११) इति । निर्यन्तः पल्लयन्तेऽशुक्ताः । प्राणेषु प्राणविनाश-
२० निमित्तं न्यखनन् नितरां भूमावन्तर्धीपितवन्तः ॥

- इदमिति ॥ बौधायनः—“अधेभ्यः पांसुमुद्वपतीदमहं तं वलगमुद्वपामि यं नः समानो यम-
समानो निचखानेदमेनमधरं करोमि यो नः समानो योऽसमानोऽरातीयति गायत्रेण छन्दसाऽववाढो
वलग इति” (बौधाय ६-२८) इति । आपस्तम्बो अत्रयेदमाह—“इदमहं तं वलगमुद्वपामीत्यु-
द्वप्योप खन्यन्तेऽववाढे गायत्रेण छन्दसाऽववाढो वलग इति” (आपधौ ११-११-८) इति ॥ अस्मान्
२५ विनाशयितुं विद्यावितस्तीमाग्यादिभिः समानः असमानः वा “यं वलगं निचखान तं वलगम् अहम्
इदम् उद् वपामि । किञ्च अस्मानुद्दिश्य समानः असमानः वा “यः कोऽप्यरातिवदाचरति एनम्
इदम् इदानीम् अधरं यजमानपादस्याधोवर्तिनं करोमि ॥ गायत्र-छन्दोभिमानिद्वयेन वलगः
अववाधितः ॥ अशेषतन्त्रसंग्रहाय समानासमानशब्दालुभावप्युपादेयावित्याह—“इदमहं तं वलगमुद्व-

२. भै-अधोगतिम् ।

३०. ३. आ.ना-न्यखनति; इ.उ.पा.हा-खननमिति; गी-“न्यखनन्” नास्ति । * [शीघ्रसूत्रे
दृ ” छन्दसेति । अववाढः ”] । ४. क-वलगमुद्वपामीत्युपरवाः सन्त्यन्ते; आ-वलगमुद्वपामीत्युद्वप्योपरवा
सन्त्यन्ते । ५. आ.ना.हा-“इदानीम्” नास्ति ।

उपरवाः]

किमत्र भद्रं तन्नौ सह विराडसि सपत्नहा सप्राडसि आतृव्यहा स्वराडस्याभिमातिहा
विश्वाराडसि विश्वासां नाष्टाणां हन्ता (१)

किम् । अत्र । भद्रम् । तत् । नौ । सह । विराडिति वि-राट् । असि । सपत्नहेति सपत्न-हा ।
सप्राडिति सम्-राट् । असि । आतृव्यहेति आतृव्य-हा । स्वराडिति स्व-राट् । असि ।
अभिमातिहेत्यभिमाति-हा । विश्वाराडिति विश्व-राट् ।
असि । विश्वासाम् । नाष्टाणाम् । हन्ता (१) ।

यजमानस्याधस्तात् पदपांसुनुद्वपति—‘अववाढः’ इति ॥ ‘यजमानस्य पादयोः अधस्तात्
बाहो बद्धः’ बल्लगः अस्तु । बाह प्रयत्ने । “क्षुब्धस्यान्तः” (पा ७-२-१८) इत्यत्र निपातितः ।
“गतिरन्तरः” (पा ६-२-४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

उपरवान् क्रमेणावमृशतोऽव्ययुयजमानौ । ते चाधस्तात् संतृण्णाः । “तरमाद् १०
संतृण्णा अन्तरतः प्राणाः” (तैसं ६-२-११) इति ब्राह्मणम् । बहिरसंभिन्नाः । “न
संभिनन्ति तस्मादसंभिन्नाः प्राणाः” (तैसं ६-२-११) इति ब्राह्मणम् । पूर्वयोर्दक्षिणमेवा-
ध्वर्षुरवमृशति उत्तरं यजमानः । अथ यजमानः पृच्छति—‘अध्वर्यो, किमत्र’ इति ॥ इतर
आह—‘भद्रम्’ इति । ‘भद्रं भजनीयं कल्याणम् । भदि कल्याणे । रत्नप्रत्ययः (उ १९६) ;
उपधालोपध्व । यजमान आह—‘तन्नौ सह’ इति । ‘तद् भद्रम् आवयोः’ सह एवास्तु । १५
अध्वर्युः पृच्छति—‘यजमान, किमत्र’ इति । ‘भद्रम्’ इत्यादि यथायथम् । एवं सर्वत्र ॥

यपामि धं नः समानो यमसमानो निचक्षानेत्याह द्रौ बाव पुरुरी यश्चैव समानो यश्चासमानो यमेवास्मै
तौ बल्लगं निखनतस्त्वमेवोद्वपति” (तैसं ६-२-११) इति ॥ चतुर्णामुत्तरवाण्यामधस्तादेकीकरणं विधत्ते—
“सं तृणन्ति तस्मात् संतृण्णा अन्तरतः प्राणाः” (तैसं ६-२-११) इति । प्राणापानचक्षुःप्रोप्राण्या
सर्वेऽपि शरीरस्याभ्यन्तरे हृद्येकीभूय वर्तन्ते ॥ ‘उपरि चतुर्णां प्रत्यकरणं विधत्ते—“न सं भिनन्ति
तस्मादसंभिन्नाः प्राणाः” (तैसं ६-२-११) इति । संभेद एकीभावस्तं न कुर्यात् । प्राणाश्च बहिः
स्वस्वगोरुध्येषु तिष्ठन्त्यो नैकीभवन्ति ॥

किमत्रेति ॥ कल्पः—“दक्षिणपूर्वं यजमानोऽवमृशति । उत्तरापरमध्वर्युः । अथ यजमानः
पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति । भद्रमितीतरः’ प्रावाह । तन्नौ सहोऽपुस्तत्वा” (भाष्यौ ११-१२-१-४) इति ॥
‘अध्वर्यो’ इत्यप्यादिष्यते ॥ ‘अत्र उपरोषेध्वरमदुपयुक्तं’ किम् अस्तीति प्रश्नः । ‘भद्रं सोमाजिपवद्वाणे
मजनीयं सर्वमस्तीत्युत्तरम् । ‘तत् भद्रमावयोः’ सह ‘अवेदिति यजमानोक्तिः ॥

विराडसीति ॥ कल्पः—“अथैनानसिमृशति विराडसि सपत्नहा सप्राडसि आतृव्यहा
स्वराडस्याभिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासां नाष्टाणां हन्तेति” (बौधौ ६-२८) इति । दक्षिणरामुपमृश

३. मे-बहिरसंतृण्णाः ।

६. आ.ना.हा-तदुपरि । ७. क-दक्षिणं पूर्वम् । ८. क उत्तरमपरमध्वर्युः । ९. क-भद्रमित- १०
ध्वर्युः । १०. तं.म.२-वर्तत्विति ।

रक्षोहणो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षोहणो बलगहनोऽव नयामि वैष्णवान्
यवोऽसि यवयास्मद्देवो यवयाराती रक्षोहणो बलगहनोऽव स्तृणामि
वैष्णवान् रक्षोहणो बलगहनोऽभि जुहोमि वैष्णवान्

रक्षोहण इति रक्षः-हनः । बलगहन इति बल-हनः । प्रेति । उक्षामि । वैष्णवान् ।

रक्षोहण इति रक्षः-हनः । बलगहन इति बल-हनः । अवेति । नयामि । वैष्णवान् । यवः । अस्ति ।
यवय । अरमत् । देवः । यवय । अरातीः । रक्षोहण इति रक्षः-हनः ।

बलगहन इति बल-हनः । अवेति । स्तृणामि । वैष्णवान् । रक्षोहण इति रक्षः-हनः ।
बलगहन इति बल-हनः । अभीति । जुहोमि । वैष्णवान् ।

उपरवानमिच्छति सर्वानेवानुपूर्वम्—' विराट् ' इति । विविधं राजतीति ' विराट् ॥

२० ' सत्सुद्धिम् ' (पा ३.२.६१) इति क्प् । कृदुत्तरपदप्रकृतिसारत्वम् (पा ६.२.१३९) ।
सपलाः शत्रवः तेषां हन्ता । " बहुळे छन्दसि " (पा ३.२.८८) इति क्प् । यस्मात् त्वं
विविधं दीप्यसे तस्मात् ' सपलहा । " संगतं दीप्यत " इति ' सम्राट् । " मो राजि समः कौ " (पा ८.३.२५) इति मस्य मः । यस्मादेवं तस्मात् त्वं ' भ्रातृव्यहा । भ्रातृव्याः सपलाः ।
" व्यन् सपाने " (पा ४.१.१४५) इति व्यन्प्रत्ययः । तेषां हन्ता । बाह्याम्यन्तमेदेन

२५ नित्यानित्यमेदेन वा शत्रूणां पृथगभिधानम् । स्वायत्तं दीप्यस इति ' स्वराट् । यस्मादेवं तस्मात्
त्वम् ' अभिमातिहा । अभिमातिः पाप्मा । मन्यतेः क्तिनि (पा ३.३.९६) नित्यमप्यनुनासिकलोपं
बाधित्वा व्यत्ययेन " अनुनासिकस्य क्तिनोः " (पा ६.४.१५) इति दीर्घत्वम् । ततः
" अनुदाचोपदेश " (पा ६.४.३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्या हन्ता । महाबलेन
हि पाप्मा निहन्तुं शक्यते । विषेषु लोकेषु राजतीति ' विश्वाराट् । " विश्वस्य वसुराटोः "

२० (पा ६.३.१२८) इति दीर्घः । यस्मादेवं तस्मात् ' विश्वासां ' नाष्ट्राणां नाशयितृणां देवादि-
प्रवृत्तीनां ' हन्ता नाशयिता त्वमसि । नशेर्ण्यन्ताद् " दादिभ्यश्छन्दसि " (उ ६.१.९) इति
प्रदक्षिणक्रमेण घनुर्मु चत्वारो मन्त्राः । विविधं राजते, सम्यक् राजते, स्वयमेव राजते, विक्षेपु राजत इति
विराट्पदयः । विरुद्धा इन्द्रियवृत्तिरान्तरः शत्रुः । " सतो बाहो विरुद्भजातिः " । सतोऽपि बाहो ग्राम-
सीमादौ विवदमानोऽन्यगतोऽजः । सतोऽपि बाह्याः परराष्ट्रसेनाः सर्वेनाशहेतवः । पृथक्पृथक् सपलादिशत्रू-
र्विवक्षितम् ॥

२५ रक्षोहण इति ॥ कल्पः— " अथैनानग्निः प्रोक्षति रक्षोहणो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवानिति
सर्वानेवानुपूर्वम् । अथैतेष्वप्योऽवनवति रक्षोहणो बलगहनोऽव नयामि वैष्णवानिति " सर्वेष्वेवानुपूर्वम् ।
अथैतेषु यवान् प्रकन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्देवो यवयारातीरिति सर्वेष्वेवानुपूर्वम् । अथैनान् बर्हिषाऽव-

४-४. ति-संवीच्यते ।

उपरवाः.]

रक्षोहणौ वलगहनावुप दधामि वैष्णवी रक्षोहणौ वलगहनौ पर्यहामि वैष्णवी रक्षोहणौ
वलगहनौ परि स्तृणामि वैष्णवी रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवी

रक्षोहणाविति रक्षः—हनौ । वलगहनाविति वलग—हनौ । उपेति । दधामि । वैष्णवी इति ।
रक्षोहणाविति रक्षः—हनौ । वलगहनाविति वलग—हनौ । परीति । ऊहामि । वैष्णवी इति ।
रक्षोहणाविति रक्षः—हनौ । वलगहनाविति वलग—हनौ । परीति । स्तृणामि । वैष्णवी इति । ५
रक्षोहणाविति रक्षः—हनौ । वलगहनाविति वलग—हनौ । वैष्णवी इति ।

अत्रप्रत्ययः । “तितुन्नतथ” (पा ७-२-९) इति इट्प्रतिषेधः । णिछोषे (पा ६-४-५१),
उदात्तनिष्ठित्त्वरेण (पा ६-१-१७४) न्न उदात्तत्वम् । “अथ” (पा ८-२-३६) इत्यादिना
पत्यम् ॥

उपरवान् प्रोक्षति—‘रक्षोहणः’ इति ॥ युष्मान् प्रोक्षामि इति संबन्धः ॥

उपरवेष्णपोऽनयति—‘रक्षोहणः’ इति । एवंविधान् युष्मान् अधस्तादपः अव नयामि
प्रापयामि अद्भिः संयोजयामि । अनयतिस्वभावादद्भिरेव गम्यते । नयतेश्च द्विकर्मकत्वात्
(द्र. पाभा १-४-५१) युष्मानपोऽनयामीति भवति, युष्मांस्वपोऽनयामीति यावत् । यथा—
‘अजां नयति ग्रामम्’ इति । “तस्मादादां अन्तरतः प्राणाः” (तैसं ६-२-११) इति
ब्राह्मणम् ॥

तेषु यवान् प्रस्कन्दयति—‘यवोऽसि’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १-३-१) ।
“प्राणेष्वेवोर्जं दधाति” (तैसं ६-२-११) इति ब्राह्मणम् ॥

उपरवान् बर्हिषावस्तृणाति—‘रक्षोहणः’ इति ॥ युष्मान् अव स्तृणामि इति अध-
स्ताद् छादयामीत्यर्थः । शिष्टे स्पष्टम् । “तस्माछोमशा अन्तरतः प्राणाः” (तैसं ६-२-११)
इति ब्राह्मणम् ॥

स्तृणाति रक्षोहणो वलगहनोऽव स्तृणामि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वम् । अथेनान् द्विरण्यमन्तर्धाय युवा-
हुस्यामिजुहोति रक्षोहणो वलगहनोऽमि जुहोमि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वम्” (चौप्रौ ६-२८) इति ॥

‘किमत्र’ इत्यादिमन्त्रा उपेक्षिताः ॥ प्रोक्षणक्षोपस्य “जलस्योपरवेष्णयनर्त्तं विधत्ते—” अपोऽव नयति
तस्मादादां अन्तरतः प्राणाः” (तैसं ६-२-११) इति । मुखनासिकाचक्षुरादियोजकेषु द्रवदर्शनात्
प्राणानामार्द्रत्वम् ॥ अवनयति जले यवप्रक्षेपे विधत्ते—“यवमनीरव नयत्यूर्ध्वं यवः प्राणा उपरवाः २५
प्राणेष्वेवोर्जं दधाति” (तैसं ६-२-११) इति । या अपोऽवनयति ता यवमुपरताः जुयौदिति योजना ॥
उपरवेषु दर्भप्रक्षेपणं विधत्ते—“बर्हिरव स्तृणाति तस्माछोमशा अन्तरतः प्राणाः” (तैसं ६-२-११)
इति । अक्षिपद्मवासिकादिषु होमदर्शनाहोमज्ञात्वम् ॥ होमं विधत्ते—“आग्नेन व्याघारयति वेजो वा
भाज्यं प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेव तेजो दधाति” (तैसं ६-२-११) इति ॥

बृहन्सि बृहद्ग्राश बृहतीमिन्द्राय वाचं वद ॥ ३ ॥

[हन्तेन्द्राय द्वे च]

बृहन् । असि । बृहद्ग्रावेति बृहत्-ग्राश । बृहतीम् । इन्द्राय । वाचम् । वद ॥ ३ ॥

[अंस १-२-१०-११; कांस २-११; कपितं २-५; वासं ५-२२-२५]

५ हिरण्यमन्तर्धाय सुवाहुत्या उपत्वानभिजुहोति—'रक्षोहणः' इति ॥ युष्मान् 'अभि' 'जुहोमि' इति युष्मानाज्येन व्याघारयामीति । "प्राणेष्वेव तेजो दधाति" (तैसं ६-२-११) इति ब्राह्मणम् ॥

अधिपवणफलके उपदधाति—'रक्षोहणौ' इति ॥ एवंगुणे युवाम् 'उप' 'दधामि' इति । 'वैष्णवी' 'वैष्णवी' । "वा छन्दसि" (पा ६-१-१०६) इति पूर्वस्वर्णदीर्घत्वम् ।

"हन् वा एते यज्ञस्य यदधिपवणे" (तैसं ६-२-११) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

२० अधिपवणफलके प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति—'रक्षोहणौ' इति ॥ युवां 'पर्यूहामि' इति पुरीषेण परितः पर्युहित्वा द्रवयामीति । "उपसर्गादस्त्युहोर्वाचनम्" (पा १-३-२९ वा ३) इति परस्मैपदम् ॥

एते बर्हिषा परिस्तृणाति—'रक्षोहणौ' इति ॥ युवां परिस्तृणामीति ॥

एते अभिमृशति—'रक्षोहणौ यलगहनौ वैष्णवी' इति ॥

१५ फलके प्राणोद्वादयति—'बृहन्' इति ॥ हे प्रावन्, 'बृहन् महान्' 'असि वीर्येण । शतृवद्भावात् (पा ३-२-१२५) "उगिदच.म्" (पा ७-१-७०) इति जुम् । न परं वीर्येण, अपि तु शरीरेणापि बृहन्संख्याह—'बृहद्ग्राश महापापाणः, अवयवभूता प्रावाणोऽपि गृह्णन्ते । यद्वा—गृणन्तीति प्रावाणः शब्दकारिणोऽवयवाः, बृहन्तो प्रावाणो यस्य । गृ निगरणे । कनिष् (पा ३-२-७५) । आढागमः । यस्मादेवं तस्मादिन्द्राय 'बृहती' 'वाचं' 'वद' । यथेन्द्र इमां वाचं

२० रक्षोहणाविति ॥ कस्य—"अथास्यैते फलके वीर्यलोमे संतृण्णे अवतोऽसंतृण्णे एकाहे । ते 'संस्तृष्टे उपदधाति रक्षोहणौ यलगहनौप दधामि वैष्णवीति । अथैने प्राकृभिः परिणिहन्ति द्वाभ्यां पुरस्ताद्द्वाम्यां पश्चाद्द्वाम्यामभितोऽनवसर्पणम् । प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति रक्षोहणौ यलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवीति । अथैने बर्हिषा परिस्तृणाति रक्षोहणौ यलगहनौ परिस्तृणामि वैष्णवीति । अथैने अभिमृशति रक्षोहणौ यलगहनौ वैष्णवीति" (बौध् ६-२८) इति । फलकविरोचिवक्ष्या रक्षोहणाविति पुल्लिङ्गनिर्देशः । इत्येनं प्राहणे निरूप्यमाणत्वान् वैष्णवी^{१६} इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥

२५ बृहद्ग्रासीति ॥ कस्य—"अथैतन्म फलकयोः" प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति "यज्ञ प्रतिविष्टेति" वा दुर्णां पा । तिर्यश्चर्मफलके प्राणोद्वादयति । बृहत्सि बृहद्ग्राश बृहतीमिन्द्राय वाचं वदेति" (बौध् ६-२८-२९) इति ॥ उद्वादयति प्रावाणेन फलके सन्दे जनयेत् । हे प्रावाण, त्वं वीर्येण 'बृहन् महान्' 'असि । किं बृहन्तोऽवयवभूता प्रावाणो यस्य स यत्त्वं 'बृहद्ग्राश असि । इन्द्रार्थमिन्द्रो यया

३० १५ आ.ना.हा-संस्तृष्टे; म२-संस्तृष्टे । १६. तं-वैष्णवी । १७-१८. आ.ड.क.पा-अथैने चर्म-फलकयोः । १८-१८. आ.क-यज्ञं प्रतिविष्टेति; तं.ना.म२-यज्ञं प्रतिविष्टेतीति ।

उपरवाः]

श्रुत्वा आगच्छति । शतृवद्भावात् (पा ३.२.१२५) " उगितश्च " (पा ४.१.६) इति ङीप् ।
 " बृहन्महतोरुपसंख्यानम् " (पा ६.१.१७३ वा १) इति नवा उदात्तत्वम् । " शिरो वा
 एतद्यज्ञस्य यद्विधानं प्राणा उपरवा हनू अधिपवणे जिह्वा चर्म प्रावाणो दन्ताः " (तैसं
 ६.२.११) इत्यादि ब्राह्मणम् । एतदुक्तं भवति—शिरस्थानीये हविर्धाने प्राणस्थानीयेषूपरवेपु
 हनूस्थानीयाम्यामधिपवणफलकाभ्यां परिगृहीते जिह्वास्थानीये चर्मणि दन्तस्थानीयैः प्रावभिः
 खादनस्थानीयमभिपवं कृत्वा मुखस्थानीये आहवनीये हुत्वा प्रत्यग्गत्वा उदरस्थानीये सदसि
 भक्षयन्तीति । " यो वै विराजो यज्ञमुखे " (तैसं ६.२.११) इत्यादि च ॥

॥ इति तृतीये द्वितीयोऽनुवाकः ॥

गृणोति तथा " बृहतीम् उच्चरन्निस्समघञविषयां वाचं वेद । त एते मन्त्रा उपेक्षिताः ॥ फलकयोत्पत्त-
 संक्षेपे निवेधति— " हनू वा एते यज्ञस्य यदधिपवणे न संतृणत्यमृतुण्ये हि हनू " (तैसं ६.२.११) इति । १०
 हनू " मुखस्याऽऽधारफलके सोमाभिपवाधारफलके " । संतर्दनं रज्जुवन्धनादिना इदसंक्षेपः, तन्मन्त्रं न
 कुर्यात् ॥ तत् विरात्रादौ प्रसन्नाद्विधत्ते— " अथो जलु दीर्घसोमे संतुष्टे ध्रुवै " (तैसं ६.२.११) इति ।
 आहुतत्वाद् सोमस्य दीर्घत्वम् । अभिपववाहुल्याद् वाच्यार्थं, तत्र संतर्दनम् ॥ अथ रूपकेणोपरवात्
 प्रशंसन् प्रसन्नाद् समितिप्तं सवसि सोमभक्षणं विधत्ते— " शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं प्राणा उपरवा
 हनू अधिपवणे जिह्वा चर्म प्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नासिकोत्तरवेदिकदरः सरो यदा जलु वै जिह्वा १५
 दत्त्वधि खादत्यथ मुखं गच्छति, यदा मुखं गच्छत्यथोदरं गच्छति, तस्याद्विधाने चर्मन्नाधि प्रायभिरभि-
 पुरवाऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यग्गः परेत्य सवसि भक्षयन्ति " (तैसं ६.२.११) इति । अत्राभिपवहोमौ
 विधेयस्य भक्षणस्य निमित्तम् ॥ पुनरप्युपरवस्तुस्य प्रकारान्तरेण रूपकं परिकल्प्य तद्वद्वत् प्रशंसति—
 " यो वै विराजो यज्ञमुखे वोहं वेद दुह एवेनामियं वै विराट् तस्यै रवचमोऽधिपवणे स्तना उपरवा
 प्रावाणो वरसा अतिरजो दुहन्ति सोमः पयो च एव वेद दुह एवेनाम् " (तैसं ६.२.११) इति । २०
 अग्निष्टोमे द्वादशसु स्तोत्रेषु विद्यमाना ऋचं आवर्त्यमानाः सत्यो नवतिः संपद्यन्ते । तत्र नवसु दशकेषु
 प्रत्येकं विराट्छन्दोऽक्षरसंख्याऽस्तीत्यर्थं यज्ञो विराडित्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य सप्तमकाण्डस्य प्रथमानुवाके
 सामान्तायते— " विराजमभि संपद्यते " (तैसं ७.१.१) इति । सोऽयं " यज्ञरूपो विराडत्र कामधेनुत्वेन
 निरूप्यते । इयं च महावेदिरेव विराडाख्या धेनुस्तस्या धेनोर्यो रवक् तद्विदमालुतं चर्म । ऊच्य भाषीतमारः
 सङ्घं फलकद्वयम् । एवमन्यथोऽयम् । परेषुः कर्तव्यस्य यज्ञस्यार्थं कल्पः प्रारम्भोऽन्तःपातित्वात् मुखं, २५
 तस्मिन् मुखे विराजो धेनोर्द्वैतप्रकारं यो वेद स एवां कामधेनुं सर्वथा दुग्धं । " य एवं वेद दुह एवेनाम् " इति
 पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् । सेयमुपरवप्रशंसति केचित् । स्वतन्त्रोपातिविधिरित्यन्ये । यथा सप्तम-
 काण्डान्तेऽश्वमेधप्रकरणे— " उपा वा अश्वस्य मेघस्य शिरः " (तैसं ७.५.२५) इति स्वतन्त्रोपातिरित्याग्नात्वा
 तद्वत् । तस्याश्च स्वातन्त्र्यं बृहदारण्यकस्याऽऽदौ (बृउ १.१) विस्पष्टम् । एतादृशानां वाक्यानां कर्मप्रकरणा-
 दुत्कर्षे उत्तरमीमांसायां " गुणोपसंहारपादे मन्त्रविदाद्यधिकरणे निर्णीतः (असु ३.३.४४-५२) । तस्यादुत्कर्षे ३०
 स्वातन्त्र्यम्, अनुत्कर्षे तु स्तुतिरवेनोपरववाक्यान्तत्वं, इत्याकारद्वयमभ्युपेयम् । अवेष्टेभ्यस्तुत्यानां च
 " राजसूयान्तःप्रयोगवहिरप्रयोगौ यथा तद्वदेद्वद्वयम् ॥

१९. क.त.म२—मुखस्याधरोत्तरफलके । २०. म२—वांधारे तत्फलके । २१. आ.ना.हा—

यज्ञः । २२. आ.ना.हा—गुणोपसंहारे । २३. इ-उ—राजसूयान्तःप्रयोगे वहिःप्रयोगः, ना.हो—राजसूयान्तः-
 प्रयोगः वहिःप्रयोगः ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“स्नेदुपरवान् रक्ष इदं तन्मृदमुदयेत् ।

गाय तत्राववाधेत किं स्वामी पृच्छतीतरः ॥ १ ॥

अद्रमित्राह तत्रावित्याह स्वामीतरं प्रति ।

मित्राह चतुर्भिः संस्पृशौ रक्षःपक्षस्फुटक्रिया ॥ २ ॥

रक्षोऽधिपवणाख्ये तु फलके स्वापयेत्तया ।

पूर्वस्य^{२४} परितः स्मृत्वा मन्त्रयेच्च बृहन्निति ॥

उपांशुसवनाश्मानं^{२५} सादयेद्द्विशतिमेता ॥ ३ ॥” इति ॥

अथ भीमांसा ॥ मृत्नीयाध्यापस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

अद्रं तन्नौ सहेरेतत् कस्मिन् स्वामिनि युज्यते ।

द्विचक्षुस्या भवेदेतदध्वर्युयजमानयोः ॥” (जैत्र्या ३.६.२९) इति ॥

उपोतिष्टोमे हविर्धनमण्डपे सोमाभिरुपाधारयोः फलकयोरुपरताञ्चतसृश्वानेरुपादिदिक्षु^{२६} चत्वार उपरवनामका गावो बाहुमात्रस्ताता अधोभागे परस्परमिलिता ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमात्र-
स्यवाहिता वर्तन्ते । तेज्येकस्मिन्पुनरेव यजमानो दक्षिणहस्तं प्रसारयति । तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन् स्वहस्तं
१५ प्रसार्याद्यस्तायजमानहस्तं गृह्णाति । तदा यजमानः ‘किमय’ इत्यनेन मन्त्रेण फलं पृच्छति । अध्वर्युश्च
‘अद्रम्’ इत्यनेन मन्त्रेणोत्तरं द्यते । ततो यजमानः ‘तन्नौ सह’ इत्यनेन मन्त्रेण तत्फलं स्वकीयरेण
स्वीकरोति । तस्मात् यजमानस्यैतदिति चेत् । नैवम् । ‘नौ’ इत्यनेन द्विवचनेन ‘सह’ इत्यनेन चोभय-
नामितयैव स्वीकारात् ।

तत्रैव मृत्नीयापादे चिन्तितम्—

“संवृणे दीर्घसोमे चतस्रकृतौ विहृतायुत ।

दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रकृतावस्तु तद्वैवम्^{२७} ॥

सामानाधिकरण्यस्य पृष्ठीतो बलवत्ततः ।

दीर्घमुक्तेऽभ्यसंस्थादातुत्कर्षोऽन्वय बाधनात् ॥”

(जैत्र्या ३.३.३९-४०) इति ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“दीर्घसोमे संवृणे छवै^{२८}” (तैत्ति ६.२.११) इति । सोमयागविशेषो
दीर्घसोमः । अस्मिन् सोमाभिरुपाधारयोरुपरताञ्चतसृश्वानेरुपादिदिक्षु^{२६} चत्वार उपरवनामका गावो
मा सृजति । इदं संवृणः संवृणम् । तदेतत् प्रकरणवत्यान् प्रकृतौ विनिविशते । न च तत्र दीर्घसोमगात्रप-
पत्तिः । दीर्घस्य सोमः इत्येवं “दीर्घस्योऽस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते मूलः—“पृष्ठीसमासात्
कर्मेधारयो वलीयान्” इति वक्ष्यते* । तथा सति दीर्घत्वं सोमस्य धर्मो न ॥ यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृ-
३० तिभूतस्य सोमस्येष्टिपक्षपेक्षया दीर्घत्वमस्येवेति चेत् । न । सोमस्येदेनैव सद्वराणो दीर्घत्ववैवध्यर्थात् । न
हि इष्टिपक्षपेक्षया इत्येव च सोमोऽस्ति, यस्य भ्यावृष्ये दीर्घत्ववदः प्रयुज्येत । तस्मात् प्रकृतिरूपं
इत्यसोमे भ्यावृतेयितुमर्थं दीर्घत्ववदः । विहृतिपक्षपादिषु महाविषयेन दीर्घत्वम् । तस्माद्वाच्येन प्रकरणे

२४. इ.उ.पा-पर्युष्यः । २५. क-“सदनामानम् । २६. आ-“प्यादिविदिषु । २७. तं.म२-

दयंतम् । २८. इ.उ.ना.पा.हा-“इयं” नास्ति । २९. आ-दृष्टसंज्ञेयः । ३०. आ-दीर्घत्वस्य; इ.उ.

मा.पा.भा.हा-दीर्घस्य । * [इ. जैत्र्या ६-१-१८, शाबरभाष्य-जैम् १०-१-५१-५२] ।

उपरवाः]

बाधित्वा विकृतियु तद्विवेकाः । प्रकृतौ तु दीर्घस्यस्य बाधः पूर्वमुक्तः । संतर्दनबाधश्च साक्षात् श्रूयते—
 " हन् वा एते यज्ञस्य यदधिपवयो न संतृण्यसंतृण्ये हि हन् " (तैसं ६.२.११) इति । तस्मात् प्रकृतौ
 निवेसः ।

तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम्—

" आख्यायचोवपट्कारा एव किं भक्षहेतवः ।

किं वाऽभिपवहोमौ च तत्राधोऽस्तूपतया दिता ॥

हविर्घोनेऽभिपुत्याष हुत्वा सदसि भक्षयेत् ।

इति श्रुतत्रस्तौ च भक्षहेत् यथेतरे ॥ " (जैम्या ३.५.१८-१९) इति ॥

" " मैतु होतुश्रमसः " (क्षामा ४.२.१-२९) इत्यत्र " समाख्या भक्षहेतुः, साहित्यस्याविधेय-

' वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः ' इत्यत्र वपट्कार इत्येवमुक्तत्वात् त्रय एव भक्षहेतवः " इति चेत् । मैवम् । " हवि- १०
 षोने चर्मैश्च प्रावभिः अभिपुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति " (तैसं ६.२.११)
 इति श्रूयते । उत्तरयेद्याः प्रतीचीने सदसः प्राचीने मण्डपेऽभिपवः, उत्तरयेद्यां होमः, सदसि भक्षणम् ।
 तत्राभिपवहोमयोर्वचनान्तरप्रासयोरविधेयतया^१, तौ निमित्तत्वेनानूष भक्षणं विधीयते तस्मात् समाख्यादि-
 बत् प्रतयोरपि हेतुत्वमस्ति ।

" पद्याध्यायस्य चतुर्थपादे " चिन्तितम्—

" अभिपुत्र ततो हुत्वा सादेदेकहेतुता^१ ।

संहस्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधितोऽग्रिमः ॥

होमाभिपवकर्ताऽत्र भक्षारत्नेन चोद्यते ।

निमित्तत्वाऽऽर्थिकी तस्मात् साहित्यं हेतुर्गं मतम् ॥ "

(जैम्या ६.४.१०-११) इति ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते— " हविर्घोने चर्मैश्च प्रावभिरभिपुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य
 सदसि भक्षयन्ति " (तैसं ६.२.११) इति । तत्राभिपवहोमयोर्विके एव भक्षहेतुः । साहित्यस्याविधेय-
 त्वात् । अभिपवहोमावत्र निमित्तत्वेनोध्येते । तत्र साहित्यविधौ वाक्यं भिद्यते । अभिपवहोमौ भक्षहेतुः ।
 तौ च साहित्याविधेयं तत्रैव । तस्मात् साहित्यस्याविधेयत्वादभिपवहोमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तत्वमिति
 प्राप्ते श्रमः—नात्र निमित्तमुपन्यस्यते, किन्तु होमाभिपवयोः कर्तव्यं भक्षणं प्रत्यक्षत्वेन पूर्वमप्रासत्वाद्विधीयते ।
 तथा सरवभिपवहोमयोर्विधितत्वेन प्रतीयते तदार्थिकमिति वाक्यमेददोषाभावात् साहित्यं प्रतीयमानं
 विवक्षितमिति " साहित्योरेव तयोर्निमित्तत्वम् ॥ " एव सर्वेषां " यजुष्यात् नास्ति छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदोपनिषत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

३१-३१. इ.उ.ना.पा.हा-होतुरित्यत्र । ३२. आ.ना.हा- ' भक्षहेतवः ' नास्ति । ३३. आ. ३४
 इ.क.ना.पा.म.र.हा-अभिधेयतया । ३४-३४. इ.उ.-यज्ञस्य यजुषं । ३५. क.ना.पा.-हेतुता । ३६. त.म.र.
 मै-संहतयोरिव । ३७. इ.उ.त.पा.भा.म.र.मै-हा-तत्र । ३८. त.म.र.मै-यजुषाम् ।
 तैसं २५

विभूरसि प्रवाहणो*

विभूरिति वि-भूः । असि । प्रवाहणं इति प्र-वाहनः ।

अथ धिष्ण्यनिवपनमन्त्राः । “चात्वालाद्धिष्णियानुप वपति” (तैसं ६.३.१) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्राग्नीध्रीयादयोऽष्टौ न्युप्यन्ते । आहवनीयादयोऽष्टावनुदिश्यन्ते । “न्यन्ये धिष्णिया उप्यन्ते नान्ये” (तैसं ६.३.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ।

- तत्राग्नीध्रियं निवपति । चात्वालात् पुरीषं सिकता इति गृहीत्वा परिमण्डलं धिष्ण्यं करोति—‘विभूः’ इति ॥ ‘रौद्रेणानीकेन’ इत्यादि सर्वत्रानुपप्यते । आधेयामिधर्मा आधारेषूपचर्यन्ते । विविधं भवितासीति ‘विभूः’ । “आग्नीधात् धिष्णियान् विहरति” (तैसं ६.३.१) इति सर्वधिष्णिययोनित्वात्^१ विभूरित्युच्यते । “भुवः संज्ञान्तरयोः” (पा ३.२.१७९) इति १० किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । यत् एवंविधोऽसि तस्मात् ‘प्रवाहणः त्वं प्रकर्षेण हविषां वाहयिता स्वात्मनान्यैश्च धिष्ण्याधारैरग्निभिः । बहतेर्ण्यन्ताद्बहुल्यचनात् कर्तरि कारणे वा ल्युट् (पा ३.३.११३, ११७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । “लिति” (पा ६.१.१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । “कृत्स्नयः” (पा ८.४.२९) इति णत्वम् । यद्वा—बाह्व प्रयत्ने । तस्मात् ल्युट् (पा ३.३.११३) । यज्ञायं प्रकर्षेण व्याप्रियमाण इति यावत् । ‘रौद्रेण क्रूरेण’ अनीकेन सैन्येन । ‘रौद्रमिव रौद्रम्’ । यथा रौद्रगणः क्रूरो भवति एवमन्यदपि यत्क्रूरं तद्रौद्रम् । “संज्ञायां च” (पा ५.३.९७) इत्युत्पन्नस्य कनः देवपयादित्वात् छप् (पा ५.३.१००) । “संज्ञायामुपमानम्” (पा ६.१.२०४) इत्याधुदात्तत्वम् । “स्फिगन्तस्योपमेयनामधेयस्य” (फि ३९) इति या । हे ‘अग्ने, अग्न्याधार मां ‘पाहि रक्ष । ‘पिपृहि पूरय च मां कामैः । पृ पाठनपूरणयोः अनुदात्त उदात्तेत् जुहोत्यादिकः । २० “अतिपिप्लवोश्च” (पा ७.४.७७) इत्यभ्यासस्य इत्वम् । यद्वा—पिपृहि^२ तृष्य अस्मासु सानुग्रहो भव । पृ प्रीतौ सौवादिकः उदात्तेत् । “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७६) इति शपः सङ्गः । “बहुलं छन्दसि” (पा ७.४.७८) इत्यभ्यासस्य इत्वम् । “मा च ‘गा’ हिंसीः । अत्र “चादिछोपे विमापा” (पा ८.१.६३) इति प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्यते, अपदात् परत्वाद्द्वितीया न निहन्यते, तृतीया तु निहन्यत एव ॥

- २५ त्रितयेऽनुवाके हविर्वाङ्मनोपरमन्त्राणां मुषतम् । अथारक्षिदेष्ट्याग्नीध्रीयसदः प्रभृतिस्थानेषु धिष्णिपाम् तृतीयेऽनुवाकेऽभिधीयन्ते ।

१. अ-सर्वधिष्ण्यादित्वात् । २-२. न. धि. अ-यद् रौद्राः । * [फि. रूपपाठे ‘उपमन्तस्योपमेयनामधेयस्य’ इति भूयम् । इ. मिको-‘स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति छपः प्राचा संज्ञा । ’] । ३. त. ति. भि-यावस्य ।

बहिरसि हव्यवाहनः* खात्रोऽसि प्रचेतासु*

बहिः । असि । हव्यवाहन इति हव्य-वाहनः । खात्रः । असि । प्रचेता इति प्र-चेताः ।

होतुर्यिष्यं निवपति—' बहिरसि ' इति । ' बहिरसिवाहने वर्तते । " बहिश्चि " (उ ५००) इत्यादिना निप्रत्ययः । तत्र ' हि निदित्युच्यते ' । ' बहिः ' असि देवानामावाहकोऽसि आहतासीति यावत् । आहूय तेभ्यो हव्यानां हविषां वोढा प्रापयिता चासि । " हव्येऽन्तः-पादम् " (पा ३-२-६६) इति ऋट् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) ॥

मैत्रावरुणस्य धिष्यं निवपति—' खात्रोऽसि ' इति ॥ आशुशान्दस्य पूर्वापरवर्णविपर्ययः । आशु त्राता ' खात्रः । मित्रमेव तथा करोति । " आतोऽनुपसर्गे कः " (पा ३-२-३) इति कः । ' क्रियाविशेषणानामपि कर्मत्वात् । याथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६-२-१४४) , यद्वा—' आशु सर्वदा ' अतति ' गच्छतीति खात्रः । मित्रमेव तथा करोति । सर्वथा व्युत्पत्त्यनवधारणान्नायगृह्यते । अतः सातत्यगमने । " दादिभ्यश्छन्दसि " (उ ६१९) इति भ्रन्प्रत्ययः । " त्रिचक्रादीनामन्तः " (पा ६-२-१९९ वा १) इत्यन्तोदात्तत्वम् । " सितुत्र " (पा ७-२-९) इतीदृशप्रतिषेधः । ' प्रकृष्ट चेत्यतीति ' प्रचेताः । चिती संज्ञाने । " गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च " (द.उ ६७६) इति तत्समादसुन्प्रत्ययः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रचेताः वरुणः । एवं मित्रावरुणसंज्ञविनो मैत्रावरुणस्य धिष्यं ताम्बामभेदेन रूप्यते ॥

१५

यिभूरिति ॥ कल्पः—' आग्नीध्रे गृत्वा ' इत्येवोदत्पावोदस्य आत्वाऽपुरीये सिकवा इति

निवपति यिभूरसि प्रवाहणे रौद्रेणानीकेन पाहि माने यिषुहि मा मा मा हिंसीरिति । स परिगृह्यते धिष्यं करोति । अथेन सिकवाभिराभाशितं करोति । अयान्तःसदसि धिष्णिषाक्षिवपति होतुः प्रथमं बहिरसि हव्यवाहन इति । खात्रोऽसि प्रचेता इति दक्षिणतो मैत्रावरुणस्य । तुषोऽसि विषवेदा इत्युत्तरतो मास्रणाष्टसिचः । उशिषासि कविरित्युत्तरतः पोतुः । अह्यारिरसि बभ्रारिरित्युत्तरतो नेटुः । अवर्युरसि हुवद्वानित्युत्तरतोऽष्टाशक्रस्य । अथ दक्षिणे वेद्यन्ते माग्रीलीये निवपति धुव्यूरसि माग्रीलीय इति । सर्वेष्वेव रीत्रमनुवर्तयति । ... । अथाष्टावनुदितसि । सत्रादसि कृत्वाऽनुरित्याहवनीयमुपतिष्ठेत् । परिषद्योऽसि पवमान इत्याकाशम् । प्रतप्तासि नभस्वानिति आत्वात् । असंगृह्योऽसि हव्यसूनु इति यमुषपणम् । अथ सदसो द्वारि विष्टौऽग्न्यरीमुपतिष्ठत् अतपामासि सुवभ्योतिरिति । मत्स्रगोतिरसि सुवर्धमेति मत्स्रसदनम् । अथात्रैव विष्टुर्गाईपरयमुपतिष्ठतेऽतोऽस्येकपादिति । बहिरसि पुष्पिव इति यं प्रहारयन्तो भवन्ति । (श्रीभ्री १-२९) इति ॥ अत्र ' रौद्रेण ' इति पाठस्य सर्वमन्त्रोपेक्षादन्ते समान्तायने गाभाशितं समन्तायया न अवपति तथा करोति शुभं वा करोति । हे आग्नीधीय, ' रश्मोऽवधिष्यं विद्वत्सर्वं ' यिभूः ' असि विविधं भवसि । इविषां प्रवाहयित्वा ' प्रवहणः असि । हे होत्रोय, रश्मः ' बहिः

२५

४. यि-बहिराहाने । ५-५. तं-बहिरित्युच्यते; यि-हे निदित्युच्यते । ५ [द. श्रीदेव-परिगाथा इति ५४—' क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नृपसवदिहता च "] । ५-५ [द. निरुक्त ५-३—' आशु अन्तं भवति "] । ६. यि-दे- ' अतति ' नास्ति । ७. यि-प्रकृष्टः ।

३०

१-१. आ-आग्नीधीये गृत्वा; १-उ-आग्नीध्रे गत्वा; तं-आग्नीध्रेपुरा; अ-आग्नीध्रे गत्वा २-२. क-त्वतोऽवधिष्यविहरणम् ।

तुथोऽसि विश्ववेदा* उशिशसि कवि*

तुथः । असि । विश्ववेदा इति विश्व-वेदाः । उशिक् । असि । कविः ।

- ब्राह्मणाच्छंसिनो विष्ण्यं निवपति—'तुथोऽसि' इति ॥ 'तुथः नामाग्निः दक्षिणा-
विभागकृत् । "तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति" (तैसं ६.६.१) इति
ब्राह्मणे तुथः प्रसिद्धः । स एव त्वम् 'असि इति स्तूयते विभागसामर्थ्यं प्रकटयितुम् । अयमपि
हि "ब्राह्मणानि विभज्य" संसति । तु इति सूत्रो धातुः (पा ७.३.२५) वृद्धिकर्मा ।
"पातुदि" (उ १७२) इत्यादिना पितृत्यादिभ्यो विधीयमानः यक्प्रत्ययो बहुल्लघना-
दरमादपि भवति । महानित्यर्थः । यद्वा—स्तौतेः यक्याधवर्णलोपः । यथोक्तम्—"द्वा चापरो
वर्णविकारनाशौ" (द्र. काशिका पां ६.३.१०९) इति । स्तुत्य इत्यर्थः । विश्वं वेत्ति विन्दतीति
१० वा 'विश्ववेदाः । "गतिकारकयोरेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च" (उ ६७६) इति कारकपूर्वादसुन्-
प्रत्ययः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रहणस्य बहुव्रीहिस्वरस्योपलक्षणत्वात् "बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्"
(पा ६.२.१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सर्वधनो वा ॥

- पोतुर्धिष्यं निवपति—'उशिशसि' इति ॥ पोतारी देवकवी । यथा—"मन्त्रा पोतारा
कवी प्रचेतसा" (तैसा ३.६.२) इति । अतोऽस्यापि तद्रूपेण स्तुतिः । 'उशिक् कमनीयः
१५ स्पृहणीयः । वश कान्ता । "वशः किञ्च" (उ २३९) इति इजिप्रत्ययः । 'कविः क्रान्तदर्शनः
सूत्रितमार्गणां द्रष्टा । कु शब्दे । "अच इः" (उ ५८८) इतीप्रत्ययः ॥

- नेष्टुर्धिष्यं निवपति—'अद्वारिः' इति ॥ द्वावेतावशिविशेषौ । यथा—"स्वान
भ्राजाङ्घारे वम्भारे" (तैसं १.२.७) इति । तावन्न स्तूयेते । अह्वमानाः स्वमार्गप्रभ्युता
अरयो यस्य सोऽद्वारिः, अह्वमानारिः 'अद्वारिः । शानचो लोपः । यद्वा—पचाधजन्तः
२० (पा ३.१.१३४) समस्येते । एवं वम्भश्ममाणाः 'वम्भारिः । अमेर्षद्विगुण्तात् पचाधच्
(पा २.४.७४; ३.१.१३४) । रेफकारलोपः । विनष्टश्चर्यतया व्यावृत्त्यै वम्भश्म-
माणन्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं (पा ६.२.१) । "अद्वपदेशात्" (पा ६.१.
१८६) इति णसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अरिमन् पक्षे वृपादित्वात् (पा ६.१.२०३)

- 'हस्पगहनः तद्रूपः' 'असि । हे मेघावरुणीय, 'आयः मित्रः' 'प्रचेताः' 'वरुणः तदुभयरूपः' 'असि ।
२५ हे ब्राह्मणाच्छंसिंसंयन्धिन्, "तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति" (तैसं ६.६.१) इत्या-
भ्यातो विष्णुभिर्ज्ञातः 'तुथः तद्रूपः' 'असि । हे पोथीय, इवम् 'उशिक् कमनीयः' 'कविः विद्वानसि ।

८-८. तैत्ति-ब्राह्मणान् विगुञ्च; त्रि-ब्राह्मणान् विभज्य । ९. ६-स्तौते ।

३-६-उ.वा.पा.भा.भा.—धातोऽसि ।

धिष्णिषाः ।

-रहारिरासि बन्भारि*स्वस्युरासि दुर्वस्वा*शुन्य्युरासि मार्जालीयः*

सुम्राडसि कुशानुः*

अह्वारिः । असि । बन्भारिः । अवस्युः । असि । दुर्वस्वान् । शुन्य्युः । असि । मार्जालीयः ।

सुम्राडिति सम्-राट् । असि । कुशानुरिति कृश-अनः ।

पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । यद्वा—बन्भ्रमदरिर्वन्भारिः इति शत्रन्तः (पा ३.२.१२४) ५ समस्यते । स च “अम्यस्तानामादिः” (पा ६.१.१८९) इति आद्युदात्तः ॥

अष्टावाकस्य धिष्यं निवपति—‘अवस्युः’ इति ॥ अतविशेषवचनोच्यते । यथा—

“अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहा । दुर्वस्वते त्वा वाताय स्वाहा” (तैसा ४.९) इति ।

सम्बन्धित्वेनास्य स्तुतिः । अत्र रक्षणे । अवतैरसुन्प्रत्ययः (उ ६.३८) । तदिच्छति सर्वपानिति

“छन्दसि परेच्छायामपि” (काशिका, पाभा ३.१.८) इति क्यचि, “क्याच्छन्दसि” (पा ३.२. १०

१७०) इत्युप्रत्ययः । “दुर्वस्यतिः परिचारकर्मा कण्ड्वादिः” (पा ३.१.२७) । प्रातिपदिकत्वपक्षे

“तदस्यास्यपरिम्नन्” (पा ५.२.९४) इति मत्तुप् । परिचरणवान् सर्वैः “परिचर्य इत्यर्थः ।

वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.२०३) । निपातो वापं द्रष्टव्यः ॥

मार्जालीयं निवपति—‘शुन्य्युः’ इति ॥ शुन्य्युः शोधयिता, पात्रप्रक्षालनस्थानत्वाद् ।

“यजिमनिशुन्धि” (उ ३०७) इत्यादिना युच्प्रत्ययः । वर्णव्यत्ययेन शोधयन् । शृग्यन्ते ५१

पात्राणीति ‘मार्जालीयः । “स्वाचतिमृजेराळज्वाळज्वालीयचः” (उ १२१) इत्यालीयच्-

प्रत्ययः । “उपोत्तमं रिति” (पा ६.१.२१७) इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । त्वयि कृतमार्जनानां

पात्राणां शोधयितासीत्यर्थः । एवमष्टौ न्युप्यन्ते ॥

“अपाष्टावनुदिश्यन्तेऽनुक्रमेण संकीर्यन्ते उपतिष्ठमानेन । आहवनीयमुपतिष्ठते—‘सम्राट्’

इति । सम्यक् राजतीति ‘सम्राट् । “सस्वद्विष” (पा ३.२.६१) इत्यादिना क्प् । “मो २०

राजि समः की” (पा ८.३.२५) इति मकारः । कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

कृशा अल्पा अनवः प्राणिनो परिम्नन् सः ‘कुशानुः । गरिम्नन् सम्मक् राजति सर्वे प्राणिनः

स्वल्पवीयशरीरिष्वर्थो भवन्ति तादृशः असि इत्यर्थः । कृश अल्पीभावे । इगुपधच्छरणः कः (पा

३.१.१३५) ॥ मृमृशीप्रमृतिभ्यो विधीयमान उग्रत्वयो (उ ७) बहुलचनान्दमितेरपि भवति ॥

हे नैष्टीय, सोमरक्षकौ यौ अह्वारिबन्भारिनामवौ तद्वयः ‘असि । हे अष्टावाकसंबन्धिन, “अवस्यवे । २५

वाताय स्वाहा दुर्वस्वते त्वा वाताय स्वाहा” इत्यमनली यौ अवस्यदुर्वस्वन्तौ वातविशेषौ वद्वयः ‘असि ।

हे मार्जालीय, हे ‘शुन्य्युः शोधकः पात्रप्रक्षालनेन तेषामार्जनस्थानमृतः ‘असि । हे आहवनीय, सम्यक्

* [५. निघण्टु. ३.५.५] । १०. तै-नि.वि.१-परिचर्यते ।

४. तै.म.२-‘नामनी ।

परिपद्योऽसि पवमानः* प्रतक्कासि नभस्वान्*संमृष्टोऽसि हव्यसूद*
ऋतधामाऽसि सुर्वज्योतिर*

परिपद्य इति परि-सर्वः । असि । पवमानः । प्रतक्कति प्र-तक्का । असि । नभस्वान् ।

असंमृष्ट इत्यसंमृष्टः । असि । हव्यसूद इति हव्य-सूदः ।

ऋतधामेत्यत-धामा । असि । सुर्वज्योतिरिति सुर्व-ज्योतिः ।

५

आस्तावमुपतिष्ठते—'परिपद्योऽसि' इति ॥ परितः सीदन्वस्मिन्निति 'परिपद्यः ।

" शक्सिहोश्च " (पा ३.१.९९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्, " कृष्यत्युदो बहुलम् "

(पा ३.३.११३) इति बहुलवचनाद्वा अधिकरणे यत्प्रत्ययः । " सदिरप्रतेः " (पा ८.३.६६)

इति पत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । " यतोऽनावः " (६.१.२१३)

१० इत्याद्युदात्तत्वम् । 'पवमानः' शोधनं कुर्वन् । " पूड्यजोः शानन् " (पा ३.२.१२८) इति

शानन्प्रत्ययः । पूड् पवने भौवादिकः । वहिष्पवमानसंयन्वाद्वा पवमान इत्युच्यते ॥

चात्वाल्लमुपतिष्ठते—'प्रतक्का' इति ॥ 'तकतिर्गतिकर्मा । प्रकृष्टा' गतिर्गमनं प्रतक् ।

तत्र हि ऋत्विग्यजमाना 'बहिर्माजनाथं गच्छन्ति । तदस्यास्तीति 'प्रतक्का । " छन्दसीवनिर्पा " (पा ५.२.१०९ वा २) इति वनिप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

१५ यद्वा—प्रकपेण गच्छन्ति ऋत्विग्यजमाना इति प्रतक्का । " अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते " (पा ३.२.७५) इति वनिप्रत्ययः । 'नभस्वान्' उद्धतपुरीषत्वेनावकाशवान् ॥

पशुध्रपणमुपतिष्ठते—'असंमृष्टः' इति ॥ असंमृष्ट अविनाशितः । मृष्ट आमर्शने ।

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । रक्षःप्रभृतिभिरपरामृष्टः 'असि इति यावत् ।

हव्यानां हृदयादीनां सूदः पाचकः । पूद क्षरणे । पाकविशेषः क्षरणम् । " कर्मज्यम् " (पा ३.२.१) ।

२० " कृष्यसूदस्यलकर्षाः संज्ञायाव " (पा ६.२.१२९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

सदसो द्वारि तिष्ठन्तोऽग्नीमुपतिष्ठते—'ऋतधामा' इति ॥ ऋतं सत्यं यज्ञो वा, तद्

धाम रथानं यस्याः सा 'ऋतधामा । यद्वा—ऋतं साम तद्धाम यस्याः । तन्मूले हि साम गीयते ।

" औदुम्बरी स्पृष्ट्वोद्गायेत् " (ऋ. ऋत्वायनश्रौस् २.६.२) इति । बहुमीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । ऋतशब्दो निष्ठान्तोऽन्तोदात्तः (पा ३.२.१०२) । सुर्वः स्वर्ग आदित्यो वा ।

२५ राजमानः 'कुनायुः' भसि । हे आस्ताव स्तोत्रस्थान, 'परिपद्यः' परितः सदनयोग्यः 'पवमानः' पूतः

'भसि । हे धारवाल, कृष्णविपाण्ययागार्थं 'प्रतक्का' 'प्रकृष्टगमनविषयः' 'नभस्वान्' अन्तरवकाशवान् 'भसि ।

हे पशुध्रपणप्रदेश, शक्यैः 'असंमृष्टः' 'हव्यसूदः' कृष्यादिहव्यपाचकोऽसि । हे औदुम्बरी, त्वम् 'ऋत-धामा' सामगानाम् ऋतम् अवर्येभावि धामोपवेशनस्थानं वर्यस्यास्तीति 'सुर्वज्योतिः' उद्धतत्वेन स्वर्ग-

* [१. निषण्ड २.१४.६८] । ११. ति.वि.मै-प्रकृष्टम् । १२. तै.ति.वि.४.-हविर्माजनाथम् ।

* [१. निषण्ड ४.१९] ।

... ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामा*ऽजोऽस्यैकपाद* -

ब्रह्मज्योतिरिति ब्रह्मज्योतिः । असि । सुवर्धामेति सुवर्धामा ।

अजः । असि । एकपादित्येक-पाद ।

तत्रस्थं ज्योतिर्दीप्तिः यस्याः सा सुवर्धामेति उच्छ्रितत्वात् । “सप्तपुपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च” (द्र. पाभा २.२.२४ वा १२.) इति समासः । “न्यहस्वरौ स्वरितौ” (फि ७४) इति स्वःशब्दः स्वर्यते ॥

ब्रह्मसदनमुपतिष्ठते—‘ब्रह्मज्योतिः’ इति ॥ ब्रह्म बृहत् ज्योतिर्दीप्तिर्यस्य सा ब्रह्मज्योतिः धिष्ण्याः । “बृहेर्नलोपश्च” (उ २७४) इति मन्त्रत्ययान्तो ब्रह्मशब्दः । यद्वा—द्योतत इति ज्योतिः । “द्युतेरितिच्चादेश्च जः” (उ २७५) इति इतिन्प्रत्ययः । द्योतमानो ब्रह्मा यत्र स ब्रह्मज्योतिः । द्योतमानब्रह्मेति यावत् । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः (पा २.२.३७) । १० ब्रह्मसदने हि ब्रह्मा द्योतते । “सुवः स्वर्ग इव धाम स्थानमिवावस्थानं” यस्मिन् सः सुवर्धामा । उपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिसमासः (पा ६.२.२) । यद्वा—सुवदु अर्प्यते गम्यते इति स्वः । अर्तेर्विचि (पा ३.२.७५) गतिसमासः (पा २.२.१८) । “यद्वा—सुखमुच्यते । सुखनामसु हि ‘सुवः सुखम्’ इति निरुक्तकाराः पठन्ति । सुखं धाम स्थानं यत्र तादृशं, तत्र हि ब्रह्मा सुखमास्ते ॥

१५

‘अत्रैव तिष्ठन् गार्हपत्यमुपतिष्ठते—‘अजोऽसि’ इति ॥ जायन्ते उत्पद्यन्तेऽस्मादाहवनीयादय इति ‘अजः’ । “जनेर्द्ध्व” (द्र. पा ३.२.९७) इति जनेर्द्ध्वप्रत्ययः । टिलोपः (पा ६.४.१४३), धातोश्चाङागमः । यद्वा—न जायत इत्यजः, नित्य इति यावत् । “अन्येष्वपि दृश्यते” (पा ३.२.१०१) इति डः । नञ्युपपदत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वात्मन् (पा ६.२.१३९) । यद्वा—अजन्ति गच्छन्त्यस्मादाहवनीयादय इत्यजः । अज गतिशेषणयोः । २० “वज्रैर्ध्वकनिधानम्” (पा ३.३.५८ वा ४) इति कः । बहुलध्वनाद्विभावाभावः । ण्यन्ताद्वा पचायच् (पा ३.१.१३४) । “बहुलं स्रग्वाछन्दसोः” (द्र. उ १९०) इति णिङ् । आहवनीयादीनां गमयिता अजः । एकः पादोऽस्येति ‘एकपाद’ । “संख्या सुपूर्वस्य”

प्रकाशिका ‘असि’ । हे ब्रह्मसदन, त्वं ब्रह्मज्योतिः ब्रह्मनामकस्वरत्विजः प्रोक्षणदिकर्माभ्यनुष्ठानरूपं ज्योतिर्यस्मिन् स्थाने तादृशमसि, सुवर्धामा स्वर्गसदृशं स्थानं यस्य तथाविधमसि । हे नूतनगार्हपत्य, यो देवः २५ “प्रोक्षपदा नक्षत्रमज एकपादेवत्” (तैसं ४.७-१०) इत्याम्नातस्तद्रूपः असि । पुरातनं गार्हपत्यमित ऊर्ध्वमूर्ध्वजः परिपश्यन्तो भवन्ति । हे त्याज्यगार्हपत्य, यो देवः “प्रोक्षपदा नक्षत्रमहिर्बुध्न्यो देवता”

१३. मे—‘बृहत्’ नास्ति । १४-१४. मे—स्वर्गोवस्थानमिवावस्थानम्, यं स्वर्गो वासस्थानमिति वाऽवस्थानम् । १५. मे—यद्वा नास्ति । १६. त-ति-तत्रैव । १७. ति—‘जनेर्द्ध्व’ नास्ति ।

-हिरसि बुध्नियो रौद्रेणानीकैन् (१) पाहि माऽग्ने पिपूहि

मा मा मा हिंसीः ॥ ३ ॥

[अनीकिनाष्टौ च]

अहिः । असि । बुध्नियः । रौद्रेण । अनीकिन (१) । पाहि । मा ।

१ अग्ने । पिपूहि । मा । मा । मा । हिंसीः ॥ ३ ॥

[तैसं १.२.१२; कासं २.१३; कविसं २.७; वासं ५.३१-३४]

(पा ५.४.१४०) इत्यन्तस्त्रोपः समासान्तः । पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्नम् (पा ६.२.२) । “ इण्भी-

कापा ” (उ ३.३०) इत्यादिना कन्प्रत्ययान्त एकशब्दः । एको होस्य पादो देवानां यथा

देवयण्णामा, यथोक्तम्—“ आ देवयजं वह ” (तैसं १.१.७) इति । “ पद्यते प्रतिपद्यते ”

१० हवीधीति पादः । “ पदरूजविशस्पृशो वज् ” (पा ३.३.१६) इति वज् । अग्नेरंशाः पादाः ।

“ अपाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्कृत्याद५ संधाऽऽ देवयजं वह ” (तैसं १.१.७) इत्यंशान्तर-

निवारणाद् हव्यानां वोदुरेकपात्त्रम् ॥

पुराणगार्हपत्यमुपतिष्ठते . यः प्रहारयन्तो भवन्ति—“ अहिरसि ” इति ॥ आगत्य

हन्तीत्यहिः । अयं खल्वग्निः स्वकार्यं प्रत्यागत्य तद्दिरोधिनमामादं हन्ति । यथा—“ अपाग्नेऽग्नि-

१५ मामादं जहि ” (तैसं १.१.७) इति । “ आङि अहिनिष्पां हस्वथ ” (उ ५.८७) इति

इण्प्रत्ययः, स च डित् । ‘ उदात्तत्वं ’ (द्र. उ ५.८६) इत्यनुवृत्तेः कृदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरं

वाधित्वा आङ उदात्तत्वं हस्वत्वं च । “ अहिः ” असि यजमानस्याभिमतसंपादनाय तावदा-

गच्छति । “ तद्दिरोधिनश्च हंसीत्यर्थः ॥ यद्वा—न हन्तीत्यहिः, अहिसकोऽसीत्यर्थः । केवलादेव

हन्तेर्बहुलवचनादयमिण्प्रत्ययः (उ ५.८७) डित्च । अहिरहन्ता । अन्यपपूर्वपदप्रकृति-

२० (तैसं ४.४.१०) इत्याम्नाकस्तद्रूपः “ असि । बाभ्रीप्रीयमारभ्य पुराणगार्हपत्याग्नेषु ‘ पोहस्यग्नेरग्नि-

मन्यमान हेऽग्ने, स्वदेयेन ‘ रौद्रेण संन्येन राक्षसेभ्यो मां ‘ पाहि । कर्मफलप्रदानेन मां ‘ पिपूहि पूर्ण-

मनोरथं कुरु । “ भद्रिनाक्षरूपां हिंसां ” मा कुरु ॥

तानेनात् सर्वानपेक्षयानुष्ठानं विधत्ते—“ चात्वाडाधिष्णिषानुप वपति योनिर्दे यज्ञस्य चात्वा नं

यज्ञस्य सयोनिरग्रय ” (तैसं ६.३-१) इति । यतः पुरीषमादाशोचत्तरेषां: करणारचात्वा नं यज्ञस्य

२५ योनिः । चात्वात्चात्वाडाधिष्णिषनामकानां स्पलविशेषाणां निवपने यज्ञः सर्वोऽपि स्वयोनियुक्तो भवति ॥

१८-१८. तै.ति.त्रि.५-पञ्चमे प्रतिपद्यते । १९. तै.ति-तद्दिरोधिनं च ।

६. आ.ना.हा-योहसामु स्थाने । ७. ६.उ.तै.ना.पा.म२.मां.हा-तद्दिनाश ।

धिष्णिवाः]

स्वरत्वम्" (पा ६.२.२) । बुजं मूलकारणं सर्वकर्मणाम् । स्वार्थे यत् (पा ४.३.५४) ।
छान्दस इकारोपजनः । यद्वा—बुद्धिर्बुध्णम् । तत्र भवो बुज्यः । सर्वदा श्रद्धावतां हृदतोऽसी-
त्यर्थः । " भवे छन्दसि " (पा ४.४.११०) इति यत् । " यतोऽजावः " (पा ६.१.२१३)
इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेन " तित् स्वरितम् " (पा ६.१.१८५) इति स्वरितत्वम् ।
' रौद्रेण ' इत्यादि व्याख्यातं सर्वत्रानुपज्यते ॥

॥ इति तृतीये तृतीयोऽनुवाकः ॥

कालान्तरेऽनुष्ठेयान्यपि कानिचिदधिष्णियप्रसङ्गादिह विधीयन्ते । तत्राऽऽग्नीध्रीयाधिष्णियस्थिताद्दे-
होऽग्नीपादिधिष्णियेष्वभिस्थापनं विधत्ते— " देवा ये यज्ञं पराऽजयन्त तमाग्नीध्रात् पुनरपाजयन्ते तद्वै यज्ञस्या-
पराजितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्रादिधिष्णियान् विहरति यदेव यज्ञस्यापराजितं तत् एवेन पुनरतनुते " (तैस १.३.१) इति । पराजयन्त पराजितमकुर्वन् । यज्ञमसुरा अकुर्वन् । पुनस्तं यज्ञमाग्नीध्रदेवतासामर्थ्येन १०
असुरेभ्योऽपच्छिद्य देवा अजयन् । आग्नीध्रस्यापराजितस्थानत्वात् ततो विहरणं युक्तम् ॥ मैषमन्त्रमुत्पाद-
यति— " पराजित्यैव स्तुतु वा एते यन्ति ये बहिष्यमानाः संपन्ति बहिष्यमाने स्तुत आग्नीध्रीन्
वि हर बर्हिः स्तुतादि उतोऽवासाः अलंकृष्विति यज्ञमेवापश्रित्य पुनस्तन्वाना यन्ति " (तैस १.३.१) इति ।
बहिष्यमानं नाम प्रातःसवने सामगौरीयमानम् " उपास्मै गायता " (सात १.२.१.१) इत्यादिकं स्तोत्रम् ।
तत्तु गायन्त ऋत्विजो धावन्ति, यथा लोके पराजित्य फलायन्ते तद्वत् । ततः स्तोत्रे " समापिते सत्याग्नीध्रं १५
संयोध्यामिविहरणादिमैष ऋके यज्ञं पराजयादपावृत्य पुनः प्रसारितवन्तो भवन्ति ॥ विहरणे विशेषं विधत्ते—
" अह्नरिद्वे सवने हि हरति शालाकाभिस्तृतीयाः सगुह्यस्तायायो सं भरत्येवैनत् " (तैस १.३.१) इति ॥
प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनयोरग्नीध्रीयगतैः अह्नरैः " दग्धकाष्ठैर्विहरेत् । तृतीयसवने तु शालाकाभि-
र्घंसितृणमुष्टिभिर्विहरेत् । अत्र सोमस्य गायत्रीमुखेन पीतत्वात् " नास्ति सोमे " तेजः । दीप्तास्तु
शालाकास्तु सारक्यं तेजोऽस्तीति सगुह्यत्वाय सतेजसत्वाय तथा कुर्वत् । किंच पुनर् तृतीयसवन- २०
मितरसदृशं कृत्वा संभरति सम्पक् पोषयति ॥ पूर्वोक्तं " धिष्णियसवने प्रशंसति— " धिष्णिवा वा
अमुष्मिँहोके सोममरक्षन् संभ्योऽधि सोममाऽऽहरन् तमम्बवायन् सं पर्यविशन् " (तैस १.३.१) इति ।
स्वानभ्राजादय इव धिष्णियदेवता अपि सोमं रक्षन्ति । आदियमाणं सोममनु स्वयमप्यागत्य परित
उपविष्टः । तस्मात् प्रशस्ता धिष्णिवाः ॥ एतद्देदनं प्रशंसति— " य एवं वेद विन्दते परिवेष्टात् " २५
(तैस १.३.१) इति । सेवकजनमित्यर्थः ॥ केषुचिदधिष्णियेषु सोमाहुतिं विदपाति— " ते सोमपीयेन
व्याधन्त ते देवेभ्यः सोमपीयमैच्छन्त तान् देवा अनुवन् द्वेदे नामनी कुरुष्वमथ प्र वाऽऽप्स्यथ न मेरयमयो २५

२०. ति— 'स्वरत्वम्' इत्यस्थानान्तरं 'आक् उदात्तत्वम्' इति ।

८. आ-पराजयमकुर्वन्त; क-पराजितमकुर्वन्तम् । ९. इ.उ.ना.पा.भा.हा-भ्योऽपरिच्छिद्य ।
१०. क.ना.पा.भा.हा-समापिते; इ- 'समापिते' नास्ति । ११. आ.ना.हा- 'अह्नरैः' नास्ति । १२-१२. 'इ.उ.ना.भा.हा-नाग्निष्टोमे ॥ १३. इ.उ.ना.पा.भा.हा-धिष्णियसंबन्धम् । १४. इ.उ.ना.पा.भा.हा- ३०
' इव ' नास्ति । १५. त.अ.र-विपरीतो ।
तैव २५॥

ब्राह्मणोऽर्धुकस्तेषां ये नेदिष्टं पर्वयिषान् ते सोमपीथं प्राऽऽप्नुवन्नाहवनीय
आग्नीध्रीयो होत्रोच्यो मार्गोऽह्वीयस्त्वस्मान् तेषु लुहतिः” (तैसं ६-३-१) इति । ते धिष्ण्याः, सोमपानेन

वियुक्ताः । ततस्ते देवेषु मध्ये सोमपातमस्माकमस्त्वित्यैच्छन्तः । प्रकृन्नाममात्रधारणेन युष्माकं, सोम-
पानयोग्यता सर्वथा नास्ति । नामद्वये तु स्वीकृते “पाक्षिकी तद्व्योम्यतेति देवैरुक्ता अग्निनाम धिष्ण्य-

नाम च कृतवन्तः । यस्मात्प्रामद्वयमुत्कर्षहेतुः तस्मात्सोकेऽपि देवदत्तादिनाम प्रथमं ध्यावा पश्चात्

तपोविद्यादिभिराचार्योपाध्यायैकं द्वितीयं नाम दधत् सत्कारेण समृद्धो भवति । नामद्वयधारिणो
तेषां मध्ये ये चाचार आहवनीयादयः सोमस्यास्पन्वसमीपे निविष्टास्ते समीपवर्तिर्येन सोमपानयोग्या

इति तेषु सोमं लुहयुः ॥ द्विनामधारित्वेन ‘हवरेषामपि’ प्रसक्तं सोमपानं वारयति—“ अतिहाय वषट्-
करोति वि ह्वेते सोमपीथेनाऽऽर्घ्यन्त ” (तैसं ६-३-१) इति । ये दूरवर्तिनो मैत्रावरुणधिष्ण्यादयः,

२० तानतिलङ्घ्य समीपस्थेभ्य एव वषट्कारस्तथाऽपि अनुवषट्कारप्रदानाहुविम्राहणं पुरैर्मश्रुतौ तदाहुति-
देवत्वात्वेन चमुर्णमेव श्रवणात् तानतिहाय वषट्करोतीत्युक्तं युक्तम् । स्य च श्रुतिः—“ यदेव सोमस्याग्ने

पीथीत्यनुवषट्करोति तेन धिष्ण्यान् प्रीणाति ” (ऐमा ३-५) इति । तस्मात्तेषां “ वषट्कारपूर्वको होमः ।
हवरे तु सोमपानेन ध्यार्घ्यन्त, हि यस्मान् पूर्ववित्तस्य वियोगस्य प्रतीकारं सामीप्यलक्षणं न संपादितवन्तः ।

द्वितीयनामप्रयुक्तस्तत्कर्षस्तेषां सोमाभावेऽप्यास्यव्याधाराणादेवोपपद्यते ॥ सोमाहुतीनां “दिग्गवन्नर्या
२५ विद्यते—“ देवा वै याः प्राचीराहुतीरनुहयुषं पुरस्तादसुरा आसन् ताऽस्ताभिः प्रणुदन्त याः प्रतीचीर्यै

पश्चादसुरा आसन् ताऽस्ताभिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते अत्यङ्कस्तीनो धिष्ण्यान् व्याधार-
यति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो आहूत्यान् प्र णुदते तस्मात् पराचीः प्रजाः प्र पीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते ”

(तैसं ६-३-१) इति । आहूत्युद्येन हूयमानाः प्राचीरुत्तरवेदिगवाः । यस्मादाहुतिषु द्वैविध्यं तस्मात्सोकेऽपि
प्रजाः पित्रा यस्मत्सेन प्रवीयन्ते निषिध्यन्ते तद्विपरीतदिक्मुखा उत्पद्यन्ते ॥ अर्घ्यैः “प्रत्यग्गमननिषेधं

२० त्रिन्दाभ्यामुपपत्ति—“ प्राणा वा एते यद्धिष्ण्या यदध्वर्युः प्रत्यङ्धिष्ण्यानतिसर्पेत् प्राणान्तं कर्षेत्
प्रमायुकः स्वाप्ताभिर्वा एषा यज्ञस्य यदोतोर्ध्वः खलु वै नाभ्यै प्राणोऽवाटपानो यदध्वर्युः प्रत्यङ्होतार-

मतिसर्पेदपाने प्राणं दध्यात् प्रमायुकः स्वात् ” (तैसं ६-३-१) इति ॥ अतिसर्पेदतिप्रत्यङ्गं गच्छेत् ।
होता यज्ञस्य नाभिर्मध्यदेशे वर्तते । प्राणवत् प्राग्वर्तिनोऽर्घ्यैः प्रत्यग्गमनमपुन्यम् ॥ “प्रत्यङ्ग

उपगमन्ति” इति “विधिप्राप्तमुपगमनमध्यर्षोनिषेधति” —“ नाऽध्वर्युर्दुपगायेद्वाह्वीर्यो वा
२५ अर्घ्युर्पदध्वर्युर्दुपगायेदुद्मात्रे वाचर सं प्र यच्छेदुपदामुकाऽस्य वाक् स्वात् ” (तैसं ६-३-१) इति ।

१६. म२-पार्थिवः । १७. तं. म२-एतेषामपि; इ.उ.पा.भा.हा-तेषामपि । १८. इ.तं. ना.
पा.भा.म३.हा-‘तस्मातेषाम्’ नास्ति । १९. आ.ना.हा-स्यवस्थाम् । २०. इ.उ.ना.पा.भा.हा-

प्रत्यागमननिषेधम्; ‘क-प्रत्यागमनं निषेध’ । २१-२२. इ.उ.ना.पा.भा.हा.-‘ इति ॥ अतिसर्पेदतिप्रत्यङ्गं...

निषेधति’ नास्ति । २२. आ.क-विधिप्राप्तगमनम् ।

धिष्णिषाः ।]

उद्गात्रा सोमनि गीयमाने जुहोतस्तदङ्गीकरणमुपगमनम् । उपदासुर्कोपक्षयशीला ॥ प्रकारान्तरेण ध्वयोः प्रत्यगमनं विधातुं चोद्यमुद्रावयति—“ग्रहावादिनो वदन्ति नासरस्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्सदोऽतीयादथ कथा दाक्षिणानि होतुमेति” (तैसं ६.३.१) इति । अध्वर्योः सद उल्लङ्घ्य प्रत्यगमनं निषिद्धम् । दाक्षिणहोमस्तु प्राचीनयज्ञे नूतनगार्हपत्ये कर्तव्यः । तत् कथं घटते । असंस्थितेऽसमासे । कथा केन प्रकारेण ॥ उक्चोपस्य परिहाराभासमाशङ्कते—“यामो हि स तेऽयम्” (तैसं ६.३.१) इति । याम उपरमः । तस्मात् स दाक्षिणहोमस्तेषां देवानां संबन्धिनः कर्मण उपरमकालीनोऽतो लौकिकगमनत्वाद् देवा अनुज्ञास्यन्ति ॥ इत्युत्तराभासं दूषयति—“कस्मा अह देवा यामं वाऽयामं वाऽनु ज्ञास्यन्तीति” (तैसं ६.३.१) इति । अहेत्युक्तनिषेधे । अनुत्तरवादिनोक्तं तत्र भवति, देवाः कस्मै प्रयोजनाय कर्मण उपरतिमनुपरति वाऽनु ज्ञास्यन्ति न हि तदनुज्ञया देवानां किञ्चित् प्रयोजनं पश्यामः । ततः प्रत्यगमनस्य निषिद्धत्वाद् दाक्षिणहोमो न घटत एवेति शेषं सुस्थितम् ॥ तस्य मुख्यं परिहारं दर्शयन् प्रत्यगमनं विधत्ते—“उक्चरेणऽग्नीं परीर्य जुहोति दाक्षिणानि न प्राणान्सं कर्षति” (तैसं ६.३.१) इति । आग्नीध्रद्विधानयोर्मध्ये शक्या यत् सदोऽतिकर्मणं तदेव निषिद्धम् । अयं स्वाग्नीध्रं वामतः परित्यज्य अनुत्तरतः प्रत्यङ्मुखो शक्या प्राचीनयज्ञे दाक्षिणानि जुहुयात् । ततो भोक्तृशेषः ॥ इत्थं प्रासङ्गिकं परित्यज्य भट्टमतमनुसरति । तत्र “चात्राकादिष्णिगानुप वपति” (तैसं ६.३.१) इति सामान्य-शास्त्रेणोपादीनां प्राग्वह्यान्तानां योऽज्ञानामपि निवपने प्रसक्तं मार्जलीयान्तानामष्टानामेवेति विशेष-विधत्ते—“न्यग्ने धिष्णिषा उप्यन्ते आग्ने यान्निवपति तेन तान् प्रीणाति” (तैसं ६.३.१) इति ॥ इत्युपाभाद्वतीयादीनां प्राग्वह्यान्तानामष्टानामुपस्थाने विधत्ते—“यान् निवपति यदनुदिशति तेन तान्” (तैसं ६.३.१) इति । प्रीणातीत्यनुवर्तते । अनुदेशनं भम्ब्रेणोपस्थानम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“विभूपद्वयारमानो भम्ब्राः षोडश निर्वपेत् ।

२०

धिष्ण्यान् दिशेच्च सर्वेषु रीक्षेणेत्यनु दिश्यते” ॥ १ ॥ इति ॥

अत्र मीमांसायां मूली स कः ॥

इति श्रीभरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

२३-२३. इ.उ-लौकिकगमनमुखा देवा अनुज्ञास्यन्तीति; क-लौकिकगमनत्वाद्देवा अनुज्ञास्यन्तीति । २५. २४. म२-इदमुत् । २५. इ-“मुखम्” नास्ति; ना.हा-पुष्टम् । २६. आ.क.ना.हा-तस्मादुत्तरतः । २७. आ.ना.हा-“इत्थम्” नास्ति । २८. आ.ना.म२.हा-मार्जलीयान्तानामेवेति । २९. तं.म२-तेर्वपेत् । ३०. तं.म२-नुवर्तते ।

॥ त्वं सोम तनुकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूयं स्वाहा ॥

जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहा-

स्वम् । सोम । तनुकृद्भ्य इति तनुकृत्-भ्यः । द्वेषोभ्य इति द्वेषः-भ्यः । अन्यकृतेभ्य इत्यन्य-
कृतेभ्यः । उरु । यन्ता । असि । वरूयम् । स्वाहा । जुषाणः । अप्तुः । आज्यस्य । वेतु । स्वाहा ॥

क्षुचिं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शालामुखीये वैसर्जनं जुहोति-“त्वं सोम” इति यजुन्तया
त्रिपदया गायत्र्या ॥ तनुः शरीरम् । “क्षुचिम्” (उ ८१) इत्यादिना उपसर्गः ।
सो कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनुकृन्ति । “क्विप् च” (पा ३-२-७६) इति क्विप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । द्विप्तीति द्वेषासि । अन्यैर्दुरात्मभिर्मिचारादि-
प्रवृत्तैः कृतान्यन्यकृतानि । “तृतीया कर्मणि” (पा ६-२-४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

१० धानि शरीरमपि नाशयन्ति तेभ्यो रक्षःप्रभृतिभ्यः यन्ता तत्पीडापगमद्वारेण रक्षकः । हे
सोम, ईदृशः त्वम् एव खलु नः उरु महत् वरूयं गृहं धनं वा, वरणीयत्वात् । “जुष्व-
म्यामूयन्” (उ १७१) इत्यूयन्प्रत्ययः । धनानि छिस्मानो हि स्तुत्यं तद्रूपेण स्तौति ।
तस्मात् महद्भनं मे देहीति भावः । “उरु णस्कुवीति यावैतदाह” (तसं ६-३-२) इति
ब्राह्मणम् । ईदृशाय स्तुत्यं स्वाहा स्वाहुतमिदमस्त्विति प्रदानार्थो निपातः । कथमत्र
२६ “तनुकृद्भ्यः” (तसं ६-३-२) इति ब्राह्मणमुपपद्यते ? उच्यते-तनुकृतमपि रक्षःप्रभृती-
नामेव हि तनुकृत् । तस्मात् किमेन कृतं न शक्यत इति प्रतिपाद्यते । यद्वा-करोतेरेव
क्विप् । तत्र हि बहवस्तनुकृतः शरीरस्योपादयितारः । प्रजानां पिता रेतः सिञ्चति प्रजनने ।
सोमः सिकत रेतो दधाति । यथा-“सोमो वै रेतोधाः” (तसं २-१-१), “त्वष्टा वै रेतसः”

तृतीयानुवाके धिष्ण्या वर्जिताः । एतावता वेदिगतविरोपनिर्माणं समाप्तम् । अथ तस्यां
२७ वेद्यामग्नौपोमीयपशुर्वेदव्यः । तस्य चाग्नीषोमयोः प्रणीतयोः एकाद वस्तुमुचितत्वात् तत्प्रणयनाय वैसर्जन-
होमश्चतुर्थेऽनुवाकेऽभिधीयते ।

त्यमिति ॥ कल्पः-“क्षुचिं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शालामुखीये वैसर्जनं जुहोति” इति
सोम तनुकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूयं स्वाहेति । जुवेणाप्तुं प्रस्कन्दयति जुषाणो
अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहेति ।...। पूर्वया द्वारोपनिष्कामत्वं नो अग्निर्वैरिवः कृणोत्वयं नृधः पुर एतु
२८ प्रमिन्दत् । अथ वाज्रज्ययु, जहृपाणोऽयं वाजं जयतु वाज्रसातावेति ।...। अथाऽऽहवनीये सुवाहुतिं
जुहोति उरु विष्णो विष्णुस्त्वोद क्षयाय नः कृषि । घृतं धृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति
(बौध् ६-३०) इति ॥ तनुं शरीरं कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनुकृन्ति रक्षांसि । द्विप्तीति द्वेषासि ।
२९ अन्यैररमद्विरोपिभिर्मिचारादिः कृतानि प्रेरितानीत्यन्यकृतानि । हे सोम, त्वं तद्विरोभ्यो नियन्ता असि ।

१-१. तै.ति.वि.-तत्पीडोपगमक्षमः । २. ति.वि.यं-महद्वानादि; तं-महद्वानानि । ३. मे-मुहुतम् ।

३० १. कर्तृ.म.२-वेदिगतकृतस्त्रिविधेयः । २-२. धा.के-वैसर्जनहोमं जुहोति; ना.हा-वैसर्जनहोमं
करोति; वं.पा.भा.म.२-वैसर्जनं भवति; (बौध् १-३-३-वैसर्जनानि जुहोति) । ३. इ.उ.ना.पा.भा.हा-तनुकृतः ।

वैसर्जनहोमः]

॥ अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ॥

अयं शत्रूजयतु जहंपाणोऽयं वार्जं जयतु वार्जसाता ॥

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् । मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निप्र-भिन्दन् ।

अयम् । शत्रून् । जयतु । जहंपाणः । अयम् । वार्जम् । जयतु । वार्जसाताविति वार्ज-साता ॥

सिक्तस्य रूपाणि वि करोति ॥ (तैसं ६.६.६) इति । अपमर्यः—हे सोम, त्वं खलु

तनूकृद्गोऽपि तनूकृतोऽनुप्रविश्य स्थितोऽसि । अत्र 'प्रासादात् प्रेक्षते' इतिवत् ह्यन्धोपे

कर्मणि पञ्चमी (पा २.३.२८ वा १) । त्वमपि तनूकृतां मये कश्चिदेक इत्यर्थः । यद्वा—

“सुपां सुपो भवन्ति” (द्र. पाभा ७.१.३९) इति सौम्यसादेशः । यथा—“तनूकृद्गोऽपि”

(तैसं ६.३.२) इति ब्राह्मणम् । यस्मादेवं तस्मादन्यैर्युष्मद्व्यतिरिक्तैः दुरात्मभिः कृतानि यानि

द्वेषांसि युष्मत्कृततनूविरोधीनि ज्वरादीनि ज्वरानानि तेभ्यो यन्ता त्वमेवास्माकमुरु बरूपमिति । १०

“सुवर्गीय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्वैसर्जनानि” (तैसं ६.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ १

॥ अवान्तरदीक्षां विसृज्य सुवेणाप्तुं प्रस्कन्दयति—‘जुषाणः’ इति विराजा यजुरन्तया एक-

पदया ॥ ‘अतुः विन्दुः । विभक्तिव्यत्ययः (पा ३.१.८५) । ‘आज्यस्य अतुं वेतु पिबतु । कः ?

‘जुषाणः प्रीयमाणः । ताच्छीलिकश्चानश् (पा ३.२.१२९) । “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७३)

इति शं बाधित्वा शपो छक् । छसर्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् “चितः” (६.१.१६३) १५

इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्वा—आप्तव्योऽतुः । “आप्नोतेर्ह्रस्वश्च” (उ ७७) इत्याप्नोतेस्तुप्रत्ययः ।

आप्तव्योऽयं सोमः प्रीयमाण आज्यस्य वेतु पिबतु । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” (द्र. पाभा १.४.३२)

इत्याज्यस्य संप्रदानत्वम् । “चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि” (पा २.३.६२) इति षष्ठी । “देवान्

धैः सुवर्गं लोकं यतो रक्षांस्यजिघांसन्” (तैसं ६.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘स्वाहा इति पूर्वपद ॥

पूर्वया द्वारा शालाया उपनिष्क्रामति—‘अयं नः’ इति चतुष्पदया त्रिषुभा ॥ ‘अयम् २०

अंशीषोमाख्यः प्रणीयमानः ‘अग्निः वरिवः कृणोतु अभीष्टानि धनानि ददातु’ । कृषि

हिंसाकारणयोः । “घिन्विकृष्योर च” (पा ३.१.८०) इत्युप्रत्ययः । किंच—‘अयं मृधः

संप्रामान् प्रभिन्दन् प्रकर्षेण विनाशयन् पुरः अमृतः एतु गच्छतु । ततश्च अयम् अग्नि-

रस्माकं शत्रून् जयतु । जहंपाणः जयेन मृधं हृष्यन्तःकरणः । इषेयं हृष्यन्तात् (पा २.४.७४)

यथा ‘तादृशानि नास्मान् बाधन्ते तथास्मानम्यत्र सुरक्षितप्रदेशे स्थापयित्वा पालयसि । तस्मात् त्वमेव २५

अस्माकम् उरु प्रभूदं वरुणं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुत्वमस्तु । ‘अतुं प्रस्कन्दयति’ इत्यप्राप्तुशब्द

अज्यविन्दुवाची । अन्ते त्वस्यदेहावाची । हे सोम, त्वं जुषाणः अस्मास्तु प्रीतिमान् रक्षसामदर्शनाय

अप्तुः अल्पदेहः सन् आज्यस्य वेतु विन्दुं पिब, तवेदं हुत्वमस्तु । पूर्वदारेण निष्क्रामन्तो यमग्निं

प्रणयन्ति अयम् अग्निः अस्माकं वरिवः कृणोतु धेयः करोतु । अयं मृधः वैरिणः प्रभिन्दन्

पुर एतु अमे गच्छतु । अयं जहंपाणः हृष्यन्तःकरणः त्वमृधं जयतु । वाजस्याग्रस्य सातिर्लोभो ३०

॥ तै.ति.त्रि.पं-दधत् ॥

४. इ.उ.ना.पा.भा.हा—‘तादृशानि’ इत्यस्यान्तरं ‘तानि’ । ५. इ.उ.तं.पा.भा.—आज्यम् ।

उरु विष्णो वि क्रमस्योरु क्षयाय नः कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्रप्रं यज्ञपतिं तिर ॥

उरु । विष्णोः इति । वीति । क्रमस्य । उरु । क्षयाय । नः । कृधि ॥

घृतम् । घृतयोने इति घृत-योने । पिब । प्रप्रेति प्र-प्र । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । तिर । तः ।

व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) आम्नेपदम् । “ अम्बस्तानामादिः ” (पा ६.१.१८६)

६ इत्याधुदात्तत्वम् । किञ्च अयम् अग्निः वाजम् अन्नं जयतु अस्मदर्थमात्मवेशं करोतु । कः वाजंसातो । “ उतियुति ” (पा ३.३.९७) इत्यादिना निपातनात् सनोतेः कर्मणि क्तिन् । “ जनस्त ” (पा ६.४.४२) इत्यात्वम् । वाजो छन्थते यस्मिन् तस्मिन् वाजंसातो सप्तमे वाजं जयतु । वाजशब्दो घृषादित्वादाधुदात्तः (पा ६.१.२०३) ॥

आहवनीयं स्रग्वाहुति-जुहोति—“ उरु विष्णो ” इति चतुष्पदयाऽनुष्टुभा ॥ हे अग्ने

१० “ विष्णो व्यापक । “ विपेः किञ्च ” (उ ३.२६) इति नुप्रत्ययः । “ उरु ” वि “ क्रमस्व ” महा-विक्रमो भव । सर्वत्राप्रतिहतो भव । “ घृत्तिर्गतायनेषु क्रमः ” (पा १.३.३८) इत्यात्मने-पदम् । किञ्च—“ नः अस्माकं ” क्षयाय निवासाय निवासस्य । “ पृथगर्थे चतुर्षां वक्तव्या ” (पा २.३.६२ वा १) । “ क्षयो निवासे ” (पा ६.१.२०१) इत्याधुदात्तत्वम् । “ उरु कृधि ”

बहुधनादिकं देहि । अरिक्तमस्माकं निवासं कुर्विर्यः । “ कः करतं करतिसृष्टिहृतेष्वनदितेः ”

१५ (पा ८.३.५०) इति संहितायां नंसः सकारस्य सकारो व्यत्ययेन न प्रवर्तते । उक्तं च प्रतिशाख्ये—“ न सक्रवकारपरं ” (तैत्रा ८.२५) इति । अपि च—हे घृतयोने अपां योने, “ अग्रेतापः ” (तैउ २.१) इति । इदं हूयमानं घृतम् आशयं पिब । अपि च यज्ञपतिं यजमानं प्र तिर वर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिर्द्विकर्मा । “ प्रसंमुपोदः पादपूषे ” (पा ८.१.६) इति प्रशब्दस्य द्विवचनम् । “ अनुदात्तं च ” (पा ८.१.३) इति द्वितीयः प्रशब्दोऽनुदात्तः ।

२० “ पत्याद्यैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८) इति प्रकृतिस्वरत्वेन यज्ञशब्दोऽन्तोदात्तः, “ यजयाच ” (

(पा ३.३.९०) इति नक्षप्रत्ययान्तत्वात् ॥

यस्मिन् सप्तमे वा वाजसातिः, तस्मिन् अयम् अस्मदर्थं वाजं जयतु वशीकरोतु । हे विष्णो व्यापिन् आहवनीय, अस्मदनुग्रहार्थम् उरु वि क्रमस्व वैरिषु बहुलं पराक्रमं कुरु । नः अस्माकं क्षयाय निवासार्थम् उरु कृधि बहुलं गृहधनादिकं संपादय । घृतेन ज्वालोज्ज्वाला घृतयोनिः । हे घृतयोने, हूयमान-

२५ मिदं घृतं पिब, यज्ञपतिं यजमानं प्रप्र तिर अतिशयेन वर्धय ॥ मन्त्रान् भ्याविष्ट्यामुरादौ होमं विपत्ते—“ सुवर्गाय वा एतानि लोकान् लोकान् हूयन्ते यद्वैसर्जनानि ” (वैस ६.३.२) इति । भवान्तरदीक्षा-विसर्जनार्थत्वादेवानि होमकर्माणि वैसर्जनानि । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ उपस्थे ब्रह्म राजानं कुरुते ।

५. ति. नि. १. ११—अतिरिक्तम् ।

६. इ. उ. ना. पा. मा. हा-धनादिकम् । ७. क-वेत्तम् । ८. इ. उ. ना. पा. मा. हा-सूत्रेण ।

वैसर्जनहोमः]

समपि यतान् ह्ययज्वदिति संश्लेष्यति । यजमानस्यामासान् संह्रयद्यच्चयुं यजमानोऽन्वारभते । यजमानं पत्नी । पत्नीमितरे पुत्रश्चातरः । अहतेन वाससाऽमात्यान् संप्रच्छाद्य वाससोऽन्ते सुग्दण्डमुपनियम्य प्रचरण्या वैसर्जनानि जुहोति " (आपथी ११-१६-११-१५) इति । मवामात्यपन्नदौ बन्धुवाचकौ । प्रचरणी जुह्वा सदशी ॥ विशेषान् क्रमेण विधत्ते— " द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यमानः प्रतिष्ठित्वा आग्नीध्रे जुहोत्यन्तर्दिक्ष एवाऽऽक्रमतः आहवनीये जुहोति सुवर्गमेवैव लोकं गमयति " (तैसं ६-३-२) इति । ५
द्वाभ्यां 'त्वेर सोम', 'जुपाणः' इत्येवाभ्याम् । आग्नीध्रे होमस्य मन्त्रो विधास्यते । आहवनीये तु 'उरु विष्णो' इति मन्त्रः ॥ होमान् पूर्वमेव द्रव्यणा सोम आदातव्यः इति विधत्ते— " देवान् वै सुवर्गं लोकं यतो रक्षारस्यजिपासन् ते सोमेन राज्ञा रक्षारस्यपहृत्याप्तुमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लोकमायन् रक्षसामनुपलाभायऽऽत्तः सोमो भवत्वथ वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामपहत्यै " (तैसं ६-३-२), इति । यतः गच्छतः । अन्तु रक्षोभिरुपलब्धुमशयमल्पदेहम् । आत्मा भवति स्वीकृतो भवेत् । तत् १०
ऊर्ध्वं कृतो होमो रक्षारस्यपहन्ति ॥ प्रथममन्त्रस्य पूर्वभागेऽभिप्रेतं सोमस्य सामर्ध्यमुपपादयति— " त्वर सोम तनुकृन्नय इत्याह तनुकृन्नयेयः " (तैसं ६-३-२) इति । तनुच्छिद्रां रक्षसामपि तन् कृणोति छिनत्तिः स्येप सोमोऽत्यन्तं तनुकृत् तस्माद्रक्षोभ्योऽस्मान् पालयितुं समर्थः ॥ द्वितीयभागे विशेष्यं पूरयति—
" द्वेभ्योऽभ्योऽभ्योऽभ्यो इत्याहान्यकृतानि हि रक्षारसि " (तैसं ६-३-२) इति । तृतीयभागे " उरु वस्थन् " इत्यस्य वाक्यस्य दोषं पूरयति— " उरु यन्ताऽसि वस्थमित्याहोर अकृणीति बवैतदाह " (तैसं ६-३-२), १५
इति । बहुलमस्मदर्थं कुर्वित्येतदेव स भागो भवेत् ॥ द्वितीयमन्त्रेऽमुक्तं च सूचितमाह— " जुपाणो अमुरा-
ज्यस्य वैरिवराहामुमेव यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति रक्षसामनुपलाभाय " (तैसं ६-३-२) इति ॥ प्राचीनवशातिष्कभ्याऽऽग्नीध्रे विगमिषुभिरनुष्ठेयानि सोमस्वीकारादीनि यद्विधत्ते— " आ सोमं दद्वत आ आग्नें आ वायव्यान्त्या द्रोणकलशमुपपत्नीमा नयन्त्यन्वनारसि प्र वर्तयन्ति वायदेवास्यास्ति तेन सह सुवर्गं लोकमेति " (तैसं ६-३-२) इति । सोमं हविर्धाने नेतुमाददीरन् । आवाणोऽभिययायाः । वायव्या- २०
भ्युत्पल्लसदशानि ग्रहाप्राणि । द्रोणकलशः मौढं काष्ठपात्रम् । एतान्याददीरन् । पत्नीं स्वस्थानादुत्था-
प्याऽऽनयेयुः । ग्रीवायापथद्रव्याय यत्तृतीयं शक्यं तदेवासहृदावृत्तत्वादान्सीति बहुवचनेनोच्यते । तदनु पुनःपुनः प्रवर्तयेयुः । एवं सति यजमानस्य स्वं वायदक्षि तेन सर्वेण सह स्वर्गं प्राप्नोति ॥ विधत्ते—
" नयवत्यचाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याग्नीनीत्यै " (तैसं ६-३-२) इति । " अग्रे नय सुपथा " (तैसं १-१-१५) इत्यसौ नययती । अत्र सूत्रम्—आलामुचीये प्रणयनीयमिष्यमादीन्य सिकताभिरुपयम्या- २५
ग्नीयोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुवृद्धि इति संश्लेष्यति । प्रणीयमानाभ्यामनुवृद्धि इति वा । प्रथमायां शिरमुक्ता-
यामर्थं नो अग्निर्वैरिवः कृणोतिरयमिप्रथमाः सोमप्रथमा वाग्नाभ्योऽसि प्रयजन्ति । आग्नीधीयेऽसि प्रतिष्ठान्वाग्ने नयेत्यर्थमान्यशेषस्य जुहोति " (आपथी ११-१०-२-४) इति । ११ प्रचरण्या चतुर्गृहीतस्याऽऽज्यस्याघं गार्हपत्ये मन्त्रद्वयेन हुतम् अवशिष्टेऽप्यघमाज्यमाग्नीध्रे हुत्वा हस्तरदाहवनीये हेतुं शेषयेत् ॥ विधत्ते— " प्राणो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्रमुप वासयति " (तैसं ६-३-२) इति । स्थापयेदित्यर्थः ॥ तद्वत् सोमस्याऽपि ३०
स्थापनप्राप्तौ तद्वारयितुं ग्रहणं विधत्ते— " वि ह्येनं तैर्गृह्यते यस्यहोपवासेयदेवुवायेत् " (तैसं ६-३-२) इति । पुनं सोमं तैर्ग्रीवादिभिर्वियुज्य नेतुं गृह्णीरन् । यदि कश्चिद् तैः सह स्थापयेत्तदानीमभियवमीत्या सोमस्योदरं पृति भवेत् । अत्राऽज्यशेषस्याऽऽहवनीये होमाय 'उरु विष्णो' इति यो मन्त्रः, यद्य सतः पूर्वः 'अयं नो अग्निः' इति मन्त्रस्तानुपेक्षितौ ॥

९. क-प्रतानाम् । १०. अर-संचरयन्, (आपथीसूत्रे 'संह्रयन्ति । अच्युम्') । ११. क- ३५
आहर्तव्यः । १२. क, म-आतः । १३. आ. ना. हा-भागस्य । १४. क-प्रचरण्याम् ।

सोमो जिगाति गातुविद् (१) देवानामेति निष्कृतमृतस्य
योनिमासदमदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ सीदिय

सोमः । जिगाति । गातुविदिति गातु-विद् (१) ।

देवानाम् । एति । निष्कृतमिति निः-कृतम् । ऋतर्यं । योनिम् । आसदमित्या-सदम् ।

अदित्याः । सदः । असि । अदित्याः । सदः । एति । सीद । एपः ।

- ग्रहणो राजानमादाय पूर्व्या द्वारा हविर्धानं प्रपादयति—'सोमो जिगाति' इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ गातुर्मार्गः । गाद् गतौ । "कमिमनिजनि" (उ ७२) इत्यादिना तुप्रत्ययः । गातुं वेत्ति विन्दतीति वा 'गातुविद्' । किपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ३-२-७६; ६-२-१३९) । ईदृशोऽयं 'सोमः जिगाति गच्छति । गा स्तुतौ छन्दसि इति जुहोत्यादिकः उदात्तेत् ।
- १० "बहुलं छन्दसि" (पा ७-४-७८) इत्यभ्यासस्येत्वम् । इह त्वयं गतिकर्मा । गतिकर्मसु हि 'जिगाति' (निघण्टु २-१४-११३) इति निरुक्तकाराः पठन्ति । कं देशं गच्छतीत्याह—'देवानाम्' इति । देवानाम् आसदम् आसमन्तात् सीदन्त्यस्मिन्नित्यासदः । "घञर्थे कविधानम्" (पा ३-३-५८ वा ४) इति कः । "परादिश्छन्दसि" (पा ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वम् । 'निष्कृतम् अलंकृतम् । प्रबुद्धादेराकृतिगणत्वात् (पा ६-२-१४७) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
- १५ 'ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा योनिम् उत्पत्तिस्थानं हविर्धानम्' एति प्रपचते । "सीम्यर्चा प्रपादयति" (तैसं ६-३-३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति—'अदित्याः' इति ॥ अदितिर्देवमाता, तस्याः 'सदः' 'असि आसनमसि । सीदन्त्यस्मिन्निति सदः ॥

- कृष्णाजिने राजानमासादयति—'अदित्याः' इति ॥ 'अदित्याः सदोभूतमेतत् कृष्णाजिनं हे सोम, 'आ सीद अधितिष्ठ । प्रायेव (तैसं १-३-८) व्याख्यातमिदं मन्त्रद्वयम् ॥

- २० सोम इति ॥ कल्पः—"ग्रहणो राजानमादाय पूर्व्या द्वारा हविर्धानं प्रपादयति सोमो जिगाति गातुविदेवानामेति निष्कृतमृतस्य योनिमासदमिति" (यौधेय ६-३१) इति । गातुविद् मार्गः । 'सोमः जिगाति गच्छति । कं देशं गच्छति ? 'आसीदत्यस्मिन् हविर्धानदेशे हरयासदः । 'देवानाम् आसदम्' एति । कीदृशम् ? निष्कृतमलंकृतम् । 'ऋतस्य यज्ञस्य योनिं कारणं ग्रहचमसादिहविषाश्च अप्राप्त्यितराश्च ॥ विधत्ते—'सीम्यर्चा प्रपादयति स्वयैवैनं देवतया प्रपादयति" (तैसं ६-३-२) इति ॥

- २५ अदित्या इति ॥ कल्पः—"अथ दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति अदित्याः सदोऽसीर्यादायाः सद आ सीदेति कृष्णाजिने राजानम्" (यौधेय ६-३१) इति । स्पष्टार्थतां दर्शयति— "अदित्याः सदोऽसीर्यादायाः सद आ सीदेरवाह यथायजुरवैवत्" (तैसं ६-३-२) इति ॥

६. तं.ति-प्रतिपत्तेः नि-प्रतिपादते ।

- १० १५. त.म.२-आसीदन्त्यस्मिन् ।

वो देवे सवितुः सोमस्त॑ रक्षध्वं मा वो दभदेतत्त्वं॑ सोम देवो
देवानुपागा इदमहं मनुष्यो मनुष्यान्तसह प्रजया सह रायस्पोषेण

वः । देव । सवितुः । सोमः । तम् । रक्षध्वम् । मा । वः । दभत । एतत् । त्वम् । सोम ।
देवः । देवान् । उपेति । अगाः । इदम् । अहम् । मनुष्यः । मनुष्यान् । सह ।
प्रजयेति प्र-जया । सह । रायः । पोषेण ।

राजानं देवताभ्यः स प्रयच्छति—‘एष वः’ इति ॥ हे देव सवितुः सर्वस्य प्रेरक,
‘एषः सोमः’ वः युष्मभ्यं देवेभ्यो न्यासभूतः परिधीयते । यद्वा—युष्माकमेव सोमः,
युष्मत्पानार्थत्वात् ; अतो युष्मभ्यमेव परिधीयत इति भावः । सवितुः प्राधान्यात् तन्मुखेन देवेभ्यः
परिधीयते । ‘तं च सोमं हे सवितुः, यस्त्वं ये चान्ये देवाः ते यूयं रक्षध्वम् । व्यत्ययेनात्मने-
पदम् (पा ३.१.८५) । रक्षतश्च युष्मान् कश्चिदपि हिंसो मा दभत मा हिंसीत् । दम्भेर्लुङि
(पा ३.१.५२-५९) व्यत्ययेन च्छेत् । “यजमानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवति” (तैसं
६.३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

राजानमुपतिष्ठते—‘एतत्त्वम्’ इति ॥ ‘एतत् एतस्मिन् काले । इदम् इत्यपि तथा ।
उभयत्र “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति सप्तम्या लुक् । हे सोम, एतस्मिन् काले
‘देवः’ त्वं देवान् उपागाः उपसंग्राहोऽसि ।

अस्मिन् काले अहम् अपि मनुष्यः मनुष्यान् उपागाम् । क्रियाविशेषणं चोभयम् ।
सर्वत्र प्रायेणास्मद्विषयः इदशब्दः, युष्मद्विषयः एतच्छब्दः । यथा “एषा सा त्वयि”,
“इय सा मयि” (तैसं १.३.४) इति । ‘उपागाम्’ इत्यत्र “गातिस्था” (पा २.४.७७)
इति सिचो लुक् । “देवो ह्येष सन्” (तैसं ६.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । किं केवल एव
मनुष्यानुपैति ? नेत्याह—“प्रजया सह रायः धनस्य पोषेण च सह मनुष्यानुपागामिति । २०
“यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अपशुर्वयजमानः स्यात्” (तैसं ६.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । प्रजाशब्दः
कृत्तृत्पदप्रकृतिस्वरान्तोदात्तः (पा ६.२.१३९) । “उपसंगं च संब्राम्याम्” (पा ३.२.९९)
इति छत्रात्ययः । “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना रैशब्दात् षष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥

एष इति ॥ कव्यः—“अथैनं देवताभ्यः संप्रयच्छत्येष वो देव सवितुः सोमस्त॑ रक्षध्वं
मा वो दभदिति” (बौध् ६.३.१) इति । एतावन्तं कालं यजमानः सोममरक्षत् । इत ऊर्ध्वं हे देवाः,
युष्मदीयं सोमं यूयमेव रक्षध्वम् । यत्तपीन्द्रादयः सर्वे संबोधनीयास्तथाऽपि परिवृत्त्वादशेषोपलक्षणादर्थं
सवितैव संबोध्यते ॥ ‘मा वः’ दभत सोमं रक्षमाणान् युष्मान् कश्चिदपि मा हिंसीत् ॥ सवितृसंबोधन-
तात्पर्यमाह—“यजमानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवति एष वो देव सवितुः सोम इत्याह सवितृमसूत
एवैनं देवताभ्यः सं ॥ यच्छति” (तैसं ६.३.२) इति ॥

नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इदमहं निर्वर्णस्य पाशात् सुर्वरभि(२)वि ख्येयं

नमः । देवेभ्यः । स्वधेति स्व-धा । पितृभ्य इति पितृ-भ्यः । इदम् । अहम् । निरिति ।

वर्णस्य । पाशात् । सुर्वः । अभि (२) । वीति । ख्येयम् ।

प्राञ्चमज्जलि करोति—“नमो देवेभ्यः” इति ॥ अस्त्विति शेषः । “नमस्कारो हि

५ देवानाम्” (तैस ६.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अज्जलि दक्षिणां न्यश्नति—‘स्वधा पितृभ्यः’ इति ॥ स्वमागमानं दधातीति स्वधा ।

“आतोऽनुपसर्गे कः” (पा ३.२.३) । थायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । अन्न-
मुच्यते । ‘स्वधा पितृभ्यः’ अस्तु । “स्वधाकारो हि पितृणाम्” (तैस ६.३.२) इति ब्राह्मणम् ॥

उपनिष्क्रामति—‘इदम्’ इति ॥ क्रियाविशेषणम् । निरित्युपसर्गसामर्थ्यात् गच्छामीति

१० योग्यं क्रियापदमप्याह्रियते । ‘अहं’ वरुणस्य ‘पाशात्’ इदं ‘निर्’ गच्छामि । वरुणस्य पाशादिव
ममेदं निर्गमनम् । शाखायां बद्ध इव (बद्धस्येव) स्थितस्य इदानीं निर्गमनादेवमुच्यते । वरुण-
पाशादेव निर्मुच्यते । (तैस ६.३.२) इति ब्राह्मणम् ॥

आहवनीयमीक्षते—‘सुवः’ इति ॥ ‘स्वर्गसाधनत्वेन स्तुतिः । विशेषां नराणां’ ज्योतिष्ट्वं

नयतीति ‘वैश्वानरं’ चोत्तमानमाहवनीयमाभिमुरूपेण पद्यामीति । व्याख्यातम् (तैस १.१.४) ।

२५ ज्योतेराशिपि लिङि “लिट्प्राशिक्षण्ड” (पा ३.१.८६) ; “अतो येयः” (पा ७.२.८०) ॥

एतदिति ॥ औपायनः—“संप्रदायोपतिष्ठत एतत्वर सोम देवो देवानुपागा इदमहं मनुष्यो
मनुष्यान्सह प्रतया सह रायस्योपेणेति” (बौधौ ६.३.१) इति । हे ‘सोम’, ‘त्वं’ देवः सन् भवदीयान्
‘देवान्’ । “एतन् इदानीं प्रातोऽस्ति । ‘अहम्’ अपि ‘मनुष्यः’ सन् मदीयान् ‘मनुष्यान्’ ‘इदम्’ इदानीं
प्रातोऽस्ति । कीदृशोऽहम् ? पुत्रादिप्रतया पश्चादिष्वनपुल्या च ‘सह वर्तमानः ॥ मन्त्रभागयोर्देवोः प्रतिदि

२० पृतीयभागे विपक्षपार्थ च दर्शयति—“एतत्वर सोम देवो देवानुपागा इत्याह देवो षोप सन् देवानुपैतीदमहं
मनुष्यो मनुष्यान्तिरिशह मनुष्यो षोप सन् मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न म्यादमज्ञा अपशुष्येऽमानः स्यात् सह
प्रतया सह रायस्योपेणेत्याह प्रतयेव पशुभिः सहमे लोकमुपावर्तते” (तैस ६.३.२) इति ॥

नम इति ॥ औपायनः—“नमो देवेभ्य इति प्राञ्चमज्जलि करोति स्वधा पितृभ्य इति

२५ दक्षिणाप्रपञ्चमधोपनिष्क्रामतीदमहं निर्वरणस्य पाशादित्यथाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते सुर्वरभि वि ख्येयं
माहाय नमो देवेभ्य इति प्राचीनमज्जलि कृत्वा स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणेदमहं निर्वरणस्य पाशादि-
‘पुपनिष्क्रम्य’ सुर्वरभि वि ख्येयमिति सर्वे विहारमनुवीक्षते वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम्”
• (आश्रमो १.१.८.२) इति ॥ मन्त्रद्वयार्थप्रसिद्धिं दर्शयति “नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवानां

७. ५. ३—निर्गमादं । ८-८. ति. नि—स्वर्गमस्कृतमविशेषाज्जराणाम् ।

३० १६. ३. ७. पा. भा.—एतदिदम् । १७. ३. ७. भा.—‘तपनिष्क्रम्य’ इत्यस्यानन्तर ‘शब्-‘प्रशते’ ;
[आपर्शुः—‘तपनिष्क्रम्य’ इत्यस्यानन्तर स्वरभिष्कस्यमिति शब्-‘प्रशते’ इत्यपि कस्यति ।] ।

वैसर्जनहोमः]

वैश्वानरं ज्योतिरग्नें व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तनूस्त्वय्यभूदियं सा
मयि या तव तनूर्मय्यभूदेया सा त्वयि यथायथं नौ व्रतपते व्रतिनो व्रतानि ॥ ४ ॥

[गातृविद्विष्येकत्रिशब्धः] ॥

वैश्वानरम् । ज्योतिः । अग्ने । व्रतपत इति व्रत-पते । त्वम् । व्रतानाम् । व्रतपतिरिति व्रत-पतिः ।
असि । या । मम । तनूः । त्वयि । अभूत् । इयम् । सा । मयि । या । तव । तनूः । मयि ।
अभूत् । एया । सा । त्वयि । यथायथमिति यथा-यथम् । नौ ।

व्रतपत इति व्रत-पते । व्रतिनोः । व्रतानि ॥ ४ ॥

[तैसं १.२.११; कासं ३.१; कपिं २.८; बासं ५.३५-४१]

यजमानमवान्तरदीक्षां विसर्जयति— 'अग्ने व्रतपते' इति ॥ हे 'अग्ने' व्रतपते, 'त्वं हि
सर्वेषां व्रतानां संबन्धी' व्रतपतिः 'असि' । "पत्यावैश्वर्ये" (पा ६.२.१८) इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । अतस्त्वत्प्रसादादेवाहं 'व्रती संपन्नः । इदानीं तु विसृष्टदीक्षे मयि 'या' मम
'तनूः पूर्वं' त्वयि 'अभूत्' सा 'इयम्' इदानीं 'मयि' एव अस्तु । 'या च' तव तनूः पूर्वं 'मयि'
'अभूत्' सा 'एया' इदानीं 'त्वयि' एवास्तु । "युष्मदस्मदोर्दसि" (पा ६.१.२११) इति
सब्रममशब्दावाधुदातौ । पूर्वं हि 'या मम तनूरेषा सा त्वयि या तव तनूरियं सा मयि' (तैसं
१.२.११) इत्याभ्यां तन्वोर्विनिमयः कृतः । इदानीं तु यथायथं गृह्यते । एवं गृहीतस्त्वत्तन्वो-
रावयोः 'व्रतिनोः' व्रतानि कर्माणि 'यथायथं' भवन्तु । "यथास्वे यथायथम्" (पा ८.१.१४)
इति निपात्यते । मदीयानि ममैव सन्तु । त्वदीयानि तया तवैव च सन्तित्यर्थः । पूर्वं हि 'सह नौ
व्रतपते व्रतिनो व्रतानि' (तैसं १.३.११) इति परस्परकृतत्वं व्रतानामभ्युपगतं, यन्मया कृतं
तत्त्वयापि कृतम्, यत्त्वया कृतं तन्मयापीति । इदानीं तु यथायथं व्यवस्थाप्यते । "अग्ने
व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः" (तैसं ६.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

२०

॥ इति तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

इवधा पितृभ्य इत्याह स्वधाकारो हि पितृणाम् " (तैसं ६.३.२) इति ॥ "निर्वैरणस्व पाशात्" इत्यथ
'निर्मुखाभि' इत्यप्याहर्तव्यम् । एतमेवाभिधानं दर्शयति— "हृदमहं निर्वैरणस्य पाशाद्विपाह वरुण-
याशादेव निर्मुच्यते" (तैसं ६.३.२) इति ॥

अग्न इति ॥ कल्पः— "यजमानमवान्तरदीक्षां विसर्जयन्त्यग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपति-
रसि या मम तनूस्त्वय्यभूदियं सा मयि या तव तनूर्मय्यभूदेया सा त्वयि यथायथं नौ व्रतपते व्रतिनो-
व्रतानि" (बौधो ६.३.१) इति । अवान्तरदीक्षाया आदौ यजमानः स्वतनुमग्नौ संकल्पेनावस्थाप्यति-
२५

१-२. मै-ध्याख्यातं चेदं पूर्वम् । १०. ति. वि-प्रसादेनाहम् । ११. मै-व्यवस्थाप्यन्ते ।

१८. आ. क-यजमानोऽवा ।

[वैसर्जनहोमः]

- तनुं च स्वस्मिन्नवस्थाप्य "सहस्रतनून्निधेममुपचक्रमे" । इदानीं तु शरीरन्यत्ययस्यासमाहितत्वात् ।
 मतिनोरग्नियजमानयोः स्वोचितव्रतमेवास्तु । अत्र "सुवरशि वि ख्येयम्", "वैश्वानरं ज्योतिः" इत्येतौ
 "मन्त्रौ पुरोडाशप्राधान्ये (तैत्रा ३-२-४) स्पष्टत्वादुपेक्षितौ ॥ अथ तु मन्त्रस्य प्रतीकप्रदणपूर्वकं
 तात्पर्यमाह— "अग्रे व्रतपते आरमनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः को हि वद्रेद यद्वसीयान्त्वे वदो भूते
 पुनर्वा ददाति न वा इति " (तैसं ६-३-२) इति । "अग्रे व्रतपते" इत्येतावत् प्रतीकम् । स्वकीया
 पूर्वा तनूरग्निसकाशात् सहसा स्वीकार्येति बुद्धिमन्त आहुः । कुतः ? वसीयान्त्यन्तधनिकः प्रभुः परकीये
 वस्तुनि स्ववशीभूते सति "पुनः ददाति वा न वेति, यत् तत् को नाम वेद ? ततो वशीभावात्
 प्रागेवाऽऽदेया ॥ प्रावादीनामाग्नेये, स्थापनं यत् पूर्वमुक्तं तत्प्रदांसति— "प्रावाणो वै सोमस्य राज्ञो
 मलिम्लुसेना य एवं विद्वान् प्राण आग्नेय उपवासयति नैनं मलिम्लुसेना विन्दति " (तैसं ६-३-९)
 १० इति । मलिम्लुसेना विरोधितस्करसेना ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

"एव जुषा पश्चिमे वह्नी वैसर्जनहुतिस्त्वयम् ।

बालामुखीयतो वह्निं धत्वा प्राञ्चोऽभियान्ति हि ॥ १ ॥"

उरु हुत्वा पूर्ववह्नी सोमो रामानमग्रतः ।

हविधानं नयत्यत्र चर्मं संस्थीयं सादयेत् ॥ २ ॥

अग्निद्वयादेयं सोमं "निर्दिश्यं तच्चिमन्त्रयेत् ॥

इदं दक्षिणामावृत्य नमः प्रागञ्जलिः स्वधा ॥ ३ ॥

दक्षिणाञ्जलिरेतस्मात् निर्गच्छन्मण्डपान्निदुम् ।

सुर्वावहारमीक्षत्वा यैषा पूर्वाग्निमीक्षवे ॥

अग्रे बह्नेरुपस्थानं मन्त्राः पौष्टस्य कीर्तिताः ॥ ४ ॥" इति ॥

अथ मीमांसा ॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

"वैसर्जनाप्यहोमीयवाससो ग्रहणस्मृतिः ।

प्रमा न वा श्रुत्ययाधात् प्रमा स्यादृष्टादिवत् ॥

इष्टलोभैकमूलस्वयंयवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववेष्टनयद्वाघदीनाऽप्येषा न हि प्रमा ॥" (जैम्या २-३८-९) इति ॥

इदं स्मर्यते— "वैसर्जनहोमवासोऽप्यनुगृह्णाति" इति । सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतियत्

प्रत्यक्षभुरवा न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्मृतिवत् मूलवेदानुमानेन प्रमाणमिति प्राप्ते द्रमः—कदाचित्

कश्चिदप्युल्लोमादेतद्वासो जग्राह । तन्मूलवेद्या स्मृतिरित्यपि कल्पना संभवति । इष्टानुसारीणी चेयं कल्पना ।

दक्षिणया परिप्रीतागममृष्टिराज्ञा लोभमदन्तगाम् । तया सत्यस्याः स्मृतेरन्वयाद्युपपत्तायष्टकादिस्मृतिवत्

३० "मूलमुतिर्न कल्पयितुं शक्यते । अतो बाधाभावेऽपि मूलवेद्याभावाज्ज्ञेयं स्मृतिः प्रमाणम् ॥

अथ छन्दः— "एव संभे" इति गायत्री । "अथ नो जग्निः" इति त्रिष्टुप् । "उरु विष्णो"

इत्यनुष्टुप् । "सोमो जिगाति" इति गायत्री ॥

इति श्रीमत्पापणापर्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितामाव्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयपाठादौ अनुषाङ्गमुक्ताः ॥

२५ १९. इ.उ.ना.पा.भा.हा—सहस्रं नियं । २०. इ.उ.ना.पा.म.भा.हा—व्यत्ययस्य समाहितत्वात् ।

२१. इ.उ.मं.ना.पा.भा.म.भा.हा—"मन्त्रौ" नास्ति । २२. क.लं.म.रं—पुनः । इत्यस्यानन्तरं 'त प्रभुः' ।

२३. क—निर्दिश्यते निमन्त्रयेत् । २४. आ.क.ना.हा—अष्टकादिमूलमुतिवत् ।

यूपच्छेदनम् ।

अत्यन्यानगां नान्यानुपागामर्वाक् त्वा परैरविदं पुरोऽवरैस्तं
त्वा जुपे वैष्णवं देवयज्यायै

अतीति । अन्यान् । अगाम् । न । अन्यान् । उपेति । अगाम् । अर्वाक् । त्वा । परैः ।
अविदम् । परः । अवैरैः । तम् । त्वा । जुपे । वैष्णवम् । देवयज्याया इति देव-यज्यायै ।

अतः परं पाशुकं कोण्डं सोमापेयमेव ।

यूपाथं वृक्षमुपतिष्ठते—‘अत्यन्यान्’ इति द्वादशाक्षरविपद्या महावृहत्वा । ताण्डिने
एतां सतोवृहतीमाहुः, ऊर्ध्ववृहतीं बहुचाः ॥ हे वृक्ष, ‘अन्यान्’ इतरान् काञ्चित् वृक्षानहम्
‘अति’ अगाम् अतिक्रम्यगतोऽस्मि । के पुनस्ते ! ये यूपाहाः पलाशादयः, “समे जातम-
शाखाजम्” (आपश्चौ ७-१-१७) इत्यादिलक्षणहीनाः, तानुपगम्यैव वैगुण्यदर्शनेन अत्यजम् । अथ
‘अन्यान् काञ्चित् वृक्षान्’ न ‘उप’ अगां नैवोपगतोऽस्मि । के पुनस्ते ! ये अयूपाहा निम्बादयः । १०
सोऽहं यूपाहं लक्षणवन्तं च त्वामेव ‘अविदं’ लब्धवानस्मि । लुदित्वाद् (पा ३-१-५५) । अस्य
गुणवत्त्वमाह—‘परैः’ इति । ‘परैः’ उत्कृष्टैः समजासत्त्वादिभिल्लक्षणैः ‘अर्वाक्’ अविदूरे वर्तमानं
सर्वलक्षणयुक्तमिति यावत् । ‘अवैरैः’ निकृष्टविषमजातत्वादिभिरसल्लक्षणैः ‘परः’ परस्तात् दूरे वर्तमानं
असल्लक्षणैरस्पृष्टमित्यर्थः । “विभाषा परावराम्याम्” (पां ५-३-२९) इत्यतस्तुचि तकारस्य ह्यन्दसो
छोपः । यद्वा-पूर्वादिभ्यो विधीयमानोऽस्मिन्नप्रत्यये बहुल्वचनात् पराशब्दादपि भवति (पा १५
५-३-३९) । तत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ३-१-३) । पराशब्दो हि “स्वाङ्गशिष्टाम-
दन्तानाम्” (फि २९) इत्याद्युदात्तः । शिङिति सर्वनामान्युच्यन्ते । “एकान्याभ्यां समर्थान्याम्”
(पा ८-१-६५) इति प्रथमा तिङ्भिर्भक्तिर्न निहन्यते । ‘तं तादृशं’ त्वा ‘देवयज्यायै

यनुयैऽनुवाकं वसज्जैनहोमेऽवान्तरदीक्षां विसृज्याप्नोमपोराप्नोम्ये हविर्धाने च प्रणयनमुक्तम् ।
अथ पञ्चममारभ्यैकादशान्तेषु सप्तत्यनुवाकेषु प्रणीतयोस्तयोरप्राप्नोमयोः पनुवंकस्यः । ‘तत्रास्मिन् पञ्चमे- २०
ऽनुवाके पञ्चमयूपस्य’ छेदमभिधीयते ।

अतीति ॥ बौधायनः—“‘गुनः’ पूर्ववा द्वारोपनिष्कृत्य तां दिक्षं यन्ति यत्रास्य यूपस्तद्यो
भवति यत्र वा वेत्स्यन् मन्वते । स यः समे भूम्यै स्वाद्योने ऋशे बहुपण्ये बहुसारोऽप्रतिगुण्यप्रः
प्रत्यहृष्टपनक्तमुपतिष्ठतेऽत्यन्यानगां नान्यानुपागामर्वाक् त्वा परैरविदं पुरोऽवरैस्तं त्वा जुपे वैष्णवं
देवयज्याया इति” (बौधौ ४-१) इति । आपस्तम्बः—“अतिक्रम्य यूपान् यं जोषयते तमग्निमप्रपते । २५
मत्स्यन्यानगामिति । अथैनमुपतिष्ठति तं त्वा जुपे वैष्णवं देवयज्याया इति” (आपश्चौ ७-१-१९-७-२-२)
इति ॥ वृक्षा द्विविधा यूप्या अपूप्याश्च । पलाशजविरादयो यूप्याः । निम्बजभीरादयस्तपूप्याः । हे
पुरोवर्ति यूप्यवृक्ष ! त्वत्तः ‘अन्यान् काञ्चित् यूपानपि’ ममप्रदं नान्मादिलक्षणमस्ति त्वान् ‘अति’ अगाम् ।

१. तं. ति. ११—‘इतरान्’ नास्ति ।

१. इ. उ. पा. भा. हा-अत्रास्मिन् । २. म२-पञ्चम्य यूपस्य । * [‘बौधायने’ गुनः’ नास्ति ।] । ३०

३. क. तं. म२-यूपस्य । ४. तं. म२-यूपस्थानेति ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तोपधे त्रायस्वैन स्वधिते मेन हिंसीर-

देवः । त्वा । सविता । मध्वा । अनक्त । ओपधे । त्रायस्व । एनम् ।

स्वधित इति स्व-धिते । मा । एनम् । हिंसीः ।

देवयामायं जुपे सेवे गृहामीत्यर्थः । वैष्णवं विष्णुदेवत्वम् । “वैष्णवो वै देवतया यूपः”

५ (तैसं ६.३.३) इति । “हृन्दसि निष्टर्क्य” (पा ३.१.१२३) इत्यादिना देवयज्याशब्दो यप्रत्ययान्तो निपातितः । “अति हान्यानेति नान्यानुपैति” (तैसं ६.३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

यूपमाज्येनानकित—‘देवस्त्वा’ इति ॥ हे वृक्ष, ‘देवः’ सविता सर्वस्य प्रेरकस्त्वा

‘मध्वा मध्वनीयेन मधुरेणाज्येन’ अनक्तु स्निग्धं करोतु । “फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकि-
धतश्च” (उ १८) इति मन्थतेरुप्रत्ययः । यकारश्चान्तादेशः । तत्र च उरित्यनुवर्तते ।

१० “जसादिषु हृन्दसि वावचनं प्राङ्गौ चङ्युपधायाः” (पा ७.३.१०९ वा १) इति नाभावाभावः । मधुशब्देन चाज्यमुच्यते । “तेजसैवैनमनकित” (तैसं ६.३.३) इति ब्राह्मण-
दर्शनात् । “तेजो वा आज्यम्” (तैसं ६.३.४) इति ब्राह्मणम् ॥

ऊर्ध्वाम् बर्हिरनुच्छ्रयति—‘ओपधे त्रायस्वैनम्’ इति ॥ हे ‘ओपधे बर्हिः’, ‘एनं

यूपार्थं वृक्षं’ त्रायस्व शब्द, यागसाधनत्वाशब्देन वृक्षत्वात् मोचयित्वा उत्तमं गतिं गमय ॥

२५ स्वधितिना तिर्यञ्चं प्रहरति—‘स्वधिते मेन हिंसीः’ इति ॥ हे ‘स्वधिते, स्वमपि एनं
‘मा’ हिंसीः उत्तमामेव गतिं गमय । व्याख्याता च प्रागेवेतां मन्त्रौ (तैसं १.२.१) ।
“अनक्षसङ्गं वृधेत्” (तैसं ६.३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

‘अन्यान् तु अप्यान्’ न उप आगाम् । स्वां तु अविद् वृक्षवाकस्मि । कीरसाम् ? परैः ‘अवाक्

वल्गुहृत्सगैः प्रत्यासक्तं तल्लक्षणयुक्तमित्यर्थः । पुनः कीरसाम् ? परैः ‘अवरोः निकृष्टलक्षणेद्वैरवर्तिनं तद्गृहित-
२० मित्यर्थः । हे वृक्ष, ‘सं स्वां विष्णुदेवतां देवयजनार्थं सेवे ॥ विधत्ते—“वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छेति
वैष्णवे हि देवतया यूपः स्वधैवेन देवतयाऽच्छेति” (तैसं ६.३.३) इति । “उरु विष्णो वि क्रमस्व”

(तैसं १.२.४) इति खुयेणाऽऽहवनीये यूपानुति हुत्वा ततो यूपं प्राप्नुं गच्छेत् ॥ यथोक्तमन्त्रार्थं प्रतिदि
दर्शयति—“अरयश्चानगां नान्यामुपागामित्याहाति हान्यानेति नान्यानुपैत्यवांस्त्वा परैरविद् परोऽवरो-
तिपादासीत्येनं परैरिन्दति परोऽवरोस्त्वं त्वा जुपे वैष्णवे देवयज्याया हुत्याह देवयज्यायै हवेनं जुपेन”

२५ (तैसं ६.३.३) इति ॥

देवस्त्विति ॥ वृक्षः—“देवस्त्वा सविता मध्वाऽनकित इति जुपेन सर्वतो मूलं पथेणक्ति ।

ओपधे त्रायस्वैनमित्युपधांश्च ‘दग्धेद्वयमन्तर्धाया कथिते मेनर हिंसीरिति स्वधितिना प्रहरति” (आपधौ
७.२.३-४) इति ॥ मध्वा मधुरेणाऽऽज्येन ॥ मृषदेवाऽभिप्रेत्याऽऽह—“देवस्त्वा सविता मध्वाऽनकित-
स्याह तेजसैवैनमनक्तोपधे त्रायस्वैनर स्वधिते मेनर हिंसीरित्याह वृक्षो वै स्वधितिः शान्त्यै”

३० (तैसं ६.३.३) इति ॥ विधत्ते—“स्वधितेर्द्वैक्षरस्य विध्यतः प्रथमेन शकलेन सह क्षेत्रः परा पतति य-

२. तंति-यूप । ३. तंति.५१.३- ब्राह्मणम्’ नास्ति ।

“[आशीपूजे ’दग्धेमन्तर्धाया’] ।

यूपच्छेदनम्]

दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीः पृथिव्या सं भव

वनस्पते शतवल्क्षो वि रोह सहस्रवल्क्षा वि वयं रुहेम्

दिवम् । अग्रेण । मा । लेखीः । अन्तरिक्षम् । मध्येन । मा । हिंसीः । पृथिव्या । समिति ।

भव । वनस्पते । शतवल्क्ष इति शत-वल्क्षाः । वीति । रोह ।

सहस्रवल्क्षा इति सहस्र-वल्क्षाः । वीति । वयम् । रुहेम् ।

पतन्तमनुमन्त्रयते—“दिवमग्रेण” इति ॥ आत्मयेन अग्रेण दिवं मा लेखीः मा विदारीः ।

“नेति” (पा ७.२.४) इति वृद्धिप्रतिषेधः । तयाम्मयेन मध्येन अन्तरिक्षं मा हिंसीः । पृथिव्या च सं भव संयुज्यस्व पृथिवीमपि मा प्रहासीः, “प्रमाणानतिरेकः संभवः”, पृथिवीमतिक्रम्य मा गाः । यथा त्वदीयेरग्रमप्यमूर्खैर्वेददरणाभिवातविपाटनकारिभिः लोकत्रयं न नश्यति तथा पतेत्यर्थः । पृथिवीशब्दो ङीपन्तोऽन्तोदात्तः । तेन “उदात्तयणो हल्पूर्वात्” १० (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । “इमे वै लोकाः” (तैसं ६.३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आव्रक्ष्णे हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्याभिजुहोति—“वनस्पते” इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ बहिराच्छेदनाभिमर्शनेन व्याख्यातप्रायमिदम् (तैसं १.१.२) । पारस्करादिर्वनस्पतिशब्दः (पा ६.१.१५७) । “तस्मादाव्रक्ष्णात्” (तैसं ६.३.३) इति ब्राह्मणम् ॥

प्रथमः शकलः परापतेत् तमप्या हरेत् सतेजसमेवैनमा हरति” (तैसं ६.३.३) इति । स्वधितिभाषा १५, पतितस्य वृक्षतेजस आहरणायैहाऽऽष्टशकलाहरणम् ॥

दिवमिति ॥ कल्पः—“प्राक्ष बोद्धं या प्रयत्नमनुमन्त्रयते दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीः पृथिव्या सं भवेति” (बौध् ४.१) इति ॥ हे विश्ववृक्ष, त्वं पतन् दिवं मा लेखीः मा विदारीः । पृथिव्या सं भव संयुज्यावतिष्ठस्व ॥ अग्रमवतप्रतिषेधवृद्धिं वारयति—“इमे वै लोका भूषात् प्रयतो भिन्त्यति दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीरित्यादेभ्य एवेन लोकेभ्यः वारयति” (तैसं ६.३.३) इति । प्रयतः पततः ॥

वनस्पते इति ॥ कल्पः—“अथाऽऽव्रक्ष्णे हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्याभिजुहोति वनस्पते शतवल्क्षो वि रोह स्वाहेति” (बौध् ४.१) इति ॥ विषते—“वनस्पते शतवल्क्षो वि रोहेत्याव्रक्ष्णे जुहोति तस्मादाव्रक्ष्णात् वल्क्षाणां भूषारस उत्तिष्ठति” (तैसं ६.३.३) इति । आहुरत्यते वृक्षो यस्मात् मूलादिष्यामद्यनम् । भूषासो बहवो वल्क्षाः शाखाविशेषाः ॥

सहस्रवल्क्षा इति ॥ कल्पः—“सहस्रवल्क्षा वि वयं रुहेमेत्यामर्तं प्रायभिजुहोते” (बौध् ४.१) इति ॥ “रुहेमेत्यामर्तार्थो विप्रक्षित इत्याह—“सहस्रवल्क्षा वि वयं रुहेमेत्याहाऽऽ- निपतेवैषामा प्राक्ते” (तैसं ६.३.३) इति ॥

“—” (प्र. काशिका—पा ४.३.४१, ५.१.५२) ।

५. क-आहरणाय शकलाहरणम्; म२-आहरणं हि शकलाहरणम् । ६. त. म२-अस्मात् ।

७. आ.क-श्रयमिमृश्य । ८-८. आ.क.म२-विरोहंवैत्यामर्तार्थो विप्रक्षित इत्याह; इ.उ.पा.भा-विषते. १० ना-रुहेमे...इत्याह मक्षि ।

यं (१) त्वाऽयम् स्वधित्तिस्तोतिज्ञानः प्रणिनायं महते

यम् (१)। त्वा। अयम्। स्वधित्तिरिति स्व-धितिः। तैत्तिज्ञानः। प्रणिनायेति प्र-णिनायं। महते।

आत्मानं प्रत्यभिमुद्रति—‘सहस्रवल्गा’ इति त्रिष्टुभकपदया ॥ इदमपि प्रागेव व्याख्या-
तम् (तैस १.१.२)।

- अन्वयं शाखाः प्रसूदयति—‘यं त्वा’ इति द्विपदया त्रिष्टुभा ॥ ‘तैत्तिज्ञानः निशितधारः’
‘अयं स्वधितिः। तिज निशातने। यद्बल्लगन्ताल्लटो व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा २.४.७४, ३.१.
८५)। शानच् (पा ३.२.१२४)। “अभ्यस्तानामादिः” (पा ६.१.१८९) इत्याद्यु-
दात्तत्वम्। ‘यं त्वा यूपार्थं वृक्षं प्रणिनाय प्रकर्षेण नयति’, शाखाः प्रसूय विदिष्टं रूपं
प्रापयेति। “छन्दसि छुड्छल्लिट्” (पा ३.४.६) इति लिट्। किमर्थम्? महते सौभगाय
सुभगात्वाय सुश्रीकत्वाय। उद्गात्रादिपु “सुभगं मन्त्रे” इति पाठात् भावे अञ्जत्ययः
(ब्र. काशिका-पा ५.१.१९)। स खलु त्वमसीति शेषः। स त्वमस्मबलं साधयेति वा।

यमिति ॥ कल्पः—“अन्वयं शाखाः प्रसूदयति यं त्वाऽयम् स्वधित्तिस्तैत्तिज्ञानः प्रणिनाय
महते सौभगायेति” (बौध् ४.१) इति ॥ हे छिन्नवृक्ष, ‘तैत्तिज्ञानः सौभगः’ अयं स्वधितिः यं त्वा
‘महते’ सौभगाय दर्शनीयावाय त्विदं कृतास्त्राच्छेदेन प्रणिनाय प्रकृष्टं यूपत्वं प्रापयामास, ततस्तादृशेन
त्वया छेदनाच्च सेतव्यम् ॥

- अच्छिन्न इति ॥ कल्पः—“अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्यर्थं परिव्यासयति” (बाध् ७.२.
१०) इति। हे यूप, त्वम् अच्छिन्नः भव। अन्वयसामर्थ्येन छेदनमप्या तव मा भूत्। फीरसास्त्वम्।
सुवीरः सौभगा यीरा यजमानपुत्रवीरादयो येन त्वया छिन्न्यन्ते ॥ त्वं सुवीरः। तादृशत्वं ‘रायः
धनानि यजमानाय देहि। ‘यं त्वाऽयम्’, ‘अच्छिन्नः’, इत्येतौ अन्वयव्युपेक्षितौ ॥ योऽयं यूपार्थो
वृक्षश्चेदः पूर्वमुक्तस्य छेदं छेपं वृक्षस्य प्रदेशं विधत्ते—“अगस्तसं वृक्षेत्” (तैस ६.३.३) इति।
छिन्नायिष्ठस्य मूलशेषेपरि गच्छतः शकटस्याक्षौ यया न प्रसज्यते तथा भीष्मं मूलमवस्थाप्य छिन्नात् ॥
विपक्षे ‘बाधकमाह—“यवक्षसं वृक्षेवपहं यजमानस्य प्रमायुकरं स्यात्” (तैस ६.३.३) इति।
यदि छिन्नं वृक्षमूले शकटस्याक्षः प्रसज्येत तदा यजमानस्य संबन्धि गोबन्धादिकमीपाया अपो भरणशीलं
भवेत्। शकटस्य प्राचीनं दीर्घकाक्षमीपा ॥ क्षात्राया यूपार्थं छेदने निन्दति—“यं कामवेष्टाप्रतिष्ठितः
स्यादित्यतोहं वरमे वृक्षेदेयं वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽतिष्ठितं वृक्षं भवति” (तैस ६.३.३) इति।
वृक्षमादद्या जायत इत्यारोहः क्षात्राः। स यं भूमावनुरूपत्वाद्प्रतिष्ठितः। वृक्षं यूपार्थे यजमानोऽप्रतिष्ठितः
पय भवति ॥ अर्पणमपि निन्दति—“यं कामवेष्टापशुः स्यादित्यपणं तस्मै शुष्काग्रं वृक्षेदेयं वै वनस्पती-
नामपशुभ्योऽपशुरेव भवति” (तैस ६.३.३) इति ॥ वनस्पतीनां मध्यं पशुं पर्णाहितः शुष्काग्रश्चापशव्यः
पशुभ्यो न हितः ॥ यदुपणं विधत्ते—“यं कामयेत पशुमानेवस्यादिति बहुपणं तस्मै यदुपणं वृक्षेदेयं वै
वनस्पतीनां पशुभ्यः पशुमानेव भवति” (तैस ६.३.३) इति ॥ भूमौ ‘समप्रदेशे स्वर्दीनादुपपन्नं विधत्ते—

४. तै. नि. ५.१-प्रायेणैव। ५. ति-नाशयति; तै-आनयति। ६. वै-प्रसाध्य।

७. आ. ना. हा-सात्वम्। १०. इ. उ. ना. पा. मां. हा-यूपार्थं। ११. तै. म. २-उच्यते। १२. तै.
म. २-पापमाह। १३. तै. म-नाज्येव। १४. इ. उ. पा. मां-नाप्रदेशे; म. २-संप्रदेशे; ना. हा-तमानप्रदेशे।

सौभगायार्च्छिन्नो रायः सुवीरः ॥ ५ ॥

[यं दर्श च]

सौभगाय । अर्च्छिन्नः । रायः । सुवीर इति सु-वीरः ॥ ५ ॥

[मैत्रे १.२.१४; काशे ३.२; कपिले २.५; वार्त्ते ५.४२-४३]

चतुरङ्गुलमग्रं चपाशय प्रच्छेदयति—'अर्च्छिन्नः' इति ॥ 'अर्च्छिन्नः । अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । 'रायः घनानि, देहीति शेषः । यद्वा—अर्च्छिन्नो धनस्य,
सुवीरश्च, भवेत्यध्याहारः । "ऊडिदम्" (पा ६.१.१७१) इत्यादिना तृतीयादेर्विभक्ते-
रुदात्तत्वं व्यत्ययेन न क्रियते । ईदृशस्त्वमेव नो रायः । शोभना वीरः पुत्रपौत्रादयोऽस्य
यजमानस्य येन भवति स 'सुवीरः । "वीरवीर्यौ च" (पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदापुदात्त-
त्वम् । यस्मात्तथा यजमानस्य आयुष्मन्तः पुत्रादय उत्पद्यन्ते, तस्मात्तेषामभिबृहत्पर्यं अविच्छेदेन
धनानि देहीति ॥

॥ इति तृतीये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

"प्रतिष्ठितं वृक्षेत् प्रतिष्ठाकामस्यैव वै जनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूमौ स्वाधोने रुद्धः प्रसिध्तिं विधत्ते" (तैसं ६.३.३) इति । स्वाधोनेरित्यनेन वृक्षजन्त्या शाखा व्यावर्त्यते ॥ पश्चिमदिश्यान्तं विधत्ते—“यः
प्रत्यङ्मुपनतस्तं वृक्षेत् स हि मेघमग्न्युपनतः” (तैसं ६.३.३) इति । मेघो यज्ञः । स चोत्तरवेष्टा
क्रियमाणो यूपस्थानात् प्रत्यङ्भवति । अतो "मेघमुपलब्धैवोपनतः ॥ यूपस्य काम्यानि परिमाणानि
विधत्ते—“पञ्चारारिं तस्मै वृक्षेष्टं कामवेतोपेनमुत्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो
यज्ञ उपेनमुत्तरो यज्ञो नमति पञ्चारिं प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्तौ कृत्य कर्तुमेष्वेव प्रति विधति सप्तारारिं
पञ्चकामस्य सप्तपदा शकरी पञ्चकः शकरी पञ्चनेवाव रुद्धे नवारारिं तेजस्कामस्य त्रिवृत्ता स्तोमेन संमित्रं
तेजस्विबृत्तेनस्येव भवत्येकादशारारिंमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुमिन्द्रियं त्रिष्टुमिन्द्रियाम्नेव भवति
पञ्चदशारारिं भ्रातृग्यवतः पञ्चदशो यज्ञो भ्रातृग्याभिमुख्यै सप्तदशारारिं प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापति
प्रजापतेराप्यै एकविंशारारिं प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमार्नां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठिवै” (तैसं ६.३.३)
इति । अतर्विंशतिरङ्गुलोऽरारिः । उत्तरो यज्ञः सोमविकृतिः ॥ विधत्ते—“अष्टाभिर्मवत्यष्टाक्षरा गायत्री
तेजो गायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गायत्रिया यज्ञमुखेन संमित्रः” (तैसं ६.३.३) इति । गायत्र्या
तेजस्त्वमग्निना सहोपपन्नत्वात्, यज्ञमुखस्य च प्रातःसवने प्रयोज्यत्वात् । अतोऽदृष्टव्याद्वारा तेजोगायत्री-
यज्ञमुखैः समानो भवति । तस्मात् तक्षणेन यूपस्वाष्टावग्रयः कार्याः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“अति वृक्षं मन्त्रयित्वा तं त्वा यूपतलं दृश्यते ।

देवस्तन्मूलमग्न्यय द्यौष दर्भान्वरायतः ॥ १ ॥

‘अथ छिन्धादिवं प्राच्यां वातयेद्भन द्योतिते ।

मूले हुत्वा सहेत्यारमर्यको यं स्वाऽङ्गानि च ॥

अच्छीत्यग्ने च संछिन्धाद्भन मन्त्रा उदीरिताः” ॥ ९ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

५

“यूपच्छेदापकर्षः ॥ तदन्ते भुत एव वा ।

प्रयाञ्जवत् ॥ तदन्तस्वात् नयनं चापहृत्यताम् ॥

अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं पागुकी छिदा ।

प्रयाजाचारवैषम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणम्” ॥ (जैम्या ५.१.२८-२९) इति ॥

ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमकाले प्राचीनवंशगतो यद्विराग्नीषीधे प्रणेतव्यः । सोमश्च प्राचीनवंशो

२० पूर्वं स्थापितः इदानीं हविर्धाने प्रणेतव्यः । तयोक्तमयोः प्रणयनान्पूर्वं यूपच्छेद आम्नातः । तदंतरस्यै

मृत्वादिनात् प्राचीन औपपत्त्ये दिने प्राप्तम् । तत्र यूपच्छेदो दिनत्रयात् पूर्वस्मिन् वीक्षाकालेऽपकृतः ।

“वीक्षासु यूपे छिनत्ति” (भाष्ये १२-१९-२ द्र. आपधौ १०-४-४१) इति छद्दिधानात् । तस्मिन्पक्षे

प्रयाजस्यापेन तदन्ताङ्गसमुद्भवत्वापकर्षात् प्रणयनमप्यपहृत्यवामिति प्राप्ते भूमः—प्रयाजापादादीनामेकमेव

प्रधानं प्रत्यङ्गत्वेनैकप्रयोगान्तःपातिरावृण्व्यभावी वरस्वरक्रम इति प्रयाजापकर्षे तदन्ताङ्गसमुद्भापकर्षो

२५ युक्तः ॥ इह तु प्रणयनं सोमयोगाङ्गम् । यूपच्छेदरत्नग्नीषोमीयपञ्चोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनयोर्न्योऽन्य-

क्रमोऽपेक्षितः । तस्मात् भुतस्य यूपच्छेदमन्त्रस्वापकर्षः ॥

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपो भिक्षोऽथ तन्म्रता ।

उपदेशातिदेशाभ्यां भिक्षो नो कालमेदवः” ॥ (जैम्या ११.१.३) इति ॥

२० ज्योतिष्टोमे पञ्चोऽग्नीषोमीयसयनीवान्बन्ध्याखयो विहिताः । तेषु यूपमेदो युक्तः । कुतः ?

अग्नीषोमीये प्रत्यङ्गवचनेन उपदेशादितरयोश्चैकस्याप्यसतिवेद्यादिति प्राप्ते भूमः—न तावदग्नीषोमीयपञ्चोः

कर्मणः काले यूपयोपपत्तिः, किन्तु ततः प्रागेव यूपोपपत्तिकालः । “वीक्षासु यूपे छिनत्ति । श्रौते वा राजनि”

(द्र. आपधौ १०-४-४१-४२, द्विष्टौ ७-३) इति तात्कालविधानात् । अत आधानवत् सर्वोपर्येवं संभवति ।

न्या-‘एकाले तस्यैकमायानं’ ‘तच्च द्वाभ्यामर्थेति तेषु’ ‘तेषु’ ‘अर्धसु’ ‘तदप्यस्ते’ ‘अथा’ ‘एकाले’ ‘उद्देशादिना’ ‘मिष्यन्ते’

२५ यूपः प्रत्यङ्गचोदकोक्तिभ्यां तत्र तत्र विनियुज्यते । तस्मान् तन्म्रेण यूपः संपादनीयः ॥

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“यूपैकादशिन्यां यूपानुवेर्भेदोऽथ तन्म्रता ।

सामीप्यभेदादायोऽन्यः सामीप्यं दृष्टिगे यतः” ॥ (जैम्या ११.२.९) इति ॥

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपानुतिः प्रतियुषं भिद्यते । कुतः ? “यूपस्यान्तिकेऽग्निं मयिरावा

३० यूपानुतिं शुद्धोति” (द्र. मंसं ३-९-९) इति छद्दिधानात्, सामीप्यानां ॥ भेदादिति प्राप्ते भूमः—

१६. क-तदन्तस्वात् ।

युगच्छेदनम्]

न तावद्वयन्तसामीप्ये संभवति यूपवाहप्रसङ्गात् । अतो यावता गन्धधानेन यथा वृद्धिमोचरा भवन्ति सावतो देशस्य समीपस्थमभ्युपेयम् । तथा सति देशैक्यसंभवाद्वाहुतेस्तन्मत्तः ॥

पष्ठस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं प्राप्नोतेत्योः ।

अमुख्यस्तक्षणवृषः खादिरस्तक्षणान् पुनः” ॥ (जैम्या १.३.१८) इति ॥ ५

यदा यूपार्थं खादिरमलज्वा कदरे तक्षणादिसंस्कृते सति पश्चात् मुख्यः खादिरो यदि पशुनियोजनात् प्रागेव लभ्यते तदा तक्षणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिः कदर एव प्राप्यः । असंस्कृतात् संस्कृतस्य प्रागस्तत्त्वात् इति चेत् । मैवम् । मुख्ये खादरे लब्धे पुनस्तक्षणादिसंस्कारः कर्तव्यः । तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभान् प्रतिनिधिः संस्कृतोऽपि परित्याज्यः ॥

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“पशो नियुक्ते खादिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ।

साद्गुणाय पुनः कार्यं मुख्यवृष्टिर्गुणाच्च हि” ॥ (जैम्या १.३.१९) इति ॥

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुनियुज्यते तत ऊर्ध्वं खादिरो यदि लभ्येत तदाऽपि पूर्वम्यायेन मुख्य-
लाभान् साद्गुणाय मुख्ये यूपे पुनर्नियोजनं कार्यमिति चेत् । मैवम् । गुणभूतो यूपः, पशुनियोजनं प्रधानं, न हि गुणानुसारेण प्रधानस्याऽऽवृत्तिर्भूयता । तस्मान्न नियोजनं पुनः कार्यम् ॥

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा तु किम् ।

आद्यो बहुगुणालोपाच्च मुख्यमायास्तु लोपनम्” ॥ (जैम्या १.३.२०) इति ॥

‘यदा अमुख्यः कदरः रूपलयात् तक्षणादिसंस्कारयोग्या, मुख्यस्तु खादिरः सूक्ष्मत्वादयोग्यस्तदा तक्षणादिबहुगुणलोपो ना भूदिति प्रतिनिधिरेवाऽऽदरणीय इति चेत् । मैवम् । मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य २०-
स्तोर्दुःशक्यत्वात् । तस्मात् कृतोऽपि मुख्य लोपोपादेयः ।

तत्रैवाऽन्यचिन्तितम्—

“नियोजनेऽप्ययोग्यमेतत् खादिरः किं तदा भवेत् ।

मुख्यत्वेन स एव स्यात् तत्रैवार्थेन हीतरः” ॥ (जैम्या १.३.२१) इति ॥

यदा इत्यन्तवृत्तारम्भात् तक्षणादिहितोऽपि खादिरो नियोजनेऽप्ययोग्यस्तदाऽपि मुख्यत्वात् खादिरः २५
यूपोपादेय इति चेत् । मैवम् । उपात्तस्य प्रयोजनाभावाच्चियोजनयोग्यः प्रतिनिधिरेव प्राप्यः ॥

अत्र नारित छन्दः ॥

इति श्रीमासायणाचार्यविरचिते माधवार्थे वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चमोऽध्याये तृतीयपत्रांशे पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा शुन्धतां लोकः पितृपदने

यवोऽसि यवयास्मद्देवो यवयारातीः पितृणां सदनमसि

पृथिव्यै । त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । दिवे । त्वा । शुन्धताम् । लोकः । पितृपदनं इति पितृ-
सदनः । यवः । असि । यवयं । अस्मत् । देवः । यवयं । अरातीः । पितृणाम् । सदनम् । असि ।

यूपं पराङ्गं प्रोक्षति—“पृथिव्यै त्वा” इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.१.११) ।
प्रोक्षामीति शेषः । पृथिव्यादीनां स्थित्यर्थं त्वां प्रोक्षामीति ॥

अवटेऽपोऽवनयति—“शुन्धताम्” इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.३.१) ॥

यवान् प्रस्कन्दयति—“यवोऽसि” इति ॥ व्याख्यातमेव (तैसं १.३.१) । “ऊर्वं
यवो यजमानेन यूपः संमितः” (तैसं ६.३.४) इत्यादि ज्ञाक्षणम् ॥

२० बर्हिर्हस्ते व्यतिपज्यावस्तृणाति—“पितृणाम्” इति ॥ व्याख्यातमेव (तैसं १.३.१) ।
“यद्बर्हिरनवस्तीर्यं मिनुयात् पितृदेवस्यो निखातः स्यात् । “बर्हिरवस्तीर्यं मिनोति” (तैसं ६.३.४) इति ज्ञाक्षणम् ॥

पञ्चमेऽनुवाके यूपच्छेदो वर्जितः । छिन्नस्य यूपस्य स्थापनं “षष्ठेऽनुवाके वर्ण्यते” ।

पृथिव्या इति ॥ कल्पः—“यूप एव प्रक्षालितः प्रपद्यः संपन्नचपलः प्रागवदादुपरोते ।

२५ समुत्तरेणाऽऽह्वनीयं तिष्ठन् पराङ्गं प्रोक्षति पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे येति” (बौधौ ४.४)
इति ॥ प्रोक्षामीति शेषः । चपाङ्गो यूपो प्रतिमुच्यमानः कटकः ॥ लोकत्रयाभिमानीदेवताप्रीत्यर्थं प्रोक्षण-
मिष्याद्—“पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेवाहैम्य एवेनं लोकेभ्यः प्रोक्षति” (तैसं ६.३.४)
इति ॥ नात्रौदुग्ययोः इवाग्रमारभ्याधोमुखं प्रोक्षणं किन्तु मूलमारभ्योर्ध्वमुखमिति विधत्ते—“पराङ्गं
प्रोक्षति पराङ्गं हि सुवर्गो लोकः” (तैसं ६.३.४) इति ॥

२६ शुन्धतामिति ॥ कल्पः—“अवटेऽपोऽवनयति शुन्धतां लोकः पितृपदनं इति । यवान्
प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयारमद्देवो यवयारातीरिति । बर्हिर्हस्ते व्यतिपज्यावस्तृणाति पितृणां सदनम-
सीति” (बौधौ ४.४) इति ॥ यूपस्थापनार्थो योऽवटस्त्वस्मिन् प्रोक्षणदेवे मनीयं यवान् प्रक्षिप्य
बर्हिर्मुत्तरेण प्रागग्रमधोमुदगप्रमित्येव व्यतिपज्य बर्हिरवस्तृणीयान् ॥ एवान्वयान् विधत्ते—“अरमिव वा
एतत् करोति यत् खनयतोऽव नयति क्षान्तेयं यवमतीरव नयत्यूर्ध्वं यवो यजमानेन यूपः संमितो यजमानेन

२५ यजमानस्तावतीमेवारिभन्मूर्ध्नि दधाति पितृणां सदनमसीति बर्हिरव स्तृणाति पितृदेवस्य ह्येतच्छिखारवं
यद्बर्हिरनवस्तीर्यं मिनुयात् पितृदेवस्यो निखातः स्याद्बर्हिरवस्तीर्यं मिनोरवस्यामेवेनं मिनोति” (तैसं
६.३.४) इति । यद्यप्यत्र यूपोऽवटखनने जाऽऽग्नात् तथाप्यौदुग्ययोः आग्नात् तस्येवान् यद्बर्हिर्नवस्तीर्यं
इत्यनुवृत्ते । तदनुवृत्तये समानविषयत्वं प्रत्यभिज्ञापयितुं तत्र विहितमप्यवनयनादिकं पुनरत्र
विधीयते ॥

३० १-१. मे—“बर्हिरवस्तीर्यं मिनोति” नास्ति ।

१-१. म२-षष्ठेऽभिधीयते । २. आ.ना.हा—“यूपप्रोक्षणम् । ३. आ.ना.हा—आग्नात् तस्येवान्” ।

क-आग्नात् तस्येवान् ।

यूपस्थापनम्]

स्वावेशोऽस्यग्रेणा नेतृणां वनस्पतिरधि त्वा स्थास्यति तस्य विच्चाद्-
स्वावेश इति म-आवेशः । असि । अग्रेणा इत्यग्रे-गाः । नेतृणाम् । वनस्पतिः ।
अधीति । त्वा । स्थास्यति । तस्य । विच्चात् ।

यूपशकलमवास्याति—‘स्वावेशः’ इति ॥ सुष्ठु आविश्यते स्थीयतेऽस्मिन्निति ‘स्वावेशः’ ।
अधिकरणे धम् (पा ३.३.१२१) । याथादिसूत्रेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । ५
यूपस्य सुखासनम् ‘असि’ इत्यर्थः । नेतारो यागस्य निर्वोदारः यूपशकलाः । “ छन्दस्युभयया ”
(पा ६.४.५) इति, “ नामि ” (पा ६.४.३) इति दीर्घाभावः । “ नामन्यतरस्याम् ”
(पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् । तेषां मध्ये ‘अग्रेणाः’ लमसि । अग्रे प्रपमं यूपान्
गच्छति परापततीत्यग्रेणाः । “ यः प्रथमः शकलः परापतेत् तमयां हरेत् ” (तैसं ६.३.३)
इति गृहीतत्वात् । यद्वा—नेतृणामग्रे गच्छतीत्यग्रेणाः, मुख्य इत्यर्थः । “ प्रथमपतितत्वादेव । १०
यद्वा—नेतृणां मध्ये अग्रे गच्छति यागसाधनत्वं, यूपदपि पूर्वमुपयुज्यमानत्वादवटप्रवेशेन ।
“ जनसनखनक्रमगमो विट् ” (पा ३.२.६७) इति विट्प्रत्ययः । “ विट्वनोरनुनासिक-
स्यात् ” (पा ६.४.४१) इत्यात्वम् । “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” (पा ६.३.१४)
इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । यद्वा—यूपस्य ये नेतारः परिकर्तारः
‘प्रथमशकलः, स्वरः, चपाळम्’ इति, तेषां मध्ये अग्रे प्रथमं यूपं गच्छतीति । किंच— १५
वनस्पतिविकारो यूपः । विकृतौ प्रकृतिशब्दः । पारस्केरप्रभृतित्वात् सुट् (पा ६.१.१५७) ।
“ उमे वनस्पत्यादिषु युगपत् ” (पा ६.२.१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्कृतिस्वरत्वम् ।
“ स त्वाम् ‘अधि’ स्थास्यति, त्वयि स्थास्यति, यूपस्यापि धारकोऽस्तिर्यपः ” । “ अधिर्शब्द-
स्थासां कर्म ” (पा १.४.४६) इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा । “ तस्य ‘विच्चात्’ तद्विजानीहि तं ते
महिमानमवगन्तुमर्हसीति । “ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ” (द्र. पाभा १.४.३२) इति संप्रदान- २०
त्वात् “ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ” (पा २.३.६२) इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । “ यूपशकलमवा-

स्वावेश इति ॥ कल्पः—“ यूपशकलमवास्याति स्वावेशोऽस्यग्रेणा नेतृणां वनस्पतिरधि १३
स्थास्यति तस्य विच्चादिति ” (बौध्मी ४.४) इति ॥ दोमन आवेशो यूपस्थितिलक्षणे यस्मिन्
प्रथमशकले स स्वावेशः । हे शकल, त्वं ‘स्वावेशः’ असि । यूपस्य प्रयो नेतारः प्रथमशकलः स्व-
क्षपालक्षेति । तेषां ‘नेतृणां’ मध्ये स्वम् ‘अग्रेणाः’ प्रथमभाषी । वनस्पतिरूपो यूपस्त्वामधिष्ठास्यति । “ तस्य २५
‘विच्चात्’ स यूपमुजानीहि ॥ विषये—“ यूपशकलमवास्याति स्वावेशोऽस्यग्रेणा नेतृणां वनस्पतिरधि १३
इति । यत् “ पूर्वोक्तम्—“ अधितेजोऽस्य विषयतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परा एतति ” इति शकले-
प्रक्षिप्ते सति तेन तेजसा सहितमेवैनं यूपं स्थापितवान् भवति ॥

२. तं. ति. ५१—प्रथमशकलः । ३-३. तं. ति. ५१—यूपस्य वा विकारोऽस्तीत्यर्थः ।

४. क. तं. म२—पूर्वोक्तम् ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु सुपिप्पलाम्यस्त्वौपधीभ्य

उदिवस् स्तभानान्तरिक्षं पूण पृथिवीमुपरेण दृष्ट

देवः । त्वा । सविता । मध्वा । अनक्तु । सुपिप्पलाम्य इति सु-पिप्पलाम्यः । त्वा । ओपधीभ्य
इत्योपधि-भ्यः । उदिति । दिवम् । स्तभान् । एति । अन्तरिक्षम् । पूण । पृथिवीम् । उपरेण । दृष्ट ।

- ५ स्पति सतेजसमेवेनं मिनोति " (तैसं ६.३.४) इति ब्राह्मणम् ॥ " स्वधितेर्दृक्षस्य विभ्यतः
प्रथमेन शकलेन सह तेजः परा पतति " (तैसं ६.३.३) इत्यादिब्राह्मणेन तस्य
तेजस्तत्पदशक्त्यव्यम् ॥

यूपस्याग्रमनक्ति—' देवस्त्वा ' इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.३.५) ॥

चपाळं प्रतिमुञ्चति—' सुपिप्पलाम्यः ' इति ॥ व्याख्यातमेव (तैसं १.२.२) ।

- १० शोभनफलानामोपधीनामर्थाय त्वां चपाळं यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः । " तस्माच्छीर्षित
ओपधयः फले गृह्णन्ति " (तैसं ६.३.४) इति ब्राह्मणम् ॥

यूपमुञ्चयति—' उदिवस् ' इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.३.१) । अतएव प्रदेश

उपरः । " मूलतोऽतष्टमुपरम् " (आपश्रौ ७.३.१) इति । उपरमते तद्वर्णमस्मिन्निति,

" उपसर्गं च संज्ञायाम् " (पा ३.२.९९) इति जनेर्विधीयमानो ङप्रत्ययः बहुलवचनाद्

- १५ (पा ३.१.८५) मेरपि भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा (पा ६.२.१३९)
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वात्वम् (पा ६.२.२) । व्युत्पत्त्यनवधारणाच्च नावगृह्यते । तेन ' पृथिवी
' इह दृष्टा कुरु ॥

देवस्येति ॥ कथं—' अथ 'ब्रह्म चपाळं यूपस्याग्रमनक्ति देवस्तथा सविता मध्वाऽन-
क्तिरिति " (यौश्रौ ४.४) इति ॥ ' मध्वा मधुरेण तेजोरूपेणाऽऽग्नेन ॥ तद्विद् दर्शयति—' देवस्तथा...

- २० सविता मध्वाऽनक्तिरत्याह तेजसेवेनमनक्ति " (ऐतरे ६.३.४) इति ॥

सुपिप्पलाम्य इति ॥ कथं—' अन्तरिक्षं बाह्यतश्च स्वर्ग्यतश्च हवसा चपाळं प्रतिमुञ्चति
सुपिप्पलाम्यस्त्वौपधीभ्य इति " (यौश्रौ ४.४) इति ॥ यूपस्याग्रभागः पूर्वम् " अचिच्छो रायः सुधीरः "

(तैसं १.३.५) इति मन्त्रेण शिक्षः । तेन निष्पादितश्चतुरङ्गलोच्छ्रितः सन्निद्रश्चपाळः । हे चपाळ, त्वां

यूपस्य प्रतिमुञ्चामि । किमर्थम् ? शोभनफलसंयुक्तौपधीभ्यम् ॥ विधत्ते—' सुपिप्पलाम्यस्त्वौपधीभ्य इति

- २५ चपाळं प्रति मुञ्चति तस्माच्छीर्षित ओपधयः फले गृह्णन्ति " (तैसं ६.३.४) इति । परमात् फलायंममे
चपाळः प्रतिमुपगन्तव्यमिच्छितस्यैव फलप्रदणम् ॥ विधत्ते—' अनक्ति तेजो वा साग्न्यं यजमानेनाग्निष्ठाऽग्निः
ममिता यदग्निष्ठाग्रमभिमनक्ति यजमानमेव तेजसाऽनक्तव्यान्तमनक्तव्यान्मेव यजमानं तेजसाऽनक्ति " (तैसं

६.३.४) इति । तज्ज्ञेन निष्पादितश्चपाळसु यूपानिपु मध्ये येयमाद्वनीवाग्निपनीये स्थिता साऽग्निष्ठा,
सामाग्येवानक्ति । उदिदमज्जनसमग्रकमिति बोधायनस्य मतम् । " अथ चुपेणाऽग्निष्ठाग्रमभिमनि धारयसाह

- ३० यूपपात्र्यमानावानुमृदीति " (यौश्रौ ४.४) एवेतावत् एवाभिधानम् । नापरस्तम्बस्य समन्त्रकतामाह—
" देवस्तथा सविता मध्वाऽनक्तिरिति सुवेण संततमाग्निश्चिन्तव्यमभिमनक्तोपराह " (आपश्रौ ७.१०.३)

यूपस्थापनम्]

ते ते धामान्युदमसी (१) गमध्वे गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमव भाति भूरैः ॥

ते । ते । धामानि । उदमसि (१) । गमध्वे ।

गावः । यत्र । भूरिशृङ्गा इति भूरि-शृङ्गाः । अयासः ॥

अत्र । अहं । तत् । उरुगायस्येत्युरु-गायस्य । विष्णोः ।

परमम् । पदम् । अवति । भाति । भूरैः ॥

यूपं वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां कल्पयति स्थापयति—‘ते ते धामानि’, ‘विष्णोः कर्माणि पश्यत’ इति ॥ तत्र प्रथमा चतुष्पदा त्रिष्टुप् । द्वितीया त्रिपदा गायत्री । ‘वैष्णव्यर्चा कल्पयति वैष्णवो वै देवतया’ (तैसं ६.३.४) इत्यादि ब्राह्मणम्, “द्वाभ्यां कल्पयति” (तैसं ६.३.४) इत्यादि च । वैष्णवत्वाद्यूपो विष्णुरूपेण स्तप्यते । ‘ते’ इति द्वितीयावबुधनस्य “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति शेषादेशः । प्रगृह्यत्वाभावो व्यत्ययेन, लिङ्गविभक्ति-व्यत्ययेन वा । हे विष्णो, तत्र तानि धामानि स्थानानि गमध्वे गन्तुं यजमानो गच्छेदिति यावत् । तुमर्षे अध्येन्मत्ययः (पा ३.४.९) । अध्येन्मत्ययस्य वा वर्णव्यत्ययेन एकारः । तत्र तानि धामानि गन्तुम् उदमसि उदमः कामयामहे । वृष्टिर्भजिष्यादिना (पा ६.१.१६) संप्रसारणम् । “इदन्तो मसि” (पा ७.१.४६), “अन्येषामपि दृश्यते” (पा ६.३.१३७) इति तस्य संहितायां दीर्घः । कानीत्याह—‘यत्र येषु धामसु गावः रमयः भूरिशृङ्गाः बहुधाः अयासः गमनशीलाः । एतेः पचाधच् (पा ३.१.१३४) । “आज्जसेरसुक्” (पा ७.१.५०) । यत्र बहुमुखा रमयो विसर्पन्तीति । यद्वा—यत्र गावो गन्तारो जनाः । “गमेडोः” (उ २.३.५) इति डोप्रत्ययः । भूरिशृङ्गाः महादीप्तयो भवन्तीति । दीप्ति-

इति । अवटे क्षिप्यमाणो मूलभाग उपरम् । मूलतोऽवटमुपरमिति ॥ विधत्ते—‘सर्वतः परि मृशत्यपरिवर्ग- २०. मेधास्मिन् तेजो वधाति’ (तैसं ६.३.४) इति । यजमाने कमध्यवयवमवर्त्तयित्वा तेजो वधाति ॥

उद्विमिति ॥ कवचः—“उद्विष्यत्वाश्चिद्वर स्तमानान्तरिक्षे वृण वृषिधीमुपरिण इहिति” (बौध् ४.४) इति ॥ वाक्यत्रयप्रयोजनमाह—“उद्विष्य स्तमानाऽन्तरिक्षे वृषेरपादैर्पा लोकानां विष्टयै” (तैसं ६.३.४) इति ॥

त इति ॥ बौधायनः—“अथैनं वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां कल्पयति ते ते धामानि, विष्णोः कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्याम् । स यत्राग्निष्टामभिमहावनीये* संपादयति तत्तृपद्व चयालं परेक्षयति तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवी च चक्षुरावतमिति” (बौध् ४.४) इति । आपस्तम्बः—“ते ते धामानि इत्यवटेऽवटधाति । विष्णोः कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्यामाहवनीयेनाग्निष्टा संमिनोति” (आपध् ७.१०.८-९) इति । आपो मन्त्र एवमानातः—“ते ते धामान्युदमसी गमध्वे गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमव भाति भूरैः” इति ॥ ‘ते तानि’ ते. ३० तत्र धामानि स्थानानि उदमसि कामयामहे गमध्वे गन्तुं, गावः गन्तारः भूरिशृङ्गाः बहुदीप्तयः

*[बौध् ४.४] आहवनीयेन ।] । *[बौध् ४.४] तदध्वनयः ।]

विष्णोः कर्माणि पश्यतु यतो ब्रतानि पश्यते । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यतु । यतः । ब्रतानि । पश्यते ॥ इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥

नामसु हि 'शृङ्गाणि' इत्याद्यान्ते (निषण्ड १.१७-११) पठ्यते । पुनश्च विशेष्यन्ते—

अयासः अनपायाः अप्रप्युताः । यातेरसुनि (उ ६३८) याः, नञ्बहुव्रीहौ "नञ्सुभ्याम्"

१ (पा ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धामानि पुनर्विशेष्यन्ते—^१अत्र ^२अह
अत्रैव । अहेत्यवधारणे । येष्वेव धामसु ^३उरुगायस्य, उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इत्युरुगायः ।
गायतेः कर्मणि घञ् । बाधादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६-२-१४४) । ^४भूरेः
महतो महाबलस्य ^५विष्णोः विश्वं व्याप्नुवतः । " विषेः किञ्च " (उ ३२६) इति नुप्रत्ययः,
तत्र हि निदिदि वर्तते । यत्त्वं महाबलो महात्मभिः स्तूपमानो विश्वं व्याप्नुवन्नभूः, " विचक्र-

२ माणलेधोरुगायः " (तैसं १-२-१३) इति मन्त्रप्रसिद्धः । सस्य तत्र तत्तादृशविक्रमकृत-
^६परमम् उत्तमं ^७पदं स्वरूपं तदप्येष्वेव धामसु ^८अत्र ^९भाति दीप्यते । तस्मात्तानि धामानि
गन्तुमुष्म इति । एवं प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । द्वितीयः तेशन्दोऽस्मिन् पक्षे युष्मदादेशः,
(पा ८-१-२२) । यद्वा—प्रोक्षन्त एषायम् । ते ते इति वीप्ता । तानि तानि धामानि
गन्तुमुष्मः । " नित्यवीप्सयोः " (पा ८-१-४) इति शेषप्रत्ययान्तस्य द्विवचनम् । " अनुदात्तं
३५ च " (पा ८-१-३) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ द्वितीया ॥ ^{१०}विष्णोः ^{११}कर्माणि चरितानि ^{१२}पश्यतु हे जनाः । कीदृशानीत्याह—
^{१३}यतः धैः । " इतराभ्योऽपि द्रव्यन्ते " (पा ५-३-१४) इति तृतीयान्तात् तसिः । ^{१४}ब्रतानि
युष्मदीयानि कर्माणि धैः कर्मभिः ^{१५}परपशे स्पृशति बन्धातीति वा युष्मासु । स्पश बाधनादौ
स्वरितेत् । " छन्दसि छङ्छङ्छिटः " (पा ३-४-६) इति लिट् । " शर्पशाः खयः शिष्यन्ते " (

२० (द्र. पा ७-४-६१) इति पकारशेषः । पुनश्च विशेष्यते—^{१६}इन्द्रस्य ^{१७}युज्यः योग्यः ^{१८}सखा ।
योगो युक् । सपदादिवात् युजेः क्प् (पा ३-३-१०८ वा ९) । युजि साधुयुज्यः । " तत्र

^{१९}अयासः अनपायाः ^{२०}अह एव ^{२१}उरुगायस्य महारमभिर्गीयमानस्य ^{२२}भूरेः महतः । हे युषामिमानि-
विष्णो, तत्र तानि स्थानानि गन्तुं कामयामहे । येन गन्तव्ये बहुवीत्यो पठ्यते " ^{२३}अ कदाचिदवयन्ति",
एष्वेव स्थानेषु महारमभिर्गीयमानस्य महतः ^{२४}विष्णोः तत् ^{२५}परमं ^{२६}पदम् ^{२७}अत्र ^{२८}भाति । तादृशस्थान-
२५ प्राप्तिहेतवे कर्मणे युषोऽस्मिन्नवते विष्ठतु ॥ विधत्ते—^{२९}वैष्णव्यर्चा कल्पयति वैष्णवे वै देवतया यूपः
स्वयैर्वनं देवतया कल्पयति " (तैसं ६-३-४) इति ॥ " ते ते धामानि " इत्यसौ वैष्णवी । कल्पयति उच्छ्रयेत् ॥

विष्णोरिति ॥ मन्त्रान्तरं त्वेवमागताम्—^{३०}विष्णोः कर्मणि पश्यतु यतो ब्रतानि पश्यते ।
^{३१}इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ इति । हे जनाः, ^{३२}विष्णोः ^{३३}कर्माणि स्पष्टित्यतिशेहारचरितानि ^{३४}पश्यतु, ^{३५}यतः
धैः कर्मभिः ^{३६}ब्रतानि मवदीयलौकिकवैदिककर्माणि ^{३७}परपशे स्पृशन्निर्मितवान् स विष्णुः ^{३८}इन्द्रस्य

३० ^{३९}युज्यः योग्यः ^{४०}सखा ॥

४. ति-तत्तादृशकम् । ५. धै-स्वरूपम् नास्ति ।

६-६. ना.हा-तेषु विचिर्शयति ।

यूपस्थापनम्]

तद्विष्णोः परमं पदम् सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरातेतम् ॥

ब्रह्मवर्निं त्वा क्षत्रवर्निं सुप्रजावर्निं रायस्पोषवर्निं पर्युहामि

ब्रह्म दृष्ट्व क्षत्रं दृष्ट्व प्रजां दृष्ट्व रायस्पोषं (२) दृष्ट्व

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ॥

दिवि । इव । चक्षुः । आतेत-मित्या-ततम् ॥

ब्रह्मवर्निमिति ब्रह्म-वर्निम् । त्वा । क्षत्रवर्निमिति क्षत्र-वर्निम् । सुप्रजावर्निमिति
सुप्रजा-वर्निम् । रायस्पोषवर्निमिति रायस्पोष-वर्निम् । परीति । ऊहामि । ब्रह्म । दृष्ट्व ।
क्षत्रम् । दृष्ट्व । प्रजामिति प्र-जाम् । दृष्ट्व । रायः । पोषम् (२) । दृष्ट्व ।

साधुः " (पा ४.४.९८) इति यत् । " यतोऽनात्रः " (पा ६.१.२.१३) इत्याद्युदात्त-
त्वम् । यद्वा—यज्ञानां यजः योगिनः । " सत्सु द्विषं " (पा ३.२.६१) इत्यादिना किपू । २०
तत्र भवः । दिगादिर्द्रष्टव्यः (पा ४.३.५४) । तादृशस्यास्य तादृशानि कर्माणि पश्यतेति ॥

चपाळमाक्षते— तद्विष्णोः । इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ ' विष्णोः परमं पदमवभाति
भूरेः ' इति यत् पूर्वोक्तं । ' तत् एव हि ' विष्णोः ' परमं ' पदं ' सदा सर्वदा ' सूरयः मेधाविनः
पश्यन्ति इति । कीदृशम् ? ' दिवि ' चक्षुः ' इव ' आतेतम् । सर्वेषां चक्षुःस्थानीयं सूर्यमण्डल-
मिह चक्षुरुच्यते । आतेतं समताद्विस्तारितप्रकाशं सर्वत्र प्रकाशकत्वात् । " गतिरनतरः " १५
(पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सूर्यमण्डलमिव यदात्मप्रकाशस्वरूपं तत्सूरयः
सदा ह्रदि पश्यन्ति । तस्मात् त्वमपि विष्णोः परमपदस्थानीयं चपाळं पश्येति ॥

तद्विष्णोरिति ॥ ' तद्विष्णोः ' इति मन्त्रस्यायमर्थः— ' सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारंगताः
' विष्णोः तत् ' परमं ' पदं स्वस्वम् ' सदा ' पश्यन्ति । कीदृशम् ? ' दिव्याकशे निरावरणे प्रसृते ' चक्षुरिव
' आतेतं ' व्याप्तम् । तादृशस्य विष्णोरनुग्रहद्विग्वद्वयं यूपस्याभिष्टोमभिमन्त्राद्वनीयेन संमितां स्थापयामी-
त्यर्थः ॥ अस्मिन् स्थापने ' विष्णोः कर्माणि ' । ' तद्विष्णोः ' इति मन्त्रद्वयं विनियुक्ते— " द्वाभ्यां कल्पयति
द्विपाद्यजमानः प्रतिद्विषं " (तैस ६.३.४) इति ॥ ' ते ते धामाणि ' इत्यादीनां त्रयाणां मन्त्राणां
पद्यानां जपेक्षितः ॥ अंशिष्टाभिरुत्थापने ' पूर्वपक्षं दर्शयति— " यं कामयेत तेजसेनं देवताभिरिन्द्रियेण
समर्धेयमित्यादिषां तस्याभिमन्त्राद्वनीयादित्यं वेदं वाऽति भावयेत् तेजसेनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयति " २०
(तैस ६.३.४) इति । तक्षणेनोत्थापयामासुः त्रिषु कौचिद्विभिमयमिष्टेति प्रशर्ता कुर्वेत् । ताम्बि २५
यूपस्य पश्चिमभागे स्थितमाहवनीयमविलङ्घ्य दक्षिणत उत्तरतो वा नावयेत् प्रापयेत् । तथा
सति तेजभाद्रिभिर्यर्धयति नियोजयति ॥ सिद्धान्तं दर्शयति— " यं कामयेत तेजसेनं देवताभिरिन्द्रियेण
समर्धेयमित्यादिषां तस्याभिमन्त्राद्वनीयेन संमितायात् तेजसेनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयति " (तैस ६-
३.४) इति । संमितायात् संमुखोत्थापयेत् ॥

ब्रह्मवर्निमिति ॥ कथम्— " अथैनं प्रदक्षिणं ' पुरीषेण पर्युहति ब्रह्मवर्निं त्वा क्षत्रवर्निं २०
सुप्रजावर्निं रायस्पोषवर्निं पर्युहामीति । मैत्रावरुणदण्डेन सप्तद्विषं ब्रह्म दृष्ट्व क्षत्रं दृष्ट्व प्रजां दृष्ट्व

७. तं-पक्षम् । ८. आ.इ.फ.पां— ' पुरीषेण ' नास्ति ।

परिवीरसि परि त्वा देवीर्विशो व्ययन्तां परीम९ रायस्योपो यजमानं मनुष्यां
परिवीरिति परि-वीः । असि । परीति । त्वा । देवीः । विशः । व्ययन्ताम् । परीति । इमम् ।

रायः । पोपः । यजमानम् । मनुष्याः ।

प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यहति—“ ब्रह्मवनिम् ” इति ॥ व्याख्यातम् (तसं १.३.१) ॥

मैत्रावरुणदण्डेन संहन्ति—“ ब्रह्म दृह ” इति ॥ व्याख्यातमेव (तसं १.३.१) ॥

रक्षनयाः त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययति—“ परिवीरसि ” इति ॥ “ परिवीर्यत इति ” परिवीः ।

“ अन्येभ्योऽपि हृष्यते ” (पा ३.२.१७८) इति कर्मणि क्तिप् । यजादित्वात् संप्रसारणम्

(पा ६.१.१५) । “ हलः ” (पा ६.४.२) इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्यत्वम् (पा

६.२.१३९) । परितो रक्षनया वेष्टनीयोऽसि । हे यूप, अतस्त्वां देवीः दैव्यः विशः देवानां

१० स्वभूताः प्रजाः मरुतादयः, “ मरुतो वै देवानां विशः ” (तसं २.२.५) इति । “ देवाद्यजां ”

(पा ४.१.८५ वा ३) इति देवशब्दादब् । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति

पूर्वस्यणदीर्घत्वम् । “ परि व्ययन्तां सर्वतोऽनया वेष्टयन्तु ॥ ” इमं च यजमानं रायो धनस्य

पोपः मनुष्याः च परि वेष्टयन्तु । आद्यः “ प्रजानामुपजीव्यश्च भवत्वित्यर्थः ” । “ कळिदम् ”

(पा ६.१.१७१) इत्यादिना रक्षन्दात् पष्ठपा उदाचम्बु । “ पष्ठपाः पतिपुत्र ” (पा

१५ ८.३.५३) इति विसर्जनीयस्य सचम् । “ अदुपदेशात् ” (पा ६.१.१८६) इति

छसाविधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण यजमानशब्द आद्युदात्तः । “ ऊर्वे रक्षना ” (तसं ६.३.१)

इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

रायस्योपं हृष्येति ” (वीथी ४.४) इति ॥ मन्त्रयोः स्पर्शार्थं दृशेयम्—“ मन्त्रवर्ते रा क्षत्रजि-
मियाह यपायजुरेवंतु ” (तसं ६.३.४) इति ॥

२० परिवीरिति ॥ कल्पः—“ त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययति परिवीरसि परि त्वा देवीर्विशो व्ययन्तां
परीम९ रायस्योपो यजमानं मनुष्या इति ” (वीथी ४.४) इति ॥ यूप, स्वं परिवीः असि । परितो
रक्षनया वीतो वेष्टितोऽसि । देवीः विशः देवसेवन्धिभ्यः प्रजा मरुदगणादयस्त्वां परितः व्ययन्तां
वेष्टयन्तु । कळिदम् यजमानं अनपुत्रनृत्यादिमनुष्याश्च परिव्ययन्तु ॥

अन्तरिक्षस्येति ॥ कल्पः—“ स्वस्मादायान्तरिक्षस्य रं सातावकगृहमीत्युत्तराणिष्टी

२५ मेभ्यमे रक्षानां गुणेष्वगृह्णीति ” (वीथी ४.२.९) इति ॥ हे स्वरो, स्वामन्तरिक्षलोकां यजमानं
रक्षानां गुणैः सानौ पाशेष्वगृह्णी करोमि । मन्त्रवोरर्थं उपेक्षितः ॥ विधत्ते—“ परि व्ययन्तु रं रक्षना
यजमानेन यूपः संमितो यजमानमेवोर्जा समर्चयति ” (तसं ६.३.४) इति ॥ ओपधिविशोपेदेर्मन्त्रव-
रान् रक्षानां ऊर्ध्वपरम् । तया यूपस्य संख्ये सति यूपप्रमाणेन यजमानं एवाग्नेन समृद्धो भवति ।

६-६. तै.ति.३-प्रजानामुपास्य इत्यर्थः ।

३६ १. आ.३.पां.१-“ किं नास्ति । २०. इ.उ. ना.पा.भां.हा-व्ययन्तु । २१. ना.हा-
“ वेष्टयन्तु ” नास्ति । २२. म२-यनपुतिपुत्र ।

यूपस्थापनम्]

अन्तरिक्षस्य त्वा सानावर्धं गूहामि ॥ ६ ॥

[उद्मसी पोपमेकान्विश्रतिश्च]

अन्तरिक्षस्य । त्वा । सानौ । अवेति । गूहामि ॥ ६ ॥

[मैत्रं १-२-१४; कासं ३-३; कपिसं २-१०; वारं ६-१-६]

मय्यमे रक्षनागुणे स्वरुमवगूहति— 'अन्तरिक्षस्य त्वा' इति ॥ मय्यमत्वसाधर्म्यात्
अन्तरिक्षस्थानीयस्य मय्यमस्य रक्षनागुणस्य स्थाने त्वाम् अव गूहामि सुगुप्तं स्थापयामि । हे
स्वरो । कीदृशे स्थाने ? सानौ समुज्जते स्वस्थानत्वादेव समुच्छ्रिते । यद्वा—सननीयः सानुः
मय्यमेन गुणेन संभक्ते प्रदेशे । "दूस्निजनि" (उ ३१) इत्यादिना सनो भुगुप्तप्रत्ययः ।
"ऊदुपधाया गोहः" (पा ६-४-८९) इत्युकारः ॥

॥ इति तृतीये पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

रक्षनाया मय्यमगुणस्य येषां विषये— 'नाभिदग्ने परि व्ययति नाभिदग्ने एवास्मा ऊर्जं दधाति
तस्माद्नाभिदग्ने ऊर्जा भुजते' (तैत्ति ६-३-४) इति । अस्मा अस्य यजमानस्य नाभिदग्ने उदर ऊर्जं
स्थापयति । ततः सर्वे तत्रोर्जा भुजते, शुक्तामूर्जं धारयन्ति ॥ नाभिदग्नेप्रसंसार्य निर्वधं पक्षमुपपन्नस्यति—
"ये कामयेतोर्जं व्यर्धेयमिरयुर्ध्वा वा तस्यावाचीं वाऽवोहेदूर्ध्वेन व्यर्धयति" (तैत्ति ६-३-४) इति ॥
उदरसदृशाद्नाभिदग्नादूर्ध्वमधो वा रक्षनावेष्टने यजमानमवेन व्यर्धयति विषोऽयति ॥ कामनाभेदेन
देशविशेषं विधत्ते— "यदि कामयेत वर्धुः पञ्चम्यः स्वादित्यवाचीमवोहेदूर्ध्वेन निर्वधति यदि कामयेता-
वर्धुः स्वादित्युवाचीमुद्वेष्ट दृष्टिमेवोद्यच्छति" (तैत्ति ६-३-४) इति । नाभिदग्नेदेशादवाचीनमधोदेशे
बद्धा पुनरप्यवोहेदवर्धयति तेन दृष्टिं निर्वधति स्थग्भावेन प्रवर्तयति । ऊर्ध्वप्रदेशे बद्धा पुनरप्युद्वेष्टदुरर्ध्वेन
तेन दृष्टिमुद्यच्छति ऊर्ध्वं प्रवर्तयति निवारयतीत्यर्थः ॥ यूपं सर्वदेवताप्रीतिहेतुतया स्तौति— "पितॄणां निष्ठायां
मनुष्याणामूर्ध्वं निष्ठातादा रक्षनाया ओपपीना रक्षना विशेषां देवानामूर्ध्वं रक्षनाया आ चषाला-
दिन्द्रस्य चषालं साध्यानामतिरिक्तं स वा एव सर्वदेवतयो बह्व्यो बह्व्यं मितोति सर्वा एव देवताः
प्रीणाति" (तैत्ति ६-३-४) इति । निष्ठातमुपां पितॄणां प्रियं, निष्ठातरक्षनादेशयोर्मध्यं मनुष्याणां,
रक्षनादेश ओपपीनां, तद्देशचषालयोर्मध्यं विशेषां देवानां, चषालदेशे इन्द्रस्य, अतिरिक्तं तु साध्यानाम् ।
तच्च सूत्रे दर्शितम्— "यावदुत्तममहुत्तिकाणं तावदूर्ध्वं चषालाद्यूपस्यातिरिक्तं महुत्तं महुत्तं वा"
(आपश्चौ ७-३-६ आशौ ७-२-११) इति । पुनरपि स्वर्गलोकावगतिहेतुतया यूपं स्तौति । "यज्ञेन वै
देवाः सुवर्गं लोकमायन् सेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽग्न्यामविप्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन्

७. तंति-तस्य स्थानत्वाद् ।

१३. आ.क.ना.हा—'व्यर्धयति' नास्ति ।

[यूपस्थापनम्]

- तमूपयो यूपेनैवानु प्राज्ञानम् तमूपस्य यूपत्वं यस्यैव मिनोति मुक्तस्य लोकस्य प्रज्ञातैव”
(तैत्ति १.३.४) इति । देवाः पुरा फडावधिषष्ठं कृत्य तेन यज्ञेन स्वयं गच्छन्तो मनुष्या अण्यस्मानन्वाग-
त्यास्मत्सदृशास्ते भविष्यन्तीति मत्वा यूपेन मनुष्यान् योपयित्वा स्वयमेव स्वर्गं गताः । यूपः सर्वदेवस्य
इत्यज्ञात्वा फाद्यमाश्रुष इति बुद्धिर्माहः । कययस्तु यूपमाहंग्रन्थस्यातीन्द्रियस्यापि दृष्टारत्वेनैव विदित-
१ तत्वेन यूपेन देवानानु तं स्वयं प्रज्ञातवन्तः । तत्तत्तान्मनुष्यमोहनहेतुत्वाद्यूपस्य “यूपनाम संपद्यन् ।
“युप विमोहने” इत्यस्मादातोर्थपक्षस्यो निष्पन्नः । एवं च सति विदितमाहात्म्यस्य “यूपस्य
स्थापनेन स्वयं प्रज्ञापते ॥ आहवनीयात् “पूर्वदेशे यूपस्थापनाय विधेते—“पुरस्तात् मिनोति पुरस्तादि
यज्ञस्य प्रज्ञायते प्रज्ञातर हि तद्यदतिपत्र आहुतिर्दं कार्यमासीदिति” (तैत्ति १.३.४) इति । अत्र
सूत्रम्—“अग्नेयाऽऽहवनीये यूपार्यते” परिहितस्यार्थमन्वेषार्थं बहिर्विदि” (भाष्यो ७.१.६) इति ।
२ विधियावये पुरस्ताच्छब्दः पूर्वदेवावाची, अर्थवादे तु पूर्वकालवाची । यज्ञस्य संयन्धि यत्कर्तव्यमह्मगतं
तत्सर्वमनुष्ठानात् पूर्वमेव प्रज्ञायते । तथाच “प्राज्ञणान्तरम्—“आ यनुर्पात् कर्मणोऽभिसारीक्षेतेदं
करिष्यामीदं करिष्यामि” (ऋ. भाष्यो १.२.११ आधौ १.३.४) इति । यत्तु पूर्वं न ज्ञातं तत्
पश्चाद्बुद्धमपि सदृशातमेव यस्माद्धोके विस्मरणेनान्यथाकरणेन वा कस्मिंश्चिदनुष्ठेयेऽतिपत्रे विनष्टे वा सति
पश्चात्किञ्चन आहुतिर्दं गमनादिकमध्ययनार्थदकं तस्मिन्नेव दिने कार्यमासीत्, “न च अस्माभिस्तदानीं
३ प्रज्ञातमिति । तस्मात् पूर्वकालस्य प्रज्ञानाहंत्वेन प्रज्ञास्तत्वात् पूर्वदेशोऽपि पूर्वत्वसाम्येन प्रज्ञातः ॥ अथ
यदुक्तं चणालावधिरित्येतं साध्यानामिति तत्समर्प्यते—“साध्या वै देवा यज्ञमयमन्यन्त तात्
यज्ञो नास्तृशत् तान् यज्ञस्यतिरिक्तमासीत्तदस्तृशत्तिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यवगनावर्तिनं मथिरवा
प्रहस्तिरिक्तमेतद्यूपस्य अवर्ष्य चणालात् तेषां तद्भागधेयं सानेव तेन ग्रीणाति” (तैत्ति १.३.४) इति ।
साध्यानाम् देवाः पुरा यज्ञं कृत्वा यज्ञभागमतिरिक्तं यथाधिको भागोऽस्माकमस्ति त्वमन्यन्त । “तानधिकं
४ लिप्समानान् यज्ञो नास्तृशत्” तर्हि किमस्तृशत् ? यज्ञस्यातिरिक्तमिहासीत् तत् तानस्तृशत् ।
किमतिरिक्तम् ? यदग्न्याग्निं भयित्वा प्रहरणमस्ति तदन्यथेऽभावादिहातिरिक्तम् । यदि चणालादूर्ध्वं
यूपान्नं तदपि यज्ञमानपरिमाणान्नाधिकत्वादतिरिक्तम् । तदुभयं साध्यानां ग्रीतिहेतुः । यूपप्रसङ्गात्
एककाले स्वहोमं विधेते—“देवा वै सःस्थिते सोमे प्र सुहोऽहरन् प्र यूपं तेऽमन्यन्त यज्ञोदासं वा
इदं कुर्म इति ते प्रस्तारं कुर्वा निष्कयणमपश्यन् त्वरं यूपस्य त्वरस्थिते सोमे प्र प्रस्तारं इति सुहोति
५ १४. आ—यूपत्वं यूपनाम । १५. तं. म२—यूपस्थापनेन; इ. उ. क. ना. आ—यूपस्थानेन । - १६. आ,
इ. पा. हा—पूर्वदेशो । १७. क—स्नत्त्वर्थः । १८. आ. ना. हा—प्राज्ञणान्तरे । १९. क. तं. म२—न ॥ ना—न वा ।
२०. आ. ना. हा—अथ” नास्ति । २१-२२. तं. म२—तानधिकं लिप्समानान् यज्ञः कृत्वा यज्ञभागो नास्तृशत्
नातर्पयत् यज्ञस्यातिरिक्तमिहासीत् तानस्तृशत् अतर्पयत् । किं तुदतिरिक्तम् ? मयितस्थानेः पूर्वान्नो प्रहरणं
यदास्ति (स्ति !) तदन्यथेऽभावादिहातिरिक्तम् ; हा—तान् यज्ञो नास्तृशत् । तर्हि—किमस्तृशत् ? एतद्यज्ञस्याति-
३ रिक्तं तत् यदग्न्याग्निं भयित्वा प्रहरणं यदास्ति तदन्यथेऽभावादिहातिरिक्तम् ; क—तानधिकलिप्समानान्
यज्ञो नास्तृशत् । तर्हि किमस्तृशत् ? एतत् यज्ञस्यातिरिक्तमिहासीत् तत् तानस्तृशत् । किमतिरिक्तम् ?
यदग्न्याग्निं भयित्वा प्रहरणमस्ति तदन्यथेऽभावादिहातिरिक्तम् । २२. आ—एतदपि ।

यूपस्थापनम्]

स्वस्मयज्ञवेशासाय" (तैसं ६.३.४) इति । पुरा देवाः सप्तासि "सोमयागे सुबो यूपं चाग्नौ प्राहरन् १४-अग्नौ प्रहृतुं" संकल्पितवन्तः । ततो यज्ञिनासो मा भूदिति विचार्य प्रस्तरेण सुचः स्वरणा यूपं च निष्क्रीतवन्तः । तस्मात् सोमसमाप्तौ प्रस्तरमग्नौ प्रहरेत् । स्वहं च जुहुयात् । स्वरयूपतक्षणे १५ प्रथम-
शकलः । तथा च सूत्रम्—"अवतक्षणाणां स्वस्मधिमन्यनशकलम्" (द्र. आपग्नौ ७.३.३) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

॥ यूपपट्कं पुरेवात्र स्वावे प्रथमपातितम् ।

शकलं चावटे क्षिप्यवा देवोऽग्निष्ठाधिकाज्जनम् ॥ १ ॥

सुप्यारोपश्चापान्ने सुहि यूपं समुच्छयेत् ।

ते तेऽवटे क्षिपेद्विष्णोर्हार्त्वा यूपस्य कल्पनम् ॥ २ ॥

प्राहृद्वयं गतो १६ यूपो रज्ज्वा संपेष्टनं परि ।

अतः स्वहं तत्र गृहेदिति सप्तदशेरिताः १७ ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

॥ अन्तर्बेदि मिनोर्यथं पूषाहसुत इत्येव ।

देशं पूषाहभाषेन वेदिभागोऽत्र प्योद्यते ॥

यद्विष्वदधर्मस्येतद्वाक्यं भिद्येत यद्विष्णौ ।

मीयमानस्य यूपस्य तावान् देशोऽत्र लक्ष्यते ॥

(जैन्वा ३.७.११-१२) ॥

अग्नौयोमीये पत्नौ 'यूपं मिनोति' इति प्रकृत्य श्रूयते—"अर्धमन्तर्बेदि मिनोर्यथं यद्वि-
ष्वेदि" (मैसं ३.१.४) इति ॥ यूपं स्थापयितुं कियद्विस्तारवानवटोऽपेक्षित इति जुमुसामां
१८ तद्विष्णोर्वायैतन्मूलस्य र्थाव्ययमङ्गुल्यादिभिर्मातन्यम् । तस्य च मीयमानस्य वेद्यमन्तरभारोऽङ्गत्वेन २०
विधीयत इति चेत् । मैवम् । यथा संस्कृतो वेद्यमन्तर भागः 'अर्धमन्तर्बेदि' इत्यनेन वाक्येन विधीयते
तद्वदसंस्कृतो वेदिबहिर्भागोऽपि 'अर्धं यद्विष्वेदि' इत्यनेन वाक्येन विधातव्यः । ततो वाक्यं भिद्येत ।
यदा तु वेदेरभ्यन्तरबाह्यभागव्यामुपलक्षितः अतंसंस्कृतो १९ लौकिको देशो मीयमानयूपोचितो विधीयते
तदा नास्ति वाक्यभेदः । तस्माद्वैलौकिकदेश एवाऽत्र यूपारत्वेन विधीयते न तु संस्कृतवेदिभागः ॥

अथ छन्दः ॥ 'ते ते धामानि' इति त्रिष्टुप् । 'विष्णोः कर्माणि', 'तद्विष्णोः' इत्युभे २५

गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवज्रवेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ १ ॥

२३. आ.ना.हा-सोमये । २४-२४. तं म२-प्रक्षेप्यम् । २५. इ.उ.तं.पा.भा-स्वर्तक्षणे ।

२६. आ.इ.हा-गतम् । २७. तं-तन्निर्वर्तनाय यूपमूलस्य । २८. इ.उ.ना.पा.भा.हा-'असंस्कृतः' ३०

नास्ति ।

इमे त्वोपवीरस्युपो देवान् देवीर्विशः प्रागुर्वहीरुशिजो बृहस्पते धारया वसूनि
हव्या ते स्वदन्तां देवं त्वष्टर्षु रण रेवती रमध्व-

इमे । स्वा । उपवीरित्युप-वीः । अस्ति । उपो इति । देवान् । देवीः ।

विशः । प्रेति । अगुः । वहीः । उशिजः । बृहस्पते । धारय । वसूनि ।

हव्या । ते । स्वदन्ताम् । देवं । त्वष्टः । वसु । रण । रेवती । रमध्वम् ।

५ बर्हिषी आदत्ते—'इमे स्वा' इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.१.१) । इह तु पशु-
लक्षणमत्रम् । तदर्थं तदुपाकरणार्थं त्वामादद इति शेषः । जातावेकवचनम् (पा १.२.५८) ।
"इमे त्वेति बर्हिषादत्ते" (तैसं ६.३.६) इति ब्राह्मणम् ॥

पशुमुपाकरोति—'उपवीः' इति ॥ उपर्वायते 'उपसंगम्यते' उपाक्रियत इति उपवीः ।

१० वेतेः किप् (पा ३.२.७६) । हे पशो, देवेभ्यस्त्वमुपाकृतः 'असि इत्यर्थः । "उप
होनानाकरोति" (तैसं ६.३.६) इति च ब्राह्मणम् । "तत्र हि देवानां समीपे आभिमुख्ये-
नान् पशून् करोति । जातावेकवचने बहुवचनम्" (पा १.२.५८) । तस्मात् त्वदीया
अवयवा अवदानभावमापन्नाः 'देवान् अग्नीषोमादीन् उप-प्रागुः उपप्रयन्तु प्रकर्षेणोरगच्छन्तु ।
'उपो इति निपातसमुदाय उपशब्दस्यापि वर्तते । "छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः" (पा ३.४.६)
इति लुङ् । "इणो गा लुङि" (पा २.४.४५) इति गादेशः । "गातिस्था" (पा
२.४.७७) इत्यादिना सिचो लुक् । कर्षभूता इत्याह—'देवीः विशः देवानामिमा देव्यः ।

पशुमुपाकरोति—'उपवीः' इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.१.१) । इह तु पशु-
लक्षणमत्रम् । तदर्थं तदुपाकरणार्थं त्वामादद इति शेषः । जातावेकवचनम् (पा १.२.५८) ।

२० इप इति ॥ बौधायनः—'अथैतं' पशुं पशुलक्षणमन्तरेण चारवालोकरौ प्रपाद्याप्रेण यं
पुरस्तात् प्रयद्मुखमुपस्थापयति । तन्निने रयेति बर्हिषी व्याख्यापकरोति उपवीरस्युपो देवान् देवीर्विशः
प्रागुर्वहीरुशिजो बृहस्पते धारया वसूनि हव्या ते स्वदन्तां देवं त्वष्टर्षु रण रेवती रमध्वमिति"
(बौधो ४.५) इति ॥ पशुलुङि स्नापितम् । आपस्तम्बः—"इमे स्वेति बर्हिषी आदत्त उपवीरसीति
लक्षणात्तम्... बर्हिषी लक्षणात्तम् ध पुरस्तात् प्रयज्यं पशुमुपाकरोति । उपो देवान् देवीर्विश इति"
(आपश्चो ७.२.५-५) इति ॥ हे बर्हिः, 'इमे पशुलक्षणाय देववाय इत्यमागाय त्वामाददे । बर्हिषिति
जातावेकवचनम् । उपाकृत्य वेति गच्छतिस्त्वुपवीः । हे लक्षणात्ते, स्वम् 'उपवीः' अस्ति । 'उपो समीपे
'प्रागुः प्राप्ताः । के ? उपाक्रियमाणपशुसंयन्निहृददाययवा इत्यर्थालम्भ्यते । कम् प्राप्ताः ? 'देवान्
अग्नीषोमादीन् 'देवीः विशः तदेवसंयन्निघनीः प्रशश्र । किंच 'वहीः यागनिर्वाहकान् 'उशिजः शेष-
भक्षणकामान् प्राप्ताः । हे बृहस्पते, 'वसूनि हृदयादिद्रव्याणि 'धारय पोषय । हे पशो, 'ते त्वदीयानि
हव्यानि 'स्वदन्तां स्वादूनि भवन्तु । हे देव त्वष्ट्रनामक, 'वसु पशुद्रव्यं 'रण रमणीयं कुरु । हे
३० 'रेवतीः क्षीरादिघनवन्तः हे पशवः, 'रमध्वं यजमानगृहे क्रीडध्वम् ॥

१. तै.ति.—'मुपवीतः । २-२. तै.ति. ११—उपशब्दस्य मागे लक्षणादिना कर्मप्रवचनीयत्वम् । आ७
आभिमुख्ये । अस्मादेवम् ।

१. आ.तै.ना—अथेवम् । २. आ.पा.हा—मुखं स्थापयति । ३. आ.म२—स्नपितम् । ४. इ.उ.
ना.पा.भा.हा—त्वर्षात्तन्मन्त्रे; तं.म२—इत्यर्थः लभ्यते ।

पशोरुपाकरणम्]

“ देवाध्वजौ ” (पा ४.१.८५ वा ३) इत्यत्र । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । विशः प्रजाः दैव्यः प्रजां भूत्वा देवानुपगच्छन्वित्यर्थः । “ देवाहोता विशः सतीर्देवानुपयन्ति ” (तैसं ६.३.६) इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—दैवीर्विशः इति द्वितीया, देवान् दैवीश्च विशः उपगच्छन्तु । किञ्च—वह्नीः उशिजः यज्ञस्य घोढारः ऋत्विजो वह्नयः । “ वहिश्श्रियुदुग्धा ” (उ ४.९.१) इत्यादिना वहेर्निप्रत्ययः । निदिति हि तत्रोच्यते । ५
 “ तस्माच्छसो नः ” (पा ६.१.१०३) इति नत्वं न कृत्यते “ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते ” । (परिभाषेन्दुशेखर ३५; द्र. पामा १.४.९) इति । उशिजः कामनायन्तः भक्षणरुचयः । यद्वा—कमनीयाः स्पृहणीया इत्यर्थः । शेषभक्षणादिना तानप्युपगच्छन्तु । “ ऋत्विजो वै वह्नयः उशिजः ” (तैसं ६.३.६) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ वशोः किञ्च ” (उ २.२९) इति षष्ठेरजिप्रत्ययः । अतः परं विगड्केपदा । हे वृहस्पते, त्वमपि १०
 वसूनि धनानि पशुलक्षणानि यजमानार्थं धारय । “ ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशून्वरुन्धे ” (तैसं ६.३.६) इति ब्राह्मणम् ॥ यद्वा—ब्रह्मा वृहस्पतिः । हे ब्रह्मन्, अवदानलक्षणानि वसूनि धनानि धारय अवधारयेत्यर्थः । ब्रह्मा हि कर्मणामप्यक्षः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् धारयेति न निहन्यते (पा ८.१.७२) । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६.३.१३७) इति संहितायां दीर्घत्वम् । हे पशो, ते त्वं हव्या हव्यान्यवदान- १५
 लक्षणानि । “ श्वेच्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.१.७०) इति छुक् । “ स्वदन्तां स्वादूनि भयन्तु । पद आस्मादने अमुदात्ते भौवादिकः । देव त्वष्टः । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् द्वितीयं निहन्यते । त्वमपि क्षीरादीनां सर्वेषां वासहेतुं पशुलक्षणं धनं रथ्य रम्य सर्वेषां स्पृहणीयरूपं कुरु । “ त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६.३.६) इति ब्राह्मणम् । रवि २०
 गंतौ । इदित्वाकुम् (पा ७.१.५८) । इह त्वयं रमत्यर्थं वर्तते । यद्वा—वसु वरिष्ठं रूपं रथ्य रम्य । पशून् वरिष्ठं हि वासयति । “ श्वेच्छन्धिहि ” (उ १०) इत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । निदिति तत्रानुवर्तते । यद्वा—पशुलक्षणं धनं यजमाने रथ्य रम्य स्थिरिकुरु । यजमानं वा प्रापय । हे रेवतीः रेवत्यः क्षीरादिधनवत्यः पशवः । “ पशवो वै रेवतीः पशून्नेत्रास्मै रमयति ” (तैसं ६.३.६) इति ब्राह्मणम् । रैश्चन्द्रात् मनुषि “ रथ्येर्मा बहुलम् ” (पा ६.१.३७ वा ६) २५
 इति संप्रसारणम् । “ संज्ञायाम् ” (पा ८.२.११) इति मनुषो वत्त्वम् । पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तात्त्वम् (पा ६.१.१९८) । तस्याविद्यमानत्वात् (पा ८.१.७२) रम्यम् इति न निहन्यते । अदुपदेशाल्लसार्थधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) घातुरवरः । यूयमपि रम्यम्, अरिमन् यजमाने अनुरक्ता वर्तन्म । अस्मात्सन्धिपशुरनेन हिंस्पत इति युष्माकं विरतिर्मा भूदित्यर्थः ॥

३. ति.५-अस्य दीर्घः । क्षीरादिधनवत्यः त-अस्य दीर्घः क्षीरादिधनवन्ति । ४. त. ति.५-गमय । ३०

५. त-अरतिः ।

-अग्नेर्जनित्रमसि वृषणौ स्य

अग्नेः । जनित्रम् । असि । वृषणौ । स्यः ।

अधिमन्थनशकलं निदधाति—' अग्नेर्जनित्रमसि ' इति ॥ 'अग्नेः' 'जनित्रं जनकं प्रजननस्थानीयम्' 'असि' हे शकल । " अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ " (उ ६२२) इति ५ जनेरित्रप्रत्ययः ॥

वृषणावन्वञ्चौ निदधाति—' वृषणौ स्य ' इति ॥ हे शकली, 'वृषणौ वृषणस्थानांघ्री यागस्य युवां' 'स्थः । यागद्वारेण वा वर्पितारौ कामानां स्यः । " कनिन् वृषणि " (उ १६२) इत्यादिना वृषेः कनिन्प्रत्ययः । वृषन्शब्दात् द्विवचने " वा पपूर्वस्य निगमे " (पा ६.४.९) इति उपधादीर्घत्वाभावः ६ ।

- १० अग्नेरिति ॥ कल्पः—' अग्नेर्जनित्रमसीत्यधिमन्थनशकलं निदधाति । वृषणौ स्य इति ब्राह्मी दम्नौ । उदैवसोत्थधराणिमादत्ते ।' पुरुखा इत्युत्तराणिम् ।...। घृतेनावते घृपणं वेधाधामित्युक्ते अभिमन्थयानुरसीति समवधाय " (आपधो ७.१२.१२-१४) इति ॥ हे शकल, स्वम् 'अग्नेः जनकम्' 'असि । इ दम्नौ, युवां 'वृषणौ दीर्घसेचनौ' 'स्थः । हे अधरारणे, स्वमुदया सद्यो भवति । हे उत्तरारणे, स्व पुरुखसा समानासि । हे उभे धरणी, युवां 'घृतेन' 'अवते सत्यौ सेचनं पोदयतम् । हे भरणीद्वय मातापितृस्थानीय, स्वम् 'आयुः' 'असि यज्ञस्याऽऽयुःस्थानीयम्' 'असि । पुत्रस्थानीयं वीक्ष्मुरापां यज्ञाभि-
 १५ वृद्धिकाराणां ॥ यद्यप्यत्र पाठ्यमेण 'इषे स्था' इत्यादय उपकरणमन्त्राः व्याख्यातव्यास्तथापि पूर्वोक्तार्थे प्रसङ्गात् यदुक्तं—' अतिरिक्तं वा यत्तज्ज्ञस्य यदभाभि मयिरा प्रहरति " (तै १.३.४) इति वद्विराष्टयितुमादावग्निमन्थनमन्त्रान् व्याचिषयायुर्धम्यनविशिष्टमग्निप्रहरणे विधत्ते—' साध्या दै देवा अरिर्महाक आसन्नायत् किंचन मियत्तेऽग्निमेवाऽग्नये मेधायाऽऽलभन्त न ह्यन्वदालम्भयन्विन्दन्
 २० ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त यदभाभि मयिरा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय " (तै १.३.५) इति । मनुष्यवधादिसूत्रेः पुरा लोके सायनात्मका देवा एवाऽऽसन् । अन्वत् किमपि मियत् प्राणिनां नाऽऽसीत् । ते च साध्याः प्रजाकामास्तदेतदेव यज्ञायाऽऽलम्भयन्त्यग्नये पशुजातमलम्भ्याग्निमेव पशुवेनाग्नये देवताया आलभन्त, पुरुषारूपमनुदायेन पर्यग्निकरणान्जान् संस्मरानकुर्वन्त । तया पाथमेध-
 २५ काण्डे धृतं—' पर्यग्निकृतं पुरां वाऽऽरण्यान्वास्त्वन्वद्विरास्यै " (तै ३.१.८) इति । ततोऽन्वदालम्भनस्याद्यज्ञादेव प्रजा अस्त्यन्त । तस्मात् पूर्वसिद्धाग्नी मयिताग्नेः प्रहरणे प्रजोत्पत्तेर्भवति ॥ 'अत्र मयनकालश्चिन्तते । उपकरणमात्रस्य मारणपर्यन्ते व्यापार आलम्भराज्यार्थः, किं वरमा-
 दालम्भान्पूर्वमग्निमन्थनीय आहोस्विष्टुपात्रनयनन्तरमिति । तत्र प्रथमपक्षे दोषमाह—' रुदो वा एष यदग्निर्गजमानः पशुर्धत् पशुमालम्बाग्निं मन्वेत् रुद्राय यजमानमपि दध्यात् प्रमायुका-स्थात् " (तै १.३.६) इति । रुद्रः कृतः । परार्थेयजमाननिष्कयणरूपत्वात् पशुरेव यजमानः । तत आलम्भान्

३० ६. मे-दीर्घभावः ।

५. इ.उ.ना.पा.मां.हा- 'आदत्ते' नास्ति । ६. क.तै.मं.२- 'उपाकरणमन्त्राः' इत्यस्यानन्तर-
 : 'प्रथमम्' । ७. इ.उ.ना.पा.मां.हा-उत्तम् । ८. आ-अथ मन्थनं ; तै-अथ मथनं ।

पशोरुपाकरणम्]

उर्वश्यस्यायुरसि पुरुरवा

उर्वशी । असि । आयुः । असि । पुरुरवाः ।

अरणी आदत्ते अत्रोत्तरी क्रमेण—‘उर्वश्यस्यायुरसि पुरुरवाः’ इत्येताभ्याम् । यथाहुः—“उर्वश्यसीत्यधरारणिमादत्ते पुरुरवा इत्युत्तरारणिम्” (आपञ्चौ ७.१२.३) इति । हे अधराणे, ‘उर्वशी’ ‘असि’ । “घृतेनाके” (तैसं १.३.७) इत्यादिनिदर्शनाद् व्रीहिक्रोऽप्यरणिशब्दश्छन्दसि । उरु महान्तमस्याधारवेनाभ्युते व्याप्नोतीत्युर्वशी । अभुतेः कर्मण्यण् (पा ३.२.१) । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” (परिभाषेन्दुशेखर ९४; द्र. काशिका-पा ६.४.१४६) इति वृद्धिर्न क्रियते । यद्वा—परोक्षवृत्त्या इदमुच्यते । यथा—“तं वा एतं पङ्कतं सन्तम् । पङ्कतोतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः” (तैमा २.३.११) इति । “परादिश्छन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १०-

अथोत्तरारणिमादत्ते—‘आयुरसि’ इति ॥ एति विश्वं क्षणेन कर्मणा इति ‘आयुः’, आयन्ते प्राप्यन्तेऽभिमतानीति वा आयुः, अभिरुच्यते । “छन्दसीणः” (उ २) इत्यण्प्रत्ययः । तद्वती उत्तरारणिः आयुरुच्यते । “आत्मा वै पुत्रनामासि” (कौउ २.११) इति पितापुत्रयोरेतेन निर्देष्टुं शक्यत्वाद् । उर्वशीपुरुरवसोः आयुर्नाम पुत्रो बभूव, सद्रूपेणास्योरग्निः स्वरूपेण वा क्रियते । तत्राधरारणिः उर्वशी माता, उत्तरारणिः पुरुरवाः पिता, अग्निरायुः पुत्र इति । “उर्वश्यस्या- १५. मुरसीत्साह मिथुनत्वाय” (तैसं ६.३.५) इति ब्राह्मणम् । तस्माद् पितापुत्रयोरैकशब्दम् । यद्वा—ईयते अतया अग्निः इत्यायुः । उत्तरारणिरोरानयनहेतुरिति यावत् । तादृशी त्वम् ‘असि’ हे उत्तरारणे । अपि च ‘पुरुरवाः’, ‘पुरु बहु रीति’ मन्यनवेलायां शब्दं करोतीति पुरुरवाः । पुरुपूर्वाद् रौतेरसुनि (उ. ६.३८) उपपदस्य दीर्घत्वं निपात्यते पुरुरवा इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । “परादिश्छन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९) २०- इति वा उत्तरपदाद्युदात्तरम् ॥

ऊर्ध्वं मन्यन्ते’ हविर्भूतं यजमानमपि रुद्राय दद्यात् । ततो यजमानो मरणशीलः स्यात् ॥ तस्मिन्नेव पक्षे गुणमपि दर्शयति—“अथो खत्वाहुरग्निं सर्वा देवता हविरेतन्नं पशुरिति यत् पशुमाहव्याग्निं मन्यति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयति” (तैसं ६.३.५) इति । “ते देवा बभूवुः संन्यदधत् । तस्मादाहुः अग्निः सर्वा देवताः” (तैसं ६.३.५) इति अन्तरमेव सर्वदेवतारूपत्वम् । पशोर्हविर्भूतं २५- प्रसिद्धम् । तथा “सत्यालभ्य मन्यन्ते” अस्मात्सन्नाय हविरे सर्वा देवता जनयति संनिधाययति ॥ द्वितीयपक्षं सिद्धाप्रवेनोपादौ—“उपाश्रुष्वैव मन्व्यस्तत्रैव सः सन्धं जेवानालुच्यम्” (तैसं ६.३.५) इति । उपाकरणेनालभ्य उपशान्तोऽतो बभूवुः सन्धः सिध्यति । अमारणेनासमासस्तथाद्योक्तदोषो न

९. आ-अग्निमन्यन्ते । १०-१०. त-आन्मन्यमानं; म२-आन्मन्य मन्यन्ते ।

घृतेनाक्ते वृषणं दधाथां गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्व त्रैष्टुभं* जागृतं

छन्दोऽनु प्र जायस्व

घृतेन । अक्ते इति । वृषणम् । दधाथाम् । गायत्रम् । छन्दः । अनु । प्रेति । जायस्व ।

त्रैष्टुभम् । जागतम् । छन्दः । अनु । प्रेति । जायस्व ।

५ आर्यस्थात्यामरणी समनक्ति—‘ घृतेन ’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ ‘ घृतेन ’ अक्ते । घृक्षणे । ‘ वृषणं वरितारं कामानामग्निं वृष्टिप्रदं वा ’ दधाथां धारयतं धत्तं वा । “ वृषणं ह्येते दधाते ये अग्निम् ” (तैसं ६.३.५) इति ब्राह्मणम् । पूर्वयदीर्घाभावः (पा ६.४.९) ॥

प्रजातीवीचयते—‘ गायत्रम् ’ इति ॥ हे अग्ने, मध्यमानस्त्वं ‘ गायत्रं ’ छन्दः ‘ अनु ’ प्र ‘ जायस्व । गायत्रं हि छन्दोऽनुच्यमानं श्रुत्वा त्वं जायसे । “ अनुच्छणे ” (पा १.४.८४) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । यथा—“ शाकल्यस्य संहितामनु प्रायश्चित् ” (द्र. पाभा. १.४.८४) इति ब्राह्मणम् । “ छन्दोभिरेवैनं प्र जनयति ” (तैसं ६.३.५) इति ब्राह्मणम् । एवं ‘ त्रैष्टुभं छन्दोऽनु प्र जायस्व ’ इत्यनुपपद्यते । अत्र “ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थ उपसंख्यानम् ” (पा ४.२.५५ पा १) इति स्वार्थं प्रत्ययः । तत्र गायत्रशब्दात् प्राग्दीव्यतीयोऽणु (पा ४.१.८३—४.४.२) । इतराम्यामुस्तादित्वादणु (पा ४.१.८६) । “ उपसंख्यानम् ” इति प्राग्दीव्यतीकत्वात् ॥

२५ भविष्यति ॥ द्वयोर्मन्त्रयोरर्थे प्रसिद्धिं दर्शयति—“ अग्नेर्गन्निप्रमसीत्याहामिद्वैतगजनिप्रं वृषणौ स्य इत्याह वृषणौ ह्येतौ ” (तैसं ६.३.५) इति ॥ श्रीमन्त्रपुरव्यमन्त्रतत्समवधानमन्त्रैर्मिथुनवसिद्धिं दर्शयति—“ उयंइयवपायुरसीत्याह मिथुनस्याय ” (तैसं ६.३.५) इति । वृषणशब्देन निषिक्तवीर्यस्थानीय उरपाद्यो वसिध्वितक्षित इत्याह—“ घृतेनाक्ते वृषणं दधाथामित्याह वृषणम् इत्येते दधाते येऽग्निम् ” (तैसं ६.३.५) इति । ये अथरोत्तराणी पठिं धारयतः ते ‘ वृषणं सिपतवीर्यं दधाते इति मन्त्रेणोच्यते ॥

गायत्रमिति ॥ औपायनः—“ अथ “ प्रजातीवीचयति गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्व त्रैष्टुभं छन्दोऽनु प्र जायस्व ” जागतं छन्दोऽनु प्र जायस्वेति ” (यौधौ ४.५) इति । “ त्रैष्टुभमित्यत्र छन्द इत्यनुपपत्तिः ” । आपस्तम्बः—“ अग्नये मध्यमानायातुयूहीति वा, प्रपमायां शिरःनृत्तायां शिः प्रदक्षिणमग्निं मन्यति गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेति प्रथमम् । त्रैष्टुभमिति द्वितीयम् । जागतमिति तृतीयम् । ततो यथाप्राप्तुं मन्यति ” (आश्रौ ७.१३.१-३) इति ॥ हेऽग्ने, होत्रा पठ्यमानं गायत्रं छन्दः अनुलक्ष्य त्वं ‘ प्र ’ जायस्व । पृथगितरत्रापि योज्यम् ॥ छन्दसां गायत्रव्रतनेन मन्त्रेण दर्शितमित्याह—“ गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र जनयति ” (तैसं ६.३.५) इति ॥ होतारं प्रत्यक्षयोः प्रथममनुसारादयति—“ अग्नये मध्यमानायातु यूहीत्याह ” (तैसं ६.३.५) इति ॥ होतुः ।

११. आ.क.तं.म२-एते । १२. तं.म२-प्रजापतिर्योचयति । १३. आ-‘ छन्दोऽनुप्रजायस ’ नास्ति । १४. क.ना-‘ प्रजायस्वेति ’ इत्याख्यानन्तरं ‘ प्रदक्षिणमग्निं मन्यति ’ । १५-१५. तं-त्रैष्टुभं छन्द इत्यापनुपपत्तिः । क-‘ त्रैष्टुभमित्यत्र छन्द इत्यनुपपत्तिः ’ नास्ति । १६. आ.क-‘ योज्यम् ’ इत्याख्यानन्तरं-‘ प्राप्तुं शिपतिर्योः ’ ।

पशोरुपाकरणम्]

भवतः (१) नः समनसौ समोकसावरेपसौ ।

मा यज्ञः हिंसिष्टः मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमुद्य नः ॥

भवतम् (१) । नः । समनसाविति स-मनसौ । समोकसाविति सम्-ओकसौ । अरेपसौ ॥

मा । यज्ञम् । हिंसिष्टम् । मा । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।

जातवेदसाविति जात-वेदसौ । शिवौ । भवतम् । अथ । नः ॥

५

जातमग्निमाहवनीये प्रहरति—'भवतं नः' इति पठत्वा पञ्चपदया वस्वष्टकतुदशाष्टा-
क्षरया ॥ योऽग्निः पुरा भवत्वाहवनीये, यथेदानीं मयित्वा प्रणीयते, हे तौ द्वावग्नी, 'भवतं
भूयास्तं' नः अस्माकं समनसौ समानमनस्कौ अविप्रतिपन्नमनस्कौ । "समानस्य छन्दसि"
(पा ६.३.८४) इति, संभावः । समोकसां सहसमवेतो समाननिवासाविति यावत् ।
उच्च समवाये । संपूर्वात् असुन्नत्ययः (उ ६.३.८) । बहुलवचनात् कुत्वम् । समुप्येते इति १०
'समोकसौ । "गतिकारकयोरेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च" (उ ६.७.६) इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । यद्वा—संशब्दस्य समानार्थवृत्तेर्यदुब्रीहिः । संभावो वा समानस्य छन्दसः । 'अरेपसौ
अपापौ पापामिनिवेश रहितौ । "नन्मुभ्याम्" (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
यस्मादरेपसौ तस्मात् 'यज्ञं हमं' मा 'हिंसिष्टम्' । मा च 'यज्ञपतिं यजमानम् । "पसायेधये"
(पा ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हे 'जातवेदसां जातप्रज्ञानौ जातधनौ' वा । वेत्ते- १५
विन्दतेर्षा असुन् (उ ६.३.८) । यद्वा—जातं विश्वं विन्नो विन्दत* इति वा कारकपूर्वादासुन् ।
पूर्ववत् प्रकृतिस्वरत्वं (पा ६.२.१३९) । इह तु आद्यमिकमाचुदात्तत्वम् (पा ८.१.१९) ।
तादृशौ युयाम् 'अथ अस्मिन् कर्मकाले' नः अस्माकं 'शिवौ शान्तौ' भवतम् । "सयःपठत्" (पा ५.३.२२ वा ५) इत्यत्र इदमोऽयशब्दो निपात्यते । "अग्निः पुरा भवत्यग्निं मयित्वा प्र-
हरति" (तैसं ६.३.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ २०

"अग्निं शश देव सविता" (तैसं ३.५.११) इत्येतास्मै विधत्ते— "सावित्रीमृचमन्त्राह सावित्रपूज्यं
पदैर्न मन्यति" (तैसं ६.३.५) इति । युनः प्रपद्यमुत्पादयति— "जातायानु ब्रह्म प्रहियमाणायानुमृहीरावाह
काण्डोकाण्ड पदैर्न क्रियमाणे समर्पयति" (तैसं ६.३.५) इति । मन्थनकाण्ड पृष्ठः । अथितस्य जन्म-
काण्डोऽपरः । जातस्य पूर्वोक्तं प्रहरणकाण्डोऽन्यथे । तत्र सर्वत्र प्रेषे सति मन्त्रैरग्निः सगृहो भवति ॥
होतृमन्त्रान् विधत्ते— "गायत्रीः सर्वो अग्नाह गायत्र्यष्टन्दा वा अग्निः स्वयैवैते छन्दसा समर्पयति" २५
(तैसं ६.३.५) । मन्थनकालेऽनुवक्षणीयाः "अग्निं शश देव सविता" (तैसं ३.५.११) इत्याद्याः । जने
सति "उत मुवन्तु अन्यथः" (तैसं ३.५.११) इत्यादिकमनुमृष्यात् । ताः सर्वो कथो गायत्र्यः । अग्निं
गायत्र्या सहोदरव्रतान् गायत्र्यष्टन्दाः ॥

भवतमिति । कथम्—'भवतं नः समनसाविरयमेणोक्तं परिचिमाहवनीये प्रहरति संधिना
वाऽग्नावभिधरति प्रविष्ट इति प्रहरय सुवेणामिदुहोति" (आपभ्रं ७.१.५-७) इति ॥ मन्त्री, ३०
हेवाम्नातो—'भवतं नः समनसौ समोकसावरेपसौ । मा यज्ञः हिंसिष्टः मा यज्ञपतिं जातवेदसौ

७. तै-युयाम् । * [८. निरुक्त ७.१९] ।

१७. तै-काण्डोऽपरः ।

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः ।

स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां मिथुया कर्मागधेयम् ॥ ७ ॥

[भवतमेकत्रिंशच्च]

अग्नौ । अग्निः । चरति । प्रविष्ट इति प्र-विष्टः । ऋषीणाम् । पुत्रः । अधिराज इत्यधि-राजः । एषः ॥

स्वाहाकृत्येति स्वाहा-कृत्यं । ब्रह्मणा । ते । जुहोमि । मा ।

देवानाम् । मिथुया । कः । आगधेयमिति भाग-धेयम् ॥ ७ ॥

[मैत्रं १.२.१५, १.२.७; ऋषं ३.४; कपिं २.११; वासं ६.७-८, ५.२]

प्रह्वयं कुवेणाभिजुहोति—'अग्नावग्निः' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ 'अग्नौ आहवनीये

'प्रविष्टः मथित्वा तत्र प्रह्वोऽयम् 'अग्निः' चरति चरतु भक्षयतु इदमाज्यम् । " प्रह्वयं जुहोति

जातायैवास्मा अन्नमपि दधाति " (तैसं ६.३.५) इति च आह्वणम् । चरतेः पञ्चमो लकारः ।

प्रविष्ट इति " गतिलन्तरः " (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऋषयो ज्ञातार

ऋत्विजः । ऋषन्तीति ऋषयः । " इष्टुपधात् क्त् " (उ ५.६९) इति इन् । वृपादिर्द्रष्टव्यः

(पा ६.१.२०३) । तेषां पुत्रः । ते ह्येनं जनयन्ति । 'अधिराजः' एषः अधिकं राजत

इत्यधिराजः । पचायच् (पा ३.१.१३४) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

यद्वा—अध्वारुढो राजा अधिराजः दीप्तिमतामुत्तमः । " राजाहःसखिभ्यष्टच् " (पा ५.४.९१) ।

'स्वाहाकृत्य स्वाहाकारं कृत्वा । यद्वा—स्वाहतिः, स्वाहा इति जुहोतेः स्वाहुपसृष्टादौणादिको

वाप्रत्ययः । 'ब्रह्मणा मन्त्रेण शोभनामाहुतिं कृत्वा इमामाज्याहुतिं ते तुभ्यं 'जुहोमि

इति । स्वाहाशब्दस्योर्थादित्वात् गतिसंज्ञा । गतिसमासे (पा २.२.१८) कृदुत्तर-

पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । यद्वा—ब्रह्म बृहत् इदमाज्यं जुहोमि । " तृतीया च

होसृन्दसि " (पा २.३.३) इति तृतीया । त्वं च तथा-हुतः सन् 'देवानां' भागधेयं भागं

'मिथुया' मा 'कः' मिथ्या मा कः मा कार्पीः, मिथ्याकरणं स्तेयम् । " मन्त्रे घस " (पा २.४.८०)

इत्यादिना श्लेष्कु । " भागरूपनामभ्यो धेयः " (पा ५.४.३६ वा २) इति स्वार्थे धेय-

प्रत्ययः । यद्वा—मिथ्यकरणं मिथुयाकरणं परस्परसंकरो भागानां, यथा—वायव्यमिन्द्राय

प्रदीयते, ऐन्द्रं वायवे इति, तथा मा कार्पीः । " अव्ययादासुपः " (पा २.४.८२) इति

लुक् बाधित्वा " सुपां सुलुक् " (पा ७.१.३९) इत्यादिना विभक्त्येवादेशः ॥

॥ इति तृतीये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

सिधौ भवतमय नः ॥, अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः । स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि

मा देवानां मिथुया कर्मागधेयम् " इति ॥ योऽग्निः पुराऽऽहवनीये वर्तते, यश्चेदानीं मथितस्तस्मिन्

प्रदीयते, यो पुनरामभ्यान् प्रति 'सप्तम्यो समानमनस्वो विप्रविष्टिरहितौ' 'सप्तम्यो समाननिवासस्थानौ'

३० [६. पा १.४.९१] । ८. तं-अभिहितः ; नि-दि हुतः । ९. मे-प्रदीयते ' इत्यस्यानन्तरं ' तथा ' ।

पशोपाकरणम्]

‘अरेपसौ पापवित्तरहितौ भवतम् । यज्ञस्य यज्ञपतेश्च’^{१८} हिंसां ‘मा कुरुतम्’ । ‘अथ अस्मिन् कर्मणि
‘नः अस्मान् प्रति’^{१९} विद्वौ शान्तौ भवतम् । एष भवितोऽशिराद्वनीयाग्रौ प्रविष्टश्चरति । कीदृशः ?
अपीणां मन्त्राणामृत्विजो वा पुत्रः, तैरत्यादितत्वात् । अधिकं राज्ञ इत्यधिराजः । हे भवितमि, ते तुभ्यं
स्याहाशब्दमुच्चार्य मन्त्रेण जुहोमि । ‘देवानां भागधेयं’^{२०} मिथुया ‘मा कः, मिथ्याभूतं मा कुरु ॥
‘शिवौ भवतम्’ इति प्रार्थनायाः प्रसक्तं दर्शयति—“अग्निः जुहा भवत्यग्निं भधित्वा प्र हवति तौ
संभवन्तौ यजमानमग्निं सं भवतो भवतं नः समनसावित्याह शान्त्यै” (तैसं ६.३.५) इति ॥ यजमानं
भक्षयितुमभिलक्ष्य परस्परसंयुक्तत्वाच्छान्त्यै प्रार्थनीयौ । ‘अग्नावग्निः’ इति मन्त्र उपेक्षितः ॥ विधत्ते—
“ग्रहस्य जुहोति जातार्यैवास्मा अन्नमपि दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं श्रियेणैवैनं
धान्ना समर्धयत्यथो तेजसा” (तैसं ६.३.५) इति । समर्धयतीत्यन्वयः ॥ उत्तरभाविनोऽपि सम्यनमन्त्रा
औत्सुक्येनाऽऽहौ प्याख्याताः । अयं पूर्वभाविन उपाकरणमन्त्रान् स्यादधिराजोर्विधत्ते—“इपे त्वेति
पर्विरा दत्त इच्छत इव इधेय यो यजते” (तैसं ६.३.६) इति । एष यजमानो देवेभ्यो दातुं पशुरूपं
हवितिरुच्यते । तस्मादपि इत्युच्यते ॥ पशुसमीपे देवानाद्भवतीति लक्षणास्त्रोषवीरित्युच्यते, तदेनैवोपति—
“उपवीरसीत्याहोप हवेमानाकरोति” (तैसं ६.३.६) इति ॥ इदयाद्यवयवा देवान् देवप्रजाश्च प्राप्ताः
इति यस्य व्याख्यानार्थं सप्तसिद्धमिरयाह—“उपो देवान् देवींश्च प्रागुरिरयाह देवीर्होता विशाः सतीर्देवा-
नुपपन्ति” (तैसं ६.३.६) इति ॥ यद्वा इदयाद्य एव “देवार्थेनैव देवप्रजा भूत्वा देवान् प्राप्नुवन्ति” ॥ १५
पक्षिण्यो वाहकवाचीरपिमिरेयाह—“बहिराशिज इत्याहिराजो वै बह्वय उशिजस्तस्मादेवमाह”
(तैसं ६.३.६) इति ॥ अत्र पशुप्रदत्तेन बृहस्पतिप्रार्थनमिरयाह—“बृहस्पते चारया पसूनीत्याह मरु वै
देवानां बृहस्पतिर्मरुणैषास्मै पशून् ददधे” (तैसं ६.३.६) इति । इदयादीनि स्वादूकुरुमिपमासीरिरयाह—
“हव्या ते स्वदन्तामिरयाह इदद्वत्यैवान्” (तैसं ६.३.६) इति ॥ मिथुनरूपपशुमदत्तेन रजदुः
प्रार्थनमिरयाह—“वेय त्वष्टवंसु रज्वेरयाह रज्वा वै पशूनां मिथुनानां रज्ज्वद्रूपमेव पशुषु दधति” २०
(तैसं ६.३.६) इति ॥ इवतीशब्दः पशुपर इत्याह—“रवती रमभमिरयाह पशवो वै रवतीः पशूनेवास्मै
रमयति” (तैसं ६.३.६) इति ॥

अत्र विनियोगसंमहः—

“इपे बर्हिः समादत्त उपेति गृह्णततितिकाम् ।

उपो पशुमुपाहृत्य हानेः शकलसंस्थितिः ॥ १ ॥

पृषात्र दमौ संस्थाप्य हृषीरणिमधः क्षिपेत् ।

पुरुतां समादत्त आगुरित्युपरि क्षिपेत् ॥ २ ॥

धृते संमन्य गायेति त्रिमिमंष्णाति निक्षिपेत् ।

अव पूर्वानलेऽयानौ होमो मन्त्राश्चतुर्दश ॥” ३ ॥ इति ॥

अथ छन्दः—“भवतं नः समनसौ” इति पङ्क्तिः । ‘अग्नावग्निः’ इति त्रिपुष्प ॥ ३०

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते आधर्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण्यजुर्वेदीयनैत्तिरायसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे नृनीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

१८. इ.उ.ना.पा.भा.हा.—‘यज्ञपतेश्च’ इत्यस्यानन्तरं ‘मा हितितम्’ । १९. य२-अपः

इ.उ.ना.पा.भा.हा.—‘अयं’ नास्ति । २०. आ.५.ना.हा.—पदार्थत्वेन ; हा—वेदार्थत्वेन । २१. आ.क.

ना.हा.—‘प्रेत्य दर्शयति ।

आ दद ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरमे धर्षा

एति । ददे । ऋतस्य । त्वा । देवहविरिति देव-हविः । पाशेन । एति । रमे । धर्ष ।

अथ पशुरशनामादत्ते—“आ ददे” इति ॥ गृह्णामीत्यर्थः । अस्म्य शेषभूतः सावित्रो
“देवस्य त्वा” इत्यादिना व्याहृता एव (तैसं १.१.४) ॥

तथा अक्षण्या पशुमभिनिदधाति—“ऋतस्य त्वा” इति ॥ हे “देवहविः-देवानां हवि-
भूत पशोः, ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पाशेन बन्धिकापानया रशनाया त्वाम् आरमे बन्धामि ।
यद्वा—ऋतस्य यज्ञस्यार्धाय त्वां पाशेन बन्धामि । “सत्यं वा ऋतम्” (तैसं ६.३.६)
इत्यादि ब्राह्मणम्, “अक्षण्या परि हरति” (तैसं ६.३.६) इत्यादि च ॥

‘यूपे पशुं नियुनक्ति—’धर्षा मानुषान्’ इति ॥ मनुष्येभ्य आगता उपद्रवा मानुषाः ।

१० अत्र “हस्तद्वितस्य” (पां ६.४.१५०) इति यलोपः । वृषादिस्त्रादाधुदात्तत्वम् (पा
६.१.२०३) । उत्सादिर्वा द्रष्टव्यः (पा ४.१.८६) । तान् धर्ष अभिभव, यागसाधनत्वेन
देवत्वप्राप्त्या मानुषोपद्रवरहितो भवेत्यर्थः । वृष प्रसहने चौरादिक उदात्तेदाधुपीयः ।
प्रसहनमभिभवः । “द्वपचोऽस्तित्तः” (पा ६.३.१३५) इति संहितायां दीर्घत्वम् । यद्वा—
मनुष्या एव मानुषाः । “मनोर्जाती” (पां ४.१.१६१) इत्यन् । तान् धर्ष देवत्वप्राप्तयेव ॥

१५ सप्तमेऽनुवाके पशोःस्याकरणं प्राधान्येनोक्तम् । अथोपाकृतस्य विनासनमष्टमेऽनुवाके विधीयते ।

आ दद इति ॥ औपायनः—“अथ रशनामादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽशिनोर्षाहुस्पर्षा
पूजो हस्ताभ्यामा दद इति” (यौथी ३.५) इति । “अथ आम्नातः ‘आ ददे’ इति मन्त्रः । “देवस्य
त्वा” इत्यनेन पूर्णते । आपस्तम्बः—“सावित्रेण रशनामादाय पशोर्दक्षिणे याही परिषीयोर्ध्वमुगृह्यतेत्य
एव देवहविः पाशेनाऽऽरम इति दक्षिणेऽर्धेतिरसि पाशेनाऽक्षण्या प्रतिमुच्य धर्षा मानुषानित्युत्तरतो

२० यूपस्य नियुनक्ति । दक्षिणतः देकादितान्” (आथी ३.१३.८-९) इति ॥ हे रशने, त्वाम् आ
‘ददे’ । हे देवहविः पशोः, अतस्य यज्ञस्य सिद्धयर्थं त्वां पाशेन आ रमे बन्धामि” । हे त्रितियुच्य-
मानपशो, देवत्वप्राप्त्या मानुषान् उपद्रवास्ताहतादीन् धर्ष अभिभव ॥ विधत्ते—“देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इति रशनामा दत्ते प्रभूत्वा अशिनोर्षाहुर्म्यामित्यादाश्चिदो हि देवानामध्वर्यु आरतां पूजो
हस्ताभ्यामिथाऽह वर्ये” (तैसं ६.३.६) इति ॥ ऋतस्यद्वायेमाह—“अतस्य त्वा देवहविः पाशेनारम

२५ इत्याह सत्यं या ऋतस्य सत्यं नैवेनमुतेनाऽऽरमते” (तैसं ६.३.६) इति । अतस्यार्धमाविकल्पेदेवत्वायज्ञ-
स्वरूपं सत्यम्, तेन निमित्तेनैव पशुं बन्धति ॥ बन्धनप्रकारं विधत्ते—“अक्षण्या परिहरति ऋष्यस्य हि
प्रत्यग्रं प्रतिमुच्यति म्यावृत्तये” (तैसं ६.३.६) इति । अक्षण्या पूर्वोक्तया दक्षिणपदादिशिरोमागपर्यन्तया
‘यक्रगरा परिहरति वेष्टयति । लोके तु मांसमक्षिणो बन्धं पशुं प्रवक्षं स्वाभिमुखमवस्थाप्य गले

१. मै-तेन यूपे ।

३० १. तै.म२-अभिषीयते । २. इ.उ.भा.भा.म२.हा-“अत्र” नास्ति । ३. क-दक्षिणे अधः-
शिरसि । ४. इ.पा.भा.हा-प्रतिमुच्यन्ति । ५-५. आ.पा-अवबन्धामि; इ-आवबन्धामि । ६. आ.५-
हा-यथा ।

पशोः संज्ञपनम्]

मानुषान्दृश्यस्त्वौपधीभ्यः प्रोक्षाम्युपां पेरुरसि

मानुषान् । अदृश्य इत्यत-म्यः । त्वा । ओपधीभ्य इत्योपधि-भ्यः ।

प्रेति । उक्षामि । अपाम् । पेरुः । असि ।

पशुं प्रोक्षति—‘अदृश्यत्वा’ इति ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी (पा २-३-१३ वा १) । आप ओपधयश्च भूयासुरित्येवमर्थम् । हे पशो, त्वां प्रोक्षामि प्रकषेण सिद्धामि । पशोरपामोष- ५
धीनां कार्यत्वात् कार्यकारणयोश्चाभिन्नत्वात् कार्यभूतपशुप्रोक्षणेन तत्कारणानां सिद्धिरिति भावः ।
“अदृश्यो ह्येव ओपधीभ्यः सम्भवति यत्पशुः” (तैसं ६-३-६) इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—
अद्वय ओपधीभ्यश्च जातं त्वां प्रोक्षामि; कारणेन हि कार्याणां शुद्धिः । पवित्रेणोत्प्लुत्वांदोषधि-
संबन्धोऽप्यस्ति । “ऊडिदम्” (पा ६-१-१७१) इत्यादिना अदृश्यः परस्मादविभक्ते-
रुदात्तत्वम् । ओपधिशब्दस्य दासीभारादित्वात् (पा ६-२-४२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओप- १०
शब्दो घञन्त आधुदात्तः ॥

पाययति—‘अपां पेरुरसि’ इति ॥ हे पशो, ‘अपां पेरुः पातासि त्वम्, तत इमाः
पिबेति गम्यते । यद्वा—असीति पञ्चमो लकारः । अपां पाता भव । पूर्ववदद्वयो विभक्तेरुदात्त-
त्वम् (पा ६-१-१७१) । पां पाने । “मापो रुक्चि” (द्र. उ ५५१) इति पिबते रुप्रत्ययः
इकारश्च, पेरुः । “एव ह्यापां पाता” (तैसं ६-३-६) इत्यादि ब्राह्मणम् । पानेन चान्तः— १५
शुद्धिः क्रियते । “पाययत्यन्तरत एवैनं मेघं करोति” (तैसं ६-३-६) इति च ब्राह्मणम् ॥

पापां प्रतिमुञ्चन्ति । अतस्तद्याष्टत्वे चक्रमन्थनम् ॥ विधत्ते—“घर्षा मानुषानिति नियुनक्ति धूसै”
(तैसं ६-३-६) इति । नियुनक्ति यूपे निरन्तरं यज्जीयात् । तच्च यन्धनं धूरयर्थं पलायननिवारणार्थम् ॥

अदृश्य इति ॥ कल्पः—“अदृश्यस्त्वौपधीभ्यः प्रोक्षामिती प्रोक्षति । अपां पेरुरसीति पाययति ।
स्वात् चित्सदेव हव्यमापो देवीः स्वदैतमिद्युपरिष्ठादधस्तात् सर्वतश्च प्रोदय” (आपभौ ७-१३-१०- २०
१२) इति । हे पशो, स्वामित्रोपधीभ्यश्च प्रोक्षामि । दर्भैरपामुत्प्लुत्वाद्दृश्योपधीनामपि प्रोक्षणसाधन-
त्वम् ॥ पितृस्वीकृताभ्यां तुणोदकाभ्यां पशोरपामृतेनोभयेन प्रोक्षणे युक्तमित्याह—“अदृश्यस्त्वौप-
धीभ्यः प्रोक्षामीत्याहारो ह्येव ओपधीभ्यः सम्भवति यत्पशुः” (तैसं ६-३-६) इति ॥ पेरुशब्दः
पानुवाचीत्याह—“अपां पेरुरसीत्याहै ह्यापां पाता यो मेघायाऽऽरम्यते” (तैसं ६-३-६) इति । यज्ञार्थ-
माहव्यमानस्य पशोरित ऊर्ध्वमुदकपानामायादिदानीमेव पातुस्त्वम् । हे आपः देव्यः, एतां चित् २५
स्वाधुभूतमपि सदेवं देवतार्थं हव्यं होतुं योग्यम् यन्मन्त्रं पशुं स्वदत्तं स्वानुहृतम् । अनेन मन्त्रेण एतादृशा
मवतीत्याह—“स्वात् चित्सदेव हव्यमापो देवीः स्वदैतमिस्त्वाह स्वदपारयेवैनम्” (तैसं ६-३-६)
इति ॥ त्रिभिर्मन्त्रैरनुष्ठेयानि विधत्ते—“उपरिष्ठात् प्रोक्षयुपरिष्ठदैवैनं मेघं करोति पाययत्यन्तरत

२. ति.पं-ओपधिशब्दः ।

७. आ.हा-‘यूपे’ नाम्नि । ८. आ-पातु; तं-स्वमानु; क-पितृमातु । ९. क-‘उभयेन’ ३०

नास्ति ।

स्वात्तं चित् सदैव हव्यमापो देवीः स्वदेतेन५

स्वात्तम् । चित् । सदैवमिति स-देवम् । हव्यम् । आपः । देवीः । स्वदेत । एनम् ।

- अवस्तादुपोक्षति—‘स्वात्तम्’ इति द्विपदया गायत्र्या ॥ ‘स्वात्तम् आस्वाद्यमानं स्यादुभूतमित्यर्थः । स्वाद आस्वादने । “आदितश्च” (पा ७.२.१६) इति “चकारस्वा-
 ५ सुक्तसमुच्चयार्थत्वादाश्चस्तादिवदिहभावः । चिदित्यप्यर्थे एवार्थे वा । पूर्वमेव स्वादुं सन्तमेन हव्यं पशुं स्वदत स्वादयत स्वादुतमं कुरुत । अद स्वद आस्वादने अनुदाचेत् । तस्मात् ण्यन्ताहोति “बहुलं संज्ञाछन्दसोः” (द्र. उ १९०) इति जेकुक् । “अणाव-
 कर्मकात्” (पा. १.३.८८) इति परस्मैपदम् । स्वदमानस्य पशोश्चित्तवत्त्वात् । “स्वदय-
 त्येवैतान्” (तैसं ६.३.६) इति च ब्राह्मणम् । हे आपः देवीः देव्यः । “वा छन्दसि” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसर्वणदीर्घकम् । अत्र आप इति पादादित्वात् निहन्त्यते । पाष्ठिक-
 मामन्त्रिताद्युदात्तत्वं प्रकृतै (पा ६.१.१९८) । “विभापितं विशेषवचने बहुवचनम्” (पा ८.१.७४) इति तस्याविद्यमानवत्त्वेनियेधात् । देवीरिति निहन्त्यते । “आमन्त्रितं पूर्वम-
 विद्यमानवत्” (पा ८.१.७२) इति तयोर्द्वयोरेवविद्यमानवत्त्वेन पादादिभूतं स्वदतेति तिङन्तं न निहन्त्यते । एनादेशोऽनुदात्त एव । हव्यं पशुर्विशेष्यते—‘सदेवं देवसहितं देवाधिष्ठितम् ।
 १५ “तेन सहेति हव्ययोगे” (पा २.२.२८) इति बहुव्रीहिः । “वोपसर्जनस्य” (पा ६.३.८२) इति सभावः । सदेवत्वस्यानाशासेनीयत्वात् तेन “प्रकृत्यादिभ्यगोवत्सहलेषु” (पा ६.३.८३) इति प्रकृतिभावाभावः । पुनश्च विशेष्यते—‘हव्यं हविर्भूतम् । जुहोतेः “अचो यत्” (पा ३.१.९७) इति यत् । उज्ज्यादिर्दृष्टव्यः (पा ६.१.१६०) । यद्वा—हवमर्हतीति हव्यम् । “छन्दसि च” (पा ५.१.६७) इति यवत्ययः ॥
 २० एवेन मेधं करोरवस्तादुपोक्षति सर्वत एवेन मेधं करोति” (तैसं ६.३.६) इति ॥ अथ होतारं प्रत्यध्वयौः “प्रैवमन्त्रमृशदयति—“अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यसवश्चमसे समिध्या-
 मानापाना मृहीत्याह आगुण्याभिमृष्यै” (तैसं ६.३.७) इति । अग्निः समिधो आगुण्याभिमवन्ति ॥ अग्निमग्निघ्नाय होत्राऽनूच्यमानानामृष्यां चोदकप्रासां पञ्चदशसंख्यामपेक्ष सप्तदशसंख्यां विधत्ते—
 “सप्तदश सतिपेनीरवाह सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै” (तैसं ६.३.७) इति । “वा भ्रावय” (तैसं १.६.११) इत्यादिभिरेवैः प्रजापतेः सप्तदशत्वम् । तमेव विधिमनूय प्रवेत्सति—“सप्तदशान्वाह द्वादशमासाः पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा अनु य जायन्ते प्रजानां प्रजननाय” (तैसं ६.३.७) इति । “हेमन्त्यतिशिरयोः समासेन” (ऐमा १.१) इति बहुवचनान्वाधानादृष्यां पञ्चसंख्या । “प्रजाः संवत्सरं गर्भं स्थिरा पञ्चान् प्रजाकृते । अमन्त्रकं प्रथममापारं विधत्ते—“देवा वै सामिधेनीरनूच्य यजं
 ३० ४. धै-मानवनिषेधात् । [द्र. पा २.४.३२-३४] । ५. धै-आस्वादयत ॥
 १०. आ.हा-प्रथमुपादयति । ११. द.उ.पा.भा.म.र.हा-‘प्रजाः’ नास्ति ।

पशोः संज्ञपनम्]

जुह्वा पशुं समनक्ति लछटे ककुदि श्रोण्यां च— 'सं ते प्राणः' इति पुरउणिहा
त्रिपदया द्वादशवस्वद्याक्षरया ॥ तत्र लछटे समनक्ति— 'सं ते प्राणो वायुना गच्छताम्' इति ।
हे पशो, त्वदीयः प्राणः वायुः वायुना बहिष्ठेन भूतात्मना सह संगच्छतामेकीभवतु ।
"समोगम्यच्छि" (पा १.३.२९) इत्यात्मनेपदम् । "वायुदेवयो वै" (तैसं ६.३.७)
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

मानवपश्यन्तस्त प्रजापतिस्त्वष्णीमाधारमाधारयत् तयो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यत्त्वष्णीमाधारमाधारयति
यज्ञस्यानुत्तरायै" (तैसं १.३.७) इति । "बहुनियमोपेतं सामिधेय्यनुवचने" इत्याहृता बुद्धिः भ्रान्ता
सती पश्चात् कर्तव्यं यज्ञं नावपश्यत् । ततः प्रजापतिस्त्वष्णीमाधारेण मन्त्रविषयम्व्यापारजन्धं "बुद्धेः
अममरणीतवान् ॥ तमेव विधिमनुज प्रशंसति— "अक्षुरेपु वै यज्ञ आसीत् सं देवास्त्वष्णीर होमेनावृजत
यत् त्वष्णीमाधारमाधारयति आरुष्यस्यैव तद्यज्ञं वृद्धे" (तैसं १.३.७) इति । अमुना "गृध्रचारिणो
भूरा देवैरनुष्ठितमवगाय हव्यमपि तथैवानुतिष्ठन्ति । तथा च भुवन्तरम्— "देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त
सदमुरा अकुर्वन्त" (तैसं १.७.३) इति । सं घृत्तान्तमकस्य देवा गृध्रचारिणाममे" प्रथममाधारममन्त्रकं
हुतवन्तः । सं वृद्धवन्तोऽमुराः सहसा गत्वा कुरन्तं यज्ञं त्वष्णीं हुत्वा" नातिवक्त्रः । "तदिदमभिधेय
'सं देवास्त्वष्णीर होमेनावृजत' इत्युच्यते ॥ त्रयाणां परिधीनां मार्गेण प्रत्येकं तद्वारुणि च विधत्ते—
"परिधीन्सं मार्धि पुनारथेदेवान्नित्रिभिः सं मार्धि व्यावृद्धि यज्ञोऽभो रक्षसामपहस्यै द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश
आसाः संदसरः संवत्सरमेव श्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उप द्याति सुवीर्यस्य लोकस्य समष्टये" (तैसं
१.३.७) इति । परिधिषु पतितस्य अस्मादेरपनयनेन ते जुहा भवन्ति । तिस्र आहुतयो यस्यासौ व्यावृद्धः,
"शिः प्रथमामन्वाह" (तैसं १.५.७) इत्यादिषु तत्प्रसिद्धम् । व्यावृत्त्या तद्वारं दृष्ट्या रक्षसां
भयातिशयो भवति । त्रिषु परिधिषु नव संमार्जनाभ्युक्तानि । अत्रानुवर्तिभिर्देहितमार्गेण सह द्वादश-
संपत्तिः । अत एव दशपूर्णेमासमाहृते श्रूयते— "परिधीन्सं मार्धि पुनारथेदेवान्निर्मध्यमे त्रयो वै प्राणाः
प्राणानेवाभि जयति त्रिर्देक्षिणार्थं त्रय हमे लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरक्षार्थं त्रयो वै देवपानाः
पन्थानस्तानेवाभि जयति त्रिरूप वाजयति त्रयो वै देवलोका देवलोकानेवाभि जयति द्वादश सं पद्यन्ते"
(तैसं १.५.११) इति । तथा संकयया संवत्सरदेवतां शोषयति । किं चास्य यज्ञमानस्य स्वर्गानांण्य
तां संवत्सरदेवतामुपदधाति समीपे समानयति ॥ पूर्वं सौवाधारे विहितः । अथ "सुच्यत्वारं विधत्ते—
"तिरो वा पुतयश्च यदाधरोऽभिः सर्वा देवता यद्वाधारमाधारयति दीर्घत एव यज्ञस्य यज्ञमानः तर्ग
देवता भव रुन्धे" (तैसं ६.३.७) इति । आधारस्य होमेषु प्रथममाधित्वेन तिरोरूपस्त्वम् । यद्यपि
पशोरिति विहितत्वादेवाऽऽधारद्वयं प्राप्नोति तथाऽपि तद्विकृतित्वमेव निष्ठेनं सदीयन्ति त्वेनात्र पुनर्विहितम् ॥

१२. क.पां-युनियमोपेत । १३. तं-व्याहृता । १४. तं-बुद्धिः । १५. तं-एड ।

१६. आ-चारिणां समीपे । १७. आ.हा-हृत्वा । १८. आ.क.हा-तमभिः । १९. इ.उ.क.पा.भा.हा-

सुचाधारम् ।

तैसं २८

सं ते प्राणो वायुना गच्छतां सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिपा
समिति । ते । प्राण इति प्र-ञ्जनः । वायुना । गच्छताम् । समिति । यजत्रैः । अङ्गानि ।
समिति । यज्ञपतिरिति यज्ञ-पतिः । आशिपेत्या- शिषी ।

दक्षिणस्यां श्रोण्यां समनक्ति—‘सं यजत्रैः’ इति ॥ त्वदीयानि ‘अङ्गानि हृदयादीनि
‘यजत्रैः पार्तैः संगच्छन्तां यागसाधनानि भवन्तु । यद्वा—यागसाधनैः संगच्छन्तां यागसाधनमध्ये
वर्तन्ताम् । गच्छन्तामिति लौकिको वाक्यशेषः, अनुपपन्नस्याभावात् । “अमिनक्षिपन्निधि-
पतिभ्योऽञ्जन्” (उ ३९२) इति यजेत्प्रत्ययः । “विश्वरूपो वै त्याष्ट उपरिष्ठात् पशु-
मभ्यवमीत्” (तैस ६-३-७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

दक्षिणस्यां श्रोण्यां समनक्ति—‘सं यज्ञपतिः’ इति ॥ ‘यज्ञपतिः यजमानः’ ‘आशिपा
२० प्रार्थनापदेन संगच्छताम् । लौकिक एव वाक्यशेषः । लौकिकेन बहुवचनेन, वैदिकस्य व्यवहित-
त्वात् । “पत्यावैश्वर्ये” (पा ६-२-१८) इति यज्ञपतिशब्दे पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वम् ।
आङ्पूर्वाच्छासेः ‘किपि’ (पा ३-२-७६) इत्ये (द्र. पाभा, ‘काशिका ६-४-३४ वा-१)
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) ॥

सं ते प्राणो वायुना गच्छतामिति शिरसि । सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिपेति श्रोण्याम्”
(आपधौ ७-१४-२) इति । उच्यते—‘सं यज्ञपतिः’ इति । ‘यज्ञपतिः यजमानः’ ‘आशिपा संयुज्यताम् ॥
‘गच्छताम् । हृदयादिनां यजत्रैः यागविशेषैः संयुज्यन्ताम् ॥ ‘यज्ञपतिः’ ‘आशिपा संयुज्यताम् ॥
‘सुचाऽऽधारशेषेण पञ्चजनं विधत्ते—‘शिरौ वा पुनश्चक्ष्य यदाधारं आरमा पशुराधारमाधाय पशु-
मममवरायामशेषं यज्ञस्य शिरः प्रति दधति” (तैस ६-३-७) इति । आरमा ‘मीवाया’ ‘अधोवर्ती
२० देहः ॥ प्राणस्य बाह्यावुसर्गमो युष्म इत्याह—‘सं ते प्राणो वायुना गच्छतामित्याह वायुदेस्यो वै प्राणो
वायवेत्याह प्राणं जुहोति” (तैस ६-३-७) इति । अस्य पशुस्य फलेन यजमानो युज्यत इत्येतन्मर्थ-
मयमन्त्रे दर्शयति—‘सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिपेत्याह यज्ञपतिमेङ्गस्याऽऽशिषे गमयति”
(तैस ६-३-७) इति । अयममन्त्रेण हृदयादिनां ‘यागविशेषैर्यजत्रैस्तेषां वायुदेस्यम् ॥ पूर्वं शिरस्य-
भनं विहितम् । इदानीं कर्तुं श्रोण्यां चाञ्जनं विधत्ते । अथवा पूर्वविधेः साधारणत्वात् तमेवान्य
२५ प्रनोसति—‘विश्वरूपो वै त्याष्ट उपरिष्ठात् पशुमभ्यवमीत्तस्मादुपरिष्ठात् पशोनां च धन्ति यदुपरिष्ठात्
पशु- समनक्ति मेध्यमैव करोति” (तैस ६-३-७) इति । त्वष्टुः पुत्रैः विश्वरूपः पशुमभि प्राच्योपरिष्ठात्
पृष्ठभागे प्रमनमकरोत् । तस्मात् याज्ञिका हृदयादिबहुपरिभावावावर्त्यन्ति । तं आगमजनेन शुद्धं करोति ॥
विधत्ते—‘अश्विनो वृणीते छन्दास्तेषां वृणीते” (तैस ६-३-७) इति । यद्यप्यमन्त्रस्यैवास्मात्प्रा-
‘अश्विनो छन्दस्त्वम्” ॥ ‘अश्विनो विधत्ते—‘सप्त वृणीते सप्त आग्नेयाः पदायः सप्ताऽऽरण्याः सप्त
३० छन्दास्तुमपराधद्वये” (तैस ६-३-७) इति । होताऽऽग्नीध्रोऽभ्यर्च्युर्गन्धर्वो ब्राह्मणाच्छन्तो पोता नेश

२०. आ.त.अ.२-अधोवर्ति । २१. इ.उ.पा.भा.हा-यागविशेषे योजयति । २२-२२. इ.
उ.क.सं.पा.भा.अ.२-छन्दसां नस्तत्त्वम् । २३. आ.क-नस्तत्त्वस्यम् ।

पशोः संज्ञपनम् ।

धृतेनाक्तौ पशुं प्रायेथा

धृतेन । अक्तौ । पशुम् । प्रायेषाम् ।

“स्वर्गं च शास्त्रं च” जुहामङ्क्त्वा ताम्र्यां पशुं समनक्ति—“धृतेन” इति ॥ हे “स्वर्गशासा,
“धृतेन प्रयाजशेषेणानेन अक्तौ सन्तौ पशुं प्रायेषां समञ्जनेन रक्षतम् । “वज्रो वै
स्वधितिर्वज्रो यूपशकलः” (तैस ६.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पशुमुदञ्चनीयमानमनुमन्त्रयते—“रेवतीर्यज्ञपतिम्” इति यजुरादिकाया, “उरो अन्तरिक्ष”
इति पञ्चपदया रुद्रेशयमुनिस्वरक्षारया ॥ क्षीरादिरयिमन्तः पशवो रेवतीशब्देनोच्यन्ते । “पशवो
वै रेवतीः” (तैस ६.३.६) इति च ब्राह्मणम् । “र्येमते बह्वलम्” (पा ६.१.३७ वा ६)
इति संप्रसारणम् । “संज्ञायाम्” (पा ८.२.११) इति मनुषोक्तम् । “वा छन्दसि”
(पा ६.१.१०६) इति पूर्वसर्पणदीर्घत्वम् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१०८) । १०-
अथर्वेषु समुदायशब्दस्तद्धर्मोपचर्यते । हे “रेवतीः रयिमन्तः पञ्चपदयाः यज्ञपतिं यजमानं
“प्रियधा प्रियं धारयन्त्यः” आ “विशत यजमानस्य यागसिद्धयर्थं अत्रदानात्मना प्रीतिपूर्वकं तिष्ठत ।
चेति” । सप्त प्राम्यादिकं व्याख्यातम् ॥ चोदकप्राप्तेषु “प्रयाजेषु स्वर्ग्यां विधत्ते—“एकादश प्रयाजाद्
यजति दश वै पशोः प्राज्ञः आरमैकादशो यावानेव पदास्ते प्र यजति” (तैस ६.३.७) इति । प्राणशब्देन
सदाधारभूतानि छिद्राण्युच्यन्ते । तानि च शिरसि सप्त, अघम्याद् द्वे, नाभिर्दशमी, आरमा देवः । अतः १५
एकादशसंख्यया कृत्स्ने पशुं यजति ॥ अन्तिमप्रयाजस्य काष्ठान्तरं विधत्ते—“वषामेकः परि शय
आरमैवाऽरमानं परि शये” (तैस ६.३.७) इति । वषां परि वषादोमसमीपे शये दोते तस्मिन् काले
यजेद्विरयः । चरमः प्रयाजो दहनेन निरूपितत्वात् पशोरारमा, वषाऽपि मुक्त्वाऽवयवत्वाद्धारमा, अतस्तयोः
सामोर्ध्वं युक्तम् ॥

धृतेनेति ॥ कल्या—“जुह्वा स्वस्वधितिं अनक्ति । द्विः स्वर्गं सहस्रं स्वधितेरन्यतरां धाराम् । २०-
स्वस्वमन्तर्धाय स्वधितिना पशुं समनक्ति धृतेनाक्तौ पशुं प्रायेथामिति शिरसि” (आपधौ ७.१४.१०-
११) इति । “हे स्वस्वधितिनी”, इति संबोधनीयम् ॥ स्वस्वधितिपूतानामुपयोगं दर्शयति—“वज्रो
वै स्वधितिर्वज्रो यूपशकलो घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोमममन् धृतेनाक्तौ पशुं प्रायेथामित्याह
वज्रेणैवैव वदो कृत्वाऽऽलभते” (तैस ६.३.७) इति । “त्रिविधेन यज्ञेनेन पशुं वशीहृत्य मारयति ।
विधत्ते—“पथंश्चि करोति सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दायास्कन्धं हि तद्यद्भुतस्य स्कन्दति” (तैस ६.३.८) २५
इति । “तत्प्रकारः रुद्रेऽभिहितः—“आहवनीयादुत्सुकमादायाऽऽग्नीध्रः परि व्याजपतिः कथिरिति श्रिः
प्रदक्षिणं पथंश्चि करोति पशुं यूपमाहवनीयं क्षामित्रदेशं चारगन्मज्ज्यानि चेत्येकं” (आपधौ ७.१५.२)
इति ॥ तेन पथंश्चिकरणेनैव पशुं सर्वमपि हुतमेव करोति । “तत्त्व हुतत्वं” स्कन्दनदोषराहित्याय
भवति । होमादुत्सुकं स्कन्दनेऽपि सहयोगो न भवति ॥ आहवति विधत्ते—“श्रिः पथंश्चि करोति श्यावृद्धि
यज्ञोऽथो रक्षसामपहरथ” (तैस ६.३.८) इति ॥

६-६, मे-स्वधिति स्वर्गं च । ७, मे-स्वरो स्वधिते । ८, तै.ति-“शब्दस्तद्धर्मोपचर्यते” ।

२४. आ.१.पा.हा-इति । २५. [२७८-२७९ पृष्ठयोः (तैस १.०.५) गायनभाष्ये द्रष्टव्यम् ।] ।

२५. इ.उ.पा.भा.हा-“प्रयाजेषु” नास्ति । २६. इ.उ.पा.भा.-विधिधेन । २७. आ.क.हा-अथ प्रकारः ।

२८-२८. आ.दा-तदुक्तत्वम् ; तै-तत्त्व शयहुतत्वम् ।

रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽविशतारो

रेवतीः । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । प्रियधेति प्रिय-धा । ण्ति । विशत । उरो इति ।

- प्रियं दधातीति दधातोः "आतोऽनुपसर्गे कः" (पा ३.२.३) इति कः । टाप् (पा ४.१.४), कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । "सुपां सुलुक्" (पा ७.१.३९) इति नसो लुक् । यद्वा—प्रियधा प्रियस्य धारणेन आविशत प्रियं धारयित्वैव यजमाने तिष्ठत । प्रियस्य धानं प्रियधा । तृतीयैकवचने आतो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरत्वम् (पा ६.१.१६१) । यद्वा—व्यत्ययेन असंख्याया अपि विधायै धाप्रत्ययः (पा ३.१.८५, ५.३.४२) । "प्रियप्रकारेणैत्यर्थः । यज्ञदेवता या यज्ञपतिस्तां प्रीतिपूर्वकं भक्ष्यत्वेन सयुग्मात्वेन वा आविशत । यद्वा—सर्वे पशव उच्यन्ते, अयम-स्मात्कनेको हन्तुं नीयत इति उद्वेगं मा कार्ष । यजमानस्योपभोगाय प्रीतिपूर्वकं तस्मिन् वर्तयन् ।
- २० अन्तरिक्षशब्देन पशोः सुपिराणि श्रोत्रादीनिन्द्रियाण्युच्यन्ते । समुदायापेक्षमेकवचनम् (पा १.२.५८ वा १) । हे "उरो विस्तीर्णं" अन्तरिक्ष श्रोत्रादीन्द्रियसमुदाय, त्वं "सज्जः समानप्रीतिर्भूत्वा । "समानस्य छन्दसि" (पा ६.३.८४) इति समावः । "ससज्जो" (पा ८.२.६६) इति कृतम् । "त्रिचक्रादीनामन्तः" (पा ६.२.१९९ वा १) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । केन सज्जः ? देवेन दीक्षिता, वातेन पशुप्राणेन । किञ्च—"त्मना आत्मना पशुक्षेत्रज्ञेन च सज्जः । "मन्त्रैवाद्वादे-
२५ रात्मनः" (पा ६.४.१४१) इत्याकारलोपः । एवमाम्यामपि सह त्वं समानप्रीतिर्भूत्वास्य "हविषः" यज "इदं पञ्चात्मकं हविर्देहि" "यगार्थमिदानीं सर्वेऽपि" यूयमनुजानीतेत्यर्थः । "प्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" (द्र. पाभा १.४.३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वात् "चतुर्थ्यर्थे बहुलं

- रेवतीरिति ॥ कल्पः—"रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽविशतेति वषाग्रपणीभ्यां पशुमन्वारमेते वष्ययुर्ध्वजमानश्च" (आपश्चौ ७.१५.७) इति ॥ हे रेवतीः धनयन्तः पञ्चदशवाः, यजमानं प्रति प्रिय-
२० धारिण्यो भवत । हविष्येन यज्ञम् "आ" विशत ॥ अथ विचारं दर्शयति—"अथवादिनो बवन्त्यन्वारभ्यः पशुर्नामन्त्राभ्याश्च इति" (तैस ६.३.८) इति ॥ प्रथमपक्षे दोषमाह—"स्ययवे वा एष भीयते यत् पशुस्तं यदन्वारमेतं प्रमायुको यजमानः स्वाह" (तैस ६.३.८) इति ॥ द्वितीयपक्षेऽपि "दोषमाह—"अथो खल्वद्वाः सुवर्गाय वा एष लोकाय नीयते यत् पशुरिति यज्ञान्वारमेतं सुवर्गाहोकाद्यजमानो हीयेत" (तैस ६.३.८) इति ॥ दोषद्वयपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते—
२५ "वषाग्रपणीभ्यामन्वारभते सहेयान्वाग्रधं नेवान्वाग्रधम्" (तैस ६.३.८) इति । याम्यां दास्यमीभ्यां वषा पच्यते ते वषाग्रपण्यौ ॥ प्रथमन्वरापादयति—"उप प्रत्य होतव्यं देवेभ्य इत्याहोषित हि कर्म क्रियते" (तैस ६.३.८) इति । हे होतः, देवेभ्यो वषादीनि हव्यानि कर्तुमुपप्रेष्य पशुसमीपे शमितुन् प्रेरय । मोहे हि प्रमुणा प्रेषितं कर्म सहसा क्रियते ॥ मन्त्रस्तु स्पष्टाश्च इत्याह—
"रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा विशत इत्याह वषाग्रपण्योरेवेत्य" (तैस ६.३.८) इति ॥

- ३० १. तंति-प्रियाचारेण । २०. तंति-इदानीम् । २१-२२. तंति-यगार्थमिदं सर्वमपि ।

पशोः संज्ञपनम्.]

अन्तरिक्ष सजृद्धेन (१) वार्तेनास्य हविषस्त्वना यज्ञ समस्य तनुवा भव
वर्षायो वर्षायसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः

अन्तरिक्ष । सजृद्धेति स-जृः । देवेन (१) । वार्तेन । अस्य । हविषः । त्वना । यज्ञ । समिति ।
अस्य । तनुवा । भव । वर्षायः । वर्षायसि । यज्ञे । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । धाः ।

छन्दसि " (पा २.३.६२) इति पट्टी । यजतिर्दानकर्मा । ' उरो ' इति पादादित्वाभिधाताभावे
पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । " नामन्त्रिते समानाधिकरणे " (पा
८.१.७३) इति तस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् परमामन्त्रितं निह्न्यते । किञ्च—' अस्य पशोः तन्वा
शरीरेण ' सं ' भव संयुज्यस्व । देवभूतस्याप्यस्य पशोः शरीरं मां हिंसीः । अपि च हे वर्षायः
प्रवृद्धतर श्रोत्रादीन्द्रियसमुदाय, ' वर्षायसि प्रवृद्धतरे ' यज्ञे ' यज्ञपतिं यजमानं ' धाः धारय ।
अभिन्नेन स्थापय । हविष्यमस्य अनुभावय शीघ्रं यज्ञं निर्वर्तय । यद्वा—यज्ञफले स्थापय । २०
यागसाधनद्वारेण यजमानं यज्ञफलभाजं कुरु । अथवा—अस्य हविषो यजेति पूर्वं हविषः प्रार्थना
कृता, अधुना तदेव हविरुच्यते । हे हविः, अस्य पशोस्तन्वा संभव पौक्लयेन संपद्यस्व ।
पुनरपि तदेवामन्यते । हे वर्षायो हविः, वर्षायसि यज्ञे यागसाधनद्वारेण यज्ञपतिमभिन्नेन
स्थापय । ' धाः ' इति दधातेल्लेष्टि " बहुलं छन्दसि " (पा २.४.७३) इति शपो लृक् ।
" इत्थं छेपः परस्मैपदेषु " (पा ३.४.९७) इतीकारलोपः । तनुवेति " तन्वादीनां छन्दसि,
बहुलम् " (पा ६.४.७७ वा १) इत्युक्तादेशः । यज्ञपतिशब्द उक्तस्वरः ॥

उ२ इति ॥ कल्पः—" आहवनीबाहुल्यमुक्तमादावाऽऽग्नीध्रः ' पूर्वं श्रितिरयते । समिता पशुं
नयति । उरो अन्तरिक्षेऽप्यन्तरा चान्वालोत्कराद्युदग्रं पशुं नयति " (आपश्रौ ७.१५.८-१०) इति ।
अन्तरिक्षेऽप्यन्तरा—" उरो अन्तरिक्षं सजृद्धेन वार्तेनास्य हविषस्तन्वा यज्ञ समस्य तनुवा भव वर्षायो
वर्षायसि यज्ञपतिं धाः " इति । अत्रान्तरिक्षशब्देन पशोः श्रोत्रादिच्छिद्रेष्ववस्थित इन्द्रियसमुदाय उच्यते ॥ २०
उच्यते ॥ हे ' उरो ' अन्तरिक्षं विस्तीर्णोन्द्रियसमुदाय, अस्य पशोरभिमानिदेवेन ' वार्तेन प्राणवायुना ' रमना
जीवात्मना च ' सजृः सह ' हविषो ' यज्ञ हविर्वेदि । किंवास्मै पशोः ' तनुवा भवितव्यता देशशरीरेण
' सं ' भव संयुज्यस्व । हे ' वर्षायः अतिविस्तीर्णोन्द्रियसमुदाय, ' वर्षायसि अतिविस्तीर्णं ' यज्ञे ' यज्ञपतिं
यजमानं ' धाः स्थापय । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ॥ विधत्ते—" अग्निना पुरस्तादेशि रक्षसायपहस्ये " (तैम
६.३.८) इति । उक्तमुक्तेन सह पशोः पुरस्तादाग्नीध्रो गच्छेत् ॥

पृथिव्याः संपृचः पाहि नमस्त आतानानुर्वा

पृथिव्याः । संपृच इति सं-पृचः । पाहि । नमः । ते । आतानेत्या-तान । अनुर्वा ।

पशुनिहननस्थाने विहन्यमानाय बर्हिरुपास्यति 'पृथिव्याः' इति । प्रस्तरनिधाने व्याख्या-
तम् (तैस १.१.२) । अत्रैवं वा पृथिवीसंपर्कदोषात् पशुं रक्ष इति । "पृथिव्याः संपृचः
पाहीति बर्हिरुपास्यत्यस्कन्द्यायास्कन्न हि तद्यद्वर्हिषि स्कन्दति " (तैस ६.३.८) इति च
ब्राह्मणम् । यद्वा—“पृथिव्याः संपर्कादन्यान्” पशून् रक्षेति ॥

पत्नीमादित्यमुदीक्ष्यति—“नमस्त आतान” इति ॥ हे आतान आदित्य, तुभ्यं नमः
इदमस्तु । आतन्वन्ति विस्तारयन्ति विश्वं जगदित्यातानाः आदित्यरश्मयः । “आदित्यस्य वै
रश्मय आतानास्तेभ्य एव नमस्करोति” (तैस ६.३.८) इति ब्राह्मणम्, “पश्चाच्छोका वा
एषा प्राच्युदानीयते यत्पत्नी” (तैस ६.३.८) इति च । तनोतेराङ्पूर्वात् पचाद्यच्
(पा ३.१.१३४) । यद्वा—आतन्वन्ते विस्तारयन्ते भास्करेणेत्यातानाः रश्मयः । कर्मणि घञ्
(पा ३.३.१९) । थायादिरवेणोत्तपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । अत्र तु तद्वानादित्य
एवातान इत्युच्यते ॥

पृथिव्या इति ॥ कल्यः—“अभिषर्धेभिर्हृते देश तस्मुकं निदधाति । स नामिन्द्रः । तं

१५ अभिर्णोत प्रापन्नो पशुमवस्थाप्य पृथिव्याः संपृचः पाहीति “तस्यापश्चात् बर्हिरुपास्यरमुपाकरणशोरमपतत”
(भाष्यो ७.११.२-४) इति । हे बर्हि, “पशुं भूयस्यकोऽयं पाह्य” ॥ विधत्ते—“पृथिव्याः
संपृचः पाहीति बर्हिरुपास्यत्यस्कन्द्यायास्कन्न हि तद्यद्वर्हिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषवमेवैनं करोति”
(तैस ६.३.८) इति । पशुसंश्लिष्य यद्वत् बर्हिषि स्कन्देत् तद्भूमौ “पत्न्याभावात्स्कन्नमेव । अयं
“कथंचिदधः पतितोऽप्येन बर्हिषश्मेव करोति ॥ विधत्ते—“परादा वर्ततेऽप्ययुः पशोः संज्ञप्यमानात्

२० पशुभ्य एव तस्मिन् आरमनोऽगारस्काय” (तैस ६.३.८) इति । अपश्युर्माथेनाणं पशुमदृष्ट्वा तत्
पराऽस्मज्जः “प्रत्यावर्तते । तेन पशुभ्यां निहृते पशुं न “मारयामीत्येवमवर्तयति । स चापलापः स्वस्थ
दोषाभावात् भवति ॥ येदने प्रशंसति—“गच्छति श्रियं प्र पशूनामेति य एवं वेद” (तैस ६.३.८)
इति ॥ अत्र सूत्रम्—“प्रयस्कृतिरममुदीचीनपादञ्च । कामाहुं कृष्वन्तं संज्ञप्यत्येयुक्त्वा परादावर्ततेऽप्ययुः”
(भाष्यो ७.१६.५-६) इति ॥

२५ नमस्त इति ॥ कल्यः—“ततः प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदययति । नमस्त आतानेति पत्न्यादि-
स्वमुपतिष्ठेत्” (भाष्यो ७.१८.१-२) इति । आ समन्तात् तानो व्यासिर्धेय सूर्यरश्मेः सः
“आतानः ॥ एतदेव दर्शयति—“पश्चाच्छोका वा एषा प्राच्युदानीयते यत्स्वतो नमस्त आतानेत्याहाऽऽ-
दित्यस्य वै रश्मय आतानास्तेभ्य एव नमस्करोति” (तैस ६.३.८) इति । पश्चात् प्रतीप्यो दिशि

१२-१२. तै.ति-पृथिवीपृष्ठतानन्यान् ; मै-पृथिवीसंपर्कादन्यान् ।

३० ३१. आ.क.हा-“तस्याधस्तात्” नास्ति । ३२. आ.क.हा-“पशुम्” नास्ति । ३३-३३. क-भूमेः
मेषां रक्ष । ३४. आ.हा-अपनवाद् । ३५. तै-किंचिदधः । ३६. तै-पतति येदप्येनम् ;
पा-पतितोऽप्यनम् । ३७. क-पर्यावर्तते । ३८. तै-मारयतीत्ये ।

पयोः संशयनम्]

प्रेहि घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणा-
 प्रेति । इहि । घृतस्य । कुल्याम् । अन्विति । सह । प्रजयेति प्र-जया ।
 सह । रायः । पोषेण ।

प्राचीमुदानयन् वाचयति—“अनर्वा प्रेहि” इति ॥ कुत्सितम् अरणं गमनमर्वा ।
 “आतृण्यो वा अर्वा” (तैसं ६.३.८) इति च ब्राह्मणम् । “अवघावमाधमार्धरेफाः कुत्सिते” ५
 (उ ७.४.२) इत्येतैः कनिष्ठप्रत्ययोर्योर्वादेशश्च निपात्यते । तद्विहित अनर्वा । बहुव्रीहौ “नञ्-
 सुभ्याम्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यस्मात् त्वम् अनर्वा अनयद्या सदा
 भर्तृवशंगता तस्मात् प्रेहि प्राचीं गच्छ । प्राच्यां हि स्वर्गो लोकः । प्रशब्देन प्राक्त्वं धोत्यते ।
 यथा “प्रेयमगात्” (तैस १.१.२) इति । अधुना परमसुखस्वरूपस्वर्गप्राप्तिहेतुत्वं गमनस्याह—
 ‘घृतस्य कुल्यामनु’ इति । घृतकुल्योपलक्षितस्वर्गोदयस्थानविशेषो घृतकुल्याशब्देनोच्यते, १०
 तामनु गच्छ तत्र गच्छेत्यर्थः । अनोलक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा १.४.८४) । किमेकाकिनी
 सती ! नेत्याह—‘सह प्रजया सह रायस्पोषेण गच्छ । यद्वा—किं केवलं घृतकुल्योपलक्षित
 स्थानमेव प्राप्यते ? नेत्याह । सह प्रजया सह रायस्पोषेण प्रजां धनपोषं च प्राप्नुहीति ।
 प्रजाशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः^१ (पा ६.२.१३९) । “ऊडिदम्” (पा
 ६.१.१७१) इति रैशब्दात् परस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १५

निर्मिता शाला ‘लोको निवासस्थानं यस्याः सा वञ्चालोका । तादृशी यदा प्राचीं गच्छति तदानी-
 भाभिमुख्येन सूर्यरादिमर्शनरीति उद्गमस्कारो युजतः ॥

अनर्धति ॥ पौषायणः—“अधैनामन्वरेण यात्यालोकरायुदङ्गुपनिष्क्रमस्य आपोमुदानयन्
 वाचयति अनर्वा प्रेहि घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह “रायस्पोषेणेत्यागतामध्वर्युरप्सु वाचयत्यारो देवीः
 शुद्धायुवः शुद्धा युयं देवा ऊर्ध्वं शुद्धा यवं परिशिष्टाः परिवेष्टारो वो भूयास्मेति” (योषी ४.६) इति । २०
 आपस्तम्बः—“अनर्वा प्रेहीति प्राचीमुदानयत्यनुमन्त्रयत इत्येकं । आपो देवीः शुद्धायुव इति चारवाले
 पत्न्यपोऽयमृशति” (आपश्रौ ७.१.८३-४) इति ॥ हे पति, स्वम् अनर्वा शत्रुरदिता सती धृन्-
 प्रवाहमनु प्रजया सह धनपुष्ट्या च सह प्र याहि । ‘घृतस्य कुल्याम्’ इत्यनेन सर्वरस्नुसंपूर्ण
 स्थानमुपलक्ष्यते । हे आशः देव्यः, युयं देवान् ऊर्ध्वं यागप्रदेशे प्रापयत । कीदृशो युयम् ? शुद्धायुवः
 शुद्धिमस्मदीयामिच्छन्तीति शुद्धायुवः । युयं तु स्वत एव शुद्धाः । वयम् अपि पुष्पाभिः परिवेष्टिताः २५
 शुद्धाः सन्तो पुष्पाकं परिवेष्टारो भूयास्म ॥ एतौ मन्त्रौ व्याचष्टे—“अनर्वा प्रेहीत्याह आतृण्यो वा
 अर्वा आतृण्यापनुषै घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याहाऽऽशियमेवैतामा शास्त आपो
 देवीः शुद्धायुव इत्याह ययायुवैतव” (तैसं ६.३.८) इति ।

१३. तंति—स्वरत्वेनान्तोदात्तः ।

३९. इ.क.पा.भा.हा-लोकः । ४०. नं-रायस्पोषेणेत्याह तामभ्व ।

-ऽऽपो देवीः शुद्धायुवः शुद्धा यूयं देवान् ऊद्बुधं

शुद्धा यूयं परिविष्टाः परिविष्टारो वो भूयास्म

[देवेन चतुश्चत्वारिंशच्च ।] ॥ ८ ॥

आपः । देवीः । शुद्धायुव इति शुद्ध-युवः । शुद्धाः । यूयम् । देवान् । ऊद्बुधम् । शुद्धाः ।

युवम् । परिविष्टा इति परिवि-ष्टाः । परिविष्टार इति परिवि-ष्टारः । वः । भूयास्म ॥ ८ ॥

[मैत्रे १.२.१५-१६; काठ ३.५-६; कपि २.१२-१३; वास ६.८-१३].

- अपोऽवेक्षमाणां पत्नी वाचयति—‘ आपो देवीः ’ इति चतुष्पदयानुष्टुभा विद्युन्मालया ॥ हे ‘आपः’ देवीः देव्यः । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसर्वर्णदीर्घत्वम् । “ शुद्धा-युवः शुद्धा आपः शुद्धान् देशकालादीनिच्छन्ति आत्मनः परेषां वा । “ छन्दसि परेच्छायामपि ” (द्र. पाभा ३.१.८) इति क्यच् । “ न छन्दस्यपुत्रस्य ” (पा ७.४.३५) इतीवप्रतिषेधे “ अहत्सर्वार्थातुक्तयोः ” (पा ७.४.२५) इति दीर्घः । “ न्याच्छन्दसि ” (पा ३.२.१.७०) इत्युप्रत्ययः । “ जसादिषु वाचचनं प्राङ्गौ चङ्युपवायाः ” (पा ७.३.१.०९ वा १) इति “ जसि च ” (पा ७.३.१.०९) इति गुणो न क्रियते । अपवा—अञ्जतेः शुद्धायुरिति सङ्गा, व्युपपत्तिमात्रं तु क्रियते । तत्र “ अप्राणिजातेधारज्ज्वादीनाम् ” (पा ४.१.६६ वा १) इत्युद्प्रत्ययः । “ तन्त्रादीनां छन्दसि ” (पा ६.४.७७ वा १) इत्युबङ् । “ विमापितं विशेषवचने बहुवचनम् ” (पा ८.१.७४) इति आप इत्यस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवचननिषेधात् परमामन्त्रितवचनं निहन्यते (पा ८.१.१९) । “ शुद्धाः स्वयमपि सर्वदा शुद्धाः यूयं देवान् पशोर्वीणादीनीन्द्रियाणि ऊद्बुधम् ” “ ब्रह्म स्वं स्वं कारणस्थानम् ” प्रापयत । यद्वा— इमं पशुं देवान् ऊद्बुधं बाहयत प्रापयत, यथा देवा भजन्ते तयां कुरुत । ब्रह्मतिः स्वर्गतेन्द ।
- २० तस्मात्पुनस्तालोति “ बहुलं संज्ञाछन्दसोः ” इति णिलुक् (द्र. उ १.९०), “ बहुलं छन्दसि ” इति शपो लुक् (पा २.४.७३) । इत्यपि बहुलवचनात् “ “ ध्वचिस्वपि ” (पा ६.१.१५) इत्यादिना संप्रसारणं, दत्वादि, “ द्रव्येपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ” (पा ६.३.१.११) इति दीर्घत्वम् । यद्वा—ऊद्बुधेननुदात्तेतः प्रासिकर्मणो ल्योति पूर्ववच्छपो लुक् (पा २.४.७३) । यद्वा—देवान् प्रति ऊद्बुधं यथेयं पशुं देवा भुञ्जते तथा ऊद्बुधं यतव्यमिति यावत् । अत्र देवानित्यत्र नकारस्य
- २५ संहितायाम् “ आतोऽति नित्यम् ” (पा ८.३.३) इति रुत्वम् । “ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ” (पा ८.३.२) इत्यनुनासिकः । “ अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ” (पा ८.३.४) । वयमपि युष्माभिः “ परिविष्टाः सर्वतोऽनुमविष्टाः अत एव शुद्धाः ” युष्मदवेक्षणादिवोयाः “ वः युष्माकं ” परिविष्टारः सर्वतः “ परिविष्टारो ” भूयारम् अवेक्षणादिना । “ गतितन्त्रः ” (पा ६.२.४९) इति परिविष्टशब्दे “ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परिविष्टशब्दे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१.३९) ॥

॥ इति तृतीयेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

१४-१४. मै-वापयन् स्वकारणस्थानम् । २५. मै-वच्यादिना । २६. तै.वि-अवेक्षणादिवो-मान् । २७. तै.वि-प्रवेष्टारः । २८. मै-परिविष्टे ।

पशोः संज्ञपनम्]

अत्र द्वित्रियोगसंग्रहः—

“ आ ददे रज्जुमादाय ऋतं कृणाति तं पशुम् । ”

घर्षं यूपे नियुक्तेऽद्भ्यः प्रोक्षवापां पाययेदधः ॥ १ ॥

। स्वात्तं सर्वत्र संप्रोक्ष्य सं ते मूर्ध्नि समञ्जनम् ।

सं मांसयोः सं य पश्वाद्घृते सस्वस्तसंस्त्रके ॥ २ ॥

रेव अपण्युपस्पशं उरो उत्तरतो नयेत् ।

पृथि बर्हिरवस्थाप्य नमः परनी रधि भजेत् ॥

अन परनीं नयेदापः स्पृशेत् अग्रांस्तु पोडन ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ द्वितीयाप्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ गच्छतामिति शब्दस्याऽनुपपन्नोऽस्ति न वोपरि ।

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यतान् सोऽदित पूर्ववत् ॥

तदेकवचनं मध्ये अन्नेऽज्ञानीत्यनेन हि ।

नान्वेति तद्व्यापयेन नोपयेत्यनुपपत्ते ॥

(जैन्या २-१-६८-३९) इति ॥

अग्नीषोमीयपशौ क्षयते— “ सं ते प्राणो वायुनां गच्छतां सं यज्ञपतिरद्वैति सं यज्ञपतिराशिपा ” १५

(तैस १-३-८) इति । अथमर्थः— भोः पशोः, तव “प्राणवायुवायुनां संगच्छतां, तव हृदया-

घह्नामि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम्, यज्ञपतिराशिपा संयुज्यताम् इति । अत्र ‘यज्ञपतिः’ इत्यस्मिन्स्मृतीय-
मन्त्रे स्मिन्त्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षरवात् प्रथममन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनात्तस्य यज्ञपति-
शब्देनागच्छेत् योग्यत्वात् पूर्ववत् बुद्धिस्यत्वेन संनिहितत्वादाकाङ्क्षामेनिधियोग्यतानां सन्नावेन
“तत्क्रियापदमनुपपद्य इति मासे भूमः—मध्यममन्त्रे बहुवचनान्वेनाज्ञानीत्यनेनाम्बेतुमयोग्यत्वात् तत्र २०-
व्यायेन बुद्धिसंनिधिलोपाहारमनुपपन्नः । ततो द्वितीयपृतीयमन्त्रयोर्बोधोचितं वाच्यशेषोऽप्याहर्तव्यः ॥

अष्टमाप्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ न पशवैष्टिकः ” इत्याह न कपालाद्यभावतः ।

इत्याह तद्रूपदेवत्वप्रवातलुप्यताम्यतः ॥ (जैन्या ८-१-८) इति ॥

अग्नीषोमीयपशवैष्टिको विध्यन्तो नास्ति । इतः ? पूर्ववदत्र निर्वाचकपालाद्विज्ञानाभावादिति २५

चेत् । नैवम् । “ आग्नेयमष्टाकपालम् ” (तैस १-३-८, २-२-५) इत्यग्नौरतिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते

व्यक्ते तथा ‘ शानीरोमीयं पशुम् ’ इत्यत्रापि । न तु ‘ सोमेन यजेत ’ इत्यत्रैव देवताया अग्न्यक्तत्वम् ।

तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं सिद्धम् । “ एकादश प्रपात्रान् यजति ” (तैस ६-३-५) इति प्रपात्रवर्यं

द्वितीयम् । “ सुष्यमापायं जुह्वा पशुमर्वाक ” (द्र. तैस ६-३-७) इत्यापात्राजने विज्ञान्तरे । आलम्बो

विज्ञान्तरम्, इहापि ‘ ईषामालमते ’ इति दर्शनात् । तस्मादपि पशवैष्टिको विध्यन्तः ॥ ३०

४१. ते-प्राणो वायुः प्राणवायुना । ४२. आ.क-‘ तन् ’ नास्ति । ४३. आ.इ.पा.मी.हा-

पशौ चोदकम् ।

तैस २८॥

पञ्चमाभ्यासस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ प्रयाजेष्वपकर्षोऽनुयाजेष्वपकर्ष इत्यम् ।

युक्तमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च नाऽग्रिमः ॥

अन्येषां मुख्यकालत्वात् तैव न्युत्कमंशफितः ।

प्रयाजान्ते हनूवाजादिके चैतौ समूहके ॥” (जैम्या ५.१.२४-२५) इति ॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते—“ तिष्ठन्ते पशौ प्रयजन्ति ” (द्र. आपथी ७.१७.६)

इति । प्रकृतौ हविष्यासादिते पञ्चान् प्रयाजा इत्यन्ते । इहापि पशुसंश्रपनादूर्ध्वं हविष्यासादिते पञ्चादेव प्रयाजाश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चात्र वचनाग्नीवरेण वशापपकृष्यन्ते । तथा स्वर्गीयपशावनूयानानामुत्कर्षो श्रूयते—“ आप्रिमाहतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्ति ” इति । तत्र ^{४४}प्रयाजमात्रस्यापकर्षः क्षुतः । अनूयाजमात्रस्य

१०. श्वोरकर्षः । ताजुभौ श्रुत्यनुसारेण तथैवाङ्गीकर्तव्यौ । यदि प्रयाजान्तस्याङ्गकलापस्यापकर्षः स्यात् तत्रा प्रयाजैभ्यः पूर्वभाविनामाधारसामिधेन्यादीनां ततोऽप्यपकर्षादापस्तप्यवहितानां प्रधानकालीनत्वं न स्यात् । प्रयाजमात्रेऽपकृष्टे सत्तावादादीनां मुख्यकालीनत्वं न लुप्यते । एवमनूयाजमात्रं अपकृष्टे तत् ऊर्ध्वभाविनां सूक्तवाकशंयुवाकादीनामनुत्कर्षात् प्रधानसंनिधिर्न विनश्यति । तस्मात् प्रयाजमात्रस्यापकर्षोऽनूयाजमात्र-
श्वोरकर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानप्रमस्य बलसत्वात् सममाणामेव पदार्थानां चोदकेनाति-

२५ देशादप्युत्क्रमे सति पूर्वणः पदार्थमोक्षपदार्थस्य उदावनुपस्थापितत्वादनुष्ठानमेव लुप्येत । तस्मात् प्रयाजान्तस्य कर्ममसूहस्यापकर्षः, अनूयाजादेरसमूहस्योरकर्षः ॥

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ एकादश प्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुत्तम्यया ।

संबयावृद्धिरिहाऽप्योऽस्तु प्रतिमुष्ये गुणो यतः ॥

२०

प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति ।

संबयावृद्धिः प्रयोगात् साऽऽवृत्त्या संभवित्यति ॥

(जैम्या ५.३.१-२) इति ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“ एकादश प्रयाजान् यजति ” (तैसं ६.३.७) इति । तत्र

चोदकप्राप्तं पञ्चमु प्रयाजेष्वेकैकस्य “ प्रयाजत्येवमेकादशत्वंसंबया युक्तम् । कुतः ? प्रयाजानुद्दिश्य संबया-

२५ गुणे विहिते सति प्रतिप्रधानं गुणस्याभ्युपेयत्वादिति ^{४५} प्राप्ते ब्रूमः—न कोकैकस्य प्रयाजस्य स्वरूपमात्र-
मुपजीयेत्येवमेकादशत्वंसंबया संबादयितुं शक्या । नापि ^{४६}पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे साऽस्ति ।
तस्मात् प्रयोगद्वारा सा संबादनीया । प्रयोगस्य चाऽऽवर्तयितुं शक्यत्वात् । पञ्च प्रयाजान् द्विरावर्त्य
पुनरपि धामप्रयाजे सहृदावर्तिते सत्वेकादशत्वंसंबया ^{४७} संबधते ॥

अथ छन्दः ॥ “ उरो अन्तरिक्ष ” इति त्रिष्टुप् । “ आपो देवीः शुन्दायुवः ” इत्यनुष्टुप् ॥

३०

इति भीमात्मवर्णाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

४४. द्र. उ. पा. भा. हा—प्रयाजमात्रापकर्षः । ४५. तं—प्रयाजस्यैवमेका । ४६. तं—अप्युपेतत्वा-
दिनि । ४७. आ. मे. अ. २—“ पच ” नाम्नि । ४८. द्र. उ. पा. भा. हा—एकादशसंबया ।

पयोर्वपा]

वाक्त् आ प्यायतां प्राणस्तु आ प्यायतां चक्षुस्तु आ प्यायतां श्रोत्रं त
 आ प्यायतां या ते प्राणाञ्छुज्जगाम या चक्षुर्या श्रोत्रं यत् क्रूरं यदास्थितं तत्
 आ प्यायतां तत् एतेन शुन्धतां नाभिस्तु आ प्यायतां पायुस्तु आ प्यायतां

वाक् । ते । एति । प्यायताम् । प्राण इति प्र-अनः । ते । एति । प्यायताम् ।
 चक्षुः । ते । एति । प्यायताम् । श्रोत्रम् । ते । एति । प्यायताम् । या । ते ।
 प्राणानिति प्र-अनान् । शुक् । जगाम । या । चक्षुः । या । श्रोत्रम् । यत् । ते । क्रूरम् । यत् ।
 आस्थितमित्या-स्थितम् । तत् । ते । एति । प्यायताम् । तत् । ते । एतेन । शुन्धताम् । नाभिः । ते ।
 एति । प्यायताम् । पायुः । ते । एति । प्यायताम् ।

पत्नी अनुपूर्वं पशोः प्राणानाप्याययति । तत्र वाचमाप्याययति—‘वाक् ते’ इति ॥
 हे पशो, त्वदीया वाक् वाक्स्थानम् आ प्यायतां शृण्वतु । बुद्धिहेता बुद्धौ प्यायतिर्लक्षणया १०-
 वर्तते । यद्वा—जननान्तरे देवत्वं गतस्य या तत्र वाक् सा वर्धताम् । “पशोर्वा आलम्ब्य
 प्राणान्” (तैसं ६.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

प्राणानाप्याययति—‘प्राणस्ते’ इति ॥ स्पष्टम् । भाषादिस्वरेण प्राणशब्दोऽन्तोदात्तः
 (पा ६.२.१४४) ॥

चक्षुराप्याययति—‘चक्षुस्ते’ इति ॥ गतम् ॥

श्रोत्रमाप्याययति—‘श्रोत्रं ते’ इति ॥ सुबोधम् ॥

पुनर्वागादीनभिमुशति—‘या ते प्राणान्’ इति बृहत्या एवपदया अष्टतृवसुपढाक्षरया ॥
 हे पशो, त्वदीयान् प्राणान् या शुक् जगाम प्राप या चक्षुः जगाम या च श्रोत्र-
 जगाम, यत् च ते क्रूरम् अस्माभिः कृतम् । किं पुनस्तत् ? निकर्तनमेव । यत् चान्यद्रक्षः-
 प्रमृति मांसलोभेन त्वाम् आरिषत आश्रित्य स्थितम् । “गतिरनन्तरः” (पा ६.२.४९) २०-
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । तत् ततः । “सुषां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति पञ्चम्या
 लुक् । ततः शुचः क्रूरादास्यातुश्च त्वदीयं प्राणादिकं सर्वम् आ प्यायतां तस्मादनितरूपात्
 निर्मुक्तं वर्धताम् । किञ्च—तस्मादेव निर्मुक्तम् एतेन प्रक्षालनेन शुन्धतां शुद्धं भवतु ।
 व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) ॥

नाभिं संमृशति—‘नाभिस्ते’ इति ॥ गतम् ॥

पायुं संमृशति—‘पायुस्ते’ इति ॥ गतमेव ॥

अष्टमेऽनुवाके संज्ञनमुच्यते । संज्ञपितस्य पशोर्वपोत्पेदो नवमेऽभिधीयते ।
 यागिति ॥ यौधायनः—“सानुपूर्वं पशोः प्राणानाप्याययति । वाक्त् आ प्यायतामिति वाचम् ।
 प्राणरत् आ प्यायतामिति प्राणम् । चक्षुस्त आ प्यायतामिति चक्षुः । श्रोत्रं त आप्यायतामिति श्रोत्रम् ।

१. तै.ति.पं-अभिः । २. मै-वा । ३. मै-‘मा’ नास्ति ।

१. हा-नवमे मङ्गलितम् । २-२. आ.हा-पशोर्वपोत्पेदनमभिधीयते ।

शुद्धाश्चरित्राः शमद्भयः (१) शमोपधीम्यः शं पृथिव्यै शमहोम्यामोपधे

शुद्धाः । चरित्राः । शम् । अद्भ्य इत्यत्-म्यः (१) । शम् । ओपधीम्य इत्योपधि-म्यः ।

शम् । पृथिव्यै । शम् । अहोम्यामित्यहः-म्याम् । ओपधे ।

सप्रगृह्य पदः प्रक्षालयति सहैव 'शुद्धाः' इति ॥ 'चरित्राः चरणाः । " अतिष्ठधु-

- ५ सूखनसहचर इवः " (पा ३.२.१८४) इतीत्यप्रत्ययः । ते 'शुद्धाः अनेन क्षालनेन भव-
न्त्यति शेषः । 'शं सुखं शान्तिर्वा । शाम्यतेर्विच् (पा ३.२.७५) । 'अद्भ्यः 'ओपधीम्यः
पृथिव्याश्च हेतुम्यः । अस्य पशोः शं भवत्विति शेषः । तादर्थ्यं वा चतुर्थी (पा २.३.१३
वा १) । अयायर्थं शमस्त्विति । " ऊढिदम् " (पा ६.१.१७१) इत्यादिना अद्भयो
विभक्तैरुदात्तत्वम् । ओपधिशब्दो दासीभारादिः (पा ६.२.४२) । " ओपधेश्च विभक्ताव-
१० प्रथमायाम् " (पा ६.३.१३२) इति दीर्घः । " उदात्तयणो हल्पूर्वात् " (पा ६.१.१७४)
इति पृथिव्या विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥

- 'अवशिष्टा दक्षिणतोऽनुपृष्टमपो निनयति—' शमहोम्याम् ' इति ॥ 'अहोम्याम्' 'अहो-
रात्र्या च' हेतुम्यां पृथिव्याः 'शं भवतु ॥ कुत एतत् ? तस्या अनन्तरप्रकृतत्वात् । " अहो-
रात्र्याम्यामेव पृथिव्यै श्वचं शमयति " (तैसं ६.३.९) इति च ब्राह्मणम् । अहःसहचरिता रात्रिरप्यहः
२५ इत्युच्यते । तत् एकशेषः (पा १.२.६९) । पद्मा—व्यत्ययेन विरूपयोरप्येकशेषः प्रवर्तते
(पा १.२.६४ वा २३) । " सा प्राणेभ्योऽपि पृथिवीम् " (तैसं ६.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- एतानि च पुनः संभृताणि । या ते प्राणान्मुञ्जगाम वा चक्षुर्या भोत्रम् यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्त आ-
प्यायतां तत् एतेन मुञ्चतामिति । नाभिस्त आं प्यायतामिति नाभिम् । पायुस्त आ प्यायतामिति
पायुम् । " संप्रगृह्य पदः प्रक्षालयति शुद्धाश्चरित्राः शमद्भयः शमोपधीम्यः शं पृथिव्या इति । शमहोम्या-
२० मिति शिष्टा दक्षिणतोऽनुपृष्टं निनयेत् " (बौध् ४.६) इति । आपस्तम्बोऽत्र केचिद्विरोधमाह— " या
ते प्राणान्मुञ्जगामेति हृदयदेशम् । शुद्धाश्चरित्राः इति पादात् । एकैकमाप्याय्य जपति
शमद्भय इति पुनः स्तोकावां भूमेः आपणात् । शमोपधीम्यः से पृथिव्या इति सूर्यां शैवे निनीय " (आपसो ७.१८८-१९) इति ॥ हे पशो, स्वदीर्घं वागिन्द्रियं गोलकपरित्यागत्तोकं संत्यज्य स्वीकारित्य-
माणदेवतादेवे सुरोन् 'आ प्यायतां वर्षताम् । एतन्मयवापि । किंच 'निर्वाणकाले हृदयपुण्डरीके
२५ संवृत्तिस्तस्य प्राणवायुश्चक्षुःशरीन्द्रियाणि च यः शोको 'अज्ञातम्, यच्च यन्मनसुखनितोषनादिकं 'क्रूरम्
'अस्माभिः कृतं, 'यद् अपि छेदादिकम् 'आस्थितं कर्तुमुपस्थितं तव 'तत् सर्वम् 'आ प्यायतां शान्यतु ।
किं च तव तत् प्राणादिकम् 'एतेन जलेन 'शुष्कतां आविदेहप्रवेशाय शुद्धं भवतु । चरयेभिरिति 'चरित्राः
पादाशेषेऽपि 'शुद्धाः सन्तु । वाभिररित्रः प्रोक्षणं क्रियते, वाओपधयो बहिःस्वरूपेण पशोऽधः स्थापिताः,

१. ५. तै.ति-अतिश्रिताः । ५-५. तै.नि-अहो रात्रेश्च ।

- ३० ३. आ.क.दा-नानिव । ४. इ.उ.पा.मा.हा-प्रणयः क-संख्य । ५. औप्रीसूत्रे 'निनयति' ।
५. इ.उ.पा.मा.हा-निनीय ।

पशोर्वपा]

त्रायस्वैन॑ स्वधिते॑ मेन॑ हि॒रसी॑ रक्षसां॑ भागोऽसीदमह॑ रक्षोऽधमं॑ तमो॑ नयामि
योऽस्मान् द्रेष्टि॑ यं च॑ वयं॑ द्विष्म॑ इदमे॑नमधमं॑ तमो॑

त्रायस्व । एनम् । स्वधित इति स्व-धिते । मा । एनम् । हि॒रसीः । रक्षसाम् । भागः । असि ।
इदम् । अहम् । रक्षः । अधमम् । तमः । नयामि । यः । अस्मान् । द्रेष्टि ।

यम् । च । वयम् । द्विष्मः । इदम् । एनम् । अधमम् । तमः ।

वपाग्रहणदेशे प्राचीनाग्रं बहिर्निदधाति—“ओषधे॑ त्रायस्वैनम्” इति ॥ व्याख्यातम्
(तैसं १.३.५) ॥

स्वधितिं निदधाति—“स्वधिते मेनं हि॒रसीः” इति ॥ व्याख्यातमेव (तैसं १.३.५) ॥

उपाकरणबहिर्पोर्मूळं लोहितेनाङ्क्त्वा इमां दिशं निरस्पति—“रक्षसां भागोऽसि” इति ॥

रक्षसां भागः त्वम् असि । भागशब्दः “कर्पात्ततः” (पां ६.१.१५९) इत्यन्तोदात्तः । १०
यत् पुनरिह लोहितमक्षणे व्यापृतं रक्षः तत् इदम् अधमं निकृष्टं तमः नरकम् अहम् अर्धव्युः
नयामि प्रापयामि । किञ्च—यः अस्मान् द्रेष्टि य च वयं द्विष्मः तमप्येनं द्वेष्टारं
द्वेष्यं च इदम् एव प्रसिद्धम् अधमं तमः नरकाख्यं नयामि । “द्वौ वाव पुरुषौ”
(तैसं ६.३.९) इत्यादि आखणम् ॥

या च पृथिवी त्रियमाणे पशु विभक्तिं, यौ प्राहोरात्रौ पशुमारणकालतया स्थितौ, तेषां सर्वेषां १५
सुखं भवतु ॥ शोकप्रसक्तिं दर्शयन् व्याचष्टे—“पशोर्वो आलम्ब्यस्य प्राणान्धुगृच्छति वाक् आ व्यावतां
प्राणस्त आ व्यावतामित्रयाह प्राणस्य एवास्य शुचरं शमयति” (तैसं ६.३.९) इति ॥ “शुग्म्यथा
विधत्ते—“सा प्राणभ्योऽधि पृथिवीर शुक् प्र विधाति शमहोभ्यामिति नि नमस्यहोरात्राभ्यामेव पृथिव्यै
शुचरं शमयति” (तैसं ६.३.९) इति । प्राणभ्योऽपनीता शुक् पृथिवीमधिष्ठाय तदीयदेवतासारीरं
प्रविधाति । एवं कालादौ प्रवेशः । प्रविष्टायाः शुचः शान्तिर्नियनेन भवति ॥ २०

ओषध इति ॥ कल्पः—“ओषधे त्रायस्वैनमित्युपाकरणयोरवशिष्टं दक्षिणेन” नाभिस्तन्धोस्य
स्वधिते मेनं हि॒रसीरिति स्वधितिना पार्श्वतश्चित्तवर्गाच्छयति” (आपश्रौ ७-१८-१२) इति । “मा
हि॒रसीः” इत्येतत्स्वाभिप्रायमाह—“ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मेनं हि॒रसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः
शान्त्यै” (तैसं ६.३.९) इति ॥ विधत्ते—“पार्श्वत आच्छयति मध्यतो हि मनुष्या आच्छयन्ति तिर-
श्रीनमाच्छयत्यनुचीनं हि मनुष्या आच्छयन्ति व्यावृत्तै” (तैसं ६.३.९) इति । वपोत्सेदनार्थं २५
दक्षिणपार्श्वे छिन्नात् । मांसाहारास्तु मनुष्या नाभिदेशे छिन्दन्ति । तत्राप्यनुचीनं पशोर्देहमनुसृत्य
तदुभयवैलक्षण्यमिह कार्यम् ॥

रक्षसामिति ॥ औषधयनः—“अथैतस्य बहिर्पोऽणिमत् सचतं । स्थविमनुभयतो लोहिते-
नाङ्क्त्वेमां दिशं निरस्पति रक्षसां भागोऽसीदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् द्रेष्टि यं च वयं

६-६ आ.३.पा.दा-पशुमारणकाल उपस्थितौ; क-पशुमारणकालतया उपस्थितौ । ७. आ- ३०
शुगव्ययाम् । ८. आ.क.हा-“शरीरे । ९. इ.उ.त.पा.भा.म.र.दा-“शुचः” नास्ति । १०. त-
“करणयोरवशिष्टेन; क-“करणतृणयोरवशिष्टम् । ११. त-दक्षिणम् ।

नयामिपि त्वां घृतेन चावापृथिवी

नयामि । इषे । त्वा । घृतेन । चावापृथिवी इति चावापृथिवी ।

वपामुत्तिवदति—“ इषे त्वा ” इति ॥ इत् अनं, यजमानस्यैषणीयत्वात् ॥ “ इच्छत इव धेप यो यजते ” (तैसं ६.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ यद्वा—“ कर्मसिद्धं स्वर्गादिकं “ कर्म-

५ निवृत्तिं वा इच्छतीतीद् यजमानः, तदर्थे तस्याभिमतसिद्धयर्थं त्वामुत्तिवदामीति शेषः ॥

वपया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति—“ घृतेन ” इति ॥ हे “ चावापृथिवी चावापृथिव्या वपाश्रपण्यौ चावापृथिव्यात्मना वपाश्रपण्यौ रत्तेते । यद्वा—घृतनात् वाः । दिवोर्दिविप्रत्ययः* । पृथुत्वात् पृथिवी । “ “ प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च ” (उ १.५८) इति पिवन्प्रत्ययः । हे ईदृश्या वपा-

२० श्रपण्यौ, घृतेन स्निग्धत्वात् घृततुल्यया वपयात्मानं प्रोर्णार्थां प्रकर्षणाच्छादयतम् । यद्वा—घृतेन सलिलेन स्रवे जगत् “ प्रोर्णायाम् । अपवा—चावापृथिव्यावेत्रोच्येते । हे चावापृथिव्यौ, घृतस्थानीयया वपया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णायाम् । एवं वा—हे चावापृथिव्यौ, घृतेन सलिलेन त्रिंशं प्रोर्णायाम् । अनेन “ वपाश्रपण्याच्छादनेन आत्मानमेव वा प्रोर्णायाम् । “ चावापृथिवी एव रतेनानक्ति ” (तैसं ६.३.९) इति ब्राह्मणम् ॥ “ दिवो चावा ” (पा ६.३.२९) इति चावादेशः ॥

२५ द्विप्स इवमेवमधमः तमो नयामीति ” (बौध्मी ७.६) इति । आपस्तम्बः—“ बर्हिषोऽग्नं सन्त्येन पाणिनाऽऽरसे । अथ मध्ये घट आच्छादति तदुभयतो लोहितेनाऽवस्था रक्षसा भागोऽसीत्युत्तरमपरमवा-
न्तरदेशे निरस्यायेनत् सन्त्येन पदाऽधिगच्छतीदमहं रक्ष इति ” (आपध्मी ७.१८.१३-१४) इति ॥
विधत्ते—“ रक्षसां भागोऽसीति स्वविमतो बर्हिषस्तवाऽपारस्यस्त्वेव रक्षारसि निरवदयते ” (तैसं ६.३.९) इति । स्थूलस्य भावः स्वविमता, तरमात् “ सप्तमर्थे तमिः*१ । स्वविमतः । स्वविमताच्चेन

२० बर्हिषो मूढभावाः स्थूलत्वात्पुलकयते । तस्मिन् अग्रे शक्ते बर्हिषस्तवा निरस्येत् । त्वा सरयस्त्रैव रक्षांसि निःशेषेण भागवन्ति कृत्वाऽपनवति ॥ द्वितीयमन्त्रं वाचये—“ इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामि वोऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विप्स इत्याह द्वौ वाक् पुण्यां ये चैवं द्वेष्टि यश्चैवं द्वेष्टि तापुमावधमं तमो नवति ” (तैसं ६.३.९) इति । अधमं तमो महद्दुःखम् ॥

इप इति ॥ कल्कः—“ इषे त्वेति वपामुत्तिवत् ” घृतेन चावापृथिवी प्रोर्णार्थमिति वपया द्विंश्यां

२५ प्रच्छाद्य ” (आपध्मी ७.१९.१) इति ॥ हे वषे, यजमानस्य देवतायाश्चेयमाणावसिद्धयर्थं त्वामुत्ति-
वदामि । हे शुद्धयस्य चावापृथिवीतुल्ये वपाश्रपण्यौ, घृतसमानया वपया भवदोषस्वरूपं “ प्रोर्णायाम्
आच्छादयतम् ॥ विधत्ते—“ इषे त्वेति वपामुत्तिवदतीच्छत इव धेप यो यजते ” (तैसं ६.३.९) इति ॥

६. तै.ति-कर्मसिद्धिम् । ७. कर्मनिवृत्तिम् । * [उ. उ. ६.१०] । ८-८. मै-प्रथेः पिवन्प्रत्ययः ।

९. तै.ति-सिद्धयर्थः । १०. तै.ति-वपाश्रपण्योः छादनेन ।

३० १२-१२. इ. उ. तै. पा. भा. मं २-२. मृतमर्थे तमिः नास्ति । १३. इ. उ. पा. “ दुपलभ्यते । १४. भा. हा-वपामुत्तिवदति ।

पशोर्वपा]

प्रोर्ण्वीधामाच्छिन्नो रायः सुवीर उर्वन्तरिक्षमन्विहि वायो वीहि (२) स्तोकानां
प्रेति । ऊर्ण्वीधाम् । अच्छिन्नः । रायः । सुवीर इति सु-वीरः । उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति ।
इहि । वायो इति । वीति । इहि (२) । स्तोकानाम् ।

अधस्ताद्वपां परिव्रासयति—‘अच्छिन्नः’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैस १.३.५) ॥

एति—‘उर्वन्तरिक्षमन्विहि’ इति ॥ व्याख्यातमेव (तैस १.१.२) । हे वपे उत्खेदन- ५
विवाधिते, अधुना महान्तम् अन्तरिक्षाख्यं पन्थानम् अनुगच्छेति विशेषः । “कूरमिव वा एतत्
करोति यद्वपामुत्खेदति” (तैस ६.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आहवनीयस्यान्तिमेष्ट्वङ्गारेषु वपायै प्रतिपद्यमानायै अधस्ताद्वहिषोऽप्रमुपास्यति—
‘वायो’ इति ॥ हे ‘वायो,’ ‘स्तोकानां’ ‘वीहि स्तोकान् वीहि । “क्रियाप्रवृत्तं कर्तव्यम्”
(द्र. पाभा १.४.३२) इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यै षष्ठी (पा २.३.६२) । वीहि विविधं १०

अत्र श्रुतामेव वपां भिन्नात् न येति विचारं हृदि निधाय पक्षद्वयेऽपि दृष्टानुपपन्नस्यति—“यदुपनृन्वा-
द्भद्रोऽस्य पक्षः घातुकः स्वापन्नोपनृन्वाद्यता स्यात्” (तैस ६.३.९) इति । भेदनमन्तरेण घृताऽपि
नियन्तुमशक्यत्वादितस्ततः पेतत् ॥ दोषद्वयास्पृष्टे पक्षाभ्यां विधत्ते—“अन्यदोषनृन्वाद्यन्यथा न पृष्टे”
(तैस ६.३.९) इति । एकया धात्वया भिन्नात् इतरया न भिन्नात्, तथा सति घृताऽपि भवति
रुद्रश्च न हिनस्ति । वपाशब्दमुल्लङ्घ्य परिखण्ड्य घृतशब्दप्रयोगस्य द्वाधाधिवीर्यतदुपयोगस्य “च तात्पर्य- १५
माह—“घृतेन द्वाधाधिवी प्रोर्ण्वीधामित्याह द्वाधाधिवी एव रसेनानपि” (तैस ६.३.९) इति ॥

अच्छिन्न इति ॥ कल्पः—“अधस्तात् परिव्रासयत्यच्छिन्नो रायः सुवीर इति” (बौध्मी
४.६) इति । अयं वपाभागदिष्टयमानोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन व्ययानुरक्तेर्न छिन्नः । कीदृशो भागः ?
शोभना वीरा यजमानस्य पुत्रपौत्रादयो यस्य सः ‘सुवीरः । तास्तः रायः घनानि प्रयच्छतु ॥ स्पष्टार्थ-
तामाह—“अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्याह यथायतुर्वेतत्” (तैस ६.३.९) इति ॥ २०

उर्विति ॥ कल्पः—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रवर्जति” (भाष्योः ७.१.५) इति । हे
वपे, स्वमुखेदनरूपस्य क्रौर्यस्य द्वाभ्यां विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् अनुप्रविश्याऽऽहवनीयेदेही गच्छ ॥
इममेवार्थं दर्शयति—“कूरमिव वा एतत् करोति यद्वपामुत्खेदति उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह तान्मयै”
(तैस ६.३.९) इति ॥ वपाप्रपण्योः स्वर्गं विधत्ते—“प्र वा यपोऽश्मात्लोकात् प्यवते यः पशुं मृत्यये
नीयमानमन्वारमते वपाप्रपणी पुनमन्वारमतेऽरिमन्त्रेव लोके प्रति तिष्ठति” (तैस ६.३.९) इति ॥ २५
वपायाः पुरतः पशोरिव वक्षि विधत्ते—“अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्या भयो देवता एव हव्येना-
न्वेति” (तैस ६.३.९) इति । अग्नेः स्वर्गदेवतातत्कत्वात् तस्य पृष्ठतो वपानयने सर्वो अपि देवता ।
हव्येनानुगता भवन्ति ॥

वायो वीहीति ॥ कल्पः—“आहवनीयस्यान्तिमेष्ट्वङ्गारेषु वपायै प्रतिपद्यमानायै वहिषोऽ-
प्रमुपास्यति वायो वीहि स्तोकानामिति” (बौध्मी ४.७) इति ॥ द्विगुल्यः तात्पर्या धार्यमाणया ३०

११. तै. ति.—विचोभिते । १२. नं.—प्रतिपाद्यमानायै; ति.—प्रतिपद्यमानायै ।

१५. क.—टिन्वात् । १६. म२—वा; इ. उ. तं. पा. मा. हा.—‘च’ नास्ति । १७. इ. उ. तं. पा. भा.

म२. हा.—‘देवताः’ नास्ति ।

स्वाहोर्ध्वनमसं मारुतं गच्छतम् ॥ ९ ॥

[अद्रयो वीहि पञ्च च] ॥

स्वाहा । ऊर्ध्वनमसमित्यूर्ध्व-नमसम् । मारुतम् । गच्छतम् ॥ ९ ॥

[तैसं १-२-१६; कासं ३-६; कपितं २-१३; वासं ६-१४-१७]

५ गच्छ पृथक् पृथक् सर्वान् स्तोकान् विभजेति यावत् । “ तस्माद्विभक्ता स्तोका अवपद्यन्ते ” (तैसं ६-३-९) इति ब्राह्मणम् । प्रथम स्तोकान् गृह्णाति, ततो बृष्टिरूपेण विसृजति— ततो “ महता बलेन विभजति ”, ततः स्तोकात्मना अवपद्यन्ते पृथिव्यामाप इति । एवं बहिर्प्रदहनजन्मा वायुरामन्यते । “ अथ वा एतत्पञ्चानां यद्वपाम् ” (तैसं ६-३-९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१० वपाश्रपण्यां ग्रहरति— ‘ स्वाहा ’ इति ॥ हे वपाश्रपण्या, युवां ‘ स्वाहा स्वाहुते भूत्वा ’ ऊर्ध्वनमसं ऊर्ध्वनमःसं ‘ मारुतं ’ गच्छतं, यथा तेनैव ग्रहते स्याताम् । ऊर्ध्वं नमत इत्यूर्ध्वनमाः । णम हिसापाम्, अत्र तु गतिकर्मा । तस्मात् “ गतिकारकायोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं च ” (उ ६७६) इत्यमुन्ययः । “ ऊर्ध्वनमा ह स्म वै मारुतो देवानाम् ” (तैसं ६-३-९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

३५

॥ इति तृतीये नवमोऽनुवाकः ॥

वपाया उपरि “ स्वामु ते वधिरे ” (तैसं ३-१-४, द्र. आपश्री ७-२०-२) इति मन्त्रेणाऽऽज्ये हुते सति तत्सकाशात् पतन्तो विन्दवः स्तोकाः । हे वायो, ताव् स्तोकान् वीहि विभक्तान् कृद्विधेयार्थः ॥ ययतिरेकमुत्प्रेष्य ॥ इहानीयस्वोत्तरपार्श्ववर्जित्वद्वाहरेषु वपायाः अपणं विधत्ते— “ नाम्नामः महारमति हरेयद्वन्ममज्ञारमति हरेदेवता भवति मन्येत ” (तैसं ६-३-९) इति । “ अहा-

२० रथ ” सर्वदेवतात्मकत्वेन तद्वज्रया देवता एवावज्ञाता भवन्ति तस्मादस्मिन्नेवाद्वाहरे वपां श्रपयेत् ॥ ‘ वीहि ’ इत्यत्र विद्मद्वद्वदस्यार्थं दर्शयति— “ वायो वीहि स्तोकानामित्याह तस्माद्विभक्ताः स्तोका अवपद्यन्ते ” (तैसं ६-३-९) इति । पतन्तीत्यर्थः । वपाया अघस्तादहिरमस्थापन-विधिमर्थेवादेनोच्यते— “ अथ वा एतत् पदानां यद्वपामोवधीनां बहिर्गमेवाम्, समर्थयत्यधो-

१३-१३. मे-महाजलेन विभ्राजति ।

२५

१८. इ.उ.पा.भी-अज्ञारकत्वात् । १९. क-सर्वदेवतात्मकत्वात् ।

पशोर्वपा]

ओषधीष्वेव पशून् प्रति ह्यपयति = (तैसं ६.३.९) इति । अग्रं श्रेष्ठम् । ओषध्यश्रेण वर्हिषा पशुप्ररूपाया
वपायाः समृद्धयर्थमोषधीषु पशुप्रतिष्ठापनार्थं च वर्हिषं वपाया अधः स्वापयेदित्यर्थः ॥ अथान्तिम-
प्रयागार्थं मैत्रावरुणं प्रत्यश्वयोः प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—“ स्वाहाकृतीभ्यः प्रेषेत्स्वाहा यज्ञस्य समिष्टौ ”
(तैसं ६.३.९) इति । स्वाहाशब्दबहुला कृतिर्मन्त्रप्रयोगो वासामन्त्रिमन्त्राज्जदेस्तानां वाः स्वाहाकृतयः,
तदर्थं हे मैत्रावरुण, होतारं प्रेत्य । मैत्रावरुणस्तु “ होता यक्षदग्निं स्वाहाऽऽज्यस्य ” (तैम्रा ३.६.२)
इत्यादिमन्त्रेण होतारं प्रेत्यति । स य होता “ सद्यो जातो इयमिमीत यज्ञम् ” (तैम्रा १.६.३)
इत्यादिकां याग्यां पठति । ततोऽश्वरुग्मिदमप्याग्रं यजति । एवमयं प्रेषो यज्ञस्य सम्यगिष्ट्यै-
संपद्यते ॥ मयाज्ञशेषेण हविरभिवारणं विधत्ते—“ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यमारमा वरा
पृषदाज्यमभिवारं वपामभि धारयत्वात्मज्ञेव पशूनां प्राणापानौ दधाति ” (तैसं ६.३.९) इति ॥ दधिमिध्र-
माज्यं पृषदाज्यम् । “ पृषदाज्यस्य वपायाद्याभिधारणेन वपाकूपे पश्चात्तमनि पृषदाज्यरूपौ पशूनां १०
प्राणापानौ स्थापयति ॥

स्वाहेति ॥ कल्पः—“ प्रतिप्रस्थाताऽऽहुवनीये वपाध्रपणी प्रहरति । स्वाहोर्ध्वनमसं मारुतं
गच्छतमिति माघां द्विगुणं प्रवीचीमेकगुणम् ” (भाष्यौ ७.२.१.३) इति ॥ हे वपाध्रपणी, पुनः
स्वाहुते सरवाध्रपणमसंस्कृतं मस्तुष्टं गच्छतम् ॥ तस्मात्प्राणपानौ दधयति—“ स्वाहोर्ध्वनमसं मारुतं
गच्छतमिराहोर्ध्वनमा ह स्म वै मारुतो देवानां वपाध्रपणी प्र हरति तेनैवैने प्र हरति ” (तैसं ६.३.९)
इति ॥ अथपस्वामागतं विधत्ते—“ विधूची प्र हरति तस्माद्विधूची प्राणापानौ ” (तैसं ६.३.९) इति ॥
प्राण ऊर्ध्वं ह्युत्तिरपानोऽधोवृत्तिरिति ११ तयोर्ध्वत्वात् ॥

अथ धिमियोगसंप्रदाः—

“ वागष्टाऽध्यायने शीघ्रं १ सामहो निगयेदमुनि ।

ओष स्वधि वधापूर्वं रक्ष दर्भं सलोहितम् ॥ १ ॥

२०

श्वश्रेदिद्वं ११ नाधनीयमिप उल्लिखते यथा ।

घृते अण्वदावाच्छाये अक्षिप्ता स्ता हृतये यथा ॥ २ ॥

उरु पूर्वानलं गत्वा यागो दर्भमधः क्षिपेत् ।

स्वाहा अण्वयुषक्षेपो मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

२५

अथ भीमांसाच्छन्दसां न स्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

२०. इ.उ.पा.भा.म२—“ पृषदाज्यम् ” नास्ति । २१. वा.हा.—उभयोर्व्यत्वासः । २२. त.म२—

धोयम् । २३. वन्धनी ।

सं २९

सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवत् स्वाहैन्द्रः
समिति । ते । मनसा । मनः । समिति । प्राणेनेति प्र-अनेन । प्राण इति प्र-अनः ।

जुष्टम् । देवेभ्यः । हव्यम् । घृतवदिति घृत-वत् । स्वाहा । ऐन्द्रः ।

पृषदाज्येन हृदयमभिधारयति—“ सं ते मनसा ” इति ॥ हे हृदय, ते तव मनसा

मनःस्थानीयेन मननीयेन वा अनेन पृषदाज्येन देवानां मनः संगतमस्तु । तथा देवानामिदं
सृष्ट्वणीयमस्तु यथा, तेषां मनो न जहातीति । समित्युपसर्गाश्रुतेयोर्यं क्रियापदमध्याह्रियते ।

किंच—त्वदीयेन प्राणेन प्राणस्थानीयेन प्राणसाधनेन वा अनेन पृषदाज्येन देवानां प्राणः
संगतोऽस्तु । प्राणशब्दः थाधादिस्वरेणान्तोदात्तः (पा ६.२.१४४) । एतादृशेन देवानां

प्रियतमेन पृषदाज्येन त्वामभिधारयामीति भावः । त्वं च तादृशेनानेनाभिधारितं देवानां जुष्टं

प्रियतमं भविष्यसि । “ पद्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या ” (पा २.३.६२ वा. १) इति चतुर्थी ।

“ नित्यं मन्त्रे ” (पा ६.१.२१०) इति जुष्टशब्द आधुदात्तः । किंच—“ हव्यं घृतवत्

अनेन पृषदाज्येन तद्वाकृतं हवनाहं ” च भविष्यसि । “ छन्दसि च ” (पा ५.१.६७)

इति हवशब्दात् यः । यद्वा—“ अचो यत् ” (पा ३.१.९७) इति यत् । तदा

उञ्छादिर्दृष्टव्यः (पा ६.१.१६०) । स्वाहा इत्थं त्वामभिधारयामीति स्वैव प्रजापतेर्वागाह ।

यद्वा—“ ईदृशं त्वं स्वाहाकार्यं च भविष्यसीति । “ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं

पशोः खलु वा आलम्बस्य हृदयमात्मानि समेति ” (तैसं ६.३.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

नयमेऽनुवाके यथाश्रवणोऽभिहितः । दक्षमे तु वसाहोमोऽभिधीयते ॥

समिति ॥ कथं—“ नमित्तुर्हृदयमुत्तमादाय तेन हृदयमुपवृत्तं सं समिन्ने मदाय पृषदा-

ज्येन हृदयमभिधारयति सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवत्स्वाहैन्द्रः ” (बौध्

४.८) इति । हे हृदय, ते मनःस्थानीयेन पृषदाज्येन देवानां मनः संगतमस्तु । एवं प्राणेऽपि योज्यम् ।

“ हव्यं स्वां देवानां प्रियं घृतवत् यथा भवति तथा स्वाहा नमिधारयामि । सोऽयं मन्त्र उपेक्षितः ॥

अभिधारणं त्रिधित्युपरादौ वपोस्तेदप्रयुक्तछिद्राभिधानरूपं यथार्थं पुरोडासं विधत्ते—“ पशुमालम्ब्य पुरोडासं

निर्वपति समेधमेवैनमा कथते ” (तैसं ६.३.१०) इति । मेघः सारः । पुरोडासास्य प्रीतिसारात्वात्

सारोपेतं पशुमालम्बवान् मरति ॥ निस्सस्य होमकालं विधत्ते—“ नयथा प्रचर्य पुरोडाशेन प्र चरस्यैव

पुरोडासा ऊर्जमेव पशूनां मथ्यतो दद्यात्तयो पशोरेव छिद्रमपि दद्याति ” (तैसं ६.३.१०) इति । “ ज्ञात-

पेदो वपया गच्छ देवान् ” (तैसं ३.१.४) इति मन्त्रेण यथा हुत्वा पश्चात् पुरोडासाहोमः । वपाहृदयादि-

होमयोर्मध्यं पशूनामुद्गरस्थानमतस्तत्रैव ऊर्जं पुरोडासारूपमग्रे स्थापितवान् भवति । किंच वपाच्छेदेन यत्

१. तै.ति-तादृशेन ।

२. २. तं-घृतवत् सपूतं त्वं भक्षणार्हम् ।

ति-घृतवत् घृतस्त्वं पंस-

नार्थम् । ३. ति-हविःशब्दात् । ४. ति-ईदृशः ।

यसाहोमः]

पशोश्चिद्धं तत् विहितं भवति ॥ उत्तरदेवो हृदयादिहविः पञ्चमं क्षमितारं प्रति प्रथममन्त्रमुत्पादयति—

“पृषदाग्रस्योपहृत्य त्रिः पृच्छति शूवर हवीः३ क्षमितरिति त्रिपत्या हि देवाः” (तैसं ६.३.१०)

इति । पृषदाग्रस्य पात्रगतस्यांशं सुवेणोपहृत्य पृथक् स्वीकृत्य मन्त्रेण त्रिः पृच्छेत् । शूतं पञ्चम् । प्लुतिः

प्रभाषा । त्रिरुतं सत्यमिति बुद्धिर्येषां ते त्रिपत्याः ॥ अदतिरेकमुखेणोत्तरविधिमुच्चयति—“योऽशूतः

शूतमाह स एनसा” (तैसं ६.३.१०) इति । युज्यत इति शेषः । तस्माच्छूतं सत्युत्तरं भूयादिति विधिः । ५

अत्र सूत्रम्—“अथ प्रतिप्रस्थाता पृषदाग्र्यं विद्वत्” जुह्वां समानीयान्तरेण चातवलीकरायुर्दृष्ट्वा-

निष्कस्य पृच्छति शूवर हवीः३ क्षमितरिति । क्षमितेय उत्तरतो हृदयशूलं धारयन्तिष्ठति स शूतमिति

प्रत्याह । सं तथैव द्वितीयमुक्तस्य पृच्छति । सं तथैवेतरः प्रत्याह । सं तथैव तृतीयमुक्तस्य पृच्छति सं तथैवेतरः

प्रत्याह” (बौधौ ४.८) इति ॥ अत्र ‘सं ते मनसा मनः’ इत्यस्य मन्त्रस्याश्रमपेक्षाभिपारयं

विधत्ते—“प्राणापानौ वा पशौ पशूनां यद् पृषदाग्र्यं पशोः क्षुद्र वा आत्मन्थस्य हृदयमारमाग्निं समेति १०.

यत् पृषदाग्र्येन हृदयमभिधारयत्वात्मन्त्रेण पशूनां प्राणापानौ वधाति” (तैसं ६.३.१०) इति ॥ अग्नि-

समेति आभिमुख्येनाऽऽत्मा हृदयवेसामागच्छति ॥ अथ ब्रह्मनामकस्य शास्त्रामवदानाधारत्वेन विधत्ते—

“पशुना वै देवाः सुवर्गं लोकमापन् तैऽमन्यन्त अनुष्या योऽम्बामविष्मन्तीति तस्य शिरदिच्छता मेघं

प्राक्षारयन्स प्रक्षोऽभवत् तत् प्रक्षरस्य प्रक्षत्वं यत् ब्रह्मसाक्षोत्तरार्धिर्भवति समेधस्यैव पशोरव घति”

(तैसं ६.३.१०) इति । पशुना सह स्वर्गं गच्छन्तो देवा अनुष्याणां स्वैः सहगमनं वा भूदिरयमिमेव १५.

तद्वारिधंतुं पशोः शिरदिच्छत्वा मेघं रसं प्राक्षारयन्नजावयन् । स रसो भूमौ पतित्वा ब्रह्मसूक्ष्मोऽभवत् ।

तस्मात् ‘प्राक्षारणादुरपञ्चस्य ब्रह्मनाम संपन्नम् । तच्छास्त्रा बर्हिष ऊर्ध्वम् अवस्थापनादुत्तरार्धिरित्युत्पत्ते ।

तदवस्थापनेन सरसस्यैव पशोर्हविरुतं भवति । अत्र सूत्रम्—“गृह्यपशुतोर्दिरिष्यतकलमवधाप बर्हिषि

ब्रह्मसाक्षापामवदानान्यवयन् संप्रेष्यति । मनोवायै हविषोऽवदीयमानस्यानु मूहीत्याह मन एवास्याव

जिह्वाया अथ वक्षसो यथाकाममितरेषाम् । अभ्यतो गुह्येवावधवीर्युक्तम्” (आपधौ ०.२३.१२- २०.

०.२४.३) इति । पञ्चस्य हृदयादिहविष आहवनीयं प्रत्याग्नये मार्गविशेषं विधत्ते—“पशुं वै द्विजमान्

रक्षारयन्तु सचन्तेऽन्तरा यूपं वाऽऽहवनीयं च हरति रक्षसामपहार्यै” (तैसं ६.३.१०) इति । अनुसचन्ते

अनुगच्छन्ति । यूपस्याऽऽहवनीयस्य च रक्षोघातित्वात् तयोस्तस्मात् अयं मार्गः ॥ होतारं प्रति द्वैपमन्त्रमुत्पाद-

यति—“पशोर्वा आत्मन्थस्य मनोऽप क्रामति मनोवायै हविषोऽवदीयमानस्यानु मूहीत्याह मन एवास्याव

रन्ध्रे” (तैसं ६.३.१०) इति । अग्निदेवता मनोवा । “त्वर छन्दे प्रथमो मनोवा” (तैमा ३.६.१०) इति २५

मन्त्रान्मानात् । मनस्यूता संबदेति मनोवा । संकयाविशितान्यवदानानि विधत्ते—“एकादशावदानान्यव

धति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुरवस्थाव घति” (तैसं ६.३.१०) इति । नाभि-

सहितानि दश छिद्राणि प्राणा देह आत्माऽत एकादशसंख्यया कृत्स्नोऽपि पशुरवधो भवति । तान्देहा-

दशात्रानि घृतेऽभिहितानि—“तदयं जिह्वा वक्षो वहृत् वृक्षो सस्यं दोहमे पार्थे दक्षिणा भोणिर्गुद-

मूदीपमिति देवतानि” (आपधौ ०.२२.६) इति ॥ अयं विधत्ते—“हृदयस्याग्नेऽव तस्य जिह्वाया ३०.

२-२. क-पृषदाग्र्यस्योपहृत्य; (बौधौसूत्रे ‘पृषदाग्र्यं विद्वत्’) । ३. क.तै.म२-‘मुक्तेन

जीवारमा । ४. आ.हा-क्षरणाहु । ५. आ.क.हा-स्थापनात् । ६. आपधौसूत्रे-‘आपाधमीतरेषाम्’ । १ ।

- अथ वसतो ॥ द्वे हृदयेनाभिगच्छति तन्निष्कृष्य वदति यन्निष्कृष्य वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशो-
 र्ययापूर्वम् ” (तैसं ६-३-१०) इति । लोके प्रथमं हृदयेन यन्निष्कृष्योति तत्तश्चाग्निहृत्वा वदति । पुनरपि
 तदेव निःशेषेणोच्छ्वयतिना यदा वदति तदानीमुरस ऊर्ध्वदेशगतवलेन वदति । तस्मात् हृदयादीनां
 ‘श्रयाणामंशं प्रमेणावदेत्’ । एतदेव ‘कमावदानं पशोरङ्गेषु ययापूर्वं भवति । यथा लोकेऽभिवदन-
 ६ प्यवहारः पूर्वं प्रवृत्तस्तथैव भवति ॥ ‘उत्तरेष्वष्टस्वङ्गेषु हृदयादिवत् प्रसक्तं मम वारयति—’ यस्यैवमथ-
 दाप यथाकाममुत्तरेवामव घति यथापूर्वेवास्व पशोरवत् भवति ” (तैसं ६-३-१०) इति । उक्त-
 प्रकरणेन अथ पशोर्हृदयादीनि त्रीण्यङ्गान्यवदायोत्तरेवानैष्टिककर्मोऽपि पूर्वं हृदयाद्यङ्गं यमा न दोषकारि
 तथैवोत्तरमपि भवति ॥ एकादशस्वङ्गेषु शुद्धकाण्डरूपमङ्गमुत्तममध्यमाधममङ्गैस्त्रया विभज्य त्रिषु तेषु
 भागेषु मध्यमोत्तमभागयोर्विकल्पेनावदानं विधत्ते—“ मध्यमो गुदस्याव घति मध्यमो हि प्राण उत्तम-
 १५ स्वाव घत्युत्तमो हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुन्मयेवमात्रमि ” (तैसं ६-३-१०) इति । प्राणवायुमुखंमध्य-
 वसते, स्वयं पीयनहेतुत्वात्पञ्चुरादिषु सर्वेष्वन्तमथ । अतो यदीतरं मध्यमभागे रवीकुर्यात्, यदीतरमुत्तम-
 भागं तदुभयमपि जामिह्वम् भवति, किं त्वनादृत्यं दोषरहितमित्यर्थः ॥ हृदयाद्यवदानानि प्रसंसति—
 “ श्रयमाणो वै ब्राह्मणश्चामिर्भक्षणं जायते ब्राह्मण्येन क्षयिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एव वा
 मृग्यो वा युग्री यथा ब्राह्मणारिवासी तदवदानंैवाव दयते तदवदानानामवदानत्वम् ” (तैसं ६-३-१०)
 १५ इति । ब्राह्मण्येन वेदाग्यासेन, ब्राह्मणारिवेन शुश्रूहे वसतीति ब्राह्मणारिवासी ॥ वेदाग्यासादिभिरपा-
 कर्तव्यं ‘घर्तं तत्’ १० हृदयाद्यवदानंैवावदावरोति । अणमवदयत् एभिस्त्रिवदानत्वम् ॥ स्विष्टकृष्यं
 यज्ञावदानं विधत्ते—“ देवामुराः संवत्सा आसन् नै देवां अभिमनुजन् स्वया धीरेणाधुरानभिभवामन्ति
 सोऽमयीदरे दृष्टे पशोरङ्गारमुदरा इति स एतमुवाचमुदररव दोः पूर्वापेक्ष शुद्धं मध्यतः श्रोणि ऊपनाधेस्य
 एतो देवा अभवन् पराऽमुरा यत म्यङ्गानां समेव घति भ्रान्त्याभिन्तुसै भवत्यासना पराऽस्य भ्रान्त्यो
 २० भवति ” (तैसं ६-३-१०) इति ॥ उदांसुाकृष्टे ध्रियमाणमुत्तमं भागमुदरे रवीकरवाणि । पशोः
 पूर्वाधेस्य संघमिष दोहन्तम् । मध्यतः पशुमध्यभागसंघमिष शुद्धम् । अपराधेस्य संघमिषर्त्तं श्रोणिम् ॥
 वज्रगतिं विधत्ते—“ अक्षयः अथ घति तस्मादक्षयया पशवोऽङ्गानि म हरन्ति प्रतिधिर्ये ” (तैसं
 ६-३-१०) इति । गवाद्यः क्षयमवालेऽङ्गानि पाशमक्षयया ॥ वज्रवेनादस्यापयन्ति । अथ वज्रगतिः सूर्य
 दक्षिणा—“ दक्षिणो दोः सध्या श्रोणिर्गुदस्तृतीयमिति सौविहृहृहानि ” (आपधो ७-२२-६) इति ॥
 २५ विधत्ते—“ मेदसा मुक्ती प्रोणीति मेदोऽस्यां वै पशवो रूपमेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६-३-११)
 इति । ‘जीर्णपदस्ये हृदयवेत्तं मेदः । सुधीं उहृष्यती ।’ १० अथ मेदसाऽऽच्छादयेत् ११ । सति
 मेदावायुत्वे पशवो रूपवन्तो भवन्ति ॥ तत्र कंचिद्विशेषं विधत्ते—“ रूपसंघाप्य प्रोणीति रसो वा एष
 पशुर्नां यम् रममेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६-३-११) इति । यूपशब्देन भस्मिन् सह पक्वं जलमुच्यते ।
 तस्मिन्नेव मेदः प्रक्षिप्य तेनाऽऽच्छादयेत् ॥

३० ६-६. आ.क-प्रयणामागमकमेणा । ७. ६.उ.पा.भा-कमादानम् । ८. ६.उ.पा.भा-पुच्छापूर्वम् ।
 ९. आ.क.हा-उत्तरेष्वङ्गेषु । १०-१०. ६.उ.पा.भा-नत्तत्वम् । ११. म२-‘अक्षयः’ नास्ति । १२. पा.
 भा-‘जंनपदस्यः’ । १३-१३. ६.उ.पा.भा.हा-उभयमेवाऽऽच्छादयेत् ; क-हृदयमेदसाऽऽच्छादयेत् ।

यसाहोमः]

प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देव्यदैन्द्रोऽपानो अङ्गेअङ्गे वि बोधुवदेव त्वष्टर्भूरि ते सप्तसमेतु
विपुरुषा यत् सलक्षमाणो भवथ देवता यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तु
प्राण इति प्र-अनः । अङ्गेअङ्ग इत्यङ्गे-अङ्गे । नीति । देव्यत् । ऐन्द्रः । अपान इत्यप-अनः ।
अङ्गेअङ्ग इत्यङ्गे-अङ्गे । नीति । बोधुवत् । देव । त्वष्टः । भूरि । ते । सप्तसमिति स-सप्तम् ।
एतु । विपुरुषा इति विपु-रूपाः । यत् । सलक्षमाण इति स-लक्षमाणः । भवथ । ५
देवतेति देव-त्रा । यन्तम् । अवसे । सखायः । अन्विति । त्वा । माता । पितरः । मदन्तु ।

पशोरवदानानि संपृशति—“ ऐन्द्रः प्राणः ” इत्यनुष्टुभा षट्पदया ॥ इन्द्रः ईश्वरः शारीर
आत्मा तस्यायम् “ ऐन्द्रः ” प्राणः । “ ऐन्द्रः खलु वै देवता ” (तैसं ६.३.११) इति ब्राह्मणम् ।
स अस्य पशोः “ अङ्गेअङ्गे सर्वव्यववेत्तु ” नि “ देव्यत् ” नियमेनात्मर्थं धियतां तिष्ठत्वित्यर्थः ।
ऐन्द्रत्वादेव । धीङ् आधारे । यदुल्लगन्ताल्लट् (पा २.४.७४) । “ ल्येडोडाटौ ” (पा ३.४.९४) १०
इत्युडागमः । “ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ” (पा ७.३.८७) इति गुणाभावः अल्लवृ-
धस्यापि बहुलवचनात् (पा ७.३.८७ वा १) । यद्वा—लटः शत्रादेशः* (पा ३.२.१२४) ।
अल्लिवति शेषः । यद्वा—विकरणव्यत्ययेन शः (पा ३.१.८५) । “ एतेकावः ” (पा
६.४.८२) इति यणादेशः । “ इतश्च छेपः ” (पा ३.४.९७) । प्राणशब्द उवतरवरः
(पा ६.२.१४४) । “ अङ्ग इत्यादौ च ” (पा ६.१.११९) इति संहितायां प्रकृतिभावः । १५
आवेडितस्य (पा ८.१.२), “ अनुदात्तं च ” (पा ८.१.३) इत्यनुदात्तत्वम् । “ वन्ति
वा एतत् पशुं यत् संज्ञयन्ति ” (तैसं ६.३.११) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ अपानः अधोवृत्ति-
र्वायुः, सोऽप्येन्द्रः । “ ऐन्द्रोऽपानः ” (तैसं ६.३.११) इति च ब्राह्मणम् । सः “ अङ्गेअङ्गे
अस्य पशोः “ वि “ बोधुवत् अत्यर्थं विभवतु तिष्ठत्विति यावत् । भवतेर्यदुल्लगन्तात् (पा
२.३.७४) लेडादि सर्वं पूर्ववत् । “ भूसुवोस्तिङि ” (पा ७.३.८८) इति हि यदुल्लगन्ते २०

ऐन्द्र इति ॥ कथम्—“ अथ पशोरवदानानि संपृशत्येन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देव्यदैन्द्रोऽ-
पानो अङ्गेअङ्गे वि बोधुवदेव त्वष्टर्भूरि ते सप्तसमेतु विपुरुषा यत्सलक्षमाणो भवथ । देवता यन्तमवसे
सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्त्विति ” (बौध् ४.९) इति । इन्द्रदेवताकः “ प्राणः अस्य
पशोस्तस्मिन्स्तिमितम् हृदयाग्रे नि “ देव्यत् नितरां धीयतां स्थाप्यताम् । तद्वत् “ अपानः अपि “ वि
“ बोधुवत् धिरोपेण भवतु ” । हे “ देव त्वष्टा, एते त्वानुग्रहेण “ भूरि सर्वमङ्गजाते “ सप्तसमेतु छेदनेन” २५
विच्छिद्यमपि समवेतं भवतु । हे हृदयाग्रवयाः, यूयं विपुरुषा विलक्षणरूपा अपि “ सलक्षमाणः हविष्वेन
“ समानलक्षमाणः “ भवथ । “ यत् यस्मात् पूर्वं विपुरुषा यस्मादित ऊर्ध्वं सलक्षपरत्वं संपादनीयम् ।
हे पशो, “ देवता देवेभ्यु यन्तं गच्छन्तं त्वां “ सखायः इहरे पशवः “ माता “ पितरश्च “ अनु “ मदन्तु ।
किमर्थम् ? “ अवसे त्वन्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वर्गं “ सर्वमवितुम् ।

५. तं-ति-तस्य । ६. तं-ति-नियमेनात्मन्तम् । “ [शत्रादेशे ‘ अभ्यस्तान्तादिः ’ (पा ३.४.९८) इति आनुदात्तत्वं प्रयज्येतेति चिन्त्यमिदं व्याख्यानम् ।] ।

१४. क.ते.मर-तिष्ठतु । १५. इ.उ.पा.भा-छेदने । १६. आ.क-समानलक्षणा । १७. आ.

क.वा-सर्वं सेवितुम् ।

नास्ति^१ । पूर्ववदपानशब्दोऽपि यायादिस्वरेणान्तोदात्तः (पा ६-२-१४४) । एवं प्राणापान-
वत्त्वं पशोः संपाद्यते^२ । तेन सर्वेऽपि पशवः प्राणापानवन्तः कृता भवन्ति । “प्राणापानावेव
पशुषु दधाति ” (तैसं ६-३-११) इति ब्राह्मणम् । हे देव त्वष्टः । पादादिन्वात् प्रथमं न
निहन्यते । “नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८-१-७३) इति तस्याविद्यमानवत्त्व-
५ निषेधात् द्वितीयं निहन्यत एव । शूरि सर्वे संसर्ग एतु संगच्छताम् । ते त्वत्तः त्वज्जसादादिति
यावत् । “त्वाद्या हि देवतया पशवः ” (तैसं ६-३-११) इति ब्राह्मणम् ।

एतदुक्तं भवति—“यद्विकर्तने पञ्चङ्गं विच्छिन्नमवशिष्टं” तत्सर्वं त्वया आर्द्रतया एकी-
कार्यमिति । एवं हि कृत्स्नेन पशुना यागः कृतो भवति । “प्रसमुपोदः पादपूरणे ” (पा
८-१-६) इति समो द्विवचनम् । “अनुदात्तं च ” (पा ८-१-३) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ।

१० किञ्च—हे पशो, सर्वेऽपि यूर्यं विपुरुषा नानारूपा अतुल्यस्वरूपा अपि सन्त इदानीं
सलक्ष्माणः समानलक्षणा हवीरूपेण वाज्रदानरूपेण वा देवान् गच्छन्तः तुल्यस्वरूपाः यद्
यस्मात् भव्य । तत्र खलु हविष्यापत्तौ सर्वेऽपि युष्मत्संबन्धिनः पशवो जालभेदात् हवि-
स्वरूपाः संपद्यन्ते । “समानस्य छन्दसि ” (पा ६-३-८४) इति सभावः । यद्वा—सह
लक्षणा वर्तन्त इति सलक्ष्माणः, “सलक्षणेपेताः हविष्यापत्त्या सर्वेऽपि यूर्यं भव्य । “योप-
१५ सर्जनस्य ” (पा ६-३-८२) इति सहस्य सभावः । “अदुपदेशात् ” (पा ६-१-१८६)
इति छत्वार्षातुकानुदात्तत्वम् । “विपुरुषा होते सन्तः सलक्ष्माणः एताहि भवन्ति ” (तैसं
६-३-११) इति ब्राह्मणम् । तस्मात् देवत्रा यन्तं देवान् गच्छन्तम् । “देवमनुष्यपुरुष ”
(पा ५-४-५६) इति आप्रलयः । सखायः समानव्याना बन्धवः । “समाने ह्यः स
चोदात्तः ” (उ ५-८६) इति इण्प्रलयः । ते च मातरश्च पितरश्च त्वाम् अनु भदन्तु

२० अनुमन्यन्ताम् अनुमोदन्ताम् इति यावत् । अहो ! अयमस्मत्संबन्धी पशुर्हवीरूपमापन्नो देवास्तर्प-
यितुं याति, ततः स्वयमपि देवो भविता । ततो वयमपि देवीभूय तेन सह स्वर्गे मोदितारम्भे ।
ततः सर्वं कुलमनुगृहीतं भविष्यतीति । तदेवाह—अग्रे रक्षणाय तत्र चात्मनश्च तृप्त्यर्थं वा ।
अवतिर्हि तून्तो च पठन्ते । तस्मादमुन् (उ ६-३-८) । “अनुमतमेवैनं मात्रा पित्रा सुवर्गं
लोकं गमयति ” (तैसं ६-३-११) इति च ब्राह्मणम् । मदी हर्षे देवादिकाः, विकरणव्यत्ययेन

२५ शन् (पा ३-१-८५) ॥

+ [द. ‘यतो वा ’ (पा ७-३-५४) इति सखे चिह्नं—‘भुजुषोः’ इति गुणनिषेधो यत्तुकिं
नास्ति ” इति । ‘देव्य’ इत्यनेन ‘भोजुवत्’ इत्यत्रापि ‘नाभ्यस्तस्यासि’ (पा ७-३-८७) इत्यनेनैव
गुणमायः इति मटमाकराचार्यैरभिप्रेयते इति प्रतिपातिः ।] । ७. ति-संपद्यते । ८. मै-तस्याविद्यमानत्वम् ।
९-१०. ६-यद्विकर्तव्ये (!) पञ्चङ्गं विच्छिद्यम् ; तं-यद्विकर्तितव्यं पञ्चङ्गम् विच्छिद्यम् ; ति-यद्विकर्तितव्ये

३० पञ्चङ्गम् विच्छिद्यम् । १०. तं-वाऽपानात् । ११. तं-सर्वलक्षणोपेताः ।

श्रीरस्यग्निस्त्वा श्रीणात्वापः समरिणन् वार्तस्य (१)

त्वा भ्रज्यै पूष्णो रक्ष्णा अपामोर्षधीना रोहिष्यै

श्रीः । असि । अग्निः । त्वा । श्रीणातु । आपः । समिति । अरिणन् । वार्तस्य (१) । त्वा ।
भ्रज्यै । पूष्णः । रक्ष्णै । अपाम् । ओर्षधीनाम् । रोहिष्यै ।

“पाथेन होमार्थं वसां प्रयौति” श्रीरसि’ इति ॥ ‘श्रीः श्रयणीया पचनीया’
‘असि हे वसे । पक्वं हि हूयते । आलोडनजन्मा विशेषः पाकः । श्रीन् पाके क्रैयादिकः ।
तस्मात् संपदादिब्रह्मणः कर्मणि क्तिप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । यत् एवं तस्मात् अग्निः
एव स्वयमागत्य त्वां ‘श्रीणातु’ पाकविशेषशालिनीं करोतु ; यः सर्वस्य पाकहेतुरिति
भावः । किंच—तथा क्रियमाणां त्वाम् आपः समरिणन् संगच्छन्तु त्वा मा मुचन्
मा शोषं गमन् इति । री गतिरेषणयोः क्रैयादिकः उदात्तेत् प्यादिः । तस्मात् १०
“छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” (पा ३.४.६) इति लङ् । “प्यादीनां ह्रस्वः” (पा ७.३.८०)
इति ह्रस्वत्वम् । “आम्यस्तयोरान्तः” (पा ६.४.११२) इत्याकारलोपः । अग्निः संगतायां
मयि के गुणाः ! इति चेदाह—‘वार्तस्य’ त्वा भ्रज्यै गमनाय । अशुक्तायां हि त्वयि दाग-
निर्वृत्त्या वातो गच्छति ‘सदागतिर्भवतीत्यर्थः । तस्माद्वातस्य भ्रज्यै त्वामापः समरिणन् इति ।
भ्रज भ्रजि गतौ । तस्मात् “इन् सर्वधातुभ्यः” (उ ५.६७) इति इन्प्रत्ययः । किंच पूष्णः १५
आदित्यस्य रक्ष्णै रक्ष्णाय उदयाय । रक्षि गतौ । इदित्वात्तुम् (पा ७.१.५८) । पूर्ववत्
इन्प्रत्ययः (उ ५.६७) । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१६१) पूष्णो विभक्तिरुदात्ता । किंच
‘अपां च ओषधीनां च रसं रोहिष्यै रोह्णाय उत्पत्तये । ‘प्रये रोहिष्यै अव्यपिष्यै” (पा
३.४.१०) इति निपात्यते । तस्माद्वातादिप्रवृत्तये अग्निस्त्वा श्रीणातु आपश्च त्वां समरिणन्
इति । “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना अदभ्यो विभक्तिरुदात्ता । ओषधिशब्दो १०
दासीभारादिवादाद्युदात्तः (पा ६.२.४२) । “पाथेन वसाहोमं प्रयौति मय्यै वा एतत्
पशूनाम्” (तैसं ६.३.११) इत्यादि ब्राह्मणम् । यद्वा—श्रीः श्रयणीया पाथेन मिश्रयित-
व्यासि । “क्विप्चि” (उ २.२५) इत्यादिना श्रयतेः क्तिप् दीर्घत्वम् । तस्मादा-
हवनीयोऽग्निस्त्वा श्रीणातु सेवतां भक्षयतु । श्रयतेर्व्यत्ययेन आप्रत्ययः (पा ३.१.८१, ८५),

श्रीरिति ॥ बोधायनः—“अथ दक्षिणेन पाथेन वसाहोमं प्रयौति दुग्धतः श्रीरस्यग्निरस्वा २५
श्रीणात्वापः समरिणन् वार्तस्य त्वा भ्रज्यै पूष्णो रक्ष्णा अपामोर्षधीना रोहिष्या इति” (श्रीश्री ४-९)
इति । आपस्तम्बः—“श्रीरसीति पाथेन वसाहोमं प्रयौति । वातरसं त्वा भ्रज्या इति सेवैवति दधाति”

१२. ५—‘पाथेन’ नास्ति । १३. मै—‘प्रयौति’ इत्यस्यानन्तरम् ‘आलोडयति’ । १४. तं.
ति—सतां गतिम् ।

घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य

हविर्सि स्वाहा त्वाऽन्तरिक्षाय

घृतम् । घृतपावान इति घृत-पावानः । पिबत- । वसांम् । वसापावान इति वसा-पावानः ।

पिबत । अन्तरिक्षस्य । हविः । असि । स्वाहा । त्वा । अन्तरिक्षाय ।

५ धातोश्च दीर्घचम् । आपश्च समारणन् स्वयंको भवन्तु । मा मुचञ्जित्वेयमयं त्वां मिश्रपामीति शेषः, पुनश्च त्वाशब्दश्रुतेः । एवं क्रियमाणे के गुणा लोकस्य इत्याह—“वातस्य” इत्यादि ॥ सुबोधम् ॥

वसां जुहोति—“घृतम्” इति ॥ हे घृतपावानः घृतस्य पातारो देवाः, यूयं घृतं वसामन्तं पिबत । हे वसापावानः वसायाः पातारः यूयमपि वसां पिबत । पिबतेः “धातो मनिन्” (पा ३.२.७४) इत्यादिना वनिष् । हे वसे, त्वम् अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षवासिनो

१० देवगणस्य हविः असि । यस्मादेवं तस्मात् अन्तरिक्षाय त्वां स्वाहाकरोमीति शेषः ।

(आपश्च ७.२५.४-५) इति ॥ मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा । सा च हृयत इति होमशब्दाभिधेया । पाच्यत्वादेन तत्प्रत्ययस्थि विवक्षितं, तस्यास्त्यक्तोऽप्रभागः स्थूलः पुष्पराश्याभिधेयः । तेन वसारूपं होमद्रव्यं पात्रे गृहीतं प्रयोरियालोडयेदिति बोधायनवाक्यार्थः । मन्त्रार्थस्तु—हे वसे, श्रीः असि आध्रयणीवासि तस्मादाहवनीयाः अग्निः त्वां श्रीणातु आध्रयतु स्वीकरोतु । आपः च त्वां

१५ समारणन् सत्यम् प्राप्नुवन्तु त्वं बोधो मा भूत् । हे वसे, रामविदधामि । विमर्धम् ? वातस्य प्रगये वावोर्गलये । पूष्णः ईहो आदित्यस्य गलये । अर्धसंयन्धिनीनाम् शोषणीनां रोहिष्यै प्ररोधार्थम् । त्वयि विमानेन सुरक्षितायां स्वर्गायहोमसुकृतेन वायुगमयादिरूपो जगद्भ्यवहारः सुस्थितो भवतीति स्तुत्ये ॥ आलोडने विधत्ते—“पाच्यं वसाहोमं प्र यीति मय्यत एव पतुना वसाश्वे रस एव पतुना यद्रसा यत् पाच्यं वसाहोमं प्रयीति मय्यत एव पतुना रसं दधाति ” (तैसं ६.३.११)

२० इति । अवदानसंमर्शनमन्त्रस्य पूर्वभागे द्रुतः “पुष्पः” इत्यसौ तद्विरो देवतावाचीत्याह—“गन्धि वा पतत् पशुं पासंशपयन्पुष्पैः सलु बे देवतया प्राण पुष्पैर्द्रोऽपानं पुष्पः प्राणो गन्धेऽपानं नि देव्यदित्याह प्राणापानायेव पशुपु दधानि ” (तैसं ६.३.११) इति । संशपने “हन्वे, तत्” गन्धितरोधनामुप-पातेन संपद्यते । ततोपद्रवेषापत्रीतयोः प्राणापानयोः पुनः स्थापने कर्तव्यम् ॥ द्वितीयभागे स्वर्गशब्दाभि-प्रायमाह—“देव स्वर्गैरि ते सः समेरित्याह रवाद्या हि देवतया पदायः ” (तैसं ६.३.११) इति ।

२५ तृतीयभागे हृदयापाकारेण बेलक्षण्यं हृदिष्ट्वेन सालक्षण्यं च प्रतिबलित्याह—“विपुरुषा यत् सलक्षमाणो भवधेरयाह विपुरुषा ह्येते सन्तः सलक्षमाणं पृथर्हि भवन्ति ” (तैसं ६.३.११) इति ॥ चतुर्थभागेऽनु-मदन्तुमन्दराभाभिप्रायमाह—“देवरा यन्ममवसे सखायोऽनु त्वा मावा पितरो मदन्तिवत्साहानु-मत्वमेवैनं मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं गमयति ” (तैसं ६.३.११) इति । “श्रीरसि”, “वातस्य त्वा” इत्येवौ मन्त्रावर्धितौ ॥

३० घृतमिति ॥ बोधायनः—“सोऽर्धं च यान्तीयै वसाहोमं जुहोति घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविर्सि स्वाहा त्वाऽन्तरिक्षाय स्वाहेति । यपद्रुतो हविर्जुहोत्येतस्य होममनु

वसाहोमः]

दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशः

स्वाहा दिग्भ्या नमो दिग्भ्यः ॥ १० ॥

[वार्तस्याष्टाविंशतिश्च]

दिशः । प्रदिश इति प्र-दिशः । आदिश इत्या-दिशः । विदिश इति वि-दिशः । उदिश इत्यु-दिशः । स्वाहा । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । नमः । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः ॥ १० ॥

[मैत्रे १-२-१७; कास ३-७; कपि ३-१४; वार्त ६-१८-२०]

वसाहोमोद्रेकेण दिशो जुहोति, दिग्भ्यो जुहोति— 'दिशः प्रदिशः' इति ॥ यद्यप्येकैव नित्या सर्वगता दिक् तथाप्युपाधिभेदेन सा भिद्यते । यथा-यत्रादित्य उदेति सा प्राची, यत्रास्तमेति सा प्रतीची, यत्र दृश्यमानो गच्छति सा दक्षिणा, यत्रादृश्यमानो गच्छति सोदीची, अयागता अधरा । उद्गता ऊर्ध्वेत्यादि । तत्र दिक्शब्देनाविशेषात् सर्वासां ग्रहणम् । प्रदिगा- १०-
दयस्तु शब्दा विशेषवचनाः । 'याः' इति आध्याह्निके । अयमर्थः—प्रदिगादिविशेषभिन्ना याः 'दिशः ताम्यो दिग्भ्यः स्वाहा स्वाहुतोऽयं वसाहोमोऽस्तु, नमोऽस्तु ताम्यो दिग्भ्यः । अत्र प्रधानभूताः दिशः प्राच्यादयः 'प्रदिशः । आस्थिता दिशः 'आदिशः, या, जन्तुभिरास्थीयन्ते । आगता या अधोदिशो मध्यदिशश्च । विगताः विविधस्वभावा वा दिशो 'विदिशः । ताः पुनर्दक्षिणपूर्वादयः कोणदिशः । उद्गता 'दिशः । उदिशः ऊर्ध्वदिशः । सर्वत्र " परादिच्छन्दसि १६ बहुलम् " (पा ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाशुदात्तत्वम् । यद्वा—प्राधान्येन दिशन्तीति प्रदिशः । आगत्य दिशन्तीति आदिशः । विविधं दिशन्तीति विदिशः । ऊर्ध्वं दिशन्तीत्युदिशः । ऋग्विगादिना दिशोः किन् (पा ३-२-५९) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । ईदृशो या दिशस्ताम्यः 'स्वाहा नमः च 'दिग्भ्यः इति । " सावेकाचः " (पा ६-१-१६८) इति विभक्तोरुदात्तत्वम् । " दिशो जुहोति दिश एव रस्मान्वित " (तैसं ६-३-११) इति ब्राह्मणम् । २०
॥ इति तृतीये दशमोऽनुवाकः ॥

प्रतिप्रस्थाता वसाहोमोद्रेकेण दिशो जुहोति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो दिग्भ्य इति " (यैश्री ७-९) इति ॥ आपस्तम्बः— " याग्याया अर्धर्धे प्रतिप्रस्थाता वसाहोमं जुहोति घृतं घृतपावानः पिबतेति । उद्रेकेण दिशः प्रदिश इति प्रतिदिशं जुहोति मध्ये पञ्चमेन । प्राश्नमुत्तमं सेस्याप्य नमो दिग्भ्य इत्युपविष्टे " (आपश्री ७-२५-१०-१२) इति । उद्रेकः शेषः । हे 'घृतपावानः देवाः, २५ अत्रत्यं 'घृतं पिबत । 'हे 'वसापावानः, इमां 'वसां पिबत । 'हे 'परो, स्वमन्तरिक्षवासिनो देवगणस्य 'हविः 'नसि अतोऽन्तरिक्षवासिने त्वां 'स्वाहा जुहोमि ॥ 'दिशः प्राप्ये दिशो स्वाहेति शेषः ।

१५. तै.ति.पं-प्रकाशमानः ।

१९-१९. आ.हा-एवमुत्तरम् । २०. क-हे वसे ।

तैसं २५।।

प्रदिशः दक्षिणायै । एवमन्वत्रापि । पठेत्तु "अन्ने सर्वान्गो, दिग्भ्यः स्वाहा इति योज्यम् । मन्त्रा उपेक्षिताः ॥ विधत्ते— "अध्वे वसाहोमे जुहोत्यसौ वा अध्वे इयमध्वे इमे एव रसेनानक्षित दिशो जुहोति दिश एव रसेनानक्षय्यो दिग्भ्य एवोर्जेर रसमव रुचे" (तैसं ६-३-११) इति । याज्यायाः पूर्वोत्तरयोरध्वयोः "अभिमानितौ देवा" यावाश्रुधिव्याविति "अध्वे होमिनोभे अपि रसेनाक्षतं भवतः ।

५ दृक्कहोमेन दिग्देवतास्तुष्यन्ति । यजमानस्यापि दिशां सकाशाद्वरसप्राप्तिर्भवति ॥ अथ दानपूर्वकं द्वौ प्रैषमन्त्रौ मैत्रावरुणं प्रत्युत्पादयति— "प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं घानस्पत्याः खलु यं देवतया पशवो यत् पृषदाज्यस्योपहृत्याऽऽह । वनस्पतयेऽनु मूहि वनस्पतये । प्रयेति प्राणपानाभेव पशुव दधाति" (तैसं ६-३-११) इति । पृषदाज्यस्योपहृत्य पात्रयत् पृषदाज्यं तुष्येत् । जुह्वामवदायेत्यर्थः । प्रैषयोरपमर्थः— हे मैत्रावरुण, वनस्पतिदेवतायै स्वमनुग्रहि, पुरोनुग्रह्यां पठ, ततो याज्यां पठितुं होतारं

१० क्षेरयति । एवं सति वनस्पतिदेवताष्टेषु पशुषु पृषदाज्यरूपी प्राणपानौ दधाति ॥ अथेदाध्वेतस्य तस्य हृदयाद्यङ्गस्यांशमेकत्र समवधतीति विधत्ते— "अन्यस्यान्यस्य समवत्तु समवधति । सप्तसप्तानां रूप्याः पशवः" (तैसं ६-३-११) इति । समवत्तमवत्तरीयम् । अथेदयानामङ्गानां बहुविधावात् होमलक्ष्याः पशवोऽपि बहुविधाः । सर्वेष्ववदानेषु मांसनिःसृतजलेनोपसेचनं विधत्ते— "युष्मोप सिद्धति रसो वा

५ एवं पशूनां यत् रसमेव पशुषु दधाति" (तैसं ६-३-११) इति । हविःशेषस्येदाभानास्य अक्षणापेक्षो- १५ पाहानं होतुर्विधत्ते— "इहामुप ह्वयेत पशवो वा इहा पशून्वेवोप ह्वयेत अतुरव ह्वयेत अतुप्पादो हि पशवः" (तैसं ६-३-११) इति । इहाद्वेषतायां शौरूपावात् "पशवो वा इहा" (तैसं २-६-८) इत्युक्तम् । पशुष्वेतत् चोदकादिव प्रसृतं तयाऽप्यामात्रवद्विहितविकृतिवद्योतयाय" पुनर्विधानम् ॥ अत्रेदावदाने मेदसाऽप- रत्तानामिधारेण विधातुं सदस्यतिरेकं निवृत्ति— "यै धामयेतापशूः स्यादित्यमेदसकं तस्मा औ र्वप्यामेदोरूपा यै पशवो रूपेणैव पशुग्यो निमज्जति पशुरेव भवति" (तैसं ६-३-११) इति । रित्तो- ३०

द्वैरहितं मांसमेदसकम् । एवं यजमानं पशूनां (शूभ्यो) निमज्जति निरस्यति । "अतो यजमानः पशुरहितो भवति" ॥ विधत्ते— "यै धामयेत् पशुमानस्यादिति भवत्स्वचरसा वा दधान्यमेदोरूपा यै पशवो रूपेणैव पशुग्यो निमज्जति पशुरेव भवति" (तैसं ६-३-११) इति । अत्र सूत्रम्— "मेदसोप- स्तीय मेदसाऽभिधारयति" (आपशो ७-२६-३) इति । पृषदाज्यनान्याजहोमे विधत्ते— "प्राजापति- २५ येनमसृजत वा आर्ग्यं पुरस्तादसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात्, तस्मादाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशुना

२५ मध्यतः पृषदाज्यनान्याजानलसमादितग्निमश्रमिव पश्चात् सृष्टर हि" (तैसं ६-३-११) इति । यथा प्रथमसृष्टेनाऽऽज्येन प्रथममाग्निः प्रयाजा इज्यन्ते, यथा वा मध्यतः सृष्टेन पशुना ॥ १० ॥ अथ्यतो यजते, कथा वक्रात् सृष्टेन पृषदाज्येन पश्चादमाग्निनोऽन्याजा वष्टय्याः । यस्मादेकं द्रव्यं न पर्वाप्तमिति कुत्रापि पश्चादद्रव्यान्तरेण "महोत्पादितं तस्मादेतत्पृषदाज्यं दधिभिर्ममेक चोदकप्रासात् ॥ शिवसंख्यामप्येष संख्यान्तरं विधत्ते— "एकादशान्याजान् यजति दश यै पशोः प्राजा आत्मेकादशौ ३० यावानेव पशुस्तमनु यजति" (तैसं ६-३-११) इति ॥ पृषदाज्यं प्रशंसति— "ध्वन्ति वा एतस्मिन् एवं संप्रपन्नं प्राणपानौ खलु वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं यत् पृषदाज्येनान्याजान् यजति प्राणपानाभेव पशुषु दधाति" (तैसं ६-३-११) इति ॥

२१. इ.उ.पा.भा.हा.— अन्ने नास्ति । २२-२२. तं.म.२-अभिमानिन्यौ, क-अभिमानिन्यौ २५. होतौ । २३. तं-जुह्वामादयौ । २४. इ.उ.त.पा.भा.म.२.हा.— इत्यर्थः नास्ति । २५-२५. आ.हा.— पशव इहा । २६. तं-विकृतिव्यावर्तनाय । २७-२७. इ.उ.पा.भा.— अतो यजमानः पशुरहितो भवति नास्ति । २८. तं.म.२-मध्यकाले । २९. आ.क.पा.— चहेतव्यद्विहितम् । ३०. हा.—सहेतव्यद्विहितम् ।

२१. इ.उ.पा.भा.हा.— अन्ने नास्ति । २२-२२. तं.म.२-अभिमानिन्यौ, क-अभिमानिन्यौ २५. होतौ । २३. तं-जुह्वामादयौ । २४. इ.उ.त.पा.भा.म.२.हा.— इत्यर्थः नास्ति । २५-२५. आ.हा.— पशव इहा । २६. तं-विकृतिव्यावर्तनाय । २७-२७. इ.उ.पा.भा.— अतो यजमानः पशुरहितो भवति नास्ति । २८. तं.म.२-मध्यकाले । २९. आ.क.पा.— चहेतव्यद्विहितम् । ३०. हा.—सहेतव्यद्विहितम् ।

अत्र विनियोगसमूहः—

“ सं तेऽभिचार्य हृदयमैन्द्रोऽवत्तामिमर्शनम् ।

श्रीः पार्थेन वसो यौति धात पार्थावृता वसा ॥ १ ॥

घृते वसाहुतिः पृथग्निदिग्दोमा नम इत्यतः ।

विद्युपस्थानमत्रैते मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ” ॥ २ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ पश्यानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विध्यभाषाहो ” इत्ययवार्थवतोऽप्यवत् ” ॥ (जैम्या १२-१-३) इति ॥

“ अग्नीषोमीयस्य पशोर्यानि ” चोदकप्राप्तानि प्रयागादीन्पशून्नुष्ठितानि तैः पशुपुरोडाश उपकारो नास्ति । कुतः । तदुपकारबोधकस्य विधेरभावात् । चोदकस्तु “ दशपूर्णमासवत् पशुरनुष्ठेयः ” इत्येवंरूपरत्नात् “ पशवेव तदुपकारं बोधयति । ननु पशुपुरोडाशास्यापीष्टविकृतिस्त्वात् तत्रापि चोदकोऽस्तीति चेत् । बाधम् । अत एव भिन्नचोदकबलात् पुरोडाशोपकाराय प्रयागाद्यह्नानि पृथगनुष्ठेयानीति प्राप्ते मूलम् । यद्यपि पश्वैः पुरोडाशास्योपकार इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति तथाऽप्ययमुपकारोऽर्थतः प्राप्तो न शारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिप्रकाशार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धेर्भाग्यप्रकाशकस्यमनिवार्यं तथा पशुतन्त्र-मन्थेऽनुष्ठेयमानस्य पुरोडाशास्य पश्वैरुपकारः केन वार्येत । तस्मादप्यर्थैरस्तूपकारः ॥

तत्रैवान्वयविहितम्—

“ आज्यभागौ पुरोडाशे न सः स्तो वाऽस्य चोदकः ।

ह्यस्ततो न तौ मेव ” प्रयोगाशस्य कोपनात् ” ॥ (जैम्या १२-१-३) इति ॥

“ तौ न पशौ करोति ” (आपमनी ७-२०-८) इति निषेधादास्यभागयोः पसावभावेन पुरोडाशे

प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति । ततस्ती विचार्यते । तत्र पुरोडाशे आज्यभागौ न स्य इति तावत् प्राप्तम् । कुतः । पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात् । अथवा प्रयागादीनामपि पुनरनुष्ठानापर्यन्तं प्राप्ते मूलम् । न तावत् “ पुरोडाशे चोदको ह्यवते चाव (वाध) काभावात् । पूर्वोक्तप्रसङ्गसिद्धिस्तु प्रयोगवचनेनैव बाधते न चोदकम् । अथवा प्रयागादीनां पुरोडाशाश्रयाभावेन प्रसङ्गसिद्धेरप्यवक्तव्यत्वात् । ननु “ प्रयोग-वाधेऽप्याज्यभागौ न स्य इति चेत् । न । “ आज्यभागौ प्रति वाधिकायाः “ प्रयोगसिद्धेरभावात् । ततः “ प्रसङ्गसिद्धाङ्गविषयप्रयोगस्यैव बाधादवाधितेन प्रयोगवचनार्थेनान्यभागाननुष्ठाने । यथा देवदत्ते यज्ञदत्तमानमारुहे देवदत्तपोनं निवेत्येते च तु वस्त्रालंकारादि तद्वत् ॥

“ अग्नीषोमीयमालायां तु ” अर्थतस्त्वस्तु लोकवत् । ३०-३०. तं म२-अग्नीषोमीयपशौ यानि ; क-अग्नीषोमीयपशोर्यानि । ३१. तं-इत्येवंरूपत्वात् । ३२. तं-प्रयोगाङ्गस्य । ३३. क.हा-पुरोडाशाशे । ३४. क.हा-प्रसङ्गवाधेऽप्या ; (अग्नीषोमीयमालायां तु-प्रयोगवचनवाधेऽप्या) । ३५. इ.उ.पा.भा.हा-“ न ” नास्ति । ३६. म२ प्रसङ्गसिद्धे । ३७. इ.उ.पा.भा-प्रसिद्धसिद्धाङ्ग ; तं म२-प्रसिद्धसिद्धाङ्ग ; ३८. क.हा-प्रसिद्धाङ्ग ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रयाजैकादशत्वादिविशेषविधिभिर्भुते ।

पश्चाद्गौ सामिधेन्यादिविद्वन्तो नास्त्युपास्त्यसौ ॥

विशिष्टाहविषौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तितः ।

साधयादगुणमात्रस्य विधेः सोऽस्त्यपिदेवतः ” ॥ (जैम्या २०.३.१-२) इति ॥

अग्नीषोमीयपशुमाहोमस्य प्रयाजाः श्रुताः, यातुर्मास्येषु नव प्रयाजाः, यायम्यपशौ “ हिरण्यगर्भः ”

(तैत्ति ५.५.१) इत्याधारमन्त्रः, इत्यादिभिर्भुतेषु पश्चादेषु प्राकृतैकैकत्वम्यता सामिधेन्यादिनास्ति ।

कुतः ? संख्यामन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजाधारायज्ञस्य प्रत्यक्षविधौ सत्युपदिष्टनैवाङ्गेन निराकारस्य पश्चाद्गौ चोदकस्याप्रवृत्तिति पूर्वः पक्षः । पश्चाद्विधिस्त्वानैतिकत्वम्यतामाकाङ्क्षति । तत्र प्राकृतज्ञान्यतिदिश्य

२० वा तद्गौकाङ्क्षा पूर्वतो विधास्यमानान्यङ्गान्तराण्युपदिश्य यति विदक्षायां बल्योपकारतया प्राकृतज्ञान्यतिदेशा पूर्वम्यादयः । ततश्चातिदेशतः १ प्रातःप्रयाजापक्रमनूय गुणमात्रविधौ साधवं भवति । गुणविशिष्टाहविषौ तु गौरवे स्यात् । तस्मात् संख्यान्तरमन्त्रान्तराभ्यां पूर्वयोः २ संख्यामन्त्रयोर्वाचोऽपि प्रयाजापार-सामिधेन्यादीतिकत्वम्यता प्राप्नोत्यवतिदेशादिति ३ राख्यतः ॥

दशमाध्यायस्य सप्तमे पादे चिन्तितम्—

२५ “ पशुः कृत्स्नो हविः किंवा अत्यङ्गे हविरम्यता ।

“ आचक्षोर्दत्तया भवमपदानृपयत्नतः ” ॥ (जैम्या २०.७.१-२) इति ॥

‘ अग्नीषोमीयं पशुमाहोमस्य ’ इत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरैकहविर्हवं-युक्तम् । कुतः ? अग्नीषोमीय-देवता प्रति प्रपत्येन पशोःश्रोत्रित्यात् । न हि हृदयापत्रं साक्षात् पशुर्नैवतीति प्राप्ते श्रमः—“ हृदय-स्याग्रवपस्ययः शिवाया अयं वक्षसः ” (तैत्ति १.३.१०) ; “ होणोरवचति पाच्योरव चति ”

२० (अ. मैस १.१०.२) इत्यादिना हृदयापत्रानामवदानि कृष्यागम्यन्ते । भवदानं च हविर्हवप्रयोजकः संस्कारः । पुरोडासादौ होतुमवधीयमानवदन्तनात् । “ हविःशब्दश्च ” कर्मणि व्युत्सया होमयोग्यं द्रव्यं भूते । “ पश्चाद्विचोदना ॥ हृदयापत्रहारेण देवतासंभन्धादुपपद्यते । तस्मात् अत्यङ्गे हविर्भेदः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ एकैकाङ्गेन ” सर्वैकां यद्देकादशमिधतिः ।

२५ एकेन यागसंसिद्धिर्देविया भेदोऽस्ति ॥

एकादशमिरन्वेषां परितस्तस्या भवेद्यतः ।

न त्रिदोषी गत्यभावाद्व्युत्पत्तेः सोपिवा ” ॥ (जैम्या २०.७.२-३) इति ॥

प्रापत्रं हविर्भेदं स्थिते सति त्रेधा यागे संशयः । तत्रानिर्दिष्टविदोषेण येन केनाप्यङ्गेन यागः कर्तव्यः, तावदेव यागस्य “ सिद्धिरित्येकः पक्षः ” । चोदितपशुहस्तं परिगणितेषु हृदयादिषु, “ अन्वेषे

३० ३८. स. म. २-यातं प्रयाजं । ३९. न-मिदान्तः । ४०. म. २-तत्रैव । ४१. उ. क. पा. भा. हा-हवि प्रपत्य । ४२. वा-वर्जं । ४३. स-पश्चाद्विचोदना । ४४. उ. पा. भा. हा-एकेन तेन । ४५. स. म. २-मिदं न्यादित्येकः । ४६. उ. पा. भा. हा-पक्षः नास्ति । ४७. आ. क. हा-अङ्गेषु ।

यसाहोमः] :

चांसशिरःप्रभृतिषु समानम् । ततो हृदयादिवदंसादीनां हविर्मेदत्वाद्यागोमन्त्रेण ह्यमानत्वलक्षणहविष्य-
स्यापर्यवसानाद् सर्वैरङ्गैर्याम इति द्वितीयः पक्षः । हृदयादिभिरैकादशभिरेवाङ्गैर्यामः कर्तव्यः । कुतः ?
अन्येषामंसादीनां परिसंख्यातत्वात् । कुतः ? चोदकेन सर्वेषामज्ञानामवधाने प्राप्ते हृदयादिवाक्येनांसादयः
परिसंख्यायन्ते । ननु परिसंख्यायां विधिः स्वायं जह्यात्, परार्यः कल्पेत्, प्राप्तं च वाधेतेति दोषत्रयं
प्रसज्येत । प्रसज्यतां नामः । सति हि गत्यन्तरे तेषां दोषवत्त्वम् । परिसंख्यायास्तु ते त्रयः स्वरूपमिति ५
इत्या न दोषतां भ्रतन्ते । किं च 'इत्यानि मांसाभ्यभिष्टान्ति शृताशृतानि' इति केषांचित् मांसानाम-
पक्षत्वमुच्यते । पाकस्तु हविषो मांसस्य प्रतिनियतः । तस्मादशृत्वोक्तिरसादिपरिसंख्यां गमयति ।
एतदेवाभिप्रेत्यांसादिप्रतिषेधः^{४८} श्रुत्या वर्ण्यते—“नांसयोरवधति न शिरसः” (द्र. आपश्रौ ७.२५.६)
इत्यादिना । तस्मादेकादशभिरेव यागः कर्तव्यः^{४९} ॥

तत्रैवान्यधिष्ठितम्—

“हव्यामोपरमेपैवां ष्यङ्गैः स्विष्टकृतो हुतिः ।

आद्यः प्रकृतिकर्मणं पूर्वाचैत्युक्तिशेषतः” ॥ (जेन्वा १०.७.४) इति ॥

पशौ श्रूयते— ष्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति^{५०} इति । तत्रेण्यायां हृदयादेकादशाङ्गानां मध्ये
यैः कैश्चित् ष्यङ्गैरित्याशेषमूलैः स्विष्टकृतोत्तम्यः । कुतः ? प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो
हुतत्वाद्वापि चोदकेन तयात्वादिति प्राप्ते श्रूमः—“दोष्णः पूर्वाधादभ्यय समवधति गुदस्य मध्यतः १५
श्रोण्यां जघनतः” (मैस ३.१०.३) इति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽग्यानि श्रोग्यज्ञानि
स्विष्टकृते समान्नापन्ते । न च हृदयादिभ्यः पुदादीभ्योऽज्ञानीति साधवीयम्, तद्विशेषस्य कल्पसूत्रकारेण
दर्शितत्वात् । “हृदये जिह्वा वक्त्रो यक्षुदयुष्यौ सव्यं दोहमे पाथे वक्षिणा शोणिर्गुदवीयमिति दैवतानि ।
वक्षिणं दोः सव्या शोणिर्गुदवीयमिति सौविष्टकृतानि” (आपश्रौ ७.२२.६-७) इति । तस्मादग्निग्या-
नौषैः ष्यङ्गैः स्विष्टकृतोमः ॥ २०

भट्टभाष्यापस्य द्वितीयादे चिन्तितम्—

“पुरोडाशास्य सानाव्यस्य वा धर्मः पशौ यतः ।

देवैक्यमाद्यन्तस्मात्त्रो हविर्जन्मादिसाम्यतः” ॥ (जेन्वा ८.२.२) इति ॥

अग्नीयोमीये पशवःश्रीयोऽग्नीयपुरोडाशास्य धर्मः कार्यः । कुतः ? “देवैक्यादिति चेत् । श्रैवम् ।
‘सानाव्यं पशोरुपचं, पशुसपि पशोरुपचः ।’^{५१} अथपार्थेयम् उक्त्वा सानाव्यपश्वोः समा । हविःसाम्यं^{५२} च २५
बलीयं इत्युक्तम् (द्र. आपश्रौ ३.३.४६; साबरभाष्य मीस ८.१.३२-३४) । तस्मात् सानाव्यस्य धर्मः ॥
अत्र छन्दो नास्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

४८. उ.मा.आं-प्रतिनिषेधः । ४९. म२-कार्यः । ५०. क.पा.भा.हा-दैव । ५१-५२. ३०

अथपार्थमुक्तात् । सानाव्यपश्वोः समो हविःसाम्यम् ।

[उपयद्दोमाः]

समुद्रं गच्छ स्वाहाऽन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवः सवितारं गच्छ स्वाहाऽहोरात्रे
 गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा
 छन्दांसि गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा
 नमो दिव्यं गच्छ स्वाहाऽग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा-

५ समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । अन्तरिक्षम् । गच्छ । स्वाहा । देवम् । सवितारम् । गच्छ ।
 स्वाहा । अहोरात्रे इत्यहः-रात्रे । गच्छ । स्वाहा । मित्रावरुणविति मित्रा-वरुणौ ।
 गच्छ । स्वाहा । सोमम् । गच्छ । स्वाहा । यज्ञम् । गच्छ । स्वाहा । छन्दांसि । गच्छ ।
 स्वाहा । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । गच्छ । स्वाहा । नमः । दिव्यम् । गच्छ ।
 स्वाहा । अग्निम् । वैश्वानरम् । गच्छ । स्वाहा ।

१० उपयष्टोपयजति—गुदस्य प्रच्छेदात् 'समुद्रं गच्छ स्वाहा' इत्येकादशभिर्मन्त्रैः ॥
 समुद्रादिशब्दवाच्याश्च देवताः प्रसिद्धाः । गुदावदानं चेह गच्छेत्पुच्यते । समुद्रवाच्या देवतां
 'गच्छ स्वाहा' करोमीति शेषः । समुद्राय त्वा स्वाहुतं करोमीति । एवमन्तरिक्षादिष्वपि
 योज्यम् । "समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत एव तदधाति" (तैस ६.४.१) इति ब्राह्मणम् ।
 प्रजावृद्धिहेतुत्वादुपयजामेवमुक्तम् । "यत्नेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयद्भिरिव" ॥
 १५ (तैस ६.४.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अन्तरिक्षं प्रजानां प्रजननम्, "अन्तरिक्षं हानु प्रजाः प्र जायन्ते" (तैस ६.४.१) ॥
 सविता देवः सूर्यस्य प्रेरकः । तेन सवित्रा प्रसूत एवास्यै प्रजाः प्रजनयति ॥

अहोरात्रे प्रजानामाधारत्वेन जन्महेत् । "अहोरात्रे हानु प्रजाः प्र जायन्ते" (तैस
 ६.४.१) । "अहःसर्वकदेह" (पा ५.४.८७) इत्यच् समासान्तः । "हेमन्तशिशिरा-
 २० वहोरात्रे" (पा २.४.२८) इति निपात्यते ।

प्रजानां प्राणापानौ मित्रावरुणौ । तेन—"प्रजात्वेव-प्रजात्मासु प्राणापानौ दधाति"
 (तैस ६.४.१) । "देवतावृन्दे च" (पा ६.२.१४१.) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपद
 प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यगमेऽनुकावे वसाहोमो वर्णितः । एकादशे गुदकाण्डेनोपयद्संज्ञका होमा उच्यन्ते ।

२५ समुद्रमिति ॥ कल्पः—“आग्नीध्रादौषयज्ञानद्वाराणाहरति । होत्रीय उपयज उपयजति ।
 वामित्राद्विह्वदगुच्छ उचरत्यां वेदिश्रोण्याम् । गुदकाण्डमेकादशधा विपक्षितत्वाऽसंभिन्नापर्यावर्तयच्च-
 न्याजानां वयदहते वयदहते एकेन गुदकाण्डे प्रतिप्रस्थाया हस्तेन लुहति समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतैः प्रति-
 मन्त्रम् । सर्वाणि दृष्ट्वाऽद्वयसौवधोम इति चार्हति लेपः निष्कृत्य मन्त्रो ज्ञे इति पच्छेति जपति ॥

उपयद्भोमाः ।]

सोमः प्रजानां देवता । “सौम्या हि देवतया प्रजाः” (तैसं ६.१.४.) इति ॥

यज्ञः प्रजानामभ्युदयकारी । तेन “प्रजा एव यज्ञियाः करोति” (तैसं ६.४.१.) इति ॥

छन्दासि स्वयं पशवः । तेन “पशवो वै छन्दासि” पशून्नेवाव रुन्धे” (तैसं ६.४.१.) । यजमानः प्रजानामिव पुष्टयर्थम् ॥

। चावापृथिव्यौ प्रजानां वृद्धिहेतुः । तेन “प्रजा एव प्रजाता चावापृथिवीभ्यामुभयतः परि गृह्णाति” (तैसं ६.४.१.) इति । “दिवो चावा” (पा ६.३.२९.) इति चावादेशः ।

पूर्वपदभयपदप्रकृतिस्वरूपम् (पा ६.२.१४१) ॥

। नभः सच्छिन्नः । दिवे हितं दिव्यं, देवैर्म्यो, हितं, सस्याद्युत्पत्तिहेतुत्वेन यागहेतुत्वात् प्रपञ्चमुत्पत्ते । “प्रजाभ्य एव, प्रजाताभ्यो, वृष्टिं नि यच्छति” (तैसं ६.४.१.) इति । समुद्रे निपेकः । तस्य दिव्येन रक्षा । “भवे छन्दसि” (पा ४.४.११०.) इति यत्प्रत्ययः ॥ १०

विशेषां नराणां सन्बन्धी अग्निर्वैश्वानरो जाठर उच्यते । तेन “प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रति, धापयति” (तैसं ६.४.१.) इति । आयुष्यतीः करोति । “नरे संज्ञायाम्” (पा ६.३.१२९.) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥

(आमर ७.३.१९-२२) इति ॥ मन्त्रास्त्वैवमान्वावाः— समुद्रं गच्छ स्वाहाऽन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवाः सवितारं गच्छ स्वाहाऽहोरात्रे गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा छन्दासि गच्छ स्वाहा चावापृथिवी गच्छ स्वाहा नभो दिव्यं गच्छ स्वाहाऽग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहाऽन्नयस्त्वौपधोभ्यो भनो मे हार्दिं यच्छ तन् त्वषे पुत्रं नम्रारमणीयं इति । हे हविः, त्वं समुद्रादिनामः सोऽस्यात्सीति हार्दि । हे समुद्रादिदेवतासमूह मे हार्दि भनः प्रयच्छ । त्वत्प्रसादात् वनू उन्नतम-
 ज्ञातिपुत्रं शरीरं त्वत्वं कान्तिमद्रूपं तथा गुणवन्तं पुत्रं तत्प्राप्तं च असीय प्राप्तुयाम् ॥ उपयज्ञो विधत्— यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत वा उपयद्भिरैवाऽसृजत यदुपयज उपयजति प्रजा पृथ-
 ग्यजमानः सृजते” (तैसं ६.४.१.) इति । ज्योतिष्टोमयज्ञस्य सृष्टिसाधनत्वेऽपि साक्षात्साधनत्वमुप-
 यज्ञमेव । अनुयातसमीप इत्यन्तं हाउपयजः ॥ पशोः वाश्वात्यभागं द्रव्यत्वेन विधत्— जयनाधीद्व-
 ज्ञति जयनाधीदि प्रजाः प्रजायन्ते” (तैसं ६.४.१.) इति ॥ त्रेधा विधत् गुदकाण्ये स्थूलभागे विधत्— “स्थविमतोऽव दति स्थविमतो हि प्रजाः प्रजायन्ते” (तैसं ६.४.१.) इति । निर्गन्तुं सुकरात् स्थूलान्छिद्रात् प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ क्रमेण छिन्नानां भागानां सांकर्यं वारयति— “असंभिन्दन्नव-
 दति प्राणानामसंभेदाय” (तैसं ६.४.१.) इति । अग्रभागं प्रयमतोऽवदाद्य पश्चान्मूलभागमिदमेवाद्यं विधत्— “न पयोवर्तयति यद् पयोवर्तयेदुदावर्तः प्रजा ग्राहकः स्यात्” (तैसं ६.४.१.) इति । उदावर्तो रोगविशेषः ॥ समुद्रादिमन्त्राणां सर्वेषां प्रजोत्पत्तावुपयोऽं विवक्षुः समुद्रजलस्य रेतः-
 स्नायमभिप्रेत्याऽऽह— “समुद्रं गच्छ स्वाहा इत्याह, रेत एव बहधाति” (तैसं ६.४.१.) इति ॥ ३०
 “अन्तरिक्षस्यावकाशप्रदानेनोपयोगे” दर्शयति— “अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै प्रजाः

१-२. मे— पशवो वै छन्दसि नारित । २. त. ति— दिव्येन ।

१-१. आ. हा— अन्तरिक्षात्स्थूलाकाशप्रदानेनोपयोगम् ; क. म. २— अन्तरिक्षावकाशप्रदानेनोपयोगम् ।

अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो मनो मे हार्दि यच्छ तनूं त्वचं पुत्रं नत्तारमशीय

अद्भ्य इत्यत-भ्यः । त्वा । औषधीभ्य इत्यौषधि-भ्यः । मनः । मे । हार्दि । यच्छ ।

तनूम् । त्वचम् । पुत्रम् । नत्तारम् । अशीय ।

बहिषि हस्तौ निमार्ष्टि—' अद्भ्यस्त्वा ' इति ॥ हस्तगतौ गुदावदानलेप उच्यते ।

५. अपामोषधीनां च सिद्धिर्यजमानस्य स्यादिति त्वां निमार्ष्मिति शेषः । बहिष्युदकेन शोषया-
मीत्यर्थः । उक्तस्वरौ चेतौ । स त्वं मे 'हार्दि हर्षवत् मनः' यच्छ देहि । मदीयं मनो हृष्टं
कुर्विति यावत् । इदि भवो हार्दः हृदयविकारः प्रार्थनीयः । स च हर्षः प्रसादो वा ।
सोऽस्यास्तीति हार्दि । " हृदयस्य हृष्टेखपदण्डासेषु " (पा ६.३.५०) इति ह्रस्वावः ।
घृषादित्वादाघुदात्तचं द्रष्टव्यम् (पा ६.१.२०३) । " प्राणानां वा एषोऽव घति योऽवघति
१० गुदस्य मनो मे " (तैसं ६.४.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

धूमन्वीक्षते—' तनूम् ' इति ॥ शोभनतन्वादीनामाशासनस्य पुक्तत्वात् शोभनाः
तन्वादयो गृह्यन्ते । तन्वादीनि शोभनानि 'अशीय प्राप्नुयाम् । अश्रोतेर्लिङि " बहुलं छन्दसि " (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । सीयुडादि (पा ३.४.१०२) । " कृषिचमितनि " (उ ८४) इत्यादिना तनोतेरुपसर्गः ॥

- १५ प्र जनवर्यन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते " (तैसं ६.४.१) इति ॥ प्रेरकत्वेन सवितुरूपयोग इत्याह—
" देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितृप्रसूत पूर्यास्ते प्रजाः प्र जनयति " (तैसं ६.४.१) इति ॥
उपसर्गिककत्वेनाहोरात्रोपयोगमाह—" अहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहोरात्राभ्यामेवासौ प्रजाः प्र जनय-
त्यहोरात्रे ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते " (तैसं ६.४.१) इति ॥ प्राणापानप्रदत्वेन मित्रावरुणयोरुपयोगमाह—
" मित्रावरुणा गच्छ स्वाहेत्याह प्रजास्तेव प्रजावाप्तु प्राणापानौ दधति " (तैसं ६.४.१) इति ॥ देवता-
स्तेन सोमोपयोगमाह—" सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सोमा हि देवतया प्रजाः " (तैसं ६.४.१) इति ॥
२० 'प्रजाप्रदत्वेन यज्ञोपयोगमाह—" यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः करोति " (तैसं ६.४.१)
इति ॥ पशुप्रदत्वेन छन्दसानुपयोगमाह—" छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दांसि पशून्नेवाव-
रुन्धे " (तैसं ६.४.१) इति ॥ धारणाय धावागृधिव्योरुपयोगमाह—" धावागृधिवी गच्छ स्वाहेत्याह
प्रजा एव प्रजाता धावागृधिवीभ्यामुभयतः परि गृह्णाति " (तैसं ६.४.१) इति ॥ वृष्टिप्रदानेन नभसं
२५ उपयोगमाह—" नभो दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजास्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं ॥ यच्छति " (तैसं ६.४.१)
इति ॥ अतिष्ठप्रदानेन वैश्वानरुपयोगमाह—" अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता अस्यां
प्रति द्यापयति " (तैसं ६.४.१) इति ॥ " अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः " इति मन्त्र उपेक्षितः ॥ " मनो मे
हार्दि यच्छ " इति प्रार्थनायाः प्रसङ्गमाह—" प्राणानां वा एषोऽव घति योऽवघति गुदस्य मनो मे हार्दि

३. तै.ति.पं- ' मनः ' इत्यस्यानन्तरं ' देहम् ' ।

उपपद्यतेऽहोमाः]

शुगसि (१) तममि शोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो धाम्नो धाम्नो
राजभितो वरुण नो मुञ्च यदापो अधिनया वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ॥ ११ ॥

[असि पङ्क्तिरशतिश्च]

शुक् । असि (१) । तम् । अभीति । शोच । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः ।
धाम्नो धाम्न इति धाम्नः—धाम्नः । राजन् । इतः । वरुण । नः । मुञ्च । यत् । आपः ।
अधिनयाः । वरुण । इति । शपामहे । ततः । वरुण । नः । मुञ्च ॥ ११ ॥

[मैत्रे १-२-१८; काठ १-८; कसि २-१५; बार्ह ६-२१-२२]

हृदयशूलमुद्रासयति—‘शुगसि’ इति ॥ हे हृदयशूल, ‘शुक् शोकस्त्वम्’ असि,
तस्मात् ‘यः’ अस्मान् ‘द्वेष्टि’ यं ‘च’ वयं ‘द्विष्मः’ तम् ‘अभि’ शोच आभिमुख्येन शोचय ।
“ पशोर्मा आलम्ब्यस्य हृदयं शुगृच्छति सा हृदयशूलमभि समेति ” (तैसं ६-४-१) इत्यादि १०
ब्राह्मणम् ॥

सर्व एवादिर्मर्जयन्ते—‘धाम्नो धाम्नः’ इति ॥ ‘धाम्नो धाम्नः’ स्थानात् स्थानात् ।
कस्य ? शुगसीति प्रकृतत्वाच्छोकस्य । शोकस्थानं च द्वेष्टा द्वेष्ट्यथ । ‘योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मः’ इति यो प्रकृतौ । अयमर्थः—‘इतः प्रकृतात् शोकस्य स्थानात् द्वेष्टलक्षणात् द्वेष्ट्यलक्षणात्
च हे ‘राजन्’ वरुण, अस्मान् ‘मुञ्च द्वेष्टादिलक्षणात् सर्वस्मात् शोकस्थानात् अस्मान् मुञ्चेति । १५
वीप्सायां दिव्यचनम् (पा ८-१-४) । आग्नेडितस्य चानुशातलम् (पा ८-१-३) । किंच—हे
‘वरुण, ‘ततः अभिप्राशादस्मान् ‘मुञ्च । कुतः ? शोकाभितप्ता वयं ‘हे ‘आपः, हे ‘अधिनयाः,
हे ‘वरुण’, इति ‘यत्’ शपामहे, यच्छापेनारमाभिः पापं मुपाजितं तस्मादपीत्यर्थः । शपो हि

यच्छेत्ताह प्राणानेव यथास्थानमुप हृत्यते ” (तैसं ६-४-१) इति ॥ शुदस्य प्राणाधारत्वेन तदवदाने
सति स्थानघट्टाः प्राणाः पुनर्मन्त्रेण यथास्थानं स्थापिता भवन्ति ॥

२०

शुगसीति ॥ कस्य—“ अग्नेण यूपं स्वयेनोद्धृत्यानोदय शुष्कस्य चाऽऽर्द्रस्य च संपौ हृदय-
शूलमुद्रासयति । शुगसि तममि शोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति । अथादिर्मर्जयन्ते धाम्नो धाम्नो
राजभितो वरुण नो मुञ्च यदापो अधिनया वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चेति ” (बौध् ४-१०-११)
इति ॥ हे हृदयशूल, त्वं ‘शुक्’ असि शोकरूपमसि । अतो द्वेष्टां द्वेष्ट्यं च ‘अभि’ शोच अभिप्राप्य
शोचय । हे ‘वरुण, त्वम् ‘इतो’ धाम्नो धाम्नः तच्च द्वेष्टद्वेष्ट्यस्थानाच्छोकप्रापकादस्मात् शोचय । किंच ‘हे
‘आपः, हे ‘अधिनयाः, हे ‘वरुण’, इत्येवं वयं तदाऽस्माकमिष्टप्राप्त्यनिष्टनिवारणार्थं देवं त्वां ‘शपामहे
तैसं ३०

- प्रशस्तदेवतानामसकीर्तनेन परेषामनर्थाशसनम् । यथा—कश्चिच्छ्लोकामित्त आह—हे आप ,
 यूयमेवेह जाल्म द्रष्टुमर्हय । “ आपो वे सर्वा देवता ” (तैत्ति ३.२.४) इति मन्यामह इति ।
 एव गरादिष्वपि द्रष्टव्यम् । निदर्शनं चेत्तत् प्रशस्तदेवतानामन्यासामपि । यथा—हे ईश्वर, हे
 तपन, हे मित्रात् इति । तत्र लोकिकानां कृताद्युदात्तानाम् आमन्त्रणपदानामिदमनुकरणम् । ततश्च
 सत्यपि पदात् परत्वे आमन्त्रितनिधातो न प्रवर्तते । न ह्यत्र मर्जियमाना अवादीन् आमन्त्रयन्ते ।
 शप आक्रोशे । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । यद्वा—“ शप उपलम्भने ” (पा १.३.२१ वा ८)
 इत्यात्मनेपदम् । वाचा शरीरस्पर्शनमुपलम्भम् । अतोऽयमर्थः—हे आप , यूयमस्य शपामहे
 नेदमस्माभिर्ज्ञातमिति । एव यच्छपामहे सयसति वा निषये शोकावेगेन ततोऽपि पापादस्मान्
 मुञ्चेति । अग्निवाशब्दो यजत्ययान्तोऽन्तोदात्त (पा ६.२.१५६) । यथा—“ पतिरग्नि-
 यानाम् ” (तैत्ति ३.१.१) इति । तस्य पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) ।
 वरुणेत्यपि अग्निवाशब्दानन्तरम् आमन्त्रितानुकरणत्वात् न निहन्यते । अन्यस्तु निहन्यत एव ॥

॥ इति तृतीये एकादशोऽनुवाकः ॥

॥

- वाधामहे । महता प्रयत्ने नामग्रहणमेव तावत् महत् द्रोहः । तथा च श्रूयते—“ यो वै वसीषादसं
 ययानाममुपचरति । पुण्यातिं वै स तस्मै कामयते ” (तैत्ति ५.१.२) इति । न केवलमग्र नामग्रहणं किं
 त्वस्मद्वेक्षिततत्तत्कार्यसाधनप्रयासश्च । तेनोभयेन जन्मं यत् पापमस्ति हे वरुण, ततः पापादस्मान्
 मोक्षय । मन्त्रायेतादुपेक्षितौ ॥ शूलोद्घासनं विधत्ते—“ यतोवां अश्वत्थस्य हृदयः, शुगृच्छति सा
 हृदयशूलमभि स्मेति यत् पृथिव्याः हृदयशूलमुद्घातयेत् पृथिवीः शुचाऽप्येवमश्वत्थस्य शुचाऽप्येवमुच्छस्य
 चाऽऽद्रस्य च संघायुद्घातयत्युभयस्य क्षान्त्यै ” (तैत्ति ६.४.१) इति । उद्घासनकाले ययानं विधत्ते—
 “ यं द्विव्यात् तं व्यायेष्टुं चैनमर्पयति ” (तैत्ति ६.४.१) इति ॥

- २० अत्र द्विनियोगसमग्रः —

“ समुद्रं गुदकाण्डस्य होमा अद्भ्यस्तु मर्हिणि ।

लेपं मर्हिं मनो जप्य शुषसंघावाद्रंगुच्छयोः ॥

॥

“त्यक्त्वा शूलं धाम्नो मृज्य” अवेत् पञ्चदशोदित्वा ॥ २ ॥ इति ॥

अत्र होमासाच्छन्दसी न स ॥

- २५ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवयोगे वेदार्थमकांशे इष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

४ तै-आमन्त्रय । ५. त ति-अयमर्थः ।

१४ इ उ पा हा-नरा । ५-५. म-धाम्नसृज्यम् ; कदा-धाम्नसृज्यम् ।

वसन्तीवरीमहर्षम्]:

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान् देवो अश्वरो

हविष्मा आ विवासति हविष्मा अस्तु सूर्यः ॥

हविष्मतीः । इमाः । आपः । हविष्मान् । देवः । अश्वरः ।

हविष्मान् । एति । विवासति । हविष्मान् । अस्तु । सूर्यः ॥

वसन्तीवरीमहर्षम्—हविष्मतीः इति चतुष्पदपा ॥ “अनुष्टुभा गृह्णाति” (तैस ६.४.२.) इत्यादि-ब्राह्मणम् ॥ इमाः वसन्तीवरीसंज्ञाः, आपः हविष्मतीः हविष्मत्यः हविषा

सोमेन संस्कार्येण तद्वत्यः सोमसंस्कारकारका इत्यर्थः । “वा छन्दसि” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसर्गदीर्घत्वम् । एताभिश्च सोममनुप्रविश्य स्वयमपि हविष्यमापन्नाभिः हविष्मान् अस्तु । देवः देवनादिगुणः अश्वरः यागाः, हिंसकरहितत्वात् । “नमस्तुभ्याम्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—यामेनाराध्यो देवः सर्वविजयी हविष्मान् अस्तु । “अनुदासे च कुपपरे” (पा ६.१.१२०) इति संहितायां “देवो” इति प्रकृत्या भवति । तत्तन्धानेनैव प्रकारेण यजमानोऽपि हविष्मान् सन् आ विवासति आविवासतु परिचरतु देवान् । “आतोऽटि नित्यम्” (पा ८.३.३) इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् । “अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु आ” (पा ८.३.२.) “अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः” (पा ८.३.४) । तदर्थमेताभिर्गृह्यमाणाभिः हविष्मान् अगवान् सूर्यः अस्तु, एतासां हविष्यसंपादनाय यावद्ग्रहणमस्तं नेयादित्यर्थः ॥ “यस्यागृहीता अभि निबोचेत्” (तैस ६.४.२) इत्यादि-ब्राह्मणम् ॥ पूर्ववत् संहितायां रुत्वम् (पा ८.३.२, २-४) । “देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्पदिष्यत” (तैस ६.४.२) इत्यादि-ब्राह्मणे समस्तोऽनुवाकः ॥

एकादशोऽनुवाके शुद्धकाण्डहोमो वर्णितः । एतावताऽग्नीषोमीयः वशुः समाप्तः । अथ सोमाभि-
ष्वोपयुक्तानां वसन्तीवरीसंज्ञकानामपामुपादानं द्वादशोऽनुवाकेऽभिधीयते । २०

हविष्मतीरिति ॥ कल्पः—“अथ वो वीक्षितः कुम्भस्तं याचति । तमादायान्तरेण चावाहो-
स्कराबुद्धदुपनिष्कम्य यत्राऽऽपन्तदेति” । नान्तमा वहन्तीरत्येति । न स्यावराणां गृह्णाति । प्रतीपं
तिष्ठन् गृह्णाति । छायायै चाऽऽतपवश्च संघौ गृह्णाति हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान् देवो अश्वरो
हविष्मा आ विवासति हविष्मा अस्तु सूर्य इति ” (बौधो ६.३२) इति ॥ वीक्षितो दृढः । इमाः
गृह्यमाणा वसन्तीवरीसंज्ञकाः आपः स्वसंस्कारेण सोमेन हविष्मत्यो भवन्तु । देवः इन्द्रोऽपि हविष्मा-
नस्तु । अश्वरः सारोऽपि हविष्मान् आ विवासति समन्ताद्दिशेषेण प्रवर्तताम् । वसन्तीवरीणां

१. तं.ति—‘वसन्तीवरीः’ इत्यस्य पूर्वं ‘समाप्तं पाशुकमयः परमश्वरकाण्डमेव’ । २. तं.ति.५१
—‘संस्काराग्राः’ । ३. तं.ति—‘दानादिगुणयुक्तः’ । ४. १—‘दानादिगुणः’ । ५. [‘वस्तुवस्तु’ ‘दीपादिति’] (पा ८.३.५)
इत्यादिना नकारस्य रुः ।] ।

* [बौधोस्यै ‘यत्राऽऽपस्तथन्ति’ ।] ।

- प्रकाशकरवेन सूर्यः अपि हविष्यान् अस्तु ॥ विषत्ते—“ देवा वै यज्ञमाग्नीध्रं व्यभजन्त ततो यदत्य-
 नाप्यथ तदयुवन् वसन्तु न न इदमिति तद्वसतीवरीणां वसतीवरित्वं तस्मिन् प्रातर्न समशक्नुवन् तदप्सु
 प्रावेशयन् ता वसतीवरीरभवन् वसनीवरीर्गृह्णाति यज्ञो वै वसतीवरीर्यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति ”
 (तैसं ६.४.२) इति । पुरा कदाचित् देवा आग्नीध्रमण्डपे स्थित्वा यज्ञशालामंदोनेदं मम इदं
 ५ ममेवेत्येवं व्यभजन्त । ततः सर्वैः स्वस्वभागेषु विभक्तैषु यद्वर्षादि तदुद्दिश्य परस्परमनुवर्तमानवशिष्ट-
 मिदानां साधारण्येनारम्भाकमेव तिष्ठन् प्रातर्विमानं करिष्याम इति । यस्मात् ‘ वसन्तु ’ इति द्वैरक्तं
 तस्मात्तस्यांशस्य ‘योगात् ’ ‘ वसतीवरीः ’ इति नाम संपन्नम् । वसतिव्युक्त्या ‘ उदरितं यत् शेषभूतं
 एवम् आपो वसतीवर्यः । ततः प्रातःकाले पुनः समागत्य तस्मिन्वशिष्टे विभागं कर्तुं नाशक्नुवन् ।
 तस्याव्यपत्तेन बहुनामपर्याप्तत्वात् । तस्य साधारणस्यैकेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् अप्सु तत् परित्यक्तवन्तः ।
 २० पाश्चात्तपो वसतीवर्योऽभवत् । ततो यज्ञांशत्वात् वसतीवरीर्गृहीयात् । तदग्रहणेन यज्ञमेवोपकृत्य तदंश-
 यित्वा तस्मिन्नेव वसति ॥ तस्य ग्रहणस्य स्यात्तस्मिन्मास्यत्वं पूर्वकालं व्यतिरेकमुखेन विधत्ते—“ यस्यागृहीता
 भूमि निम्रोचेदनादधोऽस्य यज्ञः स्याच्छब्दं विच्छिन्नात् ” (तैसं ६.४.२) इति । अगृहीता एता ‘ अभि-
 हृष्य ’ यत् निम्रोचेदस्तमित्यात् तदा पूर्वदिने यज्ञोऽनादधो भवेत् । “ ततः परेषुः कर्तुं हितेऽपि ” विच्छिन्न
 एव स्यात् ॥ कथंचिदस्तमेव सति श्रेष्ठा प्रतीकारं विधत्ते—“ ज्योतिष्या वा गृहीयादिरप्यं वाऽवचाप
 २५ सशुक्राणामेव गृह्णाति यो वा प्राज्ञो बहुवाजी तस्य कुम्भ्यानां गृहीयात् स हि गृहीतवसनीवरीकः ”
 (तैसं ६.४.२) इति । उल्लङ्घनाद्योतिता इत्याद्यः पक्षः । कुम्भे हिरण्यमवचाप तत्संहिता इति द्वितीयः
 पक्षः । सोमयागिर्गृह्ण कुम्भगता इति तृतीयः पक्षः । उल्लङ्घनेव विधिमुच्य प्रशंसति—“ वसतीवरीर्गृह्णाति
 पशवो वै वसतीवरीः कृत्तेनाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति ” (तैसं ६.४.२) इति । पशुप्राप्तिहेतुतया पशुत्वं ॥
 ग्रहणकाले प्रयाहामिमुक्यं विधत्ते—“ यदन्वीपं तिष्ठन् गृहीयाद्विमानं गृह्णात् तस्मात् पशवः स्युः प्रनीपं
 २० तिष्ठन् गृह्णाति प्रतिरूपव्यासं पशून् गृह्णाति ” (तैसं ६.४.२) इति । प्रवाहो यन्मुखः तन्मुखत्वेनापत्त्यन-
 मन्वीपस्य, तद्वैपरीप्यं प्रनीपस्य, निर्माणं विनश्वराः, प्रतिरूप्य विनाशं निवार्यं ॥ प्रवाहगतोदकं विधत्ते—
 “ इन्द्रो यद्रमहन्तोऽपोऽभ्यग्नियत तासां यम्मेध्यं यज्ञिष्व सवदमासीन् तद्व्यमुच्यत ता वहन्तीरभवन्
 यदन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यज्ञिषाः सदेवा आपस्तातोमेव गृह्णाति ” (तैसं ६.४.२) इति ।
 प्राग्व्यावन्तसमीपस्थं जलं व्यतिरेकमुखेन विधत्ते—“ नान्यथा वहन्तीरतीयाद्यदन्तमा वहन्तीरतीया-
 २५ यशमति मन्वेत ” (तैसं ६.४.२) इति । अन्तमा अन्तिकतमा । अन्तिमन्वेतावगतीयात् ॥ वहन्तीव्यपि
 नदीया इदं वान्तिः व्यावरा आपो याश्च “ तदाकाद्विस्तृताः तासां ग्रहणं निषेधति—“ न स्यावराणां गृही-
 यादृणगृहीता वै स्यावराः यस्यावराणां गृह्णोपाद्व्येनास्य यज्ञं ग्राहयेत् ” (तैसं ६.४.२) इति ॥ अग्रे
 ग्रहणाय छायावरायोः संबिदंशं विधत्ते—“ यद्वै दिवा भक्त्यपो रात्रिः प्र विसति तस्मान् छाया आपो दिवा
 दृग्मे यज्ञं भवावरोऽहः प्र विसति तस्माच्छब्दा आपो नक्तं दृग्मे छायायै चाऽऽवपतश्च संपौ गृह्णावरो-

३०

१. आ.हा-‘ विभक्त्यु ’ नास्ति । २. इ.उ.पा.हा-‘ इति ’ नास्ति । ३. आ.क-‘ देवैरि-
 योगात् ’; सं.म.२-‘ योगात् ’ नास्ति । ४. आ-‘ उर्वरितम् ’ नास्ति । ५. आ.हा-‘ तत् ’ नास्ति ।
 ६. त-उपर्वद्वय । ७. इ.उ.क.सं.प.म.२.हा-‘ यत् ’ नास्ति । ८. आ.क-‘ यतोऽनुपकान्तः । ९-९. आ-
 हा-उदादपरेऽप्युक्तोऽपि । १०. आ.हा-‘ तदाकाद्विस्तृताः ।

वसतीवरीग्रहणम्]

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुम्नार्य सुम्निनीः सुम्ने मा धत्ते-

अग्नेः । वः । अपन्नगृहस्येत्यपन्न-गृहस्य । सदसि । सादयामि ।

सुम्नार्य । सुम्निनीः । सुम्ने । मा । धत्त ।

ता जघनेन शालामुखीयं वेद्यां संस्पृष्टाः सादयति—‘अग्नेर्वः’ इति ॥ अपन्नगृहस्य
अविपन्नगृहस्य नित्यगृहस्य च सदसि तदधिष्ठिते तत्समीपस्थाने युष्मान् सुम्नाय सुखार्य ५
सादयामि ॥ यजमानस्य सुखं स्यादिति । हे सुम्निनीः सुम्निन्यः सर्वदा सुखहेतुभूताः ।
पूर्ववत् पूर्वसर्पणदीर्घत्वम्- (पा ६.१.१०६) । मामर्ज्युमपि सुम्ने धत्त स्थापयत । “अस्मै
वै लोकाय गार्हपत्य आधीयते” (तैसं ६.४.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

ता आदाय दक्षिणया हातोपनिर्हृत्य सर्वेऽस्ते निधाय दक्षिणेन परीत्य दक्षिणतो यूपेन
संस्पृष्टाः सादयति—‘इन्द्राग्नियोः’ इति ॥ इन्द्राग्न्योः भागधेयीः भागभूता यूयं स्थ- १०
“भागरूपनामभ्यो धेयः” (पा ५.४.३६ वा २) इति स्वार्थे धेवप्रत्ययः । “केवलमामक-
भागधेय” (पा ४.१.३०) इत्यादिना ङीप् । इन्द्राग्नीशब्दस्य “देवताद्वन्द्वे च” (पा
६.२.१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वे “नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ” (पा ६.२.१४२)
इति प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव । तत्र “उदात्तपणः” (पा ६.१.१७४) इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । “सर्वतः परिहरति रक्षसामपहृत्यै” (तैसं ६.४.२) इति ब्राह्मणम् ॥ १५

रात्रयोरेवास्यै वर्णं गृह्णाति” (तैसं ६.४.२) इति । अहर्ब्रह्मा वर्तते तदानीमप्सु रात्रिः प्रविशति । तत्र
जलवर्णस्य शुक्लस्य रात्रिवर्णस्य कृष्णस्य च भेदनात् ईपत्तान्ना इवाऽऽपो दिने दृश्यन्ते । यथा राहुग्रस्ते
चन्द्रे वाज्रस्य तद्वत् । यदा तु रात्रिः प्रवर्तते तदानीमहोऽप्सु प्रविशति । तत्र शुक्लवर्णमोर्मलनादापो रात्रौ
चन्द्रवदतिष्ठेता दृश्यन्ते । तस्माद्दर्शनद्वयोपेतौ संधिदेशे गृह्णीयात् ॥ “अश्विनोपपेन मन्त्रगतद्विषमच्छब्देन
हविःसंपादकत्वं विवक्षितमित्याह—“हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृतानामेव गृह्णाति” (तैसं २०
६.४.२) इति ॥ सूर्यश्चन्द्रेणार्वा प्रकाशोपेतत्वं विवक्षितमित्याह—“हविष्मार भस्तु सूर्य इत्याह
सशुक्राणामेव गृह्णाति” (तैसं ६.४.२) इति ॥ मन्त्रगतस्य छन्दस उपयोगमाह—“अनुष्टुभा गृह्णाति
वाग्वा अनुष्टुभाचैवैताः सर्वया गृह्णाति” (तैसं ६.४.२) इति ॥

अग्नेरिति ॥ कल्पः—“अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्यपरेण शालामुखीयमुपसादयति ।
सुम्नाय सुम्निनीः सुम्ने मा धत्तेति सर्वेषु वसतीवरीणां सादनेषु यजमानो जपति ।...। निशार्या वसतीवरीः २५

४. तं.ति.प१—तंस्पृष्टाः ।

११. आ.क.—जलविशेषणेन ; उ—अत्र विशेषणे ; म२—अविशेषणेन ; पा.हा—अत्र विशेषणेन ।

न्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थ मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थ
विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ यज्ञे जागृत ॥ १० ॥

[हविर्भृतीध्वतुविंशत्]

इन्द्राग्नियोर्तिन्द्र-अग्नियोः । भागधेयोरिति भाग-धेयीः । स्थ । मित्रावरुणयोरिति

मित्रा-वरुणयोः । भागधेयोरिति भाग-धेयीः । स्थ । विश्वेषाम् । देवानाम् ।

भागधेयोरिति भाग-धेयीः । स्थ । यज्ञे । जागृत ॥ १२ ॥

[तैसं १.३.१५; कासं ३.५; कपिसं २.१६; वासं ६.२३-२४]

दक्षिणेऽसे निधाय एतेनैव यथोक्तमेव जघनेन गार्हपत्यं पूर्ववत् सादयति—' मित्रा-
वरुणयोर्भागधेयीः स्थ ' इति ॥ सुबोधम् ॥ " मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ " (तैसं ६.४.३)

इति ब्राह्मणम् । " देवताद्वन्द्वे च " (पा ६.२.१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्नम् ॥

पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेऽसे निधायोत्तरतः परित्य उचरतो यूपेन संस्पृष्टाः सादयति—

' विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ ' इति ॥ गतम् ॥

सर्वेऽसे निधायैतेनैव यथेतमेव जघनेनैवाग्नीमीधं धिष्ण्यं संस्पृष्टाः सादयति—' यज्ञे
जागृत ' इति ॥ हे वसतीवर्यः, 'यज्ञे अस्मिन् जागृत यज्ञार्थमग्रमत्ता भवत । " आग्नीध्र
उपवासपत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितम् " (तैसं ६.४.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । " आ तृतीयसयनात्
परि शोरे यज्ञस्य संतत्यै " (तैसं ६.४.२) इत्यन्तम् ॥

॥ इति तृतीये द्वादशोऽनुवाकः ॥

परिहरान्तर्वेद्यासीने यजमाने पत्न्या च । नादीक्षितमपि परिहरेत् । सर्वेऽसेऽस्याधायापरेण प्राजहितं परिक्रम्य
पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्जोलीयं धिष्ण्यं परित्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां
सादयतीन्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थिति । दक्षिणेऽसेऽस्याधाय यथेतं गत्वा पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्योत्तरेण वेदिं
गत्वा उत्तरेणाऽग्नीमीधं धिष्ण्यं परित्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थिति ।
सर्वेऽसेऽस्याधाय यथेतं गत्वाऽपरेणाऽऽग्नीमीधं धिष्ण्यमुपसादयति विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थिति । य-
जागृतेति सखा " अजिमन्त्रयते " (आपश्री ११-२०-१३-११-२१-४) इति ॥ हे वसतीवर्यः युष्मानविनश्वर-
गृहस्य शास्त्रमुत्तीवश्य ' अग्नेः ' सदासि ' सादयामि समीपस्थाने स्थापयामि । हे आपा, ' सुगन्धं सर्वप्राणि-

वसतीवरीग्रहणम्]

सुखाय प्रवृत्ताः सुमिनीः स्वयमपि सुखवत्यो यूयं मां यजमानं सुमे सुखे धत्त स्यापयत । यूयं यक्ष-
भाणानामिन्द्रादिदेवतानां आगम्याः स्थः । तस्मात् यजे जागृ रक्षोनिवारणाय सावधाना भवत ।
'ममेवे', 'सुम्नाय' इति द्वौ मन्त्रावुपेक्षितौ ॥ 'हविष्मतीः' इत्यारम्य ऋचः पादेषु या चतुःसंख्या या च
शालामुखीयोत्तरवेद्यामीप्रीयस्थानत्रयविनिष्टा सादन्त्यस्या 'तदुभयं प्रसेसति'— 'चतुष्पदयचां गृह्णाति
त्रिः सादयति सप्त सं-पचन्ते सप्तपदा शंकरी पंशतः शङ्करी पंशनेवाव रन्ध्र' (तैत्ति ६-४-२) इति ॥ ५
शालामुखीयोत्तरवेद्योः साद्वं विधत्ते— 'अस्मै वै लोकंय गाहपत्य भां धीयतेऽमुष्मा माहवनीयो'
सदृगाहपत्य उपसादयेदस्मिंस्तोके, पशुमान्स्वसाद्यहवनीयेऽमुस्मिंस्तोके पशुमान्स्वसाद्युभयोस्तु सादयस्तु-
भयोरेवैव लोकयोः पशुमान् करोति" (तैत्ति ६-४-२) इति ॥ स्थानत्रये, यस्मिंस्तोके परिश्रामणं
तद्विधत्ते— "सर्वतः परि हरति रक्षसामपहत्यै" (तैत्ति ६-४-२) इति । मन्त्रपठुष्वे इत्यर्थेतां
दर्शयति— "इन्द्राग्नियोभार्ययेयीः स्थेत्याह ययावगुरेदेतत्" (तैत्ति ६-४-२) इति ॥ विधत्ते— १०
"आग्नीध्रं उपे वासपयेत्तद्वै यज्ञस्थापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव यज्ञस्थापराजितं तदेवेना उप वासपति" (तैत्ति ६-४-२) इति ॥ तदेव तस्मिन्नेव ॥ यद्विहितं 'वहन्तीनां गृह्णाति' इति तदेव प्रशंसति—
"यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञर रक्षास्त्वयं चरन्ति यद्वहन्तीनां
गृह्णाति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य त्वय रक्षसामनन्वचाराय" (तैत्ति ६-४-२) इति । 'विततस्य विततीकस्य
यज्ञस्य यतो यदङ्गं' विस्मृत्य न क्रियते तदेव छिद्रमनुप्रविश्य रक्षास्त्वयचरन्ति अपकुर्वन्ति । यद्वहन्ती- १५
ग्रहणेन तदङ्गं क्रियमाणमेव त्वय ज्ञेते भवति ॥ आग्नीध्रे, सादितानां तृतीयसवनगतामिपत्रपयेन्तं धारय
विधत्ते— "न क्षेता ईक्ष्यन्त्या तृतीयसवनात् परि शोरे यज्ञस्य संतत्यै" (तैत्ति ६-४-२) इति । एता
भापो न द्वापगमयन्ति, किं तु परिशोरेऽवतिष्ठन्ते, स्थापयेदित्यर्थः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

"हविर्गृह्णाति वसतीवरीरसेस्तु सादयेत् ।

२०

शालामुखीयतः पश्चात् सुम्ना स्वामी जपेत् पुनः ॥ १ ॥

इन्द्रमिन्द्रपादूवेदिभ्योरासापयेत् क्रमात् ।

विश्वे द्वाग्नीध्रं चिप्यस्व पश्चादासादयेत् पुनः ।

यजेति मन्त्रयेत् सखाः सप्तमन्त्रा इहोदिताः ॥ २ ॥ इति ॥

अत्र १^० नास्ति श्रीमांसा ॥

२५

अथ छन्दः ॥ 'हविष्मतो' इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

१३. आ.क.हा—'देवानाम्' । १४. फ.त.म२—'तदुभयम्' इत्यस्यानन्तरं—'सह' । १५. इ.तं.

म२—'विततस्य' नास्ति ; उ.पा.हा—'विनिर्णयः' । १६. आ.क.—'विमृत्य, म२—'विमृशय । १७ आ.हा—'न । ३०

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वोर्ध्वमिममध्वरं कृधि

दिवि देवेषु होत्रा यच्छ सोमं राजन्नेह्यं रोह मा भेर्मा सं विक्या

हृदे । त्वा । मनसे । त्वा । दिवे । त्वा । सूर्याय । त्वा । ऊर्ध्वम् । इमम् । अध्वरम् । कृधि ।

दिवि । देवेषु । होत्राः । यच्छ । सोमं । राजन् । एति । इहि ।

अवेति । रोह । मा । भेः । मा । समिति । विक्याः ।

- दक्षिणस्य हविर्धानस्यान्तरेणेये राजानमुपावहरति अवतारयति हविर्धानात्—“ हृदे त्वा ” इति ॥ हे सोम, त्वां हृदे हृदयवद्भयो मनुष्येभ्यः उपावहरामीति शेषः । “ हृदे त्वेपाह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति ” (तैसं ६.४.३) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यश्च । “ पितृभ्य एवैतेन करोति ” (तैसं ६.४.३) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ दिवे दिविष्टेभ्यो देवेभ्यश्च त्वामुपावहरामि । “ सूर्याय च त्वामुपावहरामि । प्राधान्यात् पुनरुपादानम् । “ देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्थं देवतारताभ्यः ” (तैसं ६.४.३) इत्यादि ब्राह्मणम् । हृदे दिवे इति “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । हे सोम, अवरोपमाणश्च त्वम् इमम् अध्वरं यज्ञम् ऊर्ध्वं कृधि अग्निनेन समाप्ते कुरु । ऊर्ध्वं देवाभिमुखं वा कुरु । यद्वा—इमं यज्ञमध्वरं बाधकरहितं कुरु । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । “ श्राशुपृच्छ-
१५ म्यश्छन्दसि ” (पा ६.४.१०२) इति हेर्धिभावः । किञ्च “ दिवि दिवि स्थितेषु देवेषु होत्रा अस्मदीया वाचः स्तुतिरूपाः ” यच्छ अवस्थापय । तदर्थं हे सोम राजन्, एहि आगच्छ मम हस्तम् । अत्र ‘ सोम राजन् ’ इत्यारभ्य मन्त्रान्तरम् । यथाह भगवान्—“ हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजन्नेह्यं रोहेति ब्राम्याम् ” (बौथ्रौ ७.१) इति । ततश्चापदात् परत्वात् सोमशब्दो न निहन्त्यते (द्र. पा ८.१.१७—१९) । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८.१.७३) इति
२० तस्याविविचयानवत्यनिषेधात् राजन् इति निहन्त्यते । आगत्य च मम हस्तं हविर्धानात् अव रोह । अवरोहंश्च मा भेः मा च भर्मा मामयं भेत्यतीति । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.३.९७) इति ईडभावः । व्यत्ययेन सिचि वृद्धिः (पा ७.२.१) न क्रियते । “ मा सं विक्याः मा च

द्वादशऽनुवाक सोमाभिषगार्धानां वसतीवरीणां ग्रहणमुक्तम् । अभिरोतव्यस्य सोमस्य शकटा-
दुपावरोहश्च शदशोऽनुवक्तेऽभिधीयते । अथ महारात्रे प्रलुप्य सोमपात्राण्यासाद्य सोममवरोहयेत् ॥

२५

हृदे त्वति ॥ कल्पः—“ अथैतत्तर्कमै फलकयोः प्राञ्चोनप्रोवमुत्तरलोमोपस्तृणाति यश्च प्रति-
तिष्ठेति वा तूष्णां वा । तस्मिन् संमुखान् प्राञ्चः कृत्वा दक्षिणस्य हविर्धानस्यान्तरेणेये राजानमुपावहरति हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजन्नेह्यं रोहेति ब्राम्याम् ” (बौथ्रौ ७.१) इति ॥ मन्त्रौ त्वेवाम्नातौ—
‘ हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वोर्ध्वमिममध्वरं कृधि दिवि देवेषु होत्रा यच्छ, सोमराजन्नेह्यं रोह मा भेर्मा सं विक्या मा त्वा दिवस्थिषं प्रजास्त्वमुपावरोह प्रजास्त्वामुपावरोहन्तु ’ इति । हे सोम, त्वां
३० हृदे हृदयवद्भयो मनुष्येभ्यः “ मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यः ” दिवे सुलोकासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः

मा त्वा हिंसिषं प्रजास्त्वमुपावरोह प्रजास्त्वामुपावरोहन्तु
मा । त्वा । हिंसिषम् । प्रजा इति प्र-जाः । त्वम् । उपावरोहेत्युप-अवरोह ।
प्रजा इति प्र-जाः । त्वम् । उपावरोहन्त्वित्युप-अवरोहन्तु ।

कम्पिष्ठाः । कस्मादित्याह—“मा खलु त्वामहं हिंसिषम् । यागसाधनत्वापत्त्या उत्तमा गतिस्त्वया प्राप्स्यत इति । का पुनः सोत्तमा गतिरित्याह—“प्रजाः सर्वा देवीर्मानुषीश्च उपावरोह अनुप्रवेश । प्रजाः च त्वाम् उपावरोहन्तु अनुप्रविशन्तु । अतः सर्वासामेव प्रजानामाविपत्ये यतितुमारभसे । स कथं मया हिंस्यसे ? अतो मा भपीरिति । अत्र कृधि यच्छेति द्वे तिङ्बिभक्ती, सत्र कृधि यच्छेति चार्थस्य गम्यमानत्वात् “चादिलोपे विभापा ” (पा ८-१-६३) इति प्रथमा तिङ्बिभक्तिः निहन्यते ; एवं मा च मेमां च संविद्याः इत्यत्र तेनैव सूत्रेण प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्यते । एहि चावरोह च इत्यत्रापि प्रथमायास्तेन निघातः प्रवर्तत एव । ननु गार्थलोटा १० युक्तत्वात् द्वितीयायास्तिङ्बिभक्तेः “छोट् च ” (पा ८-१-५२) इति निघातेन न भवितव्यम् । “विभापितं सोपसर्गमनुत्तमम् ” (पा ८-१-५३) इति निहन्यत एवेत्यदोषः । उपावरोहेत्यत्र “गतिर्गती ” (पा ८-१-७०) इति पूर्वस्यानुदात्तत्वम् । “उदात्तता तिडा ” (द्र.पाभा २-२-१८ वा ४) इति समासः । तथा उपावरोहेत्यित्यत्रापि । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ त्वा अध्वर्युः स्याद्यः सोममुपावहरन् ” (तैसं ६-४-३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१५

“सूर्याय चोपावहरामि । त्वम् इमं प्रष्टुम् ” अध्वरं विनाशरहितम् ऊर्ध्वम् उन्नतं समाप्तं कृधि कुरु । दिविष्टेषु देवेषु होत्रा अस्मदीयान्याह्वानानि स्तोत्ररूपाणि वक्ष्य अवस्थापय । हे सोम राजन्, एहि अभिपवस्थाने समागच्छ । शकट्या अयं रोह । मा भपीः । मा च सं विषयाः कम्पिष्ठाः । अहं तु त्वां हिंसिषम् । अतः त्वं देवलोके गत्वा देवीः प्रजाः उपावरोह प्राप्नुहि । प्रजाः च त्वाम् उपावरोहन्तु मानुवन्तु ॥ अत्रोपावरोहेति विधिं सूचयन् हृदयादिशब्दानां यथोक्तार्थं दर्शयति— २० “ब्रह्मवादिनां वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याद्यः सोममुपावहरन्तस्त्वोभ्यो देवताम्ब उपावरोहेति हृदे स्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसं वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय स्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्देवतास्ताम् एवैनर-सर्वाभ्य उपावहरति ” (तैसं ६-४-३) इति । यः “हृदे त्वा ” इति मन्त्रेण सर्वदेवतार्थमुपावहन् जानाति स एव मुख्योऽध्युरिति ब्रह्मवादिनामुक्तिः । “सोम राजन् ” इति मन्त्र उपेक्षितः ॥ विधत्ते—“पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाक् तामव रूपे ” (तैसं ६-४-३) इति ॥ रात्रौ निद्रां कुर्वन्तो मनुष्या उपःकाले प्रतुष्य परस्परं वाग्व्यवहारं कुर्वन्ति, पक्षिणः शब्दं कुर्वन्ति, तद्धि वाचः प्रवदनम् । प्रातःकालात् पूर्वं होत्राऽनुवक्तव्यं श्रक्ससहः प्रातरनुवाकः । उपाकरणं नाम होतारं प्रति प्रैषोक्तिः । अत्र सूत्रम्—“पुरा वाचः पुरा ना वयोभ्यः

२५

१. म२-“प्रष्टुम् ” इत्यस्यानन्तरं “यज्ञम् ” । २. इ.उ.तं.पा.भा.हा-सर्वदेवार्थम् । ३. आ.

वाक्प्रसरम् ; क-वाक्प्रवचनम् । ४. तं-तदिदम् ।

संख ३०॥

३०

शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे शृण्वन्त्वापो धिपणाश्च देवीः ।

शृणोतं प्रावाणो विदुषो नु (१) यज्ञम् शृणोतुं देवः संविता हवं मे ।

शृणोतु । अग्निः । समिधेति सम्-इधौ । हवम् । मे । शृण्वन्तु । आपः । धिपणाः । च । देवीः ।

शृणोत । प्रावाणः । विदुषः । नु (१) । यज्ञम् । शृणोतु । देवः । संविता । हवम् । मे ॥

५ एकधनादिब्रह्मणा अपो जिघृक्षन् सुंचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा आहवनीये शुभेति 'शृणोत्वग्निः' इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ समिच्यतेऽनयाग्निरिति समिध्, आज्याहुतिरुच्यते । इन्धेः किप् (पा ३.२.७६) । अनुनासिकछेपः- (पा ६.४.३७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । अनया संदीप्तया आज्याहुत्या कृतोऽग्निर्मदीयं 'हवम् आह्वानं' शृणोतु । " बहुलं छन्दसि " (पा ६.१.३४) इति ह्यतेः प्राक्प्रत्ययोरपचतेः संप्रसारणे कृते " ऋदो-

१० र्म् " (पा ३.३.५७) इत्यप् । यद्वा—" मावेऽनुपसर्गास्य " (पा ३.३.७५) इत्यप्, संप्रसारणे च । किंच-याश्च 'आपः मया प्रहीष्यन्ते ताश्चाऽनयाऽऽहुत्या मम हवं शृण्वन्तु । कीदृश्यः ? 'धिपणाः धृष्टाः यागसंपादननिपुणाः । " धृषेर्धिप् च संज्ञायाम् " (उ २.४.९) इति क्युप्रत्ययः । 'देवीः देव्यः दानादिगुणयुक्ताः । " वा छन्दसि " (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । यद्वा-धिपणाः विद्याः । " विद्या वै धिपणा " (तैत्रा ३.२.२)

१५ इति । दानादिगुणयुक्ताश्च शृण्वन्त्विति । चशब्देन तासां समुच्चयः । अधुना प्रत्यक्षयद्व्युत्पत्ते । हे 'प्रावाणः । प्रावाणो प्रायकल्पा इत्येके । वर्षणशीला मेवा इत्यन्ये । प्रावाण एवेत्यपरे । यूयमपि 'शृणोत शृणुत । " तत्तत्तनयनाथ " (पा.७.१.४५) इति तप् । किम् ? 'विदुषः अस्य यजमानस्य 'यज्ञम् । 'नु इति धितकं । ननु विदुषोऽस्य यज्ञः श्रोतव्य इति ।

'प्रवदितोः.....प्रातर्याग्नयो देवेभ्योऽनुमूहि " (आपधौ १२.३.१४-१५) इति । प्रवदितोः प्रवदनात् ॥

२० प्रातरनुवाकस्य प्रथमासृचं विधत्ते— " अपोऽग्निश्चन्द्रश्च सप्रतिपादिकासृचमग्रे प्रथमं प्यादरेत् । " आपो रेवतीः क्षयया हि वक्षः " (क्रसं १०.३.०.१२) इत्येतासृचमित्यर्थः ॥ तत् ऊर्ध्वं वक्तव्या ऋचो विधत्ते— " सर्वाणि छन्दास्स्यन्वाह पशवो वै छन्दांसि पशून्वेवाह रुचि " (तैसं ६.४.३) इति । तत्तच्छन्दो-युक्ता क्रियेतोपा अन्यबाहुल्यभयाद्बह्वृचमाह्वये* स्पष्टत्वाच्च नात्र 'उदाह्रियन्ते ॥ " प्रातरनुवाकस्य समाप्तौ पठनीयामृचं कामनाभेदेन विकल्पितं विधत्ते— " गावत्रिया तेजस्कामस्य परि दध्यात्-त्रिष्टुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्यानुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य पञ्चगा यज्ञकामस्य विराजाऽश्वाकामस्य " (तैसं ६.४.३) इति । परिदध्यात् समापयेत् ॥

शृणोत्विति । कल्पः— " यत्राभिज्ञानादयमदुषा स्तत्प्राणरिति तत्प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे इति " (आपधौ १२.५.१) इति ॥ " अमदुषा " (क्रसं ५.७.५.९) इत्येषा प्रातरनु-
३० वाकस्य परिधानीया, तां होत्रा पठ्यमानां यदाऽध्वर्युर्जानाति तदा जुहुयात् । मन्त्रस्त्वेवामान्याते—

५. आ.हा.—'प्रवदितोः' नास्ति । ६. आ.हा.—प्रदर्यन्ते । ७. आ.हा.—प्रातरनुवाक ।

सोमोवरोद्धणम्]

देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्भिर्हविष्यं इन्द्रियावान् मदिन्तंमस्तं देवेभ्यो देवत्रा घत्त
शुक्रं शुक्रपेभ्यो येषां भागः स्थ स्वाहा

देवीः । आपः । अपाम् । नपात् । यः । ऊर्भिः । हविष्यः । इन्द्रियावान्निर्दिन्द्रियवान् ।
मदिन्तमः । तम् । देवेभ्यः । देवत्रेति देव-त्रा । घत्त । शुक्रम् ।
शुक्रपेभ्य इति शुक्र-पेभ्यः । येषाम् । भागः । स्थ । स्वाहा ।

क्षिप्रं शृणुतेति वा । यद्वा—प्रथमाबहुवचनस्य व्यत्ययेन शस् । नृशब्दश्च इयर्थे । विद्वांस
इव शृणुत इत्यर्थः । किञ्च 'देवः' सविता सर्वस्य प्रेरकः 'मे मदीयं' हव शृणोतु ।
“सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छेति” (तैसं ६.४.३) इति ब्राह्मणम् । अन्यादयो
मे हव श्रुत्या आगच्छन्तु । यज्ञं निर्वर्तयन्ति वावः ॥

अप्सु बर्हिः प्रास्य अभिजुहोति—‘देवीरापः’ इति यजुर्न्तया गायत्र्या ॥ ‘मदि- १०
न्तमः’ इत्यन्त व्याख्यातम् (तैसं १.२.३) ॥ ‘तं ययोक्तगुणविशिष्टमूर्तिं’ देवत्रा देवेषु ‘घत्त’
स्थापयत । किमर्थम् ? ‘देवेभ्यः देवायं देवानामेवोपभोगार्थम्’ । “देवमनुष्यपुरुषं”
(पा ५.४.५६) इत्यादिना प्राप्रत्ययः । यद्वा—देवाधीनं घत्त देवानामेवोपभोगार्थम् ।
“देये ब्रा च” (पा ५.४.५५) इति प्राप्रत्ययो दधातियोगेऽपि भवति । देवयगार्थमस्मभ्य

‘शृणोत्वग्निः समिधा हव मे शृण्वन्वापो धिपणाद्य देवीः । शृणोत आवाणो विदुषो नु यज्ञं शृणोत १५
देवः सविता हव मे’ इति । सम्यग्विध्यतेऽनयाऽऽज्वाहुत्येति समिदाहुतिस्तया समिधः ‘अग्निः’ मे ‘हव
मदीयमाह्वानं’ शृणोतु । हे ‘आवाः, ग्रहीष्यमाना युयमपि शृणुत । कोरयः ? ‘धिपणाः विद्योपेताः ।
देव्यो देवताकृपाश्च । हे ‘आवाणः, अभिपनार्थमिदोपस्थिता यूयं विदुषो नु विद्वांस एव सन्तः
‘यज्ञं’ शृणुत । ‘सविता’ देवः, मदीयमाह्वानं’ शृणोतु ॥ अन्यादिध्वन्याप्रयोजनमाह—“शृणोत्वग्निः
समिधा हव मे इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छेति” (तैसं ६.४.३) इति ॥ २०
एकधनसंज्ञकाः ‘एकजनीसंज्ञकाश्चाऽऽप आनेतव्याः, ‘अतो मन्त्रेण देवताभ्यो विज्ञाप्य ता नपः प्राप्नुं
गच्छति ॥ प्रथममन्त्रमुत्पादयति—“अप इष्य होतमिष्याहोवितर हि कर्म क्रियते” (तैसं ६.४.३) इति ।
हे होतः, आनेतव्या अप उद्दिश्य “म देवत्रा ब्रह्मणे गातरेतु” (जसं १०.३.०१) इत्यादिका ऋच इष्य
पठेत्सर्वः । होतेश्चपीपितमभोधं कर्म सम्यक् क्रियते ॥ प्रेषान्तरमुत्पादयति—“मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्येषा
मवेत्याह मित्रावरुणो वा अपां नेतारो ताम्यामेवैना चच्छेति” (तैसं ६.४.३) इति । चमसिनामृत्विजो २५
परिचारकाश्चमसाध्वर्ययः । सत्र मैत्रावरुणनाम्न ऋत्विजो यश्चमसाध्वर्युस्तं संबोध्याऽऽगच्छेति मूयान् ।
सद्नेन प्रेषेणोदकप्रवर्धकमित्रावरुणदेवद्वयेन सहैवैना अपः प्राप्नुं गच्छति ॥

देवीरिति ॥ कल्पः—“अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा बर्हिःरादाय संप्रैरमाहाप इष्य होतमित्रा-
वरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्देवैकधनिन “एत नेष्टः परनीमुदानवाग्नीदोगृधमसेन” वसतीवरीभिश्च चारगले
प्रत्युपलभ्यस्वेति । यथासंप्रैपं ते जुर्वन्ति । ... । यत्राऽपस्तघन्ति । अन्याप्सु बर्हिः प्रास्यामिजुहोति ३०

२. त. ति. ५१—‘पयोगार्थम् ।

८. इ. उ. पा. भा. हा—‘संक्षिप्तः । ९. इ. उ. पा. भा. हा—‘अतः’ नास्ति । १०. आ—अप्रवतः ;
क. हा—एतम् । “[वीथीसूत्रे] ‘चमसेन च मा’ ।] ।

कार्पिरस्यपापां मृधम्

कार्पिः । असि । अपेति । अपाम् । मृधम् ।

धत्तेति यावत् । पुनश्च विशेयते—‘शुकं सोमं सोमीमविष्यन्तम् । केभ्यः ? ’शुकपेभ्यः देवानां मये ये शुक्रपाः सोमपाः तेभ्यः । पुनश्च देवा विशेयन्ते—हे आपः, ‘येपां देवानां ययं भागः ’स्य भागभूता भविष्य तेष्यो धत्तेति । ‘स्वाहा स्वाहुतं चेदं युष्मभ्यमाज्य-
५ यस्तु । ” आहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्ययो हविष्कृतानामेवाभिष्टुतानां गृह्णाति ” (तैसं ६.४.३) इति ब्राह्मणम् । भागशब्दः “ कर्पात्वतः ” (पा ६.१.१५९) इत्यन्तोदात्तः ॥

मैत्रावरुणचमसेनाहुतिम् ‘अपघ्रावयति—‘ कार्पिरसि ’ इति ॥ हे आज्य, अप्सु हुतं ‘कार्पिः कर्पणीयमपनेतव्यम् ’असि । “ कृपेर्बुद्धिश्छन्दसि ” (उ ५७६.) इति कृपेरि-
१० प्रत्ययः । यस्मादेवं तस्मात्त्वामपघ्रावयामि अपनयामीत्यर्थः । अपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यं क्रियापद-
मध्याह्नियते । कुतः पुनरिदमवसीयत इत्याह—‘अपां मृधं, यस्मात्त्वमपां संवन्ध्यनिष्टरूपं; युद्धाभिधायिना मृधशब्देनानिष्टरूपत्वं लक्ष्यते, तदस्यास्तीति मृधम् । “ लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः ” (द्र. पा ४.४.१२८ वा २) इति मन्वर्थसिो रप्रत्ययः । दोषरूपं त्वामपनयामीत्यर्थः ॥
पद्मा—कठिनत्वं लक्ष्यते । आज्यं च जलगतं चेत् कठिनं भवति । ‘तस्य दोषरूपत्वादप-
१५ नयामीति’ । “ कार्पिरसीत्याह शमलमेवासांमप घ्रावयति ” (तैसं ६.४.३) इति ब्राह्मणम् ॥

देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान् मदन्तिमस्तं देवेभ्यो देवत्रा चत शुकं शुक्रपेभ्यो देवां भागः स्य स्वाहेति ” (चौधौ ७-३) इति ॥ न पातयत्युदकमभ्ये गृह्यतया स्थितोऽपि तदुदकं न विनाश-
यतीति नपात् । ‘अपां नपात् इति बद्धिविशेषस्य संज्ञा । हे आपः देभ्यः, हे बहो, ययं ययः ऊर्मिः शुष्मदीयः तं देवत्रा देवेभ्यु चत स्यापयत । किमर्थम् ? देवेभ्यः देवार्थम् अस्माभिः देवानुद्दिश्य
२० होतुमिरययः । कीदृश ऊर्मिः ? हविष्यः हविषे सोमरूपाय दितः, इन्द्रियावान् प्रीतः सन्निविष्टबुद्धि-
कारी, ‘मदन्तिमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी । कीदृश तम् ? शुकं दोषिमन्तम् । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः ?
‘येपां ययं भागभूताः ’स्य तेभ्यः ‘शुकपेभ्यः सोमपेभ्यः, इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु ॥ प्रहीत्यमाणा-
नामपां मूलपात्वेन हविष्वसंपादनेन चेषमाहुतिरूपयुज्यत इत्याह—“ देवीरापो अपां नपादित्याहाऽऽहुत्यै-
वैना निष्क्रीय गृह्णात्ययो हविष्कृतानामेवाभिष्टुतानां गृह्णाति ” (तैसं ६.४.३) इति ॥

२५ कार्पिरसि ॥ कल्पः—“ कार्पिरसीति दमैराहुतिमपघ्राव्य ” (आपधौ १२.५.१०) इति ॥
‘कार्पिरस्यपापां मृधम्’ इति मन्त्रपाठः । हे आज्य, त्वमप्सु हुतं सत् ‘कार्पिः कर्पणीयमपनेतव्यम् ’असि । ‘अपां मृधं युद्धोपलक्षितानिष्टरूपं त्वामपनयामि ॥ एतमर्थं दर्शयति—“ कार्पिरसीत्याह शमलमेवाऽऽसांमप घ्रावयति ” (तैसं ६.४.३) इति । शमलं मलिनांशम् ॥

२. मै-घ्रावयति । ३-३ तं ति-तदस्य दोषरूपता तदपनयामीति ।

समुद्रस्य बोधित्या उच्यते ।

यमग्ने पुत्सु मर्त्यभावो वार्जेषु यं जुनाः । स यन्ता शशतीरिपः ॥ १३ ॥

[नु सप्तचत्वारिंशच्च]

समुद्रस्य । वः । अक्षित्यै । उदिति । नये ।

यम् । अग्ने । पुत्सु । मर्त्यम् । आवः । वार्जेषु । यम् । जुनाः ।

सः । यन्ता । शशतीः । इपः ॥ १३ ॥

[तैसं १-३-१ ; कासं ३-९ ; कपिसं २-१६ ; वासं ६-२५-२९]

बहिष्यन्तर्धोयोजयति—‘समुद्रस्य वः’ इति ॥ ‘समुद्रस्य उदकराशेः पूर्वघुर्गृहीतस्य वसतीवरीशब्दवाच्यस्य अक्षित्यै अक्षणाय युष्मान् उद् नये मैत्रावरुणचमसेन गृह्णामीति ।
“मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ” (तैसं ६-४-३), “तरमादयमानाः” (तैसं ६-४-३) १०
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

कृतकरणं जुहोति—‘यमग्ने’ इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ “यवग्निद्योमो जुहोति” (तैसं ६-४-३) इति ब्राह्मणम् ॥ हे अग्ने, यं मर्त्यं पुत्सु संग्रामेषु आवः रक्षसि ।
“छन्दसि लुङ् लुङि” (पा ३-४-६) इत्यनेल्लङ् । आढागम उदात्तः (पा ६-४-७२) ।
“मात्सृत्स्नूतामुपसंख्यानम्” (पा ६-१-६३ वा १) इति पृतनाशब्दस्य पृद्वावः । १५
“सावेकाचः” (पा ६-१-१६८) इति त्रिभक्तेरुदात्तत्वम् । कः पुनरसौ यं पृतनासु रक्षसि इत्याह—
“वार्जेषु अग्नेषु निमित्तभूतेषु । “निमित्तात्कर्मसंयोगे” (पा २-३-३६ वा ६) इति सप्तमी ।
अन्तर्धं यं जुनाः गच्छसि । जु इति सौत्रो धातुः वेगितायां गतौ वर्तते (पा ३-२-१५०) ।
तरमात् पूर्ववत् लुङ् (पा ३-४-६) । श्राप्रत्ययः (पा ३-१-८१) । “बहुलं छन्दस्य-
माद्ययोगेऽपि” (पा ६-४-७५) इत्यडभावः । हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं सदा गच्छतीत्यर्थः । २०
“स एव खलु त्वया संग्रामेषु रक्ष्यत्वेन ग्राह्यते । यश्च त्वयैवं रक्ष्यते स एव खलु त्वयानुगृहीतः
यन्ता यमयिता वशीकर्ता । “न लुट्” (पा ८-१-२९) इति निघातप्रतिषेधः । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरो (पा ६-१-१६१) व्यत्ययेन प्रवर्तते । किं वशीकरिष्यतीत्याह—“शशतीः नित्याः इपः
अनादि प्रभूत धनं प्राप्नोतीत्यर्थः । शशच्छब्दात् “उगितश्च” (पा ४-१-६) इति ङीप् ॥
॥ इति तृतीये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

२५

समुद्रस्येति ॥ कल्पः—“समुद्रस्य योऽक्षित्या उच्यते इत्यभिहितानां मैत्रावरुणचमसेन गृह्णामीति” (आपधौ १२-५-१०) इति ॥ हे आवः, समुद्रवसुष्माकमक्षीणत्वात् पूर्वघुर्गृहीतवरीगृहीत्याऽपि पुनरिदानीमुद्ययामि ॥ अक्षितिं विनादयति—“समुद्रस्य योऽक्षित्या उच्यते इत्याह तरमादयमानाः पीय-
माना आपो न क्षीयन्ते” (तैसं ६-४-३) इति । यथा चममेन जले गृहीते तथा त्रिभिः कुम्भैरुद्ययता

- गृहीयात् पथेजनीश्च गृहीयात् । तथा च सूत्रम्— “अथैकघनान् गृह्णातीन्द्राव वो जुष्टान् गृह्णामीति वा
 त्पूर्णां वा । अथ पथेजनीर्गृह्णाति ” (बौधौ ७.३) इति ॥ विधत्ते— “ योनिर्यं यज्ञस्य चात्वालं यशो
 वसतीवरीर्होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च सत्स्पश्यं वसतीवरीर्ध्यानयति यज्ञस्य मयोनिव्यादायो स्वादे-
 वैना योदेः प्र जनयति ” (तैसं ६.४.३) इति । उत्तरवेदिनिव्यादकठया चात्वालो यशोनिः । देव-
 विभक्त्यज्ञाशेषत्वात् वसतीवरीणां यज्ञस्य । ध्यानयति “व्यापया अधिकाः करोति । तत्प्रकारः सूत्रे
 दर्शितः— “ होतृचमसे वसतीवरीभ्यो निविध्योपरि चात्वालं, होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च सत्स्पश्यं
 वसतीवरीर्ध्यानयति समन्या वन्तीत्यभिज्ञाय होतृचमसात् मैत्रावरुणचमसं आनयति मैत्रावरुणचमसा-
 होतृचमसे ” (भारथौ १२.६.१-२) इति । प्रभोत्तरमग्रायुत्पादयति— “ अथ्वर्योऽधेरपाः इत्वाहोते-
 मनंश्चमुस्तेमाः पश्येति वावेतदाह ” (तैसं ६.४.३) इति । प्लुतिः प्रभायां । हेऽथ्वर्यो, अथः किमवे-
 १० लम्बवानसि ? सोऽयं होतुः प्रभः । ‘उतेमनश्चमुः’ इत्यथ्वर्योऽन्तरमन्त्रः । लम्बवानस्मीरयेतावदेव न
 भवति उतापि तु ईं ता अनश्चमुः उपसंभ्राप्ताः । इत्वरित्वेऽपि सत्त्वमात्रेण स्वामो भवति तदुपमं प्राप्ति-
 र्छामादिति रिप्यते । ‘उतेमाः’ इति वाक्यं मन्त्रस्य व्याख्यायम् । हे होतः, न केवलं मद्भजनमात्रेण
 विधत्सि हि किं त्विमाः पुरोवर्तिनीः पश्येत्येवमेव “तेन मन्त्रेणाथ्वर्युर्भूते ॥

- यमग्न इति ॥ कथम्— “अथ्वर्योऽधेरपाः इति होवाऽऽर्धं वृच्छति । उतेमनश्चमुः इति
 १५ प्रत्युक्त्वा प्रचरणीदोषात् क्रतुकरणं जुहोति यमग्ने वृत्तु मरथेमिति ” (आपथौ १२.६.४-५) इति ॥
 ‘यमग्ने वृत्तु मरथेमादो वाजेषु धं जुनाः । स वन्ता शश्वीरिपः’ इति मन्त्रपाठः । हे ‘अग्ने, ‘धं
 ‘मरथं’ वृत्तु संभ्रामेपु ‘जावः रक्षसि, किंच ‘वाजेषु अक्षतिमिच्छं ‘धं ‘मरथं’ जुनाः गच्छसि हवींषि
 प्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छतीत्यर्थः । ‘सः मरथस्तदनुग्रहेण ‘शश्वीः’ इत्यः निस्वाग्यज्ञानि धनरूपाणि
 ‘यमन्ता निर्यस्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ॥ अस्य च क्रतुकरणाख्यस्य होमस्य विषयविशेष-
 २० व्यक्त्यति विधत्ते— “ यद्यग्निष्टोमो जुहोति यमुक्थ्यः परिधौ नि माष्टि यद्यतिराग्नौ धनुर्धन् ॥ पयते
 यज्ञकृतां व्यावृष्टौ ” (तैसं ६.४.३) इति । अनुधीयमानस्य कर्मणोऽग्निष्टोमस्ते मन्त्रेण क्रतुकरणं
 जुहुयात् । उक्थ्यस्ते परिपाथव्यल्लं ‘निमृश्यात् । अतिराग्नस्ते त्वेत्तं’ नन्त्रं पठन् इविधोने प्राप्नुयात् ।
 धं च’ सत्यग्निष्टोमादीनामनुष्ठास्यमानानां परस्परं व्यावृत्तिरिदानीमेवावगता । “ स क्रतुं कुर्वीत । मनो-
 मयः प्राणमारीतो आरूपः ” (छा ३.१.४-१-२) इत्युपनिषदि, “ तच्छ्रुतः ” (ब्रह् ४.२.१-५) इति
 २५ त्रैपासिकसूत्रे चोपास्तित्वेन क्रतुशब्दस्य प्रयोगात् तद्व्यवच्छेदार्थं यज्ञशब्दः । “ द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञा
 योगयज्ञास्तथाऽपरे ” (गीता ४.२८) इत्यादौ तपःप्रभृतिष्वपि यज्ञशब्दप्रयोगात्तद्व्यवच्छेदाय क्रतु-
 शब्दप्रयोगः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हवे सोमद्वयात् सोमं शकटादवरोहयेत् ।
शृणोऽग्नौ जुहुयाद्देवीरप्सु हुत्वाऽथ दर्भकैः ॥ १ ॥
अप्सुपद्मावयेत्कार्षिः समुद्रो गृह्यते जलम् ।
यमग्रे ऋतुकृद्धोमो मन्त्राः ससेह वर्णिताः ” ॥ १ ॥ इति ॥

अथ सीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम् —

“ चमसाध्वर्यवो नाम्न्य ऋत्विग्न्योऽग्नयेऽथ वाऽग्निमः ।
यौगिक्या संज्ञया मैवं पृथ्या तेभ्यो विभेदनात् ” ॥
(जैम्या ३.७.१८) इति ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“ चमसाध्वर्यन् शृणीते ” इति ।^१ ये “पूर्वत्र कार्यानुसारेणाध्यर्पुप्रमुखा १०
ऋत्विज उच्यतास्तेभ्यो न व्यतिरिच्यताश्चमसाध्वर्यवः । कुतः ? यौगिकसंज्ञाया तदभेदप्रतीतिः । यथा देवदत्त
एव पथिक्रियायोगात् पाथको भवति तद्वदध्वर्युप्रमुखा एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्यवः इति चेत् । मैवम् ।
मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो,^२ होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः इति पृथ्या भेदावभासान् । मध्यतःकारिणो
होत्रादयः । होत्रकाः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणादयः । तस्मादृत्विग्न्योऽग्नये ॥

तत्रैवान्यविचिन्तितम् —

“ तान् शृणीतेति बहुता नास्ति वाऽस्ति ग्रहैक्यवत् ।
“नैवेति चेन्न वैपग्यानुत्पत्तौ बहुताभुतेः ” ॥ (जैम्या ३.७.१९) इति ।

‘ चमसाध्वर्यन् शृणीते ’ इति यद्रुतत्वं श्रुतं तच्च विवक्षितम्, ग्रहैक्यवदुद्देश्यतत्वादिति चेत् ।
मैवम् । ग्रहवैपग्यात् । ‘ ग्रहं संमार्ष्टि ’ इत्येतन्न ग्रहाणामुत्पत्तिवाक्यं चमसाध्वर्युणां स्वेतदेवोत्पत्तिवाक्यं
ततस्तेषामुपादेयत्वात् तद्गतं बहुर्यं विवक्षितम् ॥

तत्रैवान्यविचिन्तितम् —

“ नेयसाऽस्त्यस्ति वा तेषां न नियामक्यवर्तगात् ।
चमसानां दशरतेन चमसाध्वर्यवो द्वा ” (जैम्या ३.७.२०) इति ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ छन्दः ॥ ‘ शृणोत्यग्निः ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ यमग्रे ऋतु ’ इति गायत्री ॥
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्यपजुर्वेदोपनिषत्तिरिपसंहिताभाष्ये
प्रथमब्राह्मे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

[काम्येष्टियाग्यापुरोनुवाक्याः]

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शशौ मारुतं पूष ईशिपे ।

त्वं वातैरुरुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विधृतः पासि नु त्मना ॥

त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वम् । शशैः । मारुतम् । पूषः । ईशिपे ।

त्वम् । वातैः । अरुणैः । यासि । शंगय इति शं-गयः ।

त्वम् । पूषा । विधृत इति वि-धृतः । पासि । नु । त्मना ॥

- अतः परं यत्तथाकाण्डं वैश्वदेवम् ॥ तत्र “अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपाळं निर्वपेद-
भिचरन्” (तैसं २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘त्वमग्ने’ इति जगती ॥ हे भगवन्
‘अग्ने’, स्वयं ‘रुद्रः’ एव ‘त्वं’, यो रोदयिता सर्वेषामुपसंहारे । “रोदेर्णिहृक्च” (उ १८९)
इति एकप्रत्ययः । रोदनहेतुमाह—‘असुरः’ निरसितां सर्वाधिकाराणाम् । “असेरन्”
(उ ४५) इत्युत्प्रत्ययः । एवं ‘संहारस्मृतिरूपेणाग्निः’ स्तप्यते, शत्रुभारणादौ रुद्रवद्भावात् ।
यथा—“एषा वा अस्य घोरा तनुः” (तैसं २.२.२) इति । यद्वा—रुद्रवान् रुद्रः, मत्सर्पाभ्योऽकारः
(पा ५.२.१२७) रुद्रपराक्रमवानित्यर्थः । ‘दिवः’ शुलोकस्य ‘महः’ उत्सवकारी त्वं हविषां
प्रदानेन । “जडिदम्” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा—देवं उच्यते ।
दिवः शुलोकवासिनां देवानां महः महान् महादेव इत्यर्थः । महतीति महः । पचाषच्
(पा ३.१.१३४) । ‘त्वम्’ एव ‘पूषः’ अन्नस्य ईशिपे । “ईशः से” (पा ७.२.७७)
इतीडागमः । पृष्ठित्यक्नाम । पृष्ठतिष्ठान्दसः पृणक्तिपर्यायः । ततः किप् (पा ३.२.७६) ।
“सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यस्मादन्नस्येशिपे, तस्मात्त्वमेव

- अयोवृक्षेऽनुवाकं हविर्धानाकटादधिपवणफलकवोरुपरि सोमोऽवरोहितः । अयाभिषवो यक्षतयः ।
तथाऽप्यध्यापकसंप्रदायेन प्रपाठ्यसमाप्तिरुपवाच्यतुर्वृक्षेऽनुवाकं काम्ययाग्यापुरोनुवाक्याः क्रमप्राप्ता अभि-
धीयन्ते । तत्र काम्येष्टिकाण्डे शशौम्येष्टैरुणैर्मिष्टान्तरं विधत्ते—“अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपाळं
निर्वपेदभिचरन्नेषा वा अस्य घोरा तनुर्नृदुदस्तस्मा पचैन्मा नृद्वति वाज्जगतिमाच्छेति” (तैसं २.२.२)
इति । रुद्रवते घोरतनुयुवताय । अभिचरन् वायुं मारयन् । तस्मै रुद्रवतेऽग्नये । एवं वायुमाह्वयति
सम्भवान् द्वित्वा प्रयच्छति । वाज्क् तदानीमेव ॥

- त्वमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शशौ मारुतं पूष ईशिपे ।
त्वं वातैरुरुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विधृतः पासि नु त्मना’ इति ॥ हे ‘अग्ने’, ‘त्वं’ ‘रुद्रः’ घोरतनुयुवतः
‘असुरः’ शत्रूणां निरसिता । ‘दिवः’ शुलोकस्य ‘महः’ उत्सवकृत्स्वः, हविर्वेदनेनोत्सवकारिःत्वात् । ‘त्वं’
‘मारुतं’ शशैः मरुतां संवन्धि बलं, बलवत्त्वेन प्रसिद्धानां मरुद्गणानामपि स्वदनुग्रहेणैव बलं भवति । अतः
‘पूष ईशिपे’ मरुद्भिः संपृक्तस्तदीयं सैन्यं नियमयसि । किंच ‘त्वं’ ‘शंगयः’ सुखं प्राप्तो वायुवेगैरुण-
वर्णैर्यः यासि । किंच पोषकः ‘त्वं’ ‘नु’ ‘त्मना’ स्वयमेव ‘पासि । कान् ? ‘विधृतः’ हविषा परिचर्य

३० विदधतो यजमानान् ॥

१. तै.ति.पं१—संहारकहपेणाग्निः ।

२. आ.हा—अग्न । २. आ—नियमय; क.हा—नियमयसे ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥

एति । वः । राजानम् । अध्वरस्य । रुद्रम् ।

होतारम् । सत्ययजमिति सत्य-यजम् । रोदस्योः ।

अग्निम् । पुरा । तनयित्नोः । अचित्तात् ।

द्विरण्यरूपमिति द्विरण्य-रूपम् । अवसे । कृणुध्वम् ॥

मारुतं मरुतां संबन्धि शब्धः बलं च, त्वदायत्तत्वात् । त्वं वातैः वाततुल्यैः वातजैः अरुणैः सध्यावर्णैः अध्वैः आसि । शंगयः सुखगृहं त्वम् एवं पूषा पोषको भूत्वा विधत् परिचरतः पासि चरुपुरोडाशादिभिस्त्वामर्चयतो रक्षसि । “ यन्नुक्षंषूषन् ” (उ १.६५) इति पुषेः कनिष्ठप्रत्ययो निपातितः । विध विधाने तौदादिकः । “ शतुरनुमः ” (पा ६.१.१७३) इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । “ नु क्षिप्रं त्वेना आत्मना स्वयमेव । “ मन्त्रेष्वान्डयादेरात्मनः ” (पा ६.४.१४१) इत्याकारलोपः । हे अग्ने रुद्ररूप, एवंगुणविशिष्टत्वं रुद्रतुल्यपराक्रमो भूत्वा अनया घोरया तन्वा अरमाकं शत्रून् मारयेति भावः । “ एषा वा अस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रः ” (तैसं २.२.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—‘ आ वः ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे ऋत्विज्यजमानाः, अध्वरस्य राजानं प्रधानाधिपतिं रुद्रं होतारम् अभिमतानां दातारं, आह्वतारं वा । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ६.१.१४) इति संप्रसारणम् । रोदस्योः बाबापुषिभ्योः सत्ययजं सत्यस्यान्नस्य दातारम् । “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पां ३.२.७५) इति विच् । कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । यद्वा—सत्यममोघं यजनं यस्य । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—सत्यमेव यजनं यस्य । यद्वा—सत्यस्य परमार्थस्यानन्दरक्षणस्य संगमयितारम् । द्विरण्यरूपं द्विरण्यवर्णम् अग्निम् अग्निरूपेणावरितं वः युष्माकम् आ अवसे रक्षणाय त्वमेव वा कृणुध्वम् आत्मसात् कुरुध्वम् । शत्रुमारणादिधुम्पदभि-मतसिद्धयर्थं भजध्वमित्यर्थः । कृवि हिंसाकरणयोः । “ धिन्विक्कृष्योर च ” (पा ३.१.८०) इत्यप्रत्ययः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । करोतेर्वा व्यत्ययेन भुप्रत्ययः (पा ३.१.७३ ; ८५) । अचित्तात् पुरा, चित्तस्याभावोऽचित्तम् अन्तःकरणोपसंहारो मरणमिति यावत् । यद्वा—यस्मिन् सति चित्तं नास्ति तन्मरणमेव । ततः प्रागेव देवं भजध्वमिति । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कीदृशादचित्तात् ? तनयित्नोः तनयित्नुर्मेषः तादृशात्, अनिश्चितकालत्वात् । स्तन शब्दे चुरादिदन्तः । “ स्तनिह्विपुभिगदिमद्विभ्यो णेरिलुच् ” (उ ३.१.६) इतीलुच्प्रत्ययः । सकारलोपसंज्ञादन्तः ॥

[काग्येष्टिवाग्यापुरोनुवाक्याः]

अग्निर्होता नि पसादा यजीयानुपस्थे मातुः सुरभावु लोके ।

युवा कविः पुरुनिष्ठ (१) ऋतावा घर्ता कृष्टीनामुत मध्य इदः ॥

अग्निः । होता । नीति । ससाद । यजीयान् ।

उपस्थ इत्युप-स्थे । मातुः । सुरमौ । उ । लोके ।

युवा । कविः । पुरुनिष्ठ इति पुरु-निष्ठः (१) । ऋतावेत्युत-वा ।

धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्ये । इदः ॥

- १० “ अग्नये सुरभिमेते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषा वा प्रमीयेरन् यो वा विभीषात् ” (तैसं २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ अग्निर्होता ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ होता देवानामाहाता । पूर्ववत् संप्रसारणम् (पा ६.१.३४) । ‘ यजीयान् यष्टतमः (१) मानुषास्त्रोतुः । “ तुरिष्ठमेयसु ” (पा ६.४.१५४) इति टिप्पणः । ‘ युवा नित्यतरुणः । ‘ कविः मेधावी । ‘ पुरुनिष्ठः पुरुष बहुषु स्थानेषु स्थितः । “ आतश्चोपसर्गे ” (पा ३.१.१३६) इति कः । ‘ थाधादिरवरेणोः उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । ‘ ऋतावा ऋतवान् ‘ सत्ययान् यज्ञवान् वा ’ । ‘ छन्दसीवनिपौ च ” (पा ५.२.१०९ वा २) इति वनिपूत्रत्यः । “ अग्नयेपामपि द्रव्यते ’

- १५ एति ॥ अयं वाग्या—‘ आ वो राजानमध्वरस्य रुद्र होतारः सत्ययज्ञः रोदस्योः । अग्निं पुरा तनयिरनो हचितादिरग्न्यरूपमवसे कृणुध्वम् ’ इति ॥ हे ऋत्विग्यजमानाः, ‘ अः दुष्माकम् ’ अवसे रक्षणाय ‘ अग्निम् ’ आ ‘ कृणुध्वम् ’ वशीकुरुत । कदा ? ‘ तनयिरनोः ’ अचितात्, नो विघाते चित्तं यस्मिन् मरणे तदचित्तं, वायुणा विस्तारितात् अवदीयमरणात् पूर्वमेव । कीदृशमग्निम् ? ‘ अध्वरस्य ’ ‘ राजानं यज्ञ-स्वामिर्न ’ रुद्रं शत्रून् प्रति क्रूरं ‘ होतारं फलदानाय भवतानामाहातारं, ‘ रोदस्योः ’ सत्ययज्ञं पृष्टोके मूलोके च सत्यमवश्यं भावि कर्मफलं यजति वदातीति सत्ययज्ञः (ह) तं ‘ हिरण्यरूपं तत्तद्वत् ॥

- २० इष्टान्तरं विधत्ते—‘ अग्नये सुरभिमेते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषा वा प्रमीयेरन् यो वा विभीषादेवा वा अस्य भेषग्या तनूर्यत् सुरभिमतौ तथैवास्मै भेषजं करोति सुरभिमेते भवति पूर्तीगन्धस्यापश्यै ” (तैसं २.२.२) इति ॥ सुरभिमेते भेषग्यतनुयुक्ताय । यस्य यजमानस्य गावो वा मृत्वा वा दैविकरोगबाहुल्येन बहवो म्रियेरन् स्वयं वा कदाचिदपशुत्योर्भातो भवेत् तादृशो निर्वपेत् । ‘ पूर्तीगन्धस्य शवगन्धस्य निवृत्त्यै ’ ‘ सुगन्धयुक्ताय ’ कुर्यात् ॥

- २५ अग्निरिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ अग्निर्होता नि पसादा यजीयानुपस्थे मातुः सुरभावु लोके । युवा कविः पुरुनिष्ठ ऋतावा घर्ता कृष्टीनामुत मध्य इदः ’ इति ॥ अयम् ‘ अग्निः ’ ‘ मातुः ’ ‘ उपस्थे वेदेः समीप-चरतिनि ’ ‘ सुरमौ ’ ‘ उ ’ ‘ लोके ’ ‘ सुरभिगन्धयुक्त एवाऽऽहवनीयस्थाने ’ ‘ नि ’ ‘ वसाद उपविष्टः । कीदृशोऽग्निः ?

४-४. भे-यज्ञवान् ।

- ३० ३. तै.म. म२-पुरा न । ४. आ-‘ भावि ’ नास्ति । ५. क-फलम् । ६. तं-सुरभिगन्ध-युक्ताय । ७. म. म२-सुगन्ध- ।

काम्येष्टियाग्यापुरोनुवाचकाः]

साध्वीमर्कदेववीति नो अथ यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् ।

स आयुरागात् सुरभिर्वसानो भद्रामर्कदेवहूतिं नो अथ ॥

साध्वीम् । अकः । देववीतिमिति देव-वीतिम् । नः । अथ ।

यज्ञस्य । जिह्वाम् । अविदाम् । गुह्याम् ।

सः । आयुः । एति । अगात् । सुरभिः । वसानः ।

भद्राम् । अकः । देवहूतिमिति देव-हूतिम् । नः । अथ ॥

(पा ६.३.१३७) इति दीर्घः । 'वर्ता धारयिता' कृष्टीनां मनुष्याणाम् । " नामन्यतरस्याम् " (पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् । उतापि च 'मध्ये' तेषां मनुष्याणां हृदये 'इहः दीप्तः । एव सर्वोपकारी सर्वसद्गुणान्वितोऽयम् 'अग्निः' मातुः मातृस्थानीयाया वेदेः, निर्मात्र्या वा श्रेयसाम्, 'उपस्थे' 'उपस्थस्यानीये उत्सङ्गसंज्ञे' 'सुरभौ शोभनहविर्गन्धयुक्ते' 'लोके आलोकवति अस्मिन् प्रदेशे' 'नि पसाद निपीदति' । " छन्दसि छुङ्छुङ्छिटः " (पा ३.४.६) इति छिट् । सोऽयमस्माकं भेषजं करोत्विति भावः । " एषा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत् सुरभिमती " (तैसं २.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—'साध्वीम्' इति त्रिष्टुप् ॥ यस्मात् वयं 'यज्ञस्य अस्य जिह्वा जिह्वास्थानीयं भगवन्तमग्निम्' 'अविदाम ज्ञातवन्तः लब्धवन्तो वा । वेत्तेर्विन्दतेर्वा व्यत्ययेन' शप्रत्ययः (पा ३.१.७७, ८५), नुमभावश्च । कीदृशी जिह्वाम् ? 'गुह्याम् अविदुषां गूहनीयाम् । गुह्यायां भवेति दिगादित्वाच्च' (पा ४.३.५४) । " यतोऽजावः " (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । तादृशी तां भवितसामर्थ्यात् वयमविदाम् । तस्मात् 'अथ अस्मिन्नहि, 'नः अस्माकमस्माभिः क्रियमाणां' 'देववीतिं देवभक्षं' 'देवपूजां वा' 'साध्वीं शोभनाम्' 'अकः करोतु । " छन्दसि छुङ्छुङ्छिटः " (पा ३.४.६) इति छुङ् । " मन्त्रे घस " (पा २.४.८०) २० इत्यादिना च्छेत्तुम् । किञ्च—'सः एवाग्निः' 'आयुः' 'वसानः आच्छादयन् आयुषा परिकीर्यमाणः अस्मान् वा आयुषा परिवारयन् आयुष्मतोऽस्मान् कुर्वन्, 'सुरभिः सुगन्धिः चरुपुरोडाशादि-गन्धयुक्तः अस्मान्' 'आ' 'अगात् आगच्छतु । पूर्वबहुङ् (पा ३.४.६) । " गातिस्था " (पा २.४.७७) इत्यादिना सिचो लुक् । आगत्य चास्माकमायुर्ध्वं, 'अथ अस्मिन्नहि' 'नः अस्माकं' 'देवहूतिं, देवा हूयन्ते अस्यामिति देवहूतिरिष्टिः, तां' 'भद्रां शोभनां यथोक्तमनुतिष्ठताम्' 'अकः करोतु इति । स एव छुङ् (पा ३.४.६) । देववीतिदेवहूतिशब्दयोः दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.४२) ॥

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः

“अग्रे क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् संप्राप्ते संयते” (तैसं २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘अक्रन्दत्’ इति त्रिष्टुप् ॥ अयम् ‘अग्निः’ अक्रन्दत् क्रन्दतु शब्दं करोतु । अस्मच्छत्रुकुलं दहन् । छान्दसो षड् (पा ३.४.६) । ‘स्तनयन्’ घोः ‘इव यथा घोर्धन-पटलसंछन्ना स्तनयति । स्तन शब्दे चुरादिरदन्तः । यद्वा—क्रन्दयतु’ अस्मद्विपुकुलं गर्जन्तीव
५ चौरन्तरिक्षं, दिवि हि गर्जन्यां भयेन ‘जना महावं’ कुर्वन्ति । किं कुर्वन्तियाह—‘क्षाम क्षीणं दधमस्मच्छत्रुकुलं’ रिरिहत् अत्ययं लिहन् आस्वादयन् सर्वतो दहन् इत्ययं । क्षयि जयि पयि क्षये । “भूतेऽपि दृश्यन्ते” (पा. ३.३.२) इति भूतेऽपि कर्मणि मनिन्-प्रत्ययः । रिह्येड्लुगन्ताच्छतुप्रत्ययः (पा २.४.७४; ३.२.१२४) । “माम्यस्ताच्छतुः”

‘होता वेदानामाह्वता’ यजोयान् भानुपाद्वेपुरविशयेन यथा ‘युवा’ नित्यतरुणः ‘कविः’ मैधावी
२० ‘पुरुषमिष्टः पुरुषु बहुषु’ गाईशत्यादिस्थानेषु स्थितः ‘कृतावा सखवान्’ कृष्टीनां ‘धर्ता’ मनुष्याणां पोषकः । अपि च ‘मध्ये’ मनुष्याणामुदरे ‘इहः’ जातराग्निरूपेण दीप्तः ॥

साध्वीमिति ॥ अथ याज्या—‘साध्वीमकदैववीतिं नो अथ यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् । स भानुरागात् क्षुरभिर्वसानो अद्रामकदैवहृतिं नो अथ’ इति ॥ अथमग्निः. ‘अथ’ नः ‘देववीतिम्’ अस्मामिदैवेभ्यो दत्तां अर्ध्यां पुरोडाशाहृतिं ‘साध्वीम्’ अकः स्वादुमकरोत् । नतः ‘यज्ञस्व’ ‘जिह्वां’
२५ जिह्वास्थानीयां गोप्यामग्निदेवताम् अविदाम बवं लघ्वन्तः । ‘मुरभिः’ पुरोडाशाज्यादिसुगन्धोपेतः । ‘सः’ अग्निः ‘आयुः’ वसानः अस्मदीयमायुराच्छादयन् ‘गोपायन्’ आ ‘अगात्’ आगच्छतु । ‘अथ’ नः अस्मदीयां ‘देवहृतिं’ अद्राम् ‘अकः’ देवाय होमं यथाशास्त्रं करोतु ॥

इष्टमन्तरे विधत्ते—“अग्रे क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् संप्राप्ते संयते भागधेय-नैवेन शमयिषवा परानग्निं निदिशति बमवरेषां विष्यन्ति जीवति स्रवं परेषां प्र स मीयते जयति
२० वर संप्रामम्” (तैसं २.२.२) इति । क्षामवते क्षुधायुक्ताव । युद्धे प्रशस्त्रं सति जयाधीं निर्वपेत् । स्वदत्तेनाग्निभागेन स्वविषयमग्निं शान्तं कृत्वा परान् शत्रून् बहिराभिसुखयेन निदिशति हन्तुं प्रवक्ष्यति । तथा सत्यवरेषां स्वसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषमितरे विष्यन्ति स जीवति । परेषां शत्रुसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषमितरे विष्यन्ति स म्रियते^१, ततो यजमानो जयति ॥

यथा जयार्थिन एवेष्टिस्तथा बहुव्ययमुरणनिवारणार्थिनोऽप्येतामिष्टिं विधत्ते—“अग्नि वा पृथ
२५ एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वव्यः प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिर्ह्यस्य त्रियत्मानयं क्षामवते पुरोडाशमष्टा-कपालं निर्वपेन्नागधेयेनैवेन शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयते” (तैसं २.२.२) इति । पूर्वापरा व्येष्टाः कनिष्ठाश्च । अन्वव्यो विच्छेदवन्तिताः । येषां बन्धूनां मध्ये बहवो विच्छेदमन्तरेण त्रियन्त एतानभिलक्ष्यैव क्षामवानग्निरुच्यति समवैति । कुतः ? पुरुषाहुतेरेतत् त्रियत्वात् पुरोडाशेनाग्निः श्लाघ्यति । तत् पूर्वां बन्धूनां मध्ये व्येष्टे जीवति सत्यपरः कनिष्ठ आयुःसंपत्तेः पूर्वमप्युत्तुना न म्रियते ॥

३० गृहवाहादिनिमित्तीहत्यापि तामेवेष्टिं विधत्ते—“अग्नि वा पृथ एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहाद् दहत्यग्रे क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्नागधेयेनैवेन शमयति नास्यापरं गृहाद् ददति” (तैसं २.२.२) इति । अपरं यथा भवति तथा न ददति न पुनर्दहतीत्यर्थः ॥

७. तं-क्रन्दतु । ८-८. तं-जना हाहावम्; ति-जनता हाहावम् ।

८. आ.क.हा-नित्यं तरुणः । ९. आ.हा-‘बहुषु’ नास्ति । १०. आ.इ.पा.हा-‘जिह्वाम्’ नास्ति । ११. तं-दिगन्धोपेतः । १२. इ.उ.तं.पा.आ.मर-नापयन्; मर-व्यापारयन् । १३. आ-प्रम्रियते, क-प्रमीयते ।

आग्नेयिद्याज्यापुरोनुवाक्याः]

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।

सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन् । इव । द्यौः ।

क्षाम । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्जन्निति सम्-अञ्जन् ।

सद्यः । जज्ञानः । वीति । हि । ईम् । इद्धः । अख्यत् ।

एति । रोदसी इति । भानुना । भाति । अन्तः ॥

(पा ७.१.७८) इति नुमभावः । “अभ्यस्तानामादिः” (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । “कापिलकादीनां संज्ञाछन्दसोर्बा लो रमापद्यते” (द्र. पामा, काशिका ८.२.१८) इति रत्वम् । “अन्येषामपि दृश्यते” (पा ६.३.१३७) इति क्षामशब्दस्य संहितायां दीर्घत्वम् । पुनश्च विशेष्यते—“वीरुधः समञ्जन् संयुक्तन् संदहन्, उपलक्षणं चैतत्, तृणगुल्मकृतावनस्पतीन् १० व्याप्नुवन्तित्यर्थः । किमीदृशी शक्तिरप्यस्य विद्यत इत्याह—“वि हीम्” इति । “हि यस्मादर्थे वर्तते, ईम् इत्यवधारणे । यस्मादयमग्निः जज्ञानः जायमानः । जनी प्रादुर्भावे दैवादिकः । “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७६) इति शपः श्रुः । यद्वा—जन जनने जुहोत्यादिकः । “व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) सद्यः एव तत्क्षणादेव । इद्धः दीप्तः रोदसी धावापृथिव्या व्यत्ययत् “व्यचेष्ट व्यपश्यत्” । छन्दसो छुड् (३.४.६) । “अस्पतिवन्तिख्यातिभ्योऽङ्” १५ (पा ३.१.५२) । “हि च” (पा ८.१.३४) इति निघातप्रतिषेधः । स्वयं च भानुना तेजसा अन्तः धावापृथिव्योर्मध्ये आ भाति समन्तात् प्रकाशते । यद्वा—रोदसी व्यत्ययत् विचष्टे यथावत् प्रकाशयति । स्वयमपि तयोर्मध्ये भाति । तस्मात् महातेजसानेन किं हि नाम कर्तुं न शक्यते इति भावः । “भागधेयेनैवैव शमयित्वा परानभि निर्दिशति” (तैसं २.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥

२०

“अभि वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रसीयन्ते पुरुषाहुतिर्हस्य प्रिय-
तमान्ये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपाळं निर्वपेत्” (तैसं २.२.२) इत्यस्यापीयमेव पुरोनुवाक्या ।

अक्रन्ददग्निः । अस्यां त्रिविधया क्षामवतीष्टी पुरोनुवाक्यामाह—“अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः” इति ॥ अयम् अग्निः अक्रन्दत् अरमदग्निनिवारणार्थं गर्जेत् । किमिव ? स्तनयन् इव द्यौः यथा २५ पुलोकस्थो मेघो गगान् सस्यशोषमीति निवारयति सद्यः । किं पुनर्न ? क्षाम दाहकमस्मद्विरुद्धं रेरिहत्

९. तं-संभक्षयन्; ति-संपृक्षन् नास्ति । १०. मे-आप्नुव । ११. तं, ति-जुहोत्यादिकः । १२-१२. तं, ति. ५१-विचष्टे विपश्यति । १३-१३. तं, ति-व्यात्ययन् व्याचष्टे ।

१४. आ. क.-क्षामवते. छौ ।

त्वे वसूनि पुर्वणीक (२) होतदोपा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सः सौमगानि दधिरे पावके ॥

त्वे इति । वसूनि । पुर्वणीकेति पुरु-अनीक (२) । होतः ।

दोपा । वस्तोः । एति । ईरिरे । यज्ञियासः ।

क्षाम । इव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् ।

समिति । सौमगानि । दधिरे । पावके ॥

तद्वैद्यं योजनीयम्—“अयमेवंगुणविशिष्टः अग्निः अस्माकं पूर्वापत्प्रमादहेतुं पापं क्षाम क्षीणं यथा तथा रेरिहत् आस्वादयन् नाशयन् अनेन हविषा समिद्धः शब्दं करोषिति । “भागधेयेः नैवेनं शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयते ” (तैसं २.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥

१० “अभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान् दहत्यग्नये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ” (तैसं २.२.२) इत्यस्यापीयमेव पुरोनुवाक्या । तत्र त्वेवं व्याख्येयम्—“क्षाम क्षीणं दग्धमस्मद्गृहं रेरिहत् आस्वादयन् वीरुधः गृहावयवान् स्थूणावंशादीन् समजन् मक्ष-यन्नं खलु अग्निः अम्रन्दत् । तस्मादिममिदानीमिवानेन हविषा प्रसन्नं करोमि, यथा पुनरस्मद्-गृहं न ध्वयतीति । “भागधेयेनैवेनं शमयति नास्यापरं गृहान् दहति ” (तैसं २.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥

१५ तेषु त्रिष्वपि याज्या—“त्वे वसूनि” इति त्रिषुप् ॥ हे पुर्वणीक बहुबल, होतः देवानामाहातः, त्वे त्वमि खलु एरिरे । “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति शे-आदेशः । वसूनि धनानि वासहेतुत्वात् वरिष्ठानि वा धनानि हविर्लक्षणानि दोपा वस्तोः रात्रावहि च यज्ञियासः यज्ञार्हाः आ ईरिरे अभिमुख्येन प्रेरयन्ति प्रक्षिपन्तीत्यर्थः । ईर गतौ अनुदात्ते ।

२० लेलिहानः वीरुधः समजन् पुष्पलतावदस्मदनुकृत्यानि सग्यगमित्यजयन् । हि यस्मात् अज्ञानः वररक्षमानः सस्यः ईम् इदानीमेव इहः दीप्तः वि अक्षयत् विविधं जगत् प्रख्यापयति । रोदसी धावापृषित्योः अन्तः मानुना रक्षिना स्वयम् आ माति समन्तात् प्रकाशते ॥

२५ त्व इति ॥ अयं याज्या—“त्वे वसूनि पुर्वणीक होतदोपा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः । क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सः सौमगानि दधिरे पावके” इति ॥ हे पुर्वणीक अत्यन्तबहुल, होतः देवानामाहातः, दोपा रात्रौ वस्तोः दिवा च यज्ञियासः यज्ञार्हाणि वसूनि हवीणि एरिरे आ-गच्छन्ति । तदनुमहात् पूर्वं क्षाम इव दग्धं पटादिकमिव विश्वा भुवनानि निःसाराणि भूत्वा पावके स्वय्यनुगृह्यति सति पश्चात् सौमगानि सः दधिरे सौमग्यं प्राप्नुवन् तावत्सर्वमस्माननुगृह्णाणेत्यर्थः ॥

१४. तै.वि.२-तत्रैवम्; ११-“तद्वैद्यम्” नास्ति । १५. तै.वि.-य एवंयुगम् ।

१५-६.उ.पा.मी.हा-तदानीमेव ।

काम्येष्टियान्वापुरोनुवाक्याः]

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् ।

अग्ने कामाय येमिरे ॥

तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरस्तमेत्यङ्गिरः-तम ।

विश्वाः । सुक्षितय इति सु-क्षितयः । पृथक् ।

अग्ने । कामाय । येमिरे ॥

" यद्वाङ्मियां दखजौ " (पा ५-१-७१), " आज्ञसेरसुक् " (पा ७-१-५०) । कीदृशे त्वयीत्याह—' यस्मिन् ' पावके त्वयि सति ' विश्वा ' भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि ' सौभाग्यानि सौभाग्यानि ' स्म ' दधिरे ' सम्यक् धारयन्ति । ' ' सुभग मन्त्रे ' इत्यब् । त्वदनुग्रहात् पूर्वं किमिवायस्यतामीति चेत् ? उच्यते—' क्षाम ' इव । क्षाम क्षीणं दग्धबहुलमस्माकं शत्रुबलं [बलेन] यादृशं बलं, पूर्वापरजनमरणं वा यादृशं, गृहं वा दग्धं यादृशं तदिव पूर्वमसुभागानि १० सुयनानि त्वत्प्रसादेन भवन्तीति । तस्मादस्माकं शत्रुबलं पूर्वापरमरणं गृहदाहं च शमयित्वा सुभगानस्मान् कुरु श्रीमतो यशस्विनश्च कुरु । पुनातेर्प्यन्तात् (पा ३-१-२६) ण्वुल् (पा ३-१-१३३), उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६-१-१६१) पावकशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् ॥

" अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वपेयं कामो नोपनमेत् " (तैसं २-२-३)

इत्यस्य पुरोनुवाक्या—' तुभ्यं ताः ' इति गायत्री ॥ हे ' अङ्गिरस्तम गन्तव्यतम गतिमत्तमेति १५ वा । अग्नि रग्नि लघि गल्पर्याः । अस्मादसुनि इरुडागमो (उ ६८५) निपात्यते । हे ' अग्ने, ' तुभ्यं ' ताः प्रसिद्धाः ' विश्वाः ' सुक्षितयः शोभना क्षितिर्गतिर्योसां ताः प्रजाः । " नभ्सुम्याम् " (पा ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—शोभनं " क्षियन्ति वसन्तीति सुक्षितयो मनुष्याः । " मन्त्रित्वा व्याख्यान " (पा ६-२-१५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ' पृथक् ' कामाय नानाविधेभ्यः कामेभ्यः कामसिद्धये ' येमिरे यमन्ति त्वामाराधयितुमाभ्यां विपयेभ्यो २० व्यावर्तयन्ति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३-१-८५) । यद्वा—पृथक् यमयन्ति नानाविधैरुपायै-रात्मानं यमयन्ति ' त्वामाराधयितुम् । तस्मात् वयमप्यस्मन्कामसिद्धये त्वामेव भजामहे इति भावः । " स एवैनं कामेन समर्पयत्युपैनं कामो नमति " (तैसं २-२-३) इति ब्राह्मणम् ॥

इष्टयन्तरे विधत्ते—" अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वपेयं कामो नोपनमेदग्निमेव कामः स्येन भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्पयत्युपैनं कामो नमति " (तैसं २-२-३) इति । २५ कामाय कामप्रदाय, कामितार्यो यं यजमानं न प्राप्नुयात् स निर्वपेत् ॥

तुभ्यमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—' तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ' इति ॥ हे ' अङ्गिरस्तम क्षितिशब्देनाङ्गिरारोपेतामे, ' सुक्षितयः ' वेदिरूपारोभनभूमिपुत्रता ' विश्वाः सर्वाः ' ताः प्रजाः पृथक्कामयमाणा विविधकामितार्यसिद्धिप्रदाय तुभ्यं ' येमिरे नियमं स्वीकृतवन्तः ॥

* [द्र. पा ५-१-१३९ सूत्रे गणपाठः ।] । १६. यै-क्षयन्ति । १७. तं-निवर्तयन्ति; ति- ३० निवर्तयन्ति ।

[काम्येष्टियान्यापुरोनुवाक्याः]

अश्याम् तं काममग्ने तवोत्पश्याम् रयि२ रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम् वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम् धुन्ममजराजरं ते ॥

अश्याम् । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती ।

अश्याम् । रयिम् । रयिव इति रयि-वः । सुवीरमिति सु-वीरम् ।

अश्याम् । वाजम् । अमीति । वाजयन्तः ।

अश्याम् । धुन्मम् । अजर । अजरम् । ते ॥

- तत्रैव याज्या—'अश्याम्' इति त्रिष्टुप् ॥ ऊत्यन्तः प्रथमः पादः ॥ हे 'अग्ने, 'तं कामम्' 'अश्याम्' अश्वनीमीहि, 'यदर्थमात्मा तुभ्यं निवेदितः । अशू व्याप्ता । व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा ३.१.८५) । " बहुलं छन्दसि " (पा २.४.७३) इति शपो लुक् ।
- १० यासुडादि (पा ३.४.१०३) । 'तव' ऊती तव रक्षया । अवतेः क्तिनि (पा ३.३.९४, ९७) अत्रत्वादिना ऊठादेशः (पा ६.४.२०) । " ऊतियूतिजृति " (पा ३.३.९७) इति क्तिन उदात्तत्वं निपात्यते । तृतीयैकवचनस्य " सुपां सुलुक् " (पा ७.१.३९) इति पूर्वस्वर्णादेशः । किंच—हे 'रयिवः रयिम् । " मत्वतोः " (पा ८.३.१) इति रुत्वम् । " छन्दसीरः " (पा ८.२.१५) इति मत्वत्वम् । 'सुवीरं' 'रयिम्' 'अश्याम्' प्राप्नुयाम, 'शोभनाः वीराः पुत्रादयो यस्मिन् तं पुत्रपौत्रादिसमृद्धिहेतुं धनं प्राप्नुयाम । " धीरवीर्यां च " (पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । किंच—'वाजयन्तः वाजमन्नमात्मन इच्छन्तः । क्वचि " न छन्दस्यपुत्रस्य " (पा ७.४.३५) इतीत्वप्रतिषेधः । यदा वयं वाजं लिप्सामहे तदा 'वाजम्' अन्नम् आभिमुख्येनाश्वनीमीहि लिप्सेमीहि । स्वरानवग्रही दुर्घटौ । यद्वा—वाजमाचक्षते" इति णिच् किंच हे 'अजर जराहित, 'अजरम्' 'अक्षय्यं' 'धुम्नं यशः' 'ते
- २५ त्वअसादाव् 'अश्याम्' विभृयाम । " नजो जमरमिन्मृताः " (पा ६.२.११६) इत्यजरशब्दे उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

- अश्यामेति ॥ अथ याज्या—'अश्याम् तं काममग्ने तवोत्पश्याम् रयि२ रयिवः सुवीरम् । अश्याम् वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम् धुन्ममजराजरं ते' इति ॥ हे 'अग्ने 'तव' ऊती तवदीवरक्षया 'तं कामम्' अमीष्टपदम् 'अश्याम्' व्याप्नुयाम । किंच हे 'रयिवः हे धनवन्, 'सुवीरं' शोभनपुत्रपौत्राद्युपेतं 'रयिं धनम्' 'अश्याम् । किंच वाजयन्तोऽन्नमिच्छन्तो वयं 'वाजम्' 'अन्नम्' अभितः 'अश्याम् । किंच हे 'अजर, तव प्रसादात् 'अजरम्' अक्षय्यं 'धुम्नं यशः' 'अश्याम् ॥
- २५ इष्टयन्तरं विधत्ते—'अग्ने यविष्टाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् स्वर्धनानः क्षेत्रे वा सजानेषु याऽग्निमेव यविष्ट२ स्वेन भागधेयेनोप धातवि तवैवेन्द्रियं दीर्घं भ्रातृव्यस्य युक्ते हि पाप्मना भ्रातृव्येण

१८. भै-अश्वयम् । [द्र. सि. कीमुयां 'क्य' धैमित्ये' इति वांती गणस्यम्, पा ३.१.२६]
- ३० पा ६] ।

१६. इ.ज.पा.जी- 'अधम्' नास्ति ।

कायेष्टियाज्यापुरोलुवाक्याः]

श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्नौ धुमन्तमा भर (३) ।

वसो पुरुस्पृहं रयिम् ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठ । भारत । अग्ने । धुमन्तमिति धु-मन्तम् । एति । भर (३) ।

वसो इति । पुरुस्पृहमिति पुरु-स्पृहम् । रयिम् ॥

" अग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वा " (तैसं २.२.३) इत्यस्य पुरोनुवाक्या— ' श्रेष्ठम् ' इति गायत्री ॥ भारतेति प्रथमपादान्तः । हे अग्ने यविष्ठ युवतम् । यौतिः पृथक्करणे । " कनिन् युष्टि " (उ १६२) इत्यादिना यौतेः कनिन्प्रत्ययः । पृथक्कर्तुम् आदाय दातः । यद्वा—तरुणतम्—भारत यज्ञस्य भार्ताः ऋत्विजो भरताः । " भृष्टदृशि " (उ ३९७) इत्यादिना विभर्तेरतन्प्रत्ययः । एतैरुत्पादितं भारत हे वसो वासहेतो । " शृष्टरिनिहि " (उ १०) इत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । ' श्रेष्ठं प्रशस्य- १० तम् ' धुमन्तं दीप्तिमन्तं ' पुरुस्पृहं पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयम् । कर्मणि क्प् (पा ३.२.७६) । यद्वा—बहुयः स्पृहा यस्मिन् । " परादिश्छन्दसि बहुलम् " (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदान्तो-दात्तत्वम् । ईदृशं ' रयिं धनमस्मभ्यम् ' वा ' भर स्पर्धमानेभ्य आच्छिबास्मभ्यं देहि । " न एवास्माद्रक्षांसि यवयति नैनमभिचरन् स्तृणुते " (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—' स श्वितानः ' इति त्रिष्टुप् ॥ ' यः ' पावकः पावयिता शोधयिता । १५ पुनातेर्णन्तात् ण्वुलि (पा ३.१.२६ ; ३.१.१३३) णिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६.१.१६१) ' पुरुतमः बहुतमः सर्वात्मकत्वात् । छान्दसं प्रत्ययाबुदात्तत्वम् । यद्वा—पुरूणां पूरणः छान्दसस्तमप्रापयः । ' पुरूणि बहूनि ' पृथूनि विस्तीर्णानि पुरोडाशादीनि हवीषि ' भवन् भक्षयन् । भवं हिंसायाम् । ' अनुवाति अनुक्रमेण गच्छति यजमानगृहान् । ' भः जयते " (तैसं २.२.३) इति ॥ यविष्ठयातिशयेन वियोगकारिणे युवते वियोजयति । यजमानः पापिना २० वैदिषा वियुक्तो जयति ॥

' एतामेवेष्टि ' ' परमयुक्ताभिचारनिष्पारणाय विधत्ते— " अग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचर्दमाणोऽग्निमेव यविष्ठस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षांसि यवयति नैनमभि-चरन्स्तृणुते " (तैसं २.२.३) इति । यवयति वियोजयति । अभिचरन् वैरी पुनश्चिह्नकारिणं न स्तृणुते हन्तुं न शक्नोति ॥

२५

श्रेष्ठमिति ॥ एतस्यां द्विविधायामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह— ' श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्नौ धुमन्तमा भर । वसो पुरुस्पृहं रयिम् ' इति । हे अग्ने, ' रयिम् ' वा ' भर धनमाहर । ' यविष्ठ अतिशयेन वियोगकारिन् ' भारत कृत्विग्भिर्भरणीय ' वसो आहुतिनिवासंभूत । कीदृशं रयिम् ? ' श्रेष्ठं प्रशस्ततमं ' धुमन्तं दीप्तिमन्तं ' पुरुस्पृहं पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयं मणिमुक्तादिरूपम् ॥

१७. म२-तामेवेष्टिम् । १८. म२-यापयुक्ता ।

३०

[काम्येष्टियान्यापुरोनुवाक्यः]

स श्रितानस्तन्यत् रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्विष्टः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भवेन् ॥

सः । श्रितानः । तन्यतुः । रोचनस्था इति रोचन-स्थाः ।

अजरेभिः । नानदद्भिरेति नानदत्-भिः । यविष्टः ।

यः । पावकः । पुरुतम इति पुरु-तमः । पुरुणि ।

पृथूनि । अग्निः । अनुयातीत्यनु-याति । भवेन् ॥

- खत्तुपमग्निर्हविःप्रियोऽस्माभिः हविषाराध्यत इत्यर्थः, तस्मादयमरमच्छन्नं विनाशयत्विति भावः ।
अधुना तस्यैव हवींषि मुञ्चानस्य गुणानाह— 'श्रितानः दीप्यमानः । श्रिता वर्णे अनुदात्तेत्, ताच्छीलिकश्चानश् (पा ३.२.१२९) । छसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् " चितः " (पा ३.१.१६३) इत्यनुदात्तत्वम् । " बहुलं छन्दसि " (पा २.४.७३) इति शपो छुक् । 'तन्यतुः तनिता विस्तारयिता सिद्धीनां दीप्तीनां वा । " ऋतन्यजि " (उ ४.५.०) इत्यादिना तनोते-र्यत्तुप्रत्ययः । 'रोचनस्थाः रोचनेषु दीप्तिमत्त्वानेषु स्थितः । " अनुदात्तेतश्च ह्रस्वः " (पा ३.२.१४९) इति रोचतेष्वेष्टप्रत्ययः । रोचनेषु तिष्ठतीति वा तिष्ठतेः क्तिप् (पा ३.२.७६); कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । 'अजरेभिः जरारहितैः अक्षीणैः । " नवो जरमा- मित्रमृताः " (पा ६.२.११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । " बहुलं छन्दसि " (पा ७.१.१०) इत्येसभावः । 'नानदद्भिः अल्पैर् नदद्भिः स्तुवद्भिः ऋत्विग्भिः 'यजमानगणैर्वा परिदृतः । यद्व्युगन्तात् शतरि (पा २.४.७४; ३.२.१२४) " अभ्यस्तानामादिः " (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'यविष्टः युयुतमः सोऽयमेवंविधोऽस्मदीयेन हविषा तृतोऽस्मच्छन्नं विनाशयत्विति शेषः ॥

- २३- स इति ॥ अथ याज्या— 'स श्रितानस्तन्यत् रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्विष्टः । यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भवेन्' इति ॥ 'यः' अग्निः 'पावकः क्षोषयिता' 'पुरुतमः आहवनीय-गाईपादिनामभिर्यविष्टादिविदोषैश्चात्यन्तं बहुविधः' 'पुरुणि बहूनि' 'पृथूनि विस्तृतानि पुरोडाशादि-हवींषि' 'भवेन् अक्षयन्' 'अनुयाति यजमानगृहमनुदिने गच्छति' 'सः अग्निर्वैश्वमानगुणोपेतः । 'श्रितानः दीप्यमानः', 'तन्यतुः फलानां विस्तारयिता', 'रोचनस्थाः दीप्तिमासु देवयज्ञनेष्ववस्थितः', 'अजरेभिः जरारहितैः' 'नानदद्भिः स्तुतिं' 'यविष्टः कृतिशयेन वैरिवियोगकर्ता' ॥
२४- इष्टगतरं विष्टे— 'अथय आपुष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निवेष्टेयः कामयेत सर्व-माशुरियामियाग्निगवाऽऽपुष्मन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धारयति ॥ पृथस्मिन्नापुर्देधानि सर्वमापुरेति " (मेमे २.२.३) इति ॥ आपुष्मत् आपुष्मन्वाय ॥

१९. तंति-इति मिम मेमभावः । २०. तंति-मुनिगणैर्वा ।

३१. ४-यविष्टोपायः ।

काम्येष्टियाग्यापुरोनुवाक्याः]

आयुष्टे विश्वतो दधद्यमग्निर्वरेण्यः ।

पुनस्ते प्राण आगति परा यक्ष्म सुवामि ते ॥

आयुः । ते । विश्वतः । दधत् । अयम् । अग्निः । वरेण्यः ।

पुनः । ते । प्राण इति प्र-अनः । एति । अयति ।

परेति । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ॥

५

“अग्रय आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत् सर्वमायुरियाम्” (तैसं २.२.३) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘आयुष्टे’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे यजमान, ‘अयम्’ अग्निः वरेण्यः रक्षणीयः । “वृत्र एण्यः” (उ ३.८५), वृषादित्यादाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.२०३) । ‘ते’ तुभ्यं विश्वतः विश्वम् आयुः दधत् दधातु । “इतराम्योऽपि दृश्यन्ते” (पा ५.३.१४) इति द्वितीयान्तात् तसिल् । दधातेल्लेटि “लेटोऽडाटौ” (पा ३.४.९४) इत्यङागमः । १० “वोलोपो लेटि वा” (पा ७.३.७०) इत्याकारलोपः । “युष्मत्तत्तत्क्षुःखन्तःपादम्” (पा ८.३.१०३) इति संहितायाम् आयुःसकारस्य पत्वम् । यदायं प्रसीदति तदानीं गतोऽपि ते प्राणः पुनः आ अयति पुनराभिमुख्येन विद्यामागच्छति । इ गतौ भौवादिक उदात्तेत् । यद्वा—“पुनरपि त्वदीयः प्राण आयातु” अस्य प्रसादेन । अहमपि तदर्थं त्वदीयं यक्ष्म रोमं परा सुवामि नाशयामि । ए प्रेरणे तौदादिक उदात्तेत् । “स एवास्मिन्नायुर्दधाति १५ (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—‘आयुर्दा’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने, आयुर्दाः अस्य यजमानस्य आयुषो दाता एषि भव । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा ३.२.७५) इति ददातेर्विचि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । हविषः जुषाणः हविः सेवमानः भुज्जानः । “क्रियामह्यं कर्तव्यम्” (द्र.पाभा १.४.३२) इति सप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा २.३.६२) । जुषी प्रीतिसेवनयोः तौदादिक अनुदात्तेत् । ताच्छील्लिकान्धानम् (पा ३.२.१२९) । हविःसेवनशीलः । लसार्थधातुकाभावात् “चितः” (पा ६.१.१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् ।

आयुरिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘आयुष्टे विश्वतो दधद्यमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते प्राण आयति परा यक्ष्म सुवामि ते’ इति ॥ हे यजमान, ते तुभ्यं वरेण्यः अष्टः अयम् अग्निः विश्वतः आयुः दधत् संपूर्णमायुर्दधातु । अपमृत्युना मृदीतोऽपि ते प्राणः पुनः अस्त्वानुग्रहेण आ अयति २५ स्वदेहे समागच्छतु । ते तव यक्ष्मं व्याधि परा सुवामि विनाशयामि ॥

२१. मै-ते’ नास्ति । २२. मै-अस्मान् प्राप्नोति । २३-२३. तं-यतः प्राण आयति; ति-अयमितः प्राण आयति । २४-२४. मै-अनुपक्षम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ।

घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेर्व पुत्रमभि (४) रक्षतादिमम् ॥

तस्मै ते प्रतिहर्षते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि सुष्टुतिम् ॥

आयुर्दा इत्यायुः-दाः । अग्ने । हविषः । जुषाणः ।

घृतप्रतीक इति घृत-प्रतीकः । घृतयोनिरिति घृत-योनिः । एधि ।

घृतम् । पीत्वा । मधु । चारु । गव्यम् ।

पिता । इव । पुत्रम् । अमीति (४) । रक्षतात् । इमम् ॥

तस्मै । ते । प्रतिहर्षत इति प्रति-हर्षते ।

जातवेद इति जात-वेदः । विचर्षणे इति वि-चर्षणे ।

अग्ने । जनामि । सुष्टुतिमिति सु-स्तुतिम् ॥

“ बहुलं दृष्टसि ” (पा २-४-७३) इति शपो लुक् । “ घृतप्रतीकः घृतारम्भः, घृतं

खल्वग्नेरारम्भः । यद्वा—आचारमभियायमिदं घृतयागारम्भः । “ घृतयोनिः घृतकारणकः, ईदृश-
स्त्वमस्यायुर्दाः एधि इदं “ घृतं “ पीत्वा । कीदृशम् ? “ मधु मधुरं “ चारु शोभनं निर्मलं “ गव्यम् ।

“ गोपयस्येत् ” (पा ४-३-१६०) । “ यतोऽजावः ” (पा ६-१-२१३) इत्याद्युदात्तम् ।

२५ किं बहुनेत्याह—“ पिता “ पुत्रम् “ इव “ इमं यजमानम् “ अभि “ रक्षतात् आमिमुह्येन रक्षतु ॥

“ अग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामः ” (तैसं २-२-३)
इत्यस्य पुरोनुवाक्या—“ तस्मै ते ” इति गायत्री ॥ हे “ अग्ने “ जातवेदः जातप्रज्ञ । यद्वा—
जातानां भूतानां वेदितः । “ गतिकारकयोरपि ” (द्र. ३ ६७६) इत्यसुन् । “ विचर्षणे विविध-
दर्शनं विविधमनुष्य, (निघण्टु २-३-८), एतेषामुत्पादकत्वात् । “ वरमै “ ते तादृशाय तुभ्यं “ प्रति-

२० आयुर्देति ॥ अयं याज्या—“ आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं
पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेर्व पुत्रमभि रक्षतादिमम् ” इति ॥ हे “ अग्ने, स्वम् “ आयुर्दा “ एधि यज-
मानस्याऽऽयुषो भव । कीदृशस्यम् ? “ हविषः “ जुषाणः पुरोडाशं सेवमानः । “ घृतप्रतीकः घृतोपक्रम
आचारमभियादौनां घृतेन ह्यमानवान् । “ घृतयोनिः अक्सनेऽप्यन्याजानां घृतमेव “ योनिर्जन्म
उत्पत्तिधारणं “ यस्यामी घृतयोनिः, तादृशस्त्वं “ मधु स्वादुतमं “ चारु शोधितत्वेन निर्मलं “ गव्यं “ घृतं

२५ “ पिता “ पिता “ पुत्रम् “ इव “ इमं यजमानमभितो रक्ष ॥

इदमग्नेरपि शप्ते—“ अग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामोऽग्निमेव जात-
वेदस एवेन भागधेयेनोप धावति ॥ एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव ” (तैसं २-२-३) इति । जातवेदस
उत्तरब्रधनाय । भवत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव ॥

तस्मा इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—“ वरमै ते प्रतिहर्षते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि

३० सुष्टुतिम् ” इति ॥ विविधाप्रर्षण्यो मनुष्या यजमाना यस्यानौ विचर्षणिः । हे “ विचर्षणे “ जातवेदः
“ अग्ने, “ प्रतिहर्षते प्रतिदिनं यजमानपुद्गं गच्छते “ तस्मै “ ते शोभनं स्तुतिं “ जनामि जनयामि ॥

२०-२०. तं-योनिर्जन्मोत्पत्तिकारणम् ; म२-योनिर्जन्मोत्पत्तिकारणम् ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

दिवस्परि^१ प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नृमणा अर्जसमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥

दिवः । परीति । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः ।

अस्मत् । द्वितीयम् । परीति । जातवेदा इति जात-वेदाः ।

तृतीयम् । अप्सिर्त्यप्-सु । नृमणा इति नृ-मनाः । अर्जसम् ।

इन्धानः । एनम् । जरते । स्वाधीरिति स्व-धीः ॥

इयते कामयमानाय वक्ष्यमाणां स्तुतिम् । यद्वा—प्रतिगन्तुमिच्छते । यद्वा—प्रतिगृह्णते । इयं गतौ । 'सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं' जनामि जनयामि । जनेर्ष्यन्ताल्लट् (पा १.४.५५) । " बहुलं संशाछन्दसोः " (ब्र.उ १.९०) इति णिस्तुक् । जातवेद इत्यस्यामन्त्रितस्याप्यविद्यमानवत्त्वात् (पा ८.१.७२) विचर्षण इत्येतदपि न निहन्यते । अग्ने इत्यस्याविद्यमानवत्त्वात् (पा ८.१.७२) १० जनामीति तिङन्तं न निहन्यते । " मन्वितन्व्यास्यान् " (पा ६.२.१५१) इति सुष्टुति-शब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । अन्ये खलु दुराराधाः स्तुतिमपि न गृह्णन्ति, त्वं तु स्तुतिं च प्रतिगृह्णासि, ददासि चेप्सितानि । तस्मात् स्तुतिप्रियायं ते स्तुतिं जनयामि । त्वं च तां प्रतिगृह्य यजमान भूतिं गमयेति भावः । " स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव " (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—' दिवस्परि ' इति त्रिष्टुप् ॥ अध्यर्थे परिशब्दः । 'दिवः' परि घुलोक- १५ स्योपरि दिवः अधि 'अग्निः' प्रथमं 'जज्ञे आदित्यात्मना अजनिष्ट । " पञ्चम्याः परावम्यर्थे " (पा ८.३.५१) इति निरर्जनीयस्य सत्वम् । अत एव शापकात् २० पञ्चम्या अलुक् २१ । 'अस्मत् अस्मत्तः' परि अस्मात्स्वधि 'द्वितीयं जज्ञे द्वितीयं जन्माकरोत् वैश्वानरामना । 'जातवेदाः जातानां भूतानां वेदिता, जातवनो वा । 'अप्सु अन्तरिक्षे' तृतीयं जज्ञे जन्म चकार वैश्वतात्मना । यद्वा—अप्सु सलिले और्वात्मना जज्ञे । 'अजस्रं सर्वदा सर्वेष्वपि २० जन्मसु' नृमणाः नृप मनो यस्योपकरोतीति २५ स नृमणाः । " परादिश्छन्दसि बहुलम् " (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । " छन्दस्पृदवप्रहात् " (पा ८.४.२६) इति णत्वम् ।

दिवस्परीति ॥ अथ याज्या—' दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अर्जसमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ' इति ॥ 'अग्निः' प्रथमं 'दिवस्परि घुलोकस्योपरि 'जज्ञे सूर्यरूपेणोरपन्नः । 'अस्मत्' परि अस्मदीयस्य मनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः 'द्वितीयं' जज्ञेऽति- २५ प्रसिद्धम् २३ अग्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । 'अप्सु समुद्रे' तृतीयं जज्ञे वटवानलरूपेणोरपन्नः । 'अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु' नृमणा नृप यत्रमानेषु मनोऽनुग्रहबुद्धिर्यस्याखी नृमणाः । 'एनम् ईदृशमग्निम्' इन्धानः पुरोवासादिभिर्दीपयन् 'स्वाधीः स्वायत्तचित्तः' जरते जीर्णते जरापर्यन्तं परिवर्तितपर्यर्थः ॥

२५-२५. पञ्चमी । २६. ति.गै- 'करोमीति ।

२१. आ.क.तै.म२- जज्ञे प्रसिद्धम् । २२. तै.म२-वद्विरूपेण ।

शुचिः पावकः वन्द्योऽग्नें बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ॥

शुचिः । पावकः । वन्द्यः । अग्ने । बृहत् । वीति । रोचसे ।

त्वम् । घृतेभिः । आहुत इत्या-हुतः ॥

- सर्वदा प्रजानामेवोपकारार्थं जह्य इति । तम् एतम् एवंगुणकम् इन्द्रानः समिचहपुरोडाशायिः ।
 ५ संदीपयन् । इन्धी दीप्तौ रौधादिक अनुदात्तेत् । “ आनलोपः ” (पा ६.४.२३),
 “ विभाषा वेज्जिन्धानयोः ” (पा ६.१.२१५) इत्याद्युदात्तत्वम् । “ स्वाधीः स्वा आत्मीयैव
 धीर्यस्य स स्वाधीः स्वकर्मनिरतः । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६.३.१३७) इति पूर्व-
 पदस्य दीर्घत्वम् । पूर्वयदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् (पा ६.२.१९९.) । यद्वा—स्वमामानं ध्यायतीति ।
 स्वाधीः आत्मनिष्ठः । “ ध्यायतेः संप्रसारणं च ” (पा ३.२.१७८ वा ४) इति क्तिप् ।
 १० इन्धानः कर्मनिष्ठः, इन्धानश्च स्वाधीश्च एनं जरते स्तौति । जृ यपोहानौ छन्दसि स्तुतिकर्माः
 चौरादिक आधृपीयः । न्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) ॥

- “ अग्नये रुक्मवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मणः ” (तैस २.२.३) इत्यस्य
 पुरोनुवाक्या—‘ शुचिः ’ इति गायत्री ॥ वन्द्योऽन्तः प्रयमः पादः ॥ हे अग्ने । पादादित्वात्
 निहन्त्यते । पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । ‘ पावक शोधक ’,
 १५ त्वं खलु शुचिः शुद्धः न केवलं शोधयिता वन्द्यः स्तुत्यश्च सर्वेषाम् । “ ईडवन्दवृशंस ”
 (पा ६.१.२१४) इत्याद्युदात्तत्वम् । स त्वं घृतेभिः घृतैः । “ बहलं छन्दसि ” (पा ७.१.१०)
 इत्यैसभावः । अनेकपात्रगतत्वाद्बहुवचनम् । तैः आहुतः आभिमुख्येन मर्यादया वा हुतः ।
 “ गतिरनन्तरः ” (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ बृहद् भृशं वि रोचसे
 विविधमनेकप्रकारं ” दीप्यसे । त्व हि शुचित्वादिगुणैः प्रागेव रोचसे, अधुना तु घृतैरप्याहुते
 २० बृहद्विरोचसे । स त्वमस्मिन् यजमाने रुचं दंहीति भावः, शेषो वा । “ स एवास्मिन् रुचं
 दधाति रोचत एव ” (तैस २.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

इष्टवन्तरं विधत्ते—“ अग्नये रुक्मवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् ब्रह्मसोऽग्निमेव रुक्मवतः
 स्वेन भागधेयेनोप धाति स एवास्मिन् रुचं दधाति रोचत एव ” (तैस २.२.३) इति । रुक्मवते
 कान्तिमते । रोचते कान्तिमान् भवति ॥

- २५ शुचिरिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ’
 इति ॥ ॥ पावक शोधयितः अग्ने, शुचिः वन्द्यः च त्वं घृतप्रभृतिभिर्द्वयैः समग्राहुतः सन् बृहत्
 वि रोचसे ॥

२७. तं-पुरोडाशादिभिः ; ति-पुरोडाशैः । २८. तं.ति-शोधयितः । २९-२९. तं-त्वं केन
 प्रकारेण ; ति-स्वमनेकप्रकारम् ।

कावेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

दृशानो रुक्म उर्च्या व्यद्यौदुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर् (५) यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्च्या । वीरिति । अद्यौत् ।

दुर्मर्षमिति दुः-मर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः ।

अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयोभि रिति वयः-भिः (५) ।

यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेता इति सु-रेताः ॥

तत्रैव याज्या—“ दृशानः ” इति त्रिष्टुप् ॥ अत्र “ प्रयाजान्मे ” (ऋसं १०.५.१.८) इत्यग्निना हवीषि प्रार्थयता “ अन्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ” (ऋसं १०.५.१.८) इत्यायुश्च प्रार्थितम् । “ तव प्रयाजाः ” (ऋसं १०.५.१.९) इत्यादिना च देवैः प्रत्तानीति दाशतये श्रूयते । तदिदमत्रोच्यते—“ दृशानः साध्वंशनिरूपकः । “ युधिबुधिदृशः किञ्च ” (द्र.उ २.५.६) १० इत्यानच्प्रत्ययः । “ रुक्मः रोचनशीलः दीप्तिमान् ” उर्च्या महत्या । तथा दीप्येति सामर्थ्यात् गम्यते । अयं व्यद्यौत् विविधं प्रातवान् । द्यु अभिगमने आदादिकः । “ शपो लुक् ” (पा २.४.७२) । “ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ” (पा ७.३.८९) इति वृद्धिः । किं प्रातवान् ? “ दुर्मर्षं दुर्धर्मम् अन्यैरप्रपृष्यम् ” आयुः जीवनमनं वा । कीदृशः ? “ श्रिये श्रयणाय सेवायै तादृश-स्यायुषो लाभाय ” रुचानः इच्छन् । व्यन्ययेन लसार्धधातुकास्तदात्त्वाभावः (पा ३.१.८५, १५ ६.१.१८६) । ताच्छीलिको वा चानश् (पा ३.२.१२९) । किञ्च-अतोऽयम् “ अग्निः ” अमृतः अभवत् अमरणधर्मा बभूव । “ वयोभिः अन्नैर्देवदत्तैः ” प्रयाजादिभिः । “ यदि अस्मात् ” एनम् अग्निं “ द्यौः पुलोकवासी देवगणः, तात्स्थ्याल्लक्षणया द्यौरिति व्यपदिश्यते । “ अजनयत् एवंगुणम-करोत् । “ सुरेताः अमोघवीजः । “ सोमनसी ” (पा ६.२.११७) इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् । तस्मादमृतो भवेति । यद्वा—अयमग्निः दुर्मर्षमायुर्जीवनमनं वा श्रिये श्रयितुं देवेभ्यो लब्धुं रुचान २० इच्छन् । तुमर्षे (पा ३.४.९) केप्रत्ययः, “ दृशे विरुधे च ” (पा ३.४.११) इति चकारस्य अनुत्तप्तमुच्चयार्थत्वात् । रुक्मः पूर्वमेव द्योतनशीलः अधुनापीष्टवत्त्वात् तर्च्या

दृशान इति ॥ अथ याज्या—“ दृशानो रुक्म उर्च्या व्यद्यौदुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्भयदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः ” इति ॥ “ दृशानः दर्शनीयरूपः ” एनम् : सुरेतासुराः “ उर्च्या महत्या दीप्या ” व्यद्यौत् विद्योतते । किं कुर्वन् ? दुर्मर्षम् २१ इत्यतः कतिस्कार्यम् “ आयुः जीवनं ” २५ “ श्रिये श्रयितुं ” रुचानः वाञ्छन् । तथाविधोऽग्निः “ वयोभिः अन्नैर्देवभिः ” अमृतः “ अभवत् । “ यद्य-स्मात् ” एनम् अग्निं “ द्यौः पुलोकवासी देवगणः ” सुरेताः सन् “ अजनयत् तस्मादमृतत्वमयं युक्तम् ॥

३०-३१. ति-अतो लुक्; मै-अतो लट् । ३१. तं-प्रजाभिः; मै-प्रजातिभिः ।

३२. तं-परैः ।

आ यदिपे नृपतिं तेज आनदृष्टुचि रेतो निर्विक्तं द्यौरभीके ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाधियं जनयत् सुदयच्च ॥

एति । यत् । इपे । नृपतिमिति नृ-पतिम् । तेजः । आनदृ ।

शुचि । रेतः । निर्विक्तमिति नि-सिक्तम् । द्यौः । अभीके ।

अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् । युवानम् ।

स्वाधियमिति स्व-धियम् । जनयत् । सुदयत् । च ॥

- महत्या दीप्त्या व्ययौत व्ययुतत् विविधं दीप्तवान् । युत दीप्तौ । “ द्युद्गयो लुडि ” (पा १.३.९१) इति परस्मैपदम् । विकरणव्यत्ययेनाडं बाधित्वा स्त्रैः सिजादेशः (पा ३.१.८५, ३.१.४४) । तस्य “ छन्दस्सुभयया ” (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकत्वादिवभावः । हलन्तः ।
- १० लक्षणा वृद्धिः (पा ७.२.३) । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.३.९७) इतीडभावः । हलङ्बादि-संयोगान्तलोपौ (पा ६.१.६८, ८.२.२९) । अत्रैव हेतुमाह—अमृतः खल्वयं वयोभिरभव-दिति । तदपि कुत इत्याह—यदेनं द्यौरेवंविधमजनयदिति । तस्मादयमस्मदन्त्यात्मीयानि हवींषि गृहीत्वा यजमाने रुचं दधानिति शेषः ॥

- “ अग्नये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपाळं निर्वपेतेजस्त्वामः ” (तैसं २.२.३) इत्यस्य
- १५ पुरोनुवाक्या—‘ आ यत् ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ यत् तेजः ’ शुचिं शुक्लं, ‘ नृपतिं मनुष्याणां रक्षकम् । “ पातेडतिः ” (उ ५०६), “ परादिच्छन्दसि ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘ निर्विक्तं वृष्टं रेतः उदकम् ’ आनदृ अन्तुते व्याप्नोति, ‘ इपे अन्नाय सस्यादिनिष्पत्तये । न हि वृष्टमात्रमुदकं तदुपादाने शक्तमपि तु पार्थिवेनाग्निना संयुक्तम् ” । अश्व व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा ३.१.८५) । व्यत्ययेनैव (पा ३.१.८५) श्रग्भ्रात्ययः । ब्रश्वादिना पचम् (पा ८.२.३६), आडागमः । आड् अभिमुख्ये । अपग् अभिमुख्येन प्रापत् । ‘ सः अग्निः इष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपाळं निर्वपेत् तेजस्त्वामोऽग्निमेव तेज-स्वत्स्वेन मागधेयेनोष धावति स एवास्मिन् तेजो दधाति तेजस्वयेव भवति ” (तैसं १.९.१) इति । तेजस्वते प्रभावते नियमनसामर्थ्यवते वा ॥

- एति ॥ तय पुरोनुवाक्या—‘ आ यदिपे नृपतिं तेज आनदृष्टुचि रेतो निर्विक्तं द्यौरभीके ।
- २५ अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाधियं जनयत्सुदयच्च ’ इति ॥ ‘ यत् तेजः ’ इपे अभीष्टसिद्धये ‘ नृपतिं यजमानपालकमग्निम् ’ आ सम्प्रसार ‘ आनदृ व्याप्नोत् । यदपि ‘ शुचिं रेतः शुद्धं दीप्ते मातापितृभ्यां ’ निर्विक्तं तेन तेजसा तेन च बीजेन ‘ द्यौः शुलोकस्थः ’ अग्निः ‘ अभीके प्रस्थासद्यकाले शर्धोद्विहितोपगो-पेनं पुररं ’ जनयत् उत्सादयति, ‘ सुदयत् ’ च विरोधिपापं नाशयत्यपि । ‘ शर्धं यल्वन्तम् ’ अनवद्यं दोषाहितं ‘ युवानं सख्यं ’ स्वाधियं स्वायत्तचित्तम् । अतो यजमानाय तेजो दातुमग्निः शक्नोति ॥

- ३० ३२. व-संपुष्णम् । केवलोदकेनास्त्वित्तो नयेत् । पुरेवतर्पयः (?) ; तं.ति-संपुष्णम् । केवलोऽप्युद-केनास्त्वित्तो नयेत् । पुरेवतर्पयः (?) ।

कावेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वोतः । उत । शिक्ष । स्वपत्यस्येति सु-अपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृतमस्येति नृ-तमस्य । प्रभूताविति प्र-भूतौ ।

भूयाम । ते । सुष्टुतय इति सु-स्तुतयः । च । वस्वः ॥

‘धोः दीपमानः । दिवेः कृष् (पा ३.२.७६) । ‘अमीके आंसने काले अचिरादेव वक्ष्य-
माणगुणेश्रिशिष्टं यजमानं जनयत् जनयत् । जनेल्लेट् । ‘शर्षं बलवन्तम् अनववम् अवघाहितम् ।
“ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘युवानं तरुणं स्वाधियं स्वकर्म-
निरतं स्वात्मनिष्ठं वा । ईदृशं यजमानं कुर्यात् । ‘सूदयत् च सूदयत् च । किम् ? यजमानस्य
पापम् । पूर्वयल्लेट् । तिङः परत्वात् निह्नयते (पा ८.१.२८) । ईदृशो हि पुरुषः तेजस्वी
भवतीति । “ स एवास्मिन् तेजो दधाति तेजस्येव भवति ” (तैत्ति २.२.३) इति ब्राह्मणम् ।
केचिदाहुः—‘यदिति छिन्नव्यत्ययः, यमग्निं शर्षमनवचं युवानं स्वाधियं नृपतिं दृष्टमुदकमानम्
सोऽग्निर्दीप्यमानः क्षिप्रमेव यजमानस्य तेजो जनयत्, तेजोविरोधि च सूदयत् इति । “ चादिषु
च ” (पा ८.१.५८) इति द्वितीयस्य तिङो निघातप्रतिषेधः, तिङः परत्वात् ॥

तत्रैव याज्या—‘स तेजीयसा’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे ‘अग्ने, स यजमानः पूर्वोक्तगुण-
विशिष्टो यस्यया तेजस्वी भवति । “सः तेजीयसा तेजस्वितरेण मनसा, तेजनं तेजः, तद्वता
निशिततरेण सावधानेनेत्यर्थः । “ अरमायामेधांस्त्रजो विनिः ” (पा ५.२.१२१) । “ विन्मतो-
र्लुक् ” (पा ५.३.६५) । “ डेः ” (पा ६.४.१५५) इति टिलोपः । ‘त्वोतः त्वया
ऊतस्त्वयैव रक्षितोऽस्त्विति शेषः । “ तृतीया कर्मणि ” (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । तत्र त्वदूत इति वक्तव्ये पृषोदरादिवात् व्यञ्जनलोपः (पा ६.३.१०९) । ‘उत २०
अपि च ‘स्वपत्यस्य शोभनपुत्रपौत्रादेः । “ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तो-

स इति ॥ अथ याज्या—‘स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः । अग्ने
रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः’ इति । ‘सः यजमानः त्वोतः त्वया रक्षितः । केन
साधनेन ? तेजीयसा अत्यन्ततेजोयुक्तेन मनसा । किंच हेऽग्ने, स्वपत्यस्य शोभनपुत्रपौत्रादियुक्तस्य
वशिक्षोः शब्दुमिच्छतः नृतमस्य अनुप्यतमस्य अनुप्येपु श्रेष्ठस्य यजमानस्य रायः शिक्ष धनानि
देहि । ते प्रभूतौ त्वदनुग्रहेण प्रभुत्वे सति वयं वस्वः वसुमत्तमाः सुष्टुतयश्च शोभनस्तुतियुक्ता
बहुयागानुष्ठानेन स्तोत्रशस्त्रैः प्रभूता भूयाम ॥

३३. तं.ति-स इति । ३४. तं.ति-गृहपतिम् । ३५. तं.ति-तेजोरोधि । ३६. तं.ति-इति ।

२४. पा.दा—‘मनुप्यतमस्य’ नास्ति ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

तमग्ने पृतनासहस्रं रयिं सहस्रं आ भर ।

त्वहि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमृतः ॥

तम् । अग्ने । पृतनासहस्रं पृतना-सहस्रम् । रयिम् । सहस्रः । एति । भर ।

त्वम् । हि । सत्यः । अद्भुतः । दाता । वाजस्य । गोमृत इति गो-मृतः ॥

अग्नये साहन्याय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सीक्षमाणः ” (तैसं २.२.३) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ अग्ने सहन्तम् ’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे ‘ अग्ने, ‘ सहन्तम् अभिमन्यन्तं पराभिभवन्तं पर्याप्तमित्यर्थः । ईदृशं ‘ रयिं धनम् ’ आ ‘ भर आहर । “ इन्द्रोर्होश्छन्दसि ” (द्र. पा ८.२.३२ वा १) इति भः । ‘ शुम्नस्य यशस्विनः पुरुषस्यास्मदमित्रभूतस्य ’ प्रासहा ‘ प्रसहनेन तादृश-मस्मदमित्रमभिभूय तदीयं ’ रयिम् अस्मन्ममामर आहर । पहे ‘ मरणे चौरादिकः उदात्ते आधुरीयः । तस्माद्वागे किप् (पा ३.२.७६) । “ नहिइतिवृषिब्यधिकृचिसहितनिषु पाँ ” १० (पा ६.३.११६) इत्युपसर्गस्य दीर्घत्वम् । ‘ यः भवान् ’ विद्याः ‘ चर्षणीः मनुष्यसेनाः अस्मादि-पक्षभृताः ‘ वाजेषु अग्नेषु निमित्तमृतेषु । उपलक्षणं चैतद् । अस्माकंमत्रादिकं ‘ साधयितुम् ’ अभि ‘ सासहद् अभिभवतुम् । किं कुर्वन्तित्याह— ‘ आसा आसनमात्रेणैव । आसेः किप् (पा ३.२.७६) । “ सवेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सहैछेति “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः । द्विर्वचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् (पा १५.६.१.७) । यद्वा—यद्भूलुगन्तात् (पा २.४.७४) “ छेदोऽडादौ ” (पा ३.४.९४) इत्यङागमः । तुजादित्वाभावे, अजादेरभावात् “ अभ्यस्तानामादिः ” (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वाभावात् । “ अप्यनिटि ” (पा ६.१.१८८) इत्यत्र हि “ हित्यजादौ ” (द्र. काशिका-पा ६.१.१८८ वा) इत्युक्तम् । “ अनुदात्ते च ” (पा ६.१.१९०) इति तर्हि प्राप्नोति । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इत्यर्थाभावात्क्यात् न भविष्यतीत्यदोषः । २० यद्वा—चुरादिष्यन्तात् “ छन्दसि छुड्छड्छिटिः ” (पा ३.४.६) इति छुड्छडादि, वर्गव्यापयेन अभ्यासस्य आकारः, “ चड्छन्यतरस्याम् ” (पा ६.१.२१८) इत्युपोत्तमस्योदात्तचरन् ॥

तत्रैव याज्या—‘ तमग्ने पृतनासहस्रं ’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे ‘ अग्ने, ‘ सहस्रः यद्वाच ॥ “ मत्तुरसोः ” (पा ८.३.१) इति रुचम् । ‘ पृतनासहस्रं सर्वशत्रुतेनाभिग्ननरामर्थं तत्र पर्याप्तं ’ रयिं धनम् आ ‘ भर आहर । पूर्ववद्भूतम् (पा ८.२.३२ वा १) । सहः गिप् (पा २५.३.२.७६), शृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । यस्मात् ‘ त्वम् एष ’ सत्यः अविशयः ‘ अद्भुतः आश्चर्यभूतः ‘ वाजस्य अन्नस्य ‘ दाता ‘ गोमृतः गोसहितस्य ‘ वाजस्य दातेत्यर्थः । तस्मात् तादृशमन्नमस्मभ्यं देहि येन वयं शत्रून्भिग्नयिष्याम इति ॥

४२. मे-प्रहगनेन । ४३. सं-वाधयितुम् । ४४. तं,ति-अभिभवत । ४५. तं,ति,व-‘ आह ’ इत्यस्मादन्तरम् ‘ अभिमन्युम् ’ । ४६. तं,ति,व-वयां च ।

उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमाग्नये ॥

उक्षान्नायेत्युक्ष-अन्नाय । वशान्नायेति वशा-अन्नाय । सोमपृष्ठयेति सोम-पृष्ठाय । वेधसे ।

स्तोमैः । विधेम । अग्नये ॥

“ अग्नयेऽज्यते पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वपेद्यः काम्येताज्जान्स्याम् ” (तैसं २.२.४)

इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ उक्षान्नाय ’ इति गायत्री ॥ उक्षा अन्नं यस्य तस्मै । एवं ‘ वशान्नाय । सोमपृष्ठाय सोमे हविषि स्थितानिः पृष्ठानि स्तोत्राणि यस्य स सोमपृष्ठः, पृष्ठस्तोत्रेण सोमेनारूप्यत इत्यर्थः । व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । मत्वर्थो वाऽकारः (पा ५.२.१२७), सोमवन्ति पृष्ठानि यस्येति । ‘ वेधसे विधात्रे मेधाविने । उच्छादित्वा दन्तो दातृत्वम् (पा ६.१.१६०) । ईदृशाय ‘ अग्नये तुभ्यं ‘ स्तोमैः स्तोत्रैः ‘ विधेम परिचरेम, एवंगुणकं त्वां, परिचरेम ’ इत्यर्थः ।

विध विधानं तौदादिकः । “ त्रियामहणं कर्तव्यम् ” (द्र.पामा १.४.३२) इति, संप्रदानत्वात् चतुर्थी । द्वितीयाथै वा विभक्तिव्यत्ययेन । एवमस्माभिः स्तुतस्त्वं यजमानमन्नवन्तं कुरु । “ स एवैनमन्नवन्तं करोत्यन्नवानेव भवति ” (तैसं २.२.४) इति ब्राह्मणम् ॥

तमिति ॥ अथ याज्या—‘ तममे पृतनासहं रयिर सहस्र वा भर । सहं हि सस्यो अद्भुतो

दाता वाजस्य गोमतः ’ इति ॥ “ हे सहस्रः महापुं(स्) उ ‘ अमे ’, यं ‘ पृतनासहं परकीयसेना-

भिभवक्षमं ’ रयिं धनम् ‘ वा ‘ भर आहर । ‘ हि यस्मात् ‘ स्वं ‘ सस्यः परमार्थभूतो वाधरहितः ‘ अद्भुतः आश्चर्यचरित्रस्तस्मात् ‘ गोमतः बहुगोयुवतस्य ‘ वाजस्य अक्षस्य ‘ दाता स्वमेव ॥

इष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नयेऽज्यते पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वपेद्यः काम्येताज्जान्स्यामिस्तन्निमेवाज्यवन्तः स्येन भागधेयेनोष धापति स एवैनमन्नवन्तं करोत्यन्नवानेव भवति ” (तैसं २.२.४) इति ॥ अज्यते बहुप्रयुक्तताय ॥

उक्षान्नायेति ॥ उत्र पुरोनुवाक्या—‘ उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमाग्नये ’ इति ॥ ‘ अग्नये ‘ स्तोमैः स्तोत्रैः ‘ विधेम परिचर्यां कुर्याम । कीदृशाय ? ‘ वशान्नाय ‘ वशान्नाय ’, ‘ उक्षा घृणमः, वशा कण्वा । तत्पुत्रद्वयं हविष्याग्रे हविष्ट्वेन ज्यते—“ यो भ्रातृन्वयवान् ह्यात् स ह्यधेमानो वैष्णावर्णी गतामा ह्येतेन्द्रियुक्षणम् ” (तैसं २.१.४) इति । यद्यप्यत्र देवतान्या तथापि हविरभावेन ह्यत इत्यग्निस्मात् । वशान्नश्च । ‘ पृतदशान्तरस्याप्युपलक्षणम् ’ । सोमयुक्त्राणि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यामि सोमपृष्ठः । अनेकस्तोत्रसहितदेवतासंयुक्तः सोमोऽप्यस्यामिस्तयः । ‘ वेधसे अक्षस्य विधात्रे ॥

४७. तं-स्तुमेम; ति-स्तुमः ।

२५-२५. आ-हेअने [गहस्यो बलवन्] तम्; इ.पा-हे अग्ने तम्; हा-हे अग्ने तं यद्रुम अभिमपय; च-हे अग्ने तं यद्रुं गहस्य अभिमपय । २६. इ.उ.तं.पा.मां.म.हा-‘ वशान्नाय ’ नास्ति । २७. आ.हा-‘ वशान्नाय ’ ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः ॥

यद्वा हि सूनो अर्जसद्वत्तं चक्रे अग्निर्जनुपाज्मानम् ।

स त्वं न ऊर्जसन् ऊर्जे धा राजेव जेरवृके क्षेप्यन्तः ॥

यद्वा । हि । सूनो इति । अंसि । अर्जसद्वत्तं—सद्वत् । चक्रे । अग्निः । जनुपा । अजम् । अर्जम् ।

सः । त्वम् । नः । ऊर्जसन् इत्यर्ज-सने । ऊर्जम् । धाः ।

राजा । इव । जेः । अज्वके । क्षेपि । अन्तः ॥

तत्रैव याज्या—यद्वा हि—इति त्रिष्टुप् ॥ हे सूनो—पुत्रः । कस्य—सहसः

यजमानस्य वा । यद्वा—पुत्रवत् सर्वेषाममिमलकारिन् । सन्वत् सूनुः—उपचारपदं वा ।

अथवा सोता सूनुः सर्वस्योत्पादकः । सूतेः “सुवः कित्” (उ ३.२२) इति नुप्रत्ययः ।

स त्वं यद्वा असि, यदत्यनयेति यद्वा वाक्, त्वं वागिन्द्रियम् । तस्यापि कारणं प्राणो वा,

त्वया हि सर्वं वदन्ति । असीत्यस्य “हि च” (पा ८.१.३४) इति निघातप्रतिषेधः । १०

यद्वाशब्द उच्छादिषु द्रष्टव्यः । पुनश्चाग्निर्विशेष्यते—अर्जसद्वत् । अर्जत इत्यर्ज अर्जम् ।

अजेमनिन्प्रत्ययः (पा ३.२.७५) । अजनि “सीदतीत्यर्जसद्वत् । “अन्येभ्योऽपि

दृश्यन्ते” (पा ३.२.७५) इति सदेवनिप् । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

“सोऽममुविमजन्तिष्ठन्नाहारमजरः कविः” (तैआ १.०.११) इति जन्तुनां स्थितिहेतुत्वेन

“प्रवर्तक इत्यर्थः । यद्वा—हवीरूपेऽङ्गे प्राणिनां स्थित्यर्थमेव त्वं सीदसीति ॥ यस्मादेवमत, १५

एव खलु अग्निः भगवान् जनुपा जन्मना जायमान एव अजं चक्रे उत्पादितवान् ।

मध्यमस्य वा प्रथमव्याययः । “जनेरुतिः” (उ २.८०) इत्युत्तिप्रत्ययः । कीदृशमर्जम् ? अजम्

अजन्त्येतत् सर्वेऽपि भोक्तृत्वेन इत्यजम्, सर्वाभिलषितमित्यर्थः । अजेमनिन् (पा ३.२.७५) ।

“यदादावार्धधातुके वेध्यते” (द्र.पा १.१.२१ वा ८) इति वीभावाभावः । यस्मादेवं त्वं सर्वेषां

प्राणमृतोऽसि प्राणस्य च स्थित्यर्थमजन्मुत्पादितवान् तस्मात् स तादृग्विधः त्वं नः अस्मभ्यन् २०

ऊर्जम् “अन्नं रसं” वा धाः वेहि । दधातेल्लेटि बहुल छन्दसि” (पा २.४.७३, ७६)

इति शपो लुक् । हे ऊर्जसने ऊर्जसोऽजस्य दाता संभक्ता वा । “छन्दसि वनसन्” (पा

३.२.२७) इत्यादिना इत्यत्ययः । पृषोदरादित्वात् व्यञ्जनस्य लोपः (पा ६.३.१०९) ।

यद्वा—ऊर्जा रसेन तद्वत्तां रसवताम् अनादीनां दातः । ऊर्जशब्दात् मत्वर्थापोऽकारः (पा

५.२.१२७) । पुनरपि प्रार्थितस्य शीघ्रप्रदानार्थं प्ररोचयन् स्तौति—हे अग्ने, राजा इव जेः—२५

यथा राजा “सन्निधिमित्रेणानायासेन शत्रुं” जयत्येवं त्वं शत्रुं जयसि । जयतेल्लेटि पूर्ववच्छपो लुक्

४८. तं—सूनुः इत्यस्यानन्तरम् अथ । ४९. मै—सीदन्तीत्यर्थः । ५०. तं.ति—वर्तते ।

५१-५१. तं.ति—ऊर्जितमजसमजरसम् । ५२-५२. तं—सन्निधिमार्त्तो नैव आयासेन शत्रुः, ति—सन्निधि-

आनेन नैव आयासेन शत्रुः । ५३. तं.ति—शत्रुः ।

(पा २.४.७३) । किंच 'अवृके, वृका हिंसाकाः । कामक्रोधादयः । तदहिते पुरुषे 'स्वात्म-
निरते 'अन्तः मध्ये तदीये हृदये । क्षेपि क्षपसि निवससि तमनुग्रहीतुम् । क्षि निवासगत्योः ।
पूर्ववृत्तपो लुक् (पा २.४.७३) । स त्वं यजमानमन्वेयन्तं कुर्विति ॥

यमेति ॥ अथ याज्या—' यदा हि सुनो अस्यग्रसद्वा चक्रे, अग्निर्जनुपाऽज्जमात्रम् । स त्वं न
५ ऊर्जसन् ऊर्जं या राजेव जेतवृके होत्यन्तः ' इति ॥ हे 'सूनो-पुत्रवदभिमत्तकारिन् अग्ने, त्वं 'यदा 'अग्नि-
वदत्यनयेति यदा वाक् तदभिमानीदेवत्वेन तद्रूपोऽसि । अस्मिन्नर्थे धृत्यन्तरप्रसिद्धियोजनाय दिशब्दः ।
"अग्निर्वाग्भूवा मुखं प्राविशत्" (ऐत २.२.४) इति धृत्यन्तरम् । सः 'अग्निः अस्मदर्थम् 'अजम्
'अजम् च 'चक्रे' । अजम् गृहम्, 'तन्नामसु पात्रम् (निघण्टु ३.४.२२) । विवाहाग्निर्जायमान एव गृहा-
ग्रमे कारयति' । कीदृशोऽग्निः ? 'अग्रसद्वा, अग्रत इत्यज्ञानं, तस्मिन्नग्रसि' सीदतीत्यग्रसद्वा, मुक्तमन्त्र-
२० जरयितुं जठराभिरूपेणाग्रं सीदति । केन व्यापारोणाज्जमग्ने च चक्रे । 'जनुपा जन्ममात्रेण न तु व्यापारा-
स्तरेण । न हि संकल्पसिद्धस्य व्यापारापेक्षाऽस्ति' । हे 'ऊर्जसन्' रसप्रद, 'त्वं 'नः' अस्मदर्थम् 'ऊर्ज-
'रसं 'धाः' धेहि' । 'राजा 'हव 'जेः' राजा यया जयति तद्रूपजय । वृकवर्द्धिको' वृकः । 'अवृके'
'हिंसादिदोषाहिते 'यजमाने त्वमनुग्रहीतुम्' 'अन्तः' 'क्षेपि निवससि ॥

इष्टयन्तरे' विधत्ते—' अग्नयेऽज्ञादाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामपेष्टियाज्याः
२५ स्वागिर्याग्निमेवाज्ञादस्त्वेन भागधेयनोप धावति स एवेनमज्ञादं करोत्यज्ञाद एव भवति । अग्नयेऽष्टपतये
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामपेष्टियाज्याः स्वागिर्याग्निमेवाज्ञापयितुं स्वेन भागधेयनोप धावति स
एवेनमष्टपतिं करोत्यष्टपतिव भवति " (तैसं २.२.४) इति । अज्ञमन्त्रीयज्ञादस्तीमदीपनयुक्तः ।
अज्ञनतिर्धृष्टस्वामी । अन्वोरोपीष्टयोरेवमाग्निस्त्रिंसाधारणयादेव । 'याज्यापुरोनुवाक्यायुगलं' इष्टयन्तम् ।
यदा शापान्तरेऽज्ञादलिङ्गकमष्टपतिर्लिङ्गं चाग्रेपणीयम् ॥ इष्टयन्तरं हविष्योपेतं विधत्ते—' अग्नये
२० पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यग्रे पावकायाग्रे शुचये उषोगामवावी यदग्रे पवमानाय निर्वपति
प्राग्मेवास्मिन् तेन दधाति यदग्रे पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्रे शुचय आपुरेवास्मिन् तेन
दधारयुव यदीवास्तुभवति वीर्ययैव " (तैसं २.२.४) इति । पवमानाय पापानां शोधयित्रे, पावकाय
पापानां सुदिहयत्रे, शुचये औज्ज्वल्यहयत्रे । द्वितीयवृत्तीयवाक्ययोरपि 'पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य'
इत्यनुयते । उषोगामवावी दीर्घरोगयुक्तः । उतापि च यदीवास्तुमेतमाणो भवेत् तदापि जीवत्येव । तत्र
२५ नारोगो भवतीति किमु वक्तव्यम् ॥

पुनरपि आग्नेर्विष्टं कलन्वराय विधत्ते—' एतामेव निर्वपेच्चक्षुःकान्तो यदग्रे पवमानाय
निर्वपति प्राग्मेवास्मिन् तेन दधाति यदग्रे पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्रे शुचये
आपुरेवास्मिन् तेन दधारयुव यद्यन्यो भवति शैव पश्यति " (तैसं २.२.४) इति ॥

५४. तै.ति-स्वयमग्निरते ।

३० २८-२८. इ.उ.तं.पा.म२-अग्रं चक्रे; क-अजम् अजम् एहं चक्रे; हा-अजम् । २९-२९. इ.
उ.तं.पा.भा.म२- 'तन्नामसु...कारयति' नास्ति । ३०. आ.हा-तस्मिन् । ३१. तं.म२-तत्र । ३२. इ.तं.
पा.भा.म२- अजम् 'नास्ति । ३३. भा-आपातोऽस्ति । ३४. इ.उ.पा.भा.म२-हे रसप्रद । ३५. भा.
म२-हा-देहि । ३६. तं.म२-वृकवर्द्धिकः । ३७-३७. इ.उ.पा.भा.म२-यजमाने तमनुग्रहीतुम्;
तं-यजमानमनुग्रहीतुम् । ३८. आ.हा-इष्टयन्तरम्; म२-हे इष्टयन्तरम् । ३९. म२-युगले;
३५ इ.उ-याज्यायुगला ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्न आयूँषि (७) पवसे आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे वाधस्व दुच्छुनाम् ॥

अग्ने पवस्य स्वपा अस्मे वचः सुवीर्यम् । दधत् पोषं रयि मयि ॥

अग्ने । आयूँषि (७) । पवसे । एति । सुव । ऊर्जम् । इपम् । च । नः ।

आरे । वाधस्व । दुच्छुनाम् ॥

अग्ने । पवस्य । स्वपा इति सु-अपाः । अस्मे इति । वचः । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् ।

दधत् । पोषम् । रयिम् । मयि ॥

“अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायानग्नये शुचये ज्यो-
गमायी” (तैसं २-२-४) इत्यस्ति त्रिहविष्केष्टिः । तत्र ‘अग्नये पवमानस्य’ इत्यस्य पुरो-
नुवाक्या—‘अग्न आयूँषि’ इति गायत्री ॥ हे ‘अग्ने, ‘आयूँषि जीवनान्यन्तानि वासमदीयानि
त्वं खलु पवसे शोधयसि, यथा वर्धन्ते यथा वा न क्षीयन्ते । अत ऊर्जं तसं क्षीरादिकम् १०
‘इपम् अन्नं च अस्मभ्यम्’ आ ‘सुव आभिमुख्येन सुव प्रेरय उत्पादयेत्यर्थः । ‘आरे दूरे
नीत्वा ‘वाधस्व बाधय नाशय ‘दुच्छुनाम् उपद्रवं ज्योगामपावित्वलक्षणम् । “उत पदीतासुर्भयति
जीवत्येव” (तैसं २-२-४) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—‘अग्ने पवस्य’ इति गायत्री ॥ हे ‘अग्ने, स त्वं पवस्य स्वपाः
शोभनकर्मा । “सोमनसी अलोमोपसी” (पा ६-२-११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘अस्मे
अस्मभ्यम् । “सुपां सलुक्” (पा ७-१-३९) इति ‘शे’ आदेशः । ‘वचः वलं
‘सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं पवस्य शोधयं वर्धय । “वीरवीर्यं च” (पा ६-२-१२०) इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् । अग्ने इत्यस्याविधिमलनत्वात् (पा ८-१-७२) पवस्वेति न निहन्यते । किं
दुर्वन्नित्याह—‘पोषं पुष्टिं रयि धनं च मयि दधत् धारयन् त्वापयन् पच्यं मे घेहीति ।
“अम्यस्तानामादिः” (पा ६-१-१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । “यदग्नये पवमानाय निर्वपति
पुनात्येवैनम्” (तैसं २-२-४) इति ब्राह्मणम् ॥

अग्न इति ॥ तत्र षष्ठ्येदेन द्विविधायामस्त्यामिष्टौ त्रयस्रहविषः पुरोनुवाक्या—‘अग्न
आयूँषि पवसे या सुवोर्जमिषं च नः । आरे वाधस्व दुच्छुनाम्’ इति ॥ हे ‘अग्ने, ‘आयूँषि अस्मदीय-
जीवनानि पवसे यथा वर्धन्ते तथा शोधयसे । ‘ऊर्जं क्षीरादिरसम् ‘इपम् अन्नं च ‘नः अस्माभ्यम्
‘आ ‘सुव आभिमुख्येन प्रेरय । ‘दुच्छुनाम् उपद्रवम् ‘आरे दूरे नीत्वा ‘वाधस्व विनाशय ॥ २५

अग्ने पवस्वेति ॥ अग्न याज्या—‘अग्ने पवस्य स्वपा अस्मे वचः सुवीर्यम् । दधत् पोषं
रयि मयि’ इति ॥ हे ‘अग्ने, शोभनकर्माः यमं पवसांस्व ‘स्वपाः धारयस्वम् ‘अस्मे अस्मदीयं ‘वचः
प्रदायवर्धसं ‘सुवीर्यं शोभनं सान्नायं च ‘पवस्य शोधयस्व’ वर्धयेत्यर्थः । पुष्टिं रयिं ‘धनं च ‘मयि
‘दधत् स्थापय ॥

४०. तै.मन्-शोधय । ४१. इ.उ.पा.भा.हा-‘धनम्’ नास्ति ।

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा इहा वह । उप यज हविश्च नः ॥

अग्ने । पावकः । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया । एति । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥

सः । नः । पावकः । दीदिवः । अग्ने । देवान् । इहा । एति । वह ।

उपेति । यजम् । हविः । च । नः ॥

५

‘अग्नये पावकाय’ इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘अग्ने पावक’ इति गायत्री ॥ हे ‘अग्ने पावक शोधक ।’ ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे’ (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्यान्विद्यमानवत्त्वनिपेधात् परनामन्त्रितं निहन्यते । ‘रोचिषा रोचनंशीलया’ ‘मन्द्रया रुद्रणया मन्दनशीलया’ वा, हे ‘देव जिह्वया त्वदीयया वाचा वा’ ‘देवान्’ ‘आ’ ‘वक्षि आबह आहूय’ ‘यक्षि’ ‘च यजं च’ । उभयत्रापि छेदि “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । तिङः परत्वात् (पा ८.१.२८) यक्षीति न निहन्यते । “ चादियु च ” (पा ८.१.५८) इति द्वितीया तिङ्-विभक्तिर्न निहन्यते । इष्ट्वा च देवान् यजमानस्य अभिमते रसं संपादयेति भावः । “ पूत प्यास्मिन्ननाथं दधाति ” (तैसं २.२.४) इति च ब्राह्मणम् ।

तत्रैव याज्या—‘स नः पावक’ इति गायत्री ॥ हे ‘अग्ने’ ‘पावक शोधक, दीदिवः दीपमान ।’ “ छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः ” (पा ३.४.६) इति दिक्लोट् । “ क्वसुध ” (पा ३.२.१०७) इति क्वसुरादेशः । “ वत्सेकाजादघसाम् ” (पा ७.२.६७) इति नियमादिङभाषः । वलि लोपः (पा ६.१.६६) । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः (पा ६.१.७) “ उगिदचाम् ” (पा ७.१.७०) इति नुम् । “ मतुवसोः ” (पा ८.३.१) इति कृत्वम् ।

अग्ने पावकेति ॥ द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—‘अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च’ इति ॥ हे ‘अग्ने’ ‘पावक शोधक’ ‘देव द्योतनात्मक, रोचिषा दीप्तिमत्या’ ‘मन्द्रया रुद्रणया’ ‘जिह्वया वाचा वा’ ‘देवान्’ ‘आ’ ‘वक्षि’ ‘यक्षि आबह यजं च’ ॥

स इति ॥ अथ याज्या—‘स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा इहा वह । उप यज हविश्च नः’ इति ॥ हे ‘पावक शोधक’ ‘दीदिवः दीपमान’ ‘अग्ने, नः अस्मदर्थम्’ ‘देवान्’ ‘इहा कर्मणि’ ‘आ’ ‘वह ।’ ‘अस्माकमिह’ ‘यजं’ ‘हविश्च’ ‘उप देवसमीपे प्रापय ॥

काम्येष्टिषान्यापुरोनुवाक्याः]

अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः (८) कविः । शुचीं रोचत आहुतः ॥

उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीर्यच्यः ॥ १४ ॥

[पुरुनिष्ठः पुर्वणीक भ्राजन्ति वयोभिर्ष आप्यपि विप्रः शुचिश्चतुर्दश च]

अग्निः । शुचिर्व्रततम इति शुचिर्व्रत-तमः । शुचिः । विप्रः । शुचिः । कविः ।

शुचिः । रोचते । आहुत इत्या-हुतः ॥

उदिति । अग्ने । शुचयः । तव । शुक्राः । भ्राजन्तः । ईरते । तव । ज्योतीर्यच्यः ॥ १४ ॥

[देवस्य रक्षोहणो विभूस्त्वः सोमात्यन्यानां गौ पृथिव्या इषे त्वाऽऽर्द्धे प्राक्ते सं ते समुद्रः हविष्मतीर्द्धे त्वमेमे रुद्रश्चतुर्दश]

[देवस्य गमये हविष्मतीः पवस एकत्रिंशत्] [देवस्यार्चयः]

सः त्वं नः अस्माकम् इह अस्मिन् कर्मणि देवान् आ बह । आहुय च नः अस्माकमिमं १०
यज्ञं च हविः च उप आबह देवेभ्य उपहर देवान् प्रापयेत्यर्थः । 'देवान्' इत्यस्य
नकारस्य संहितायां पूर्ववद्रुत्वानुनासिकानुसाराः (पा-८-३-३, -९) ॥

“अग्नये शुचये” (तैस २-२-४) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘अग्निः शुचिर्व्रततमः’ इति
गायत्री ॥ अयम् अग्निः स्वयमेव तावत् शुचिर्व्रततमः शुद्धकर्मतमः शुद्धान्तमो वा । अग्नि-
त्वादेव सर्वमेतत्संबन्धि शुद्धमित्यर्थः । किंच—यस्मादयं विप्रः मेधावी ब्राह्मणो वा ततोऽपि १५
शुचिः शुद्धः, तदस्य द्वितीयं शुद्धिकारणमित्यर्थः । किंच—यतश्चायं कविः क्रान्तदर्शनः
वशीकृतबाह्मणो वा ततश्च शुचिः शुद्धः, तृतीयमिदं शुद्धिकारणम् । अयं चतुर्थमुच्यते—
यस्मादयम् आहुतः मर्यादया, क्षालोक्तविधिना हुतस्ततोऽपि हेतोर्विद्वान् शुचिः भूत्वा
रोचते । “गतिरनन्तरः” (पा ६-२-४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तत्रैव याज्या—‘उदग्ने’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने, तव शुक्राः तेजोविशेषाः २०

अग्निरिति ॥ तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—‘अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः ।
शुचीं रोचत आहुतः’ इति । अयम् अग्निः प्रथमे तावत् शुचिर्व्रततमः स्वयं एव शुचिर्व्रततमोऽतिशयेन
शुद्धं व्रतमाचरणे दाहपाकप्रकाशकं यस्यासौ तादृशः । तत ऊर्ध्वं विद्वद्भिमानीत्वादपि शुचिः । तत
ऊर्ध्वं विद्वद्भिमानीत्वेन शुचिः । ततोऽप्यूर्ध्वं भागिमुच्येन हुतः शुचिः दीप्तिमान् रोचते शोभते ॥

उदिति ॥ अथ याज्या—‘उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीर्यच्यः’ २५
इति ॥ हे अग्ने, शुचयः शुक्राः तव शुक्राः रश्मयः भ्राजन्तः प्रकाशमाना उव ईरते
उदगच्छन्ति । तव अर्चयः पूजकाः ज्योतीषि भाषकानि देवतारूपाणि प्राप्नुवन्ति ॥

५६. तै.ति-मर्यादातः ।

४२ इ.उ.पा.भा.ह-तृतीयः । ४३. तै.म२-ततोऽपि । ४४. आ.क.-तथा; इ.उ.पा.भा.

हा-‘तव’ नास्ति ।

तैस ३२॥

[काम्येष्टियान्यापुरोनुवाक्याः]

१ शुचयः शुद्धाः ॥ अजन्तः दीप्यमानाः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा ३-१-८५) । ॥ उ० ॥ ईरते उद्गच्छन्ति । ईर गतौ आदादिकः अनुदात्तेत् । “ आत्मनेपदेऽनन्तः ” (पा ७-१-५) इत्यदादेशः । किंच ॥ तव एव स्वभूतानि सर्वाणि आदित्यादीनि ॥ ॥ ज्योतीषि अर्चयः अर्चिपथ त्वदीया एव । यद्वा—तवाचर्यः अर्चयितारः यागादिभिताराधयितारः ज्योतीषि भवन्ति ज्योतीरूपाः संपद्यन्ते । अर्चयेन्तात् (पा ३-१-२६) . “ अच इः ” (उ ५८८) इती-
प्रत्ययः । यत एव महाप्रभावस्त्वत्तरमादस्मदभिमतं शीघ्रं संपादयेति भावः ॥

॥ इति ॥ तृतीये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

इति भट्टकौशिकमास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये यजुर्वेदमाख्ये प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥

अथ विनियोगसंग्रहः—

२० “ त्वं पात्रया रद्वघ्याने ह्यग्निः सुरभिर्संयुते ॥
अत्रन् क्षामयुजे तुभ्यं कामिनि श्रेष्ठमित्यसौ ॥ १ ॥
यविष्ठयुत आयुष्टे आयुष्मति तपोपरि ।
जातवेदयुते तस्मै शुची स्वमयुते तथा ॥ २ ॥
आ यत्तेजोयुते ह्यग्ने साहस्यगुणसंयुते ।
२५ उक्षाकसंयुते ह्यग्ने पवमानयुते तथा ॥
अग्ने पावकवत्यग्निः शुचावष्टौ च विंशतिः ” ॥ ३ ॥ इति ॥

अत्र मीमांसा नास्ति ॥

अथ छन्दः ॥ ‘ स्वमग्ने रद्वः ’ इत्यादयः षट् । ‘ अश्याम त्वं ’, ‘ स क्षितानः ’, ‘ आयुर्दा अग्ने ’, ‘ दिवस्परि ’, ‘ त्नानो रक्षम ’, ‘ आ यादये ’, ‘ स तेजीयता ’, ‘ यथा हि धृनो ’, इति च
२० त्रिष्टुभः । ‘ तुभ्यं ताः ’, ‘ श्रेष्ठं यविष्ठ ’, ‘ तस्मै ते ’, ‘ शुचिः पावक ’, ‘ उक्षाभ्राय ’, इत्येताः ‘ अत्र आयुषि ’ इत्यादयश्च षट्गायत्र्यः । ‘ आयुष्टे ’, ‘ अग्ने सहस्रम् ’, ‘ स्वमग्ने पवमानसहस्रम् ’ इत्येता अनुष्टुभः ॥

इति श्रीमत्साम्यणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

२५ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।
गुमर्थाद्यतुरो देयाद्विष्वातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विष्वातीर्थमहेश्वरपरमवतारस्य श्रीमद्वाजापिशराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरब्रह्ममहाराजत्वा-
ऽऽज्ञापरिपाठकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः ॥ ३ ॥

३० ५७. मै—तानि । ५८. ति.मै—‘ इति ’ इत्यस्यानन्तर ‘ यजुर्वेदविराजे ’ ।

सोमाभिषेकः]

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः)

हरिः ॐ ॥

आ ददे प्रावांस्यध्वरकृद्देवेभ्यो गम्भीरमिमध्वरं

एति । ददे । प्रावा । असि । अध्वरकृदित्यध्वर-कृत । देवेभ्यः । गम्भीरम् । इमम् । अध्वरम् ।

अतः परं प्रहकाण्डं सोमार्पणम् । उपांशुसवनं प्रावाणमादत्ते—‘आददे’ इति ॥
प्रावाणमिति शेषः । “देवस्य त्वा !” (तैसं १-१-४) इति सामित्रः, अस्य शेषो व्याख्यात एव । ५
“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति प्रावाणमा दत्तेः प्रसूत्यै” (तैसं ६-४-४) इत्यादि ब्राह्मणम् ।
“प्रावो वै सोमो ध्यान उपांशुसवनः” (तैसं ६-४-४) इत्यादि च ।

तमभिमन्त्रयते—‘प्रावांसि’ इति त्रिष्टुभा पञ्चपदया ॥ यथोक्तं—“चतुर्भिर्ष्टाक्षरैः
द्वादशाक्षरेण चैकेन त्रिष्टुप्” (द्र. ऋषा १६-४-८) इति । हे उपांशुसवन, अध्वरकृत
अध्वरस्य पञ्चस्य कर्ता अभिषेकद्वारेण संपादयिता प्रावा त्वम् असि । एवं नाम प्रशस्तोऽसि । १०
यद्वा—अध्वरकृत्वात् स्तोतव्यस्त्वमसि । गृणातेः स्तुतिकर्मणः “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते”
(पा ३-२-७५) इति क्वनिप् । आडागमः इत्वाभावश्च दृशिप्रहणात् । गिरतेर्वा,
गिरति सोममभिषेककाळ इति । स त्वं देवेभ्यः देवार्थम् । पष्ठयर्थे वा चतुर्थी
(पा २-३-६२ वा १) । देवानां संबन्धिने गम्भीरं गहनम् इमं प्रस्तुतम् अध्वरं कृषि

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

१५

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

तृतीयप्रपाठके प्राधान्येनाग्नीषोमीयपशुः प्रतिपादितः । “तत् ऊर्ध्वं” वसतीवरीग्रहणं चोक्तम् ।
तावता सुत्यादिवसात् पूर्वदिवसेषु यत् कर्तव्यं तत् समाप्तम् । तत् उपरितनेनानुवाकेन सुत्यादिवस-
कर्तव्यप्रारम्भाय सोमोपावहरणमुच्यते । अथ चतुर्थप्रपाठके सुत्यादिने कर्तव्या ग्रहाः प्राधान्येन प्रति-
पाद्यन्ते । तत्रानुवाकार्थो दिनियोगसंग्रहे दर्शितः—

२०

“ग्रहप्रभेऽनुवाकास्तु चत्वारिंशदिहोदिताः

सोमाभिषेक एकस्मिन् पञ्चविंशस्तु तद्ग्रहाः ॥ १ ॥

‘वाक्षिणानि समिष्टाश्चयज्ञेयवभृथस्तथा ।

काम्ययाग्या इति शोक्ता’ अर्था अत्रानुवाकगः ॥ २ ॥ इति ॥

प्रथमानुवाके पात्रेषु “रसग्रहणाय पूर्वमुपावहतस्य” सोमस्वाभिषेकोऽभिधीयते ।

२५

आ दद इति ॥ कथम्—“अथैतेषां प्राग्णां यः शुभ्रन्तुरिव तमादत्ते देवस्य त्वा सवितुः

प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामादद इति । आदायाभिमन्त्रयते प्रावांस्यध्वरकृद्देवेभ्यो गम्भीरमिमम-
ध्वरं कृष्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोमं सुपुत्रं मधुमन्तं पवस्वन्तं वृष्टिवनिमिति” (चौथी ७-५) इति ॥

१. व-यज्ञस्य कृत । २. मै-अध्वरकृत्वात् ।

३-१. इ.उ.ना.पा.हा-तदूर्ध्वम् ; म१-अत ऊर्ध्वम् । २. तं.म१.म५-दक्षिणानि । ३-३. म३-

अर्थास्तत्रानुवाकगः । ४-४. इ.उ.ना.पा.हा-ग्रहणाय पूर्वमुपावहतस्य । ५. आ.ना.हा-अथैषाम् ; म५-

अथ तेषाम् । ६. आ-सजन्तुरिव ; क.ना.हा-शुतन्तुरिव ।

कृध्यत्तमेन पविनेन्द्राय सोमं सुपुतं मधुमन्तं पर्यस्वन्तं
 कृधि । उत्तमेनेषुत-तमेन । पविना । इन्द्राय । सोमम् । सुपुतमिति सु-सुतम् ।
 मधुमन्तमिति मधु-मन्तम् । पर्यस्वन्तम् ।

- संपादय । करोतेछंदि " बहुलं छन्दसि " (पा २-४-७३) इति शपो छक् । " शृशुणपृक्-
 ५ छन्दसि " (पा ६-४-१०२) इति हेर्धिभावः । पादादिरपि व्यत्ययेन निहन्त्यते
 (पा ३-१-८५) । तदर्थं किं क्रियायमित्यत आह—उत्तमेन उत्कृष्टेन पविना पावनेन
 शोधनेन अभिपवात्मना त्वत्कर्तृकेण । इन्द्राय इन्द्रायं सोमं सुपुतं सुपुतं अभिपुतं कृधीत्य-
 श्रापि संभव्यते । " गतिरनन्तरः " (पा ६-२-४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । " उप-
 सर्गात् सुनोति " (पा ८-३-६५) इति पत्वम् । यद्वा—इन्द्राय इन्द्रस्य यः पविः वज्रः
 २० उत्तमः तेन सोमं सुपुतं कुरु । तेनैव खल्विदं कृतं भवति यत्पवा क्रियत इति भावः । " अच
 इः " (उ ५८८) इति पक्वतेरिप्रत्ययः । उत्तमशब्द उञ्छादिरन्तोदात्तः (पा ६-१-१६०) ।
 सोमो विशेष्यते—मधुमन्तं मधुरसम्पन्नं स्वादुभूतं पर्यस्वन्तं क्षीरकन्तम्, " पयसा श्रीणाति " (तैसं ६-४-८) इति श्रवणात् । यद्वा—पयः पिबतेः प्यायतेर्वा (निरुक्त २-५) इति
 निर्वचनात् सेचनकन्तं वृद्धिमन्तं वा । उभयत्राप्यसुनि (उ ६३८) पीभावः । वृष्टिर्वाणि याग-
 २५ साधनद्वारेण वृष्टेर्दातारं सम्प्रकारं वा । " छन्दसि कनसन् " (पा ३-२-२७) इतीन्द्रप्रत्ययः ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) ॥

- ' आ वदे ' इत्याम्नातो मन्त्रः ' देवस्य स्वा ' इत्यनेन पूरितः । हे प्राबन् अभिपवसाधनं, त्वं वज्र-
 निष्पादको वृद्धः पाषाणः असि । ततः इमे यज्ञे देवेभ्यः देवार्थं गग्मीरे गहनं कुरु । उत्कृष्टेन
 वज्रसहस्रौन स्वयाऽहं सोमम् ईदं करोमि । कीरशम् ? सुपुतं सम्पन्नमभिपुतं मधुमन्तं स्वादुभूतोपेतं
 २० पर्यस्वन्तं क्षीरवद्रसोपेतं वृष्टिर्वज्रम् आहुतिर्ध्वज्ज्वारा वृष्टिप्रदम् । तथा च स्मर्यते—अग्नौ
 प्रास्ताऽऽहुतिः सम्पन्नादित्यमुपातिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्बृष्टेभ्यः ततः प्रजाः " (मनु ३-७६)
 इति ॥ इन्द्राप्रमेय सोमं करोमि ॥ विधत्ते—' देवस्य स्वाः सवितुः प्रसव इति प्रावाणमा दत्ते प्रसूया
 अश्विनोवाङ्मुषामित्याहोअर्वा हि देवानामभ्वयं आरवां पूज्यो हस्ताग्यामित्याह यत्वे " (तैसं ६-४-४)
 इति । ' प्रावाऽसि ' इति मन्त्र उपेक्षितः ॥

- २५ ३. मं-पवनेन । ४. मं-तत्कृत्वेण । ५. मं-अभिमतम् । ६. य-संपद्यते । ७. तं.ति.
 वि.य-वचनात् । ८. तं.ति.

७. म१.म३—प्राबन् नास्ति; इ.उ.तं.पा.म५—आने । ८-८. इ.उ.तं.पा.म१.म३.म५—
 ' देवस्य... गहनम् ' नास्ति; आ-देवार्थं गहनम् । ९. तं.म५—यज्ञसदृशेन । १०. तं—आहुतिः
 नास्ति ।

सोमभिषवः]

वृष्टिबनिमिन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न
इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते ।

वृष्टिबनिमिति वृष्टि-वर्णिम् । इन्द्राय । त्वा । वृत्रघ्न इति वृत्रघ्ने । इन्द्राय । त्वा ।
वृत्रतुर इति वृत्र-तुरे । इन्द्राय । त्वा । अभिमातिघ्न इत्यभिमाति-घ्ने । इन्द्राय । त्वा ।
आदित्यवत इत्यादित्य-वते । इन्द्राय । त्वा । विश्वदेव्यावत इति विश्वदेव्य-वते ।

तमभिमीते, राजानम् — 'इन्द्राय त्वा' इति । 'इन्द्राय' त्वा 'वृत्रघ्ने वृत्रमसुरं हतवते
त्वा सोमं मिमे इति शेषः । " गृह्यभूषण- " (पा ३.२.८७) इति किप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्तेरुदात्तत्वम् (पा ६.१.१६१) ॥

द्वितीयं मिमीते — 'इन्द्राय त्वा वृत्रतुरे' इति । तुर त्वरणे । वृत्रं बाधितवत इत्यर्थः ।
" बहुलं छन्दसि " (पा ३.२.८८) इति विवप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥ २०

तृतीयं मिमीते — 'इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने' इति ॥ अभिमातिः पाप्मा । 'पाप्मानां हन्त्रे' ।
द्वितीयवत् प्रत्ययः (पा ३.२.८८), प्रथमवत्स्वरः (पा ६.१.१६१) ॥

चतुर्थं मिमीते — 'इन्द्राय त्वा आदित्यवते' इति ॥ आदित्यस्तद्वते ॥

पञ्चमं मिमीते — 'इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते' इति ॥ विश्वे देवा एव विश्वदेव्याः ।
स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । " मन्त्रे सोमाश्च " (पा ६.३.१३१) इति दीर्घः । मरुद्बृधादिवाद् १५
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१०६ पा २) । यद्वा — देवाहं देव्यम् । " छन्दसि च " (पा ५.१.६७) इति यत्प्रत्ययः । देवेषु वा साधु देव्यम् (पा ४.४.९८) । विश्वं देव्यं
येषामिति विश्वदेव्याः देवविशेषाः, तद्वते । " बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् " (पा ६.२.१०६) इति
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । " इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीते " (तैसं ६.४.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इन्द्रायेति ॥ कल्पः — " अथैनं प्राज्ञं प्रथित्य विस्तस्य राजानं प्राज्ञाणमुपाशुसवन्मभि २०
मिमीते इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय
त्वा विश्वदेव्यावत इति " (वौश्रौ ७.५) इति । हे सोम, त्वाभिन्द्रायं मिमे । कीरसायेन्द्राय ? ॥ 'वृत्रघ्ने
मेघविदारयिणे' वृत्रतुरे वृत्रासुरघातिने ॥ 'अभिमातिघ्ने पापघातिने, आदित्यार्थे तृतीयसवने गृह्यमाण-
त्वात्' आदित्यवते, प्रातःसवने विश्वान् देवानुद्दिश्य गृह्यमाणत्वात् विश्वदेव्यावते ॥ विधत्ते — " पशवो वै
सोमो ग्यान उपाशुसवनो यदुपाशुसवन्मभि मिमीते ग्यानमेव पशुषु दधति " (तैसं ६.४.४) इति । २५
पशुप्राप्तिहेतुत्वात् सोमस्य पशुसवन्म् । " प्राणापानौ वा एतौ यदुपाशुसवन्तयोसौ ग्यान उपाशुसवन्तः " (तैसं ६.४.६) इति रूपकं वक्ष्यति । अतोऽस्य ग्यानत्वम् । उपाशुनामकप्रकार्यं सोमः सृजते येन
पापाणेन स उपाशुसवनः । तमभिलक्ष्य सोमो मातव्यः ॥ सर्वमन्त्रेऽभिन्द्राजदप्रयोगस्य चात्यर्थमाह —
" इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीत इन्द्राय हि सोम आदित्ये " (तैसं ६.४.४) इति । सौमिकदेवेषु

८. मे-तस्य । ९. ति.त्रि-साध्यम् ।

११-११. इ.उ.पा-वृत्रघ्ने असुरघातिने ; तं.म१.म३.म५-वृत्रघ्ने असुरघातिने, वृत्रतुरे शत्रुघातिने ।

आत्राः स्थं वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीस्ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं चतोपहृताः

सोमस्य पिबतोपहृतो युष्माकं (१) सोमः पिबतु

आत्राः । स्थ । वृत्रतुर इति वृत्र-तुरः । राधोगूर्ता इति राधः-गूर्ताः । अमृतस्य । पत्नीः । ताः ।

देवीः । देवत्रेति देव-त्रा । इमम् । यज्ञम् । धत्त । उपहृता इत्युप-हृताः । सोमस्य । पिबतु ।

उपहृत इत्युप-हृतः । युष्माकम् (१) । सोमः । पिबतु ।

तं राजानं होतृचमसीयामिरुपसृजति सोमेऽन्नयति—“आत्राः स्थं” इति ॥ आत्राः

स्य आशुत्राः स्य आशुं त्रायकाः । स्य, आशु वा अभिमतसेपादने वर्तमानाः स्थ । यूयं हे

होतृचमसीया आपः । आशुपूर्वात् त्रायते: “आतोऽनुपसर्गं कः” (पा ३-२-३) । अतर्तेर्वा

औणादिकप्रत्ययः (उ ६-१-९) । ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ((पा ६-२-१३९) । वृत्र-

तुरः वृत्रमसुरं बाधितकृत्यः । राधोगूर्ताः राधोऽन्नं सोमलक्षणं, तस्मिन् गूर्तमुद्योगो यासां ता

राधोगूर्ताः तत्संपादनायोद्युक्ता इत्यर्थः । गुरी उच्यमाने । भावे निष्ठा (पा १-१-२६) ।

“अदितो निष्ठायाम्” (पा ७-२-१४) इतीदृप्रतिषेधः । “हृदि च” (पा ८-२-७७)

इति दीर्घः । “नसत्तानिपत्तानुत्तप्रवर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि” (पा ८-२-६१) इति नत्वाभावः ।

अमृतस्य मृतिरहितस्य सोमस्य, अमृतत्वस्य वा पत्न्यः पालयित्र्यः । “पत्युर्नो यज्ञसंयोगे”

(पा ४-१-३३) इति नकारः । ताः पत्नीः पत्न्यः । “वा छन्दसि” (पा ६-१-१०६)

इति पूर्वसर्गदीर्घत्वम् । या यूयमीदृश्यः “स्य, ताः” हे देवीः देव्यः देवनादिगुणयुक्ताः ।

पूर्ववदीर्घत्वम् (पा ६-१-१०६) । इमं यज्ञं देवत्रा देवेषु धत्त रयापयत । “देवमनुष्यं”

(पा ५-४-५६) इति त्राप्रत्ययः । किंच उपहृताः देवैरन्पनुशताः यूयं सोमस्य पिबतु ।

क्रियाप्रहणेन संप्रदानत्वात् (द्र.पाभा १-४-३२) “चतुर्थ्यै यहुलं छन्दसि” (पा २-३-६२)

इति षष्ठी । सोऽपि उपहृतः युष्माकं पिबतु युष्मान् पिबतु । “गतिरनन्तरः” (पा ६-२-४९)

इत्यस्य प्राधान्यम्, “इन्द्रपीठस्य” (तैसं १-२-५) इत्यादिमन्त्रस्य च प्रतिदि द्विज्यो घोचयति ॥

विषये—“पद्य कृत्वो यजुषा मिमीते पद्याक्षरा षड्क्तिः पादृक्षो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पद्य कृत्वस्तूर्णी

दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराट्क्षं विराट् विराजैवात्रायमव रुन्धे” (तैसं ६-४-४) इति । सोमो यथा

श्रीरत्नद्वयमपि मातव्यः ॥

२५ आत्रा इति ॥ कृत्वा—“अथ मितर राजानर होतृचमसीयामिरुपसृजति आत्राः स्थं

वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीस्ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं चतोपहृताः सोमस्य पिबतोपहृतो युष्माकं सोमः

पिबतु इति” (धौमी ७-५) इति ॥ हे आपः, यूयमेतं विधाः स्य । किंविधाः ? आत्राः शीघ्र-

२२. आ.ता.हा-शीरस्य; क-किंविधाः स्य कीदृशः ।

धिपणे वीडू सती वीडयेयामूर्जं दद्याथांमूर्जं मे घत्तं मा वा२ हि२सिपं मा मा हि२सिष्टं

धिपणे इति । वीडू इति । सती इति । वीडयेयाम् । ऊर्जम् । दद्याथांम् । ऊर्जम् ।

मे । घत्तम् । मा । वाम् । हि२सिपम् । मा । मा । हि२सिष्टम् ।

यद्वा—युप्रमृतिषु रिपते तेन एकत्र संमृत्य तेन यजमानस्याभिमतं साधयेति तत्सर्वेष्वेव मया

क्रियत इति यजमानाय ब्रूहि । “अध्यागच्छेत्यादिवदधिरनर्थकः । “एवम् एवैतं लोकेभ्यः सं भरति ” (तैसं ६-४-४) इति ब्राह्मणम् ॥

अधिषणफलके अभिमृशति—‘धिपणे’ इति त्रिपदया विराजा । हे ‘धिपणे सोमं चर्म

या धारयितुं वृष्टे । “ वृष्टेर्धिपं च संज्ञायाम् ” (उ० २४९) इति न्युप्रत्ययः । आमन्त्रिता-

घुदास्तवम् (पा० ६-१-१९८) । ईदृशौ अधिषणफलके युवां वीडू विष्टव्ये वृष्टे अपि सती

सत्यौ । “ वा छन्दसि ” (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसर्वणदीर्घत्वम् । वीडयेयाम् आत्मानं

संस्तम्भयत इदं कुरुतम् । यथाभिषवकाले अभिघातेन युषयोर्विलेपो न भवति तथा कुरुतम् ।

वीडुशब्दात् दृढवाचिनः “ तत्करोति ” (पा० ३-१-२६ वा ५) इति णिच् । किञ्च ऊर्जं

रसं सोमच्छणं दद्याथां धारयतम् । किञ्च ऊर्जं यत्तं मे महां घत्तं दत्तम्, यजमानस्य यागं

साधयितुमविनष्टं कुरुतमित्यर्थः । किञ्च मा वां हिंसिपम् अभिषवकालेऽभिघातेन युषयोर्हिंसां

मा कार्षेम् । अत एव मामपि युवां मा हिंसिष्टम् ॥

“ यत्ते सोमं दिवि ज्योतिरिति राजानमभिमन्त्रयते ” (आपश्चौ ११-९-१०) इति ॥ हे सोमं त्रिषु

लोकेषु स्वदीपं यत् । ज्योतिः अस्ति तेन ज्योतिषा असंमं यजमानाय शया धनेन समृद्धम्

वद विस्तीर्णं स्थानं कृत्वि कुरु । किञ्च अधिकोऽयं यजमानो भवत्येति वात्रे फलप्रदायेन्द्राय ब्रूहि ॥

‘ दिवि ’ इत्यादेशस्तत्पर्यमाह—“ यत्ते सोमं दिवि ज्योतिरिति वाह्ये एवैतं लोकेभ्यः सं भरति ”

(तैसं १-४-४) इति । षोडशवेणैव सोमं सम्यक् पोषयति ॥

धिपण इति ॥ कथ्यः—“ तिरश्चमैरुल्लेके अभिमृशति धिपणे वीडू सती वीडयेयामूर्जं

दद्याथांमूर्जं मे घत्तं मा वा२ हि२सिपं मा मा हि२सिष्टमिति ” (बोधौ ७-५) इति ॥ हे धिपणे

सोमस्य चर्मणो वा धारयिष्यो, वीडू सती विष्टव्ये सत्यौ वीडयेयां पुनरप्यभिषवादिघातेन विष्टवो

मा भूदिति वृष्टे स्तम्भयतम् । ऊर्जं सोमरसं दद्याथां युवां धारयतम् । ऊर्जं मे महां घत्तं प्रयच्छ-

तम् । नदं युवां मा हिंसिपम् । युवामपि मा मा हिंसिष्टम् । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ॥

प्रागिति ॥ कथ्यः—“ एकग्रहायाऽऽष्ट राजानमुपरे न्युष्य होतृधमसेऽज्ञानवधाय सतिम्

प्रावाणमुपाशुसवनमुपरि धारयन् प्रिः प्रदक्षिणे परिष्ठावययिग्रामंमुपैति प्रागपागुदगधरागिति ।

१७. य-तत्सर्वम् । १८. च-अनाधिरनर्थकः अध्यागच्छतीत्यादिवत् । [द. पा १-४-१३

अधिपरी अनर्थकः] ।

१९. इ.उ.भा.पा.हा-‘वर’ नास्ति । २७-२७. आ-धनेनोह समृद्धम्; क.ना.हा-धनेन समृद्धि कुरु; इ.उ.पा-धनमृद्धं कुरु । २८. इ.उ.तं.पा.भा.प्र-‘कथ्य’ नास्ति । २९. भा.ना.हा-‘युप्रनिषाय; क-युपरि निषाय । ३०. भा.क.ना.हा-‘प्रदक्षिणम्’ इत्यस्यानन्तरम् उपरि ।

सोमामिषवः]

प्रागपागुंदगधराक् तास्त्वा दिश आ धावन्त्वम्ब नि प्वर ।

प्राक् । अपाक् । उदक् । अधराक् । ताः । त्वा ।

दिशः । एति । धावन्तु । अम्ब । नीति । स्वर ॥

होतृचमसेऽहन् परिप्रावयति 'प्राग्' इति ॥ प्राञ्चतीति 'प्राक् प्राची दिक् । ऋत्विगा-
दिना (पा ३.२.५९) किन्प्रत्ययः । "वस्तुत्वेन विवक्षितत्वात्" नपुंसकत्वम् । "अनिगन्तो-
ऽश्नतौ षप्रत्यये" (पा ६.२.५२) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'अपाक् प्रतीची । पूर्व-
पद प्रत्ययः (पा ३.२.५९) स्वरश्च (पा ६.२.५२) । 'उदक् उदीची । पूर्वपद प्रत्ययः स्वरश्च ।
'अधराक् अधोदिक् । पूर्वपद प्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । प्रदर्शनार्थं
चासामुपादानमन्यासामपि । एवंप्रकारा या 'दिशः ताः सर्वात्वाम्' आ 'धावन्तु त्वत्समीपं
गच्छन्तु । हे सोम, ताभिरागताभिः तत्स्याः त्वदीया अंशवः सर्व एव समागता भवन्तीत्यभिप्रायः । १०
"सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत् स दिशोऽनु प्राविशत्" (तैसं ६.४.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
किंच, 'अम्ब, हे मातृस्थानीय सोम । "अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः" (पा ७.३.१०७) । छता-
मन्त्रणं वा । 'नि प्वर अंशुभ्यो रसात्मना निर्गच्छ । सुपामादित्वात् पत्वम् (पा ८.३.९८) ।
'अम्ब नि प्वरेत्याह कामुका एन५ खियो भवन्ति य एवं वेद" (तैसं ६.४.४) इति
ब्राह्मणम् ॥

१५

यां भावां कामयेत तां मनसा ध्यायेद्ब्रह्म नि प्वरेति" (आरधी १३.९.८-९) इति ॥ 'प्राग-
पागुदगधराक् तास्त्वा दिश आ धावन्त्वम्ब नि प्वर' इति मन्त्रपाठः । प्रागादयो या 'दिशः ताः सर्वाः
हे सोम, रसां प्रत्याभिमुख्येन 'धावन्तु । हे 'अम्ब मातृस्थानीय सोम, 'नि प्वर अंशुभ्यो रसात्मना
निर्गच्छ । प्रागादिमन्त्रः सोमनिग्रहणहेतुत्वात् 'निग्राभः' इत्युच्यते । उपरोऽभिववाधारः पाराणः, तस्मिन्
सोममवस्थाप्य निग्राभमन्त्रं पठेत् ॥ दिशामाधानोक्तेस्तात्पर्यमाह—"सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत् २०
स दिशोऽनु प्राविशत् प्रागपागुदगधरागित्याह दिग्भ्य एवेन९ सं भरायथो दिश एवास्मा अद रूपे" (तैसं ६.४.४) इति ॥ अत्र मातरित्वाद्यः शब्दाः "क्षीणापुपलालनाद्यप्रयुज्यन्ते भतोऽभ्यशब्द-
प्रयोगेनात्र ध्यानविधिः सूच्यत इत्यभिप्रेत्य ध्यायते—"अम्ब नि प्वरेत्याह" (तैसं ६.४.४) इति ।
यस्मादग्नेरपुपलालनमाह तस्मात् ध्यायेदित्यभिप्रायः ॥ वेदनं प्रशंसति—"कामुका एन२ खियो भवन्ति
य एवं वेद" (तैसं ६.४.४) इति ॥

२५

१९-१९. य-वस्तुविवक्षया ।

२१. इ.उ.ना.पा.हा-क्षीणां लालनाय ।

तैसं १३

यत् ते (२) सोमादाम्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ १ ॥

[युष्मार्कः स्वर यत्ते नर्व च]

यत् । ते (२) । सोम । अदाम्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ॥ १ ॥

[मैत्र १-२-३ ; कसं ३-१० ; कपि २-१७ ; वासं ६-३०, ३२-३६]

- राजन्येय यण्णामेशूनां द्वौद्वान्शू अपि सृजति प्रक्षिपति— 'यत्ते सोमादाम्यम्' इति द्विपदया विराजा ॥ हे 'सोम, 'यत्' ते 'नाम अभिधानम् । कीदृशं ? 'अदाम्यम् अनुपहिंस्यम् । दमिः प्रहृत्यन्तमस्तीत्याहुः । " दमेष्वेति वक्तव्यम् " (इ.पांभा ६-४-१२० वा ४) इति ततो ण्यत् (पा ३-१-१२४) । अन्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । 'जागृवि जागरणशीलं पापनिर्हरणादौ । " जुशस्तृजागृम्यः क्विन् " (उ ५०३) इति क्विन्प्रत्ययः । " जाग्रोऽविचिण्-
१० णळ्ठु " (पा ७-३-८५) इति प्रतिप्रसूय गुणः प्रतिषिध्यते । यदीदृशं 'तस्मै' ते तवैवा- साधारणाय नाम्ने 'स्वाहा स्वाहुताविमावंशू स्याताम् । किं पुनस्तन्नामेत्याहुः— 'सोमाय सोमेत्येवं- रूपाय । स्वरूपप्रधानोऽयं शब्दो विशेषणत्वात् । "कथमस्यैतन्नामेति यो ब्रूयात् तं प्रति नामत्वाभिष्यक्तये पुनरपि तैवैव 'राजाऽऽमन्यते' सोम इति । अयं भावः— " ध्वन्ति वा एतत् सोमं मदभिपुञ्जन्ति " (तैसं ६-४-४) इत्यभिपुतं राजानं नामैतज्जङ्घात् । कपाळावस्थायां
२५ घटमिव घटशब्दः । ततश्च " प्राणा वा अश्वः पशवः सोमः " (तैसं ६-४-४) इति सोमे अंशुहीने पशवः प्राणहीनाः स्युः, तस्मात् " अंशूलप गृह्णाति त्रायत एवैनम् " (तैसं ६-४-४) इति प्राणभूता अश्वः प्रयमं गृह्णाते । " तस्यैवाभिपूषमाणस्य संवातस्याप्राणत्वप्रसङ्गात् । तन्मा भूदिति द्वौद्वान्शू अपि सृज्येते । एवं च सम्ययं प्राणवान् भवति, सोमशब्दं ध्वनं न जहाति, पशवश्च प्राणवन्तो भवन्तीति प्राणभूताभ्यामंशुभ्यां सहाभिपुतत्वात्, अभिपुतस्यापि "सोमशब्द-
२० यत्वात् अभिपुतमपि सोमशब्दो न जहातीति सोमाय स्वाहेति । " नमःस्वस्तिस्वाहा " (पा २-३-१६) इत्यादिना चतुर्थी । यथाग्न्यादीनां स्वाहाकारेण स्थितिरेवमस्यापि । तादर्थ्यं चतुर्थी वा (पा २-३-१३ वा १) । सोमाय सोमशब्दस्थित्यर्थं एतौ प्रक्षिप्येते इति । ततश्च विभक्तिसंयोगात् स्वाहेत्यागतः । द्वाभ्यामेव च प्राणवत्त्वस्य सिद्धेः "द्वौद्वान्शू प्रक्षिप्येते । तस्मात् द्वौद्वान्शू पशूनां चक्षुरादयः प्राणाः । अत्रांशुनामवग्रहणप्रदेशे महाभिपूषकालभाविनः
२५ अपिसर्जनमन्त्रस्य प्रासन्निकामान्नम्, ययोपधानप्रदेशे " यानि धर्म " (तैसं १-१-७) इति कपाळनिमोकमन्त्रस्य ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

२०. तं.ति.त्रि.प.स्वाहा । २१. तं.ति.त्रि.प.क आहायेत । २२. तं.ति.त्रि.प.व. राजानमभि- मन्मयते । २३. तं.ति.त्रि.प.तथैवाभि । २४. व-सोमत्वात् । २५. मै-द्वान्शू ।

सोमभिषदः]

यत्त इति ॥ कल्पः—“ प्रतिप्रस्थाता *राज्येव१२ द्वा द्वौ द्वौ वापि सृजति यत्ते सोमादाम्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहेति ” (मौञ्जी ७-६) इति । यः सोमः उपांगुग्रहाय पर्याप्त उपरे न्युतः, ‘ आत्राः स्थ ’ इति मन्त्रेण वसतीवरीभिर्यसृष्टस्त्वमात् सोमादपादाय षडंशवः स्थापिताः । तथा षोक्तम्—“ उपसृष्टस्य राज्ञः षडंशानाद्वा^{१३} अक्षंछिष्टानादाय चर्मणि निधाय ” (आपञ्ची १२-९-१०) इति ॥ त्रिविपि सवनेषु ^{१४}महाभिषवे तेषां पण्णामंशूनां मध्ये द्वौ द्वौ संसृजेत् । हे ^{१५}सोम, ^{१६}ते त्वदीयं ^{१७}यत् ^{१८}नाम जागृभिः ^{१९}अद्वाभ्यम् अतिरक्कायं ^{२०}जागृवि जागरूकं, हे ^{२१}सोम, तस्मै ^{२२}सोमाय ^{२३}ते तारक्सोमनाम-धारिणे तुभ्यमिदं सोमांगुद्वयं ^{२४}स्वाहा हुतमस्तु ॥ सोमायैत्युक्तेरभिप्रायमाह—“ यत्ते सोमादाम्यं नाम जागृवीत्याहैष वै सोमस्य सोमपीथः ” (तैसं ६-४-४) इति । यथाऽग्नौ होममन्तरेणैवापरां सोमपानमुक्तं तथा सोमस्याप्येष एव मन्त्रेणांगुद्वयप्रक्षेपः ॥ सोमपानवेदनं प्रशंसति—“ य एवं वेद न सौम्यामार्ति-मार्च्छति ” (तैसं ६-४-४) इति । सोमयागविनाशं न प्राप्नोति ॥ पण्णामंशूनां-संघातात् पृथक्करणं १० विधत्ते—“ अमिषं वा दत्तसोमं यदभिपुण्यन्ववत्सूचप गृह्णाति प्रावत एवैवम् ” (तैसं ६-४-४) इति । अंशूनामपनयनेनाभिषवस्याद्वाधेनं सोमं पालयति ॥ महाभिषवे^{११} तत्संसर्गं विधत्ते—“ प्राणा वा अश्वः पशवः सोमोऽश्वाङ्गं पुनरपि सृजति प्राणानेव पशुषु दधति ” (तैसं ६-४-४) इति ॥ त्रिषु सवनेषु पृथगांगुसंसर्गं विधत्ते—“ द्वौ द्वौ वापि सृजति तस्माद्द्वौ द्वौ प्राणाः ” (तैसं ६-४-४) इति ॥ चक्षुःश्रोत्रघ्राणेन्द्रियरूपाः प्राणाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ ^{१२}भूत्वा तत्तच्छिद्रेषु^{१३} वर्तन्ते ॥ १५

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आददेऽप्रमानमादाय प्रावाऽसीत्यभिमन्त्रयेत् ।

इन्द्रा सोममिति पद्म आत्रा निग्राम्यसेचनम् ॥ १ ॥

यत्ते सोमं मन्त्रयित्वा जिषेति फलेकं सृष्टोत् ।

प्राक्त्रिः प्रदक्षिणाष्टावी हाम्य पर्त्नी विविन्धयेत् ॥ २०

यत्ते महाभिषवे हांगुयोगो नवेरिवाः ॥ २ ॥ इति ॥

“अत्र भीमांसाच्छन्दसी न स्वः”^{१४} ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघदीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदोपनिषत्तिरीपसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

“[मौञ्जीसूत्रे ‘राज्येवा-स्यताम्’ ।] । ^{१३}[आपञ्चीसूत्रे ‘संछिष्टानादाय’ ।] । २२. ६- २५ महाभिषवेपु । २३-२३. पा.भा-तत्र छिद्रेषु; इ.व-छिद्रेषु; ना.हा-‘भूत्वा’ नास्ति । २४-२४. भा. ना.हा-‘अत्र... ... स्वः’ नास्ति ।

वाचस्पतये पवस्व वाजिन् वृषा वृष्णो अंशुभ्यां गर्भस्तिपूतो

वाचः । पतये । पवस्व । वाजिन् । वृषा । वृष्णः । अंशुभ्यामित्यंशुभ्याम् ।

गर्भस्तिपूत इति गर्भस्ति-पूतः ।

- उपांशुग्रहं गृह्णाति । “प्राणो वा एष यदुपांशुः” (तैसं ६.४.५.) इत्यादि ।
 ५. ब्राह्मणम् । अयं च त्रिहस्तेन गृह्यते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यात् त्रयः पशूनां हस्तादानाः” (तैसं ६.४.५.) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र प्रथममष्टकृत्योऽभिपुतं प्रथमाम्याम् अंशुभ्यामन्तर्धीय उपांशुं गृह्णाति—“वाचस्पतये” इति ॥ वाचस्पतिः प्राणः वाचः पालक्यात् । “पट्टथाः पतिपुत्र” (पा ८.३.५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । वाचस्पतय इति “सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति पट्टथा उदात्तत्वम् । तदयं हे सोम पवस्व आभ्यांशुभ्याम्
 १०. आत्मानं शोधय । हे वाजिन् वेगयन् निःसरणे, यद्वा अन्नयन् यागद्वारेण । “अरुणो ह स्माऽऽहौषवेदिः” इत्यारम्य “प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोति” (तैसं ६.४.५.) इत्यन्तं ब्राह्मणम् । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽप्ये ब्रह्मा गृह्यन्ते” इत्यारम्य “वाचैवेन पवयति” (तैसं ६.४.५.) इत्यन्तं च “पट्टमिंशुभिः पवयति” (तैसं ६.४.५.) इत्यादि च ॥

- एकादशकृत्योऽभिपुतं मध्यमाम्यामन्तर्धीय द्वितीयं गृह्णाति—“वृषा वृष्णः” इति ॥ हे
 १५ सोम, वृषा कर्षिता उत्पादकत्वमर्माद्यानाम् । “कनिन् युवृषि” (उ १६२) इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । स एवं वृष्णः तवैव अंशुभ्यां पवस्व आत्मानं गर्भस्तिपूतः गर्भस्तिभिः रदिमभिः पूर्वमेव पूतः शोधितः सन् इदानीमंशुभ्यां पवस्वेति । “तृतीया कर्मणि” (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । “वृष्णो क्षेतावश्नु” (तैसं ६.४.५.) इत्यादि ब्राह्मणम् । “एकादशकृत्यो द्वितीयम्” (तैसं ६.४.५.) इत्यादि च ॥

- २० प्रथमेऽनुदाहृत उपांशुग्रहणाय सोमाभिववर्सेनाहोऽभिहितः । अथ द्वितीये तु उपांशुग्रहोऽभिधीयते ।
 चारयस्त्वय इति । वीषायनः—“अन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता । प्रथमाम्यामंशुभ्यामानयत्यंशुभ्यां पवस्व वाजिन् वृषा वृष्णो अंशुभ्यां गर्भस्तिपूत इति । अन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता । उक्तमाम्यामंशुभ्यामानयत्यंशुभ्यां देवानां परित्रमसि येषां भागोऽग्नि मेयस्सर्वेति” (वीथी ७.५) इति ॥ आपस्तम्बरस्वेकमन्त्रतामाह—“अर्धं हृद्योऽग्नेऽभिपुनोति । अथ प्रतिप्रस्थालोपेऽनुपायं चारयस्त्वयानामुपरि द्वावंशु अन्तर्दधाति । तस्मिन्नाभिपुननप्ययं हृद्योऽग्निना गृह्णाति वाचस्पतये पवस्व वाजिन् इति । ... । एवं विदितो द्वितीयस्तृतीयश्च । अथैकादशहृद्यो द्वितीयमभिपुनोति । इदं हृद्यस्तृतीयम्” (आपथी १२.१०.४-९) इति ॥

१. तै.वि.पं.प-उपांशुम् । २. तै.वि-विहंविहंस्तेन । ३. मं-प्रापस्त्वय । ४. वि.प.मं-इति । ५. म-नम् । ६. मं-अग्निः ।

- ३० १. इ.उ.ता.दा-उक्तमाम्यामंशुभ्यामनय । २. व.ता.दा-चारयस्त्वय । ३. व-अभिपुनति ।

उपांगुग्रहः]

देवो देवानां पवित्रमसि येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वा

देवः । देवानाम् । पवित्रम् । असि । येषाम् । भागः । असि । तेभ्यः । त्वा ।

द्वादशकृत्योऽभिपुतमुत्तमाभ्यामन्तर्धीय तृतीयं गृह्णाति—'देवो देवानाम्' इति ॥ हे सोम, देवः देवनादिगुणयुक्तत्वं देवानां पवित्रं पावनकारणम् असि । "पुनः संज्ञायाम्" (पा ३.२.१८५) इतीत्रप्रत्ययः । त्वं हि देव एवं सन् देवानां पवित्रमसीति भावः । "केषाम्" येषां त्वं देवानां भागः असि तेषां पवित्रमसि । भज्यत इति भागः । कर्मणि घञ् (पा ३.३.१९) । "कर्पात्वतः" (पा ६.१.१५९) इत्यन्तोदात्तत्वम् । तस्मात् तेभ्यः त्वां गृह्णामीति शेषः । त्वं चाम्यामंशुभ्यां पवस्वात्मानमिति संबध्यते । "देवो ह्येष सन् देवानां पवित्रम्" (तैसं ६.४.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । "द्वादशकृत्वस्तृतीयम्" (तैसं ६.४.५) इत्यादि च ॥

हे वाजिन् अन्नमद सोम, पतये पालकदेवार्थं वाचः संबन्धिना मन्त्रेण पवस्व शुद्धो भव । वृषा रस- १०
रूपयेन वर्षणसमर्थस्त्वं गमस्तित्तः पूर्वमरण्ये सूर्यरश्मिभिः पूत इदानीं तु वृष्णः वर्षणसमर्थस्य सोमस्य अंशुभ्याम् अन्तर्धीयताभ्यां पवस्व । किंच त्वमपि देवः एव सन् देवानां सोमपां पवित्रं शुद्धिहेतुः असि । येषां देवानां भागः असि तेभ्यः त्वा गृह्णाति ॥ विधत्ते—'प्राणो वा पृथ यदुपांगुर्गदुपांगुश्च प्राग्ना गृह्णाते प्राणमेवानुग्रहयति' (तैसं ६.४.५) इति ॥ यज्ञस्य प्राणस्थानीय उपांगुः ॥ अपानवागादिस्थानीयासत्त्वन्तर्धीयतेन्द्रवायवाद्याः । अतः प्राणत्वेन मुख्यत्वात् प्रथमतस्तद्ग्रहणं युक्तम् ॥ त्रिपु पर्वोऽपि विलक्षणसंख्याविशिष्टमभिपद्ये विधत्ते—'अरण्यो ह तस्मादहौपवेशिः प्रातःसवनं पृथाहं यज्ञं सस्थापयामि । तेन ततः सस्थितेन चरामीत्यहौ कृत्योऽग्रेऽभि पुनोत्पद्याक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोत्येकादश कृत्यो द्वितीयमेकादशाक्षरा त्रिपुष्पं त्रैलोक्यं माध्यन्दिनं सवनं माध्यन्दिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोति-द्वादश कृत्यस्तृतीयं द्वादशाक्षरा जगती जागते तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोत्येतादृशं वाव स यज्ञस्य सस्थितिमुवाचास्कन्दायास्कन्तं हि तद्यद्यज्ञस्य स- २० स्थितस्य स्कन्दति' (तैसं ६.४.५) इति । उपवेशस्य पुनः कश्चिद्वर्णनामा यथोक्तत्रिविधाभिपवत्त्वमेव यज्ञस्य समाप्तिमुवाच । तदेतद्वर्णनायाय संपद्यते । समाप्तस्य यज्ञस्य संबन्धि यद्वस्तु भवति तद्विनिष्टमेव ॥ त्रिष्वपि पर्वोऽप्येवमर्थैरेति पक्षान्तरं विधत्ते—'अथो खत्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने नातिवाद् इत्यनतिवादुक्तं पुनं भ्रातृभ्यो भवति य एवं वेद तस्मादष्टावष्टौ कृत्योऽभिपुत्यम्' (तैसं ६.४.५) इति । अतिवादे गायत्र्येव न वर्तते । त्रिपुष्पगत्यौ तु वर्तते । अधिकाक्षरयुक्ततया पठ्यमानत्वमतिशयः । २५
न चासावष्टाक्षरायां गायत्र्यां संभवति । यद्यपि प्रातःसवने छन्दोन्तराण्यपि संभवन्ति तथापि गायत्र्ये-
वाभिमानिदेवता गायत्र्या एवातिवादाभावं यो वेद स प्रति 'शत्रुरप्यनतिवादुक्तो भवति, अनिन्द्रको भवतीत्यर्थः' । यस्माद्वाच्येव सवनमभिमान्यते तस्मात्तदीययैव संख्याया प्रातःसवने त्रिष्वपि पर्वोऽप्यभि-
पोतय्यम् ॥ मन्त्रस्य प्रथमभागे वाचसपदवाच्यमह—'महावादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये प्राग्ना गृह्णाते किंपवित्र उपांगुर्गदिति वाचपवित्र इति श्रूयस्वा वाचस्पतये पवस्व वाजिजित्याह वाचसवने पवयति' ३०

७. ति.५-दानादि" ८-८. व-येषां च ।

४. तै-यथोक्तं वि" । ५. व-"धराया गायत्र्याः । ६. आ.क.ना.हा-"एव" नास्ति । ७-७. तै-
शत्रुरप्यनिन्द्रको भवति ।

स्वांकृतोऽसि मधुमतीर्न इपस्कृधि विधेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो

स्वांकृतः । असि । मधुमतीरिति मधु-मतीः । नः । इपः । कृधि । विधेभ्यः ।

त्वा । इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः ।

प्रतिप्रस्थातुर्हस्तात् प्रहमादत्ते—'स्वांकृतोऽसि' इति ॥ स्वीकृतोऽसि इत्यर्थः । 'अस्वः
५ स्यो भवतीति स्वाम् । चिः (पा ५.४.५०) । ईवापवादः—आभावः छान्दसः ।
"ऊर्यादिचिडाचक्ष" (पा १.४.६१) इति गतित्वात् "गतिरनन्तरः" (पा ६.२.४९)
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । "प्राणमेव स्वमकृत" (तैसं ६.४.५) इति ब्राह्मणम् ॥

प्रहमवैक्षते—'मधुमतीः' इति ॥ 'मधुमतीः मधुरसाः'—'इपः अन्नानि नः
अस्माकं कृधि कुरु । मधुमतीः कुर्विति वा । प्राणात्मना प्रह उच्यते । "प्राणो वा एष
१० यदुपाशुः" (तैसं ६.४.५) इति चामेदं प्रतिपादयति । "सर्वमेवात्मा इदं स्वदयति"
(तैसं ६.४.५) इति ब्राह्मणम् । करोतेछांति "बहुलं छन्दसि" (पा २.४.७३) इति शपो
छक् । "श्रुशृणुपृष्टम्यच्छन्दसि" (पा ६.४.१०२) इति हेहिभावाः । "कः कर्तुं"
(पा ८.३.५०) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

एनमूर्ध्वमुन्नाहि—'विधेभ्यः' इति ॥ 'विधेभ्यः इन्द्रियेभ्यः इन्द्रेणेश्वरेण सृष्टेभ्यः ।
१५ "इन्द्रियमिन्द्रिहम्" (पा ५.२.९३) इत्यादौ निपात्यते । के पुनस्ते ? देवा मनुष्याश्च ।
"उभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधाति" (तैसं ६.४.५) इति ब्राह्मणम् । तानेवाह
'दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यः इति । दिवमर्हन्तीति दिव्याः (पा ५.१.६३) । "छन्दसि च"

(तैसं ६.४.५) इति । उपांशुष्यतिरिक्ता ग्रहा दशापवित्रनामकेन वक्षेण शोधिता गृह्यन्ते न तृपांशुः ।
तस्य किं शोधकमिति प्रश्नः । मन्त्र एव शोधकमित्युत्तरम् ॥ आगान्तराणामर्थः प्रसिद्ध इत्याह—
२० "वृष्णो ऋशुभ्यामिरयाह वृष्णो छेतावश्च यौ सोमस्य गभस्तिपुत्र इत्याह गभस्तिना ह्येनं पचयति
देवो देवानां पवित्रमसीत्याह देवो ह्येष सन् देवानां पवित्रं येषां अतोऽसि तेभ्यस्त्वेत्याह येषां ह्येष
भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति" (तैसं ६.४.५) इति ॥

स्वांकृत इति ॥ वीषापनः—'अयं प्रतिप्रस्थातुर्महमादत्ते स्वांकृतोऽसीति । ... । अयं न-
मवेक्षते मधुमतीर्न इपस्कृधि । अयनमूर्ध्वमुन्नाहि विधेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इति"
२५ (यौषी ७.५) इति । आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह—'स्वांकृतोऽसीत्यध्वर्युर्महमादाय" (आपश्चौ
१.१.१०.१३) इति ॥ हे उपांशुप्रद, त्वं स्वांकृतः असि । मधुमतीः इपः मधुराण्यन्नानि नः अस्मदर्थं
कृधि कुरु । देवदत्तमनि मनुष्यदत्तमनि च स्थितेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः हिताय त्वां स्वीकरोमि ।
स्वांकृतगन्धेन प्राणरूपस्य ग्रहरूप स्वाधीनत्वं विवक्षितम् । मधुमतीशब्देन स्वादुत्वम् ॥ दिव्यपार्थिवगन्धेन
जम्बद्वयमिति दर्शयति—'स्वांकृतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमकृत मधुमतीर्न इपस्कृषीत्याह सर्वमेवात्मा
३० इदं स्वदयति विधेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधाति"
(तैसं ६.४.५) इति ॥

९. तं-अस्य च्वावीत्वं भवतीति च्वावीत्वापवादः । १०-१०. मै-मधुमत्यः मधुरसाः ।

८. इ.उ-शोधक इत्युत्तरम् ।

मनस्त्वाऽपूर्वन्तरिक्षमन्विहि स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय

मनः । त्वा । अष्टु । उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विर्ति । इहि ।

स्वाहा । त्वा । सुभव इति सु-भवः । सूर्याय ।

(पा ५.१.६७) इति यत्प्रत्ययः । पृथिव्यां भवाः पार्थिवाः । “ पृथिव्या आबौ ” (पा ४.१.८५ वा २) इत्यप्रत्ययः । एतेभ्यस्त्वामुपांशुग्रहं प्राणभूतमुन्माज्मीति शेषः । एतेषां प्राणस्थित्वर्थम् । यदाह—“ उभयेवेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधाति ” (तैसं ६.४.५) इति । यद्वा—इन्द्रियशब्देन चक्षुरादीनामधिपतय आदित्यादय उच्यन्ते । तत्र दिव्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि, पार्थिवानि कर्मेन्द्रियाणि, तदर्थं त्वामुन्माज्मीति ॥

तमादायोत्तिष्ठति—‘ मनस्त्वाष्टु ’ इति ॥ मनश्चर्मा प्राणो मन इत्युच्यते । सूर्यात्मना हे ग्रह, ‘ मनः ’ त्वा त्वाम् ‘ अष्टु ’ अस्तुतां व्याप्नोतु । अस्तोतेर्ब्रह्मणेन परस्मैपदम् (पा ३.१.८५) । १० “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । ब्रथादिना पत्वम् (पा ८.२.३६) । “ मनस्त्वाष्टुवित्वाह मन एवास्तुते ” (तैसं ६.४.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आहवनीयं प्रति गच्छति—‘ उरु ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.१.२) । “ अन्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः ” (तैसं ६.४.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

जुहोति—‘ स्वाहा त्वा ’ इति । हे ग्रह उपांशो, ‘ त्वा त्वा ’ स्वाहा स्वाहुतं करोमीति १५ शेषः । हे ‘ सुभवः ’ हे प्राणात्मक । उक्तं हि—“ प्राणो वा एष यदुपांशुः ” (तैसं ६.४.५) इति । तत्र स्वस्मादात्मनो जाताः स्वभयसः प्राणाः । “ गतिकारकयोरपि ” (द्र. उ ६.७६) इति भवतेरस्तुप्रत्ययः । “ प्राणा वै स्वभयसो देवाः ” (तैसं ६.४.५) इति च ब्राह्मणम् । तत्र स्वभयसो देवान् सुभव इत्याचष्टे परोक्षत्वाय । “ तेष्वेव परोक्षं जुहोति ” (तैसं ६.४.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र पूर्वपदस्य संप्रसारणम्, उत्तरपदस्य विभक्तिव्यत्ययः कृतः । ‘ सूर्याय २० प्राणानामात्मभूताय त्वा स्वाहुतं करोमीति ॥

मन इति ॥ बौधायनः—“ उपोत्तिष्ठति मनस्त्वाऽष्टविति । पूर्वान्तरिक्षमन्विहीति । पृथ्वाऽऽहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय स्वाहेति ” (बौधौ ७.१) इति ॥ आपस्तम्बः—“ उर्वन्तरिक्षमन्विहीति दक्षिणेन होतारमतिक्रामति । येन वा होता प्रतिपादयेत् । मनस्त्वाष्टविति दक्षिणतोऽवस्थाय दक्षिणपरिधिर्दक्षिणमन्ववहत्य । स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति दक्षिणतः प्राङ्मृगश्रुं संततं दीर्घं हुत्वा देवेभ्यस्त्वा भरीचिषेभ्य इति मध्यमे ‘ परिचौ छेपं निमार्ष्टि ’ (आपधौ १२.१०.१३-१२.११.१) इति ॥ हे प्राणरूपोपांशुनात्मकं ग्रहं, त्वा ‘ मनः ’ ‘ अष्टु ’ व्याप्नोतु । विस्तीर्णम् ‘ अन्तरिक्षम् ’ अनुमृत्य स्वमाहवनीयदेशे गच्छ । हे ‘ सुभवः, शोभनं भवः ’ ‘ सद्भाजो ’ ‘ शोभनमप्यावस्थितिरसणो यस्य प्राणस्य सोऽयं सुभवाः । हे प्राण, ‘ त्वा स्वद्वयं ग्रहं ’ ‘ सूर्याय बहिष्ठाणरूपाय ’ ‘ स्वाहा जुहोमि । सूर्यस्य प्राणरूपत्वमायवेणैरान्तात्म—“ अद्विष्टो हे वै बाह्यः प्राण उदयति । एष छेनं चाधुषं प्राणमनुगृह्णातः ” ३०

११. आ. ति. च—‘ प्रत्यय ’ नास्ति ।

९. तं-परिधिर्दक्षिणी । १०. इ. उ. ना. पा. हा—‘ ग्रह ’ नास्ति । ११. तं-स्वदेहः । १२. आ—‘ शोभन ’ नास्ति ।

देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः

देवेभ्यः । त्वा । मरीचिपेभ्यः इति मरीचि-पेभ्यः ।

ग्रहलेपं पाणिना मध्यमे परिधौ निमार्ष्टि—‘देवेभ्यस्त्वा’ इति ॥ मरीचिशब्देन मरीचिमान् सूर्य उच्यते, यस्यै ग्रहः पूर्वं द्रुतः । “लुगकारेकाररेफाश्च” (पा ४.४.१२८ वां २) इति मत्वर्थीयस्य लुक् । साहचर्याद्बोध्यते । मरीचिमसूर्यमण्डलं पान्ति रक्षन्तीति मरीचिपाः रक्षयः । “आदित्यस्य वै रक्षमयो देवा मरीचिपाः” (तैसं ६.४.५) इति ब्राह्मणम् । यद्वा—आदित्यस्य मरीचिनेव निष्कं पान्तिं तामेव पिबन्तीति वा मरीचिपाः देवविशेषाः । “आदित्यस्य वै रक्षमयः” (तैसं ६.४.५) इति च गुणभूतत्वमुच्यते । आदित्यस्य रक्षि-स्थानीया इति यावत् । तेभ्यो देवेभ्यस्त्वां ग्रहलेपं निमार्गमिति शेषः ॥

- १० (प्रथ १.८) इति । हे लेप, त्वां ‘मरीचिपेभ्यः’ मरीचिपाण्डकदेवार्थं परिधौ-मार्गिण ॥ क्रमेण मन्त्रान् स्याच्छे—“मनसवाहृत्याह मन एवास्तुत उर्वन्वरिक्षमन्विद्भिरयाहान्तरिक्षदेवत्वो हि प्राणः स्वाहा त्वां सुभवः सूर्योयेत्वाह प्राणा वै स्वभवसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रक्षमयो देवा मरीचिपास्तेषां सद्भागधेयं तानेवं तेन ग्रीणाति” (तैसं ६.४.५) इति । स्वभवसः स्वशरीरेऽवस्थिता देवाः प्राणवायवः । तत्र ‘प्राणेभ्यः स्वाहा’ इत्युक्ते तेषां प्रत्यक्ष-
१५ होमो भवतीति तत्परिचयः । सूर्याय ‘इत्युक्ते’वाद्यं परोक्षहोमः । यद्वा—स्वभवसः इति वक्तव्ये सति ‘सुभवसः’ इत्युक्त्वा परोक्षतन्म । रक्षिणामकाशेऽतना देवा भवेतन्नाम मरीचीनां पाण्डकाः ॥ लेप-मार्गिणे हस्तस्याधोमुखत्वमूर्ध्वमुखत्वं च कष्टभेदेन विधत्ते—“यदि कामयेत् वर्षुकः पञ्चन्यः स्यादिति नीचा हस्तेन नि मृज्याद्वृष्टिमेव नि यच्छति यदि कामयेत् वर्षुकः स्यादित्युच्चानेन नि मृज्याद्वृष्टि-मेवोच्छति” (तैसं ६.४.५) इति ॥ वैरिणं प्रत्यभिचरता पुरेणेन होमान् पूर्वं पाठ्यं मन्त्रविदोप-
२० सुत्यादयति—“यद्यनिचरीदं जगद्य रवा होष्यामीति मृयाद्वाहुतिमेवैनं प्रेपत्स्व इति” (तैसं ६.४.५) इति ॥ हे प्राणरूपं सूर्यं, अमुं देवदत्तनामकं वैरिणं प्रथमतो मारय पश्चात् त्वां प्रति होष्यामीति मृयात् । पृतं मन्त्रं धुरता देव आहुतिमपेक्षमाण एनं वैरिणं मारयस्व ॥ वैरिणो दूरदेशवतिरेव सारयमिचरतोऽनुष्ठानविदोप विधत्ते—“यदि दूरे स्यादा तमितोस्विष्टेत् प्राणमेवास्यानुगाय इति” (तैसं ६.४.५) इति । आ तमितोः आ गच्छने, यावन्तं कालं निरुद्ध्वातः स्यात्तुं शक्नोति तावत् विष्टेत् । ततोऽयं
२५ निरोधोऽयं वैरिणः प्राणमनुगाय मारयस्व ॥

एव इति ॥ औघावनः—“अयं प्रदक्षिणमात्रयाप्रवणस्थात्वां ग्रहस्य सखावमवनयत्येव ते योनिरिति । अयैतस्मिन्नुपांशुपात्रेऽंशुं “प्रास्यति अयैने दक्षिणत उपांशुसवनेन सखावमवनयत्येव ते प्राणाय रेति” (औघो ७.५) इति ॥ आपस्तम्बः—“सर्वमाप्रवणस्थात्वां संपातमवनीय एव ते योनिः प्राणाय रेति रिचते पात्रमावतने सादमित्वा तस्मिन्नुपावसात्वं तं तृतीयसवनेऽपि मृज्याभियुगुयात्”

- ३० (आपभौ १२.१२.५) इति ॥ हे संखाव संपात, ‘एवः’ आपप्रवणाव्यः ‘ते तव’ योनिः स्थानम् । अथवा हे उपांशुपात्र, एवः स्वस्य दक्षिणैसप्रदेशः ते स्थानम् । अतः प्राणदेवतासंतोषार्थं स्वामत्र सादयामि । सरो नाम दक्षिणस्य हविषोऽनस्य पुरस्तात् गृहं प्रक्षिप्य निष्पादितो देशः पात्रप्रयोगार्थः । तथा च सूत्रम्—“सरो पात्राणि प्रयुज्जित । ... अग्निर्देवतेति दक्षिणैस उपांशुपात्रम् । सोमो देवतेषु चरैः संस्पर्धामस्य । गृहवर्षति ते अन्तरेण प्रावाणमुपांशुसवने दक्षिणामुपं संस्पृष्टं पात्राम्याम् ।

एष ते योनिः प्राणाय त्वा ॥ २ ॥

[वाचः सप्तचत्वारिंशत्]

एषः । ते । योनिः । प्राणायेति प्र-अनाय । त्वा ॥ २ ॥

[मैत्र १-२-४; कास ४-१; कपि ३-१; वास ६-१-३]

आग्रयणस्यात्या^{११} ग्रहस्य संज्ञावमवयवयति^{१२}—“ एष ते योनिः ” इति ॥ हे उपांशुसंज्ञां, ५
“ एषः आग्रयणस्यात्याह्वयः ” ते तव योनिः स्थानम्, यत्र निहितस्त्वं यागसिद्धये संपत्स्यसे ।
अतस्तं प्रविशेति शेषः ॥

उपांशुपात्रं दक्षिणत उपांशुसर्वनेन सस्पृष्टं सादयति—“ प्राणाय त्वा ” इति ॥ प्राणाय
त्वां सादयामीति शेषः । यायादिस्वरेणान्तोदात्तः प्राणशब्दः (पा ६-२-१४४) । “ प्राणा-
पानौ वा एतौ यदुपांशुस्त्वन्तर्यामी व्यान उपांशुसर्वनः ” (तैस ६-४-६) इत्यादि भाषणं १०
“ सर्वमायुरेति ” (तैस ६-४-६) इत्यन्तम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

समपरेण प्रत्यक्षि द्विवेदस्यपात्राणि ” (आपञ्चौ १२-१-१-१०) इत्यादि ॥ “ एष ते योनिः प्राणाय
त्वा ” इत्येष मन्त्र उपेक्षितः ॥ अभिचरतः पात्रासादनाय मन्त्रान्तरमुत्तरादयति—“ यद्यभिचरेदमुष्य
त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसञ्चो वै प्राणः प्राणमेवास्य सादयति ” (तैस ६-४-५) इति । हे १५
उपांशुपात्र, प्राणरूपं स्वाममुष्य वैरिणः प्राणे “ सादयामि स्थापयामीत्युक्ते सरयसञ्चो विनाशरहितो
यज्ञमात्रप्राणो वैरिणः प्राणं सादयति विनाशयति ॥ अभिपुतः सोमरसः प्रतिग्रहानुहस्तगत उपांशुपात्रे
यदा गृह्यते तदा ग्रहान्तरवद्द्वेषणं बोधने न भवति किं रक्षेन्नभिरिति विधत्ते—“ यद्यभिचरेदमुष्यः पवयति
पशूनां श्रुतव श्रुतभिरैवैनं पवयति ” (तैस ६-४-५) इति । मात्र पण्यमंशुनां युगपत् प्रयोगः किं ॥
अपि पशोर्वेति विधत्ते—“ अत्रिः पवयति त्रय हमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति ” (तैस ६-४-५) २०
इति ॥ मात्र बह्व्यमाणप्रदेषिव दशाववित्रनाभिलुतया धारया ग्रहणे किं तु अत्रिष्वपि पशोर्वेदवर्णारभ्रि-
नेति विधत्ते—“ ब्रह्मवादिनो यदग्निं कस्मात् सरयात् त्रयः पशूनां हस्तादाना इति यत् त्रिष्वारशु-
हस्तेन विगृह्णाति तस्मात् त्रयः पशूनां हस्तादानाः पुरयो हस्ती मर्कटः ” (तैस ६-४-५) इति ।
गोमहिषादयः सर्वे पशवो मुखादानाः । एते तु त्रयो हस्तादानाः । पुरयोऽपि “ ब्रह्मणे भाषणमालभते ”
(तैसा ६-४-१) इत्यादावालयमानत्वात् ” पशुः ॥

२५

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वाचो ह्युपांशुग्रहणं स्वामादत्तेऽन्यहस्ततः ।

उरु गत्वा मनस्वेति वेदेदक्षिणतः स्थितिः ॥ १ ॥

स्वाहा लुहोति देवेभ्यो मध्यमे परिषो तथा^{१३} ।

लेपं निमाष्टर्येयं पात्रं सादयेत् सप्त वर्णिताः ॥ २ ॥ इति ॥

३०

“ अत्र श्रीमांसा नास्ति ” ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते आष्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहियामाख्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

१२. मै-“स्थान्याः । १३. मै-“पवयति ।

१६. आ.पा.हा-“सादयामि” नास्ति । १७. आ.क.ना.हा-“अन्यत्वात् । १८. इ.उ.ना.पा.हा-

“पशुः” नास्ति । १९. इ.उ.ना.पा.हा-तदा । २०-२०. आ.पा.हा-“अत्र श्रीमांसा नास्ति” नास्ति । ३५

तैस ३३॥

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । अन्तः । यच्छ ।

- उदित आदित्येऽन्तर्यामिं गृह्णाति 'अतिधारायाः पवमानस्य राज्ञः—' उपयामगृहीतो-
 ऽसि' ॥ उपयम्यन्ते स्वात्मन्येव नियम्यन्ते भूतजातान्यस्मिन् 'अभिन्नेऽधिकरणे' इत्युपयामः^१
 ५ पृथ्वी । " इयं वा उपयामः " (तैसं ६.५.८) इति ब्राह्मणम् । " हलश्च " (पा ३.३.१२१)
 इति धञ् । ऋषादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । तेन गृहीतः त्वम् 'असि ।
 कोऽन्यत्स्यां गृहीतुं क्षम इति भावः । पृथिव्यापो गृहीतव्यमीतिवत् " तृतीया कर्मणि " (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—उपयामाणं पृथिव्यपं गृहीतोऽसीति
 हे सोम । ननु " स्वाहा त्वा सुभ्रवः सूर्याय " (तैसं १.४.२) इति मन्त्रवर्णात् सूर्यदेवत्वः
 १० कथं पृथिवीदेवत्वः स्यात् ? नैतदेवतामिवानम् । पृथिवीवासिनां प्रजानां यागद्वारेण स्थित्वयं
 गृहीतोऽसीति स्तूयते । यद्वा—पृथिव्यपि देवतयास्य " उपयामगृहीतोऽसीत्वाहदितिदेवत्यास्तेन " (तैसं ६.४.७) इति, अदितिः पृथ्वी । " चतुर्थी " (पा २.१.३६) इति योगविभागात्
 समासः । " क्वे च " (पा ६.२.४५) इति^२ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । " इयं वा उपयाम-
 स्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र जायन्ते " (तैसं ६.५.८) इति ब्राह्मणम् ॥

- १५ द्वितीयेऽनुवाक उपांशुप्रश्नेऽभिहितः । अथ तृतीयमारभ्य षट्त्रिंशान्तेष्वनुवाकेऽन्तर्यामिमादिकाः
 षोडश्यन्ता प्रहा अभिधीयन्ते । तत्र पौर्वापर्ये पाठ एव नियामकः ॥

- उपयामगृहीत इति ॥ अर्थः—“ उदित आदित्येऽन्तर्यामिं गृह्णात्यतिपवमानस्य राज्ञ उपा-
 यामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सोममुदय्य रायः समियो यज्ञस्वान्तस्ते दधामि चावापृथिवी
 अन्तर्यन्तरिक्ष सज्जोषा देवैरवैरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन् मादयस्वेति ” (यौधेय ७.९) इति ॥
 २० अतिपवमानस्य दशपवित्रेणात्यन्तगुह्यस्य । हे सोमराज, त्वम् 'उपयामगृहीतः' 'असि । उपयामः
 पृथिवी । " इयं वा उपयामः " (तैसं ६.५.८) इति श्रुतेः । पृथिव्यामुत्पद्य दाहमयमन्तर्यामसंज्ञकं
 'धाममुपयामशब्देन' 'अश्रोतृद्वयते । हे 'मघवन्' 'अन्तः' 'यच्छ, इयं पात्रमस्माकं भ्रातृप्रेम्योऽन्तर्धानं
 यथा भयति तथा नियमय । ततः 'सोमं' पालय । 'रायः' धनानि 'उरुण्य रक्ष । 'सम्' इयः समीचीनस्य-
 क्षानि 'यच्छस्व देहि । चावापृथिवी तवानुग्रहात् 'अन्तः' 'दधामि व्यवधारिके करोमि । विस्तीर्णम्

- २५ १ म-अतिधारायाः त-धारायाः । २-२. तं.ति.पं.ब-अनेन वा उपयामः । ३-३. तं.ति.पं-
 तृतीयेति ।

अन्तस्तै दधामि द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं

अन्तः । ते । दधामि । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । अन्तः । उरु । अन्तरिक्षम् ।

- हे मधवन् धनवन् इन्द्र, सोमेन धनेनाग्नेन वा, इमं गृह्यमाणं सोमं होमकाले सूर्यात्मना स्थित्वा,
 पाहि पिब; पीत्या च अन्तः उदरस्य मध्ये यच्छ स्यापय । पिबतेल्लोष्टि " बहुलं छन्दसि "
- ५ (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । वाक्यादित्वाच्च निहन्यते । एवम् उरुष्य रक्ष रायः
 धनानि च यजमानस्य स्वभूतानि । छन्दसः कण्डूवादियगन्तः उरुष्यतिः (पा ३.१.२७) ।
 किञ्च इयः अन्नानि स यजस्व सम्यक् संगमय, देहि वा यजमानाय । यद्वा-इयः प्रजा
 एषणीयत्वाद्, ताः सम्यक् याजय, यथा यजनशीला भवन्ति तथा कुरु । अन्तर्भावितप्रययौऽत्र
 यजिः (पा १.४.५५) । णिलुम्बा " बहुलं संज्ञाछन्दसोः " (उ १२०) इति । किञ्च
- १० ते तव प्रसादादहं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ उरु च अन्तरिक्षम् अनेन ग्रहेण अन्तः
 दधामि अन्तर्हितं करोमि आतृव्याणां, यथा आतृव्यैरदृश्यमाना एषु लोकेषु यजेम । यद्वा—
 आतृव्याणामस्माकं च मध्ये इमान् लोकान् दधामि एष्यो लोकेभ्यः तानपसारयामीत्यर्थः ।
 यद्वा—युप्रमृतिमिः शब्दस्तरस्या आतृव्या उच्यन्ते । तानन्तर्दधामि अन्तरितान् करोमि
 नाशयामीत्यर्थः । " एभिरेव लोकैर्यजमानो आतृव्यानन्तर्धत्ते " (तैसं ६.४.६) इति ब्राह्मणम् ।
- २५ यद्वा—युप्रमृतिन् लोकान् मदीयेन तेजसाऽन्तर्दधामि छादयामि यथाहमेवेदं सर्वं स्या;

सैव देवाः परे ये चावरे तानुभयान्वाभश्च सत्रोपा देवैरवरे परैश्चेत्याह ये सैव देवाः परे ये चावरे
 तानुभयान्वाभश्चति " (तैसं ६.४.६) इति । यदैश्वर्यं प्राप्तुं ययमिच्छावन्तः स्म इदं सर्वमिच्छन् एवाभून्
 प्राणवानिति मत्वा ते देवा अभुवन्—हे मधवन्, त्वामन्वस्मानपि भागिवः कुर्विति । तत इन्द्रः
 ' सत्रोपाः ' इत्यादि वाक्येनानुजगौ । तथाऽनुज्ञया ये चोच्छृष्टा देवा ये च निष्ठास्तान् सर्वान्
 भागितोऽकरोत् । अतोऽत्रापि ' सत्रोपाः ' इत्याद्युक्त्या सर्वान् भागिनः करोति ॥ " मादयस्व " इत्यत्रै
 यथा भाग्यमेव देवानां ' हर्षस्तथा ' यजविष्णुभावेन यजमानस्यापि हर्षं द्योतयति— " अन्तर्यामं मधवन्
 मादयस्वेत्याह यज्ञोदेव यजमानं नात्तेति " (तैसं ६.४.६) इति ॥ मन्त्रोपक्रमगतस्य मृदीपनादस्य
 प्रयोजनमाह— " उपयामगृहीतोऽसीत्याहपानस्य एतस्य " (तैसं ६.४.६) इति । अपानेदेववाया अन्त-
 र्यामामिनामिषा गरिम्न गृहीते भाणिनामपानो एतो भवति ॥ नात्रोपाशोरिवाजलिना ग्रहणं किं तु
 द्वापविप्रनामिगुत्तया पारस्पर्यमिषेत्याह— " यदुभावनविप्रौ मृक्षेयावां प्राभमपानोऽनु मृष्टेष्ट्य प्रमायुक्तः

* [२. निरास्त २.२३—उरुष्यति रक्षाकर्मा ।]

५. तै-अहे । ६. तै-हर्षनामस्तथा । ७. इ.उ.ता.पा.हा-विष्णुभावेन । ८. तै-मानिरवात् ।

९. इ.उ.ता.पा-द्वापविप्रगतया ; ना.हा-द्वापविप्रगतनामिरासु (यु)त्तमा ।

अन्तर्यामिप्रहः]

सजोषा देवैरवरैः परैश्चान्तर्यामि मघवन् मादयस्व

सजोपा इति स-जोषाः । देवैः । अवैरैः । परैः । च ।

अन्तर्यामि इत्यन्तः-यामे । मघवन्निति मघ-वन् । मादयस्व ।

यथान्तर्यामिण सर्वमन्तर्धाय त्वमेव सर्वमभूः । यथा—“ ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो वा इदमभूद्यद्वयस्व
स्म इति तेऽब्रुवन् मघवन्ननु न आ भज ” (तैसं ६.४.६) इति । इन्द्र एवेदं सर्वमभूत्, यद्वयमपि
भवितुमिच्छामः, तस्मात् मघवन्, अस्मानाभज विभक्तान् कुर्विति तेऽब्रुवन् देवाः, मघवा-
स्तानपि ये चैव देवाः परे उपरि स्थिताः उत्तमाः ये चावरे अधः स्थिता निरुद्धाः तानुभयानन्वा-
भजत् विभक्तानकरोदिति । तदिदमाह—“ अवैरैः परैः च देवैः सजोषाः सह प्रीयमाणः
सेवमानो वा । “ परादिच्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदामुदात्तत्वम् ।
“ अन्तर्यामि हूयमाने ” मघवन्, “ मादयस्व तर्पयस्व ” यज्ञात्मना स्थितमात्मानं द्विप्रकारांश्च देवान्
न केवलमात्मानमेव । “ यज्ञादेव यजमानं नान्तरेति ” (तैसं ६.४.६) इति ब्राह्मणम् ।
“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा उपांशौ यज्ञं सस्थाप्यमपश्यन् ” (तैसं
६.४.६) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ यदुभावपवित्रौ गृह्येयाताम् ” (तैसं ६.४.६) इत्यादि च ।
केचिदाहुः— हे मघवन्, सोममिममन्तर्यंष्ट आस्यादौ निधाय तिरोहितं कुरु । तथा च
कृत्वा पाहि रक्ष यथा न मे आतृव्याः पश्येयुः । “ उरुष्य रायः ” (तैसं १.४.३) इत्यादि १५
पूर्ववत् ॥

स्यात् पवित्रवानन्तर्यामिं गृह्यते प्राणापानयोर्विधत्तै ” (तैसं ६.४.६) इति । प्राणवृत्तिः स्वभावतो
बहिर्गच्छत्यतः प्राणरूपस्मोषांशोः पवित्रेण नियमनं नापेक्षितम् । यद्यन्तर्यामोऽपि तद्वदपवित्रः स्यात्
तर्ह्यनियमितत्वात् तद्वृत्तिः प्राणोऽपि निर्गच्छत्यतः प्राणमनु निर्गच्छेत् । ततः प्राणापानयोरभावात् श्रियेत ।
पवित्रेण नियमिते त्वपानेऽग्रे तद्विनाभूतः प्राणो निर्गच्छत्यपि नात्यन्तं दहं परित्यजेत् । तस्मादुभयोर्धोर- २०
णाय वृत्तापवित्रेणान्तर्यामिं गृह्णीयात् । तत्प्रकारः सूत्रेऽभिहितः—“ अदाभ्यांनुमुपांशुपावनौ ” चापिरुग्य
सर्वेऽध्वर्यवो दिग्भ्यो महाभिपवमभिपुण्वन्ति । अभिपुवमध्यमुरभुलिवा संसिञ्चति । तमुन्नेताऽन्त-
रेणेनोद्धृत्योत्तरत आधवनीयेऽवनयति । उद्रागारो द्रोणकलदां प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनं दंशापवित्रं
वितन्वन्ति । पवित्रस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन् होतृघमसेन धारां स्थावयति । उद्ध्वनेनो-
न्नेताऽऽधवनीयाद्वोतृघमस आनयति । संतता धारा स्थावयितव्या । धाराया अन्तर्यामिं गृह्णाति । २५
सर्वाभ्यातो प्रधाना धृवात् ” (आपधौ १२-१२-१-१२; १३-१-५) इति ॥

७. सं. ति. र. य-यं सुवोत्तमा । ८. व-स्थित्वात्मानम् । ९. न-तस्याधोदेशे ।

[अन्तर्यामप्रहः]

स्वांकृतोऽसि मधुमतीर्नि इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो
मनस्त्वाऽष्टवन्तरिक्षमन्विहि स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देवेभ्यस् (१) त्वा मरीचिपेभ्य

एष ते योनिरपानाय त्वा ॥ ३ ॥

[देवेभ्यः सुत च]

५ स्वांकृतः । अस्ति । मधुमतीरिति मधु-मतीः । नः । इषः । कृधि । विश्वेभ्यः । त्वा । इन्द्रियेभ्यः ।
दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनः । त्वा । अष्ट । उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति । इहि । स्वाहा ।
त्वा । सुभव इति सु-भवेः । सूर्याय । देवेभ्यः (१) । त्वा । मरीचिपेभ्य इति मरीचि-पेभ्यः ।
एषः । ते । योनिः । अपानायैत्यप-अनार्य । त्वा ॥ ३ ॥

[भैस १-३-५; कास ४-१; कपिंस ३-१; वार्य ७-४-६]

१० 'स्वांकृतोऽसि' इति प्रह्लादचे ॥ 'मधुमतीर्निः' इतीक्षते ॥ 'विश्वेभ्यः' इत्युन्मादि ॥
'मनस्त्वा' इत्युत्तिष्ठति ॥ 'उर्वन्तरिक्षम्' इत्येति ॥ 'स्वाहा' इत्याहवनीये जुहोति ॥
'देवेभ्यः' इति परिधौ निमादि ॥

'एष ते योनिः' इति आप्रयणस्यास्यां संज्ञावमनयति ॥

उत्तरत उपांगुसवनेन संस्पृष्टं सादयति—'अपानाय त्वा' इति ॥ व्याख्याता

१५ मन्त्राः (तैसं १-४-२) ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

स्वांकृत इति ॥ प्रह्लादाद्युपमन्त्रयामस्त्योपांगुसव स्वांकृतादिमन्त्रप्रयोगः कर्तव्यः । 'स्वांकृतो-
ऽसि मधुमतीर्नि इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाऽष्टवन्तरिक्षमन्विहि' स्वाहा
त्वा सुभवः सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य एष ते योनिरपानाय त्वा' इति । एते मन्त्रा उपेक्षिताः ॥

२० उपांगुसवनाप्रयोगोत्तरादने अभ्यगतेनेपांगुसवनेन सह स्पर्श विधत्ते—'प्राणापानौ वा एतौ यदुपा-
गन्तव्यौ तौ व्यान उपांगुसवनेन यं कामयेत प्रमायुक्तः स्यादित्यसंस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्व
'प्राणापानौ विच्छिनत्ति वाक् प्र भीयते यं कामयेत सर्वमायुरियादिति संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्व
'प्राणापानौ सं तनोति सर्वमायुरिति' (तैसं ४-४-६) इति । अत्र सूत्रम्—'सर्वमाप्रयणस्यास्यां
संपातमानीतैव ते योनिरपानाय त्वेति रिक्तं पात्रमापत्तेन सादयित्वा' व्यानाय त्वेति ते अन्तरेण
२५ प्राणापानांगुसवने दक्षिणामुक्षं संस्पृष्टं पात्रम्याम्' (आपश्रौ १२-१३-९) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

"उपान्तयामकस्तत्र स्वांकृतादि तु पूर्ववत्" ॥ इति ॥

१५ "अत्र भीमासापणाध्वरचिते न स्तः" ॥

इति भीमासापणाध्वरचिते माधवीये वेदायंप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितामाध्ये

३० प्रथमपाठके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

१०, तै.नि.४-उन्मादिः । ११, भै-मपनयति ।

"प्राणापानौ तु 'अर्गवे' इति पाठः । ११, आ-सादयति । १२-१३, आ.पा.हा-

'अन...स्तः' नास्ति ।

ऐन्द्रवायव्यप्रहः]

आ वायो भूय शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मर्धमयामि यस्य देव दधिपे पूर्वपेयम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि वायवे

एति । वायो इति । भूष । शुचिपा इति शुचि-पाः । उपेति । नः ।

सहस्रम् । ते । नियुत इति नि-युतः । विश्ववारेति विश्व-वार ।

उपो इति । ते । अन्धः । मर्धम् । अयामि । यस्य ।

देव । दधिपे । पूर्वपेयमिति पूर्व-पेयम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । वायवे ।

ऐन्द्रवायवपात्रेण वायव्यं गृह्णाति—'आ वायो' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ हे वायो,

'शुचिपाः शुचेः शुद्धस्य पातः । उपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यं क्रियापदमप्याह्रियते । 'नः अस्मानु- १०

पेय, इमस्मदीयं 'यज्ञं सोमपानेन' 'आ भूय आ समन्तादलंकुरु । यद्वा—अस्मदीयं

यज्ञमागमनेनालंकुरु । भूय अलङ्कारे भौवादिकः । कथमनेनागमनेन यज्ञोऽलङ्क्रियत इत्याह—

'विश्ववार निजबलेन विश्वस्यावारक, विश्वेषां वा वरणीय, 'ते तव 'सहस्रं 'नियुतः अन्धाः,

अतस्तवैवागमनं भूषणाय भवति । 'वायोरश्वा 'नियुतः' । यद्वा—वायो, आभूय यज्ञम् ।

तदर्थं किं क्रियतामित्याह—तव सहस्रं नियुतः अस्मानुपागच्छन्तु । यद्वा—भूषेत्यामन्त्रितमेव, १५

भूषयतीति भूषः अलङ्कर्ता । कस्य ? तस्य यत्र यत्र गच्छतीति । हे एवंगुणक वायो, तव

आ चायचिति ॥ कस्यः—'ऐन्द्रवायव्यं गृह्णाति । आ वायो भूय शुचिपा इत्यनुद्रवोपयाम-

गृहीतोऽसि वायवे त्वेति गृहीत्वोपयग्येन्द्रवायु इमे सुता इत्यनुद्रवोपयामगृहीतोऽसीन्द्रवायुग्यां त्वेति

गृहीत्वा पवित्रदत्ताभिः परीशृज्येत ते योनिः सजोषाभ्यां त्वेति सादयति ॥ (भाष्ये १२०४०८-९)

इति ॥ मन्त्रास्तेष्वेव पठन्ते—'आ वायो भूय शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो ते २०

अन्धो मर्धमयामि यस्य देव दधिपे पूर्वपेयम् । उपयामगृहीतोऽसि वायवे त्वेन्द्रवायु इमे सुताः । उप

प्रयोभिरागतमिन्द्रो वासुतन्वि हि । उपयामगृहीतोऽसीन्द्रवायुग्यां त्वैव ते योनिः सजोषाभ्यां त्वा

इति ॥ हे 'वायो, इमागम्य प्रहान् 'भूय अलंकुरु । हे 'शुचिपाः शुद्धसोमपाः, त्वे 'नः अस्मानुपागच्छ ।

हे 'विश्ववार विश्वयापक, 'ते 'सहस्रं 'नियुतः सन्ति । 'नियुच्छन्दन वायुवारवधूता अश्वा उपपन्ते । तव

'मन्धः सोमरसरूपमधं 'मर्धं हर्षकं तस्मात् 'उपो समीपे त्वाम् 'अयामि प्राप्नोमि । हे 'देव, 'यस्य २५

सोमस्य' संवग्धि रसद्रव्यं 'पूर्वपेयं प्रथममेव पाठय्यमिति मनो 'दधिपे एतवानसि तारदोने सोमेने

वासुपयामीत्यन्वयः । हे सोमरस, त्वमुपयामेन पृथिवीरूपदारापात्रेण गृहीतः 'असि । त्वा 'वायवे गृह्णाति ।

१-१. ५-गोमं पलेन । २-२. मे-हे वायो नियुतमश्वा अस्मानुपयान्नु । * [३. निपद्यु

११५-१०] ।

त्वेन्द्रवायू इमे सुताः । उप-प्रयौभिरा गतमिन्द्रवो वामुशन्ति हि ।

त्वा । इन्द्रवायु इतीन्द्र-वायुः । इमे । सुताः । उपेति । प्रयौभिरिति प्रयः-भिः । एति । गतम् ।
इन्द्रवः । वाम् । उशन्ति । हि ।

सहस्र नियुतोऽस्मानुपयन्तु तैः सहितः सन्नस्मसकाशमागच्छेत्पर्यः । उपसर्गद्वयेन क्रियापदमप्या-
५ हियते । उपो इत्युपशब्दस्पर्शे वर्तते । 'उपो' अयामि समीपं प्रापयामि । किं-? सोमम् । अहं
तुभ्यमागताय सोममुपहरामि । ३ गतौ भौवादिकः । अन्तर्माप्तिष्यर्थः (पा ३-१-२६),
गिल्ल्वा (उ १९०) । कीदृशमित्याह—'अन्वः अदनीयम् । " अदेर्नुग्धश्च " (उ ६५५)
इत्यसुन् । 'मघं मदकरम् । " गदमदेचर " (पा ३-१-१००) इत्यादिना यत् । " यतोऽनावः " (पा ६-१-२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । पुनश्च सोमो विशेष्यते—हे 'देव वापो, 'यस्य 'पूर्व-
१० पेयं प्रथमपानं त्वं 'दधिपे दधासि आचरसि, यं कृत्वा प्रथमं पिबसि, अन्यमप्रे पिबन्त न
क्षमसे यागेऽ । " छन्दसि लुङ्छङ्छिटिः " (पा ३-४-६) इति दधातेर्लिट् । पिबतेर्भावे
" अचो यत् " (पा ३-१-९७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । " यतो-
ऽनावः " (पा ६-१-२१३) ॥

एवमिमामनुद्वयं गृह्णाति ॥ हे सोम, त्वमपि 'उपयामगृहीतः, 'असि, अतो 'वापवे त्वां
१५ गृह्णामीति शेषः । जुष्टमिति केचिच्छेपमिच्छन्ति, 'इष्टं सेव्यं वा गृह्णामीत्यर्थः ॥

तस्मिन्नैन्द्रवायव्यं गृह्णाति—'इन्द्रवायू' इति गापय्या ॥ हे 'इन्द्रवायू, 'इमे सोमाः
'सुताः अभियुताः युष्मदर्थं सम्पक् संस्कृताः, अतः 'उप 'आ 'गतम् उपागच्छतम् । " बहुलं
छन्दसि " (पा २-४-७३) इति शपो लृक् । 'प्रयोभिः अज्ञैः सह यान्यस्मभ्यं दास्यसे
तान्यप्यादाय आगच्छतमिति । प्रीणातेरसुन्प्रत्ययः (उ ६३८) । 'हि यस्मादर्थे, यस्मादेते 'इन्द्रवः
२० सोमाः 'वां युवाम् 'उशन्ति कामयन्ते युवयोरगमनं प्रतीक्षन्ते, तस्मादुपागच्छतमिति । " उन्दे-
रि-
च्चादेः " (उ १२) इत्युप्राययः, आदेः इः । " यद्वितुपरं छन्दसि " (पा ८-१-५६) इति
निघातप्रतिषेधः ॥

हे 'इन्द्रवायू 'इमे सोमाः 'सुताः अभियुताः, अतो युवां 'प्रयोभिः एतैः सोमरसरूपैरश्नैर्मित्समृतैः
'उप समीपं 'आ 'गतम् आगच्छतम् । 'हि यस्मात् 'इन्द्रवः सोमस्त्वाः 'वाम् 'उशन्ति युवां
२५ कामयन्ते । हे सोम, दास्यप्रात्रेण गृहीतः 'असि । 'इन्द्रवायुभ्यां 'त्वा गृह्णामि । हे पात्र, 'एवः स्वरस्यैक-
देना 'ते 'द्यौनिः तव स्थानम् । अतोऽत्र 'सत्रोपाभ्यां समानप्रतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामिन्द्रवायव्यं त्वां
सादयामि । एते मन्त्रा उपेक्षिताः ॥ द्विदेवरयप्रद्वैत्यस्य प्रायश्च विधत्ते—'वाक्वा एवा यदेन्द्रवायवो
यदेन्द्रवायवप्रा मया गृह्णन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति " (तैत्ति ४-४-७) इति । पेन्द्रवायवमैत्रावरुणाधिन-
प्रहणामभिमानीदेवता वाचपुत्रः द्यौर्वाभिषाः । तस्मादेन्द्रवायवो वागिरित्युच्यते । तस्य प्रायश्चे सति

पेन्द्रवायवग्रहः]

उपयामगृहीतोऽसीन्द्रवायुभ्यां त्वैष ते योनिः सजोषाम्यां त्वा ॥ ४ ॥

[आ वायो त्रिचत्वारिंशत्]

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रवायु-भ्याम् । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । सजोषाम्यामिति स-जोषाम्याम् । त्वा ॥ ४ ॥

[तैसं १०३६; कासं ४०२; कपिसं ३२; वासं ७७-८]

५

इमामनुदुष्य । उपयामगृहीतोऽसीन्द्रवायुभ्यां त्वा ' इति गृह्णाति ॥

सादयति ॥ 'एष 'ते 'योनिः स्थानम् । ततः 'सजोषाम्यां समानप्रीतिभ्यां, सह

सेवमानाभ्या वा इन्द्रवायुभ्यां त्वामत्र सादयामीति शेषः । " देवताद्वन्द्वे च " (पा ६.२.१४१)

इत्यस्य पूर्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वस्य " नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ " (पा ६.२.१४२) इति प्रति-

षेधे, समासान्तोदात्तत्वमेवेन्द्रवायुशब्दस्य । " वाग्व्या एषा यदैन्द्रवायवः " (तैसं ६.४.७) १०

इत्यादि ब्राह्मणम् । " सोऽप्रवीदरं वृणै मह्यं चैवैषः " (तैसं ६.४.७) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

वाचं पुरतः प्रयतीं चक्षुरादयोऽनु प्रयन्ति ॥ तत्प्राथम्यं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— " वायुं देवा अनुव-
न्सोमं राजानं हुनामिति सोऽप्रवीदरं वृणै मदग्रा एव वो मद्रा गृह्णन्ता इति तस्मादैन्द्रवायवाम् मद्रा
गृह्णन्ते तमन्वन् " (तैसं ६.४.७) इति । अभिषवः सोमदेवतायाः हननम् ॥ तदेव प्राथम्यं द्रवयितुं १५

पुनरपि वायुं प्रशंसति, अथ वा वायुस्तुत्या वाचये गृह्णीयादिति विधिरुहेयः— " सोऽप्यत् तं देवा
नोपाध्व्युवन् ते वायुममुबक्षिन्म नः स्वदेयेति सोऽप्रवीदरं वृणै मदेवत्याग्वेव नः पात्राण्युप्यागता इति
तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्पुष्यन्ते तमेभ्यो वायुरेवास्वदयत् तस्माद्यत् पूयति तत् प्रवाते वि
पजगति वायुर्हि तस्य पशयिता स्वदयिता " (तैसं ६.४.७) इति । अयं सोमो इतः सप्तपूयत् दुर्गन्धो-
ऽभवत् । नोपाध्व्युवन् स्वादुं कर्तुं नाशननुवन् । मैत्रावरुणाभिनादीन्पयि मद्रपात्राणि वायव्यानीत्युप्यन्ते- २०

अत एवाऽन्तातम्— " आ प्राण्य आ वायव्यानि " (तैसं ६.३-२) इति । कोके यद्रस्तु द्रवाधि-
क्यात् पृथिव्यापेक्षं भवति तज्जोषयितुं प्रकृष्टे वायौ विपत्रन्ति प्रसार्य स्थापयन्ति । अतस्तादृशस्य वस्तुनो
वायुः बोधयिता स्वादुकर्ता च ॥ सर्वप्रहसाधारणम् " उपयामगृहीतोऽसि " इत्यमुं मन्त्रं व्याचष्टे—

" तस्य विग्रहणं नाविन्दन्साऽदितिप्रवीदरं वृण्णा अथ मया वि गृह्णीष्वे मदेवत्या एव नः सोमाः सन्ना
असन्नित्युपयामगृहीतोऽसीत्याद्यादितिदेवत्यास्तेन यानि हि दारमयाणि पात्राण्यस्यैतानि योनेः संभूतानि २५
यानि मृन्मयानि साक्षात् तान्यस्यै तस्मादेवमाह " (तैसं ६.४.७) इति ॥ विविधदेवतार्थत्वेन गृह्यते
येन मन्त्रेण तादृशं मन्त्रं नाहमन्वत् । अदितिः पृथिवी । मवा भूमिप्रतिपादकमन्त्रेण । ये युष्माकं सोमाः
ते सर्वेऽपि होमकाले युष्मदेवत्यत्वेऽप्यासादनकाले मदेवत्याः सन्तिवति भूमेर्वरः ३ । " उपयामगृहीतोऽसि "
इत्येतादृशं मन्त्रं भूमिराह । उपयामेन भूमिसंबन्धिपात्रेण गृहीत इति मन्त्रार्थः । तेनैतन्मन्त्रप्रयोगेण
पूर्वोक्तवरेण च सोमा अदितिदेवत्याः । द्विविधानि सोमपात्राणि दारमयाणि ग्रहस्थाणि मृन्मयानि ३०
चाऽऽमयन्त्यास्यादीनि । उग्रस्था भूमेः संबन्धिनी या वृक्षरूपा योनिस्त्वस्याः संभूतानि मद्रादीनि,

२. इ-सामकाले; उ.त.वा-सोमकाले । ३. आ.ना.पा.दा-भूमेर्वचः ।

[ऐन्द्रवायवग्रहः]

स्थात्यादीनि तु साक्षादेव भूमेः कार्याणि । तस्मादुपयामगृहीतः, इत्येवं मन्त्रो व्रते ॥ "ऐन्द्रवायो-
रेकस्मिन् पात्रे सह ग्रहणं विधत्ते—“ वागै पराच्यन्याकृताऽवदत् ते देवा ऐन्द्रममुवक्षिमां नो वाचं
व्यावृण्विति सोऽग्रवीद्वरं वृणै मरुं चैवैष वायवे च सह गृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते
तामिन्द्रो मध्यतोऽवग्रम्य व्याकरोत् तस्मादिषं व्याकृता वागुद्यते " (तैसं ६.४.७) इति । येयं वैदिक-

- ५ मन्त्ररूपा वाक् सा पूर्वं पराचो समुद्रघोषवदैवयरूपेण दृढायमाना तस्यां वाच्येतावेदेकं वाक्यं, तस्मिन्
वाक्येऽप्येतावेदेकं पदे, तस्मिन् पदेऽपीषं प्रकृतिरयं मत्पथ इत्येवं विभज्य सर्वतः करणं व्याकरणं, तद्गहित-
त्वाद्वाक्यकृतैवावदत् प्रवृत्ता । तामिन्द्रो मध्यतोऽवग्रम्य वाक्यपदादिरूपेण तत्र तत्र विरिछत् "विमिक्षां
कृतवान्" ॥ ऐन्द्रवायवग्रहणमुपसंहरति—“ तस्मात् सकृदैन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विर्वायवे द्वौ हि स
वराववृणीत " (तैसं ६.४.७) इति । यस्मादैन्द्र एकमेव सहग्रहणरूपं वरमवृणोत् तस्मात् सकृदेवेन्द्रस्य
१० 'सोमग्रहणम् । यस्मात्स वाचं मध्यतो विभक्तवांस्तस्मादुपयोवाच्ययं ग्रहणयोर्मैव इन्द्राय ग्रहणम् । ' आ
वायो भूप ' इति केयलस्य वायोरादौ ग्रहणम् । ' ऐन्द्रवायू इमे सुताः ' इत्यत्र यायुः पश्चात् पठ्यते ।
॥ तस्मादैन्द्रस्य मध्ये स्थानम् । तस्माद्वायोर्महाग्रहमेको वरः सर्वपासाणां वायव्यत्वं द्वितीयो वरः ।
तस्मात्तस्य द्विः सोमग्रहणम् ॥

"इत् आरभ्य" विमिक्षासंग्रहः यद्विधानुवाकस्यान्त उदाहरिष्यते ॥

- १५ अथ मीमांसा ॥ दक्षनाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्वितम्—

"पुरोपाश्रोक्त स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ।

आधोऽमृतविधेर्मैवं धारायुक्ताप्रतोक्तितः" ॥ (जैम्या १०.५.३०) इति ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“ ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते " (तैसं ६.४.७) इति । "मन्त्रकाण्ड-

- विधिकाण्डोपनिषद्ग्रहणार्थं पाठ्यम्—उपांशुग्रहः प्रथमः, अन्तर्षामग्रहो द्वितीयः, ऐन्द्रवायवस्तृतीयः,
२० मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थ इत्यादि । तत्रैन्द्रवायवस्यामृतविधानादुपांशुग्रहात् पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वं पक्षः ।
नैतदुक्तम् । अमृतस्य धाराग्रहापेक्षत्वात् । ऐन्द्रवायवादयो धाराग्रहाः । सद्वाक्ये ' धारया गृह्णाति '
इति श्रुतत्वात् । एवं सति पाठ्यमो न बाध्यते । तस्मादैन्द्रवायवः स्वस्यैव स्थाने ग्रहीतव्यः ॥

तत्रैवान्यरिचिन्तितम्—

"सर्वादौ स्वस्य वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः ।

- २५ पुनर्विधेरादिमोऽन्यः कामायेतद्विधानतः" ॥ (जैम्या १०.५.३१) इति ॥

उपोतिष्टोम एव श्रूयते—“ ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहान् गृह्णीयात् यः कामयेत् यथापूर्वं ग्रजाः
कतेष्वेत् " (अ. तैसं ७.२.७) इति । सोऽयं काम्यः ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपांशुप्रभृतीनां ग्रहाणामादौ
स्यात् । पुनः ? धाराग्रहादित्वस्य पूर्वमेव मिदौ सत्यां पुनरप्यप्रताविधानादिति प्राप्ते द्वयः—नात्र सर्व-
प्रतं विधानं तावन्नम् । धाराग्रहाणां प्रकृतत्वात् । अतो यथाप्राप्ताप्रतोपेतानां धाराग्रहाणां काम्यसंयोगोऽत्र
३० विधीयत इति स्वस्थान एवायमैन्द्रवायवग्रहः ॥

४. क. ना. हा-ऐन्द्रवायो । ५-५. इ. उ. तं. ना. पा. हा- ' विमिक्षां कृतवान् ' नास्ति; क-विमिक्षं
कृतवान् । ६-६. इ. उ. ना. पा. हा- ' इत् आरभ्य ' नास्ति । ७. इ. उ. क. पा. हा-धारायुक्तोप्रतो; तं-
धारायुक्त्यन्तो । ८-८. इ. उ. तं. ना. हा- ' मन्त्र काण्ड..... काम्यः ' नास्ति ।

ऐन्द्रवायवप्रज्ञः]

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“रथन्तरं साम सोमे भवेत्तद्वत् बृहज्जगत् ।

ऐन्द्रवायवशुक्राग्रयणामांश्च ग्रहाः श्रुताः ॥

रथन्तरादिसंयुक्तमन्यत्कर्माय वा गुणः ।

गायत्रादियुक्तात् पूर्वोदन्यद्व्यावृत्तितो गुणैः ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसम्पदके ।

ग्रहामात्रं गुणस्तत्र व्यावृत्तितु परस्परम्” ॥ (चैन्धा २.३.१-३) इति ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवामांश्च ग्रहान् गृहीयात् । यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जगत्सामाऽऽग्रयणामांश्च ग्रहाः श्रुताः” (आपञ्चौ १२.१४.१) इति । सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागोऽभिधीयते । तस्मिंश्च यागे मास्येदिनसवने पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरबृहज्जगद्ग्रहानामांश्च सामानि विकल्पेन विहितानि । ‘अभि र्वा श्रू’ इत्यस्यां योनायुत्पन्नं रथन्तरम् । ‘त्वामिदि हवामहे’ इत्यस्यामुत्पन्नं बृहत् । जगत्सीङ्गदस्कायामुत्पन्नं जगत् । ऐन्द्रवायवः मैत्रावरुणः आश्विनः शुक्रः मन्थी आग्रयणः उक्थः ध्रुव इत्यादयो ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते । दारुपात्रेण सोमरसस्य ग्रहाणां ग्रहा भवन्ति । सोम-यागस्य रथन्तरसामोपेतस्वपक्षे तेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः । बृहत्सामोपेतस्वपक्षे शुक्रः प्राथमिकः । जगत्सामोपेतस्वपक्षे आग्रयणः प्राथमिक इति विषयवाक्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तस्याहुर्यथैमिह रथन्तरादयो गुणाः कीर्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायवामांश्च शुक्रादिगुणोपेतानि कर्मान्तराणि विधीयन्त इति प्राप्ते ध्रुमः—‘यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात्’ इत्युक्तौ यः सोमशब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्थते । तस्मिन् समर्थिते यथोक्तग्रहामात्रं गुणो विधीयते । न च रथन्तरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः संभवति । तस्य प्रातःसवनादौ गायत्रादिसामोपेतस्यैव पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरादियोगस्यापि संभवात् । किं तर्हि व्यावृत्तं इति चेत् रथन्तरबृहज्जगतां परस्परव्यावृत्तिरिति । एवम् । रथन्तरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः । तत्र रथन्तरानुवादेनैतरी पक्षौ व्यावृत्तौ । एवमितरत्रापि । तस्मादर्थ गुणविधिः । ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्वेष्टा सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृतौ जगत्सामुत्पन्नं साम विहितमस्ति । अत एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिकरणे प्रथमवर्णके ‘यदि जगत्सामा’ इति वाक्योक्तसामग्रयणामांश्च विकृतौ ‘विपुवन्नामके मुख्येऽहनि स्ववस्थापितम् । बादम्, तथापि नाम कश्चिद्दिरोधः । आग्रयणाम्त्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकं किं त्वन्वेन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम संभवति तत्र गुणविधायकमित्येतावत् एवान्न प्रतिपाद्यत्वात् ॥

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृज्ज्ञो उतासकृत् ।

पूर्वन्त्यायात् सकृद्भक्षो द्विर्भक्षो वचनाद्वेत्” ॥ (चैन्धा ३.५.८) इति ॥

ज्योतिष्टोमे योऽपमैन्द्रवायवग्रहस्तत्र संस्कार्यस्य सोमस्यैकत्वात् सकृदेव शेषकार्यमिति चेत् । सैवम् । “द्विर्भद्रवायवस्य भक्षयति द्विर्भोतस्य वपट्करोति” (द्र.श्रांभा १३.६) इति वचनात् द्विर्भक्षणम् ॥ अथ छन्दः—‘आ वायो भूष’ इति त्रिष्टुप् । ‘इन्द्रवायू’ इति गायत्री ॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैतिरीयसंहितानाम्ने प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

९. आ.—‘इति’ इत्यस्यानन्तरं ‘तत्र’ । [सां. २.१.१.११ उज्ज १.१.१] । [सां. २.२.१.१२ उज्ज १.१.५] । [सां. २.६.३.५ उज्ज २.१.१२] । १०. तं—दारुपात्रेण । ११. इ.उ.ना. पा.हा—च । १२. आ.ना.हा—ग्रहाप्रत्वम्, इ.उ.ना.पा.हा—‘यथोक्तग्रहामात्रम्’ नास्ति; १३. आ.क.ना. हा—परमार्थतः व्यावृत्तिरिति । १४. आ.क.ना.पा.हा—वस्यामः । १५. आ.क.तं.ना.पा.मा.हा—विपुवनामके ।

[मित्रावरुणग्रहः]

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् ।

उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाम्यां त्वैष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा ॥ ५ ॥

[अयं वां विश्रुतिः]

अयम् । वाम् । मित्रावरुणेति मित्रा-वरुणा । सुतः । सोमः । ऋतावृधेन्यृत-वृधा ।

मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ।

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । मित्रावरुणाम्यामिति मित्रा-वरुणाम्याम् ।

त्वा । एषः । ते । योनिः । ऋतायुभ्यामित्यृतयु-भ्याम् । त्वा ॥ ५ ॥

[मंसं १-३-७ ; कांसं ४-२ ; कपिसं ३-२ ; वासं ७-१]

मित्रावरुणं गृह्णाति—' अयं वाम् ' इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ हे 'मित्रावरुणा मित्रावरुणौ,

- १० 'ऋतावृधा ऋतावृधौ, ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ । उभयत्र " सुपां सुलुक् " (पा ७-१-३९) इत्याकारः । वृधेः क्तिप् (पा ३-२-७६) । " अन्येषामपि इदमेत " (पा ६-३-१३७) इत्युपपदस्य दीर्घः । ' अयं ' सोमः ' वां ' युवयोः अर्थात् ' सुतः ' अभिपुतः । ' इत् ' इति हेतौ । यस्मादेवं तस्मात् ' इह ' अस्मिन् कर्मणि ' मम ' हवम् आह्वानं ' श्रुतं ' श्रुतम् । श्रुत्वा चागल्य ' इह सोम पिवतमित्यर्थः । " भावेऽनुपसर्गस्य " (पा ३-३-७५) इति ह्यतेः ।
- १५ अप्, संप्रसारणं च । शृणोतेऽल्लेखि " बह्वल्लेख्यसि " (पा २-४-७३) इति शपो लुक् ।

इमामनुदुत्य " उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाम्यां त्वा " इति गृह्णाति ॥ " देयताद्वन्द्वे च " (पा ६-२-१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोर्भुगपतप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

- ' एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा ' इति सादयति । ऋतं सत्यं यज्ञं वा आत्मनो यजमानानां वा इच्छतीति ऋतायुः । " छन्दसि परेच्छायामपि " (द्र. पाभा ३-१-८) इति
- २० क्यच् । " न छन्दस्यपुत्रस्य " (पा ७-४-३५) इतीत्वप्रतिषेधः । " क्यच्छन्दसि " (पा ३-२-१७०) इत्यप्रत्ययः । " मित्रं देवा अभुवन् " (तैस ६-४-८) इत्यादि ब्राह्मणम् । " सोऽप्रवीद्वरं वृणी मय्य चैवैष मित्राय च " (तैसं ६-४-८) इत्यादि च । " तावद्भूतां वरं वृणावहा एक एवाऽऽवत् पूर्वो ग्रहो गृह्णाति " (तैसं ६-४-८) इत्यादि च ।

॥ चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

- २५ उपमिति ॥ कल्पः—' अयं वां मित्रावरुणेति मित्रावरुणं गृहीत्वा... श्रुतशीतेन पयसा श्रीत्वा, एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति सादयति " (भाष्यौ १२-१४-१२) इति ॥ मन्त्रपाठस्तु—' अयं वां मित्रावरुणा सुता सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाम्यां त्वैष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा ' इति ॥ हे 'ऋतावृधा सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ, ' वां ' युवयोः ' सोमः ' सुतः ' अभिपुतः । ' इह ' इति हेतौ । यस्मादभिपुतरत्नमात् ' इह कर्मणि ' मम ' ' हवम् ' मदीयसाह्वानं ' श्रुतं ' युवां

३० १-१. य-द्विवचनस्याकारः । २. य-म- ' इह ' नास्ति ।

१. द.उ.ना.पा.भा.हा- ' गृहीत्वा ' नास्ति । २. द.उ.ना.पा.भा.हा- ' मम ' नास्ति ।

मैत्रावरुणप्रहः]

शृणुतम् । १ श्रुतापुण्या सत्यमिच्छद्वां २ मित्रावरुणाभ्याम् । स्पष्टमन्यत् ॥ मन्त्रानुपेक्ष्य गृहीतस्य सोमसस्य क्षीरमेलनं विधिस्तुः प्रस्तौति—“ मित्रं देवा अमुयन्सोमः राजानः इनामेति सोऽप्रवीणाहः सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति तममुवन् इनामैवेति सोऽप्रवीणद्वरं घृणै पयसैव मे सोमः धीणञ्जिति तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा धीणन्ति तस्मात् पशवोऽपाक्रामन् मित्रः सन् क्रूरमकरिति ” (तैसं ६.४.८) इति । इनाम स्वया सद्गुहा वयमित्यर्थः । नाहं सोमं हन्मीति दोषः । सर्वमित्रत्वमहनेन हेतुः । अत एवास्माकं ५ अपि मित्रत्वात् इनामैवास्मदीयं कार्यं हननरूपं स्वया सहैव कुर्मः । धीणन् मिथयन्तु^१ । अत्र सोमवधं कृतवतस्तस्मात् मित्राद्रीणाः पशवोऽपक्रामन्ताः ॥ विधेचे—“ क्रूरमिव खलु वा एष करोति यः सोमेन यजते तस्मान् पशवोऽप क्रामन्ति यन्मैत्रावरुणं पयसा धीणाति पशुभिरेव उन्मिष्यन् समर्धयति पशुभिर्धृजमानम् ” (तैसं ६.४.८) इति । तत् तेन ध्रुवणेन मित्रदेवयजमानयोः पशुममुदिर्भवति ॥ अस्तु यजमानस्य पशुसमृद्धिमिष्यस्य तु कुतस्त्वेत्याशङ्क्य तदर्थमेव “ वरस्य घृत्वादिवाह—“ पुरा खलु १० वावैवं मित्रोऽवेदप नारुर्न पशुषः पशवः कमिष्यन्तीति तस्मादेवमघृणीत ” (तैसं ६.४.८) इति । क्रूरं सोमवधं कृतवतो मतोऽपक्रामिष्यन्तीत्यनुमयं मित्रः सोमवधात् पुरैव खल्ववेद्विदितवान् । तस्मादेव कारणात् पशुसमृद्धिहेतुं क्षीरमिधनमघृणीत ॥ अथ मित्रावरुणयोरैकेनैव पात्रेण ग्रहणं विधेत्—“ वरुणं देवा अमुवन् स्वयाऽऽशुभा सोमः राजानः इनामेति सोऽप्रवीणद्वरं घृणै मयं चरेप मित्राय च सह गृह्णाता इति तस्मान्मैत्रावरुणः सह गृह्णाते तस्माद्वाजा राजानमपशुभा भन्ति वैश्येन वैश्यः क्षत्रेण क्षत्रम् ” १५ (तैसं ६.४.८) इति । अंशं द्रव्यमार्गं भवते प्राप्नोतीत्यंशमूदायादः । सोमो वरुणश्च परस्परं दायादौ । “ इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः ” (श्रु १.४.११) इत्यादिना बृहदारण्यके क्षत्रियत्वेनैकजुलवर्तिस्वरस्य समागतात्वात् । यस्मादशुभा वरुणेन सह सोमं राजानं^२ इनामेति देवैकत्वं तस्माच्छोकेऽपि तथा कुर्वन्ति । तद्यथा—रामो विभीषणेनाशुभा सहितो रावणं जघान । वैश्यश्च योरेषु दाहायैव ॥ “ मैत्रावरुणग्रहणैर्द्वे-
बायवानन्तरं विधेये—“ न वा इदं दिवा न नक्तमासीदध्याहृतं ते देवा मितावरुणावमुवन्निदं नो वि २० वासयतमिति तावभूतां वरं घृणावहा एक एवाऽऽकृत् पूर्वां ग्रहे गृह्णाता इति तस्मादेन्द्रबायवः पूर्वां मैत्रा-
वरुणाद्गृह्णाते ” (तैसं ६.४.८) इति । इदं कालस्वरूपस्याहृतमविभक्तं पूर्वमासीत् । एतावद्वहिति दिवा नाऽऽसीत् । एतावती रात्रिरिति नक्तं नाऽऽसीत् । इदमविभक्तं कालस्वरूपं नोऽस्नदर्थं^३ विवासयतं विभज्य स्थापयतम् । “ आवत् आवाभ्यामस्मदीयग्रहादित्यर्थः ॥ ननुप्राश्नन्तर्यामावपि मैत्रावरुणात् पूर्वमेव गृहीतावित्याशङ्क्याह—“ प्राणापानौ ह्येतां यदुपाश्नन्तर्यामां ” (तैसं ६.४.८) इति ॥ २५ प्राणापानयोः सतोः पश्चाद्विरेन्द्रियस्थितिरिति तयोः पूर्वमावित्वमविवादम् । इतरेषु तु ग्रहेष्वेन्द्रबायव एक एव मैत्रावरुणात् पूर्वः । वरं हन्त्याऽहोरात्रयोर्विभागमत्रयतामित्राह—“ मित्रोऽहरजनयद्रुणो रात्रिं ततो वा इदं व्यौच्छदानैत्रावरुणो गृह्णाते व्युद्यै ” (तैसं ६.४.८) इति । सूर्योदयमारभ्य तदस्त-
मपर्यन्तं कालोऽहरित्येवं मित्रः कल्पयामास । तदुभयं पुनः सूर्योदयपर्यन्ता रात्रित्येत्येव द्वहस्य कल्पनम् । तत आरभ्य^४ उभयकालस्वरूपं व्यौच्छद्विभक्तमासीत् । व्युद्यै जहोरात्रविभागम् ॥ ३०

१-अथ च्छन्दः-१-“ अयं याम् ” इत्येषा यायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे पशुधर्मपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

३. आ-मित्रयेयुः; इ.क.ना.पा.हा-मित्रयन् । ४. आ.क.ना.हा-च तस्य । ५. आ.क.ना.हा-“ राजानम् ” नास्ति । ६. आ.ना.हा-मैत्रावरुणस्येन्द्र । ७. आ.क-“ दर्धम् ” । ८. इ.उ.पा. ३५. भां-“ आवत् ” नास्ति । ९. इ.उ.क.ना.पा.हा-“ मावं जनयत इत्याह । १०. क.तं-“ दय ” । ११-१२. इ.उ.ना.पा.भां.हा-“ अथ छन्दः ” नास्ति ।

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ।

उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥ ६ ॥

[या वामघ्रादेशः]

या । वाम् । कशा । मधुमतीति मधु-मती । अश्विना । सूनृतावतीति सूनृता-वती ।

तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि ।

अश्विभ्यामिन्यश्विभ्याम् । त्वा । एषः । ते । योनिः । माध्वीभ्याम् । त्वा ॥ ६ ॥

[तैसं १-३-८; कसं ४-२; कपिसं ३-३; वासं ७-११]

बहिष्यमाने स्तुते आश्विनं गृह्णाति—‘या वां कशा’ इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ हे ‘अश्विना अश्विनौ । पूर्ववदाकारः (पा ७-१-३९) । ‘मधुमती’ मधुरसवती, ‘सूनृतावती’, ‘प्रियवचनं सूनृतं’, तद्वती । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६-३-१३७) इति दीर्घत्वम् । ईदृशी ‘या’ वा युवयोः ‘कशा’ वाक्प्रवृत्तिः स्वितलक्षणा युष्मद्विषया अस्माभिः क्रियमाणा, ‘तया हेतुभूतया तां श्रोतुं’ ‘यज्ञम् इमं’ ‘मिमिक्षतम् आगत्योत्पादयितुमिच्छतम् । मिहेः सनि (पा ३-१-७) द्वये (पा ८-२-३१) “ पद्भोः कः सि ” (पा ८-२-४१) इति कत्वम् । तया वाचा^१ कारणभूतया यज्ञं निर्वर्तयतम् ॥ इत्यनुद्वल्य ‘उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा’ इति गृह्णाति ॥

१५ ‘एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा’ इति सादयति ॥ मध्वस्यास्तीति मध्वम् मधुभाजनं, दति-रूपं “ यो ह वां मधुनो दतिः ” (ऋसं ८-५-१९) इत्यादौ प्रसिद्धम् । तदन्तात् मत्वर्पाय ईकारः (पा ५-२-१०९ वा २) । “ ऋत्वास्त्यवास्त्य ” (पा ६-४-१७५) इत्यादौ ‘माध्वी’ इति निपात्यते । यद्वा—मध्वेव माध्वी । आग्नीध्रदिबत् स्वार्थेऽञ् (पा ५-४-३६ वा ५), माध्वीभ्यामिति मधुमदभ्यामित्यर्थः । “ यज्ञस्य शिरोऽष्टिबत् ते देवा अश्विनाश्चक्रवन् ” (तैसं ६-४-९) इत्यादि प्राक्षणात्, “ ते देवाश्चक्रवन्पूतौ वा इमौ ” (तैसं ६-४-९) इत्यादि च, “ तस्माद्बहिष्यमाने स्तुत आश्विनो गृह्णाते ” (तैसं ६-४-९) इत्यन्तम्^२ । “ वाग्वा ऐन्द्रवायवः ” (तैसं ६-४-९) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

या यामिति ॥ कस्यः—“ आश्विनं गृह्णाति । या वां कशेति प्रहणसादनौ । द्रोणकलशा-
२५ दधाराप्रहाः परिप्लवया गृह्णन्ते । वचनादन्वयः ” (भाष्यौ १२-१८-९-११) इति ॥ पाठस्तु—“ या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनि-माध्वीभ्यां त्वा ” इति ॥ हे ‘अश्विना अश्विनौ देवौ, ‘वां युवयोः’ ‘या’ कशा या वाक् ‘तया’ ‘यज्ञं’ ‘मिमिक्षतं’ सेवतुमिच्छतं निपादवत्तमित्यर्थः । कशासमानया त्रिहोयोत्पलत्वाद्वाग्वात्र कशा । कीदृशी ? ‘मधुमती’ परममन्दरहिता । सूनृतावती प्रियवचनोपेता । मधुना पूर्णा ‘इतिमाध्वी’ । तादृशीभ्यामश्वि-
३० भूर्तिभ्यां त्वां सोमं’ सादयामि ॥

१. मै-मधुकरसवती । २-२. मै-प्रियं सूनृतं वचनम् । * [निघण्टु १-११-४३, निरुक्त १-१५] । ३. य. मै-वा । ४. य-इति च ।

१. इ.ज.ना.पा.हा-‘मधुमती’ नास्ति । २. क-अतिमाध्वी । ३. आ.ना.हा-‘सोमम्’ नास्ति ।

आश्विनग्रहः]

प्रातर्युजौ वि मुच्येथामश्विनावेह गच्छतम् । अस्य सोमस्य पीतये ।
उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिरश्विभ्यां त्वा ॥ ७ ॥

[प्रातर्युजावेकानविंशतिः]

प्रातर्युजाविति, प्रातः—युजौ । वीति । मुच्येथाम् । अश्विनौ । एति । इह । गच्छतम् ।
अस्य । सोमस्य । पीतये ।

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्ति । अश्विभ्यामित्यश्वि-भ्याम् । त्वा ।

पुनः । ते । योनिः । अश्विभ्यामित्यश्वि-भ्याम् । त्वा ॥ ७ ॥

पुनरप्याश्विनग्रहणमन्त्रः—‘प्रातर्युजौ’ इति गायत्री त्रिपदा । पूर्वेण सहास्य विकल्पः ॥
हे ‘अश्विनौ यौ युवां’ प्रातर्युजौ प्रातर्योक्तारौ तौ ‘वि’ मुच्येथां यजमानान्तरेर्विमुक्तौ भवतम्,
अन्यानपि यजमानान् विहाय ‘इह अरिमन् कर्मणि’ आ ‘गच्छतम् । किमर्थम् ?’ ‘अस्य १०
‘सोमस्य’ पीतये पानाय । “वितक्तौ च संज्ञायाम्” (पा ३.३.१७४) इति वितक्त्वा,
‘पानविशेषस्य संज्ञात्वाद् ॥

इत्यमुद्रुत्य ‘उपयामगृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा’ इति गृह्णाति ॥

‘एष ते योनिरश्विभ्यां त्वा’ इति सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

१५

प्रातर्युजाविति ॥ आश्विनग्रहाय एवान्यो विकल्पितो मन्त्र एवमाप्तायते—“प्रातर्युजौ
वि मुच्येथामश्विनावेह गच्छतम् । अस्य सोमस्य पीतये । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिरश्विभ्यां
त्वा’ इति । हे ‘अश्विनौ, युवां’ प्रातर्युजौ प्रातःकाल एवानेन यजमानेन युक्तौ सन्तावितरैर्यजमानैः ‘वि’
‘मुच्येथाम् । इह कर्मणि’ आ ‘गच्छतम् । किमर्थम् ?’ ‘अस्य’ सोमस्य ‘पीतये पानाय’ । स्पष्टमप्यहम् ॥
पूतान् मन्त्रानुपेक्ष्याऽऽश्विनग्रहणं विधत्ते—“यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावयुवन् भियजौ २०
‘वि’ इह यज्ञस्य शिरः प्रति धत्तमिति तावद्वृत्तां वरं वृणावहे ग्रह एव नावथापि गृह्यतामिति ताभ्यामेत-
माश्विनमगृह्णन् ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनौ गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै” (तैत्ति ६.४.९)
इति । यज्ञपुरुषः पुरा कदाचित् देवानां वस्तु गृहीत्वा देवैः सह योद्धुं सज्जं धनुषामहस्ते धत्ता धनुष
एकां कोटिं भूमौ द्वितीयां कोटिं गले च प्रतिष्कम्पयतिष्ठत् । तदानीमुपदोकानामभिजन्तुभिः भूमिरगृहे
ज्याभागे भक्षिते सति त्रुटितज्याकस्य धनुष ‘ऊर्ध्वां कोटिः स्वयमुद्गच्छन्ती यज्ञस्य शिरोऽपि चित्त्वा २५
स्वात्मना सहोर्ध्वमुदगमयत् । सोऽयं वृत्तान्तः प्रवर्त्यब्राह्मणे समाम्नातः—“तस्य धनुर्विप्रमाणश्च शिर
उदयतयत्” (तैत्ति ५.१) इति । तदिदमत्र संगृह्यते—“यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत” (तैत्ति ६.४.९) इति ।

१. आ. ना. हा—भूमिटे । २. आ. पां. हा—ऊर्ध्वम् ।

[आश्विनप्रहः

- अत्राप्यग्निष्टोमेऽप्यावयोर्भिद् एव ग्रहीतव्यः । यद्यपि “आश्विनं द्विकपालम्” (तैसं २.६.३) “आश्विनं भूखल्लाममालमेव” (तैसं २.१.१०) इतीष्टिपञ्चोरस्त्यावयोर्हविस्तयाऽप्यग्निष्टोमे पूर्वं नास्ति । तत्रापि तेषामर्जनादिना माऽऽवयोः परिचोषः किं तु ग्रहेणैवेत्यभिप्रायः । तस्मादाश्विनग्रहणं यज्ञस्य निष्कृत्यैव भवति ॥
- आश्विनग्रहणस्य स्तोत्रादूर्ध्वकालं विधत्ते—“तौ देवा अमृवन्नपूतो वा इमौ मनुष्यचरौ भिवज्जाविति तस्माद्-
 ५ ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतो षोडशेऽमेध्यो यो भिषक् तौ बहिष्पवमानेन पययित्वा ताम्यामेतमाश्विनमगृह्णन्
 तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुत आश्विनो गृह्यते” (तैसं ६.४.९) इति । छन्दोगानामुत्तरग्रन्थोपक्रमे” सूक्तत्रयम्
 “उपास्मे गावता नरः” (सांस् २.१.१-३) इत्यादिकमान्तात् तस्य गावत्रसाम्ना गातव्यम् । तदिदं
 बहिष्पवमानस्तोत्रम् । यावदश्विनो चिकित्सकरूपेण ‘मनुष्यचारित्रेण युक्तत्वादपूतो तयोः स्तोत्रेण शुद्ध-
 स्वात् तस्स्तोत्रादूर्ध्वं तदोपग्रहस्य कालः ॥ विधत्ते—“तस्मादेवं विदुषा बहिष्पवमान उपसद्यः पयित्रं
 १० वै बहिष्पवमान आरमानमेव पययते” (तैसं ६.४.९) इति । एवं विदुषा स्तोत्रस्य शुद्धिहेतुत्वं जानतो-
 पसद्योऽनुष्ठेयः । तस्मिन् सूत्रे दर्शितः—“उदञ्चः ब्रह्मा बहिष्पवमानाय पञ्चाभिर्जितः समन्वारव्याः सर्पन्ति ।
 अर्ध्वं प्रस्तोताऽम्बारभते प्रस्तोतां प्रतिहर्ता प्रतिहर्तारमुद्रातोद्गातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः”
 (आपश्रौ ११.१६.१०-१२.१०.१) इत्यादिः ॥ अत्र प्रसङ्गाद्धौकिचिकित्सायामष्टोपकारजनकं किंचिदहं
 विधत्ते—“तथोस्त्रेणा भैषज्यं वि न्यदधुरासौ हृदीयमस्य हृदीयं तस्मादुदपात्रमुपनिधाय ब्राह्मणं
 १५ दक्षिणतो निपाद्य भेषजं कुर्याद्यावदेव भेषजं तेन करोति समर्धुकमस्य कृतं भवति” (तैसं ६.४.९)
 इति । अग्न्युदकब्राह्मणेष्वष्टद्वारेणोपकारकं यन्मैषज्यं त्रेधा दिशतं तदेवास्तयोरश्विनोः स्थापितवन्तः ।
 तस्मादश्विनोरुत्तमद्वाय दौकिको भिषगुःकुम्भं समीपे निधाय ब्राह्मणमुपवेदयादिं चोपसमिष्य भैषज्यं
 कुर्यात् । तथा सति यावदङ्गजातमावश्यकं तेन सर्वेण सह कृतवत् सन्दर्द्ध भैषज्यं भवति ॥ अत्र
 द्विदेवत्यानामैन्द्रवायवमैत्रावरुणश्चित्रप्रहाणां तत्तरपतिनिपाद्यापत्रैः सह होमविधिमर्थवादेनोक्तेतुकामः
 २० प्रभमुत्पापयति—“ब्रह्मादिनो वदन्ति कस्मात् सर्वादेकपात्रा द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा ह्यस्त इति”
 (तैसं ६.४.९) इति । ग्रहणकाले सोमानामेकपात्रत्वमुपवरीत्या द्रष्टव्यम् । होमकाले द्विपात्रत्वं सूत्रे
 दर्शितम्—“हविर्धामं गच्छन् संश्लेष्यति वायव इन्द्रवायुम्यामनुमृहीति । उपयामगृहीतोऽसि वाक्षसदली-
 त्पादिरपपात्रेण प्रतिप्रस्थाता द्राणकलनादैन्द्रवायवस्य प्रावेनिशार्धं गृहीत्वा न” सादयति । ऐन्द्रवायव-
 मादायाध्वर्ध्वद्राणकलनाच्च परिप्लवया राजानमुभौ निष्कम्प दक्षिणतोऽवस्थाप्य दक्षिणं परिधिसन्धिग्रमन्-
 २५ वहस्तापरो यजोऽवमस्तु देवा इति परिप्लवयाऽऽधारमाधारयति । आध्रव्य प्रयाध्रायिते संश्लेष्यति
 वायव इन्द्रवायुम्यां श्लेष्यति । वषट्कृतं जुहोति । पुनरप्यदृष्टं जुहुवः । ... । एवमुत्तराम्यां ब्रह्मभ्यां
 प्रचरतः” (आपश्रौ ११.२०.१८-२४; १२.२.१०) इति ॥ प्रस्थापत्तरे दर्शयति—“यदेकपात्रा गृह्यन्ते
 तस्मादेकोऽमृततः प्राणो द्विपात्रा ह्यन्ते तस्माद्द्वौ द्वौ बहिष्ठात् प्राणाः” (तैसं ६.४.९) इति । यधुरादि-
 प्राणानामन्तराकारमकृत्वा बहिर्द्वारमेदेन द्वित्वा तस्मात्प्रायैकपात्रत्वं द्विपात्रत्वं च कुर्यादित्यर्थः ॥
 ३० अत्र सत्रनीपपुराडाशानां स्थिरकृति हुतं सति द्विदेवत्वग्रहप्रचारं विहितः । पुरोडाशसंश्लिष्यन् ह्योपाह्वा-
 नस्यापि स्थिरकृत्तन्मन्त्रमात्रो योदक्यास्तः कालस्य वधित्वा द्विदेवत्वदोषमक्षणादूर्ध्वमुपाह्वानस्तोकर्कं
 विधत्ते—“प्राणा वा एते यद्विदेवत्वाः पतव इहा यद्विहा पूर्वा द्विदेवत्वेष्वप्यद्वयेन पशुभिः प्राणान-
 त्वर्ध्वोत्तं प्रमायुक्तः स्याद्विदेवत्वात् मद्यावित्तेहामुप ह्ययते प्राणानेवाऽऽमन्त्रित्वा पशुमुप ह्ययते”

३. तं-‘निष्टृत्यै’ इत्यत्यानन्दं ‘रूपमभवत्यै’ । ४. आ.पा.हा-उत्तराग्रन्थोपक्रमे ।

५. तं-विधिमवस्थौ । ६. आ-मनुष्यचारित्रेण ; क-मनुष्यचारित्र्येण । ७. आ.ना.पा.हा-
 ‘न’ नास्ति ।

आश्विनग्रहः]

(तैसं ६.४.९) इति । द्विदेवत्योपभक्षणैर्भ्यः प्रागिद्धायाः पशुरूपायां उपपन्नाने प्राणैर्बहिर्दत्त्वात् यज-
मानो ज्ञियेत । पश्चाद्दाने तु नायं दोषोऽस्ति ॥ अक्षणे विशेषं विधत्ते—“ वाय्वा ऐन्द्रवायवश्चभुर्मेत्रा-
वरुणः श्रोत्रमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति तस्मात् पुरस्ताद्वाचा बदति पुरस्तात् मैत्रावरुणं तस्मात्
पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः परिहारमाश्विनं तस्मात् सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति ” (तैसं ६.४.९) इति ।
पुरस्तादप्रतो यथागृहीतमेवेत्यर्थः । सर्वतः परिहारं शिरः प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ॥ पात्राणां सादने पुरोडाश- ५
शकलादिसहितत्वं विधत्ते—“ प्राणा वा एते यद्विदेवत्या अरिक्त्वानि, पात्राणि सादयति तस्मादरिक्ता
अन्तरतः प्राणा यतः खलु नै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च रक्षारस्य चरन्ति यदरिक्त्वानि
पात्राणि सादयति क्रियमानमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामन्ववचाराय ” (तैसं ६.४.९) इति । शकलादि-
योगः सूत्रे दर्शितः—“ पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रेष्वदधाति । पयस्यां मैत्रावरुणस्य । धाना
आश्विनस्य ” (आपधौ १२-२५-६) इति । अन्तरतः प्राण्यनामरिक्तरत्वं नामाऽऽर्ह्यनानोपेतत्वं । १०
पात्राणामरिक्तरत्वेन यज्ञे विस्मृतमप्यर्थं क्रियमाणमेव संतिष्ठत इति रक्षसां संचारद्वारं नास्ति ॥ सादनस्थानं
विधत्ते—“ दक्षिणस्य हविर्धामस्योत्तरस्यां यत्तैम्यारं सादयति वाप्येव वाचं दधाति ” (तैसं ६.४.९)
इति । उत्तरस्य चक्रस्य मार्गं सादयेत् । वरमर्कसां वाप्येव ग्रहस्य वाचं स्थापयति ॥ सादितानां
ग्रहाणामवस्थानावधिं विधत्ते—“ ना गृहीतवसवनात् परि शोरे यज्ञस्य संतत्यै ” (तैसं ६.४.९) इति ।
शोरे वसन्तीत्यर्थः ॥

१५

अथ मीमांसा ॥ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ आश्विनो दशमः पादो यवावा ऐच्छिकः क्रमः ।

नियतो वाऽग्निमः पाठश्चरुधर्मोनां समस्तवतः ॥

पाठात् क्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु धृतिः क्रमः ।

वृत्तिर्नैवास्तिमुलूह्य श्रवणैर्ब्रह्मैतत्ततः ” ॥ (जैम्या ५.४.१-२) इति ॥ २०

उपोतिष्ठोम ऐन्द्रवायवादिग्रहेष्वश्विनग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः । तत्र च दशमस्थानत्वं वाचकेनैव
शब्देनाऽऽम्नायते—“ आश्विनो दशमः गृह्यते ” (तैसं ४.१.१) इति । तत्र क्रमबोधकौ धृति-
पाठौ समबलौ । तथाऽग्निहोत्रहोमादूर्ध्वं यवागूपाकः पठितः । स चाथेवशात् पूर्वं प्रातः । तत्रार्थपाठौ
समबलौ । तस्मादुभयप्रेच्छिकः क्रम इति प्राप्ते श्रुमः—पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः, किं त्वन्यथाऽनुप-
पत्त्या क्रमं कल्पयति । “ दशमः ” इत्येवा धृतिस्तु सञ्ज्ञादेव क्रममभिधत्ते । ततः पाठादपि धृतिः २५
प्रबला । अतः पाठः क्रमं कल्पयन् वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति । “ वसामर्थ्यं च ” यवावाः
पूर्वमग्निहोत्रं निष्पत्तुम् ; द्रव्यमन्तरेण होमासंभवात् । तस्मात् पठेन वस्तुसामर्थ्यलक्षणेऽर्थे उपजीव्य
इत्यर्थस्य पाठात् प्राबल्यम् । श्रवणैर्वा पाठं बाधित्वा क्रमं नियच्छतः ॥

‘ या वां कशा ’, ‘ प्रारथुजौ ’ इत्येते गायत्र्यौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ३०

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पष्ठसमानुवाकौ ॥

८. आ.पा.दा-प्राणानां व्यव* । ९. तं-ग्रहाणां स्थानविधिम् । १०. तं-तत्र । ११-१२. उ.

ना.पा.दा-असमर्थम् ; उ.ना.पा.दा-असमर्थं च ।

तैसं ३४ ॥

अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।
इममपा संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥
उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वैष ते योनिर्वीरतां पाहि ॥ ८ ॥

[अयं वेनः पञ्चविंशतिः]

५ अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगर्भा इति पृश्नि-गर्भाः ।
ज्योतिर्जरायुरिति ज्योतिः-जरायुः । रजसः । विमान इति वि-माने ।
इमम् । अपाम् । संगम इति सं-गमे । सूर्यस्य ।
शिशुम् । न । विप्राः । मतिभिरिति मति-भिः । रिहन्ति ।
उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । शण्डाय । त्वा ।
२० एषः । ते । योनिः । वीरताम् । पाहि ॥ ८ ॥

[मंस १.३.१०; नास ४.३; कपि ३.३; वास ७.१२]

शुक्ल गृह्णाति—“ अयं वेनः ” इति त्रिष्टुभा चतुष्टयद्वया ॥ “वेनतेः कान्तिकर्मणो वेनः,
कान्तः वर्षाषभीष्टप्रद उच्यते । “ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्जरायुस्थानीयमाच्छादकं, यस्य जरायुणा
गर्भ इव तेजसा वेष्टितस्तोजोराशिरित्यर्थः । ईदृशः “अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिः
२५ तस्मिन् गर्भाः “पृश्निगर्भाः गर्भ्यमाणाः । पञ्चायच्छे (पां ३.१.१३४) । गर्भ्यवर्धमाना आपः ।
भूमिगतान् हि रसान् सूर्यमदमो वायुना सह सूर्यमण्डले स्थापयन्ति, ते च तस्मिन् वर्धन्ते,
अयमिति ॥ वक्ष्यः—“ अयं वेनश्चोदयदिति शुक्लं गृहीत्वा हिरण्येन श्रीरवैष ते योनिर्वीरतां
पाहीति सादयति ” (आपञ्चो १२.१४.१३) इति ॥ पाठस्तु—“ अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिः
जरायू रजसो विमाने । इममपा संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि
२० शण्डाय त्वैष ते योनिर्वीरतां पाहि ” इति ॥

अयमितिन्द्रो निर्दिश्यते । वेनः कान्तोऽभीष्टः । “विन कान्तो इत्यस्मादातोस्त्यक्तत्वाद् ।
पृश्निगर्भादित्यस्य गर्भमृता आपः । तथा चान्यत्र प्रबोधराभ्यामयमर्थः श्रूयते—“ केमा आपो
निविशन्ते । यदोतो यान्ति संश्रति ” (तैत्ति १.८) इति प्रश्नः । “ आपः सूर्ये समादिताः ।
अभ्राण्यपः प्रपद्यन्ते ” (तैत्ति १.८) इत्युत्तरम् । “अयं वेनः पृश्निगर्भाः चोदयत् । अयं
२५ वर्षतीरयः । कीदृशोऽयम् ? “ज्योतिर्जरायुः । विप्रास्तृष्णं तेजो जरायुवेष्टने यस्यदासो ज्योतिर्जरायुः ।
नुत्रायं वर्धति । रजसः विमाने । पृष्टेविष्टेण निर्माणं यस्मिन्शुष्कं सुप्रदेशे तत्र वर्धति । अयां सूर्य-
गर्भमादः कथं संपन्न इति चेत् । अप्रोत्पद्यते—विप्राः कृत्विजः “सूर्यस्य अपां च रं गमे निमित्तमृते
मति इमम् इन्द्रं “शिशुं स्तनपच्य शिशुमिव “लघुवन्नः “मतिभिः मन्त्रसहिताभिराहुतिभिः “रिहन्ति
यान्तीरयः । आहुतिद्वक्ताभिरिमा आपो नीयन्ते । पृष्टेविष्टेण श्रूयते—“ अमि पञ्चन्या त्रिन्वन्ति दिवं
३० त्रिन्वन्तप्रपः ” (तैत्ति १.९) इति । हे शुक्लप्रश्न, दारुणात्रेण गृहीतः “असि । शुक्लप्राय “शण्डाय
रसं गृह्णासि । “एषः रजसोदेवः “ते योनिः स्थानम् । सादयस्व यजमानस्य वीरतां कर्मद्वारं पालय ॥

१. तै-पृश्निगर्भाः; ति-गर्भमाणाः; य-“ गर्भ्यमाणाः ” नास्ति । २. तै.ति.प-अस्मिन् ।

* [पाणुपाठे नोपपद्यते । ३. निषण्ड २.१.८] । १. क.ना.हा-यान्ते ।

शुक्रग्रहः]

आगामिसंकरसरवृष्ट्यर्थम् । यथोक्तं—“समानमेतदुदकम्” (तैआ १-९) इत्यादि । सत्तमी-
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । तांश्च स्वकालेः सूर्येण समर्पिताः चोदयत् चोदयति ।
 लृट् । भुवं प्रति प्रेरयत्ययमादित्यो वेनः । तथा चोक्तम्—“यदा खलु वा असावादित्यो
 न्यङ् रश्मिभिः” (तैस २-४-१०) इत्यादि । कुत्र स्थितोऽयमेवं करोतीत्यत आह रजसः
 उदकस्य विमाने निर्माणस्थानेऽन्तरिक्षे । क्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । य
 एवं प्रजानामुपकरोति इमं केन खलु विप्राः मेधाविनुः मतिभिः बुद्धिभिः रिहन्ति लिहन्ति ।
 रल्लोकेकत्वं स्मरन्ति* । स्तुवन्ति पूजयन्ति बुद्धिपूर्वकमेव ते स्तवादि कुर्वन्तीति भावः । हविः-
 प्रदानादिना संवर्धयन्तो न त्यजन्तीत्यर्थः । “मन्त्रे वृषः” (पा ३-३-९६) इति क्तिन
 उदात्तत्वम् । शिशु न शिशुमिव यथा शिशुं क्षीरादिदानेन संवर्धयन्ति । किमर्थम् ? सूर्यस्य
 अपां च संगमे संगमनाय सूर्यस्याङ्गि संगमो यथा स्यात् वृद्धयर्थं तदर्थमित्यर्थः । “ग्रह- १०
 वृद्धिभिर्गमश्च” (पा ३-३-५८) इत्यप् । याचादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६-२-१४४) ।
 यद्वा—अयं वेनः कमनीयरूपः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिषा जरापुस्थानीयेन वेष्टितः रजसो विमाने
 स्थितः । रजो नाम गर्भधारणहेतुर्योनिस्थ उदकविशेषः, तन्निर्माणस्थाने प्रजननस्थानीये स्थितः ।
 पृथिवीर्गर्भः प्रेरयति काले प्रसूत्यर्थं मातरमिव त्वरयति । गर्भं करोतीति गर्भयिता गर्भः ।
 पचायच् (पा ३-१-१३४) । पृथिवीर्गर्भे यासां ताः अपः प्रेरयति काले वृष्ट्यर्थम् । बहुव्रीहौ १५
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१) । ततः स पुत्रस्थानीयः प्रसूतः पर्जन्यात्मा वर्पति ।
 एवमिमं वेनाख्यं सूर्यस्यापां संगमे सयामे प्रसूतं शिशुमिव विप्रा मतिभिः पूजयन्तीति । सूर्यो
 हि भार्यास्थानीया अपः संगच्छति वासरान्ते चायं जायते, जातश्च वर्पति । वृष्टं चोदकं रश्मय
 आदाय सूर्याय समर्पयन्ति । स च ता अपः संगच्छतीति । यत एवं तस्मादहमपि तत्पूजार्थं
 शुक्रं गृह्णामीति शेषः । ननु शण्डाय गृह्यते ? सत्यम् । इन्द्रायैव तु ह्यते । “इन्द्राय सुतमा २०
 जुहोमि” (तैआ १-१-१) इति होममन्त्रविवक्षात् । “तौ देवा अपनुषाऽऽमन इन्द्रायाजुहवुः”
 (तैस ६-४-१०) इति च ब्राह्मणम् ॥

इमामनुद्वत्य ‘उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वा’ इति गृह्णाति । शण्डो नामामसुरपुरोहितः ॥

‘एष ते योनिर्वीरतां पाहि’ इति सादयति ॥ वीरता शूराता यागलक्षणं प्रति ।

“जुहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्” (तैस ६-४-१०) इत्यादि ब्राह्मणम् । “असी वा २५
 आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थी” (तैस ६-४-१०) इत्यादि, “चक्षुषी वा एते यज्ञस्य
 यच्छुक्रामन्थिनौ” (तैस ६-४-१०) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्ष्वप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

३. तै.ति.- अतः* नास्ति । * [३. पा ८-२-१८] ४. तै.ति.पं.य-उपयायर्थम् । ५. तै.ति.य-

तद्दिनिर्माणं । ६. मे-एतमिमम् । ७. तै.ति.पं.य-संबोधहेतौ । ८-८. तै.ति.पं.य-ताभिः । ९. मे- ३०
 यागलक्षणस्यागम् ।

तं प्रलया पूर्वया विश्वयेमया ज्येष्ठताति बर्हिपदं सुवर्दिदं

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराऽऽशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ।

उपयामगृहीतोऽसि मर्कय त्वैप ते योनिः प्रजाः पाहि ॥ ९ ॥

[तं प्रलया पदविश्रुतिः]

तम् । प्रलया । पूर्वया । विश्वया । इमया ।

ज्येष्ठतातिमिति ज्येष्ठ-तातिम् । बर्हिपदमिति बर्हि-सदम् । सुवर्दिदमिति सुव-विदम् ।

प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । गिरा ।

आशुम् । जयन्तम् । अन्विता । यासु । वर्धसे ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । मर्कय । त्वा ।

एव । ते । योनिः । प्रजा इति प्र-जाः । पाहि ॥

[मैसे १.३.११ ; कासे ४.३ ; कपिसे ३.३ ; यासे ७.१६-१७]

मन्थिनं गृह्णाति—‘तं प्रलया’ इति चतुष्पदया जगत्या ॥ अत्रापि स एवेन्द्रः प्रत्यक्षेण स्तूपते । प्रलयाशब्दः पुराणवचनः । “प्रलस्य गलोपः” (द्र. पाभा ४.३.२३) इति व्युत्पादितः । येषुपमायाम्* । “प्रलपूर्वविश्वमावाल् इन्दसि” (पा ५.३.१११) इति बाल् । लिङि

२५ प्रलयात् पूर्वस्योदात्तत्वम् (पा ६.१.१९३) । ‘तम्’ इत्यत्र ‘त्वा स्तुमः’ इति शेषः । अयमर्थः—यथा ‘प्रलाः पुराणास्त्यामस्तुवन् तथा ‘वयमपि त्वा’ स्तुमः । यथा च ततोऽपि पूर्व भृगुप्रभृतयो मदीयाः पित्रादयो वा त्वामस्तुवन् तथा वयं स्तुमः । यथा विश्वेऽपि त्वा स्तुवन्ति

तामिति ॥ कल्पः—“तं प्रलयेति मन्थिनं गृहीत्वा ... । सक्तुभिः श्रीणाति ... । एष ते योनिः प्रजाः पाहीति सादयति” (आपथी १२.१४.१५-१६) इति ॥ पाठस्तु—“तं प्रलया पूर्वया

२० विश्वयेमया ज्येष्ठताति बर्हिपदं सुवर्दिदं प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराऽऽशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे । उपयामगृहीतोऽसि मर्कय त्वैप ते योनिः प्रजाः पाहि’ इति ॥ “इन्द्रायागृह्णतुः” (तैसे ६.४.१०) इति ‘प्राज्ञवचनादर्थं मन्थि प्रेन्द्रः । ‘तम् इन्द्रं स्तुम इति शेषः । ‘प्रलया इत्यादौ ‘धा’ प्रत्यय उपमाधेः । प्रला पुरातना भूत्वाद्यो यथा त्वामस्तुवन्तया वयमपि त्वां स्तुमः । ‘पूर्वया पित्रादय इव । ‘विश्वया अनीताः सर्वे यजमाना इव । कीदृशमिन्द्रम् ? ‘ज्येष्ठतातिम् । स्वायं तातिप्रत्ययः । ‘बर्हिपदं

२५ यातो संनिहितत्वेन तिष्ठन्तम् । ‘सुवर्दिदं यजमानाय दातव्यत्वेन स्वर्गं येतीति सुवर्दिदं तम् । हे इन्द्र, यस्त्वं ‘प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिद्वलं ‘वृजनं वर्जनीयमालस्याप्रदं हि ‘दोहसे रिकतीकरोषि विनाशयसि तादां त्वां इतुमः । क पुनः स्तुमः ? ‘यासु क्रियासु त्वम् ‘आशुं क्षिप्रकारिणं ‘जयन्तं सम्प्राप्तुष्टनेन यजमानान्तराण्यतिशयानमेतं यजमानम् ‘अनु सोमपानेन स्तुत्या च ‘वर्धसे तासु क्रियासु

० [द्र. निषण्ड ३.२७.१] ।

* [द्र. निषण्ड ३.१३.१२, निदक ३.१६] १. य.मै-

३० शक्त्यादयः । २-२. व-वयं तं त्वाम् ।

१. क-प्राज्ञवचनादादयम् ; आ.ना.हा-प्राज्ञादायम् । २. आ.क.ना.हा-यजमानान्तरादतिशयनोपेतम् ।

मन्त्रिग्रहः]

तथा च स्तुमः । यथा वा इमे वर्तमानास्त्वां स्तुवन्ति तथा स्तुमः । कीदृशम् ? 'ज्येष्ठतांति प्रशस्य-
तमम् । "वृकज्येष्ठाम्याम्" (पा ५.४.४१) इति स्वार्षिकस्तातिव्यत्ययः । वर्हिपि यामे
सीदतीति 'वर्हिपदम् । पृषोदरादिवात् सकारलोपः (पा ६.३.१०९) । "सत्सुद्विष" (पा
३.२.६१) इत्यादिना विचप् । सुवः स्वर्गमादित्यं वा वेतीति 'सुवर्दिदम् । अधुनार्धचान्तेरेण
स्तुतिहेतुमाह—त्वां सख 'प्रतीचीनं प्रतीचीनगतिं पराङ्मुखमपि सामर्थ्यात् मेधम् । "विमापां-
श्चेरदिक्स्त्रियाम्" (पा ५.४.८) इति खः । 'वृजनं बलवन्तम्' । उभयत्र मत्वर्थयोऽकारः
(पा ५.२.१२७) । प्रतीचीना गतिरस्यास्तीति प्रतीचीनम् । मत्वर्थयोऽकारो लुप्यते । 'गिरा
गर्जितलक्षणया शब्देन 'जयन्त लोकानभिमवन्तम् । 'आशु शीघ्रं, व्यापक वा दिगन्तानाम् ।
"कृवापाजि" (उ १) इत्युणप्रत्ययः । ईदृशं मेधं 'दोहसे क्षारयसि । विकरणव्यत्ययेन 'शापो
न लुक्' । स्मरितेत् । 'यः' इति वाऽप्याह्रियते, यस्त्वं धोक्षि तं स्तुमः । न्व पुनः स्तुमः इति १०
चेदाह—'यासु क्रियासु यागलक्षणासु त्वम् 'अनु' वर्धसे अनुक्रमेण वृद्धिं गच्छसि, तासु स्तुमः ।
यद्वा—यासु स्तुतिषु त्वमनुवर्धसे स्तुतो वृद्धिं गच्छसि ताः स्तुतीः कुर्म इति शेषः । स्युष्या हि
स्तोतव्यो वर्धते, यथा—'वर्धन्तु त्वा सुपुतयः' (तैसं २.२.१२) इति । यद्वा—ईदृशं
मेधं दोहसे । कम् ? वृजनं बलकामुदकं, गिरा गर्जितेनोपलक्षितः ॥

इमामनुदुष्य 'उपयामगृहीतोऽसि मर्कय त्वा' इति गृह्णाति ॥

१५

'पप ते योनिः प्रजाः पाहि' इति सादयति ॥ प्रजाः यजमानस्य स्वभूताः सर्वा धा ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

तमिन्द्रं स्तुमः । हे मन्त्रिग्रह, त्वम् 'उपयामगृहीतः' 'असि, शुक्रमुद्राय मर्कनामकाव त्वां गृह्णाति । 'पप
श्वरप्रदेहास्तव स्थानम् । त्वं यजमानस्य 'प्रजाः पालय ॥ मन्त्रानुपेक्ष्य प्रदो विधत्ते— "वृहस्पतिर्देवानां
उरोहित आसीच्छण्डामर्कावसुरारणां प्रहणवन्तो देवा आसन् प्रहणवन्तोऽसुरान्तेऽन्धोन्वं तासामनुव्रजभि- २०
भविर्तुं ते देवाः शण्डामर्कावुपाममन्त्रयन्त तावद्भूतां वरं वृणावहे प्रहावेव नावन्नापि गृह्येतामिति ताम्या-
मेतौ शुक्रामन्थिनावगृह्णन् ततो देवा अभवन् पराङ्मुखा यस्यैवं विदुषः शुक्रामन्थिनौ गृह्येते भवत्प्राप्तमा
'पराङ्मुख्यं भ्रातृभ्यो भवति" (तैसं ६.४.२०) इति ॥ प्रहणवन्तः पुरोहितास्तुहितमन्त्रमगम्योपेतताः । उपा-
मन्त्रयन्त रहस्यपच्छन्दितवन्तः । यद्यप्यन्वत्र शण्डामर्कयोरावधोर्ध्वभागो नास्ति तथाऽप्यत्राप्यप्रिष्टोमे
सोऽस्तु । तत्रापि प्रहायेव न तु लेपादिः । अत्र 'गृह्येताम्' इत्येतावदेव शण्डामर्काभ्यां युवं न तु हयेतामिति । २५
ततो देवा प्रहणमात्रेण एव स्वकार्यं साधितवन्तः । अथाववादेन प्रहयोरपस्तादृशानां पांसूनामपभ्रंयनविधि-
मुचयति—'तौ देवा अपनुयाऽऽरमन इन्द्रायाऽऽनुहपुरपनुतौ शण्डामर्कां सहामुनेति म्यापं द्विप्याधमेव
'द्वेष्टि तेनैवो सहापनुदत्' (तैसं ६.४.२०) इति । देवाः स्वकार्यसिदेरूपं तौ शण्डामर्कोवपसायं स्वकीया-
वेन्द्राय तौ' शुक्रामन्थिप्रहावनुहः । तस्माद्प्रहयोरधोलगां धूमिमपभ्रंयस्तवन्त्र ससाम्नातम् —'अप-
नुतौ' (तैत्रा १.१.१) इति मन्त्रं म्याप । 'अमुना' इत्यत्र द्वेषस्य द्वेषश्च नाम ध्यायेत् । अत्र सूत्रम्— ३०
'तौ' प्रोक्षिताभ्यां शकलम्यामपिधायप्रोक्षिताम्यामधस्तात् पांसूनपभ्रंयस्यतोऽपनुतौ शण्डामर्कां सहा-

३. त. ति. व. मे—सुवर्दिदम् । * [३. निषण्ड २.९.२१] । ४. य—मत्वर्थयः । ५-५. म—शर् ।

३. आ. क. ना. हा—'एव' नास्ति । ४. आ. क.—'अवसन् विधानं विधिमुचयति, ना. हा—'अवसन् विधानं
तमुचयति, तं—'अवसन् विधानं नयति । ५. आ. ना. हा—'तौ' नास्ति । ६. इ. उ. ना. पा. हा—'तौ' नास्ति ।

[मन्थिप्रहः

मुनेति । अपनुत्तः शण्ड इति वाऽध्वर्युर्देव्यं मनसा ध्यायन् । अपनुत्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता । (आपश्रौ १२.२२.२) इति ॥ अन्यत्राऽऽन्तातेन मन्त्रेण ब्रह्मोमस्य विधिमर्थेवादेनाश्रयति—“ स प्रथमः संकृति-विश्वकर्मरेयेदेनावातमन इन्द्रायाजहुवुरिन्द्रा ह्येतानि रूपाणि करिकदचरत् ” (तैसं ६.४.१०) इति ॥

मन्त्रपाठस्तु—“ स प्रथमः संकृतिविश्वकर्मा । स प्रथमो मित्रो वरुणो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकि-
५ त्वान् । तस्मा इन्द्राय सुतंता जुहोमि ” (तैसा १.१.१) इति । स इन्द्रः प्रथमो देवानां मुख्यः सर्वाधि-
पतित्वात् । समीचीना कृतिनिर्माणं यस्यासौ संकृतिः । तादृशो विश्वकर्मनामको देवाऽपि स इन्द्र एव ।
मित्रो वरुणोऽग्निः स एव । चिकित्वानभिज्ञो बृहस्पतिरपि स एव । तादृशयेन्द्राभिपुंसं सोमं सर्वतो
जुहोमि । यस्मादिन्द्र एतानि विश्वकर्मादीनि रूपाणि करिकदचरत् कुर्वन्नगदचरत्, तस्मात् तदप्रतिपादक-

मानेनैव मन्त्रेण होमो युज्यते ॥ होमात् पुरा प्रहावादावाऽऽच्छायाध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ प्राङ्मुखौ निर्गच्छेता-
१० मिति । विश्वेते—“ असौ वा आदित्यः शुक्रब्रह्ममा मन्थयविगृह्य-प्राञ्चौ निष्कामतस्तस्मात् प्राञ्चौ
यन्तौ न पश्यन्ति ” (तैसं ६.४.१०) इति । पश्चिमदिश्यस्तं गत्वा पुनरुद्वाय प्राङ्मुखतया गच्छन्तो
सूर्याचन्द्रमसौ द्रष्टुं केऽपि न शक्नुवन्ति । तस्माद्ब्रह्महोराप्यादत्तं युक्तम् ॥ होमाय प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते—
“ प्रत्यक्षावाहृषं जुहुतस्तस्मात् प्रत्यङ्मौ यन्तौ पश्यन्ति ” (तैसं ६.४.१०) इति । उद्वादाध्वं प्रत्यङ्मुख-
तया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सर्वेऽपि पश्यन्ति । अतो “ प्रहोराच्छादनमपनीय प्रत्यङ्मुखत्वेनाऽऽश्रुति-

होमाया युक्ता ॥ उत्तरयेदेरभितः परिक्रमणं विधत्ते—“ चक्षुपी वा एते यज्ञस्य यन्त्रुकामन्थिनौ नासिको-
१५ त्तरेयेदिरभितः परिक्रम्य जुहुतस्तस्मादभितो नासिका चक्षुपी-तस्मात्नासिकया चक्षुपी विधृते सर्वतः
परि क्रामतो रक्षतामपहस्ये ” (तैसं ६.४.१०) इति । अत्र सूत्रम्—“ उत्तरयेदि, परिक्रामतः ।
सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषेति दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यते । सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्
परीहि मन्थी मन्थिशोचिषेत्युत्तरेण प्रतिप्रस्थाता ” (आपश्रौ १२.२२.७-८) इति । तदेतत्संबतः परि-

२० क्रमणं रक्षोवधाय संपद्यते ॥ अत्र चमसहोमे प्राङ्मुखत्वं ब्रह्मोमे प्रत्यङ्मुखत्वं च विधत्ते—“ देवा वै
याः प्राञ्चीराहुवीरजुहुर्यं पुरस्तादमुरा आसन् ताश्चाभिः प्राणुदन्त याः पत्नीचीर्यं पश्चादमुरा आसन् ताश्चा-
भिरवाणुदन्त प्राचीरन्वा आहुतयो हूयन्ते प्रत्यङ्मौ शुक्रामन्थिनौ पश्चाद्यैव पुरस्ताच्च यजमाना
आनृष्यान् प्र शुद्धे तस्मात् पराधीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते ” (तैसं ६.४.१०)
इति । अत्र सूत्रम्—“ पुरस्तात् प्रत्यक्षाध्वर्युं जुहुतः । पश्चात् प्राज्ञश्रमसैश्वमसाध्वर्यवो जुह्वति ”

२५ (आपश्रौ १२.२१.६) इति । वाक्यं तु धिग्व्यप्रस्तावेऽपि “ गुतम् । सूत्रकारेणोदाहृतो परिक्रमण-
मन्त्री प्रदेसात्तरः आग्नावाविह व्याचष्टे—“ शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजाः प्र जायन्तेऽश्रीश्चाऽऽद्याश्च
सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषा सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीहि मन्थी मन्थि-
शोचिषेरपादेता वै सुवीरा या अग्नेरिवाः सुप्रजा वा आधाः ” (तैसं ६.४.१०) इति । अग्नीर्भोवश्च उत्तम-
जातयो माक्षणादय आधा भोग्या नीचजातयो श्रूयकर्मकरादयः । अन्तार्थस्तु—शोभना वीरा उत्तमा यासां

३० वा. सुवीराः । शोभनाः सेवाकुल्लाः प्रजाः पुत्रादयो यासां ताः सुप्रजाः । हे शुक्रग्रह, एवं यजमानस्य
शोभनभोग्यपुत्रवाः प्रजा उत्पादयन्तुत्तरयेदेदक्षिणतः परीहि । हे शुक्रग्रह, एवं यजमानस्य
रक्षमापघातं कुर्वन्ति दोषः । हे मन्थिग्रह, एवं यजमानस्य शोभनसेवकरूपाः प्रजा उत्पादयन्तुत्तरयेदे-
दत्तरतः परीहि । मन्थिग्रहस्त्वं मन्थिदेवतासंबन्धिना तेजसा रक्षोव्यपजहि । “ पुत्रा वै सुवीराः ” इत्यादिकं

७. आ.ना.हा—“ इति ” इत्यनन्तरं “ तम् ” । ८. आ.क.तं.पै१—विश्वकर्मादीनि । ९. तं.

३५ मे१—जगदसचरत् । १०. तं—निर्गच्छतः समिधं विधिम् । ११. उ.ना.पा.हा—“ प्राङ्मुखतया ” नास्ति ।
१२. उ.ना.पा.हा—“ ब्रह्मोः ” इत्यनन्तरं “ प्रत्यङ्मुखतया ” । १३. तं—विपरिक्रामतः । * [द्र. तैसं
६.२.१] । १४. उ.तं.पा.मं१—“ सुप्रजाः ” नास्ति । १५. तं—मपघातम् ।

मन्थिग्रहः] :

मन्त्रव्याख्यानम् ॥ वेदेन प्रशंसति—“य एवं वेदाभ्यस्य प्रजा जायते नाऽऽद्या” (तैस ६-४-१०) इति ।
 मन्थिपात्रस्य विकटतृक्षत्वं^{११} सक्तमेलेन च विधत्ते—“प्रजापतेरह्यन्धस्य तत्पराऽपत्तुः तद्विकटं
 प्राविशत् तद्विकटते नारमत तद्यत् प्राविशन्नद्यदेऽरमत तद्यत्स्य यवत्वं यद्विकटं तं मन्थिपात्रं भवति
 सक्तुभिः श्रीणाति प्रजापतेरेव तत्त्वधुः सं भरति” (तैस ६-४-१०) इति । सक्तयो यवपिष्टानि ॥
 “आह्वनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति” (तैस ६-२-११) इति वचनादितरपावत् ५
 मन्थिपात्रस्यापि सदःप्रवेशः प्राप्नोति, तन्निषेधं प्रदोत्तराभ्यामुन्नयति—“ग्रहावादिनो वदन्ति कस्मात्
 सत्यात् मन्थिपात्रं सदो नास्तुत इत्यतिपात्रं हीति प्रयायद्वयनुवीतान्धोऽध्वर्युः स्वादातिमाच्छेत्तस्मान्ना-
 श्नुते” (तैस ६-४-१०) इति । आर्तेपात्रं “रोगयुक्तचक्षुःस्वरूपमिदं पातम् ॥

अथ श्रीमार्ता ॥ वृत्तामाध्यायस्य पञ्चमे पादे चिन्तितम्—

“स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववद्भवेत् ।

१०

स्थाने मैवं तद्ग्रहवाप्राप्तेः स प्रतिकृष्यताम्” ॥ (जैन्या १०-५-३२) इति ॥

ज्योतिष्टोमे ध्रुवते—“शुक्राग्रान् गृहीत्वादिभिश्चरतो, मन्थ्यमान् गृहीत्वादिभिश्चर्दमाणस्य”
 (द्र. तैस ७-२-७) इत्यादि । ऐन्द्रवायव्यायेन शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमिति । प्राप्ते मूमः—
 ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहाप्रत्यं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तम् । शुक्रादीनां तु “तन्नेति वैषम्यम् ॥ तथा सति
 विधीयमानमग्रत्वं पाठक्रमबाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात् प्रतिकृष्यते ॥

१५

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“स सर्वादावैन्द्रवायवादी वाऽत्रविशेषतः ।

सर्वादावाग्रयादैन्द्रवायवादी धृतेरपि” ॥ (जैन्या १०-५-३३) इति ॥

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपांश्वीनां ग्रहाणामादौ युक्तः । कुतः ? विशेषाध्वेनात् । सामा-
 न्यतः श्रुतमप्रत्यमनपेक्षितत्वात् सर्वादी मुख्यम् । नैतदेवम् । “प्रकृतान् धाराग्रहानांभित्य फलम् “शुक्राग्र- २०
 प्रत्यविधानात् । किंच—“धारयेयुस्तं यं कामाय गृहीतुरैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्” (द्र. तैस ४-८-९)
 इति श्रुते । तत्र कामस्य शुक्रादेर्धारणाद्वाऽनन्तरैन्द्रवायवग्रहणं विवक्षितार्थं किञ्चम् । तस्मादैन्द्र-
 वायवादी प्रतिकर्षः ॥

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“मातृकपौऽपकर्षो वा सादनस्याधृतत्वतः ।

२५

न मैवं ग्रहोपस्थात्तत्प्राप्तवन्नेग्रहान्तरम्” ॥ (जैन्या १०-५-३४) इति ॥

सर्वत्र ग्रहो गृहीत्वा लाघते । तथा सति यत्र कामस्य ग्रहस्थापकपेस्तत्र सादनस्यापकर्षो न
 शङ्कनीयः । “कुतः ? अधुतरत्वात् । शुक्राग्रानित्यग्रहत्वेन” यथा ग्रहस्थापकः ध्रुवते न तथा सादनापकर्ष-
 प्रतिपादकः कश्चित् शब्दोऽस्ति । तस्मादपकर्षः । नैतद्युक्तम् । सादनस्य ग्रहोपस्थात् । तत्र दीपावमनाके-
 भवगम्यते । न हि पूर्वं ग्रहसादयित्वा ग्रहान्तरं ग्रहीतुं शक्यम् । अतोऽत्र ग्रहाणामपकर्षे तच्छेदमूर्तं ३०
 सादनमप्यपकृष्यते ॥

११-अथ छन्दः^{१२} ॥ “अयं वेनः” इति त्रिष्टुप् ॥ “तं प्रत्यया” इति जगती ॥

इति श्रीमत्पापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयनैतिरियसंहितामाध्वे
 प्रथमकाण्डे शतुर्थप्रपाठकेऽष्टमं वमानुवाकौ ॥

१६. उ.सं.ना.पा.मं.१.हा-“वृक्षम् । १७. व-रोगमुकं चक्षुः” । १८. आ.पा.हा-नेति । ३५

१८. आ.पा.हा-नेति । १९. आ-प्राट्तात् ; मं१-अप्राट्तात् । २०. आ-शुक्राग्रत्वं । २१. आ-

“हान्तरे । २२. आ-“कनः” नास्ति । २३. क.ना.हा-“नित्यत्र पश्येन । २४-२५. उ.मि.१.पा.हा- १ :

, अथ छन्दः नास्ति ; मा-“अयं” नास्ति ।

ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थाप्सुपदो महिनैकादश स्थ
ते देवा यज्ञमिमं जुपध्वमुपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्य यज्ञं जिन्य
यज्ञपतिमभि सर्वना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते
योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ १० ॥

[ये देवासिचैवारेऽशात् ।]

५ ये । देवाः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् । अवीर्ति । एकादश । स्थ ।
अप्सुपद इत्यप्सु-सर्दः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवाः । यज्ञम् । इमम् । जुपध्वम् ।
उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । आग्रयणः । असि । स्वाग्रयण इति सु-आग्रयणः ।
जिन्य । यज्ञम् । जिन्य । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । अवीर्ति । सर्वना । पाहि । विष्णुः । त्वाम् ।
१० पातु । विशम् । त्वम् । पाहि । इन्द्रियेण । एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ १० ॥

[भैस १-३-१३; कांस ४-५; कपिंस ३-४; वास ७-१९-२०.]

आग्रयणं गृह्णाति 'ये देवाः' इति चतुष्पदया पङ्क्त्या ॥ हे देवाः, 'ये ययं' 'दिवि
द्युलोके' 'एकादश' स्थ । एकश्च दश चेत्येकादश । "संख्या" (पा ६-२-३५) इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । ये 'पृथिव्याम्' 'अभि उपरि' 'एकादश' स्थ, ये च 'अप्सुपदः' अन्तरिक्षसर्दः
१५ 'एकादश' स्थ । अप्सु सीदन्तीत्यप्सुपदः । "तत्पुरुषे कृति" (पा ६-३-१४) इत्यलुक् ।

ये देवा इति ॥ कृष्णः — "ये देवा दिवीत्युपरिष्ठादुपयामया पुरस्तादुपयामेन वा यज्ञया
ह्याभ्यां पाराभ्यां स्थाप्यामाग्रयणं गृह्णाति । ... । एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा "
(आपश्रौ १३-१५-१-२) इति । आम्सु- 'ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थाप्सुपदो
महिनैकादश स्थ ते देवा यज्ञमिमं जुपध्वमुपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्य यज्ञं जिन्य
यज्ञपतिमभि सर्वना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य' इति ॥
२० 'अप्सुपदः' अद्वयलक्षितोऽन्तरिक्षे सीदन्तीति अप्सुपदः । 'महिन्य स्त्रमहिना तत्र सीदन्ति । हे देवाः,
'ये ययं' श्रियु लोकेषु प्रवेक्ष्य 'एकादश' अवस्थिताः । 'ते सर्वे' 'यज्ञम्' 'इमं' सेवध्वम् । हे 'सोम,
त्वमुपयामेन स्थाप्योन्वेण पार्थिवपात्रेण गृहीतः' 'असि । आग्रयणनामा' 'असि । सुन्दु जगं श्रेष्ठं तस्य
प्रापकः' 'स्वाग्रयणः । आरासर्दः' 'यज्ञं' प्रीणय । यज्ञमानं च प्रीणय । सर्वनाभ्याभिमुख्येन पालय । विष्णुना
२५ रक्षितत्वं यजमानस्य प्रजाम् । 'इन्द्रियेण सामर्थ्यप्रदानेन पालय । 'एष' 'स्वर्गप्रदेशः तव' स्थानम् ।
'दिवेभ्यः' 'देवेभ्यः' अत्र 'त्वां' सादयामि । 'ये देवाः', 'आग्रयणोऽसि' इत्येते मन्त्रावापस्तम्बमतेन
निरक्षिप्तौ । नौपायनमते — "ये देवाः" (बौध ७-६) इति ग्रहणम्, "आग्रयणोऽसि" (बौध ७-७)
इति नयिरेतत् ॥

१. क-स्याभ्यामाग्रयणग्रहम्; (आपश्रौतुजे- 'स्याभ्यामाग्रयणम्') । २-२. आ.ना.हा-सररते ।

३० ३. आ.ना.हा- 'अव' 'नामि' ।

आम्रयणमहः]

सुषामादित्वात् पत्वम् (पा ८-३-९८) । 'महिना महत्त्वेन । "बहुलमन्यत्रापि" (उ २१६, २१३) इति महेरिनचप्रत्ययः । "सुषां सुल्लक्" (पा ७-१-३९) इति तृतीयैकवचनस्य ङादेशः । माहात्म्येन ह्यन्तरिक्षे सीदन्तीति । एवं त्रयस्त्रिंशदपि यूयं हे देवाः, 'इमम् आम्रयणसायं' यज्ञं 'जुषयं सेवयम् । नन्वस्यं प्रहस्य देवः सविता, पत्नीवानग्निः, हरिवानिन्द्रः इति देवताः, न तु विश्वे देवाः । सत्यम् । सवितर्यग्माग्निन्द्रे च द्युपृथिव्यन्तरिक्षाणां दश दशान्ये देवा अन्तर्भूता इति तेऽपि 'जुषयम्' इत्युच्यन्ते । पत्नीवदभिप्रायं वा ॥

इमामनुदुत्य 'उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः' इति गृह्णाति । अस्य प्रहण-मन्त्रस्य साकाङ्क्षत्वात् सादनमन्त्रे श्रुतं 'विश्वेभ्यस्त्वा' इति संबध्यते ॥

अधिवदते— 'आम्रयणः' असि आम्रयणाख्यो प्रहस्तवमसि । अग्रे ईयते गृह्यत इत्यम्रयणः । प्रहाणामग्रेसरोऽसि । "ते देवा आम्रयणाग्रान् ग्रहानपश्यन्" (तैसं ६-४-११) १० इति ब्राह्मणम् । शकन्धादित्वात् पररूपम् (पा ६-१-९४ वा ४) । 'अम्रयण एवाम्रयणः । "सान्नाप्यानुजावरं" (द्र. पाभा ५-४-३६ वा ४) इत्यादिना स्वार्थिकोऽण् निपातितः । यद्वा—वाचा अग्रे प्रथममीयत इत्याम्रयणः । "वायै देवेभ्यः" इत्यादि ब्राह्मणं, "तदाप्रयण-स्याम्रयणत्वम्" (तैसं ६-४-११) इत्यन्तम् । 'स्वाम्रयणः सुष्टु' अम्रयं श्रैष्ठ्यं यन्ति प्राप्नुवन्त्यनेनेत्याम्रयणः, शोभन आम्रयणः स्वाम्रयणः । त्वां गृहीत्वा देवा अग्रं पर्यासन्, तया १५ यजमानोऽपि त्वां गृहीत्वा समानानामग्रं पर्येत्विति भावः । "अग्रमेव समानानां पर्येति" (तैसं ६-४-११) इति ब्राह्मणम् । यस्मादीदृशस्त्वम् 'असि वस्मात्' 'जिन्व प्रीणय' यज्ञं 'यज्ञपतिं च' 'जिन्व । उभयत्रापि वाक्यादित्वात् न निह्न्यते । जिवि प्रीणने । 'सवना सवनानि, अभि 'पाहि आभिमुख्येन पालय तवाक्षीणतया । त्वयि हि क्षीणे प्राप्यश्चित्तप्रसंगाद् अक्षितानि सवनानि स्युः, तस्मान्मा क्षेष्टा इत्यर्थः । तदर्थं भगवान् 'विष्णुः' 'त्वां पातु यः २० सर्वं पाति । 'त्वम् अपि 'विशं प्रजां यजमानस्य त्वभूतां 'पाहि सर्वां वा 'इन्द्रियेण इत्यभूतां प्रजामविकलेन्द्रियां कुर्वित्यर्थः ॥

'एवमनुदुत्य 'एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः' इति सादयति । "वैश्वदेवो ह्येष देवतया" (तैसं ६-४-११) इति ब्राह्मणम् । "आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाम्रयणः" (तैसं ६-४-११) इत्यादि च ॥

२५

॥ इति चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

१. तै.ति.पं.व-इत्यामायः । २. तै.पं.व-आम्रयणमहः, ति-अम्रयणमहः । ३. वै-मुष्टु

माहि । ४. व-एवमभ्युदाहृत्य, वै-एवमभ्याहृत्य ।

तैसं १५

त्रिंशत्त्रयश्च गणिनो रुजन्तो दिवम् रुद्राः पृथिवीं च सचन्ते ।

एकादशासि अप्सुपदः सुतः सोमं जुपन्ताः सर्वनाय विश्वे ।

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जित् यज्ञं जित् यज्ञपतिमभि सर्वना

पाहि विष्णुस्त्यां पातु विशं त्वं प्राहीन्द्रियेण ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥११॥

५

[त्रिंशद्द्विचत्वारिंशत्]

त्रिंशत् । त्रयः । च । गणिनः । रुजन्तः । दिवम् । रुद्राः । पृथिवीम् । च । सचन्ते ।

एकादशासः । अप्सुपद इत्यप्सु-सदः । सुतम् । सोमम् । जुपन्ताम् । सर्वनाय । विश्वे ।

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । आप्रयणः । असि । स्वाग्रयण इति सु-आप्रयणः ।

जित् । यज्ञम् । जित् । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । अभीति । सर्वना । पाहि ।

१०

विष्णुः । त्वाम् । पातु । विशम् । त्वम् । पाहि । इन्द्रियेण ।

एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥११॥

आप्रयणमेव आतृव्यवतो गृह्णाति 'त्रिंशत्' इति चतुष्यदया त्रिष्टुभा ॥ "गणवत्यर्चा

आतृव्यवतो गृह्णीयात्" (तैसं ६-४-११) इति ब्राह्मणम् । 'त्रिंशत्' त्रयः 'च' 'गणिनः'

गणवन्तः एकादशात्मकविमर्गिणश्च तद्वन्तः 'रुजन्तः' सामर्थ्यात् आतृव्यान् । रुजो भङ्गे तौदा-

२५ दिकः । 'रुद्राः' रोदयितारः शत्रूणां नारीणाम् । "रोदेर्णिद्वक्च" (उ १८९) इति रक्प्रत्ययः ।

एवंविधाः 'एकादशासः' एकादशानां पूरणाः (पा ५-२-४८) । पूरणप्रत्ययान्तात् "आजसेरसुक्"

(पा ७-१-५०) । एतदुक्तं भवति—ये त्रिसदेवाः दशवर्गत्रयात्मकाः ये च त्रयो गणिनः

तत्तदशात्मकागणवन्त एकादशाः स्वयमिति इत्थं त्रयश्चिद्वत् 'संचन्ते' । न पुनस्ते वर्तन्ते

इत्याह—ये 'दिवं' 'सचन्ते' सेवन्ते, ये च 'पृथिवीं', ये च 'अप्सुपदः' 'अन्तरिक्षेणावतीर्णाः',

२० पूरणप्रत्ययान्ता वा ये त्रयो गणिनः, त्रयश्च गणा वर्तन्त इति; ते च 'विश्वे' देवाः इमं 'सुतं'

'सोमम्' आप्रयणाख्यं 'जुपन्तां' सेवन्तां 'सर्वनाय' सर्वनायं तृतीयसर्वनार्थम् । तत्र हि तस्य

सावित्रपानीवतहस्त्रिणोजनेषु त्रिणियोगः । यद्वा—तृतीयसर्वने जुपन्तामिति सप्तम्यर्थे चतुर्थी ।

"आतृव्यवतो गृह्णीयात्" (तैसं ६-४-११) इति ब्राह्मणम् ॥

१. तै.व- 'आप्रयणमेव' इत्यप्यान्तरं 'तत्र' । २. वै- 'गृह्णीयात्' नास्ति । ३. व- भङ्गन्तः;

२५ तै.वि- भङ्गन्तः । ४. तै.वि.व- भवन्ति । ५-५. तै.वि.पं.व- अन्तरिक्षे सीदन्ति ये त्रिणो स्थानेषु ये गणिनः ।

आवृष्यवतः आग्रयणग्रहः]

‘इत्यनुदुल्ल’ उपयामगृहीतोऽसि’ इति-यजुरादिकया गृह्णाति-॥

अधिवदते—‘आग्रयणोऽसि’ इत्यादि ।

‘एष ते-योनिः’ इत्यादिना सादयति-॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

त्रिंशत्त्रयश्वेति ॥ ‘ये देवाः’ इत्येतस्य स्वाने आवृष्यवतो मन्त्रान्तरमाग्न्याये— ५

‘त्रिंशत्त्रयश्वं गणिनो रुजन्तो दिवः रुद्राः पृथिवीं सचन्ते । एकादशासो अप्सुपदः सुतः सोमं जुपन्ताः संवनाय विश्वे । उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिव्य यज्ञं जिव्य यज्ञपतिमग्निं-सवना पाहि विश्वस्तुतां पातु विंसं स्वं पाहीन्द्रियेणैव ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः’ इति । एकादशात्मकाश्च यो गणा एषां सन्तीति गणिनः । ते च प्रयाजितारसंस्थाकाः रुजन्तः शत्रून् विनाशयन्तो रुद्राः शत्रुनारीणां रोदयितारः । तन्मन्त्रे केचन द्विवे सचन्ते । अग्रे पृथिवीं सेवन्ते । अंबुदिष्टास्तेकादशा- १०

संस्थाका बहुपक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्ति । ते विश्वे सर्वे सुतम् अभिपुतमिम् सोमं संवनाय तृतीय-सवने सेवन्ताम् ॥ मन्त्रान् व्याचिष्यासुराग्रयणस्य ग्रहणं विधत्ते—‘देवा वै यद्यज्ञैर्जुर्वत तद्सुरा अजुर्वत ते देवा आग्रयणामान् प्रधानपश्यन् तानगृह्णत ततो वै तेऽथ एषां यन् यस्यैवं विदुष आग्रयणामा- १५

ग्रहा गृह्णन्तेऽग्रमेव समानानां पर्वेति’ (तैसं १.४.११) इति । आग्रयणमग्रं (गोऽग्रः) ग्रमं (गो) येषां त आग्रयणाग्रः । अत्र सूत्रम्—‘यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादेन्द्रवायवामान् गृह्णीयान् । यदि १५

पृथस्तामा शुक्रामान् । यदि जगतामामाऽऽग्रयणामान् । बहुभयसामा वायाकामो’ (आपधौ १२.१४.२-३) इति । आग्रयन्दिने सवने पृथस्तोत्राणामाद्ये स्तोत्रे रथन्तराकथं साम यस्मिन् सोमयागे स यागो रथन्तर-सामा । पूर्वमन्त्राणि योजयन् । एकस्मिन् भागे रथन्तरं आगन्तरे बृहदिरवेवमुभयसामरवम् । अग्रं पथां यन् श्रेष्ठं प्राप्ताः । त्रिंशत्त्रयश्वेति मन्त्रस्य विषयं दर्शयति—‘रथन्तरवर्षा आवृष्यवतो गृह्णीयाद्- २०

आवृष्यस्यैव स्वत्वाऽग्रं समानानां पर्वेति’ (तैसं १.४.११) इति ॥ रुणे रुजिवातुः, सोऽस्या- २० मन्तीति रुणवती । ‘गणिनो रुजन्तः’ इति रुजिवातुमन्त्रे इत्येते । स्वत्वा रोगमुत्पाद्य ॥ तयोर्मन्त्रयो-र्देवसंख्योक्तिस्तान् सर्वानुद्दिश्य ग्रहीतुमित्याह—‘ये देवा दिध्येकादश स्य इत्यादितावतीर्वै देवतास्तान् य एवैनं सर्वान् यो गृह्णाति’ (तैसं १.४.११) इति ॥ सादन्मन्त्रे ‘विश्वेभ्यः’ इत्यभिधानं युक्तमित्याह—

‘एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येष देवतया’ (तैसं १.४.११) इति ॥ वाग्वि-सर्गं विधत्ते—‘वाग्वि देवेभ्योऽपक्रामचक्षयातिष्ठमाना ते देवा वाग्व्यपक्रामतया तूष्णीं प्रधानगृह्णत २५

साऽमन्यत वागन्त्यन्ति वै मेति साऽग्रयणं प्रत्यागच्छत् तदाग्रयणस्याऽग्रयणरं तस्मादाग्रयणे वाग्वि-पृथ्यते यत्तूष्णीं पृथं ग्रहा गृह्णन्ते’ (तैसं १.४.११) इति । केनापि निमित्तेन वाग्देवता यज्ञार्थं स्वकीयं रूपमक्रामयमाना देवेभ्योऽपक्राम्य देवैर्वाग्रहितैः तूष्णीमेव गृहीतेषु सा वाग्विरथमन्यत—यते देवा वर-दानादिना मां न समादधते किं तु मयि निरपेक्षा एव स्वकार्यं जुर्वन्तो आमन्त्यन्ति परित्यजन्त्येवेति । ततो देवैरनाहूता सा वागाग्रयणं प्रति स्वयमागच्छत्, तस्मादग्रमभिमुखमवतिष्ठते’ (ते) सच्छति वाग्विरथाग्रयणं ३०

(वाग्वस्य सोऽप्रायणः ।) तत्र दीर्घमप्यवादाग्रयणनाम संपन्नम् । यद्यस्मात् पूर्वं तूष्णीं गृहीता वाक्-वेदानीमागता तस्माद्वाचोऽस्मिन् काले समागमादाग्रयणे गृहीते वाचं विसृजेत् तं पूर्वग्रहवदुत्तरग्रहं तूष्णीं गृह्णीयात् । मनु पूर्वग्रहेष्वपि प्रतिग्रहं मन्त्राणामाम्नातत्वात् कथं तूष्णीं ग्रहणम् ? पृथं तर्हि तूष्णीं साद-

१. य-इमामनु ।

१. आ.क.पा-केचन । २. आ.क.त्रिंशत्ता-वर्षायाः । ३. आ-देवैर्निगृहीतैः । ४-वा एहीतैः । ३५

त्रिंशत्त्रयश्व-विपरीतेषु ग्रहेषु गृहीतेषु । ४. आ-ग्रस्येति । ५. इ.उ.पा-प्रति ।

[आत्म्यवतः आग्रयणग्रहः]

- वाग्विसर्गशब्दाभ्यामुपांशूचौ ध्वनी विवक्ष्येयाताम् । अत एवौपांशुवाक्यकाण्डे सामग्रायते—“यान् प्राचीनमाग्रयणाद्ग्रहान् गृहीयात्तानुपांशु गृहीयाद्यान्ध्वान्स्तानुपिन्द्रिमतः” (तैसं ३.१.९) इति ॥ ध्वनिद्वयं लौकिकदृष्टान्तेन विनादयति—“यथा त्सारियति मे आस्त्र इयति नाप रात्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव तदध्वर्याग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि सृजते” (तैसं ६.४.११) इति । त्तारी छग्रगतिर्यथाः ।
- ११ रसर छग्रगताविति धातुः । स न्यायो मनस्यादौ विचार्य पश्चाद्वाणानुपावसृजति मुञ्चति । “वराहान् वा गजान् वा” पातयितुं मार्गे यो गर्तं आयामेन खन्यते स आस्त्रः । ममैतावति धूरमास्त्रस्तद्वति अहं रवीपत् पुरोगत इयति दूरे स्थितो नापरात्स्यामि । वराहादिभिः स्वस्य मारणमेकोऽपराधः । स्वार्मानं दृष्ट्वा वराहदेः पलायनमन्योऽपराधः । स्वेन मुक्तस्य बाणस्य स्खलनमपराधान्तरम् । एतत् सर्वमियति दूरे मम न भविष्यतीति निश्चित्य अगतिस्तत्र स्थित्वा पश्चादवसरे सति “स्वयमुद्भूतो यथा
- १० बाणान्” मुञ्चति तथैव तत्राभ्यर्णुर्दृग्ध्वनिः कांश्चिद्भ्रष्टान् गृहीत्वा यज्ञं दधमवष्टभ्य पश्चाद् ध्वनिं प्रकटी- करोतीत्येतदुपपद्यते ॥ विधत्ते—“त्रिंहि करोत्युद्गातृनेव तद्वृणीते” (तैसं ६.४.११) इति । हिं- कारस्य सामस्य प्रसिद्धत्वात् सामगानां तेन वरणं युक्तम् ॥ हिंकारस्य काकं विधत्ते—“प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति प्रजापतिरेव तत्प्रजा अमि जिघ्रति” (तैसं ६.४.११) इति । आग्रयणहिंकारयोः पौर्वापर्यं यदस्ति तत्तेन प्रजापतिरेव वज्रमानस्य प्रजानां मूर्धन्याग्रणं करोति । अत एव
- १५ पशुध्वन्येतद्वीक्षते ॥ “त्रिष्वपि सवनेषु” आग्रयणं विधत्ते—“आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः सवनेसवनेऽभि गृह्णात्यारमण्येव धत्ते यज्ञं सं तनोति” (तैसं ६.४.११) इति ॥ दशापवित्रस्योपरि सोमरसस्थानयने विप्रत्ते—“उपरिष्टादानयति देव एव तदधाति” (तैसं ६.४.११) इति ॥ दशापवित्र- द्याधस्तात् ज्वन्नया “धारया ग्रहणं” विधत्ते—“अधस्तादुप गृह्णाति प्र जनयत्येव तत्” (तैसं ६.४.११) इति ॥ “सवनत्रयगतमाग्रयणं प्रवत्सति—“प्रसवादिनो वदन्ति कस्माद् सत्याद्गायत्री
- २० कनिष्ठा छन्दसा सती सर्वाणि सवनानि बह्वीत्येष वै गायत्रिवै वत्सो यदाग्रयणहतमेव तदभिनिधत्ते सर्वानि सवनानि बह्वति तस्माद्रससमाकृतं गौरमि नि वर्तते” (तैसं ६.४.११) इति । अस्याक्षरत्वाद् कनिष्ठा । प्रातःसवने बह्विष्यवमानसूक्तानाम् ‘उपास्मे गायता’ इत्यादीनां छन्दो गायत्री । माध्यन्दिन- सवने माध्यन्दिनपवमानसूक्तस्य ‘उधा ते जातमन्धसः’ इत्यस्य गायत्री । तृतीयसवनस्याऽऽर्भवपवमान- सूक्तस्य ‘स्वादृष्ट्या’ इत्यस्य गायत्री । ध्रुवमुदाहृत्यम् । यथा गौरपाकृतं “स्वीपे वत्समभिलक्ष्य
- २५ मृगादिकमपि परित्यज्य निवर्तते तथा गायत्री स्ववरसमाग्रयणमभिलक्ष्य पुनः पुनर्निवृत्त्य सवनानि निर्वहति ।

‘ये देवाः’, ‘त्रिरश्व’ इत्येतौ त्रिष्टुभौ ॥

इति श्रीमत्सायणव्याख्यानविरचिते माधवीये वेदायं प्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽध्यायः ॥

- ३० ६. आ.क-वराहान् गजान्, जि३.ना-वराहान् गजान् वा । ७. आ-आगतिः । ८. आ. क.ना-पशानुद्भूतः । ९. जि२.जि३-याणम् । १०-१०. आ.हा-मवनत्रयेऽपि, ना-सवनत्रयेऽपि । ११-११. क-घातना आनयनम्; जि१.जि२.जि३.हा-धारयाग्रयणम् । १२. आ.क.ना.हा-मवनत्रयगमा । १३. इ.उ.ना.पा.भा.हा-‘अथाष्टम्’ नास्ति । १४. क-स्व । १५. आ.क.जि१.जि३.ना.भा.हा-इत्येते ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वते उक्त्यायुवे ।
यत् त इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वैष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्त्यायुवे ॥ १२ ॥

[उपयामगृहीतोऽसि द्वाविंशतिः]

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा ।

बृहद्वत इति बृहत्-यते । वयस्वते । उक्त्यायुवे इत्युक्त्य-युवे ।

यत् । ते । इन्द्र । बृहत् । वयः । तस्मै । त्वा । विष्णवे । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । उक्त्यायुवे इत्युक्त्य-युवे ॥ १२ ॥

[मंसं १.३.१४; कांसं १.५; कपितं १.४; वासं ७.२२]

स्याल्लोक्यं गृह्णाति उपयामगृहीतोऽसीति यजुरादिकया 'इन्द्राय त्वा बृहद्वते' इति चतुष्पदयानुष्ठुभा । ऋक्वाहुपनिष्ठादुपयामत्वे प्राप्ते अपवादत्वेन पुरस्तादुपयामत्वमाप्नोत्यते ॥ हे १० सोम, 'उपयामगृहीतः' 'असि, तस्मै' त्वाम् 'इन्द्राय वयस्वते' गुणाय गृह्णामीति शेषः । 'बृहद्वते' गृह्णाता साम्ना पृष्ठाद्येन तद्वते । 'वयस्वते' अन्नवते, 'उक्त्यायुवे' उक्तं शलं कामयमानाय । "क्याच्छन्दसि" (पा ३.२.१७०) इत्युग्रस्ययः । "न च्छन्दस्यपुत्रस्य" (पा ७.४.३५) इतीत्याभावः । "जसादिषु वाचनम्" (द्र. पा ७.३.१०९ वा १) इति, "वेडिति" (पा ७.३.१११) इति गुणभावः । हे 'इन्द्र, तव बृहत् प्रभूतं यद् 'वयः' अन्नं सोमलक्षणं गृह्णामाणं 'तस्मै' तदर्थं तप्तानार्थं त्वां प्रार्थयामह इति शेषः । 'विष्णवे' व्यापकाय तस्मै वयसे त्वां प्रार्थयामह इति । यद्वा—हे सोम, विष्णवे भगवते च त्वां गृह्णामीत्येव शेषः । अत्र विष्णुग्रहण-काल एव देयता, यामकाले तु मित्रावरुणाविन्द्राग्नी च । विष्णुर्हि वृत्रवधे साहाय्यकमिन्द्र-स्याचरत् । "यदेव विष्णुर्नृत्तिष्ठत जहीति तस्याद्विष्णुगन्धाभजति" (तैस ६.५.१) इति च ब्राह्मणम् । य 'इन्द्रस्य सखा विष्णुः तस्मै तदर्थं तत्प्रतिपत्त्यम् इन्द्राय त्वा गृह्णामीति ॥ २० 'एष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्त्यायुवे' इति सादयति । "इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्" (तैस ६.५.१) इत्यादि ब्राह्मणम्, "चक्षुर्वा एतच्चक्षस्य यदुक्त्यः" (तैसं ६.५.१) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

- उपयामं गृहीतोऽसीति ॥ कल्पः — “स्थाल्योक्थं गृह्णाति । उपयामं गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इति ग्रहणसादनी” (आपश्रौ १२-१५-११) इति ॥ पाठस्तु — “उपयामं गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उक्थायुये यत्त इन्द्र बृहद्वयस्वस्मे त्वा विष्णवे स्वैष ते योनिरिन्द्राय त्वा उक्थायुये” इति ॥ हे सोम, उपयामेन स्थाल्या गृहीतः ऋषिः । इन्द्राय त्वां गृह्णामि । कीदृशाय ? बृहद्वते
- ५ बृहत्सामप्रियाय, तत् सामबोम्बाय अयि । त्वां वृत्रेणैन्द्र सत्पतिम् इति हि भुवम् । वयस्वते वयोऽसं सोमरूपं वदते तत्प्रियाय । उक्थं वाचं * तदात्मन इच्छतीत्युक्थायुयस्वस्मे ते । इन्द्र वयस्वते तव वृहत् वयः सवद्वत्सं सोमरूपं तस्मै पानार्थं त्वां प्रार्थय इति बोधः । हे सोम, विष्णवे त्वां गृह्णामि । एष शरप्रदेशः तव न्यानम् । उक्थयत्तुप्रियाय इन्द्राय त्वां शरे सादयामि ॥ मन्त्रेभ्योऽप्युक्थयत्तुप्रहणं विधत्ते — “इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स वृत्रो वज्रादुद्यतादयिमेत् सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि
- १० वीर्यं तस्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थं प्रायच्छत् तस्मै द्वितीयमुदयच्छत् सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तस्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थमेव प्रायच्छत् तस्मै तृतीयमुदयच्छत् तं विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तस्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थमेव प्रायच्छत् तं निर्माणं भूतमहन् यज्ञो हि तस्य मायाऽऽसीद्युक्थ्यो गृह्णत इन्द्रियमेव तद्दीर्घं यजमानो भ्रातृभ्यस्य वृद्धेः” (तैसं ६-५-१) इति । मा मे प्रहाः मां मा प्र हार्षीः । वीर्यमुक्थ्यरूपं श्रेष्ठं वस्तु, उक्थ्यस्थाल्यां मन्त्रेण
- १५ गृहीतः सोम इत्यर्थः । तस्य सवनत्रयापेक्षया त्रिः प्रदानम् अग्निष्टोमे तृतीयसवन उक्थ्याभावेऽपि संस्थान्तरेषु विधत्ते । अथवा प्रातःसवन एवोक्थ्यस्याख्यामुक्थ्यपात्रे त्रिर्भहीतस्यम्, तदपेक्षया त्रिः प्रदानम् । तृतीयपपांये विष्णुः ‘जहि’ इत्येवं वदन् इन्द्रमन्वतिष्ठत सहकारी सन्नवस्वितः । उक्थ्यरूपो यज्ञो वृत्रस्य माया । यस्मादुक्थ्यलोमेन मोहित इन्द्रो वृत्रं न अधान, त्रिष्वप्युक्थ्येषु दत्तेषु निर्माणं मोहयितुमसमर्थं वृत्रं हतवांसतस्मादिन्द्रवद्वैरिणस्तमिन्द्रियसामर्थ्यं विनाशयितुमुक्थ्यं गृह्णीयात् ॥ वृत्रेणैन्द्राय दत्तत्वात् मन्त्रेऽपि
- २० ‘इन्द्राय’ इत्युक्तिः पुंकेत्याह — “इन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इत्यादेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत्” (तैसं ६-५-१) इति । विष्णोरपि सहकारित्वेन भागित्वात् तन्मन्त्रोऽपि युक्त इत्याह — “तस्मै त्वा विष्णवे शेषावाह यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति तस्माद्विष्णुमन्त्राभजति” (तैसं ६-५-१) इति ॥ स्थाल्यां गृहीत्वा सादितस्य सोमस्य होमकाले पुनर्दात्वात्त्रे* त्रिवारप्रहणं विधत्ते — “त्रिर्विगृह्णाति त्रिर्दं स तं तस्मै प्रायच्छत्” (तैसं ६-५-१) इति । स वृत्रस्तमुक्थं तस्मा इन्द्राय त्रिः प्रायच्छत् । तस्मात् स्थालीगतं
- २५ सोमं त्रिधा निष्कृष्य पर्यायवृत्रेण गृह्णीयात् ॥ दात्वात्त्रे गृहीतस्याऽऽसादनमन्त्रं स्थाल्यभिमर्शनमन्त्रं चोत्पाद भ्याचष्टे — “एष ते योनिः पुनर्द्विरसीत्याह पुनः पुनर्द्विर्द्विगृह्णाति” (तैसं ६-५-१) इति ।

उक्त्यग्रहः]

हे दारुपात्रे गृहीतं सोमं, त्वं एष खरप्रदेशः स्थानम् । अनेन मन्त्रेण सादयेत् । हे स्यालीगत सोम, ॥
 गृहीतशेषोऽपि पुनर्गृह्यमाणत्वात् हविरवाऽसि । अस्मात् स्यालीगतात् सोमाद्ग्रहीष्यमाणं पर्यायद्वयम-
 पेक्ष्य पुनः पुनरित्युक्तिः । अत्र सूत्रम्— “उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि देवेभ्यो
 देवायुवमुपभ्येभ्य उवस्यायुवमित्युक्त्यात् तृतीयं गृहीत्वैषं ते योनिमित्रावरुणाभ्यां त्वेति सादयित्वा पुन-
 र्हविरसीति स्थालीमभिसृजति । ... । एवं विहितानुत्तरौ पर्यायौ ताभ्यां प्रतिप्रस्थाता चरति ” (आपश्मै ५
 १२-२८-११-१२-२९-३) इति ॥ उक्त्यग्रहोममनु चमसहोमान् विधत्ते— “चक्षुर्वा दृष्टघटस्य यदु-
 ष्यत्सस्मादुष्यत् हुतं सोमा अन्वायन्ति तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनु यन्ति तस्मा-
 देको बहूनां भद्रो भवति । तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दते ” (तैसं ६-५-१) इति । चक्षुःस्थानीय द्रव्ये
 जुते सायनपतरमेवेतरस्थानीयाश्वमसा होतव्याः । आत्मा सर्वावयवसंघातरूपः पुरुषः । अवयवेषु मुख्यस्य
 चक्षुषो इष्टिः पुरतो मागे प्रसरति । ततः संघातरूपः आत्माऽनुगच्छति । एके मुख्यं परिगच्छन्तं बहवो १०
 भूत्या अनुगच्छन्ति । एको मुख्यश्चक्षुरिव ज्ञापक आचार्यो बहूनां शिष्याणां मध्ये भद्रः पूज्यो भवति ।
 एको मुख्यः स्वतन्त्रः पुरुषः परतन्त्रा बह्वीर्जाया केनते । अभिष्टान्तैश्चमसानामनुष्यमानपरे होमो
 युक्तः । अत्र सूत्रम्— “ग्रहमध्यर्पुरादपे चमसांश्चमसाध्वर्यव आध्वान्य प्रत्याध्विते संस्पृशति उपधशा
 यम सोमानामिति वषट्कृतानुवपट्कृते जुहति भक्षान् हरन्ति ” (आपश्मै १२-२८-१४) इति ॥ मुख्य-
 चमसे संपातस्थावनयनं विधत्ते— “यदि कामयेताध्वर्पुरात्मानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च १५
 हविर्धानं च तिष्ठन्नव नयेद्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयति ” यदि कामयेत यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तरा
 सद्योहविर्धानं तिष्ठन्नव नयेद्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत सदस्यान् यज्ञयशसेनार्पयेयमिति
 सद आहम्याव नयेत् सदस्यानेव यज्ञयशसेनार्पयति ” (तैसं ६-५-१) इति । यज्ञयशसे यज्ञफलम् ।
 आहम्य प्रविश्य । अत्र सूत्रम्— “देवेभ्यस्त्वा देवायुवं पूषन्मि यज्ञस्याऽऽयुव इति मुख्ये संपातमवनयति
 यदि कामयेताध्वर्पुरात्मानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्युक्तम् ” (आपश्मै १२-२८-२-१२-२९-१) इति ॥ २०

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

३. आ.ना-उक्त्यग्रहोम । ४. आ-“विन्दते” इत्यस्यानन्तरं-“यदि कामयेताध्वर्पुरात्मानं

यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नव नयेद्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत
 यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तरा सद्योहविर्धानं तिष्ठन्नव नयेद्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयति । ५. इ.उ.
 ना.पा.भा.हा-“पुरुषः” नास्ति । ६. क.वि.२-परिवृष्टं गच्छन्तम् । ७-७. आ-“यदि ... नयेद्यजमानमेव
 यज्ञयशसेनार्पयति” नास्ति । २५

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृताय जातमग्निम् ।

कविः सम्राजमिति धिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः ।

वैश्वानरम् । ऋताय । जातम् । अग्निम् ।

कविम् । सम्राजमिति सम्-राजम् । अतिथिम् । जनानाम् ।

आसन् । एति । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥

स्थास्या भुवं गृह्णाति 'मूर्धानम्' इति चतुष्पदया त्रिष्टुप् ॥ 'मूर्धानं शिरोभूतम् । कस्य ?
'दिवः' शुद्धोक्तस्य । 'अरतिं गन्तारम् । "वहादिभ्यश्चिउ" (द्र. उ ५०९) इत्यंतरति-
प्रत्ययः । 'पृथिव्याः च गन्तारं प्रजानां रक्षणार्थं पृथिव्यामपि कर्त्तमानम् । "उदात्तयणः" "

१० (पा ६-१-१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम् । "नरे
संज्ञायाम्" (पा ६-३-१२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । "ऋताय सत्याय यज्ञाय वा 'जातम् ।
'कविं मेधाविनम् । 'सम्राजं सम्प्रजाजन्तम् । "मो राजि समः क्वौ" (पा ८-३-२५) ।
कुटुम्बरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । 'जनानां यजमानरक्षणानाम्, अतिथिं यजमान-
गृहान् सातथेन गच्छन्तम् । "ऋतन्यञि" (द्र. उ ४५०) इत्यादिना अततेरितिप्रत्ययः ।

१५ यजमानगृहेष्वन्तमित्यर्थः । ईदृशमग्निं देवाः 'पात्रम्' आ 'जनयन्त आभिमुख्येन जनितवन्तः ।
पिबन्त्यनेनेति पात्रम् । "घ्नन् सर्वधातुस्यः" (द्र. उ ६०८) इति घ्नन्प्रत्ययः । सोमं पातुं
'तत्पात्रमग्निं कृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशं तत्पात्रमित्यत आह—'आसन् आस्ये । द्वितीयार्थे
सप्तमी, तस्याश्च लुक् । अग्निमास्यं कृतवन्त इति यावत् । "पहन्" (पा ६-१-६३)
इत्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः । यद्वा—निमित्तसप्तम्येषा, आस्यनिमित्तं आस्यत्वाय अग्नि-
२० रस्माकमास्यमिव' भूवादिति । अग्निना ह्यास्येन देवा आहुतीः पिबन्ति, अग्निमुखत्वात्तेषाम् ॥

मूर्धानमिति । कल्पः— "मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति स्थास्या भुवं पूर्णं गृह्णाति ।
... । ए० ते योनिरग्रे स्था वैश्वानरायेत्यायतने हिरण्ये साद्वेधे" (आपश्मौ १२-१५-१-३) इति ॥
पाठस्तु—'मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृताय जातमग्निम् । कविः सम्राजमिति जनानामासन्ना
पात्रं जनयन्त देवाः । उपयामगृहीतोऽस्यग्रे स्था वैश्वानराय भुवोऽसि भुवक्षितिर्भुवणां भुवत्तमोऽच्युता-
नामच्युतक्षिप्तम एष ते योनिरग्रे स्था वैश्वानराय" इति । अत्र गृहीत्वा 'पश्चात्—'भुवोऽसि' इत्यादिकं
२५ पठेत् । तदुक्तं बौधायनेन— "अथैनमपिबन्ते भुवोऽसि... इति" (योश्मौ ७-७) इति ॥ 'मूर्धानम्'
इति मन्त्रे 'रतुमः' इति पदमप्याह्वय 'अग्निं ययं रतुम इति योजनीयम् । कीदृशमग्निम् ? 'दिवः

१. व-तय पात्र । २. त-ति-पात्रमिति । ३. त-ति-'मास्यमग्निम् ।

१. आ.पा.हा-वैश्वानरायेति । २. आ.पा.हा-पयान् नास्ति ।

ध्रुवग्रहः]

उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वैश्वानराय ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षीतिर्ध्रुवाणां
ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तम् एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानराय ॥ १३ ॥

[मुर्धानं पञ्चत्रिंशत्]

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । ध्रुवः । असि ।
ध्रुवक्षीतिरिति ध्रुव-क्षितिः । ध्रुवाणाम् । ध्रुवतम इति ध्रुव-तमः । अच्युतानाम् । अच्युतक्षित्तम् ५
इत्यच्युतक्षित्त-तमः । एषः । ते । योनिः । अग्नये । त्वा । वैश्वानराय ॥ १३ ॥

[मैत्रे १-३-१५; कर्म ४-५; कपि ३-५; बार्त ७-२४-२५]

इमामनुदुष्य 'उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वैश्वानराय' इति गृह्णाति ॥

अभिबदते—'ध्रुवोऽसि' इति ॥ 'ध्रुवः त्वम् असि यो' यज्ञस्यायुष्वात् प्रहणाणामुत्तमः
स त्वमसि । "आयुर्वो एतद्यज्ञस्य यद्भुवः" (तैस ६-५-२) इत्यादि ब्राह्मणम् । यद्वा— १०
पृथिव्या धृतिहेतुत्वादस्य ध्रुवत्व, प्रयं करोतीति ध्रुवः । "असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्पाचिकी-
र्षन्" (तैस ६-५-२) इत्यादि ब्राह्मणम् । 'ध्रुवक्षितिः' ध्रुवनिवासः निश्चलावस्थानः यावद्भू-
देव्या ऋचः शंसन तावदवस्थानात्; यथोक्तम्—'वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामवनयति"
(तैस ६-५-२) इति । 'ध्रुवाणाम् आदित्यस्याख्यादीनां मध्ये' ध्रुवतमः त्वमसि । अच्युता-
नामच्युतस्थानानां मध्ये 'अच्युतक्षित्तमः त्वमसि । अच्युतं स्थान क्षियति निवसतीति किम् १५
(पा ३-२-७६) । यद्वा—अच्युतानां स्थानानां मध्ये 'यदच्युतमतिशयेनाच्युततमं निषेवते
इति' अच्युततमक्षिदिति यावत् म्रयात्तावदच्युतक्षित्तम् इति । तत्र सामर्थ्यादुपसर्जनातिशयने
तमप्रत्ययः, छान्दसो वा । ईदृशास्त्वमसीत्यधिवादः ॥

'एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानराय' इति सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

२०

'मुर्धानं शिरोबुद्धतद्वेरो सूर्यरूपेणावस्थाप्य शुलोकम्ब आसकम् । अरतिं पृथिव्याः, रतिरुपरतिस्तद्वहितम् ।
न हि पृथिव्या उपरि कदाचिदग्निरुपरमते किंतु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तते । स चाग्नि-
वैश्वानरनामकः । यथा—'दिवि नाको नामाग्नी रजोहा' (मैत्रे १-१-९) इत्यादिनां तथा पृथिव्यां वैश्वानरः ।
'ऋताय' जातं यज्ञार्थमाहवनीयादिरूपेणोत्पन्नम् । 'कर्षि' स्वमकाननुगृहीतुमभिज्ञम् । 'सम्राज्ञे' सम्यक्
धीयमानम् । 'जनतां यजमानानाम्' अतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् । 'आसन् ईदृशस्याग्नेरास्ये होतुं' देवाः २५
'पात्रे' सोमप्रहचमस्तरुम् । 'आ' जनयन्त सर्वैव पेन्द्रवायवादिस्थानेषूपपादितवन्तः । हे सोम, स्थालीरूपेणो-
पयामेन गृहीतः । असि । 'वैश्वानराय' अग्नये त्वां गृह्णामि । हे अह, एवं 'ध्रुवः' अस्ति ध्रुवनामकोऽसि ।
'ध्रुवक्षितिः' स्थिरनिवासः, आ वैश्वदेवशंसनमवस्थानात् । 'ध्रुवाणाम् आदित्यस्याख्यादीनां मध्येऽतिशयेन
ध्रुवः । तस्यैव व्याख्यानम्' अच्युतानाम् 'अच्युतक्षित्तम्' इति । 'एषः अनुपोऽहं इदं तव स्थानं तत्र' वैश्वानराय

४. तं.ति-ध्रुवस्य; व-ध्रुवः । ५. व-इति' नास्ति; तं.ति.पं-इति ब्राह्मणम् । ६-६. व- ३०

यदतिशयेनाच्युतं स्थानमिति यावत् । ॥. तं.ति-अर्थवादः ।

३. आ.पा.हा-तथा पृथिव्यां ऋताय ।

तैस ३-५॥

- अमये त्वां सादयामि ॥ "भुवप्रहं विधत्ते— "आयुः एतच्छस्य यद्भुव उत्तमो प्रहणां गृह्यते तस्मादायुः प्राणानामुत्तमम्" (तैसं ६.५.२) इति । पेन्द्रवायवादीनो यया यज्ञस्य वागादिप्राणरूपास्तथा ध्रुवोऽप्यायुः स्वरूपः । स च ध्रुवोऽन्तर्यामैन्द्रवायवादीनां धाराप्रहणमुत्तमप्रहणो यया भवति तथा प्रहीतव्यः । अत एव भुवप्रहप्रस्तावे मृगकरणोक्तम्— "अत्र धारा विरमति" (आपधौ १२.१६.९) इति । यस्मादायुः
- ५ स्थानीयो ध्रुवो प्रहणामुत्तमस्तस्माद्वायादीनां "प्राणानां मध्ये जीवनरूपमादुरुत्तमम् । सति हि जीवने "प्राणाः सोमन्ते" ॥ मन्त्रे "मूर्धानम्" इत्यादिशब्दप्रयोगेण "जातीनां मध्ये यज्ञमानं श्रेष्ठं करोतीत्याह— "मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्याह मूर्धानमेवैनं समानानां करोति" (तैसं ६.५.२) इति । आयुषो वैश्वानराभिमानिदेववादायुःस्थानीयध्रुवस्य प्रहणे वैश्वानरशब्दो युक्त इत्याह— "वैश्वानर-मृताय जातमग्निमित्याह वैश्वानरं हि देवतयाऽऽयुः" (तैसं ६.५.२) इति । अस्मान्मृदुपरितने यदुपि च
- १० वैश्वानरशब्दप्रयोगो नाधेरुवांघोषतिप्राणसाम्यायेत्याह— "उभयतोवैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा अधस्तात्पोरिष्टाश्च" (तैसं ६.५.२) इति ॥ यथा वायव्यभूरादयः "उपरिमगवर्तिनो मूकत्वान्धत्ववधिर-त्वादिदूषणव्यान् व्यवहारानिरोधान् वारयन्तो देहस्यायं कृत्यं निर्वहन्ति अधोभागवर्ति तु प्राणो मलमृग-निरोधं महान्तं निवारयन्नधो कृत्यं निर्वहति तथैवान्ये प्रहा यज्ञस्यार्थं निर्वहन्ति भुवस्तर्धमिति प्रशंसति— "अग्निर्नोऽन्ये प्रहा गृह्यन्तेऽर्धो भुवस्तस्मादर्थेवाऽप्राणोऽन्येषां प्राणानाम्" (तैसं ६.५.२) इति ॥
- १५ "अधिरवमिति शेषः ॥ भुवस्येतरविलक्षणं "सादनस्थानं विधत्ते— "उपोऽन्ये प्रहाः साधन्तेऽनुपोते भुवस्तस्मादस्थानाऽन्याः प्रजाः प्रतिष्ठित्वान् मार्सेनास्याः" (तैसं ६.५.२) इति । मृदुमुपोष्य खरीकृते प्रदेशे "प्रहान्तरसादनम्, केवलमूयम्" ॥ भुवस्य सादनम् । यस्मादेवं विलक्षणं तस्माद्भोकेऽपि अस्या गवादिरूपाः प्रजा अस्थिवत् कठिनसुरेण भूमौ तिष्ठन्ति, अन्यास्तु मनुष्यरूपाः प्रजाः पादतलगतैर्मांसैर्नावतिष्ठन्ते ॥ भूमौ साधमानस्य भुवस्योत्तरहविषान्मयीपदेशं विधत्ते— "असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं
- २० पर्याषिषीरन् तं देवा ध्रुवेणारुहन् तद्भुवस्य भुवत्सम्, यद्भुव उत्तरतः साधते एत्ये" (तैसं ६.५.२) इति ॥ पर्याषिषीरन् पर्याक्तुमुत्तरत आकुरुर्नष्टम् । भुवस्योत्तरदेशे सादनेन पृथिवी धृता भवति । अत्र मन्त्रम्— "उत्तरस्य हविषानस्याप्रिणोपस्तम्भनमनुपोते भुवस्यालीम्" (आपधौ ७.७) इति ॥ ध्रुवेऽवस्थितस्य सोमस्य होतृचमसेऽवनयने विधत्ते— "आयुः एतच्छस्य यद्भुव आत्मा होता यदोतृचममे भुवमवनयत्यामन्त्रेव यज्ञस्याऽऽयुर्दधाति" (तैसं ६.५.२) इति ॥ अयन-
- २५ यनस्य कालं विधिरुग्मन्त्रान्तराण्युपन्यस्यति— "पुरस्तादुपस्थावनीय इरबाहुः पुरस्तादायुषो सुहृन् सभ्यतोऽवमोय इरबाहुर्मध्यमेन ह्यायुषो सुहृत्" (तैसं ६.५.२) इति ॥ उक्थं शस्त्रम् । तच्च त्रेधा विभज्य पूर्वभागे वात्यमानेऽवनयेत् । भुवमितरयोरेपि । आयुषः पूर्वभागे वात्ये यद्भुवस्यो सुहृन् । मध्यमे भागे बह्वर्धं भुज्यते । "उत्तमे भागे शकत्यमावेऽपि बहु भोक्तुमिच्छति ॥ इदानीं विधत्ते— "वैश्वदेव्यामृचि दस्यमानायामव नयति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजास्तेवाऽऽयुर्दधाति" (तैसं ६.५.२) इति ॥ "उत नोऽर्हियुः प्रिणयः कृणोतु" इत्येषा वैश्वदेवी ॥

"मूर्धानं दिवः" इत्येषा त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवायै वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदतैत्तिरीयसंहितामाधये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

४. आ.क.हा—युवप्रहम् । ५. इ.उ.त्रि.पा.भा.हा— "प्राणानाम्" नास्ति । ६-६. हा—प्रशो-
 ३५ भन्तं, इ.उ.—प्रशोभते । ७-७. क—मूर्धश्चन्द्रप्रयोगेण । ८. आ.पा.हा—उपरिवर्तिनः । ९. त्रि—अर्थमिति ।
 १०. क—स्थायसादनम् । ११. क—प्रहान्तरात्माजन्मम् । १२. उ—केवलभूम्यामेव, पा.भा.हा—केवलमेव
 भूम्याम् । १३. इ.उ.पा.भा.हा—उत्तमम् ।

ऋतुप्रहाः]

मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नमश्च नमस्यश्चेषथोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च
तपश्च तपस्यश्चोपयामगृहीतोऽसि स्रस्सर्पोऽस्य ह्रस्वत्पार्थ त्वा ॥ १४ ॥

[मधुलिंशत्]

मधुः । च । माधवः । च । शुक्रः । च । शुचिः । च । नमः । च । नमस्यः । च । इयः ।

च । ऊर्जः । च । सहः । च । सहस्यः । च । तपः । च । तपस्यः । च ।

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । स्रस्सर्प इति सं-सर्पः । असि ।

अह्रस्वत्पार्थहः - पार्थ ॥ त्वा ॥ १४ ॥

[भैस १-३-१६; कासं ४-७; कपिं ३-५; वासं ७-३०]

अथ ऋतुप्रहास्त्वयोदश । तेषां ग्रहणमन्त्राः त्रयोदशैव यज्ञेपि । तत्र तेषामन्यस्य
पुरस्तादुपयामत्वमान्नायते—‘उपयामगृहीतोऽसि सतर्पोऽस्य ह्रस्वत्पार्थ त्वा’ इति । पूर्वेऽपि “पुरस्ता- १०
दुपयामा यजुषा गृह्यन्ते” (तैसं ६-५-१०) इति पुरस्तादुपयामाः कर्तव्याः । तदर्थमन्यमन्त्रादौ
सामान्नातं तैरप्यनुपज्यते, तेषां साकाङ्क्षत्वाच्च; ‘उपयामगृहीतोऽसि मधुश्च’ इत्यादि । हे सोम,
‘उपयामगृहीतः’ असि, तत्संवां मधुश्च प्रतिपद्यतां संप्रदानत्वेन तव वर्तताम् । मधुर्नाम वासन्तिको
मासः, “मधुश्च माधवश्च वासन्तिको बृहत्” (तैसं ४-४-११) इति । ऋत्ववयवौ मासावित्यर्थः ।
यथा—“तस्माद् द्वौ द्वावृत्” (तैसं ६-५-३) इति । स च मधुप्रापत्वान्मधुरुच्यते । *भूम्नि १५
मत्वर्थायः “मत्वर्थे मासतन्वोः” (पा ४-४-१२८) इति । तस्य “लुगकारेकारेफाश्च”
(पा ४-४-१२८ वा २) इति लुक् । मधुमानित्यर्थः । *सोमश्च चार्थः । मासाश्च चान्द्राः,
त्रयोदशस्य चान्द्रत्वात्, पौर्णमासीनिमित्तस्य चैत्रादिव्यपदेशस्य चान्द्राणामेव संभवात् । अत एव
मासानुविधायि मधुशब्दः । “यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्” (तैसं ६-५-३) इत्यादि ब्राह्मणं
समस्तोऽनुवाकः ॥

२०

मधुरिति ॥ कस्य—‘ऋतुप्रहाः प्रचरतः’ । द्रोणकलशाद् गृह्यन्ते । न साधन्ते । पूर्वेषां शेषेषु
चरानभिगृह्यते । पूर्वोऽप्युर्गृह्यति अयमन्त्रः प्रतिप्रस्थातोऽपयामगृहीतोऽसि मधुश्च । इत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ।
...स्रस्सर्पोऽस्य ह्रस्वत्पार्थ त्वा इति त्रयोदशपदसौ गृह्यते” (आषष्ठी १२-२१-८-११; १२-२०-५) इति ॥
मन्त्रपठस्तु—‘मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नमश्च नमस्यश्चेषथोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च तपश्च तपस्य-
श्चोपयामगृहीतोऽसि स्रस्सर्पोऽस्य ह्रस्वत्पार्थ त्वा’ इति ॥ अत्र मध्वादिशब्दाः क्रमेण चैत्रादिमासानां २५
वाचकाः । संसर्पोऽस्य इति शब्दोऽर्थोऽन्यत्र दर्शितः—“असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चरसंस्पर्ष आदिमः । क्षय-
मासो द्विसंक्रान्तः स चाह्रस्वतिसंक्रः” (कालमाध्व १०) इति ॥ मन्त्रादौ ‘उपयाम’ इति
प्रयुज्यते । हे सोम, त्वम् ‘उपयामगृहीतः’ मधुः च असि । एवमन्यमन्त्राणि योग्यम् । ऋतुप्रहा (१२)
विधत्ते—“यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तैः सम्यगन्त मनुष्या नोऽऽश्रयविष्यन्तीति ते संवत्सरेण योष-

१. ५-प्रपद्यताम् । २. तै. ति. ब-‘यथा’ नास्ति । [इ. पामा ५-२-५४ वा १] । ३-३. तै. ति. ३०
ब-‘सोमश्च चार्थः’ नास्ति । ४. तै. ति. ब-‘च’ नास्ति ।

१. इ. उ. पा. भा-प्रचरति; हा-प्रचरते ।

द्वितीयं गृह्णाति—‘उपयामगृहीतोऽसि माधवश्च’ इति । ‘माधवः’ च त्वां प्रतिपद्यता-
मिति शेषः । एवं सर्वत्र । माधव इति तस्यैव द्वितीयो मासः । “मधोर्न च” (पा ४.४.१२९)
इति मन्वयं अप्रत्ययः । मधुमानित्येवार्थः ॥

तृतीयं गृह्णाति—‘शुक्रश्च’ इति ॥ शुग्दीप्तिरस्मिन्नस्तीति भूम्नि तेनैव मन्वर्थायो

५ रप्रत्ययः (पा ४.४.१२८ वा २) । ग्रैप्नो मास उच्यते ॥

चतुर्थं गृह्णाति—‘शुचिश्च’ इति ॥ शोचयिता शोपयिता सल्लिखानामिति शुचिः, स
हि बहूष्णत्वात् सर्वं सल्लिखं शोपयति । “इन् सर्वधातुभ्यः” (इ. उ ५६७) इति शुचेरिन्प्रत्ययः ॥

पञ्चमं गृह्णाति—‘नभश्च’ इति ॥ नहति वज्राति जन्तुमिति नभः । “नहेदिधि
भश्च” (उ ६६०) इत्यसुप्रत्ययः । वार्षिको मास उच्यते । स हि वर्षाभिभवेन जन्तुन्

२० प्रवृत्तिरन्यान् ‘वद्वानिध करोति’ । वद्वा-न भातीति नभः, स हि मेघाच्छादितत्वात् न
भाति । भातेरसुनि (उ ६३८) नक्समासे नलोपामावो बहुलवचनत्वात् ।

षष्ठं गृह्णाति—‘नभस्यश्च’ इति ॥ “न भातीति” नभः । भातेरसुन् । समानमन्यत् ।
अप्रकाशो नभोऽस्यास्तीति नभस्यः । “मन्वयं मासतन्वोः” (पा ४.४.१२८) इति यद् ॥

सप्तमं गृह्णाति—‘इषश्च’ इति ॥ इडजम् । भूम्नि मन्वर्थायोऽकारप्रत्ययः (पा ५.२.१२७) ।

१५ इष इति शारदो मास उच्यते; शारदि हि प्रायेणौषधयः संपचन्ते ॥

अष्टमं गृह्णाति—‘ऊर्जश्च’ इति ॥ ऊर्ज रसः । स एव मन्वर्थायोऽकारः (पा ५.२.१२७) ।
सत्र हि गावो बहुक्षीरा भवन्ति । प्रसन्नाश्च सत्तिटाकादयो रसवन्तो भवन्ति ॥

विंशति मुच्यते लोकमायन् पञ्चमय ऋतुप्रहरेवानु प्रागानन् ऋतुप्रवाहं गृह्णन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञातैः”
(तैस ६.५.३) इति । “संवत्सरेण योपयितावा कालविलम्बेन मोहयित्वा । यत ऋतयो मनुष्येभ्यभिज्ञाः ॥

२० संख्यां विधत्ते—“द्वादश गृह्णन्ते द्वादश मासाः संवत्सराः संवत्सरस्य प्रज्ञातैः” (तैस ६.५.३) इति ।
त्रयोदशमनुर्दशयोरेवैतदुपलक्षणम् । अत एव सूत्रकार आह—“द्वादश त्रयोदश चतुर्दश वा गृह्णन्ते”
(आपथ्यौ १२.२७.१) इति ॥ आदावन्ते च द्वयोर्द्वयोर्ग्रहणं विधत्ते—“सह प्रथमौ गृह्णन्ते सहोत्तमौ
तस्माद्द्वौद्वादश” (तैस ६.५.३) इति । मधुश्च माधवश्चेत्येतौ प्रथमौ । तपश्च तपस्यश्चेत्येताद्वयौ ।
यस्माद्द्वयोः साहित्यमत्र विहितं तस्माद्द्वौ मासावुत्पद्यवौ । पावस्यसोमं वह्नौ द्यावधितुं विलस्य

२५ पार्थवोर्द्वौ मुखे विधत्ते—“उभयतोमुखमनुपात्रं भवति को हि तद्वेद यत ऋतूनां मुखम्” (तैस ६.५.३) इति । ऋतूनां मुखमृतुधर्मप्रवृत्त्यारम्भो यतो यस्मात् ‘कालादारभ्य भवति तत् को नाम वेद ।
तस्मादनुपात्रस्य मुखद्वयं लुप्यत् ॥ अर्धवृत्तिप्रतिप्रस्थात्रोः प्रैषमन्त्रावुत्पादयति—“ऋतुना प्रेयेति पट्टवत्

५. भ-‘इति’ नास्ति । ६-६. भै-करोतीति वज्राति; व-वज्राति । ७. तं.पं.व-मेघच्छा-
दितत्वात्; तं-मेघच्छादितत्वात् । ८-८. तं.ति.पं.व-नभनात् । ९. वि.पं-‘प्रत्ययः’ । शीतवानिति

३० भावत्; तं-‘प्रत्ययः’ । योषधिमामिति यावत् ।

२-२. इ.उ.पा.भा.दा-‘संवत्सरेण.....इति’ नास्ति । ३. आ.क.हा-‘द्वयोर्ग्रहणम्’ ।
४. वि१-उत्तमा । ५. इ.उ.वि१.पा.भां-रेखे । ६. इ.उ.वि१.पा.भां-कारणादारभ्य ।

- यद्वा—यस्मादयं मासि मास्यशेनांशेन निष्पद्यते तस्मात् संसृष्ट एव मासान्तैः सर्पति । त्रिशता च मासैर्मासत्वेन सपद्यते । ईदृशस्त्वमासि न कर्मणां त्रयोदशमासाहोऽसीति । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “ अधुना सोम उच्यते—अंहस्पत्याय त्वा जुष्टं गृहामीति शेषः । अंहस्पत्यखयोदशो मासः । अहांसि पापानि पातयति । ” अमे-
 ५ हुन्च ” (उ ६६२) इत्यसुन् । पातयिता नाशयिता अंहस्पत्यः । पततेर्प्यन्तात् (पा ३-१-२६) “ कृप्यल्युटो बहुलम् ” (पा ३-३-११३) इति कर्तरि यप्रत्ययः । “ बहुलं संज्ञाछन्दसोः ” (उ १९०) इति णिलुक् । “ कस्कादिषु च ” (पा ८-१-४८) इति सत्वम् । यद्वा—अहतेर्गतिकर्मणोऽसुन् (उ ६३८) । अंहसां गतीनां पतिः पाता प्रवर्तक आदित्यः, तदधीनत्वात् सर्वचेष्टानाम् । “ पातेर्दतिः ” (उ ५०६) । यद्वा—कृतानु-
 १० स्वारोपजनमहरेवाह इत्युच्यते; यथोक्तम् “ वर्णागमो वर्णत्रिपर्ययश्च ” (द्र. काशिका पा ६-३-१०९) इति । तस्य पनिर्दिनपतिरादित्य एव । तत आगतस्तस्यापत्यं वा अंहस्पत्यः । पत्युत्तरपदलक्षणो ण्यः (पा ४-१-८५) । छान्दसः आदिवृद्धयभावः । “ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ” (द्र. काशिका ६-४-१४६; परिभाषेन्दुशेखर ९४) इति वा । आदित्यधर्मेण हि त्रयोदशो मासो जायते । यथोक्तम्—“ अधिमासका युगे ते रविमासेभ्योऽधिकास्तु ये चान्द्राः ”
 १५ इति । तस्मात्तत् आगत इति वा, तदपत्यमिति वा शक्यते यक्तुम् । “ अस्ति त्रयोदशो मास इत्यपाहुः ” (तैसं ६-५-३) इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—संसर्पार्थः सोम एव संसर्प इत्युच्यते ।

यद्वा—उपयामगृहीतोऽसि संसर्पार्थश्चासि, तस्मादंहस्पत्याय त्वा गृहामीति । चतुर्थ्यर्थे वा द्वितीया, अंहस्पत्याय तुभ्यमिमं सोमं गृहामीति शेषः ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

- २० प्रहीतव्यम् । तथैकः पुरतोऽन्वः घृष्ट इत्येवं युगपच्च गन्तव्यं किं ॥ पर्यायेण । यष्टुप्रभेदं तयोः सहगमनं स्यात् तदानीमेकमृतमन्थोऽनुप्रविशेत् । “ तदा मांकारोदतवो मोहहेतवो भवेयुः ॥ कालमेवदुभयोर्मार्ग-
 भेदं विचिन्ते — प्रसिद्धमेवाप्यनुर्ध्वेक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थागोक्षरेण तस्मादादित्यः पण्मासो दक्षिणेनैति बहुक्षरेण ” (तैसं ६-५-३) इति । प्रथमतः सिद्धं प्रसिद्धमादित्य आरभ्येत्यर्थः । यस्मादित्यजो-
 दक्षिणोत्तरी द्वौ मार्गौ तस्मादादित्यस्यापि दक्षिणायनोत्तरायणे भवतः । अत्र सूत्रम्—“ ब्रह्मादा-
 २५ योपनिष्कामतः । दक्षिणमेवाध्वर्युर्दोर्बाहुं निध्रयमाण उपनिष्कामति । उत्तरं प्रतिप्रस्थाता द्वायोर्बाहुं निध्रयमाण उपरमति । अथाध्वर्युरात्रावगत्यो आत्रावास्तु^१ औपट्टनायेत्येति । यष्टुते लुहोति । निष्कामयेवं प्रति-
 प्रस्थाता । “ प्रपद्यतेऽध्वर्युः ” इति (श्रौश्री ७-१६) ॥ यदा हविर्मानात् प्रतिप्रस्थाता निष्कामति तदाऽध्वर्यु-
 हविर्बाहुं प्रविशतीत्येवं व्यत्ययेनोभयोरगमनम् ॥ “ मधुश्च ” इत्यादिमन्त्रैरेव द्वादशमासानां प्रीतत्वाद् संसर्पमन्त्रस्य निर्दिष्टवत्तस्माद्भूय व्याचष्टे—“ उपयामगृहीतोऽसि सरसर्पोऽस्य अंहस्पत्याय स्वेत्याहास्ति^२
 ३० त्रयोदशो मास इत्यपाहुमेव तस्मीणाति ” (तैसं ६-५-३) इति । अधिग्रहमासश्चतुर्दशः ॥
 इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवज्रवेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

१३. तं. ति-अधवा; य-अजसा ।

२१. क-ततः । २२. आ-आवगति आधाववास्तु । २३. आ-प्रपद्यते तथाऽध्वर्युः ।

पेन्द्राग्रप्रहः]

इन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेपिता ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निम्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निम्यां त्वा ॥ १५ ॥

[इन्द्राग्नी विश्रुतिः]

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । एति । गतम् । सुतम् । गीर्भिः । नभः । वरेण्यम् ।

अस्य । पातम् । धिया । इपिता ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राग्निम्यामितीन्द्राग्नि-म्याम् । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राग्निम्यामितीन्द्राग्नि-म्याम् । त्वा ॥ १५ ॥

[तैसं १-३-१७ ; कासं ४-७ ; कपिं ३५ ; वासं ७-३१]

ऋतुपात्रेणैन्द्राग्नं गृह्णाति ॥ “यदैन्द्राग्नमृतुपात्रेण गृह्णाति” (तैसं ६-५-४) इति ब्राह्मणम्, “ओजोभृतौ वा एतौ देवानाम्” (तैसं ६-५-४) इत्यादि च । “इन्द्राग्नी १० आ गतम्” इति त्रिपदा गायत्री । हे “इन्द्राग्नी”, “आ गतम् आगच्छतम्” । “बहुलं छन्दसि” (पा २-४-७३) इति शपो लुक् । “सुतम् अभिपुतं सोमं प्रति गीर्भिः स्तुतिभिः वरेण्यं वरणीयं प्रार्थनीयं स्तुत्यं सोमं, नभः नहनं बन्धकं रसवचया मनसाम् । “नहेर्दिवि भक्ष” (उ ३६०) इत्यसुन् दिवोऽन्यत्रापि बहुलवचनात् । यद्वा—गीर्भिर्नहनीयं बन्धनीयं स्तुत्यमिति यावत् । यद्वा—नभ इव नभः आदित्यः स इव गीर्भिर्वरणीयः । “वृज एणः” (उ ३८५) । १५
 वृषादिर्द्रष्टव्यः (पा ६-१-२०३) । आगत्य च “अस्य सोमस्य पासं पिबतम् । कर्मणः संप्रदानत्वात् (द्र. पाभा १-४-३२) चतुर्थ्यर्थे पठ्यते (पा २-३-६२) । पूर्ववच्छपो लुक् (पा २-४-७३) । “विषा बुद्ध्यास्मदीयया इपिता इपितौ प्रार्थितौ शुभां पिबतम् । “सावेकाचः” (पा ६-१-१६८) इति विषो विभक्तिरुदात्ता । “तीपसहलुभ” (पा ७-२-४८) इतीडागमः । यद्वा—इष गतौ । धिया इपितौ प्राप्तौ ॥ २०

इमामनुद्व्य “उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निम्यां त्वा” इति गृह्णाति ॥

“एष ते योनिरिन्द्राग्निम्यां त्वा” इति सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

इन्द्राग्नी इति ॥ रूपः — “अभक्तिनेन पात्रेण चतुर्वैन्द्राग्निं गृह्णातीन्द्राग्नी आ गतरं सुत-मिति ब्राह्मणसादनौ” (आपधौ १२-२०-८) इति ॥ पाठस्तु — “इन्द्राग्नी आ गतरं सुतं गीर्भिर्नभो २५ वरेण्यम् । अस्य पातं धियेपिता । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निम्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निम्यां त्वा” इति ॥ हे

१. तै-इपितौ अद्वेपितौ ।

ओमांसश्चर्पणीधृतो विश्वे देवाम् आ गत । दाश्वाश्वो दाशुषः सुतम् ॥
उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ १६ ॥

[ओमांसो विश्वातिः]

ओमांसः । चर्पणीधृत इति चर्पणि-धृतः । विश्वे । देवासः । एति । गत ।

दाश्वाश्वः । दाशुषः । सुतम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ।

एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ १६ ॥

[मैत्रे १.३.१८; कांसं ४.७; कपिसं ३.५; वासं ७.३३]

शुक्रपात्रेण वैश्वदेवं कलशात् गृह्णाति—“ओमांसः” इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ हे

१०. ओमांसः अवितारः प्रजानां रक्षितारः । अवर्तेर्मन्त्रत्ययान्तात् “ज्यत्वरं” (पा ६.४.२०)
इत्यादिना ऊठादेशे गुणः । “आञ्जसेरसुक्” (पा ७.१.५०) । चर्पणीधृतः, चर्पणयो
मनुष्याः*, तेषां प्रतिष्ठापनुप्रदानेन धारयितारः । “अन्येषामपि दृश्यते” (पा ६.३.१३७)
इति पूर्वपदस्य दीर्घः । “विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्” (पां ८.१.७४) इति पूर्वत्वा-
विद्यमानमन्त्रनिषेधात् निहन्यते । विश्वे इति पादादित्वात् निहन्यते (पा ८.१.१८) ।

१५. देवासः इति पूर्ववन्निहन्यते (पा ८.१.७४) । पूर्ववदसुक् (पा ७.१.५०) । हे ईदृश-
विश्वे देवाः, आ गत आगच्छत । पूर्ववत् शपो लृक् (पा २.४.७३) । आमन्त्रितानामविद्यमान-

इन्द्राग्नी, सुतम् अभिपुत्रं सोमं मति आ गतम् आगच्छतम् । कीदृशं सोमम् ? गीर्भिः स्तुतिभिर्बुक्-
मिति शेषः । नमः नमोऽयस्थितैः स्वर्गनिवास्तिभिर्देवैः वरेण्यं प्रार्थनीयम् । अस्य सोमस्य संवाधनं
स्वकीयमन्त्रं वातं सुवां विषयम् । कीदृशौ सुवाक् ? विद्या सुदया इषिता प्रार्थितौ । स्पष्टमन्यत् ॥

२०. ओमांस इति ॥ कथम्—“वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णाति । ओमांसश्चर्पणीधृत इति ग्रहणलादौ”
(आपग्नौ १२.२८.४) इति । पाठस्तु—“ओमांसश्चर्पणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वाश्वो दाशुषः
सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः” इति । हे विश्वे देवाः,
आ गत आगच्छत । कीदृशः ? ओमांसः रक्षितारः चर्पणीधृतः मनुष्यपोषकाः । अनिष्टनिवारणं
रक्षणम्, इष्टमापणं पोषणम् । सुतम् अभिपुत्रं दाशुषः दत्तवतो वज्रमानस्य दाशांसः फले पूर्ववदत्त-
वन्तः । स्पष्टमन्यत् ॥ मन्त्रानुपेक्षैश्चाप्रत्यक्षं विधत्ते—“सुवर्गाथ वा धृते लोकाय गृह्णन्ते यदनुग्रहा-

२५. धन्तः । स्पष्टमन्यत् ॥ मन्त्रानुपेक्षैश्चाप्रत्यक्षं विधत्ते—“सुवर्गाथ वा धृते लोकाय गृह्णन्ते यदनुग्रहा-

*[द्र. निघण्टु २.२] । १. मे-मानत्वनिषेधात् ।

१. क.वि१-नमस्त्यतैः । २. वि१-स्वबुद्ध्या; क-अस्मद्बुद्ध्या । ३. आ.क.वि१-पूर्वं दत्तवन्तः ।

वैश्वदेवप्रदः]

वत्सेऽपि^१ आडः परत्वाच्च निहन्यते ।^२ दाक्षांसः यूयम् । दाशु दाने । छिदः क्वसुः (पा ३-२-१०७) ।

“ दाक्षान्साह्वान् ” (पा ६-१-१२) इति निपातितः । यजमानेभ्यो धनानि दत्तवन्तः ।^३ दाशुपः

अस्य यजमानस्य सुतं सोमं प्रत्यागच्छत । अप हि यजमानो युष्मन्म्यं हवींषि दत्तवान् ददाति

दास्यति । तेन युष्मदुपकारिणोऽस्य सुतः प्रति दानशीला यूयं प्रत्यागच्छत । यद्वा—चतुर्थ्यर्थे

पठौ (पा २-३-६२) । यो नाम कश्चिद्युष्मन्म्यं हवींषि ददाति तस्मै दाशुपे दाक्षांसो यूयं धनानि

दत्तवन्तो यूयम् । यद्वा—“ छन्दसि छुड्छुड्छिदः ” (पा ३-४-६) इत्युभयत्र वर्तमाने छिद ।

युष्मन्म्यं हवींषि ददतोऽस्य सुतं प्रति यूयमपि धनानि ददत एवागच्छत इति ॥

इमामनुद्रुत्य ‘ उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ’ इति गृह्णाति ॥

‘ एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ’ इति सादयति ॥ “ वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः

शुक्रः ” (तैस ६-५-४) इत्यादि प्राक्षणात् ॥

१०

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥

उपोतिरेन्द्राग्निः यदैन्द्राग्निमृतुपात्रेण गृह्णाति उपोतिरेवास्मा उपरिधाह्वाति सुवर्गस्य लोकस्यानुष्कार्यै^४ ”
(तैस ६-५-४) इति । यदैतद्वतुपात्रमध्वर्युद्वस्ते भक्षणीयेन सोमेनोपेतं तेनैन्द्राग्निं गृह्णीयात् तथा सरयूतुग्रहः
प्राप्तः स्वर्गं इन्द्राग्निगोतिषा प्रकाशितो भवति ॥ बलप्रदत्वेनैन्द्राग्निं प्रशंसति— “ ओजोमृतौ वा एतौ
देवानां यदैन्द्राग्नी यदैन्द्राग्नी गृह्यत ओज एवाव रन्ध्रे ” (तैस ६-५-४) इति । ग्रहान्तरं विधत्ते— १५
“ वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति
तस्मादसावादिषः सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदेति तस्मात् सर्वं एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति ” (तैस ६-५-४)
इति । शुक्रग्रहस्य चरापात्रं तेन वैश्वदेवं गृह्णीयात् । वैश्वदेवीः सर्वाः प्रजाः प्रति शुक्रग्रहाभिमान्यादित्यः प्रत्यङ्
प्रत्येकमभिमुख उदेति । तदेतत् सर्वस्याप्यनुभवसिद्धम् ॥ तेजःप्रदत्वेन वैश्वदेवं प्रशंसति— “ वैश्वदेवः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्तेव तेजो दधाति ” २७
(तैस ६-५-४) इति ॥

‘ इन्द्राग्नी ’, ‘ ओमासः ’ इत्येते गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवज्रवेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकौ ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमर्कवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १७ ॥

[मरुत्वन्तं पङ्क्तिशतः]

५ मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । अर्कवारिमित्यर्कवा-अरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वासाहमिति विश्व-साहम् । अवसे । नूतनाय ।

उग्रम् । सहोदामिति सह-दाम् । इहं । तम् । हुवेम ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ १७ ॥

१० [मैत्रे १.३.२१; कांस ४.८; कपित ३.६; वासं ७.३६]

त्रयो मरुत्वतीया माध्यन्दिने सवने गृह्यन्ते । “ इन्द्रो मरुद्भिः साविद्येन ” (तैसं ६.५.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । ते च ऋतुपात्रेण गृह्यन्ते । “ तस्य वृत्रं जघ्नुष ऋतवोऽमुग्रम् ” (तैसं ६.५.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ वज्रं वा एतं यजमानो भ्रातृव्याय प्रहरति यन्मरुत्वतीयाः ” (तैसं ६.५.५) इत्यादि च । तत्र प्रथमं गृह्णाति-‘ मरुत्वन्तम् ’ इति त्रिष्टुभा चतुष्पदपा ॥ मरुतो देवविशेषाः,

१५ तैस्तद्वन्तम् । “ तसौ भव्ये ” (पा १.४.१९) इति भव्यम् । “ त्रयः ” (पा ८.२.१०) इति त्रयोपा वयम् । “ वृषभं वारितारं कामानाम् अपां वा । “ ऋषिवृषिभ्यां कित् ” (उ४१०) इति वृषेरभच्प्रत्ययः । “ वावृधानम् ऐश्वर्येण । वृधेः ताच्छीलिकस्थानश्च (पा ३.२.१२९) ।

मरुत्वन्तमिति ॥ कल्पः— “ मरुत्वन्तमिति स्वेनतुपात्रेणाध्वर्युः पूर्वं ‘ मरुत्वतीयां गृह्णाति ।

२० इन्द्र मरुत्व इति स्वेन प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ” (आपधौ १.३.२.७) इति ॥ पाठस्तु—‘ मरुत्वन्तं वृषभं वावृ-धानमर्कवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । ’, ‘ इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्पांत अपिबः सुतस्य । तव प्रणीती तव शूर धर्मज्ञा विवास्मिन् कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ’ इति ॥ इहास्मिन् कर्मणि तमिन्द्रमाह्वयाम । कीदृशम् ? मरुद्गणैरुपेतम्, जलस्य वारितारं, कामानां वारयितारम्, अकुस्तिवारिं वृत्रादीनां शत्रूणां भतिप्रचलत्वात्, दिवि भवं, दुष्टानां शासितारं विश्वे पालयितुं साहिष्णुमानलसमित्यर्थः । “ अवसे रक्षणाय । “ नूतनाय ” उग्रम्, इदानींतनेभ्यो वैरिभ्यो यजमानं रक्षितुं चङ्गैरिष्टमिदमर्थः । “ सहोदां बलप्रदम् ।

पूर्वो मरुत्वतीयग्रहः]

“बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७६) इति शपः^१ स्तुः। तुजादिवादीर्षः (पा ६.१.७)। लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वाभावात् “चितः” (पा ६.१.१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। ‘अकवारिम् अकुसि-
तारिम्। कुसिता अरयो यस्य सः कवारिः। कुशन्दस्याकारोपसर्जनो गुणश्छान्दसः, ततो
नञ्समासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२)। योऽल्पान् शत्रुत्वेन विपयीकरोति
सोऽकवारिः। यद्वा—‘कविः प्रज्ञातः अरिर्यस्य’ स कवारिः। कविशन्दस्यावडादेशश्छान्दसः।
ततोऽन्यो अकवारिः ‘अप्रज्ञातशत्रुतिर्यः। दिवमर्हतीति ‘दिव्यः। “छन्दसि च” (पा
५.१.६७) इति यत्प्रत्ययः। ‘शासं शासकं शत्रूणाम्। पचायच् (पा ३.१.१३४)।
‘विश्वासाहं विभेषां शत्रूणामभिवितारम्। “छन्दसि सहः” (पा ३.२.६३) इति
ष्विप्रत्ययः। “अन्येषामपि दृश्यते” (पा ६.३.१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्। ‘उग्रम्
उद्गूर्णमायुधैः, ‘सहोदां सहसो बलस्य दातारम्। “आतो मनिन्क्वनिन्क्वनिपक्ष” (पा १०
३.२.७४) इति विच्प्रत्ययः। ईदृशं ‘मरुत्वन्तम् इन्द्रं’^२ हुवेम आहुयाम इहास्मिन् कर्मणि।
ह्यतेराशिषि ङिङ्। “ङिङ्वाशिष्यङ्” (पा ३.१.८६), यासुडादि (पा ३.४.१०३)।
“छन्दस्युभयथा” (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकत्वात् सखोपः। “किदाशिषि”
(पा ३.४.१०४) इति कित्वात् वचिस्वप्यादिना संप्रसारणम् (पा ६.१.१५)।
किमर्थमाहुयामः? ‘अवसे रक्षणाय। अत्रतेरसुन् (उ ६.३८)। ‘नूतनाय अभिनवाय अथ- १५
प्रभृति विशिष्टं रक्षणं कर्तुम्। “नवस्य नू आदेशः लप्तनपूलाश्च प्रत्ययाः ‘वक्तव्याः”
(द्र. पा ५.४.३० वा ६) इति तनप्प्रत्ययः ॥

इमामनुदुय ‘उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते’ इति गृह्णाति ॥

‘एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते’ इति सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

२०

१-१. व-कयः प्रज्ञाता अरयो यस्य। २. त.ति.प-अत्रातयन्। ३. त-समिन्द्रः।

४. ति.३-‘वक्तव्याः’ नास्ति।

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याति अपिबः सुतस्य ।

तय प्रणीती तय शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १८ ॥

[इन्द्रैकानत्रिंशत्]

५ इन्द्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याति । अपिबः । सुतस्य ।

तय । प्रणीतीति प्र-णीती । तय । शूर । शर्मन् ।

एति । विवासन्ति । कवयः । सुयज्ञा इति सु-यज्ञाः ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ १८ ॥

१० [मैत्रे १.३.१९; कामं ४.८; कपितं ३.६; वातं ७.३५]

द्वितीये मरुवतीये गृह्णाति—'इन्द्रमरुत्वः' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ हे 'इन्द्र' 'मरुत्वः ।

" मरुवसोः " (पा ८.३.१) इति रुत्वम् । " नामन्त्रिते समानाधिकरणे " (पा ८.१.७३)

इति पूर्वपदस्याविद्यमानवचननिषेधात् निहन्यते । 'इह अस्मिन् कर्मणि 'सोमं 'पाहि पिब ।

पूर्ववच्छपो लुक् (पा २.४.७३) । शार्यातिर्नाम राजा, तस्येदं शार्यातम् । यथा 'शार्याति'

१५ यागे 'सुतस्य सोमस्य 'अपिबः 'तथा पिब' । 'पूर्ववत् संप्रदानत्वात् (द्र. पाभा

१.४.३२) चतुर्थ्यर्थे पठ्ठी' (पा २.३.६२) । कस्मात् पुनरेवमभ्यर्थ्यत इत्याह—हे 'शूर

इन्द्र, 'तय 'प्रणीती प्रणीत्या । " सुपां मुलुक् " (पा ७.१.३०) इति तृतीयायाः पूर्वस्यर्ण-

दीर्घत्वम् । त्वद्विषयेन' प्रणयनेन' 'तय एव 'शर्मन् शर्मणि शरणभावे । निमित्तस्तप्तमी (पा

२.३.३६ वा ६), भावे सुखे वा निमित्ते सप्तमी । त्वमेव शरण मे यथा भवसि, तदर्थं 'सुयज्ञाः

२० शोभनयज्ञाः 'कवयः मेषाविनस्त्वामेव 'आ 'विवासन्ति परिचरन्ति' । तस्मात् त्वामेव प्रार्थयामहे ॥

पूर्ववत्प्रहणं सादन च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥

हे मरुद्भागयुकेन्द्र, त्वम् 'इह अस्मिन् कर्मणि 'सोमं 'पाहि पिब । यथा शार्यातिनामकस्य

यजमानस्य संबन्धनि कर्मण्यभिपुत्रस्व सोमस्याशंसम् 'अपिबः, तद्वत् 'शूर 'तय 'प्रणीती प्रणयनेना-

२५ नुयज्ञा 'सुयज्ञाः पूर्वं 'कवयः 'तय शर्मणि सुखे निमित्तभूते' सत्याभिमुख्येन 'विवासन्ति परिचरन्ति'

तद्वदयमपि यजमान इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

१. मै-शार्यातिः । २-२. मै- 'तथा पिब' नास्ति । ३-३. त्रि.मै-पूर्ववत्संप्रदानत्वं पठ्ठाः ।

पठ्ठी च च- 'पूर्ववत्.....पठ्ठी' नास्ति । ४. मै-तद्विषयेन । ५. त.वि.पं.य-प्रणयनेन ।

२. २.३.पा.ह्य- 'निमित्तभूते' नास्ति । * [द्र.निरुक्त ११-२३ विवासतिः परिचर्यायाम् ।] ।

तृतीयो मरुत्वतीयग्रहः]

मरुत्वा^{१५} इन्द्र वृषभो रणाय पिवा सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्व^{१६} राजाऽसि प्रदिवः सुतानाम् ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुर्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुर्वते ॥ १९ ॥

[मरुत्वानेकात्रिंशत्]

मरुत्वा^{१५} । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमम् । अनुष्वधमित्यनु-स्वधम् । मदाय । ५

एति । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिम् ।

त्वम् । राजा । असि । प्रदिव इति प्र-दिवः । सुतानाम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुर्वते ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुर्वते ॥ १९ ॥

[मैसं १०३-२२; कासं ४०८; कपिसं ३-६; वासं ७-३६]

तृतीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति—'मरुत्वानिन्द्र' इति चतुर्थदया त्रिष्टुभा ॥ हे 'इन्द्र, यत्त्वं 'मरुत्वा^{१५} 'वृषभः च स त्वं 'रणाय संग्रामाय 'पिब 'सोमम् । "द्वयचोऽस्तितः" (पा ६-३-१३५) इति दीर्घः । 'अनुष्वधं स्वधामन्नं अनुस्वदनीयं पुरोडाशात्मकमन्नं सोमम्, सुपामादित्वात् षत्वम् (पा ८-३-९८) । "अनोरप्रधानकनीयसी" (पा ६-२-१८९) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'मदाय, माद्यत्यनेनेति मदः । "मदोऽनुपसंगं" (पा ३-३-६७) १५ इत्यप् । ईदृशाय रणाय जयकारायेत्यर्थः । 'वार्त्रिष्णा एव ते यजमानस्य गृह्णन्ते यन्मरुत्वतीयाः" (तैस ६-५-५), "आयुधं वा एतद्यजमानः सः स्फुरुते यन्मरुत्वतीयाः (तैस ६-५-५) इत्यादि च ब्राह्मणम् । किं बिन्दुमात्रमपि पीतं मदाय भवतीत्या-शङ्क्य 'नेति प्रतिपाद्यते—'आ 'सिञ्चस्व आभिमुख्येन क्षारय 'जठरे उदरे यथा ते मदो भवति तथा प्रभूत पिबेत्यर्थः । 'मध्वः मधुसदृशस्यास्य सोमस्य 'ऊर्मिं संघातम् । "जसादिषु २० वाक्चरनं छन्दसि" (द्र. पा ७-२-१०९ वा १) इति गुणाभावः । राजा विशेष्यते—'प्रदिवः' पुराणः नेदानीमेव । मदस्योदपाद्यत्वे हेतुमाह—'त्व 'राजा 'सुताना सोमानां, तव मदाय

मरुत्वयानिति ॥ कल्पः—'अभक्षितेन पात्रेणाध्वर्युर्मृगीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति । मरुत्वा^{१५} इन्द्र इति ग्रहणसादनौ" (आपधौ १३-८-२) इति ॥ पञ्चस्तु—'मरुत्वा^{१५} इन्द्र वृषभो रणाय पिवा सोममनुष्वधं मदाय । आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्व^{१६} राजाऽसि प्रदिवः सुतानाम् । उपयामगृहीतोऽ- २५ सीन्द्राय त्वा मरुर्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुर्वते' इति ॥ हे 'इन्द्र, मरुत्वतीयको वर्धिता च त्वं 'रणाय प्रीदाय 'सोमं पिब । कीदृशम् ? 'अनुष्वधम् । स्वधासायदोऽन्नवाधो तवनीयपुरोडाशानाचष्टे । 'ताननुसृत्य वर्तमानम् । किं च 'मदाय द्रव्यं 'मध्वः यधुरस्य पीतस्य सोमस्य 'ऊर्मिं सारं रसदीये 'जठरे 'आ 'सिञ्चस्व स्थापय । त्वं 'प्रदिवः प्राप्यस्य स्वर्गस्य 'सुतानां च 'राजा 'असि । अत एव प्राप्यसे । स्पष्टमन्यत्र ॥

१-१. ब-आह । * [द्र. निघण्टु ३-२७-२] ।

१. आ.पा-तामनुसृत्य ।

महा० इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमा० इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ २० ॥

[महानेकाग्रविश्रुतिः]

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिमानिति वृष्टि-मान् । इव ।

स्तोमैः । वत्सस्य । वावृधे ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । त्वा ॥ २० ॥

[मते १.३.२४; वासं ४.८; कपिं ३.६; वासं ४.४०]

सोमा अभिपूयन्ते इति भावः, अतिक्रान्तेष्वहःसु त्वमेव सोमानां राजेति । यद्वा-त्वमेव ह्यतिक्रान्तेष्वहःसु सुतानां राजाऽभूः, तस्मादिदानीमपि पिबेति प्रार्थ्यसे । प्रगता दिवसा अत्येति प्रदिवः । छान्दसोऽकारः समासान्तः । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मरुत्वानित्यत्र पूर्ववत् संहितायां रुत्वादि (पा ८.३.९, ३) ॥

पूर्ववदेव ग्रहणसादने ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

शुक्रपात्रेण माहेन्द्रं गृह्णाति— ‘ महान् ’ इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ यः ‘ ओजसा बलेन ’ महान् इन्द्रः । पूर्ववद्रुत्वादि संहितायाम् (पा ८.३.९, ३) । स इन्द्रः ‘ वत्सस्य वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य ऋषेर्वा वत्सनाम्नः स्वभूतैः स्तोमैः स्तोत्रैः वावृधे वर्धताम् ’ । “ छन्दसि छुडल्लु-
१५ छिटः ” (पा ३.४.६) इति छिट् । “ तुजादीनाम् ” (पा ६.१.७) इति अम्यासस्य दीर्घः । क इव? ‘ पर्जन्यः वृष्टिमा० इव । यथा वृष्टिमान् पर्जन्योऽभिबर्धते लोकाभिवृद्धया तथेत्यर्थः । वृष्टिमानित्यस्य “ ह्रस्वनुङ्म्यां मतुप् ” (पा ६.१.१७६) इति मतुप उदात्तत्वम् । पूर्ववद्रुत्वादि संहितायाम् (पा ८.३.९, ३) ॥

इमामनुद्रुत्य ‘ उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा ’ इति गृह्णाति ॥

२० ‘ एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ’ इति सादयति ॥ “ इन्द्रो वृत्रमहन् तं देवा अनुवन् महान् वा अयमभूत् ” (तैसं ६.५.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

महानिति ॥ कल्पः— “ माहेन्द्रं शुक्रपात्रेण गृह्णाति । महा० इन्द्रो य ओजसेति ग्रहण-
सादनौ ” (भाष्यौ १.३.८४) इति ॥ पाठस्तु— ‘ महा० इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमा० इव ।
२५ स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ’ इति ॥ ‘ वृष्टिमान् ।
‘ पर्जन्यः ’ इव ‘ यः ’ इन्द्रः ‘ ओजसा बलेन ’ महान् स इन्द्रः वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य ‘ स्तोमैः
स्तोत्रैः ’ वावृधे वर्धताम् । स्वग्रन्थत्वं ॥

२-२. व-सोमोऽभिपूयते । ३. व-सुतानां सोमानाम् ॥ १. व-अवर्धते ।

महा० इन्द्रो नृवदा चर्पणिप्रा उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः ।

अस्मद्रियग्वानृधे वीर्योयोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥

महान् । इन्द्रः । नृवदिति नृ-वत् । एति । चर्पणिप्रा इति चर्पणि-प्राः ।

उत । द्विवर्हा इति द्वि-वर्हाः । अमिनः । सहोभिरिति सह-भिः ।

अस्मद्रियग्वित्यस्म-द्रियक् । वानृधे । वीर्योय ।

उरुः । पृथुः । सुकृत इति सु-कृतः । कर्तृभिरिति कर्तृ-भिः । भूत् ॥

बृहत्पृष्ठपक्षे माहेन्द्रं गृह्णाति—‘महा० इन्द्रो नृवत्’ इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ ‘महान् अपम् इन्द्रः यः चर्पणिप्राः, चर्पणयो मनुष्याः तेषां पूरयिता कामैः । प्रा पूरणे । “आतो मनिन्ववनिन्वनिपश्च” (पा ३.२.७४) इति विच्प्रत्ययः । ‘नृवत् मनुष्यवत्, यथा मनुष्या आराधयितृन् कामैः पूरयन्ति’ तद्वदयमपि—चर्पणीनां चर्पणवतामाचारवतां कामैः पूरयिता । १० समन्तादित्यर्थे आकारः, सर्वत्र पूरयिता, तस्मान्महान् । यद्वा—नृवत् एकस्मिन्निव नरे समन्तात् सर्वेष्वपि लोकेषु चरणशीलानां पूरयिता, ततोऽयं महानिति । चरेरनिप्रत्ययः (द्र. उ २६७) । बहुल्यवचनात् सुडागमः (द्र. पा ६.१.१३५) । यद्वा—“कृपेरादेश्च चः” (उ २६९) इति कृपेरेतद्रूपम् । आडापि कृप्यर्थो विशेष्यते । उदात्तश्रुतेऽध्यायमसमस्त एव कृप्यर्थं विशिनष्टि । द्विः-

महानिति ॥ अस्मिन्नेव माहेन्द्रग्रहे विकल्पितं मन्त्रान्तरमेवमाज्ञायते—‘महो इन्द्रो नृवदा १५

चर्पणिप्रा उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः । अस्मद्रियग्वानृधे वीर्योयोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । उपयाम-
गृहीतोऽसि महेन्द्राय वैष ते धोनिर्महेन्द्राय स्वा’ इति । अयं महान् इन्द्रः नृवत् मनुष्यवत् आ
चर्पणिप्राः चर्पणीन् मनुष्यान् प्रति ‘तद्वमीष्टभोगैः पूरयतीति चर्पणिप्राः । यथा राजा मात्यादिर्मनुष्यः
सर्वकान्मीष्टभोगैरापूरयति तद्वत् । अपि चायं द्वयोः ‘प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्बहौ वृद्धिर्भवेति
द्विवर्हाः । सहोभिः बहूः अमिनः अमित उपमानरहितः । अस्मद्रियक् अस्मत्स्वरतो वानृधे वृद्धिः २०
प्रासः । यथा वयमस्यानुग्रहाद्वृद्धिं प्राप्नुवामस्तथावयमप्यस्मदीयैर्द्विवर्हिर्भूत् । एतदेव प्रपन्न्यते—‘वीर्योय
सामर्प्येतिद्वये कर्तृभिः यजमानैर्यं सुकृतः मूल सुष्टु वर्धितोऽभूत् । कीदृशी तस्य वृद्धिः’
उरुः यशसा विपुलः पृथुः बलेन विश्रुतः । स्पष्टमन्यत् । मन्त्रा उपेक्षिताः ॥ त्रीन् मरुत्स्वीयग्रहान्

[द्र. निषण्ड २.३.८] १. तं.ति.पं.ष-मनुष्यः । २. तं.ति.पं.ष-पूरयति । ३. मै-मद्वत् ।

यथा । ४. तं.ति.पं-समन्तान् सर्वत्र । ५. तं-मगमयः ।

२५

१. आ.हा-अमीष्टभोगैः । २. इ.उ.पा-प्रकृतिरूपयोः । ३. नि१-‘मिर्बृद्धिः’ इ.उ.पा.हा-
‘विश्रुतः’ नास्ति । ४-४. क-तस्याभिवृद्धिः ।

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैप ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ २१ ॥

[महान्नूकपड्विंशतिः]

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । त्वा ।

एवम् । ते । योनिः । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । त्वा ॥ २१ ॥

[मंसं १-३-५; कांसं ४-८; कपिसं ३-९; वासं ७-३९]

५

- प्रदानादिना आकर्षयतां वशीकुर्वतां कामः पूरयितेति । उत अपि च द्विवर्हाः द्वयोर्लोकयोर्वहितः प्रवृद्धस्तेजसास्मिन्मुनिष्व । बृहतेरनिदितोऽसुप्तत्ययः (उ ६३८) । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६-२-१९९) । पुनश्च विशेष्यते—“सहोभिः बलैः अमिनः अपरिच्छेद्यः । मानं भिनम् । मातेर्निष्ठा, छन्दसं निष्ठानत्वम् । तदस्य नास्तीत्यमिनः, न ह्यस्यैतावत् १० “बलमिति मातु” शक्यते । यद्वा—सहोभिः अमिनः संगतः । अमं गत्वादिषु । “ बहुलमन्य-प्रापि ” (उ २१६) इतीनचप्रत्ययः । ईदृश इन्द्रः वीर्याय वीर्यार्यम् । यद्वा—“वीर्यं कर्म वृत्रघ्नादि तदर्थम् । अस्मन्नक् वृद्धये वर्धताम् । “ छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः ” (पा ३-४-६) इति लिट् । तुजादित्यादीर्घः (पा ६-१-७) । “अस्मानश्चतीति अस्मन्नक् । “ विष्वदेवयोश्च ” (पा ६-२-९२) इति “टेऽद्यादेशः । क्रियाविशेषणत्वात् न पुंसकत्वम् । अरमाभिर्जमानैर्दन्तानि हर्षापि गृहीत्वा वर्धतामिति यावत् । किञ्च कर्तृभिः परिचरद्भिः अरमाभिर्जमानैरिन्द्रः १५ “उरुः विस्तीर्णो बलेन पृथुः प्रथितः सर्वत्र यशसा सुकृतः सुष्ठु कृतः वशीकृतश्च भूत् भवतु । भवतेर्लुङि (पा ३-४-६) पूर्ववच्छपो लुक् (पा २-४-७३) । “ भूसुयोस्तिङि ” (पा ७-३-८८) इति गुणाभावः । यद्वा—कर्तृभिरस्माभिः सुकृतः सम्पक् कृतोऽप्यमुरुः पृथुश्च भवतु । “ सुः पूजायाम् ” (पा १-४-९४) इति कर्मप्रवर्चनीयत्वम् । “ स्वती पूजायाम् ” २० (द्र पाभा २-२-१८ वा ३, ४) इति प्रादिसमासः । तेन गतित्वाभावात् “ सूपमानात् कतः ” (पा ६-२-१४५) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव (पा ६-२-२) भवति ॥

महणसादने पूर्ववदेव ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकाविंशोऽनुवाकः ॥

२५

६. मै-वहेर; तं-वहतेर; व-बृहतेर । ७. अ-अपरिच्छेदः । ८. मै-अस्यैतावत् । ९-९. मै-अलमस्तीति निधेतुम्; तं-बहुलमिति मातुम्, व-इति मातुम् । १०. मै-“वीर्यम्” नास्ति । ११. मै-अस्माश्चतीति । १२. मै-अद्यादेयः ।

विधत्ते— “ इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन माध्यन्दिने सवने वृत्रमहन् यन्माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते
 वाग्रन्ता एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते ” (तैसं ६.५.५) इति । सांविद्यं संप्रतिपत्तिरैकमत्वम् ॥ तेषां
 प्रधाणो पात्रं विधत्ते— “ तस्य वृत्रं जघ्नुष क्रतवोऽमुह्यन्तस क्रतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्यात् ततो वै स
 क्रतुः प्राजानाघत्तुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्यन्त क्रतुनां प्रज्ञारयै ” (तैसं ६.५.५) इति ॥ प्रह्वयं वज्र-
 रूपेण प्रशंसति— “ वज्रं वा एतं यजमानो भ्रातृभ्याम् प्र हरति यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथमेन दच्छति प्र
 हरति द्वितीयेन स्तृणुते तृतीयेन ” (तैसं ६.५.५) इति । स्तृणुते हिनस्ति ॥ धनुःसंपादनरूपेण पुनः
 प्रशंसति— “ आयुधं वा एतद्यजमानः सः स्फुरते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय इपुस्तृतीयः ”
 (तैसं ६.५.५) इति ॥ संपादितस्य धनुषः प्रयोगरूपेण पुनः प्रशंसति— “ प्रत्येव प्रथमेन घटे वि
 शृजति द्वितीयेन विधत्ति तृतीयेन ” (तैसं ६.५.५) इति । प्रतिघट एव वाणं संदधारयेव ॥ प्राणादि-
 प्रीणयितृवरूपेण पुनः प्रशंसां कर्तुमाह्वययिकामाह— “ इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपाराध-
 मिति मम्यमानः ॥ हरितोऽभवत् स एतान् मरुत्वतीयानामस्पर्शानपश्यत्तान्गृह्णीत प्राणमेव प्रथमेना-
 स्तृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽमानं तृतीयेन ” (तैसं ६.५.५) इति । प्रवर्तनारिकुलेन सह पितोचरूपनप्राप्य
 कृतवानस्मीति भीत्या परां परावतमत्यन्तदूरं पलाय्य स हरितो विवर्णोऽभवत् ॥ आत्मस्पर्शान् स्वस्य
 भीतिनिवारणेन प्रीणयितुम् प्रतिजग्राह प्राणापानक्षेत्रज्ञानां प्रीतिरयूत् ॥ इदानीं प्रशंसति— “ आत्म-
 स्पर्शान् वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्तृणुतेऽपानं द्वितीयेनाऽऽमानं
 तृतीयेन ” (तैसं ६.५.५) इति ॥ अथ माहेन्द्रप्रहं विधत्ते— “ इन्द्रो वृत्रमहन् स देवा अमुहन् महान् वा
 अयनमूयो वृत्रमवपीदिति तन्माहेन्द्रस्य माहेन्द्रस्य स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत् वृत्रं हत्वाऽग्याम्
 देवतास्वभि यत् माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽग्यासु प्रजस्वभि ” (तैसं ६.५.५)
 इति । उद्ग्रथयते गृह्यत इत्युद्धारो प्रहः तमुदहरतागृह्यात् । वृत्रहनेनोद्धारेणैवायमग्यासु देवतासु
 मध्येऽध्यधिकोऽभवत् ॥ माहेन्द्रस्य पात्रं विधत्ते— “ शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानदेवस्यो वै माहेन्द्रस्तेजः
 शुक्रो यन्माहेन्द्रं शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमान एव तेजो दधाति ” (तैसं ६.५.५) इति ॥

‘मरुत्वन्तम्’, ‘इन्द्र मरुत्वः’, ‘मरुत्वान्’, ‘महोऽ इन्द्रो मरुत्वं’ इत्येवास्त्रिभुवः । ‘महोऽ
 इन्द्रो य भोजसा’ इति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंशतिर्विशैकविंशानुवाकाः ॥

कदा चन स्तरीरमि नेन्द्र सधसि दाशुपे ।

उपोपेन्नु मधवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥

उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सधसि । दाशुपे ।

उपोपेत्युप—उप । इत् । नु । मधवजिति मध—वन् ।

भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि । आदित्येभ्यः । त्वा ॥

तृतीयसवने आदित्यं गृह्णाति—'कदा चन स्तरीरसि' इति पृथ्वा पञ्चपदया ।

यथोक्तम्—'पथा पञ्चभिरष्टाक्षरैः' इति । इयं तु शङ्कुमती नाम पथा, यथोक्तम्—

१० "एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती" (पिंसू ३.५५) इति । पथा बृहती वा जागततृतीय-
पादत्वात् ॥ हे इन्द्र, 'न कदाचिदपि त्वं स्तरीः' असि धनानां छादकोऽसि । "अधितस्तु-
तन्त्रिभ्य ईः" (उ ४४६) इतीप्रत्ययः । किमनाच्छादनमात्रमेव? नेत्याह—'सधसि' दाशुपे ।

'सधसिर्गतिर्कर्मा । दाशुपे हवीषि दत्तवते सधसि दित्सया । "कियाग्रहणे कर्तव्यम्" (द्र.पाभा
१.४.३२) इति संप्रदानत्वम् । दातुमिति वा पदाप्याहारः । दाशुपे दातुं सधसि धनानि

२५ दातुं दाशुपः सकाशं त्वमेव सधसि । किमुच्यते सकृददासीति ? हे मधवन्, तव देवस्य
दानादिगुणयुक्तस्य दानं भूयः अपि उप पृच्यते उपगृह्यते पुनः पुनरपि समुपपाद्यते ।
न सकृदक्षमिति विनिश्चयते, किंतु पुनः पुनर्दीयत एवेति भावः । पृची संपर्के । अत्र भूय
इन्नु ते' इति चतुर्थः पादः । "प्रसमुपोदः पाद पूरणे" (पा ८.१.६) इत्युपशब्दस्य द्विवचनम् ।

कथं — "आदित्यपात्रेण य आदित्यस्थास्त्वा द्विदेवस्यग्रहसंपातास्तेभ्यः सोमं गृह्णाति कदा

२० चन स्तरीरसीति । कदा चन प्र पुच्छसीति श्रुतात्तद्वयं दधि । यज्ञो देवानामिति पुनः सोमं गृहीत्वा विवस्व
आदित्येति तस्मिन् प्राशणमुपांशुसवनमवशात् तैर्न मेधवित्वा । वा दिव्या वृष्टिस्तया रथा श्रीणामीति
श्रुतात्तद्वयं दध्ना पयसा वा वृष्टिकामस्य श्रीत्वा तद्प्रावाणमुद्गृह्णाति । यद्युद्गृहीतस्य ताजनिधनुः
प्रस्कन्देद्रपुंकः पर्जन्यः स्यात् । यदि चिरमवर्षुकः । न सादयति" (आपधौ २३.१.५-१०) इति ॥

कदेति ॥ प्रथममन्त्रपाठस्तु—'कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सधसि दाशुपे । उपोपेन्नु मधवन्

२५ भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते । उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा' इति ॥ हे इन्द्र, त्वं कदाचिदपि
स्तरीः हिसको न भवसि । किंतु दाशुपे हविर्दत्तवते यज्ञमानाय फलप्रदानार्थं सधसि गच्छसि । कुत्र ?
'उपोपे' इत् नु यज्ञमानस्यात्यन्तसमीपं ध्रुव । हे मधवन्, भूयः इत् नु पुनः पुनरेव देवस्य
तव दानं हविः पृच्यते संच्यते यज्ञमानेन हविर्दीयते इत्यर्थः । स्पष्टमन्वत् ॥

[द्र.निघण्टु २.१४-४१] । १. मं-देवनादि । २. मे-समर्थते । ३. मे-भावः नास्ति ।

३० १. उ.उ.पा.भा-संपातास्तरीय । २. आ.दा-मेधवित्वा । ३. इ.उ.पा.भा-यद्गृहीतस्य ।
४-४. आ.क.पा.हा-पुनरेव ।

कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पांसि जन्मनी ।

तुरीयाऽऽदित्य सर्वनं त इन्द्रियमा तस्याधृतं दिवि ॥

कदा । चन । प्रेति । युच्छसि । उभे इति । नीति । पांसि । जन्मनी इति ।

तुरीय । आदित्य । सर्वनम् । ते । इन्द्रियम् । एति । तस्थौ । अमृतम् । दिवि ॥

“ अनुदात्त च ” (पा ८.१.३) इति द्वितीयो निहृयते । इच्छन्दोऽवधारणार्थः उपपृष्यत एव । नृशब्दः प्रसिद्धौ, नन्वेवं खलु सर्वदा क्रियते । “ नु इति ” पुराणवचनो वा । पुराणोऽयं तत्र स्वभावः । द्वितीय इच्छन्दः ‘अप्यर्थः, भयोऽप । द्वितीये नृशब्दो हेतो, यस्मादेवं तस्मान्न ‘कदा ‘चन ‘स्तरीः ‘असि इति । तस्मादेवंप्रभावः त्वम् अस्मानप्यनुगृहाण इत्यादिषा समाप्यते ॥

इमामनुद्वय ‘उपशमगृहीतोऽसि आदित्येऽप्यस्त्वा’ इति गृह्णाति । “ अदितिः पुत्र-कामा ” (तैत्ति ५.५.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१०

श्रुतातङ्क्येन श्रीणां— ‘कदा चन प्र युच्छसि’ इति पथ्यथैव पूर्वोक्तया ॥ अत्र तु तुरीयपादः पञ्चाक्षरः । आदित्यग्रह एवात्राऽऽमन्त्र्यते । हे ग्रह, कदाचिदपि ‘प्र युच्छसि न युच्छसि । यच्छ प्रमादे । कस्याचिदप्यथवाशा स्वकार्यं प्रति प्रमादं न कतोपीत्यर्थः । यागसाधन-मेव स्वकार्यमस्य । अत्र धात्वर्थस्य निवृत्तिं प्रशब्द आचष्टे, यथा—प्रस्मरणं प्रस्थानं प्रपूरण-मिति । यद्वा—किशब्दोऽत्र गम्यमानांथो न प्रयुज्यते । किं कदाचिरं प्रयुच्छसि प्रमादसि ! १५ न खल्वेतत्संभाव्यते ‘सर्वदावहितत्वादित्यथः । तदेवावधानं दर्शयितुमाह—‘उभे खलु ‘जन्मनी वर्तमानभविष्यलक्षणे ‘नि ‘पांसि नियमेन रक्षसि, ऐहिकादाभूमिकात् ‘चानर्थाद्यजमानं रक्षसी-त्यर्थः । अधुना आदित्यग्रहमेव चतुर्थसवनान्वेन रूपयन्नामन्त्रयते—हे ‘आदित्य । “ दित्यदित्या-दित्यपत्युत्तरपदाण्यः ” (पा ४.१.८५) । आदित्यग्रह, ‘तुरीय चतुर्थ चतुर्थसवनानामक’ । आदित्यग्रहमेव चतुर्थं सवनं रूपयित्वा स्तौति । तुरीयसवनात् प्रागेवेदं चतुर्थं सवनं सपद्यते, २० यदिदं तत्र ग्रहणमिति । अस्य च सवनस्य सवनान्तरेभ्यो विशिष्टतामाह—‘ते तत्र गृह्णितं ‘सवनम् ‘इन्द्रियम् इन्द्रजुष्टम् । “ इन्द्रियमिन्द्रलिप्तम् ” (पा ५.२.९३) इत्यादिना निपात्यते । इन्द्रप्रीतिकरमित्यर्थः । पुनश्च सवनं विशिनष्टि—‘दिवि आदित्ये शुद्धोक्ते वा अमृतत्वेन ‘आ ‘तस्थौ आस्थितम् । नास्मिन् मृत, मरणमस्य वा नास्तीति ‘अमृतम् अमरणहेतुरित्यर्थः । “ नञो जारम-

कदेति ॥ उपरमन्त्रस्तु— ‘कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पांसि जन्मनी । तुरीयाऽऽदित्य सर्वनं २५ त इन्द्रियमा तस्याधृतं दिवि’ इति ॥ प्रशब्दो निषेधाथः । युच्छिधानुः प्रमादार्थः । हे इन्द्र, कदाचिदपि न प्रमादसि किं नु वर्तमानमागामि चेति ‘उभे यजमानस्य ‘जन्मनी ‘नि ‘पांसि निवर्त पाठयति । तुरीयमित्यस्मिन् षष्ठे वर्णस्यारभ्येन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः । हे ‘आदित्य, ‘तुरीयसवनं ‘ते रक्षसि, तस्मिन् सवने इन्द्रियमिन्द्रिकाणाममृतसमानं दधि ‘दिवि शुद्धोक्तमाने हविर्धानं आमिमृष्येन रिपयम् ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः ।

आ वो(१)ऽर्वाचीं सुमतिर्विवृत्याद् होत्रिणा वरिवोवित्तराऽसत् ॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रतीति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवत । मृडयन्तः ।

एति । वः (१) । अर्वाचीं । सुमतिरिति सु-मतिः । ववृत्यात् ।

अहोः । चित् । या । वरिवोवित्तेरिति वरिवोवित्-तरा । असत् ॥

मित्रमृताः ” (पा ६.२.११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा—दिवि हविर्धाने आतस्थौ, इदं सवनं हविर्धाने एव समाप्यत इत्यर्थः । “ यौहविर्धानम् ” (तैत्ति २.१.५) इति च मन्त्रवर्णः । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना दिवो विभक्तिकृदात्ता । यद्वा—“ तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त ” (तैत्ति ६.५.६) इति तुरीयादित्योऽस्त्येव, स एवाग्रामन्यते ॥

इमामनुदुष्य ' उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा जुष्टं गृह्णामि ' इति श्रीणाति । उपयाम-गृहीतोऽसि ' इत्यस्य पूर्वत्राज्जानातस्य उत्तरयानया ऋचा संबन्धः । “ पशवो वा एते यदादित्य ऊर्ग दधि ” (तैत्ति ६.५.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पुनरपि तस्मिन्नेव सोमं गृह्णाति—‘ यज्ञो देवानाम् ’ इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ “ तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति ” (तैत्ति ६.५.६) इति ब्राह्मणम् ॥ अयं यज्ञोऽस्मदीयं धनं देवानां

सुम्नं सुखं प्रति एति एतु प्राप्नोतु सुखं संपादयतु । यद्वा—अयं देवानां यज्ञः अस्माकं सुखं प्रत्येतु प्रत्याययतु । किंच हे आदित्यासः आदित्याः, अस्मान् मृडयन्तः सुखयन्तो भवत । असुक् (पा ७.१.५०) । आमन्त्रितस्याविब्रमानत्वात् (पा ८.१.७२) तिङन्तं न निह्न्यते । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति शतुरार्धधातुक्त्वे “ अदुपदेशात् ” (पा ६.१.१८६) इति लसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावः । किंच वः युष्माकं या सुमतिः शोभनात्मिकानु-

ग्रहपरा मतिः सा अर्वाची अस्मदभिमुखी आ ववृत्यात् अवर्तताम् । वृतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । छिडि यासुट् (पा ३.४.१०३) । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शपः इष्टः । अर्वागञ्चतीति अर्वाची । ऋत्विगादिना चित्रन् (पा ३.२.५२) । “ अञ्चते-श्वोपसंख्यानम् ” (पा ४.१.६ वा २) इति ङीप् । “ मन्त्रितनव्याख्यान ” (पा ६.२.१५१) इति सुमतिशब्दस्योत्तरपदान्तोदात्तत्वं । पुनरपि सुमतिर्विशेष्यते—‘ या युष्माकं सुमतिः अहोः

यज्ञ इति ॥ उत्तरमन्त्रस्तु—‘ यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्विवृत्याद् होत्रिणा वरिवोवित्तराऽसत् ’ इति ॥ अयं यज्ञपुरुर्यः देवानां सुम्नं सुखं प्रति एति जानात्पुरादयतीत्यर्थः । हे आदित्यासः, अस्मान् मृडयन्तः सुखयन्तो भवत । युष्माकं सुमतिः अनुग्रहबुद्धिरर्वाचीनेभ्यस्त्रामा प्रवृत्ता सती आ ववृत्यात् वर्तताम् । या सुमतिरेव अहोः चित् अस्मदीयपापात् व्याकृते पापं विनाशयतीत्यर्थः । सा सुमतिः वरिवोवित्तरा असत् अतिशयेन परिचर्या-भिज्ञा भवतु ॥

१०. ति. व-रयदीयः । ११. व-शोभना अनुपहासिका ।

विर्वस्व आदित्यैष ते सोमपीथस्तेन मन्दस्व तेन तृप्य

विर्वस्वः । आदित्यः । एषः । ते । सोमपीथ इति सोम-पीथः । तेन । मन्दस्व । तेन । तृप्य ।

हननशीलस्य दुरात्मनः चित् स्ववच्छेत्री । छिदेः कर्तरि क्विप् (पा ३-२-७६) । आदि-
वर्णव्यत्ययः । हन्तीत्यङ् । हन्तैरौणादिक उपत्ययः (उ १) । आचो हकारो अन्तेऽवतिष्ठते ।
नकारस्यानुस्वारः (पा ८-३-२४) । यद्वा—अहि गती । स एव प्रत्ययः । गत्यर्थाश्च
धुद्धपर्याः । "ज्ञातुः पुरुषस्य या चित् चेति । चेततेः क्विप् (पा ३-२-७६) । "ज्ञातुर्हि
मतिः सुमतिर्भवतीति भावः । व्युत्पत्तिद्वयेऽपि चिच्छन्दस्यानुदात्तत्वं श्रूयम् । अथ श्रमः—चिदिति
निपातः आदित्यादनुदात्तः (कि ८४) अवधारणे वर्तते, इयर्थे या । "अहोरेव ज्ञातुरेव,
अहोरिव ज्ञातुरिव वा" या मतिः सा आवर्ततामिति । वरिवोविचरा च या मतिः असत्
भवेत् । अस्तेल्लेङ्गन्तस्य अडागमः (पा ३-४-९४) । सा आवर्ततामिति । वरिवो धनं, तस्य
वेदयित्री छम्भयित्री वरिवोविच् । विन्दतेर्ष्यन्ताद् (पा ३-१-२६) स्विप् (पा ३-२-७६)
"बहुलं संहाच्छन्दसोः" (उ १९०) इति गिल्बुक् । ततोऽतिशायने तरप्रत्ययः (पा
५-३-५७) । ज्ञातुरेव हि मतिर्वरिवोविचरा भवति । तस्मादा ईदृशी मतिर्भवति सा सुमतिः
अस्मानावर्ततामिति ।

इमामनुद्रव्य 'उपपागमर्हन्तोऽस्यादित्येभ्यस्या' इति गृह्णाति ॥

१५

एनमुपाशुसयनेन "श्रीणाति—'विवस्वः' इति ॥ हे विवस्वः, विर इति धननाम,
तद्वान् विवस्वान्, "ततो विवस्वामादित्योऽजायत" (तैसं ६-५-६) इति य उच्यते । रश्मि-
छक्षणेर्धनैरतद्वान् । "मनुसोः" (पा ८-३-१) इति रुचम् । आदित्य अदितेः पुत्र ।
"नामन्त्रिते समानाधिकरणे" (पा ८-१-७३) इति पूर्वस्याविद्यमानशरवनिर्देशाद् द्वितीयं
निहन्त्यते । एषः ते तत्र सोमपीथः सोमपानम् । "पातुनुदिषचि" (उ १७२) इत्यादिना
एकप्रत्ययः । तेन अनेन मन्दस्व मादयस्व तत्र भ्रातृन् । "तस्यै चत्वार आदित्या अजा-
यन्त" (तैसं ६-५-६) इति चत्वार आदित्या बभूवुः । तेषां ऋको विरस्वान् य इष्टामन्त्र्यते ।
"वोऽजो जायाता अरमाक ॥ एकोऽस्तत्" (तैसं ६-५-६) इत्यादिनि प्रथमता आदित्याः
प्रार्थयामचक्रिरे । तस्माद् मन्दस्वेति मादयस्वेति व्याख्यायते मदि न्युनिमोटमदयस्वन्गतिः । तेन
सोमपीथेन तृप्य तृप्ती भव । ते तत्र तर्पितारः वयम् अपि तृप्यारम्भ तृप्ता भूयाम । २५
आतिनि छिद् (पा ३-३-१७३) । तिष्ठः परस्वान् निहन्त्यते (पा ८-१-२८) । तिष्ठ या

तुभ्यास्मै ते वयं तर्पयितारं या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामि ॥ २२ ॥

[वः सप्तविंशतिश्च]

तुभ्यास्मै । ते । वयम् । तर्पयितारः । या । दिव्या । वृष्टिः । तया । त्वा । श्रीणामि ॥ २२ ॥

[मैत्रं १-३-२६; कासं ४-१०; कपिंसं ३-८; वासं ८-१-५]

- ५ 'दिव्या' वृष्टिः । दिव्यमर्हतीति " छन्दसि च " (पा ५.१.६७) इति यत्प्रत्ययः । ननु " मन्त्रे वृष " (पा ३.३.९६) इति कित्तन उदात्तत्वेन भवितव्यम् । भाव्यं भावे कित्तनः, इह तु करणे कित्तन् । 'तया हे सोम त्वां श्रीणामि श्रयामि । ननुपांशुसवनेन श्रीणातीत्युक्तं, तत्कर्म वृष्ट्या श्रीयत इति । नैष दोषः, " वृष्टिकामस्य श्रीणीयात् " (तैसं ६.५.६) इति श्रयणस्य वृष्टिहेतुत्वाद्देवोपचारः । वृष्टिहेतुनोपांशुसवनेन श्रीणामीति यावत् । " यदि तानक् प्रस्कन्देत् " १० (तैसं ६.५.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

येति ॥ उत्तरमन्त्रस्तु—' या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामि ' इति ॥ हे सोम, दिव्यवृष्टि-हेतुना वज्रा र्था मिश्रयामि ॥

अत्राऽऽदित्यप्रश्ने विधातुमाख्यायिकायामाह—“ अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो

- १५ प्रकौदनमपचत्तस्या उच्छेदणमदुस्तथाभ्यान् सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदिरया मजायन्त ” (तैसं ६.५.६) इति । साध्येभ्यः साध्यनामकेभ्यः । आधानप्रकरणोक्तविधानेन क्षपादितो प्रकौदनः । उच्छेदणं हुतसिद्धम् ॥ पुत्रचतुष्टयेनाप्यनिवृत्ते कामे पुनः प्रयुक्तवतीत्याह—“ सा द्वितीयमपचत् साऽमन्यतोऽच्छेपणाम् इमेऽश्नत यद्धे प्राक्षिव्यामीतो मे वलीयास्तो जनिष्यन्त इति साऽग्रे प्राप्तात्सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वारोऽमजायन्त ” (तैसं ६.५.६) इति । इमेऽश्नत चत्वारोऽमजायन्त । अत्यन्तधनिकुरुत्रोत्पत्त्यपेक्षया होमात् प्रागेव २० प्राशनेनैवापराधेन तस्मा आण्डं गर्भस्थानं व्यूढं गर्भेऽन्यमभवत् ॥ वृष्टिनिवारणाय पुनः प्रयुक्तवतीत्याह—“ साऽऽदित्येभ्य पच तृतीयमपचत् ओमाय म इदं ” आन्तमसिद्धति तैः प्रवृत्तं चरं शृणामहे योऽतो जायाता अस्माकं स एकोऽस्योऽस्यं प्रजायावृत्त्याता अस्माकं भोगाय भयादिति ततो विनस्त्वाना-दिरयोऽज्ञायत तस्य वा इदं प्रजा यन् मनुष्यास्तास्वेक एवर्द्धो यो वज्रजे स देवानां भोगाय भवति ” (तैसं ६.५.६) इति । इदमण्डं *आन्तं गर्भाभावेन पुरा *संतप्तमासीत् । इदानीं मम गर्भधारणेनादितेर्भोगा- २५ पात्स्तरपुत्रया प्रकौदनमादित्येभ्योऽनुहोत् । *अन्तं *आण्डाय यो जायते सोऽस्माकं मध्यं एक आदिरयो-ऽस्तु । अस्याऽऽदित्यस्य सर्वाण्यन्यो प्रजायां यः समृद्धः सोऽस्माकं भोगाय भवतिति वरः । तत् आण्डाय

आदित्यग्रहः]

आदित्यग्रहं विधत्ते—“तस्माद्द्विदेवत्वस्य आदित्यो निर्गृह्यते” (तैसं ६.५.६) इति । यस्मादादित्या द्विदेवत्वग्रहान् प्रपञ्चास्तरमात् द्विदेवत्वग्रहेभ्यो निषिच्याऽऽदित्यग्रहं गृह्णीयात् ॥ आदित्यानां हुतदोषेण प्रहोदनेनोत्पन्नत्वात् तेषां द्विदेवत्वग्रहेषु^१ युक्त इत्याह—“यदुच्छेषणादत्रायन्त तस्मादुच्छेषणाद्गृह्यते” (तैसं ६.५.६) इति ॥ ग्रहणे “कदा चन” इत्यादिमन्त्रात् विनिवृत्ते—“तिसृभिर्यभिर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुल्बं गर्भो जरायु तदेवं तन्मिथुनम्” (तैसं ६.५.६) इति । मातापितृरूपं मिथुने पुत्रेण सह तदेकं^२ त्रयात्मकं, गर्भवेष्टनोदकमुल्बं तद्वेष्टनं^३ पृथग्द्वयं जरायुनामकम्; तदुभयरूपं मिथुने गर्भेण सह त्रयात्मकम् । तेन सप्तशमिदम् ऋक्त्रयात्मकम्^४ ॥ अस्मिन् ग्रहे दधिमेलनं विधत्ते—“पशवो वा एते यदादित्य उर्गदधि दध्ना मध्यतः श्रीणात्युर्जमेव पशूनां मध्यतो दध्नाति” (तैसं ६.५.६) इति । आदित्यस्य^५ “वृष्टिद्वारा पशूपकारित्वात् पशुत्वम् । दध्नो भोज्यत्वात् वृष्यत्वम् । तेन दध्ना सोमं मध्ये मेलयेत् । प्रथममन्त्रेण सकृत् सोमं गृहीत्वा तृतीयमन्त्रेण पुनर्गृहीत्यमाणो^६ मध्यममन्त्रेण दधि^७ रक्षिषेदित्यर्थः । दध्नः रक्षिदगुणं विधत्ते—“छृतातद्वयेन मेध्यत्वात् तस्मादात्मा पक्वं दुधे” (तैसं ६.५.६) इति । “श्रीते धुष्मातवकि” इति वचनात् सांनार्यमाण्डे क्षीरं सम्यक्शीतिं सति पश्चादा-
तजनीयम् । इह तु उष्ण एव क्षीरे यदातजनेन निष्यन्नं दधि तेन मेलनीयम् ॥ “यस्माद्यत्र उर्ग^८ क्षीरं तस्माद्वोकेऽपि आमा पाकरहिता गौः पक्वं धारोष्णरूपं क्षीरं दुधे” दुग्धं प्रयच्छति ॥ ग्रहस्याऽऽच्छादनं विधत्ते—“पशवो वा एते यदादित्यः परिधिरय गृह्णाति प्रतिरुषैवारो वभून् गृह्णाति” (तैसं ६.५.६) इति । अन्वयतः पशुसिन्धुय यजमानार्थमेव तात् गृहीतवान् भवति । अत्र सूत्रम्—“दर्भैस्तैः वाऽविधा-
योतिष्ठति” (भाष्ये १६.१.१२) इति । तदेतदेवाऽऽदित्यग्रहपरिश्रयणमनुच प्रशंसति—“पशवो वा एते यदादित्य एव रुद्रो यदग्निः परिधिरय गृह्णाति रुद्रादेव पशुनन्तर्दधाति” (तैसं ६.५.६) इति । अनेन ग्रहरूपाणां पशूनां घातकाद्गृह्यद्व्यवधानं भवति ॥ “मन्त्रराजमादित्यपदं प्रावपरतया व्याचष्टे—
“एष वै विवस्वानादित्यो यदुपांशुसवनः स एतमेव” सोमपीथं परि शय आ तृतीयसवनात् विवस्व^९
आदित्यैव ते सोमपीथ इत्याह विवस्वन्तमेवाऽऽदित्यः सोमपीथेन समर्चयति” (तैसं ६.५.६) इति । विवस्वन्नामकादित्यस्य ग्रहाभिमात्रित्वात् प्राणस्तदुपत्वम् । स च आवैतमेवाऽऽदित्यग्रहानं सोमं पातुं^{१०} तृतीयसवनसमाप्तिपर्यन्तं परितः श्येते । अतो प्रावविषयत्वं मन्त्रस्य युक्तम् ॥ काम्यदधिभक्षणं समन्त्रकं विधत्ते—“या दिव्या वृष्टिस्तथा त्वा श्रीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयात् वृष्टिमवाव रन्ध्रे यदि जानक् प्रत्नक्वेद्वयुक्तः पजैम्यः स्याद्यदि चिरमवयुक्तः” (तैसं ६.५.६) इति । अस्यार्थः पूर्णमेव सूत्रं स्पष्ट-
मुदाहृतः ॥ ग्रहान्तरवत् सादनादिप्रसक्तौ प्रतिषेधति—“न सादयस्सञ्जादि प्रजाः प्रजापन्ते नानु
वपट्कारोति यदनुवपट्कार्युर्द्रं प्रजा अन्ववसृजेन्न ह्रदाऽन्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुक्तः स्यात्त-
स्मादन्वीक्षः” (तैसं ६.५.६) इति । “एष ते योनिः” इति मन्त्रस्य अनाम्नात्तरत्वात्^{११} नात्र गृहीतस्य
सादनं सिद्धम्^{१२} । किं तु “तथैव प्रचारः” अस्माद्भास्कराचार्यविरचितस्थानेऽप्यतिताम् । यथा ग्रहान्तरं
वपट्कारानुवपट्कारयोर्मिसे ह्यते नात्र तथा । किं तु सहदेव । अनुवपट्कारे तु प्रजा अनुवपट्कारे^{१३} ३०
भूतं प्रयेत् । अन्वीक्षणेऽप्यनुवपट्कारो भवेत् ।

इत आरभ्य^{१४} छन्दो लक्षणग्रन्थानुष्ठेयम् ॥इति श्रीमत्सायणत्यायनविरचिते माधवीये वेदमिथकाणे कृष्णवज्रवेदीयवर्तित्तीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

वाममद्य सवितर्वामम् श्रो दिवेदिवे वाममस्मभ्यः सावीः ।
वामस्य हि क्षयस्य देव भूरया धिया वामभाजः स्याम ॥
उपवामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे ॥ २३ ॥

[वामं चतुर्विंशतिः]

५

वामम् । अथ । सवितः । वामम् । उ । शः ।

दिवेदिवे इति दिवे-दिवे । वामम् । अस्मभ्यमित्यस्मभ्यम् । सावीः ॥

वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरः । अया । धिया । वामभाज इति वाम-भाजः । स्याम ॥

उपवामगृहीत इत्युपवाम-गृहीतः । असि । देवाय । त्वा । सवित्रे ॥ २३ ॥

[मेषं १३-२७ ; कर्ष ४-१० ; कपितं ३-८ ; वामं ८-६-७]

२०

अन्तर्गामपत्रेण सावित्रमाग्रयणादगृह्णाति—‘वाममद्य सवितः’ इति चतुष्पद्या त्रिष्टुभा ॥

‘वामम् शः’ इति प्रथमः पादः समाप्यते । हे सवितः, अथ अस्मिन्नहनि यद् वामं

वननीयं मङ्गलं तदेव सावीरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । ‘वामम्’ उ ‘शः’ आगामिन्यप्यहनि

वाममेव । उकारः समुच्चये, शोऽपीति । अवधारणे वा, वाममेव । किं बहुना दिवेदिवे

‘अस्मभ्यं’ वामम् एव ‘सावीः’ सुष्ठु प्रेरय अनुजानीहीत्यर्थः । पृष्ठ प्रेरणे । “छन्दसि छु-

ल्लुल्लिः” (पा ३-४-६) इति-लुडि-“बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योऽपि” (पा ६-४-७५)

इत्यङभावः । दिवेदिव इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । “कंडिदम्” (पा ६-१-१७१) इति

विभक्त्युदात्तत्वम् । तादर्थ्ये वा चतुर्थी (पा २-३-१३ वा १) । दिवसाय सर्वदिवसाय मङ्गलस्य

अनुज्ञां कुरु । किंच अया धिया अनया नुद्धया वामप्राप्तिप्रासासनया, तादस्या वामभाजः

‘स्याम तादस्या वामं भजाम । कीदृशम् ? ‘वामस्य सर्वज्ञीणमङ्गलस्य ‘भूरेः अनल्पस्य

२० ‘क्षयस्य निवासस्य । “क्षयो निवासे” (पा ६-१-२०१) इत्यामुदात्तत्वम् । ईदृशस्य

निवासस्य यद्वाम तद्भाजः स्याम’ हे देवाः, अनधान्यपशुपुत्रपौत्रादिसृष्टिगृहाभाग्यवन्तः

वाममद्येति ॥ कल्पः—“वाममद्य सवितरित्यन्तोमपात्रेण सावित्रमाग्रयणादगृहीत्वां न

सादयति” (आपश्रौ १३-१३-१) इति ॥ पाठस्तु—“वाममद्य सवितर्वामसु श्रो दिवेदिवे वामम-

स्मभ्यः सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरया धिया वामभाजः स्याम । उपवामगृहीतोऽसि देवाय

२५ त्वा सवित्रे” इति ॥ हे सवितः अथ अस्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः ।

शोऽपि वामं सावीः । तत् ऊर्ध्वं दिने दिने सावीः । हे देव, वामस्य वननीयस्य भूरेः विस्तीर्णस्य

क्षयस्य स्वर्गनिवासस्येच्छया अया अनया नुद्धत्युक्तया धिया नुद्धया वामभाजः वननीयकर्मोत्थान-

वन्तः स्याम । स्पष्टमन्यत् ॥

१-१. व-पादान्तः । २-२. व-तद्भाजामहे ।

२० १. इ.उ-हे देव । २. क-‘अमा’ नास्ति । ३. आ.त्रि१.पा.हा-‘धिया’ नास्ति ।

सावित्रप्रमहः]

अदग्धेभिः सवितः पायुभिर्दृष्टः शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नो अघशंस ईशत ॥

उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे ॥ २४ ॥

[अदग्धेभिर्लघोर्विशतिः]

• अदग्धेभिः । सवितः । पायुभिरिति पायुभिः । त्वम् ।

शिवेभिः । अघ । परीति । पाहि । नः । गयम् ।

हिरण्यजिह्व इति हिरण्य-जिह्वः । सुविताय । नव्यसे ।

रक्ष । मार्किः । नः । अघशंस इत्यघ-शंसः । ईशत ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । देवाय । त्वा । सवित्रे ॥ २४ ॥

स्यामेत्यर्थः । इदम् परस्य तृतीयैकवचनस्य “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति याजादेशः । १०

“ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना उदात्तत्वम् । धिपेति तु “सावेकाचः” (पा

६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वामं भजन्तीति वामभाजः । भजेभिर्प्रत्ययः (पा

३.२.६२) । क्षयमपेक्षमाणस्यापि गमकत्वात् समासः, यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । ‘देव

भूरेः’ इति तृतीयपादावसानम् ॥

इमामनुद्वेप्य ‘उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे’ इति गृह्णाति । “एष वै गायत्रो

देवानाम्” (तैसं ६.५.७) इत्यादि ब्राह्मण, “विश्वे देवास्तृतीयं सवनं नोदयच्छन्”

(तैसं ६.५.७) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

सावित्रस्यैव ग्रहणविकल्पः पूर्वोक्त सह विकल्पार्थः ‘अदग्धेभिः’ इति चतुर्थपादया

त्रिष्टुभा ॥ हे ‘सवितः’, ‘अघ अस्मिन्नहनि नः अस्माकं गयं गृहं परि पाहि सर्वतो रक्ष । २०

‘अदग्धेभिः अदग्धैः केनाप्यहिंसितैः क्वचिदप्यप्रतिहतैर्वा’, ‘पायुभिः पाळनैः प्रजानां रसानाम् ।

‘त्रिभिर्वा रश्मय उच्यन्ते । ‘शिवेभिः शिवैः शान्तकलुषैः पावनैरिति यावत् । “बहुलं छन्दसि”

अदग्धेभिरिति ॥ अत्रैव विकल्पितो द्वितीयो मन्त्र एवामान्यायते— ‘अदग्धेभिः सवितः

पायुभिर्दृष्टः शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नो अघशंस

ईशत । उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे’ इति ॥ हे ‘सवितः’, स्वम् ‘अदग्धेभिः अहिंसितैः’ ‘पायुभिः २५

पाळकैः’ ‘शिवेभिः मन्त्रैरनुग्रहविशेषैः’ ‘नः अस्माकं गयं गृहं परि पाहि सर्वतो रक्ष । ‘हिरण्यजिह्वः

दिव्या रमणीया जिह्वा यस्य सोऽस्माकं हितं प्रियं च वदतीत्यर्थः । ताम्रस्तब्धं ‘सुविताय सुष्ठु गमनाय

स्वर्गमागत्ये’ ‘नव्यसे नूतनाय तदिदं कर्म रक्ष । नः अस्माकं ‘अघशंसः पापापवादानिन्दको भवान्’ ‘मार्किः

‘ईशत शक्तो मा भूत् ॥

१. तं-पाठुभिर्वा ।

१. इ.उ.मि.पा.हा-तत्रैव ।

तैम ३७

हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्तां देवतां पदम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे ॥ २५ ॥

[हिरण्यपाणिं चतुर्दश]

हिरण्यपाणिमिति हिरण्य-पाणिम् । उक्तये । सवितारम् । उपेत्य । ह्वये । सः । चेत्तां । देवतां । पदम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । देवाय । त्वा । सवित्रे ॥ २५ ॥

- (पा ७.१.१०) इत्येतभावः । पायुभिरित्यत्र “कृत्वापजि” (उ १) इत्यादिमोक्षप्रत्ययः । “युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम्” (पा ८.३.१०३) इति संहितायां भिसः सकारस्य पत्वम् । एवमेहिकभोगस्थानगृहस्य रक्षा प्रार्थिता । आमुष्मिकसुखस्थानमधुना प्रार्थयते— “सुविताय सुष्ठु इताय प्राप्ताय स्थानाय, सुकृतेन प्राप्तायेति यावत् । “तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्” (पा ६.४.७७ वा १) इत्युबडादेशः । “सूपमानात् क्तः” (पा ६.२.१४५) इत्युत्तर-पदान्तोदात्तत्वम् । “नव्यसे नघतराय सर्वदामिनवाय । इयसुन ईकारस्य यकारस्य वा छान्दसो छोपः । ईदृशमस्मदीयं स्वर्गस्थानं रक्षेत्यर्थः । “हिरण्यजिह्वः त्वं रसाहरणसाधनतया जिह्वास्थानीया रसमपो जिह्वा उच्यन्ते; हिरण्यस्वभावाः क्रमणशीलः जिह्वा यस्य तादृशत्वं रक्ष । हर्षं गतिकान्त्योः । “हर्षतेः कन्त्यन् हिर च” (उ ७.३.२) इति कन्त्यन्प्रत्ययः । किंच “नः अस्माकं कश्चिदपि २५ अघशंसः अघे शंसनमभिलापो यस्य तादृशः “माकिः ईशिता मा ईक्षिष्ट । माकिरिति छान्दस उपजनः निपातान्तरं वा, यथाह गणकारः—“यत्र माकिर्नकिर्नभः” (द्र.पा १.४.५७ चादिगणः) इति । ईष्टेर्छिडि विकरणव्यययेन च्छेदकादेशः (पा ३.१.५२.८५) । “अनुदात्ते च कुधपरे” (पा ६.१.१२०) इति संहितायां प्रकृतिभाषः । “द्वषचोऽतस्तिडः” (पा ६.३.१३५) इति रक्षेत्यस्य दीर्घः । इत्थं प्रार्थयमानानामस्माकं न कश्चिदप्यनिष्टकृत् स्यादित्यर्थः ॥

२० ‘उपयामगृहीतोऽसि’ इत्यादि पूर्ववत् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥

पुनश्च सावित्रं गृह्णाति—“हिरण्यपाणिम्” इति त्रिपदया गायत्र्या । पूर्ववत् विकल्प एव । हिरण्यस्य विकारः कटकन्नेयूराङ्गुलीयादीनि आभरणानि पाण्योः यस्य स हिरण्यपाणिः । समु-
दायविकारप्रभया बहुव्रीहिराचोत्तरपदलोपश्च (द्र.पा २.२.२४ वा १३) । यद्वा—रसहरणशीलः

- २५ हिरण्यमिति ॥ तृतीयो मन्त्रो विकल्पित एवमाज्जायते—“हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्तां देवतां पदम् । उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे” इति ॥ अस्मभ्यं दानं हिरण्यं पाणी यस्य सः “हिरण्यपाणिः । तादृशं सवितारम् उपगम्य ह्वये कान्धायामि । किमर्थम् ? उक्तये रक्षणाय । ॥ सविता देवतारूपः पदम् अस्मभ्योग्यं स्थानं देवता ज्ञाता ॥

२. व-“मोगसाधनस्य । ३. व-आनुष्मिकभोगस्थानम् । ४. व-प्राप्यते । ५. व-किञ्चिदपि ।

३० ६. ति-किञ्चिदप्यनिष्टम्; व-किञ्चिदप्यनिष्टम् ॥ १. व-“तन्वादीनां ।

वैश्वदेवग्रहः]

सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे नम एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ २६ ॥

[सुशर्मा द्वादश]

सुशर्मेति सु-शर्मा । असि । सुप्रतिष्ठान इति सु-प्रतिष्ठानः । बृहत् । उक्षे । नमः ।

एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ २६ ॥

[मैत्रे १.३.२८ ; कांस ४.१० ; कपिसं ३.८ ; वासं ८.८]

पाणयो रश्मयो यस्य । यद्वा—हितरमणीयाः* पाणयो यस्य वा । तं हिरण्यपाणिं सवितास्म
उप हृष्ये मनसा उपेत्याह्वयामि । ऊतये अचनाय तर्पणाय वा । ऊतियूतिं ॥
(पा ३.३.९.७) इति नितन उदात्तत्वम् । कः पुनस्तस्य विशेष इत्याह—सः हि देवः सविता
अस्माकं पदम् आस्पदं स्थानमित्यर्थः । कीदृशः ? श्वेत्ता ज्ञाता, रक्षाविधानोपायज्ञः । साधु-
कारिणि तृन् (पा ३.२.१३.५) । व्यययेन इडभावः (पा ३.१.८.५) । देवता चात्माकम् ॥ १०
उपयामगृहीतोऽसि इत्यादि पूर्ववत् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोजुवाकः ॥

सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कच्छंशत् गृह्णाति—सुशर्मा इति यजुषा ॥ वैश्वदेवो गण
उच्यते । सुशर्मा सुसुखः शोभनग्रहो वा त्वम् असि । “सोमनसी” (पा ६.२.११.७)
इत्युत्तरपदानुदात्तत्वम् । सुप्रतिष्ठानः शोभनं प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा यज्ञाख्या यस्य त्वम् । यद्वा—
सुष्ठु प्रतितिष्ठन्त्यनेन सर्वे यागाभिनिर्वृतिद्वारेण इति सुप्रतिष्ठानः । “मन्वित्तन्व्याख्यान”
(पा ६.२.१५.१) इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वमकारकादावपि भविष्यति । तस्मै तुभ्यम्
उक्षे सेक्त्रे वृष्टिमुत्पादयित्रे । “सावेकाचः” (पा ६.१.१६.८) इति चतुर्थ्या उदात्त-
त्वम् । इदं बृहत् नमः । “नञ्सुभ्याम्” (पा ६.२.१.७.२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
अन्नं सोमाख्यं गृह्यते त्वदर्थं गृहीमः । यद्वा—सोम एवोच्यते, हे सोम, सुशर्माऽसीत्यादि समानम् । २०
तादृशत्वं बृहन्नमः प्रभूतमन्नं अदनीयमस्मै उक्षे वैश्वदेवाय गणाय गृह्यस इति ॥

सुशर्मेति ॥ कश्यपः—“एतेनैव सशेषेण वैश्वदेवं पूतवृत्तो गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मा-
ऽसीति ग्रहणसादनौ” (आपश्रौ १३.१३.४-५) इति ॥ पाठस्तु—सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे
नम एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः इति ॥ हे वैश्वदेवग्रह, शोभनं धर्मं सुखं यस्य त्वं स त्वं सुशर्मा
असि । सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्यासौ सुप्रतिष्ठानः असि । उक्षे शब्दे शस्यमानाय तुभ्यं वृहत् २५

२-२. ब.मै-हितरमणीयपाणिर्वा; तं-हिरण्यरमणीयः(याः) पाणयो यस्य वा । *[द. निरुक्त
२.१०] ॥

१-१. मै-प्रतिष्ठन्ति सर्वे यागमभिवृत्तिद्वारेण; पं-प्रतीक्षन्त्यनेन सर्वे यागाः अभिवृत्तिद्वारेण ।

२. च-वृष्टेत्वा ।

१. ६.उ.पा-एवमेव । २. आ-‘सुखं’ नास्ति ।

‘ एष ते योनिः ’ इत्यादि व्याख्यातप्रायमेव । “ वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः ”
(तैसं ६.५.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥

- १ अयः अस्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ सावित्रग्रहं विधत्ते— “ अन्तर्यामपायेण सावित्रमाप्रयणादगृह्णाति प्रजा-
५ पतिर्वा एष यदाप्रयणः प्रजानां प्रजननाय ” (तैसं ६.५.७) इति । आप्रयणग्रहस्य कर्मनिष्पत्तिद्वारेण
प्रजापालकत्वात् प्रजापतिस्वादाप्रयणात् ग्रहणं प्रजोत्पत्तये भवति ॥ मादनादिकं पूर्ववक्ष्येधत्ति— “ न
सादयत्यसत्तादि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वपट्करोति यदनुवपट्कुर्याद्रुद्रं प्रजा अन्ववस्जेत् ” (तैसं ६.५.७)
इति ॥ विहितं सावित्रग्रहं प्रशंसति— “ एष वै गायत्रो देवानां यत्सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते यदा-
प्रयणो यदन्तर्यामपायेण सावित्रमाप्रयणादगृह्णाति स्वादेवं योनेर्निर्गृह्णाति ” (तैसं ६.५.७) इति ।
१० ‘ तत्सवितुर्वरेण्यम् ’ इत्यागनात्स्वादेवानां मध्ये सविता गायत्रीसंबद्धः । आप्रयणश्च गायत्र्याः स्थाने प्रातः-
सवने गृह्यते । अनेन संबन्धेनाऽऽप्रयणः सावित्रस्य स्वकीयो योनिः ॥ सावित्रस्य तृतीयसवनसंबन्धं
विधत्ते— “ विश्वे देवास्तृतीयं सवनं नोदयच्छन् ते सवितारं प्रातःसवनभागं सन्तं तृतीयसवनमभि-
पर्यणयन् ततो वै ते तृतीयं सवनमुदयच्छन् यत् तृतीयसवने सावित्रो गृह्यत तृतीयस्य सवनस्योपत्यै ”
(तैसं ६.५.७) इति । विश्वे देवाः स्वकीयं तृतीयसवनं “ नोदयच्छन् उड्डोदुं नाश्वस्तुवन् ” प्रातःसवने
१५ भागः सवितुः युक्तस्य गायत्रत्वात् । तादृशमपि सहकारित्वेन समानीय तृतीयसवनमुदयहन् । अतोऽत्र
सावित्रो युक्तः ॥ वैश्वदेवग्रहं विधत्ते— “ सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशादगृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः वैश्वदेवः
कलशः सविता प्रसवानामीशो यत्सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशादगृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्मै प्रजाः प्र जनयति ”
(तैसं ६.५.७) इति । यद्यपि पूर्वमन्तर्यामपाये तथाऽपीदानीं सवितृपात्रे संपन्नम् । कलशाद्भोगेकलशात् ।
प्रजानां विश्वेदेवैः पालकायेन वैश्वदेवस्यम् । सर्वदेवसाधारणतोमाधारत्वात् कलशस्य वैश्वदेवत्वम् ॥
२० सावित्रोपे सोमे वैश्वदेवं विधत्ते— “ सोमे सोममभि गृह्णाति रेत एव तदृधाति ” (तैसं ६.५.७)
इति ॥ अत एव मन्त्रे सुप्रतिष्ठान इत्येतदुपपन्नमित्याह— “ सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह सोमे हि
सोममभि गृह्णाति प्रतिष्ठित्वै ” (तैसं ६.५.७) इति ॥ मन्त्रपदानां “ किंचिद्विशोपविषयत्वं दर्शयति—
“ एतस्मिन् वा अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य
पूर्वतेन करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवतेन करोति मम इत्याह पितृभ्य एवतेन करोत्येतादृशीर्देवताभ्याम्
२५ एतेन सवाभ्यो गृह्णाति ” (तैसं ६.५.७) इति ॥
अपि ‘ एतस्मिन् वैश्वदेवग्रहे मन्त्रपदमनुष्यादीनां स्मृतिस्त्वान् सर्वाभिमिदं ग्रहणम् । तत्र
सप्तमांशदेन समीचीनसुशर्माभिनो मनुष्याः स्मृतिनाः, बृहदृच्छेदनाधिकमहिमोपेता देवाः, नमःशब्देन
नमरकारप्रियाः पितरः ॥ सादृश्यमन्त्रे विश्वस्य इत्येतत्सर्वाधिकवायुक्रमित्याह— “ एष ते योनिर्विश्वस्यस्त्वा
देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ऋचः ” (तैसं ६.५.७) इति ॥
३० इति धीमत्सावणतापर्वणिरचिते माधवीये वेदाङ्गप्रकाशे कृष्णपञ्चदेवतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशतमस्य षड्विंशोऽनुवाकः ॥

३. भे-‘ एष ’ नास्ति ।

३-३. आ. हा-उड्डोदुं नाश्वस्तुवन् । वि१-उड्डोदुं नोदयच्छन् । ४. वि१-सवितृ । ५. क-
किंचिद्विशेषम् । ६. वि१-वैतस्मिन्सेव । ७. व-‘ विश्वतममहिमोपेताः ।

पानीवतग्रहः]

बृहस्पतिसुतस्य त इन्द्रो इन्द्रियावतः पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्यग्ना ३३
पत्नीवा ३ः सज्जदेवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहा ॥ २७ ॥

[बृहस्पतिसुतस्य पञ्चदश]

बृहस्पतिसुतस्येति बृहस्पति-सुतस्य । ते । इन्द्रो इति । इन्द्रियावत इतीन्द्रिय-वतः ।
पत्नीवन्तमिति पत्नी-वन्तम् । ग्रहम् । गृह्णामि । अग्ना ३३ । पत्नीवा ३ इति पत्नी-वा ३ः ।
सज्जरेति स-ज्जः । देवेन । त्वष्टा । सोमम् । पिब । स्वाहा ॥ २७ ॥

[मैसं १-३-२५; कासं ४-११; कपिंसं ३-९; वासं ८-५-१०]

उपांशुपात्रेण पानीवतमाग्रयणात् गृह्णाति—“बृहस्पतिसुतस्य” इति । उत्तरया
जुहोति । तत्र प्रथमा त्रिपदा गायत्री, द्वितीया द्विपदा षोडशाक्षरा स्वाहाकारान्ता स्वयं यजुः ॥ तत्र
‘अग्ना ३३, पत्नीवा ३ः’ इत्युभयत्रापि “द्रादधूते च” (पा ८-२-८४) इत्युदात्तप्लुतः, १०
“एचोऽप्रगृह्यस्याद्रादधूते पूर्वस्यार्थस्याहुत्तरस्येदुतौ” (पा ८-२-१०७) इति पूर्वस्य प्लुत-
विकार इकारः । स च छन्दःसंख्याने नाद्रियते, उत्तरस्य पत्नीवा इत्यस्य “मनुषसोः”
(पा ८-३-१) इति रुत्वम् । द्वयोरपि पाष्ठिकमामन्त्रिताबुदात्तत्वम् (पा ६-१-१९८) ।
द्वितीयस्यापि पूर्वस्याविधमानवत्त्वात् (पा ८-१-७२) प्लुतस्योदात्तस्यासिद्धत्वात् धर्ग्यमान-
स्वरेण न निवृत्तिः । तत्र ‘बृहस्पतिसुतस्य’ इति प्रथमा व्याख्यायते । सोम उच्यते । हे १५
‘इन्द्रो सोम’, ते तत्र ‘बृहस्पतिसुतस्य’ बृहस्पतिना ब्रह्मणैव सुतस्य । यद्वा—बृहतो महतो
यज्ञाख्यस्य कर्मणः पत्या पालयित्रा यजमानेन सुतस्याभिपुतस्य । “तृतीया कर्मणि” (पा
६-२-४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वपदं च यनस्पत्यादि (पा ६-२-१४०) । तस्य च
सुट्स्वराबुक्तौ (पामा ६-१-१५७) । तत्र वृत्तिविषये बृहच्छब्द आबुदात्तः । ‘इन्द्रियावतः
वीर्यवतः’ । “मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ” (पा ६-३-१३१) इति दीर्घः । तवैकदेशेन २०
‘पत्नीवन्तं’ ग्रहं गृह्णामि । “छन्दसीरः” (पा ८-२-१५) इति मनुषो वत्वम् ॥

अथ द्वितीया—हे अग्ने पत्नीवन्, ‘देवेन’ त्वष्टा ‘सज्जः’ समानप्रातिः । नास्य
पानेऽन्वयः । “ससजुषोः” (पा ८-२-६६) इति रुत्वम् । ‘सोम’ पिब । द्वौ प्रत्येकमुच्येते
‘स्वाहा’ ‘स्वाहुतमिदं तवास्तु । “देवा वा इतद्वतः पत्नीः” (तैसं ६-५-८) “इत्यादि
ब्राह्मणम्”, “स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्णमाणः” (तैसं ६-५-८) इत्यादि च ॥ २५

॥ इति चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥

१. व-इत्यपि । २. ति, मै-‘न’ नास्ति । ३. तं, ति-ग्रहस्यैकमुच्यते । * [द. निरुक्त ८-२०] ।
४-४. व-मुच्यते । ५-५. व-इति ब्राह्मणम् ।

[पत्नीवत्प्रहः

- बृहस्पतिसुतस्येति ॥ कल्पः— “ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य त इत्युपांशुपात्रेण पत्नीवत्प्रहमाप्रयणाद्गृहीत्वा न सादयति । ... अत्राह पत्नीवाः इति व्यदकृते ब्रह्मेति । नानुवपत् करोति । अपि वोपांशुवपत् कुर्यात् ” (आपश्रौ १३-१४-७-१०) इति ॥ पाठस्तु— “ बृहस्पतिसुतस्य त इन्दो हन्दिद्रयावतः पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्यग्न्याह पत्नीवाः सज्जदेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहा ” इति ॥ हे इन्दो सोम, तव संवन्धिर्न ग्रहं गृह्णामि । कीदृशम् ? पत्नीवदेवताकम् । कीदृशस्य तव ? इन्दिद्रयावतः वीथवतः । बृहस्पतिर्भोज्यमानः, बृहतो यज्ञस्य परिपालनात् । तेन सुतस्माभिपुतस्य । हे पत्नीवज्रमे, त्वष्टा इदेन त्वज्ञः सह सोमं पिब स्वाहा हुवमिदमस्तु ॥ पत्नीवत्प्रहस्य प्रहस्य पार्श्वे विधत्ते— “ प्राणो वा एष यनुपांशुर्धनुपांशुपात्रेण प्रथमश्चांस्तमश्च ग्रहौ गृह्णेते प्राणमेवानु प्रयन्ति प्राणमनूयन्ति ” (तैसं १.५.८) इति । उपांशोः प्राणार्थं पूर्णमुक्तम् । “ वाचस्पतये पवस्व ” (तैसं १.४.२) इत्यनेन गृहीतः प्रथमो ग्रहः ।
- १० “ बृहस्पतिसुतस्य ” इति गृह्यमाणश्चोत्तमो ग्रहः । यद्यपि दधिग्रहः पूर्वभावी तथापि नास्ती सोमग्रहः । अत्राभ्यान् सोमग्रहावपि न सौ नित्यौ । तस्मान्निधेयु सोमग्रहेपूषाशुरेव प्रथमः । हारियोजनस्य पश्चाज्जा-विन्देऽप्यमिष्टोमसाम्नि समासे सति यज्ञशेषपर्येणानुष्ठानम् । तस्मादमिष्टोमापेक्षया पत्नीवत्प्रहोत्तमत्वम् । तयोः प्रथमोत्तमयोरुपांशुपात्रेण ग्रहणं कुर्यात् । तथा सति प्राणमेवानुसृत्य प्रयन्ति प्रारभन्ते । उद्यन्ति समापयन्ति ॥ पत्नीवत्प्रहं विधत्ते— “ प्रजावतिर्वा एष यदाप्रयणः प्राण उपांशुः पत्नीः प्रजाः प्र जनयन्ति
- १५ यदुपांशुपात्रेण पत्नीवत्प्रहमाप्रयणाद्गृह्णति प्रजानां प्रजनवाय तस्मात् प्रार्थं प्रजा अनु प्र जायन्ते ” (तैसं १.५.८) इति । पत्नीरिति प्रथमा । प्राणमनु प्राणयुक्ताः प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ विहितं ग्रहं प्रशंसति— “ देवा वा इतस्तः पत्नीः सुवर्गं लोकमग्निगोऽसन् ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् त एतं पत्नीवत्प्रहयन् तमगृह्णत ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन् यत्पत्नीवतो गृह्णते सुवर्गस्य लोकस्य प्रजावै ” (तैसं १.५.८) इति । [देवाः] पत्नीरिति इतः पत्नीवत्प्रहमुपेक्षयाप्यवसाद्ग्रहान् ।
- २० [स्वर्गं ज्ञातुमिष्टाऽगोऽपि न प्रजातवन्तः । पत्नीवत्प्रहणेन तु प्रजातवन्तः] इत्येतद्ग्रहो गृह्यते ॥ पतृग्रहे घृतमेतत् विधत्ते— “ स सोमो नास्तिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं कृत्वाऽग्नन् तं निरिन्द्रियं मृतमगृह्णन् तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात् पुंस उपास्तितरं वदन्ति यदूघटेन पत्नीवत्प्र श्रीणाति वज्रेणैवैनं वदो कृत्वा गृह्णाति ” (तैसं १.५.८) इति । नास्तिष्ठत ऋषिदेवता-कलमसहमानः शरमानं न प्रकाशितवान् । अन्धशतादयन् । निरिन्द्रियं भूयं— “ निर्वीर्यं जातम् ” २ ।
- २५ यस्मात् ऋषिदेवताभ्यो गृह्यमाणः सोमो निःसामप्येकस्मात्लोकंऽपि स्त्रियः सामप्यैरहिता अपायेयु दापभाजो न भवन्ति । पापात् पतितादपि पुंसोऽप्युपस्तितरं क्षीणतरं स्त्रीस्वरूपं वदन्ति ॥ आगतावर्य “ बृहस्पतिसुतस्य ” इति मन्त्रस्य लेपं पुरथित्वा व्याधत्ते— “ उपयामगृहीतोऽसीत्यादित्यं वा उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र जायन्ते ” (तैसं १.५.८) इति । उपेताः प्रजा यमयति उरपादनधारणादिना प्यवस्थापयतीरयुषयामो भूमागविशेषः । बृहस्पतिजदस्यैव प्रयोगेऽभिप्रायमाह—
- ३० “ बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ग्रहं वै देवानां बृहस्पतिर्ग्रहणैवास्मै प्रजाः प्र जनयति ” (तैसं १.५.८) इति ॥ इन्दुग्रहो द्रव्यसाम्येन रेत उपलक्ष्यसीत्याह— “ इन्दो इत्याह रेतो वा इन्दु रेत एष

१. इ.उ.पा.वि१-‘ प्रजाः ’ नास्ति । २-२. इ.उ.पा.हा-‘ निर्वीर्यं जातम् ’ नास्ति । ३. आ-
५.वि१.पा.हा-‘ अपि ’ नास्ति । ४. इ.उ.-अजन्ति । ५. आ.पा.हा-यच्छति ।

पानीवतग्रहः]

तदधाति " (तैसं ६.५.८) इति ॥ इन्द्रियशब्देन सत्कार्यमूर्ताः प्रजा उपलक्ष्यन्त इत्याह— " इन्द्रियाव
इत्याह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयति " (तैसं ६.५.८) इति ॥ अग्निशब्दपत्नीवच्छब्दयोरभिप्रायं
दर्शयति— " अग्ना इत्याहमिदं रेतोषाः पत्नीव इत्याह मियुनत्वाय " (तैसं ६.५.८) इति ॥ त्वंहृशब्द-
प्रयोजनमाह— " सगृध्वेन स्वष्टा सोमे पिबेत्याह स्वष्टा वै पशूनां मियुनानां रूपकृद्रूपमेव पशुषु दधाति " ५
(तैसं ६.५.८) इति ॥ पानीवतग्रहस्य होममन्त्रे त्वष्टुः परामर्शो न युक्त इति शङ्कां कारयति— " देवा
वै त्वष्टारमजिघासन्तस्य पत्नीः प्रापद्यत तं न प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि बर्ध्वं प्रपद्यं प्रति प्र वच्छन्ति
तस्मात् पानीवते त्वष्टेऽपि गृह्यते " (तैसं ६.५.८) इति । यस्मात् पत्नीः शरणं यतस्तस्मात्तद्वष्टा पत्नी-
रनुभागी भवति ॥ सादनस्य प्रसक्तौ तद्वारयति— " न सादयत्यसंज्ञादि प्रजाः प्रजायन्ते " (तैसं
६.५.८) इति ॥ अनुवपद्वारे तृपांसुरगुणं विधत्ते— " नानु वरुं कुराति यदनुवपद्वार्यामुद्रं प्रजां अन्वव-
रुजेष्वानुवपद्वार्यादशान्तमग्नीत्सोमं अन्ववतुषां यनु वरुं करोति न वरुं प्रजा अन्ववन्वृजति शान्तमग्नी- १०
त्सोमं भक्षयति " (तैसं ६.५.८) इति ॥ अन्वववृजेदनुप्राप्य स्वाष्टं वारयेत् ॥ " अशान्तमग्निष्टकरम् ॥
अग्निमिद्वोदध्वयोः प्रपमन्त्रमुत्पादयति— " अग्निमेष्टुपस्थमा मीद नेष्टः पत्नीमुदानयेत्याहाम्रीदेव नेष्टरि
रेतो दधाति नेष्टा पत्नियाम् " (तैसं ६.५.८) इति । हे आग्नीध्र, नेष्टुः ममीपमागतोपविश । हे नेष्टः,
पत्नीमुदानय' पत्नीमुत्पाप्येहाऽऽनय । अनेन प्रैषद्वयेन रेतः प्रजोत्पादनसामर्थ्यं स्थापितं भवति ॥ नेष्टु-
कारितृकमुद्गातृकतृकं पत्नीविषयं दर्शनं विधत्ते— " उर्गमात्रा सं स्थापयति प्रजापतिर्वा एष यदुर्गाता १५
प्रजाणां प्रजननाय " (तैसं ६.५.८) इति ॥ पत्नीकृतं "स्वगुह्ये पञ्चजनीसंज्ञकस्य जलस्यै" प्रवर्तनं
विधत्ते— " अथ उप प्र वर्तयति रेत एव तरिसञ्चति " (तैसं ६.५.८) इति ॥ प्रवर्तनाय तज्जलप्रक्षेपस्य
स्थानं विधत्ते— " ऊरुणोप प्र वर्तयारूण्या हि रेतः सिच्यते " (तैसं ६.५.८) इति ॥ ऊरुप्रदेशे स्थापितं
जलं गुह्यपर्यन्तं प्रवर्तते । लोकेऽप्युत्सहितेन प्रजननेन रेतः सिच्यते ॥ ऊरुप्रदेशे वर्यापनयनं विधत्ते—
" नम्रहृत्पोरुमप प्र वर्तयति यदा हि नम्र ऊरुर्भवत्यर्थं मिथुनी भवनोऽथ रेतः सिच्यतेऽथ " प्रजाः प्र २०
जायन्ते " (तैसं ६.५.८) इति ॥

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" हिदेवशेष आदित्यस्याल्पा^{१०} आग्रयणाभिधाम् ।

स्वाष्टीं प्राप्सस्ततः पानीवतस्य ग्रहणे सति ॥

६. आ.पा.हा— 'पत्नीमुदानय' नास्ति । ७. आ.— 'मामव्योषेतम् । ८-८. आ.हा— पञ्चजनी- २५
संज्ञकस्य जलस्य ; पा— म्वपणेअनीसंज्ञकजलस्य ; इ.उ.— स्रपणेजनीसंज्ञकस्य जलस्य । ९. पा.भा— ' इति '
इत्यारभ्य अनुवाकसामि भावजान्ति । [अत्र स्थाने " अत्र घोषपत्रकं द्रष्टव्यम् " इत्युपलभ्यते लिखित-
पुस्तकद्वये ।] । १०. इ.उ.क.हा— 'स्वाध्यायम् ।

तद्भक्षणे द्विदेवाः किं साधं पत्नीवतेन ते ।

उपलक्ष्या न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥

अन्य आप्रयणात् पत्नीवतो नैतस्य विद्यते^{११} ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते^{१२} ॥ ” (जैम्या ३.२.३१-३३) इति ॥

- ५ ऐन्द्रवायवाद्यो द्विदेवस्याः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति । पुनरपि^{१३} तस्याः स्थावरा आप्रयणस्थालीमागच्छति । तस्या आप्रयणस्थाल्याः पत्नीवतो गृह्यते । तस्य पत्नीवतस्य भक्षण इन्द्र-
वायवाद्य उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहैन्द्र उपलक्षितस्तद्वदिति प्राप्ते भूमः—
“ यदुपाशुपात्रेण पत्नीवतमाप्रयणाद्गृह्णाति ” (तैसं ६.५.८) इत्याप्रयणपात्रस्यापादानस्वग्रन्थात्
ततो गिःसृतस्य सोमरसस्य तत्संयन्धेऽपेते सति पश्चात् पत्नीवदेवतायै ग्रहणं भवति । तथा सप्तम्यन्तभिन्नस्य
१० पत्नीवतस्य पूर्वदेवत्वाकाङ्क्षा नास्ति । “ पूर्वाधिकरणोक्तस्तु पुनरभ्युधीतः^{१४} सोमः ऐन्द्रशेषेण
संसृष्टः । तस्य “ संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतैति वैषम्यम् । तस्मात्
पत्नीवनभक्षण इन्द्रवायवाद्यो नोपलक्षणीयाः ।

तत्रैवान्यथिन्तितम्—

“ सह पत्नीवता स्वष्टा^{१५} तद्ग्रहे लक्ष्यते न वा ।

सह स्वष्टा विवेत्युच्यते देवत्वात् सोमपि लक्ष्यते ॥

सहस्वमात्रं स्वष्टुः स्वात्र पातृत्वमसन्देनात् ।

“ चोदनाया अमावास्या न देवोऽतो न लक्ष्यते ॥ ”

(जैम्या ३.२.३४-३५) इति ॥

तस्मिन्नेव पत्नीवनप्रदे शेषभक्षणमन्त्रे पत्नीवता सह स्वष्टाऽप्युपलक्षणीयाः । कुतः ? विष्टुरपि
तरेवत्वात् । तच्च होममन्त्राद्वगतम् । “ अग्नौ देवताः सजुर्देवेन स्वष्टा सोमं विव स्वाहा ”

- २० इत्यस्मिन् मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं प्लुताग्नेन पदेन संबोध्य स्वष्टा देवेन सह विष्टेयमिष्टानात् पातृत्वेन पत्नी-
वत इव स्वष्टुस्तदेवत्वम् । ततः पत्नीवत्स्वष्टुपीठस्थेऽप्युपलक्षणमिति प्राप्ते भूमः— पानकाले सहावस्थानमात्रं
“ स्वष्टुः सजुः ” इत्यनेन पदेन प्रतीयते न तु पातृत्वम् । असंबोधितस्य स्वष्टुः विष्टेयमेव कान्देन
सामानाधिकरण्यामावात् । न च पातृत्वसहभावमात्रेण पातृत्वं, “ सहैव दशभिः पुत्रैर्मरिं ब्रह्म
गदंभी ” इत्यत्र पुत्राणां योदृत्वादसौनात् । आत्मां मन्त्रः, विधियलात् स्वष्टुर्देवत्वमिति चेत् । न ।

- २५ “ पत्नीवनमाप्रयणाद्गृह्णाति ” (तैसं ६.५.८) इत्यत्र स्वष्टुरप्रतीतेः । तस्माददेवत्वात् स्वष्टा नोपलक्षणीयाः ।

११. ६.७-पृष्ठते । १२. ६.७-लभ्यते । १३. ६.७-पुनः । १४. ६.७-उपाशुपात्रेण ।

१५-२५. त्रि-ततः पुनरभ्युधीतस्तु । १६. ६.७-“ संसृष्टस्य ” नास्ति । १७. ६.७-भक्षणे । १८. ६.७.५-चोदनायाम् ।

पानीवतग्रहः]

"तत्रैवान्यथिन्नितम्—

"पत्नीवन्तश्च वक्षिणदेवालान्मादयेत्यमी ।

कक्ष्या न वा याज्ययोषतेर्देवत्वादुपलक्षणम् ॥

एकोऽग्निर्वैजमानेन मादितोऽन्ये तु वह्निना ।

अतोऽग्नेरेव देवत्वाच्चान्येषामुपलक्षणम् ॥" (जैम्या १.२.३६-३७) ॥ ५९

तस्यैव पत्नीवतग्रहस्य याज्यायामग्निं संबोध्य 'पत्नीवक्षामधारिणश्च वक्षिणदेवान् मादय' इत्यभिधीयते— "पत्नीवतश्चिन्तां त्रिंश देवाननुष्वचमा वह-मादयस्व" (असं १.१.९) इति । अनुष्वचमनुमानम् । अत्र ह्यवमानेन सोमरसेन मादनीयत्वाद् अथ वक्षिणतां तदेवत्वम् । अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेत् न । यजमानेन मादनीयत्वाग्नेरेव तदेवत्वाद् । अथ वक्षिणदेवास्तु वह्निना मादयन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् । तस्माच्चोपलक्षणम् ॥

१० तत्रैवान्यथिन्नितम्—

"सोमस्याग्निरिति प्रोक्तानुवपदकारदेवता ।

कक्ष्या न वा देवतात्वात्कक्ष्या त्रिंशद्विलक्षणा ॥

प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुरेसादलक्षितः ।

उदेऽग्नेर्गो लक्षितोऽतो विहृतावपि तत्रया ॥" (जैम्या १.२.३८-३९) इति ॥ ६०

"सोमस्याग्निं वीहीत्यनुपपत्तिः" (आपञ्चौ १.१.३.१) इति श्रूयते । तत्रानुवपदकारस्य

मान्त्रवर्णिकोऽग्निः देवता । न च अथ वक्षिणतामिव बह्वैरदेवतात्वं, अन्ते यद्वि संबोध्य सोमपातृत्वमि-
च्छन्नात् । तस्मादग्निर्न लक्षणीय इति चेत् । न । प्रकृत्यालक्षितत्वाद् देवद्वयमसः प्रकृतिः, इतरे विहृतिरूपाः ।

तथा हि—देवः सोमो गृह्यते मीयते च तेनैन्द्रेत्वेव सोमः अनेन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा
देन्द्रेत्वेव । अनेन्द्रा अचर्मकाः । चर्मसाकाङ्क्षाभ्योदकेन "तचर्मका इति विहृतिरत्वम् । गृह्यमाणस्त्वमीय-

मानस्व च सोमस्यैन्द्रत्वम् ॥ इन्द्राय स्वा वसुमते ॥" (बामं १.३.३) इत्यादि ग्रहणमन्त्रादवगम्यते । तस्य
प्रकृतिभूतस्यैन्द्रचमसस्य भक्षणेऽग्निरनुवपदकारदेवो नोपलक्षितः । कुतः ? ग्रहणे तदनुरेसाभावात् । इन्द्रस्तु-
देवत्वात् उपलक्षितः । एवं विहृतावप्युदेऽप्यदेवानामेवोपलक्षणे न्यवारयम् । तस्मादग्निर्नोपलक्ष्यः ॥

इति भीमत्सायणधर्मविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपत्रुर्वेदीयतेतिरीयमंहितामान्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थपथाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

२५

१९. इ.उ.हा—'तत्रैवान्यथिन्नितम्' इत्यारभ्यानुवाकसमाप्तिं यावन्नास्ति । २०. आ—'तत्रैवा-
न्यथिन्नितम्' इत्यारभ्यानुवाकसमाप्तिं यावन्नास्ति । २१. जि१—अधर्मका । २२. जि१—नीयमानस्य ।
संती ३७॥

हरिरसि हारियोजनो हयौः स्याता वज्रस्य भर्ता पृथ्वेः प्रेता तस्य ते देव

सोमैष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्य हरिवन्तं ग्रहं गृह्णामि

हरीः स्थ हयौ धानाः सहसोमा इन्द्राय स्वाहा ॥ २८ ॥

[हरिरसि पङ्क्तिः]

६ हरिः । असि । हारियोजन इति हारि-योजनः । हयौः । स्याता । वज्रस्य । भर्ता । पृथ्वेः ।
प्रेता । तस्य । ते । देव । सोम । इष्टयजुष इतीष्ट-यजुषः । स्तुतस्तोमस्येति स्तुत-स्तोमस्य ।
शस्तोक्थस्येति शस्त-उक्थस्य । हरिवन्तमिति हरि-वन्तम् । ग्रहम् । गृह्णामि ।
हरीः । स्थ । हयौः । धानाः । सहसोमा इति सह-सोमाः । इन्द्राय । स्वाहा ॥ २८ ॥

हारियोजनं गृह्णाति—'हरिरसि' इति ॥ सोम एवोच्यते । 'हरिः इन्द्रः' । स एव त्वम्

१० 'असि इति इन्द्रात्मना सोमः स्तुयते । यद्वा—हरिर्हता अभिमतानां श्रेयसाभाहता त्वमसि ।
'हारियोजनः, हरिः अश्वविशेषः योजनो वाहनं यस्य स हारियोजनः इन्द्रः, तस्य स्वभूतः
हारियोजनः, ऐन्द्रोऽसीत्यर्थः । 'हयौः'—स्याता, इन्द्ररूपत्वात्, हरिभ्यां भक्षितश्रुजिपरूपत्वाद्वा ।
'वज्रस्य' भर्ता धारयिता इन्द्ररूपत्वादेव । 'पृथ्वेः' प्रेता पृथ्वेशस्य आगसाधनद्वारेण प्रेरयिता
प्रापयिता वा । ग्रीडं तर्पणे । हे 'सोम' देव, 'तस्य' तादृशस्य 'ते' तत्र 'इष्टयजुषः' अर्घ्ययुभि-
२५ यैरे इष्टानि विनियुक्तानि सर्वाणि यजुषि प्रायेण त्वसंस्कारार्थानीति-इष्टयजुष्वम् । 'स्तुत-
स्तोमस्य उद्गातृभिश्च स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि त्वदर्शयामि स्तुतस्तोमवम् । 'शस्तोक्थस्य
होतृभिः । शस्तान्युक्थानि शस्त्राणि त्वदर्शयामि शस्तोक्थत्वम् । यद्वा—इन्द्ररूपत्वात् सर्वमुपपद्यते ।
तस्य तत्र विशेषसरकारसंस्कृतस्य । 'हरिवन्तं' हरिमन्तं 'ग्रहं' गृह्णामि, आप्रयणस्यालीगतस्य
सर्वस्य गृह्यमाणत्वात् । 'तस्केयान्तात् कर्मणि पठ्यन्तत्वात् (पा २.३.६५) तादृशं हरिवन्तम्
२० इन्द्रवन्तं ग्रहं गृह्णामि । " इन्द्रसीरः " (पा ८.२.१५), इति मतुपो ऋक्म् ॥

धानाभिः श्रीणाभिः—'हरीः स्थ' इति ॥ हरिभ्यां तद्वानिन्द्रो लक्ष्यते । ततस्तादृशेन्द्राभिः

तथा धानाः स्तुयन्ते । तत इन्द्रप्रियतया इन्द्राभेदेन स्तुतिः । यद्वा—अश्वामतया धानाः स्तुयन्ते ।
इन्द्राभिः हे धानाः, 'हरीः' स्थ । किंच 'हयौः' अश्वयोः 'धानाः' स्थ । हरिवत् इन्द्रस्य इति
भावः । " इन्द्रो घृत्रमहन् तस्य शीर्षकाष्टमुद्रौज्जत् " (तैस ६.५.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

२५ जुहोति—'सहसोमाः सोमेन सहिताः । " वोपसर्जनस्य " (पा ६.३.८२) इति
पाशिकत्यात् सम्भवाभावः । हे धानाः, ईदस्यो युयम् 'इन्द्राय' स्वाहा स्वाहृताः स्थ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके अष्टविंशोऽनुवाकः ॥

१. म- 'हारिष' इत्यप्यनन्तरं 'प्रेता' । २. च-इन्द्रवन्तम् । ३. तै. ५- 'गव्यस्य' इत्य-
नन्तरं 'ग्रहस्य' । ४. वि. म- नमस्कृतत्वात् । ५. तै. ति. पं. च-इन्द्रपीतस्य ।

[हारियोजनप्रश्नः]

- भूता ये परिधयोऽग्निं परित आवृत्य तिष्ठन्ति ते तयोश्चयोराधानम् । आधीयते मुखे प्रक्षिप्यतेऽक्षं नियन्तु-
मित्याधानं खलीनम् । मुखस्यान्तःस्थितमाधानं तयोश्चयोस्ताभ्यामन्तराधानाभ्याम् । परिधिप्रहरणादूर्ध्वं
होमे निराधावत्त्वात् सुख्येनैव 'धासमस्तुं शक्यते ॥ नात्राध्वयोंहोमः किं तूक्तेतुरित्यमुमयं विधत्ते—
" उक्षेता जुहोति यातयामेव होतृहोम्ययुः स्वगाकृतो यद्वर्ष्ययुंजुंहुयाद्यथा विमुक्तं पुनर्युमक्ति तादगेव तत् "
५ (तैसं ६.५.९) इति । एतस्मिन् काले 'अध्वर्युर्वरमात् स्वगाकृतः स्वाधीनमतिः कृतः प्रधानप्रहणां
समाप्यत्वेन पारतन्त्र्याभावात् तस्मादयं गतसाररूपः' इव । तथा सत्यध्वयोंहोमे विमुक्तस्य बलीवदस्य
श्रान्तस्य पुनः शक्यते 'योगवत् भवति ॥ गृहीतस्य हारियोजनस्य होमात् पूर्वं शिरसि धारणं विधत्ते—
" त्रीर्षष्टिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि स समभवत् " (तैसं ६.५.९) इति । अत्र सूत्रम्— " बद्धी-
भिर्धानाभिः शीर्षा त्रीर्षष्टिनिधायोपेनिष्कम्ब " (आपश्रौ १३.१७.२) इति । होमकालेष्वध्यावण-
देशादीपत् पुरतो चरन्ते' इत्याव होतव्यमिति विधत्ते— " विक्रम्य जुहोति विक्रम्य होमो वृत्रमहन्त-
स्युद्वयै " (तैसं ६.५.९) इति ॥ अक्षणकाले हारियोजनधानानां मानसं चवर्गं विधत्ते— " पशवो वै
हारियोऽनीयंश्च संभिन्धादरूपा एनं पशवो भुज्जन्त उप तिष्ठेरन् यज्ञ संभिन्धाद्रहव एनं पशवोऽभुज्जन्त
उप तिष्ठेरन् मनसा सं बाधत उभयं करोति बहव एवैनं पशवो भुज्जन्त उप तिष्ठन्ते " (तैसं ६.५.९)
इति । पशुप्राप्तिदेवत्वात् धानाः पशवः । संभिन्ध्यारन्तैः क्षणवदेव । तथा सति कतिचित्तेव पशव एनं
पशूनां क्षीरदानादिभिः^{१३} पालयन्तः प्राप्नुयुः । अस्मेदे बहवः प्राप्नुवन्तोऽपि क्षीरादिभिर्न पालयन्ति ।
मानसचर्चणे तु संसेदनमसंसेदनं चेत्युभयस्य कृतत्वात् पशूनां गार्ध्वत्वा नापि क्षीरादिरादित्यम् ॥
उक्षेपद्वयगतं हुतदोषं सर्वं भक्षयितुमुत्तेतरनुजामपेक्षेरन्निति विधत्ते— " उक्तेर्मुपहवमिच्छन्ते य एव तत्र
सोमपीयहमेवाव रन्धते " (तैसं ६.५.९) इति ॥ सर्वमक्षितवायोपाणां द्रोणकलशानसोमानां निमयनं
विधत्ते— " उत्तरदेवां नि वपति पशवो वा उत्तरपेदिः पशवो हारियोजनीः पशुष्वेव पशून् प्रति द्रापयन्ति
२० (तैसं ६.५.९) इति ॥

- प्रहोमे परिसमाप्ते सति प्रहान् प्रयत्सति— " प्रहान् वा अनु प्रजाः पशवः प्र जायन्ते "
(तैसं ६.५.१०) इति ॥ " एतदेव विस्पष्टयति "^{१४}— " उपाश्वन्तयोमावजावयः शुक्रामन्धिनौ
पुरा ऋतुप्रहानेकदाफा आदित्यमहं गावः " (तैसं ६.५.१०) इति ॥ आदित्यप्रहस्य गावां च
सावृष्यप्रकटनं^{१५} च प्रहमनु गावां जम्भोपपादयति— " आदित्यप्रहो भूयिष्वाभिर्गामिभृष्टो
२५ तस्माद्गावः पशूनां भूयिष्ठाः " (तैसं ६.५.१०) इति । ' कदा चन स्तरीरसि ' इत्यादिका ऋचौ
भूयिष्ठाः ॥ उपानुप्रहमनु जगतामज्जाविनां^{१६} ग्रहेषु सह त्रित्वसायं^{१७} दक्षोपति— " यत्त्रित्वसायं शु-
हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ त्रीवजा जनयति " (तैसं ६.५.१०) इति । द्वौ वा त्रीन् वा
न तु त्रिभ्योऽधिकमपत्यं सा सह जनयति ॥ यस्मादन्तयोमप्रदे संकोचकसंख्याविदो न क्षुतस्तरमाव
तमनु जायमानामपीनां भूयिष्ठत्वं ' युगपदूचमित्याह— " अथावचो भूयसीः " (तैसं ६.५.१०) इति ॥
३० अप कथंविद्राप्रयणसोमः क्षीयेत तदा द्रोणकलशात्तद्द्रोणं विधत्ते— " पिता वा एव यद्राप्रयणः पुत्रः
कलशो यद्राप्रयण उपदस्येन् कलशाद्गृहीयाद्यथा पिता पुत्रं क्षित उपधावति तादगेव तत् " (तैसं
६.५.१०) इति । प्रथमोऽप्यस्माद्राप्रयणः पिता । पश्चाद्विदवा नक्षत्राः पुत्राः । क्षितः क्षीणवृत्तिः^{१८} । उप-

८. क-पातोऽनुम् । ९. इ.उ.पा.भा.हा- 'अध्वर्युर्ममात्' नास्ति; मि१- 'दस्तात्' नास्ति ।

१०. मि१-गतश्रीष । ११. आ.क-योग इव । १२. आ.पा-चलम् । १३. मि१-क्षीरादिभिः ।

१४. १४-१४. क-अत एव विगम्य स्पष्टयति । १५. मि१-प्रदानेन; क-प्रदर्शनेन । १६. आ.हा-

जातानामजाम् । १७. मि१-विन्वर्गव्याम् । १८. आ.क-युगपद्युक्तमित्याह । १९. क-

क्षीणवृत्तिः पिता ।

हारियोजनप्रदः]

भावति जीवनायमुपसर्पति ॥ “कृष्णसोमस्रवे वैपरीत्यं विधत्ते—“यत्कृष्ण उपदस्येदाम्रयणात् गृह्णीयात् यथा पुत्रः पितरं श्रितं उपधावति तारगेव तत्” (तैसं ६.५.१०) इति ॥ कृष्णश्रान्यायं ग्रहेऽपि दर्शयति—
 “आमा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो यद्गो वा कलशो वोषदस्येदाम्रयणात्कृह्णीयात् आत्मन एवाधि यज्ञं निष्करोति” (तैसं ६.५.१०) इति । यज्ञमध्यवर्तित्वादाग्रयणो यज्ञस्याऽऽत्मा । दृष्टान्तत्वेन कलशस्य पुनरुपादानम् । नष्टं यज्ञमनेन ग्रहणेनाऽऽत्मन उपरि पुनः संदधाति ॥ अथ स्यात्स्या होमसाधनत्वाभावेन तां निन्दन्निव होमसाधनं “दारुपात्रं प्रशंसति—“अविज्ञातो वा एष गृह्णाते यदाग्रयणः स्यात्स्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति तस्माद्भैरवविज्ञातेन ग्रहहा” (तैसं ६.५.१०) इति । “आ वायो भूय” (तैसं १.४.४) इत्यादि ग्रहणमन्त्रेषु यथा देवता स्थानमविशेषेण विज्ञायते न तथा “ये देवा दिव्यंकादवा स्य” (तैसं १.४.१०) इत्यत्र, नामविशेषाश्रितेः । तस्माद्विज्ञात आग्रयणः स्यात्स्या “मृन्मरया गृह्णात्येव न तु जुहोति । वावायेन तु दारुपात्रेण जुहोति । यस्मात् “ये देवाः” “इति मन्त्रोक्तता” १०
 अविज्ञातनामकांशपरिज्ञातो देवानुद्दिश्य स्यात्स्या” गृहीतः सोमो ग्रहणमात्रेण” तद्देवताग्राह्यापि होमाभावाद् परित्यक्त इव, “तस्मात्सोकेऽप्यविज्ञातेन गर्भेन ग्रहहा भवति । “प्रोषिते भर्तारं नारजस्यो गर्भो भर्तारं प्रत्यविज्ञातस्तेन गर्भेणोत्पन्नं ग्रहं अहति परिरयजतीति ग्रहहा । अविज्ञातयोर्गर्भाग्रयणयोः परित्यागस्तुल्यः । तं च स्वालीकृतं सोमं “पुनर्वात्मवेनान्तर्यामपात्रेण” सवित्रयं गृहीत्वा जुहोति । ततो दारुपात्रं प्रशस्तम् ॥ प्रकारान्तरेण दारुपात्रेण प्रशंसति—“अवभृथमव यन्ति परा स्यालीरस्यन्तुद्वायव्यानि हरन्ति तस्मात् शिष्यं आत्मा पराऽऽरयन्त्युत्तरात्सर हरन्ति” (तैसं ६.५.१०) इति । यदाऽऽकृत्यं गच्छन्ति तदानीमाम्रयणोक्त्यधुवादित्यस्यालीकृतयो वेद्यामेव परास्त्यन्ति परित्यजन्ति । वायव्यानि तु दारुपात्राण्युदरन्त्यवभृथदेवो नयन्ति । तस्माद् स्यालीवत् लोकेऽपि शिष्यं दुहितरं विवाहेन वरदुले परित्यजन्ति, पुमांसं तु वायव्यवदुदरन्ति सम्यक् पोरयन्ति ॥ पुरोरुचं ग्रहणं साद्वर्तं च क्रमेण प्रशंसति—“यत्पुरोरुचमाह यथा वस्यस आहरति तारगेव तद्यत्ग्रहं गृह्णाति यथा वस्यस आह्राय माह तारगेव तद्यत्सादवति यथा वस्यस उपनिधायापक्रामति तारगेव तत्” (तैसं ६.५.१०) इति । “उपयामगृहीतोऽसि” इत्येतस्मात् पूर्वं पश्यमानत्वात् “आ वायो भूय” इत्यादिका पुरोरुक् । वस्यसे वस्तुमत्तमाय राजमात्यादिकाय । यथा लोके धनिकायोपायनमाह्राय तवेदमित्युक्त्वा” पुरतो निधाय गच्छन्ति तथा पुरोश्वादित्रयं ग्रहयन्ति ॥ यजुःसामनी निम्नक्षिप पुरोरुचं प्रशंसति—“यद्दे यज्ञस्य साक्षा यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यत्सा तद्वर्दं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्णात उपरिष्टादुपयामा कृत्वा यज्ञस्य धृत्यै” (तैसं ६.५.१०) इति । यज्ञसंबन्धि यद्वं यजुःसामग्यां क्रियते तदि शिथिलमिव । वेदेषु सर्वत्र निधासाय “तदेतत्साऽभ्युपयम्” इत्युप द्वादहारणात् । “उपयामगृहीतोऽसि”, “अन्तर्वैच मघवन्” इत्यादिमन्त्रैर्गृह्णमाणाः पुरस्तादुपयामाः । “आ वायो भूय” इत्यर्तदभित्तरिष्टादुपयामाः । तत्र यजुषो दाढ्याधंमुपयामपूर्वत्वम् । ऋचस्तु न्यमेद रदरवाक् तत्पर्यत्पम् । तदुभये यज्ञस्य धृत्यै “भवति ॥

३०

२०. क-कृष्णो सोमहाये । २१. इ.उ.त्रि१-वा.भा.हा-पानम् । २२. मृत्कर्मणा । २३-२३. आ.हा-इति मन्त्रोक्तौ । २४. क-स्यात्स्याम् । २५. इ.उ.पा.भा-ग्रहणमन्त्रेण । २६. इ.उ.पा.भा.हा-प्रोषितः । २७-२७. आ-पुनर्वात्मवेनान्तर्यामपात्रे । २८. इ.उ.पा.भा.हा-नदेय मन्त्रोक्त्या, आ.क-एतदेव ममेत्युक्त्वा । २९. इ.उ.पा.भा.हा-“भवति” नास्ति ।

[वारिष्योजनप्रश्नः]

- सोमपात्राणि प्रशंसितुं द्वेधा विभजति—“ प्राच्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि ” (तैसं ६.५.११) इति । कानिचित् पात्राणि प्रकरेण युज्यन्तेऽनुष्ठीयन्ते पुनरावर्त्यन्त इत्यर्थः । यथा—उवांश्चतुर्वर्ग्यामपात्रयोः प्रातःसवने प्रयुक्तयोः पुनस्तृतीयसवनेऽपि प्रयोगः । “ यदुपायुपात्रेण पार्ष्णीवतमाप्रयणद्गृह्णाति ” (तैसं ६.५.८), “ अन्वर्ग्यामपात्रेण सावित्रमामपाणाद्गृह्णाति ” (तैसं ६.५.७) इत्यात्रातत्वात् । अन्यानि तु “ नावर्त्यन्ते किं तु सकृदेवानुष्ठीयन्ते । तद्यथा—द्विदेवत्यप्रधादीनि ”, तेषु सकृदनुष्ठितेषु स्वर्गत्रयः ॥ आवृत्तेस्त्वैतल्लोकत्रय इति प्रशंसति—“ यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैल्लोकमभि जयति पराङ्घ्रि ह्यसौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इममेव तैल्लोकमभि जयति पुनःपुनरिव ह्ययं लोकः ” (तैसं ६.५.११) इति । परार्चीनान्यनिवृत्तानि । स्वर्गः पराङ्घ्रिवागृह्यत इव । “ स्वर्गे दिव्यतस्यापि पुनर्जन्मान्तरेऽपि स्वर्गं प्राप्तुमुद्योगात्संभवात् । मनुष्यलोके स्थितस्य पुनरेतदर्थः ”
- १० युज्यमोऽस्तीति तस्य पौनःपुन्यम् ॥ प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“ प्राच्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोपधयः परा भवन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोपधयः पुनरा भवन्ति ” (तैसं ६.५.११) इति । फलप्राप्तं विनाशः पराभवः । संवत्सरान्तं तदुत्पत्तिः पुनराभवनम् ॥ प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“ प्राच्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोपधयः पशवोऽरण्यमप यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु प्राण्याः पशवो ग्राममुपावयन्ति ” (तैसं ६.५.११) इति । आरण्या व्याघ्रादयोऽरण्यमेवापयन्ति न कदाचिदपि ग्रामम् । प्राण्यास्तु गवादयस्तृणमत्स्यमरण्यं गत्वा पुनर्ग्रामं प्रयागच्छन्ति ॥ आरत्रं प्रशंसति—“ यो वे प्रधाणां निदानं वेद निदानवान् भवत्याग्यमित्युक्तं तद्वै प्रधाणां निदानं यदुपायुपात्रेण तदुपायुपात्रवर्ग्यामयोर्मनुष्यैस्तदितरेषां प्रधाणांमेतद्वै प्रधाणां निदानं य एवं वेद निदानवान् भवति ” (तैसं ६.५.११) इति । आग्यमित्युक्तमप्यप्रजगादिनामकं शब्दं प्रशंसाद्वारा प्रधानुष्ठानप्रयोजकत्वात् प्रधाणा निदानं मूलकारणम् । तदेतद्यो वेद स निदानवाग्भिर्जजीविभिर्मातापितृस्वामिभिः संयुक्तो भवति । कुक्षेऽपि यदुपायुपात्रवत्ये तद्वद्वयोर्भूयोर्निदानं, यदुच्येतत्तदितरेषां सर्वेषामितरेष्वेदितरेषां जानतोऽपि तदेव फलम् ॥ “ स्थालीवायव्यरूपं इन्द्रं ” प्रशंसति—“ यो वे प्रधाणा मिथुनं वेद प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते स्थालीभिरन्ये प्रधा गृह्यन्ते वायवैरन्य एतद्वै प्रधाणां मिथुनं य एवं वेद ॥ प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ” (तैसं ६.५.११) इति । आप्रयणोक्त्यादिप्रधा. स्त्रीरूपाभिर्ह्यन्मयस्थादीभिर्गृह्यन्ते । उवांश्चतुर्वर्ग्यादिप्रहास्तु पुरुषरूपैर्दारमयैः वापयैः । वेदने तु मनुष्यमिथुनैः पशुमिथुनैश्च प्रजावते युक्तो भवति । “ य एवं वेद ” इति पुनरभिधानमुपसंहारात्मकम् ॥ अथ “सवनीयपुरोडासान् विधत्ते—“ इन्द्रस्त्वष्टुः सोमममीपदाऽपिचत् स विष्णुः श्वानैः स व्यामचारमणं नाविन्दत् स एताननुसवनं पुरोडासानपश्यत् ताच्चिरवत् तैव स आत्मचारमणमकुर्वन् तस्मादनुसवनं पुरोडासा निरूप्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडासानां प्राधीयादारममेवाऽऽरमणं कुर्वते मेनः सोमोऽति पयते ” (तैसं ६.५.११) इति । इन्द्रेण विस्वरूपाभिरे त्वष्टुः पुत्रे हते सति कुपितः

- ३० ३०. ६.उ.पा.भा.हा.—‘ यथा ’ नास्ति । ३१. ६.उ.पा.भा.हा.—‘ यामयोः ’ ति १—‘ यामयोः प्रातयोः ’ ३२. हा—न प्रयुज्यन्ते न निवर्त्यन्ते । ३३. व—द्विदेवत्यदधिप्रहादीनि । ३४. वि१—सकृदनुष्ठीयन्ते; ६. उ.पा.भा.हा.—सकृदनुष्ठानम् । ३५. ६.उ.वि१—पा.भा.हा.—‘ स्वर्गः ’ । ३६—३६. वि१—स्थालीनायव्यादिरूपः द्रवम् । ३७. भा.हा.—‘ दारमयैः ’ नास्ति । ३८. ६.उ.पा.हा.—सवनीयस्य पशोः ।

हारियोजनमर्थः]

स्वष्टा विनेन्द्रं सोमयागं कर्तुं प्रवृत्तस्त्वं दानीमिन्द्रोऽभीषदा बलादेवापिबत् । स इन्द्रः सहसा पीतस्य सोमस्योदरमप्य हस्ततो विधावनाहृष्टाच्छेदिविधामतिं प्राप्नोत् । तेनाऽऽतः स इन्द्रः स्वात्मनि भारमणं

विधिमर्थेवादेनोक्षयति—“ग्रहाणां दिनो वदन्ति मर्चाः । यजुषा प्रवृत्तिराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिराप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ” (तैसं ६.५.११) इति । “पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः ” (तैसं ६.१.१) इत्याम्नानात् पञ्चसंख्यायोगेन पाङ्क्तत्वं वक्तव्यम् । यजुषो वा नास्ति काचित्शियता पञ्चसंख्या । न च मा मृत्यु पाङ्क्तत्वमिति वाच्यम् । “पाङ्क्तो यज्ञः ” (तैसं ६.१.१) इति सर्वत्रोद्घोषणम् । अतः “किं पाङ्क्तत्वमिति प्रश्नः । धानादिद्रव्येषु नियतया यवा धानाः । आरण्यसंयुक्ताः सक्तवः करम्भः । ग्रीहिजन्मा लाजाः परिवापः । पिष्टविकारः पुरोडाशः । १० पञ्चसंख्यया पाङ्क्तत्वमित्युत्तरम् । शृङ्गा क्षीरविकारः पयस्या ॥

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायेत्यं पञ्चमपां दे चिन्तितम्—

“किं त्याज्यमसिनामेव हारियोजनभक्षणम् ।

सर्वेषां चाऽग्रिमस्तेषां पूर्ववाच्येण संनिधेः ॥

लिप्सन्ते सर्वे एवेति हारियोजनवाक्यतः ।

प्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसिस्त्वमकारणम् ॥”

(जैम्या ३.५.१४-१५) इति ॥

‘हारिरसि हारियोजनः’ इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः । होतृप्रज्ञादयश्चमसिनः । यस्तु चतुर्णां होतृणां मध्ये चतुर्थो प्रावस्तुष्टामकोऽस्ति नासी चमसी । तत्र चमसिनामेव हारियोजन-भक्षणम् । कुतः ? “यथाचमसमन्याश्चमसांश्चममिनो भक्षयन्ति, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव २० लिप्सन्ते इत्यत्र पूर्ववाक्ये चमसिनां संनिहितत्वेनोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वम् । अतो नास्ति प्रावस्तुतस्तत्र भक्ष इति प्राप्ते भूमः—अथशब्देनैवकारेण च चमसिमात्रशङ्कामपोद्य” वाक्येन विहितस्य सर्वभक्षणस्य संनिधिमन्त्रेण संकोचायोगादस्ति प्रावस्तुतोऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थशङ्कायां कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये २५

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

३९. आ. ‘आरण्यम्’ नास्ति । ४०. इ.उ.पा.हा-‘सर्वनीयेषु, नि१-पुरोडाशेषु । ४१. नि१-सर्वत्रोपपादनात् । ४२. इ.उ.वि१.पा-‘किम्’ नास्ति । ४३. इ.उ.पा.हा-‘यथा’ नास्ति । ४४. नि१-चमसिमात्रवशाद्वामपोयः क-चमसिमात्रवशाद्वामपोयः । ४५. पा-‘संनिहितस्य’ मात्रः ; इ.हा-‘संनिहितमात्र’ ।

[नेग्रः अतिप्राज्ञेयः]

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिघ्रे अवेपयः । सोममिन्द्र-चमू सुतम् ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजस्वते ॥ ३० ॥

[उत्तिष्ठन्नेकविंशतिः]

उत्तिष्ठन्नित्युत्-तिष्ठन् । ओजसा । सह । पीत्वा । शिघ्रे इति । अवेपयः ।

सोमम् । इन्द्र । चमू इति । सुतम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्ति । इन्द्राय । त्वा । ओजस्वते ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । ओजस्वते ॥ ३० ॥

[पाते ८०३६]

अथैन्द्रं गृह्णाति—‘उत्तिष्ठन्’ इति गायत्र्या ॥ हे इन्द्र, ‘सुतम् अभिषुत’ सोमं
‘पीत्वा’ ओजसा बलेन महता ‘सह’ उत्तिष्ठन् शिघ्रे हन् । कीदृग्भूते ? ‘चमू’ अदनकरण- १०
भूते ‘अवेपयः’ वेपय आचूषणिकां तां तृप्तिं जनयन् हनुपुण्डं चाळप’ । चमु छमु अदने ।
औणादिक ऊप्रात्ययः (उ ८१) ॥

महणसादने व्याख्याते ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ सौर्यं गृह्णाति—‘तरणिः’ इति गायत्र्या ॥ केचिदाहुः एकत्रिंशोऽयमनुवाकः १५
अस्मिन् प्रदेशेऽप्येतव्य इति । अन्ये ॥ यथाम्नातेनैव सौर्योऽतिप्राज्ञो गृह्यते, नावश्यकमत्राप्ययन-
मित्याहुः ॥ ‘तरणिः’ क्षिप्रगामी पापानां तारयिता वा । तस्मिन्प्रत्ययः (उ २६७) । ‘विश्व-
दर्शतः’ विश्वं दर्शयितव्यं यस्य सः विश्वदर्शतः । दशरौणादिकोऽवचप्रत्ययः (उ ३९७) । “बहुव्रीहौ
विश्वं संज्ञापाम्” (पा ६-२-१०६) इति विश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—विश्वस्य दर्शयिता
विश्वदर्शतः । व्यत्ययेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ‘ज्योतिष्कृत्’ ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता उपा- २०
दयिता । यद्वा—ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां कर्ता उद्गातृपिता, त्वदधीनप्रकाशत्वात् तेषाम् ।

उत्तिष्ठन्निति ॥ द्वितीयमन्त्रपरिस्तु—‘उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिघ्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू
सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजस्वते’ इति ॥ हे इन्द्र, ‘सुतं
‘सोमं पीत्वा’ ओजसा बलेन ‘सह’ उत्तिष्ठन् ‘चमू’ मक्षणकरणभूते ‘शिघ्रे’ हन् । ‘अवेपयः’ चाळप ।
तच्छालनक्षिप्तेन तुष्टमारमानमस्माकं दर्शयेत्पर्यैः । स्पष्टमन्वत् ॥

२५

२. तं.ति.ब-बालयन् ।

* [६०२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।] ।

*तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते ॥३१॥

[तरणिर्विश्वः]

तरणिः । विश्वदर्शत इति विश्व-दर्शतः । ज्योतिष्कृदिति ज्योतिः- कृत् । असि । सूर्य ।

विश्वम् । एषि । भासि । रोचनम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । सूर्याय । त्वा । भ्राजस्वते ।

एषः । ते । योनिः । सूर्याय । त्वा । भ्राजस्वते ॥ ३१ ॥

यथाऽऽहुः—‘सूर्याभिमुखानि दीप्यन्ते’ इति । हे सूर्य, ईदृशस्त्वम् असि । स त्वं विश्वं रोचनं प्रकाशकं ग्रहनक्षत्रादिकं सुपुम्नास्थेन रश्मिनाऽनुप्रविश्य आ भासि दृश्यसे लोकेन, तानि वा प्रकाशयसि, तस्मादुच्यते—‘ज्योतिष्कृदसि’ इति ॥

ग्रहणस्तादने गते । न त्वान्नातमित्युक्तम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकात्रिंशोऽनुवाकः ॥

‘तरणिरिति ॥’ ‘तृतीयमन्त्रपाठस्तु—‘तरणिः’ इत्यादिरारण्यके समागतात्वात् मात्र स्वावधेयः’ ॥

२५ [अथ सूर्योपस्थाने विनियुक्तं मन्त्रमाह—‘तरणिविश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते’ इति ॥

हे सूर्य, त्वं तरणिः अन्धकारोत्तरणहेतुः विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः ज्योतिष्कृत् सर्वैर्महोके प्रकाशकृषामि । विश्वं सर्वं जगत् रोचनं दीप्यमानं यथा भवति तथा आ भासि सर्वतः प्रकाशयसि । अग्निहोमे षोडशमतिग्राह्यरूपो ग्रहोऽस्ति तारत हे ग्रह, भ्राजस्वते दीप्तिपुष्पताय यथोक्त-

महिमोपेताय सूर्याय त्वा गृह्णामि । अतस्त्वं तद्धर्मम् उपयामगृहीतः उपयामेन पृथिवीकार्येण पात्रेण गृहीतः असि । एषः दृष्टिर्धानमण्डपस्थः स्वरप्रदेशः एते तव योनिः स्थानम् । अतो भ्राजस्वते दीप्तिमते सूर्याय त्वं तत्र प्रदेने भादयामि । ईदृशोऽयमतिग्राह्यो यस्मै सूर्याय गृह्यते किम् षष्ठतम्यं तस्य माहात्म्यमित्ययमुपस्थानकाले स्तुत्यर्थो ग्रहोपन्यासो लिङ्गव्यवस्थातिग्राह्यस्य ग्रहणोऽप्ययं मन्त्रो विनियुज्यते ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

२५ १-१. क-तृतीयमन्त्रपाठस्तु पाठकर्मप्रदायानुसारेण तरणिरित्याद्येकत्रिंशानुवाकमारभ्य मन्त्रपट्टं मुद्रयित्वादनुपाकान्तं संक्षिप्तोपनिषत्सु प्रथमप्रपाठकत्वेन स्वीकृतवानुहोपचित्याख्याकारव्यक्ततृतीयप्रपाठके नमात्रा-नवाध्यायं व्याख्येयम् । २. ३१-इत्यादिमन्त्रपट्टकारण्यके ।

*[नगिरित्यारभ्य षडनुवाकाः तैत्तिरीयारण्येऽपि (३-१६-२१) पठिताः । गायणोपनिषदः ।

एतेऽनुवाकाः आरण्य एव व्याख्याताः । मंत्रमास्त्रमिधैरपि आचम्यस्वेत्वारभ्य पशवानुवाकाः आरण्ये एव व्याख्याताः । आरण्यदण्डेऽप्य आचम्य द्वे विज्ञातौ दृष्टे तत उदप्रस्थान मुद्रितमित्यवधेयम् । एतेषामनुवाका-नामत्र एव व्याख्याताभावान् अनुपाकपरिकल्पनसंज्ञापि मायिकारण्योः दृष्ट्या भिन्ने इति अनुवाकसमाप्तिदर्शक-पदकेषु परमं ॥]

आप्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वाभिरुतिभिः । भवा नः सप्रथस्तमः ॥ ३२ ॥

[आप्यायस्व नव]

एति । आप्यायस्व । मदिन्तम् । सोम । विश्वाभिः । उतिभिरुति-भिः ।

भव । नः । सप्रथस्तम इति सप्रथः-तमः ॥ ३२ ॥

इयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीमुपसं मर्यासः ।

अस्माभिरु नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीपु पश्यान् ॥ ३३ ॥

[इयुरेकान्विश्रुतिः]

इयुः । ते । ये । पूर्वतरामिति पूर्व-तराम् । अपश्यन् ।

व्युच्छन्तीमिति वि-उच्छन्तीम् । उपसम् । मर्यासं ।

अस्माभिः । उ । नु । प्रतिचक्ष्येति प्रति-चक्ष्या । अभूत् ।

ओ इति । ते । यन्ति । ये । अपरीपु । पश्यान् ॥ ३३ ॥

[चमसोपदर्शने प्रायश्चित्तम्—आ आप्यायस्व इति गायत्री ॥ सोम मदिन्तम् मादयितुम् । यद्वा—माषतम आत्मानन्दमप । “ शमित्यष्टम्यो विनुण् ” (पा ३.२.१४१) । “ नाद् घस्य ” (पा ८.२.१७) इति नुट् । आ आप्यायस्व वधेस्व विश्वाभिः उतिभि रक्षणेः तर्पणैर् अस्माक सप्रथस्तमः भव । अतिशयेन प्रथासमन्वित सप्रथस्तम । त्वम् अस्मद्विषयामि सर्वाभिः उतिभिः भूरा प्रथितो भव अस्माभि सह वरस्व ॥]

[सन्ति दृष्टयो नाम षोडशोऽर्काः “ इयमेव सा या ” (तैस ४.३.११) इत्याद्याः । तासोमिय षोडशी—इयुष्टे इति त्रिष्टुप् ॥ इयुः गता ते मर्या ये पूर्वतराम् पुराणतराम् असीता व्युच्छन्तीं निवसन्तीम् उपसम् अपश्यन् दृष्टवन्तः । अस्माभिः एव त्विदानीं प्रतिचक्ष्या प्रतिदिन द्रष्टव्या अभूत् । स्वागतादेशामागच्छान्दसः । ये पुन अपरीपु पराष्टु २०

[आप्यायस्वेति ॥ प्रेतदाहस्थानसमीपेऽवटं स्नात्वा अलं प्रक्षिप्य तेन सेचनं संग्राहयम् । तत्र विनियुक्तं सौम्यसूचमाह—आप्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वाभिरुतिभिः । भवा नः सप्रथस्तम इति ॥ द्वे मदिन्तम् अतिशयेन हर्षयुक्त सोम, विश्वाभि उतिभि सर्वप्रकारैरस्मदीयरक्षणे आ आप्यायस्व सर्वतो वधेस्व । नः अस्मान् प्रति सप्रथस्तम अतिशयेन प्रथायुक्तो भव ॥]

[इयुरिति ॥ अथावगाहो विनियुक्तामुचमाह—इयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीमुपसं मर्यासः । अस्माभिरु नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीपु पश्यान् इति ॥ ये मर्यासः मनुष्या व्युच्छन्तीं प्रभात इवतीम् उपसम् उप कालदेवता पूर्वतराम इवरेभ्योऽप्यन्ते पूर्वम् अपश्यन् पश्यन्ति, ते मनुष्या इयु तां देवता प्राप्नुवन्ति । [सा] अस्माभि ऊचुः अस्माभिरुपि नु

*(द पा २.४.५४ वा ११)

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा
सादयामि भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मल्लभाभवन्तीं त्वा
सादयामि दीप्यमानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादयाम्यजस्तां त्वा सादयामि
बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा सादयामि ॥३४॥

[ज्योतिष्मतीः षट्त्रिंशत्]

ज्योतिष्मतीम् । त्वा । सादयामि । ज्योतिष्कृतमिति ज्योतिः-कृतम् । त्वा । सादयामि ।
ज्योतिर्विदमिति ज्योतिः-विदम् । त्वा । सादयामि । भास्वतीम् । त्वा । सादयामि । ज्वलन्तीम् ।
त्वा । सादयामि । मल्लभाभवन्तीमिति मल्लभा-भवन्तीम् । त्वा । सादयामि । दीप्यमानाम् । त्वा ।
सादयामि । रोचमानाम् । त्वा । सादयामि । अजस्ताम् । त्वा । सादयामि । बृहज्ज्योतिषमिति बृहत्-
ज्योतिषम् । त्वा । सादयामि । बोधयन्तीम् । त्वा । सादयामि । जाग्रतीम् । त्वा । सादयामि ॥३४॥
[मैसं २.१३.१९; कासं ४०.१४]

अनागतासु उपसु पश्यान् पश्येषुः द्रष्टारः स्युः । लेख्याङगमः (पा ३.४.२४) । ते
अपि आ यन्ति एव आगमिष्यन्त्येव । एवं त्रैकात्म्येऽपि सर्वैः प्रतीक्ष्यते उषसो महिमा । आ
उ ओ इति निपातसमुदायात्मा निपातः । अपरशब्दात् छान्दसो ङीप् (द्र. पा ४.१.३०) ।
३५ एवम् आत्मज्योतिः एव व्याप्य तिष्ठतीति उपसः स्तुतिः ॥]

+ + + +

[द्वादश ज्योतिष्मतीरुपपदधाति— ज्योतिष्मतीः ? इति ॥ आत्मज्योतिषो बृहत्तिमेदाः ते
इष्टकालेन स्तुपन्ते—ज्योतिष्मतीः प्रशस्तज्योतिः । ज्योतिष्कृद् ज्योतिरन्तरस्य कर्त्री ज्योतिषां
छम्भयित्री मास्वती बहुप्रकाशा । ज्वलन्ती अविच्छिन्नप्रकाशा । मल्लभाभवन्ती महाघोषवती ।
“ अव्यक्तानुकरणात् ” (पा ५.४.५७) इति डाच् । दीप्यमाना हृदये आविर्भवन्ती ।
३६ रोचमाना गगने आविर्भवन्ती ॥ अजस्ता अनुपहिंस्या केनचिदापि । बृहज्ज्योतिः बृंहितज्योतिः ।
बोधयन्ती दृश्यं प्रकाशयन्ती । जाग्रती स्वयंप्रकाशात्मना ॥ }

+ + + +

किं प्रतिषध्या अमृतं प्रत्यक्षं दर्शनीयाऽमृतम् । ये अन्येऽपि अपरीषु अपररात्रिषु रात्रीणामधम्यानेषु
पश्यन् पश्यन्ति ते ओ यन्ति तेऽपि तां देवतां सर्वथा प्राप्नुवन्ति ॥]

५ ५ ५ ५

[ज्योतिष्मतीमिति ॥ अथोपपत्तेरुदाहरे ऋग्यजुर्होमनिष्पत्तिं यजुर्व्याह— ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि
३५ ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि
मल्लभाभवन्तीं त्वा सादयामि दीप्यमानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादयाम्यजस्तां त्वा सादयामि
बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा सादयामि ॥ इति ॥ त्रैतं द्रष्टुं वा
ममिह प्रक्षिप्यते नो संबोध्योपपत्ते— हे ममिह, स्वामस्य त्रैतस्त्वोपपत्तिरिति सादयामि स्यादयामि ।

प्रयासाय स्वाहाऽऽयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा संयासाय स्वाहोद्यासाय
स्वाहोऽवयासाय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा तप्यत्वै स्वाहा तपते स्वाहा
ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ ३५ ॥

[प्रयासाय चतुर्विंशतिः]

प्रयासायेति प्र-यासाय । स्वाहा । आयासायेत्या-यासाय । स्वाहा । वियासायेति
वि-यासाय । स्वाहा । संयासायेति स-यासाय । स्वाहा । उयासायेत्यु-यासाय । स्वाहा ।
अवयासायेत्यव-यासाय । स्वाहा । शुचं । स्वाहा । शोकाय । स्वाहा । तप्यत्वै । स्वाहा । तपते ।
स्वाहा । ब्रह्महत्याया इति मम-हत्यायै । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा ॥ ३५ ॥

[कांस-अधुमधानुवचनम् ५६ ; वास ३९-११]

[अश्वमेधे रात्रिहोमेषु-‘प्रयासाय’ इति परमात्मपरिस्पन्दभेदा उच्यन्ते-प्रयासः प्रकृष्टो १०
यासः क्रिया यागादिः । आयासः शालपूर्वः प्रयासः अर्पार्जनादिः । मर्यादायामाकारः (पा
२.१.१३) । वियासः विविधो व्यापारः हसितकण्डुयितादिः । संयासः समीचीनप्रयत्नः परोप-
कारादिः । उयासः उद्भूतो व्यापारः महाभूतविकारादिः । अवयासः निष्ठो व्यापारः दुष्कर्म ।
शुक् शोचयितृस्वभावं दुःखात्मकं कर्म । शोकः तत्फलमात्मधर्मः । तप्यतुः तापहेतुः अनिष्टा-
चरणम् । तपतेरीणादिकोऽतुच्प्रत्ययः (द्र. उ ४५०) । यकारोपजनश्चान्दसः । “ उदात्त- १५
यणः ” (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तपः कुच्छ्रदि देहशोधकम् । ब्रह्म-
हत्याग्रहणं महापातकानामुपलक्षणम् । सर्वग्रहणं अनुक्तपरिस्पन्दपरिग्रहार्थम् ॥]

+ + + +

[ब्रह्मभेदे प्रेतस्य देहावयवानां स्वकारणोपसंहारे-‘चित्तम्’ इत्यादि ॥ परमेश्वरस्य
प्रपञ्चाधिष्ठातृरूपाण्युच्यन्ते एते शरीरहोमाः इमां देवताम् अनेन यजामीति । चित्तं महान्
तस्य अधिष्ठाता सतानः पुत्रपौत्रादिः, आन्त्रं माला पुरीतदित्येके । भवः अपामधिष्ठाता । यद्वत् २०

‘ज्योतिष्मतीम्’ इत्यादिभिर्विष्णुसैश्वर्यमभिधिष्ठाया ज्वालायां त्रचरोत्तराभिर्बुधराऽऽस्थाविशेषा उच्यन्ते ।
अथत्यप्रकाशोपेता ज्योतिष्मती । इत्यधिकप्रकाशोपेता ज्योतिष्कृत् । ततोऽप्यधिकप्रकाशोपेता ज्योतिर्वित् ।
एवं भास्वत्यादिषु योजनीयम् । मल्लेति दह्यमानकाष्ठध्वनेरनुकरणम् । सिद्धानुसारेणायं मन्त्र इष्टक्री-
पधानेऽपि विनियोज्यः ॥]

✱ ✱ ✱ ✱

[प्रयासायेति ॥ जय सुवाहुविमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र द्वावसमन्त्रानां-‘प्रयासाय स्वाहाऽऽया- २५
साय स्वाहा वियासाय स्वाहा संयासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहाऽवयासाय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा
तप्यत्वै स्वाहा तपते स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा’ इति ॥ प्रेतस्य यमलोके बाधका देवता-
विशेषाः प्रयासादिशब्दवाच्याः तच्चिर्बचनानि तु यथायोगमुच्येयानि । तस्यै तस्यै देवतायै सुवेण
गृहीतमिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु ॥]

✱ ✱ ✱ ✱

चित्त्वं सतानेन भवं यक्ना रुद्रं तन्निम्ना ।
पशुपतिं स्थूलहृदयेनाग्निं हृदयेन रुद्रं लोहितेन शर्वं मत्तस्नाभ्यां
महादेवमन्तःपार्श्वेनौपिष्टहनेन शिङ्गीनिकोश्याभ्याम् ॥ ३६ ॥

[चित्तमष्टादश]

- ५ चित्तम् । सतानेनेति स-तानेन । भवम् । यक्ना । रुद्रम् । तन्निम्ना । पशुपतिमिति
पशु-पतिम् । स्थूलहृदयेनेति स्थूल-हृदयेन । अग्निम् । हृदयेन । रुद्रम् । लोहितेन । शर्वम् ।
मत्तस्नाभ्याम् । महादेवमिति महा-देवम् । अन्तःपार्श्वेनेत्यन्त-पार्श्वेन ।
ओपिष्टहनेनमित्यौपिष्ट-हनेन । शिङ्गीनिकोश्याभ्यामिति शिङ्गी-निकोश्याभ्याम् ॥ ३६ ॥

- कृष्णो मासविशेष । रुद्र आदिः पस्याधिष्ठाता । तनिमा पद्मदलवत् ततो मासविशेष । पशुपति
२० पृथिव्या अधिष्ठाता । स्थूलहृदय पद्मकोशकारो मासविशेष । अग्नि अग्नेरधिष्ठाता । हृदय
सूक्ष्माकाशाधार प्रदेशविशेष । रुद्र यजमानस्याधिष्ठाता । लोहित रक्तम् । शर्वम् आकाशस्या
धिष्ठाता । मत्तस्ने दीर्घं सिराविशेष । महादेव प्राणस्य वायोरधिष्ठाता । अन्तःपार्श्वे पार्श्वयोस्त
अन्तःपार्श्वम् । ओपिष्टहा ओपधिपक्षगामी [ओपिष्ठ क्षयपक्ष तद्रामी] चन्द्र । ओपितुशब्दात्
“ तुष्टन्दसि ” (पा ५ ३ ५९) इतीष्टन्प्रत्यय । शिङ्गीनिकोश्ये शिङ्गनाधार, कोशकारार्थ
२५ स्थानविशेषो यत् । शिङ्गन नाद । अत्रि कुवे (पा ७ ३ ५२) मन्वर्षीय ईकार
(पा ५ २ १०९ वा २) । निभृत कोश निकोश तयोर्भेदो शिङ्गीनिकोश्यौ मासविशेषौ ।
“ भवे छन्दसि ” (पा ४ ४ ११०) इति यत् ॥

), + + + +

- [चित्तमिति] अथ राजगवीहविशो होमार्थोऽयमनुवाक उच्यते । तत्र नवमन्त्रानाह—^{११} चित्त्वं
सतानेन भवं यक्ना रुद्रं तन्निम्ना पशुपतिं स्थूलहृदयेनाग्निं हृदयेन रुद्रं लोहितेन शर्वं मत्तस्नाभ्याम्
२० महादेवमन्तःपार्श्वेनौपिष्टहनेन शिङ्गीनिकोश्याभ्याम् इति ॥ अत्र द्वितीयाताश्चिन्तादिशब्दा देवताविशेष
वाचिनः । तृतीयाता सज्जनप्रदशब्दा पशोर्मोसविशेषवाचिनः । सतानाख्येन मासविशेषेण चित्ताख्य
देवताविशेष परिशेषवाचन इति वाच्यविशेष । येष सर्वत्र योऽनीयम् । तदेवमस्मिन् प्रपाठके ग्रहचरिते
ग्रहमेघयोर्ग्रहभूता मन्त्रा उक्ता । आनुहोत्रियचरितेर्ग्रहचरिते । “ ग्रह वै चतुर्धातारः ” (तैत्ति ३ १२ ५)
इत्यादिशब्दात् । तस्या ग्रहचरितौ चित्ति युक् इत्यादि “ सत्तर्षा घर्मेम् ” (तैत्ति ३ १-११) इत्येव,
२५ मन्त्रा अनुवाका त्रिनिपुणा । ग्रहमेघ नु कृत्यत्ति रि प्रप ग्मे त्रिनिपुण । आहिताग्नेयो दग्धनादिसम्भार
सोऽयं पित्रमेव । आहिताग्निव सति यो दग्धतत्त्व आनाति तस्य दग्धनादिसंस्कारो ग्रहमेघ इत्युच्यते । तस्मिन्
ग्रहमेघस्यैव प्रपाठकविनियोग मरदान आह—^{१२} अथात उत्तरं विनुमेधं व्याजयत्प्रयामो ये ग्रहमेघ इत्यादि

आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।
अर्वाचीनसु ते मनो प्रावा कृणोतु वग्ननुना ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन ॥३७॥

[आ तिष्ठ पडविशतिः] ।
एति तिष्ठ । वृत्रहन्ति वृत्र-हन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी । इति ।
अर्वाचीनम् । स्विति । ते । मनः । प्रावा । कृणोतु । वग्ननुना ॥ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः ।
असि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिन । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिन ॥ ३७ ॥
[वातं २०१३]

षोडशिन गृह्णाति—आ तिष्ठ । इत्यनुष्टुभा ॥ हे वृत्रहन्, रथम् आ तिष्ठ । यस्मात्
ते तव स्वभूतौ हरी अर्वा ब्रह्मणा मन्त्रेण युक्ता युक्ता । “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) ।
इत्याकारः । तस्मात् रथमातिष्ठ इति । किञ्च—ते तव मनः अर्वाचीन अस्मद्यज्ञाभिमुख प्रावा
अभिपवासा सु कृणोतु सुष्टु करोतु वग्ननुना वचनीयेन अवणीयेनाभिपवशायेन ॥
॥ ब्रह्मणसादने व्याख्याते । “षोडशिन”, षोडशेन स्तोत्रेण शस्त्रेण च तद्वा इन्द्रः षोडशी ।
“प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स रिचिचानोऽमन्यत स यज्ञानां षोडशधा” (तैत्ति
२.६.११) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥

चक्षते । तथाऽप्युदाहरन्ति—द्विजातीनामपवर्गा (वर्गा ह्यर्थे) रथस्तवदक्षिभिः । अपिमिस्तपसो योगाद्वेष्टुं
पुरुषोत्तमम् ॥ होतृश्च पित्रमेव च संसृज्य विधिरुत्तरः । विहितस्तु समासेन कर्तव्यमुत्तमः कर्तुः ॥ इति ॥
तस्य सप्तहोतृभिर्होमो भर्तृसूक्तेन भरणं, पानीभिरुपसादनं, दक्षिणाप्रतिग्रहनिर्वाणौ हृदयेतिरप्यशकलान्

पारणे इमशाने प्रयुज्जीत नानाचार्याव द्विजातीनामेव संतिष्ठते ब्रह्ममेधः” (आर्द्रहान पैतृ २.१.१-२४)
(इति) । ॥

आ तिष्ठेति ॥ कल्पः—“आप्रयणग्रहं गृहीत्वाऽथ षोडशिन गृह्णाति आ तिष्ठ वृत्रहन्तिवृ- २५
दुत्प्रेषयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन जुष्टं गृह्णामीति । परिमृन्याऽऽसादयति एष ॥ योनिरिन्द्राय त्वा
षोडशिन इति” (बौध् १०.१) इति ॥ पाठस्तु—“आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।
अर्वाचीनसु ते मनो प्रावा कृणोतु वग्ननुना । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा षोडशिन इति” ॥ हे वृत्रहन् इन्द्र, तव हरी अर्वा ब्रह्मणा मन्त्रेण युक्ता रथयोजितौ । अतो
रथम् आ तिष्ठ आरोह । अयं प्रावा वग्ननुना वचनेनाभिपवध्यात्मिना त्वन्मनोऽभिपुते सोमे अर्वाचीनम् ३०
अभिमुखं करोतु । षोडशसंख्यापूर्वकं स्तोत्रं शस्त्रं च यस्येन्द्रस्यास्तपसो षोडशी । स्पष्टमन्यत् ॥

१. मै-षोडशिनः ।

१. २. उ. पा.—तव २. अस्तितः ।

इन्द्रमिदं वहतोऽप्रतिषृष्टशत्रुसंमूर्षीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणाम् ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन ॥३८॥

[इन्द्रमित् त्र्येविश्रुतिः]

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिषृष्टशत्रुसमित्यप्रतिषृष्ट-शत्रुसम् । ऋषीणाम् ।

च । स्तुतीः । उपेति । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्ति । इन्द्राय । त्वा । षोडशिन । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिन ॥ ३८ ॥

असांवि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि ।

आ त्वा पृणक्तिवन्दिय रजः सूर्यं न रुश्मिभिः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन ॥३९॥

[असांवि सप्तविश्रुतिः]

असांवि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो । एति । गहि । एति । त्वा । पृणक्तु । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यम् । न । रुश्मिभिरिति रुश्मि-भिः ॥ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्ति । इन्द्राय । त्वा । षोडशिन । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिन ॥ ३९ ॥

[अक्षे १-३-३४, कां ४-११]

१५ तस्मिन्नेव माथ्यन्दिनसवने गृह्णाति—' इन्द्रम् ' इत्यनुष्टुप् ॥ " सवने सवनेऽभि गृह्णाति " (तैत् ६-६-११) इत्यादि प्राञ्जणम् । ' इन्द्रम् ' इत् इन्द्रमेव ' अप्रतिषृष्टशत्रुसं केनाप्य-प्रार्थयितव्यम् । ' हरी अथौ यज्ञम् ' उप ' वहतः यज्ञस्य समीपं प्रापयतः । ' ऋषीणां मनु-ष्याणां च ' स्तुतीः स्तोत्राणि ' उपवहतः यत्र यत्र ते स्तुवन्ति तत्र सर्वत्र ' इन्द्रं प्रापयतः । यद्वा—इन्द्र हरी अथौ यज्ञं प्रापयत । ऋषीणां च मनुष्याणां च स्तुतय इन्द्रमेव यज्ञसमीपं प्रापयन्ति, यथाऽसौ यज्ञसमीपमागच्छति तथा ते अमुं स्तुवन्तीत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीया । " मनोर्कसी " (पा ४-१-१६१) इति मनुशब्दादञ् पुगागमश्च ॥

ग्रहणसादने गते ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके त्रयविंशोऽनुवाकः ॥

तस्मिन्नेव तृतीयसवने गृह्णाति—' असांवि ' इत्यनुष्टुप् ॥ हे ' इन्द्र ' शविष्ठ बलवत्तम ।

३५ शत्रुवच्छब्दादिष्टनि " निम्नतोलुक् " (पा ५-३-६५) इति मत्तुपो लुक् । " टेः "

इन्द्रमिति ॥ अस्मिन्नेव ग्रहे यज्ञं मन्त्रा विद्वत्पठन्ते । तत्र प्रथमः—' इन्द्रमिदं वहतोऽ-प्रतिषृष्टशत्रुसंमूर्षीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन ' इति ॥ ' ऋषीणां मन्त्राणां ' स्तुतीः ' च ' मानुषाणां ' यज्ञं ' च उपेत्य ' अप्रतिषृष्टशत्रुसं केनाप्यतिरिक्तपठम् ' इन्द्रम् एव ' हरा रथेन वहतः ॥

३० असायीति ॥ अथ द्वितीया—' असांवि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि । आ त्वा पृणक्तिव-न्दिय रजः सूर्यं न रुश्मिभिः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन ' इति ॥

१. व-च वहतः । २. मे- ' इन्द्रम् ' नास्ति । ३. व-प्रापयन्ति ।

सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आऽधित ।

स्योनाऽस्मै सुपदा भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिर्न एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोडशिर्न ॥ ४० ॥

[सर्वस्य पदविशतिः]

सर्वस्य । प्रतिशीवरीति प्रति-शीवरी । भूमिः । त्वा । उपस्थ इत्युप-स्थे । एति । अधित । १५
स्योना । अस्मै । सुपदेति सु-सदा । भव । यच्छ । अस्मै । शर्म । सप्रथा इति स-प्रथाः ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । पोडशिर्न ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । पोडशिर्न ॥ ४० ॥

(पा ६-४-१५५) इति टिछेपः । हे धृष्णो शत्रूणां धर्षयितः । “ त्रसिमृविधृषिक्षिपेः क्तुः ” (पा ३-२-१४०) इति क्तुप्रत्ययः । आ गहि आगच्छ अस्मच्चक्ष्म । गमेः शपो १५
छक् (पा २-४-७२) । कस्मादेवमुच्यते इति चेत् । त्वदर्थमयं सोमः असावि अभिपुतः
तस्मात् आगच्छेति । किंच—इन्द्रियं धीर्यं सोमपानेन च प्रभूततां गत त्वाम् आ पृणक्तु
आपूरयतु । सूर्यम् इव रजः उदकं यथा रश्मिभिः द्वारभूतैः सूर्यमापूरयति ॥

ग्रहणसादने समाने ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्विशोऽनुवाकः ॥

१५

अतः परं पोडशिग्रहणमन्त्राः पूर्वं सह विकल्प्यन्ते । तत्र प्रथमा ‘ सर्वस्य ’ इत्यनु-
ष्टुप् ॥ सर्वस्य भूतजातस्य प्रतिशीवरी प्रत्येकं सुखेन शयनाधिकरणभूता । शेतेरौणादिके
क्वचि उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा-शयानस्य सर्वभूतजातस्य प्रतिशयनं प्रतिमुखं शयन बाहस्य
जननीव करोतीति प्रतिशीवरी । “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३-२-७५) इति क्वनिप्,
“ वनोर च ” (पा ४-१-७) इति दीवरेफी । हे इन्द्र, ईदृशी भूमिः त्वाम् उपस्थे आ १५
इति ॥ हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र, ते स्वदर्थं सोमः असावि सुतः । हे धृष्णो घातव्यपुक्त,
आ गहि आगच्छ । इन्द्रियशक्तिः स्वाम् आ पृणक्तु आपूरयतु । किमिव ? रश्मिभिः स्वीकृते रजः
उदकं सूर्यम् इव । एतच्चान्यत्राऽऽम्नातम्—“ आपः सूर्यं समाहिताः । अत्राप्यवपः प्रपतन्ते ”
(तैज १-८) इति ॥

सर्वस्येति ॥ अथ तृतीयः—सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आऽधित । स्योनाऽस्मै सुपदा २५
भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिर्न एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोडशिर्न
इति ॥ सर्वस्य भूतजातस्य प्रतिशीवरी आभिमुख्यशायिनी भूमिः स्वामिन्द्र उपस्थे उपरितनस्थाने
आ अधित आदधातु । हे भूमे, अस्मै इन्द्राय स्योना सुखप्रदा सुपदा शोभननिवासस्थाना च
भव । अस्मै यजमानाय सप्रथाः अतिविस्तृता सती शर्म सुखं प्रयच्छ ॥

१. व-‘मुच्यते’ ॥ २. व-‘ग्रहमन्त्राः’ ॥

३०

२. क-एतच्चारण्यके समाम्नातम् ।

महा९ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्म यच्छतु ।

स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ४१ ॥

[महान् पदविश्रुतिः]

५ महान् । इन्द्रः । वज्रबाहुरिति वज्र-बाहुः । षोडशी । शर्म । यच्छतु ।

स्वस्ति । नः । मघवेति मघ-वा । करोतु । हन्तु । पाप्मानम् । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिने ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिने ॥ ४१ ॥

अथित आदधातु । हे भूमे, त्वमपि अस्मै इन्द्राय यजमानाय वा त्व्योना सुखा सुषदा
२० सुखासनभूता च मघ । किञ्च अस्मै शर्म शरणं सुखं वा यच्छ देहि । सप्रथाः
सर्वत्र प्रयिता विस्तीर्णा । छन्दसः सर्वस्य समावः । प्रथया सहितेति वा । बहुव्रीहौ
“ परादिछन्दसि बहुवृत्तम् ” (पा ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् ॥

प्रहणसादने उक्ते ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥

२५ महा९ इन्द्रः । इत्यादि । इयमप्यनुष्टुप् ॥ महत्त्वादिगुणविशिष्टः इन्द्रः अस्मभ्यं शर्म
सुखं यच्छतु ददातु । स्वस्ति अविनाशं चास्माकं करोतु । हन्तु चास्माकं पाप्मानं पापम् ।
यः अस्मान् द्वेष्टि तं च हन्तु । यद्वा—योऽस्मान् द्वेष्टि तं पाप्मानं हन्तु ॥
प्रहणसादने स्पष्टे ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पदत्रिंशोऽनुवाकः ॥

३० महानिति ॥ अथ चतुर्थः— महा९ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्म यच्छतु । स्वस्ति नो मघवा
करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
षोडशिने ॥ इति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥

सजोपेति ॥ अथ पञ्चमः— सजोपा इन्द्र सगणो भरद्भिः सोमं पिब वृत्रहन्तृर विद्राव् । जहि

२५ शत्रून् मृषो मुदस्वायामर्षं वृणुहि विधतो नः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ इति ॥ हे वृत्रहन् शत्रून् इन्द्र, सजोपाः मोतिसहितो भरद्भिः पुत्रतया
सगणः स यजमानभर्त्ता विद्राव् सोमं पिब । अस्माकं मारणोपचारं शत्रून् मारय । इतराद्
मृषः वैरिणः अप मुदस्व । अनन्तरम् अस्माकं सर्वतो भयराहित्यं कुरु ॥

अथ त्रिनिबोधमग्रहः—

३० “ पुन्द्रवायव आ वायो इन्द्र तस्य पुनर्ग्रहः ।
मेत्रावरुणस्य वामाग्निने द्वा विकल्पितौ ॥ १ ॥
दुधे मन्थिनि चैकैकः प्रागिवाऽऽम्रये द्वयम् ।
चैकैक उच्यतेययोश्चतुर्दश तु मन्त्रकाः ॥ २ ॥

२. मे-वा स्वमनि । * [३. पा ५-३-६] । ** [३. पा ६-३-७८] ।

१. त्रि-अरमन्मरणोदनात् । २. इ.उ.वि१.पा- अनन्तरम् नास्ति ।

षोडशप्रहः]

सजोपा इन्द्र सर्गणो मरुद्भिः सोमं पिव वृत्रहञ्छूर विद्वान् ।

जहि शत्रून् मृधो नुदस्वायामयं कृणुहि विधत्ते नः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिर्न एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोडशिर्न ॥ ४२ ॥

[सजोपास्त्रिंशत्]

सजोपा इति स-जोपाः । इन्द्र । सर्गण इति स-गणः । मरुद्भिरिति मरुत्-भिः ।

सोमम् । पिव । वृत्रहञ्जिति वृत्र-हन् । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अपेति । मृधः । नुदस्व । अयं । अभयम् । कृणुहि । विधत्ते । नः ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । पोडशिर्न ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । पोडशिर्न ॥ ४२ ॥

[मैत्रं १०३-२३]

१०

‘सजोपा’ इत्यादि त्रिष्टुप् । हे इन्द्र, ‘सर्गणः सर्वगणैः सहितः’ मरुद्भिः ‘सजोपाः समानप्रीतिः । पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् (पा ६-२-१९९) । हे इन्द्र ‘वृत्रहन् वृत्रहन्तः, ‘शूर महाबल, ‘विद्वान् स्वमधिकारं जानन्, सर्वविशेषज्ञानदक्षो वा । ईदृशत्वं ‘सोमं पिव । पीत्वा चास्मदीयान् ‘शत्रून् जहि नाशय । ‘मृधः य संभ्रामान् कर्तुकामान् ‘अप नुदस्व । ‘अप अनन्तरं अस्मभ्यं ‘विधत्तेः ‘सर्पतोऽपि ‘अभयं ‘कृणुहि कुरु । “उतश्च प्रत्यप्याच्छन्दोवाग्रचनम्” १५ (पा ६-४-१०६ वा १) इति ढिलोपाभावः । ‘शत्रून्’ इत्यस्य संहितायां “ दीर्घादटि समानपादे ” (पा ८-३-९) इति रुत्वम् । पूर्ववदनुनासिकत्वम् (पा ८-३-३) ॥

ग्रहणसादने प्रसिद्धे ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥

ऋतुमहेषुपयामः सर्वेष्वौ प्रयुज्यते ।

२०

ऐन्द्राग्नौ वैश्वदेवश्च त्रयो मास्त्वत्प्रहः ॥ ३ ॥

वैकल्पिकौ द्वौ माहेन्द्रे कदाऽऽदित्यग्रहस्तथा ।

कदा वृषिग्रहस्तत्र वरुः सोमं पुनः क्षिपेत् ॥ ४ ॥

विव आग्नाऽऽलोदयेद्यां काम्यो दध्मः प्रविधयः ।

त्रयो विकल्प्याः सावित्रे वैश्वदेवे परो ह्यसौ ॥ ५ ॥

२५

षात्नीयत्प्रहस्यास्य होमोऽग्रा इति ग्रन्थतः ।

हारियोजननाम्नस्तु हरीः स्येति हुतिर्भवेत् ॥ ६ ॥

अग्नेऽतिग्राह आग्नेय “उत्तिष्ठन् ग्राह” ऐन्द्रकः ।

यद्विकल्प्याः षोडशिति ग्रहकाण्डं समाप्यते ॥ ७ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायण्यचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ३० प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनत्रिंशत्तमस्य षट्त्रिंशत्तमस्य अनुवाकः ॥

१. त.ति-स्वयमधि । २. व-सर्वदापि ।

३. क-लोदयेद्वा । ४-४. वि.पा-उत्पत्तिग्राह; उ-इत्यतिग्राह (?) ।

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

उदितिः । उ । त्वम् । जातवेदसमिति जात-वेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ।

दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥

अयं दाक्षिणं काण्डं साम्यमेव । तत्र—“ सौरीम्यामृग्यां गार्हपत्ये जुहोतिः ”

५ (तैसं ६.६.१) इति ब्राह्मणम् २ । ‘ उदु त्वम् ’ इति प्रथमा गायत्री । द्वितीया त्रिष्टुप् ॥

तत्र प्रथमा—“ उदायुपा ” (तैसं १.२.८) इत्यत्र व्याख्याता । ‘ त्वं तम् इमं ’ देवं ‘ जातवेदसं जातप्रज्ञं जातानां वा ’ वेदितारं ‘ केतवः रश्मयः ’ उद् ‘ वहन्ति ’ दृशे द्रष्टुं ‘ विश्वाय विश्वार्थं, विश्वो लोको ययैनं पश्येदिति । “ सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यदाक्षिणानि ” (तैसं ६.६.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

३० अथ द्वितीया—‘ चित्रं चायनीयं ’ देवानाम् ‘ अनीकं संवातरूपं मण्डलम् । यद्वा—

देवानां रश्मीनाम् अनीकं मुखं समुदायस्थानीयं वा । मित्रादीनां देवानामपि चक्षुःस्थानीयं तेऽपि हि तेन प्रकाशितं पश्यन्ति । यद्वा—‘ मित्रादिपदप्राप्तिहेतुत्वात् चक्षुरित्युपचर्यते । उप-
३५ लक्षणं चैतत्, सर्वदेवतापदलाभहेतुत्वात् भवति मण्डलोपासनमिति । ईदृशं मण्डलम् ‘ उत् ’ अगात् उदेति । छान्दसो लुङ् (पा ३.४.६) । “ गतिस्था ” (पा २.४.७७) इति सिचो लृक् ।

यदा ईदृशं मण्डलमुदेति तदा तन्मण्डलान्तर्गतो भगवान् सूर्यः ‘ जगतः जङ्गमस्य ’ तस्थुपः
३५ स्थावरस्य ‘ च विस्त्रस्य ’ आत्मा ‘ चावापृथिवी चावापृथिव्यौ ’ अन्तरिक्षं च रश्मिभिः ‘ आ ’ अप्राः आपूरयति । प्रा पूरणे । पुरुषव्यत्ययः । अदादित्वात् शपो लृक् (पा २.४.७३) । यौश्च पृथिवी च चावापृथिव्यां । “ दियो चावा ” (पा ६.३.२९) इति चावादेशः, “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसर्गदीर्घः । “ देवताद्वन्द्वे च ” (पा ६.२.१४१) इति

३० ‘ पूर्वोत्तरयोर्दुर्गपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१४०) । पृथिवीशब्दो ङीपन्तोऽन्तोदात्तः । ईदृशो भगवाननेन होमनं अस्माकमभिमतं साधयत्विति ॥

४३ त्रिदोऽनुवाकं ग्रहाः समाविताः । सप्तत्रिंशे दक्षिणा धर्ष्यते ।

उदितिः ॥ कल्पः—“ प्रचरण्वा दाक्षिण्यनि जुहोति । क्षिरण्यं प्रवध्य ण्तेऽवधाय उदु त्वं

३५ चित्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ” (आप्तौ १३.५.६-७) इति ॥ तत्र प्रथमा—‘ उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ’ इति ॥ ‘ केतवः रश्मयः ’ त्वं ‘ जातवेदसं तमग्निसदृशं सूर्यं ’ देवम् ‘ उद् ’ वहन्ति ऊर्ध्वं देवं एवं प्रापयन्ति । किमर्थम् ? विश्वाय कूरनस्य जगतः ‘ सूर्यं ’ दृशे द्रष्टुम् ॥

१. तं.ति.व-अप्र । २-२. मे-‘ इति ब्राह्मणम् ’ नास्ति । ३. मे-‘ स्थानम् ।

४. म-मिमत्यादि । ५. व-सूर्यमण्डलः । ६. तं.ति-पूर्वोत्तरपदयोर्बु । ७. तं.ति.व-अस्यदभिमतम् ।

१. वि१-वर्ष्यन्ते ।

दक्षिणा]

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्रेः ।

आऽप्रा घावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्स्त्वथुपेक्ष ॥

अग्रे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्वस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥

चित्रम् । देवानाम् । उदिति । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्रेः । ५
एति । अप्राः । घावापृथिवी इति घावा-पृथिवी । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगत् । तत्स्थुपः । च ॥अग्रे । नय । सुपथेति सु-पथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।
युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमउक्तिमिति नमः- उक्तिम् । विधेम ॥

आग्नीध्रिये जुहोति—‘ अग्ने नय ’ इति त्रिष्टुभा ॥ व्याख्याता चेयम् “ उभा वाम् ”
(तसं १.१.१४) इत्यत्र । हे ‘ अग्ने, शोभनेन मार्गेण ’ अस्मान् ‘ नय धनार्थम् । हे ‘ देव, १६
‘ विश्वानि ’ वयुनानि ज्ञानोपायभूतानि ‘ विद्वान् । किंच—‘ जुहुराणं कुटिलस्वभावं च ’ एनः पापम्
अस्मत्तः ‘ युयोधि पृथक् कुरु । वयं च ’ ते ‘ भूयिष्ठां ’ नमउक्ति ‘ विधेम इति ॥

चित्रमिति ॥ अथ द्वितीया—‘ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्रेः । आऽप्रा
घावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्स्त्वथुपेक्ष ’ इति ॥ ‘ चित्रं रक्तधेतादिविविचवणं ’ देवानां रक्षी-
नाम् ‘ अनीकं सैन्यसङ्घं मण्डलम् ’ उद् ‘ अगात् ’ उदयं गच्छति । कोहम् । मित्रादिवेवोपलक्षितस्य १५
कृत्स्नस्य प्राणिजातस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वात्चक्षुःस्थानीयं तन्मण्डलस्थः ‘ सूर्यः ’ अगात् अग्रेसरस्य ‘ तत्स्थुपः
स्यावरस्य ’ च ‘ आत्मा मन् लोकत्रयम् ’ आ ‘ अप्राः सर्वत्र ’ परिव्रजान् ॥

अग्रे इति ॥ कल्पः—‘ अग्रे नयेत्याग्नीध्रमेव जुहोति ” (३. आपधौ १३.६.१०) इति ॥
पाठस्तु—‘ अग्रे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्वस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ’ इति ॥ हे ‘ अग्रे, ‘ राये पारलौकिकधनप्राप्त्यर्थम् ’ अस्मान् शोभनेन मार्गेण २०
‘ नय । हे ‘ देव, त्वं ‘ विश्वानि ’ वयुनानि सर्वान् मार्गान् ‘ विद्वान् जानासि । ‘ जुहुराणं कुटिलम् ’ एनः
पापम् ‘ अस्मत् ’ युयोधि विद्योत्तरम् । ‘ ते तुभ्यं ’ भूयिष्ठां बहुतरां ‘ नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं ‘ विधेम
कुर्याम । बहुतरां नमस्कारोक्त्या परिवरेमेत्यर्थः ॥ दाक्षिण्यहोमं विधत्ते—“ सुवर्गाय वा एतानि लोकाय
हूयन्ते यदाक्षिणानि ” (तैसं ६.६.१) इति । दाक्षिण्यं दत्त्वा होतव्यानि दाक्षिणानि ॥ होमाधिकरणे
विधत्ते—“ द्वाभ्यां गार्हपत्यं जुहोति द्विपात्रजमानः प्रतिपित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्षं पवाऽऽकरोति ॥ २५
(तैसं ६.६.१) इति । द्वाभ्यां वद्यमानाभ्याम् ॥ आग्नीध्रहोमादूर्ध्वं सदःपवेतं विधत्ते—“ सदोऽभ्येति
सुवर्गमेवैनं लोकं रामयति ” (तैसं ६.६.१) इति ॥ मन्त्रान् विनियुङ्क्त—“ सौरीभ्यामुग्ध्यां गार्हपत्ये
जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयति नयवर्षाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीरये ” (तैसं ६.६.१)
इति । ‘ उद्गु त्वम् ’, ‘ चित्रम् ’ इत्येते सौर्वा । ‘ अग्रे नय सुपथा ’ इति नयवती ॥

२-२. वि१-उदेति । ३. आ.क-‘ सर्वत्र ’ नास्ति । ४-४. आ-तुभ्यं भूयिष्ठां नमस्कारोक्तिं ३०
विधेम कुर्याम ।

दिवं गच्छ सुवः पत रूपेण(१)वो रूपमभ्यैमि वयसा वयः ।

तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु वर्षिष्ठे अधि नाके ॥

दिवम् । गच्छ । सुवः । पत । रूपेण (१) । वः । रूपम् । अभिम् । एति । एमि । वयसा । वयः ।

सपः । वः । विश्ववेदा इति विश्व-वेदाः । वीति । भजतु । वर्षिष्ठे । अधीति । नाके ॥

५ हिरण्यं हुत्वा उदगृह्णाति—' दिवम् ' इत्येकपदया गायत्र्या ॥ हे हिरण्य, 'दिवं' गच्छ, दीति वा प्राप्नुहि । ततः 'सुवः आदित्यं' पत गच्छ ॥

दक्षिणा अभ्यैति—' रूपेण ' इति प्रथमया चतुर्दशाक्षरया ॥ ' अभ्यैमि वयसा वयः ' इति द्वितीयः पादः । हे दक्षिणाः, ' वः युष्माकं ' रूपं मदीयेन ' रूपेण ' अभि ' आ ' एमि आभि-मुख्येन मर्षादया च एमि प्राप्नोमि । किञ्च—मदीयेन ' वयसा युष्मादीयं ' वयः अभ्यैमि इत्येव । गमनं वा वयः । मदीयेन गमनेन युष्मादीयं गमनमभ्यैमि, युष्माभिस्तुल्यरूपः तुल्यगतिश्च भूयासमिति ॥

दक्षिणा विभजति—' तुथो वः ' इति यजुषा ॥ ' तुथः नामाग्निः, ' विश्ववेदाः विश्वस्य विभागादेर्वेदिता । पृथ्वदसुन् (उ ६३८) पृथ्वदप्रकृतिस्वरत्वं (पा ६-२-२) च । स एव ' वः युष्मान् ' वि ' भजतु । ' वर्षिष्ठे वृद्धतमे ' नाके सुखैकरूपे स्थाने यथा भवत्यर्थः ' तथा वो विभजतु । यद्वा—वर्षिष्ठे नाकात्मनि क्षेत्र स्थाने स एवागल्य वो विभजतु इति ॥

१५ दिवमिति ॥ कल्पः—' दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हुत्वेदगृह्णाति ' (आपश्रौ १३-५-८) इति ॥ हे हिरण्य, स्वमाकां प्रति ' गच्छ, ततः स्वर्गं प्राप्नुहि ॥ अनेन यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिरित्याह—' दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हुत्वेदगृह्णाति सुवर्गमेवेन लोकं गमयति ' (तैसं ६-६-१) इति । अहिरण्यं प्रपश्य गृतेऽवहितं अहिरण्यं गृतेऽहोमादूर्ध्वं इत्येनोदरेत् ॥

रूपेणेति ॥ कल्पः—' रूपेण वो रूपमभ्यैमि दक्षिणा अभ्यैति ' (आपश्रौ १३-५-९) इति । पाठस्तु—' रूपेण वो रूपमभ्यैमि वयसा वयः ' इति ॥ हे दक्षिणाः, अनेनोदृतहिरण्यरूपेण सह ' वेदेदक्षिणाभागेऽवस्थितानो युष्माके ' रूपम् आभिमुख्येन प्राप्नोमि । कीदृशेन हिरण्यरूपेण ? ' वयसा कमनीयेन । कीदृशं युष्मादुपम् ? ' वयः कमनीयम् ॥ रूपेणैव शब्दो हिरण्यपर इत्येतद्विशयति—' रूपेण वो रूपमभ्यैमि गृहीत्वा रूपेण आसा रूपमभ्यैति अहिरण्येन ' (तैसं ६-६-१) इति । हिरण्येन यदुपमभ्यैति तद्रूपेण वो रूपमिति मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थः ॥

२५ तुथ इति ॥ कल्पः—' तुथो वो विश्ववेदा वि भजति वा यजमानश्चतुर्धा कृष्णाग्निने स्युदराय चतुर्थमध्यधुंभ्यो विभजति । यावदध्यधुंभ्ये ददाति तस्याधं प्रतिप्रत्यग्रे कृतीयं नेष्टु चतुर्थमुपेष्टे । एतेनोदरेण दानमुपवम् ' (आपश्रौ १३-५-११-१३) इति ॥ पाठस्तु—' तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु वर्षिष्ठे अधि नाके ' इति ॥ हे दक्षिणाः, वृद्धतमे स्वर्गेऽधिकृष्टसुयनामको देवः सर्वज्ञो युष्मान् यथोपितं ' वि ' भजतु ॥ पथमेनाथं सप्तमिति—' तुथो वो विश्ववेदा वि भजति इत्याह तुथो ह स्म वे विश्ववेदा देवानां

३० दक्षिणा वि भजति तन्नेवेना वि भजति ' (तैसं ६-६-१) इति ॥

८. व-भजतीत्यर्थः ।

५. आ—' सह ' नाग्नि ।

दक्षिणा]

एतत् ते अग्ने राध ऐति सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा नयर्तस्य पथा प्रेत
चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्ती-

एतत् । ते । अग्ने । राधः । ऐति । एति । सोमच्युतमिति सोम-च्युतम् ।

तत् । मित्रस्य । पथा । नय । ऋतस्य । पथा । प्रेति । इत ।

चन्द्रदक्षिणा इति चन्द्र-दक्षिणाः । यज्ञस्य । पथा । सुविता । नयन्तीः ।

सदोऽभ्येति—'एतत्ते अग्ने' इति मय्येज्योतिषा जगत्या । 'तन्मित्रस्य पथा नय' इति
द्वितीयः पादः ॥ धिष्णियैरभिभिरभिमतः सदोऽग्निशब्देनोच्यते । मत्वर्थीयो लुप्यते । ते इति कर्मणः
संप्रदानत्वात् (द्र. पामा १०४-३२) चतुर्थ्यर्थे पथी (पा २-३-६२) । 'अग्ने, सदः एतद-
क्षिणादक्षिणं, 'राधः धनं' ते' त्वाम् 'आ' एति, त्वंसमीपं प्राप्नोति ऋत्विग्यो दातुम् । 'सोमच्युतं
सोमेन च्यावितं, सोमेन राज्ञा स्वयमार्नातम् । 'तृतीया कर्मणि' (पा ६-२-४८) इति पूर्वपद- १०
प्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—सोमयागार्थं च्युतं च्यवनम् अङ्गत्वेनानुप्रवेशो यस्य, सोमयागद्रव्यमध्याद्वा
दक्षिणार्थं च्युतिः यस्य तत्सोमच्युतम् । 'तत् राधः मित्रस्य आदित्यस्य पथा मार्गेण नय येन
मार्गेण पदार्थं मित्रो नयति तेन नय 'प्रापयेत्यर्थः । कश्चिदाह—सोमयागेन हि अस्य 'प्रच्यु-
तमभूत् धनम्', तदिदानीं दक्षिणार्थं 'सदस्यान् नेतव्यम्' । तदुच्यते—हे सदः, सोमया-
गार्थं च्युतं च्यावनम् अङ्गत्वेनानुप्रवेशो यस्य तत् सोमच्युतं त्वमेव मित्रस्य पथा नयेति । उदात्त- १५
निवृत्तिस्वरेण (पा ६-१-१६१) पश्चत्तृतीयायाः उदात्तत्वम् । अधुना दक्षिणा आह—'ऋतस्य
'पथा 'प्र' इत गच्छत । यज्ञस्य अङ्गभार्य प्रतिपद्यमानाः सदः प्रति गच्छत । 'चन्द्रदक्षिणाः,
चन्द्रं हिरण्यं तदक्षिणं प्रधानं श्रेष्ठं यासां तादृशो गच्छत, हिरण्यसहिता इत्यर्थः । किञ्च—'यज्ञस्य
'पथा 'हाम्यां गार्हपत्ये जुहोति' (तैसं ६-६-१) इत्यादि प्रसिद्धेन मार्गेण 'सुविता सुधितेन
स्थितेन सुगमेन । 'सुपां सुलुक्' (पा ७-१-३९) इति तृतीयायाः आकारः । 'सूपमा- २०
नात् क्तः' (पा ६-२-१४५) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तन्वादित्वात् सोरुषडादेशः (पा
६-४-७७ वा १) । विवृत्तत्वादनवशः । ईदृशेन मार्गेण 'नयन्तीः नयन्त्यः नीयमानाः प्रवर्त-
माना वा । 'वा छन्दसि' (पा ६-१-१०६) इति पूर्वसर्वर्णदीर्घः ॥

एतदिति ॥ कथयः—'एतत्ते अग्ने राध इति 'दक्षिणा निनयतीति' (आपधौ १३-६-९)
इति । 'निनयनं मन्त्रेणेति' शेषः । पाठस्तु—'एतत्ते अग्ने राध ऐति सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा प्रेत २५
चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीः' इति ॥ हे अग्ने, दक्षिणाद्रव्याणि ते 'राधः यव समृद्धि-

९. मै- 'त' नास्ति । १० मै-प्रकाशयेत्यर्थः । ११-११. मै-प्रच्युतं भूयनम् । १२-१२. व-
मदस्यानेतव्यम् ।

६-६. आ-दक्षिणानिनयने; (आपधौसूत्रे 'दक्षिणातिनयनः') । ७-७. आ-मन्त्र इति ।

ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयं पितृमन्तं पैतृमत्यम् सुधातुदक्षिणं
 ब्राह्मणम् । अयं । राध्यासम् । ऋषिम् । आर्षेयम् । पितृमन्तमिति पितृ-मन्तम् ।
 पैतृमत्यमिति पैतृ-मत्यम् । सुधातुदक्षिणमिति सुधातु-दक्षिणम् ।

- आत्रेयमभ्यर्चयति—'ब्राह्मणम्' इति ॥ 'अथ अस्मिन्नहनि 'ब्राह्मणं 'राध्यासं संसाधयेयं
 ५ छमेय इत्यर्थः । 'ऋषिं द्रष्टारं वेदार्थज्ञम् । 'आर्षेयम् ऋषेर्वेदार्थज्ञस्यापत्यम् । " इत्यश्वत्थिनाः " (पा ४.१.१२२) इति ढक् । 'पितृमन्तं पित्रा सम्यगनुशिष्टम् । स हि पितृमानुष्यते सदा यस्मै जागर्ति पिता । " हस्त्वनुद्भ्यां मनुप् " (पा ६.१.१७६) इति मनुप उदात्तत्वम् । 'पैतृमत्यं पितृमतः पितुरपत्यम् । " वाच्यमितिपितृमतां छन्दसि ण्यः " (द्र. पा ४.१.८५ वा १) । 'सुधातुदक्षिणं शोभनो धातुः सुधातुः, यज्ञानामुत्तमं हिरण्यमुच्यते । तदक्षिणा यस्मै स सुधातु-
 १० दक्षिणः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । तत्र च " आधुदात्तं द्वयच् छन्दसि " (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाभुदात्तत्वम् ॥

- कारणं 'सोमच्युतं सोमयागे प्राप्तमेतदक्षिणाद्रव्यम् 'ना 'युति आगच्छति । 'तत् द्रव्यं 'मित्रस्य 'पथा शान्तस्य तव मार्गेण 'नय । हे 'चन्द्रदक्षिणाः सुवर्णोद्भिद्रव्यरूपाः, 'ऋतस्य 'सत्यस्य 'पथा मार्गेण 'म 'इत् प्रकर्षेण गच्छत सत्यफलकं देवेन यथायथं विभक्ता गच्छतेत्यर्थः । 'कीदृशः चन्द्रदक्षिणाः ?
 २५ 'सुविता सोमनगमनयुक्तन यज्ञस्य 'पथा यज्ञपुरुषस्य मार्गेण सदोयादपश्ययोर्मप्यवतिना 'नयन्तीः दक्षिणदेशादुत्तरदेशं नीयमानाः । अत्र सूत्रम्—' हिरण्यपाणिरेषेण गार्हपत्यं नयति जघनेन सदा । अन्तराऽऽग्नीध्रं च सदाश्च ता उदीचीः " (आपश्च १३.६.८) ॥ दक्षिणाद्रव्यस्य सोमच्युतत्वं प्राप्त-
 मित्याह—' एतस्मै धमे राध गृति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतं हारण राध गृति " (तैसं ६.४.१) इति ॥ मित्रतद्द्रव्योक्तमाह—' तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह नाम्ने " (तैसं ६.४.१) इति । ' 'सुयो यदाऽग्निः " इति भुक्तत्वात् हारण्य पथा चेत् अश्वान्तिः स्वादतो मित्रत्वेऽप्युच्यते ॥ ऋतशब्दो नाम यज्ञवाची किन्तु सत्यवार्थात्वाह—' ऋतस्य पथा ग्रेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा ऋतः सत्येनैवा ऋतेन वि भजति " (तैसं ६.४.१) इति । सुव्यस्य अधिनस्तृतीयमिणः पाद्वनश्रवित्वां यथायथं विभजतीत्यर्थः । दक्षिणानां सदागार्हपत्यवार्मप्यवतिना यज्ञमार्गेण गमनं प्राप्तमित्याह—' यज्ञस्य पथा सुविता नयन्ती-
 २० रित्याह यज्ञस्य हेतुः पथा अन्तं यदक्षिणाः " (तैसं ६.४.१) इति ॥

- ब्राह्मणमिति ॥ कल्पः—' ब्राह्मणमद्य राध्यासमित्वात्रेयाय प्रथमाय हिरण्यं ददाति । द्विती-
 २५ याय तृतीयाय वा । तद्भावे च भार्थः यन्निहितस्त्वम् दद्यात् " (आपश्च १३.६.१९-२३) इति ॥ त्रिविधा आत्रेयाः प्रवर्त पाठताः, अतः 'प्रथमाय' इत्यादि विनोपणम् । पाठस्तु—' ब्राह्मणमद्य राध्यास-
 मृषिमार्थं पितृमन्तं पैतृमत्यम् सुधातुदक्षिणम् इति ॥ 'अथ अस्मिन् यज्ञदिने 'ब्राह्मणम् अत्रिगोत्रोत्पद्यं 'राध्यासं हिरण्येन साधयामि साधयाम्णोत्यर्थः । कीदृशम् ? 'ऋषिं वेदार्थज्ञम् । 'आर्षेयं वेदार्थविदः
 ३० पुत्रम् । 'पितृमन्तं पित्रा सम्यगनुशिष्टम् । 'पैतृमतं पितृमताः सम्यगनुशिष्टायाः पतिमतायाः पुत्रम् ।

८. नि१-हं गावः । ९. उ. नि१-पा-कीदृशीः । १०-२०. नि१-हरो वा अग्निः । ११. क-
 'इति' इत्यभ्यन्तर 'मत्येनैव विभजतीति कृत्वा' ।

दक्षिणा]

वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः(२) अस्मदात्रा देवत्रा गच्छतु मधुमतीः

प्रदातारमा विञ्जतानवहायास्मान् देवयानेन पथेत सुकृता

लोके सीदत तन्नः सस्कृतम् ॥ ४३ ॥

[रूपेण सदस्यैरष्टादश च]

वीति । सुवः । पश्य । वीति । अन्तरिक्षम् । यतस्व । सदस्यैः (२) । अस्मदात्रा इत्यस्मत्-दात्राः । ५

देवत्रेति देव-त्रा । गच्छतु । मधुमतीरिति मधु-मतीः । प्रदातारमिति प्र-दातारम् । एति ।

विशत । अनवहायेत्यनव-हाय । अस्मान् । देवयानेनेति देव-यानेन । पथा । इत ।

सुकृतमिति सु-कृतम् । लोके । सीदत । तत् । नुः । सुस्कृतम् ॥ ४३ ॥

[मंसं १-३-३७; कासं ४-९; ऋक्सं ३-७; वासं ७-४१-४८]

यजमानमादित्यमीक्षयति—'वि सुवः' इति ॥ 'सुवः' स्वर्गमादित्यं वा 'वि' पश्य २०
विशेषेण पश्य । 'अन्तरिक्षं च विपश्य इत्येष ।

तं सदस्युपवेशयति—'यतस्व' इति ॥ 'यतस्व व्याप्रियस्व' सदस्यैः सह, इदमुपस्थितं
कर्म कुरु इत्यर्थः । सदसि स्थिता ऋत्विगादयः सर्वेऽपि सदस्याः ॥

यजमानो दक्षिणाः समनुदिशति—'अस्मदात्रा' इति ॥ वयं दातारो यासां तादस्यो यूयम् ।
छान्दसोऽव समासान्तः । यद्वा—'ऋतश्छन्दसि' (पा ५.४.१५८) इति कपि प्रतिषिद्धे १५.
छान्दसोऽकारोपजनः । 'देवत्रा देवान्' गच्छतु । 'देवमनुष्य' (पा ५.४.५६) इति द्वितीया-
न्ताद् जाग्रत्पत्यः । किंच 'मधुमतीः मधुमत्यः मधुरगुणाः पृहणीयाः । यद्वा—मधुर्वसन्तः, मधुमत्यः
बहुवसन्ता बहुवयस्का इत्यर्थः । पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् (पा ६.१.१०६) । ईदस्यो भूत्वा 'प्रदातारं
मां यजमानम्' आ 'विशत फलरूपेण । 'वयमिह' (तैसं ६.६.१) इत्यादि ब्राह्मणम् । किंच

शोभनो धातुः सर्वधातुभ्य उक्तमं हिरण्यं दक्षिणा वस्यासी सुधातुदक्षिणस्तारुहम् ॥ ब्राह्मणादिशब्दैर्वेद- २०
शास्त्रपारंगतो विवक्षित इति दर्शयति—'ब्राह्मणमच राध्वासमृषिमायैर्मित्वाहै च ब्राह्मण ऋषिरायैषो
यः शुधुवान् तस्मादेवमाह' (तैसं ६.६.१) इति ॥

वीति ॥ कल्पः—'सद पश्य वि सुवः पश्येत्यनुवीकते' (आपभ्री १३.६.१४) इति ॥
एतदेवाभिप्रेत्य सदोऽभ्येतीति पूर्वं विहितम् । पाठस्तु—'वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षं च यतस्व सदस्यैः'
इति ॥ हे यजमान स्वर्गं 'वि' पश्य । सदस्यवसिष्ठैर्देवैः सह 'यतस्व अनुतिष्ठ ॥ 'सुवः पश्य' इत्यस्या- २५
भिप्रायं दर्शयति—'वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमित्वाह सुवर्गमेवेनं लोकं गमयति' (तैसं ६.६.१)
इति ॥ 'सदस्यैः' इत्यनया सहायै तृतीयया मित्रताऽभिहितेत्याह—'यतस्व सदस्यैरित्याह मित्रत्वाय'
(तैसं ६.६.१) इति ॥

अस्मदिति ॥ कल्पः—'अस्मदात्रा देवत्रा गच्छतेति नीता अनुमन्य' (आपभ्री
१३.६.१४) इति । पाठस्तु—'अस्मदात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतानवहाया- ३०

१३. व-त्यनुवीक्षयति ।

१२. क-मित्रता विवक्षितेत्याह ।

[दक्षिणा

अनवहाय । क्त्वो ह्यप् । अपरित्यज्य अस्मान् अस्माभिः सहैव वर्तमानाः अस्मच्छरीरातोत्तर-
 कालम् । अस्माभिः सहैव देवयानेन पथा इति । देवा येन प्राप्यन्ते तादृशेण मार्गेण इति गच्छत ।
 गत्वा च सुकृतां लोके सीदत अस्माभिः सह निषीदत । तत् स्थानं नः अस्माकं संस्कृतं
 सम्यगुपमोगयोग्यतया कृतं निष्पन्नं विश्वकर्मा ईश्वरेण । “ संपर्युपेभ्यः ” (पा ६-१-१३७)
 इति सुट् । “ संपंकानाम् ” (पा ८-३-१२ वा १) इति सचम् । पूर्ववदनवग्रहः । यद्वा-तत्तत्र
 नः अस्माकं संस्कृतं समवायः । “ समवाये च ” (पा ६-१-१३८) इति सुट् ॥

इति चतुर्थप्रपाठके अष्टात्रिंशोऽनुवाकः ॥

- इमान् देवयानेन पथेय सुकृतां लोके सीदत उक्तः संस्कृतम् इति ॥ हे दक्षिणाः, अस्माभिर्देवाः सत्यो
 देवेषु अस्तिषु गच्छत, हे गावः, मधुरक्षीरोपेताः सत्यः परलोके प्रदातारं यजमानं कृद्गन्तरेण आ
 २० विद्वत । अस्मान् अनवहाय अपरित्यज्य देवयानेन पथा इति सुकृतां मार्गेण गच्छत । गत्वा च
 पुण्यकृतां स्थाने सीदत । तत् स्थानं नः अस्मदर्थं संस्कृतं सम्यगुपमोगयोग्यतया निष्पादितम् ॥
 “ प्रदातारमाविशत ” इत्यस्यार्थमाह—“ अस्मदाग्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विद्वतेरपाह
 वयमिह प्रदातारः सोऽस्माममुत्र मधुमतीरा विद्वतेति वावितवाह ” (तैसं ६-६-१) इति ॥ प्रपमतो
 दातव्यं विधत्ते—“ हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुरस्तादुक्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुपयात्यै ”
 २१ (तैसं ६-६-१) इति ॥ तस्य प्रतिग्रहीतृसंबन्धं विधत्ते—“ अग्नीधे ददात्यग्निमुखानेवतून् प्रीणाति ”
 (तैसं ६-६-१) इति । अग्निमुखानग्निमहिषान् आधानकालीनवसन्तापूतम् । अत्र सूत्रम्—“ हिरण्यं
 पूर्णप्राप्तमुपवर्णं सार्वसुश्रमित्यग्नीधे ददाति ” (आपश्रौ १३-६-१) इति ॥ ऋत्विगन्तरे वानं विधत्ते—
 “ ऋक्षणे ददाति प्रसृत्यै होत्रे ददात्यारमा वा एष यज्ञस्य यद्वोताऽऽस्माननेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः
 समर्धयति ” (तैसं ६-६-१) इति । प्रसृत्या अनुज्ञावाय । होतुर्बहुमन्त्रपाठेन यज्ञात्मन् । एवमृत्वि-
 २२ गन्तरे दानमुच्चेयम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ उदुग्रभिर्दक्षिणानां होमो दिवमनो धृत्वा ।

हिरण्यमुद्गृह्य रूपे दक्षिणा अभिगच्छति ॥ १ ॥

तुयो वो विश्वेदेक्षि भिन्याचर्मणि दक्षिणाः ।

२५ एतच्चा निनयेत् ऋद्धिं देमाऽऽग्नेयाव यच्छति ॥ २ ॥

वि सुवः सद् आलोक्यै ह्यस्मदाग्राऽनुमन्त्रणम् ।

सप्तत्रिंशोऽनुवाकेऽस्मिन् दत्ता मन्त्रा उदीरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ भीमांसा ॥

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

३० “ ऋत्विग्वानमदृष्टार्थमानस्यै वाऽग्निमः सुतेः ।

“ वैरूप्याश्चिद्यमानस्यैव दृष्ट्यादानतेः ” श्रुतिः ॥

॥ [पा ७-१-३७] । १४. य-पतनोत्तरकालम् ।

१३. आ.उ.वि१.मां-आधानकालवत्; पा-आधानकाले वत् । * [आपश्रौतये ‘अग्नीधे’
 इत्यभ्यन्तरे ‘अग्ने’ इति ।] १४. उ-ब्राह्मण; ति१.मां-ब्रह्म । १५. इ.उ.ति१-पा.मां-ह्यस्मदाग्रा ।

दे१ १६. इ.उ.वि१-पा.मां-वैरूप्याश्चिद्यमानाः । १७. इ.उ.वि१.पा.मां-दानतिः ।

दक्षिणा]

भृतौ च नियमादेतदृष्टं स्याद्विरूपता ।

वचनात्तत्र सत्रेषु स्वामित्वाच्च भृतिः क्वचित् ॥ ” (जैन्या १००-२०-१०) इति ॥

‘ऋतिग्रन्थो दक्षिणां ददाति’ इति प्रकृतौ श्रूयते । तत्किमदृष्टार्थम् आनन्दार्थं वेति संशयः । भृत्या परिक्रीय वशीकार आनतिः । अदृष्टार्थं तत्स्यात् । अश्वहिरण्यादीनामदृष्टार्थं स्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । ‘यद्येतद्दानं भृतिः स्यात्तदानीमल्पार्थककर्मानुरूप्येण’ इत्यं देयम् । वैरूप्यं तत्र दृश्यते—स्वल्प-कर्मणि त्रैधातवीये सहस्रं देयम् । अधिकं कर्मणि ऋतपेये स्वल्पं सोमचमसमात्रं दीयते । तथा द्वादश-शतादिपरिमाणनियमो मन्त्रनियमश्च भृतौ नोपपद्यते । कर्मकरानुमत्या न्यूनाधिकभावसंभवात् ‘तश्च-रजकादिभृतौ मन्त्रादर्शनाच्च । तस्माददृष्टार्थमित्यभिमतः पक्षः प्राप्नोति । मैवम् । आनतेर्दृष्टप्रयोगनत्वात् । दानभृतिस्तु दृष्टार्थं भूतावप्यस्ति । भृतिर्देवेति प्रयोगात् । परिमाणमन्त्रनियमाददृष्टमस्तु । दृष्टस्याभावात् । वैरूप्यं तु वचनबलादभ्युपगम्यते । दक्षिणाया भृतिरूपत्वं प्रत्यक्षवेदवाक्यादप्यवगम्यते—‘दीक्षितम्-दीक्षिता दक्षिणापरिक्रीतां ऋत्विजो वाचयेयुः’ (इ. कां. ३४-९) इति । तस्मादतिदानमानस्यर्थम् । एवं च सति सत्र ऋत्विजां यजमानवाद्भृतिरूपा दक्षिणा न कापि देवेष्वेतद्विचारकलं द्रष्टव्यम् ॥

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“दक्षिणा द्वादशांशं तस्यैवेतद्भवादिषु ।

सर्वेषु केषुचिद्वाऽप्येकं मिलितेषु वा ॥

१५

संख्यागुणस्य श्रयेकं गवाद्यन्यतोऽभिमतः ।

वाक्यभेदाच्च तर्हि तु मिलितेषु समुच्चयात् ॥

प्रस्थाद्यौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ।

असर्वैरेवैति पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥

संख्यौचित्येन पशवो नैतत्संख्येयनन्वयात् ।

२०

एकवेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्माषा वा गाव एव वा ॥

यत्किञ्चिद्विषमाभावात्माषाः संनिहितैवतः ।

माषा निराकृता गावः प्रायग्याचोपकारतः ॥

तदेवेति वाक्यशुद्धोद्भवः ॥ गुणः प्रकृतः ऋतुः ।

संख्यानन्तरं चेद्विकृतौ “स्याद्गवां वाप्यतामिषम् ॥” (जैन्या १००-२-१५-२०) इति ॥ २५

उच्यतेऽहोमे देयद्रव्याण्यनुकृष्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते—“गौश्चाधश्चाधतरश्च गार्धभ-

आशाश्चाधश्च श्रीहयश्च यशश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशांशं दक्षिणा” (वैश्वनिषा १००-१-१०-११)

इति । द्वादशाधिकं शतं द्वादशशतम् । तत्र संशयः—येन संख्या सा किं गवादि सर्वद्रव्यविधया किं वा

कतिपयविधया । सर्वपक्षेऽपि प्रतिद्रव्यमित्यं संख्या उक्त मिलितानाम् । तत्र गवादिद्रव्यानि प्रधानानि,

संख्या तु सद्रतो गुणः । प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिर्न्याया । तस्माद्गवादिद्रव्येषु सर्वेषु श्रयेकमित्यं संख्येति ३०

प्रथमपक्षगतं “प्रथमे साख्ये विकल्पे” प्राप्ते भूमः—नैनद्युक्ते वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो मिलितानामित्यं

संख्येति द्वितीयः “सांख्यो विकल्पऽभ्युपगन्तव्यः । तथा सति समुच्चयवाचिनश्च शब्दा अनुगम्यन्ते । एतद्-

प्युपगतमनौचित्यात् । न श्रीहयवादिषाम्नेषु द्वादशाधिकशतान्तर्गता द्वित्रादिसंख्योचिता । परिक्रीतस्वर्तिजो

द्वित्रयोर्द्वितीयैः प्रयोजनाभावात् प्रस्थाधिकृत्यार्थादर्शक्या तत्रोचिता । न चोपमत्र श्रुता । तस्मात् मित्रि-

१८. उ.पा.—यजमानम् । १९. इ.उ.पा.भा.—कर्मस्वयेण । २०. इ.उ.क.वि१—तत्तत्कर्म । २१. इ.उ.पा.—नामितेषु । २२. इ.उ.पा.भा.—वैष्यहृतम् । २३. आ.—प्रथमे संख्याविकल्पे; उ.पा.भा.—

प्रथमसाख्ये विकल्पे; क—प्रथमसंख्याविकल्पे; वि१—प्रथमे घातामिकल्पे । २४. आ.—गंस्या; वि१—घाता ।

[दक्षिणा

- तानां सर्वेषां समुच्चय इत्यप्यं पक्षो न युक्तः । कतिपयद्रव्यविषया संख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे किं गवाद्याः षड्विधाः पशवः किं वा दशसु गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यम् । तत्र पशुषु श्रूयमाणायाः संख्याया उचितत्वात् पशव इति प्राप्ते इमः—नैतद्युक्तम् । 'तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इत्यत्र तस्येत्यनेनैकवचनान्तेन षण्णां गवादिपशूनामप्येतुमयोग्यत्वात् । एकपक्षेऽपि चर्त्तिकाचदेकं किं वा मापद्रव्यमुत गोद्रव्यम् । तत्र
- ५ नियामकाभावाद्यत्किंचिद्विधिं प्राप्तम् । तत्र । संनिधेर्नियामकत्वात् । 'माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इति माषाः संनिहिताः । तद्वस्तु मापद्रव्यमिति चेत् । न । प्रस्थादिपरिमाणसंख्याचित्येन निराकृतत्वात् । तस्माद्रोद्रव्यमिति पक्षः परिक्षिप्यते । प्रथमधृतत्वोपकारौ तत्र नियामकौ । अस्ति हि महानुषकारः । अरिबलः प्रतिप्रहीतुर्गव्यैरग्न्यक्षीरादिभिरग्निहोत्रद्वारापूर्णमासादिसिद्धेः । ननु तस्य प्रकृतस्य ऋतोद्वादशशतं दक्षिणेत्थग्वयाद्रोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् । न । यद्रोद्रव्यं तस्य द्वादशशतमिति वाक्येन तत्प्रतीतेः ।
- १० वाक्यं हि प्रकरणादलीयः (३. मीम् ३.३.१४) । तस्माद्रूपां द्वादशशतमिति सिद्धान्तः । विहृतिषु यत्र गोदक्षिणायाः संख्यान्तरं भूतं तत्रास्माः संख्यायां बाधो विचारचलम् ॥

तत्रैवान्पचिन्तितम्—

"गोदाने विहिते" स्वेषां नियतिर्वाञ्छितमेव किम् ।

अविभागो विभागो वा नियमानुविततोऽग्रिमः ॥

२५

अविभागो बहुत्वोक्तबहुत्वं न विवक्षितम् ।

विभागः स्यात् परस्वत्वसिद्धेरिङ्गं च इश्यते ॥ " (जैम्या १०.३.२१-२२) इति ॥

- पूर्वोक्त एव गवां द्वाभे संशयः । अरिबल्यो देवानामुक्तसंख्यानां गवां विभागविभागयोर्ग्रमाने-
ष्टैव प्रयोजिका, उतास्त्वग्न्यतनियतिः । यदाऽपि नियतिसूत्रादप्यविभागो विभागो वा । तत्र नियामक-
स्यानुवितत्वादिच्छति तावत् प्राप्तम् । 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति' इति बहुवचनध्वनेन समूहस्य प्रति-
२० प्रहीतृवादविभाग इति पक्षान्तरम् । ग्रहैकत्ववदुद्देश्यगत्वत्वाद्बहुवचनं न विवक्षितमित्येकैकः प्रतिप्रहीता ।
तथा सति विभागोऽदृश्यं भवति । समूहाय दत्ते सत्येकैकस्य स्वाभिस्तत्त्वाभावात् परस्वत्वापादनवत्स्यो
दानशब्दार्थो न सिध्यति । किं च—'तुयो वो विश्वेदा वि भजतु' इति मन्त्रे विभागलिङ्गं इश्यते ।
तस्माद्विभागनियमो राधान्तः ॥

तत्रैवान्पचिन्तितम्—

२५

"स विभागः समो भो वा विदोषाध्ववणात् समः ।

वैषम्यं स्याद्यथायामेवं" तत्स्यात् समाख्यया ॥ " (जैम्या १०.३.२३) इति ॥

- पूर्वोक्तः स विभागः समः स्यात् । कुतः । वैषम्यहेतोर्विदोषस्याध्ववणात् । साम्यहेतुस्तु लौकिको
ध्यायः । लोकं हि पुत्राणां पितृघने समविभागो दृष्टः । तस्मात् सम इत्येकः पक्षः । कर्मकरेषु प्रयासानुस्-
व्येण श्रुतिभारतम् दृष्टं तद्द्रव्यापीति द्वितीयः पक्षः । द्वादशशते दीक्षायामेवं समाख्यायते—
३० दीक्षयन्ति पादिनो दीक्षयन्ति " (३. आपधौ २.२-१०-१८ सत्यापादधौ १६.१.३५) इति । अर्धं
येषां ऋग्विजां तैः श्विनः । एवं पादिनो योजनीयः । तद्विदोषो याज्ञिकमुखादवगन्तव्यः । ततः श्रौतसमाख्या-
नुरूपे (ये) कदाचिदप्यं केषांचित्पाद इत्यादिविषमो विभाग इति राधान्तः ॥

इति धीमत्सत्यायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थोपप्लवे सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

समिष्टयजुर्होमः]

धाता रातिः सवितेदं जुपन्तां प्रजापतिर्निधिपतिर्नो अग्निः ।

त्वष्टा विष्णुः प्रजया सऋणो-यजमानाय द्रविणं दधातु ॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुपन्ताम् । प्रजापतिरिति

प्रजा-पतिः । निधिपतिरिति निधि-पतिः । नः । अग्निः ।

त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेति प्र-जया । सऋणः इति सं-र्राणः ।

यजमानाय । द्रविणम् । दधातु ॥

समिष्टयजुंषि जुहोति । षड्भूमियाणि जुहोति, त्रीणि यजुंषि । “यद्वै यज्ञस्य क्रूरम्” (तैसं ६.६.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र प्रथमा ‘धाता रातिः’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘धाता सधा, रातिः दाता सर्वश्रेयसां । “मन्त्रे वृष” (पा ३.३.९६) इति क्तिन् उदात्तत्वम् । ‘सविता सर्वस्य प्रेरयिता अभ्यनुज्ञाता वा प्रजापतिः परमेष्ठी । स एव विशेष्यते— ‘निधिपतिः १० निधीयन्ते वेदाः’ पुरुषार्था वाऽस्मिन्निति, तेषां पाता रक्षिता निधिपतिः । “परादिदृष्टन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । इतरत्र तु “एवावैश्वर्ये” (पा ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘अग्निः’ ‘त्वष्टा’ ‘विष्णुः’ चेतो धात्रादयः सर्वे इदं हविः ‘जुपन्तां सेवन्ताम् । एते’ च धात्रादयो यज्ञतनुविशेषा देवता द्रष्टव्याः, यथा— “धाता दीक्षाम्” (तैसं ४.४.९) इत्यादि । अधुना एते एवैकैकश उच्यन्ते । एष धात्रादिदेवः ‘प्रजया संर्राणः १५ सम्भक् रममाणः प्रजया उत्पत्त्या हेतुना ‘यजमानाय ‘द्रविणे वरिष्ठे’ ‘प्रजादिकं धनम्’ ‘दधातु दधातु’ । रातेस्ताच्छीलिके चानशि (पा ३.२.१२९) शपः श्लुः (पा २.४.७६) । रमते-र्वाञ्ज्यछोपः ॥

सप्तत्रिंशोऽनुवाके दक्षिणा निरूपिता । अष्टात्रिंशे समिष्टयजुर्होमो निरूप्यते ।

धातेति ॥ कथं — “जुहोति नवगृहीतं गृहीत्वा धाता रातिरित्यन्तर्घृष्टरितद्वयं संततं समस्तो २० नय समिष्टयजुंषि जुहोति” (आषष्ठी १३.१८.४) इति ॥ तत्र षट्षष्ठीणि यजुंषि जुहोति ॥ षट्सु प्रथमा तावदेवं पठिता— “धाता रातिः सवितेदं जुपन्तां प्रजापतिर्निधिपतिर्नो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया सऋणो यजमानाय द्रविणं दधातु” इति ॥ ‘धाता’ ‘सविता’ ‘प्रजापतिः’ ‘अग्निः’ ‘त्वष्टा’ ‘विष्णुः’ च इत्येते षड्देवा नः अरमाकम् इदं हविः ‘जुपन्ताम् । कीदृशो धाता ? ‘रातिः दानशीलः । कीदृशः प्रजापतिः ? ‘निधिपतिः’ ‘महानाद्ब्रह्मर्वादिनामकानां नवानां निधीनां’ पालयिता । सोऽयं देवगणो २५ यजमानसंबन्धिभ्यां ‘प्रजया संर्राणः सम्भक् रममाणः तथा यजमानार्थं ‘द्रविणे’ ‘दधातु’ पोषयतु ॥

१. ५-देवाः, व-‘वेदाः’ नास्ति । २. व-‘वा’ नास्ति । ३. व-निधिः वेदः तस्य । ४. ति-एषम् । ५. म-प्रजादिम् ; व-प्रजातिन्यक्षणे धनम् । ६. म-‘दधातु’ नास्ति ।

१. वि१-निरूपिताः । २. वि१-महापञ्चदशपद्यादि ; व-महानाद्ब्रह्मर्वादिपद्यादि । ३. पा.मो-‘निधीनाम्’ नास्ति । ४. इ.उ.वि१.पा.मो-‘दधातु’ नास्ति ।

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः स२ सूरिभिर्मघवन्त्स२ स्वस्त्या ।

सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानां२ सुमत्या यज्ञियानाम् ॥

समिति । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । समिति । सूरिभिरिति सूरि-भिः ।

भववन्निति मव-वन् । समिति । स्वस्त्या ।

५ समिति । ब्रह्मणा । देवकृतमिति देव-कृतम् । यत् । अस्ति । समिति ।

देवानाम् । सुमत्येति सु-मत्या । यज्ञियानाम् ॥

अथ द्वितीया— 'समिन्द्र णः' इति त्रिष्टुप् ॥ हे 'इन्द्र, 'नः' अस्मान् । छान्दसं साहितिकं णत्वम् । 'मनसा प्राणेन सर्माचीनेन 'गोभिः च शब्दैः स्तुतिच्छणैश्च 'सं' 'नेषि' संनय संयोजय । मनस्विनो वाग्मिनश्च कुक्षं त्वां स्तोतुमित्यर्थः । नयतेछोटि शपो छक् (पा २.४.७३) । किञ्च—'सूरिभिः विद्वद्भिः होतृप्रभृतिभिः स्तोत्रकुरादैश्च अस्मान् संनेषि हे 'मघवन् महाधन, 'स्वस्त्या अविनाशेन वा अस्मान् संनेषि । किञ्च—'ब्रह्मणा वेदेन, 'वेदार्थज्ञानेन वा, तदर्थानुष्ठानेन वा अस्मान् संनेषि । किञ्च यच्चान्यद् 'देवकृतं देवाय कृतमस्ति । "किन्तु ! अग्निहोत्रादिकर्म", तेनापि संनेषि । "क्ते च" (पा ६.२.४५) इति पूर्वपदप्रकृति-स्वात्वम् । किञ्च 'देवानां' 'यज्ञियानां' 'यज्ञार्हाणां' यज्ञसंपादितानामन्यादीनां 'सुमत्या कल्याण-
१५ मत्या अनुग्रहयुद्ध्या चास्मान् संयोजय । "यज्ञविगम्यां मखत्रौ" (पा ५.१.७१) इति घः । "मन्त्रे वृष" (पा ३.३.९६) इति उदात्तः क्तिन् । "मन्त्रितनृव्याख्यान" (पा ६.२.१५१) इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । "उदात्तपणः" (पा ६.१.१७४) इति विभक्त्येवोदात्तत्वम् ॥

समिति ॥ अथ द्वितीया—'समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः स२ सूरिभिर्मघवन्त्स२ स्वस्त्या ।
२० सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानां२ सुमत्या यज्ञियानाम्' इति ॥ हे 'इन्द्र, स्वमनुग्रहयुक्तेन 'मनसा' 'नः' अस्मान् 'गोभिः' 'सं' 'नेषि' संयोजय । 'सूरिभिः' विद्वद्भिर्होतृप्रमुखैः 'सं' योजय । हे 'मघवन्' 'स्वस्त्या' क्षेमेण 'सं' योजय । 'ब्रह्मणा' वेदार्थज्ञानसाहित्येन 'देवकृतं' देवार्थं कर्म 'यद्' 'अस्ति' तेन 'सं' योजय । यज्ञसंबन्धिनो देवानां 'सुमत्या' अनुग्रहयुद्ध्या 'सं' योजय ।

समिष्टयजुर्होमः]

सं वर्चसा पर्यसा सं तनुभिरगन्महि मनसा सरं शिवेन ।

त्वष्टा नो अत्र वरिवः कृणोत्व(१)नुं माधुं तनुवो यद्विलिष्टम् ॥

समिति । वर्चसा । पर्यसा । समिति । तनुभिः । अगन्महि ।

मनसा । समिति । शिवेन ।

त्वष्टा । नः । अत्र । वरिवः । कृणोतु (१) । अन्विति । माधुं ।

तनुवः । यत् । विलिष्टमिति वि-लिष्टम् ॥

अथ तृतीया— 'सं वर्चसा' इति त्रिष्टुप् ॥ 'वर्चसा बलेन पर्यसा पालकेन, क्षीरादिना वा वयं सम अगन्महि संगता भूयांसम् । छान्दसो लुक् (पा २.४.६) । "मन्त्रे वस" (पा २.४.८०) इति लेः लुक् । "समो गम्यच्छि" (पा १.३.२९) इत्यात्मनेपदम् । छडि वा "बहुलं छन्दसि" (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । "तनुभिः शरीरैश्च शोभनैः २० समगन्महि । शिवेन च कल्याणेन च मनसा समगन्महि । त्वष्टा च देवः नः अस्माकम् अत्र अस्मिन्नेव कर्मणि अस्मिन्नेव वा जन्मनि वरिवः वरणीयं धनं कृणोतु करोतु । किंच— अतु माधुं शोधयतु च अस्माकं तनुयः शरीरात् यद् विलिष्टं विलग्नं विगुणीकृतकर्मनिमित्तं पापं तत्सर्वं विशोधयतु । लिशोरिशोर्वा निष्ठायां "गतिरन्तरः" (पा ६.२.४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१५

अथ चतुर्थी— 'यदय' इति त्रिष्टुप् ॥ 'अथ अस्मिन्नहनि प्रयति वर्तमाने अविष्टेदेन वितापमाने अस्मिन् यज्ञे । "शतुरनुमः" (पा ६.१.१७३) इति सप्तम्या उदात्तत्वम् । हे अग्ने, यद् यदयं त्वां होतारम् अवृणोमहि वृत्तवन्तो वयम् इह अस्मिन् प्रयोजने एतदनु-रूपमेव त्वया कृतमिति प्रदर्शयति । कयम् ! ऋधक् समृद्धं वैगुण्यं यथा न भवति तथा

"सं वर्चसेति ॥ अथ तृतीया— 'सं वर्चसा पर्यसा सं तनुभिरगन्महि मनसा सरं शिवेन । २० त्वष्टा नो अत्र वरिवः कृणोतु अतु माधुं तनुवो यद्विलिष्टम्' इति । वयं देववानुमहबलाद् 'वर्चसा बलेन पर्यसा क्षीरादिना सम अगन्महि संगताः २०ः । तनुभिः शरीरैः शोभनैः संगताः । शिवेन ब्रह्मालुना मनसा संगताः । त्वष्टा देवो नः अस्माकम् अत्र अस्मिन् कर्मणि वरिवः वरणीयं धनं कृणोतु करोतु । किंच तनुयः शरीराणि अतु माधुं शोधयतु । यद् विलिष्टं पारं तदप्यनुमाधुं ॥

९. म-अस्मिन् ।

२५

५. त्रि१-भ्रातृ । ६. इ.व.पा- 'शरीरैः' गतित् । ७. इ.उ.त्रि.१पा- 'नः' गतित् ।
८. क-तदपि शोधयतु ।

यद्वद्य त्वां प्रयति यज्ञे अस्मिन्ने होतारमवृणीमहीह ।
ऋधगयादृधगुताशमिष्टाः प्रजानन् यज्ञमुप याहि विद्वान् ॥
स्वगा वो देवाः सदनमकर्म य आजुग्म सर्वनेदं जुपाणाः ।
जक्षिवाःसः पपिवाःसः विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥

यत् । अय । त्वा । प्रयतीति प्र-यति । यज्ञे । अस्मिन् ।

अग्ने । होतारम् । अवृणीमहि । इह ।

ऋधक् । अयाट् । ऋधक् । उत । अदामिष्टाः । प्रजानन्निति प्र-जानन् ।

यहम् । उपेति । याहि । विद्वान् ॥

स्वगेति स्व-गा । वः । देवाः । सदनम् । अकर्म । ये ।

आजुमेत्या-जुग्म । सर्वना । इदम् । जुपाणाः ।

जक्षिवाःसः । पपिवाःसः । च । विश्वे । अस्मे इति ।

धत्त । वसवः । वसूनि ॥

अयाट् अयाक्षीः । यजेर्लुङि सिचि वृद्धौ “ नहुलं छन्दसि ” (पा ७.३.९७) इतीडभावः ।

यत एवमतः त्वेव प्रजानन् आलीयमविकारं जानन् अनुसंदधानः इत्यमिषं कृतवानसि, तस्मात्

भूयोऽपि अस्मदीयं यज्ञं पुनः पुनः उप याहि आगच्छ विद्वान् सर्वार्थसाधनोपायज्ञः त्वम् ॥

अय पञ्चमी—“ स्वगा वः ” इति त्रिष्टुप् ॥ हे देवाः, वः युष्माकं सदनं स्थानं स्वगा

अकर्म स्वगा कृतवन्तो वयम् । स्वगा इति निपातः यथास्वकारणं द्योत्यति, यथायधम् असंकीर्ण-

स्थानं कृतवन्तो वयमित्यर्थः । करोतेर्लुङि “ मन्त्रे घसं ” (पा २.४.८०) इति लेट्त्वक् ।

यदिति ॥ अय चतुर्थी—“ यद्वद्य त्वां प्रयति यज्ञे अस्मिन्ने होतारमवृणीमहीह । ऋधगयादृध-

गुताशमिष्टाः प्रजानन् यज्ञमुप याहि विद्वान् ” इति । हे अग्ने, यत् यस्मात् कारणात् अय अस्मिन्

दिने इह देवयजनदेशे अक्षिमन् यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति त्वो होतारम् होमनिष्पादकम् अवृणी-

महि तस्मात् कारणात् ऋधक् समृद्धं यथा भवति तया अयाट् अयाक्षीः । उत अपि च त्वम् ऋधक्

समृद्धं प्रजानन् अक्षिमिष्टाः अस्मद्विष्मशान्तिमकार्षीः । अतस्त्वं विद्वान् अस्मन्नकिं जानन्निं यज्ञं

उप याहि प्राप्नुहि ॥

२५ स्वगेति ॥ अय पञ्चमी—“ स्वगा वो देवाः सदनमकर्म य आजुग्म सर्वनेदं जुपाणाः । जक्षिवा-

मः पपिवाःसः विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ” इति ॥ हे देवाः ये यूयं जुपाणाः प्रीयमाणाः इदं

सर्वना इमानि प्रीणि सबनानि आजुग्म आगतास्तेषां वः सदनं स्थानं स्वगा स्वाधीनम् अकर्म

वयमकार्षीः । विश्वे ते सर्वे यूयं जक्षिवांसः सबनीयपुरोडाशान् अभितवन्तः । पपिवांसः सोमं

पीतवन्तश्च । हे वसवः निवासदेवतो “ यूयम् अस्मे-” अस्मासु वसूनि धनानि धत्त स्थापयत ॥

२० १. इ.उ.पा-“ त्वम् ” नास्ति । २०. इ.उ.पा-असच्छान्ति । २१-२२. क-यूयं विश्वेऽस्मे;
उ.पा-विश्वेऽस्मे ।

यानाऽवह उशतो देव देवान् तान् (२) प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे ।

वहमाना मरमाणा हवीऽपि वसुं धर्मं दिवमा तिष्ठतान् ॥

यान् । एति । अवहः । उशतः । देव । देवान् । तान् (२) ।

प्रेति । ईरय । स्वे । अग्ने । सधस्थ इति सध-स्थे ॥

वहमानाः । मरमाणाः । हवीऽपि । वसुम् । धर्मम् ।

दिवम् । एति । तिष्ठत । अन् ॥

“छन्दस्युभयया” (पा ३.४.११७) इति तिङ् आर्धधातुकत्वात् छित्ताभावः । देवा विशेष्यन्ते—

ये यूयम् इदम् इदानीं सवना सवनानि आजगम आगताः जुषाणाः प्रियमाणाः सेवमाना

वा, तेषां सदनम् अकर्म इति । “सुपां सुलूक्” (पा ७.१.३९) इति इदमो विभक्तेर्लूक् ।

सवनशब्दात् “शेष्टन्दसि” (६.१.७०) इति शेषोपः । जुषतेस्ताच्छील्लिके चानशि (पा १०

३.२.१२९) शपो लूक् (पा २.४.७३) । ते विष्ये सर्वेऽपि यूय जक्षिवांसः सवनीयपुरोडा-

शादि भक्षितवन्तः पविवांसः च सोमं पीतवन्तः हे वसवः लोकानां वासपितारः, अस्मे अस्मासु

धत्त स्थापयत वसूनि धनानि । “छिद्यन्यतरस्याम्” (पा २.४.४०) इत्यर्धेरुदादेशः ।

अस्मच्छब्दात् परस्याः सप्तम्याः “सुपां सुलूक्” (पा ७.१.३९) इति शेष्टादेशः ॥

अथ पृष्ठी—यानावह इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने देव दीप्यमान, यान् देवान् १५

उशतः हवींषि कामयमानान् । “शतुनुमः” (पा ६.१.१७३) इति विभक्तेरुदात्तचम् ।

आ अवहः आहूतवानसि तान् देवान् प्र ईरय स्वे आत्मीये सधस्थे सहस्थाने, यत्र ते सह

तिष्ठन्ति तत्र प्रस्थापय । “सुपि स्थः” (पा ३.२.४) इति तिष्ठते कः । “सध माद-

स्थपोः” (पा ६.३.९६) इति सहस्य सधादेशः । अधुना देवान् प्रत्याह—हे देवाः,

यूयमपि हवींषि वहमानाः रयादिभिर्वाहनैः वाहयन्तः मरमाणाः हस्तादिभिर्धारयन्तः । यद्वा— २०

मुक्तशेषाण्यपत्वाचर्थं परिपालयन्तः वसुं सर्वस्य लोकस्य वासपितारं धर्मम् आदित्यम् आ

तिष्ठत प्राप्तुत । अनु अनन्तरं च दिवं शुलोकमातिष्ठत ॥

यानिति ॥ अथ पृष्ठी—यानावह उशतो देव देवान् तान् प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे । वहमाना

मरमाणा हवीऽपि वसुं धर्मं दिवमा तिष्ठतान् इति ॥ हे अग्ने, देव, उशतः हवींषि कामयमानान्

यान् । देवान् । आ अवहः वर्णम्यत्त्वयान् आ हव आहूतवानसि । तान् देवान् रये स्वकीये सधस्थे २५

सहनिवासस्थाने प्रेरय । हे देवाः, हवींषि वहमानाः रयादिभिर्वाहनैः मरमाणाः पोषयन्तः वसुं

लगाविवासादेतुं धर्मम् आदित्यम् आ तिष्ठत आगच्छत । अनु अनन्तरं दिवं स्वर्गमागच्छत ॥

“[द. निरुक्त ३.१५] १०. य-धारयन्तः परिपालयन्तः ।

१२. इ.उ.पा-‘देव’ नास्ति । १३. इ.उ.पा-‘यान्’ नास्ति । १४. इ.उ.पा-‘रयादि’ ।

१५. इ.उ.पा-‘दिवम्’ नास्ति ।

शेष ३५ ॥

यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहाप ते यज्ञो यज्ञपते

सहसूक्तवाकः सुवीरः स्वाहा

यज्ञं । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।

गच्छ । स्वाम् । योनिम् । गच्छ । स्वाहा ।

एषः । ते । यज्ञः । यज्ञपत इति यज्ञ-पते ।

सहसूक्तवाक् इति सहसूक्त-वाक् । सुवीर इति सु-वीरः । स्वाहा ।

‘यज्ञं यज्ञम्’ इत्यादीनि त्रीणि यजुषि ॥ हे यज्ञ, यज्ञं परमात्मानं विष्णुं गच्छ येन त्वं प्रतिष्ठितः स्याः । अनन्तरं यज्ञपतिं यज्ञस्य पालयितारं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन । अनन्तरं च स्वाम् आत्मीयां योनिं गच्छ, योनिः कारणं सर्वपरिस्पन्दहेतुर्वाताह्या परमेश्वरस्य क्रियाशक्तिः । यथा—“वाताह्रा अध्वर्युयज्ञं प्रयुङ्क्ते” (तैत्रा ३.३.९) इति । तां गच्छ । स्वाहा स्वाहुतमिदं आज्यमग्नयेऽस्त्विति ॥

अथ द्वितीयम्—हे यज्ञपते यजमान, एषः यज्ञः सहसूक्तवाकः सूक्तवाकसहितः विविधस्तोत्रकः सुवीरः शोभनेवीरः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तः तद्देवतां प्रतिपद्यमानः ते तव स्वाहुत-मिदमाज्यमग्नयेऽस्तु, इत्यमिदं तव भूयादिति ॥

अथ तृतीयम्—‘देवा गातुविदः’ इति ॥ व्याख्यातं—“वाजस्य मा प्रसवेन” (तैसं १.१.१३) इत्यत्र । देवाः गातुविदः गतिज्ञाः गातुं मार्गं वित्त्वा लप्त्वा आगमनकाले

यज्ञमिति ॥ अथ त्रयाणां यजुषां मध्ये प्रथमं यजुः—‘यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा’ इति ॥ हे यज्ञ, त्वं स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । फलप्रदानार्थं यज्ञपतिं यजमानं गच्छ । स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणमूर्तां वायोः क्रियाशक्तिं गच्छ । स्वाहा हुतमस्तु ॥

एष इति ॥ अथ द्वितीयम्—‘एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सुवीरः स्वाहा’ इति ॥ हे यज्ञपते यज्ञस्वामिन्, एषः अनुष्ठीयमानः ते यज्ञः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः, शोभना वीराः कर्मज्ज्वालन ऋत्विजो यस्याहौ सुवीरः । तव हृदमाज्यं त्वया स्वाहा हुतमस्तु ॥

११. तै.ति.व.—‘स्वाहुतमिदम्’ इत्यस्वानन्तरं ‘तव’ । [मैद्वरमुद्रितपुस्तके ‘प्रतिपद्यमानः’ दति ।]

समिष्टयजुर्होमः]

देवां गातुविदो गातुं वित्वा गातुमिह मनसस्पत इमं नो
देव देवेषु यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः ॥ ४४ ॥

[कृणोतु तानष्टाचत्वारिंशच्च]

देवाः । गातुविद् इति गातु-विदः । गातुम् ।

वित्वा । गातुम् । इत् । मनसः । पते । इमम् । नः ।

देव । देवेषु । यज्ञम् । स्वाहा । वाचि । स्वाहा । वाते । धाः ॥ ४४ ॥

[मैत्रं १०३३८; कासं ४०१२; कपिसे ३१०; वासं ८०१४-२२]

यत्र स्थितास्ते यूयं 'गातुम्' इत तमेव मार्गं समाप्ते कर्मणि गमनाय भजत । किंच हे 'मनसः'
'पते, सर्वभूतानामन्तरात्मतया मनसोऽपि पते 'देव, इमम् अस्माकं 'यज्ञं' देवेषु अग्न्यादिषु 'धाः'
वेहि स्थापय । एवं हि सरस्वत्याह । तदनन्तरं 'वाचि वाग्देवतायां शान्दे ब्रह्मणि धाः स्थापय । ततः १०
पश्चादिमं यज्ञं 'वाते सर्वक्रियाधारे धाः स्थापय, यस्मादयं यज्ञः प्रयुक्तः तत्रैव वाते स्थापय ।
" वाताद्वा अर्धयुर्यज्ञं प्रयुज्यते " (तैमा ३.३.९) इत्यादि 'ब्राह्मणम् । " वासिष्ठो ह
सात्यहव्यः " (तैसं ६.६.२) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकोनचत्वारिंशोजुवाकः ॥

वेवा इति ॥ अथ तृतीयम्—' देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातुमिह मनसस्पत इमं नो देव १५

देवेषु यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः ' इति ॥ हे 'गातुविदः मार्गज्ञाः' देवाः, 'गातुं' वित्वा
भवद्भागमनमार्गं ज्ञात्वा यज्ञे समाप्ते सति 'गातुम्' इत् पुनस्तमेव मार्गं गच्छत । हे 'मनसस्पते'
'देव परमेश्वर, 'नः' अस्माकम् 'इमं यज्ञं' देवेषु हविर्भक्षु 'स्वाहा' प्रथमं स्थापय । ततो 'वाचि मन्त्र-
रूपायां वाग्देवतायां स्थापय । ततो 'वाते क्रियाप्रवर्तके देवे 'धाः' स्थापय ॥ यथोक्तमन्त्रसाध्ये होमं
विधत्ते—' समिष्टयजुरपि जुहोति यज्ञस्य समिष्टये यद्दे यज्ञस्य ह्रं यद्विष्टिं यदस्वेति यद्यारथेति यदति- २०
करोति यज्ञापि करोति सदेव सैः प्रीणाति " (तैसं ६.६.२) इति । सम्यग्यजन्ते समिष्टं, युज्यन्ते प्रयुज्यन्त
इति—' धाता रातिः ' इत्यादयो मन्त्राः यजुर्णि । समिष्टायानि यजुष्युच्चार्याऽऽज्यं जुहुवात् । तच्च यज्ञस्य
सम्यगनुष्ठित्यै संपद्यते । क्रूरादिदोषाणां होमेन समाहितत्वात् । ह्रं पशुर्हिसादि । विष्टिं 'विहितस्य
वक्षिणादिद्रव्यस्यावपीभावः । अत्ययानस्यैव कालहृत्तौ । तथा हि-पाशुकाणां प्रयाजानां चोदकबध्नेन
हविरासादनादूर्ध्वमनुष्ठानं प्राप्तं, तसु ' तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति ' इति वक्ष्येन पशुविशसनात् प्रागेवापहृतं, २५
तदनास्य चोदकबध्नेनानुष्ठानमशास्त्रीयः कालात्ययः । तथा तृतीयसर्वनीपक्रमं सर्वनीयपशोरङ्गप्रचरानन्तर-

१८. वि१-उजमेव । १९. क-इति यज्ञेति । २०. इ.उ.पा-विहितं । २१. वि१-चोदक-

बध्नेन ' इत्यनन्तरं ' वेवाः ' । २२. आ-प्रागपश्यम् ।

समिष्टयजुर्होमः]

- मेवानूयात्राश्चोदकवशेन प्राप्तास्ते तु 'आग्निमाहेतुदूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्ति' इति वचनेन तृतीयसवनस्य समा-
सिकाल उरुहृष्टाः तदनादृत्योपक्रम एव तदनुष्ठानमवाच्योयः काला [न] त्ययः । "अपयर्हिपः प्रयाजान्
यजति" (तैसं ६.६.३) इति वचनेनादमृत्योर्वाहिर्नामकब्रतुर्गमयाजो निषिद्धः । तस्मिन्नेधमतिक्रम्य तस्यानु-
ष्ठानमतिकरणम् । विहितस्य कस्यचिदङ्गस्य विस्मृतिरकरणम् । अपिशब्दः क्रूरादीनां समुच्चयार्थः । तत्त्व
५ क्रूरादिकं तैरेव होमैः प्रीणाति समादधाति ॥ आहुतिसंख्यां विधत्ते— "नव जुहोति नव वै पुरये प्राणाः
पुरपेण यज्ञः संमितो बावानेव यज्ञस्तं प्रीणाति" (तैसं ६.६.२) इति ॥ प्राणास्तदाधाराच्छिद्वाणि ॥
नवसु मन्त्रेषु ऋग्यजुषोरवाग्वारसंख्यां विधत्ते— "यङ्गमिमयग्रिण जुहोति यङ्वा कृतव ऋतूनेव प्रीणाति
प्रीणि यजूर्वा वि त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति" (तैसं ६.६.२) इति ॥ यज्ञस्य यजमानप्राप्तिः
स्वकारणमासिद्ध मन्त्रपाठादेव संपद्यत इत्याह— "यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्तयाह यज्ञपतिमेवैनं गम-
१० यति इवां योनिं गच्छेत्तयाह स्वामेवैनं योनिं गमयति" (तैसं ६.६.२) इति ॥ सुवीरशब्देन धीर्यप्राप्तिः
नूप्यत इत्याह— "एव ते यज्ञो यज्ञपते सहस्रकवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव धीर्यं दधाति" (तैसं ६.६.२) इति ॥ देवा गातुविद् इत्येतस्मिन्मन्त्रप्रशंसार्थमाख्यायिकामाह— "वासिष्ठो ह सत्यहस्यो
देवभागं पप्रच्छ यत् सृजयान् बहुवाजिनोऽधीयजो यज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठिषात्र यज्ञपतां विति स होवाच यज्ञ-
पताविंति सरयादौ सजयाः परा यमृमुमिति होवाच यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभावा-
१५ येति देवा गातुविद्वा गातुं विषया गातुमित्याह यज्ञ एव यज्ञं प्रति स्थापयति यजमानस्यापराभावाय" (तैसं ६.६.२) इति । "वासिष्ठोऽग्रेत्पन्नः सत्यहस्य पुत्रो देवभागनामानं मुनिं पप्रच्छ— "यदा
सृजयाख्यदेवाश्चान् बहुविषसोमयागानुप्यायिषो वाजितवानसि तदा किं 'यज्ञं स्वादा' इत्येवं यज्ञलिङ्गके
'देवा गातुविदः' इत्येतस्मिन् मन्त्रे यज्ञं समिष्टयजुर्होमं समापितवानसि । उत, 'यज्ञपतिं गच्छ' इत्येवं
यज्ञपतिलिङ्गके 'यज्ञ यज्ञं गच्छ' इत्येतस्मिन् मन्त्रे" इति । यत्र द्वितीयपक्षे सति यस्मात् "सरयात्
२० यज्ञात् परामयंस्तरमात् प्रथमपक्ष एवोपादेय इत्युत्तरम् ॥

अत्र विनिवोगमग्रहः—

"धातानुवाके सर्वस्मिन् समिष्टाख्ययजूर्वा दि ।

ऋचः पद्यायाः दोषाणि यजूर्त्वेतैर्जुहोति हि ॥" इति ॥

इति ओमस्तापणाचार्यविरचिते माधवपीठे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

२५

२३. इ.उ.पा.—वाग्मि । २४. इ.उ.पा.—'सत्यात्' नास्ति ।

अवमृयः]

उरु॑ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ॑ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकस्तापवक्ता हृदयाविधिश्रित् ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अन्वेतवा इत्यनु-एतवै । उ॑ ।

अपदे । पादा । प्रतिधातव इति प्रति-धातवे । अकः । उत । अपवक्तव्य-वक्ता ।

हृदयाविध इति हृदय-विधः । चित् ॥

अवमृथार्थमन्तरेण चात्वालोक्तरावुपनिष्क्रमति—‘ उरु॑ हि राजा ’ इति त्रिष्टुभा ॥

‘ वरुणो हि राजा सूर्याय अन्वेतवै सूर्यमन्वेतुम् ’ अनुक्रमेण गन्तुम् ‘ उरुं विस्तीर्णं पन्थां पन्थानं मार्गं चकार करोति । साधुनि कर्मणि पुरुषं प्रवर्तयन् अभ्युदयेन योजयतीत्यर्थः ।

‘ उ इत्यवधारणे, वरुण एव हि राजा इत्थं करोति । किंच— स एव अपदे अपदनीयस्थाने असाधुनि कर्मणि पादा पादान् प्रतिधातवे प्रतिधातुम् अकः करोति पुरुषं प्रवर्तयतीत्यर्थः । १०

कथमित्याह—‘ उत अपवक्ता अप्यपवदिता यः परोक्षे परिवदति पिशुनो यश्च हृदयाविधः

प्रत्यक्षमेव अप्रियाणि वदन् हृदयानि विध्यति, वरुणेनैव हि प्रेरितः तदातथा पुरुषो भवति,

‘ सोऽस्मान् साधुनि कर्मणि पदं कारयत्विति ’ शेषः । अन्य आह—अपदे अनालम्बेऽन्तरिक्षे

‘ अन्वेतवै अनुक्रमेण गन्तुं सूर्यस्य पन्थां पन्थानमुहं वरुणो राजा यस्माच्चकार, तस्मात् सोऽस्माकमपि पादान् प्रतिधातुं विस्तीर्णं पन्थानम् अकः करोतु अवमृथार्थमपि; यो नाम १५

अपवक्ता पुरुषो हृदयाविधश्च सोऽस्माकमवमृथार्थं मार्गं करोतु गमनप्रतिबन्धं मा कार्षीदित्यर्थः ।

चकारोत्यस्य “ हि च ” (पा ८.१.३४) इति निघातप्रतिषेधः । सूर्यशब्दात् कर्मणः सप्रदान-

त्वात् चतुर्थी (द्र. पाभा १.४.३२) । पय आत्वं व्यत्ययेन (पा ७.१.८५; ३.१.८५)

द्वितीयायामपि भवति । अनुपूर्वात् एतेः “ तुमथं सेसेन् ” (पा ३.४.९) इति तवैप्रत्ययः, “ तवै

अष्टात्रिंशोऽनुवाके समिष्टयजुर्होमोऽभिहितः । एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकेऽवमृथो वर्ण्यते । २०

उरुमिति ॥ कथ्यः—“ उरु॑ हि राजा वरुणश्चकारेति वेषा अभिप्रयान्तो वदन्ति । चात्वा-

काद्वा ” (आपम्नी १.३.२०.२) इति । पाठस्तु—“ उरु॑ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा

उ । अपदे पादा प्रतिधातवेऽकस्तापवक्ता हृदयाविधिश्रित् ” इति । उशब्दोऽवधारणे । वरुणः एव राजा

‘ सूर्याय सूर्यस्य अन्वेतवै अनुक्रमेण गन्तुम् ’ अपदे निरालम्बेऽन्तरिक्षे ‘ उरुं पन्थां विस्तीर्णं मार्गं यस्मात्

‘ चकार तस्मादस्माकमपि पादां प्रतिधातवे पादं प्रक्षेप्य मार्गम् अकः करोतु । ’ उत अपि च यः शत्रुः २५

‘ अपवक्ता निन्दको यश्च हृदयाविधः हृदयोपलक्षितं शरीरं तादृयति, विप्लवः समुच्चये, सोऽपि

प्रतिवञ्चमकृत्वा मार्गं करोतिवत्यर्थः ॥

१. य-‘मनुगन्तुम् । २. य-‘अस्थाने असाधु’ । ३. य-‘अप्यपदिता । ४. त.ति-‘अपि च ।

५. य-‘हृदयादि । ६-६. य-‘साधुनि कर्मणि कथं कारयत्विति ।

१. जि१-‘अवमृथं प्रयान्तः ।

शतं ते राजन् भिपजः सहस्रं मुर्वी गम्भीरा सुमतिष्टे अस्तु ।

बाधस्व द्वेपो निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥

शतम् । ते । राजन् । भिपजः । सहस्रम् । उर्वी । गम्भीरा । सुमतिरिति सु-मतिः । ते । अस्तु ।

बाधस्व । द्वेपः । निर्ऋतिमिति निः-ऋतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् ।

एनः । प्रेति । मुमुग्धि । अस्मत् ॥

५

चान्तश्च युगपत् " (पा ६.२.५१) इत्येते त्वैप्रत्ययान्तस्य युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । " सुर्वा
सुद्धक् " (पा ७.१.३९) इति पादशब्दात् द्वितीयायाः आकारः । प्रतिपूर्वाद्वातेः तेनैव सूत्रेण
तवेन्प्रात्ययः । " तादौ च " (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । करोतेश्छान्दसे लुङि
(पा ३.४.६) " मन्त्रे घस " (पा २.४.८०) इति ल्लेङ्कु । हृदयं विध्यतीति
१० हृदयाविधः । क्विब्रन्तादकारोपजनः छान्दसः । " नहिद्वितिवृषिन्धिरुचिसहितनिष्ठु क्यौ " (पा ६.३.११६) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । बहुवेचनान्तमेव वा । चिदिति चार्थे उपमार्थे वा
(द्र. निरुक्त १.४) ॥

अपो इष्ट्वा यजमानं वाचयति—' शतं ते राजन् ' इति त्रिष्टुभम् ॥ हे 'राजन् वरुण
अपामधिष्ठातः, ' शतं बहवः ' सहस्रं बहुतमाश्च ' ते तव ' भिपजः पापस्य शमनहेतवः सन्ति ।
२५ तस्मात् त्वधस्तादात् अस्मत्पापमपि ते शमयन्त्विति शेषः । किञ्च—' उर्वी महती ' गम्भीरा दुःख-
गाहा च ' ते ' सुमतिः कल्याणी मतिः ' अस्तु अस्मदनुग्रहपरैव सर्वदा भूयात् । " युष्मत्तत्तक्षुःपु " (पा ८.३.१०३) इति संहितायां पलम् । किञ्च—' बाधस्व विनाशय ' द्वेपः द्वेष्टन् ।
विजन्ताष्टस् (पा ३.२.७५ ; ४.१.२) । जातो वा एकत्वचनम् । द्वेपांसि रक्षःप्रभृतीनीत्यर्थः ।
' निर्ऋतिं च बाधस्व ' पराचैः पराद्वमुखीभूताम् । उच्चैरादिषद्व्ययं द्रष्टव्यम् । निर्ऋतिम् इति
२० प्रादिसमासेऽन्यपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । गतिसमासे " तादौ च " (पा ६.२.५०)
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च चेदर्थे चित्शब्दः । ' कृतं ' चित् ' एनः पापम् अस्मत्तः ' प्र
' मुमुग्धि प्रकर्षेण मोचय । व्यत्ययेन शपः ' रुद्धः " (पा २.४.७६ ; ३.१.८५) ॥

शतमिति ॥ रूपः—' शतं ते राजन् भिपजः सहस्रमित्यपो इष्ट्वा जयति " (आपथ्यो
८.७.२५) इति । पाठानु—' शतं ते राजन् भिपजः सहस्रं मुर्वी गम्भीरा सुमतिष्टे अस्तु । बाधस्व द्वेपो
२५ निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ' इति ॥ हे 'राजन् वरुण, ' ते तव शततद्वाचसंख्याका
' भिपजः भरमनुष्यनिवारकाः सन्ति । तस्मादस्मात् तव ' सुमतिः अनुग्रहलुङिः ' अस्तु । कीदृशी ? ' उर्वी ।

अभिष्टितो वरुणस्य पाशोऽग्नेरनीकमप आ विवेश ।

अपां नपात् प्रतिरक्षन्नसुर्यं दमेदमे(१)समिधं यक्ष्यग्ने ॥

प्रति ते जिह्वा धृतमुचरन्प्येत्

अभिष्टित इत्यभि-स्थितः । वरुणस्य । पाशः । अग्नेः । अनीकम् । अपः । एति । विवेश ।

अपाम् । नपात् । प्रतिरक्षन्निति प्रति-रक्षन् । असुर्यम् ।

दमेदमे इति दमे-दमे (१) । समिधमिति सम्-इधम् । यक्षि । अग्ने ॥

प्रतीति । ते । जिह्वा । धृतम् । उदिति । चरन्प्येत् ।

अधितिष्ठति— 'अभिष्टितः' इति विराजैकपदया ॥ 'अभिष्टितः अभिभूय क्रान्तोऽस्मा-
मिर्वरुणस्य पाशः ॥

अप्सु बर्हिः प्रास्यति—'अग्नेरनीकम्' इति त्रिपदया विराजा ॥ हे 'अपां' नपात्, १०
अपां नतः चतुर्थः । "सुवामन्त्रिते" (पा २-१-२) इति पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य
षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६-१-१९८) । 'अग्नेः' तव 'अनीकं' मुख्यम् 'अपः' अद्रूपम् 'आ'
'विवेश । तस्माद् 'असुर्यम्' *असुरस्य स्वम्* असुरैः क्रियमाणं यज्ञविधातं 'प्रतिरक्षन्' प्रति-
निवारयन् तत्प्रतिनोदेन अस्मान् रक्षन् 'दमेदमे' यज्ञगृहे यज्ञगृहे यागे यागे इत्यर्थः । 'समिधं'
समित्स्थानीयं तव समिन्धनम् इदं बर्हिः हे 'अग्ने, 'यक्षि' स्वीकुरु तेन संगतो भव । संगतिकरणे १५
'यजिः' । लेटि "बहुलं छन्दसि" (पा २-४-७३) इति शपो लुक् ॥

तत्सुधाहृत्याभिजुहोति—'प्र ते' इति त्रिपदुभैकपदया ॥ हे 'अग्ने' तव 'जिह्वा' धृतं
प्रतीत्य 'उत्' 'चरन्प्येत्' उक्षिप्य अक्षयतु । चरण गतौ कण्डवादिः ॥

विपुला सार्वकालिकी । 'गम्भीरा आद्रयुक्तैतत्पर्यः । 'द्वेयः' द्वेयिणो 'बाधस्व । 'निर्जयि' भञ्जयिष्यातिर्नी'
'पराधैः' कुरु' तिरस्कृतिपर्यः । अस्मानिः 'कृतम्' अपि पापमस्मत्तः प्रमोक्षय ॥ २०

अभिष्टित इति ॥ कल्पः—'अभिष्टितो वरुणस्य पाश इत्युदक्रान्तमभिष्टिते' (आपभौ
८-७-२६) इति । जलमध्यवर्ती सूक्ष्मतन्त्राकारो बन्धनहेतुर्जीवविशेषो 'वरुणस्व' 'पाशः । सोऽयम्
'अभिष्टितः' पादाग्रमण्डलं तिरस्कृतः ॥

अग्नेरिति ॥ कल्पः—'अग्नेरनीकमप आ विवेशेति सुख्यमाधारयति' (आपभौ ८-८-३) इति ।
'पाठस्तु—'अग्नेरनीकमप आ विवेश । अपां नपात् प्रतिरक्षन्नसुर्यं दमेदमे समिधं यक्ष्यग्ने' इति ॥ 'अग्नेः'
'अनीकं' मुख्यमप्यु प्रविष्टम् । हे 'अपां' नपात् एतन्नामक 'अग्ने, 'दमेदमे' तत्तद्गृहे 'असुर्यम्' असुरैः कृतं
यज्ञविधेयं 'प्रतिरक्षन्' प्रतिनिवर्त्य यज्ञं षष्ठ्ययन् 'समिधं' समिन्धनसाधनं धृतं 'यक्षि' संगतो कुरु । 'ते' तव

*—[द्र. पा ४-४-१२३] । ८. व-यजेः ।

२. आ-कालिकीत्यर्थः । ३. क-कुरु' नास्ति । ४. क-मपिष्टितन्ते । ५. इ.ज.क.त्रि१-वरुणः ।

[अवभृथः]

- जिह्वा 'धृतं प्रति' उक्तं 'चरयेत् उच्यता भवतु ॥ 'उरु हि राजा' इत्यादिमन्त्रान् व्याचिख्यासुः प्राचीन-
मनुष्ठानं विधत्ते—“अवभृथयजूंषि जुहोति यदेवार्वाचीनमेकहायनादेवः करोति तदेव तैरव यजते” (तैसं
६.६.३) इति । अवभृथयज्यं कर्म कर्तुमुदकसमीपं निगमिषुः “आयुदां” (तैसं १.३.१४) “इत्यादिमि-
च्छिर्भस्मैर्जुहुयात्” । तथा च सूत्रम्—“आयुदां भस्मे हवितो जुवाण इत्यवभृथयज्यं जुहुयात् । अवभृथ
निचद्गुणेति च । नमो रुद्राय वास्तावतय आयन विद्वद्वण उद्याने यत्परायण आवर्तने विवर्तने यो गोपायति
५ तर्ह्युव” (आपधौ १३.१९.१०—१३.२०.१) इति । इतः पूर्वमेकस्मिन् संवत्सरे यत् कृतं पापं “तदेतैः
होमैः” अवयजते विनाशयति ॥ अवभृथयज्यं इत्यादकसमीपं गमनं विधत्ते—“अपोऽवभृथयज्यं वरुणः
साक्षादेव वरुणमव यजते” (तैसं ६.६.३) इति । अथां प्राप्त्वा तदभिमानिनं वरुणं साक्षाद्वन्द्यवधानेनैवाव-
यजते पूजयति । ‘गमनकाले प्रस्तातुः’ “सामगानं विधत्ते—“वर्मेना वा भन्निवय यज्ञं रक्षांसि जिघा-
१० स्मन्ति साम्ना प्रस्तोताऽवधेति साम वै रक्षोहा रक्षसामपहृष्ये” (तैसं ६.६.३) इति । “त्रिरवसंषवा
विधत्ते—“त्रिरिधनमुपैति त्रय इमे लोकं एव्य एव लोकं यो रक्षांस्यप हन्ति” (तैसं ६.६.३) इति ॥
“ऋत्विजमजमानानां सर्वेषां निधनोच्चारण विधत्ते—“पुरुषः पुरुषा निधनमुपैति पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्वी
रक्षसामपहृष्ये” (तैसं ६.६.३) इति । रक्षस्वी सर्वेषां प्रदेकं वाचकं रक्षोऽस्तीत्यर्थः । अत्र सूत्रम्—
“सर्वे *सपत्नीकाः सामो निधनमुपपन्ति । अथांभे द्वितीयम् । प्राप्य तृतीयम्” (आपधौ १३.२०.४)
१५ इति ॥ मन्त्रावतां मार्गविस्तारः पादप्रतिष्ठायै इत्याह—“उरु हि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठायै”
(तैसं ६.६.३) इति ॥ निपकृतान्देन यजमानस्य पानोपद्रवपरिहारः सूच्यत इत्याह—“शतं ते राजन्
भिपत्रः सहस्रान्तराह मेयजमेवास्य करोति” (तैसं ६.६.३) इति ॥ मन्त्रेणैव वरुणपाशः परिह्रियत
इत्याह—“आर्माहृषो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमवर्धति तिष्ठति” (तैसं ६.६.३) इति ॥ अप्सु बर्हिः
प्रक्षिप्य तस्यांपरि जुहुयादिति विधत्ते—“बर्हिमि जुहोत्याहुर्वीनां प्रतिष्ठिरथा अथो भन्निवयैव जुहोति”
२० (तैसं ६.६.३) इति ॥ “अग्निमायू वै दर्भस्तम्बाः” (वैशा ३.२.१) इति ध्रुवेर्निपुणतत्त्वम् । अत्र सूत्रम्—
“वृणं प्रहृष्य औरमाचारयति । यदि वा पुरा वृणं स्यात् तस्मिन्नुहुयात्” (आपधौ ८.७.२८—२९)
इति । चोदकमाप्तं पशुसु प्रयागेपु बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं निषेधति—“अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति
प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान् मुञ्चति” (तैसं ६.६.३) इति ॥ यत्पत्राऽऽज्यभागी चोदकादेव
प्राप्ती तथाऽपि मन्त्रविद्योगमभिरेव पुनर्विधत्ते—“आज्यभागी यजति यज्ञदेव चतुर्षी नास्तरेति”
२५ (तैसं ६.६.३) इति । आज्यभागवोर्भक्ष्यधुत्त्वमयत्र श्रुतम्—“चतुर्षी वा षते यज्ञस्य यदाज्यभागी”
(तैसं २.६.२) इति । प्रकृतां “अग्निवृत्राण” (तैसं ४.३.१३) इत्यादिकं पुरोनुवाक्ये । इह तु
“अप्सरणे सपिष्टव” (तैसं ४.२.११) इत्यादिके । तथा च सूत्रम्—“अप्सुमन्त्रा आज्यभागी यजति ।
अप्सुाने इत्येवा । अप्सु मे सामो अयवीत” (आपधौ ८.८.६-७) इति ॥ प्रधानदेवतां विधत्ते—
“वरुणे यजति वरुणपाशादेवं मुञ्चति” (तैसं ६.६.३) इति ॥ स्विकृद्देवतां विधत्ते—“अग्नीवरुणी
३० यजति साक्षादेवेन वरुणपाशान् मुञ्चति” (तैसं ६.६.३) इति । साक्षाच्छ्रीप्रमेवेरपथः । चोदकमातेषु
त्रिष्वनूपातेषु बर्हिर्नामकं प्रथमानूपात्रं निषेधति—“अपबर्हिषाननूपात्रो यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव

६. त्रि-‘मनुष्यम्’ । ७-७. आ-इत्यादीनि यजूंषि जुहुयात् ; त्रि-इत्यादीनि श्रीणि यजूंषि जुहुयात् ।
८-८. आ-तदेव तैः ; त्रि-तदेव तैः होमैः । ९. आ.पा-‘गमनकाले’ नास्ति । १०. आ.पा-साम्नाऽ-
मुयानम् । ११. क-गीयमानेन साम्ना सह गच्छेयुरिति शेषः । साम्नोऽन्तेऽपरित्यक्तस्य निधननामकस्य
३५ भागस्य विराष्टिम् त्रिष्वस्यथा च ; इ.उ-गीयमानेन साम्ना गच्छेयुरिति शेषः । साम्नोऽन्तेऽवस्थितस्य निधन-
नामकस्य भागस्य विराष्टिम् ; त्रि-गीयमानेन साम्नोऽन्तेऽवस्थितस्य निधननामकस्य भागस्य
विराष्टिम् । १२. आ-‘ऋत्विजमजमानानां’ नास्ति । *[आपधौ सूत्रे ‘सपत्नीकाः’ इति ।] ।

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः ।

सं त्वा विञ्चन्त्वोपधीरुताऽऽपो यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः ॥

सूक्तवाके नमोवाके विधेम-

समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्सित्वाप्-सु । अन्तः । समिति । त्वा । विञ्चन्तु । ओपधीः ।

उत । आपः । यज्ञस्य । त्वा । यज्ञपत इति यज्ञ-पते । हविर्भिरिति हविः-भिः ॥

सूक्तवाक इति सूक्त-वाके । नमोवाक इति नमः-वाके । विधेम ।

अप्सु लुचं प्रतिष्ठापयति—‘समुद्रे ते’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ हे अग्रे, तव हृदयं जुहु-
लक्षणं ‘समुद्रे समुन्दनशीलासु’ अप्सु अन्तः अपां मध्ये ‘प्रतिष्ठापयामीति शेषः । “ऊडिदम्”
(पा ६-१-१७१) इत्यङ्गश्च सप्तम्युदात्ता । “उदात्तस्वरितयोः” (पा ८-२-४) इति ततः
परस्यानुदात्तस्य संहितायां स्वरितत्वम् ॥

तामद्भिः पूरयति—‘स्तु’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ हे जुहु, त्वाम् ‘ओपधीः’ उत अपि
च ‘आपः’ च साक्षादिदानीं त्वां ‘सं’ विञ्चन्तु प्राप्नुवन्तु । ओपधीरिति पूर्वक्त् पूर्वसवर्गदीर्घः
(पा ६-१-१०१) ॥

ता अप्सु जुहोति—‘यज्ञस्य त्वा’ इति द्विपदया त्रिष्टुभा ॥ हे ‘यज्ञपते यजमान’
‘यज्ञस्य’ सूक्तवाके सूक्तवाकप्रतिष्ठे फले ‘नमोवाके नमोवाकप्रतिष्ठे फले’ त्वां विधेम स्थापयामः । १५
स्थापनकर्माऽत्र विदधातिः । ‘हविर्भिः आभिरद्भिः अप्सु हूयमानाभिः विधेमेति ॥

वरुणयाशान्मुञ्चति” (तैस ६-६-३) इति ॥ प्रयाजान्वाजान् प्रशंसति—“चतुरः प्रयाजान् यजति
द्वावनृपाजौ पदं सं पश्यन्ते पद्वा ऋतव ऋतुज्वेव प्रति तिष्ठति” (तैस ६-६-३) इति ॥

समुद्रेति ॥ औघायनः—“अथाऽप्सु लुचं प्रतिष्ठापयति समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरिति अथेना-
मद्भिः पूरयति सं त्वा विञ्चन्त्वोपधीरुताप इत्यप्स्वेवापो जुहोति यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः सूक्तवाके
नमोवाके विधेमेति” (बौध्वा ८-२०) इति । आपस्तम्बस्त्येकमन्त्रतामाह—“ऋजीपस्य लुचं पूरयित्वाऽ-
‘स्वप्मारयति समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरिति’ ततो यो विन्दुश्चतुर्भुजः” समुपपरशेम्” (आपधौ
१३-२०-१०-११) इति ॥ हे जुहु, ते ‘हृदयं विलं समुद्रसमासु’ अप्सु अन्तः मध्ये प्रतिष्ठितु ।
ऋजीपरूपा ओपधयस्त्वां सम्बन्धं प्रविशन्तु । अपि च ‘आपः’ विञ्चन्तु । अथ वा वरुणं संबोधय भ्यावये-
यम् । “हृदं यावाष्टयिषी” (तैस २-६-९) इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः । “नमो याचे या चोदिता” २५
(द्र. तैस ४-९-२) इत्यादिको मन्त्रो नमोवाकः । हे ‘यज्ञपते यजमान, स्वदीपैः’ हविर्भिः देवताः
संतर्प्य त्वां सूक्तयाकनमोवाकद्वयोक्तफले ‘विधेम स्थापयामः ॥

९. तं. व-प्रतिष्ठितमिति ।

१३. उ. ऋ-‘रुल्लवते ।

तैस ४०

-वभृथ निचङ्कुण निचेरुसि निचङ्कुणाव

देवैर्देवकृतमेनोऽयादव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव रिपस्पाहि

अवभृथेत्ययं-भृथ । निचङ्कुणेति नि-चङ्कुण । निचेरुसि नि-चेरुः । असि ।

निचङ्कुणेति नि-चङ्कुण । अवेति । देवैः । देवकृतमिति देव-कृतम् । एनः । अयाद् ।

अवेति । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमिति मर्त्य-कृतम् । उरोः । एति । नः । देव । रिपः । पाहि ।

- अप्सु अवभृथद्रव्याण्यवकिरति—‘ अवभृथ ’ इति । अतः पराणि यजूंषि ॥ अवभृथयन्ते उत्सृज्यन्ते कानिचित् द्रव्याण्यस्मिन्नित्यवभृथः कर्मविशेषः । “ अवे भृजः ” (उ १६८) इति क्थन्-प्रत्ययः । हे १ अवभृथ । कर्मण इदमामन्त्रणम्, तदभिमानिन्या देवताया वा वरुणस्य । हे १ निचङ्कुण, नीचैः क्यगति शब्दं करोति अवकीर्णद्रव्यद्वारेणेति निचङ्कुणः । कुणतेर्यङ्लुगन्तात् २० (पा २.४.७४) पचाद्यचि (पा ३.१.१३४) छान्दसं संप्रसारणम् । कुण शब्दोपकारणयोः इत्यस्माद्वा । “ न यातुलोप आर्धयातुके ” (पा १.१.४) इति गुणामावः । “ घञर्थे कथिधानम् ” (पा ३.३.५८ वा ४) इति वाऽधिकरणे कः, निमृत्तशब्दकरद्रव्याधिकरणत्वात् । १ निचेरुः १ असि निमृत्तं चरसीति, निमृत्तं वा चरत्यस्मिन्नित्यौणादिके उप्रत्यये (उ १) छान्दसमेवम् । अत्वरं क्रियमाणोऽसीत्यर्थः, निगूढचरद्रव्याभिप्रायं वा । किंच—हे निचङ्कुण । व्याख्यातम् । तिरोहित- २५ द्रव्याभिप्रायम् । यद्वा—कण निमीलने, छान्दसमुत्त्वम् । कण गतौ वा । यन्नाम किंचित् देवकृतं देवेषु कृतमस्माभिः १ एनः पापं सम्यगनुष्ठानाभावनिमित्तम् । सहस्रीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । तत्सर्वं देवैः सह १ अव १ अयाद् अयापाक्षीः अवयज विनाशयेत्यर्थः, अवयजिर्विनाशे वर्तते । यच्च १ मर्त्यैर्कृतं मर्त्येषु कृतं पापम् । पूर्ववत् स्वरः (पा ६.२.२) । तच्च १ मर्त्यैः सहावयज । यजेः छान्दसि लुङि (पा ३.४.६) सिचिद्वसौ “ बहुलं छान्दसि ” (पा ३० ७.३.७) इति तदभावः । किंच—हे १ देव १ उरोः विस्तीर्णात् १ रिपः हिंसितुः हिंसायाः वा । रिपेः क्विब्रन्तात् “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । “ पातौ च बहुलम् ” (पा ८.३.५२) इति तस्याः सहितायां स्यम् । ततः १ नः १ आ १ पाहि परिपाहि ॥

- अवभृथेति ॥ औपायनः—“ अथैतमवभृथं संप्रकिरन्ति अकिंच सोमलिप्तं भवत्यवभृथ निचङ्कुण निचेरुसि निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनोऽयादव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव रिपस्पाहि २५ इति ” (औधौ ८-२०) इति । आरस्तमवभृथ—“ जायुर्धा अग्रे, ” “ नमो रुद्राय वास्तोष्पत्ये ” इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां १ महते मन्त्रे १ होमे विनियुक्तवान् । तच्च पर्वमुदाहृतम् (आपधौ १३-१७-१-१३-२०-१०) । हेऽवभृथाभिमानिन् १ जरण १ निचङ्कुण, राक्षसमर्त्यनार्थं नितरां ध्वनिं कारितवानिति । निचेरुः १ क्थि अन्मद्रक्षार्थं निगूढत्वेन चरणशीलोऽसि । हे १ निचङ्कुण, अस्माभिर्देवेषु कृतम् १ एनः अपराध तैः १ देवैः सह त्वम् १ अर १ अयाद् विनाशय । मर्त्येषु कृतिवशु कृतं ततैः १ मर्त्यैः १ मदाशापाद् विनाशय । हे १ देव, १ उरोः अधिकां १ रिपः देवमर्त्यैर्हृतहिंसनात् १ नः अस्मात् १ आ समन्तात् ३०

२०. तै.त-इमावः । २१. मे-हिंसायाम् ।

२४-२४. इ.उ.पा-‘ महते मन्त्रम् ’ नास्ति । २५. क-‘ मृथकर्माभिमानिन् ।

अवनृथः]

सुमित्रा न आप ओषधयः (२) सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्वोऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मो देवीराप एष वो गर्भस्तं वः सुप्रीतं सुभृतमकर्म देवेषु नः सुकृतो ब्रूतात्
सुमित्रा इति सु-मित्राः । नः । आपः । ओषधयः (२) । सन्तु । दुर्मित्रा इति दुः-मित्राः ।

तस्मै । भूयासुः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः ।

देवीः । आपः । एषः । वः । गर्भः । तम् । वः । सुप्रीतिमिति सु-प्रीतम् ।

सुभृतमिति सु-भृतम् । अकर्म । देवेषु । नः । सुकृत इति सु-कृतः । ब्रूतात् ।

अञ्जलिनाऽप्युपवहति—‘सुमित्रा’ इति ॥ ‘आपः’ ‘ओषधयः’ च ‘नः’ अरमभ्य ‘सुमित्राः’

‘सन्तु’ । शोभनं मित्रं वा यासाम् । “नन्सुभ्याम्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

द्वेष्टारं द्वेष्टं च ‘प्रतिरुक्षति’—‘दुर्मित्राः’ इति ॥ ‘यः’ ‘अस्मान्’ ‘द्वेष्टि’ ‘यं’ च

‘वयं’ ‘द्विष्मः’ ‘तस्मै’ आप ओषधयश्च ‘दुर्मित्राः’ ‘भूयासुः’, दुष्टं ‘मित्रं मित्रवर्तमानं’ यासाम् । १०

छान्दसमन्तोदात्तत्वम् ॥

ऋजीपमसु प्लवयति—‘देवीरापः’ इति ॥ हे ‘देवीः’ देव्यः ‘आपः’ । पूर्ववद्दीर्घः

(पा ६.१.१०१) । “विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्” (पा ८.१.७४) इति प्रथमस्या-

विद्यमानवत्तन्निषेधात् द्वितीयं निहन्त्यते । ‘एषः’ ऋजीपाख्यः ‘वः’ युष्माकं ‘गर्भः’ युष्मन्नभयः । अतः

‘तं’ ‘वः’ युष्मदर्थं ‘सुप्रीतं’ युष्माकं सर्वलोकस्य अतिशयेन प्रीतिकरं ‘सुभृतं’ सुष्ठु गुप्तं च ‘अकर्म’ १५

कृतवन्तो वयम् । “मन्त्रे घस” (पा २.४.८०) इति लैर्लुक्, “गतिरनन्तरः” (पा ६.२.४९)

इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अतोऽस्मानपि यूयं ‘देवेषु’ ‘सुकृतः’ सुष्ठु कर्म कृतवतः ‘ब्रूतात्’ ब्रूत ।

“तस्य तात्” (पा ७.१.४४) इति तादादेशः ॥

‘पाहि’ ॥ पाठक्रममनादवैतन्मन्त्रमादौ व्याचष्टे—“अवभृथ निचङ्कुष्येत्याह अयोदितमेव वरुणमव-

यजते” (तैसं ६.६.३) इति । निचङ्कुष्येति चङ्कुष्यादिनान्दोदितं वरुणमवयजत उपचरति । भारुणामनेकार्थ- २०

रवाधोषितं व्याख्येयम् ॥ वरुणसंबोधनपक्षमाश्रित्य व्याचष्टे—“समुद्रे ते हृदयमभ्यन्तरिद्याह

समुद्रे शान्तवरेणः” (तैसं ६.६.३) इति ॥ संशब्देन यजमानस्याङ्गिरोपधीमिष्य समुद्रिः सूच्यत इत्याह—

“सं त्वा विशन्वोपधीस्ताप इत्याहङ्गिरेवैनमोपधीमिः सम्यग्रं दधाति” (तैसं ६.६.३) इति ॥

सुमित्रेति ॥ बोधायनः—“अयाञ्जलिनाऽप्युपवहन्ति सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तिवति ।

तां दिशं निरुक्षति यस्यां दिश्यस्य द्वेषो भवति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्वोऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म २५

इति” (बौधौ ८.२०) इति । आपस्तम्बस्यैक एव मन्त्रः—“सुमित्रा न आप ओषधय इत्यपः प्रगाल”

(आपधौ १३.२१.१; ८.८.२५) इति ॥ स्पष्टो मन्त्रार्थः ॥

देवीरिति ॥ कल्पः—“देवीराप इत्यवभृथं यजमानोऽभिमन्य” (आपधौ १३.२१.१)

इति । पाठस्तु—“देवीराप एष वो गर्भस्तं वः सुप्रीतं सुभृतमकर्म देवेषु नः सुकृतो ब्रूतात्”

१२. तै.ति.पं.ब-उपहरति । १३. ब-अतिनिधिपति । १४-१४. मै-‘दुर्मित्राः इति’ नास्ति । ३०

१५. तै-अभिमम् ।

१६. आ.क-उपतृण्य ।

प्रतियुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः
एधोऽस्येधिपीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि

प्रतियुत इति प्रति-युतः । वरुणस्य । पाशः । प्रत्यस्त इति प्रति-अस्तः । वरुणस्य । पाशः ।

एधः । असि । एधिपीमहि । समिदसि सम्-इत् । असि । तेजः । असि । तेजः । मयि ।

अपामन्तं प्रतियौति—‘प्रतियुतः’ इति ॥ ‘प्रतियुतः प्रत्येकं पृथक्कृतः वरुणस्य पाशः । पृथक्कृत्य च प्रत्यस्तः प्रतिक्षिप्तः विनाशित इत्यर्थः । पूर्ववद्वतेः प्रकृतिस्वरत्नम् (पा ६.२.४९) ॥

प्रपये समिधः कुर्वते—‘एधोऽसि’ इति ॥ हे ‘समिद्’, ‘एधः’ ‘असि एधनी वर्धनी त्वमस्पग्नेः । अतस्तादृश्या त्वया वपमपि ‘एधिपीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम । यद्वा—तादृश्या त्वया अग्निं वर्धयेम ॥

आहवनीये समिधमभ्यादधाति—‘समिद्’ इति ॥ ‘समिद् समिन्धनी संदीपनी त्वमग्नेः असि । तस्मात् तेजः असि तेजःसाधनमग्नेरसि । तादृशीं सा त्वं मयि अपि तेजो धेहि स्थापय ॥ इति । हे आपः देव्यः, एधः वरुणो युष्माकं गर्भवदन्तरवस्थितोऽवो वः युष्माकं परितोषाय तं वरुणं हविषा सुमीतं सुमृतं सुपुटं पुटं च अकर्म वये कृतवन्तः । स वरुणः नः अस्मात् सुकृतः सम्य-
२५ गनुह्यातुन् प्रवीतु ॥ स्पष्टार्थत्वात्—‘सुमित्रा न आपः’ इति मन्त्रसुपेक्ष्य ‘देवीरापः’ इत्यस्य स्पष्टार्थ-
त्वात्—“देवीराप एव वो गर्भं इत्याह वयावज्जुर्वैतत्” (तैसं ६.६.३) इति ॥ अजीपस्याऽप्यु-
प्रहरीणोद्भूतानां विन्दूनां भक्षणामभक्षणयोर्दोषसद्भावान् तद् परिहारायोपस्यक्तं विधत्ते—“पशवो वै सोमो यद्भिन्दूनां भक्षयेत् पशुमानस्याद्रव्यसत्वेन गृह्णीयाद्यत्र भक्षयेदपशुः स्यान्नैनं वरुणो गृह्णीयादुपसृष्टश्चैनं पशुमान् भवति तेन वरुणो गृह्णाति” (तैसं ६.६.३) इति । सामस्य पशुप्रातिसाधनत्वात् ‘पशुत्वम्’
२० मिद्यन्त इति मिन्द्वो जलकणाः । वरुणग्रहणे नाम महोदरात्परिमोक्षसि ॥

प्रतियुत इति ॥ कथम्—“अपामान्तं प्रतियौति प्रतियुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति” (बौध् ८.२.०) इति ॥ वरुणस्य हेतुः वरुणस्य पाशः प्रतियुतः पृथक्कृतः । प्रत्यस्तः विनाशितः ॥ मन्त्रस्यार्थतत्त्वैव पञ्चमीत्याह—“प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशादेव निमुच्यते” (तैसं ६.६.३) इति ॥ अलाङ्घिगत्वा पुनस्तत्रालमहृद्वेज देवयजमग्नेरे गन्तव्यमिति विधत्ते—“अग्रनी-
२५ तमा पन्ति वरुणस्यान्तोर्हरेव” (तैसं ६.६.३) इति । अन्तर्हितरदज्ञेनम् ॥

एध इति । कथम्—“एधोऽस्येधिपीमहि त्वाहवनीये समिध आधाय अपो अन्वच्छारिपमि-
त्युपतिष्ठन्ते” (आश्र १३.२२.६) इति । पाठस्तु—“एधोऽस्येधिपीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेद्यो अन्त्रच्छारिषः हसेन ममनुदमहि । यवश्चाऽअन्न आगमे वे मा सः सृज वधेसा” इति ॥ हे समिद्, त्वम् एधः अग्निं वृद्धिहेतुरसि । अतो वयम् एधिपीमहि अग्निवृद्धिं प्राप्नुयाम । अयस्यापो
३० मन्त्रः । ‘समिद् समिन्धनसाधनम् असि, इति द्वितीयाः’ । ‘तेजः कान्तिकसाधनम् असि । कान्ति-

१७. इ.उ.पा.भा-वैवः । १८. इ.उ.वि१.पा.भा-‘स्पष्टार्थत्वात्’ नामि । १९.

द्वितीयो मन्त्रः ।

अवभृथः]

धेह्यपो अन्वचारिपुं रसेन समसृक्षमहि ।

पर्यस्वां अग्न आऽगमं तं मा सꣳसृज वर्चसा ॥ ४५ ॥

[दमेदम ओषधय आ षट् च]

धेहि । अपः । अन्विति । अचारिपम् । रसेन । समिति । असृक्षमहि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । एति । अगमम् । तम् । मा । समिति । सृज । वर्चसा ॥ ४५ ॥

[मैस १-३-३९; कासं ४-१३; कपितं ३-११; वासं ८-२३-२७]

आहवनीयमुपतिष्ठते—‘अपः’ इत्यनुष्टुभा ॥ हे अग्ने, अपः कर्म । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ।
अपशब्द एव वा कर्मणि वर्तते । “ऊडिदम्” (पा ६-१-१७१) इति शस उदात्तत्वम् । अपोऽव-
भृथाख्यं कर्म अनु अचारिपम् आनुपूर्व्येण कृतवानस्मि । अतो क्यं सर्वेऽपि रसेन फलेन सम्-
असृक्षमहि संगताः स्मः । घचनव्यत्ययो वा, समसृक्षमहि संगतोऽस्मि । “लिहसिचावात्मनेपदेव”
(पा १-२-१०) इति सिचः क्त्वम् । हे अग्ने, पर्यस्वान् अगवान् हविर्भिस्तद्गान् त्वाम् आ
अगमम् आगतोऽस्मि । “आतोऽटि नित्यम्” (पा ८-३-३) इति संहितायां कत्वम् । तस्मात्त्वां
प्रातं मा सं सृज संयोजय वर्चसा दीप्या बलेन वा ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

‘मयि धेहि’ स्थापय, इति स्तुतीयः । एतैस्त्रिभ्यः समिध आदस्यात् । अपः अनु जलमनुभाष्य अचारिपम्
अवभृथकर्मोद्धितवानस्मि । रसेन फलेन समसृक्षमहि संगतोऽस्मि । हे अग्ने, पर्यस्वान् क्षीरादिसृदि-
मुक्त, आ अगमम् इहाऽऽगतोऽस्मि । तं मा वर्चसा बलेन संयोजय ॥ समिधाधानेन बह्विः पूज्यत
इत्याह—“पृथोऽस्येधिमीमहीत्याह समिधैवाग्निं नमस्यन्त उपावन्ति” (मैस १-१-३) इति ।
नमस्यन्तः पूजयन्तः ॥ ‘मयि धेहि’ इत्यस्याभिप्रायमाह—“तेजोऽस्ति तेजो मयि धेहीत्याह तेज
पूवाऽऽश्मन् धत्ते” (मैस ६-६-३) इति । अवशिष्टः ॥ स्पष्टत्वादुपेक्षितः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

॥ उदं वदन्ति वच्यन्तः सर्वेऽप्यवभृथं प्रति ।

शतं दृष्ट्वा जलं जप्यमभ्याकामति तज्जलम् ॥ १ ॥

अग्नेः सुखाऽपारयेतु समृद्धीं जले^{११} क्षिपेत् ॥

अवेति गमने होमः सुमित्रा अवगाहनम् ॥ २ ॥

देवीरित्यभिमन्याय प्रत्युद्वृच्छति तज्जलम् ।

पृथः समित्तेज एतैर्होम आहवनीयके ॥

॥ “अपो अग्नेरपस्थानमिति”^{१२} मन्त्रास्योदस ॥ ३ ॥ इति ॥

१६-१६. मै-बलेन; ति.प-दीप्या वा बलेन ।

२०. इ.उ.त्रि.१.पा.मा-‘धेहि’ नास्ति । २१. इ.उ.त्रि.१.पा.मा-‘स्पष्टत्वात्’ नास्ति । ३०

२२. आ.क-जले । २३. आ.व-जलम् । २४-२४. त्रि-अपोऽस्याग्नेरपस्थानमिति ।

- यथप्येतावता सौमिकमन्त्रकाण्डं तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं च समाप्तं तथाऽपि सन्ति ब्राह्मणद्वयोः
अष्टात्रयुक्ताः २५ ते तत्रैव विविच्यन्ते २५ । तेष्वनुवाकेषु क्रमेणैतेऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते—यूपैकादशिनी, पञ्चैका-
दशिनी, पालीवतः पशुः, सौम्यचर्वादिः, २५ अतिश्राद्धो ग्रहः, अदाम्यग्रहः, अंशुग्रहः, पोदशीग्रहश्चेति २५ ।
तत्र समन्तरानुवाकप्रतिपाद्या यूपैकादशिन्येकयूपेन सह विकल्पिता । तथा चान्यत्र श्रूयते—“एकयूपो
५ यैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यथा भवन्ति । एकविंशिन्यश्वमेधस्य ” (तैत्तिरीय ३.८.१९) इति ।
अग्निष्टोमे यः सवनीयः पशुस्तेन सहोपरितनानुवाके वक्ष्यमाण्यैकादशिनीः पशवो विकल्पिताः । तथा च
सूत्रम्—“अनुपशब्दं यैकादशिनाश्च विकल्पन्ते ” (आपश्च १.४.५.१) इति । तत्रैकादशिनपञ्चयु-
यूपैकादशिनी, तां विधत्ते—“स्थयेन वेदिमुद्वन्ति रथाक्षेप वि मिर्मात पूर्णमिनोति त्रिवृतमेव वज्र-
संभार्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्मृत्यै ” (तैत्तिरीय १.६.४) इति । भूमेऽपरितनममेधमपहन्तु वेदिस्थानमुद-
१० न्यात् । तस्मिन् स्थाने वेदिरेकयूपपक्षे पदैः विमातव्याः । तथा च पूर्वमुदाहृतम्—“त्रिंशत् पदानि
पश्चात्तिरश्चो ” (तैत्तिरीय १.२.४) इत्यादि । यैकादशिनीपक्षे स्ववकाशस्य पर्याप्तये रथाक्षेप वेदिः मातव्या ।
तथा च सूत्रम्—“यदायवेदिसंमानात् उत्कृष्टा दशरथाक्षमेकादशोपरां रजुं मिवा ” (आपश्च १.४.५.१०) इति ॥ उपरशब्देन आदेशपरिमिता यूपवद्वेता विवक्षिताः । इषोद्विष्टोद्वेदशेषोर्मध्यवेदो
रथाक्षेप परिमितवत्तद्वेदा वेदेदेक्षिणांसमाभ्योचरांसपर्यन्तेषु पक्षिरूपेणावस्थितेष्वेकादशस्यवदेषु
२५ यूपान्बुधेत् । यूपमिति जातवेकचयनम् । स्थयरथाक्षयूपार्थं वज्रस्य भागः । तथा चाऽऽम्नातम्—
“इन्द्रो धृत्राय वज्रं ग्राहत् स त्रेधा भ्यभवत् स्पयस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ” (तैत्तिरीय ५.२.४)
इति । तेषां त्रयाणामत्र भैलनाद्भ्रजिष्वत् संपद्यते । स्मृत्यै द्विसापै । यूपवद्वेदार्थं धेधामर्थं बहिष्कृत्येधं
वेदेन विधत्ते—“यद्वत्तवेदि मनुष्योद्वेदलोकाभि जयेद्यद्विन्दे मनुष्यलोके वेदान्तस्य संधौ मिनोस्तुभयो-
र्लोकोपरमिति ” (तैत्तिरीय १.६.४) इति । अन्तः सर्मापदेशः । वेदिब्रान्तश्च वेद्यन्तं तस्माद्युच्येत् ॥
२० उच्येव काक्षिय काम्यान् बिशोपान् विधत्ते—“उपरसंमितां मिनयाद् विगुलोककामस्य रशानसंमितां
मनुष्यलोकाकामस्य अपालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्समान् प्रतिष्ठाकामस्य ये त्रयो मध्यमाह्वान्तसमान्
पशुकामस्य ” (तैत्तिरीय १.६.४) इति । तक्षणरहितानि यूपमूलानि उपराणि तैरेकादशिनी संमिता तद्वती ।
एकस्वोपरस्य यावान् आपामस्तावानेव इत्येतां दशानामित्यर्थः । रशनादेशस्योत्थेन समाना रशानसंमिता ।
अपालविस्तारेण समाना अशालसंमिता । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—“आयामत उपराणि समानि स्युः ।
२५ निर्धक्वो मय्यानि रशनाश्च । प्रथिग्नश्चापलाति ” (आपश्च १.४.५.११) इति । सर्वानुपररशनादेश-
अपालविस्तारान् । एकादशानु पक्षो मध्यमस्तदर्थं र्थितो द्वौ तेषां त्रयाणामेवोपरादिसाम्यविधौ नेतर्यान् ।
तथा य सति पशुप्राप्तिः ॥ तामेव पशुप्राप्तिं दर्शयति—“एतान् वा अनु पशब् उप तिष्ठन्ते पशुमानेव
भवति ” (तैत्तिरीय १.६.४) इति ॥ एतान् समान् अनु यजमानं पशवः शानुच्यति ॥ त्रिभ्योऽतिरिक्तेष्वष्टा-
श्वमोन्यपरं विधत्ते—“यद्विषजैद्वितान् प्रजपेदैनं पशुभिर्म्यतिपजति ” (तैत्तिरीय १.६.४) इति ।
३० यूपैकादशिन्याः कामनामेदेन दक्षिणदेशप्रणयं निन्द्योत्तरदेशप्रणयं विधत्ते—“यं कामयेत प्रमायुकः
स्वादिति गतमितं तस्य मिनयादुत्तरार्थं ययिहमय इतीयात्समाक्रमणेयं सत्संयुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य
लोकरय समर्प्ये ” (तैत्तिरीय १.६.४) इति । गतं तन्नेन दक्षिणदेशान्मन्त्रमन्त्राने विवक्षितं गतं यत्
मीपक्षे यथा अस्वामेकादशिन्यामिति गर्भमित्, तादृशीमुच्येत् । अतिष्ठानाको यो मध्यमो यूपस्त्वमा-

३५ २५-२५. इ.उ.पा-तेऽपेयाधीयते; भा-तपेयाधीयन्ते । २६-२६. आ-अतिश्राद्धोऽत्राभ्योऽऽशुः
पोदशी यंदि । २७. आ-विमिता । २८. क.वि१-उताश्रीत् । २९. वि१-मिन् इमरानम्;
क-निम्नर्त्त इमरानम् ।

यूपैकादशिनी]

दुत्तरार्धे स्थितं यूपपञ्चकं वर्षिष्ठमायुञ्जतम् । दक्षिणार्धे स्थितं पञ्चकं हसीयांसं हस्वम् । ईदृश्यैकादशिनी
 गतमित् तत्सामुच्छ्रितायां तदानीमेव श्रियते । स्वर्गायैमुक्तवैपरीत्यं तुर्यात् । शाक्रम्यत आरुह्यते स्वर्गः
 अनेन सेतुनेत्याक्रमणः ॥ लौकिकदृष्टान्तेन ^{२०} एकस्मिन्नभिष्टे रशनाद्वयवेष्टनमभिष्टे इत्ये एकरशनावेष्टननिषेध-
 द्वारा पुरुरस्य विवाहद्वयविधिः स्त्रिया विवाहद्वयनिषेधश्च विदधदेकस्मिन् यूपे ^{२१} रशनाद्वयं विधत्ते—
 “यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिम्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यत्रैका रशनां द्वयोर्यूपयोः परिम्ययति
 तस्माद्वैका द्वौ पती विन्दते ” (तैसं ६.६.४) इति । अत्र सूत्रम्—“अभिष्टे द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवीय ”
 (आपधौ १४.५.२२) इति ॥ ^{२२} रशनायाः स्त्रीत्वादेकस्मिन् यूपे ^{२३} रशनाद्वयस्थान्तयोर्मेलनं प्रवेष्टनं च
 कामनाभेदेन विधत्ते—“यं कामयेत रुम्यस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य प्यतिपजेत् रुम्येवास्य जायते यं कामयेत
 पुमानस्य जायेतेत्याऽन्तं तस्य प्र षेष्टयेत् पुमानेवास्य जायते ” (तैसं ६.६.४) इति । अन्तयोः समीप
 उपान्ते । अन्येन सहितमान्तं रशनाद्वयभागम् ॥ एकादशभ्योऽतिरिक्तमुपशयाख्यं यूपं विधत्ते—“असुरा
 वै देवान् दक्षिणत उपानयन् तान् देवा उपशयेनैकापानुदन्त तनुपशयस्योपशयत्वं यदक्षिणत उपशय
 उपशये आत्मुपायनुस्यै ” (तैसं ६.६.४) इति ॥ पुरा क्वाचिदसुरा देवान् स्ववशान् कृत्वाऽभिष्टाद्युपात्
 दक्षिणभागे समानयन् । तानसुरान् देवा उपशयेनैकादशिनीं समीपे क्षायनेन यूपेनापानुदन्त । समीपशायनात्
 उपशयानाम् संपन्नम् । उपशय उपशोते क्षायनारणेन पातयेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“उपशयं द्वाभ्यां
 रशनाभ्यां”^{२४} परिधीयग्रेण दक्षिणं यूपं ^{२५} प्राञ्चं निदधाति ” (आपधौ १४.६.२२) इति ॥ द्वैव्यं ^{२६}
 पशुत्वेन निर्दिशेदिति विधत्ते—“सर्वे वा अन्ये यूषाः पशुमन्तोऽधोपक्षय एकापशुस्तस्य यजमानः पशुर्ग्रे
 निर्दिशेदार्तिमाच्छेद्यजमानोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेयं द्विष्याद्यग्रेव द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति ” (तैसं
 ६.६.४) इति । अभिष्टाद्वय एकादश यूषा वक्ष्यमाणैराग्रेपादिपशुभिरुपेताः । उपशये तु पश्वन्तराभावात्
 यजमानस्याऽऽतिप्रासिद्धेयं निर्दिश्य तद्वायेत् ॥ द्विष्यामात्रे मूलकं निर्दिशेदिति विधत्ते—“यदि न
 द्विष्यादास्तुस्ते पशुरिति द्रूयाद्य आम्नान् पशून् दिनसित नाऽऽरण्यात् ” (तैसं ६.६.४) इति ॥ विहितानाम् ^{२७}
 एकादशिनीं प्रशंसति—“प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽज्ञाद्येन ज्यार्ध्वतः ॥ एतामेकादशिनीमपश्यत् तया
 वै सोऽज्ञायमवारुध यदश यूषा भवन्ति दशाक्षरा विराडष्टं विराड् विराजैवाद्याधमव रुम्ये थ एकादशः
 स्तन प्रवास्यै त इह पुद्वैनां तेभ ” (तैसं ६.६.४) इति ॥ दशयूपानां विराड् रूपत्वेन धेनुत्वादेकादशो
 यूपः स्तनो भवति ॥ पालीवत्तुल्यं त्रयोदशं यूपं विधत्ते—“वज्रो वा एषा सं गीयते यदेकादशिनी
 सेधरा पुरस्तात् प्रयञ्चं यदश संमर्दितोर्यत् पालीवते मिनोति यद्वस्य प्रत्युत्तम्यै सयत्वाप ” (तैसं
 ६.६.४) इति । सैवमेकादशिनी वज्ररूपा सती पुरस्ताद्वत्स्याय प्रत्यगवस्थिते यज्ञे संमर्दितुमीधरा भवति ।
 मर्दितस्य पुनः समाधानं प्रत्युत्तमिधः । सयो बन्धः । ‘पितृ बन्धने’ इत्यस्मादातोस्तपन्नत्वात् । सयत्वाप
 द्देवरायेत्यर्थः ॥ यूपैकादशिनी निरूपिता ॥

अथ पञ्चैकादशिनीं विधत्ते—“प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिचिचानोऽमन्यत स एतामेकादशि-
 नीमपश्यत् तया वै ॥ आगुरिन्द्रियं धीर्यमात्मब्रह्म प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो यजते स एताहि ^{२८}
 रिचिचान इव यदेकादशिनी अग्न्यायुरेव तयेन्द्रियं धीर्यं यजमान आत्मन् धत्ते ” (तैसं ६.५.५) इति ।
 प्रजासृष्टया वीर्यादिक्षयाद्विकृतोऽहमिति धीः । तथा यज्ञप्रयासेनाऽपि । पञ्चैकादशिन्वा तत्समाधानम् । ते
 न पशुविशेषा देवतासहितः अथमेधप्रकरणे समाम्नाताः—“आग्रेयः कृष्णप्रीवः साररवनी मेपी यधुः
 सौम्यः पौष्णः इयामः शिनिष्टो भार्गवः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरणो आहतः कन्माष ऐन्द्राग्नः सर-
 हितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः वेत्तः ” (तैसं ५.५.२२) इति । कृष्णप्रीवत्वादिभिर्विशेषिताः सर्वेऽप्यजाः । ^{२९}

३०-३०. आ.हा.—‘एकस्मिन्नभिष्टे.....यूपे’ नास्ति । ३१-३१. आ.हा.—‘रशनायाः-
 स्त्रीत्वादेकस्मिन् यूपे’ नास्ति । ३२. आ.हा.—‘रशनाभ्याम्’ नास्ति । ३३. आ.—‘प्राश्चम्’ नास्ति ।

[पथेकादशनी.

- मेपी देवैकैवान्यजातिः । विशेषणानि च तस्मिन्नेव प्रकरणे न्यासस्यास्यन्ते ॥ तानेतानत्र पशून् विशेष्य प्रतंसन् विशेषविधिमुञ्चयति—“प्रजाऽऽद्येन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्व्रह्मणेवासमै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा एवासमै प्र जनयतीन्द्रियमेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशां मास्तेनौजो बलमैन्द्राग्निं प्रतवाप सावित्रो निर्वरुणत्वाय वारुणः” (तैसं ६.६.५) इति । प्रजापयति बीजं स्वतः संपादयति । आग्नेयस्य पुंसः सारस्वत्या स्त्रिया सह मिथुनीकरणम् । सौम्येन योपयति रेतोधारणम् । पौष्णेन प्रजोत्पत्तिः । बार्हस्पत्येन ब्रह्मण उरपत्तिसाधनत्वम् । वैश्वदेवेन प्रजानां तद्देवानामुद्गमः । ऐन्द्रेणेन्द्रियपाठवम् । मास्तेन जनपदप्राप्तिः । ऐन्द्राग्नेन “देहपुष्टिर्बलं च । सावित्रेणानुष्ठाने भ्रमणम् । वारुणेनोषधवराहित्यम् ॥ अत्र षष्ठसप्तमाष्टमानां पशूनां वैश्वदेवेन्द्रमास्तानामितरपशुष्व पाठत एव क्रमो यद्यपि प्राप्तस्तथापि तं क्रममनूय प्रतंसति—
- १० “मध्यम ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं वा अष्टमजमेव पुरस्तादस्ते तस्मात् पुरस्तादष्टमद्यत ऐन्द्रमालम्ब्य मारुतमा लभते विश्वै मरुतो विशामेवास्मा अनु ब्रूताति” (तैसं ६.६.५) इति । वैश्वदेवमारुतयोर्मध्यमैन्द्रस्य स्थानम् । तेन मध्यम एव वयसि बलाधिक्यं यजमाने स्थापयति । विश्वे देवा अस्माभिर्मानिनः । वैश्वदेवस्य पुरस्तादनुष्ठितत्वात् तत्संबद्धमष्टमनु पुरस्तादेव स्थापयति । तच्चाष्टं पुरस्तात् मुखेनाद्यते । मारुतस्यैन्द्रमनु वर्तमानत्वात् मरुद्व्या ग्रामनिवातिभ्यः। अस्य यजमानस्यानुकूलः करोति ॥ कामनाविशेषेण क्रमव्यवस्थां विधत्ते—“यदि कामयेत योऽवगतः सोऽप रुध्यतां योऽपरुद्धः सोऽथ गच्छति चर्यैन्द्रस्य लोके वारुणमा लभते वारुणस्य लोक ऐन्द्रं प एवावगतः सोऽप रुध्यते योऽपरुद्धः सोऽथ गच्छति” (तैसं ६.६.५) इति । अवगतः प्रातैश्वर्यः । अपरुध्यतामैश्वर्यात् भ्रष्टयताम् । अयमेकः कामः । एतद्विपर्ययोऽन्यः कामः । तस्मिन्नुभयविधेऽपि कामे सप्तमैकादशस्यानयोरेन्द्रवारुणयोः स्थानव्यवस्थां कुर्यात् ॥ प्रजानां व्याकुलीभावं चेत् कामयेत तदानीमेकादशानां पशूनां क्रमसांकर्यं विधत्ते—“यदि कामयेत प्रजा मुधेयुरिति पशून् व्यतिपजेत् प्रजा एव नोदयति” (तैसं ६.६.५) इति ॥ उदकप्रवणत्वेन “स्थापिताया एकादशपूषपङ्क्तेर्दक्षिणयूये वारुणस्याऽऽलम्बं विधत्ते—“यदभिवाहोतोऽपां वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयादक्षिणत उदब्रामा लभतेऽपवाहोतोऽपां प्रजानामवल्गनाहाय” (तैसं ६.६.५) इति । अपामभिवाहस्तत्प्रवाहस्थानमूतो निम्नो देशः । तत्रावस्थित उत्तरयूये बाह्यालम्बेन प्रजानां वरुणाग्रहूपो रोगः स्यात् । दक्षिणयूये पशोरुदङ्मुखत्वेनाऽऽलम्बे रोगो न भवति । दक्षिणयूपयोश्चतुर्दशवर्तिस्त्वेनापामपवाहः प्रवाहस्थानाभावादित्यर्थः । अत्र व्यतिपासं दक्षिणापवर्गान् पशून्पाकरोति । उत्तरे सारस्वतीं मेपीम् । दक्षिणे सौम्यं बभूम् । एवं हति ॥ पथेकादशनीं निरूपिता ॥
- अथ पालीवतपशून् विधत्ते—“इन्द्रः पत्निया मनुमयाजयत् तां पर्यभिहृतामुदसृजत् तथा मनुराजोऽपययैभिहृतं पालीवतमुसृजत् यामेव मनुर्द्विमानोन् तामेव यजमानं क्रूणोति” (तैसं ६.६.६) इति । अत्र पत्नीवत्त्वेन पालीवतसंज्ञके रूप उपाकृतवस्तुवृद्धेवत्ताकाः पशुरूपवक्ष्यते । शास्त्रान्तरे “जापलीभिश्च पत्नीः संयाजयन्ति । अनूवन्त्यावपायां हुतायामग्नेण शालामुक्षीयं पालीवतं मिनोति यथाऽधोनाभिमतवर्तीर्णेष्वपालम् । तस्मिन्स्वाष्टं साण्डं लोमशं” पिब्रलं पशुमुपाकृत्य पर्यभिहृतमुत्सृज्याऽऽन्येन शेषं संस्थापयेत्” । यावन्ति पशोरवदानानि स्युस्तावत्तस्य आऽयस्यावद्येत् पशुधर्माऽऽन्यं भवति ।
३४. नि१-स्वदेहे । ३५. वा-“देह” नास्ति । ३६. क-“स्मिन् प्रजाः । ३७. आ-क्रियताम् । ३८. नि१-उदकप्रवाहंरत्वेन । ३९. इ.उ.पा-पिशङ्गम् । ४०. क-समापयेत् ।

— शुद्धिपत्रम् —

पृष्ठे	पदकृती	अशुद्धम्	शुद्धम्
६०	२	हविधानमिति	हविधानमिति
९०	२	परापुतम्	परापुतम्
९९	३	पर्वतिः	पर्वतिः
१०४	३	निर्दग्धमिति	निर्दग्धमिति
१२२	१	परमस्या	परमस्या
१२५	२	वसवस्तथा	वसवस्तथा
१२८	१	अस्तुषी	अस्तुषी
१४३	४	पत्या	पत्या
१४९	१	उयोतिष्य	उयोतिस्तथा उयोतिष्य
१५४	३	वर्हिः	वर्हिः
१५४	३	सुगम्य इति	सुगम्य इति
१७८	१	उद्ग्राभश्च	उद्ग्राभश्च
२१०	४	प्रबोद्धमिति	प्रबोद्धमिति
२१५	४	वः	वः
२१५	९	वा	वा
२२९	१	आमरे	आमरे
२५८	५	निः-ऋत्ये	निः-ऋत्ये
२५९	५	अर्धिल्लम्	अर्धिल्लम्
२६१	२	ईम्	ईम्
२६२	५	पूर्वे	पूर्वे
२६२	७	इषा	इषा
२७०	३	विपश्चिता	विपश्चिता
२७४	२	सोमसखा	सोमसखा
२८४	३	कामम्	कामम्
२९७	२	वरिमाणं	वरिमाणं
२९९	५	ब्रह्मचोदनाविति	ब्रह्मचोदनाविति

[पञ्चेकादशिनी ।

मेपी त्वेकैवान्यजातिः । विशेष्यानि च तस्मिन्नेव प्रकरणे व्याख्यास्यन्ते ॥ तानेतानत्र पशन् विशेषेण प्रशंसन् विशेषविधिमुक्तयति—“ ब्रह्माऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्वर्णवास्मै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै प्र जनयतीन्द्रियमेवैन्द्रेणार रुन्धे विशं मास्तेनौजो बलमैन्द्रमेन प्रसवाम

- ५ सावित्रो नियंरुणत्वाय वारुणः ” (तैसं ६.६.५) इति । प्रजापयति योजं स्वतः^{३५} संवादयति । आग्नेयस्य पुंसः सारस्वत्या स्त्रिया सह मिथुनीकरणम् । सौम्येन योपिति रेतोधारणम् । पौष्णेन प्रजोत्पत्तिः । बार्हस्पत्येन ब्रह्मण उपचितसाधनत्वम् । वैश्वदेनेन प्रजानां तद्देवानुग्रहः । ऐन्द्रेणेन्द्रियपाटवम् । मास्तेन जनपदप्राप्तिः । ऐन्द्राग्नेन^{३६} देहपुष्टिर्बलं च । सावित्रेणानुष्ठाने प्रेरणम् । वारुणेनोपद्रवराहित्यम् ॥ अत्र पञ्चतन्मा-
द्विमानो पशूनां वैश्वदेवेन्द्रमास्तवानामितरपशुवत् पाठ एव क्रमो यद्यपि प्राप्तस्तथापि तं क्रममनूय प्रशंसति—
१० “ मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं वा अन्नमन्नमेव पुरस्तादस्ते तस्मात् पुरस्तादन्नमद्यत ऐन्द्रमालभ्य मास्तमा लभते विद्वै सक्तो विशमेवात्मा अनु बध्नाति ” (तैसं ६.६.५) इति । वैश्वदेवमास्तवोर्मध्यमैन्द्रस्य स्थानम् । तेन मध्यम एव वयसि बलाधिपत्यं यजमाने स्थापयति । विश्वे देवा अस्माभिर्मानिनः । वैश्वदेवस्य पुरस्तादनुष्ठितत्वात् तत्संबद्धमन्नमनु पुरस्तादेव स्थापयति । तच्चासं पुरस्तात् मुखेनाद्यते । मास्तव्यैन्द्रमनु वर्तमानत्वात् मरुद्वा ग्राम-
१५ निवासिप्रजा^{३७} अस्य यजमानस्यानुकृष्टाः करोति ॥ कामनाविशेषेण क्रमव्यवसासं विधत्ते—“ यदि कामयेत् योऽवगतः सोऽप रुप्यतां योऽपरुदः सोऽव गच्छत्स्वैन्द्रस्य लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रं प एवावगतः सोऽप रुप्यते योऽपरुदः सोऽव गच्छति ” (तैसं ६.६.५) इति । अवगतः प्रातैर्धन्यः । अपरुप्यतामैश्वर्यात् भद्रयताम्^{३८} । अपनेकः कामः । एतद्विपर्ययोऽग्न्यः कामः । तस्मिन्नुभयविधेऽपि कामे सप्तमैकादशस्थानयोरेन्द्रवारुणयोः स्थानव्यवयवं कुर्यात् ॥ प्रजानां व्याकुलीभावं चेत् कामयेत् तदानीमेका-
२० दवानां पशूनां क्रमसांक्यं विधत्ते—“ यदि कामयेत् प्रजा मुखेयुरिति पशून् व्यतिपजेत् प्रजा एव ऽऽलभं विधत्ते—“ यदभिवाह्यतोऽपां^{३९} वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृहीयादक्षिणत उदङ्गमा लभेतऽप-
वाह्यतोऽपां प्रजानामवरुणपाहाय ” (तैसं ६.६.५) इति । अपामभिवाहस्तत्रावहास्थानमूलो निर्मो-
२५ देवाः । तत्रावस्थित उत्तरयूपे वारुणलम्बेन प्रजानां वरुणमहुरूपो रोगः स्यात् । दक्षिणयूपे पशोरुदङ्गमुख-
सूत्रम्—“ आग्नेयं कृष्णमीवमग्निं उपाकरोति । उत्तरे सारस्वतीं मेपीम् । दक्षिणे सौम्यं बभ्रुम् । पूर्व इति ॥ पञ्चेकादशिनी निरूपिता ॥

- अथ पालीवतपशुं विधत्ते—“ इन्द्रः पत्न्या मनुमयावयत् तां पर्यमिहृतामुदङ्गत् तया
३० मनुराप्नोद्यत्पर्यमिहृतं पालीवतमुखजति यामेव मनुर्कन्दिमार्जोत् तामेव यजमान ऋज्जोति ” (तैसं ६.६.६) इति । अत्र पालीवतदेन पालीवतसंज्ञके यूप उपाहृतसवष्टुदेवताकः पशुरुपलभ्यते । शास्त्रान्तरे “ जाघनीमिन्न पत्नीः संयात्रयनि । अनुकन्त्यावपायां हुनायामग्रेण घालामुखीयं पालीवतं मिनोति । यथाऽधोनामिनरस्तीर्णऽपशजम् । तस्मिन्नुपाहृत् साण्डं लोमशं^{४०} पित्रलं पशुमुपाहृत्य पर्यमिहृतमुखज्या-
३५ ऽऽग्नेयं शीघ्रं संस्थापयेत्^{४१} । वावन्ति पशोरवदानानि स्फुरत्वावहृत् वाऽयस्यावधेयं पशुधर्माऽऽग्न्यं भवति ।
३४. नि१-स्वदेह । ३५. आ-‘देह’ नास्ति । ३६. क-‘मिनः प्रजाः । ३७. आ-
दिश्यानाम् । ३८. नि१-उदङ्गवाहणत्वेन । ३९. इ.उ.पा-पिशङ्गम् । ४०. क-सामापयेत् ।

— शुद्धिपत्रम् —

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६९	२	हविधानमिति	हविधानमिति
९०	२	परापूतम्	परापूतम्
९९	३	पर्वतिः	पर्वतिः
१०४	३	निर्दग्धमिति	निर्दग्धमिति
१२२	१	परमस्यां	परमस्यां
१२५	२	वसवस्त्वा	वसवस्त्वा
१२८	१	अस्युर्वा	अस्युर्वा
१४३	४	पत्या	पत्या
१४९	१	ज्योतिष्य	ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्य
१५४	३	बहिः	बहिः
१५४	३	सुगम्य इति	सुगम्य इति
१७८	१	उदुप्राभश्च	उदुप्राभश्च
२१०	४	प्रबोद्धमिति	प्रबोद्धमिति
२१५	४	वः	वः
२१५	९	वां	वां
२२९	१	आमरे	आमरे
२५८	५	निः-कृत्ये	निः-कृत्ये
२५९	५	अच्छिन्नम्	अच्छिन्नम्
२६१	२	ईम्	ईम्
२६२	५	पूर्वे	पूर्वे
२६२	७	इपा	इपा
२७०	३	विपथिता	विपथिता
२७४	२	सोमसत्त्वा	सोमसत्त्वा
२८४	३	कामम्	कामम्
२९७	२	वरिमाणं	वरिमाणं
२९९	५	ब्रह्मचोदनाविति	ब्रह्मचोदनाविति

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१२	१	गृह्णामि शाक्वराय	गृह्णामि शाक्वराय
३१५	५	धाः	धाः
३१८	१	प्रेपे	प्रेपे
३३७	३	सुप्रजावनिरिति	सुप्रजावनिरिति
३६८	२	देभुः	देभुः
३७३	२	मदे	मदे
३८०	३	सुप्रजा-वर्निम्	सुप्रजा-वर्निम्
३९९	१	'स्येकपाद'	'स्येकपाद'
४०४	४	वेतु	वेतु
४१०	२	स्व-धा	स्व-धा
४४५	१	सजृद्धेन	सजृद्धेन
४८२	३	आर्प	आर्पः
५०३	२	वयोभिर्	वयोभिर्
५०७	३	अग्ने	अग्ने
५१८	२	युष्माकः	युष्माकः
५५७	३	उपयामगृहीतोऽसि	उपयामगृहीतोऽसि
५७८	२	मघवन्	मघवन्
५८४	६	दिवे-दिवे	दिवे-दिवे
६११	६	वृत्रह्निति	वृत्रह्निति
६१७	५	सदस्यैः	सदस्यैः
६१७	८	सु-कृताम्	सु-कृताम्
६५९	३	अध्वरेपु	अध्वरेपु
६६३	४	वा९ या वां	वां या वां

भाष्यशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२	१६	लौकिकयोकरेव	लौकिकयोरेव
३२	३१	ऐन्द्रामेष्टौ	ऐन्द्रामेष्टौ
३३	३	पञ्चशता	पञ्चशता
४४	२०	पोषको	पोषको
५३	१७	दर्भास्तु	दर्भास्तु
७६	६	तत्रैव	तत्रैव
११०	४	अग्नये	अग्नये
११४	२३	दमैर्दीप्तैः	दमैर्दीप्तैः
१३४	२३	यच्छद्	यच्छद्
१४२	११	प्रसन्नादिद	प्रसन्नादिद
१४५	२०	महीनामिती	महीनामिति
१६३	१०	"दुस्कर्ण्या"	"दुस्कर्ण्या"
१७३	२८	ब्रह्मणान्तरं	ब्रह्मणान्तरं
१८८	१७	सुषी	सुषी
१९४	१६	बहिः	बहिः
२३५	१२	अग्नये	अग्नये
२३७	५	"च्छन्दोवृत्तावापुदातः-	"च्छन्दो वृत्तावापुदातः
२५१	१८	स्वीकृत	स्वीकृत
२५४	२८	अग्निर्मूर्धा	अग्निर्मूर्धा
२५८	२७	"दिशे दयया"	"दिशेदयया"
"	"	आपदाश्च	आपदाश्च
३१३	२८	देववृत्तान्त	देववृत्तान्तः
३१८	२८	"वृत्तान्त	"वृत्तान्तः
३१९	१६	अतिष्येष्टौ	अतिष्येष्टौ
३२०	१७	आरमानमेव	आरमानमेव
३३८	२८	तद्भागधेयं	तद्भागधेयं
३६४	१८	स्वप्नप्रसोदना	स्वप्नप्रसोदना
३६६	१९	किमभ्येन	किमभ्येना
३८३	३१	दार्षाहू	दार्षाहू
४२०	१८	मूलमारम्य	मूलमारम्य
४२४	२७	कर्माणि	कर्माणि
४३७	४	"मुष्णार्प	"मुष्णार्प
४५७	७	सम्पत्तिद्वै	सम्पत्तिद्वै
६११	१५	अनन्तरं	अनन्तरं